

यजुर्वेदभाष्यम्

—०:❀:०—

परमहंसपरिव्राजकाचार्य

श्रीमहयानन्दसरस्वतीस्वामिनानिर्मितम्

संस्कृतार्थभाषाभ्यां समन्वितम्

प्रथमाध्यायतो दशाध्यायपर्यन्तम्

प्रयागेनगरे वैदिकयन्त्रालये मुद्रितम्

(प्रथमो भागः)

संवत् १८४६

अस्थाधिकारः श्रीमत्परोपकारिण्या सभया सर्वथा स्वाधीन एव रचितः ।

॥ अथ यजुर्वेदभाष्यारम्भः क्रियते ॥

यो जीवेषु दधाति सर्वसुकृतज्ञानं गुणैरीश्वर
स्तं नत्वा क्रियते परोपकृतये सद्यः सुबोधाय च ॥
ऋग्वेदस्य विधाय वै गुणगुणिज्ञानप्रदातुर्वरं
भाष्यं काम्यमथो क्रियामययजुर्वेदस्य भाष्यं मया ॥ १ ॥
चतुर्मुखद्वैरद्वैरवनिसहितैर्विक्रमसरे
शुभे पौषे मासे सितदलभविश्वोन्मिततिथौ ॥
गुरोर्वारे प्रातः प्रतिपदमतीष्टं सुविदुषां
प्रमाणैर्निर्वद्धं शतपथनिरुक्तादिभिरपि ॥ २ ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परां सुव ।

यद्भद्रं तन्न आसुव ॥ १ ॥ य० ३०।३।

ईश्वरेण जीवानां गुणगुणिविज्ञानोपदेशाय ह्यृग्वेदे सर्वान् पदा-
र्थान् व्याख्यायेदानीं मनुष्यैस्तेभ्यो यथायथोपकारग्रहणाय क्रियाः
कथं कर्त्तव्या इत्युपदिश्यते । तत्र यद्यदंगं यद्यत्साधनं चापेक्षितं
तत्तदत्र यजुर्वेदे प्रकाश्यते । कुतः । यावत् क्रियानिष्ठं ज्ञानं न
भवति नैव तावच्छ्रेष्ठं सुखं जायते । विज्ञानस्य क्रियाहेतुत्वप्रकाश-
कारकत्वाविद्यानिवर्त्तकत्वाधर्मेप्रवर्त्तकत्वैर्धर्मपुरुषार्थयोः संयोजकत्वा-
त् । यद्यत्कर्म विज्ञाननिमित्तं भवति तत्तत्सुखजनकं संपद्यते ।
तस्मान्मनुष्यैर्विज्ञानपुरःसरमेव कर्मानुष्ठानं कर्त्तव्यम् । कुतः । जीव-
स्य चेतनत्वादकर्मतयास्थातुमशक्यत्वात् । नैव कश्चिदात्ममनः प्रा-
णोन्द्रियचालनेन विना क्षणमपि स्थातुमर्हति । यजुर्भिर्यजन्तीत्यु-

क्तप्रामाण्यात् । येन मनुष्या ईश्वरं धार्मिकान् विदुषश्च पूजयन्ति सर्वचेष्टासांगत्यं शिल्पविद्यासंगतिकरणं शुभविद्यागुणदानं यथायोग्य-
तया सर्वोपकारे शुभे व्यवहारे विद्वत्सु च द्रव्यादिव्ययं कुर्वन्ति तद्य-
जुः । अन्यत्सर्वं भूमिकायां प्रकाशितं तत्र द्रष्टव्यम् ॥ सा भूमिका
चतुर्णां वेदानामेकैव वर्तते ॥

अस्मिन् यजुर्वेदे चत्वारिंशदध्यायाः सन्ति तत्रैकैकस्मिन् अध्या-
ये मंत्राः संख्यायन्ते ॥

अध्यायः	मंत्रः	अ०	म०	अ०	म०	अ०	म०
१	३१	११	८३	२१	६१	३१	२२
२	३४	१२	११७	२२	३४	३२	१६
३	६३	१३	५८	२३	६५	३३	९७
४	३७	१४	३१	२४	४०	३४	५८
५	४३	१५	६५	२५	४७	३५	२२
६	३७	१६	६६	२६	२६	३६	२४
७	४८	१७	९९	२७	४५	३७	२१
८	६३	१८	७७	२८	४६	३८	२८
९	४०	१९	९५	२९	६०	३९	१३
१०	३४	२०	९०	३०	२२	४०	१७

चत्वारिंशदध्यायस्थाः सर्वे मंत्रा एतावन्तः ११७५ एकोनविंश-
तिः शतानि पञ्चसप्ततिश्च सन्ति ॥

भाषार्थः-- अब यजुर्वेदके भाष्यका आरम्भ किया जाता है ॥ जो निर्गुण गु-
णपुंजसे देव सुरुत विज्ञान । प्रणतपाल जगदीश्वरहि करि प्रणामतिहि ध्यान
॥ १ ॥ ज्ञानदापि ऋग्वेदका भाष्याभीष्ट विधाय । पर उपकार विचारिकरि शी-
घ्र सुबोध निधाय ॥ २ ॥ शतपथ ब्राह्मण आदि पुनि निघंटु निरुक्त निहारि ।
यजुर्वेद जो क्रियापर वज्रों ताहि विचारि ॥ ३ ॥ एक सहस्र नवशत अधिक विक्रमसर
चौनीस ॥ पौष शुक्ल तेरसि तिथी दिन अधीश वागीश ॥ ४ ॥ विक्रमके संवत्
१९३४ पौष शुद्धि १३ गुरुवारके दिन यजुर्वेदके भाष्य बमानेका आरम्भ किया

जाता है ॥ (विश्वानि०) इस मंत्रका अर्थ भूमिकामें कर दिया है । ईश्वरने ऋग्वेदमें गुण और गुणीके विज्ञानके प्रकाशद्वारा सब पदार्थ प्रसिद्ध किये हैं उन मनुष्योंको पदार्थोंसे जिस जिस प्रकार यथायोग्य उपकार लेनेके लिये क्रिया करनी चाहिये तथा उस क्रियाके जो जो अंग वा साधन हैं सो सो यजुर्वेदमें प्रकाशित किये हैं क्योंकि जबतक क्रिया करनेका दृढ़ ज्ञान न हो तबतक उस ज्ञानसे श्रेष्ठ सुख कभी नहीं हो सकता और विज्ञान होनेके ये हेतु हैं कि जो क्रियाप्रकाश अविद्याकी निवृत्ति अधर्ममें अप्रवृत्ति तथा धर्म और पुरुषार्थका संयोग करना है । जो कर्मकांड है सो विज्ञानका निमित्त और जो विज्ञानकांड है सो क्रियासे फल देनेवाला होता है कोई जीव ऐसा नहीं है कि जो मन प्राण वायु इन्द्रिय और शरीरके चलाये बिना एक क्षणभर भी रह सके क्योंकि जीव अल्पज्ञ एकदेशवर्त्ती चेतन है इसलिये जो ईश्वरने ऋग्वेदके मंत्रोंसे सब पदार्थोंके गुणगुणीका ज्ञान और यजुर्वेदके मंत्रोंसे सब क्रिया करनी प्रसिद्ध की है क्योंकि (ऋक्) और (यजुः) इन शब्दोंका अर्थ भी यही है कि जिससे मनुष्य लोग ईश्वरसे लेके पृथिवीपर्यंत पदार्थोंके ज्ञानसे धार्मिक विद्वानोंका संग सब शिल्पक्रियासहित विद्याओंकी सिद्धि श्रेष्ठ विद्या श्रेष्ठ गुण वा विद्याका दान यथायोग्य उक्त विद्याके व्यवहारसे सर्वोपकारके अनुकूल द्रव्यादि पदार्थोंका खर्च करें इसलिये इसका नाम यजुर्वेद है । और भी इन शब्दोंका अभिप्राय भूमिकामें प्रगट कर दिया है वहां देख लेना चाहिये क्योंकि उक्त भूमिका चारों वेदकी एकही है ॥ इस यजुर्वेदमें सब चालीस अध्याय हैं उन एक एक अध्यायमें कितने कितने मंत्र हैं सो पूर्व संस्कृतमें कोष्ठा बनाके सब लिख दिया है और चालीसों अध्यायके सब मिलके १९७५ उन्नीसौ पचहत्तर मंत्र हैं ॥

इषे त्वेत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । इषे त्वेत्यारभ्य
भागंपथ्यन्तस्य स्वराड्बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः । अग्रे
सर्वस्य ब्राह्मयुष्णिक्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

॥ अथोत्तमकर्मसिध्यर्थमीश्वरः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

ऋग्वेदके भाष्य करनेके पश्चात् यजुर्वेदके मंत्रभाष्यका आरंभ किया जाता है । इसके प्रथम अध्यायके प्रथम मंत्रमें उत्तम उत्तम कामोंकी सिद्धिके लिये मनुष्योंको ईश्वरकी प्रार्थना करनी अवश्य चाहिये इस बातका प्रकाश किया है ॥

इषे त्वोज्जे त्वा वायव स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु
 श्रेष्ठतमाय कर्मण आ प्यायध्वमद्या इन्द्राय भागं
 प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा मा वस्तेन ईशत
 माघशः सो ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीर्य-
 जमानस्य पशून्पाहि ॥ १ ॥

इषे । त्वा । ऊज्जे । त्वा । वायवः । स्थ । देवः । वः । सवि-
 ता । प्र । अर्पयतु । श्रेष्ठतमायेति श्रेष्ठतमाय । कर्मणे । आ ।
 प्यायध्वम् । अद्याः । इन्द्राय । भागं । प्रजावतीरिति प्रजा-
 वतीः । अनमीवाः । अयक्ष्माः । मा । वः । स्तेनः । ईशत ।
 मा । अघशः स इत्यघशः सः । ध्रुवाः । अस्मिन् । गोपता-
 विति गोपतौ । स्यात । बह्वीः । यजमानस्य । पशून् ।
 पाहि ॥ १ ॥

पदार्थः— (इषे) अन्नविज्ञानयोः प्राप्तये । इषमित्यन्ननामसु पठित-
 म् । निघं० २।७। इषतीति गतिकर्मसु पठितम् । निघं० २।१४। अस्मा-
 द्धातोः किपि कृते पदं सिध्यति । (त्वा) विज्ञानस्वरूपं परमेश्वरम् । (ऊज्जे)
 पराक्रमोत्तमरसलाभाय । ऊर्ध्वसः । श० ५।१।२।८। (त्वा) अनन्तप-
 राक्रमानन्दरसघनम् । (वायवः) सर्वक्रियाप्राप्तिहेतवः स्पर्शगुणा भौ-
 तिकाः प्राणादयः । वायुरिति पदनामसु पठितम् । निघं० ५।४। अनेन
 प्राप्तिसाधका वायवो गृह्यन्ते । वा गतिगन्धनयोरित्यस्मात् । कृवापा०
 उ० १ । १ । अनेनाप्युक्तार्थो गृह्यते । (स्थ) सन्ति । अत्र पुरुषव्य-
 त्ययेन प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमपुरुषः । (देवः) सर्वेषां सुखानां
 दाता सर्वविद्याद्योतकः । देवो दानाहा दीपनाहा द्योतनाहा द्युस्थानो
 भवतीति वा यो देवः सा देवता । निरु० ७।१५। (वः) युष्माकं ।

(सविता) सर्वजगदुत्पादकः सकलैश्वर्यवान् जगदीश्वरः । (प्रार्प-
यतु) प्रकृष्टतया संयोजयतु । (श्रेष्ठतमाय) अतिशयेन प्रशस्तः
सोऽतिशयितस्तस्मै यज्ञाय । (कर्मणे) कर्तुं योग्यत्वेन सर्वोपकारा-
र्थाय । (आप्यायध्वम्) आप्यायामहे वा । अत्र पक्षे व्यत्ययः । (अ-
ध्याः) वर्धयितुमर्हा हन्तुमनर्हा गाव इन्द्रियाणि पृथिव्यादयः पशव-
श्च । अध्या इति गोनामसु पठितम् । निघं० २।११। (इन्द्राय)
परमैश्वर्ययोगाय । (भागं) सेवनीयं भागानां धनानां ज्ञानानां वा भाज-
नम् । (प्रजावतीः) भूयस्यः प्रजा वर्तन्ते यासु ताः । अत्र भूयर्थे
मतुप् । (अनमीवाः) अमीवो व्याधिर्न विद्यते यासु ताः । अम रोगे
इत्यस्माद्वाहुलकादौणादिक ईवन्प्रत्ययः । (अयक्ष्माः) न विद्य-
ते यक्ष्मा रोगराजो यासु ताः । यक्ष इत्यस्मात् । अर्त्तिस्तु० उ० १।
१३८। अनेन मन्प्रत्ययः । (मा) निषेधार्थे । (वः) ताः । अत्र पुरु-
षव्यत्ययः । (स्तेनः) चोरः । (ईशत) ईष्टां समर्थो भवतु । अत्र
लोडर्थे लङ् । बहुलं छन्दसीति शपो लुगभावः । (मा) निषेधार्थे ।
(अघशंस्सः) योऽघं पापं शंसति सः । (भ्रुवाः) निश्चलसुखहेत-
वः । (अस्मिन्) वर्तमाने प्रत्यक्षे । (गोपतौ) यो गवां पतिः
स्वामी तस्मिन् । (स्यात्) भवेयुः । (बह्वीः) बह्वयः अत्र वा
छन्दसि । अ० ६।१।१०६। अनेन पूर्वसवर्णदीर्घादेशः । (यजमान-
स्य) यः परमेश्वरं सर्वोपकारं धर्मं च यजति तस्य विदुषः । (पशू-
न्) गोऽश्वहस्त्यादीन् श्रियः प्रजा वा । श्रीर्हि पशवः । श० १।६।
३।३६। प्रजा वै पशवः । श० १।४।६।१७। (पाहि) रक्ष ॥ अयं
मंत्रः । श० १।५।४।१-८ व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या अयं सविता देवो भगवान् वायवस्थ या-
न्यस्माकं वो युष्माकं च प्राणान्तःकरणेन्द्रियाणि सन्ति तानि श्रेष्ठ-

तमाय कर्मणे प्रार्पयतु । वयमिषेऽन्नायोत्तमेच्छायै सवितारं देवं
 त्वा त्वां तथोज्जे पराक्रमोत्तमरसप्राप्तये भागं भजनीयं त्वा त्वां सत-
 तमाश्रयामः । एवं भूत्वा यूयमाप्यायध्वं वयं चाप्यायामहे । हे
 परमेश्वर भवान्कृपयाऽस्माकमिन्द्राय परमैश्वर्य्यप्राप्तये श्रेष्ठतमाय
 कर्मणे चेमाः प्रजावतीरनमीवा त्रयक्ष्मा गाः सदैव प्रार्पयतु । हे
 परमात्मन् भवत्कृपयास्माकं मध्ये कश्चिदघशंसः पापी स्तेनश्चोर-
 श्च मेशत कदाचिन्मोत्पद्यताम् । तथा त्वमस्य यजमानस्य जीवस्य
 पशून्पाहि सततं रक्ष । यतो वः ता गा इमान्पशून्श्वाघशंसः स्ते-
 नो मेशत । हर्तुं समर्थो न भवेद्यतोऽस्मिन् गोपतौ पृथिव्यादिरक्ष-
 णमिच्छुकस्य धार्मिकमनुष्यस्य समीपे बह्वीर्वह्व्यो गावो ध्रुवाः स्यात्
 भवेयुः ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदैव धर्म्यं पुरुषार्थमाश्रित्यर्वेदाध्ययनेन
 गुणगुणिनौ ज्ञात्वा सर्वपदार्थानां संप्रयोगेण पुरुषार्थसिद्धये श्रेष्ठतमा-
 भिः क्रियाभिः संयुक्तैर्भवितव्यम् । यत ईश्वरानुग्रहेण सर्वेषां सुखैश्व-
 र्य्यस्य वृद्धिः स्यात् । तथा सम्यक् क्रियया प्रजाया रक्षणशिक्षणे
 सदैव कर्तव्ये । यतो नैव कश्चिद्रोगाख्यो विघ्नश्चोरश्च प्रवल्तः क-
 दाचिद्भवेत् प्रजाश्च सर्वाणि सुखानि प्राप्नुयुः । येनेयं विचित्रा
 सृष्टी रचिता तस्मै जगदीश्वराय सदैव धन्यवादा वाच्याः । एवं कुर्वतो
 भवतः परमदयालुरीश्वरः कृपया सदैव रक्षयिष्यतीति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

पदार्थान्वयभाषा— हे मनुष्य लोगो जो (सविता) सब जगत्की उत्पत्ति
 करनेवाला संपूर्ण ऐश्वर्य्ययुक्त । (देवः) सब सुखोंके देने और सब विद्याके प्रसिद्ध
 करनेवाला परमात्मा है । सो । (वः) तुम हम और अपने मित्रोंके जो । (वा-
 यवः) सब क्रियाओंके सिद्ध करानेहारे स्पर्शगुणवाले प्राण अन्तःकरण और
 इन्द्रियां । (स्थ) हैं उनको । (श्रेष्ठतमाय) अत्युत्तम । (कर्मणे) करने योग्य सर्वो-
 पकारक यज्ञादि कर्मोंके लिये । (प्रार्पयतु) अच्छी प्रकार संयुक्त करे । हम लो-

ग । (इषे) अन्न आदि उत्तम उत्तम पदार्थों और विज्ञानकी इच्छा और । (ऊर्जे) पराक्रम अर्थात् उत्तम रसकी प्राप्ति के लिये । (भागं) सेवा करने योग्य धन और ज्ञानके भरे हुए । (त्वा) उक्तगुणवाले और (त्वा) श्रेष्ठ पराक्रमादि गुणोंके देनेहारे आपका सब प्रकारसे आश्रय करते हैं । हे मित्र लोगो तुम भी ऐसे होकर । (आप्यायध्वम्) उन्नतिको प्राप्त हों तथा हम भी हों । हे भगवन् जगदीश्वर हम लोगोंके । (इन्द्राय) परम ऐश्वर्यकी प्राप्ति के लिये । (प्रजावतीः) जिनके बहुत संतान हैं । तथा जो (अनमीवाः) व्याधि और । (अयक्ष्माः) जिनमें राजयक्ष्मा आदि रोग नहीं हैं वे । (अध्याः) जो २ गौ आदि पशु वा उन्नति करने योग्य है जो कभी हिंसा करने योग्य नहीं कि जो इन्द्रियां वा पृथिवी आदि लोक हैं उनको सदैव । (प्रार्पयतुः) नियत कीजिये । हे जगदीश्वर आपकी कृपासे हम लोगोंमेंसे दुःख देनेके लिये कोई । (अघशंसः) पापी वा (स्तेनः) चोर डांकू । (मा ईशत) मत उत्पन्न हो । तथा आप इस । (यजमानस्य) परमेश्वर और सर्वोपकार धर्मके सेवन करनेवाले मनुष्यके । (पशून्) गौ घोड़े और हाथी आदि तथा लक्ष्मी और प्रजाकी । (पाहि) निरंतर रक्षा कीजिये जिससे इन पदार्थोंके हरनेको पूर्वोक्त कोई दुष्ट मनुष्य समर्थ न हो । (अस्मिन्) इस धार्मिक । (गोपतौ) पृथिवी आदि पदार्थोंकी रक्षा चाहनेवाले सज्जन मनुष्यके समीप । (बह्वीः) बहुतसे उक्त पदार्थ । (ध्रुवाः) निश्चल सुखके हेतु । (स्यात) हों । इस मंत्रकी व्याख्या शतपथ ब्राह्मणमें की है उसका ठिकाना पूर्व संस्कृत भाष्यमें लिख दिया और आगे भी ऐसाही ठिकाना लिखा जायगा जिसको देखना हो वह उस ठिकानेसे देख लेवे ॥१॥

भावार्थभाषा— विद्वान् मनुष्योंको सदैव परमेश्वर और धर्मयुक्त पुरुषार्थके आश्रयसे ऋग्वेदकी पढ़के गुण और गुणीको ठीक २ जानकर सब पदार्थोंके संप्रयोगसे पुरुषार्थकी सिद्धि के लिये अत्युत्तम क्रियाओंसे युक्त होना चाहिये कि जिससे परमेश्वरकी कृपापूर्वक सब मनुष्योंको सुख और ऐश्वर्यकी वृद्धि हो सब लोगोंको चाहिये कि अच्छे अच्छे कामोंसे प्रजाकी रक्षा तथा उत्तम उत्तम गुणोंसे पुत्रादिकी शिक्षा सदैव करे कि जिससे प्रबल रोग विघ्न और चोरीका अभाव होकर प्रजा और पुत्रादि सब सुखोंको प्राप्त हों यही श्रेष्ठ काम सब सुखोंकी खान है । हे मनुष्य लोगो आओ अपने मिलके जिसने इस संसारमें आश्चर्यरूप पदार्थ रचे हैं उस जगदीश्वरके लिये सदैव धन्यवाद देवें । वही परम दयालु ईश्वर अपनी कृपासे उक्त कामोंको करते हुए मनुष्योंको सदैव रक्षा करता है ॥१॥

वसोः पवित्रमित्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । स्वराडार्षी

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

स यज्ञः कीदृशो भवतीत्युपदिश्यते ।

॥ वह यज्ञ किस प्रकारका होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

वसोः पवित्रमसि द्यौरसि पृथिव्यसि मातरिश्व-
नो घर्मोसि विश्वधा असि ।

परमेण धाम्ना दृहस्व माह्वामा ते यज्ञपतिर्द्वा-
र्षीत् ॥ २ ॥

वसोः । पवित्रं । असि । द्यौः । असि । पृथिवी । असि ।

मातरिश्वनः । घर्मः । असि । विश्वधा इति विश्वधाः । असि ॥

परमेण । धाम्ना । दृहस्व । मा । ह्वाः । मा । ते । यज्ञप-

तिरिति यज्ञऽपतिः । द्वार्षीत् ॥ २ ॥

पदार्थः—(वसोः) वसुः । अत्रार्थादिभक्तेर्विपरिणाम इति प्र-
थमा विभक्तिर्विपरिणम्यते । यज्ञो वै वसुः । श० १।५।४।१। (पवि-
त्रं) पुनाति येन कर्मणा तत् । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र पुरु-
षव्यत्ययः । (द्यौः) विज्ञानप्रकाशहेतुः । (असि) भवति । (पृथि-
वी) विस्तृतः । (असि) भवति । (मातरिश्वनः) मातरि अन्तरिक्षे
श्वसिति आश्वनिति वा तस्य वायोः । श्वनुच्चन्० उ० १।१५७ ।
अनेनायं शब्दो निपातितः । मातरिश्वा वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति
मातर्यश्वनीतीति वा । निरु० ७।२६ । (घर्मः) अग्नितापयुक्तः शोध-
कः । घर्म इति यज्ञनामसु पठितम् । निघं० ३।१७ । (असि) भवति ।
(विश्वधाः) विश्वं दधातीति । (असि) भवति । (परमेण) प्रकृष्टसुख-

युक्तेन । (धाम्ना) सुखानि यत्र दधति तेन । बाहुलकाडुधात्रधातो-
र्मनिन् प्रत्ययः । (दृहस्व) वर्धते । अत्र पुरुषव्यत्ययो लोट् च ।
(मा) निषेधार्थे । (ह्वाः) ह्वरतु । अत्र लोट् लुङ् । (मा) निषेधार्थे ।
(ते) तव । (यज्ञपतिः) यज्ञस्य स्वामी यज्ञकर्त्ता यजमानः । धात्वर्था-
द्यज्ञार्थस्त्रिधा भवति । विद्याज्ञानधर्मानुष्ठानवृद्धानां देवानां विदुषामै-
हिकपारमार्थिकसुखसंपादनाय सत्करणं सम्यक्पदार्थगुणसंमेलविरो-
धज्ञानसंगत्या शिल्पविद्याप्रत्यक्षीकरणं नित्यं विद्वत्समागमानुष्ठानं
शुभविद्यासुखधर्मादिगुणानां नित्यं दानकरणमिति । (ह्वर्षीत्) ह्वरतु
ह्वर वा । अत्रापि लोट् लुङ् । अयं मंत्रः । १० १।५।४।९-११ ।
व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्मनुष्य त्वं यो वसौर्वसुरयं यज्ञः पवित्रमसि प-
वित्रकारकोस्ति । द्यौरसि सूर्यरश्मिस्थो भवति । पृथिव्यसि वायुनासह
विस्तृतो भवति । तथा मातरिश्वनो घर्मोसि वायोः शोधको भवति ।
विश्वधा असि संसारस्य सुखधारको भवति । परमेण धाम्नासह
दृहस्व दृहते वर्धते । तमिमं यज्ञं मा ह्वर्षीत् मा त्यज । तथा ते तव
यज्ञपतिस्तं मा ह्वर्षीत् मा त्यजतु ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्याणां विद्याक्रियाभ्यां सम्यगनुष्ठितेन यज्ञेन प-
वित्रता प्रकाशः पृथिवी राज्यं वायुप्राणवद्राज्यनीतिः प्रतापः सर्वरक्षा
अस्मिन्ल्लोके परलोके च परमसुखवृद्धिः परस्परमार्जवेन वर्त्तमानं कु-
टिलतात्यागश्च जायते । अतएव सर्वैर्मनुष्यैः परोपकाराय विद्यापुरु-
षार्थाभ्यां प्रीत्या यज्ञो नित्यमनुष्ठातव्य इति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्यायुक्त मनुष्य तू जो । (वसोः) यज्ञ । (पवित्रं) शुद्धिका हेतु ।
(असि) है । (द्यौः) जो विज्ञानके प्रकाशका हेतु और सूर्यकी किरणोंमें स्थिर
होनेवाला । (असि) है । जो (पृथिवी) वायुके साथ देशदेशान्तरेमें फैलनेवाला ।
(असि) है । जो (मातरिश्वनः) वायुको । (घर्मः) शुद्ध करनेवाला । (असि) है ।

जो (विश्वधाः) संसारका धारण करनेवाला । (असि) है । तथा जो (परमेण) उत्तम । (धाम्ना) स्थानसे । (दृहस्व) सुखका बढ़ानेवाला है । इस यज्ञका । (मा) मत । (ह्वाः) त्याग कर । तथा । (ते) तेरा । (यज्ञपतिः) यज्ञकी रक्षा करनेवाला यज्ञमान भी उसको । (मा) न । (ह्वाषीत्) त्यागे । धात्वर्थ-के अभिप्रायसे यज्ञ शब्दका अर्थ तीन प्रकारका होता है अर्थात् एक जो इस लोक और परलोकके सुखके लिये विद्या ज्ञान और धर्मके सेवनसे वृद्ध अर्थात् बड़े बड़े विद्वान् हैं उनका सत्कार करना । दूसरा अर्छी प्रकार पदार्थोंके गुणोंके मेल और विरोधके ज्ञानसे शिल्पविद्याका प्रत्यक्ष करना और तीसरा नित्य विद्वानोंका समागम अथवा शुभ गुण विद्या सुख धर्म और सत्यका नित्य दान करना है ॥२॥

भावार्थः— मनुष्य लोग अपनी विद्या और उत्तम क्रियासे जिस यज्ञका सेवन करते हैं उससे पवित्रताका प्रकाश, पृथिवीका राज्य, वायुरूपी प्राणके तुल्य राजनीति, प्रताप, सबकी रक्षा, इस लोक और परलोकमें सुखकी वृद्धि, परस्पर कोमलतासे वर्तना, और कुटिलताका त्याग इत्यादि श्रेष्ठ गुण उत्पन्न होते हैं इस लिये सब मनुष्योंको परोपकार तथा अपने सुखके लिये विद्या और पुरुषार्थके साथ प्रीतिपूर्वक यज्ञका अनुष्ठान नित्य करना चाहिये ॥ २ ॥

वसोः पवित्रमित्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता ।

भुरिज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

॥ पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर उक्त यज्ञ कैसा सुख करता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सह-
स्रधारम् ।

देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण
सुप्वा कामधुक्षः ॥ ३ ॥

वसोः पवित्रं । असि । शतधारमिति शतऽधारम् । वसोः
पवित्रं । असि । सहस्रधारमिति सहस्रऽधारम् ॥

देवः । त्वा । सविता । पुनातु । वसोः । पवित्रेण । शतधा-
रेणेति शतधारेण । सुप्वेति सुऽप्वा । काम् । अधुक्षः ॥३॥

पदार्थः— (वसोः) वसुर्यज्ञः । (पवित्रं) शुद्धिकारकं कर्म ।
(असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः । (शतधारं) शतं व-
हुविधमसंख्यातं विश्वं धरतीति तं । शतमिति बहुनामसु पठि-
तम् । निघं० ३।१ । (वसोः) वसुर्यज्ञः । (पवित्रं) शुद्धिनिमित्तं ।
(असि) अस्ति । (सहस्रधारं) बहुविधं ब्रह्माण्डं धरतीति तं यज्ञम्
सहस्रमिति बहुनामसु पठितम् । निघं० ३।१ । (देवः) स्वयंप्रका-
शस्वरूपः परमेश्वरः । (त्वा) तं यज्ञं । (सविता) सर्वेषां वसूनाम-
ग्निपृथिव्यादीनां त्रयस्त्रिंशतो देवानां प्रसविता । सविता वै देवानां प्रस-
विता । श० १।१।२।१७ । (पुनातु) पवित्रीकरोतु । (वसोः) पूर्वो-
क्तो यज्ञः । (पवित्रेण) पवित्रनिमित्तेन वेदविज्ञानकर्मणा । (शत-
धारेण) बहुविद्याधारकेण परमेश्वरेण वेदेन वा । (सुप्वा) सुष्ठुतया
पुनाति पवित्रहेतुर्वा तेन । (काम्) कां कां वाचं । (अधुक्षः) दो-
ग्धुमिच्छसीति प्रश्नः । अत्र लङर्थे लुङ् । अयं मंत्रः । श० १।५।४
१२—१६ । व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः— यो वसोर्वसुर्यज्ञः शतधारं पवित्रमसि शतधा शुद्धि-
कारकोस्ति सहस्रधारं पवित्रमसि सुखदोस्ति त्वा तं सविता देवः पु-
नातु । हे जगदीश्वर भवान् तेनास्माभिरनुष्ठितेन पवित्रेण शतधारेण
सुप्वा यज्ञेनास्मान् पुनातु । हे विद्वन् जिज्ञासो वा त्वं कां वाचम-
धुक्षः प्रपूरयसि वा प्रपूरयितुमिच्छसि ॥ ३ ॥

भावार्थः— ये मनुष्याः पूर्वोक्तं यज्ञमनुष्ठाय पवित्रा भवन्ति
तान् जगदीश्वरो बहुविधेन विज्ञानेन सहवर्त्तमानान्कृत्वैतेभ्यो बहु-
विधं सुखं ददाति परन्तु ये क्रियावन्तः परोपकारिणः सन्ति ते सु-

स्वमाप्नुवन्ति नेतरेऽलसाः । अत्र कामधुक्ष इति प्रश्नोस्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः— जो (वसोः) यज्ञ । (शतधारं) असंख्यात संसारका धारण करने । और (पवित्रं) शुद्धि करनेवाला कर्म । (असि) है तथा जो । (वसोः) यज्ञ । (सहस्रधारं) अनेक प्रकारके ब्रह्मांडको धारण करने और । (पवित्रं) शुद्धिका निमित्त सुख देनेवाला है । (त्वा) उस यज्ञको । (देवः) स्वयंप्रकाशस्वरूप । (सविता) वसु आदि तेतीस देवोंका उत्पत्ति करनेवाला परमेश्वर । (पुनातु) पवित्र करे । हे जगदीश्वर आप हम लोगोंसे सेवित जो । (वसोः) यज्ञ है उस । (पवित्रेण) शुद्धिके निमित्त वेदके विज्ञान । (शतधारेण) बहुत विद्याओंका धारण करनेवाले वेद और । (सुप्वा) अच्छी प्रकार पवित्र करनेवाले यज्ञसे हम लोगोंको पवित्र कीजिये । हे विद्वान् पुरुष वा जाननेकी इच्छा करनेवाले मनुष्य तू । (काम्) वेदकी श्रेष्ठ वाणियोंमेंसे कौन २ वाणीके अभिप्रायको । (अधुक्षः) अपने मनमें पूरण करना अर्थात् जाना चाहता है ॥ ३ ॥

भावार्थः— जो मनुष्य पूर्वोक्त यज्ञका सेवन करके पवित्र होते हैं उन्हींको जगदीश्वर बहुतसा ज्ञान देकर अनेक प्रकारके सुख देता है परंतु जो लोग ऐसी क्रियाओंके करनेवाले वा परोपकारी होते हैं वेही सुखको प्राप्त होते हैं आलस्य करनेवाले कभी नहीं । इस मंत्रमें (कामधुक्षः) इन पदोंसे वाणीके विषयमें प्रश्न है ॥ ३ ॥

सा विश्वायुरित्यस्य ऋषिः स एव । विष्णुर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

। अथ त्रिविधस्य प्रश्नस्य त्रीण्युत्तराण्युपदिश्यन्ते ।

जो पूर्वोक्त मंत्रमें तीन प्रश्न कहे हैं उनके उत्तर अगले मंत्रमें क्रमसे प्रकाशित किये हैं ॥

सा विश्वायुः सा विश्वकर्मा सा विश्वधायाः ।

इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेना तनन् चिम् विष्णो हव्यं रक्ष ॥ ४ ॥

सा । विश्वायुरिति विश्वऽआयुः । सा । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । सा । विश्वधाया इति विश्वऽधायाः ॥

इन्द्रस्य । त्वा । भागं । सोमेन । आ । तनन् चिम् । विष्णो इति विष्णो । हव्यं । रक्ष ॥ ४ ॥

पदार्थः— (सा) वाक् । वागु वै यज्ञः । श० १।१।४।११। (वि-
 श्वायुः) पूर्णमायुर्यस्यां सा ग्रहीतव्या । (सा) शिल्पविद्यासंपादिका ।
 (विश्वकर्मा) विश्वं संपूर्णं क्रियाकाण्डं सिध्यति यया सा । (सा)
 संपूर्णविद्याप्रकाशिका । (विश्वधायाः) या विश्वं सर्वं जगद्विद्यागुणैः
 सह दधाति सा । विश्वोपपदे दुधात्रधातोः सुन्प्रत्ययः बाहुलकाणिञ्च ।
 (इन्द्रस्य) परमेश्वरस्य यज्ञस्य वा । (त्वा) तं । अत्र पुरुषव्यत्ययः ।
 (भागं) भजनीयं शुभगुणभाजनं यज्ञं । (सोमेन) शिल्पविद्यया सं-
 पादितेन रसेनानन्देन वा । (आ) समन्तात् । (तनन्ति) संकोच-
 यामि दृढीकरोमि । (विष्णो) वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरं विश्वं तत्सं-
 बुद्धौ परमेश्वर । (हव्यं) पूर्वोक्तयज्ञसंबन्धि दातुं ग्रहीतुं योग्यं द्रव्यं
 विज्ञानं वा । (रक्ष) पालय । अयं मंत्रः । श० १।५।४।१७—२१
 व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः— हे विष्णो व्यापकेश्वर भवता या वाग्धार्यते सा विश्वा-
 युः सा विश्वकर्मा सा विश्वधाया अस्ति । तथा त्रिविधया गृहीतयैवाहं
 यमिन्द्रस्य भागं यज्ञं सोमेनातनन्ति तं हव्यं यज्ञं त्वं सततं रक्ष ॥ ४ ॥

भावार्थः— त्रिविधा वाग्भवति । या ब्रह्मचर्याश्रमे पूर्णविद्याप-
 ठनाय पूर्णायुःकरणाय च सेव्यते सा प्रथमा । या गृहाश्रमेऽनेकक्रिययो-
 द्योगसुखप्राप्तकफला विस्तीर्यते सा द्वितीया । या च सर्वमनुष्यैः
 सर्वमनुष्येभ्यः शरीरात्मसुखवर्धनायेश्वरादिपदार्थविज्ञानप्रकाशिका वा-
 नप्रस्थसंन्यासाश्रमे खलूपदिश्यते सा तृतीया । नचैनया विना कस्या-
 पि सर्वं सुखं भवितुमर्हति । अनयैव मनुष्यैः पूर्वोक्तो यज्ञोऽनुष्ठातव्यः ।
 व्यापकेश्वरः स्तोतव्यः प्रार्थनीय उपासनीयश्च भवति । अनुष्ठितोऽयं
 यज्ञो जगति रक्षाहेतुः प्रेम्णा सत्यभावेन प्रार्थितश्चेश्वरस्तान् सर्वदा
 रक्षति । परंतु ये क्रियाकुशला धार्मिकाः परोपकारिणो जनाः सन्ति

त ईश्वरं धर्मं च विज्ञाय सम्यक् क्रियया साधनेनैहिकं पारत्रिकं च सुखं प्राप्नुवन्ति नेतरे ॥ ४ ॥

पदार्थः— हे (विष्णो) व्यापक ईश्वर आप जिस वाणीका धारण करते हैं । (सा) वह । (विश्वायुः) पूर्ण आयुकी देनेवाली । (सा) वह जिससे कि । (विश्वकर्मा) संपूर्ण क्रियाकांड सिद्ध होता है और । (सा) वह । (विश्वधायाः) सब जगत्को विद्या और गुणोंसे धारण करनेवाली है । पूर्व मंत्रमें जो प्रश्न है उसके उत्तरमें यही तीन प्रकारकी वाणी ग्रहण करनेयोग्य है इसीसे मैं । (इन्द्रस्य) परमेश्वरका । (भागं) सेवा करने योग्य यज्ञको । (सोमेन) विद्यासे सिद्ध किये रस अथवा आनंदसे । (आतनन्धि) अपने हृदयमें दृढ करता हूं तथा हे परमेश्वर । (हव्यं) पूर्वोक्तयज्ञसंबन्धि देनेलेनेयोग्य द्रव्य वा विज्ञानकी । (रक्ष) निरंतर रक्षा कीजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः— तीन प्रकारकी वाणी होती है अर्थात् प्रथम वह जो कि ब्रह्मचर्यमें विद्या पढ़ने वा पूर्ण आयु होनेके लिये सेवन की जाती है । दूसरी वह जो गृहाश्रममें अनेक क्रिया वा उद्योगोंसे सुखोंकी देनेवाली विस्तारसे प्रगट की जाती है । और तीसरी वह जो इस संसारमें सब मनुष्योंके शरीर और आत्माके सुखकी वृद्धि वा ईश्वर आदि पदार्थोंके विज्ञानको देनेवाली वानप्रस्थ और संन्यास आश्रममें विद्वानोंसे उपदेश की जाती है इन प्रकारकी वाणीके बिना किसीको सब सुख नहीं हो सकते । क्योंकि इसीसे पूर्वोक्त यज्ञ तथा व्यापक ईश्वरकी स्तुति प्रार्थना और उपासना करना योग्य है ईश्वरकी यह आज्ञा है कि जो नियमसे किया हुआ यज्ञ संसारमें रक्षाका हेतु और प्रेमसत्यभावसे प्रार्थनाको प्राप्त हुआ ईश्वर विद्वानोंकी सर्वदा रक्षा करता है वही सबका अध्यक्ष है परंतु जो क्रियामें कुशल धार्मिक परोपकारी मनुष्य हैं वेही ईश्वर और धर्मको जानकर मोक्ष और सम्यक् क्रियासाधनोंसे इस लोक और परलोकके सुखको प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

अग्ने व्रतपतइत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता ।

आर्चीन्निष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

। किंच तद्वाचो व्रतमित्युपदिश्यते ।

उक्त वाणीका व्रत क्या है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे रा-
ध्यताम् । इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि ॥ ५ ॥

अग्ने । व्रतपत इति व्रतऽपते । व्रतं । चरिष्यामि । तत् ।
शकेयं । तत् । मे । राध्यताम् ॥

इदं । अहं । अनृतात् । सत्यं । उप । एमि ॥ ५ ॥

पदार्थः— (अग्ने) हे सत्योपदेशकेश्वर । (व्रतपते) व्रतानां स-
त्यभाषणादीनां पातिः पालकस्तत्संबुद्धौ । (व्रतं) सत्यभाषणं सत्य-
करणं सत्यमानं च । (चरिष्यामि) अनुष्ठास्यामि । (तत्) व्रतमनुष्ठा-
तुं । (शकेयं) यथा समर्थो भवेयम् । (तत्) तस्यानुष्ठानं पूर्तिश्च ।
(मे) मम । (राध्यतां) संसेध्यतां । (इदं) प्रत्यक्षामाचरितुं सत्यं
व्रतं । (अहं) धर्मादिपदार्थचतुष्टयं चिकीर्षुर्मनुष्यः । (अनृतात्)
न विद्यते ऋतं यथार्थमाचरणं यस्मिन् तस्मान्मिथ्याभाषणान् मिथ्या-
करणान्मिथ्यामानात्पृथग्भूत्वा । (सत्यं) यद्देदविद्यया प्रत्यक्षादिभिः
प्रमाणैः सृष्टिक्रमेण विदुषां संगेन सुविचारेणात्मशुद्ध्या वा निर्भ्रमं
सर्वहितं तत्त्वनिष्ठं सत्प्रभवं सम्यक् परीक्ष्य निश्चीयते तत् । सत्यं क-
स्मात् सत्सुतायते सत्प्रभवं भवतीति वा । निरु० ३।१३। (उप) क्रि-
यार्थे । (एमि) ज्ञातुं प्राप्तुमनुष्ठातुं प्राप्नोमि ॥ अयं मंत्रः श० १।
१।१।१—६। व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः— हे व्रतपते अग्ने सत्यधर्मोपदेशकेश्वर अहं यदिदमनृता-
त्पृथग्वर्त्तमानं सत्यं व्रतमाचरिष्यामि तन्मे मम भवता स्वरूपया
राध्यतां संसेध्यतां यदुपैमि प्राप्नोमि यच्चानुष्ठातुं शकेयं तदपि सर्वं
राध्यतां संसेध्यताम् ॥ ५ ॥

भावार्थः— ईश्वरेण सर्वमनुष्यैरनुष्ठेयोऽयं धर्म उपदिश्यते । यो न्यायः पक्षपातरहितः सुपरीक्षितः सत्यलक्षणान्वितः सर्वहिताय वर्तमान ऐहिकपारमार्थिकसुखहेतुरस्ति स एव सर्वमनुष्यैः सदाचरणीयः । यच्चैतस्माद्विरुद्धो ह्यधर्मः स नैव केनापि कदाचिदनुष्ठेयः । एवं हि सर्वैः प्रतिज्ञा कार्य्या । हे परमेश्वर वयं वेदेषु भवदुपदिष्टमिमं सत्यधर्ममाचरितुमिच्छामः । येयमस्माकमिच्छा सा भवत्कृपया सम्यक् सिध्येत् । यतो वयमर्थकाममोक्षफलानि प्राप्तुं शक्नुयाम । यथा चाधर्मं सर्वथा त्यक्त्वाऽनर्थकुक्रामबन्धदुःखफलानि पापानि त्यक्तुं त्याजयितुं च समर्था भवेम । यथा भवान् सत्यव्रतपालकत्वाद्भूतपतिर्वर्त्तते तथैव वयमपि भवत्कृपया स्वपुरुषार्थेन यथाशक्ति सत्यव्रतपालका भवेम । एवं सदैव धर्मं चिकीर्षवः सत्क्रियावन्तो भूत्वा सर्वसुखोपगताः सर्वप्राणिनां सुखकारकाश्च भवेमेति सर्वैः सदैवेष्टितव्यम् । शतपथब्राह्मणोऽस्य मंत्रस्य व्याख्यायामुक्तं मनुष्याणां द्विविधमेवाचरणं सत्यमनृतं च तत्र ये वाङ्मनःशरीरैः सत्यमेवाचरन्ति ते देवाः । ये चैवानृतमाचरन्ति ते मनुष्या अर्थादसुरराक्षसाः सन्तीति वेद्यम् ॥ ५ ॥

पदार्थः— हे (व्रतपते) सत्य भाषण आदि धर्मोंके पालन करने और । (अग्ने) सत्य उपदेश करनेवाले परमेश्वर मैं । (अनृतात्) जो झूठसे अलग । (सत्यं) वेदविद्या, प्रत्यक्ष आदि प्रमाण, सृष्टिक्रम, विद्वानोंका संग, श्रेष्ठ विचार तथा आत्माकी शुद्धि आदि प्रकारोंसे जो निर्भ्रम, सर्वहित, तत्त्व अर्थात् सिद्धांतके प्रकाश करानेहारोंसे सिद्ध हुआ, अच्छी प्रकार परीक्षा किया गया । (व्रतं) सत्य बोलना सत्य मानना और सत्य करना है उसका । (उपैमि) अनुष्ठान अर्थात् नियमसे ग्रहण करने वा जानने और उसकी प्राप्तिकी इच्छा करता हूं । (मे) मेरे । (तत्) उस सत्य व्रतको आप । (राध्यतां) अच्छी प्रकार सिद्ध कीजिये जिससे कि । (अहं) मैं उक्त सत्य व्रतके नियम करनेको । (शक्यं) समर्थ होऊं । और मैं (इदं) इसी प्रत्यक्ष सत्य व्रतके आचरणका नियम । (चरिष्यामि) करूंगा ॥ ५ ॥

भावार्थः— परमेश्वरने सब मनुष्योंको नियमसे सेवन करनेयोग्य धर्मका उ-

पदेश किया है जो कि न्याययुक्त परीक्षा किया हुआ सत्य लक्षणोंसे प्रसिद्ध और सबका हितकारी तथा इस लोक अर्थात् संसारी और परलोक अर्थात् मोक्षसुखका हेतु है यही सबको आचरण करने योग्य है और उससे विरुद्ध जो कि अधर्म कहाता है वह किसीको ग्रहण करने योग्य कभी नहीं हो सकता क्योंकि सर्वत्र उसीका त्याग करना है इसी प्रकार हमको भी प्रतिज्ञा करनी चाहिये कि हे परमेश्वर हम लोग वेदोंमें आपके प्रकाशित किये सत्य धर्मकाही ग्रहण करें तथा हे परमात्मन् आप हम लोगोंपर ऐसी रूपा कीजिये कि जिससे हम लोग उक्त सत्य धर्मका पालन करके अर्थ काम और मोक्षरूप फलोंको सुगमतासे प्राप्त हो सकें। जैसे सत्यव्रतके पालनेसे आप व्रतपति हैं वैसेही हम लोग भी आपकी रूपा और अपने पुरुषार्थसे यथाशक्ति सत्य व्रतके पालनेवाले हों तथा धर्म करनेकी इच्छासे अपने सत्कर्मके द्वारा सब सुखोंको प्राप्त होकर सब प्राणियोंको सुख पहुंचानेवाले हों ऐसी इच्छा सब मनुष्योंको करनी चाहिये ॥ शतपथ ब्राह्मणके बीच इस मंत्रकी व्याख्यामें कहा है कि मनुष्योंका आचरण दो प्रकारका होता है एक सत्य और दूसरा झूठका अर्थात् जो पुरुष वाणी मन और शरीरसे सत्यका आचरण करते हैं वे देव कहाते और जो झूठका आचरण करनेवाले हैं वे असुर राक्षस आदि नामोंके अधिकारी होते हैं ॥ ५ ॥

कस्त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । प्रजापतिर्देवता आर्चीपंक्तिश्छ-

न्दः । पंचमः स्वरः ।

कैन सत्यमाचरितुमसत्यं त्यक्तुमाज्ञा दत्तेत्युपदिश्यते ।

किसने सत्य करने और असत्य छोड़नकी आज्ञा दी है सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै

त्वा युनक्ति । कर्मणे वां वेषाय वाम् ॥ ६ ॥

कः । त्वा । युनक्ति । सः । त्वा । युनक्ति । कस्मै । त्वा । युनक्ति ।

तस्मै । त्वा । युनक्ति ॥ कर्मणे । वां । वेषाय । वाम् ॥ ६ ॥

पदार्थः— । (कः) को हि सुखस्वरूपः । (त्वा) क्रियानुष्ठा-

तारं मनुष्यं पुरुषार्थं । (युनक्ति) नियुक्तं करोति । (सः) परमेश्वरः ।
 (त्वा) विद्यादिशुभगुणानां ग्रहणे विद्यार्थिनं विद्वांसं वा । (युनक्ति)
 योजयति अत्र सर्वत्रान्तर्गतो ण्यर्थः प्रयोजनाय । (त्वा) त्वां सुख-
 मिच्छुकं । (युनक्ति) योजयति । (तस्मै) सत्यव्रताचरणाय यज्ञाय ।
 (त्वा) धर्मं प्रचारयितुमुद्योगिनं । (युनक्ति) योजयति । (कर्मणे)
 पूर्वोक्ताय यज्ञाय । (वां) कर्त्ता कारयितारौ । (वेषाय) सर्वशुभगु-
 णविद्याव्याप्तये । (वां) अध्येत्रध्यापकौ । अयं मंत्रः । श० १।१।१-
 २।१३-२२।१। व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे मनुष्य कस्त्वां युनक्ति स त्वां युनक्ति कस्मै त्वां
 युनक्ति तस्मै त्वां युनक्ति स एव वां कर्मणे नियोजयति । एवं च वां
 वेषायाज्ञापयति ॥ ६ ॥

भावार्थः— अत्र प्रश्नोत्तराभ्यामीश्वरो जीवेभ्य उपदिशति । क-
 श्चित् कंचित्प्रति ब्रूते । को मां सत्यक्रियायां प्रवर्त्तयतीति सोऽस्यो-
 त्तरं ब्रूयात् । ईश्वरः पुरुषार्थक्रियाकरणाय त्वामादिशतीति । एवं क-
 श्चिद्विद्यार्थी विद्वांसं प्रति पृच्छेत् को मदात्मन्यन्तर्यामिरूपतया सत्यं
 प्रकाशयतीति । स उत्तरं दद्यात् सर्वव्यापको जगदीश्वर इति । कस्मै
 प्रयोजनायेति केनचित्पृच्छ्यते । सुखप्राप्तये परमेश्वरप्राप्तये चेत्युत्तरं
 ब्रूयात् । पुनः कस्मै प्रयोजनाय मां नियोजयतीति पृच्छ्यते । सत्य-
 विद्याधर्मप्रचारायेत्युत्तरं ब्रूयात् । आवां किं करणायैश्वर उपदिशति ।
 यज्ञानुष्ठानायेति परस्परमुत्तरं ब्रूयाताम् । पुनः स किमाप्तय आज्ञापयती-
 ति । सर्वविद्यासुखेषु व्याप्तये तत्प्रचारायेत्युत्तरं ब्रूयात् । मनुष्यैर्द्वाभ्यां
 प्रयोजनाभ्यां प्रवर्त्तितव्यम् । एकमत्यंतपुरुषार्थशरीरारोग्याभ्यां चक्र-
 वर्त्तिराज्यश्रीप्राप्तिकरणम् । द्वितीयं सर्वा विद्याः सम्यक् पठित्वा ता-

सां सर्वत्र प्रचारीकरणं चेति । नैव केनचिदपि कदाचित्पुरुषार्थं त्यक्त्वाऽ
लस्ये स्थातव्यमिति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(कः) कौन । (त्वां) तुम्हको अच्छी २ क्रियाओंके सेवन करनेके
लिये । (युनक्ति) आज्ञा देता है । (सः) सो जगदीश्वर । (त्वा) तुम्हको विद्या
आदिक शुभ गुणोंके प्रगट करनेके लिये विद्वान् वा विद्यार्थी होनेको । (युनक्ति)
आज्ञा देता है । (कस्मै) वह किस २ प्रयोजनके लिये । (त्वा) मुझ और तुम्हको ।
(युनक्ति) युक्त करता है । (तस्मै) पूर्वोक्त सत्य व्रतके आचरणरूप यज्ञके
लिये । (त्वा) धर्मके प्रचार करनेमें उद्योगीको । (युनक्ति) आज्ञा देता है ।
(सः) वही ईश्वर । (कर्मणे) उक्त श्रेष्ठ कर्म करनेके लिये । (वाम्) कर्म करने
और करानेवालोंको नियुक्त करता है । (वेषाय) शुभ गुण और विद्याओंमें व्याप्ति-
के लिये (वां) विद्या पढने और पढानेवाले तुम लोगोंको उपदेश करता है ।

भावार्थः— इस मंत्रमें प्रश्न और उत्तरसे ईश्वर जीवोंके लिये उपदेश करता
है जब कोई किसीसे पूछे कि मुझे सत्य कर्मोंमें कौन प्रवृत्त करता है इसका उत्तर
ऐसा दे कि प्रजापति अर्थात् परमेश्वरही पुरुषार्थ और अच्छी २ क्रियाओंके
करनेकी तुम्हारे लिये वेदके द्वारा उपदेशकी प्रेरणा करता है इसी प्रकार कोई
विद्यार्थी किसी विद्वानसे पूछे कि मेरे आत्मामें अन्तर्यामिरूपसे सत्यका प्रकाश
कौन करता है तो वह उत्तर देवे कि सर्वव्यापक जगदीश्वर । फिर वह पूछे कि
वह हमको किस २ प्रयोजनके लिये उपदेश करता और आज्ञा देता
है । उसका उत्तर देवे कि सुख और सुखस्वरूप परमेश्वरकी प्राप्ति तथा सत्य-
विद्या और धर्मके प्रचारके लिये मैं और आप दोनोंको कौन २ काम करनेके
लिये वह ईश्वर उपदेश करता है । इसका परस्पर उत्तर देवें कि यज्ञ करनेके
लिये । फिर वह कौन २ पदार्थकी प्राप्ति के लिये आज्ञा देता है । इसका उत्तर
देवें कि सब विद्याओंकी प्राप्ति और उनके प्रचारके लिये ॥ मनुष्योंको दो प्रयोज-
नोंमें प्रवृत्त होना चाहिये अर्थात् एक तो अत्यंत पुरुषार्थ और शरीरकी आरोग्य-
तासे चक्रवर्ती राज्यलक्ष्मीकी प्राप्ति करना और दूसरे सब विद्याओंको अच्छी
प्रकार पढके उनका प्रचार करना चाहिये । किसी मनुष्यको पुरुषार्थको छोड़के
आलस्यमें कभी नहीं रहना चाहिये ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टमित्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । प्राजापत्या जग-

ती छन्दः । निषादः स्वरः ।

॥ सर्वैर्दुष्टगुणानां दुष्टमनुष्याणां च निषेधः कर्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

सब मनुष्योंको उचित है कि दुष्ट गुण और दुष्ट स्वभाववाले मनुष्योंका निषेध करें इस बातका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तं रक्षो नि-
ष्टप्ता अरातयः ॥ उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

प्रत्युष्टमिति प्रतिऽउष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा इति प्रतिऽउष्टाः ।

अरातयः । निष्टप्तम् । निस्तप्तमिति निःऽतप्तम् । रक्षः ।

निष्टप्ताः । निस्तप्ता इति निःऽतप्ताः । अरातयः ॥

उरु । अन्तरिक्षम् । अनुऽमि ॥ ७ ॥

पदार्थः— । (प्रत्युष्टं) यत्प्रतीतं च तदुष्टं दग्धं च तत् । (रक्षः)
रक्षः स्वभावो दुष्टो मनुष्यः । (प्रत्युष्टाः) प्रत्यक्षतया उष्टा दग्ध-
व्यास्ते । (अरातयः) अविद्यमाना रातिर्दान येषु ते शत्रवः । (निष्टप्तं)
नितरां तप्तं संतापयुक्तं च कार्यम् । (रक्षः) स्वार्थी मनुष्यः । (निष्टप्ताः)
पूर्ववत् । (अरातयः) कपटेन । विद्यादानग्रहणरहिताः । (उरु) बहुविधं
सुखं प्राप्तुं प्रापयितुं वा । उर्विति बहुनामसु पठितम् । निधं० ३।१।
(अन्तरिक्षं) सुखसाधनार्थमवकाशं । (अन्वेमि) अनुगतं प्राप्नोमि
॥ अयं मंत्रः । श० १।१।२।२-४। व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः— मया रक्षः प्रत्युष्टमरातयः प्रत्युष्टा रक्षो निष्टप्तमरातयो
निष्टप्ताः पुरुषार्थेन सदैव कार्य्याः । एवं कृत्वान्तरिक्षमुरु बहु सुखं
चान्वेमि ॥ ७ ॥

भावार्थः— । इदमीश्वर आज्ञापयति सर्वैर्मनुष्यैः स्वकीयं दुष्टस्व-
भावं त्यक्त्वाऽन्येषामपि विद्याधर्मोपदेशेन त्याजयित्वा दुष्टस्वभावान्
मनुष्यांश्च निवार्य्य बहुविधं ज्ञानं सुखं च संपाद्य विद्याधर्मपुरुषार्था-

न्विताः सुखिनः सर्वे प्राणिनः सदा संपादनीयाः ॥ ७ ॥

पदार्थः— मुझको चाहिये कि पुरुषार्थके साथ । (रत्नः) दुष्ट गुण और दुष्ट स्वभाववाले मनुष्यको । (प्रत्युष्टं) निश्चय करके निर्मूल कर्तृ तथा । (अरातयः) जो राति अर्थात् दान आदि धर्मसे रहित दयाहीन दुष्ट शत्रु हैं उनको । (प्रत्युष्टाः) प्रत्यक्ष निर्मूल । (रत्नः) वा दुष्ट स्वभाव दुष्ट गुण विद्याविरोधी स्वार्थी मनुष्य और (निष्टप्तं) (अरातयः) । छल्युक्त होके विद्याका ग्रहण वा दानसे रहित दुष्ट प्राणियोंको (निष्टप्ताः) निरंतर संतापयुक्त कर्तृ । इस प्रकार करके (अन्तरिक्तं) सुखके सिद्ध करनेवाले उत्तम स्थान और (उरु) अपार सुखको (अन्वेमि) प्राप्त होऊँ ॥७॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा देता है कि सब मनुष्योंको अपना दुष्ट स्वभाव छोड़कर विद्या और धर्मके उपदेशसे औरोंको भी दुष्टता आदि अधर्मके व्यवहारोंसे अगल करना चाहिये तथा उनको बहु प्रकारका ज्ञान और सुख देकर सब मनुष्य आदि प्राणियोंको विद्या धर्म पुरुषार्थ और नानाप्रकारके सुखोंसे युक्त करना चाहिये ॥७॥

धूरसीत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । अतिजगती छन्दः ।

निषादः स्वरः ।

अथ सर्वविद्याधारकेश्वरो विद्यासाधनीभूतो भौतिकोऽग्निश्चोपदिश्यते ।

सबके धारण करनेवाले ईश्वर और पदार्थ विद्याकी सिद्धि हेतु भौतिक अग्निका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्वतं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः ॥

देवानामसि वह्नितमं सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम् ॥ ८ ॥

धूः । असि । धूर्व । धूर्वन्तं । धूर्व । तं । यः । अस्मान् । धूर्वति । तं । धूर्व । यं । वयं । धूर्वामः ॥

देवानाम् । असि । वह्नितममिति वह्निऽतमम् । सस्नितममिति सस्निऽतमम् । पप्रितममिति पप्रिऽतमम् । जुष्टतममिति जुष्टऽतमम् । देवहूतममिति देवहूऽतमम् ॥ ८ ॥

पदार्थः— । (धूः) सर्वदोषनाशकोऽन्धकारनाशको वा । (असि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र भौतिकपक्षे व्यत्ययेन प्रथमपुरुषो गृह्यते । (धूर्व) हिंसय धूर्वति हिनस्ति वा । (धूर्वतं) हिंसाशीलं प्राणिनं । (धूर्व) हिंसय हिनस्ति वा । (तं) सर्वभूताभिद्रोघारं । (यः) अस्मद्द्वेष्टा । (अस्मान्) धार्मिकान् सर्वेभ्यः सुखोपकर्तृन् । (धूर्वति) हिनस्ति । (तम्) दुष्टं दस्युं चोरं वा । (धूर्व) हिंसय हिनस्ति वा । (यं) पापिनं । (वयं) विद्वांसः । सर्वमित्राः । (धूर्वामः) हिंसामः । (देवानां) विदुषां पृथिव्यादीनां वा । (असि) उत्पादको वर्तसे प्रकाशको वर्तते वा । (वह्नितमं) वहति प्रापयति यथायोग्यं सुखानि स वह्निः सोतिशयितस्तम् । (सस्नितमं) अतिशयेन शुद्धं शुद्धिकारकं च । तथा शुद्धिहेतुं भौतिकं वा । अथवा स्वव्याप्त्या सर्वजगद्द्वेष्टयितारमीश्वरं शिल्पविद्याहेतुं व्यापनशीलं भौतिकं वा । स्ना शौचे । अथवा णौ वेष्टने । इत्यस्य रूपम् । (पप्रितमं) प्राति प्रपूरयति सर्वाभिर्विद्याभिरानन्दैश्च जनान् स्वव्याप्त्या जगद्वा मूर्त्तं वस्तु शिल्पविद्यासाध्याङ्गानि च यः सोतिशयितस्तम् । (जुष्टतमं) धार्मिकैर्भक्तजनैः शिल्पिभिश्च यो जुष्यते स जुष्टः । अतिशयेन जुष्टस्तम् । (देवहूतमम्) देवैर्विद्वद्भिः स्तूयते शब्ध्यते सोऽतिशयितस्तं । ह्येत् स्पर्धायां शब्दे चेत्यस्य रूपम् । अयं मंत्रः । श० । १।१।२।१०-१२ व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अन्वयः— हे परमेश्वर यतस्त्वं धूरसि सर्वाभिरक्षकश्चासि तस्माद्वयमिष्टबुद्ध्या देवानां वह्नितमं सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमं त्वां नित्यमुपास्महे । योऽस्मान् धूर्वति यं च वयं धूर्वामस्तं त्वं धूर्व । यश्च सर्वद्रोही तमपि धूर्वन्तं सर्वहिंसकं सदैव धूर्व । इत्येकः हे शिल्पविद्याचिकीर्षो त्वं यो भौतिकोऽग्निर्धूः सर्वपदार्थच्छेदकत्वाद्धिंसकोऽस्ति तं क-

लाकौशलेन यानेषु सम्प्रयोजनीयं देवानां वह्नितमं सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतममग्निं वयं धूर्वामस्ताडयामः । योऽयुक्त्या सेवितोऽस्मान् धूर्वति तं धूर्वन्तमग्निं धूर्व ॥ हे वीर त्वं यो दुष्टशत्रुरस्मान् धूर्वति तमप्याग्नेयास्त्रेण धूर्व यश्च दस्युरस्ति तमपि धूर्व ॥ ८ ॥

भावार्थः— यो धातेश्वरः सर्वं जगद्धाति पापिनो दुष्टान् जीवान् तत्कृतपापफलदानेन ताडयति धार्मिकांश्च रक्षति । सर्वसुखप्रापक आत्मशुद्धिकारकः पूर्णविद्याप्रदाता विद्वद्भिः स्तोतव्यः प्रीत्येष्टबुद्ध्या च सेवनीयोऽस्ति ॥ स एव सर्वैर्मनुष्यैर्भजनीयः । तथैव योऽग्निः सकलशिल्पविद्याक्रियासाधकतमः पृथिव्यादिपदार्थानां मध्ये प्रकाशकप्रापकतमतया श्रेष्ठोऽस्ति । यस्य प्रयोगेणाग्नेयास्त्रादिविद्यया शत्रूणां पराजयो भवति स एव शिल्पिभिर्विद्यायुक्त्या होमयानक्रियासिद्ध्यर्थं सेवनीयः ॥८॥

पदार्थः— हे परमेश्वर आप । (धूः) सब दौड़ोंके नाश और जगतकी रक्षा करनेवाले । (अस्ति) हैं इस कारण हम लोग इष्ट बुद्धिसे । (देवानां) विद्वानोंको विद्या मोक्ष और सुखमें (वह्नितमं) यथायोग्य पहुंचाने । (सस्नितमं) अतिशय करके शुद्ध करने । (पप्रितमं) सब विद्या और आनन्दसे संसारको पूर्ण करने । (जुष्टतमं) धार्मिक भक्त जनोंको सेवा करने योग्य और । (देवहूतमं) विद्वानोंकी स्तुति करने योग्य आपकी नित्य उपासना करते हैं । (यः) जो कोई द्वेषी छली कपटी पापी कामक्रोधादियुक्त मनुष्य । (अस्मान्) धर्मात्मा और सबको सुखसे युक्त करनेवाले हम लोगोंको । (धूर्वति) दुःख देता है और । (यं) जिस पापी जनको । (वयं) हम लोग । (धूर्वामः) दुःख देते हैं । (तं) उसको आप । (धूर्व) शिखा कीजिये तथा जो सबसे द्रोह करने वा सबको दुःख देता है उसको भी आप सदैव । (धूर्व) ताड़ना कीजिये ॥ हे शिल्प विद्याको जाननेकी इच्छा करनेवाले मनुष्य तू जो भौतिक अग्नि । (धूः) सब पदार्थोंका छेदन और अन्धकारका नाश करनेवाला । (अस्ति) है तथा । जो कला चलानेकी चतुराईसे यानोंमें विद्वानोंको । (वह्नितमं) सुख पहुंचाने । (सस्नितमं) शुद्धि होनेका हेतु । (पप्रितमं) शिल्पविद्याका मुख्य साधन । (जुष्टतमं) कारीगर लोग जिसका सेवन करते हैं तथा जो । (देवहूतमं) विद्वानोंकी स्तुति करने योग्य अग्नि है उसको । (वयम्) हमलोग । (धूर्वामः) ताड़ते हैं

और जिसका सेवन युक्तिसे न किया जाय तो । (अस्मान्) हम लोगोंको । (धूर्वति) पीडा करता है । (तं) उस । (धूर्वन्तं) पीडा करनेवाले अग्निको । (धूर्व) याना-दिकोमें युक्त कर ॥ तथा हे वीर पुरुष तुम । (यः) जो दुष्ट शत्रु । (अस्मान्) हम लोगोंको । (धूर्वति) दुःख देता है । (तं) उसको । (धूर्व) नष्ट कर । तथा जो कोई चोर आदि है उसका भी । (धूर्व) नाश कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः— जो ईश्वर सब जगत्को धारण कर रहा है वह पापी दुष्ट जीवोंको उनके किये हुए पापोंके अनुकूल दंड देकर दुःखयुक्त और धर्मात्मा पुरुषोंको उत्तम कर्मोंके अनुसार फल देके उनकी रक्षा करता है वही सब सुखोंकी प्राप्ति आत्माकी शुद्धि कराने और पूर्ण विद्याका देनेवाला विद्वानोंके स्तुति करने योग्य तथा प्रीति और इष्ट बुद्धिसे सेवा करने योग्य है दूसरा कोई नहीं । तथा यह प्रत्यक्ष भौतिक अग्नि भी संपूर्ण शिल्पविद्याओंकी क्रियाओंका सिद्ध करने तथा उनका मुख्य साधन और पृथिवी आदि पदार्थोंमें अपने प्रकाश अथवा उनकी प्राप्तिसे श्रेष्ठ है ॥ क्योंकि जिससे सिद्धकी हुई आग्नेय आदि उत्तम शास्त्रास्त्रविद्यासे शत्रुओंका पराजय होता है इससे यह भी विद्याकी युक्तियोंसे होम और विमान आदिके सिद्ध करनेके लिये सेवा करनेके योग्य है ॥ ८ ॥

अ॒हु॒त॒म॒सी॒त्य॒स्य ऋ॒षिः स ए॒व । वि॒ष्णुर्दे॒वता । नि॒चृ॒त् त्रि॒ष्टुप्
छ॒न्दः । धै॒वतः स्वरः ।

अथ यजमानभौतिकाग्निकृत्यमुपादिश्यते ।

अब यजमान और भौतिक अग्निके कर्मका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

अ॒हु॒त॒म॒सि ह॒वि॒र्धानं॒ दृ॒ह॒स्व मा॒ह्वामा॒ ते य॒ज्ञप॒ति-
र्द्वा॒र्षी॒त् ॥

वि॒ष्णुस्त्वा क्र॒मता॒मुरु वा॒तायाप॑ह॒त् रक्षो॒ यच्छ-
न्तां प॑ंच ॥ ९ ॥

अ॒हु॒तम् । अ॒सि । ह॒वि॒र्धान॑मि॒ति ह॒विः॒ऽधान॑म् । दृ॒ह॒स्व ।
मा । ह्वाः । मा । ते । य॒ज्ञप॒तिरि॑ति य॒ज्ञऽप॒तिः । ह्वा॒र्षी॒त् ॥
वि॒ष्णुः । त्वा । क्र॒मतां । उ॒रु । वा॒ताय॑ । अप॑ह॒तमि॒त्यप॑ऽ

हतम् । रक्षः । यच्छन्ताम् । पंच ॥ ९ ॥

पदार्थः— (अद्भुतं) कुटिलतारहितम् । (असि) अस्ति । अत्र व्यत्ययः । (हविर्धानं) हविषां धानं स्थित्याधिकरणं । (दृंहस्व) वर्धयस्व वर्धयति वा । अत्रपक्षे व्यत्ययः । (मा ह्याः) मा त्यजेः । अत्र लिङ्गर्थे लुङ् । (मा) क्रियार्थे निषेधवाची । (ते) तव । (यज्ञपतिः) पूर्वोक्तस्य यज्ञस्य पतिः पालकः । (ह्वर्षीत्) त्यजतु । अत्र लोट्गर्थे लुङ् । (विष्णुः) व्यापनशीलः सूर्यः । (त्वा) तद्धोतव्यं द्रव्यं । (क्रमतां) चालयति । अत्र लङ्गर्थे लोट् । (उरु) बहु । उर्विति बहुनामसु पठितम् । निघं० ३।१। (वाताय) वायोः शुद्धये सुखद्वये वा । (अपहतं) विनाशितम् । (रक्षः) दुर्गन्धादिदुःखजालं । (यच्छन्ताम्) निगृह्णन्तु । (पंच) पंचभिरुत्क्षेपणादिभिः कर्मभिः । उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि । वैशे० १।७ । अत्र सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । अयं मंत्रः । श० १।१।२।१२-१६ व्याख्यातः ॥ ३॥

अन्वयः— हे ऋत्विक् त्वं यदग्निना दंहितमद्भुतं हविर्धानमस्य-
स्ति तद्दृंहस्व किंतु तत्कदाचिन्मा ह्वर्षी त्यजेरिदं ते तव यज्ञपतिर्दंहतां
मा ह्वर्षीन्मा त्यजतु । एवं भवन्तः सर्वे मनुष्याः पंचभिरुत्क्षेपणादिभिः
कर्मभिर्यदग्नौ हूयते तन्नियच्छन्तां निगृह्णन्तु । यद्द्रव्यं विष्णुर्व्यापनशी-
लः सूर्योऽपहतं रक्षो यथा स्यात्तथोरु वाताय क्रमयति चालयति । त्वा
तत्सर्वं मनुष्या अग्नौ होमद्वारा यच्छन्तां निगृह्णन्तु ॥ ९ ॥

भावार्थः— यदा मनुष्याः परस्परं प्रीत्या कुटिलतां विहाय शिस्त-
कशिष्या भूत्वेमामग्निविद्यां विज्ञानक्रियाभ्यां ज्ञात्वाऽनुतिष्ठन्ति तदा म-
हतीं शिल्पविद्यां संपाद्य शत्रुदारिद्र्यनिवारणपुरःसरं सर्वाणि सुखानि
प्राप्नुवन्तीति ॥ ९ ॥

पदार्थः— हे ऋत्विग् मनुष्य तुम जौ अग्निसे बड़ा हुआ । (अद्भुतं) कुटिलता-

रहित । (हविर्धानं) होमके योग्य पदार्थोंका धारण करना है उसको । (दृंहस्व)
बढ़ाओ किन्तु किसी समयमें । (मा द्वाः) उसका त्याग मत करो तथा यह । (ते)
तुझारा । (यज्ञपतिः) यज्ञमान भी उस यज्ञके अनुष्ठानको न छोड़े ॥ इस प्रकार
तुम लोग । (पंच) एक तो ऊपरको चेष्टा होना दूसरा नीचेको तीसरा चेष्टासे अपने
अंगोंको संकोचना चौथा उनका फैलाना पांचमा चलना फिरना आदि इन पांच
प्रकारके कर्मोंसे हवनके योग्य जो द्रव्य हो उसको अग्निमें । (यच्छन्तां) हवन करो ।
(त्वा) वह जो हवन किया हुआ द्रव्य है उसको । (विष्णुः) जो व्यापनशील
सूर्य है वह । (अपहतं) (रक्षः) दुर्गंधादि दोषोंका नाश करता हुआ । (उरु
वाताय) अत्यंत वायुकी शुद्धि वा सुखकी वृद्धिके लिये । (क्रमतां) चढ़ा देता है ॥९

भावार्थः— जब मनुष्य परस्पर प्रीतिके साथ कुटिलताको छोड़कर शिक्षा
देनेवालेके शिष्य होके विशेष ज्ञान और क्रियासे भौतिक अग्निकी विद्याको जानकर
उसका अनुष्ठान करते हैं तभी शिल्पविद्याकी सिद्धिके द्वारा सब शत्रु दारिद्र्य और
दुःखोंसे छूटकर सब सुखोंको प्राप्त होते हैं इस प्रकार विष्णु अर्थात् व्यापक परमेश्वर-
ने सब मनुष्योंके लिये आज्ञा दी है, जिसका पालन करना सबको उचित है ॥९॥

देवस्य त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । भुरिग्वृहती
छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

तस्य यज्ञफलस्य ग्रहणं केन कुर्वन्तीत्युपदिश्यते ॥

उस यज्ञके फलका ग्रहण किस करके होता है इस विषयका उपदेश अगले
मंत्रमें किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् ।

अग्नये जुष्टं गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥१०॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रसवे । अश्विनोः । बा-
हुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ॥

अग्नये । जुष्टम् । गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । गृह्णामि

॥ १० ॥

पदार्थः— (देवस्य) सर्वजगत्प्रकाशकस्य सर्वसुखदातुरीश्वरस्य । (त्वा) तत् । (सवितुः) सविता वै देवानां प्रसविता । श० १।१। २।१७। तस्य सर्वजगदुत्पादकस्य सकलैश्वर्य्यप्रदातुः । (प्रसवे) स-
वितृप्रसूतेऽस्मिन् जगति । (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रमसोरध्वर्य्वोर्वा
सूर्याचन्द्रमसावित्येके । निरु० १२।१। (बाहुभ्यां) बलवीर्य्या-
भ्याम् । वीर्यं वा एतद्राजन्यस्य यद्बाहू । श० ५।३।३।१७। (पूष्णः)
पुष्टिकर्तुः प्राणस्य । (हस्ताभ्यां) ग्रहणविसर्जनाभ्यां । (अग्नये)
अग्निविद्यासंपादनाय । (जुष्टं) विद्यां चिकीर्षुभिः सेवितं कर्म । (गृ-
ह्णामि) स्वीकरोमि । (अग्नीषोमाभ्यां) अग्निश्च सोमश्च ताभ्या-
मग्निजलविद्याभ्यां । (जुष्टं) विद्वद्भिः प्रीतं फलम् । (गृह्णामि)
पूर्ववत् ॥ अयं मंत्रः । श० १।१।२।१७—१९। व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः— यत्सवितुर्देवस्य प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
मग्नये जुष्टमस्ति त्वा तत् कर्माहं गृह्णामि । एवं च यद्विद्वद्भिरग्नीषोमाभ्यां
जुष्टं प्रीतं चारु फलमस्ति तदहं गृह्णामि ॥ १० ॥

भावार्थः— विद्वद्भिर्मनुष्यैर्विद्वत्संगत्या सम्यक् पुरुषार्थेश्वरेणो-
त्पादितायामस्यां सृष्टौ सकलविद्यासिद्धये सूर्याचन्द्राग्निजलादिपदा-
र्थानां सकाशात् सर्वेषां बलवीर्य्यवृद्धये च सर्वा विद्याः संसेव्यप्रचार-
णीयाः । यथा जगदीश्वरेण सकलपदार्थानामुत्पादनधारणाभ्यां सर्वोप-
कारः कृतोस्ति तथैवास्माभिरपि नित्यं प्रयतितव्यम् ॥ १० ॥

पदार्थः— मैं । (सवितुः) सब जगतके उत्पन्नकर्त्ता सकल ऐश्वर्य्यके दा-
ता तथा । (देवस्य) संसारका प्रकाश करनेहारे और सब सुखदायक परमेश्वरके ।
(प्रसवे) उत्पन्न किये हुए इस संसारमें । (अश्विनोः) सूर्य और चन्द्रमाके ।
(बाहुभ्यां) बल और वीर्य्यसे तथा । (पूष्णः) पुष्टि करनेवाले प्राणके । (ह-
स्ताभ्यां) ग्रहण और त्यागसे । (अग्नये) अग्निविद्याके सिद्धकरनेके लिये । (जुष्टं)
विद्या पढ़नेवाले जिस कर्मकी सेवा करते हैं । (त्वा) उसे । (गृह्णामि) स्वीकार

करता हूँ । इसी प्रकार । (अग्नीषोमाभ्यां) अग्नि और जलकी विद्या करके । (जुष्टं) विद्वानोंने जिस कर्मको चाहा है उसके फलको । (गृह्णामि) स्वीकार करता हूँ ॥ १० ॥

भावार्थः—विद्वान् मनुष्योंको उचित है की विद्वानोंका समागम वा अच्छे प्रकार अपने पुरुषार्थसे परमेश्वरकी उत्पन्न की हुई प्रत्यक्ष सृष्टि अर्थात् संसारमें सकल विद्याकी सिद्धिके लिये सूर्य चन्द्र अग्नि और जल आदि पदार्थोंके प्रकाशसे सबके वल दीर्घ्यकी वृद्धिके अर्थ अनेक विद्याओंको पढ़के उनका प्रचार करना चाहिये अर्थात् जैसे जगदीश्वरने सब पदार्थोंकी उत्पत्ति और उनकी धारणासे सबका उपकार किया है वैसेही हम लोगोंको भी नित्य प्रयत्न करना चाहिये ॥ १० ॥

भूताय त्वेति ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । स्वराड्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ।

। यज्ञशालादिगृहाणि कीदृशानि रचनीयानीत्युपदिश्यते ।

उन यज्ञशाला आदिक घर कैसे बनाने चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

भूताय त्वा नारातये स्वरभिविष्येषन्द हन्तां दु-
र्याः । पृथिव्यामुर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥

पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थेऽग्ने
हव्यं रक्ष ॥ ११ ॥

भूताय । त्वा । न । अरातये । स्वरः । अभिविष्येषमित्यं
भिविष्येषम् । दृ हन्ताम् । दुर्याः ।

पृथिव्याम् । उरु । अन्तरिक्षम् । अनु । एमि ।

पृथिव्याः । त्वा । नाभौ । सादयामि । अदित्याः । उ-
पस्थ इत्युपस्थे । अग्ने । हव्यम् । रक्ष ॥ ११ ॥

पदार्थः—(भूताय) उत्पन्नानां प्राणिनां सुखाय । (त्वा) तं कृषिशिल्पादिसाधनं । (न) निषेधार्थे । (अरातये) रातिर्दानं न विद्यते यस्मिन् तस्मै शत्रवे बहुदानकरणार्थं दारिद्र्यविनाशाय वा । (स्वरः)

सुखमुदकं वा । स्वरिति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३।६। उदकना-
मसु च १।१२। (अभिविख्येषम्) अभितः सर्वतो विविधं पश्येयम्
अत्राभिव्योरुपपदे चक्षिङ् इत्यस्याशीलिङ्यार्धधातुकसंज्ञामाश्रित्य
ख्याञ् आदेशः । लिङ्याशिष्यङित्यङ् सार्वधातुकसंज्ञामाश्रित्य च
या इत्यस्य इय् आदेशः । सकारलोपाभाव इति । (दृ२ हन्तां) दृ-
हन्तां वर्धयन्ताम् । अत्रांतर्गतो ण्यर्थः । (दुर्ग्याः) गृहाणि । दुर्ग्या इ-
ति गृहनामसु पठितम् । निघं० ३।४। (पृथिव्यां) विस्तृतायां
भूमौ । (उरु) बहु । (अन्तरिक्षं) अवकाशं सुखेन निवासार्थं ।
(अनु) क्रियार्थं । (एमि) प्राप्नोमि । (पृथिव्याः) शुद्धाया विस्तृ-
ताया भूमेः । (त्वा) तं पूर्वोक्तं यज्ञं । (नाभौ) मध्ये । (सादया-
मि) स्थापयामि । (अदित्याः) विज्ञानदीप्तेर्वेदवाचः सकाशादन्त-
रिक्षे मेघमंडलस्य मध्ये अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति मंत्रप्रामाण्या-
त् । ऋ० १।८१।१० । अदितिरिति वाङ्नामसु पठितम् । निघं १।११।
पदनामसु च । निघं० ४।१। (उपस्थे) समीपे । (अग्ने) पर-
मेश्वर । (हव्यं) दातुं ग्रहीतुं योग्यं क्रियाकौशलं सुखं वा । (रक्ष)
पालय । अयं मंत्रः । श० १।१।२।२०—२३। व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः— अहं यं भूतायारातयेऽदानायादित्या उपस्थे यज्ञं सा-
दयामि तं कदाचिन्न त्यजामि । हे विद्वांसो भवन्तः पृथिव्यां दुर्ग्या
दृहन्तां वर्धयन्ताम् । अहं पृथिव्या नाभौ मध्ये येषु गृहेषु स्वरभिवि-
ख्येषं यस्यां पृथिव्यामुर्वन्तरिक्षं चान्वेमि । हे अग्ने जगदीश्वर त्वमस्मा-
कं हव्यं सर्वदा रक्षेत्येकोऽन्वयः । हे अग्ने परमेश्वराहंभूतायारातये पृ-
थिव्या नाभौ ईश्वरत्वोपास्यत्वाभ्यां स्वः सुखरूपं त्वामभिविख्येषम् ।
प्रकाशयामि भवत्कृपयेमेऽस्माकं दुर्ग्या गृहादयः पदार्थास्तत्रस्था म-
नुष्यादयः प्राणिनो दृहन्तां नित्यं वर्धयन्ताम् । अहं पृथिव्यामुर्वन्तरिक्षं

व्यापकमुपस्थे त्वा त्वामन्वेमि नित्यं प्राप्नोमि न कदाचित्त्वा त्वां
त्यजामि त्वमिममस्माकं हव्यं सर्वदा रक्ष । इति द्वितीयः । अहं शि-
ल्पविद्यजमानो भूतायारातये पृथिव्या नामौ त्वा तमग्निं होमार्थं शिल्प-
विद्यार्थं च सादयामि । यतोऽयमग्निरदित्या अन्तरिक्षस्योपस्थे हुतं
हव्यं द्रव्यं रक्षति तस्मात्तं पृथिव्यां स्थापयित्वोर्वन्तरिक्षमन्वेमि ।
अत एव त्वा तं पृथिव्यां सादयामि । एवं कुर्वन्नहं स्वरभिविख्येषम् ।
तथैवेमे दुर्ग्याः प्रासादास्तत्स्था मनुष्याश्च दृंहन्तां शुभगुणैवर्धन्ता-
मिति मत्वा तमिममग्निं कदाचिन्नाहं त्यजामि इति तृतीयोऽन्वयः ॥ ११ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । ईश्वरेण मनुष्य आज्ञाप्यते । हे
मनुष्य अहं त्वां सर्वेषां भूतानां सुखदानाय पृथिव्यां रक्षयामि त्वया
वेदविद्याधर्मानुष्ठानयुक्तेन पुरुषार्थेन सुन्दराणि सर्वतुसुखयुक्तानि सर्व-
तो विशालावकाशसहितानि गृहाणि रचयित्वा सुखं प्रापणीयम् ।
तथा मत्सृष्टौ यावन्तः पदार्थाः सन्ति । तेषां सम्यग्गुणान्वेषणं कृ-
त्वाऽनेका विद्याः प्रत्यक्षीकृत्य तासां रक्षणं प्रचारश्च सदैव संभा-
वनीयः । मनुष्येणात्रैवं मन्तव्यं सर्वत्राभिव्यापकं सर्वसाक्षिणं स-
र्वमित्रं सर्वसुखवर्धकमुपासितुमर्हं सर्वशक्तिमन्तं परमेश्वरं ज्ञात्वा सर्वो-
पकारो विविधविद्यावृद्धिर्धर्मोपस्थानमधर्माहूरे स्थितिः क्रियाकौशल-
संपादनं यज्ञक्रियानुष्ठानं च कर्तव्यमिति । अत्र महीधरेण भ्रान्त्या
अभिविख्येषमिति पदं ख्या प्रकथने इत्यस्य दर्शनार्थं गृहीतं तत् धा-
त्वर्थादेव विरुद्धम् ॥ ११ ॥

पदार्थः— मैं जिस यज्ञको । (भूताय) प्राणियोंके सुख तथा । (अरातये)
दारिद्र्य आदि दोषोंके नाशके लिये । (अदित्या) वेदवाणी वा विज्ञानप्रकाशके ।
(उपस्थे) गुणोंमें । (सादयामि) स्थापन करता हूं और । (त्वा) उसको कभी (न) नहीं
छोड़ता हूं । हे विद्वान् लोगो तुमको उचित है कि । (पृथिव्यां) विस्तृत भूमिमें ।
(दुर्ग्याः) अपने घर । (दृंहन्तां) बढ़ाने चाहिये मैं । (पृथिव्याः) (नामौ) पृथि-

वीके बीचमें जिन गृहोंमें । (स्वः) जल आदि सुखके पदार्थोंको । (अभिविख्येषम्) सब प्रकारसे देखूं और । (उर्वन्तरिक्तं) उक्त पृथिवीमें बहुतसा अवकाश देकर सुखसे निवास करनेके योग्य स्थान रचकर । (अन्वेमि) प्राप्त होता हूं । हे (अग्ने) जगदीश्वर आप । (हव्यम्) हमारे देने लेने योग्य पदार्थोंकी । (रत्न) सर्वदा रत्ना कीजिये ॥ यह प्रथम पक्ष हुआ ॥ अब दूसरा पक्ष । हे अग्ने परमेश्वर मैं । (भूताय) संसारी जीवोंके सुख तथा । (अरातये) दरिद्रका विनाश और दान आदि धर्म करनेके लिये । (पृथिव्याः) पृथिवीके । (नाभौ) बीचमें ईश्वरकी सत्ता और उसकी उपासनासे । (स्वः) सुखस्वरूप । (त्वा) आपको । (अभिविख्येषम्) प्रकाश करता हूं । तथा आपकी कृपासे मेरे घर आदि पदार्थ और उनमें रहनेवाले मनुष्य आदि प्राणी । (दृंहन्तां) वृद्धिको प्राप्त हों और मैं । (पृथिव्याम्) विस्तृत भूमिमें । (उरु) बहुतसे । (अन्तरिक्तं) अवकाशयुक्त स्थानको निवासके लिये । (अदित्या उपस्थे) सर्वत्र व्यापक आपके समीप सदा । (अन्वेमि) प्राप्त होता हूं । कदाचित् (त्वा) आपका त्याग । (न) नहीं करता हूं । हे जगदीश्वर आप मेरे । (हव्यं) अर्थात् उत्तम पदार्थोंको सर्वदा । (रत्न) रत्ना कीजिये ॥ यह दूसरा पक्ष हुआ ॥ तथा तीसरा और भी कहते हैं । मैं शिल्पविद्याका जाननेवाला यज्ञको करता हुआ । (भूताय) सांसारिक प्राणियोंके सुख और । (अरातये) दरिद्र आदि दोषोंके विनाश वा सुखसे दान आदि धर्म करनेकी इच्छासे । (पृथिव्या नाभौ) इस पृथिवीपर शिल्पविद्याकी सिद्धि करनेवाला जो । (अग्ने) अग्नि है उसको हवन करने वा शिल्पविद्याकी सिद्धिके लिये । (सादयामि) स्थापन करता हूं क्योंकि उक्त शिल्पविद्या इसीसे सिद्ध होती है । (अदित्याः) तथा जो अन्तरिक्षमें स्थित मेघमंडलमें होमद्वारा पहुंचे हुए उत्तम उत्तम पदार्थोंकी रक्षा करनेवाला है इस लिये इस अग्निको । (पृथिव्यां) पृथिवीमें स्थापन करके । (उर्वन्तरिक्तं) बड़े अवकाशयुक्त स्थान और विविध प्रकारके सुखोंको प्राप्त होता हूं अथवा इसी प्रयोजनके लिये इस अग्निको पृथिवीमें स्थापन करता हूं इस प्रकार श्रेष्ठ कर्मोंको करता हुआ । (स्वः) अनेक सुखोंको । (अभिविख्येषम्) देखूं तथा मेरे । (दुर्ध्याः) घर और उनमें रहनेवाले मनुष्य (दृंहन्ताम्) शुभ गुण और सुखसे वृद्धिको प्राप्त हों इस लिये इस भौतिक अग्निका भी त्याग मैं कभी । (न) नहीं करता हूं ॥ यह तीसरा अर्थ हुआ ॥ ११ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है और ईश्वरने आज्ञा दी है कि हे मनुष्य लोगो मैं तुम्हारी रक्षा इस लिये करता हूं कि तुम लोग पृथिवीपर सब प्राणियोंको

सुख पहुंचाओ तथा तुमको योग्य है कि वेदविद्या धर्मके अनुष्ठान और अपने पुत्रवार्थद्वारा विविध प्रकारके सुख सदा बढ़ाने चाहिये तुम सब ऋतुओंमें सुख देनेके योग्य बहुत अवकाशयुक्त सुन्दर घर बनाकर सर्वदा सुख सेवन करो और मेरी सृष्टिमें जितने पदार्थ हैं उनसे अच्छे अच्छे गुणोंको खोजकर अथवा अनेक विद्याओंको प्रगट करते हुए फिर उक्त गुणोंका संसारमें अच्छे प्रकार प्रचार करते रहो कि जिससे सब प्राणियोंको उत्तम सुख बढ़ता रहे तथा तुमको चाहिये कि मुझको सब जगह व्याप्त सबका साक्षी सबका मित्र सब सुखोंका बढ़ानेहारा उपासनाके योग्य और सर्व शक्तिमान जानकर सबका उपकार विविध विद्याकी वृद्धि धर्ममें प्रवृत्ति अधर्मसे निवृत्ति क्रियाकुशलताकी सिद्धि और यज्ञक्रियाके अनुष्ठान आदि करनेमें सदा प्रवृत्त रहो ॥ इस मंत्रमें महीधरने भ्रांतिसे । (अभिविख्येषं) यह पद (ख्या प्रकथने) इस धातुका दर्शन अर्थमें माना है यह धातुके अर्थसेही विरुद्ध होने क-रके अशुद्ध है ॥ ११ ॥

पवित्रे स्थ इत्यस्य ऋषिः स एव । अप्सवितारौ देवते । स्व-
राट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

॥ अग्नौ हुतं द्रव्यं मेघमंडलं प्राप्य कीदृशं भवतीत्युपदिश्यते ॥

अग्निमें जिस द्रव्यका होम किया जाता है वह मेघमंडलको प्राप्त होके किस प्रकारका होकर क्या गुण करता है इस बातका उपदेश ईश्वरने अगले मंत्रमें किया है ।

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्य-
च्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ॥

देवीरापो अग्नेगुवो अग्नेपुवोऽग्र इममद्ययज्ञन्नयता-
ग्रै यज्ञपतिः सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम् ॥ १२ ॥

पवित्रे इति पवित्रे । स्थः । वैष्णव्यौ । सवितुः । वः । प्र-
सव इति प्रऽसवे । उत् । पुनामि । अच्छिद्रेण । पवि-
त्रेण । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मिऽभिः ॥

देवीः । आपः । अग्नेगुव इत्यग्नेऽगुवः । अग्नेपुव इत्यग्नेऽपुवः ।

अग्रे । इमम् । अद्य । यज्ञम् । नयत । अग्रे । यज्ञपति-
मिति यज्ञऽपतिम् । सुधातुमिति सुधाऽतुम् । यज्ञपति-
मिति यज्ञऽपतिम् । देवयुवमिति देवऽयुवम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(पवित्रे) पवित्रकरणहेतू प्राणापानगती । (स्थः) भवतः ।
अत्र व्यत्ययः । (वैष्णव्यौ) यज्ञस्येमौ व्याप्तिकर्तारौ पवनपावकौ तौ ।
(सवितुः) जगदुत्पादकस्येश्वरस्य । (वः) ताः । अत्र पुरुषव्यत्ययः ।
(प्रसवे) उत्पन्नेऽस्मिन् जगति । (उद्) धात्वर्थे । उदित्येतयोः प्राति-
लोभ्यं ग्राह । निरु० १।३। (पुनामि) पवित्रीकरोमि । (अच्छिद्रेण)
छिद्ररहितैः । (पवित्रेण) शुद्धिकरणहेतुभिः । (सूर्य्यस्य) प्रत्यक्षलो-
कस्य । (रश्मिभिः) किरणैः । (देवीः) दिव्यगुणयुक्ताः । अत्र सु-
पां सुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः । (आपः) जलानि । (अग्नेगुवः)
अग्ने समुद्रेऽन्तरिक्षे गच्छन्तीति ताः । (अग्नेपुवः) प्रथमां पृथिवी-
स्थसोमौषधिं सेविकाः । (अग्ने) पुरःसरत्वे क्रियासंबन्धे । (इमं)
प्रत्यक्षं । (अद्य) अस्मिन्नहनि । (यज्ञं) पूर्वोक्तं । (नयत) प्रा-
पयत । (अग्ने) (यज्ञपतिं) यज्ञस्यानुष्ठातारं स्वामिनं । (सुधा-
तुं) शोभना धातवः शरीरस्था मनःप्रादयः सुवर्णादयो वा यस्य तम् ।
(यज्ञपतिं) यज्ञस्य कामयितारं । (देवयुवं) देवान् विदुषो दिव्यगु-
णान्वा यौति प्राप्नोति प्रापयतीति वा तम् । अयं मंत्रः श० १।१
३।१-७। व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः— हे विद्वांसो यथा सवितुः परमेश्वरस्य प्रसवेऽस्मिन्
संसारेऽच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः पवित्रे शुद्धौ वैष्णव्यौ पवन-
पावकौ स्थो भवतः । यथा चैतैरग्नेगुवोऽग्नेपुवो देवीरापः पवित्रा भवे-
युस्तथा शुद्धानि द्रव्याण्यग्नौ प्रापयत तथैवाहमद्येयं यज्ञमग्ने नीत्वाऽग्ने
सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवं यज्ञपतिं चोत्पुनामि ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालंकारः । ये पदार्थाः संयोगेन विकारं प्राप्नुवन्ति । अग्निना छिन्नाः पृथक् पृथक् परमाणवो भूत्वा वायौ विहरन्ति ते शुद्धा भवन्ति यथा यज्ञानुष्ठानेन वायुजलानामुत्तमे शुद्धिपुष्टी जायेते । न तथाऽन्येन भवितुमर्हतः तस्माद्धोमक्रियाशुद्धैर्वाय्वग्निजलादिभिः शिल्पविद्यया यानानि साधयित्वा कामनासिद्धिं कुर्युः कारयेयुश्च या आपोऽस्मात्स्थानादुत्थाय समुद्रमन्तरिक्षं गच्छन्ति ततः पुनः पृथिव्यादिपदार्थानागच्छन्ति । ताः प्रथमाः संख्यायन्ते या मेघस्थास्ता द्वितीया इति । शतपथब्राह्मणे मेघस्य वृत्रस्य सूर्यलोकस्य च युद्धाख्यायिकयाऽस्य मंत्रस्य व्याख्याने मेघविद्योक्ता ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो तुम जैसे । (सवितुः) परमेश्वरके । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए इस संसारमें । (अच्छिद्रेण) निर्दोष और । (पवित्रेण) पवित्र करनेका हेतु जो । (सूर्यस्य) सूर्यकी । (रश्मिभिः) किरण हैं उनसे । (वैष्णव्यौ) यज्ञसंबंधी प्राण और अपानकी गती । (पवित्रे) पदार्थोंके भी पवित्र करनेमें हेतु । (स्थः) हों और जैसे उक्त सूर्यकी किरणोंसे । (अग्नेगुवः) आगे समुद्र वा अन्तरिक्षमें चलें । (अग्नेपुवः) प्रथम पृथिवीमें रहनेवाली सोम ओषधिके सेवन करने तथा । (देवीः) दिव्यगुणयुक्त । (आपः) जल पवित्र हों । वैसे (नयत) पवित्र पदार्थोंका होम अग्निमें करो वैसेही मैं भी । (अद्य) आजके दिन । (इमं) इस । (यज्ञं) पूर्वोक्त क्रियासंबंधी यज्ञको प्राप्त करके । (अग्ने) जो प्रथम । (सुधातुं) श्रेष्ठ मन आदि इन्द्रिय और सुवर्ण आदि धनवाला । (यज्ञपतिं) यज्ञका नियमसे पालक तथा । (देवयुवं) विद्वान् और श्रेष्ठ गुणोंको प्राप्त होने वा उनका प्राप्त कराने । (यज्ञपतिं) यज्ञकी इच्छा करनेवाला मनुष्य है उसको । (उत्पुनामि) पवित्र करता हूं ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । जो पदार्थ संयोगसे विकारको प्राप्त होते हैं वे अधिके निमित्तसे अति सूक्ष्म परमाणुरूप होकर वायुके बीच रहा करने हैं और कुछ शुद्ध भी हो जाते हैं परन्तु जैसी यज्ञके अनुष्ठानसे वायु और वृष्टि जलकी उत्तम शुद्धि और पुष्टि होती हैं वैसी दूसरे उपायसे कभी नहीं हो सक-

ती इससे विद्वानोंको चाहिये कि होमक्रिया और वायु अग्नि जल आदि पदार्थ वा शिल्पविद्यासे अच्छी अच्छी सवारी बनाके अनेक प्रकारके लाभ उठावें अर्थात् अपनी मनोकामना सिद्धि करके औरोंकी भी कामनासिद्धि करें । जो जल इस पृथिवीसे अन्तरिक्षको चढ़कर वहांसे लौटकर फिर पृथिवी आदि पदार्थोंको प्राप्त होते हैं वे प्रथम और जो मेघमें रहनेवाले हैं वे दूसरे कहाते हैं । ऐसी शतपथ ब्राह्मणमें मेघका वृत्र तथा सूर्यका इन्द्र नामसे वर्णन करके युद्धरूप कथाके प्रकाशसे मेघविद्या दिखलाई है ॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रो वृणीतेत्यस्य ऋषिः पूर्वोक्तः । इन्द्रो देवता । निचृ-
दुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः । अग्नये त्वेत्यस्य ऋषिः स
एव । अग्निर्देवता । विराड्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः । दै-
व्याय कर्मण इत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । भुरिगु-
ष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ।

॥ पुनस्ताः कथंभूता आप इन्द्रवृत्रयुद्धं चेत्युपदिश्यते ॥

उक्त जल किस प्रकारके हैं वा इन्द्र और वृत्रका युद्ध कैसे होता है सो अगले मंत्रमें कहा गया है ॥

युष्मा इन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्य्यं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं
वृत्रतूर्य्यं प्रोक्षिताः स्थ ॥ अग्नये त्वा जुष्टम्प्रो-
क्षाम्यग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टम्प्रोक्षामि ॥

दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै यद्वो शुद्धाः प-
राजग्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

युष्माः । इन्द्रः । अवृणीत । वृत्रतूर्य्य इति वृत्रऽतूर्य्यं ।
यूयम् । इन्द्रम् । अवृणीध्वम् । वृत्रतूर्य्य इति वृत्रऽतूर्य्यं ।
प्रोक्षिता इति प्रऽउक्षिताः स्थः । अग्नये । त्वा । जुष्टम् । प्र
उक्षामि । अग्नीषोमाभ्याम् । त्वा । जुष्टम् । प्रऽउक्षामि ॥
दैव्याय । कर्मणे । शुन्धध्वम् । देवयज्याया इति देवय-

ज्यायै । यत् । वः । अशुद्धाः । पराजघ्नुरिति पराऽजघ्नः ।

इदं । वः । तत् । शुन्धामि ॥ १३ ॥

पदार्थः— (युष्माः) ताः पूर्वोक्ता आपः । अत्र व्यत्ययः
वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति शसः सकारस्य नत्वाभा-
वश्च । (इन्द्रः) सूर्यलोकः । (अवृणीत) वृणीते । अत्र लङर्थे
लङ् । (वृत्रतूर्य्ये) वृत्रस्य मेघस्य तूर्य्यो वधस्तस्मिन् । वृत्र इति
मेघनामसु पठितम् । निघं० १।१० । तूरी गतित्वरणहिंसनयोरि-
त्यस्मात्कर्मणि ण्यत् । वृत्रतूर्य्य इति संग्रामनामसु पठितम् । निघं०
२।१७। (यूयम्) विद्वांसो मनुष्याः । (इन्द्रं) वायुम् । इन्द्रेण वा-
युना । ऋ० १।१४।१०। इतीन्द्रशब्देन वायोर्ग्रहणम् । (अवृणीध्वं)
वृणते स्वीकुरुध्वम् । अत्र प्रथमपक्षे लङर्थे लङ् । (वृत्रतूर्य्ये) वृत्र-
स्य तूर्य्ये शीघ्रवेगे । (प्रोक्षिताः) प्रकृष्टतया सिक्ताः सेचितावा ।
(स्थ) भवन्ति । अत्रापि व्यत्ययः । (अग्नये) (भौतिकाय परमे-
श्वराय वा । (त्वा) तं यज्ञम् । (जुष्टम्) विद्याप्रीतिक्रियाभिः सेवि-
तम् । (प्रोक्षामि) सेचयामि । (अग्नीषोमाभ्यां) अग्निश्च सोमश्च ताभ्यां ।
(त्वा) तं वृष्ट्यर्थं । (जुष्टं) प्रीतं प्रीत्या सेवनीयम् । (प्रोक्षामि) प्रेरयामि ।
(दैव्याय) दिवि भवं दिव्यं तस्य भावस्तस्मै । (कर्मणे) पंचविध-
लक्षणचेष्टामात्राय । उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुंचनं प्रसारणं गमनमि-
ति कर्माणि । वैशे० १ । ७ । इत्यत्र पंचविधं कर्म गृह्यते । (शु-
न्धध्वम्) शुन्धन्ति शोधयत वा । अत्रापि व्यत्ययः आत्मनेपदं च ।
(देवयज्यायै) देवानां विदुषां दिव्यगुणानां वा यज्या सत्क्रि-
या तस्यै । छन्दसि निष्टर्क्य० अ० ३।१।१२३। इति देवयज्या-
शब्दो निपातितः । (यत्) यस्माद्यज्ञेन शोधितत्वात् । (वः) तासां
युष्माकं वा । (अशुद्धाः) न शुद्धा अशुद्धा गुणाः । (पराजघ्नः) प-

राहता विनष्टा भवेयुः । अत्र लिङर्थे लिट् । (इदं) शोधनम् ।
 (वः) तासां युष्माकं वा । (तत्) तस्मादशुद्धिनाशेन सुखार्थत्वात् ।
 (शुन्धामि) पवित्रीकरोमि ॥ अयं मंत्रः । श० १।१।३।८-१२
 व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः- यथाऽयमिन्द्रो वृत्रतूर्य्ये युष्मास्ताः पूर्वोक्ता अप
 अवृणीत वृणीते । यथा ता इन्द्रं वायुमवृणीध्वं वृणते तथैव ता अपो
 यूयं वृत्रतूर्य्ये प्रोक्षिता वृणीध्वम् । यथा ता आपः शुद्धाः स्थो भ-
 वेयुरेतदर्थमहं यज्ञानुष्ठाता दैव्याय कर्मणे देवयज्याया अग्नये जुष्टं त्वा
 तं यज्ञं प्रोक्षामि । एवमग्नीषोमाभ्यां त्वा तं यज्ञं प्रोक्षामि । एवं यज्ञ-
 शोधितास्ता आपः शुन्धध्वं शुन्धन्ति यद्गस्तासामशुद्धा गुणास्ते पराज-
 म्मुस्तत् तस्मात् वस्तासामिदं शोधनं शुन्धामि । इत्येकोऽन्वयः ॥ हे
 यज्ञानुष्ठितारो मनुष्या यद्यदिन्द्रो वृत्रतूर्य्ये युष्मा इन्द्रमवृणीत यद्यस्मा-
 च्चेन्द्रेण वृत्रतूर्य्ये ताः प्रोक्षिताः स्थ भवन्ति । तस्माद्यूयं त्वा तं यज्ञं
 सदा वृणीध्वम् । एवं च सर्वो जनोहं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया अग्न
 ये त्वा तं जुष्टं यज्ञं प्रोक्षामि तथा चाग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वा तं यज्ञं प्रो-
 क्षामि एवं कुर्वन्तो यूयं सर्वान् पदार्थान् जनांश्च शुन्धध्वं शोधयत ।
 यद्गोऽशुद्धा दोषास्ते सदैव पराजम्मुर्निवृत्ता भवेयुस्तत्तस्मात्कारणादहं
 वो युष्माकमिदं शोधनं शुन्धामि ॥ इति द्वितीयोन्वयः ॥ १३ ॥

भावार्थः- अत्र लुप्तोपमालंकारः । ईश्वरेणाग्निसूर्यावेतदर्थौ रचितौ
 यदिमौ सर्वेषां पदार्थानां मध्ये प्रविष्टौ जलौषधिरसान् छित्वा । वायुं
 प्राप्य मेघमण्डलं गत्वा गत्य च शुद्धिसुखकारका भवेयुस्तस्मान्मनु-
 ष्यैरुत्तमसुखलाभायाग्नौ सुगन्ध्यादिपदार्थानां होमेन वायुवृष्टिजलशु-
 द्धिद्वारा दिव्यसुखानामुत्पादनाय संप्रीत्या नित्यं यज्ञः करणीयः । य-
 तः सर्वे दोषा नष्टा भूत्वाऽस्मिन् विश्वे सततं शुद्धा गुणाः प्रकाशि-

ता भवेयुः । एतदर्थमहमीश्वर इदं शोधनमादिशामि यूयं परोपकारार्थानि शुद्धानि कर्माणि नित्यं कुरुतेति । एवं रीत्यैव वाय्वग्निजलगुणग्रहणप्रयोजनाभ्यां शिल्पविद्ययाऽनेकानि यानानि यंत्रकलाश्च रचयित्वा पुरुषार्थेन सदैव सुखिनो भवतेति ॥ १३ ॥

पदार्थः— यह । (इन्द्रः) सूर्य्यलोक । (वृत्रतूर्य्ये) मेघके वधके लिये । (युष्माः) पूर्वोक्त जलोंको । (अवृणीत) स्वीकार करता है जैसे जल । (इन्द्रं) वायुको । (अवृणीध्वम्) स्वीकार करते हैं वैसेही । (यूयं) हे मनुष्यो तुम लोग उन जल ओषधी रसोंको शुद्ध करनेके लिये । (वृत्रतूर्य्ये) मेघके शीघ्रवेगमें । (प्रोक्षिताः) संसारी पदार्थोंके सींचनेवाले जलोंको । (अवृणीध्वं) स्वीकार करो और जैसे वे जल शुद्ध । (स्थ) होते हैं वैसे तुम भी शुद्ध हो । इसलिये मैं यज्ञका अनुष्ठान करनेवाला । (दैव्याय) सबको शुद्ध करनेवाले । (कर्मणे) उत्क्षेपण—उछालना । अवक्षेपण—नीचे फेंकना । आकुंचन—सिमेटना । प्रसारण—फैलाना । गमन—चलना आदि पांच प्रकारके कर्म हैं उनके और । (देवयज्यायै) विद्वान् वा श्रेष्ठ गुणोंकी दिव्य क्रियाके लिये । तथा (अग्नये) भौतिक अग्निसे सुखके लिये । (जुष्टम्) अच्छी क्रियाओंसे सेवन करने योग्य । (त्वा) उस यज्ञको । (प्रोक्षामि) करता हूं तथा । (अग्नीषोमाभ्यां) अग्नि और सोमसे वर्षाके निमित्त । (जुष्टं) प्रीति देनेवाला और प्रीतिसे सेवने योग्य । (त्वा) उक्त यज्ञको । (प्रोक्षामि) मेघमंडलमें पहुंचा-ताहूं इस प्रकार यज्ञसे शुद्ध किये हुए जल । (शुन्धध्वं) अच्छे प्रकार शुद्ध होते हैं । (यत्) जिसकारण यज्ञकी शुद्धिसे । (वः) पूर्वोक्त जलोंके अशुद्धि आदि दोष । (पराजघ्नुः) निवृत्त हों । (तत्) उन जलोंकी शुद्धिको मैं । (शुंभामि) अच्छे प्रकार शुद्ध करताहूं । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ है । हे यज्ञ करनेवाले मनुष्यो । (यत्) जिस कारण । (इन्द्रः) सूर्य्यलोक । (वृत्रतूर्य्ये) मेघके वधके निमित्त । (युष्माः) पूर्वोक्त जल और । (इन्द्रं) पवनको । (अवृणीत) स्वीकार करता है तथा जिस कारण सूर्य्यने । (वृत्रतूर्य्ये) मेघकी शीघ्रताके निमित्त । (युष्माः) पूर्वोक्त जलोंको । (प्रोक्षिताः) पदार्थ सींचनेवाले । (स्थ) किये हैं इससे । (यूयं) तुम । (त्वा) उक्त यज्ञको सदा स्वीकार करके । (नयत) सिद्धिको प्राप्त करो इस प्रकार हम सब लोग । (दैव्याय) श्रेष्ठ कर्म वा (देवयज्यायै) विद्वान् और दिव्य गुणोंकी श्रेष्ठ क्रियाओंके तथा । (अग्नये) परमेश्वरकी प्राप्तिके लिये । (जुष्टं) प्रीति करानेवाले यज्ञको । (प्रोक्षामि) सेवन करें तथा । (अग्नीषोमाभ्यां) अग्नि और सोमसे प्र-

काशित होनेवाले । (त्वा) उक्त यज्ञको । (प्रोक्षामि) मेघमंडलमें पहुंचावे हे मनुष्यो इस प्रकार करते हुए तुम सब पदार्थ वा सब मनुष्योंको । (शुन्धध्वम्) शुद्ध करो । (यत्) और जिससे । (वः) तुम लोगोंके अशुद्धि आदि दोष हैं वे सदा । (पराजघ्नुः) निवृत्त होते रहें । वैसेही मैं वेदका प्रकाश करनेवाला तुम लोगोंके शोधन अर्थात् शुद्धि प्रकारको । (शुन्धामि) अच्छे प्रकार बढ़ाताहूं ॥ १३ ॥

भावार्थः— परमेश्वरने अग्नि और सूर्यको इस लिये रचा है कि वे सब पदार्थोंमें प्रवेश करके उनके रस और जलको छिन्न भिन्न कर दें जिससे वे वायु-मंडलमें जाकर फिर वहांसे पृथिवीपर आके सबको सुख और शुद्धि करनेवाले हों । इससे मनुष्योंको उत्तम सुख प्राप्त होनेके लिये अग्निमें सुगंधित पदार्थोंके होमसे वायु और वृष्टि जलकी शुद्धिद्वारा श्रेष्ठ सुख बढ़ानेके लिये प्रीतिपूर्वक नित्य यज्ञ करना चाहिये जिससे इस संसारके सब रोग आदि दोष नष्ट होकर उसमें शुद्ध गुण प्रकाशित होते रहें इसी प्रयोजनके लिये मैं ईश्वर तुम सभीोंको उक्त यज्ञके निमित्त शुद्धि करनेका उपदेश करताहूं कि हे मनुष्यो तुम लोग परोपकार करनेके लिये शुद्ध कर्मोंको नित्य किया करो तथा उक्त रीतिसे वायु अग्नि और जलके गुणोंको शिल्पक्रियामें युक्त करके अनेक यान आदि यंत्रकला बनाकर अपने पुरुषार्थसे सदैव सुखयुक्त हो ॥ १३ ॥

शर्मासीत्यस्य पूर्वोक्त ऋषिः । यज्ञो देवता । स्वराड् जगती छन्दः ।

निषादः स्वरः ।

पुनः स यज्ञः कीदृशोस्ति कथं कर्तव्यश्चेत्युपदिश्यते ।

उक्त यज्ञ किस प्रकारका है और किस प्रकारसे करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

शर्मास्यवधूतं रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्व-
गसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ।

अद्रिरसि वानस्पत्यो ग्रावासि पृथुबुध्नः प्रति त्वा-
दित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

शर्म । असि । अवधूतमित्यवधूतम् । रक्षः । अवधूता इत्य-

वधूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् । असि । प्रति ।
त्वा । अदितिः । वेत्तु ॥

अद्रिः । असि । वानस्पत्यः । ग्रावा । असि । पृथुबुध इति
पृथुबुधः । प्रति । त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु ॥ १४ ॥

पदार्थः— (शर्म) सुखकारकं गृहं । शर्म इति गृहनामसु प-
ठितम् । निघं० ३।४। (असि) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः ।
(अवधूतम्) दूरीकृतं विचालितम् । (रक्षः) दुष्टस्वभावो जन्तुः ।
(अवधूताः) दूरीभूताः । (अरातयः) दानशीलतारहिताः शत्रवः ।
(अदित्याः) पृथिव्याः । अदितिरिति पृथिवीनामसु पठितम् । नि-
घं० १।१। (त्वक्) त्वग्वत् । (असि) भवति । (प्रति) क्रिया-
र्थे पश्चादर्थे । प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यं प्राह । निरु० १।३। (त्वा)
तत्तं वा । (अदितिः) नाशरहितो जगदीश्वरः । अदितिरिति पदना-
मसु पठितम् । निघं० ५।५। अनेन ज्ञानस्वरूपोऽर्थो गृह्यते । अन्तरि-
क्षं वा । (वेत्तु) जानातु ज्ञापयतु वा । (अद्रिः) मेघा अद्रिरिति मेघ-
नामसु पठितम् । निघं० १।१०। (असि) अस्ति । (वानस्पत्यः)
वनस्पतेर्विकारो रसमयः । (ग्रावा) जलगृहीतो मेघः । ग्रावेति मे-
घनामसु पठितम् । निघं० १।१०। (असि) अस्ति । (पृथुबुधः)
पृथु विस्तीर्णं बुधमन्तरिक्षं निवासार्थं यस्य स पृथुबुधो मेघः । बुधम-
न्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् धृता आप इति । निरु० १०।४४। (प्रति)
उक्तार्थे । (त्वा) तं । (अदित्याः) अन्तरिक्षस्य । (त्वक्) त्वग्वत्
सेविनं । (वेत्तु) जानातु ज्ञापयतु वा । अयं मंत्रः । श० १।१।४।
४-७। व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या युष्मद्गृहं शर्मासि भवतु तस्माद्गृहाद्रक्षोऽ-
वधूतमरातयोऽवधूता भवन्तु । तच्च गृहमदित्यास्त्वगासि पृथिव्यास्त्व-

ग्वदस्त्विति सर्वो जनः प्रतिवेत्तु । यो वानस्पत्योऽद्रिः पृथुबुधो ग्रावा मेघोसि वर्त्तते । एतद्विद्यामदितिर्जगदीश्वरस्तुभ्यं वेत्तु कृपया वेदय-
तु । विद्वानप्यदित्यास्त्वग्वत्त्वा तं व्यवहारं प्रतिवेत्तु ॥ १४ ॥

भावार्थः— ईश्वरेणाज्ञाप्यते मनुष्यैः शुद्धायाः सर्वतोऽवकाशयुक्ता-
याः पृथिव्या मध्ये सर्वेष्वृतुषु सुखदायकं गृहं रचयित्वा तत्र सुखेन
स्थातव्यम् । तस्मात्सर्वे दुष्टा मनुष्या दोषाश्च निवारणीयास्तत्र सर्वा-
णि साधनान्यपि स्थापनीयानि । तत्रैव दृष्टिहेतुर्यज्ञोऽनुष्ठाय सुखा-
नि संपादनीयानि । एवं कृते वायुदृष्टिजलशुद्धिद्वारा जगति महत्सुखं
सिध्यतीति ॥ १४ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो तुझारा घर । (शर्म) सुख देनेवाला । (असि) हो ।
उस घरसे । (रक्षः) दुष्टस्वभाववाले प्राणी । (अवधूतं) अलग करो और । (अ-
रातयः) दान आदि धर्मरहित शत्रु । (अवधूताः) दूर हों । उक्त गृह । (अदि-
त्याः) पृथिवीकी । (त्वक्) त्वचाके तुल्य । (असि) हों । (अदितिः) ज्ञानस्वरूप
ईश्वरहीसे उस घरको (प्रतिवेत्तु) सब मनुष्य जानें और प्राप्त हों तथा जो । (वा-
नस्पत्यः) वनस्पतीके निमित्तसे उत्पन्न होने । (पृथुबुधः) अतिविस्तारयुक्त अन्त-
रिक्षमें रहने तथा । (ग्रावा) जलका ग्रहण करनेवाला । (अद्रिः) मेघ । (असि)
है उस और इस विद्याको । (अदितिः) जगदीश्वर तुझारे लिये । (वेत्तु) कृपा क-
रके जनावें । विद्वान् पुरुष भी । (अदित्याः) पृथिवीकी । (त्वक्) त्वचाके समान ।
(त्वा) उक्त घरकी रचनाको । (प्रतिवेत्तु) जानें ॥ १४ ॥

भावार्थः— ईश्वर मनुष्योंको आज्ञा देता है कि तुम लोग शुद्ध और विस्तार-
युक्त भूमिके बीचमें अर्थात् बहुतसे अवकाशमें सब ऋतुओंमें सुख देने योग्य घरको
बनाके उसमें सुखपूर्वक वास करो । तथा उसमें रहनेवाले दुष्ट स्वभावयुक्त मनुष्यादि
प्राणी और दोषोंको निवृत्त करो फिर उसमें सब पदार्थ स्थापन और वर्षाका हे-
तु जो यज्ञ है उसका अनुष्ठान करके नानाप्रकारके सुख उत्पन्न करना चाहिये
क्योंकि यज्ञके करनेसे वायु और दृष्टिजलकी शुद्धिद्वारा संसारमें अत्यंत सुख सि-
द्ध होता है ॥ १४ ॥

अग्नेस्तनूरित्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । निचृज्जगती

छन्दः । निषादः स्वरः । हविष्कृदिति याजुषी पंक्ति-

श्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

पुनः स यज्ञः कीदृशो भवतीत्युपदिश्यते ।

उक्त यज्ञ किस प्रकारका होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

अग्नेस्तनूँसि वाचो विसर्जनन्देववीतये त्वा गृह्णामि
बृहद्वावासि बानस्पत्यः स इदन्देवेभ्यो ह-
विः शमीष्व सुशमिं शमीष्व ॥ हविष्कृदेहि हवि-
ष्कृदेहि ॥ १५ ॥

अग्नेः । तनूः । असि । वाचः । विसर्जनमिति विसर्जनम् ।
देववीतये इति देवऽवीतये । त्वा । गृह्णामि । बृहद्वावेति
बृहत्ऽग्रावा । असि । बानस्पत्यः । सः । इदम् ।
देवेभ्यः । हविः । शमीष्वेति शमीष्व । सुशमीति सुऽशमि ।
शमीष्वेति शमीष्व । हविष्कृदिति हविःकृत् । आ ।
इहि । हविष्कृदिति हविःकृत् । आ । इहि ॥ १५ ॥

पदार्थः— (अग्नेः) भौतिकस्य । (तनूः) शरीरवत्तस्य संयोगे-
न विस्तृतो यज्ञः । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः ।
(वाचः) वेदवाण्याः । (विसर्जनम्) यजमानेन होतृभिश्च हविष-
स्त्यागो मौनं वा । (देववीतये) देवानां विदुषां दिव्यगुणानां वा वी-
तिर्ज्ञानं प्रापणं प्रजनं व्याप्तिः प्रकाशः । अन्येभ्य उपदेशनं विविधभो-
गो वा यस्यां तस्यै । वी गतिव्याप्तिप्रजनकांत्यसनखादनेषु । (त्वा)
तमिमं सम्यक् शोधितं हविःसमूहं । (गृह्णामि) स्वीकरोमि ।
(बृहद्वावा) बृहच्चासौ ग्रावा च सः । (असि) अस्ति । (बानस्प-
त्यः) यो वनस्पतोर्विकारस्तं हविःसंस्कारार्थं । (सः) त्वं यज-

मानः । (इदं) यत् प्रत्यक्षं हुतं तत् । (देवेभ्यः) विहङ्गयो दिव्य-
गुणेभ्योवा । (हविः) संस्कृतं सुगंध्यादियुक्तं द्रव्यम् । (शमीष्व)
दुःखनिवृत्तये सुखसंपादनार्थं कुरुष्व । शमु उपशमे इत्यस्माद्बहुलं
छन्दसीति श्यनो लुक् । तुरुस्तु शम्यमः० अ० ७।३।९५। इतीडा-
गमः । महीधरेणात्र शपो लुगित्यशुद्धं व्याख्यातम् । (सुशामि) सु-
ष्ठु दुःखं शमितुं शीलं धर्मः पदार्थानां साधुकरणं वा यस्य तत् । श-
मित्यष्टा० अ० ३।२।१४१। अनेन शमेर्धिनुण् । इदमपि पदमुवट-
महीधराभ्यामन्यथैव व्याख्यातम् । (शमीष्व) पुनरुच्चारणं हविषोऽत्य-
न्तसंस्कारद्योतनार्थम् । (हविष्कृत्) हविः करोति । अनया वेदवा-
ण्या सा हविष्कृद्वाक् । (एहि) अध्ययनेनैवैति प्राप्नोति । (हविष्कृत्)
अत्र यज्ञसंपादनाय ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां चतुर्विधा वेदाध्ययन-
संस्कृता सुशिक्षिता वाग् गृह्यते । अयं मंत्रः । श० १।१।४।८-१७
व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः— अहं सर्वो जनो यस्य हविषः संस्काराय । बृहद्वावा-
स्यस्ति वानस्पत्यश्च यदिदं देवेभ्यो भवति तं देववीतये गृह्णामि । हे
विहन् स त्वं देवेभ्यो विहङ्गयः सुशामि तद्धविः शमीष्व शमीष्व । ये
मनुष्या वेदादीनि शास्त्राणि पठन्ति पाठयन्ति च तानेवेयं वाग्
हविष्कृदेहि हविष्कृदेहीत्याह ॥ १५ ॥

भावार्थः— यदा मनुष्या वेदादिशास्त्रद्वारा यज्ञक्रियां फलं च वि-
दित्वा सुसंस्कृतेन हविषा यज्ञं कुर्वन्ति तदा स सुगंध्यादिद्रव्यहोम-
द्वारा परमाणुमयो भूत्वा वायौ दृष्टिजले च विस्तृतः सन् सर्वान् प-
दार्थानुत्तमान् कुर्वन् दिव्यानि सुखानि संपादयति । यश्चैवं सर्वेषां प्रा-
णिनां सुखाय पूर्वोक्तं त्रिविधं यज्ञं नित्यं करोति तं सर्वे मनुष्या ह-
विष्कृदेहि हविष्कृदेहीति सत्कुर्युः ॥ १५ ॥

पदार्थः— मैं सब जनोंकेसहित जिस । हवि अर्थात् पदार्थके संस्कारके लिये । (वृहद्वासी) बड़े पत्थर । (असि) हैं और । (वानस्पत्यः) काष्ठके मूसल आदि पदार्थ । (देवेभ्यः) विद्वान् वा दिव्य गुणोंके लिये उस यज्ञको । (देववीतये) श्रेष्ठ गुणोंके प्रकाश और श्रेष्ठ विद्वान् वा विविध भोगोंकी प्राप्तिके लिये । (प्रतिगृह्णामि) ग्रहण करताहूँ । हे विद्वान् मनुष्य तुम । (देवेभ्यः) विद्वानोंके सुखके लिये । (सुणमि) अच्छे प्रकार दुःख शांत करनेवाले । (हविः) यज्ञ करने योग्य पदार्थको । (शमीष्व) (शमीष्व) अत्यंत शुद्ध करो । जो मनुष्य वेद आदि शास्त्रोंकी प्रीतिपूर्वक पढ़ते वा पढ़ाते हैं उन्हींको यह । (हविष्कृत्) हविः अर्थात् होममें चढ़ाने योग्य पदार्थोंका विधान करनेवाली जो कि यज्ञको विस्तार करनेके लिये वेदके पढ़नेसे ब्राह्मण, क्षत्रिय वैश्य और शूद्रोंकी शुद्ध सुशिक्षित और प्रसिद्ध वाणी है सो प्राप्त होती है ॥ १५ ॥

भावार्थः— जब मनुष्य वेद आदि शास्त्रोंके द्वारा यज्ञक्रिया और उसका फल जानके शुद्धि और उत्तमताके साथ यज्ञको करते हैं तब वह सुगंधी आदि पदार्थोंके होमद्वारा परमाणु अर्थात् अति सूक्ष्म होकर वायु और वृष्टि जलमें विस्तृत हुआ सब पदार्थोंको उत्तम करके दिव्य सुखोंको उत्पन्न करता है । जो मनुष्य सब प्राणियोंके सुखके अर्थ पूर्वोक्त तीन प्रकारके यज्ञको नित्य करता है उसको सब मनुष्य हविष्कृत् अर्थात् यह यज्ञका विस्तार करनेवाला, यज्ञका विस्तार करनेवाला उत्तम मनुष्य है ऐसा बारंबार कहकर सत्कार करें ॥ १५ ॥

कुक्कुटोऽसीत्यस्य ऋषिः स एव । वायुर्देवता । ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

देवो वः सवितेत्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । विराड् गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

॥ पुनः स यज्ञः कीदृशोऽस्तीत्युपदिश्यते ॥

। फिर भी यह यज्ञ कैसा है सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

कुक्कुटोसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद त्वया वयं सँघातं सँघातं जेष्म वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु परापूतं रक्षः परापूता अरातयोऽपहतं र-

क्षौ वायुर्वो विविनक्तु देवो वः सविता हिरण्यपा-
णिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

कुकुटः । असि । मधुजिह्व इति मधुऽजिह्वः । इषम् । ऊर्ज-
म् । आ । वद । त्वया । वयं । संघातः । संघातमिति सं-
घातः । संघातम् । जेषम् । वर्षवृद्धमिति वर्षऽवृद्धम् । असि ।
प्रति । त्वा । वर्षवृद्धमिति वर्षऽवृद्धम् । वेत्तु । परापूतमि-
ति पराऽपूतम् । रक्षः । परापूता इति पराऽपूताः । अरा-
तयः । अपहतमित्यपऽहतम् । रक्षः । वायुः । वः । वि ।
विनक्तु । देवः । वः । सविता । हिरण्यपाणिरिति हिरण्यऽ
पाणिः । प्रति । गृभ्णातु । अच्छिद्रेण । पाणिना ॥ १६ ॥

पदार्थः— (कुकुटः) कुकं परद्रव्यादातारं चोरं शत्रुं वा कुटति
येन स यज्ञः । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (मधुजि-
ह्वः) मधुरगुणयुक्ता जिह्वा ज्वाला प्रयुज्यते यस्मिन् सः । (इषम्)
अन्नादिपदार्थसमूहं । इषमित्यन्तनामसु पठितम् । निघं० २।७।
(ऊर्जम्) विद्यादिपराक्रममनुत्तमरसं वा । (आ) क्रियायोगे । (व-
द) उपदिश । (त्वया) परमेश्वरेण विदुषा वीरेण वा सह संगत्य ।
(संघातः) सम्यग्घन्यन्ते जना यस्मिन् तं संग्रामं । संघात इति
संग्रामनामसु पठितम् । निघं० २।१७। अत्र वीप्सायां हिरुक्तिः ।
(जेषम्) जयेम । अत्र लिङर्थे लुङ् । अङ्दृढ्यभावश्च । (वर्षवृ-
द्धम्) शस्त्रास्त्राणां वर्धयितारं । (असि) भवति । (प्रति) क्रियायोगे ।
(त्वा) त्वां तं यज्ञं वा । (वर्षवृद्धं) वृष्टेर्वर्धकं यज्ञं । (वेत्तु) जा-
नातु । (परापूतं) परागतं पूतं पवित्रत्वं यस्मात्तत् । (रक्षः) दुष्ट-
स्वभावो मूर्खः । (परापूताः) परागतः पूतः पवित्रस्वभावो येभ्यस्ते ।

(अरातयः) परपदार्थग्रहीतारः शत्रवः । (अपहतं) अपहन्यते यत् तत् । (रक्षः) दस्युस्वभावः । (वायुः) योऽयं भौतिको वाति । (वः) तान् हुतान् परमाणुजलादिपदार्थान् । (वि) विशेषार्थे । (विनक्तु) वेचयति वेचयतु वा अत्राद्ये पक्षे लङर्थे लोडन्तर्गतो ण्यर्थश्च । (देवः) प्रकाशस्वरूपः । (सविता) वृष्टिप्रकाशद्वारा दिव्यगुणानां प्रसवहेतुः । (हिरण्यपाणिः) हिरण्यं ज्योतिः पाणिर्हस्तः किरणव्यवहारो वा यस्य सः । ज्योतिर्हि हिरण्यम् । १० ४।३।१। २१। (प्रतिगृभ्णातु) प्रतिगृह्णाति । अत्र ह्यग्रहोऽच्छन्दसि हस्य भत्वं वक्तव्यम् । अ० ५।२।३२। इति हकारस्य स्थाने भकारः लङर्थे लोट् । (अच्छिद्रेण) छिद्ररहितेनैकरसेन । (पाणिना) किरणसमूहेन व्यवहारेण । अयं मंत्रः । १० । १।१।४।१८-२४। व्याख्यातः ॥१४॥

अन्वयः— यतोऽयं यज्ञो मधुजिह्वः कुक्कुटोऽस्यस्तीक्ष्णमूर्जं च प्रापयति तस्मात्स सदैवानुष्ठेयः । हे विद्वन् त्वमस्य त्रिविधस्य यज्ञस्यानुष्ठानस्य गुणानां च वेपितासि तस्मात्प्रतिवद प्रत्यक्षमुपदिश । यतो वयं त्वया सह संघातं संघातमाजेष्म सर्वान्संग्रामान्विजयेमहि । सर्वो मनुष्यो वर्षष्टद्वं त्वा त्वां तं वर्षष्टद्वं यज्ञं वा प्रतिवेतु । एवं कृत्वा सर्वैर्जनैः परापूतं रक्षः परापूता अरातयोऽपहतं रक्षः सदैव कार्य्यम् । यथायं हिरण्यपाणिर्वायुरच्छिद्रेण पाणिना यज्ञे संसारेऽग्निना सूर्य्येण विच्छिन्नान् पदार्थकणान् प्रतिगृभ्णाति । यथा च हिरण्यपाणिः सविता देवस्तान् विविनक्ति पृथक्करोति तथैव परमेश्वरो विद्वान् मनुष्यश्चाच्छिद्रेण पाणिना सर्वा विद्या विविनक्तु । प्रतिगृभ्णातु तथैव कृपया संग्रीत्या चैतौ वो युष्मानानन्दकरणाय प्रतिगृह्णीतः ॥ १६ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । ईश्वरः सर्वान्मनुष्यानां ज्ञापयति मनुष्यैर्यज्ञानुष्ठानं संग्रामे दुष्टशत्रूणां विजयो गुणज्ञानं विद्याद्वयसेव-

नं दुष्टानां मनुष्याणां दोषाणांवा निराकरणं सर्वपदार्थच्छेदकोऽग्निः
सूर्योवा तथा सर्वपदार्थधारको वायुश्चास्तीति विज्ञानं परमेश्वरोपास-
नां विद्वत्समागमं च कृत्वा सर्वा विद्याः प्राप्य सदैव सर्वार्था सुखो-
न्नतिः कार्येति ॥ १६ ॥

पदार्थः— जिस कारण यह यज्ञ । (मधुजिह्वः) जिसमें मधुर गुणयुक्त
वाणी हो । तथा (कुकुटः) चौर वा शत्रुओंका विनाश करनेवाला । (असि) है ।
और (इषं) अन्न आदि पदार्थ वा । (ऊर्जं) विद्या आदि बल और उत्तमसे उत्तम
रसको देता है इसीसे उसका अनुष्ठान सदा करना चाहिये । हे विद्वान् लोगो तुम
उक्त गुणोंको देनेवाला जो तीन प्रकारका यज्ञ है उसका अनुष्ठान और हम लो-
गोंकी प्रति उसके गुणोंका । (आवद्) उपदेश करो जिससे । (वयं) हम लोग ।
(त्वया) तुझारे साथ । (संघातंसंघातं) जिनमें उत्तम रीतिसे शत्रुओंका पराजय
होता है अर्थात् अति भारी संग्रामोंको बारंवार । आ (जेष्य) सब प्रकारसे जीतें
क्योंकि आप युद्धविद्याके जाननेवाले । (असि) हैं इसीसे सब मनुष्य । (वर्षवृद्धं)
शस्त्र और अस्त्रविद्याकी वर्षाको बढ़ानेवाले । (त्वा) आप तथा (वर्षवृद्धम्)
वृष्टिके बढ़ानेवाले उक्त यज्ञको । (प्रतिवेत्तु) जानें इस प्रकार संग्राम करके सब म-
नुष्योंको । (परापूतं) पवित्रता आदि गुणोंको छोड़नेवाले । (रक्षः) दुष्ट मनुष्य ।
तथा । (परापूताः) शुद्धिको छोड़नेवाले और । (अरातयः) दान आदि धर्मसे र-
हित शत्रुजन तथा । (रक्षः) डाकूओंका जैसे । (अपहतं) नाश हो सके वैसा
प्रयत्न सदा करना चाहिये जैसे यह । (हिरण्यपाणिः) जिसका ज्योति हाथ है
ऐसा जो । (वायुः) पवन है । वह (अच्छिद्रेण) एकरस । (पाणिना) अपने गमना-
गमन व्यवहारसे यज्ञ और संसारमें अग्नि और सूर्यसे अति सूक्ष्म हुए पदार्थोंको ।
(प्रतिगृभ्णातु) ग्रहण करता है । (हिरण्यपाणिः) वा जैसे किरण हैं हाथ जि-
सके वह । (हिरण्यपाणिः) किरणव्यवहारसे । (सविता) वृष्टि वा प्रकाशके द्वारा
दिव्य गुणोंके उत्पन्न करनेमें हेतु । (देवः) प्रकाशमय सूर्यलोक । (वः) उन पदा-
र्थोंको (विविनक्तु) अलग अलग अर्थात् परमाणुरूप करता है वैसेही परमेश्वर वा
विद्वान् पुरुष । (अच्छिद्रेण) निरन्तर । (पाणिना) अपने उपदेशरूप व्यवहारसे
सब विद्याओंको । (विविनक्तु) प्रकाश करें वैसेही कृपा करके प्रीतिके साथ ।
(वः) तुमको अत्यन्त आनन्द करनेके लिये । (प्रतिगृभ्णातु) ग्रहण करते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है परमेश्वर सब मनुष्योंको आज्ञा देता

है कि यज्ञका अनुष्ठान संग्राममें शत्रुओंका पराजय अच्छे अच्छे गुणोंका ज्ञान विद्वानोंकी सेवा दुष्ट मनुष्य वा दुष्ट दोषोंका त्याग तथा सब पदार्थोंको अपने तापसे छिन्न भिन्न करनेवाला अग्नि वा सूर्य और उनका धारण करनेवाला वायु है ऐसा ज्ञान और ईश्वरकी उपासना तथा विद्वानोंका समागम करके और सब विद्याओंको प्राप्त होके सबके लिये सब सुखोंकी उत्पन्न करनेवाली उन्नति सदा करनी चाहिये॥
॥ १६ ॥

धृष्टिरसीत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । ब्राह्मी पंक्तिश्छन्दः ।

पंचमः स्वरः ॥

अथाग्निशब्देन किं किं गृह्यते तेन किं किं च भवतीत्युपदिश्यते

अब अग्निशब्दसे किसकिसका ग्रहण किया जाता और इससे क्या क्या कार्य होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

धृष्टिरस्यपाऽग्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं
सेधा देवयजं वह ॥

ध्रुवमसि पृथिवीं दृह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि
सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय ॥१७॥

धृष्टिः । असि । अप । अग्ने । अग्निम् । आमादमित्यामऽ
अदम् । जहि । निष्क्रव्यादमिति निष्क्रव्यअदम् । सेध ।
आ । देवयजमिति देवऽयजम् । वह ॥

ध्रुवम् । असि । पृथिवीं । दृह । ब्रह्मवनीति ब्रह्मऽवनि ।
त्वा । क्षत्रवनीति क्षत्रऽवनि । सजातवनीति सजातऽव
नि । उपऽदधामि । भ्रातृव्यस्य । वधाय ॥ १७ ॥

पदार्थः—(धृष्टिः) प्रगल्भइव यजमानः । (असि) भवसि
भवति वा अत्र पक्षे व्यत्ययः । (अप) क्रियायोगे । (अग्ने) परमे-
श्वर धनुर्वेदविद्वान्वा । (अग्निं) विद्युदाख्यं । (आमादं) आमान-

पक्वानत्ति तं । (जहि) हिंसय । (निष्क्रव्यादं) क्रव्यं पक्वमांसमात्ति
तस्मान्निर्गतस्तं । (सेध) शास्त्राणि शिञ्चय । (आ) क्रियायोगे । (दे-
वयजं) देवान् विदुषो दिव्यगुणान् यजति संगतान् करोति येन य-
ज्ञेन स देवयट् तं । अत्र अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति सूत्रेण । कृतो
बहुलमिति वार्तिकेन करणे विच् प्रत्ययः । । (वह) प्रापय प्रापयति
वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । (ध्रुवं) निश्चलं सुखं । (असि) भव-
ति । (पृथिवीं) विस्तृतां भूमिं तत्स्थान्प्राणिनश्च । (दृंह) उत्तमगु-
णैर्वर्धय वर्धयति वा । (ब्रह्मवनि) ब्राह्मणं विद्वांसं वनति तं । छन्दसि
वनसनरक्षिमथाम् । अ० ३।२।२७ । अनेन ब्रह्मोपपदे वनधातोरि-
न्प्रत्ययः । सुपां सुलुगित्यमो लुक् च । (त्वा) त्वां तं वा । (क्षत्रवनि)
क्षत्रं संभाजिनं वनति तं । अत्राप्यमो लुक् । (सजातवनि) जातं जातं
वनति स जातवनिः समानश्वासौ जातवनिस्तम् । समानस्य छन्दस्य
मूर्द्धप्रभृत्युदकेषु । अ० ६।३।८४ । अनेन समानस्य सकारादेशः ।
(उपदधामि) हृदये वेद्यां विमानादियानेषु वा धारयामि । (भ्रातृव्यस्य)
द्विषतः शत्रोः । (वधाय) नाशाय हननाय । अयं मंत्रः श० १।१।५।३-८
व्याख्यातः ॥

अन्वयः— हे अग्ने परमेश्वर त्वं धृष्टिरसि । अतो निष्क्रव्याद-
मामादं देवयजमग्निं सेध । एवं मंगलाय शास्त्राणि शिञ्चित्वा दुःख-
मपजहि सुखं चावह । तथा हे परमेश्वर त्वं ध्रुवमसि । अतः पृथिवीं
दृंह । हे जगदीश्वराग्ने यत ईदृशो भवान् तस्मादहं भ्रातृव्यस्य वधाय
ब्रह्मवनिं क्षत्रवनिं सजातवनिं त्वा त्वामुपदधामीत्येकोऽन्वयः । हे
यजमान विद्वन् यतोऽयमग्निर्धृष्टिरस्यस्ति तथा चामानिष्क्रव्यादेवयजं
यज्ञमावहति तस्मात्त्वमिममामादं निष्क्रव्यादं देवयजमग्निमावह । सेध ।
अन्येभ्यस्तमेवं शिञ्चय तदनुष्ठानेन दोषानपजहि । यतोऽयमग्निः सूर्य-

रूपेण ध्रुवोऽस्यस्ति तस्मादयमाकर्षणेन पृथिवीं दृंह दृंहति धरति तस्मात्तमहं ब्रह्मवर्णिं क्षत्रवर्णिं सजातवर्णिं भ्रातृव्यस्य वधायोपदधामोति द्वितीयः ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः। सर्वशक्तिमतेनेश्वरेण यतोऽयमामाहा-
हकस्वभावोऽग्नी रचितस्ततो नायं भस्मादिकं दग्धुं समर्थो भवति ।
येनामान्पदार्थान् पक्त्वाऽदन्ति येनोदरस्थमन्नं पच्यते येन च मनुष्या मृतं
देहं दहन्ति स क्रव्यात् संज्ञोऽग्निर्येनायं दिव्यगुणप्रापको विद्युदा-
ख्यश्च रचितस्तथा येन पृथिवीधारणाकर्षणप्रकाशकः सूर्यो रचितः ।
यश्च ब्रह्मभिर्वेदविद्भिर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैः समानजन्मभिर्मनुष्यैश्च वन्यते
संसेव्यते । तथा यः सर्वेषु जातेषु पदार्थेषु वर्तमानः परमेश्वरो भौ-
तिकोऽग्निर्वा । स एव सर्वरूपास्यो भौतिकश्च क्रियासिध्यर्थं सेवनीय
इति ॥ १७ ॥

पदार्थः— हे (अग्ने) परमेश्वर आप । (धृष्टिः) प्रगल्भ अर्थात् अत्यंत नि-
र्भय । (असि) हैं इस कारण । (निष्क्रव्यादं) पके हुए भस्म आदि पदार्थोंको
छोड़के । (आमादं) कच्चे पदार्थ जलाने और । (देवयजं) विद्वान् वा श्रेष्ठ गु-
णोंसे मिलाप करानेवाले । (अग्निं) भौतिक वा विद्युत् अर्थात् विजलीरूप अग्नि-
को आप । (सेध) सिद्ध कीजिये इस प्रकार हम लोगोंके मंगल अर्थात् उत्तम
उत्तम सुख होनेके लिये शास्त्रोंकी शिक्षा करके दुःखोंको । (अपजहि) दूर की-
जिये और आनन्दको (आवह) प्राप्त कीजिये तथा हे परमेश्वर आप । (ध्रुवं)
निश्चल सुख देनेवाले । (असि) हैं इससे । (पृथिवीं) विस्तृतभूमि वा उसमें
रहनेवाले मनुष्योंको । (दृंह) उत्तम गुणोंसे वृद्धियुक्त कीजिये । हे (अग्ने) जगदी-
श्वर जिस कारण आप अत्यंत प्रशंसनीय हैं इससे मैं । (भ्रातृव्यस्य) दुष्ट वा श-
त्रुओंके । (वधाय) विनाशके लिये । (ब्रह्मवर्णिं) (क्षत्रवर्णिं) (सजातवर्णिं) ब्राह्मण
क्षत्रिय तथा प्राणिमात्रके । सुख वा दुःख व्यवहारके देनेवाले । (त्वा) आपको ।
(उपदधामि) हृदयमें स्थापन करता हूं । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ । तथा
हे विद्वान् यजमान जिस कारण यह । (अग्ने) भौतिक अग्नि । (धृष्टिः) अति ती-

क्षण । (असि) है तथा निरुष्ट पदार्थोंको छोड़कर उत्तम पदार्थोंसे । (देवयजं) विद्वान् वा दिव्य गुणोंको प्राप्त करानेवाले यज्ञको । (आवह) प्राप्त कराता है इससे तुम । (निष्क्रव्यादं) पके हुए भस्म आदि पदार्थोंको छोड़के । (आम्रादं) कच्चे पदार्थ जलाने और । (देवयजं) विद्वान् वा दिव्य गुणोंके प्राप्त करानेवाले । (अग्निं) प्रत्यक्ष वा बिजलीरूप अग्निको । (आवह) प्राप्त करो तथा उसके जाननेकी इच्छा करनेवाले लोगोंकी शास्त्रोंकी उत्तम २ शिक्षाओंके साथ उसका उपदेश । (सेध) करो तथा उसके अनुष्ठानमें जो दोष हों उनको । (अपजहि) विनाश करो जिस कारण यह अग्नि सूर्यरूपसे । (ध्रुवं) निश्चल । (असि) है इसी कारण यह आकर्षणशक्तिसे । (पृथिवीं) विस्तृत भूमि वा उसमें रहनेवाले प्राणियोंको । (दृढं) दृढ़ करता है इसीसे मैं उस । (ब्रह्मवर्निं) (क्षत्रवर्निं) (सजातवर्निं) ब्राह्मण क्षत्रिय वा जीवमात्रके सुखदुःखको अलग २ करानेवाले भौतिक अग्निको । (भ्रातृव्यस्य) दुष्ट वा शत्रुओंके । (वधाय) विनाशके लिये हवन करनेकी वेदी वा विमान आदि यानोंमें । (उपदधामि) स्थापन करता हूं । यह दूसरा अर्थ हुआ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है और सर्वशक्तिमान् ईश्वरने यह भौतिक अग्नि आम अर्थात् कच्चे पदार्थ जलानेवाला बनाया है इस कारण भस्मरूप पदार्थोंके जलानेकी समर्थ नहीं है जिससे कि मनुष्य कच्चे कच्चे पदार्थोंको पकाकर खाते हैं तथा जिस करके सब प्राणियोंका खाया हुआ अन्न आदि द्रव्य पकता है और जिस करके मनुष्य लोग मरे हुए शरीरको जलाते हैं वह क्रव्यात् अग्नि कहाता है और जिससे दिव्य गुणोंको प्राप्त करानेवाली विद्युत् बनी है तथा जिससे पृथिवीका धारण और आकर्षण करनेवाला सूर्य बना है और जिसे वेदविद्याके जाननेवाले ब्राह्मण वा धनुर्वेदके जाननेवाले क्षत्रिय वा सब प्राणीमात्र सेवन करते हैं तथा जो सब संसारी पदार्थोंमें वर्तमान परमेश्वर है वह सब मनुष्योंका उपास्य देव है तथा जो क्रियाओंकी सिद्धिके लिये भौतिक अग्नि है यह भी यथायोग्य कार्यद्वारा सेवा करनेके योग्य है ॥ १७ ॥

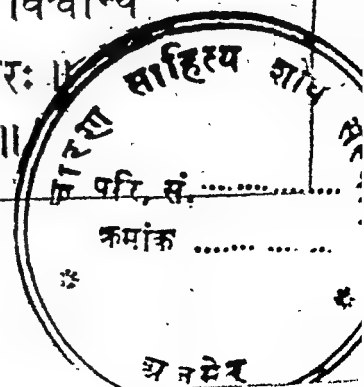
अग्ने ब्रह्मेत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता सर्वस्य । पूर्वस्य

ब्राह्मी उष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः । धर्ममसीति

मध्यस्यार्ची त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । विश्वाम्य

इत्युत्तरस्यार्ची पंक्तिश्छन्दः पंचमः स्वरः ॥

॥ पुनरग्निशब्देनोक्तावर्थावुपदिश्येते ॥

फिर भी अग्निशब्दसे अगले मंत्रमें फिर दोनों अर्थोंका प्रकाश किया है ।

अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व धरुणमस्यन्तरिक्षन्दृ५ ह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य बधाय ॥ धर्त्रमसि दिवन्दृ५ ह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य बधाय ॥ विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि चितस्थोर्ध्वचितो भृगूणामंगिरसां तपसा तप्यध्वम् ॥

॥ १८ ॥

अग्ने । ब्रह्म । गृभ्णीष्व । धरुणम् । असि । अन्तरिक्षम् । दृ५ ह । ब्रह्मवनीति ब्रह्मऽवनि । त्वा । क्षत्रवनीति क्षत्रऽवनि । सजातवनीति सजातऽवनि । उप । दधामि । भ्रातृव्यस्य । बधाय ॥ धर्त्रम् । असि । दिवम् । दृ५ ह । ब्रह्मवनीति ब्रह्मऽवनि । त्वा । क्षत्रवनीति क्षत्रऽवनि । सजातवनीति सजातऽवनि । उपऽदधामि । भ्रातृव्यस्य । बधाय ॥ विश्वाभ्यः । त्वा । आशाभ्यः । उपदधामि । चितः । स्थ । ऊर्ध्वचितइत्यूर्ध्वऽचितः । भृगूणां । अंगिरसाम् । तपसा । तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

पदार्थः— (अग्ने) परमेश्वर भौतिको वा । (ब्रह्म) वेदं । (गृभ्णीष्व) ग्राह्यं गृह्णाति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । हग्रहोश्छन्दसीति हकारस्य भकारः । (धरुणं) धरति सर्वलोकान् यत्तत् तेजश्च । (असि) अस्ति । अत्र पक्षे प्रथमार्थे मध्यमः । (अन्तरिक्षं) आकाशस्थान् पदार्थान् । अन्तरात्मस्थमक्षयं ज्ञानं वा । अन्तरिक्षं कस्मादन्तरा क्षान्तं भवत्यन्तरे मे इति वा शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा ।

निरु० २।१०। (दृंह) दृढीकुरु करोति वा । (ब्रह्मवनिं) वेदं वनयति तं । (त्वा) त्वां । (क्षत्रवनिं) राज्यं वनयति तं । (सजातवनि) समाना जाता विद्याः समानं जातं राज्यं वा वनयति येन तं । (उपदधामि) धारयामि । (धर्त्रं) धरति यत् येन वा । वायुर्वा व धर्त्रं चतुष्टोमः । स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुतेतद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं । वायुरु सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्रूपमुपदधाति स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णाति । श० ८।२।४।२६। अनेन प्रमाणेन धर्त्र-शब्देन वायुरीश्वरश्च गृह्येते । (असि) अस्ति वा । (दिवं) ज्ञानप्रकाशं सूर्यलोकोक्तं वा । (दृंह) सम्यग्वर्धय वर्धयति वा । (ब्रह्मवनि) सर्वमनुष्यार्थं ब्रह्मणो वेदस्य विभाजितारम् । ब्रह्माण्डस्य मूर्त्तद्रव्यस्य प्रकाशकं वा । (त्वा) त्वां तं वा । (क्षत्रवनि) राजधर्मप्रकाशस्य विभाजितारं राजगुणानां दृष्टान्तेन प्रकाशयितारं वा । (सजातवनि) समानान् जातान् वेदान् क्षत्रधर्मान् मूर्त्तान् जगत्स्थान् पदार्थान्वा वनयति प्रकाशयति तं । (विश्वाभ्यः) सर्वाभ्यः । (त्वा) त्वां तं वा । (आशाभ्यः) दिग्भ्यः । आशा इति दिङ्नामसु पठितम् । निघ्न० १।६। (उपदधामि)उपदधाति वा सामीप्ये धारयामि तेन पुष्णामि वा । (चितः) चेतयन्ति संजानन्ति ये ते चितः । अत्र वा शर्प्रकरणे खर्परे लोपो वक्तव्य इति वार्तिकेन विसर्जनीयलोपः । (स्थ) भवथ भवन्ति वा । (ऊर्ध्वचितः) ऊर्ध्वानुत्कृष्टगुणान् चेतयन्ति ते मनुष्याश्चितानि कपालानि वा । (भृगूणां) भृज्जन्ति यैस्तेषां । (अंगिरसां) प्राणानामङ्गाराणां वा । प्राणो वा अंगिराः । श० ६।३।७।३। अङ्गारेष्वंगिरा अंगारा अंकना अंचना । निरु० ३।१७। (तपसा) धर्मविद्याऽनुष्ठानेन तापेन तेजसा वा । (तप्यध्वं) तपन्तु तापयत

वा । अयं मंत्रः । श० १।१।५।९-१३ व्याख्यातः ॥

अन्वयः— हे अग्ने परमेश्वर त्वं धरुणमसि कृपयाऽस्मत्प्रयुक्तं ब्रह्म गृभ्णीष्व तथाऽस्मास्वन्तरिक्षमक्षयं विज्ञानं दृंह वर्धय । अहं भ्रातृव्यस्य वधाय ब्रह्मवनि क्षत्रवनि सजातवनि त्वोपदधामि । हे सर्वधातर्जगदीश्वर त्वं सर्वेषां लोकानां धर्त्रमसि कृपयाऽस्मासु दिवं ज्ञानप्रकाशं दृंह । अहं भ्रातृव्यस्य वधाय ब्रह्मवनि क्षत्रवनि सजातवनि त्वा त्वामुपदधामि । त्वां सर्वव्यापकं ज्ञात्वा विश्वाभ्य आशाभ्य उपदधामि । हे मनुष्या यूयमथैवं विदित्वा चित ऊर्ध्वचितः कपालानि कृत्वा भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं यथा तपन्तु तथा तापयतेत्येकः ॥ हे विद्वन् येनाग्निना धरुणं ब्रह्मान्तरिक्षं गृह्यते दृह्यते च तं त्वं होमार्थं शिल्पविद्यासिध्यर्थं च गृभ्णीष्व दृंह च । तथैवाहमपि भ्रातृव्यस्य वधाय तं ब्रह्मवनि क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि । एवं सोऽग्निर्धत्तः सन्सुखमुपदधाति । एवं यो वायुर्धर्त्रं सर्वलोकधारकोऽस्यस्ति दिवं च दृंह दृंहति तमहं यथा भ्रातृव्यस्य वधाय ब्रह्मवनि क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि । तथैव त्वमप्येतं तस्मै प्रयोजनायोपदृंह । हे शिल्पविद्यां चिकीर्षो विद्वन् येन वायुना पृथिवी द्यौः सूर्यलोकश्च धार्यते दृह्यते च तं त्वं जीवनार्थं शिल्पविद्यायै च धारय दृंह च ब्रह्मवनि इत्यादि पूर्ववत् । हे मनुष्या यथाऽहं वायुविद्यावित्त्वा तमग्निं वायुं च विश्वाभ्य आशाभ्य उपदधामि तथैव यूयमप्युपधत्त । यज्ञार्थं शिल्पविद्यार्थमुपरिचित ऊर्ध्वचितः कपालानि कलाधारितवन्तः सन्तो भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं तापयत च ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । ईश्वरेणेदमादिश्यते भवन्तो विद्वदुन्नतये सूर्खत्वविनाशाय सर्वशत्रूणां निवारणेन राज्यवर्धनाय च वेदविद्यां गृह्णीयुः । योऽग्नेर्दृद्धिहेतुः सर्वाधारको वायुरग्निमयः सूर्य

ईश्वरश्च स्थ सन्ति तान् सर्वासु दिक्षु विस्तृतान् व्यापकान् विदि-
त्वा यज्ञसिद्धिं विमानादियानरचनं तानि चालयित्वा दुःखानि निवा-
र्य शत्रून् विजयन्ताम् ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे (अग्ने) परमेश्वर आप । (धरुणं) सबके धारण करनेवाले । (असि) हैं इससे मेरी (ब्रह्म) वेदमंत्रोंसे की हुई स्तुतिकी (गृभ्णीष्व) ग्रहण की-
जिये तथा । (अन्तरिक्षं) आत्मामें स्थित जो अक्षय ज्ञान हैं उसको । (दृंह) ब-
ढ़ाइये मैं (भ्रातृव्यस्य) शत्रुओंके । (बधाय) विनाशके लिये । (ब्रह्मवनि) सब
मनुष्योंके सुखके निमित्त वेदके शाखाशाखान्तरद्वारा विभाग करनेवाले ब्राह्मण
तथा । (क्षत्रवनि) राजधर्मके प्रकाश करनेहारे । (सजातवनि) जो परस्पर समा-
न क्षत्रियोंके धर्म और संसारी मूर्तिमान् पदार्थ हैं इन प्राणियोंके लिये अलग अ-
लग प्रकाश करनेवाले । (त्वा) आपको । (उपदधामि) हृदयके बीचमें धारण क-
रता हूं । हे सबके धारण करनेवाले परमेश्वर जो आप । (धर्मम्) लोकोंके धारण
करनेवाले हैं इससे कृपा करके हम लोगोंमें । (दिवं) अत्युत्तम ज्ञानको । (दृंह)
बढ़ाइये और मैं । (भ्रातृव्यस्य) शत्रुओंके (बधाय) विनाशके लिये । (ब्र-
ह्मवनि) (क्षत्रवनि) (सजातवनि) उक्त वेद राज्य वा परस्पर समान विद्या वा
राज्यादि व्यवहारोंको यथायोग्य विभाग करनेवाले (त्वा) आपको । (उपदधामि)
वारंवार अपने हृदयमें धारण करता हूं । तथा मैं । (त्वा) आपको सर्वव्यापक ज्ञा-
नकर । (विश्वाभ्यः) सब । (आशाभ्यः) दिशाओंसे सुख होनेके निमित्त वारं-
वार । (उपदधामि) अपने मनमें धारण करता हूं । हे मनुष्यो तुम लोग उक्त
व्यवहारको अच्छी प्रकार जानकर । (चितः) विज्ञानी तथा । (ऊर्ध्वचितः) उ-
त्तम ज्ञानवाले पुरुषोंकी प्रेरणासे कपालोंको अग्नि पर धरके तथा (भृगूणां) जि-
नसे विद्या आदि गुणोंको प्राप्त होते हैं ऐसे । (अंगिरसां) प्राणोंके । (तपसा)
प्रभावसे । (तप्यध्वं) तपो और तपाओ । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ ॥ अब
दूसरा भी कहते हैं । हे विद्वान् धर्मात्मा पुरुष जिस । (अग्ने) भौतिक अग्निसे ।
(धरुणं) सबका धारण करनेवाला तेज । (ब्रह्म) वेद और । (अन्तरिक्षं)
आकाशमें रहनेवाले पदार्थ ग्रहण वा वृद्धियुक्त किये जाते हैं । (त्वा) उसको
तुम होम वा शिल्पविद्याकी सिद्धिके लिये । (गृभ्णीष्व) ग्रहण करो । (दृंह)
वा विद्यायुक्त क्रियाओंसे बढ़ाओ और मैं भी । (भ्रातृव्यस्य) शत्रुओंके । (बधा-
य) विनाशके लिये । (त्वा) उस । (ब्रह्मवनि) (क्षत्रवनि) (सजातवनि) सं-

सारी मूर्तिमान् पदार्थोंके प्रकाश करने वा राजगुणोंके दृष्टान्तरूपसे प्रकाश करानेवाले भौतिक अग्निको शिल्पविद्या आदि व्यवहारोंमें । (उपदधामि) स्थापन करता हूं । ऐसे स्थापन किया हुआ अग्नि हमारे अनेक सुखोंको धारण करता है । इसी प्रकार सब लोगोंका । (धर्त्रं) धारण करनेवाला वायु । (असि) है तथा (दिवं) प्रकाशमय सूर्य लोकको । (दृंह) दृढ करता है हे मनुष्यो जैसे उसको मैं । (भ्रातृव्यस्य) अपने शत्रुओंके । (वधाय) विनाशके लिये । (ब्रह्मवनि) (क्षत्रवनि) (सजातवनि) वेद राज्य वा परस्पर समान उत्तम शिल्पविद्याओंको यथायोग्य कार्योंमें युक्त करनेवाले उस भौतिक अग्निको (उपदधामि) स्थापन करता हूं वैसे तुम भी उत्तम क्रियाओंमें युक्त करके विद्याके बलसे । (दृंह) उसको बढाओ । हे विद्या चाहनेवाले पुरुष जो पवन पृथिवी और सूर्य आदि लोकोंको धारण कर रहा है तैसे तुम अपने जीवन आदि सुख वा शिल्पविद्याकी सिद्धिके लिये यथायोग्य कार्योंमें लगाकर उनकी विद्यासे । (दृंह) वृद्धि करो तथा जैसे हम अपने शत्रुओंके विनाशके लिये । (ब्रह्मवनि) (क्षत्रवनि) (सजातवनि) अग्निके उक्त गुणोंके समान वायुको शिल्पविद्या आदि व्यवहारोंमें । (उपदधामि) संयुक्त करते हैं वैसेही तुम भी अपने अनेक दुःखोंके विनाशके लिये उसको यथायोग्य कार्योंमें संयुक्त करो । हे मनुष्यो जैसे मैं वायुविद्याका जाननेवाला । (त्वा) उस अग्नि वा वायुको । (विश्वाभ्यः) सब । (आशाभ्यः) दिशाओंसे सुख होनेके लिये यथायोग्य शिल्पव्यवहारोंमें । (उपदधामि) धारण करता हूं । वैसे तुम भी धारण करो । तथा शिल्पविद्या वा होम करनेके लिये । (चितः) (ऊर्ध्वचितः) पदार्थोंके भरे हुए पात्र वा सवारियोंमें स्थापन किये हुए कलायंत्रोंको । (भृगूणाम्) जिनसे पदार्थोंको पकाते हैं उन अंगारोंके । (तपसा) तापसे । (तप्यध्वम्) उक्त पदार्थोंकी तपाओ ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें श्लेषालंकार है । ईश्वरका यह उपदेश है कि हे मनुष्यो तुम विद्वानोंकी उन्नति तथा मूर्खपनका नाश वा सब शत्रुओंकी निवृत्तिसे राज्य बढानेके लिये वेदविद्याको ग्रहण करो तथा वृद्धिका हेतु अग्नि वा सबका धारण करनेवाला वायु, अग्निमय सूर्य और ईश्वर इन्हें सब दिशाओंमें व्याप्त जानकर यज्ञसिद्धि वा विमान आदि यानोंकी रचना धर्मके साथ करो तथा इनसे इनको सिद्ध करके दुःखोंको दूर करके शत्रुओंको जीतो ॥ १८ ॥

शर्मासीत्यस्य ऋपिः स एव । अग्निर्देवता निचृद्वाह्मी त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ।

॥ अथ यज्ञस्य स्वरूपमंगानि चोपदिश्यन्ते ॥

इसके अनन्तर ईश्वरने यज्ञका स्वरूप और इसके अंग अगले
मंत्रमें उपदेश किये हैं ॥

शर्मास्यवधूतः रक्षोऽवधूता अरातयोदित्यास्त्व-
गसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ॥

धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु दिव-
स्कम्भनीरसि धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा
पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

शर्म । असि । अवधूतमित्यवधूतम् । रक्षः । अवधूता
इत्यवधूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् । असि ।
प्रति । त्वा । अदितिः । वेत्तु ॥

धिषणा । असि । पर्वती । प्रति । त्वा । अदित्याः । त्वक् ।
वेत्तु । दिवः । स्कम्भनीः । असि । धिषणा । असि । पा-
र्वतेयी । प्रति । त्वा । पर्वती । वेत्तु ॥ १९ ॥

पदार्थः— (शर्म) सुखहेतुः । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र
व्यत्ययः । (अवधूतं) विनाशितम् । (रक्षः) दुःखं निवारणीयम् ।
(अवधूताः) निवारणीया विचालिता हताः । अवेति विनिग्रहार्थी-
यः । निरु० १।३। (अरातयः) अदानस्वभावाः कृपणाः । (अदित्याः)
अंतरिक्षस्य । (त्वक्) त्वग्वत् । (असि) भवति । (प्रति) क्रिया-
र्थे । (त्वा) तं यज्ञं । (अदितिः) यज्ञस्यानुष्ठाता यजमानः । अदि-
तिरिति पदनामसु पठितम् । निघ० ५।५। इति यज्ञस्य ज्ञाता पाल-
कार्थो गृह्यते । (वेत्तु) जानातु । (धिषणा) वाक् वेदवाणी ग्राह्या ।

धिषणोति वाङ्मनामसु पठितम् । निघं० १।११। धृष्णोति सर्वा विद्या
यया सा । धृषेर्धिष् च संज्ञायाम् । उ० २।८० । अनेनायं शब्दः सिद्धः ।
महीधरेण धिषणेदं पदं धियं बुद्धिं कर्म वा सनाति व्याप्नोतीति भ्रा-
न्त्या व्याख्यातम् । (असि) भवति । (पर्वती) पर्वणं पर्वहुज्ञानं
विद्यतेऽस्यां क्रियायां सा पर्वती । अत्र संपदादित्वात् किप् । भूम्नि
मतुप् । उगितश्चेति ङीप् । (प्रति) वीप्सार्थे । (त्वा) तां तां । (अ-
दित्याः) प्रकाशस्य । (त्वक्) त्वचति संवृणोत्यनया सा । (वेत्तु)
जानातु । (दिवः) प्रकाशवतः सूर्यादिलोकस्य । (स्कम्भनीः) स्कम्भं
प्रतिबद्धं नयतीति सा । (असि) भवति । (धिषणा) धारणावती
द्यौः । धिषणोति द्यावापृथिव्योर्नामसु पठितम् । निघं० ३।३० ।
(असि) अस्ति । (पार्वतेयी) पर्वतस्य मेघस्य दुहितेव या सा पार्व-
तेयी । पर्वत इति मेघनामसु पठितम् । निघं० १।१० । पर्वतस्येयं घन-
पंक्तिः पार्वती तस्यापत्यं दुहितेव पार्वतेयी वृष्टिः । स्त्रीभ्यो ढक् ।
अ० ४।१।१२० । अनेन ढक् । (प्रति) इत्थंभूताख्याने । (त्वा)
तामीदृशीं । (पर्वती) पः प्रशस्तं प्रापणं यस्यां सा अत्र प्रशंसार्थं
मतुप् । (वेत्तु) जानातु । अयं मंत्रः । श० १।१।५।१४-१७ ।
व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या भवन्तो योयं यज्ञः शर्मासि सुखदोऽदिति-
नाशरहितोस्ति येन रक्षोऽवधूतं दुःखमरातयोऽवधूता विनष्टाश्च भव-
न्ति योऽदित्या अन्तरिक्षस्य पृथिव्याश्च त्वग्वदस्यस्ति । त्वा तं वेत्तु
विदन्तु येन विद्याख्येन यज्ञेन पर्वती दिवः स्कम्भनीः पार्वतेयी धिष-
णाऽदित्यास्त्वग्वह्निस्तार्य्यं ते तं प्रतिवेत्तु यथावज्जानन्तु येन सत्सं-
गत्याख्येन पर्वती ब्रह्मज्ञानवती धिषणा प्राप्यते तमपि प्रतिवेत्तु
जानन्तु ॥ १३ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्यो विज्ञानेन सम्यक् सामग्रीं संपाद्य यज्ञोऽनुष्ठीयते । यश्च वृष्टिबुद्धिवर्धकोऽस्ति सोऽग्निना मनसा च संसाधितः सूर्यप्रकाशं त्वग्वत्सेवते ॥ १९ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो तुम लोग जो यज्ञ । (शर्म) सुखका देनेवाला । (अग्नि) है और । (अदितिः) नाशरहित है तथा जिससे । (रक्षः) दुःख और दुष्ट स्वभावयुक्त मनुष्य । (अवधूतं) विनाशको प्राप्त तथा । (अरातयः) दान आदि धर्मोंसे रहित पुरुष । (अवधूताः) नष्ट । (अग्नि) होते हैं और जो । (अदित्याः) अन्तरिक्ष वा पृथिवीके । (त्वक्) त्वचाके समान । (अग्नि) है । (त्वा) उसे । (वेत्तु) जानो और जिस विद्यारूप उक्त यज्ञसे (पर्वती) बहुत ज्ञानवाली । (दिवः) प्रकाशमान सूर्यादि लोकोंकी । (स्कंभनीः) रोकनेवाली तथा । (पार्वती) मेघकी कन्या अर्थात् पृथिवीके तुल्य धिषणा वेदवाणी । (अदित्याः) पृथिवीके (त्वक्) शरीरके तुल्य विस्तारको प्राप्त होती है । (त्वा) उसे । (प्रतिवेत्तु) यथावत् जानो और जिस सत्संगतिरूप यज्ञसे । (पर्वती) उत्तम २ ब्रह्मज्ञान प्राप्त करनेवाली । (धिषणा) द्यौः अर्थात् प्रकाशरूपी बुद्धि प्राप्त होती है । (त्वा) उसे भी । (प्रतिवेत्तु) जानो ॥ १९ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको अपने विज्ञानसे अच्छी प्रकार पदार्थोंको इकट्ठा करके उनसे यज्ञका अनुष्ठान करना चाहिये जो कि वृष्टि वा बुद्धिके बढ़ानेवाला है वह अग्नि और मनसे सिद्ध किया हुआ सूर्यके प्रकाशको त्वचाके समान सेवन करता है ॥ १९ ॥

धान्यमसीत्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । विराड्-
ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

॥ कस्मै प्रयोजनाय स यज्ञः कर्त्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

॥ किस प्रयोजनके लिये उक्त यज्ञ करना चाहिये सो अगले मंत्र-
में प्रकाश किया है ॥

धान्यमसि धिनुहि देवान् प्राणाय त्वोदानाय त्वा
व्यानाय त्वा ॥ दीर्घामनुप्रसितिमायुषेधान् देवो
वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्वच्छिद्रेण

पाणिना चक्षुषे त्वा महीनां पयोसि ॥ २० ॥

धान्यम् । असि । धिनुहि । देवान् । प्राणाय । त्वा । उदानायेत्युत् । आनाय । त्वा । व्यानायेति वि । आनाय । त्वा । दीर्घाम् । अनु । प्रसितिमिति प्र । सितिम् । आयुषे । धाम् । चक्षुषे । त्वा । महीनाम् । पयः । असि ॥ २० ॥

पदार्थः— (धान्यं) धातुमर्हं यत् यज्ञात् शुद्धम् । रोगनाशेन स्वादिष्ठतमेन सुखकारकमन्नं तत् अत्र दधातेर्यत् नुट् च । उ० ५ । ४४ अनेन यत्प्रत्ययो नुडागमश्च । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (धिनुहि) धिनोति प्रीणाति । अत्र लङर्थे लोट् । (देवान्) विदुषो जीवानिन्द्रियाणि च । (प्राणाय) प्रकृष्टमन्यते जीव्यते येन तस्मै जीवनधारणहेतवे बलाय । (त्वा) तत् । (उदानाय) स्फूर्तिहेतव ऊर्ध्वमन्यते चेष्ट्यते येन तस्मै उत्क्रमणपराक्रमहेतवे । (त्वा) तत् । (व्यानाय) विविधमन्यते व्याप्यते येन तस्मै सर्वेषां शुभगुणानां कर्मविद्यांगानां च व्याप्तिहेतवे । (त्वा) तत् । अत्र त्रिषु प्रथमार्थे मध्यमः । (दीर्घा) विस्तृतां । (अनु) पश्चादर्थे । (प्रसितिं) प्रकृष्टं सिनोति वधात्यनया तां । (आयुषे) पूर्णायुर्वर्धनेन सुखभोगाय । (धाम्) दधाति । अत्र छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ् डभावश्च । (देवः) प्रकाशमानः प्रकाशहेतुर्वा । (वः) अस्मानेतान् जगत्स्थान् स्थूलान् पदार्थांश्च । (सविता) सर्वजगदुत्पादकः सकलैश्वर्य्यदातेश्वरः सूर्य्यलोको वा । (हिरण्यपाणिः) हिरण्यस्यामृतस्य मोक्षस्य दानाय व्यवहारो यस्य सः । अमृतं हिरण्यम् श० ७।३।१।१५। यद्वा हिरण्यं प्रकाशार्थं ज्योतिः पाणिर्व्यवहारो यस्य सः । (प्रतिगृह्णातु) प्रतिगृह्णातु प्रतिगृह्णाति वा । अत्र ह्यग्रहोरिति हस्य भः । पक्षे लङर्थे लोट् च ।

(अच्छिद्रेण) निरन्तरेण व्यापनेन प्रकाशेन वा । (पाणिना) स्तु-
तिसमूहेन । (महीनां) महतीनां वाचां पृथिवीनां वा । महीति वाङ्-
नामसु पठितम् । निघं० १।११। पृथिवीनामसु च । निघं० १।१।
(पयः) अन्नं जलं च येन शुद्धम् । पय इत्युदकनामसु पठितम् ।
निघं० १।१२। अयं मंत्रः । श० १।१।५।१८-२२। व्याख्यातः ॥

अन्वयः— यदिदं यज्ञशोधितं धान्यमस्ति यच्च यज्ञशोधितं पयो-
स्ति तत् देवान् धिनुहि धिनोति तस्माद्यथाऽहं तत्प्राणाय तदुदा-
नाय तद्दद्यानाय दीर्घां प्रसितिमायुषे दधामि तथैव यूयं सर्वमनुष्यास्त-
स्मै प्रयोजनायैतन्नित्यं धत्त । यथा योऽस्मान् हिरण्यपाणिर्देवः सवि-
ता जगदीश्वरोऽच्छिद्रेण पाणिना महीनां चक्षुषे प्रत्यनुगृह्णातु प्रकृष्टत-
यानुगतं गृह्णाति । तथैव वयं तम् । यथा च हिरण्यपाणिर्देवः सवि-
ता सूर्यलोको महीनां चक्षुषेऽच्छिद्रेण पाणिना पयो गृहीत्वा धान्यं
पोषयति तथैव तं वयमप्यच्छिद्रेण पाणिना महीनां चक्षुषे प्रतिगृह्णीमः ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारः । ये यज्ञेन शोधिता अन्नज-
लवाय्वादयः पदार्था भवन्ति । ते सर्वेषां शुद्धये बलपराक्रमाय दृढा-
य दीर्घायुषे च समर्था भवन्ति तस्मात्सर्वैर्मनुष्यैरेतद्यज्ञकर्म नित्यम-
नुष्ठेयम् । तथा च परमेश्वरेण या महती पूज्या वाक् प्रकाशितास्त्य-
स्याः प्रत्यक्षकरणायेश्वरानुग्रहापेक्षा स्वपुरुषार्थता च कार्य्या । यथे-
श्वरः परोपकारिणां नृणामुपहृत्यनुग्रहं करोति तथैवाऽस्माभिरपि सर्वेषां
प्राणिनामुपरि नित्यमनुग्रहः कार्य्यः । यथाऽयमन्तर्यामीश्वरः सूर्यलो-
कश्चाध्यात्मनि वेदेषु च सत्यं ज्ञानं मूर्त्तद्रव्याणि च नैरन्तर्येण प्रका-
शयति तथैव सर्वैरस्माभिर्मनुष्यैः सर्वेषां सुखायाऽखिला विद्याः प्रत्य-
क्षीकृत्य नित्यं प्रकाशनीयाः । ताभिः पृथिवीराज्यसुखं नित्यं कार्य्य-
मिति ॥ २० ॥

पदार्थः— जो (धान्यम्) यज्ञसे शुद्ध उत्तम स्वभाववाला सुखका हेतु रोग-का नाश करने तथा चावल आदि अन्न वा । (पयः) जल । (असि) है वह । (देवान्) विद्वान् वा जीव तथा इन्द्रियोंको । (धिनुहि) तृप्त करता है इस कारण हे मनुष्यो मैं जिस प्रकार । (त्वा) उसे । (प्राणाय) अपने जीवनके लिये वा । (त्वा) उसे । (उदानाय) स्फूर्ति बल और पराक्रमके लिये वा । (त्वा) उसे । (व्यानाय) सब शुभ गुण शुभ कर्म वा विद्याके अंगोंके फैलानेके लिये तथा । (दीर्घा) बहुत दिनों तक । (प्रसिति) अत्युत्तम सुखबन्धनयुक्त । (आयुषे) पूर्ण आयुके भोगनेके लिये । (धाम्) धारण करता हूँ वैसे तुम भी उक्त प्रयोजनके लिये उसको नित्य धारण करो जैसे । हम विद्वान् लोगोंको (हिरण्यपाणिः) जिसका मोक्ष देनाही व्यवहार है ऐसा सब जगत्का उत्पन्न करनेहारा (सविता) सब ऐश्वर्यका दाता ईश्वर । (अच्छिद्रेण) अपनी व्याप्ति वा उत्तम व्यवहारसे । (महीनां) वाणियोंके प्रत्यक्ष ज्ञानको । (प्रत्यनुगृभ्यातु) अपने अनुग्रहसे ग्रहण करता है वैसेही हम भी उस ईश्वरको । (अच्छिद्रेण) निरन्तर । (पाणिना) स्तुतियोंसे ग्रहण करें और जैसे । (हिरण्यपाणिः) पदार्थोंका प्रकाश करनेवाला । (सविता) सूर्य लोक । (महीनां) लोकलोकांतरोंकी पृथिवियोंमें नेत्रव्यवहारके लिये । (अच्छिद्रेण) निरन्तर तीव्र प्रकाशसे । (पयः) जलको । (प्रतिगृभ्यातु) ग्रहण करके अन्न आदि पदार्थोंको पुष्ट करता है वैसेही हम लोग भी उसे । (अच्छिद्रेण) निरन्तर । (पाणिना) व्यवहारसे (महीनां) पृथिवीके । (चक्षुषे) पदार्थोंकी दृष्टिगोचरताके लिये स्वीकार करते हैं ॥ २० ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । जो यज्ञसे शुद्ध किये हुए अन्न जल और पवन आदि पदार्थ हैं वे सबकी शुद्धि बल पराक्रम और दृढ दीर्घ आयुके बढ़ानेके लिये समर्थ होते हैं इससे सब मनुष्योंको यज्ञकर्मका अनुष्ठान नित्य करना चाहिये तथा परमेश्वरकी प्रकाशित की हुई जो वेदचतुष्टयी अर्थात् चारों वेदकी वाणी है उसके प्रत्यक्ष करनेके लिये ईश्वरके अनुग्रहकी इच्छा तथा अपना पुरुषार्थ करना चाहिये और जिस प्रकार परोपकारी मनुष्योंपर ईश्वर कृपा करता है वैसेही हम लोगोंको भी सब प्राणियोंपर नित्य कृपा करनी चाहिये अथवा जैसे अन्तर्यामी ईश्वर वा सूर्य लोक संसार आत्मा और वेदोंमें सत्य ज्ञान तथा मूर्तिमान् पदार्थोंका निरन्तर प्रकाश करता है वैसेही हम सब लोगोंको परस्पर सबके सुखके लिये संपूर्ण विद्या मनुष्योंको दृष्टिगोचर कराके नित्य प्रकाशित करनी चा-

हिये और उनसे हमको पृथिवीका चक्रवर्ति राज्य आदि अनेक उत्तम सुखोंको उत्पन्न निरंतर करना चाहिये ॥ २० ॥

देवस्य त्वेत्यस्यर्षिः स एव । यज्ञो देवता सर्वस्य । आदौ

संवपामीत्यन्तस्य गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ।

अन्त्यस्य विराट्पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

॥ ईश्वरेण याभ्य ओषधिभ्योऽन्नादिकं जायते ताः कथं शुद्धा

जायन्त इत्युपदिश्यते ॥

जिन ओषधियोंसे अन्न बनता है वे यज्ञादि करनेसे कैसे शुद्ध होती हैं इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो

हस्ताभ्याम् ॥ संवपामि समाप ओषधीभिः सं-

मोषधयो रसेन स रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्तां

संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रसवे । अश्विनोः ।

बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । सम् ।

वपामि । सम् । आपः । ओषधीभिः । सम् । ओषधयः ।

रसेन । सम् । रेवतीः । जगतीभिः । पृच्यन्ताम् । सम् ।

मधुमतीरिति मधुमतीः । मधुमतीभिरिति मधुमतीभिः ।

पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

पदार्थः— (देवस्य) विधानुरीश्वरस्य द्योतकस्य सूर्यस्य वा ।

(त्वा) तं त्रिविधं यज्ञं । (सवितुः) सवति सकलैश्वर्यं जनयति

तस्य । (प्रसवे) उत्पादितेऽस्मिन् संसारे । (अश्विनोः) प्रकाशभू-

म्योः । द्यावापृथिव्यावित्येके । निरु० १२।१। (बाहुभ्यां) तेजोदद-

त्वाभ्यां । (पूष्णः) पुष्टिकर्तुर्वायोः । पूषेति पदनामसु पठितम् ।
 निघं० ५।६। अनेन पुष्टिहेतुर्गृह्यते । (हस्ताभ्यां) प्राणापानाभ्याम् ।
 (सम्) सम्यगर्थे । (वपामि) विस्तारयामि । (सं) संमेलने । स-
 मित्येकीभावं प्राह । निरु० १।३। (आपः) जलानि । आप इत्यु-
 दकनामसु पठितम् । निघं० १।१२। (ओषधीभिः) यवादिभिः ।
 ओषधय ओषधयन्तीति वौषट्येनाधयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा ।
 निरु० १।२७। (सम्) सम्यगर्थे । (ओषधयः) यवादयः । ओष-
 धयः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः । मनुस्मृतौ । अ० १। श्लो०
 ४६। (रसेन) सारेणार्द्रेणानन्दकारकेण । (सम्) प्रशंसार्थे । (रेव-
 तीः) रेवत्य आपः अत्र सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः । (जगती-
 भिः) उत्तमाभिरोषधीभिः । (पृच्यन्ताम्) मेल्यन्ताम् । पृच्यन्ते वा ।
 (सम्) श्रैष्ठ्ये । (मधुमतीः) मधुः प्रशस्तो रसो विद्यते यासु ता
 मधुमत्य आपः । अत्र प्रशंसार्थे मतुप् । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णा-
 देशश्च । (मधुमतीभिः) मधुर्वहुविधो रसो वर्त्तते यासु ताभिरोषधी-
 भिः । अत्र भूमार्थे मतुप् । (पृच्यन्ताम्) युक्त्या वैद्यकशिल्पशास्त्ररी-
 त्या मेल्यन्ताम् । अयं मंत्रः । श० १।१।६।१-२ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथाऽहं सवितुर्देवस्य परमात्मनः प्रसवे
 सवितृमण्डलस्य प्रकाशे चाश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां यमिमं
 यज्ञं संवपामि । तथैव त्वा तं यूयमपि संवपत । यथैतस्मिन्प्रसवे प्रकाशे
 चौषधीभिराप ओषधयो रसेन । जगतीभिरेवत्यश्च संपृच्यन्ते । यथा च
 मधुमतीभिर्मधुमत्यः संपृच्यन्ते । तथैवौषधीभिरोषधय ओषधयो रसेन
 जगतीभिः सह रेवत्यश्चास्माभिः संपृच्यन्ताम् । एवं मधुमतीभिः सह
 मधुमत्यो नित्यं संपृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारः । विद्भिर्मनुष्यैरीश्वरोत्पादिते

सूर्यप्रकाशितेऽस्मिन् जगति बहुविधानां संप्रयोक्तव्यानां द्रव्याणां संप्रयोक्तुमर्हैर्बहुविधैर्द्रव्यैः सह संमेलनेन त्रिविधो यज्ञो नित्यमनुष्ठेयः । यथा जलं स्वरसेनौषधीर्वर्धयति ता उत्तमरसयोगाद्रोगनाशकत्वेन सुखदायिन्यो भवन्ति । यथेश्वरः कारणात्कार्यं यथावद्रचयति । सूर्यः सर्वं जगत्प्रकाशय सततं रसं भित्त्वा पृथिव्याद्याकर्षति । वायुश्च धारयित्वा पुष्पाति तथैवाऽस्माभिरपि यथावत्संस्कृतैः संप्रयोजितैर्द्रव्यैर्विद्वत्संगविद्योन्नतिर्होमशिल्पाख्यैर्यज्ञैर्वायुवृष्टिजलशुद्ध्यश्च सदैव कार्या इति ॥ २१ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे मैं । (सवितुः) सकल ऐश्वर्यके देनेवाले । (देवस्य) परमेश्वरके । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए प्रत्यक्ष संसारमें वा सूर्य लोकके प्रकाशमें । (अश्विनोः) सूर्य और भूमिके तेजकी । (बाहुभ्यां) दृढनासे । (पुष्पाः) पुष्टि करनेवाले वायुके । (हस्ताभ्यां) प्राण और अपानसे । (त्वा) पूर्वोक्त तीन प्रकारके यज्ञका । (संवपामि) विस्तार करता हूं वैसेही तुम भी उसको विस्तारसे सिद्ध करो । अथवा जैसे इस उत्पन्न किये हुए संसारमें वा सूर्यके प्रकाशमें । (ओषधीभिः) यवादि ओषधियोंसे । (आपः) जल और (ओषधयः) ओषधी । (रसेन) आनन्दकारक रससे तथा । (जगतीभिः) उत्तम ओषधियोंसे । (रेवत्यः) उत्तम जल और जैसे । (मधुमतीभिः) अत्यंत मधुर रसयुक्त ओषधियोंसे । (मधुमतीः) अत्यंत उत्तम रसरूप जल ए सब मिलकर वृद्धियुक्त होते हैं वैसे हम सब लोगोंको भी ओषधियोंसे जल और ओषधी उत्तम जलसे तथा सब उत्तम ओषधियोंसे उत्तम रसयुक्त जल तथा अत्युत्तम मधुर रसयुक्त ओषधियोंसे प्रशंसनीय रसरूप जल इन सबोंको यथायोग्य परस्पर । (संपृच्यंतां) युक्तिसे वैद्यक वा शिल्प शास्त्रकी रीतिसे मेल करना चाहिये ॥ २१ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । विद्वान् मनुष्योंको ईश्वरके उत्पन्न किये हुए वा सूर्यसे प्रकाशको प्राप्त हुए इस संसारमें अनेक प्रकारसे संप्रयुक्त करने योग्य पदार्थोंको अर्थ मिलानेके योग्य पदार्थोंसे मेल करके । उक्त तीन प्रकारके यज्ञका अनुष्ठान नित्य करना चाहिये जैसे जल अपने रससे ओषधियोंको बढ़ाता है और वे उत्तम रसयुक्त जलके संयोगसे रोग नाश करनेसे सुखदायक होती हैं । और जैसे ईश्वर कारणसे कार्यको यथावत् रचता है तथा सूर्य

सब जगत्को प्रकाशित करके और निरंतर रसको भेदन करके पृथिवी आदि पदार्थोंका आकर्षण करता है तथा वायु रसको धारण करके पृथिवी आदि पदार्थोंको पुष्ट करता है वैसे हम लोगोंको भी यथावत् संस्कारयुक्त संयुक्त किये हुए पदार्थोंसे विद्वानोंका संग तथा विद्याकी उन्नतिसे वा होम शिल्प कार्यरूपी यज्ञोंसे वायु और वर्षा जलकी शुद्धि सदा करनी चाहिये ॥ २१ ॥

जनयत्यै त्वेत्यस्यर्षिः पूर्वोक्तः । प्रथतामिति पर्यन्तस्य यज्ञो देवता । स्वराट्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । अन्त्यस्याग्निः सवितारौ देवते । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

॥ स यज्ञः कस्मै प्रयोजनाय संपादनीय इत्युपदिश्यते ॥

उक्त यज्ञ किस प्रयोजनके लिये करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

जनयत्यै त्वा सं यौमीदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिषे
त्वा घर्मोसि विश्वायुरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते
यज्ञपतिः प्रथतामग्निष्टे त्वचं मा हिंसीद्वेवस्त्वा
सविता श्रपयतु वर्षिषष्टेऽधिनाकै ॥ २२ ॥

जनयत्यै । त्वा । सम् । यौमि । इदम् । अग्नेः । इदम् ।
अग्नीषोमयोः । इषे । त्वा । घर्मः । असि । विश्वायुरि-
ति विश्वऽआयुः । उरुप्रथा इत्युरुऽप्रथाः । उरु । प्रथस्व ।
उरु । ते । यज्ञपतिरिति यज्ञऽपतिः । प्रथताम् । अग्निः ।
ते । त्वचम् । मा । हिंसीत् । देवः । त्वा । सविता ।
श्रपयतु । वर्षिषष्टे । अधि । नाकै ॥ २२ ॥

पदार्थः— (जनयत्यै) सर्वसुखोत्पादिकायै राज्यलक्ष्म्यै । (त्वा) तं त्रिविधं यज्ञं । (सम्) सम्यक् । (यौमि) मिश्रयामि । अग्नौ प्रक्षिप्य वियोजयामि वा । (इदं) संस्कृतं हविः । (अग्नेः) मध्ये ।

(इदं) यद्धुतं तत् । (अग्नीषोमयोः) अग्निश्च सोमश्च तयोर्मध्ये ।
 (इषे) अन्नाद्याय । (त्वा) तं वृष्टिशुद्धिहेतुं । (घर्मः) यज्ञः । घर्म
 इति यज्ञनामसु पठितम् । निघं० ३।१७। (असि) भवति । अत्र
 व्यत्ययः । (विश्वायुः) विश्वं पूर्णमायुर्यस्मात्सः । (उरुप्रथाः) बहुः प्र-
 थः सुखस्य विस्तारो यस्मात्सः । उर्विति बहुनामसु पठितम् । निघं०
 ३।१। (उरु प्रथस्व) बहु विस्तारय । (उरु) बहु । (ते) तुभ्यं ।
 (यज्ञपतिः) यज्ञस्य स्वामी पालकः । (प्रथतां) विस्तारयतु । (अग्निः)
 भौतिको यज्ञसंबन्धी शरीरस्थो वा । (ते) तव तस्य वा । युष्मत्त-
 त्तक्षुष्वन्तः पादम् । अ० ८।३।१०३। अनेन मूर्द्धन्यादेशः । (त्व-
 चम्) कंचिदपि शरीरावयवं सुखहेतुं । (मा) निषेधार्थे । (हिंसीत्)
 हिनस्तु । अत्र लोट्थे लुङ् । (देवः) सर्वप्रकाशकः परमेश्वरः सूर्य-
 लोको वा । (त्वा) त्वां तं वा । (सविता) अन्तःप्रेरको वृष्टिहे-
 तुर्वा । (श्रपयतु) श्रपयति पाचयति । अत्र लोट्थे लोट् । (वर्षिष्ठे)
 अतिशयेन वृद्धो वर्षिष्ठस्तस्मिन् विशाले सुखस्वरूपे । (अधि)
 अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं प्राह । निरु० १।३। (नाके) अकं दुःखं न
 विद्यते यस्मिन्नसौ नाकस्तस्मिन् । अयं मंत्रः श० १।१।६।३-१४।
 व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथाऽहं जनयत्यै यं यज्ञं संयौमि तथैव स
 भवद्भिरपि संयूयताम् । अस्माभिर्यदिदं संस्कृतं हविरग्नेर्मध्ये प्रक्षिप्यते
 तदिदं विस्तीर्णं भूत्वाऽग्नीषोमयोर्मध्ये स्थित्वेषे भवति । यो विश्वा-
 युरुरुप्रथा घर्मो यज्ञोस्ति यथाऽयं मया उरु प्रथ्यते तथैव प्रतिजनस्त्वं
 तमेतमुरु प्रथस्व । एवं कृतवते ते तुभ्यमयं यज्ञपतिरग्निः सविता देवो
 जगदीश्वरश्चोरु सुखं प्रथताम् । ते तव त्वचं मा हिंसीत् नैव हिन-
 स्ति । स खलु त्वां वर्षिष्ठेऽधिनाके सुखयुक्तं करोतु । इत्येकः । हे म-

नुष्य यथाऽहं मनुष्यो यो विश्वायुरुप्रथा घर्मो यज्ञोऽस्यस्ति त्वा तं जनयत्या इषे संयौमि तत्सिध्यर्थमिदमग्नेर्मध्य इदमग्नीषोमयोर्मध्ये संस्कृतं हविः संवपामि प्रक्षिपामि तथा त्वमप्येतमुरुप्रथस्व बहु विस्तारय यतोऽयमग्निस्ते तव त्वचं मा हिंसीत् न हिंस्यात् । यथा च देवः सविता वर्षिष्ठेऽधिनाके यं यज्ञं श्रपयेत् । तथा भवानपि त्वा तं संयौतु श्रपयतु । ते तव यज्ञपतिश्च तमुरु प्रथतां ॥ इति द्वितीयः ॥ २२ ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारो वेद्यः । मनुष्यैरेवंभूतो यज्ञः सदैव कार्य्यः । यः पूर्णं श्रियं सकलमायुरन्नादिपदार्थान् रोगनाशं सर्वाणि सुखानि च प्रथयति स केनापि कदाचिन्नैव त्याज्यः । कुतः । नैवैतेन वायुवृष्टिजलौषधिशुद्धिकारकेण विना कस्यापि प्राणिनः सम्यक् सुखानि सिध्यन्तीत्यतः । एवं स जगदीश्वरः सर्वान् प्रत्याज्ञापयति ॥ २२ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे मैं । (जनयत्यै) सर्व सुख उत्पन्न करनेवाली राज्यलक्ष्मीके लिये । (त्वा) उस यज्ञको । (संयौमि) अग्निके बीचमें पदार्थोंको छोड़कर युक्त करता हूँ वैसेही तुम लोगोंको भी अग्निके संयोगसे सिद्ध करना चाहिये । जो हम लोगोंका । (इदं) यह संस्कार किया हुआ हवि । (अग्नेः) अग्निके बीचमें छोड़ा जाता है । (इदं) वह विस्तारको प्राप्त होकर । (अग्नीषोमयोः) अग्नि और सोमके बीच पहुंचकर । (इषे) अन्न आदि पदार्थोंके उत्पन्न करनेके लिये होता है और जो । (विश्वायुः) पूर्ण आयु और । (उरुप्रथाः) बहुत सुखका देनेवाला । (घर्मः) यज्ञ । (असि) है उसको जैसे मैं अनेक प्रकार विस्तार करता हूँ वैसे । (त्वा) उसको हे पुरुषो तुम भी । (उरु प्रथस्व) विस्तृत करो । इस प्रकार विस्तार करनेवाले । (ते) तुझारे लिये । (यज्ञपतिः) यज्ञका स्वामी । (अग्निः) यज्ञसंबंधी अग्नि । (ते) (सविता) अन्तर्यामी । (देवः) जगदीश्वर (उरु प्रथताम्) अनेक प्रकार सुखको बढ़ावे । (मा हिंसीत्) कभी नष्ट न करे तथा वह परमेश्वर । (वर्षिष्ठे) अतिशय करके वृद्धिको प्राप्त हुआ । (अधिनाके) जो अत्युत्तम सुख है उसमें । (त्वा) तुमको । (श्रपयतु) सुखसे युक्त करे । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ ॥ अब दूसरा कहते हैं । हे मनुष्य जैसे मैं । जो (वि-

आयुः) पूर्ण आयु । तथा (उरुप्रथाः) बहुत सुखका देनेवाला । (घर्मः) यज्ञ । (असि) है । (त्वा) उस यज्ञको । (जनयत्यै) राज्यलक्ष्मी तथा । (इषे) अन्न आदि पदार्थोंके उत्पन्न करनेके लिये । (संयौमि) संयुक्त करता हूं तथा उसकी सिद्धिके लिये । (इदं) यह । (अग्नेः) अग्निके बीचमें और । (इदं) यह । (अग्नीषोमयोः) अग्नि और सोमके बीचमें संस्कार किया हुआ हवि छोड़ता हूं वैसे तुम भी उस यज्ञको । (उरु प्रथस्व) विस्तारको प्राप्त करो जिस कारण यह (अग्निः) भौतिक अग्नि । (ते) तुम्हारे । (त्वचं) शरीरको । (मा हिंसीत्) रोगोंसे नष्ट न करे और जैसे । (देवः) जगदीश्वर । (सविता) अन्तर्यामी । (वर्षिष्ठे) अतिशय करके वृद्धिको प्राप्त हुआ जो । (अधिनाके) अत्युत्तम सुख है उसमें । (त्वा) उस यज्ञको अग्निके बीचमें परिपक्व करता है वैसे तुम भी उस यज्ञको । (श्रपयतु) परिपक्व करो और । (ते) तुम्हारे । (यज्ञपतिः) यज्ञका स्वामी भी उस यज्ञको । (उरुप्रथताम्) विस्तारयुक्त करे ॥ २२ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार जानना चाहिये । मनुष्योंको इस प्रकारका यज्ञ करना चाहिये कि जिससे पूर्ण लक्ष्मी सकल आयु अन्न आदि पदार्थ रोगनाश और सब सुखोंका विस्तार हो उसको कभी नहीं छोड़ना चाहिये क्योंकि उसके विना वायु और वृष्टि जल तथा ओषधियोंकी शुद्धि नहीं हो सकती और शुद्धिके विना किसी प्राणीको अच्छी प्रकार सुख नहीं हो सकता इसलिये ईश्वरने उक्त यज्ञ करनेकी आज्ञा सब मनुष्योंको दीई है ॥ २२ ॥

माभेर्मेत्यस्यर्षिः स एव । अग्निर्देवता । वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

॥ निःशंकतया सर्वैः स यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

॥ निःशंक होकर उक्त यज्ञ सबको करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

मा भेर्मा सं विकथा अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य
प्रजा भूयात्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वा ॥ २३ ॥

मा । भेः । मा । सम् । विकथाः । अतमेरुः । यज्ञः । अतमेरुः । यजमानस्य । प्रजेति प्रजा । भूयात् । त्रिताय । त्वा । द्विताय । त्वा । एकताय । त्वा ॥ २३ ॥

पदार्थः— (मा) निषेधार्थे । (भेः) विभीहि । अत्र लोडर्थे लङ् बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । (मा) निषेधार्थे । (सम्) एकीभावे । (विकथाः) चल । ओविजी । भयचलनयोरित्यस्मात्लोडर्थे लङ् । लङि मध्यमैकवचने बहुलं छन्दसीति विकरणाभावश्च । (अतमेरुः) न तान्यति येन यज्ञेन सः । तमुधातोर्बाहुलकादेरुः प्रत्ययः । (यज्ञः) इज्यते यस्मिन् सः । (अतमेरुः) न तान्यति यः स यज्ञकर्त्ता मनुष्यः । (यजमानस्य) यज्ञस्यानुष्ठातुः । (प्रजा) ससंताना यज्ञसंपादिका (भूयात्) भवेत् । (त्रिताय) त्रयाणामग्निकर्महविषां भावाय । (त्वा) तं । (द्विताय) द्वयोर्वायुवृष्टिजलशुद्धयोर्भावाय । (त्वा) तं । (एकताय) एकस्य सुखस्य भावाय । (त्वा) त्वाम् । अयं मंत्रः । श० । १।१-२।१५-१८ । तथा १-९ व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् त्वमतमेरुः सन् यजमानस्य यज्ञस्यानुष्ठानान्मा भेर्भयं मा कुरु । एतस्मान्मा संविकथा मा विचल । एवं यज्ञकृतवत्सस्तेऽतमेरुः प्रजा भूयात् । अहं त्वां तमग्निं यज्ञाय त्रिताय द्वितायैकताय च सुखाय संयौमि ॥ २३ ॥

भावार्थः— ईश्वरः प्रतिमनुष्यमाज्ञापयत्याशीश्च ददाति नैव केनापि मनुष्येण यज्ञसत्याचारविद्याग्रहणस्य सकाशाद्देतव्यम् । विचलितव्यं वा । कस्माद्युष्माभिरेतैरेव सुप्रजाशरीरवाचिकमानसानि निश्चलानि सुखानि प्राप्तुं शक्यानि भवन्त्यस्मादिति ॥ २३ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् पुरुषो त्वम् । (अतमेरुः) श्रद्धालु होकर । (यजमानस्य) यजमानके यज्ञके अनुष्ठानसे । (मा भेः) भय मत करो और उससे । (मा संविकथाः) मन चलायमान हो इस प्रकार । (यज्ञः) यज्ञ करते हुए त्वम्को उत्तमसे उत्तम । (अतमेरुः) ग्लानिरहित श्रद्धावान् । (प्रजा) संतान । (भूयात्) प्राप्त हो और मैं । (त्वा) भौतिक अग्निको । (एकताय) (द्विताय) (त्रिताय) उक्तगुणयुक्त तथा सत्य सुखके लिये वायु तथा वृष्टि जलकी शुद्धि तथा अग्नि-

कर्म और हविके होनेके लिये (संयौमि) निश्चल करता हूं ॥ २३ ॥

भावार्थः— ईश्वर सब मनुष्योंको आज्ञा और आशीर्वाद देता है कि किसी मनुष्यको यज्ञ सत्याचार और विद्याके ग्रहणसे डरना वा चलायमान होना कभी न चाहिये क्योंकि मनुष्योंको उक्त यज्ञ आदि अच्छे २ कामोंसेही उत्तम २ संतान शारीरिक वाचिक और मानस विविध प्रकारके निश्चल सुख प्राप्त हो सकते हैं ॥ २३ ॥

देवस्य त्वेत्यस्यर्षिः स एव । द्योविद्युतौ देवते । स्वराड्ब्राह्मी-
पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

॥ पुनः स यज्ञः कीदृशोऽस्ति किमर्थश्चानुष्ठेय इत्युपदिश्यते ॥

फिर भी उक्त यज्ञ कैसा और क्यों उसका अनुष्ठान करना चाहि-
ये सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् ॥ आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इन्द्रस्य
बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायु-
रसि तिग्मतेजा द्विषतो बधः ॥ २४ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवेति प्रसवे । अश्विनोः ।
बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ॥ आ ।
ददे । अध्वरकृतमित्यध्वरकृतम् । देवेभ्यः । इन्द्रस्य ।
बाहुः । असि । दक्षिणः । सहस्रभृष्टिरिति सहस्रभृष्टिः ।
शततेजाइति शततेजाः । वायुः । असि । तिग्मतेजाइ-
ति तिग्मतेजाः । द्विषतः । बधः ॥ २४ ॥

पदार्थः— (देवस्य) सर्वानन्दप्रदस्य । (त्वा) तं । (सवितुः)
प्रेरकस्येश्वरस्य सूर्यस्य वा । (प्रसवे) प्रेरणे ऐश्वर्यहेतौ वा । (अ-
श्विनोः) सूर्याचन्द्रमसोरध्वर्योर्वा । अश्विनावध्वर्यू । श० १।२।

२।४। (वाहुभ्यां) वलवीर्याभ्यां । (पूष्णः) पुष्टिहेतोर्वायोः ।
 वृषा । पूषा श० २।४।२।११। (हस्ताभ्यां) ग्रहणत्यागहेतुभ्यामुदा-
 नापानाभ्याम् । (आददे) आसमन्तात्स्वीकरोमि । (अध्वरकृतं)
 अध्वरं करोति येन सामग्रीसमूहेन तम् । अत्र कृतो बहुलमिति वा-
 त्तिकेन करणे क्तिप् । अध्वरो वै यज्ञो यज्ञकृतम् । श० १।२।२।५।
 (देवेभ्यः) विद्भ्यो दिव्यसुखेभ्यो वा । (इन्द्रस्य) सूर्यस्य ।
 (वाहुः) वीर्यवत्तमकिरणसमूहस्थो यज्ञः । (असि) भवति ।
 (दक्षिणः) प्रातः । दक्ष गतिर्हिसनयोरित्यस्मात् । द्रुदक्षिभ्यामिनन् ।
 उ० २।४१। इतीनन्प्रत्ययः । अनेन गतेरन्तर्गतः प्राप्त्यर्थो गृह्यते ।
 (सहस्रभृष्टिः) सहस्राणि बहूनि भृष्टयः पाका यस्मात्सः सूर्यस्य
 प्रकाशः । सहस्रमिति बहुनामसु पठितम् । निधं० ३।१। (शतते-
 जाः) शतानि बहूनि तेजांसि यस्मिन्स सूर्यः । शतमिति बहुनाम-
 सु पठितम् । निधं ३।१। (वायुः) गमनागमनशीलः पवनः । (अ-
 सि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (तिग्मतेजाः) तिग्मानि ती-
 क्ष्णानि तेजांसि भवन्ति यस्मात्सः । युजिरुजितिजां कुश्च । उ० १।
 १४५। अनेन तिज निशाने इत्यस्मान्मक्प्रत्ययः कृत्वादेशश्च । तथै-
 व । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४।१९६। अनेन तिजइत्यस्मादसुन्प्रत्य-
 यः । (द्विषतः) शत्रोः । (वधः) नाशः । अयं मंत्रः श० १।२।२।
 ३-७ व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः— अहं सवितुर्देवस्य प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
 भ्यां देवेभ्योऽध्वरकृतमाददे यो मयाऽनुष्ठितो यज्ञ इन्द्रस्य सहस्रभृष्टिः
 शततेजा दक्षिणो वाहुरसि भवति । यस्येन्द्रस्य सूर्यलोकस्य मेघस्य
 वा तिग्मतेजा वायुर्हेतुरस्ति तेन सुखानि द्विषतो वधश्च कार्यः ॥२४॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति । मनुष्यैः सम्यक् संपादितोऽयं

यज्ञोऽग्निनोर्ध्वं प्रक्षिप्तद्रव्यः सूर्य्यकिरणस्थो वायुना धृतः सर्वोपकारी भूत्वा सहस्राणि सुखानि प्रापयित्वा दुःखानां नाशकारी भवतीति॥२४॥

पदार्थः— मैं (सवितुः) अन्तर्यामी प्रेरणा करने । (देवस्य) सब आनन्द-के देनेवाले परमेश्वरकी । (प्रसवे) प्रेरणामें । (अश्विनोः) सूर्य्य चन्द्र और अर्धसूर्य्योंके बल और वीर्य्यसे तथा । (पूष्णः) पुष्टिकारक वायुके । (हस्ताभ्यां) जो कि ग्रहण और त्यागके हेतु उदान और अपान हैं उनसे । (देवेभ्यः) विद्वान् वा दिव्य सुखोंकी प्राप्तिके लिये । (अध्वरकृतं) यज्ञसे सुखकारक कर्मको । (आददे) अच्छे प्रकार ग्रहण करता हूं और मेरा किया हुआ जो यज्ञ है सो । (इन्द्रस्य) सूर्य्यका । (सहस्रभृष्टिः) जिसमें अनेक प्रकारके पदार्थोंके पचानेका सामर्थ्य वा (शततेजाः) अनेक प्रकारका तेज तथा । (दक्षिणः) प्राप्त करनेवाला । (बाहुः) किरणसमूह । (असि) है और जिस (इन्द्रस्य) सूर्य्य वा मेघमंडलका । (तिग्मतेजाः) तीक्ष्ण तेजवाला । (वायुः) हेतु । (असि) है उससे हमको अनेक प्रकारके सुख तथा । (द्विषतः) शत्रुओंका । (वधः) नाश करना चाहिये ॥ २४॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा करता है कि मनुष्योंको अच्छी प्रकार सिद्ध किया हुआ यज्ञ जिसमें भौतिक अग्निके संयोगसे ऊपरको अच्छे २ पदार्थ छोड़े हैं वह सूर्य्यकी किरणोंमें स्थिर होता है तथा पवन उसको धारण करता है और वह सबके उपकारके लिये हजारों सुखोंको प्राप्त करके दुःखोंका विनाश करनेवाला होता है ॥ २४ ॥

पृथिवीत्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । विराड्ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

। पुनः स यज्ञः क गत्वा किंकारी भवतीत्युपदिश्यते ।

फिर उक्त यज्ञ कहां जाके क्या करनेवाला होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

पृथिवि देवयजुर्न्योषध्यास्ते मूलम्मा हिंसिषं
ब्रजङ्गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवि-
तः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैर्युग्मैः
न्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २५ ॥

पृथिवि । देवयजनीति देवऽयजनि । ओषध्याः । ते । मूलम् ।
मा । हिंसिषम् । व्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गो-
ऽस्थानम् । वर्षतु । ते । द्यौः । बधान । देव । सवित-
रिति सवितः । परम् । अस्याम् । पृथिव्याम् । शतेन ।
पाशैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् ।
द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥ २५ ॥

पदार्थः— (पृथिवि) विस्तृताया भूमेः । (देवयजनि) देवा
यजन्ति यस्यां सा । (ते) अस्याः । (ओषध्याः) यवादेः । (ते)
अस्याः । अत्र सर्वत्र विभक्तेर्विपरिणामः क्रियते । (मूलम्) वृद्धि-
हेतुकम् । (मा) निषेधार्थे । (हिंसिषम्) उच्छिद्याम् । अत्र लिङ्-
र्थे लुङ् । (व्रजं) व्रजन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्त्यापो यस्मात् यस्मिन्
वा तं व्रजं मेघम् । व्रज इति मेघनामसु पठितम् । निघं ० १ । १० ।
(गच्छ) गच्छतु । अत्र व्यत्ययः ॥ (गोष्ठानम्) गवां सूर्यरश्मीनां
पशूनां वा स्थानम् । गाव इति रश्मिनामसु पठितम् । निघं ० १ । ५ ।
(वर्षतु) स्पष्टार्थः (ते) तस्य । अत्र संबन्धार्थे षष्ठी । (द्यौः) सू-
र्यप्रकाशः । (बधान) बन्धय । (देव) सूर्यादिप्रकाशकेश्वर ।
(सवितः) राज्यैश्वर्यप्रद । (परं) शत्रुम् । (अस्याम्) प्रत्यक्षा-
याम् । (पृथिव्याम्) बहुसुखप्रदायाम् । (शतेन) बहुभिः । (पाशैः)
बन्धनसाधनैः । पशु बन्धनइत्यस्य रूपम् । (यः) अधर्मात्मा दस्युः
शत्रुश्च । (अस्मान्) सर्वोपकारकान् धार्मिकान् । (द्वेष्टि) विरुध्यति ।
(यं) दुष्टं शत्रुम् । (च) समुच्चये । (वयं) धार्मिकाः शूराः ।
(द्विष्मः) विरुद्धयामः । (तं) पूर्वोक्तं । (अतः) बन्धात् कदा-
चित् । (मा) निषेधार्थे । (मौक्) मोचय । मुच्छ मोक्षणे इत्
गल्लोडर्थे लुङ्यडभावे च्लेः सिजादेशे बहुलं छन्दसीतीडभाव

वदव्रजेति वृद्धिः । संयोगांतस्य लोप इति सिञ्जलुक् । अयं मंत्रः ।
श० १।२।२।१६। व्याख्यातः ॥

अन्वयः— हे देव सवितः परमात्मन् ते तव कृपयाऽहं देवयज-
नि देवयज्ञाधिकरणायास्तेऽस्याः पृथिवि भूमेर्मूलं वृद्धिहेतुं मा हिंसिषं
मया पृथिव्यां योऽयं यज्ञोऽनुष्ठीयते स व्रजं मेघं गच्छ गच्छतु गत्वा
गोष्ठानं वर्षतु द्यौर्वर्षतु । हे वीर त्वमस्यां योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्वि-
ष्मस्तं परं शत्रुं शतेन पाशैर्बन्धान बन्धय । तमतो बन्धनात् कदाचि-
न्मा मौक् मा मोचय ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति विद्वद्भिर्मनुष्यैः पृथिव्यां राज्यस्य
तस्यां त्रिविधस्य यज्ञस्यौषधीनां च हिंसनं कदाचिन्नैव कार्यम् । योऽग्नौ
हुतद्रव्यस्य सुगंध्यादिगुणविशिष्टो धूमो मेघमंडलं गत्वा सूर्यवायु-
भ्यां छिन्नस्याकर्षितस्य धारितस्य जलसमूहस्य शुद्धिकरो भूत्वाऽस्यां
पृथिव्यां वायुजलौषधिशुद्धिद्वारा महत्सुखं संपादयति । तस्मात्सयज्ञः
केनापि कदाचिन्नैव त्याज्यः । ये दुष्टा मनुष्यास्तानस्यां पृथिव्यामनेकैः
पाशैर्बध्वा दुष्टकर्मभ्यो निवर्त्य कदाचित्ते न मोचनीयाः । अन्यच्च
परस्परं द्वेषं विहायान्योन्यस्य सुखोन्नतये सदैव प्रयतितव्यमिति ॥ २५ ॥

पदार्थः— हे (देव) सूर्यादि जगत्के प्रकाश करने तथा । (सवितः) राज्य
और ऐश्वर्यके देनेवाले परमेश्वर । (ते) आपकी कृपासे मैं । (देवयजनि) विद्वानोंके यज्ञ करनेकी जगह । (ते) यह जो । (पृथिवी) भूमि है उसका । (मूलं)
वृद्धि करनेवाले मूलको । (मा हिंसिषम्) नाश न करूं और मैं । (पृथिव्यां) अने-
क प्रकार सुखदायक भूमिमें (यः) जिस यज्ञका अनुष्ठान करता हूं वह (व्रजं) जल-
वृष्टिकारक मेघको । (गच्छ) प्राप्त हो वहां जाकर । (गोष्ठानं) सूर्यकी किरणोंके
गुणोंसे । (वर्षतु) वर्षावता है और । (द्यौः) सूर्यके प्रकाश । (वर्षतु) वर्षाता
है । हे वीर पुरुषो आप । (अस्यां) इस पृथिवीमें (यः) जो कोई अधर्मात्मा डां-
कू । (अस्मान्) सबके उपकार करनेवाले धर्मात्मा सज्जन हम लोगोंसे । (द्वे-
ष्टि) विरोध करता है । (च) और । (यं) जिस दुष्ट शत्रुसे । (वयं) धार्मिक शूर

हम लोग । (द्विष्मः) विरोध करें । (तं) उस दुष्ट । (परं) शत्रुको । (शतेन) अनेक ।
 (पाशैः) बन्धनोंसे । (वधान) बांधो और उसको । (अतः) इस बंधनसे कभी ।
 (मा मौक्) मत छोड़ो ॥ २५ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा देता है कि विद्वान् मनुष्योंको पृथिवीका राज्य तथा उसी पृथिवीमें तीन प्रकारके यज्ञ और ओषधियां इनका नाश कभी न करना चाहिये जो यज्ञ अग्निमें हवन किये हुए पदार्थोंका धूम मेघमंडलको जाकर शुद्धिके द्वारा अत्यंत सुख उत्पन्न करनेवाला होता है इससे यह यज्ञ किसी पुरुषको कभी छोड़ने योग्य नहीं है तथा जो दुष्ट मनुष्य हैं उनको इस पृथिवीपर अनेक बन्धनोंसे बांधे और उनसे कभी न छोड़े जिससे कि वे दुष्ट कर्मोंसे निवृत्त हों और सब मनुष्योंको चाहिये कि परस्पर ईर्ष्या द्वेषसे अलग होकर एक दूसरेकी सब प्रकार सुखकी उन्नतिके लिये सदा यत्न करें ॥ २५ ॥

अपाररुमित्यस्य सर्वस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । पूर्वाद्धि
 स्वराड्ब्राह्मीपंक्तिश्छन्दः । उत्तरार्धे भुरिग्ब्राह्मीपंक्तिश्छन्दः ।

पंचमः स्वरः ॥

। पुनरेतेन यज्ञेन किं किं सिध्यतीत्युपदिश्यते ।

फिर इस यज्ञसे क्या-२ कार्य सिद्ध होता है इस विषयका उपदेश
 अगले मंत्रमें किया है ।

अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्वध्यासं ब्रजङ्गच्छ गो-
 ष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां
 पृथिव्याः शतेन पाशैर्युष्मान् द्वेष्टि यं च वयं
 द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ अररो दिवं मा पप्तो
 द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन् ब्रजङ्गच्छ गोष्ठानं वर्षतु
 ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याः
 शतेन पाशैर्युष्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तम-
 तो मा मौक् ॥ २६ ॥

अप । अररुम् । पृथिव्यै । देवयजनादिति देवऽयजनात् ।
वध्यासम् । व्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गोऽस्थानम् ।
वर्षतु । ते । द्यौः । बधान । देव । सवितरिति सवितः । पर-
म् । अस्याम् । पृथिव्याम् । शतेन । पाशैः । यः । अस्मान् ।
द्वेष्टि । यं । च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥
अररोइत्यररो । दिवं । मा । पप्तः । द्रप्सः । ते । द्याम् । मा ।
स्कन् । व्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गोऽस्थानम् । वर्षतु ।
ते । द्यौः । बधान । देव । सवितरिति सवितः । परमस्याम् ।
पृथिव्याम् । शतेन । पाशैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् ।
च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥ २६ ॥

पदार्थः— (अप) धात्वर्थे । (अररुं) असुरराक्षसस्वभावश-
त्रुम् । अर्त्तेररुः । उ० ४।८० । अनेन ऋधातोररुः प्रत्ययः । (पृथिव्यै)
पृथिव्याम् । अत्र सुपां सुलुगिति सप्तमीस्थाने चतुर्थी । (देवयज-
नात्) देवा यजन्ति यस्मिन् तस्मात् । (वध्यासम्) हन्याम् । (व्रजं)
व्रजन्ति जानन्ति जना येन तं सत्संगम् । (गच्छ) प्राप्नुहि गच्छतु
वा । (गोष्ठानं) गौर्वाणी तिष्ठति यस्मिन्नध्ययनाध्यापने तं व्यवहा-
रम् । गौरिति वाङ्नामसु पठितम् । निघं० १।११ । (वर्षतु) शब्द-
विद्याया वृष्टिं करोतु । (ते) तव । (द्यौः) विद्याप्रकाशः । दिवो द्यो-
तनकर्मणामादित्यरश्मीनाम् । निरु० १३।२५ । (बधान) बंधय ।
(देव) सर्वानन्दप्रदेश्वरव्यवहारहेतुर्वा । (सवितः) सर्वेषु जीवेष्वन्त-
र्यामितया सत्यप्रेरकव्यवहारप्रेरणाहेतुर्वा । (परं) शत्रुभूतम् । (अ-
स्याम्) आधारभूतायाम् । (पृथिव्याम्) बहुपदार्थप्रदायाम् । (शते-
न) बहुभिः । (पाशैः) बन्धनैः । (यः) मूर्खः । (अस्मान्) विद्या-
स्तप्रचारकान् । (द्वेष्टि) अपप्रीणाति । (यं) विद्याविरोधिनम् । (च)

पुनरर्थे । (वयं) विद्वांसः । (द्विष्मः) अपप्रीणीमः । (तम्) पूर्वोक्तं
विद्याशत्रुं । (अतः) अस्माद्वन्धनादुपदेशाद्वा । (मा) निषेधार्थे ।
(मौक्) त्यज । (अररो) दुष्टमनुष्य । (दिवं) प्रकाशम् । (मा)
निषेधार्थे । (पतः) पततु । अत्र लोट्थे लुङ् । (द्रप्सः) हर्षकारी
रसः । दृप हर्षणमोहनयोरित्यस्मादौणादिकः सः प्रत्ययः । अनुदात्तस्य
चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । अ० ६।१।५९। अनेनामागमः । (ते) तव
तस्याः पृथिव्या वा । (द्यां) आनन्दं । दिवुधातोर्बाहुलकाडो प्रत्य-
यष्टिलोपे प्राप्ते वकारलोपश्च । (मा) निषेधार्थे । (स्कन्) निस्सा-
रयतु अत्र लोट्थे लङ् । बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । (व्रजं) व्र-
जन्ति विद्वांसो यस्मिन्सन्मार्गे तम् । (गच्छ) गच्छतु गमय वा ।
(गोष्ठानं) गौः पृथिवी तिष्ठति यस्मिन् तदन्तरिक्षम् । (वर्षतु)
सिंचतु । (ते) तव (द्यौः) कान्तिः । द्यौर्वै सर्वेषां देवानामायतनम् ।
श० १४।२।३।८। (वधान) वध्नाति वा पक्षे व्यत्ययः । (देव) वि-
जयप्रदविजयहेतुर्वा । (सवितः) सर्वोत्पादक व्यवहारोत्पत्तिहेतुर्वा ।
(परं) शत्रुम् । (अस्यां) सर्वबीजारोपणार्थायाम् । (पृथिव्याम्)
बहुप्रजायुक्तायाम् । (शतेन) बहुभिः । (पाशैः) सामदामदण्डभे-
दादिकर्मभिः । (यः) न्यायविरोधी । (अस्मान्) न्यायाधीशान् ।
(द्वेष्टि) कोपयति । (यं) अन्यायकारिणम् । (च) पुनरर्थे । (वयं)
सर्वहितसंपादिनः । (द्विष्मः) कोपयामः (तं) अधर्मप्रियम् । (अतः)
शिञ्जणात् । (मा) निषेधे । (मौक्) त्यजतु । अयं मंत्रः । श० १।
२।२।१७-२१। व्याख्यातः ॥

अन्वयः—हे देव सवितर्भवत्कृपया वयं परस्परं विद्यामेवोपदिशामः ।
यथायं सविता देवः सूर्यलोकोऽस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैर्बध्नहेतुभिः
किरणैराकर्षणेन पृथिव्यादीन् सर्वान् पदार्थान् वध्नाति । तथैव त्वम-

पि दुष्टान् बध्वा शुभगुणान् प्रकाशय । हे विद्वांसो यथाहं पृथिव्यां देव-
यजनादररुमपवध्यासं तथैव तं यूयमप्यपाम्नत । यथाऽहं व्रजं गच्छामि
तथैव त्वमप्येतं गच्छ । यथाहं गोष्ठानं वर्षामि तथैव भवानपि वर्षतु ।
यथा मम द्यौर्विद्या प्रकाशः सर्वान् प्राप्नोति तथैव ते तवापि प्राप्नोतु ।
यथाऽहं योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तं परमस्यां पृथिव्यां शतेन
पाशैर्नित्यं बध्नामि कदाचित्तं न त्यजामि तथैव हे वीर तं त्वमिमं बधान
तं चातः कदाचिन्मा मौक् । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो
बंधनात्कोपि मा मुंचतु । एवं च तं प्रति सर्व उपदिशन्तु । हे अररो
त्वं दिवं मा पतस्तथा ते तव द्रप्सो द्यां माऽस्कन् । हे सन्मार्गजि-
ज्ञासो यथाऽहं व्रजं सन्मार्गं गच्छामि तथैव त्वमप्येतं गच्छ । यथेयं
द्यौर्गोष्ठानं वर्षति तथैवेश्वरो विद्वान् वा ते तव कामान् वर्षतु । य-
थायं सविता देवः सूर्यलोकोऽस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैर्वन्धनहेतुभिः
किरणैराकर्षणेन पृथिव्यादीन् सर्वान्पदार्थान् बध्नाति । तथैव त्वमपि
च पुनर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तं परं शत्रुमस्यां पृथिव्यां
शतेन पाशैर्बधान । यथाऽहं तं द्वेष्टारं शत्रुं शतेन पाशैर्वध्वा न क-
दाचिन्मुंचामि तथैव त्वमप्येनं सदा बधान कदाचिन्मा मौक् ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारः । ईश्वर आज्ञापयति हे मनु-
ष्या युष्माभिर्विद्वत्कार्यानुष्ठाने विघ्नकारिणो दुष्टाः प्राणिनः सदा-
ऽपहन्तव्याः । सत्समागमेन विद्यावृद्धिर्नित्यं कार्या । यथाऽनेकोपायैः
श्रेष्ठानां हानिर्दुष्टानां च वृद्धिर्न स्यात् तथैवानुष्ठेयम् । सदा श्रेष्ठाः स-
त्कार्या दुष्टास्ताडनीया बन्धनीयाश्च । परस्परं प्रीत्या विद्याशरीरबलं
संपाद्य क्रियया कलायंत्रैरनेकानि यानानि रचयित्वा सर्वेभ्यः सुखं देयं
निरंतरमीश्वरस्याज्ञापालनं स एवोपासनीयश्चेति ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे (देव) सर्वानन्दके देनेवाले जगदीश्वर । (सवितः) सब प्राणियोंमें अन्तर्यामी सत्य प्रकाश करनेहारे आपकी कृपासे हम लोग परस्पर उपदेश करें कि जैसे यह सबका प्रकाश करनेवाला सूर्य्य लोक इस पृथिवीमें अनेक बन्धनके हेतु किरणोंसे खँचकर पृथिवी आदि सब पदार्थोंकी बांधता है वैसे तुम भी दुष्टोंकी बांधकर अच्छे गुणोंका प्रकाश करो और जैसे मैं । (पृथिव्यै) पृथिवीमें (देवयजनात्) विद्वान् लोग जिस संग्रामसे अच्छे पदार्थ वा उत्तम २ विद्वानोंकी संगतीको प्राप्त होने हैं उससे । (अरुहं) दुष्टस्वभाववाले शत्रु जनको । (अपवध्यासं) मारता हूँ वैसेही तुम लोग भी उसको मारो तथा जैसे मैं । (व्रजं) उत्तम २ गुण जतानेवाले सज्जनोंके संगको प्राप्त होता हूँ वैसे तुम भी उसको । (गच्छ) प्राप्त हो जैसे मैं । (गोष्ठानं) पठन पाठन व्यवहारकी बतानेवाली मेघकी गर्जनाके समतुल्य वेदवाणीकी अच्छे शब्दरूपी वृद्धोंसे वर्षाता हूँ वैसे तुम भी । (वर्षतु) वर्षाओ जैसे मेरी विद्याकी । (द्यौः) शोभा सबको दृष्टिगोचर है वैसे । (ते) तुझारी भी विद्या सुशोभित हो जैसे मैं । (यः) जो मूर्ख । (अस्मान्) विद्याका प्रचार करनेवाले हम लोगोंसे । (द्वेष्टि) विरोध करता है । (च) और । (यं) जिस विद्याविरोधि जनको । (वयं) विद्वान् हम लोग । (द्विष्मः) दुष्ट समझते हैं । (तं) उस । (परं) विद्याके शत्रुको । (अस्यां) इस सब पदार्थोंकी धारण करने और । (पृथिव्यां) विविध सुख देनेवाली पृथिवीमें । (शतेन) बहुतसे । (पाशैः) बन्धनोंसे नित्य बांधता हूँ कभी उससे उसको नहीं त्यागता वैसे हे वीर लोगो, तुम भी उसको (वधान) बांधो कभी उसको । (अतः) उस बन्धनसे । (मा मौक्) मत छोड़ो और जो दुष्ट जन हम लोगोंसे विरोध करे तथा जिस दुष्टसे हम लोग विरोध करें उसको उस बन्धनसे कोई मनुष्य न छोड़े इस प्रकार सब लोग उसको उपदेश करते रहें कि हे । (अररो) दुष्ट पुरुष तू । (दिवं) प्रकाश उन्नतिको । (मा पप्तः) मत प्राप्त हो तथा । (ते) तेरा । (द्रप्सः) आनन्द देनेवाला विद्यारूपी रस । (द्यां) आनन्दको । (मास्कन्) मत प्राप्त करे । हे श्रेष्ठोंके मार्ग चाहनेवाले मनुष्यो जैसे मैं (व्रजं) विद्वानोंके प्राप्त होनेयोग्य श्रेष्ठ मार्गको प्राप्त होता हूँ वैसे तुम भी । (गच्छ) उसको प्राप्त हो जैसे यह । (द्यौः) सूर्य्यका प्रकाश । (गोष्ठानं) पृथिवीका स्थान अन्तरिक्षको सँचता है वैसेही ईश्वर वा विद्वान् पुरुष तुझारी कामनाओंको । (वर्षतु) वर्षावे अर्थात् क्रमसे पूरी करें । जैसे यह । (देवः) व्यवहारका हेतु । (सवितः) सूर्य्यलोक । (अस्यां) इस बीजबोने योग्य । (पृथिव्यां) बहुत प्रजायुक्त पृथिवीमें । (शतेन) अनेक । (पाशैः) बन्धनके हेतु

किरणोंसे आकर्षणके साथ पृथिवी आदि सब पदार्थोंको बांधता है वैसे तुम भी दुष्टोंको बांधो और । (यः) जो न्यायविरोधी । (अस्मान्) न्यायाधीश हम लोगोंसे (द्वेष्टि) कोप करता है । (च) और । (यं) अन्यायकारी जनपर । (वयं) संपूर्ण हित संपादन करनेवाले हम लोग । (द्विष्मः) कोप करते हैं । (तं) उस । (परं) शत्रुको । (अस्यां) इस । (पृथिव्यां) उक्त गुणवाली पृथिवीमें । (शतेन) अनेक । (पाशैः) साम दाम दंड और भेद आदि उद्योगोंसे बांधता हूं और जैसे मैं उसको उस दण्डसे बांधकर कभी नहीं छोड़ता वैसेही तुम भी । (बधान) बांधो अर्थात् बंधनरूप दण्ड सदा दो । कभी उसको (मा मौक्) मत छोड़ो ॥२६॥

भावार्थः— इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । ईश्वर आज्ञा देता है कि हे मनुष्यो तुम लोगोंको विद्याके सिद्ध करनेवाले कार्योंके नियमोंमें विघ्नकारी दुष्ट जीवोंको सदा मारना चाहिये । और सज्जनोंके समागमसे विद्याकी वृद्धि नित्य करनी चाहिये जिस प्रकार अनेक उद्योगोंसे श्रेष्ठोंकी हानि दुष्टोंकी वृद्धि न हो सो नियम करना चाहिये और सदा श्रेष्ठ सज्जनोंका सत्कार तथा दुष्टोंको दंड देनेके लिये उनका बंधन करना चाहिये परस्पर प्रीतिके साथ विद्या और शरीरका बल संपादन करके क्रिया तथा कलायंत्रोंसे अनेक यान बनाकर सबको सुख देना ईश्वरकी आज्ञाका पालन तथा ईश्वरकी उपासना करनी चाहिये ॥ ॥२६॥

गायत्रेणेत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । ब्राह्मीत्रिष्टुप्

छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

॥ केन स यज्ञो ग्राह्योऽनुष्ठातव्यश्चेत्युपदिश्यते ॥

। उक्त यज्ञका ग्रहण वा अनुष्ठान किससे करना चाहिये सो अगले मंत्रमें प्रकाश किया है ।

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा
छन्दसा परिगृह्णामि जागतेन त्वा छन्दसा परि-
गृह्णामि ॥ सुक्ष्मा चासि शिवा चासि स्योना
चासि सुषदा चास्यूर्जस्वती चासि पयस्वती
च ॥ २७ ॥

गायत्रेण । त्वा । छन्दसा । परि । गृह्णामि । त्रैस्तुभेनेति त्रै-

स्तुभेन । त्वा । छन्दसा । परि । गृह्णामि । जागतेन । त्वा ।
 छन्दसा । परि । गृह्णामि ॥ सुक्ष्मा । च । असि । शिवा । च ।
 असि । स्योना । च । असि । सुषदा । सुसदेति सुऽसदा ।
 च । असि । ऊर्जस्वती । च । असि । पयस्वती । च ॥ २७ ॥

पदार्थः— गायत्रेण गायत्र्येव गायत्रं तेन । छन्दसः प्रत्ययविधा-
 ने नपुंसकात् स्वार्थ उपसंख्यानम् । अ० ४।२।५५। अनेन गायत्रश-
 व्दे अण् त्रैष्टुभादिषु अञ् च । (त्वा) परमात्मानं तमिमं यज्ञं
 वा । (छन्दसा) आल्हादकारिणा । चन्देरादेश्च छः । उ० ४।२२६।
 अनेनासुन् प्रत्ययः । (परि) सर्वतो भावे । परीति सर्वतोभावं प्राह ।
 निरु० १।३। (गृह्णामि) संपादयामि । (त्रैष्टुभेन) त्रैष्टुवेव त्रैष्टुभं
 तेन । (त्वा) त्वां सर्वानन्दमयं तं पदार्थसमूहं वा । (छन्दसा)
 स्वातंत्र्यानन्दप्रदेन । (परि) अभितः । (गृह्णामि) संपादयामि ।
 (जागतेन) जगत्येव जागतं तेन । (त्वा) त्वां सुखस्वरूपं तमग्निं
 वा । (छन्दसा) अत्यानन्दप्रकाशेन । (परि) समन्तात् । (गृह्णा-
 मि) स्वीकरोमि । (सुक्ष्मा) शोभना चासौ क्षमेयं पृथिवी च सा । क्षमेति
 पृथिवीनामसु पठितम् । निघं० १।१। (च) समुच्चयार्थे । (असि)
 भवति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः । (शिवा) मंगलप्रदा । (च)
 समुच्चये । (असि) भवति । (स्योना) सुखप्रदा । स्योनमिति सुख-
 नामसु पठितम् । निघं० ३।६। (च) समुच्चये । (असि) भवति ।
 (सुषदा) सुष्ठु सोदन्ति यस्यां सा । (च) समुच्चये । (असि) भ-
 वति । (ऊर्जस्वती) अन्नवती । ऊर्गित्यन्ननामसु पठितम् । नि-
 घं० २।७। ऊर्ग्वहुविधमन्नं यस्यां सेति भूम्नि मतुप् । ज्योत्स्नातमि-
 स्त्रा० अ० ५।२।११४। इति निपातितः । (च) समुच्चये । (असि)
 भवति । (पयस्वती) पयः प्रशस्तो रसो विद्यतेऽस्यां सा । अत्र प्र-

शंसार्थे मतुप् । पयस्वती रसवती । श० १।२।३।११। (च) समुच्चये ।
अयं मंत्रः । श० १।२।३।१—११। व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः— येन यज्ञेन चोत्तमैः पदार्थैः सह सुक्ष्मासि भवति ।
येन च कल्याणकारिभिर्गुणैर्मनुष्यैश्चेयं शिवासि भवति । येन चानुत्त-
मैः सुखैः सहेयं स्योनासि भवति । येन चोत्तमाभिः सुखकारिका-
भिः स्थितिगतिभिः सहेयं सुषदासि भवति । येन चोत्तमैर्यवादिभि-
रन्नैः सहेयमूर्जस्वत्यसि भवति । येन चोत्तमैर्मधुरादिरसवद्भिः फलैर्यु-
क्तेयं पृथिवी पयस्वती च जायते । अहं यज्ञविद्याविन्मनुष्यो गायत्रेण
छन्दसा त्वा तं यज्ञं परिगृह्णामि । अहं त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वा तमिमं
पदार्थसमूहं परिगृह्णामि । अहं जागतेन छन्दसा त्वा तमिममग्निं
परिगृह्णामि । ॥ २७ ॥

भावार्थः— वेदप्रकाशकेश्वरोऽस्मान् प्रत्यभिवदति युष्माभिर्न चा-
न्तरेण वेदमंत्राणां पठनं तदर्थज्ञानं यज्ञानुष्ठानं सुखफलं प्राप्तुं सर्व-
शुभगुणाढ्याः सुखकारिणोऽनजलवाय्वादयः पदार्थाः शुद्धाश्च कर्तुं
शक्यन्ते । तस्मादेतस्य त्रिविधस्य यज्ञस्य सिद्धिं प्रयत्नेन निष्पाद्य
सुखे स्थातव्यम् । ये चाऽस्यां वायुजलौषधिदूषका दुर्गन्धादयो दोषा
दुष्टाश्च मनुष्याः सन्ति ते सर्वदा निवारणीयाः ॥ २७ ॥

पदार्थः— जिस यज्ञसे उत्तम पदार्थोंके साथ । (सुक्ष्मा) यह पृथिवी शो-
भायमान । (असि) होती है । (च) तथा जिससे सुखकारक गुण (च) अथवा
मनुष्योंके साथ यह । (शिवा) मंगलकी देनेवाली । (असि) होती है । (च)
तथा जिस करके उत्तमसे उत्तम सुखोंके साथ यह पृथिवी । (स्योना) सुख उत्पन्न
करनेवाली (असि) होती है । (च) और जिससे उत्तम २ सुख करनेवाले और
चलनेके साथ यह (सुषदा) सुखसे स्थिति करनेयोग्य (असि) होती है । तथा
जिन उत्तम यव आदि अन्नोंके साथ यह । (उर्जस्वती) अन्नवाली (असि) होती
है । (च) और जिन उत्तम मधुर आदि रसवाले फलों करके यह पृथिवी ।
(पयस्वती) प्रशंसा करने योग्य रसवाली । (असि) होती है । (त्वा) उस यज्ञको

मैं यज्ञविद्याका जाननेवाला मनुष्य । (गायत्रेण) गायत्री । (छन्दसा) जो कि चित्तको प्रफुल्लित करनेवाला है उससे । (परिगृह्णामि) सब प्रकारसे सिद्ध करता हूं और मैं । (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुभ् । (छन्दसा) जो कि स्वतंत्रतारूपसे आनन्दका देनेवाला है उससे । (त्वा) पदार्थसमूहको । (परिगृह्णामि) सब प्रकारसे इकट्ठा करता हूं । तथा मैं । (जागतेन) जगती जो कि । (छन्दसा) अत्यन्त आनन्दका प्रकाश करनेवाला है उससे (त्वा) उस भौतिक अधिको । (परिगृह्णामि) अच्छी प्रकार स्वीकार करता हूं ॥ २७ ॥

भावार्थः— वेदका प्रकाश करनेवाला ईश्वर हम लोगोंके प्रति कहता है कि हे मनुष्यो तुम लोगोंको वेदमंत्रोंके विना पढे और उनके अर्थोंके विना जाने यज्ञका अनुष्ठान वा सुखरूप फलको प्राप्त होना और सब शुभ गुणयुक्त सुखकारी अन्न जल और वायु आदि पदार्थ हैं उनको शुद्ध नहीं कर सकते इससे यह तीन प्रकारके यज्ञकी सिद्धि यत्नपूर्वक संपादन करके सदा सुखहीमें रहना चाहिये और जो इस पृथिवीमें वायु जल तथा ओषधियोंको दूषित करनेवाले दुर्गंध अपगुण तथा दुष्ट मनुष्य हैं वे सर्वदा निवारण करने चाहिये ॥ २७ ॥

पुरा क्रूरस्येत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । विराड् ब्राह्मी
पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

॥ ते दोषाः कथं निवारणीयास्तत्र मनुष्यैः पुनः किं
करणीयमित्युपदिश्यते ॥

। वे दोष कैसे निवारण करने और वहां मनुष्योंको फिर क्या करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्सिन्नुदादाय पृथिवीं जीव-
दानुम् ॥ यामैर्यश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धी-
रांसो अनुदिश्य यजन्ते ॥ प्रोक्षणीरासादयद्विष-
तो बधूंसि ॥ २८ ॥

पुरा । क्रूरस्य । विसृपइति विसृऽपः । विरप्सिन्निति विऽरप्सि-
न् । उदादायेत्युत्ऽआदाय । पृथिवीम् । जीवदानुमिति

जीवऽदानुम् । याम् । ऐरयन् । चन्द्रमसि । स्वधाभिः ।
ताम् । ऊँइत्यु । धीरासः । अनुदिश्येत्यनुऽदिश्य । यज-
न्ते । प्रोक्षणीरिति प्रऽउक्षणीः । आ । सादय । द्विषतः ।
वधः । असि ॥ २८ ॥

पदार्थः— (पुरा) पुरस्तात् । (क्रूरस्य) कृन्तन्त्यंगानि यस्मि-
न् तस्य युद्धस्य । कृतेश्चः कूच । उ० २।२१। अनेन कृततेरक् प्र-
त्ययः । कूड्यादेशश्च । (विसृपः) योद्धृभिर्विविधं यत्सृप्यते । तस्य ।
सृपितृदोः कसुन् । अ० ३।४।१७। अनेन भावलक्षणे सृपिधातोः
कसुन् । (विरप्सिन्) महागुणविशिष्टेश्वर वा महैश्वर्यमिच्छुकम-
नुष्य । विरप्शीति महन्नामसु पठितम् । निघं० ३।३। (उदादाय)
ऊर्ध्वं समन्ताद्गृहीत्वा । (पृथिवीं) विस्तृतप्रजायुक्तां (जीवदानुम्)
या जीवेभ्यो जीवनार्थं वस्तु ददाति तां । (यां) पृथिवीम् । (ऐर-
यन्) राज्याय प्राप्नुवन्ति । अत्र लङर्थे लट् । (चन्द्रमसि) चन्द्रलो-
कसमीप आल्हादे वा । (स्वधाभिः) अनैः सह वर्तमानां । स्वधे-
त्यन्नामसु पठितम् । निघं० २।७। (तां) एतल्लक्षणाम् । (उ)
वितर्के । (धीरासः) मेधाविनः । धीर इति मेधाविनामसु पठितम् ।
निघं० । ३।१५। (अनुदिश्य) प्राप्तुं शोधयितुमनुलक्ष्य । (यजन्ते)
पूजयन्ति संगतिं कुर्वते (प्रोक्षणीः) प्रकृष्टतया सिंचन्ति याभिः
क्रियाभिः पात्रैर्वा ताः । (आ) समन्तात् । (सादय) स्थापय ।
(द्विषतः) शत्रोः । (वधः) हननम् । (असि) भवेत् । अत्रापि पुरु-
षव्यत्ययो लिङर्थे लट् च । अयं मंत्रः । श० १।२।३।१८—२६।
व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः— हे विरप्सिन् जगदीश्वर भवतैव यां स्वधाभिर्युक्तां
जीवदानुं पृथिवीमुदादाय चन्द्रमसि स्थापिता तस्माद्धीरासस्तामिमां

पृथिवीं प्राप्य भवन्तमनुदिश्य सेनां शस्त्राण्युदादाय विसृपः क्रूरस्य मध्ये शत्रून् जित्वा राज्यमैरयन् प्राप्नुवन्ति । यथा चैवं कृत्वा धीरासः पुरा प्रोक्षणीश्वासादितवन्तस्तथैव हे विरिषिन् त्वमपि उ इति वितर्के तां प्राप्येश्वरं यज प्रोक्षणीश्वासादय यथा च द्विषतो बधोऽसि भवेत् । तथाकृत्वाऽऽनन्दे नित्यं प्रवर्त्तस्व ॥ २८ ॥

भावार्थः— येनेश्वरेणान्तरिक्षे पृथिव्यस्तत्समीपे चन्द्रास्तत्समीपे पृथिव्योऽन्योन्यं समीपस्थानि नक्षत्राणि सर्वेषां मध्ये सूर्यलोका एतेषु विविधाः प्रजाश्च रचयित्वा स्थापिताः सर्वैस्तत्रस्थैर्मनुष्यैः स एवोपासितुं योग्योऽस्ति । न यावन्मनुष्या बलक्रियाभ्यां युक्ता भूत्वा शत्रून् विजयन्ते नैव तावत्स्थिरं राज्यसुखं प्राप्नुवन्ति । नैव युद्धबलाभ्यां विना शत्रवो विभ्यति । नैव च विद्यान्यायविनयैर्विना यथावत् प्रजाः पालयितुं शक्नुवन्ति तस्मात्सर्वैर्जितेन्द्रियैर्भूत्वैतत्समासाद्य सर्वेषां सुखं कर्तुमनुलक्ष्य नित्यं प्रयतितव्यम् ॥ २८ ॥

पदार्थः— हे (विरिषिन्) महाशय महागुणवान् जगदीश्वर आपने । (यां) जिस । (स्वधाभिः) अन्न आदि पदार्थोंसे युक्त । और (जीवदानुम्) प्राणियोंको जीव देनेवाले पदार्थ तथा । (पृथिवीम्) बहुतसी प्रजायुक्त पृथिवीको । (उदादाय) ऊपर उठाकर । (चन्द्रमसि) चन्द्रलोकके समीप स्थापन की है इस कारण उस पृथिवीको । (धीरासः) धीर बुद्धिवाले पुरुष प्राप्त होकर आपके अनुकूल चलकर यज्ञका अनुष्ठान नित्य करते हैं जैसे । (चन्द्रमसि) आनन्दमें वर्त्तमान होकर । (धीरासः) बुद्धिमान् पुरुष । (यां) जिस (जीवदानुम्) जीवोंकी हितकारक । (पृथिवीं) पृथिवीके आश्रित होकर सेना और शस्त्रोंको (उदादाय) क्रमसे लेकर । (विसृपः) जो कि युद्ध करनेवाले पुरुषोंके प्रभाव दिखाने योग्य और । (क्रूरस्य) शत्रुओंके अंग विदीर्ण करनेवाले संग्रामके बीचमें शत्रुओंको जीतकर राज्यको प्राप्त होते हैं तथा जैसे इस उक्त प्रकारसे धीर पुरुष । (पुरा) पहिले समयमें प्राप्त हुए जिन क्रियाओंसे । (प्रोक्षणीः) अच्छी प्रकार पदार्थोंको सींचके उनको संपादन करते हैं वैसेही हे । (विरिषिन्) महाएश्व-

र्यकी इच्छा करनेवाले पुरुष तू भी उसको प्राप्त होके ईश्वरका पूजन तथा पदार्थ-
सिद्धि करनेवाली उत्तम २ क्रियाओंका संपादन कर । जैसे । (द्विषतः) शत्रुओं-
का । (बधः) नाश । (असि) हो वैसे कामोंको करके नित्य आनन्दमें वर्तमान
रह ॥ २८ ॥

भावार्थः— जिस ईश्वरने क्रमसे अन्तरिक्षमें पृथिवी पृथिवीयोंके समीप च-
न्द्रलोक चन्द्रलोकोंके समीप पृथिवी । एक दूसरेके समीप तारालोक और सबके
बीचमें अनेक सूर्यलोक तथा इन सबमें नानाप्रकारकी प्रजा रचकर स्थापन की
है वही परमेश्वर सब मनुष्योंको उपासना करने योग्य है । जबतक मनुष्य बल
और क्रियाओंसे युक्त होकर शत्रुओंको नहीं जीतते तबतक राज्यसुखको नहीं
प्राप्त हो सकते क्योंकि विना युद्ध औ बलके शत्रु जन कभी नहीं डरते । तथा वि-
द्वान् लोग विद्या न्याय और विनयके विना यथावत् प्रजाके पालन करनेको समर्थ
नहीं हो सकते इस कारण सबको जितेन्द्रिय होकर उक्त पदार्थोंका संपादन करके
सबके सुखके लिये उत्तम २ प्रयत्न करना चाहिये ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टमित्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता सर्वस्य ।

पूर्वार्द्धे भुरिग्जगती छन्दः । निषादः स्वरः । उत्तरार्द्धे

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

॥ पुनः स संग्रामः किं कृत्वा जेतव्यो यज्ञश्चानुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

। फिर उक्त संग्राम कैसे जीतना और यज्ञका अनुष्ठान कैसे करना
चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

प्रत्युष्ट ५ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्त ५ रक्षो नि-
ष्टप्ता अरातयः ॥ अनिशितोसि सपत्नक्षिद्वाजिनीं
त्वा वाजेध्यायै सम्मार्जिम ॥ प्रत्युष्ट ५ रक्षः प्रत्यु-
ष्टा अरातयो निष्टप्त ५ रक्षो निष्टप्ता अरातयः ॥
अनिशितासि सपत्नक्षिद्वाजिनीं त्वा वाजेध्यायै
सम्मार्जिम ॥ २९ ॥

प्रत्युष्टमिति प्रतिऽउष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा इति प्रतिऽउष्टाः ।

अरातयः । निस्तप्तमिति निःस्तप्तम् । रक्षः । निष्टप्ताः ।
 निस्तप्ताइति निःस्तप्ताः । अरातयः । अनिशित इत्यनि-
 शितः । असि । सपत्नक्षिदिति सपत्नक्षित् । वाजिनं ।
 त्वा । वाजेध्यायाइति वाजऽद्ध्यायै । सम् । मार्ज्मि ।
 प्रत्युष्टमिति प्रतिऽउष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टाइति प्रतिऽउष्टाः ।
 अरातयः । निष्टप्तम् । निस्तप्तमिति निःस्तप्तम् । रक्षः ।
 निष्टप्ताः । निस्तप्ताइति निःस्तप्ताः । अरातयः । अनि-
 शितेत्यनिशिता । असि । सपत्नक्षिदिति सपत्नक्षित् ।
 वाजिनीम् । त्वा । वाजेध्यायाइति वाजऽद्ध्यायै । सम् ।
 मार्ज्मि ॥ २९ ॥

पदार्थः— (प्रत्युष्टम्) प्रतिदग्धव्यम् । (रक्षः) विघ्नकारी प्रा-
 णी । (प्रत्युष्टाः) प्रतिदग्धव्याः । (अरातयः) सत्यविरोधिनाऽरयः ।
 (निष्टप्तम्) यन्नितरां तप्यते तत् । (रक्षः) बन्धनेन रक्षयितव्यम् ।
 (निष्टप्ताः) नितरां तप्यन्ते ये ते । (अरातयः) विद्याविघ्नकारिणः ।
 (अनिशितः) न विद्यते नितरां शिता तीव्रा क्रिया यस्मिन्स संग्रामो
 यज्ञपात्रं वा । (असि) भवति । अत्र पुरुषव्यत्ययः (सपत्नक्षित्)
 सपत्नान् शत्रून् क्षयति येन सः । अत्र कृतो बहुलमिति वार्तिकेन
 करणकारके क्तिप् । क्षि क्षये । इत्यस्य रूपम् । एतदूवटमहीधराभ्यां
 क्षिणु हिंसायामित्यस्य भ्रांत्या व्याख्यातम् । (वाजिनं) अन्नवन्तं
 वेगवन्तं वा । वाज इत्यन्ननामसु पठितम् । निघंटौ । २।७॥ (त्वा)
 तम् । (वाजेध्यायै) वाजेनान्नेन युद्धेन वा इध्या दीपनीया सेना य-
 ज्ञपात्रं वा यया क्रियया तस्यै । (संमार्ज्मि) सम्यक् शोधयामि ।
 (प्रत्युष्टम्) नित्यं प्रजापालनाय तापनीयः । (रक्षः) परसुखासहो
 मनुष्यः । (प्रत्युष्टाः) प्रत्यक्षं ज्वालनीयाः । (अरातयः) परसुखासो-

दारः । (निष्टप्तम्) निःसारणीयः । (अरातयः) अन्येभ्यो दुःखप्रदाः ।
 (अनिशिता) अतिविस्तीर्णा सेना कार्या वेदिर्वा । (असि) अ-
 स्ति । अत्रापि व्यत्ययः । (सपत्नक्षित्) सपत्नान् क्षयति यया सा ।
 (वाजिनीम्) बलवेगवतीम् । (त्वा) त्वां । (वाजेध्यायै) वाजेन
 बहुसाधनसमूहेन संग्रामेण सेनया यज्ञेन वा प्रकाशनीयायै सत्यनी-
 त्यै । (संमार्जिम) सम्यक् शिक्त्या शोधयामि । अयं मंत्रः । श०
 १।२।४।१-११ व्याख्यातः ॥ २९ ॥

अन्वयः— अहं येनाशितेन सपत्नक्षिता संग्रामेण प्रत्युष्टं रक्षः
 प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयो भवन्ति तं वाजिनं
 वाजेध्यायै युद्धांगानि संमार्जिम । अहं यया सपत्नक्षिता निशितया से-
 नया प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयो
 भवन्ति तां वाजिनीं सेनां शिक्त्या वाजेध्यायै संमार्जिम । अहं येना-
 शितेन सपत्नक्षिता यज्ञेन प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तं रक्षो
 निष्टप्ता अरातयो भवन्ति तं वाजिनं यज्ञं वाजेध्यायै संमार्जिम ॥ २९ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति सर्वैर्मनुष्यैर्विद्याशुभगुणदीप्त्या दुष्ट-
 शत्रुनिवारणाय नित्यं पुरुषार्थः कर्तव्यः । सुशिक्त्या शस्त्रास्त्रसत्पुरु-
 षाढ्यसेनया श्रेष्ठानां रक्षणं दुष्टानां ताडनं च नित्यं कर्तव्यम् । यतो-
 ऽशुद्धिक्त्यात्सर्वत्र पवित्रता प्रवर्तते ॥ २९ ॥

पदार्थः— मैं जिस अति विस्तृत शत्रुओंके नाश करनेवाले संग्रामसे । (प्र-
 त्युष्टं रक्षः) विघ्नकारी प्राणी और । (प्रत्युष्टा अरातयः) जिसमे सत्यविरोधी अच्छी
 प्रकार दाहदण्डको प्राप्त होते हैं वा । (निष्टप्तं रक्षः) जिस बंधनसे बांधने योग्य ।
 (निष्टप्ता अरातयः) विद्याके विघ्न करनेवाले निरंतर संतापको प्राप्त होते हैं । (त्वा)
 उस (वाजिनं) वेग आदि गुणवाले संग्रामको । (वाजेध्यायै) जो कि अन्न आ-
 दि पदार्थोंसे बलवान् करनेके योग्य सेना है उसके लिये युद्धके साधनोंको । (सं-
 मार्जिम) अच्छी प्रकार शुद्ध करता हूं अर्थात् उनके दोषोंका विनाश करता हूं औ-
 र मैं जिस । (सपत्नक्षित्) शत्रुका नाश करनेवाले और (अशिता) अति विस्तार-

युक्त सेनासे । (प्रत्युष्टं रक्षः) परसुखका न सहनेवाला मनुष्य वा । (प्रत्युष्टा अ-
रातयः) उक्त अपगुणवाले अनेक मनुष्य । (निष्टप्तं रक्षः) जुआ खेलने और पर-
स्त्रीगमन करने तथा । (निष्टप्ता अरातयः) औरोंको सब प्रकारसे दुःख देनेवा-
ले मनुष्य अच्छी प्रकार निकाले जाते हैं । (त्वा) उस । (वाजिनी) बल और वेग
आदि गुणवाली सेनाको । (वाजेध्यायै) बहुत साधनोंसे प्रकाशित करनेके लिये ।
(संमार्जिम) अच्छी प्रकार उत्तम २ शिक्षाओंसे शुद्ध करता हूं और जो कि । (अ-
निशितः) बड़ी क्रियाओंसे सिद्ध होने योग्य वा । (सपत्नक्षित्) दोषों वा शत्रु-
ओंके विनाशकरनेहारे यज्ञ वा युद्धको (वाजेध्यायै) अन्न आदि पदार्थोंके प्रकाशित
होनेके लिये । (संमार्जिम) शुद्धतासे सिद्ध करता हूं ॥ २९ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञा देता है कि सब मनुष्योंको विद्या और शुभ गुणों-
के प्रकाश और दुष्ट शत्रुओंकी निवृत्तिके लिये नित्य पुरुषार्थ करना चाहिये तथा
सदैव श्रेष्ठ शिक्षा शस्त्र अस्त्र और सत्पुरुषयुक्त उत्तम सेनासे श्रेष्ठोंकी रक्षा दु-
ष्टोंका विनाश करना चाहिये जिस करके अशुद्धि आदि दोषोंके विनाश होनेसे स-
र्वत्र शुद्ध गुण प्रवृत्त हो सकते हैं ॥ २९ ॥

अदित्या इत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । स्वराट्त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

॥ पुनः स यज्ञः कीदृशः किंफलो भवतीत्युपदिश्यते ॥

। फिर उक्त यज्ञ किस प्रकारका और कौन फलका देनेवाला
होता है सो अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ।

अदित्यै रास्नासि विष्णोर्विष्णोस्यूज्जे त्वादब्धेन
त्वा चक्षुषावपश्यामि ॥ अग्नेर्जिह्वासि सुहूर्देवेभ्यो
धाम्ने धाम्ने भव यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

अदित्यै । रास्ना । असि । विष्णोः । विष्णुः । असि । ऊज्जे ।
त्वा । अदब्धेन । त्वा । चक्षुषा । अव । पश्यामि ॥ अग्नेः ।
जिह्वा । असि । सुहूरिति सुहूः । देवेभ्यः । धाम्ने । धाम्ने-
इति धाम्ने । भव । यजुषे । यजुषइति यजुषे । यजुषे ॥ ३० ॥

पदार्थः— (अदित्यै) पृथिव्या अन्तरिक्षस्य वा । अत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अदितिरिति पृथिवीनामसु पठितम् । निघं० १।१। पदना-
मसु च । निघं० । ४।१। अनेन गमनागमनव्यवहारप्राप्तिहेतुरवकाशो-
ऽन्तरिक्षं गृह्यते । (रास्ना) रसहेतुभूता क्रिया । रास्ना सास्ना स्थू-
णा वीणाः । उ० ३।१५। अनेन रसधातोर्निपातनान्नः प्रत्ययः । (अ-
सि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । (विष्णोः) व्यापकेश्वर-
स्य यज्ञस्य वा । यज्ञो वै विष्णुः । श० १।१।२।१३। (वेष्पः) वेवेष्टि
व्याप्नोति पृथिवीमन्तरिक्षं वा स यज्ञोत्थो वाष्पो ज्ञानसमूहो वा ।
पानीविषिभ्यः पः । उ० ३।२३। अनेन विषेः पः प्रत्ययः । (असि)
अस्ति वा । (ऊर्ज्जे) अन्नाय रसाय पराक्रमाय च । (त्वा) त्वां
तं वा । (अदब्धेन) सुखयुक्तेन । (त्वा) त्वां तं वा । (चक्षुषा)
विज्ञानेन प्रत्यक्षप्रमाणेन नेत्रेण । (अव) क्रियार्थे । अवेति विनिग्र-
हार्थीयः । निरु० १।३। (पश्यामि) संप्रेक्षे । (अग्नेः) भौतिकस्य ।
(जिह्वा) जिहीते विजानाति रसमनया सा । शेषयहजिह्वा० उ० १।
१५२ । अनेनायं निपातितः । (असि) अस्ति वा । (सुहूः) सुष्टु
हूयते यो या वा सा कृतो बहुलमिति कर्मणि ह्वेज् इत्यस्य क्विबन्तः
प्रयोगः । (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यो दिव्यगुणेभ्यो वा । (धाम्नेधाम्ने) दध-
ति वस्तूनि सुखानि च यस्मिन् तस्मै प्रत्यधिकरणप्राप्तये । धामानि
त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानितीति । निरु० १।२८ अत्र
वीप्सायां द्वित्वम् । (भव) भवति वा । (यजुषेयजुषे) यजन्ति येन
तस्मै प्रति यजुर्वेदमन्त्रम् । अयं मंत्रः । श० १।२।४।१२-१९
व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर यस्त्वमदित्या रास्नासि विष्णुरसि सर्व-
स्य वेष्पोऽस्यग्नेर्जिह्वासि देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने यजुषे यजुषे सुहूरसि ।

एवंभूतं त्वामहमदब्धेन चक्षुषा ऊर्ज्जेऽदित्यै देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने य-
जुषे यजुषे चावपश्यामि । स च त्वमस्माभिः सर्वत्र रूपया विदितः
पूजितश्च भवेत्येकः ॥ यतोऽयं यज्ञोऽदित्या रास्नास्ति विष्णोर्वेष्पो-
ऽस्त्यग्नेर्जिह्वास्ति देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने यजुषे यजुषे सुहूर्भवति तस्मा-
त्तमहमदब्धेन चक्षुषोर्ज्जेऽवपश्यामि तथाऽदित्यै देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने य-
जुषे यजुषे हितायावपश्यामि ॥ ३० ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । सर्वैर्मनुष्यैरयं जगदीश्वरः प्रति-
वस्तुषु स्थितः प्रतिपादितः पूज्यश्च भवतीति मन्तव्यम् । तथा चायं
यज्ञः प्रतिमंत्रेण सम्यगनुष्ठितः सर्वप्राणिभ्यः प्रतिवस्तुषु पराक्रमबल-
प्राप्तये भवतीति ॥ ३० ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर, जो आप । (अदित्यै) पृथिवीके । (रास्ना) रस
आदि पदार्थोंके उत्पन्न करनेवाले । (असि) हैं । (विष्णोः) (असि) व्यापक ।
(वेष्पः) पृथिवी आदि सब पदार्थोंमें प्रवर्तमान भी । (असि) हैं तथा । (अग्नेः)
भौतिक अग्निके । (जिह्वा) जीभरूप । (असि) हैं वा । (देवेभ्यः) विद्वानोंके लि-
ये । (धाम्ने धाम्ने) जिनमें कि वे विद्वान् सुखरूप पदार्थोंको प्राप्त होते हैं जो
तीनों धाम अर्थात् स्थान नाम और जन्म हैं उन धर्मोंकी प्राप्तिके तथा । (यजुषे
यजुषे) यजुर्वेदके मंत्र २ का आशय प्रकाशित होनेके लिये । (सुहूः) जो श्रेष्ठतासे
स्तुति करनेके योग्य है इस प्रकारके । (त्वा) आपको मैं । (अदब्धेन) प्रेममुख-
युक्त । (चक्षुषा) विज्ञानसे । (ऊर्ज्जे) पराक्रम । (अदित्यै) पृथिवी तथा । (दे-
वेभ्यः) श्रेष्ठगुणो वा । (धाम्ने धाम्ने) स्थान नाम और जन्म आदि पदार्थोंकी
प्राप्ति तथा । (यजुषे यजुषे) यजुर्वेदके मंत्र २ के आशय जनानेके लिये । (अव-
पश्यामि) ज्ञानरूपी नेत्रोंसे देखता हूं आप भी कृपा करके मुझको विदित और
मेरे पूजनको प्राप्त । (भव) हूजिये । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ । अब दू-
सरा कहते हैं । जिस कारण यह यज्ञ । (अदित्यै) अन्तरिक्षके । (रास्ना) संब-
न्धी रसादि पदार्थोंकी क्रियाका कारण । (असि) है । (विष्णोः) यज्ञसंबन्धी
कार्योंका । (वेष्पः) व्यापक । (असि) है । (अग्नेः) भौतिक अग्निका । (जिह्वा)
जिह्वारूप । (असि) है । (देवेभ्यः) तथा दिव्य गुण । (धाम्ने धाम्ने) कीर्ति स्था-

न और जन्म इनकी प्राप्ति वा । (यजुषे यजुषे) यजुर्वेदके मंत्र २ का आशय जाननेके लिये । (सुहूः) अच्छी प्रकार प्रशंसा करने योग्य । (असि) होता है इस कारण (त्वा) उस यज्ञको मैं । (अदब्धेन) सुखपूर्वक । (चक्षुषा) प्रत्यक्ष प्रमाणके साथ नेत्रोंसे । (अवपश्यामि) देखता हूँ तथा । (त्वा) उसे । (अदित्यै) पृथिवी आदि पदार्थ । (देवेभ्यः) उत्तम २ गुण । (धाम्ने धाम्ने) स्थान २ तथा । (यजुषे यजुषे) यजुर्वेदके मंत्र २ से हित होनेके लिये । (अवपश्यामि) क्रियाकी कुशलतासे देखता हूँ ॥ ३० ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है सब मनुष्योंको जैसे यह जगदीश्वर वस्तु २ में स्थित तथा वेदके मंत्र २ में प्रतिपादित और सेवा करने योग्य है वैसे ही यह यज्ञ वेदके प्रतिमंत्रसे अच्छी प्रकार सिद्ध प्रतिपादित विद्वानोंने सेवित किया हुआ सब प्राणियोंके लिये पदार्थ २ में पराक्रम और बलके पहुंचानेके योग्य होता है ॥ ३० ॥

सवितुस्त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता सर्वस्य । पूर्वार्द्धे
जगती छन्दः । निषादः स्वरः । तेजोऽसीत्यस्याऽनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

॥ स यज्ञः कथं पवित्रीकरोतीत्युपदिश्यते ॥

। उक्त यज्ञ कैसे पवित्र होता है सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य-
स्य रश्मिभिः सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण
पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ तेजोसि शुक्रमस्य-
मृतमसि धाम नामासि प्रियन्देवानामनाधृष्टं दे-
वयजनमसि ॥ ३१ ॥

सवितुः । त्वा । प्रसवइति प्रऽसवे । उत् । पुनामि । अ-
च्छिद्रेण । पवित्रेण । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मिऽभिः ।
सवितुः । वः । प्रसवइति प्रऽसवे । अच्छिद्रेण । पवित्रे-
ण । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मिभिः । तेजः । असि ।

शुक्रम् । असि । अमृतम् । असि । धाम । नाम । असि ।
 प्रियम् । देवानाम् । अनाधृष्टम् । देवयजनमिति देवस्य-
 जनम् । असि ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (सवितुः) परमेश्वरस्य सूर्यलोकस्य वा । (त्वा) त्वां
 जगदीश्वरं तं यज्ञं वा । (प्रसवे) प्रकृष्टतयोत्पद्यन्ते सर्वे पदार्था य-
 स्मिंस्तस्मिन्संसारे । (उत्) उत्कृष्टार्थे । उदित्येतयोः प्रातिलोम्यं
 प्राह । निरु० १।३। (पुनामि) पवित्रीकरोमि । (अच्छिद्रेण) न
 विद्यते छिद्रं छेदनं यस्मिन् तेन । (पवित्रेण) शुद्धेन । (सूर्यस्य)
 चराचरात्मनः परमेश्वरस्य प्रकाशमयस्य सूर्यलोकस्य वा । सरति
 जानाति प्रकाशयति चराचरं जगदिति । राजसूय सूर्य० अ० ३।
 १।११४। अनेन निपातितः । (रश्मिभिः) प्रकाशकैर्गुणैः किरणैर्वा ।
 (सवितुः) उक्तार्थस्य । (वः) युष्मानेतौश्च । (प्रसवे) उक्तार्थे ।
 (अच्छिद्रेण) निरंतरेण । (पवित्रेण) शुद्धिकारकेण । (सूर्यस्य)
 यः सुवर्त्यैश्वर्यं ददाति । ऐश्वर्यहेतून् प्रेरयति सः परमेश्वरः प्राणो वा
 तस्य । (रश्मिभिः) अन्तःप्रकाशकैर्गुणैः । (तेजः) स्वप्रकाशः प्र-
 काशहेतुर्वा । (असि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । (शुक्रं)
 शुद्धं शुद्धिहेतुर्वा । (असि) अस्ति वा । (अमृतं) अमृतात्मकं
 मोक्षसुखं प्रकाशनं वा । (असि) अस्ति वा । (धाम) धीयन्ते सर्वे
 पदार्था यस्मिन् तत् । (नाम) नमस्करणीयो जलहेतुर्वा । नाम इत्यु-
 दकनामसु पठितम् । निध० १।१२। (असि) अस्ति वा । (प्रिय-
 म्) प्रीतिकारकम् । (देवानाम्) विदुषां दिव्यगुणानां वा । (अ-
 नाधृष्टम्) यन्न समन्ताद्दृष्यते इत्यनाधृष्टम् । (देवयजनम्) देवैर्य-
 दिज्यते येन वा देवानां यजनं देवयजनं तत् । (असि) अस्ति वा ।
 अयं मंत्रः । श० । १।२।४।२२-२८।५।१-१८। व्याख्यातः ॥

अन्वयः—यो यज्ञोऽच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः सह सर्वान्पदार्थान्पुनाति तमहमुत्पुनामि । त्वां यजमानं वा । एवं च सवितुः प्रसवेऽच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिर्वो युष्मानेतौश्च पदार्थान् यज्ञेनोत्पुनामि । हे ब्रह्मन् यतस्त्वं तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामासि नामासि देवानां प्रियमस्यनाधृष्टमसि देवयजनमसि तस्मात्त्वामेवाहमाश्रयामीत्येकः ॥ यतोऽयं यज्ञस्तेजोस्ति शुक्रमस्त्यमृतमस्ति धामास्ति नामास्ति देवानां प्रियमनाधृष्टं देवयजनमस्ति तेनानेन यज्ञेनाहं सवितुर्जगदीश्वरस्य प्रसवेऽच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिर्वो युष्मानेतान् सर्वान् पदार्थान्श्रोत्पुनामि ॥ इति द्वितीयः ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । ईश्वरो यज्ञविद्याफलं ज्ञापयति युष्माभिर्यथावदनुष्ठितो यज्ञः सूर्यस्य रश्मिभिर्विहरति स स्वकीयेन पवित्रेणाच्छिद्रेण गुणेन सर्वान् पदार्थान् पवित्रयति । स च तद्वारा सूर्यस्य रश्मिभिस्तेजस्विनः शुद्धानमृतरसान् सुखहेतुकान् प्रसन्नताजनकान् दृढान् यज्ञहेतून् पदार्थान् करोति यतस्तद्भोजनाच्छादनद्वारा वयं शरीरपुष्टिबुद्धिबलादीन् शुद्धगुणान् संपाद्य नित्यं सुखयाम इति ॥ ३१ ॥

ईश्वरेणास्मिन् अध्याये मनुष्यान् प्रति शुद्धकर्मानुष्ठातुं दोषान् शत्रून् निवारयितुं यज्ञक्रियाफलं ज्ञातुं सम्यक् पुरुषार्थं कर्तुं विद्या विस्तारयितुं धर्मेण प्रजाः पालयितुं धर्मानुष्ठाने निर्भयतया स्थातुं सर्वैः सह मित्रतामाचरितुं वेदाध्ययनाध्यापनाभ्यां सर्वा विद्या ग्रहीतुं ग्राहयितुं शुद्धये परोपकाराय च प्रयतितुमाज्ञा दत्तास्ति सेयं सर्वैर्मनुष्यैर्यथावदनुष्ठातव्येति ॥

इति श्रीमत्परिव्राजकाचार्यश्रीयुतदयानन्दसरस्वतीस्वामिना सुविरचिते संस्कृतार्थभाषाभिभूषिते यजुर्वेदभाष्ये प्रथमोऽध्यायः संपूर्णः ॥ १ ॥

पदार्थः—जो यज्ञ (अच्छिद्रेण) निरंतर । (पवित्रेण) तथा पवित्र । (सूर्यस्य) प्रकाशमय सूर्यकी । (रश्मिभिः) किरणोंके साथ मिलके सब पदार्थोंको शुद्ध करता है (त्वा) उस यज्ञ वा यज्ञकर्त्ताको । मैं (उत्पुनामि) उत्कृष्टताके साथ पवित्र करता हूं इसी प्रकार । (सवितुः) परमेश्वरके (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसारमें । (अच्छिद्रेण) निरन्तर । (पवित्रेण) शुद्धिकारक । (सूर्यस्य) जोकी ऐश्वर्य हेतुओंके प्रेरक प्राणके । (रश्मिभिः) अन्तराशयके प्रकाश करनेवाले गुण हैं उनसे । (वः) तुम लोगोंको तथा प्रत्यक्ष पदार्थोंको यज्ञ करके । (उत्पुनामि) पवित्र करता हूं । हे ब्रह्मन् जिस कारण आप (तेजोसि) स्वयंप्रकाशवान् । (शुक्रमसि) शुद्ध । (अमृतमसि) नाशरहित । (धामासि) सब पदार्थोंका आधार । (नामासि) वंदना करने योग्य । (देवानां) विद्वानोंके । (प्रियं) प्रीतिकारक । (अनाधृष्टम्) तथा किसीकी भयतामें न आनेके योग्य । वा । (देवयजनमसि) विद्वानोंके पूजा करने योग्य हैं इससे मैं (त्वा) आपकाही आश्रय करता हूं । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ ॥ जिस कारण यह यज्ञ । (तेजोसि) प्रकाश और (शुक्रमसि) शुद्धिका हेतु । (अमृतमसि) मोक्ष सुखका देने तथा (धामासि) सब अन्न आदि पदार्थोंकी पुष्टि करने वा (नामासि) जलका हेतु । (देवानां) श्रेष्ठ गुणोंकी (प्रियम्) प्रीति कराने तथा । (अनाधृष्टम्) किसीको खण्डन करनेके योग्य नहीं अर्थात् अत्यंत उत्कृष्ट और । (देवयजनम्) विद्वान् जनोंको परमेश्वरका पूजन करानेवाला । (असि) है इस कारण इस यज्ञसे मैं (सवितुः) जगदीश्वरके । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसारमें । (अच्छिद्रेण) निरंतर । (पवित्रेण) अति शुद्ध यज्ञ वा । (सूर्यस्य) ऐश्वर्य उत्पन्न करनेवाले परमेश्वरके गुण अथवा ऐश्वर्यके उत्पन्न करानेवाले सूर्यकी । (रश्मिभिः) विज्ञानादि प्रकाश वा किरणोंसे । (वः) तुम लोग वा प्रत्यक्ष पदार्थोंको । (उत्पुनामि) पवित्र करता हूं । यह दूसरा अर्थ हुआ ॥ ३१ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है । परमेश्वर यज्ञ विद्याके फलको जानाता है कि जो तुम लोगोंसे अनुष्ठान किया हुआ यज्ञ है वह सूर्यकी किरणोंके साथ रहकर अपने निरंतर शुद्ध गुणसे सब पदार्थोंको पवित्र करता है तथा वह उसके द्वारा सब पदार्थोंको सूर्यकी किरणोंसे तेजवान् शुद्ध उत्तम रसवाले सुखकारक प्रसन्नताका हेतु दृढ और यज्ञ करानेवाले पदार्थोंको करके उनके भोजन वस्त्रसे शरीरकी पुष्टि बुद्धि और बल आदि शुद्ध गुणोंको संपादन करके सब जीवोंको सुख देता है ॥ ३१ ॥ ईश्वरने इस अध्यायमें मनुष्योंको शुद्ध कर्मके अनुष्ठान दोष और शत्रुओंकी निवृत्ति यज्ञक्रियाके फलको जानने अच्छी प्रकार

पुरुषार्थ करने विद्याके विस्तार करने धर्मके अनुकूल प्रजापालने धर्मके अनुष्ठानमें निर्भयतासे स्थित होने सबके साथ मित्रतासे वर्तने वेदोंसे सब विद्याओंका ग्रहण करने और करानेको शुद्धि तथा परोपकारके लिये प्रयत्न करनेकी आज्ञादी है सो यह सब मनुष्योंको अनुष्ठान करनेके योग्य है ॥ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायारम्भः ॥

ॐ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परां सुव ॥

यद्भद्रं तन्न प्राप्सुव ॥ १ ॥ य० ३०।३।

ईश्वरेणैतत् सर्वमाद्येऽध्याये विधायेदानीं द्वितीयेऽध्याये प्राणिनां सुखायोक्तार्थस्य सिद्धिं कर्तुं विशिष्टा विद्याः प्रकाश्यन्ते ॥

कृष्णोऽसीत्यस्य परमेष्ठो प्रजापतिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निचृत्पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

॥ तत्रादौ वेद्यादिरचनमुपदिश्यते ॥

अब दूसरे अध्यायमें परमेश्वरने उन विद्याओंकी सिद्धि करनेके लिये विशेष विद्याओंका प्रकाश किया है कि जो २ प्रथम अध्यायमें प्राणियोंके सुखके लिये प्रकाशित की हैं । उनमेंसे वेदि आदि पदार्थोंके बनानेको हस्तक्रियाओंके सहित विद्याओंके प्रकार प्रकाशित किये हैं उनमेंसे प्रथम मंत्रमें यज्ञ सिद्ध करनेके लिये साधन अर्थात् उनकी सिद्धिके निमित्त कहे हैं ।

कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि वेदिरसि
बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामि बर्हिरसि सुग्भ्यस्त्वा
जुष्टं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

कृष्णः । असि । आखरेष्ठः । आखरेस्थ इत्याखरेऽस्थः ।
अग्नये । त्वा । जुष्टम् । प्रऽउक्षामि । वेदिः । असि ।
बर्हिषे । त्वा । जुष्टाम् । प्रऽउक्षामि । बर्हिः । असि । सु-
ग्भ्यइति सुग्भ्यः । त्वा । जुष्टम् । प्रऽउक्षामि ॥ १ ॥

पदार्थः— (कृष्णः) अग्निना छिन्नो वायुनाऽकर्षितो यज्ञः । (असि) । भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (आखरेष्टः) समन्तात्स्वनति यं तस्मिन् तिष्ठतीति सः । खनोडडरेके कवकाः । अ० ३ । ३ । १२५ अनेन वार्तिकेनाऽऽस्वरः सिध्यति । (अग्नये) हवनार्थाय । (त्वा) तद्धविः । (जुष्टम्) प्रीत्या सं शोधितम् । (प्रोक्षामि) शोधितेन घृतादिनाऽऽर्द्रीकरोमि । (वेदिः) विन्दति सुखान्यनया सा । (आसि) भवति । (बर्हिषे) अन्तरिक्षगमनाय । बर्हिरित्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । निधं० १ । ३ । (त्वा) तां वेदिम् । (जुष्टम्) प्रीत्या संपादिताम् । (प्रोक्षामि) प्रकृष्टतया घृतादिना सिंचामि । (बर्हिः) शुद्धमुदकम् । बर्हिरित्युदकनामसु पठितम् । निधं० १ । १२ । (आसि) भवति । (स्रग्भ्यः) स्रावयन्ति गमयन्ति हविर्येभ्यस्तेभ्यः । अत्र स्रगतावित्यस्मात् । चिक् च । उ० २ । ६१ । अनेन चिक् प्रत्ययः । (त्वा) तत् । (जुष्टम्) पुष्ट्यादिगुणयुक्तं प्रीतिकरं जलं पवनं वा । (प्रोक्षामि) शोधयामि । अयं मंत्रः । श० १ । २ । ६ । १—३ व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः— यतोऽयं यज्ञ आखरेष्टः कृष्णो भवति तस्मात्त्वा तमहमग्नये जुष्टं प्रोक्षामि । यत इयं वेदिरन्तरिक्षस्थासि भवति तस्मादहं त्वा तामिमां बर्हिषे जुष्टां प्रोक्षामि । यत इदं बर्हिरुदकमन्तरिक्षस्थं सच्छुद्धिकारि भवति तस्मात्त्वा तच्छोधितं जुष्टं हविः स्रग्भ्योऽहं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

भावार्थः— ईश्वर उपदिशति सर्वैर्मनुष्यैर्वेदिं रचयित्वा पात्रादिसामग्रीं गृहीत्वा सम्यक् शोधित्वा तद्धविरग्नौ हुत्वा कृतो यज्ञः शुद्धेन वृष्टिजलेन सर्वा ओषधीः पोषयति । तेन सर्वे प्राणिनो नित्यं सुखयितव्या इति ॥ १ ॥

पदार्थः— जिस कारण यह यज्ञ । (आखरेष्टः) वेदीकी रचनासे खुदे हुए स्थानमें स्थिर होकर । (कृष्णः) भौतिक अग्निसे छिन्न अर्थात् सूक्ष्म रूप और पवनके गुणोंसे आकर्षणको प्राप्त । (असि) होता है इससे मैं । (अग्नये) भौतिक अग्निके बीचमें हवन करनेके लिये । (जुष्टम्) प्रीतिके साथ शुद्ध किये हुए (त्वा) उस यज्ञ अर्थात् होमकी सामग्रीको । (प्रोक्षामि) घी आदि पदार्थोंसे सींचकर शुद्ध करता हूं और जिस कारण यह वेदी अन्तरिक्षमें स्थित होती है इससे मैं । (बर्हिषे) होम किये हुए पदार्थोंको अन्तरिक्षमें पहुंचानेके लिये । (जुष्टाम्) प्रीतिसे संपादन की हुई । (त्वा) उस वेदीको (प्रोक्षामि) अच्छे प्रकार घी आदि पदार्थोंसे सींचता हूं तथा जिस कारण यह । (बर्हिः) जल अन्तरिक्षमें स्थिर होकर पदार्थोंकी शुद्धि करानेवाला होता है इससे । (त्वा) उसकी शुद्धिके लिये जोकि शुद्ध किया हुआ । (जुष्टम्) पुष्टि आदि गुणोंको उत्पन्न करनेहारा हवि है उसको मैं । (स्रुग्भ्यः) स्रुवा आदि साधनोंसे अग्निमें डालनेके लिये । (प्रोक्षामि) शुद्ध करता हूं ॥ १ ॥

भावार्थः— ईश्वर उपदेश करता है कि सब मनुष्योंको वेदि बनाकर और पात्र आदि होमकी सामग्री लेके उस हविको अच्छी प्रकार शुद्ध कर तथा अग्निमें होम करके किया हुआ यज्ञ वर्षाके शुद्ध जलसे सब ओषधियोंको पुष्ट करता है उस यज्ञके अनुष्ठानसे सब प्राणियोंको नित्य सुख देना मनुष्योंका परम धर्म है ॥ १ ॥

अदित्या इत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । स्वराब्जगती-
छन्दः । निषादः स्वरः ॥

॥ एवं कृतो यज्ञः किंहेतुको भवतीत्युपदिश्यते ॥

। इस प्रकार किया हुआ यज्ञ क्या सिद्ध करानेवाला होता है सो
अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

अदित्यै व्युन्दनमसि विष्णोस्तुष्टुः सूर्योऽस्यूर्णमदसं त्वा
स्तृणामि स्वासस्थान् देवेभ्यो भुवंपतये स्वाहा
भुवनपतये स्वाहा भूतानाम्पतये स्वाहा ॥ २ ॥
अदित्यै । व्युन्दनमिति विऽउन्दनम् । असि । विष्णोः ।
स्तुपः । असि । उर्णमदसमित्यूर्णमदसम् । त्वा । स्तृ-

णामि । स्वासस्थामिति सुऽआसस्थाम् । देवेभ्यः । भुवप-
तयइति भुवऽपतये । स्वाहा । भुवनपतयइति भुवनऽप-
तये । स्वाहा । भूतानाम् । पतये । स्वाहा ॥ २ ॥

पदार्थः— (अदित्यै)पृथिव्याः । अत्र चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ।
अ० २।३।६२। इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (व्युन्दनम्) विविधानामो-
षध्यादीनामुन्दनं छेदनं येन तत् । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र व्य-
त्ययः । (विष्णोः) यज्ञस्य । (स्तुपः) शिखा । यज्ञो वै विष्णुस्तस्येय-
मेव शिखा स्तुपः । श० १।२।६।५। (असि) अस्ति । (ऊर्णम्रदसम्)
ऊर्णानि धान्याच्छादनानि तुषाणि म्रदयति येन तं पाषाणमयम् ।
(त्वा) तम् । (स्तृणामि) आच्छादयामि । (स्वासस्थाम्) सुष्ठु
आसाः प्रक्षिप्तास्तिष्ठन्ति यस्यां सा वेदिस्ताम् । अत्र । घञर्थेकवि-
धानम् । अ० ३।३।५२। इति वार्तिकेन कः प्रत्ययः । (देवेभ्यः) वि-
द्भ्यो दिव्यसुखेभ्यो वा ॥ (भुवपतये) भवन्त्युत्पद्यन्ते भूतानि यस्मिन्
संसारे तस्य पतिस्तस्मै जगदीश्वराय । आहवनीयाख्याग्रये वा । अत्र
बाहुलकाद्ब्रूधातोरौणादिकः कः प्रत्ययः । (स्वाहा) सत्यभाषणयुक्ता
वाक् । स्वाहेति बाङ्नामसु पठितम् । निघं० १।११। स्वाहाशब्दस्यार्थं
निरुक्तकार एवं समाचष्टे । स्वाहाकृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वा
वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा । निरु० ८।२०।
यत् शोभनं वचनं सत्यकथनं स्वपदार्थान् प्रति ममत्ववचो मंत्रोच्चा-
रणेन हवनं चेति स्वाहाशब्दार्था विज्ञेयाः । (भुवनपतये) भुवनानां
सर्वेषां लोकानां पतिः । पालक ईश्वरः । पालनहेतुर्भौतिको वा तस्मै ।
(स्वाहा) उक्तार्थः । (भूतानां पतये) भूतान्युत्पन्नानि यावन्ति व-
स्तूनि सन्ति तेषां यः पतिः स्वामीश्वर ऐश्वर्यहेतुर्भौतिको वा तस्मै ।
(स्वाहा) उक्तार्थः । अयं मंत्रः । श० १।२।६।४—२० व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः— यतोऽयं विष्णुर्यज्ञोऽदित्या व्युन्दनकार्यसि भवति तस्मात्तमहमनुतिष्ठामि । अस्य विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपः प्रस्तर उलूखलाख्यः साधकोस्यऽस्ति तस्मात्तमहमूर्णम्रदसं स्तृणामि । वेदिदेवेभ्यो हितासि भवति तस्मात्तामहं स्वासस्थां रचयामि । कस्मै प्रयोजनायेत्यत्राह । यतोऽयं भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानां पतिरीश्वरः प्रसन्नो भवति । भौतिको वा । सुखसाधको भवति । तस्मै भुवपतये स्वाहा विधेया भुवनपतये स्वाहा वाच्या भूतानां च पतये स्वाहा प्रयोज्या भवतीत्यस्मै प्रयोजनाय ॥ २ ॥

भावार्थः— ईश्वरः सर्वमनुष्येभ्य इदमुपदिशति युष्माभिर्वेद्यादीनि यज्ञसाधनानि संपाद्य सर्वप्राणिनां सुखाय परमेश्वरप्रीतये च सम्यक् क्रियायज्ञः कार्यः । सदैव सत्यमेव वाच्यम् । यथाऽहं न्यायेन सर्वं विश्वं पालयामि । तथैव युष्माभिरपि पक्षपातं विहाय सर्वेषां पालनेन सुखं संपादनीयमिति ॥ २ ॥

पदार्थः— जिस कारण यह यज्ञ । (अदित्यै) पृथिवीके । (व्युन्दनम्) विविध प्रकारके ओषधी आदि पदार्थोंका सींचनेवाला । (असि) होता है इससे मैं उसका अनुष्ठान करता हूँ । और (विष्णोः) इस यज्ञकी सिद्धि करानेहारा । (स्तुपः) शिखारूप । (ऊर्णम्रदसं) उलूखल । (असि) है इससे मैं । (त्वा) उस अन्नके छिलके दूर करनेवाले पत्थर और उलूखलको । (स्तृणामि) पदार्थोंसे ढांपता हूँ तथा वेदी । (देवेभ्यः) विद्वान् और दिव्य सुखोंके हित करानेके लिये (असि) होती है इससे उसको मैं । (स्वासस्थां) ऐसी बनाता हूँ कि जिसमें होम किये हुए पदार्थ अच्छी प्रकार स्थिर हों और जिससे संसारका पति भुवन अर्थात् लोकलोकान्तरोका पति संसारी पदार्थोंका स्वामी और परमेश्वर प्रसन्न होता है तथा भौतिक अग्नि सुखोंका सिद्ध करानेवाला होता है इस कारण (भुवपतये) (स्वाहा), (भुवनपतये) (स्वाहा), (भूतानां पतये) (स्वाहा) उक्त परमेश्वरकी प्रसन्नता औ आज्ञा पालनके लिये उस वेदीके गुणोंसे जोकी सत्य भाषण अर्थात् अपने पदार्थोंको मेरे हैं यह कहना वा श्रेष्ठ वाक्य आदि उत्तम वाणीयुक्त वेद है उसके मंत्रोंके साथ स्वाहा शब्दका अनेक प्रकार उच्चारण करके यज्ञ आदि श्रेष्ठ

कर्मोंका विधान किया जाता है इस प्रयोजनके लिये भी वेदीको रचता हूं ॥ २ ॥

भावार्थः— परमेश्वर सब मनुष्योंके लिये उपदेश करता है कि हे मनुष्यो तुमको वेदी आदि यज्ञके साधनोंका संपादन करके सब प्राणियोंके सुख तथा परमेश्वरकी प्रसन्नताके लिये अच्छी प्रकार क्रिया युक्त यज्ञ करना और सदा सत्यही बोलना चाहिये और जैसे मैं न्यायसे सब विश्वका पालन करता हूं वैसेही तुम लोगोंको भी पक्षपात छोड़कर सब प्राणियोंके पालनसे सुख संपादन करना चाहिये ॥ २ ॥

गन्धर्वस्त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता सर्वस्य । आद्यस्य
भुरिगार्च्चीत्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । मध्यभागस्यार्च्ची पंक्ति-
श्छन्दः । अन्यस्य पंक्तिश्छन्दः । उभयत्र पंचमः स्वरः ॥

॥ स यज्ञोऽग्न्यादिभिर्धार्यते इत्युपदिश्यते ॥

। उक्त यज्ञ अग्नि आदि पदार्थोंसे धारण किया जाता है सो
अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ।

गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परि दधातु विश्वस्यारिष्ट्यै
यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः ॥ इन्द्रस्य
बाहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य प-
रिधिरस्यग्निरिड ईडितः ॥ मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः
परिधत्तान्ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै यजमा-
नस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः ॥ ३ ॥

गन्धर्वः । त्वा । विश्वावसुः । विश्वावसुरिति विश्वऽवसुः ।
परि । दधातु । विश्वस्य । अरिष्ट्यै । यजमानस्य । परि-
धिरिति परिऽधिः । असि । अग्निः । इडः । ईडितः । इन्द्र-
स्य । बाहुः । असि । दक्षिणः । विश्वस्य । अरिष्ट्यै । य-
जमानस्य । परिधिरिति परिऽधिः । असि । अग्निः । इडः ।

ईडितः । मित्रावरुणौ । त्वा । उत्तरतः । परि । धत्ताम् ।
ध्रुवेण । धर्मणा । विश्वस्य । अरिष्ट्यै । यजमानस्य ।
परिधिरिति परिऽधिः । असि । अग्निः । इडः । ईडितः ॥३॥

पदार्थः—(गन्धर्वः)यो गां पृथिवीं वाणीं वा धरति धारयति वा स
गन्धर्वः सूर्यलोकः । (त्वा) तं । (विश्वावसुः) विश्वं वासयति यः सः ।
(परि) सर्वतोभावे । (दधातु) दधाति वा । अत्र लङर्थे लोट् । (वि-
श्वस्य) सर्वस्य जगतः । (अरिष्ट्यै) दुःखनिवारणेन सुखाय । (यज-
मानस्य) यज्ञानुष्ठातुः । (परिधिः) परितः सर्वतः सर्वाणि वस्तूनि धीय-
न्ते येन सः । (असि) भवति । अत्र चतुर्षु प्रयोगेषु पुरुषव्यत्ययः ।
(अग्निः) (इडः) स्तोतुमर्हः । अत्र वर्णव्यत्ययेन ऋस्वादेशः । (ईडितः)
स्तुतः । (इन्द्रस्य) सूर्यस्य । (बाहुः) बलं बलकारी वा । (असि)
अस्ति । (दक्षिणः) दृष्टेः प्रापकः । दक्षधातोर्गत्यर्थत्वादत्र प्राप्त्यर्थो
गृह्यते । (विश्वस्य) सर्वप्राणिसमूहस्य । (अरिष्ट्यै) सुखाय । (यज-
मानस्य) शिल्पविद्यां चिकीर्षोः । (परिधिः) विद्यापरिधानम् । (असि)
भवति । (अग्निः) विद्युत् । (इडः) दाहप्रकाशादिगुणाधिक्येन स्तो-
तुमर्हः । (ईडितः) अध्येषितः । (त्वा) तम् । (उत्तरतः) उत्तरकाले ।
(परिधत्ताम्) सर्वतो धारयतो वा । अत्र लङर्थे लोट् (ध्रुवेण) निश्च-
लेन । (धर्मणा) स्वाभाविकधारणशक्त्या । (विश्वस्य) चराचरस्य ।
(अरिष्ट्यै) सुखहेतवे । (यजमानस्य) सर्वमित्रस्य । (परिधिः) वि-
द्यावधिः । (अग्निः) प्रत्यक्षो भौतिकः । (इडः) विद्याप्राप्तये स्तोतु-
मर्हः । (ईडितः) विद्यामीप्सुभिः सम्यगध्येषितव्यः । अयं मंत्रः । १०
१।३।१।१-५ व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—विद्वद्भिर्योऽयं गन्धर्वो विश्वावसुरिडोऽग्निरीडितोऽस्य-
स्ति स विश्वस्य यजमानस्य चारिष्ट्यै यज्ञं परिदधाति तस्मात्तं विद्या-

सित्थ्यर्थं मनुष्यो यथावत् परिदधातु । विदुषा यो वायुरिन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणः परिधिरिड ईडितोऽग्निश्चास्यास्ति स सम्यक् प्रयोजितो यजमानस्य विश्वस्यारिष्ट्यै भवति । यौ ब्रह्माण्डस्थौ गमनागमनशीलौ मित्रावरुणौ प्राणापानौ स्तस्तौ । ध्रुवेण धर्मणोत्तरतो विश्वस्य यजमानस्यारिष्ट्यै तं यज्ञं परिधत्तां सर्वतो धारयतः । यो विद्वद्भिरिडः परिधिरीडितोऽग्निर्विद्युदस्ति । सोऽपीमं यज्ञं सर्वतः परिदधात्येतान्मनुष्यो यथागुणं सम्यग्दधातु ॥ ३ ॥

भावार्थः— ईश्वरेण यः सूर्य्यविद्युत्प्रत्यक्षरूपेण त्रिविधोऽग्निर्निर्मितः स मनुष्यैर्विद्यया सम्यग्योजितः सन् बहूनि कार्याणि साधयतीति ॥ ३ ॥

पदार्थः— विद्वान् लोगोंने जिस । (गन्धर्वः) पृथिवी वा वाणीके धारण करनेवाले । (विश्वावसुः) विश्वको वसानेवाले । (इडः) स्तुति करने योग्य । (अग्निः) सूर्य्यरूप अग्निकी । (ईडितः) स्तुति । (असि) की है, जो । (विश्वस्य) संसारके वा विशेष करके । (यजमानस्य) यज्ञ करनेवाले विद्वान्के । (अरिष्ट्यै) दुःखनिवारणसे सुखके लिये इस यज्ञको । (परिदधातु) धारण करता है इससे विद्वान् उसको विद्याकी सिद्धिके लिये । (परिदधातु) धारण करे और विद्वानोंसे जो वायु । (इन्द्रस्य) सूर्य्यका । (बाहुः) बल और (दक्षिणः) वर्षाकी प्राप्ति कराने अथवा । (परिधिः) शिल्पविद्याका धारण करानेवाला तथा । (इडः) दाह प्रकाश आदि गुण होनेसे स्तुतिके योग्य (ईडितः) खोजा हुआ और । (अग्निः) प्रत्यक्ष अग्नि । (असि) है वे वायु वा अग्नि अच्छी प्रकार शिल्प विद्यामें युक्त किये हुए । (यजमानस्य) शिल्पविद्याके चाहनेवाले वा । (विश्वस्य) सब प्राणियोंके । (अरिष्ट्यै) सुखके लिये । (असि) होते हैं । और जो ब्रह्माण्डमें रहने और गमन वा आगमन स्वभाववाले । (मित्रावरुणौ) प्राण और अपान वायु हैं वे (ध्रुवेण) निश्चल । (धर्मणा) अपनी धारणशक्तिसे । (उत्तरतः) पूर्वोक्त वायु और अग्निसे उत्तर अर्थात् उपरांत समयमें । (विश्वस्य) चराचर जगत् वा (यजमानस्य) सबसे मित्रभावमें वर्तनेवाले सज्जन पुरुषके । (अरिष्ट्यै) सुखके हेतु । (त्वा) उस पूर्वोक्त यज्ञको । (परिधत्ताम्) सब प्रकारसे धारण करते हैं तथा

जो विद्वानोंसे । (इडः) विद्याकी प्राप्तिके लिये प्रशंसा करनेके योग्य और । (परिधिः) सब शिल्पविद्याकी सिद्धिको घेरनेसे अवधि तथा । (ईडितः) विद्याकी इच्छा करनेवालोंसे प्रशंसाको प्राप्त । (अग्निः) विजुलीरूप अग्नि । (असि) है वह भी इस यज्ञको सब प्रकारसे धारण करता है । इनके गुणोंको मनुष्य यथावत् ज्ञानके उपयोग करे ॥ ३ ॥

भावार्थः— ईश्वरने जो सूर्य्य विद्युत् और प्रत्यक्ष रूपसे तीन प्रकारका अग्नि रचा है वह विद्वानोंने शिल्पविद्याके द्वारा यंत्रादिकोंमें अच्छी प्रकार युक्त किया हुआ अनेक कार्योंको सिद्ध करनेवाला होता है ॥ ३ ॥

वीतिहोत्रमित्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । गायत्री

छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

॥ अथाग्निशब्देनोभावर्थावुपदिश्येते ॥

। अब अग्निशब्दसे अगले मंत्रमें उक्त दो अर्थोंका प्रकाश किया है ।

वीतिहोत्रन्त्वा कवे द्युमन्तुं समिधीमहि ॥

अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥ ४ ॥

वीतिहोत्रमिति वीतिऽहोत्रम् । त्वा । कवे । द्युमन्तमिति द्युऽमन्तम् । सम् । इधीमहि ॥

अग्ने । बृहन्तम् । अध्वरे ॥ ४ ॥

पदार्थः— (वीतिहोत्रम्) वीतयो विज्ञापिता होत्राख्या यज्ञा येनेश्वरेण । यद्वा वीतयः प्राप्तिहेतवो होत्राख्या यज्ञक्रिया भवन्ति यस्मात्तं परमेश्वरं भौतिकं वा । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । इत्यस्य रूपम् । (त्वा) त्वां तं वा । अत्र पक्षे व्यत्ययः । (कवे) सर्वज्ञ क्रांतप्रज्ञ, कविं क्रान्तदर्शनं भौतिकं वा । (द्युमन्तम्) द्यौर्वहुप्रकाशो विद्यते यस्मिँस्तम् । अत्र भूस्वर्ये मतुप् । (सम्) सम्यगर्थे । (इधीमहि) प्रकाशयेमहि अत्र बहुलं छन्दसीति श्रमो लुक् । (अग्ने) ज्ञानस्वरूपेश्वर प्राप्तिहेतुं भौतिकं वा । (बृहन्तं) सर्वेभ्यो महान्तं सु-

स्ववर्धकमीश्वरं बृहतां कार्य्याणां साधकं भौतिकं वा । (अध्वरे) मि-
त्रभावेऽहिंसनीये यज्ञे वा ॥ अयं मंत्रः । श० । १।३।१।६ ॥ ४ ॥

अन्वयः— हे कवे अग्ने जगदीश्वर वयमध्वरे बृहन्तं धुमन्तं वी-
तिहोत्रं त्वां समिधीमहीत्येकः ॥ वयमध्वरे वीतिहोत्रं धुमन्तं बृहन्तं क-
वे कविं त्वा तमग्ने भौतिकमग्निं समिधीमहीति द्वितीयः ॥ ४ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । यावन्ति क्रियासाधनानि क्रियया
साध्यानि च वस्तूनि सन्ति तानि । सर्वाणीश्वरेणैव रचयित्वा ध्रियन्ते
मनुष्यैस्तेषां सकाशात् गुणज्ञानक्रियाभ्यां बहव उपकाराः संयाह्याः ॥ ४ ॥

पदार्थः— हे । (कवे) सर्वज्ञ तथा हर एक पदार्थमें अनुक्रमसे विज्ञानवाले
(अग्ने) ज्ञानस्वरूप परमेश्वर हम लोग । (अध्वरे) मित्रभावके रहनेमें । (बृहन्तम्)
सबके लिये बड़ेसे बड़े अपार सुखके बढ़ाने और । (धुमन्तं) अत्यंत प्रकाशवाले
वा । (वीतिहोत्रम्) अग्निहोत्र आदि यज्ञोंको विदित करानेवाले । (त्वा) आपको
(समिधीमहि) अच्छी प्रकार प्रकाशित करें । यह इस मंत्रका प्रथम अर्थ हुआ ।
हम लोग । (अध्वरे) अहिंसनीय अर्थात् जो कभी परित्याग करने योग्य नहीं
उस उत्तम यज्ञमें जिसमें कि । (वीतिहोत्रम्) पदार्थोंकी प्राप्ति करानेके हेतु अ-
ग्निहोत्र आदि क्रिया सिद्ध होती हैं । और (धुमन्तम्) अत्यंत प्रचंड ज्वालायुक्त ।
(बृहन्तम्) बड़े २ कार्य्योंको सिद्ध कराने तथा । (कवे) पदार्थोंमें अनुक्रमसे दृष्टि-
गोचर होनेवाले । (त्वा) उस । (अग्ने) भौतिक अग्निको । (समिधीमहि) अच्छी
प्रकार प्रज्वलित करें । यह दूसरा अर्थ हुआ ॥ ४ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है संसारमें जितने क्रियाओंके साधन
वा क्रियाओंसे सिद्ध होनेवाले पदार्थ हैं । उन सभीोंको ईश्वरहीने रचकर अच्छी
प्रकार धारण किये हैं मनुष्योंको उचित है कि उनकी सहायता गुण ज्ञान और
उत्तम २ क्रियाओंकी अनुकूलतासे अनेक प्रकारके उपकार लेने चाहिये ॥ ४ ॥

समिदसीत्यस्य ऋषिः स एव । यज्ञो देवता । निचृद्वाह्मी

बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

॥ पुनस्तस्य यज्ञस्य साधकान्युपदिश्यन्ते ॥

। फिर उक्त यज्ञके साधनोंका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

समिदसि सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्याश्चिदभि-
शस्त्यै सवितुर्बाहूस्थ ऊर्णम्रदसन्त्वा स्तृणामि
स्वासस्थन्देवेभ्य आ त्वा वसवो रुद्रा आदित्याः
सदन्तु ॥ ५ ॥

समिदिति सम्ऽइत् । असि । सूर्यः । त्वा । पुरस्तात् । पातु ।
कस्याः । चित् । अभिशस्त्या इत्यभिऽशस्त्यै । सवितुः ।
बाहू इति बाहू । स्थः । ऊर्णम्रदसमित्यूर्णऽम्रदसम् । त्वा ।
स्तृणामि । स्वासस्थमिति सुऽआसस्थम् । देवेभ्यः । आ ।
त्या । वसवः । रुद्राः । आदित्याः । सदन्तु ॥ ५ ॥

पदार्थः— (समित्) सम्यगिध्यतेऽनयाऽनेन वा सा समिदग्नि-
प्रदीपकं काष्ठादिकं वसन्तऋतुर्वा । (असि) भवति । अत्र व्यत्ययः ।
(सूर्यः) सवत्यैश्चर्यहेतुर्भवति सोऽयं सूर्यलोकः । (त्वा) तम् ।
(पुरस्तात्) पूर्वस्मादिति पुरस्तात् । (पातु) रक्षति । अत्र लङर्थे
लोट् । (कस्याः) कस्यै सर्वस्यै अत्र चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि अ०
२।३।६२। इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । (चित्) चिदित्युपमार्थे । निरु० १।४।
(अभिशस्त्यै) आभिमुख्यायै स्तुतये । शंसु स्तुतावित्यस्य क्तिन्प्रत्य-
यान्तः प्रयोगः । (सवितुः) सूर्यलोकस्य । (बाहू) बलवीर्याख्यौ ।
(स्थः) स्तः । अत्र व्यत्ययः । (ऊर्णम्रदसम्) ऊर्णानि सुखाच्छाद-
नानि म्रदयति येन तं यज्ञम् । (त्वा) तम् । (स्तृणामि) सामग्याऽऽ-
च्छादयामि । (स्वासस्थम्) शोभने आसे उपवेशने तिष्ठतीति तम् ।
(देवेभ्यः) दिव्यगुणेभ्यः । (आ) समन्तात् क्रियायोगे । (त्वा) तम् ।
(वसवः) अग्न्यादयोऽष्टौ । (रुद्राः) प्राणापानव्यानोदानसमान-नाग
कूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाख्या दश प्राणा एकादशो जीवश्चेत्येका-

दश रुद्राः । (आदित्याः) द्वादश मासाः । कतमे वसव इति । अग्निश्च, पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं सर्वं वसु हितमेते हीदं सर्वं वासयन्ते तद्यदिदं सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव इति ॥ कतमे रुद्रा इति । दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति । तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्गुद्रा इति । कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एतेहीदं सर्वमाददाना यन्ति तद्यदिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति । श० १४।६।७।४-६। (सदन्तु) अवस्थापयन्ति । षडुडत्यस्य स्थाने । वा च्छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति सीदादेशाभावो लङर्थे लोट् च । अयं मंत्रः । श० १।३।१।७-१२ व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः— चित् यथा कश्चिन्मर्त्यः सुखार्थं क्रियासिद्धानि द्रव्याणि रक्षित्वाऽऽनन्दयते । तथैव योऽयं यज्ञः समिदसि भवति तं सूर्यः कस्या अभिशस्त्यै पुरस्तात्पातु पाति यौ सवितुर्वाहू स्थः स्तो यो याभ्यां नित्यं विस्तार्यते यमूर्णभ्रदसं स्वासस्थं यज्ञं वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्त्ववस्थापयन्ति प्रापयन्ति तं यज्ञमहमपि सुखाय देवेभ्य आस्तृणामि ॥ ५ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालंकारः । ईश्वरः सर्वेभ्य इदमुपदिशति ॥ मनुष्यैर्वसुरुद्रादित्याख्येभ्यो यद्यदुपकर्तुं शक्यं तत्तत्सर्वस्याभिरक्षणाय नित्यमनुष्ठेयम् योऽग्नौ द्रव्याणां प्रक्षेपः क्रियते स सूर्यं वायुं वा प्राप्नोति तावेव तत्पृथग्भूतं द्रव्यं रक्षित्वा पुनः पृथिवीं प्रति विमुञ्चतः । येन पृथिव्यां दिव्या ओषध्यादयः पदार्था जायन्ते येन च प्राणिनां नित्यं सुखं भवति तस्मादेतत्सदैवानुष्ठेयमिति ॥ ५ ॥

पदार्थः— (चित्) जैसे कोई मनुष्य सुखके लिये क्रियासे सिद्ध किये प-

पदार्थोंकी रक्षा करके आनन्दको प्राप्त होता है वैसेही यह यज्ञ । (समित्) वस-
न्त ऋतुके समयके समान अच्छी प्रकार प्रकाशित (असि) होता है । (त्वा) उ-
सको । (सूर्यः) ऐश्वर्यका हेतु सूर्यलोक । (कस्याः) सब पदार्थोंकी । (अभिश-
स्यै) प्रकटता करनेके लिये । (पुरस्तात्) पहिलेहीसे उनकी । (पातु) रक्षा
करनेवाला होता है तथा जो कि । (सवितुः) सूर्य लोकके । (बाहू) बल और
वीर्य । (स्थः) हैं जिनसे यह यज्ञ विस्तारको प्राप्त होता है । (त्वा) जिस । (ऊ-
र्णम्रदसम्) सुखके विघ्नोंके नाश करने (स्वासस्थम्) और श्रेष्ठ अन्तरिक्षरूपी
आसनमें स्थित होनेवाले यज्ञको । (वसवः) अग्नि आदि आठ वसु अर्थात् अग्नि,
पृथिवी, वायु, अन्तरिक्ष, सूर्य, प्रकाश, चन्द्रमा, और तारागण, ये वसु । (रु-
द्राः) प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त, धनंज-
य, और जीवात्मा, ये रुद्र । (आदित्याः) वारह महिने । (सदन्तु) प्राप्त करते
हैं । (त्वा) उसी । (ऊर्णम्रदसम्) अत्यंत सुख बढ़ाने । (स्वासस्थम्) और अन्त-
रिक्षमें स्थिर होनेवाले यज्ञको मैं भी सुखकी प्राप्ति वा । (देवेभ्यः) दिव्य गुणों-
को सिद्ध करनेके लिये (आस्तृणामि) अच्छी प्रकार सामग्रीसे आच्छादित कर-
के सिद्ध करता हूं ॥ ५ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें उपमालंकार है । ईश्वर सब मनुष्योंके लिये उपदेश
करता है कि मनुष्योंको वसु, रुद्र, और आदित्य संज्ञक पदार्थोंसे, जो २ काम
सिद्ध हो सकते हैं सो २ सब प्राणियोंके पालनके निमित्त नित्य सेवन करने यो-
ग्य हैं । तथा अग्निके बीच जिन २ पदार्थोंका प्रक्षेप अर्थात् हवन किया जाता है
सो २ सूर्य और वायुको प्राप्त होता है वेही उन अलग हुए पदार्थोंकी रक्षा करके
फिर उन्हें पृथिवीमें छोड़ देते हैं जिससे कि पृथिवीमें दिव्य ओषधी आदि पदार्थ
उत्पन्न होते हैं उनसे जीवोंको नित्य सुख होता है इस कारण सब मनुष्योंको इस
यज्ञका अनुष्ठान सदैव करना चाहिये ॥ ५ ॥

घृताच्यसीत्यस्य ऋषिः स एव । विष्णुर्देवता सर्वस्य । षट्ष-
ष्टितमाक्षरपर्यन्तं ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । अग्रे निचृत्त्रिष्टुप्
छन्दः । सर्वस्य धैवतः स्वरः ॥

। स किं किं प्रियं सुखं साधयतीत्युपादिश्यते ।

। फिर उक्त यज्ञसे क्या २ प्रिय सुख सिद्ध होता है सो अगले मं-
त्रमें प्रकाशित किया है ।

घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना सेदम्प्रियेण धाम्ना प्रियं
 सद आसीद घृताच्यस्युपभृताम्ना सेदम्प्रियेण
 धाम्ना प्रियं सद आसीद घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना
 सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीद प्रियेण
 धाम्ना प्रियं सद आसीद ध्रुवा असदन्नृतस्य यो-
 नौ ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं
 पाहि मां यज्ञन्यृम् ॥ ६ ॥

घृताची । असि । जुहूः । नाम्ना । सा । इदम् । प्रियेण । धा-
 म्ना । प्रियम् । सदः । आ । सीद । घृताची । असि । उपभृदि-
 त्युपभृत् । नाम्ना । सा । इदम् । प्रियेण । धाम्ना । प्रियम् ।
 सदः । आ । सीद । घृताची । असि । ध्रुवा । नाम्ना । सा । इ-
 दम् । प्रियेण । धाम्ना । प्रियम् । सदः । आ । सीद । प्रियेण ।
 धाम्ना । प्रियम् । सदः । आ । सीद । ध्रुवा । असदन् । ऋ-
 तस्य । योनौ । ता । विष्णो इति विष्णो । पाहि । पाहि ।
 यज्ञम् । पाहि । यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् । पाहि । माम् ।
 यज्ञन्यृमिति यज्ञन्यृम् ॥ ६ ॥

पदार्थः— (घृताची) घृतमाज्यमंचति प्राप्नोत्यनयाऽऽदान-
 क्रियया सा । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (जुहूः) जुहोति
 ददाति हविरादत्ते सुखं चानया सा । हु दानादनयोरित्यस्मात् । हुवः
 श्लुवच्च । उ० २।५९ । अनेन किप् प्रत्ययो दीर्घादेशश्च । (नाम्ना)
 प्रसिद्धेन । (सा) पूर्वोक्ता । (इदम्) प्रत्यक्षम् । (प्रियेण) सुखै-
 स्तर्पकेण कमनीयेन । (धाम्ना) स्थानेन । (प्रियम्) प्रीणाति सुख-
 यति यत्तत् । (सदः) सीदन्ति प्राप्नुवन्ति सुखानि यस्मिन् तद्गृहम् ।

(आ) समन्तात् । (सीद) सादयति । अत्रोभयत्र लङर्थे लोडन्तर्गतो
 प्यर्थो व्यत्ययश्च । (घृताची) या होमक्रिया घृतमुदकमंचति प्रापय-
 ति सा । घृतमित्युदकनामसु पठितम् । निघं० १।१.२। (असि) अ-
 स्ति । (उपभृत्) योपगतं विभर्त्यनया हस्तक्रियया सा । (नाम्ना)
 प्रख्यातेन । (सा) पूर्वोक्ता । (इदम्) ओषध्यादिकम् । (प्रियेण) प्री-
 तिहेतुना । (धाम्ना) स्थलेन । (प्रियम्) प्रीयते सुखयत्यारोग्येन
 यत्तत् । (सदः) सीदन्ति भन्ति दुःखानि येन तदोषधसेवनं पथ्याचरणं
 च । अत्र सदेर्विशरणार्थः । (आ) समन्तात् । (सीद) प्रापयति ।
 (घृताची) घृतमायुर्निमित्तमंचति प्राप्नोत्यनया सुनियमाचरणक्रियया सा ।
 (असि) भवति । (ध्रुवा) ध्रुवन्ति प्राप्नुवन्ति स्थिराणि सुखान्यनया
 विद्यया सा । ध्रु गतिस्थैर्ययोरित्यस्य कप्रत्ययान्तः प्रयोगः । कृतो
 बहुलमिति करणकारके । (नाम्ना) प्रसिद्धेन । (सा) उक्तार्था । (इ-
 दम्) जीवनम् (प्रियेण) प्रीतिकरेण । (धाम्ना) स्थित्यर्थेन । (प्रि-
 यम्) आनन्दकरम् । (सदः) वस्तु । (आ) अभितः । (सीद) सी-
 दति गमयति । अत्रोभयत्र लङर्थे लोड्व्यत्ययश्च । (प्रियेण) प्रीतिसाध-
 केन । (धाम्ना) हृदयेन । (प्रियम्) प्रीतिकरम् । (सदः) सीदति
 जानाति येन तत् ज्ञानम् । (आ) सर्वतः । (सीद) सीदति प्राप्नोति ।
 (ध्रुवा) ध्रुवाणि निश्चलानि वस्तूनि । अत्र शेषछन्दसि बहुलमिति
 लोपः । (असदन्) भवेयुः । अत्र लिङर्थे लङ् वा छन्दसि सर्वे
 विधयो भवन्तीति सीदादेशो न । (ऋतस्य) शुद्धस्य सत्यस्य । (यो-
 नौ) यज्ञे । यज्ञो वा ऋतस्य योनिः श० १।३।१।१६। (ता) तानि
 अत्रापि शैलोपः । (विष्णो) व्यापकेश्वर । (पाहि) रक्ष । (पाहि)
 पालय । (यज्ञं) पूर्वोक्तं त्रिविधं (पाहि) पालय । (यज्ञपतिम्)
 यज्ञस्य पालकं यजमानम् । (पाहि) रक्ष । (मां) होतारमध्वर्युमुद्गा-

तारं ब्रह्माणं वा । (यज्ञन्यम्) यज्ञं नयति प्रापयतीति यज्ञनीस्तम् अत्र अभिपूर्वः । अ० ६।१।१०७। इत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवर्तनात्पूर्वरूपादेशो न भवति । अयं मंत्रः १० १।३।१।१३-१६। व्याख्यातः ॥६॥

अन्वयः— या जुहूर्नाम्ना घृताच्यसि भवति सा यज्ञे प्रयुक्ता सती प्रियेण धाम्नासह वर्तमानमिदं प्रियं सद आसीद आसादयति । योऽपभृत्नाम्ना घृताच्यस्यस्ति साऽथ यत्ते प्रयुक्ता सती प्रियेण धाम्नेदं प्रियं सद आसीद । समन्तात् प्रापयति । या ध्रुवा नाम्ना घृताच्यसि भवति सा सम्यक् स्थापिता सती प्रियेण धाम्नेदं प्रियं सद आसीद आगमयति । यया क्रियया प्रियेण धाम्ना प्रियं सद आसीद समन्तात् प्राप्नोति । सा सर्वैर्नित्यं साध्या । हे विष्णो यथेमानि ऋतस्य योनौ ध्रुवा ध्रुवाणि वस्तून्यसदन् भवेयुस्तथैवैतानि निरंतरं पाहि तथा कृपया यज्ञं पाहि । यज्ञन्यं यज्ञपतिं पाहि यज्ञन्यं मां च पाहि ॥६॥

भावार्थः— यो यज्ञः पूर्वोक्ते मंत्रे वसुरुद्रादित्यैः सिध्यति स वायुजलशुद्धिद्वारा सर्वाणि स्थानानि सर्वाणि वस्तूनि च प्रियाणि निश्चलसुखसाधकानि ज्ञानवर्धकानि च करोति तेषां वृद्धये रक्षणाय च सर्वैर्मनुष्यैर्व्यापकेश्वरस्य प्रार्थना सम्यक् पुरुषार्थश्च कर्तव्य इति ॥६॥

पदार्थः— जो . (जुहू) हवि अग्निमें डालनेके लिये सुखकी उत्पन्न करनेवाली स्त्रुक् । (घृताची) घृतयुक्त । (असि) होती है । (सा) वह यज्ञमें युक्त की हुई सारग्रहणकी क्रिया है सो । (प्रियेण) सुखोंसे तृप्त करनेवाला शोभायमान । (धाम्ना) स्थानके साथ वर्तमान होके (इदम्) यह । (प्रियम्) जिसमें तृप्त करनेवाले (सदः) उत्तम २ सुखोंको प्राप्त होते हैं उनको । (आसीद) सिद्ध करती हैं । जो । (नाम्ना) प्रसिद्धीसे । (उपभृत्) समीप प्राप्त हुए पदार्थोंको धारण करने तथा । (घृताची) जलको प्राप्त करानेवाली हस्तक्रिया । (असि) है । (सा) वह यज्ञमें युक्त की हुई । (प्रियेण) प्रीतिके हेतु । (धाम्ना) स्थलसे । (इदम्) यह ओषधी आदि पदार्थोंका समूह । (प्रियं) जो कि आरोग्यपूर्वक सुखदायक और (सदः) दुःखोंका नाश करनेवाला है उसको । (आसीद) अच्छी प्रकार प्रा-

प्त करती है तथा जो । (ध्रुवा) स्थिर सुखों वा । (घृताची) आयुके निमित्तकी देनेवाली विद्या । (असि) होती है । (सा) वह अच्छी प्रकार उत्तम कार्योंमें युक्त की हुई । (प्रियेण) प्रीति उत्पन्न करनेवाले स्थिरताके निमित्तसे । (इदम्) इस । (प्रियम्) आनन्द करानेवाले जीवन वा । (सदः) वस्तुओंको । (आसीद्) प्राप्त करता है । जिस क्रिया करके । (प्रियेण) प्रसन्नताके करनेहारे । (धान्ना) हृदयसे । (प्रियम्) प्रसन्नता करनेवाला । (सदः) ज्ञान (आसीद्) अच्छी प्रकार प्राप्त होता है । (सा) वह विज्ञानरीति सबको नित्य सिद्ध करनी चाहिये । हे (विष्णो) व्यापकेश्वर जैसे जो २ (ऋतस्य योनौ) शुद्ध यज्ञमें । (ध्रुवा) स्थिर वस्तु । (असदन्) हो सके वैसेही उनकी निरंतर । (पाहि) रक्षा कीजिये तथा कृपा करके यज्ञकी । (पाहि) रक्षा कीजिये । (यज्ञन्यम्) यज्ञको प्राप्त करने । (यज्ञपतिम्) यज्ञको पालन करनेहारे यज्ञमानकी । (पाहि) रक्षा करी और यज्ञको प्रकाशित करनेवाले । (मां) मुझे । (च) भी । (पाहि) पालिये ॥ ६ ॥

भावार्थः— जो यज्ञ पूर्वोक्त मंत्रमें वसु, रुद्र और आदित्यसे सिद्ध होनेके लिये कहा है वह वायु और जलकी शुद्धिके द्वारा सब स्थान और सब वस्तुओंको प्रीति करानेहारे उत्तम सुखको बढ़ानेवाले कर देता है सब मनुष्योंको उनकी वृद्धि वा रक्षाके लिये व्यापक ईश्वरकी प्रार्थना और सदा अच्छी प्रकार पुरुषार्थ करना चाहिये ॥ ६ ॥

अग्ने वाजजिदित्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । भु-

रिक्पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

। पुनः स यज्ञः कीदृश इत्युपदिश्यते ।

। फिर वह यज्ञ कैसा है सो अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ॥

अग्ने वाजजिद्वाजन्त्वा सरिष्यन्तं वाजजित् सम्मार्ज्मि नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यः सुयमे मे भूयास्तम् ॥ ७ ॥

अग्ने । वाजजिदिति वाजऽजित् । वाजम् । त्वा । सरिष्यन्तम् । वाजजितमिति वाजऽजितम् । सम् । मार्ज्मि । नमः । देवे-

भ्यः । स्वधा । पितृभ्य इति पितृभ्यः । सुयमे इति सुयमे ।
मे । भूयास्तम् ॥ ७ ॥

पदार्थः— (अग्ने) अग्निर्भौतिकः । (वाजजित्) वाजमन् ज-
यति येन सः । वाज इत्यन्ननामसु पठितम् । निघं० २।७ । अत्रोभ-
यत्र कृतो बहुलमिति करणे क्तिप् । (वाजम्) वेगवन्तम् । (त्वा)
तम् । (सरिष्यन्तम्) सर्वान् पदार्थानन्तरिक्षं गमयिष्यन्तम् । (वा-
जजितम्) वाजं युद्धं जयति येन तम् । (सम्) सम्यगर्थे । (मा-
र्जिम) मार्ष्टि वा अत्र पक्षे पुरुषव्यत्ययः । (नमः) अमृतात्मकं ज-
लम् । नम इत्युदकनामसु पठितम् । निघं० १।१२ । (देवेभ्यः) दि-
व्यसुखकारकेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो वस्वादिभ्यः । (स्वधा) अमृतात्मक-
मन्नम् । स्वधेत्यन्ननामसु पठितम् । निघं० २।७ । स्वं स्वकीयं सुखं
दधात्यनया सा । (पितृभ्यः) पालनहेतुभ्य ऋतुभ्यः । ऋतवो वै
पितरः । श० २।५।२।३२ । (सु) शोभनेऽर्थे । (यमे) यच्छन्ति वल-
पराक्रमौ याभ्यां ते । (मे) मम । (भूयास्तम्) भूयास्ताम् । अत्र
व्यत्ययः । अयं मंत्रः । श० १।३।६।१४—१५ । व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः— यतोऽयमग्निर्वाजजिद्रूत्वा सर्वान् पदार्थान् संमार्ष्टि
तस्मात्तमहं वाजं सरिष्यन्तं वाजजितं संमार्जिम येन यज्ञेन प्रयुक्तेना-
ग्निना देवेभ्यो नमः पितृभ्यः स्वधा सुयमे भवतस्तेनैते मे मम सुयमे
भूयास्तम् भूयास्ताम् ॥ ७ ॥

भावार्थः— ईश्वर उपदिशति । मनुष्यैर्यः पूर्वमंत्रोक्तोऽग्निर्यज्ञस्य
मुख्यसाधनः कर्तव्यः । कुतः । अग्नेरूर्ध्वगमनशीलेन सर्वपदार्थछेदक-
त्वात् । यानास्त्रेषु सम्यक् प्रयुक्तेन शीघ्रगमनविजयहेतुः सन्नृतुभिर्दि-
व्यान् पदार्थान् संपाद्य शुद्धे सुखप्रापके अन्नजले करोतीति विज्ञा-
तव्यम् ॥ ७ ॥

पदार्थः— जिससे यह । (अग्ने) अग्नि । (वाजजित्) अर्थात् जो उरुष्ट्र अन्नको प्राप्त करानेवाला होके सब पदार्थोंको शुद्ध करता है इससे मैं । (त्वा) उस (वाजम्) वेगवाले । (सरिष्यन्तम्) सब पदार्थोंको अन्तरिक्षमें पहुंचाने और । (वाजजितम्) अर्थात् युद्धको जितानेवाले भौतिक अग्निको । (सम्मार्द्धम्) अच्छी प्रकार शुद्ध करता हूं यज्ञमें युक्त किये हुए जिस अग्निसे । (देवेभ्यः) सुखकारक पूर्वोक्त वसु आदिसे सुखके लिये । (नमः) अत्यंत मधुर श्रेष्ठ जल तथा । (पितृभ्यः) पालनके हेतु जो वसन्त आदि ऋतु हैं उनसे जो आरोग्यके लिये । (स्वधा) अमृतात्मक अन्न किये जाते हैं वे (सुयमे) बल वा पराक्रमके देनेवाले उस यज्ञसे । (मे) मेरे लिये । (भूयास्तम्) होवें ॥ ७ ॥

भावार्थ— ईश्वर उपदेश करता है कि प्रथम मंत्रमें कहे हुए यज्ञका मुख्यसाधन अग्नि होता है । क्योंकि जैसे प्रत्यक्षमें भी उसकी लपट देखनेमें आती है वैसे अग्निका ऊपरहीको चलने जलनेका स्वभाव है तथा सब पदार्थोंके छिन्नभिन्न करनेका भी उसका स्वभाव है । और यान वा अस्त्रशस्त्रोंमें अच्छी प्रकार युक्त किया हुआ शीघ्रगमन वा विजयका हेतु होकर वसन्त आदि ऋतुओंसे उत्तम २ पदार्थोंका संपादन करके अन्न और जलको शुद्ध वा सुख देनेवाले कर देता है ऐसा जानना चाहिये ॥ ७ ॥

अस्कन्नमद्येत्यस्य ऋषिः स एव । विष्णुर्देवता । विरा-

ट् पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

। पुनः स कीदृशो भूत्वा किं करोतीत्युपदिश्यते ।

। फिर भी उक्त यज्ञ कैसा होकर क्या करता है सो अगले मंत्रमें प्रकाश किया है ।

अस्कन्नमद्य देवेभ्य आज्यं संभ्रियासमंघ्रिणा वि-
ष्णो मा त्वाव क्रमिषं वसुमतीमग्ने ते छायामुप-
स्थेपं विष्णो स्थानमसीत इन्द्रो वीर्यमकृणो-
दूर्ध्वोर्ध्वरऽऽस्थात् ॥ ८ ॥

अस्कन्नम् । अद्य । देवेभ्यः । आज्यम् । सम् । भ्रियासम् ।

अंघ्रिणा । विष्णो इति विष्णो । मा । त्वा । अव । क्रमिष-

म् । वसुमतीमिति वसुमतीम् । अग्ने । ते । छायाम् । उपस्थेषम् । विष्णोः । स्थानम् । असि । इतः । इन्द्रः । वीर्यम् । अकृणोत् । ऊर्ध्वः । अध्वरः । आ । अस्थात् ॥८॥

पदार्थः— (अस्कन्नम्) अविशुद्धम् । (अद्य) अस्मिन्नहनि । (देवेभ्यः) दिव्यसुरवानां प्राप्तये । (आज्यम्) घृतादिकम् । (सम्) क्रियायोगे । (भ्रियासम्) धारयेयम् । (सम्) क्रियायोगे । (अग्नि-णा) गमनसाधनेनाग्निना । (विष्णो) व्यापकेश्वर । (मा) निषेधार्थे । (त्वा) तंवा । (अव) अवेति विग्रहार्थीयः । निरु० १।३ । (क्रमि-षम्) उल्लंघयेयम् । अत्र लिङर्थे लुङ् । (वसुमतीम्) वसूनि वहूनि वस्तूनि भवन्ति यस्यां ताम् । अत्र भूयर्थे मतुप् । (अग्ने) परमेश्वर भौतिको वा । (ते) तव तस्य वा । (छायाम्) आश्रयम् । (उप) क्रियार्थे । (स्थेषम्) उपपत्सीय । अत्र लिङ्याशिष्यङित्यङि कृते छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वादियादेश आर्द्धधातुकत्वात्सकारलोपो न भवति । (विष्णोः) यज्ञस्य । (स्थानम्) स्थित्यर्थम् । (असि) भवति । अत्र व्यत्ययः । (इतः) स्थानात् । (इन्द्रः) सूर्यो वायुर्वा । (वी-र्यम्) वीरस्य कर्म पराक्रमं वा । (अकृणोत्) करोति । अत्र लङर्थे लङ् । (ऊर्ध्वः) आकाशस्थः सन् । (अध्वरः) यज्ञः । (आ) समन्तात् । (अस्थात्) तिष्ठति । अत्र लङर्थे लुङ् । अयं मंत्रः । श० १।४।१-३ व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अन्वयः— अहं देवेभ्यो यदस्कन्नमविशुद्धमाज्यमग्निणा संभ्रिया-समद्य त्वा तदहं मावक्रमिषं मोल्लंघयेयम् । हे अग्ने जगदीश्वर ते तव वसुमतीं छायामहमुपस्थेषमुपपत्सीय । योयमग्निर्विष्णोर्यज्ञस्य स्थानम-स्यस्ति तस्यापि वसुमतीं छायामुपस्थाय यज्ञं साधयामि । य ऊर्ध्वो-

ध्वरोऽग्नौ हुतः समन्तात् तिष्ठति तमित इन्द्रो धृत्वा वीर्य्यमकृ-
णोत् करोति ॥ ८ ॥

भावार्थः— ईश्वर उपदिशति येन पूर्वोक्तेन यज्ञेनान्नजले शुद्धे पुष्कले भवतस्तदेतस्य सिध्यर्थं मनुष्यैः पुष्कलाः संभाराः सदा चेत-
व्याः । नैव मम व्यापकस्याज्ञामुल्लंघ्य वर्तितव्यम् । किन्तु बहुसुखप्रा-
पकं मदाश्रयं गृहीत्वाऽग्नौ यो यज्ञः क्रियते । यमिन्द्रः स्वकीयैः कि-
रणैश्छित्त्वा वायुना सहोर्ध्वमाकृष्योर्ध्वं मेघमण्डले स्थापयति पुनस्त-
स्माद्भूमिं प्रति निपातयति येन भूमौ महद्दीर्य्यं जायते स सदाऽनुष्ठा-
तव्य इति ॥ ८ ॥

पदार्थः— मैं । (देवेभ्यः) उत्तम सुखोंकी प्राप्तिके लिये जो (अस्कन्नम्) नि-
श्चलसुखदायक । (आज्यम्) घृतआदि उत्तम २ पदार्थ हैं उसको (अग्निना) प-
दार्थ पहुंचानेवाले अग्निसे । (अद्य) आज । (संभ्रियासम्) धारण करूं और
(त्वा) उसका मैं । (मावक्रमिषम्) कभी उल्लंघन न करूं । तथा हे (अग्ने) जग-
दीश्वर । ते आपके । (वसुमतीम्) पदार्थ देनेवाले । (छायाम्) आश्रयको । (उ-
पस्थेषम्) प्राप्त होऊं । जो यह । (अग्ने) अग्नि । (विष्णोः) यज्ञके । (स्थानम्)
ठहरनेका स्थान । (असि) है उसके भी । (वसुमतीम्) उत्तम पदार्थ देनेवाले ।
(छायाम्) आश्रयको मैं । । (उपस्थेषम्) प्राप्त होकर यज्ञको सिद्ध करताहूं तथा
जो । (ऊर्ध्वः) आकाश और जो (अध्वरः) यज्ञ अग्निमें ठहरनेवाला । (आ) सब
प्रकारसे । (अस्थात्) ठहरता है उसको । (इंद्रः) सूर्य्य और वायु धारण करके ।
(वीर्य्यम्) कर्म अथवा पराक्रमको । (अकृणोत्) करते हैं ॥ ८ ॥

भावार्थ— ईश्वर उपदेश करता है कि जिस पूर्वोक्त यज्ञसे जल और वायु
शुद्ध होकर बहुतसा अन्न उत्पन्न करनेवाले होते हैं उसको सिद्ध करनेके लिये म-
नुष्योंको बहुतसी सामग्री जोड़नी चाहिये । जैसे मैं सर्वत्र व्यापक हूं मेरी आज्ञा
कभी उल्लंघन नहीं करनी चाहिये किन्तु जो असंख्यात सुखोंका देनेवाला मेरा आ-
श्रय है उसको सदा ग्रहण करके अग्निमें जो हवन किया जाता है तथा जिसको
सूर्य्य अपनी किरणोंसे खेचकर वायुके योगसे ऊपर मेघमंडलमें स्थापन करता है
और फिर वह उसको वहांसे मेघद्वारा गिरा देता है और जिससे पृथिवीपर बड़ा

सुख उत्पन्न होता है उस यज्ञका अनुष्ठान सब मनुष्योंको सदा करना योग्य है ॥८॥

। अग्ने वेरित्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । ज-

गती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

। पुनस्तेन किं भवतीत्युपदिश्यते ।

॥ फिर उस यज्ञसे क्या लाभ होता है सो अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ॥

अग्ने वेहोत्रं वेदूत्यमवतान्त्वान्द्यावापृथिवी अव

त्वं द्यावापृथिवी स्विष्टकृद्देवेभ्य इन्द्राज्येन

हविषा भूत्स्वाहा संज्योतिषा ज्योतिः ॥ ९ ॥

अग्ने । वेः । होत्रम् । वेः । दूत्यम् । अवताम् । त्वाम् ।

द्यावापृथिवीइति द्यावाऽपृथिवी । अव । त्वम् । द्यावापृ-

थिवीइति द्यावाऽपृथिवी । स्विष्टकृदिति स्विष्टऽकृत् ।

देवेभ्यः । इन्द्रः । आज्येन । हविषा । भूत् । स्वाहा ।

सम् । ज्योतिषा । ज्योतिः ॥ ९ ॥

पदार्थः— (अग्ने) परमेश्वर भौतिको वा । (वेः) विद्धि वेदयति प्रापयति वा । अत्रोभयत्र लङर्थे लङ् । वी गति० इत्यस्य प्रयोगोऽड-
भावश्च । (होत्रम्) जुह्वति यस्मिन् तद्यज्ञकर्म । (वेः) विद्धि वेदय-
ति प्रापयति वा । (दूत्यम्) दूतस्य कर्म तत् । दूतस्य भागकर्म-
णी । अ० ४।४।१२१ । अनेन यत्प्रत्ययः । (अवताम्) रक्षतः ।
(त्वाम्) तत् । (द्यावापृथिवी) द्यौश्च पृथिवी च ते । दिवो द्यावा ।
अ० ६।३।२९ । अनेन इन्द्रे समासे दिवः स्थाने द्यावादेशः । (अव)
रक्ष रक्षति वा । अत्र पक्षे व्यत्ययः । (त्वं) स वा । (द्यावापृथिवी) अ-
स्मत्प्राप्ते न्यायप्रकाशपृथिवीराज्ये । द्यावापृथिवी इति पदनामसु पठि-
तम् । निघ्न० ५।३ । इत्यत्र प्राप्त्यर्थो गृह्यते । (स्विष्टकृत्) यः शो-

भनमिष्टं करोति सः । (देवेभ्यः) विद्द्ध्यो दिव्यसुखेभ्यो वा । (इन्द्रः) भौतिकः सूर्यो वायुर्वा । इन्द्रेण वायुना । ऋ० १।१४।१० ।
अनेनेन्द्रशब्देन वायुरपि गृह्यते । (आज्येन) यज्ञेऽग्नौ च प्रक्षेपितुं
योग्येन घृतादिना हविषा संस्कृतेन होतव्येन पदार्थेन । (भूत्) भव-
ति । अत्र लङर्थे लुङ् । अडभावश्च । (स्वाहा) वेदवाणीदं कर्माह ।
(सम्) सम्यगर्थे । (ज्योतिषा) तेजस्विना लोकसमूहेन सह । (ज्यो-
तिः) प्रकाशवान् । द्युतेरिसन्नादेश्वजः । उ० २।१०६ । इति द्युतधा-
तेरिसन्प्रत्यय आदेर्जकारादेशश्च । अयं मंत्रः । श० १।४।१।४-९ ।
व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अन्वयः— हे परमेश्वर ये द्यावापृथिवी यज्ञमवतां रक्षतस्ते त्वं वेः
रक्ष । यथायमग्निर्होत्रं दूत्यं च कर्म प्राप्तो द्यावापृथिवी रक्षति तथा
हे भगवन् देवेभ्यः स्विष्टकृत्वमस्मान् वेः सदा पालय । यथायमा-
ज्येन हविषा ज्योतिषासह ज्योतिः स्विष्टकृदिन्द्रो द्यावापृथिव्यो रक्ष-
को भूद्भवति तथा त्वं विज्ञानज्योतिःप्रदानेनास्मान्समवेति स्वाहा ॥ ९ ॥

भावार्थः— ईश्वरो मनुष्येभ्यो वेदेषूपदिष्टवानस्ति । मनुष्यैर्यद्यद-
ग्निपृथिवीसूर्यवाय्वादिभ्यः पदार्थेभ्यः होत्रं दूत्यं च कर्मनिमित्तं विदि-
त्वाऽनुष्ठीयते तत्तदिष्टकारि भवति । अष्टममंत्रेण यज्ञसाधनं यदुक्तं
तत्फलं नवमेन प्रकाशितमिति ॥ ९ ॥

पदार्थः— हे (अग्ने) परमेश्वर जो । (द्यावापृथिवी) प्रकाशमय सूर्यलोक
और पृथिवीयज्ञकी (अवताम्) रक्षा करते हैं उनकी । (त्वं) आप । (वेः) रक्षा करो
तथा जैसे यह भौतिक अग्नि (होत्रम्) यज्ञ और । (दूत्यम्) दूत कर्मको प्राप्त हो-
कर । (द्यावापृथिवी) प्रकाशमय सूर्यलोक और पृथिवीकी रक्षा करता है । वैसे हे
(भगवन्) (देवेभ्यः) विद्वानोंके लिये । (स्विष्टकृत्) उनकी इच्छाऽनुकूल अच्छे
कार्यके करनेवाले आप हमलोगोंकी । (अव) रक्षा कीजिये जो यह । (आज्येन)
यज्ञके निमित्त अग्निमें छोड़ने योग्य घृत आदि उत्तम २ पदार्थ । (हविषा) सं-

स्कृत अर्थात् अच्छी प्रकार शुद्ध किये हुए होमके योग्य कस्तूरी केसर आदि पदार्थ वा । (ज्योतिषा) प्रकाशयुक्त लोकोंके साथ । (ज्योतिः) प्रकाशमय किरणोंसे (स्विष्टकृत्) अच्छे २ वांछित कार्य सिद्ध करानेवाला । (इन्द्रः) सूर्य लोक भी । (द्यावापृथिवी) हमारे न्याय वा पृथिवीके राज्यकी रक्षा करनेवाला । (अभूत्) होता है वैसे आप (ज्योतिः) विज्ञानरूप ज्योतिके दानसे हम लोगोंकी (अव) रक्षा कीजिये इसकर्मको । (स्वाहा) वेदवाणी कहती है ॥ ९ ॥

भावार्थः— ईश्वरने मनुष्योंके लिये वेदोंमें उपदेश किया है कि जो २ अग्नि पृथिवी सूर्य और वायुआदि पदार्थोंके निमित्तोंको जानके होम और दूतसंबन्धी कर्मका अनुष्ठान करना योग्य हैं सो २ उनकेलिये वांछित सुखके देनेवाले होते हैं । अष्टममंत्रसे कहे हुए यह साधनका फल नवमे मंत्रसे प्रकाशित किया है ॥ ९ ॥

। मयीदमित्यस्य ऋषिः स एव । इन्द्रो देवता । भुरि-

ग्राह्मी पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

। अथ तज्जन्यं फलमुपदिश्यते ।

। अब अगले मंत्रमें उक्त यज्ञसे उत्पन्न होनेवाले फलका उपदेश किया है ।

मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायो मघवानः
सचन्ताम् ॥ अस्माकं सन्त्वाशिषः सत्या नः
सन्त्वाशिष उपहूता पृथिवी मातोपमां पृथिवी
माता ह्वयतामग्निराग्नीध्रात्स्वाहा ॥ १० ॥

मयि । इदम् । इन्द्रः । इन्द्रियम् । दधातु । अस्मान् । रायः ।
मघवान् इति मघवानः । सचन्ताम् । अस्माकम् । सन्तु ।
आशिष इत्याशिषः । सत्याः । नः । सन्तु । आशिष इत्या-
शिषः । उपहूतेत्युपहूता । पृथिवी । माता । उप । माम् ।
पृथिवी । माता । ह्वयताम् । अग्निः । आग्नीध्रात् । स्वा-
हा ॥ १० ॥

पदार्थः— (मयि) आत्मनि । (इदम्) यच्छुद्धं ज्ञानयुक्तं साधु-

कारि प्रत्यक्षं तत् । (इन्द्रः) परमेश्वरः । (इन्द्रियम्) इन्द्रस्यैश्व-
र्यप्राप्तेर्लिङ्गं चिह्नमिन्द्रेण परमेश्वरेण दृष्टमिन्द्रेण परमेश्वरेण सृष्टं प्र-
काशितमिन्द्रेण विद्यावता जीवेन जुष्टं संप्रीत्या सेवितमिन्द्रेण परमे-
श्वरेण यदत्तं सर्वसुखज्ञानसाधकम् । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्र-
सृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । अ० ५।२।१३। अनेनोक्तेष्वर्थेष्वि-
न्द्रियशब्दो निपातितः । (दधातु) नित्यं धारयतु । (अस्मान्) म-
नुष्यान् । (रायः) विद्यासुवर्णचक्रवर्तिराज्यादिधनानि राय इति धन-
नामसु पठितम् । निघं० २।१०। (मघवानः) मघानि वहूनि धना-
नि विद्यन्ते येष्वैश्वर्ययोगेषु ते । अत्र भूम्न्यर्थे मतुप् । मघमिति ध-
ननामधेयं मंहतेर्दानकर्मणः । निरु० १।७। (सचन्ताम्) समवेता प्रा-
प्ता भवन्तु । (अस्माकम्) परोपकारिणां धार्मिकाणां मानवानाम् ।
(सन्तु) भवन्तु । (आशिषः) कामनाः । (सत्याः) सिद्धाः । (नः)
अस्माकं विद्यावतां राज्यसेविनाम् । (सन्तु) भवन्तु । (आशिषः)
न्यायेच्छाविशिष्टाः क्रियाः । शास इत्वे आशासः क्वावुपसंख्यानम् ।
अ० ६।४।३४। अनेन वार्तिकेनाशीरिति सिद्धः । (उपहूता) उपहू-
यते जनैराज्यसुखार्थं या । (पृथिवी) पृथुसुखनिमित्ता । (माता)
मान्यकरणहेतुः । (उप) गतार्थे । (मां) सुखार्थिनं धार्मिकम् । (पृ-
थिवी) पृथुसुखदात्री विद्या । (माता) धर्मार्थकाममोक्षसिद्ध्या मा-
न्यदात्री । (ह्वयताम्) स्पर्धतामुपदिशताम् (अग्निः) ईश्वरः । (आ-
ग्नीध्रात्) अग्निरिध्यते प्रदीप्यते यस्मिन् तस्येदं शरणमाश्रयणं तस्मा-
त् । अग्नीधः शरणेऽत्र भं च । अ० ४।३। १२०। अनेन वार्तिकेना-
धिकरणवाचिनः क्विबन्तादग्नीध् प्रातिपदिकादत्रप्रत्ययः । (स्वा-
हा) सुहुतमाह यया सा ॥ अयं मंत्रः । श० १।६।३। ३३-४४
व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः— इन्द्रो मयी दमिन्द्रियं रायश्च दधातु तत्कृपया स्वपुरु-
पार्थेन च यथा वयं मघवानो भवेम तथाऽस्मान् रायः सचन्ताम् । ए-
व चास्माकमाशिषः सत्याः सन्त्वेवं मातेयं पृथिवी विद्योपहूता च स-
ती मामुपाह्वयतामुपदिशताम् । तथा मयाऽनुष्ठितोऽयमग्निराग्नीध्रादि-
ष्टकृत्सन् नोऽस्माकं सुखान्युपह्वयति । एवं सम्यग्घुतमिष्टकारि भव-
तीति स्वाहा वेदवाण्याह ॥ १० ॥

भावार्थः— ये पुरुषार्थिन ईश्वरोपासकास्त एव शोभनं मनःश्रे-
ष्ठान्युत्तमानि धनानि सत्या इच्छाश्च प्राप्नुवन्ति नेतरे । सर्वस्य मान्य-
प्राप्तिहेतुत्वात् भूमिविद्ये पृथिवीशब्देनात्र प्रकाशिते स्तः । सर्वैरेते
सदोपकर्तव्ये भवत इतीश्वरोऽनेन वेदमंत्रेणाह । नवममंत्रेणाग्न्यादि-
भ्यः साधितेभ्य इष्टसुखप्राप्तिरुदिता सैवानेन दशमेन मंत्रेण प्रकाशि-
तेति ॥ १० ॥

पदार्थः— (इन्द्रः) परमेश्वर । (मयि) मुझमें । (इदम्) प्रत्यक्ष । (इन्द्रियं)
ऐश्वर्यकी प्राप्तिके चिन्ह तथा परमेश्वरने जो अपने ज्ञानसे देखा वा प्रकाशित
क्रिया है और सब सुखोंको सिद्ध करानेवाले जो विद्वानोंको दिया है जिसको वे इन्द्र
अर्थात् विद्वान् लोग प्रीतिपूर्वक सेवन करते हैं उन्हें तथा । (रायः) विद्या सुवर्ण
वा चक्रवर्ति राज्य आदि धनोंको । (दधातु) नित्य स्थापन करे और उसकी रूपासे
तथा हमारे पुरुषार्थसे । (मघवानः) जिनमें की बहुत धन विद्यमान राज्य आदि
पदार्थ हैं जिनकरके हम लोग पूर्ण ऐश्वर्ययुक्त हों वैसे धन । (नः) हम विद्वान् ध-
र्मात्मा लोगोंको । (सचन्ताम्) प्राप्त हों तथा इसी प्रकार । (अस्माकम्) हम परो-
पकार करनेवाले धर्मात्माओंकी । (आशिषः) कामना । (सत्याः) सिद्ध । (सन्तु) हों
और ऐसेही । (नः) हमारी । (आशिषः) न्यायपूर्वक इच्छायुक्त जो क्रिया हैं वे
भी । (सत्याः) सिद्ध । (सन्तु) हों तथा इसीप्रकार । (माता) धर्म अर्थ काम
और मोक्षकी सिद्धिसे मान्य करनेहारी विद्या और (पृथिवी) बहुत सुख देनेवाली
भूमि है । (उपहूता) जिसको राज्य आदि सुखके लिये मनुष्य क्रमसे प्राप्त होते
हैं वह । (मां) सुखकी इच्छा करनेवाले मुझको । (उपह्वयताम्) अच्छी
प्रकार उपदेश करती है तथा मेरा अनुष्ठान किया हुआ यह । (अग्निः)

जिस भौतिकअग्निको कि । (आग्नीध्रात्) इन्धनादिसे प्रज्वलित करते हैं वह वांछित सुखोंका करनेवाला होकर । (नः) हमारे सुखोंका आगमन करावें क्योंकि ऐसेही अच्छी प्रकार होमको प्राप्त होके चाहे हुए कार्योंको सिद्ध करनेहारा होता है । (स्वाहा) सब मनुष्योंके करनेके लिये वेदवाणी इस कर्मको कहती है ॥

भावार्थः— जो मनुष्य पुरुषार्थी परोपकारी ईश्वरके उपासक हैं वेही श्रेष्ठ-ज्ञान उत्तम धन और सत्य कामनाओंको प्राप्त होते हैं और नहीं । जो सबको मान्य देनेके कारण इस मंत्रमें पृथिवीशब्दसे भूमि और विद्याका प्रकाश किया है सोये सब मनुष्योंको उपकारमें लानेके योग्य हैं । ईश्वरने इस वेदमंत्रसे यही प्रकाशित किया है तथा जो नवम मंत्रसे अग्नि आदि पदार्थोंसे इच्छित सुखकी प्राप्ति कही है वही बात दशममंत्रसे प्रकाशित की है ॥ १० ॥

उपहूतेत्यस्य ऋषिः स एव द्यावापृथिवी देवते । ब्राह्मी

बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेवार्थं द्रढयति ॥

। फिर भी अगले मंत्रमें उक्त अर्थको दृढ किया है ।

उपहूतो द्यौष्पितोपमां द्यौष्पिता ह्वयतामग्निराग्नी
ध्रात्स्वाहा ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बा-
हुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । प्रतिगृह्णाम्यग्नेष्ट्वा-
स्येन प्राश्नामि ॥ ११ ॥

उपहूत इत्युपहूतः । द्यौः । पिता । उप । माम् । द्यौः ।
पिता । ह्वयताम् । अग्निः । आग्नीध्रात् । स्वाहा । देवस्य ।
त्वा । सवितुः । प्रसवइति प्रसवे । अश्विनोः । बाहुभ्या-
मिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । प्रति । गृह्णामि ।
अग्नेः । त्वा । आस्येन । प्र । अश्नामि ॥ ११ ॥

पदार्थः— (उपहूतः) कृतोपह्वानः । (द्यौः) प्रकाशरूपः । (पिता) सर्वपालक ईश्वरः । (उप) क्रियार्थे । (मां) सुखभोक्तारं । (द्यौः) प्रका-

शमयः। (पिता) पालनहेतुः सूर्य्यलोकः (ह्वयताम्) ह्वयति अत्र व्यत्ययेन लङर्थे लोट् (अग्निः) जाठरस्थः । (आग्नीधात्) अन्नाशयात् । साधुत्वमस्य पूर्ववज्ज्ञेयम् । (स्वाहा) सुहुतं सुखकार्यहेश्वरः । (देवस्य) हर्षकरस्य । (त्वा) त्वां तं वा । (सवितुः) सर्वस्य जगतः प्रसवितुरीश्वरस्य । (प्रसवे) उत्पन्नेऽस्मिन् जगति । (अश्विनोः) प्राणापानयोः । (वाहुभ्याम्) आकर्षणधारणाभ्याम् । (पूष्णः) पुष्टि-हेतोः समानस्य वायोः । (हस्ताभ्याम्) शोधनसर्वांगप्रापणाभ्याम् । (प्रतिगृह्णामि) नित्यं स्वीकरोमि । (अग्नेः) भौतिकस्य । (पाचकस्य) । (त्वा) तं भक्ष्यं पदार्थम् । (आस्येन) मुखेन ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकादास्यम् । अ० १।१।९। इति महाभाष्ये । अस्यन्ति प्रक्षिपन्ति उदरेऽन्नादिकं येन तदास्यं मुखम् । (प्र) गुणैर्यत्प्रकृष्टं तदर्थे । क्रियायोगे । प्रपेत्येतस्य प्रातिलोभ्यं प्राह । निरु० १ । ३ (अश्नामि) भुंजे । अयं मंत्रः । श० १।६।३।३ ९-४४ व्याख्यातः ॥ १ १

अन्वयः— मया द्यौः पितेश्वर उपहूतो मामुपह्वयतां स्वीकरोत्वेवं मया द्यौः पिता पालनहेतुः सूर्य्यलोक उपहूतः स्पर्द्धितः सन् मां विद्यायै उपह्वयति । योऽग्निः स्वाहा सुहुतं भुक्तमन्नमाग्नीधात् पचति यो देवस्य सवितुः प्रसवे वर्त्तमानोस्ति तमहं भोगमश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । गृहीत्वा च प्रदीतस्याग्नेर्मध्ये पाचयित्वाऽऽस्येन प्राश्नामि ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । मनुष्यैरात्मशुद्ध्यर्थमनन्तविद्याप्रकाशकस्य परमेश्वरस्याह्वानं नित्यं कार्यम् । तथा च विद्यासिद्धये चक्षुषा संशोध्य जाठराग्निं प्रदीप्य संस्कृतं मितमन्नं नित्यं भोक्तव्यम् । ईश्वरेण जगत्पुत्पादितैः पदार्थैर्यः सर्वो भोगः सिध्यति । स च विद्याधर्मयुक्तेन व्यवहारेण भोक्तव्यो भोजयितव्यश्च । ये पूर्वमंत्रेण पृथि-

व्यां विद्यया प्राप्तव्या मान्यकारिणः पदार्था उक्तास्तेषां भोगे धर्मे-
ण युक्त्या च सर्वैः कार्य्य इत्यनेन प्रतिपादितः ॥ ११ ॥

पदार्थः— मुभ्भसे जो (द्यौः) प्रकाशमय । (पिता) सर्वपालक ईश्वर ।
(उपहूतः) प्रार्थना किया हुआ । (मां) सुख भोगनेवाले मुभ्भको । (उपह्वयताम्)
अच्छी प्रकार स्वीकार करे इसी प्रकार जो । (द्यौः) प्रकाशवान् । (पिता) सब
उत्तम क्रियाओंका पालनेका हेतु सूर्य्यलोक मुभ्भसे । (उपहूतः) क्रियाओंमें प्रयुक्त
किया हुआ । (मां) सब सुख भोगनेवाले मुभ्भको विद्याके लिये । (उपह्वयताम्)
युक्त करता है तथा जो । (अग्निः) जाठराग्नि । (स्वाहा) अच्छे भोजन किये हुए
अन्नको । (आग्नीध्रात्) उदरमें अन्नके कोठेमें पचा देता है उससे मैं । (देवस्य)
हर्ष देने । (सवितुः) और सबके उत्पन्न करनेवाले परमेश्वरके उत्पन्न किये हुए ।
(प्रसवे) संसारमें विद्यमान और । (त्वा) उस उक्त भोगको । (अश्विनोः) प्राण
और अपानके । (बाहुभ्याम्) आकर्षण और धारणगुणोंसे तथा । (पूष्णः) पु-
ष्टिके हेतुसमान वायुके । (हस्ताभ्याम्) शोधन वा शरीरके अंग २ में पहुंचानेके
गुणसे । (प्रतिगृह्णामि) अडीप्रकार ग्रहण करता हूं ग्रहण करके । (अग्नेः) प्रज्व-
लित अग्निके बीचमें पकाकर । (त्वा) उस भोजन करनेयोग्य अन्नको । (आ-
स्येन) अपने मुखसे । (प्राश्नामि) भोजन करता हूं ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है मनुष्योंको अपने आत्माकी शुद्धिके लिये
अनंत विद्याके प्रकाश करनेवाले परमेश्वर पिताका आह्वान अर्थात् अच्छी प्रकार
नित्य सेवन करना चाहिये तथा विद्याकी सिद्धिके लिये उदरकी अग्निको दीप्त कर
और नेत्रोंसे अच्छी प्रकार देखके संस्कार किये हुए प्रमाणयुक्त अन्नका नित्य भो-
जन करना चाहिये सब भोग इस संसारमें जो कि ईश्वरके उत्पन्न किये पदार्थ हैं
उनसे सिद्ध होते हैं वह भोग विद्या और धर्मयुक्त व्यवहारसे भोगना चाहिये और
वैसेही औरोंको वर्ताना चाहिये जो पूर्वमंत्रसे पृथिवीमें विद्यासे प्राप्त होने वा मान्य-
के करानेवाले पदार्थ कहेहैं उनका भोग धर्म वा युक्तिके साथ सब मनुष्योंको
करना चाहिये । ऐसा इस मंत्रसे प्रतिपादन किया है ॥ ११ ॥

एतन्त इत्यस्य ऋषिः स एव । सविता देवता । भुरिग्वृहती

छन्दः । मध्यमः । स्वरः ॥

॥ कस्मै प्रयोजनाय केनायं विद्याप्रबन्धः प्रकाशित इत्युपदिश्यते ॥

। किस प्रयोजनके लिये और किसने यह विद्याका प्रबंध प्रकाशित किया है
सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

एतन्ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे
तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिन्तेन मामव ॥ १२ ॥

एतम् । ते । देव । सवितः । यज्ञम् । प्र । आहुः । बृहस्पतये ।
ब्रह्मणे । तेन । यज्ञम् । अव । तेन । यज्ञपतिमिति यज्ञः
पतिम् । तेन । माम् । अव ॥ १२ ॥

पदार्थः— (एतम्) पूर्वोक्तं । (ते) तव । (देव) दिव्यसुखगु-
णानां दातः । (सवितः) सकलैश्वर्यविधातर्जगदीश्वर । (यज्ञम्)
यं सुखाय यष्टुमहम् । (प्राहुः) प्रकृष्टं ब्रुवन्ति । (बृहस्पतये) बृह-
त्या वेदवाण्याः पालकाय । (ब्रह्मणे) चतुर्वेदाध्ययनेन ब्रह्मत्वाधि-
कारं प्राप्ताय । (तेन) बृहद्भिज्ञानदानेन । (यज्ञम्) पूर्वोक्तं त्रिविधं
(अव) नित्यं रक्ष । (तेन) धर्मानुष्ठानेन । (यज्ञपतिं) यज्ञस्यानुष्ठानेन
पालकम् । (तेन) विद्याधर्मप्रकाशेन । (माम्) (अव) रक्ष ।
अयं मंत्रः श० १ । ६ । २ । १४—२१ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे देव सवितर्जगदीश्वर वेदा विद्वांसश्च यमेतं यज्ञं भव-
त्प्रकाशितं प्राहुर्येन बृहस्पतये ब्रह्मणे सुखाधिकाराः प्राप्नुवन्ति तेनेमं
यज्ञं यज्ञपतिं मां चाव सततं रक्ष ॥ १२ ॥

भावार्थः—ईश्वरेण सृष्ट्यादौ गुणवद्भ्योऽग्निवायुरव्यंगिरोभ्यश्चतुर्वे-
दोपदेशेन सर्वेषां मनुष्याणां विद्याप्राप्त्या सुखाय यज्ञानुष्ठानविधिरुप-
दिष्टोऽनेनैव रक्षणविधानं च नैव विद्याशुद्धिक्रियाभ्यां विना कस्यचि-
त्सुखरक्षणे भवितुमर्हतस्तस्मात्सर्वैः परस्परं प्रीत्यै तयोर्द्विरक्षणे प्र-
यत्नतः सदैव कार्य्ये । यश्चैकादशेन मंत्रेण यज्ञफलभोग उक्तस्तत्प्र-
काश ईश्वरेणैव कृत इति गम्यते ॥ १२ ॥

पदार्थः— हे । (देव) दिव्य सुख वा उत्तम गुण देने तथा (सवितः) सब ऐश्वर्यका विधान करनेवाले जगदीश्वर वेद और विद्वान् आपके प्रकाशित किये हुए । (एतम्) इस पूर्वोक्त यज्ञको । (प्राहुः) अच्छी प्रकार कहते हैं कि जिससे । (बृहस्पतये) बड़ोंमें बड़ी जो वेदवाणी है उसके पालन करनेवाले । (ब्रह्मणे) चारोवेदोंके पढ़नेसे ब्रह्माकी पदवीको प्राप्त हुए विद्वान्के लिये सुख और श्रेष्ठ अधिकार प्राप्त होते हैं इस । (यज्ञम्) यज्ञसंबंधी धर्मसे । (यज्ञपतिं) यज्ञको करने वा सब प्राणियोंकी सुख देनेवाले विद्वान् और उस विद्या वा धर्मके प्रकाशसे । (मां) मेरी भी । (अब) रक्षा कीजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः— ईश्वरने सृष्टीकी आदिमें दिव्यगुणवाले अग्नि वायु रवि और अंगिरा ऋषियोंके द्वारा चारों वेदके उपदेशसे सब मनुष्योंके लिये विद्याप्राप्तिके साथ यज्ञके अनुष्ठानकी विधिका उपदेश किया है जिससे सबकी रक्षा होती है क्योंकि विद्या और शुद्धि क्रियाके विना किसीको सुख वा सुखकी रक्षा प्राप्त नहीं हो सकती इस लिये हम सबको उचित है कि परस्पर प्रीतिके साथ अपनी वृद्धि और रक्षा यत्नसे करनी चाहिये जो ग्यारहवें मंत्रसे यज्ञका फल कहा है उसका प्रकाश परमेश्वरहीने किया है ऐसा इस मंत्रसे विधान है ॥ १२ ॥

मनोजूतिरित्यस्य ऋषिः स एव । बृहस्पतिर्देवता । विराड्
जगतीछन्दः । निषादः स्वरः ॥

। येन यज्ञः कर्तुं शक्यस्तदुपदिश्यते ।

। जिससे यज्ञ किया जा सकता है सो विषय अगले

मंत्रमें प्रकाशित किया है ॥

मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमन्त-
नोत्वारिष्टं यज्ञं समिमन्दधातु ॥ विश्वे देवास
इह मादयन्तामो ३ प्रतिष्ठ ॥ १३ ॥

मनः । जूतिः । जुषताम् । आज्यस्य । बृहस्पतिः । यज्ञम् ।
इमम् । तनोतु । अरिष्टम् । यज्ञम् । समम् । इमम् । दधातु । विश्वे ।
देवासः । इह । मादयन्ताम् । ओ ३ म् । प्र । तिष्ठ ॥ १३ ॥

पदार्थः— (मनः) मननशीलं ज्ञानसाधनम् । (जूतिः) वेगेन व्याप्तिकर्म । ऊतियूतिजूति० अ० ३।३ । ९७ । अनेन निपातितः । (जुपताम्) प्रीत्या सेवताम् । (आज्यस्य) यज्ञसामग्रीम् । सुपां सुलुगिति द्वितीयास्थाने पष्ठी । (बृहस्पतिः) बृहतां प्रकृत्याकाशादीनां पतिः पालको जगदीश्वरः । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च अ० ६ । १ । १५७ अनेन वार्तिकेन बृहस्पतिशब्दो निपातितः॥ (यज्ञम्) संसाराख्यम् । (इमम्) प्रत्यक्षाप्रत्यक्षं सुखभोगहेतुम् । (तनोतु) विस्तारयतु । (अरिष्टम्) रिष्यते हिंस्यते यः स रिष्टो न रिष्टोऽरिष्टस्तम् । (यज्ञम्) अस्माभिरनुष्ठातुमर्हम् । (सम्) एकीभावे क्रियायोगे । (इमम्) समक्षं विज्ञानयज्ञम् । (दधातु) धारयतु । (विश्वेदेवासः) सर्वे विद्वांसः । अत्र जसेरसुगागमः । (इह) अस्मिन् संसारे हृदये वा । (मादयन्ताम्) हर्षन्तु । (ओम्) ईश्वरवाचके यज्ञो वेदविद्या वा । ओ ३ म्स्वं ब्रह्म । यजुः ० ४० । १७ अत्र । अवतेष्टिलोपश्च । उ० १।१४१ अनेनाऽवधातोर्मन् प्रत्ययोऽस्यटिलोपश्च । (प्रतिष्ठ) प्रतिष्ठति वा अत्रान्त्यपक्षे व्यत्ययो लङर्थे लोट् च । अयं मंत्रः श० १।६ । २ । २२ व्याख्यातः १३

अन्वयः—मम जूतिर्मन आज्यस्य जुपतां बृहस्पतिर्यमिमं यज्ञमरिष्टं तनोतु संदधातु । हे विश्वेदेवास एतमरिष्टं यज्ञद्वयं संतन्य संधाय चेह मादयन्ताम् । हे ओंकारवाच्य बृहस्पते त्वमिह प्रतिष्ठ कृपयेमं यज्ञं विद्यां च प्रतिष्ठापय ॥ १३ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति । हे मनुष्या युष्मन्मनः सत्कर्माण्येव प्राप्नोतु मया योऽयं संसारे यज्ञः कर्तुमाज्ञाप्यते तमेवानुष्ठाय सुखिनो भवन्तु भावयन्तु वा । ओमिति परमेश्वरस्यैव नाम । यथा पितापुत्रयोः प्रियः संबन्धस्तथैवेश्वरेण सहोकारस्य संबन्धोस्ति । नैव कस्य-

चित् सत्क्रियया विना प्रतिष्ठा भवितुमर्हति । तस्मात्सर्वैर्मनुष्यैः सर्व-
थाऽधर्मं विहाय धर्मकार्याण्येव सेवनीयानि । यतः स्वत्वविद्यान्धका-
रनिवृत्तये विद्यार्कः प्रकाशेत । द्वादशमंत्रेण यो यज्ञः प्रकाशितस्तस्या-
नुष्ठानेन सर्वेषां प्रतिष्ठासुखे भवत इत्यनेन प्रकाशितम् ॥ १३ ॥

पदार्थः— (जूतिः) अपने वेगसे सब जगह जानेवाला । (मनः) विचार-
वान् ज्ञानका साधन मेरा मन । (आज्यस्य) यज्ञकी सामग्रीका । (जुषताम्) सेव-
न करे । (बृहस्पतिः) बड़े २ जो प्रकृति और आकाश आदि पदार्थ हैं उनका जो
पति अर्थात् पालन करनेहारा ईश्वर है वह । (इमम्) इस प्रकट और अप्रकट ।
(अरिष्टम्) अहिंसनीय । (यज्ञम्) सुखोंके भोगरूपी यज्ञको । (तनोतु) विस्तार
करे तथा । (इमम्) इस । (अरिष्टम्) जो छोड़ने योग्य नहीं । (यज्ञम्) जो ह-
मारे अनुष्ठान करनेयोग्य विज्ञानकी प्राप्तिरूप यज्ञ है इस को । (संदधातु) अच्छी
प्रकार धारण करावे । हे (विश्वेदेवासः) सकल विद्वान् लोगो, तुम इन पालन
करने योग्य दो यज्ञोंका धारण वा विस्तार करके । (इह) इस संसार वा अपने मन-
में । (मादयन्ताम्) आनन्दित होओ । हे । (ओ३म्) ओंकारके अर्थ जगदीश्वर
आप । (बृहस्पतिः) प्रकृत्यादिके पालन करनेहारे । (इह) इस संसार वा विद्वानोंके
हृदयमें । (प्रतिष्ठ) रूपा करके इस यज्ञ वा वेदविद्याको स्थापन कीजिये ॥

भावार्थः— । ईश्वर आज्ञा देता है कि हे मनुष्यो तुझारा मन अच्छेही का-
मोंमें प्रवृत्त हो तथा मैंने जो संसारमें यज्ञ करनेकी आज्ञा दी है उसका उक्तप्रकार-
से यथावत् अनुष्ठान करके सुखी हो तथा औरोंकोभी सुखी करो । (ओम्) यह
परमेश्वरका नाम है जैसे पिता और पुत्रका प्रिय संबंध है वैसेही परमेश्वरके साथ
। (ॐ) ओंकारका संबंध है तथा अच्छे कामोंके विना किसीकी प्रतिष्ठा नहीं हो
सकती इस लिये सब मनुष्योंको सर्वथा अधर्म छोड़कर धर्मकामोंकाही सेवन
करना योग्य है जिससे संसारमें निश्चय करके अविद्यारूपी अन्धकार निवृत्त
होकर विद्यारूपी सूर्य प्रकाशित हो वार हवें मंत्रसे जिस यज्ञका प्रकाश कियाथा
उसके अनुष्ठानसे सब मनुष्योंकी प्रतिष्ठा वा सुख होते हैं यह इसमें प्रकाशित
किया है ॥ १३ ॥

एषा त इत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निदेवता सर्वस्य । पूर्वोऽनु-

ष्टुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

अग्ने वाजजिदित्यत्र निचृद्वायत्री छन्दः। षड्जः स्वरः । अग्निना
यज्ञे कथमुपकारो ग्राह्य इत्युपदिश्यते ।

यज्ञमें अग्निसे कैसे उपकार लेना चाहिये सो अगले मंत्रमें प्रकाश किया है ।

एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चाचप्यायस्व ।
वर्धिषीमहि सच वयमाच प्यासिषीमहि । अग्ने
वाजजिद्वाजं त्वा ससृवाꣳ सँवाजजितꣳ सं-
मार्जिम ॥ १४ ॥

एषा । ते । अग्ने । समिदिति समऽइत् । तया । वर्धस्व । च ।
आ । च । प्यायस्व । वर्धिषीमहि । सच । वयम् । आ ।
च । प्यासिषीमहि । अग्ने । वाजजिदिति वाजऽजित् । वा-
जम् । त्वा । ससृवाꣳसमिति ससृवाꣳसम् । वाजजित-
मिति वाजऽजितम् । सम् । मार्जिम ॥ १४ ॥

पदार्थः— (एषा) प्रदीप्तिहेतुः । (ते) तव तस्य वा । (अग्ने)
परमेश्वर भौतिको वा । (समित्) सम्यगिध्यते दीप्यतेऽनया सा वि-
द्या काष्ठादिर्वा । (तया) विद्यया समिधा वा (वर्धस्व) वर्धते वा ।
सर्वत्रांत्यपक्षे व्यत्ययो लङर्थेलोट् च (च) समुच्चये । (आ) क्रि-
यायोगे । (च) पुनरर्थे । (प्यायस्व) प्यायते वा । (वर्धिषीमहि) स्पष्टा-
र्थम् । (च) समुच्चये । (वयं) विद्यावन्तो धार्मिकाः । (आ) सम-
न्तात् क्रियायोगे (च) अन्वाचये । (प्यासिषीमहि) अत्र प्यैङ्-
धातोः । सिवुत्सर्गश्छन्दसि । अ० ३ । १ । ३४ । अनेन वार्तिकेन
सिप्प्रत्ययः । (अग्ने) ज्ञानस्वरूपविजयप्रदेश्वर भौतिको वा । (वाज-
जित्) वाजं सर्वस्य वेगं जयति स ईश्वरः । वाजं जयति येन वा
स भौतिकः । (वाजम्) ज्ञानवन्तं वेगवन्तं वा (त्वा) त्वां तं वा

(ससृवांसम्) सर्वं ज्ञानवन्तं शिल्पविद्यागुणप्राप्तिमन्तं वा । (वा-
जजितम्) यो येन वा वाजं संग्रामं जाययति तम् । (सम्) सम्यगर्थे ।
(मार्ज्मि) शुद्धो भवामि शोधयामि वा । अयं मंत्रः । श० १।६।४।३-७
व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः— हे अग्ने जगदीश्वर ते तव यैषा समित् वेद-
विद्यास्ति तयास्माभिः स्तुतः सँस्त्वं वर्धस्व चास्मान् नित्यं वर्धय ।
हे भगवन्नेवं भवद्दिदितगुणैरस्माभिः प्रकाशितः सँस्त्वं प्यायस्व
चास्मान् नित्यं व्यापय हे भगवन् अग्ने वाजजिद्वाजं ससृवांसं त्वां व-
यं वर्धिषीमहि । कृपया भवान् चास्मानपि वाजजितः ससृषो वाजान्
करोतु यथा वयं भवन्तमाप्यासिषीमहि तथैव भवांश्चास्मान् सर्वैः
शुभगुणैराप्यायताम् । अहं भवन्तमाश्रित्य संमार्ज्मि भवदाज्ञानुष्ठानेन
शुद्धो भवामीत्येकः । यैषा तेऽस्याग्नेर्वर्धिका समिदस्ति तया चायं
वर्धते आप्यायते च वयं तं वाजं ससृवांसं वाजजितमग्निं विद्यावृद्धये
वर्धिषीमहि । आप्यासिषीमहि च यतोऽयं शिल्पविद्यासिद्धैर्विमाना-
दिभिर्योनैर्वाजान् ससृषो वाजजितोऽस्मान् विजयेन वर्धयति तमहं
संमार्ज्मीति द्वितीयः ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । क्रियाद्वयं चादरार्थं विज्ञेयम् । ये
मनुष्याः परमेश्वराज्ञापालने क्रियाकौशले च वर्धन्ते ते विद्यायां स-
र्वानानन्दयित्वा दुष्टान् शत्रून् जित्वा शुद्धा भूत्वा सुखयन्ति नेतरे-
लसाः । चकारचतुष्टयेनेश्वराज्ञा धर्म्या सूक्ष्मस्थूलतयाऽनेकविधास्ति
तथा क्रियाकाण्डे कर्तव्यानि कर्माण्यनेकानि सन्तीति विज्ञेयम्
त्रयोदशमंत्रेण या वेदविद्या प्रतिपादितास्ति तया सुखार्थं यज्ञसंधान-
मुक्तमनेनैतयैवं पुरुषार्थः कार्य्य इति प्रकाशितम् ॥ १४ ॥

पदार्थः— हे । (अग्ने) परमेश्वर । (ते) आपकी जो (एषा) यह (समित्)

अच्छी प्रकार पदार्थोंके गुणोंकी प्रकाश करनेवाली वेदविद्या है । (तया) उससे हम लोगोंकी की हुई स्तुतिको प्राप्त होकर आप नित्य । (वर्धस्व) हमारे ज्ञानमें वृद्धिको प्राप्त हूजिये और । (तया) उस वेद विद्यासे हम लोगोंकी भी नित्य वृद्धि कीजिये इसी प्रकार हे भगवन् आपके गुणोंको जाननेहारे हम लोगोंसे । (च) भी प्रकाशित होकर आप । (प्यायस्व) हमारे आत्माओंमें वृद्धिको प्राप्त हूजिये इसी प्रकार हमकोभी बढ़ाइये । हे भगवन् । (अग्ने) विज्ञानस्वरूप विजय देने और । (वाजजित्) सबके वेगको जीतनेवाले परमेश्वर हमलोग । (वाजम्) जो कि ज्ञानस्वरूप । (ससृवांसम्) अर्थात् सबको जाननेवाले । (त्वा) आपकी । (वर्धिषीमहि) स्तुतियोंसे वृद्धि तथा प्राप्ति करें । (च) और आप रूपा करके हमकोभी सबके वेगके जीतने तथा ज्ञानवान् अर्थात् सबके मनके व्यवहारोंको जाननेवाले कीजिये । और जैसे हम लोग आपकी । (आप्यासिषीमहि) अधिक २ स्तुति करें वैसेही आप भी हमलोगोंको सब उत्तम २ गुण और सुखोंसे (आप्यायस्व) वृद्धियुक्त कीजिये । हम आपके आश्रयको प्राप्त होकर तथा आपकी आज्ञाके पालनेसे । (संमार्जिम) अच्छी प्रकार शुद्ध होते हैं ॥ १ ॥ जो । (एषा) यह । (अग्ने) भौतिक अग्नि है । (ते) उसकी । (समित्) बढ़ाने अर्थात् अच्छी प्रकार प्रदीप्त करनेवाली लकड़ियोंका समूह है । (तया) उससे यह अग्नि । (वर्धस्व) बढ़ता और । (आप्यायस्व) परिपूर्ण भी होता है । हमलोग (त्वा) उस । (वाजम्) वेग और । (ससृवांसम्) शिल्पविद्याके गुणोंको देने तथा । (वाजजितम्) संग्रामके जितानेके साधन अग्निको विद्याकी वृद्धिके लिये । (वर्धिषीमहि) बढ़ाते हैं । (च) और । (आप्यासिषीमहि) कलाओंमें परिपूर्ण भी करते हैं जिससे यह शिल्पविद्यासे सिद्ध किये हुए विमान आदियानों तथा वेगवाले शिल्पविद्याके गुणोंकी प्राप्तिसे संग्रामको जितानेवाले हमको विजयके साथ बढ़ाता है इससे । (त्वा) उस अग्निको हम । (संमार्जिम) अच्छी प्रकार प्रयोग करते हैं ॥ २ ॥ १४ ॥

भावार्थः— । इस मंत्रमें श्लेखालंकार है । और एक २ अर्थके दो २ क्रियापद आदरके लिये जानने चाहिये जो मनुष्य परमेश्वरकी आज्ञाके पालने और क्रियाकी कुशलतामें उन्नतिको प्राप्त होते हैं वे विद्या और सुखमें सबको आनन्दित कर और दुष्ट शत्रुओंको जीतकर शुद्ध होके सुखी होते हैं जो आलस्य करनेवाले हैं वे ऐसे कभी नहीं हो सकते । और चार चकारोंसे ईश्वरकी धर्मयुक्त आज्ञा सूक्ष्म वा स्थूलतासे अनेक प्रकारकी और क्रियाकाण्डमें करने योग्य कार्य भी

अनेक प्रकारके हैं ऐसा समुच्चय चाहिये । जो तेरहवें मंत्रमें वेदविद्या कही है उससे सुखके लिये यज्ञका संधान तथा पुरुषार्थ करना चाहिये ऐसा इस मंत्रसे प्रतिपादन किया है ।

अग्नीषोमयोरिति सर्वस्य ऋषिः स एव । अग्नीषोमौ देवते ।

पूर्वाद्धे ब्राह्मी बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः । उत्तराद्धे
इन्द्राग्नी देवते । अतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ।

अथ तेन किं किं दूरीकर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ।

। अब उस यज्ञसे क्या २ दूर करना चाहिये यह विषय

अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ।

अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषु वाजस्य मा प्रसवे-
न प्रोहामि अग्नीषोमौ तमप नुदतां योऽस्मान्द्वे-
ष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि॥
इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जेषु वाजस्य मा प्रसवेन
प्रोहामि इन्द्राग्नी तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यं-
च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि॥१५॥

अग्नीषोमयोः । उज्जितिमित्युत्सृजितिम् । अनु । उत् । जेष-
म् । वाजस्य । मा । प्रसवेनेति प्रसवेन । प्रऽऊहामि । अ-
ग्नीषोमौ । तम् । अप । नुदताम् । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यं ।
च । वयम् । द्विष्मः । वाजस्य । एनम् । प्रसवेनेति प्रसवेन ।
अप । ऊहामि । इन्द्राग्न्योः । उज्जितिम् । अनु । उत् । जे-
षम् । वाजस्य । मा । प्रसवेनेति प्रसवेन । प्रऽऊहामि ।
इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी । तम् । अप । नुदताम् । यः । अस्मान्
द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । वाजस्य । एनम् । प्रस-
वेनेति प्रसवेन । अप । उहामि ॥ १५ ॥

पदार्थः—(अग्नीषोमयोः) अग्निश्च सोमश्च तयोः प्रसिद्धाग्निचन्द्र-
लोकयोः । अत्र । ईदग्नेः सोमवरुणयोः । अ० ६ । ३ । २ ७ । अनेन देवताहं-
समासेऽग्नेरीकारादेशः (उज्जितिम्) जयत्यनया सा जितिरुत्कृष्टा चा-
सौ जितिश्च तामुत्कृष्टं विजयम् । (अनु) पश्चाद्भावे । (उत्) उ-
त्कृष्टार्थे (जेपम्) अत्र लिङ्गर्थे लुङ्ङभावो वृध्यभावश्च । जयं कु-
र्याम् । (वाजस्य) युद्धस्य । (मा) मां विजेतारम् । (प्रसवेन) उत्पादने-
न प्रकृष्टैश्वर्येण सह वा । (प्रोहामि) प्रकृष्टतया विविधशुद्धतर्केण
योजयामि । (अग्नीषोमौ) विद्यया सम्यक् प्रयोजितौ । (तम्) शत्रुं
रोगं वा । (अप) दूरीकरणे । (नुदताम्) प्रेरयतः । अत्र लङ्गर्थे लोट् ।
(यः) अन्यायकारी । (अस्मान्) न्यायकारिणः । (हेष्टि) शत्रूय-
ति । (यम्) अन्यायकारिणम् । (च) समुच्चये । (वयम्) न्याया-
धीशाः । (हिष्मः) विरुध्यामः । (वाजस्य) यानवेगादियुक्तस्य सै-
न्यस्य । (एनम्) पूर्वोक्तं दुष्टम् । (प्रसवेन) प्रकृष्टतया युद्धविद्याप्रे-
रणेन । (अप) दूरीकरणे । (ऊहामि) विविधतर्केण क्षिपामि ।
(इन्द्राग्नयोः) इन्द्रो वायुरग्निर्विद्युत्तयोः । (उज्जितिम्) विद्यया स-
म्यगुत्कर्षम् । (अनूज्जेपम्) अनुगतमुत्कर्षं प्राप्नुयाम् अस्यसिद्धिः पूर्व-
वत् । (वाजस्य) प्रेरणाप्रेरणवेगप्राप्तेः । (मा) माम् । वायुविद्युद्दि-
द्याप्राप्तम् । (प्रसवेन) ऐश्वर्यार्थमुत्पादितेन । (प्रोहामि) प्रकृष्टैर्विवि-
धैस्तर्कैः सुखानि प्राप्नोति । (इन्द्राग्नी) पूर्वोक्तौ सम्यक्सिद्धौ ।
(तम्) द्वेषस्वभावम् । (अप) निषेधार्थे । (नुदताम्) प्रेरयतः अ-
त्र लङ्गर्थे लोट् । (यः) अविहान् । (अस्मान्) विदुषः । (हे-
ष्टि) अप्रीतयति । (यम्) दुष्टस्वभावम् । (च) समुच्चयार्थे । (व-
यम्) विद्वांसः । (हिष्मः) अप्रीतयामः । (वाजस्य) विज्ञानस्य ।
(एनम्) मूर्खम् । (प्रसवेन) उत्पादनेन (अप) वर्जने । (ऊहामि)

विविधां शिक्षां करोमि । अयं मंत्रः । श० १।७।१।१-६ व्याख्या-
तः ॥ १५ ॥

अन्वयः— अहमग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषमहं वाजस्य प्रसवे-
न मा मां प्रोहामि मया सम्यक्साधितावग्नीषोमौ योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्मस्तमपनुदतः । अहमेनं वाजस्य प्रसवेनापोहामि । अहमिन्द्राग्न्यो
रुज्जितिमनूज्जेषमहं वाजस्य प्रसवेन मा मां नित्यं प्रोहामि । अस्मा-
भिः सम्यक् साधिताविन्द्राग्नी योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमपनु-
दतः । अहं वाजस्य प्रसवेनैनमपोहामि ॥

भावार्थः— ईश्वर उपदिशति सर्वैर्मनुष्यैरिह विद्यायुक्तिभ्यामग्निज-
लयोर्मेलनेन कलाकौशलादेगादिगुणानां प्रकाशेन तथा वायुविद्युतोर्वि-
द्ययातो सर्वदारिद्र्यनाशेन शत्रूणां विजयेन सुशिक्षयामनुष्याणां मूढत्वं
दूरीकृत्य विद्वत्त्वं प्राप्य च विविधानि सुखानि प्राप्तव्यानि प्राप-
यितव्यानि चैवं सम्यक् सर्वाः पदार्थविद्या जगति प्रकाशनीयाः। पूर्वेण
मंत्रेण यत्कार्यं प्रकाशितं तदनेन पोषितम् ॥ १५ ॥

पदार्थः— मैं (अग्नीषोमयोः) । प्रसिद्ध भौतिक अग्नि और चन्द्रलोकके ।
(उज्जितिम्) दुःखसे सहने योग्य शत्रुओंको । (अनूज्जेषम्) यथा क्रमसे जीतूं
और । (वाजस्य) युद्धके । (प्रसवेन) उत्पादनसे विजय करनेवाले । (मा) अपने
आपको । (प्रोहामि) अच्छी प्रकार शुद्ध तर्कोंसे युक्त करूं । जो मुझसे अच्छी प्र-
कार विद्यासे क्रिया कुशलतामें युक्त किये हुए । (अग्नीषोमौ) उक्त अग्नि और
चन्द्रलोक हैं वे । (यः) जोकि अन्यायमें वर्तनेवाला दुष्ट मनुष्य । (अस्मान्)
न्याय करनेवाले हम लोगोंको । (द्वेष्टि) शत्रुभावसे वर्तता है । (यंच) और
जिस अन्याय करनेवालेसे । (वयम्) न्यायाधीश हमलोग । (द्विष्मः) विरोध
करते हैं । (तम्) उस शत्रु वा रोगको । (अपनुदताम्) दूर करते हैं और मैंभी ।
(एनम्) इस दुष्ट शत्रुको । (वाजस्य) यानवेगादि गुणोंसे युक्त सेनावाले सं-
ग्रामकी । (प्रसवेन) अच्छी प्रकार प्रेरणासे । (अपोहामि) दूर करता हूं । मैं ।
(इन्द्राग्न्योः) वायु और विद्युत् रूप अग्निकी । (उज्जितिम्) विद्यासे अच्छी प्र-
कार उत्कर्षको । (अनूज्जेषम्) अनुक्रमसे प्राप्त होऊं । और मैं (वाजस्य) ज्ञानकी

प्रेरणके द्वारा वेगकी प्राप्तिके । (प्रसवेन) ऐश्वर्यके अर्थ उत्पादनसे वायु और विजुलीकी विद्याके जाननेवाले । (मां) अपने आपको नित्य । (प्रोहामि) अच्छी प्रकार तर्कोंसे सुखोंकी प्राप्त होताहूँ और मुझसे जो अच्छे प्रकार सिद्ध किये हुए । (इन्द्राग्नी) वायु और विद्युत् अग्नि है वह । (यः) जो मूर्ख मनुष्य । (अस्मान्) हम विद्वान् लोगोंसे । (द्वेष्टि) अप्रीतिसे वर्तता है । (च) और । (यं) जिस मूर्खसे । (वयम्) हम विद्वान् लोग । (द्विष्मः) अप्रीतिसे वर्तते हैं । (तं) उस वैर करनेवाले मूढ़को । (अपनुदन्ताम्) दूर करते हैं तथा मैंभी । (एनम्) इसे । (वाजस्य) विज्ञानके । (प्रसवेन) प्रकाशसे । (अपोहामि) अच्छी २ शिक्षा देकर शुद्ध करताहूँ ॥ १५ ॥

भावार्थः— ईश्वर उपदेश करता है कि सब मनुष्योंको विद्या और युक्तियोंसे अग्नि और जलके मेलसे कलाओंकी कुशलता करके वेगादि गुणोंके प्रकाशसे तथा वायु और विद्युत् अग्निकी विद्यासे सब दरिद्रके विनाश और शत्रुओंके पराजयसे श्रेष्ठ शिक्षा देकर अज्ञानको दूर कर और उन मूढ़ मनुष्योंको विद्वान् करके अनेक प्रकारके सुख इस संसारमें सिद्ध करने योग्य और औरोंको सिद्ध करानेके योग्य हैं इस प्रकार अच्छे प्रयत्नसे सब पदार्थ विद्या संसारमें प्रकाशित करनी योग्य हैं पूर्व मंत्रमें जो कार्य प्रकाश किया उसकी पुष्टि इस मंत्रसे की है ॥ १५ ॥

वसुभ्यस्त्वेति सर्वस्य ऋषिः स एव । पूर्वार्द्धे द्यावापृथिवी मित्रावरुणौ च देवताः । निचृदार्ची पंक्तिच्छन्दः । पंचमः

स्वरः । व्यन्तुवय इत्यारभ्यान्त्यपठ्यन्तस्याग्नि-

देवता । विराट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

तस्मात् किं भवतीत्युपदिश्यते ।

उक्त यज्ञसे क्या होता है सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ॥

वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वा संजानाथां
द्यावापृथिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावताम् ॥
व्यन्तु वयोक्त९ रिहाणा मरुतां पृषतीर्गच्छ व-
शा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमावह ।
चक्षुष्पा अग्नेसिचक्षुर्म पाहि ॥ १६ ॥

वसुभ्य इति वसुभ्यः । त्वा । रुद्रेभ्यः । त्वा । आदित्ये-
भ्यः । त्वा । सम् । जानाथाम् । द्यावापृथिवी इति द्या-
वाऽपृथिवी । मित्रावरुणौ । त्वा । वृष्ट्या । अवताम् ।
व्यन्तु । वयः । अक्तम् । रिहाणाः । मरुता । पृषतीः । ग-
च्छ । वशा । पृश्निः । भूत्वा । दिवं । गच्छ । ततः ।
नः । वृष्टिम् । आ । वह । चक्षुष्पाः । अग्ने । असि । चक्षुः ।
मे । पाहि ॥ १६ ॥

पदार्थः— (वसुभ्यः) अग्न्यादिभ्योऽष्टभ्यः । (त्वा) तं पूर्वोक्तं
यज्ञम् । (रुद्रेभ्यः) पूर्वोक्तेभ्य एकादशभ्यः । (त्वा) तं (आदित्येभ्यः)
द्वादशभ्यो मासेभ्यः । (त्वा) तं क्रियासमूहम् । (सम्) सम्यगर्थे ।
(जानाथाम्) जानीतः प्रादुर्भूतविद्यासाधिके भवतः । अत्र व्यत्ययो ल-
डर्थे लोट् च । (द्यावापृथिवी) सूर्यप्रकाशो भूमिश्च । अत्र दिवो द्यावे-
ति द्यावादेशः । (मित्रावरुणौ) यः सर्वप्राणो बहिःस्थो वायुर्वरुणोऽन्त-
स्थ उदानो वायुश्च तौ । (त्वा) तमिमं संसारम् । (वृष्ट्या) शुद्धजल-
वर्षणेन । (अवताम्) रक्षतः । (व्यन्तु) व्यन्ति प्राप्नुवन्ति । अत्र
सर्वत्र लडर्थे लोट् । (वयः) पक्षिण इव गायत्र्यादीनि छन्दांसि । (अ-
क्तम्) प्रकटं वस्तु सुखं वा (रिहाणाः) अर्चकाः । रिहतीत्यर्चति क-
र्मसु पठितम् । निघं० ३।१४। (मरुताम्) वायूनाम् । (पृषतीः) पृष-
न्ति सिंचन्ति याभिर्नाडीभिर्नदीभिर्यास्ताः । (गच्छ) गच्छति । (व-
शा) कामिताहुतिः । (पृश्निः) अन्तरिक्षस्था । पृश्निरिति साधारण
नामसु पठितम् । निघं० १।४। (भूत्वा) भावीयत्वा । अत्रान्तर्गतो ण्य-
र्थः । (दिवम्) सूर्यप्रकाशम् । (गच्छ) गच्छति । (ततः) तस्मात् ।
(नः) अस्माकम् (वृष्टिम्) जलसमूहम् । (आ) समन्तात् क्रियायोगे ।
(वह) वहति प्रापयति । (चक्षुष्पाः) चक्षुर्दर्शनं रक्षतीति सः । (अग्ने)

अग्निर्भौतिकः। (असि) भवति । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः। (चक्षुः)
वाह्यमाभ्यन्तरं विज्ञानं तत्साधनं वा । (मे) मम । (पाहि) पाति
रक्षति । अयं मंत्रः । श० १।७।१।७—१९ व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः— वयं वसुभ्यस्त्वा तं रुद्रेभ्यस्त्वा तमादित्येभ्यस्त्वा तं
नित्यं प्रोहामः । यज्ञेनेमे द्यावापृथिवी संजानाथाम् । मित्रावरुणौ वृ-
ष्ट्या त्वा तमिमं संसारं द्यावापृथिवीस्थमवतामवतः । यथा वयः पक्षि-
णोऽक्तं व्यक्तं स्थानं व्यन्तु व्यन्ति गच्छन्ति तथा रिहाणा वयं छन्दो-
भिस्तं यज्ञं नित्यमनुतिष्ठामः । यज्ञे कृताहुतिर्वशा पृथिनरन्तरिक्षे भू-
त्वा मरुतां संगेन दिवं गच्छ गच्छति सा ततो नोऽस्माकं दृष्टिमावह
समन्ताद्वर्षयति तज्जलं पृषतीर्नाडीर्नदीर्वा गच्छति । यतोऽयमाग्निश्च-
क्षुष्पा अस्यस्त्यतो मे मम चक्षुः पाहि पाति ॥ १६ ॥

भावार्थः— अत्र लुप्तोपमालंकारः । प्रोहामि । अप्रोहामीति पद-
द्वयानुवृत्तिश्च । मनुष्यैरग्नौ याऽऽहुतिः क्रियते सा वायोः संगेन मेघमं-
डलं गत्वा सूर्याकर्षितजलं शुद्धं भावयित्वा पुनस्तस्मात्पृथिवीमाग-
त्यौषधीः पुष्पाति । सा वेदमन्त्रैरेव कर्त्तव्या यतस्तस्याः फलज्ञाने नि-
त्यं श्रद्धोत्पद्येत । अयमाग्निः सूर्यरूपो भूत्वा सर्वं प्रकाशयत्यतो दृष्टि-
व्यवहारस्य पालनं जायते । एतेभ्यो वस्वादिभ्यो विद्योपकारेण दुष्टानां
गुणानां प्राणिनां चापोहनं निवारणं नित्यं कर्त्तव्यम् । इदमेव सर्वेषां
पूजनं सत्करणं चेति । यत्पूर्वेण मन्त्रेणोक्तं तदनेन विशिष्टतया प्रका-
शितमिति ॥ १६ ॥

पदार्थः— । हमलोग । (वसुभ्यः) अग्नि आदि आठ वसुओंसे । (त्वा) उस
यज्ञको । तथा । (रुद्रेभ्यः पूर्वोक्त एकादश रुद्रोंसे) । (त्वा) पूर्वोक्त यज्ञको और ।
(आदित्येभ्यः) वारह महिनोंसे । (त्वा) उस क्रिया समूहको नित्य उत्तम तर्कों-
से जानें और यज्ञसे ये । (द्यावापृथिवी) सूर्यका प्रकाश और भूमि । (संजाना-
थाम्) जो उनसे शिल्पविद्या उत्पन्न हो सके उनके सिद्ध करनेवाले हों और ।

(मित्रावरुणौ) जो सब जीवोंका बाहिरके प्राण और जीवोंके शरीरमें रहनेवाला उदानवायु है वे । (वृष्ट्या) शुद्ध जलकी वर्षासे । (त्वा) जो संसार सूर्यके प्रकाश और भूमिमें स्थित है उसकी । (अवताम्) रक्षा करते हैं (वयः) जैसे पत्नी अपने २ ठिकानोंको रचते और (व्यन्तु) प्राप्त होते हैं वैसे उन छन्दोंसे (रिहाणाः) पूजन करनेवाले हमलोग । (त्वा) उस यज्ञका अनुष्ठान करते हैं और जो यज्ञमें हवन की आहुति । (पृथिः) अन्तरिक्षमें स्थिर और (वशा) शोभित । (भूत्वा) होकर । (मरुताम्) पवनोके संगसे । (दिवं) सूर्यके प्रकाशको । (गच्छ) प्राप्त होती है वह । (ततः) वहांसे । (नः) हमलोगोंके सुखके लिये । (वृष्टिम्) वर्षाको । (आवह) अच्छे प्रकार वर्षाती है उस वर्षाका जल । (पृषतीः) नाड़ी और नदियोंको प्राप्त होता है । जिस कारण यह अग्नि । (चक्षुष्पाः) नेत्रोंकी रक्षा करनेवाला । (असि) है । इससे (मे) हमारे (चक्षुः) नेत्रोंके बाहिरले भीतरले विज्ञानकी । (पाहि) रक्षा करता है ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । मनुष्यलोग यज्ञमें जो आहुती देते हैं वह वायुके साथ मेघमंडलमें जाकर सूर्यखिचे और वायुसे हुए जलको शुद्ध करके फिर वहांसे वह जल पृथिवीमें आकर ओषधियोंको पुष्ट करता है वह उक्त आहुति वेदमंत्रोंसेही करनी चाहिये क्योंकि उसके फलको जाननेमें नित्य श्रद्धा उत्पन्न होवे जो यह अग्नि सूर्यरूप होकर सबको प्रकाशित करता है इसीसे सब व्यवहार दृष्टिगोचर उनकी पालना होती है ये जो वसुआदि देव कहते हैं इनसे विद्याके उपकारपूर्वक दुष्ट गुण और दुष्ट प्राणियोंको नित्य निवारण करना चाहिये यही सबका पूजन अर्थात् सत्कार है जो पूर्व मंत्रमें कहाथा उसका इस मंत्रसे विशेषता करके प्रकाश किया है ॥ १६ ॥

यं परिधिमित्यस्य ऋषिर्देवलः । अग्निर्देवता ।

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

सोऽग्निः कीदृश इत्युपदिश्यते ।

उक्त अग्नि कैसा है सो अगले मंत्रमें प्रकाश किया है ।

यं परिधिं पर्यधत्वा अग्ने देवपणिभिर्गुह्यमानः ॥

तन्त एतमनुजोषं भराभ्येष मेत्वदपचेतयाता

अग्नेः प्रियं पार्थोऽपीतम् ॥ १७ ॥

यम् । परिधिम् । परि । अधत्थाः । अग्ने । देवऽपणिभिः ।
 गुह्यमानः । तम् । ते । एतम् । अनु । जोषम् । भरामि ।
 एषः । मा । इत् । त्वत् । अप । चेतयातै । अग्नेः । प्रियम् ।
 पाथः । अपीतम् ॥ १७ ॥

पदार्थः— (यम्) एतद्गुणविशिष्टम् । (परिधिम्) परितः सर्व-
 तो धीयते यस्मिँस्तम् । (पर्यधत्थाः) सर्वतो दधासि दधाति वा
 अत्र लडर्थे लङ् पक्षे व्यत्ययश्च । (अग्ने) सर्वत्र व्यापकेश्वर भौ-
 तिको वा । (देवपणिभिः) देवानां दिव्यगुणवतामग्निष्टयिव्यादीनां
 विदुषां वा पणयो व्यवहाराः स्तुतयश्च ताभिः । (गुह्यमानः) सम्यक्
 त्रियमाणः । (तम्) परिधिम् । (ते) तव । (एतम्) यथोक्तम् ।
 (अनु) पश्चादर्थे । अन्विति सादृश्यापरभावं प्राह । निरु० १।३।
 (जोषम्) जुष्यते प्रीत्या सेव्यते तम् । (भरामि) धारयामि । (एषः)
 परिधिरहं वा । (मा) प्रतिषेधे । (इत्) एव । (त्वत्) अन्तर्या-
 मिनो जगदीश्वरात्तस्मादग्नेर्वा । (अप) दूरार्थे । (चेतयातै) चेत-
 येत् । चित्ती संज्ञाने इति एयन्तस्य लेटः प्रथमपुरुषस्यैकवचने प्रयो-
 गोऽयम् । (अग्नेः) जगदीश्वरस्य भौतिकस्य वा । (प्रियम्) प्रीति-
 जनकम् । (पाथः) पाति शरीरमात्मानं च येन तत्तदन्नम् । अग्ने च
 । उ० ४।२ १२। अग्नेन पातेरन्नेऽसुन्प्रत्यय अडागमश्च । (अपीतम्)
 अपि संयोगे । अपीति संसर्गं प्राह । निरु० १।३। इतं प्राप्तम् । अ-
 यं मंत्रः । श० १।७।१।२२ व्याख्यातः ॥

अन्वयः— हे अग्ने जगदीश्वर एष देवपणिभिर्गुह्यमानस्त्वं यमेतं
 जोषं परिधिं पर्यधत्थाः सर्वतो दधासि तमित् त्वामहमनुभरामि । अ-
 हं त्वां मापचेतयातै । कदाचिद्दिरुद्धो मा भवेयम् । मया तवाग्नेः सृष्टौ
 यत् प्रियं पाथोऽपीतं तस्मादहं मा कदाचिदपचेतयातै । इत्येकः । हे

जगदीश्वर ते तव सृष्टौ योऽयं देवपणिभिर्गुह्यमान एषोऽग्निर्यं पारिधिं
जोषं पर्यधत्थाः सर्वतो दधाति तमित्तमहमनुभरामि तस्मात्कदाचि-
न्माऽपचेतयातै मया यदस्याग्नेः प्रियं पाथोऽपीतं तदहं जोषं नित्यम-
नुभरामीति द्वितीयः ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । सर्वैर्मनुष्यैर्यः । प्रतिवस्तुषु व्या-
पकत्वेन धारको विद्वद्भिः स्तोतव्यः संप्रीत्या नित्यमनु सेवनीयः । य-
तस्तदाज्ञापालनेन प्रियं सुखं प्राप्नुयुः । सोऽयमीश्वरेण प्रकाशदाहवेग-
गुणादिसहितो मूर्त्तद्रव्यानुगतोऽग्नी रचितस्तस्मान्मनुष्यैः कलाकौ-
शलादिषु प्रयोजितादग्नेर्व्यवहाराः संसाधनीयाः । यतः सुखानि सिध्ये-
युः । यत्पूर्वेण मंत्रेण दृष्ट्यादिसाधकत्वमुक्तं तस्यानेन व्यापकत्वं प्र-
काशितमिति संगतिः ॥ १७ ॥

पदार्थः— । हे । (अग्ने) सर्वत्र व्यापक ईश्वर आप । (देवपणिभिः) दिव्य
गुणवाले विद्वानोंकी स्तुतियोंसे । (गुह्यमानः) अच्छी प्रकार अपने गुणोंके वर्णन-
को प्राप्त होते हुए । (यम्) उन गुणोंके अनुकूल । (जोषम्) प्रीतिसे सेवनेके
योग्य । (परिधिम्) प्रभुताको । (पर्यधत्थाः) निरन्तर धारण करते हैं । (तम्)
आपकी उसको । (इत्) ही । (एषः) मैं । (अनुभरामि) अपने हृदयमें धारण
करता हूँ । तथा मैं । (त्वत्) आपसे । (मा) (अपचेतयातै) कभी प्रतिकूल न
होऊँ और (अग्नेः) हे जगदीश्वर आपकी सृष्टिमें जो मैंने । (प्रियम्) प्रीति
बढ़ाने और । (पाथः) शरीरकी रक्षा करनेवाला अन्न । (अपीतम्) पाया है
उससे भी कभी । (मा) (अपचेतयातै) प्रतिकूल न होऊँ ॥ १ ॥ हे जग-
दीश्वर । (ते) आपकी सृष्टिमें । (एषः) यह । (अग्ने) भौतिक अग्नि । (देव-
पणिभिः) दिव्य गुणवाले पृथिव्यादि पदार्थोंके व्यवहारोंसे (गुह्यमानः) अच्छी
प्रकार स्वीकार किया हुआ । (यम्) जिस । (परिधिम्) विद्यादि गुणोंसे
धारण । (जोषम्) और प्रीति करने योग्य कर्मको । (पर्यधत्थाः) सब
प्रकारसे धारण करता है । (तमित्) उसीको मैं । (अनुभरामि) उसके पीछे
स्वीकार करता हूँ और उससे कभी । (मा) (अपचेतयातै) प्रतिकूल न-
हीं होता हूँ तथा मैंने जो । (अग्नेः) इस अग्निके संबंधसे । (प्रियम्) प्रीति देने ।

और (पाथः) शरिरकी रक्षा करनेवाला अन्न । (अर्पितम्) ग्रहण किया है उसको मैं । (जोषम्) अत्यंत प्रीतिके साथ नित्य । (अनुभरामि) क्रमसे पाताहूँ ॥ २ ॥ १७ ॥

भावार्थः— । इस मंत्रमें श्लेषालंकार तथा पहिले अन्वयमें अग्निशब्दसे जगदीश्वरका ग्रहण और दूसरेमें भौतिक अग्निका है । जो प्रतिवस्तुमें व्यापक होनेसे सब पदार्थोंका धारण करनेवाला और विद्वानोंके स्तुति करने योग्य ईश्वर है उसकी सब मनुष्योंको प्रीतिके साथ नित्य सेवा करनी चाहिये जो मनुष्य उसकी आज्ञा नित्य पालते हैं वे प्रिय सुखको प्राप्त होते हैं । तथा जो यह ईश्वरने प्रकाशदाह और वेग आदि गुणवाला मूर्तिमान् पदार्थोंको प्राप्त होनेवाला अग्नि रचा है उससे भी मनुष्योंको क्रियाकी कुशलताके द्वारा उत्तम उत्तम व्यवहार सिद्ध करने चाहिये जिससे कि उत्तम २ सुख सिद्ध होने । जो पूर्व मंत्रसे वृष्टि आदिपदार्थोंका साधक कहा है उसको इस मंत्रसे व्यापकत्व प्रकाश किया है ॥ १७ ॥

संस्रवेत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

स्वराट्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

। स यज्ञः कथं किमर्थश्च कर्त्तव्य इत्युपदिश्यते ।

वह यज्ञ कैसे और किस प्रयोजनके लिये करना चाहिये सो अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ।

संस्त्रवभागा स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठाः परिधेया-
श्च देवाः ॥ इमां वाचमभि विश्वे गृणन्त आस-
द्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वं स्वाहा वाट् ॥१८॥

संस्त्रवभागाः । स्थ । इषा । बृहन्तः । प्रस्तरेष्ठाः । परिधेयाः ।

च । देवाः । इमाम् । वाचम् । अभि । विश्वे । गृणन्तः । आ-
सद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् । स्वाहा । वाट् ॥१८॥

पदार्थः— (संस्त्रवभागाः) सम्यक् सूयन्ते ये ते संस्त्रवाः । भज्यन्ते ये ते भागाः । संस्त्रवा भागा येषां ते । (स्थ) भवत । (इषा) इष्यते ज्ञायते येन तदिट् ज्ञानम् । इषगतावित्यस्य क्विबन्तस्य रूपम् ।

कृतो बहुलमिति करणे किप् । (बृहन्तः) वर्धमाना वर्धयन्तश्च । (प्र-
स्तरेष्ठाः) शुभे न्यायविद्यासने तिष्ठन्ति ते । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।
अ० ६।३।१४। इति सप्तम्या अलुक् । (परिधेयाः) परितः सर्वतो
धातुं धापयितुमर्हाः । (च) समुच्चयार्थे । (देवाः) विद्वांसो दिव्याः
पदार्थावा । (इमाम्) प्रत्यक्षाम् । (वाचम्) वचन्ति वाचयन्ति सर्वा
विद्या यया ताम् । सत्यलक्षणां वेदचतुष्टयीम् । वागिति पदनामसु प-
ठितम् । निघं० ५।५। (अभि) अभीत्याभिमुख्यं प्राह निरु० १।३।
(विश्वे) सर्वे । (गृणन्तः) स्तुवन्त उपदिशन्तो वा । (आसद्य) स-
मंताद्विज्ञाय स्थित्वा वा । (अस्मिन्) प्रत्यक्षप्राप्ते । (बर्हिषि) बृ-
हन्ते वर्धन्ते येन तद्वर्हिर्ज्ञानं प्राप्तं कर्मकाण्डं वा तस्मिन् । (मादय-
ध्वम्) हर्षयध्वम् (स्वाहा) सुआहेत्यस्मिन्नर्थे । (वाट्) वहन्ति सु-
खानि यया क्रियया सा वाट् निपातोऽयम् । अयं मंत्रः श० १।७।१।
२३-२६ व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः— हे बृहन्तः प्रस्तरेष्ठाः परिधेया देवा विद्वांसो यूयमिमां
वाचमभिगृणन्त इषा संस्रवभागा स्थ भवत स्वाहावाडासाद्यास्मिन्ब-
र्हिषि मादयध्वमन्यानेतल्लक्षणान्मनुष्यान् कृत्वा हर्षयत चैवमस्मि-
न् बर्हिषि । इमां वाचमभिगृणाद्विर्युष्माभिरिषा स्वाहावाडासाद्यप्रस्तरे-
ष्ठा विश्वेदेवाः सर्वे विद्वांसः सदा परिधेयाः । तान् प्राप्य चास्मिन्
बर्हिषि मादयध्वम् ॥ १८ ॥

भावार्थः— ईश्वर आज्ञापयति ये मनुष्या धार्मिकाः पुरुषार्थिनो
वेदविद्याप्रचारे उत्तमे व्यवहारे च नित्यं वर्तन्ते तेषामेव बृहन्ति सु-
खानि भवन्ति । यौ पूर्वास्मिन् मंत्रेऽग्निशब्देनेश्वरभौतिकार्थावुक्तावनेन
तयोः सकाशादीदृशा उपकारा ग्राह्या इत्युच्यते ॥ १८ ॥

पदार्थः— । हे । (बृहन्तः) वृद्धिको प्राप्त होने । (प्रस्तरेष्ठाः) उत्तम न्याय

विद्यारूपी आसनमें स्थित होनेवाले । (परिधेयाः) सब प्रकारसे धारणवती वृद्धियुक्त और । (इमाम्) इस प्रत्यक्ष । (वाचम्) चार वेदोंकी वाणीका उपदेश करनेवाले । (देवाः) विद्वानो तुम । (इषा) अपने ज्ञानसे । (संस्त्रवभागाः) घृतादि पदार्थोंके होममें छोड़नेवाले । (स्थ) हों तथा । (स्वाहा) अच्छे २ वचनों से । (वाट्) प्राप्त होने और सुख बढ़ानेवाली क्रियाको प्राप्त होकर । (अस्मिन्) प्रत्यक्ष । (वहिषि) ज्ञान और कर्म काण्डमें । (मादयध्वम्) आनन्दित हो वैसेही औरोंकोभी आनन्दित करो । इस प्रकार उक्त ज्ञानको कर्मकाण्डमें उक्त वेदवाणीकी प्रशंसा करते हुए तुम लोग अपने विचारसे उत्तम ज्ञानको प्राप्त होनेवाली क्रियाको प्राप्त होकर । (बृहन्तः) बढ़ने और । (प्रस्तरेष्ठाः) उत्तम कामोंमें स्थिर होनेवाले । (विश्वे) सब (देवाः) उत्तम २ पदार्थ । (परिधेयाः) धारण करने वा औरोंको धारण कराओ और उनकी सहायतासे उक्त ज्ञान वा कर्मकाण्डमें सदा । (मादयध्वम्) हर्षित होओ ॥

भावार्थः— । ईश्वर आज्ञा देता है कि जो धार्मिक पुरुषार्थी वेदविद्याके प्रचारवा उत्तम व्यवहारमें वर्तमान हैं उन्हेंको वड़े २ सुख होते हैं । जो पूर्व मंत्रमें ईश्वर और भौतिक अर्थ कहे हैं उनसे ऐसे २ उपकार लेना चाहिये सो इस मंत्रमें कहा है ॥ १८ ॥

घृताचीस्थ इत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निवायू देवते । भुरिक् पंक्तिच्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

। अथोक्तेन यज्ञेन किंभवतीत्युपदिश्यते ।

अब उक्त यज्ञसे क्या होता है सो अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ।

घृताची स्थो धुर्य्यो पात॑ सुम्ने स्थः सुम्ने मा॑
धत्तम् ॥ य॒ज्ञ नम॑श्च॒त॒ उप॑ च॒ य॒ज्ञस्य॑ शि॒वे स॒
न्ति॑ष्ठस्व॒ स्वि॑ष्टे॒मे संति॑ष्ठस्व ॥ १९ ॥

घृताची । स्थः । धुर्य्यो । पातम् । सुम्ने । स्थः । सुम्ने । मा ।
धत्तम् । यज्ञ । नमः । च । ते । उप । च । यज्ञस्य । शिवे ।
सम् । तिष्ठस्व । स्विष्टे इति सुऽइष्टे । मे । सम् । तिष्ठस्व ॥ १९ ॥

पदार्थः । (घृताची) घृतमुदकमंचंत इति घृताची अग्निवाय्वो-
 धारणाकर्षणक्रिये । अत्र पूर्वसवर्णादेशः । घृतमित्युदकनामसु पठितम् ।
 निघं० १।१२। (स्थः) स्तः । अत्र सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः । (धुर्यौ)
 धुरं यज्ञस्याग्रं मुख्यांगं वहतस्तौ । अत्र । धुरो यङ्कौ । अ० ४।४।७८ ।
 इति यत्प्रत्ययः । (पातम्) रक्षतः । (सुप्ते) सुखकारिके उक्ते
 क्रिये । सुप्तेमिति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३।६। (स्थः) भवतः ।
 (सुप्ते) अत्युत्कृष्टे सुखे । (मा) मां यज्ञानुष्ठातारम् । (धत्तम्) धा-
 रयतः । (यज्ञ) इज्यते सर्वैर्जनैः स यज्ञ ईश्वरस्तत्संबुद्धौ । क्रियासा-
 ध्यो वा । अत्रान्त्ये पक्षे सुपां सुलुगिति सोर्लुक् । (नमः) नम्रीभा-
 वार्थे । (च) समुच्चये । (ते) तुभ्यं तस्य वा । (उप) सामीप्ये क्रि-
 यायोगे । उपेत्युपजनं प्राह । निरु० १।३। (च) पश्चादर्थे । (यज्ञस्य)
 ज्ञानक्रियाभ्यामनुष्ठेयस्य । (शिवे) कल्याणसाधिके । सर्वनिघृष्व०
 उ० १।१५१। इत्ययं सिद्धः । (संतिष्ठस्व) संतिष्ठते । अत्र लङर्थे लोट् ।
 (स्विष्टे) शोभनमिष्टं याभ्यां ते । (मे) मम । (संतिष्ठस्व) सुष्ठुसा-
 धने स्थिरो भव । संतिष्ठते वा । अयं मंत्रः श० १।७।१।२७ ।
 व्याख्यातः ॥ १९ ॥

अन्वयः । यावग्निवायू यज्ञस्य धुर्यौ सुप्ते स्थो घृताची स्थः सर्वं
 जगत्पातं रक्षतस्तौ मया सम्यक् प्रयोजितौ सुप्ते सुखे मा मां धत्तं धारय-
 तः । यज्ञो नमश्च ये यथा ते तव शिवे उपसंतिष्ठेते मे ममाप्येते तथैव
 संतिष्ठेताम् । तस्माद्यथाहं तस्य यज्ञस्यानुष्ठाने संतिष्ठे तथा त्वमप्यत्र संति-
 ष्ठस्व । यथाऽहं यज्ञमनुष्ठाय सुखे संतिष्ठे तथा त्वमपि तत्र संतिष्ठस्व ॥ १९

भावार्थः । अत्र लुतोपमालंकारः । ईश्वरोऽभिवदति हे मनुष्या
 यूयमेतयोरसच्छेदकधारकयोर्जगत्पालनहेत्वोः सुखकारिणोः क्रियाकां-
 ढस्य निमित्तयोरूर्ध्वतिर्यग्गमनशीलयोरग्निवाय्वोः सकाशात् का-

ध्याणि साधित्वा सुखेषु संस्थितिं कुरुत मदाज्ञापालनं मां च सततं नमस्कुरुत । पूर्वमंत्रोक्तैरुपकारैः परमं सुखं भवतीत्यनेनोक्तमिति ॥ १९ ॥

पदार्थः—जो अग्नि और वायु । (धुर्य्यौ) यज्ञके मुख्य अंगको प्राप्त कराने-
वाले । (च) और । (सुम्ने) सुखरूप । (स्थ) हैं तथा । (धृताचीः) जलको
प्राप्त करानेवाली क्रियाओंको करानेहारे । (स्थः) और सब जगत्को । (पातं)
पालते हैं वे मुझसे अच्छी प्रकार उत्तम २ क्रियाकुशलतामें युक्त हुए (मा) मुझे
यज्ञ करनेवालेको । (सुम्ने) सुखमें । (धत्तम्) स्थापन करते हैं । जैसे यह ।
(यज्ञ) जगदीश्वर । (च) और । (नमः) नम्र होना । (ते) तेरीलिये । (शिवे)
कल्याणमें । (उपसंतिष्ठस्व) समीपस्थित होते हैं । वे वैसेही । (मे) मेरेभी
लिये स्थित होते हैं इस कारण जैसे मैं यज्ञका अनुष्ठान करके । (सुम्ने) सुखमें
स्थित होताहूं वैसे तुमभी उसमें । (संतिष्ठस्व) स्थित हो ॥ १९ ॥

भावार्थः—। इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । ईश्वर कहता है कि हे मनु-
ष्यो रसके परमाणु करने जगत्के पालनके निमित्त सुख करने क्रियाकांडके हेतु
और ऊपरको तथा टेढ़े वा सूधे जानेवाले अग्नि वायुके गुणोंसे कार्योंको सिद्ध करो
इससे तुमलोग सुखोंमें अच्छी प्रकार स्थिरहो तथा मेरी आज्ञा पालो और मुझको-
ही वार २ नमस्कार करो ॥ १९ ॥

अग्नेऽदब्धायो इत्यस्य ऋषिः स एव । अग्नि सरस्वत्यौ देवते ।

भुरिग्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ सोऽग्निः कीदृशः किमर्थः प्रार्थनीयश्चेत्युपदिश्यते ।

उक्त अग्नि कैसा और क्यों प्रार्थना करने योग्य है सो अगले मंत्रमें
प्रकाशित किया है ॥

अग्नेऽदब्धायोऽशीतमपाहिमादिद्योः पाहि प्रसित्यै
पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुर्द्वय्या अविषन्नः पितुं
कृणु सुषदायोनौस्वाहा वाङ्मये संवेशयतये
स्वाहा सरस्वत्यै यशोभुगिन्यै स्वाहा ॥ २० ॥

अग्ने । अदब्धायो इत्यदब्धऽआयो । अशीतमेत्यशीऽतम ।

पाहि । मा । दिद्योः । पाहि । प्रसित्याइतिप्रऽसित्यै । पा-
हि । दुरिष्ट्याइतिदुःऽइष्ट्यै । पाहि । दुरन्न्याइतिदुःऽअ-
न्न्यै । अविषम् । नः । पितुम् । कृणु । सुषदा । सुसदेति
सुऽसदा । योनौ । स्वाहा । वाट् । अग्नये । संवेशपतये
इतिसंवेशऽपतये । स्वाहा । सरस्वत्यै । यशोभगिन्याइति
यशःऽभगिन्यै । स्वाहा ॥ २० ॥

पदार्थः— (अग्ने) जगदीश्वर भौतिको वा । (अदब्धायो) अ-
दब्धमहिंसितमायुर्यस्मात् तत्संबुद्धौ । अदब्धायुर्वा । (अशीतमम्)
अश्नुते व्याप्नोति चराचरं यज्ञं सोऽतिशयितस्तत्संबुद्धौ स वा । अ-
न्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । (पाहि) रक्ष पाति वा । (मा) माम् ।
(दिद्योः) अतिदुःखात् । दिवु धातोः । कुर्भश्च । उ० १।२२। इति
चकारेण कुप्रत्ययो बाहुलकाद्कारलोपश्च । (पाहि) रक्ष रक्षति
वा । (प्रसित्यै) प्रकृष्टा चासौ सितिर्वन्धनं यस्यां तस्याः । अत्र
पंचम्यर्थे चतुर्थी । (पाहि) पाति वा (दुरिष्ट्यै) दुष्टा इष्टिर्यजनं
यस्यां तस्याः । अत्रापि पंचम्यर्थे चतुर्थी । (पाहि) पाति वा । (दु-
रन्न्यै) दुष्टा अन्ननी अदनक्रिया यस्यां तस्याः । अत्रापि पंचम्यर्थे
चतुर्थी । (अविषम्) विषादिदोषरहितम् । (नः) अस्माकम् । (पि-
तुम्) अन्नम् । पितुरित्यन्ननामसु पठितम् । निघं० २।७। (कृणु)
कुरु करोति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे लङर्थे लोट् । (सुषदा) सुखेन
सीदन्ति यस्यां तस्याम् । अत्र सुपां सुलुगिति डेःस्थान आकारादे-
शः । (योनौ) युवन्ति यस्यां सा योनिर्गृहं जन्मान्तरं वा तस्याम् ।
योनिरिति गृहनामसु पठितम् । निघं० ३।४। (स्वाहा) सुआहान-
या सा । (वाट्) क्रियार्थे । (अग्नये) परमेश्वराय भौतिकाय वा ।
(संवेशपतये) सम्यक् विशन्ति ये ते पृथिव्यादयः पदार्थास्तेषां पतिः

पालकस्तस्मै । (स्वाहा) सुष्ठु आहुतं करोति यस्यां सा । (सरस्व-
त्यै) सरन्ति जानन्ति येन तत् सरो ज्ञानं तत्प्रशस्तं विद्यते यस्यां
वाचि तस्यै । सरस्वतीति वाङ्नामसु पठितम् । निघं० १।११। (य-
शोभगिन्यै) यशांसि सत्यवचनादीनि कर्माणि भजितुं शीलं यस्या-
स्तस्यै । (स्वाहा) स्वकीयं पदार्थं प्रत्याह यस्यां क्रियायां सा । अयं
मंत्रः श० १।७।३।१९-२० व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः— हे अदब्धायोऽशीतमग्ने जगदीश्वर त्वं यज्ञं दुरिष्ट्यै
पाहि । मां दिद्योः प्रमादाहुः स्वात्पाहि । प्रसित्यै पाहि । दुरन्नन्यै पाहि
नोऽस्माकमविषं पितुं कृणु नोऽस्मान् सुषदायां योनौ स्वाहा वाट् स-
त्क्रियायां च कृणु वयं यशोभगिन्यै सरस्वत्यै स्वाहा संवेशपतयेऽग्न-
ये तुभ्यं स्वाहा नमश्च नित्यं कुर्म इत्येकः ॥ हे जगदीश्वर योऽयं भ-
वताऽदब्धायुरशीतमोग्निर्निर्मितः स यज्ञं दुरिष्ट्याः पाति । मां दिद्योः
पाति प्रसित्याः पाति । दुरन्नन्याः पाति । नोऽस्माकमविषं पितुं
करोति सुषदायां योनौ स्वाहा वाट् सत्क्रियायां च हेतुरस्ति वयं त-
स्मै संवेशपतयेऽग्नये स्वाहा यशोभगिन्यै सरस्वत्यै स्वाहा कुर्म इति
द्वितीयः ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । मनुष्यैर्यः सर्वथा सर्वस्माहुः स्वाद्र-
क्षक उत्तमजन्मनिमित्तकर्माज्ञापक उत्तमभोगप्रदाता जगदीश्वरोस्ति
स एव सदा सेवनीयः । तेन स्वसृष्टौ सूर्यविद्युत्प्रत्यक्षरूपेण योऽ-
यमग्निः प्रकाशितः सोऽपि सम्यक् विद्योपकारे संयोजितः सन्सर्वथा
रक्षणोत्तमभोगहेतुर्भवति । यया कीर्तिहेतुभूतया सत्यलक्षणया वेदरू-
पया वाचोत्तमानि जन्मानि सर्वपदार्थेभ्य उत्कृष्टा विविधा विद्याच
प्रकाशिता भवति । सा सदैव स्वीकर्तव्या स्वीकारयितव्या वेति ।
अत्र नमो यज्ञ इति च पदद्वयं पूर्वस्मान्मंत्रादाकार्षितम् । पूर्वमंत्रोक्तानां
मनुष्यैरनुष्ठितानां कर्मणां फलमनेनोक्तमिति वेद्यम् ॥ २० ॥

पदार्थः— । हे । (अदब्धायो) निर्विघ्न आयुदेनेवाले । (अग्ने) जगदीश्वर आप । (अशीतमम्) चराचर संसारमें व्यापक यज्ञको । (दुरिष्ट्यै) दुष्ट अर्थात् वेद विरुद्ध यज्ञसे । (पाहि) रक्षा कीजिये । (मा) मुझे । (दिद्योः) अति दुःखसे । (पाहि) वचाइये तथा । (प्रसित्यै) भारी २ बन्धनोंसे । (पाहि) अलग रखिये । (दुरग्रन्थै) जो दुष्ट भोजन करना है उस विपत्तिसे । (पाहि) वचाइये और । (नः) हमारेलिये । (अविषम्) विषआदिदोषरहित । (पितुम्) अन्नादि पदार्थ । (रुणु) उत्पन्न कीजिये । तथा । (नः) हमलोगोंको । (सुषदा) सुखसे स्थिरताको देनेवाले घरमें । (स्वाहा) (वाट्) वेदोक्त वाक्योंसे सिद्ध होने वाली उत्तम क्रियाओंमें स्थिर । (रुणु) कीजिये जिससे हम लोग । (यशोभगिन्यै) सत्यवचन आदि उत्तम कर्मोंकी सेवन करनेवाली । (सरस्वत्यै) पदार्थोंके प्रकाशित करानेमें उत्तम ज्ञानयुक्त वेदवाणीके लिये । (स्वाहा) धन्य वाद वा । (संवेशपतये) अच्छी प्रकार जिन पृथिव्यादि लोकोंमें प्रवेश करते हैं उनके पति अर्थात् पालन करने हारे जो । (अग्रये) आप हैं उनके लिये । (स्वाहा) धन्य वाद और । (नमः) नमस्कार करते हैं । १ । हे भगवन् जगदीश्वर आपने जो यह । (अदब्धायो) निर्विघ्न आयुका निमित्त । (अग्ने) भौतिक अग्नि बनायाहै वहभी । (अशीतमम्) सर्वत्र व्यापक यज्ञको । (दुरिष्ट्यै) दुष्ट यज्ञसे । (पाहि) रक्षा करता है तथा । (मा) मुझे । (दिद्योः) अति दुःखोंसे । (पाहि) वचाता है । (प्रसित्यै) बड़े २ दारिद्र्यके बन्धनोंसे । (पाहि) वचाता है तथा । (दुरग्रन्थै) दुष्ट भोजन करानेवाली क्रियाओंसे । (पाहि) वचाता है और । (नः) हमारे (पितुम्) अन्न आदि पदार्थ । (अविषम्) विषआदि दोष रहित । (रुणु) कर देताहै वह । (सुषदा) सुखसे स्थिति देनेवाले घर अथवा दूसरे जन्मोंमें । (स्वाहा) (वाट्) वेदोक्त वाक्योंसे सिद्ध होनेवाली क्रियाओंका हेतु है हम लोग उस । (संवेशपतये) पृथिव्यादि लोकोंके पालनेवाले । (अग्रये) भौतिक अग्निको ग्रहण करके । (स्वाहा) होम तथा उसके साथ । (यशोभगिन्यै) (सरस्वत्यै) उक्त गुणवाली वेद वाणीकी प्राप्तिके लिये । (स्वाहा) परमात्माका धन्यवाद करते हैं॥२०॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है । मनुष्योंको जो सर्व व्यापक सब प्रकारसे रक्षा करने उत्तम जन्म देने उत्तम कर्म कराने और उत्तम विद्या वा उत्तम भोग देनेवाला जगदीश्वर है उसीका सेवन सदा करना योग्य है । तथा जो यह अपनी सृष्टिमें परमेश्वरने भौतिक अग्नि प्रत्यक्ष सूर्यलोक और विजुली रूपसे प्रकाशित किया है वहभी अच्छी प्रकार विद्यासे उपकार लेनेमें संयुक्त किया हुआ सब प्र-

कारसे रक्षा और उत्तम भोगका हेतु होता है । जिसकी कीर्तिके निमित्त सत्यलक्षणयुक्त वेदवाणीसे उत्तम जन्म अथवा सब पदार्थोंसे अच्छी २ विद्या प्रकाशित होती हैं वे सब विद्वानोंके स्वीकार करने योग्य तथा औरोंकोभी स्वीकार कराने योग्य हैं । इस मंत्रमें (नमः) और (यज्ञ) ये दोनों पद पूर्व मंत्रसे लिये हैं ॥ २० ॥

वेदोऽसीत्यस्य वामदेव ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । भु-

रिग्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

स जगदीश्वरः कीदृशोऽस्तीत्युपदिश्यते ।

। सो जगदीश्वर कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोभवस्तेनमह्यं
वेदो भूयाः ॥ देवा गातुविदो गातुं वित्वा गातुमित
मनस्पत इमं देव यज्ञ स्वाहा वातैधाः ॥ २१ ॥

वेदः । असि । येन । त्वम् । देव । वेद । देवेभ्यः । वेदः ।
अभवः । तेन । मह्यम् । वेदः । भूयाः । देवाः । गातुवि-
द इति गातुविदः । गातुम् । वित्वा । गातुम् । इत । म-
नसः । पते । इमम् । देव । यज्ञम् । स्वाहा । वातै । धाः ॥

पदार्थः—(वेदः) वेत्ति चराचरं जगत् स जगदीश्वरः । विदन्ति
येन स ऋग्वेदादिर्वा (असि) भवसि वा । (येन) विज्ञानेन वेदेन
वा । (त्वम्) (देव) शुभगुणदातः । (वेद) जानासि वेत्ति वा ।
(देवेभ्यः) विद्मद्भ्यः । (वेदः) वेदयिता । (अभवः) भवसि ।
(तेन) विज्ञानप्रकाशनेन । (मह्यम्) विज्ञानं जिज्ञासवे ।
(वेदः) ज्ञापकः । (भूयाः) (देवाः) विद्वांसः । (गातुविदः)
गीयते स्तूयतेऽनया सा गातुः स्तुतिस्तस्या विदो वक्तारः । कमिम-
निजनि० । उ० १।७४। अनेन गास्तुतावित्यस्मात् तुः प्रत्ययः । (गा-
तुम्) गीयते ज्ञायते येन स गातुर्वेदस्तम् । गातुरिति पदनामसु प-

ठितम् । निघं० ४।१। अनेन ज्ञानार्थो गृह्यते । (वित्वा) लब्ध्वा ।
 (गातुम्) गीयते शब्द्यते यस्तं यज्ञम् । (इत) प्राप्तुम् । (मनसः)
 विज्ञानस्य (पते) पालक । (इमम्) प्रत्यक्षमनुष्ठितमनुष्ठातव्यं वा ।
 (देव) सर्वजगत्प्रकाशक । (यज्ञम्) क्रियाकाण्डजन्यं संसारम् ।
 (स्वाहा) सुष्ठु आहुतं हविः करोत्यनया सा । (वाते) वायौ । (धाः)
 धापय धापयति वा । अत्र सर्वत्र पक्षान्तरे व्यत्ययेन प्रथमः । बहुलं
 छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यडभावः । अयं मंत्रः श० १।७।३।२१-२८
 व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे देव जगदीश्वर येन त्वं वेदोऽसि सर्वं च वेद येन
 च त्वं देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन त्वं मह्यमपि वेदो भूयाः । हे गातुविदो
 देवा भवन्तो येन वेदेन सर्वा विद्या विदन्ति तेन यूयं गातुं वित्वा
 गातुमित । हे मनसस्पते देव त्वमिमं यज्ञं वातेधाः स्वाहा हे देवास्तमिमं
 मनसस्पतिं परमेश्वरमेव देवं नित्यमुपासीध्वम् ॥ २१ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो मनुष्या यूयं येन सर्ववेत्ता वेदविद्या प्रका-
 शिता तमेवोपास्यं विदित्वा क्रियाकाण्डमनुष्ठाय सर्वहितं संपादयत ।
 नैव वेदविज्ञानेन तत्रोक्तविधानानुकूलस्यानुष्ठानेन च विना मनुष्याणां
 कदाचित् सुखं संभवति वेदविद्यया सर्वसाक्षिणमीश्वरं देवं सर्वतो
 व्यापकं मत्त्वैव नित्यधर्मस्यानुष्ठातारो भवतेति ॥ २१ ॥

पदार्थः— हे (देव) शुभगुणोंके देनेहारे जगदीश्वर (त्वम्) आप । (वेदः)
 चराचर जगत्के जाननेवाले । (असि) हैं सब जगत्को । (वेद) जानतेहैं तथा ।
 (येन) जिस विज्ञान वा वेदसे । (देवेभ्यः) विद्वानोंके लिये । (वेदः) पदार्थोंके
 जाननेवाले । (अभवः) होतेहैं । (तेन) उस विज्ञानके प्रकाशसे आप । (मह्यम्)
 मेरे लिये जोकि मैं विशेष ज्ञानकी इच्छा कर रहाहूँ । (वेदः) विज्ञान देनेवाले ।
 (भूयाः) हूजिये । हे । (गातुविदः) स्तुतिके जाननेवाले । (देवाः) विद्वानो जिस
 वेदसे मनुष्य सब विद्याओंको जानते हैं उससे तुम लोग । (गातुम्) विशेष ज्ञा-
 नको । (वित्वा) प्राप्त होकर । (गातुम्) प्रशंसा करने योग्य वेदको । (इत)

प्राप्तहो । हे (मनसस्पते) विज्ञानसे पालन करनेहारे । (देव) सर्व जगत् प्रकाशक परमेश्वर आप । (इमम्) प्रत्यक्ष अनुष्ठान करने योग्य । (यज्ञम्) क्रिया काण्डसे सिद्ध होनेवाले यज्ञरूप संसारको । (स्वाहा) क्रियाके अनुकूल । (वाते) पवनके बीच । (धाः) स्थितकीजिये हे विद्वानो उस विज्ञानसे विशेष ज्ञान देनेवाले परमेश्वरही की नित्य उपासना करो ॥ २१ ॥

भावार्थः— हे विद्वान् मनुष्यो तुम लोग जिस वेद जाननेवाले परमेश्वरने वेद विद्या प्रकाशित की है उसकी उपासना करके उसीकी वेदविद्याको जानकर और क्रियाकाण्डका अनुष्ठान करके सबका हित संपादन करना चाहिये क्योंकि वेदोंके विज्ञानके बिना तथा उसमें जो २ कहेहुए काम हैं उनके कियेबिना मनुष्योंको कभी सुख नहीं हो सकता वेदविद्यासे जो सबका साक्षी ईश्वर देव है उसको सब जगह व्यापक मानके नित्यधर्ममें रहो ॥ २१ ॥

संवर्हिरित्यस्य वामदेव ऋषिः इन्द्रो देवता । विराट्त्रिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

अग्नौ हुतं द्रव्यमन्तरिक्षस्थं भूत्वा केन सह चरतीत्युपदिश्यते ।
यज्ञमें चढ़ाहुआ पदार्थ अंतरिक्षमें ठहरकर किसकेसाथ रहता
है सो अगले मंत्रमें प्रकाश कियाहै ।

संवर्हिरैक्ताहविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सम्मरुद्भिः समिन्द्रो विश्वदेवेभिरंक्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वाहा ॥ २२ ॥

सम् । वर्हिः । अंक्ताम् । हविषा । घृतेन । सम् । आदित्यैः । वसुभिरिति वसुभिः । सम् । मरुद्भिरिति मरुत्भिः । सम् । इन्द्रः । विश्वदेवेभिरिति विश्वदेवेभिः । अंक्ताम् । दिवम् । नभः । गच्छतु । यत् । स्वाहा ॥ २२ ॥

पदार्थः— (सम्) एकीभावे क्रियायोगे । (वर्हिः) बृंहन्ते सर्वे पदार्था यस्मिन् तदन्तरिक्षम् । वर्हिरित्यन्तरिक्षनामसु पठितम् ।

निघं० १।३। (अंक्ताम्) संयोजयतु । (हविषा) होतुमर्हं शुद्धं सं-
स्कृतं हविस्तेन । (घृतेन) सुगन्ध्यादिगुणयुक्तेनाज्येन सह ।
(सम्) संयोगार्थे । (आदित्यैः) द्वादशभिर्मसैः । (वसुभिः) अ-
ग्न्यादिभिरष्टभिः । (सम्) मिश्रीभावे । (मरुद्भिः) वायुविशेषैः सह ।
(सम्) मेलने । (इन्द्रः) सूर्यलोकः । (विश्वदेवेभिः) स्वकीयै-
रग्निभिः । रश्मयो ह्यस्य विश्वेदेवाः । श० ३।७।३।६। (अंक्ताम्)
प्रकटं संयोजयति । (दिव्यम्) दिवि प्रकाशे भवम् । द्युप्रागपागुदक्
प्रतीचोयत् । अ० ४।२।१०१। इति शैषिको यत् । (नभः) जलम् ।
नभ इत्युदकनामसु पठितम् । निघं० १।१२। (गच्छतु) गच्छति ।
(यत्) यदा (स्वाहा) शोभनं हविर्जुहोति यया क्रियया सा । अयं
मंत्रः श० १।७।३।२९-३१ व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य भवानिदं यद्यदा होतव्यं द्रव्यं हविषा घृ-
तेन सह संयुक्तं कृत्वाऽऽदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः सह सुखं समङ्गाम् ।
अयमिन्द्रो यज्ञे स्वाहा यत्सुगन्ध्यादि द्रव्ययुक्तं हविः समङ्गाम् यत्
संमिश्रितैर्विश्वदेवेभिर्दिव्यं नभः संगच्छतु सम्यक्प्रकटयति ॥ २२ ॥

भावार्थः—यज्ञे संशोधितं यद्विरग्नौ प्रक्षिप्यते तदन्तरिक्षे वायु-
जलसूर्यकिरणैः सहवर्तमानमितस्ततो गत्वाऽऽकाशस्थान् सर्वान्
पदार्थान् दिव्यान् कृत्वा सततं प्रजाः सुखयति तस्मात्सर्वैर्मनुष्यै-
रुत्तमसामग्या श्रेष्ठैः साधनैस्त्रिविधो यज्ञो नित्यमनुष्ठेय इति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हेमनुष्य तुम (यत्) जब हवन करने योग्य द्रव्यको । (हविषा) होम-
करने योग्य । (घृतेन) घीआदि सुगन्धियुक्त पदार्थसे संयुक्तकरके हवनकरो जे तब
वह । (आदित्यैः) बारहमहिनों । (वसुभिः) अग्निआदिआठों निवासके स्थान और
(मरुद्भिः) प्रजाके जनोके साथ मिलके सुखको । (संयोजयतु) अच्छीप्रकार प्र-
काश करेगा । (इन्द्रः) सूर्यलोक । जो यज्ञमें छोड़ा हुआ । (स्वाहा) उ-
त्तम क्रियासे सुगन्ध्यादिपदार्थयुक्त हवि । (संगच्छतु) पहुंचाताहै उससे । (सम्)

अच्छीप्रकार मिश्रित हुए । (विश्वदेवेभिः) अपनी किरणोंसे । (दिव्यम्) जो उसके प्रकाशमें इकट्ठा होनेवाला । (नभः) जलको । (समंक्ताम्) अच्छीप्रकार प्रकट करता है ॥ २२ ॥

भावार्थः— जो हवि अच्छीप्रकार शुद्ध किया हुआ यज्ञके निमित्त अग्निमें छोड़ा जाताहै वह अंतरिक्षमें वायु जल और सूर्यकी किरणोंके साथ मिलकर इधर उधर फैलकर आकाशमें उड़नेवाले सब पदार्थोंको दिव्यकरके अच्छीप्रकार प्रजाको सुखी करताहै इससे सब मनुष्योंको उत्तम सामग्री और उत्तम साधनोंसे उक्त तीन प्रकारके यज्ञका नित्य अनुष्ठान करना चाहिये ॥ २२ ॥

कस्त्वेत्यस्य ऋषिः स एव । प्रजापतिर्देवता । निचृद्बृहती

छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

अग्नौ द्रव्यं किमर्थं प्रक्षिप्यत इत्युपदिश्यते ।

। अग्निमें किसलिये पदार्थ छोड़ा जाताहै सो अगले मंत्रमें प्रकाश कियाहै ।

कस्त्वाविमुंचति सत्वाविमुंचति कस्मै त्वाविमुंचति
तस्मै त्वा विमुंचति ॥ पोषाय रक्षसां भागोसि
॥ २३ ॥

कः । त्वा । वि । मुंचति । सः । त्वा । वि । मुंचति ।
कस्मै । त्वा । वि । मुंचति । तस्मै । त्वा । वि । मुंच-
ति । पोषाय । रक्षसाम् । भागः । असि ॥ २३ ॥

पदार्थः—(कः) सुखकारी यजमानः । (त्वा) तम् । (वि) विविधार्थे क्रियायोगे । व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यं प्राह । निरु० । १ । ३ । (मुंचति) त्यजति । (सः) यज्ञः । (त्वा) त्वाम् । (वि) विशेषार्थे । (मुंचति) त्यजति । (कस्मै) प्रयोजनाय । (त्वा) त्वां । (वि) वि-
वित्तार्थे । (मुंचति) प्रक्षिपति । (तस्मै) यतः सर्वसुखप्राप्तिर्भ-
वेत्तस्मै । (त्वा) पदार्थसमूहम् । (वि) विशिष्टार्थे । (मुंचति)
त्यजति । (पोषाय) पुष्यन्ति प्राणिनो यस्मिन् व्यवहारे तस्मै ।

(रक्षसाम्) दुष्टानाम् । (भागः) भजनीयः । (असि) भवति ।
अयं मंत्रः १०।१।७।३।३३-३५ व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः— को मनुष्यस्त्वा तं यज्ञं विमुंचति कोऽपि नेत्यर्थः ।
यश्च यज्ञं विमुंचति तं स यज्ञः परमेश्वरो विमुंचति । यज्ञकर्त्ता कस्मै
प्रयोजनाय तं पदार्थसमूहमग्नौ विमुंचति । यतः सर्वसुखप्राप्तिर्भ-
वेत्तस्मै । पोषाय त्वा तं विमुंचति किंतु यः पदार्थः सर्वोपकारे यज्ञे
न प्रयुज्यते स रक्षसां भागोऽसि भवति ॥ २३ ॥

भावार्थः— यो मनुष्य ईश्वरेण वेदद्वाराऽऽज्ञापितं व्यवहारं त्य-
जति स सर्वैः सुखैर्हीनो भूत्वा दुष्टैः पीडितः सन् सर्वदा दुःखी
भवति । केनचित्कंचित्प्रति पृष्ठं यो यज्ञं त्यजति तस्मै किं भवतीति
स आह ईश्वरोऽपि तं त्यजतीति । स पुनराह ईश्वरः कस्मै प्रयोज-
नाय तं त्यजतीति स ब्रूते तस्मै दुःखमेव स्यादित्यस्मै । यश्चेश्वराज्ञां
पालयति स सुखैः पोषितुमर्हति यश्च त्यजति स एव रक्षसो भ-
वतीति ॥ २३ ॥

पदार्थः— (कः) कौन सुख चाहनेवाला यज्ञका अनुष्ठाता पुरुष (त्वा) उस
यज्ञको (विमुंचति) छोड़ताहै अर्थात् कोई नहीं । और जो कोई यज्ञको छोड़ताहै । (त्वा)
उसको । (सः) यज्ञका पालन करनेहारा परमेश्वरभी । (विमुंचति) छोड़ देताहै
जो यज्ञका करनेवाला मनुष्य पदार्थ समूहको यज्ञमें छोड़ताहै । (त्वा) उसको ।
(कस्मै) किस प्रयोजनके लिये अग्निके बीचमें । (विमुंचति) छोड़ताहै । (तस्मै)
जिससे सबको सुख प्राप्तहो तथा । (पोषाय) पुष्टिआदि गुणकेलिये । (त्वा)
उस पदार्थ समूहको । (विमुंचति) छोड़ताहै । जो पदार्थ सबके उपकारकेलिये
यज्ञके बीचमें नहीं युक्त कियाजाता । वह । (रक्षसाम्) दुष्ट प्राणियोंका । (भागः)
अंश । (असि) होताहै ॥ २३ ॥

भावार्थः— जो मनुष्य ईश्वरके करने कराने वा आज्ञा देनेके योग्य व्यवहा-
रको छोड़ताहै वह सब सुखोंसे हीन होकर और दुष्ट मनुष्योंसे पीड़ा पाताहुआ
सब प्रकार दुःखी रहताहै । किसीने किसीसे पूछा कि जो यज्ञको छोड़ताहै उसके

लिये क्या होताहै वह उत्तर देताहै कि ईश्वरभी उसको छोड़ देताहै । फिर वह पूछताहै कि ईश्वर उसको किसलिये छोड़ देताहै वह उत्तर देनेवाला कहताहै कि दुःख भोगनेकेलिये । जो ईश्वरकी आज्ञाको पालताहै वह सुखोंसे युक्त होने योग्यहै और जो कि छोड़ताहै वह राक्षस होजाताहै ॥ २३ ॥

संवर्चसेत्यस्य ऋषिः स एव । त्वष्टा देवता । विराट्
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

तेन यज्ञेन वयं किंकिं प्राप्नुम इत्युपदिश्यते ।

उक्त यज्ञसे हमलोग किस २ पदार्थको प्राप्त होतेहैं सो अगले
मंत्रमें प्रकाशित कियाहै ।

संवर्चसा पयसा संतनूभिरगन्महि मनसासंशिवे
न ॥ त्वष्टासुदत्रोविदधातुरायोऽनुमार्ष्टुतन्वो यद्वि-
लिष्टम् ॥ २४ ॥

सम् । वर्चसा । पयसा । सम् । तनूभिः । अगन्महि ।
मनसा । सम् । शिवेन । त्वष्टा । सुदत्र इति सुदत्रः ।
वि । दधातु । रायः । अनु । मार्ष्टु । तन्वः । यत् । वि-
लिष्टमिति विलिष्टम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(सम्) सम्यगर्थे । (वर्चसा) वर्चन्ते दीप्यन्ते सर्वे
पदार्था यस्मिन् वेदाध्ययने तेन । (पयसा) पयन्ते विजानन्ति सर्वान्
पदार्थान् येन ज्ञानेन तेन । (सम्) संधानार्थे । (तनूभिः) तन्वते
सुखानि कर्माणि च यासु ताभिः । (अगन्महि) प्राप्नुमः । गमधा-
तोर्लुङि उत्तमबहुवचने । मंत्रे घसह्वरण श० अ० २।४।८० । अनेन च्ले-
र्लुक् । म्वोश्च । अ० ८।२।६५ । अनेन मकारस्य नकारादेशः । अत्र ल-
ङर्थे लुङ् । (मनसा) मन्यन्ते ज्ञायन्ते सर्वे व्यवहारा येनान्तःकरणेन
तेन । (सम्) मिश्रीभावे । (शिवेन) सर्वसुखनिमित्तेन । (त्वष्टा) त्व-

क्षति तनूकरोति दुःखानि प्रलये सर्वान् पदार्थान् छिनत्ति वा स
जगदीश्वरः । (सुदत्रः) सुष्ठु सुखं ददातीति सः । (विदधातु-) वि-
धानं करोतु । (रायः) विद्याचक्रवर्तिराज्यश्रियादीनि धनानि । (अनु-)
पश्चादर्थे । (मार्ष्टु) शोधयतु । (तन्वः) शरीरस्य । (यत्) यावत् ।
(विलिष्टम्) परिपूर्णम् । अत्र विरुद्धान्तरं विशब्दः । अयं मंत्रः श०
१।७।४।६ व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः—वयं यस्य कृपया वर्चसा पयसा मनसा शिवेन तनूभिश्च
सह रायः समगन्महि । मसुदत्रस्त्वष्टेश्वरः कृपया ऽस्मभ्यं रायः संवि-
दधातु यदस्माकं तन्वो विलिष्टं तत्समनुमार्ष्टु ॥ २४ ॥

भावार्थः—। मनुष्यैः सर्वकामप्रदस्येश्वरस्याज्ञापालनसम्यक्पुरु-
षार्थाभ्यां विद्याध्ययनं विज्ञानं शरीरबलं मनःशुद्धिः कल्याणसिद्धिः
सर्वोत्तमश्रीप्राप्तिश्च सदैव कार्याः । तथा सर्वे व्यवहाराः पदार्थाश्च
नित्यं शुद्धा भावनीयाः ॥ २४ ॥

पदार्थः—हमलोग पुरुषार्थी होकर । (वर्चसा) जिसमें सब पदार्थ प्रकाशित
होतेहैं उस वेदका पढ़ना वा । (पयसा) जिससे पदार्थोंको जानतेहैं उस ज्ञान । (म-
नसा) जिससे सब व्यवहार विचारे जातेहैं उस अन्तःकरण । (शिवेन) सब सुख
और । (तनूभिः) जिनमें विपुल सुख प्राप्त होतेहैं । उन शरीरोंके साथ । (रायः)
श्रेष्ठ विद्या और चक्रवर्तिराज्य आदि धनोंको । (समगन्महि) अच्छीप्रकार प्रा-
प्तहों । सो (सुदत्रः) अच्छीप्रकार सुखदेने और । (त्वष्टा) दुःखों तथा प्रलयके समय
सब पदार्थोंको सूक्ष्म करनेवाला ईश्वररूपाकरके हमारेलिये । (रायः) उक्त वि-
द्याआदि पदार्थोंको । (संविदधातु) अच्छीप्रकार विधानकरे और हमारे । (तन्वः)
शरीरकी । (यत्) जितनी । (विलिष्टम्) व्यवहारोंकी सिद्धि करनेकी परिपूर्णताहै
उसे । (समनुमार्ष्टु) अच्छीप्रकार निरंतर शुद्ध करे ॥ २४ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको सब कामना परिपूर्ण करनेवाले परमेश्वरकी आज्ञा पा-
लन करके और अच्छीप्रकार पुरुषार्थसे विद्याका अध्ययन विज्ञान शरीरका बल म-
नकी शुद्धि कल्याणकी सिद्धि तथा उत्तमसे उत्तम लक्ष्मीकी प्राप्ति सदैव करनी

चाहिये इस संपूर्ण यज्ञकी धारणा वा उन्नतिसे सब सुखोंको प्राप्त होके औरोंको सुख प्राप्त कराना चाहिये । तथा सब व्यवहार और पदार्थोंको नित्य शुद्ध करना चाहिये ॥ २४ ॥

दिवीत्यस्य ऋषिः स एव । सर्वस्य विष्णुर्देवता । दिवीत्यारभ्य द्विष्म इत्यन्तस्य निचृदार्ची तथाऽन्तरिक्षमित्यारभ्य द्विष्मः प-
र्यन्तस्यार्ची पंक्तिच्छन्दः । पंचमः स्वरः । पृथिव्यामित्यार-
भ्यान्तपर्यन्तस्य जगतीछन्दो निषादः स्वरश्च ।

स यज्ञास्त्रिषु लोकेषु विस्तृतः सन् किं किं सुखं साधयतीत्युपदिश्यते ।
। वह यज्ञ तीनोंलोकमें विस्तृत होकर कौन २ सुखका साधन होताहै सो
अगले मंत्रमें प्रकाशित कियाहै ।

दिवि विष्णुर्व्यक्र॑स्त॒ जाग॑तेन॒ छन्द॑सा ततो नि-
र्भ॑क्तो योऽस्मान्द्वेष्टि॒ यं च॑ व॒यं द्विष्मोऽन्तरि॑क्षे
विष्णुर्व्यक्र॑स्त॒ त्रैष्टु॑भेन॒ छन्द॑सा ततो निर्भ॑क्तो
योऽस्मान्द्वेष्टि॒ यं च॑ व॒यं द्विष्मः ॥ पृथि॑व्यां वि-
ष्णुर्व्यक्र॑स्त॒ गाय॑त्रेण॒ छन्द॑सा ततो निर्भ॑क्तो
योऽस्मान्द्वेष्टि॒ यं च॑ व॒यं द्विष्मोऽस्माद॑न्नाद॒स्यै
प्रति॑ष्ठाया अ॒गन्म॒ स्वः संज्योति॑षाभूम ॥२५॥

दिवि । विष्णुः । वि । अक्र॑स्त । जाग॑तेन । छन्द॑सा ।
ततः । निर्भ॑क्तइतिनिःऽभ॑क्तः । यः । अ॒स्मान् । द्वेष्टि॑ । य-
म् । च॒ । व॒यम् । द्विष्मः । अ॒न्तरि॑क्षे । विष्णुः । वि । अक्र॑-
स्त । त्रैष्टु॑भेन । त्रैस्तु॑भेनेतित्रैस्तुभेन । छन्द॑सा । ततः ।
निर्भ॑क्तइति निःऽभ॑क्तः । यः । अ॒स्मान् । द्वेष्टि॑ । यम् । च॒ ।
व॒यम् । द्विष्मः । पृथि॑व्याम् । विष्णुः । वि । अक्र॑ ५ स्त ।

गायत्रेण । छन्दसा । ततः । निर्भक्तइतिनिःऽभक्तः । यः ।
अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । अस्मात् ।
अन्नात् । अस्यै । प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थायाइतिप्रतिऽस्थायै ।
अगन्म । स्वरितिस्वः । सम् । ज्योतिषा । अभुम् ॥२५॥

पदार्थः— (दिवि) सूर्यप्रकाशे । (विष्णुः) यो वेवेष्टि व्याप्नो-
त्यन्तरिक्षस्थलवाय्वादिपदार्थान् स यज्ञः । यज्ञो वै विष्णुः । श० १।१।
२।१३। (वि) विविधार्थे क्रियायोगे । (अक्र२स्त) क्रमते अत्र
सर्वत्र लडर्थे लङ् । (जागतेन) जगत्येव जागतं सर्वलोकसुखकारकं
तेन । (छन्दसा) आल्हादकारकेण । (ततः) तस्मात् द्युलोकात् । (नि-
र्भक्तः) विभागं प्राप्तः । (यः) विरोधी । (अस्मान्) यज्ञानुष्ठातृन् ।
(द्वेष्टि) विरुणद्धि । (यम्) शासितुं योग्यं दुष्टं प्राणिनम् । (च)
पुनरर्थे । (वयम्) यज्ञक्रियानुष्ठातारः । (द्विष्मः) विरुन्ध्मः । (अ-
न्तरिक्षे) अवकाशे । (विष्णुः) यज्ञः । (वि) विविधगमने क्रिया-
र्थे । (अक्र२स्त) गच्छति । (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं विविधसु-
खहेतुस्तेन । (छन्दसा) स्वच्छन्दताप्रदेन । (ततः) तस्मादन्तरि-
क्षात् । (निर्भक्तः) पृथग्भूतः । (यः) दुःखप्रदः प्राणी । (अस्मा-
न्) सर्वोपकारकान् । (द्वेष्टि) दुःखयति । (यम्) सर्वाहितकर-
म् । (च) समुच्चये । (वयं) सर्वहितकारिणः । (द्विष्मः) पीडयामः । (पृ-
थिव्याम्) विस्तृतायां भूमौ । (विष्णुः) यज्ञः । (वि) विविधसुखसाधने ।
(अक्र२स्त) विविधसुखप्राप्तिहेतुना क्रमते । (छन्दसा) आनन्द-
प्रदेन । (ततः) तस्मात्पृथिवीस्थानात् । (निर्भक्तः) पृथग्भूत्वाऽन्त-
रिक्षगतः । (यः) अस्मद्राज्यविरोधी । (अस्मान्) न्यायाधीशान् ।
(द्वेष्टि) वैरायते । (यम्) शत्रुम् । (च) समुच्चये । (वयम्) रा-
ज्याधीशाः । (द्विष्मः) वैरायामहे । (अस्मात्) प्रत्यक्षाद्यज्ञशोधि-

तात् (अन्नात्) अत्तुं योग्यात् । (अस्यै) प्रत्यक्षं प्राप्तायै । (प्रतिष्ठायै)
 प्रति तिष्ठन्ति सत्कारं प्राप्नुवन्ति यस्यां तस्यै । (अगन्म) प्राप्नुयाम ।
 (स्वः) सुखम् । स्वरिति साधारणनामसु पठितम् । निघं० १।४। (सम्)
 सम्यगर्थे । (ज्योतिषा) विद्याधर्मप्रकाशकारकेण संयुक्ताः । (अभू-
 म) संगता भवेम । अयं मंत्रः श० १।७।४।८—१४। व्या० ॥२५॥

अन्वयः—अस्माभिर्जागतेन छन्दसाऽनुष्ठितोऽयं यज्ञो विष्णु-
 दिवि व्यक्रंस्त स पुनस्ततो निर्भक्तः सन् छन्दसा सर्वं जगत्प्रीणा-
 ति योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमनेन निराकुर्मः । अस्माभि-
 र्योऽयं यज्ञस्त्रैष्टुभेन छन्दसाऽग्नौ प्रयोजितेऽन्तरिक्षे व्यक्रंस्त स
 पुनस्ततः स्थानान्निर्भक्तः सन् वायुदृष्टिजलशुद्धिद्वारा सर्वं जगत्सुख-
 यति योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमनेन निवारयामः । अस्मा-
 भिर्योऽयं विष्णुर्यज्ञो गायत्रेण छन्दसा पृथिव्यामनुष्ठीयते स पृथिव्यां
 व्यक्रंस्त स ततो निर्भक्तः सन् पृथिवीस्थान् पदार्थान् शोषयति । यो-
 ऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमनेन निषिध्यास्म । वयमस्मादन्ना-
 त्स्वरगन्म । वयमनेन यज्ञेनास्यै प्रतिष्ठायै ज्योतिषा संयुक्ताः समभूम
 भवेम ॥ २५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यावन्ति सुगन्ध्यादिगुणयुक्तानि द्रव्याण्यग्नौ प्र-
 क्षिप्यन्ते तानि पृथक् भूत्वा सूर्यप्रकाशे आकाशे भूमौ च वि-
 हृत्य सर्वाणि सुखानि साधयन्ति । तथा च वाय्वग्निजलपृथिव्यादीनि
 शिल्पविद्यासिद्धैः कलायन्त्रैर्विमानादियानेषु प्रयोज्यन्ते तानि सूर्यप्र-
 काशेऽन्तरिक्षे च सर्वान् प्राणिनः सुखेन विहारयन्ति । यद्व्यं सूर्य कि-
 रणाग्निद्वारा विच्छिद्यन्तरिक्षं पुनस्तदेव भुवमागत्य पुनर्भूमेः सकाशा-
 दुपरि गत्वा पुनस्तत आगच्छत्येवमेव पुनःपुनर्मनुष्यैरित्थं पुरुषार्थेन
 दोषदुःखशत्रून् सम्यक् निवार्य सुखं भोक्तव्यं भोजयितव्यं च । यज्ञ-

शोधितैर्वायुजलौषध्यन्शुद्धैरोग्यबुद्धिशरीरबलवर्धनान्महत्सुखं प्राप्य
विद्याप्रकाशेन नित्यं प्रतिष्ठोयताम् ॥ २५ ॥

पदार्थः— (जागतेन) सब लोकोंके लिये सुख देनेवाले । (छन्दसा) आ-
ल्हादकारक जगती छन्दसे हमारा अनुष्ठान कियाहुआ यह । (विष्णुः) अन्तरि-
क्षमें ठहरनेवाले पदार्थोंमें व्यापक यज्ञ । (दिवि) सूर्यके प्रकाशमें । (व्यक्रंस्त)
जाताहै वह फिर । (ततः) वहांसे । (निर्भक्तः) विभाग अर्थात् परमाणुरूप होके
सब जगत्को तृप्त करताहै । (यः) जो विरोधी शत्रु । (अस्मान्) यज्ञके अनुष्ठान
करनेवाले हमलोगोंसे । (द्वेष्टि) विरोध करताहै । (च) तथा । (यम्) दंड दे-
कर शिक्षा करने योग्य जिस दुष्ट प्राणीसे । (वयम्) हमलोग यज्ञके अनुष्ठान क-
रनेवाले । (द्विष्मः) अप्रीति करतेहैं उसको उसी यज्ञसे दूर करतेहैं ॥ हम लोगोंने
जो यह । (विष्णुः) यज्ञ । (त्रैलुभेन) तीन प्रकारके सुखकरने और । (छन्दसा)
स्वतंत्रता देनेवाले त्रिष्टुप् छन्दसे अग्निमें अच्छीप्रकार संयुक्त कियाहै वह । (अन्त-
रिक्षे) आकाशमें । (व्यक्रंस्त) पहुंचताहै वह फिर । (ततः) उस अन्तरिक्षसे ।
(निर्भक्तः) अलगहोके वायु और वर्षा जलकी शुद्धिसे सब संसारको सुख पहुंच-
चाताहै । (यः) जो दुःख देनेवाला प्राणी । (अस्मान्) सबके उपकार करनेवाले
हम लोगोंको । (द्वेष्टि) दुःख देताहै । (च) तथा । (यम्) सबके अहितकरने-
वाले दुष्टको । (वयम्) हमलोग सबके हित करनेवाले । (द्विष्मः) पीड़ा देतेहैं
उसे उक्त यज्ञसे निवारण करतेहैं । हम लोगोंसे जो । (विष्णुः) यज्ञ । (गायत्रेण)
संसारकी रक्षा सिद्धकरने और । (छन्दसा) अति आनन्द करनेवाले गायत्री छन्दसे
निरंतर कियाजाताहै वह । (पृथिव्याम्) विस्तारयुक्त इस पृथिवीमें । (व्यक्रंस्त)
विविधसुखोंकी प्राप्तिके हेतुसे विस्तृत होताहै । (ततः) उस पृथिवीसे । (निर्भक्तः)
अलग होकर और अन्तरिक्षमें जाकर पृथिवीके पदार्थोंकी पुष्टि करताहै । (यः)
जो पुरुष हमारे राज्यका विरोधी । (अस्मान्) हमलोग जो कि न्याय करनेवाले
हैं उनसे । (द्वेष्टि) वैर करताहै । (च) तथा । (यम्) जिस शत्रुजनसे । (वयम्)
हमलोग न्यायाधीश । (द्विष्मः) वैर करतेहैं उसका इस उक्त यज्ञसे नित्य निषेध
करतेहैं । हमलोग । (अस्मात्) यज्ञसे शोधाहुआ प्रत्यक्ष । (अन्नात्) जो भो-
जन करने योग्य अन्नहै उससे । (स्वः) सुखरूपी स्वर्गको । (अग्न्यम्) प्राप्तहों
तथा । (अस्यै) इस प्रत्यक्ष प्राप्तहोनेवाली । (प्रतिष्ठायै) प्रतिष्ठा अर्थात्
जिसमें सत्कारको प्राप्त होतेहैं उसकेलिये । (ज्योतिषा) विद्या और धर्मके प्रका-
शसे संयुक्त । (समभूम) अच्छीप्रकार हों ॥ २५ ॥

भावार्थः— जो २ मनुष्यलोग सुगंधि आदि पदार्थ अग्निमें छोड़तेहैं वे अलग २ होकर सूर्यके प्रकाश आकाश तथा भूमिमें फैलकर सब सुखोंको सिद्ध करतेहैं तथा जो वायु, अग्नि, जल, और पृथिवी आदि पदार्थ शिल्पविद्या सिद्ध कला यंत्रोंसे विमान आदि यानोंमें युक्त किये जातेहैं वे सब सूर्य प्रकाश वा अन्तरिक्षमें सुखसे विहार करतेहैं । जो पदार्थ सूर्यकी किरण वा अग्निकेद्वारा परमाणुरूप होके अन्तरिक्षमें जाकर फिर पृथिवीपर आतेहैं फिर भूमिसे अन्तरिक्ष वा वहांसे भूमिको आते जाते हैं वेभी संसारको सुख देते हैं मनुष्योंको उचित है कि इसीप्रकार वार २ पुरुषार्थसे दोष दुःख और शत्रुओंको अच्छी प्रकार निवारणकरके सुख भोगना भुगवाना चाहिये तथा यज्ञसे शुद्ध वायु जल ओषधि और अन्नकी शुद्धिकेद्वारा आरोग्यबुद्धि और शरीरके बलकी वृद्धिसे अत्यंत सुखको प्राप्त होके विद्याके प्रकाशसे नित्य प्रतिष्ठाको प्राप्त होना चाहिये ॥ २५ ॥

स्वयंभूरित्यस्य ऋषिः स एव । ईश्वरो देवता । उष्णि-

क् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ सूर्यशब्देनेश्वरविहृदर्थानुपदिश्येते ॥

। अब अगले मंत्रमें सूर्यशब्दसे ईश्वर और विद्वान मनुष्यका उपदेश कियाहै ।

**स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे दे-
हि ॥ सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्ते ॥ २६ ॥**

स्वयंभूरिति स्वयम्भूः । असि । श्रेष्ठः । रश्मिः । वर्चो-
दाइतिवर्चःऽदाः । असि । वर्चः । मे । देहि । सूर्यस्य ।
आवृतमित्यावृतम् । अनु । आ । वर्त्ते ॥ २६ ॥

पदार्थः— (स्वयंभूः) स्वयं भवत्यनादिस्वरूपः । (असि) अस्ति वा । (श्रेष्ठः) अतिशयेन प्रशस्तः । (रश्मिः) प्रकाशकः प्रकाशमयोवा । (वर्चोदाः) वर्चो विद्यां दीतिं वा ददातीति । (असि) भवसि । (वर्चः) विज्ञानं प्रकाशनं वा । (मे) मय्यम् । (देहि) ददाति वा । (सूर्यस्य) चराचरस्यात्मनो जगदीश्वरस्य विदुषो जीवस्यवा

सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च । य० ७।४२। अनेनेश्वरस्य ग्रहणम् ।
सूर्य्य इति पदनामसु पठितम् । निघं० ५।६। इति गत्यर्थेन
ज्ञानरूपत्वादीश्वरो व्यवहारप्रापकत्वादिद्वानेवाऽत्र गृह्यते । (आवृ-
तम्) समन्ताद्वर्त्तन्ते यस्मिन् तमीश्वराज्ञापालनमुपदेशप्रकाशनं वा ।
(अनु) पश्चादर्थे (आ) । अभ्यर्थे । (वर्त्ते) स्पष्टार्थः । अयं मंत्रः
श० । १।७।४।१५-१७ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर विद्वन्वा त्वं श्रेष्ठो रश्मिः स्वयंभूरसि
वर्चोदा असि त्वं मे वर्चो देहि । अहं सूर्य्यस्य तवावृतमाज्ञापाल-
नमन्वावर्त्ते ॥ २६ ॥

भावार्थः— नैव परमेश्वरस्य विदुषो जीवस्य वा कौचिन्मातापितरौ
कदाचित्स्तः किंत्वयमेव सर्वस्य माता पिता चास्ति । तथा नैत-
स्मात्कश्चिदुत्तमः प्रकाशहेतुर्विद्याप्रदो वा पदार्थोऽस्ति । अतः सर्वैर्मनु-
ष्यैरस्यैवाज्ञायामनुवर्त्तनीयम् ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर आप । विद्वन्वा (श्रेष्ठः) अत्यंत प्रशंसनीय और ।
(रश्मिः) प्रकाशमान वा । (स्वयंभूः) अपने आप होनेवाले । (असि) हैं । तथा । (व-
र्चोदाः) विद्या देनेवाले । (असि) हैं इसीसे आप । (मे) मुझे । (वर्चः) विज्ञान और
प्रकाश । (देहि) दीजिये मैं । (सूर्य्यस्य) जो आप चराचर जगत्के आत्मा हैं
उनके । (आवृतम्) निरंतर सज्जन जन जिसमें वर्तमान होतेहैं उस उपदेशको
(अन्वावर्त्ते) स्वीकारकरके वर्त्तताहूं ॥ २६ ॥

भावार्थः— परमेश्वर और जीवका कोई माता वा पिता नहींहै किंतु यही
सबका मातापिताहै तथा जिससे बढके कोई विज्ञान प्रकाशकी विद्या देनेवाला
नहींहै । जैसे सब मनुष्योंको इस परमेश्वरहीकी आज्ञामें वर्त्तमान होना चाहिये ।
वैसेही जो विद्वानभी प्रकाशवाले पदार्थोंमें अवधिरूप और व्यवहारविद्याका हेतुहै
जिसके उपदेशरूप प्रकाशको प्राप्त होकर प्रकाशित होतेहैं वह क्यों न सेवना
चाहिये ॥ २६ ॥

अग्ने गृहपत इत्यस्य ऋषिः स एव । सर्वस्याग्निर्देवता । पूर्वा-

र्द्धे निचृत्पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

उत्तरार्द्धे गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

। अथ गृहाश्रमिभिरस्यानुष्ठानेन किं किं साधनीयमित्युपदिश्यते ।

। गृहस्थ लोगोको इसके अनुष्ठानसे क्या २ सिद्ध करना चाहिये

सो अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ।

अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाऽग्नेऽहं गृहपतिना भू-
यासं सुगृहपतिस्त्वं मयाऽग्ने गृहपतिना भूयाः॥
अस्थूरिणौ गार्हपत्यानि सन्तु शतं हिमाः सूर्य-
स्यावृतमन्वावर्त्ते ॥ २७ ॥

अग्ने । गृहपत इति गृहऽपते । सुगृहपतिरिति सुऽगृहपतिः ।
त्वया । अग्ने । अहम् । गृहपतिनेति गृहपतिना । भूयास-
म् । सुगृहपतिरिति सुऽगृहपतिः । त्वम् । मया । अग्ने । गृह-
पतिनेति गृहऽपतिना । भूयाः । अस्थूरि । नौ । गार्हपत्यानी-
ति गार्हपत्यानि । सन्तु । शतम् । हिमाः । सूर्यस्य । आ-
वृतमित्याऽवृतम् । अनु । आ । वर्त्ते ॥ २७ ॥

पदार्थः— (अग्ने) परमेश्वर भौतिको वा । (गृहपते) गृह-
न्ति स्थापयन्ति पदार्थान् यस्मिन् ब्रह्माण्डे शरीरे निवासार्थं वा
गृहे तस्य यः पतिः पालयिता तत्संबुद्धौ । (सुगृहपतिः)
शोभनानां गृहाणां पतिः पालयिता । (त्वया) जगदीश्वरेणानेन
विजानसुगृहस्थेन वा । (अग्ने) सर्वस्वामिन् विद्या प्राप्तिसाधक वा ।
(अहम्) गृहस्वामी मनुष्यो यज्ञानुष्ठाता वा । (गृहपतिना)
सर्वस्वामिना गृहपालकेन वा । (भूयासम्) स्पष्टार्थः । (सु-
गृहपतिः) शोभनश्चासौ गृहस्य पालकश्च सः । (त्वम्) जगदीश्व-
रोऽयं धार्मिको वा । (मया) सत्कर्मनुष्ठाता सह । (अग्ने) जग-

दीश्वर प्रशस्तविद्य वा । (गृहपतिना) धार्मिकेण पुरुषार्थिना गृह-
पालकेन वा । (भूयाः) भवेः । (अस्थूरि) तिष्ठन्ति यस्मिन्ना-
लस्ये तत्स्थूरं तन्निन्दितं विद्यते यस्मिन् तत्स्थूरि न स्थूरि अस्थूरि
यथा स्यात्तथा । अत्र निन्दार्थ इति । (नौ) आवयोर्गृहसंवन्धि-
नोः स्त्रीपुरुषयोः । (गार्हपत्यानि) गृहपतिना संयुक्तानि कर्माणि ।
गृहपतिना संयुक्ते ज्यः । अ० ४।४।९० । (सन्तु) भवन्तु । (शत-
म्) शतादधिकानि वा । (हिमाः) हेमन्तर्तवः । भूयांसि शताह-
र्षेभ्यः पुरुषो जीवति । श० १।७।४।१९ । (सूर्य्यस्य) स्वप्रकाशस्ये-
श्वरस्य विद्यान्यायप्रकाशकस्य विदुषो वा । (आवृतम्) समन्ताद्वर्त्त-
न्तेऽहोरात्राणि यस्मिन् तं समयम् । (अनु) अनुगतार्थे । (आ)
समन्तात् । (वर्त्ते) वर्त्तमानो भवेयम् । अयं मंत्रः श० ।
१।७।४।१८—२१ व्याख्यातः ॥२७॥

अन्वयः—हे गृहपतेऽग्ने जगदीश्वर विद्वन्वा त्वं सुगृहपतिरसि त्वया
गृहपतिना सहाहं सुगृहपतिर्भूयासम् । मया गृहपतिनोपासितस्त्वं मम
गृहपतिर्भूयाः । एवं नौ स्त्रीपुरुषयोर्गार्हपत्यान्यस्थूरि सन्त्वेवं वर्त्तमानोऽहं
वर्त्तमाना च सूर्य्यस्यावृतं शतं हिमा अन्वावर्त्ते ॥२७॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । आवां स्त्रीपुरुषौ सुपुरुषार्थिनौ भू-
त्वा योऽस्य सर्वेषां स्थित्यर्थस्य जगतो गृहस्य सततं रक्षको जगदीश्व-
रो विद्वान् वाऽस्ति तमाश्रित्य भौतिकाश्यादिभ्यः पदार्थेभ्यः स्थिरसुख-
साधकानि सर्वाणि कर्माणि संसाध्य शतं वर्षाणि जीवेव तथा जिते-
न्द्रियत्वभावेन शतादधिकमपि सुखेन जीवनं भुञ्ज्वहे इति ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे । (गृहपते) घरके पालन करनेहारे । (अग्ने) परमेश्वर और विद्वान् ।
(त्वम्) आप । (सुगृहपतिः) ब्रह्मांडशरीर और निवासार्थ घरोंके उत्तमतासे
पालन करनेवाले । (असि) हैं उस । (गृहपतिना) उक्त गुणवाले । (त्वया) आ-
पकेसाथ मैं । (सुगृहपतिः) अपने घरका उत्तमतासे पालन करनेहारा । (भूयासम्)

होऊं । हे परमेश्वर विद्वान् वा । (मया) जो मैं श्रेष्ठ कर्मका अनुष्ठान करनेवाला । (गृहपतिना) धर्मिणा और पुत्रपार्थी मनुष्य हूं उस मुझसे आप उपासनाको प्राप्त हुए मेरे घरके पालन करनेहारे । (भूयाः) हूजिये । इसी प्रकार । (नौ) जो हम स्त्री पुरुष घरके पतिहैं सो हमारे । (गार्हपत्यानि) अर्थात् जो गृहपतिके संयोगसे घरके काम सिद्ध होतेहैं वे । (अस्थूरि) जैसे निरालस्यता हो वैसे सिद्ध । (सन्तु) हों । इस प्रकार अपने वर्तमानमें वर्तते हुए हम स्त्री वा पुरुष । (सूर्यस्य) आप और विद्वान्के (आवृतम्) वर्तमान अर्थात् जिसमें अच्छीप्रकार रात्रि वा दिन होतेहैं उसमें । (शतंहिमाः) सौ वर्ष वा सौसे अधिक भी वर्तते । ॥ २७ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है । हम दोनों स्त्रीपुरुष पुरुषार्थी होकर जो इस सब पदार्थोंकी स्थितिके योग्य संसाररूपी घरका निरंतर रक्षा करनेवाला जगदीश्वर और विद्वान् है उसका आश्रय करके भौतिक अग्नि आदि पदार्थोंसे स्थिर सुख करनेवाले सब काम सिद्ध करते हुए सौ वर्ष जीवें तथा जितेन्द्रियतासे सौ वर्षसे अधिकभी सुखपूर्वक जीवन भोगें ॥ २७ ॥

अग्ने व्रतपत इत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । भुरिगु-
ष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ।

अथ यत्सत्याचरणेन सुखं भवेत्तदुपदिश्यते ।

। अब जो सत्याचरणसे सुख होताहै सो अगले मंत्रमें प्रकाशित कियाहै ।

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेराधीदमहं
य एवास्मि सोस्मि ॥ २८ ॥

अग्ने व्रतपतऽइति व्रतऽपते । व्रतम् । अचारिषम् । तत् । अश-
कम् । तत् । मे । अराधि । इदम् । अहम् । यः । एव ।
अस्मि । सः । अस्मि ॥ २८ ॥

पदार्थः— (अग्ने) सत्यस्वरूपेश्वर । (व्रतपते) व्रतं नियतं य-
ज्ञाय्यं कर्म तत्पतिस्तत्संबुद्धौ । (व्रतम्) सत्यलक्षणम् । (अचारिषम्)
चरितवान् । (तत्) पूर्वोक्तम् । (अशकम्) शक्तवान् । (तत्)
मया चरितुं योग्यम् । (मे) । मम । (अराधि) संसाधितम् । (इद-

म्) प्रत्यक्षमाचरितुमहं मनुष्यः । (यः) यादृशकर्मकारी । (एव) निश्चयार्थे । (अस्मि) वर्त्ते । (सः) तादृशकर्मभोजी । (अस्मि) भवामि । अयं मंत्रः श० १।७।४।२२-२३ व्याख्यातः ॥२८॥

अन्वयः— हे व्रतपतेऽग्ने भवता कृपया मदर्थं यद्व्रतमराधि तदहमशकमचारिषम् । यन्मयाऽराधि तदेवाहं भुंजे योऽहं यादृशकर्मकार्यस्मि सोऽहं तादृशफलभोग्यस्मि भवामि ॥ २८ ॥

भावार्थः— मनुष्येणेदं निश्चेतव्यं मयेदानीं यादृशं कर्म क्रियते तादृशमेवेश्वरव्यवस्थया फलं भुज्यते भोक्ष्यते च । नहि कश्चिदपि जीवः स्वकर्मविरुद्धं फलमधिकं न्यूनं वा प्राप्तुं शक्नोति । तस्मात्सुखभोगाय धर्म्याण्येव कर्माणि कार्याणि यतो नैव कदाचिदुःखानि स्युरिति ॥२८॥

पदार्थः— हे (व्रतपते) न्याययुक्त नियतकर्मके पालन करनेहारे । (अग्ने) सत्यस्वरूप परमेश्वर आपने जो कृपाकरके मेरे लिये । (व्रतम्) सत्यलक्षणसे प्रसिद्ध नियमोंसे युक्त सत्याचरण व्रतको । (अराधि) अच्छीप्रकार सिद्ध कियाहै । (तत्) उस अपने आचरण करने योग्य सत्य नियमको । (अशकम्) जिस प्रकार मैं करनेको समर्थ होऊँ । (अचारिषम्) अर्थात् उसका आचरण अच्छीप्रकार कर सकूँ । वैसा मुझकोकी जिये जो मैंने उत्तम वा अधम कर्म कियाहै उसीको भोगताहूँ अबभी जो मैं जैसा कर्म करनेवाला । (अस्मि) हूँ वैसे कर्मके फल भोगनेवाला । (अस्मि) होताहूँ ॥ २८ ॥

भावार्थः— मनुष्यको यही निश्चय करना चाहिये कि मैं अब जैसा कर्म करताहूँ वैसाही परमेश्वरकी व्यवस्थासे फल भोगताहूँ और भोगूंगा सब प्राणी अपने कर्मसे विरुद्ध फलको कभी नहीं प्राप्त होते इससे सुख भोगनेके लिये धर्मयुक्त कर्मही करना चाहिये कि जिससे कभी दुःख नहीं हों ॥ २८ ॥

अग्नये इत्यस्य ऋषिः स एव । अग्निर्देवता । स्वराडार्षी-

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ भौतिकावग्नीषोमौ कीदृशगुणौ वर्त्तते इत्युपदिश्यते ।

। अब संसारी अग्नि और चन्द्रमा कैसे गुणवाले हैं सो अगले मंत्रमें प्रकाश किया है ।

अ॒ग्नये॑ क॒व्य॒वाह॑नाय॒ स्वाहा॒ सोमा॑य॒ पितृ॑मते॒ स्वाहा॑ ॥

अ॒प॒ह॒ता अ॒सुरा॑र॒क्षांसि॑ वेदि॒षदः॑ ॥ २९ ॥

अ॒ग्नये॑ । क॒व्य॒वाह॑नायेति॑ क॒व्य॒ऽवाह॑नाय । स्वाहा॑ । सोमा॑-
य । पि॒तृम॑त॒इति॑पितृ॒ऽमते॑ । स्वाहा॑ । अ॒प॒ह॒ता इत्य॑प॒ऽह-
ताः । अ॒सुराः । र॒क्षांसि॑ । वेदि॒षदः॑ । वेदि॒सद॑ इति॑ वेदि॒-
ऽषदः॑ ॥ २९ ॥

पदार्थः— (अ॒ग्नये) अंगति सर्वान् पदार्थान् दग्ध्वा देशान्तरे प्रा-
पयति तस्मै । (क॒व्य॒वाह॑नाय) कुवन्ति शब्दयन्ति सर्वा विद्या ये ते
कवयः क्रान्तदर्शनाः क्रान्तप्रज्ञाश्च तेभ्यो हितानि कर्माणि कव्यानि
तानि यो वहति प्रापयति तस्मै । (स्वाहा) सुष्ठु आह यस्यां सा ।
(सोमा॑य) सुवन्तैश्चर्याणि प्राप्नुवन्ति यस्मिन् संसारे तस्मै । (पि॒तृ-
मते) पितर ऋतवो नित्ययुक्ता विद्यन्ते यस्मिन् तस्मै । अत्र नित्ययो-
गे मतुप् । ऋतवः पितरः । श० २।३।४।२४। (स्वाहा) स्वं दधात्य-
नया सा स्वाहा क्रिया । (अ॒प॒ह॒ताः) अपहिंसिताः । अविद्वांसो दु-
ष्टस्वभावाः प्राणिनः । (र॒क्षांसि) परपीडकाः । स्वार्थिनः । (वेदि॒षदः)
ये वेद्यां पृथिव्यां सीदन्ति ते । यावती वेदिस्तावती पृथिवी । श० १।२
३।७। अयंमंत्रः । श० २।३।४।१२—१३। व्याख्यातः ॥ २९ ॥

अ॒न्वयः—मनुष्यैः क॒व्य॒वाह॑नायाग्नये स्वाहा पितृमते सोमाय स्वा-
हा विधाय ये वेदिषदो रक्षांस्यसुराश्च ते नित्यमपहताः कार्य्याः ॥ २९

भा॒वार्थः— विद्वद्भिर्युक्त्या संयोजितोऽयमग्निः शिल्पिनां कार्य्या-
णि वहति येन संसारस्योपकारेण सामयिकं सुखं पृथिवीस्थानां दु-
ष्टानां दोषाणां च निवृत्तिः स्यादयं प्रयत्नो नित्यं विधेय इति ॥ २९ ॥

पदार्थः— मनुष्योंको उचित है कि । (कव्यवाहनाय) विद्वानोंको हित देने कर्मोंकी प्राप्ति कराने तथा । (अग्नये) सब पदार्थोंको अपने आप एक स्थानसे दूसरे स्थानको पहुंचानेवाले भौतिक अग्निका ग्रहण करके सुखके लिये । (स्वाहा) वेदवाणीसे । (पितृमते) जिसमें वसंत आदि ऋतु पालनके हेतु होनेसे पितर वे संयुक्त होतेहैं । (सोमाय) जिससे ऐश्वर्योंको प्राप्त होतेहैं उस सोमलताको लेके । (स्वाहा) अपने पदार्थोंको धारण करनेवाले धर्मसे युक्त विधान करके जो । (वेदिषदः) इस पृथिवीमें रमण करनेवाले (रक्षांसि) औरोको दुःख-दायी स्वार्थीजन तथा । (असुराः) दुष्ट स्वभाववाले मूर्ख हैं उनको । (अपहताः) विनष्ट करदेना चाहिये ॥ २९ ॥

भावार्थः— विद्वानोंने युक्तिकेसाथ शिल्पविद्यामें संयुक्त कियाहुआ यह अग्नि उनके लिये उत्तम २ कार्योंकी प्राप्ति करनेवाला होताहै मनुष्योंको यह यत्न नित्य करना चाहिये कि जिससे संसारके उपकारसे सब सुख और पृथिवी के दुष्टजन वा दोषोंकी निवृत्ति होजाय ॥ २९ ॥

येरूपाणीत्यस्य ऋषिः सएव । अग्निर्देवता । भुरिक्पंक्तिश्छन्दः

पंचमः स्वरः ।

। कीदृग्लक्षणास्तेऽसुरा भवन्तीत्युपदिश्यते ।

उक्त असुर कैसे लक्षणोंवाले होतेहैं सो अगले मंत्रमें प्रकाश कियाहै ।

ये रूपाणि प्रतिमुंचमाना असुराः सन्तः स्वध-
या चरन्ति ॥ परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्ठां-
ल्लोकात्प्रणुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥

ये । रूपाणि । प्रतिमुंचमाना इति प्रतिऽमुंचमानाः । अ-
सुराः । सन्तः । स्वधया । चरन्ति । परापुर इति पराऽ-
पुरः । निपुर इति निपुरः । ये । भरन्ति । अग्निः । तान् ।
लोकात् । प्र । नुदाति । अस्मात् ॥ ३० ॥

पदार्थः— (ये) मनुष्याः । (रूपाणि) अन्तःस्थानि ज्ञानमध्ये यादृशानि ज्ञानानि सन्ति तानि । (प्रतिमुंचमानाः) मुंचन्त आभि-

मुख्यं ये प्रतीतं मुंचन्ते त्यजन्ति ते । (असुराः) धर्माच्छादकाः ।
 (सन्तः) वर्तमानाः । (स्वधया) पृथिव्या सह । स्वधेइति द्यावापृ-
 थिव्योर्नामसु पठितम् । निघं० ३।३० । (चरन्ति) वर्तन्ते । (परा-
 पुरः) परागतानि स्वसुखार्थान्यधर्मकार्याणि पिपुरति ते । (निपुरः)
 निकृष्टान् दुष्टस्वभावान् पिपुरति पूरयन्ति ते । अत्रोभयत्र क्तिप् ।
 (ये) स्वार्थसाधनतत्पराः । (भवन्ति) अन्यायेन परपदार्थान् धरन्ति ।
 (अग्निः) जगदीश्वरः । युष्मत्तत्तत्क्षुष्वन्तः पादम् । अ० ८।३।१०३ ।
 अनेन मूर्द्धन्यादेशः । (तान्) दुष्टान् । (लोकात्) स्थानादस्मद्दर्श-
 नाद्वा । (प्रणुदाति) दूरीकरोतु । (अस्मात्) प्रत्यक्षात् । अयं मंत्रः
 श० २।३।४।१४-१८ व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—अग्निरीश्वरो ये रूपाणि प्रतिमुंचमाना असुराः सन्तः
 स्वधया चरन्ति येच परापुरो निपुरः सन्तोऽन्यायेन परपदार्थान् भरन्ति
 धरन्ति तानस्माल्लोकात्प्रणुदाति दूरीकरोतु ॥ ३० ॥

भावार्थः—ये दुष्टा मनुष्या मनोदेहवाग्भिर्मिथ्याचरित्वा पृथिव्या-
 मन्यायेनान्यान्प्राणिनः पीडयित्वा स्वसुखाय परपदार्थान् संचिन्व-
 न्ति । ईश्वरस्तान्दुःखयुक्तान् मनुष्येतरनीचशरीरधारिणः कृत्वा । येषु
 पापफलानि भुक्त्वा पुनर्मनुष्यदेहधारणे योग्यान् करोति । अतो मनु-
 ष्यैरीदृशेभ्यो मनुष्येभ्यः पापकर्मभ्यो वा पृथक् स्थित्वा सदैव धर्म ए-
 व सेवनीयइति ॥ ३० ॥

पदार्थः—(ये) जो दुष्ट मनुष्य (रूपाणि) ज्ञानके अनुकूल अपने अन्तःकरणोंमें
 विचारे हुए भावोंको । (प्रतिमुंचमानाः) दूसरेके सामने छिपाकर विपरीत भावोंके
 प्रकाश करनेहारे । (असुराः) धर्मको ढापते । (सन्तः) हैं । (स्वधया) पृथिवी-
 में जहां तहां । (चरन्ति) जाते आते हैं । तथा जो । (परापुः) संसारसे उलटे
 अपने सुखकारी कामोंको नित्य सिद्ध करनेके लिये यत्न करने । (निपुरः)
 और दुष्ट स्वभावोंको परिपूर्ण करनेवाले । (सन्तः) हैं अर्थात् जो अन्यायसे औरों-

के पदार्थोंको धारण करते हैं । (तान्) उन दुष्टोंको । (अग्निः) जगदीश्वर (अस्मात्) इस प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष लोकसे । (प्रणुदाति) दूर करे ॥ ३० ॥

भावार्थः—जो दुष्ट मनुष्य अपने मन वचन और शरीरसे बूढ़े आचरण करते हुए अन्यायसे अन्य प्राणियोंको पीड़ा देकर अपने सुखके लिये औरोंके पदार्थोंको ग्रहण कर लेतेहैं ईश्वर उनको दुःखयुक्त करता और नीच योनियोंमें जन्म देताहै कि वे अपने पापोंके फलको भोगके फिरभी मनुष्य देहके योग्य होते हैं इससे सब मनुष्योंको योग्य है कि ऐसे दुष्ट मनुष्य वा पापोंसे बचकर सदैव धर्मकाही सेवन किया करें ॥ ३० ॥

अत्र पितरइत्यस्यर्षिः स एव । पितरो देवताः । बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ।

मनुष्यैर्धार्मिका ज्ञानिनो विद्वांसः कथं सत्कर्तव्या इत्युपदिश्यते ।

मनुष्य लोगोंको धर्मात्माज्ञानी विद्वान् पुरुषोंका कैसा सत्कार करना योग्य है सो अगले मंत्रमें कहा है ।

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् ॥ अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत ॥३१॥

अत्र । पितरः । मादयध्वम् । यथाभागमिति यथाऽभागम् ।

आ । वृषायध्वम् । वृषयध्वमिति वृषयध्वम् । अमीमद-

न्त । पितरः । यथाभागमिति यथाऽभागम् । आ । अवृषा-

यिषत ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(अत्र) अस्माकं सत्कारसंयुक्ते व्यवहारे स्थाने वा । (पितरः) पान्ति पालयन्ति सद्विद्याशिक्षाभ्यां ये ते तत्संबुद्धौ । (मादयध्वम्) हर्षयध्वम् । (यथाभागम्) भागमनतिक्रम्य कुर्वन्तीति यथाभागम् । (आ) समन्तात् । (वृषायध्वम्) आनन्दसेत्कारो वृषा इवाचरत । कर्तुःक्यङ्सलोपश्च । अ० ३।१।११। अनेन क्यङ् प्रत्ययः । (अमीमदन्त) आनन्दयतास्मान् मोदयत विद्यां ज्ञापयत

वा । (पितरः) विद्वांसो विद्यादानेन रक्षकाः । (यथाभागम्) भागं भागं प्रतीति यथाभागम् । अत्र वीप्सार्थे प्रतिः । (आ) आभिमुख्यतया । (आवृषायिषत) विद्याधर्मशिक्षया हर्षकारकाः भवत । लोडर्थे लुङ् । अयं मंत्रः । १०२ । ३ । ४ । १९-२३ । व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे पितरो यूयमत्र यथाभागमावृषायध्वम् । मादयध्वमस्मान् यथाभागमावृषायिषतामीमदन्तास्मान् हर्षयत ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ईश्वर आज्ञापयति । मातापित्रादीन् विदुषोऽध्यापकान् धार्मिकान् पितॄन् समीपस्थानागच्छतश्च दृष्ट्वैवं वाच्यं सेवनं च कार्यम् । हे अस्मत्पितरो यूयं स्वागतमागच्छतास्मद्विषये यथायोग्यान् भोगानासनादींश्चेमानस्मद्वृत्तान्स्वीकृत्य सुखयत । यद्यदाऽवश्यकं युष्माकमिष्टं वस्त्वस्माभिरानेतुं योग्यं तदाज्ञापयत । एवमत्राऽस्माभिः सत्कृताः सन्तो भवन्तः प्रश्नोत्तरविधानेनाऽस्मान् स्थूलसूक्ष्मविद्याधर्मोपदेशेन यथावद्द्वयन्तु । युष्मद्वर्द्धिता वयं नित्यं सत्क्रियाः कृत्वाऽन्यैः कारयित्वा च सर्वेषां प्राणिनां सुखविद्योन्नती नित्यं कुर्यामेति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे । (पितरः) उत्तम विद्या वा उत्तम शिक्षाओं और विद्यादानसे पालन करनेवाले विद्वान् लोगो । (अत्र) हमारे सत्कारयुक्त व्यवहार अथवा स्थानमें । (यथाभागम्) यथायोग्य पदार्थोंके विभागको । (आवृषायध्वम्) अच्छी प्रकार जैसेकि आनन्द देनेवाले बैल अपनी घासको चरतेहैं वैसे पाओ और । (मादयध्वम्) आनंदित भी हो तथा आप हम लोगोंके जिसप्रकार । (यथाभागम्) यथायोग्य अपनी २ बुद्धिके अनुकूल गुण विभागको प्राप्तहों वैसे । (आवृषायिषत) विद्या और धर्मकी शिक्षा करनेवाले हो और । (अमीमदन्त) सबको आनन्ददो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ईश्वर आज्ञा देताहै कि मनुष्यलोग माता और पिता आदि धार्मिक सज्जन विद्वानोंको समीप आये हुए देखकर उनकी सेवाकरें और प्रार्थनापूर्वक वाक्य कहें कि हे पितरो आपलोगोंका आना हमारे उत्तम भाग्यसे होताहै सो आओ और जो अपने व्यवहारमें यथायोग्य भोग और आसन आदि पदार्थोंको हम देतेहैं उनको स्वीकार करके सुखको प्राप्तहो तथा जो २ आपके प्रियपदार्थ हमारे लाने योग्यहों उस २ की आज्ञा दीजिये क्योंकि सत्कारको प्राप्त होकर आप प्रश्नोत्तर

विधानसे हम लोगोंको स्थूल और सूक्ष्म विद्या वा धर्मके उपदेशसे यथावत् वृद्धियुक्त कीजिये आपसे वृद्धिको प्राप्त हुए हमलोग अच्छे २ कामोंको करके तथा औरोंसे अच्छेकाम कराके सब प्राणियोंका सुख और विद्याकी उन्नति नित्य करें ॥ ३१ ॥

नमो व इत्यस्यर्षिः स एव । पितरो देवताः । मन्यवे पर्यन्तस्य ब्राह्मी बृहती । अग्रे निचृद्बृहती च छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

। अथ कथं किमर्थोऽयं पितृयज्ञः क्रियत इत्युपदिश्यते ।

अब पितृयज्ञ किस प्रकारसे और किसप्रयोजनके लिये कियाजाताहै इसविषयका उपदेश अगले मंत्रमें कियाहै ।

नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शोषाय
नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै
नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो मन्यवे
नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृहान्नः पितरो
दत्त सतो वः पितरो देष्मै तद्वः पितरो वासः ॥ ३२ ॥

नमः । वः । पितरः । रसाय । नमः । वः । पितरः ।
शोषाय । नमः । वः । पितरः । जीवाय । नमः । वः ।
पितरः । स्वधायै । नमः । वः । पितरः । घोराय ।
नमः । वः । पितरः । मन्यवे । नमः । वः । पितरः ।
पितरः । नमः । वः । गृहान् । नः । पितरः । दत्त ।
सतः । वः । पितरः । देष्म । एतत् । वः । पितरः ।
वासः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(नमः) नम्रीभावे । यज्ञो नमो यज्ञियानेवैनानेतत्करोति ।
श० २।३।४।२४। (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) विद्यानन्ददायका-
स्तत्संबुद्धौ । (रसाय) रसभूताय विज्ञानानन्दप्रापणाय । (नमः)
आर्द्रीभावे । (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) दुःखनाशकत्वेन रक्षका-

स्तत्संबुद्धौ । (शोषाय) दुःखानां शत्रूणां वा निवारणाय । (नमः)
 निरभिमानार्थे । (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) धर्म्यजीविकाज्ञापका-
 स्तत्संबुद्धौ । (जीवाय) जीवति प्राणं धारयति प्राणधारणेन सम-
 र्थो भवति यस्मिन्नायुषि तस्मै । (नमः) शीलधारणार्थे । (वः)
 युष्मभ्यम् । (पितरः) अन्नभोगादिविद्याशिञ्चकास्तत्संबुद्धौ ।
 (स्वधायै) अन्नाय पृथिवीराज्याय न्यायप्रकाशाय वा । स्वधेत्यन-
 नामसु पठितम् । निघं० २।७। स्वधे इति द्यावापृथिव्योर्नामसु पठि-
 तम् । निघं० ३।३०। (नमः) नम्रत्वधारणे । (वः) युष्मभ्यम् ।
 (पितरः) पापापत्कालनिवारकास्तत्संबुद्धौ । (घोराय) हन्यन्ते
 सुखानि यस्मिन् तद् घोरं तन्निवारणाय । हन्तेरचघुरच । उ० ।
 ५।६४। अनेन घोर इति सिद्ध्यति । (नमः) क्रोधत्यागे । (वः)
 युष्मभ्यम् । (पितरः) श्रेष्ठानां पालका दुष्टेषु क्रोधकारिणस्तत्संबु-
 द्धौ । (मन्यवे) मन्यन्तेऽभिमानं कुर्वन्ति यस्मिन् स मन्युः क्रोधो
 दुष्टाचरणेषु दुष्टेषु तद्भावनाय । यजिमनि० उ० ३।२०। अनेन म-
 न्यतेर्युच् प्रत्ययः । (नमः) सत्कारे । (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः)
 प्रीत्यापालकास्तत्संबुद्धौ । (पितरः) ज्ञानिनस्तत्संबुद्धौ । (नमः)
 ज्ञानग्रहणार्थे । (वः) युष्मभ्यम् (गृहान्) गृह्णन्ति विद्यादिपदा-
 र्थान् येषु तान् । (नः) अस्मभ्यमस्माकं वा । (पितरः) विद्या-
 दातारस्तत्संबुद्धौ । (दत्त) तत्तद्दानं कुरुत । (सतः) विद्यमा-
 नानुत्तमान् पदार्थान् । (वः) युष्मभ्यम् । (पितरः) जनकादय-
 स्तत्संबुद्धौ । (देष्म) देयास्म । डुदाञ् इत्यस्मादाशीर्लिङ्युत्तम-
 बहुवचने । लिङ्याशिष्यङित्यङ् । छन्दस्युभयथेति मसत्रार्द्ध-
 धातुकसंज्ञामाश्रित्य सकारलोपाभावः । सार्वधातुकसंज्ञामाश्रित्यातो-
 येयइतीयादेशश्च । (एतत्) अस्मदत्तम् । (वः) युष्मभ्यम् । (पि-

तरः) सेवितुं योग्यास्तत्संबुद्धौ । वसते आच्छादयन्ते शरीरं येन तद्व-
स्त्रादिकम् । अयं मंत्रः । श० २।३।४।२४। व्याख्यातः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे पितरो रसाय वो युष्मभ्यं नमोस्तु । हे पितरः शो-
षाय वो नमोस्तु । हे पितरो जीवाय वो नमोस्तु । हे पितरः स्वधा-
यै वो नमोस्तु । हे पितरो घोराय वो नमोस्तु । हे पितरो मन्यवे वो
नमोस्तु । हे पितरो विद्यायै वो नमोस्तु । हे पितरः सत्काराय वो
नमोस्तु । यूयमस्माकं गृहाणि नित्यमागच्छत । आगत्य च शिक्षा-
विद्ये नित्यं दत्त । हे पितरो वयं वो युष्मभ्यं सतः पदार्थान् नित्यं दे-
ष्म । हे पितरो यूयमस्माभिरेतद्वत् वासो वस्त्रादिकं स्वीकुरुत ॥३२॥

भावार्थः—अत्रानेके नमः शब्दा अनेकशुभगुणसत्कारद्योतना-
र्था यथा वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिराः षडृतवो रसशोषजीवान्-
घनत्वमन्यूत्पादका भवन्ति । तथैव ये पितरोऽनेकविद्योपदेशैर्मनुष्या-
न् सततं प्रीणयन्ति तानुत्तमैः पदार्थैः सत्कृत्य तेभ्यः सततं विद्योप-
देशा ग्राह्याः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे । (पितरः) विद्याके आनन्दको देनेवाले विद्वान् लोगो । (रसाय)
विज्ञानरूपी आनन्दकी प्राप्तिके लिये । (वः) तुमको हमारा (नमः) नमस्कार
हो । हे । (पितरः) दुःखका विनाश और रक्षा करनेवाले विद्वानो । (शोषाय)
दुःख और शत्रुओंकी निवृत्तिके लिये । (वः) तुमको हमारा । (नमः) नमस्कार
हो । हे । (पितरः) धर्मयुक्त जीविकाके विज्ञान करानेवाले विद्वानो । (जीवाय)
जिससे प्राणका स्थिर धारण होताहै उस जीविकाके लिये । (वः) तुमको हमारा
(नमः) शील धारण विदित हो । हे । (पितरः) विद्या अन्न आदि भोगोंकी
शिक्षाकरनेहारे विद्वानो । (स्वधायै) अन्न पृथिवी राज्य और न्यायके प्रका-
शके लिये । (वः) तुमको हमारा । (नमः) नम्रीभाव विदितहो । हे । (पितरः)
पाप और आपत्कालके निवारक विद्वान् लोगो । (घोराय) दुःखविनाशक दुःख-
समूहकी निवृत्तिके लिये । (वः) तुमको हमारा । (नमः) क्रोधका छोड़ना वि-
दितहो । हे । (पितरः) श्रेष्ठोंके पालन करनेहारे विद्वानो । (मन्यवे) दुष्टाचरण
करनेवाले दुष्टजीवोंमें क्रोध करनेके लिये । (वः) तुमको हमारा । (नमः) स-

त्कार विदितहो । हे । (पितरः) ज्ञानी विद्वानो । (वः) तुमको विद्याके लिये ।
 (नमः) हमारी विज्ञान ग्रहण करनेकी इच्छा विदितहो । हे । (पितरः) प्रीति-
 केसाथ रक्षाकरनेवाले विद्वानो । (वः) तुम्हारे सत्कार होनेके लिये हमारा ।
 (नमः) सत्कार करना तुमको विदितहो । आपलोग । (नः) हमारे । (गृहान्)
 घरोंमें नित्य आओ और आके रहो । हे । (पितरः) विद्यादेनेवाले विद्वानो ।
 (नः) हमारे लिये शिक्षा और विद्या नित्य । (दत्त) देते रहो । हे पिता माता
 आदि विद्वान् पुरुषो हमलोग । (वः) तुम्हारे लिये जो २ (सतः) विश्वमान
 पदार्थ हैं वे नित्य । (देष्म) देवें । हे । (पितरः) सेवा करनेयोग्य पितृलोगो
 हमारे दिये । (वासः) इन वस्त्रादिको ग्रहण कीजिये ॥ ३२ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें अनेक बार (नमः) यह पद अनेक शुभगुण और सत्कार
 प्रकाश करनेके लिये धरा है जैसे वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद हेमन्त और शिशिर
 ये छः ऋतु । रस शोष जीव अन्न कठिनता और क्रोधके उत्पन्न करनेवाले
 होतेहैं वैसेही पितर भी अनेक विद्याओंके उपदेशसे मनुष्योंको निरंतर सुख देते हैं।
 इससे मनुष्योंको चाहिये कि उक्तपितरोंको उत्तम २ पदार्थोंसे संतुष्ट करके उनसे
 विद्याके उपदेशका निरंतर ग्रहण करें ॥ ३२ ॥

आधत्त इत्यस्य ऋषिः स एव । पितरो देवताः । गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ।

। तैः किं किं कर्तव्यमित्युपदिश्यते ।

उक्त पितरोंको क्या २ करना चाहिये सो अगले मंत्रमें उपदेश कियाहै ।

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् यथेह पु-
 रुषोऽसत् ॥ ३३ ॥

आ । धत्त । पितरः । गर्भम् । कुमारम् । पुष्करस्रजमिति
 पुष्करऽस्रजम् । यथा । इह । पुरुषः । असत् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् । (धत्त) धारयत । (पितरः) ये
 पांति विद्यानादिदानेन तत्संबुद्धौ । (गर्भम्) गर्भमिव । (कुमारम्)
 ब्रह्मचारिणम् । (पुष्करस्रजम्) विद्याग्रहणार्थां स्रग् धारिता येन तम् ।
 (यथा) येन प्रकारेण । (इह) अस्मिन् संसारेऽस्मत्कुले वा । (पुरुषः)

विद्यापुरुषार्थयुक्तोऽयं मनुष्यः । (असत्) भवेत् । लेटः प्रयोगोऽयम् ।

अन्वयः—हे पितरो यूयं यथायं ब्रह्मचारीह शरीरात्मबलं प्राप्य पुरुषवद्भवति तथैव गर्भमिव पुष्करस्रजं कुमारं विद्यार्थिनमाधत्त धारयत ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालंकारः । ईश्वर आज्ञापयति । विद्वद्भिर्विदुषोभिश्च विद्यार्थिनः कुमारा विद्यार्थिन्यः कुमार्यश्च विद्यादानाय गर्भवद्धार्याः । यथा गर्भे देहः क्रमेण वर्धते तथैव सुशिक्षयैत एताश्च सहिद्यायां वर्धयितव्याः पालनीयाश्च । यतो विद्यायोगेन धार्मिकाः पुरुषार्थयुक्ता भूत्वा सदैव सुखयुक्ता भवेयुरित्येतत्सदैवानुष्ठेयमिति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे । (पितरः) विद्यादानसे रक्षा करनेवाले विद्वान् पुरुषो आप । (यथा) जैसे यह ब्रह्मचारी । (इह) इस संसार वा हमारे कुलमें अपने शरीर और आत्माके बलको प्राप्त होके विद्या और पुरुषार्थयुक्त मनुष्य । (असत्) हो वैसे । (गर्भम्) गर्भके समान (पुष्करस्रजम्) विद्या ग्रहणके लिये फूलोंकी माला धारण किये हुए । (कुमारम्) ब्रह्मचारीको । (आधत्त) अच्छीप्रकार स्वीकार कीजिये ॥ ३३ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है । ईश्वर आज्ञा देताहै कि विद्वान् पुरुष और स्त्रियोंको चाहिये कि विद्यार्थी कुमार वा कुमारीको विद्या देनेके लिये गर्भके समान धारण करें । जैसे क्रम २ से गर्भके बीच देह बढ़ता है वैसे अध्यापक लोगोंको चाहिये कि अच्छी शिक्षासे ब्रह्मचारी कुमार वा कुमारीको श्रेष्ठ विद्यामें वृद्धियुक्त करें । तथा पालना करने योग्य हैं वे विद्याके योगसे धर्मात्मा और पुरुषार्थयुक्त होकर सदा सुखी हों यह अनुष्ठान सदैव करना चाहिये ॥ ३३ ॥

ऊर्जमित्यस्यर्षिः स एव । आपो देवता । भुरिगुणिक् छन्दः ।

ऋषभः स्वरः ।

। एते पितरः केन २ पदार्थेन सत्कर्त्तव्या इत्युपदिश्यते ।

उक्त पितर कौन २ पदार्थोंसे सत्कार करनेयोग्य हैं सो अगले मंत्रमें उपदेश किया है ।

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्नुतम् ॥
स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄन् ॥ ३४ ॥

ऊर्जम् । वहन्तीः । अमृतम् । घृतम् । पयः । कीलालम् ।
परिस्नुतमिति परिऽस्नुतम् । स्वधाः । स्थ । तर्पयत । मे ।
पितॄन् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(ऊर्जम्) इष्टं विविधं रसम् । ऊर्यसः । श० १।५।४।२।
(वहन्तीः) प्रापयन्तीः स्वादिष्टा आपः । (अमृतम्) सर्वरोगहरं
सुरसं मिष्टादिकम् । (घृतम्) आज्यम् । (पयः) दुग्धम् । (कीला-
लम्) सुसंस्कृतमन्नम् । कीलालइत्यन्ननामसु पठितम् । निघं० २।७।
(परिस्नुतं) परितः सर्वतः स्नुतं सुरसयोगेन परिपक्वं फलादिकम् ।
(स्वधाः) ये स्वमेव दधते ते । (स्थ) सर्वे पितृसेविनो भवत ।
(तर्पयत) सुखयत । (मे) मम । (पितॄन्) पूर्वोक्तान् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे पुत्रादयो यूयं मे मम पितॄन्ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः
कीलालं परिस्नुतं दत्त्वा तर्पयतैवं तत्सेवनेन विद्याः प्राप्य स्वधाः
स्थ परस्वत्यागेन सदा स्वसेविनो भवत ॥ ३४ ॥

भावार्थः—ईश्वर आज्ञापयति । मनुष्याः सर्वान् पुत्रप्रभृतीन् प्र-
त्येवमादिशन्तु युष्माभिर्मम पितरो जनका विद्याप्रदाश्च प्रीत्या नित्यं
सेवनीयाः । यथा तैर्वाल्यावस्थायां विद्याप्रदानसमये च वयं यूयं च
पालितास्तथैवास्माभिरपि ते सर्वदा सर्वथा सत्कर्त्तव्याः । यतो नैवा-
ऽस्माकं मध्ये कदाचिद्विद्यानाशकृतमदोषौ भवेतामिति ॥ ३४ ॥ ई-
श्वरेण यद्यदास्मिन्ध्याये वेद्यादिरचनं यज्ञस्य फलगमनसाधकानि सा-
मग्रीधारणमग्नेर्दूतत्वप्रकाशनमात्मेन्द्रियादिशोधनं सुखभोगो वेदप्रका-
शनं पुरुषार्थसाधनं युद्धे विजयकरणं शत्रुनिवारणं । द्वेषत्यागोऽश्या-
दीनां यानेषु योजनं पृथिव्यादिभ्य उपकारग्रहणमीश्वरे प्रीतिर्दिव्यगुण-

विस्तरणं सर्वरक्षणं वेदशब्दार्थवर्णनं वाय्वभ्यादीनां परस्परमेलनं पुरुषार्थग्रहणमुत्तमानां पदार्थानां स्वीकरणं त्रिषु लोकेषु यज्ञाहुतद्रव्यस्य गमनं पुनस्तस्मादागमनं स्वयंभूशब्दार्थवर्णनं गृहस्थकृत्यं सत्याचरणमग्नौ होमो दुष्टानां निवारणं पितृणां सेवनं चोक्तं तत्तन्मनुष्यैः संप्रीत्या सेवनीयमिति प्रथमाध्यायार्थेन सहास्य द्वितीयाध्यायार्थस्य संगतिरस्तीति वेद्यम् ॥ इति श्रीमत्परमविद्वत्परिव्राजकाचार्य्येण श्री-युतदयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते संस्कृतभाषार्य्यभाषाभ्यां सुभूषिते यजुर्वेदभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः पूर्तिमगात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे । पुत्रादिको तुम । (मे) मेरे । (पितृन्) पूर्वोक्त गुणवाले पितरोंको । (ऊर्जम्) अनेक प्रकारके उत्तम २ रस । (वहन्तीः) सुख प्राप्त करनेवाले स्वादिष्ठजल । (अमृतम्) सब रोगोंको दूर करनेवाले ओषधि मिष्टादि-पदार्थ । (पयः) दूध । (घृतम्) घी । (कीलालम्) उत्तम २ रीतिसे पकाया हुआ अन्न तथा । (परिस्त्रुतम्) रससे चूते हुए पके फलोंको देके । (तर्पयत) तृप्त करो इस प्रकार तुम उनके सेवनसे विद्याको प्राप्त होकर । (स्वधाः) पर धनका त्याग करके अपने धनके सेवन करनेवाले । (स्थ) होओ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—ईश्वर आज्ञा देता है कि सब मनुष्योंको पुत्र और नौकर आदिको आज्ञा देके कहना चाहिये कि तुमको हमारे पितर अर्थात् पिता माता आदि वा विद्याके देनेवाले प्रीतिसे सेवा करनेयोग्य हैं जैसे कि उन्होंने बाल्यावस्था वा विद्यादानके समय हम और तुम पाले हैं वैसे हम लोगोंको भी वे सब कालमें सत्कार करनेयोग्य हैं जिससे हम लोगोंके बीचमें विद्याका नाश और कृतघ्नता आदि दोष कभी न प्राप्त हों ॥ ३४ ॥ ईश्वरने इस दूसरे अध्यायमें जो २ वेदिआदि यज्ञके साधनोंका बनाना, यज्ञका फल गमन वा साधन, सामग्रीका धारण, अग्निके दूतपनका प्रकाश, आत्मा और इन्द्रियादि पदार्थोंकी शुद्धि, सुखोंका भोग, वेदका प्रकाश, पुरुषार्थका संधान, युद्धमें शत्रुओंका जीतना, शत्रुओंका निवारण, द्वेषका त्याग, अग्नि आदि पदार्थोंको सवारियोंमें युक्त करना, पृथिवी आदि पदार्थोंसे उपकार लेना, ईश्वरमें प्रीति, अच्छे २ गुणोंका विस्तार और सबकी उन्नति करना, वेद शब्दके अर्थका वर्णन, वायु और अग्नि आदिका परस्पर मिलाना, पुरुषार्थका ग्रहण, उत्तम २ पदार्थोंका स्वीकार करना, यज्ञमें होम किये हुए पदा-

थोंका तीनों लोकमें जाना आना, स्वयंभू शब्दका वर्णन, गृहस्थोंका कर्म, सत्यका आचरण, अग्निमें होम, दुष्टोंका निवारण, और जिन २ पितरोंका सेवन करना कहा है उन २ का सेवन मनुष्योंको प्रीतिके साथ करना अवश्य है इस प्रकारसे प्रथमाध्यायके अर्थके साथ द्वितीयाध्यायके अर्थकी संगति जाननी चाहिये ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः प्रारम्भ्यते ॥

॥ अस्मिन् अध्याये त्रिषष्टिर्मन्त्राः सन्तीति वेदितव्यम् ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ॥ यद्भद्रन्तन्ऽप्रासुव ॥ १ ॥

तत्र समिधेत्यस्य प्रथममन्त्रस्यांगिरस ऋषिः । अग्निर्देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ भौतिकोऽग्निः क कोपयोक्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

अब तीसरे अध्यायके पहिले मंत्रमें भौतिक अग्निका किस २ काममें उपयोग करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

समिधाग्निन्दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् ॥ आ-
स्मिन्हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

समिधेति समऽइधा । अग्निम् । दुवस्यत । घृतैः । बोधयत ।

अतिथिम् । आ । अस्मिन् । हव्या । जुहोतन ॥ १ ॥

पदार्थः— (समिधां) सम्यगिध्यते प्रदीप्यते यया तथा । अत्र सम्पूर्वादिन्धेः कृतो बहुलमिति करणे क्तिप् । (अग्निम्) भौतिकम् । (दुवस्यत) सेवध्वम् । (घृतैः) शोधितैः सुगन्ध्यादियुक्तैर्घृतादिभिर्यानेषु जलवाष्पादिभिर्वा । घृतमित्युदकनामसु पठितम् । निघं० १।१२। अत्र बहुवचनमनेकसाधनद्योतनार्थम् । (बोधयत) उद्दीपयत । (अतिथिम्) अविद्यमाना तिथिर्यस्य तम् । (आ) समन्तात् । (अस्मिन्) अग्नौ । (हव्या) दातुमत्तुमादातुमर्हाणि वस्तूनि । अत्र शैश्छन्दसि बहुलमिति लोपः । (जुहोतन) प्रक्षिपत । अत्र हुधातोर्लोपमध्यमबहु-

वचने । तप्तनप् इतितनवादेशः । अयंमन्त्रः । शत० ६।५।५।६। व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः— हे विद्वांसो यूयं समिधाघृतैरग्निं बोधयत तमतिथिमिव दुवस्यत । अस्मिन्हव्या होतव्यानि द्रव्याण्याजुहोतन प्रक्षिपत ॥ १ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः ॥ यथा गृहस्था मनुष्याः प्रासनान्नजलवस्त्रप्रियवचनादिभिरुत्तमगुणमतिथिं । सेवन्ते । तथैव विद्वद्भिर्यज्ञवेदीकलायन्त्रयानेष्वग्निं स्थापयित्वा यथायोग्यैरिन्धनाज्यजलादिभिः प्रदीप्य वायुवृष्टिजलशुद्धियानोपकाराश्च नित्यं कार्या इति ॥ १ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् लोगो तुम । (समिधा) जिन इन्धनोंसे अच्छे प्रकार प्रकाश होसकताहै उन लकड़ी घी आदिकोंसे । (अग्निम्) भौतिक अग्निको । (बोधयत) उद्दीपन अर्थात् प्रकाशित करो तथा जैसे । (अतिथिम्) अतिथिको अर्थात् जिसके आने जाने वा निवासका कोई दिन नियत नहीं है उस संन्यासीका सेवन करतेहैं वैसे अग्निका । (दुवस्यत) सेवन करो और । (अस्मिन्) इस अग्निमें । (हव्या) सुगंध कस्तूरी केसर आदि, मिष्ठ गुड़ शक्कर आदि, पुष्ट घी दूध आदि रोगको नाश करनेवाले, सोमलता अर्थात् गुडूची आदि ओषधी । इन चार प्रकारके साकल्यको । (आजुहोतन) अच्छे प्रकार हवन करो ॥ १ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें वाचक लुप्तोपमालंकार है । जैसे गृहस्थ मनुष्य प्रासन अन्न जल वस्त्र और प्रियवचन आदिसे उत्तम गुणवाले संन्यासी आदिका सेवन करतेहैं वैसेही विद्वान् लोगोंको यज्ञ, वेदी, कलायन्त्र, और यानोंमें स्थापन कर यथायोग्य इन्धन, घी, जलादिसे अग्निको प्रज्वलित करके वायु वर्षाजलकी शुद्धि वायानोंकी रचना नित्य करनी चाहिये ॥ १ ॥

सुसमिद्धायेत्यस्य सुश्रुत ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री

छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशः कथमुपयोजनीयश्चेत्युपदिश्यते ॥

फिर वह भौतिक अग्नि कैसा है किसप्रकार उपयोग करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें कियाहै ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतन्तीव्रञ्जुहोतन ॥ अ-
ग्नये जातवेदसे ॥ २ ॥

सुसमिद्धायेति सुसमिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् ।
जुहोतन । अग्नये । जातवेदसइति जातवेदसे ॥ २ ॥

पदार्थः— (सुसमिद्धाय) सुष्ठु सम्यगिद्धो दीप्तस्तस्मिन् । अत्र
सर्वत्र सुषां सुलुगिति सप्तमीस्थाने चतुर्थी । (शोचिषे) शोधिते दो-
षनिवारके । (घृतम्) आज्यादिकम् । (तीव्रम्) सर्वदोषाणां नि-
वारणे तीक्ष्णस्वभावम् । (जुहोतन) प्रक्षिपत । सिद्धिरस्य पूर्ववत् ।
(अग्नये) रूपदाहप्रकाशच्छेदनादिगुणस्वभावे । (जातवेदसे) जाते
जाते । उत्पन्ने उत्पन्ने पदार्थे विद्यमानस्तस्मिन् । जाते जाते विद्यत
इति वा । जातविन्नो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्त-
ज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसोजातवेदस्त्वमिति । निरु० ७/
१९ ॥ २ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यूयं सुसमिद्धाय-सुसमिद्धे शोचिषे-शोचिषि
जातवेदसे-जातवेदसि अग्नये-अग्नौ तीव्रं घृतञ्जुहोतन ॥ २ ॥

भावार्थः— मनुष्यैरस्मिन्प्रदीप्तेऽग्नौ शीघ्रं दोषनिवारकाणि शो-
धितानि द्रव्याणि प्रक्षिप्य सुखानि साधनीयानीति ॥ २ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यलोगो तुम । (सुसमिद्धाय) अच्छे प्रकार प्रकाशरूप ।
(शोचिषे) शुद्ध किये हुए दोषोंको निवारण करने वा । (जातवेदसे) सब प-
दार्थोंमें विद्यमान । (अग्नये) रूप, दाह, प्रकाश, छेदन, आदिगुण स्वभाववाले
अग्निमें । (तीव्रम्) सब दोषोंके निवारण करनेमें तीक्ष्ण स्वभाववाले । (घृतम्)
घी मिष्ट आदि पदार्थोंको । (जुहोतन) अच्छे प्रकार गेरो ॥ २ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको इस प्रज्वलित अग्निमें जल्दी दोषोंको दूर करने वा
शुद्ध किये हुए पदार्थोंको गेरकर इष्ट सुखोंको सिद्ध करना चाहिये ॥ २ ॥

तत्वेत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः । ष-

ड्जः स्वरः ॥

मनुष्यैः स नित्यं वर्द्धनीय इत्युपदिश्यते ॥

मनुष्योंको उक्त अग्निकी नित्य वृद्धि करनी चाहिये इस विषयका
उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

तन्त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्द्धयामसि ॥ बृह-
च्छोचायविष्ठय ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । समिद्धिरिति समित्ऽभिः ॥ अङ्गिरः । घृतेन ।

वर्द्धयामसि । बृहत् । शोचयविष्ठय ॥ ३ ॥

पदार्थः— (तम्) भौतिकमग्निम् । (त्वा) यः । अत्र व्यत्ययः ।
(समिद्धिः) काष्ठादिभिः । (अङ्गिरः) अंगति प्रापयति यः सोङ्गिरः ।
अंगाराऽअंकनाऽअंचनाः । निरु० ३।१७। (घृतेन) पूर्वोक्तेन । (व-
र्द्धयामसि) वर्द्धयामः । अत्रेदंतो मसीतीकारादेशः । (बृहत्) महत्
यथा स्यात्तथा । (शोच) शोचति । प्रकाशते । अत्र व्यत्यये
लङर्थे लोट् । इयचोतस्तिङ इति दीर्घश्च (यविष्ठय) योतिशयेन युवा
पदार्थानाममिश्रीकरणे बलवान् सः । यविष्ठ एव यविष्ठयः । अत्र युवन्
शब्दादिष्ठन् प्रत्ययस्ततो नवसूरमर्तयविष्ठेभ्यो यत् । अ० ५।४।३६इ-
ति वार्तिकेन स्वार्थे यत्प्रत्ययः । अयं मंत्रः । श० १।३।३५—२६ व्या-
ख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—वयं योऽङ्गिरोंऽगिरा यविष्ठय यविष्ठयोभिर्वृहच्छोच-
महद्यथा स्यात्तथा शोचति प्रकाशते त्वा तं समिद्धिर्घृतेन वर्द्धयामसि
वर्द्धयामः प्रदीपयामः ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यो गुणैर्महान्पूर्वोक्तोभिर्वर्तते स होमशिल्पविद्या-
सिद्धये साधनैरिन्धनादिभिः सेवित्वा नित्यं वर्द्धनीयइति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हमलोग । जो । (अंगिरः) पदार्थोंको प्राप्त कराने वा ।
(यविष्ठय) पदार्थोंके भेद करनेमें अतिबलवान् । (बृहत्) बड़े तेजसे युक्त

अग्नि (शोच) प्रकाश करता है । (त्वा) उसको । (समिद्धिः) काष्ठादि वा ।
(घृतेन) घी आदिसे । (वर्द्धयामसि) बढ़ाते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको जो सब गुणोंसे बलवान् पूर्व कहा हुआ अग्नि है वह होम और शिल्पविद्याकी सिद्धिके लिये लकड़ी घीआदिसाधनोंसे सेवन करके निरंतर वृद्धिपुक्त करना चाहिये ॥ ३ ॥

उपत्वेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

॥ पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह अग्नि कैसा है सो अगले मंत्रमें कहा है ॥

उप त्वाग्ने हविष्मतीर्घृताचीर्यन्तु हर्यत ॥ जुषस्व
समिधो मम ॥ ४ ॥

उप । त्वा । अग्ने । हविष्मतीः । घृताचीः । यन्तु । हर्ष्यत ।

जुषस्व । समिधऽइति समऽइधः । मम ॥ ४ ॥

पदार्थः— (उप) सामीप्ये । (त्वा) तम् । (अग्ने) अग्निम् ।
(हविष्मतीः) प्रशस्तानि हवींषि विद्यन्ते यासु ताः । अत्र प्रशंसार्थं
मतुप् । (घृताचीः) या घृतमाज्यादिकं जलं वाऽचन्ति प्रापयन्ति ताः ।
(यन्तु) प्राप्नुवंतु । (हर्यत) प्रापकः कामनीयो वा । (जुषस्व) जुषते ।
अत्र व्यत्ययो लङर्थे लोट् च । (समिधः) काष्ठादिसामग्रीः । (मम)
कर्मानुष्ठातुः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो हर्यताग्ने प्रापकः कामनीयोऽग्निर्मम समिधो
जुषस्व जुषते सेवते । यथा तमेताः समिधो यन्तु प्राप्नुवंतु तथाऽस्मिन्यूयं
हविष्मतीर्घृताचीः समिधः प्रतिदिनं संचिनुत ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यदाऽस्मिन्नग्नौ समिध आहुतयश्च प्रक्षिप्यन्ते स
एताः परमसूक्ष्माः कृत्वा वायुना सह देशान्तरं प्रापयित्वा दुर्गन्धा-
दिदोषाणां निवारणेन सर्वान्सुखयतीति वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो । (अग्ने) प्रसिद्ध अग्नि । (मम) यज्ञ कर्म करने

हे मनुष्यो जो (हर्ष्यत) प्राप्तिका हेतु वा कामनाके योग्य । (अग्ने) प्रसिद्ध अग्नि । (मम) यज्ञ करनेवाले मेरे । (समिधः) लकड़ी घीआदि पदार्थोंको (जुषस्व) सेवन करताहै जिस प्रकार । (तम्) उस अग्निकी घीआदि पदार्थ । (यन्तु) प्राप्त हों वैसे तुम । (हविष्मतीः) श्रेष्ठहवियुक्त । (घृताचीः) घृत आदि पदार्थोंसे संयुक्त आहुति वा काष्ठ आदि सामग्री प्रतिदिन संचित करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—मनुष्यलोग जब इस अग्निमें काष्ठ घी आदि पदार्थोंकी आहुति छोड़ते हैं तब वह उनको अतिसूक्ष्म करके वायुके साथ देशांतरको प्राप्त करके दुर्गंधादि दोषोंके निवारणसे सब प्राणियोंको सुख देताहै ऐसा सब मनुष्योंको जानना चाहिये ॥ ४ ॥

भूर्भुवःस्वरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निवायुसूर्या देवताः दैवी बृहती छन्दः । द्यौरिवेत्यस्य निचृद्बृहती छन्दः । उभयत्र मध्यमः स्वरः ॥

॥ पुनः स किमर्थं उपयोजनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिर उस अग्निका किस लिये उपयोग करना चाहिये इस विषयका

उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

भूर्भुवःस्वर्द्यौरिव भूम्ना पृथिवीव वरिम्म्णा ॥

तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे ॥ ५ ॥

भूः । भुवः । स्वः । द्यौरिवेति द्यौःऽइव । भूम्ना । पृथिवीवेति पृथिवीऽइव । वरिम्म्णा । तस्याः । ते । पृथिवि । देवयजनीति देवऽयजनि । पृष्ठे । अग्निम् । अन्नादमित्यन्नऽअदम् । अन्नाद्यायेत्वनऽअद्याय । आ । दधे ॥ ५ ॥

पदार्थः—(भूः) भूमिः । भूरिति वै प्रजापतिरिमामजनयत् । (भुवः) भुवरित्यंतरिक्षम् । (स्वः) स्वरिति दिवमेतावद्वा इदं सर्वं यावदिमे लोकाः । सर्वेणैवाधीयते । शत० २।१।४।११। (द्यौरिव) यथा सूर्यप्रकाशयुक्तआकाशे । (भूम्ना) विभुना । (पृथिवीव) यथा विस्तृता भूमिः । (वरिम्म्णा) श्रेष्ठगुणसमूहेन । (तस्याः) वक्ष्यमा-

णायाः । (ते) अस्याः प्रत्यक्षायाः । अत्र व्यत्ययः । (पृथिवि) पृथिव्याः । (देवयजनि) देवा यजन्ति यस्यां तस्याः । अत्रोभयत्र प्रातिपदिकनिर्देशानामर्थतन्त्रत्वात्पृष्ठ्यर्थे प्रथमा विपरिणम्यते (पृष्ठे) उपरि । (अग्निम्) भौतिकम् । (अन्नादम्) योऽन्नं यवादिकं सर्वममति तम् । (अन्नाद्याय) अत्तुं योग्यमद्यमन्नं च तदद्यंचान्नाद्यं च तस्मै । (आ) समंतात् । (दधे) स्थापयामि । अयं मन्त्रः । शत० २।१।४। ९-२८। व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—अहमन्नाद्याय भूम्ना द्यौरिव वरिष्णा पृथिवीव तेऽस्याः प्रत्यक्षायास्तस्या अप्रत्यक्षाया अन्तरिक्षलोकस्थाया देवयजनि, देवयजन्याः पृथिवि, पृथिव्याः पृष्ठे, पृष्ठोपरि भूर्भुवःस्वर्लोकांतर्गतमन्नादमग्निमादधे, स्थापयामि ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारौ ॥ हे मनुष्या यूयमीश्वरेण रचितं त्रैलोक्योपकारकं स्वव्यात्या सूर्यप्रकाशसदृशं श्रेष्ठैर्गुणैः पृथिवीसमानं स्वस्वलोके सन्निहितमिममग्निं कार्यसिद्ध्यर्थं प्रयत्नेनोपयोजयत ॥५॥

पदार्थः—मैं । (अन्नाद्याय) भक्षणयोग्य अन्नके लिये । (भूम्ना) विभु अर्थात् ऐश्वर्यसे । (द्यौरिव) आकाशमें सूर्यके समान । (वरिष्णा) अच्छे २ गुणोंसे । (पृथिवीव) विस्तृत भूमिके तुल्य । (ते) प्रत्यक्षवा । (तस्याः) अप्रत्यक्ष अर्थात् आकाशयुक्त लोकमें रहनेवाली । (देवयजनि) देव अर्थात् विद्वान् लोग जहां यज्ञ करते हैं वा । (पृथिवी) भूमिके । (पृष्ठे) पृष्ठके ऊपर । (भूः) भूमि । (भवः) अन्तरिक्ष । (स्वः) दिव अर्थात् प्रकाशस्वरूप सूर्यलोक इनके अन्तर्गत रहने तथा । (अन्नादम्) यव आदि सब अन्नोको भक्षण करनेवाले । (अग्निम्) प्रसिद्ध अग्निको । (आदधे) स्थापन करताहूं ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें दो उपमालंकार हैं । हे मनुष्यलोगो तुम ईश्वरसे तीन लोकोंके उपकार करने वा अपनी व्याप्तिसे सूर्य प्रकाशके समान तथा उत्तम २ गुणोंसे पृथिवीके समान अपने २ लोकोंमें निकट रहनेवाले रचे हुए अग्निको कार्यकी सिद्धिके लिये यज्ञके साथ उपयोग करो ॥ ५ ॥

आयमित्यस्य सप्पराज्ञी कद्रूर्जटपिः । अग्निर्देवता । गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथाग्निनिमित्तेन पृथिवीभ्रमणविषय उपदिश्यते ॥

अब अग्निके निमित्तसे पृथिवीका भ्रमण होताहै इस विषयको अ-
गले मंत्रमें प्रकाशित किया है ॥

आयङ्गौः पृश्निरक्रमीदसदम्मातरम्पुरः ॥ पित-
रञ्च प्रयन्त्स्वः ॥ ६ ॥

आ । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् । असदत् । मा-
तरम् । पुरः । पितरम् । च । प्रयन्निति प्रयन् । स्वरि-
ति स्वः ॥ ६ ॥

पदार्थः— (आ) अभ्यर्थे । (अयम्) प्रत्यक्षः । (गौः) यो
गच्छति स भूगोलः । गौरिति पृथिवीनामसु पठितम् । निघं० १।१।
गौरिति पृथिव्या नामधेयम् । यदूर्गता भवति । यच्चास्यां भूतानि ग-
च्छन्ति । निरु० २।५। (पृश्निः) अन्तरिक्षे । अत्र सुपां सुलुगिति
सप्तम्येकवचने प्रथमैकवचनम् । पृश्निरिति साधारणनामसु पठितम् ।
निघं० १।४। (अक्रमीत्) क्राम्यति । अत्र लडर्थे लुङ् । (असदत्)
स्वकक्ष्यायां भ्रमति । अत्रापि लडर्थे लङ् । (मातरम्) स्वयोनिमपः ।
जलनिमित्तेन पृथिव्युत्पत्तेः । (पुरः) पूर्वपूर्वम् । (पितरम्) पालकम् ।
(प्रयन्) प्रकृष्टतया गच्छन् । (स्वः) आदित्यम् । स्वरादित्यो भ-
वति । निरु० २।१४॥अयं मन्त्रः श० २।१।४।२१।निगद व्याख्यातः॥६॥

अन्वयः— अयं गौः पृथिवीगोलः स्वः पितरं पुरः प्रयन्मातरम-
पश्च प्रयन् पृश्निरन्तरिक्षे अक्रमीदाक्राम्यति समन्ताद्भ्रमति ॥ ६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यस्माज्जलाग्निनिमित्तोत्पन्नोयं भूगोलोऽन्तरिक्षे
स्वकक्ष्यायामाकर्षणेन रक्षकस्य सूर्यस्याभिः प्रतिक्षणं भ्रमति तस्मादहो-

रात्र शुक्लकृष्णपक्षत्वयनादीनि कालविभागाः क्रमशः संभवन्तीति वे-
द्यम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अयम्) यह प्रत्यक्ष । (गौः) गोलरूपी पृथिवी । (पितरम्) पालन करनेवाले (स्वः) सूर्य लोकके । (पुरः) आगे २ वा । (मातरम्) अ-
पनी योनिरूप जलोंके साथ सहवर्तमान । (प्रयन्) अच्छी प्रकार चलती हुई ।
(पृश्निः) अंतरिक्ष अर्थात् । आकाशमें । (आक्रमीत्) चारों तरफ घूमतीहै ॥ ६ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको जानना चाहिये कि जिससे यह भूगोल पृथिवी जल और
अग्निके निमित्तसे उत्पन्न हुई अंतरिक्ष वा अपनी कक्षा अर्थात् योनिरूप जलके सहित
आकर्षणरूपी गुणोंसे सबकी रक्षा करनेवाले सूर्यके चारों तरफ क्षण २ घूमतीहै इ-
सीसे दिनरात्रि शुक्ल वा कृष्ण पक्ष ऋतु और अयन आदि कालविभाग क्रमसे
संभव होतेहैं ॥ ६ ॥

अन्तरित्यस्य सर्पराज्ञी कद्रूर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

सोमिः कथंभूत इत्युपदिश्यते ॥

वह अग्नि कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती ॥ व्य-
ख्यन्महिषो दिवम् ॥ ७ ॥

अन्तरित्यन्तः ॥ चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अ-
पानतीत्यपऽअनती । वि । अख्यत् । महिषः । दिवम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अन्तः) ब्रह्माण्डशरीरयोर्मध्ये । (चरति) गच्छति ।
(रोचना) दीप्तिः (अस्य) अग्नेः । (प्राणात्) ब्रह्माण्डशरीरयोर्मध्य ऊर्ध्व-
गमनशीलात् । (अपानती) अपानमधोगमनशीलं वायुं निष्पादयन्ती
विद्युत् (वि) विविधार्थे । (अख्यत्) ख्यापयति । अत्र लङर्थे लुङन्त-
र्गतोप्यर्थश्च । (महिषः) स्वगुणैर्महान् । (दिवम्) सूर्यलोकम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—याऽस्याग्नेः प्राणादपानतीसती रोचना दीप्तिर्विद्युच्छ-
रीरब्रह्माण्डयोरन्तश्चरति । स महिषोऽग्निर्दिवं व्यख्यत् विख्यापयति ॥ ७ ॥

भावार्थः— मानवैर्योग्निर्विद्युदाख्या सर्वान्तःस्था कांतिर्वर्तते सा प्राणापानाभ्यां सह संयुज्य सर्वान् प्राणापानाग्निप्रकाशगत्यादीन् ।

चेष्टाव्यवहारान् प्रसिद्धीकरोतीति बोध्यम् ॥ ७ ॥

पदार्थः— जो । (अस्य) इस अग्निकी । (प्राणात्) ब्रह्माण्ड और शरीर-के बीचमें ऊपर जानेवाले वायुसे । (अपानती) नीचेको जानेवाले वायुको उत्पन्न करती हुई । (रोचना) दीप्ति अर्थात् प्रकाशरूपी विजुली । (अंतः) ब्रह्माण्ड और शरीरके मध्यमें । (चरति) चलती है वह । (महिषः) अपने गुणोंसे बड़ा अग्नि । (दिवम्) सूर्य लोकको । (व्यख्यत्) प्रगट करता है ॥ ७ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको जानना चाहिये कि जो विद्युत् नामसे प्रसिद्ध सब मनुष्योंके अंतःकरणमें रहनेवाली जो अग्निकी कांति है वह प्राण और अपान वायुके साथ युक्त होकर प्राण अपान अग्नि और प्रकाश आदि चेष्टाओंके व्यवहारोंको प्रसिद्ध करती है ॥ ७ ॥

त्रिंशद्द्वामेत्यस्य सर्पराज्ञी कद्रूर्ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री

छन्दः । षड्जः । स्वरः ।

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह अग्नि कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

त्रिंशद्द्वाम् विराजति वाक्पतङ्गाय धीयते ॥

प्रतिवस्तोरहद्युभिः ॥ ८ ॥

त्रिंशत् । धाम् । वि । राजति । वाक् । पतङ्गाय । धीयते ।

प्रति । वस्तोः । अह । युभिरिति युऽभिः ॥ ८ ॥

पदार्थः— (त्रिंशत्) पृथिव्यादीनि त्रयस्त्रिंशतो वस्वादीनां देवानां मध्ये पठितानि । अंतरिक्षमादित्यमग्निं च विहाय त्रिंशत्संख्याकानि । (धाम) दधति येषु तानि धामानि । अत्र सुपां सुलुगिति शसो लुक् । (वि) विशेषार्थे । (राजति) प्रकाशयति । अत्रांतर्गतो एयर्थः । (वाक्) उच्यते यथा सा । वागिति वाङ्नामसु पठितम् । निघं० १।११। (पतङ्गाय) पतति गच्छतीति पतङ्गस्तस्मा

अग्नये । (धीयते) धार्यताम् । (प्रति) वीप्सायाम् । (वस्तोः) दिनं दिनम् । वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम् । निघं० १।१। (अह) विनियहार्थे । अह इति विनियहार्थीयः । निरु० १।५। (द्युभिः) प्रकाशादिगुणविशेषैः । दिवो द्योतनकर्मणामादित्यरश्मीनाम् । निरु० १३।२५॥८॥

अन्वयः—मनुष्यैर्योऽग्निर्द्युभिः प्रतिवस्तोस्त्रिंशद्द्वाम धामानि विराजति प्रकाशयति । तस्मै पतंगाय पतनपातनादिगुणप्रकाशिताय प्रतिवस्तोः प्रतिदिनं विद्द्भिर्ह वाग्धीयताम् ॥ ८ ॥

भावार्थः— या वाणी प्राणयुक्तेन शरीरस्थेन विद्युदाख्येनाग्निना नित्यं प्रकाश्यते । सा तद्गुणप्रकाशाय विद्द्भिर्नित्यमुपदेष्टव्या श्रोतव्या चेति ॥ ८ ॥

पदार्थः—मनुष्योंको जो अग्नि । (द्युभिः) प्रकाशआदि गुणोंसे । (प्रतिवस्तोः) प्रतिदिन । (त्रिंशत्) अंतरिक्ष आदित्य और अग्निको छोड़के पृथिवी आदि जो तीश । (धाम) स्थान हैं उनको । (विराजति) प्रकाशित करता है उस । (पतंगाय) चलने चलाने आदि गुणोंसे प्रकाशयुक्त अग्निके लिये । (प्रतिवस्तोः) प्रतिदिन विद्वानोंको । (अह) अच्छे प्रकार । (वाक्) वाणी । (धीयते) अवश्य धारण करनी चाहिये ॥ ८ ॥

भावार्थः— जो वाणी प्राणयुक्त शरीरमें रहनेवाले विजुलीरूप अग्निसे प्रकाशित होती है उसके गुणोंके प्रकाशके लिये विद्वानोंको उपदेश वा श्रवण नित्य करना चाहिये ॥ ८ ॥

अग्निरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निसूर्यौ देवते । पंक्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

ज्योतिरित्यस्य याजुषी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथाग्निसूर्यौ कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

अग्नि और सूर्य कैसे हैं इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

अग्निज्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योति-

ज्योतिःसूर्यः स्वाहा ॥ अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः
स्वाहा सूर्योर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा ॥ ज्योतिः
सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ॥ ९ ॥

अग्निः । ज्योतिः । ज्योतिः । अग्निः । स्वाहा । सूर्यः । ज्यो-
तिः । ज्योतिः । सूर्यः । स्वाहा । अग्निः । वर्चः । ज्यो-
तिः । वर्चः । स्वाहा । सूर्यः । वर्चः । ज्योतिः । वर्चः ।
स्वाहा । ज्योतिः । सूर्यः । सूर्यः । ज्योतिः । स्वाहा ॥ ९ ॥

पदार्थः— (अग्निः) परमेश्वरः । (ज्योतिः) सर्वप्रकाशकः ।
(ज्योतिः) प्रकाशमयः । शिल्पविद्यासाधनप्रकाशकः । (अग्निः)
भौतिकः । अग्निरिति पदनामसु पठितम् । निघं० ५।४। अनेनाग्ने-
र्गत्यर्थत्वेन ज्ञानस्वरूपत्वादीश्वरः । प्राप्तिहेतुत्वाद्भौतिकोर्थो वा गृ-
ह्यते । (स्वाहा) सुष्ठु सत्यमाह यस्यां वाचि सा । स्वाहेति वाङ्मा-
मसु पठितम् । निघं० १।११। (सूर्यः) चराचरात्मा । यः सरति जा-
नाति चराचरं जगत्स जगदीश्वरः । सूर्य आत्माजगतस्तस्थुषश्च । यजु०
७।४२। अनेन सर्वस्यांतर्यामी परमेश्वरोर्थो गृह्यते । (ज्योतिः) सर्वा-
त्मप्रकाशको वेदद्वारा सकलविद्योपदेशकः । (ज्योतिः) पृथिव्यादि-
मूर्तद्रव्यप्रकाशकः । (सूर्यः) यः सुवति स्वप्रकाशेन प्रेरणाहेतुर्भवति
स सूर्यलोकः । सूर्य इति पदनामसु पठितम् । निघं० ५।६ अनेन
ज्ञापकेनेश्वरो व्यवहारसिद्धेः प्राप्तिहेतुत्वात्सूर्यलोको वा गृह्यते । (स्वा-
हा) स्वा स्वकीया हृदयस्था वाग् यदाह तदेव सत्यं वाच्यं नानृतमि-
त्यस्मिन्नर्थे । (अग्निः) सर्वविद्योपदेष्टा । (वर्चः) वर्चते दीप्यतेऽनेन
तत् वर्चो विद्याप्रापणम् । (ज्योतिः) सकलपदार्थप्रकाशनम् ।
(वर्चः) विद्याव्यवहारप्रापकम् । (स्वाहा) मनुष्यैः स्वकीयान्प-

दार्थान्प्रति ममेति वाच्यं नान्यपदार्थान्प्रतीत्यस्मिन्नर्थे । (सूर्यः) सकलविद्यादिव्यवहारप्रापकत्वेन वर्तमानः प्राणादिसमूहो वायुगुणः । (वर्चः) प्रकाशकं विद्युत्सूर्यप्रसिद्धाभ्याख्यं तेजः । (ज्योतिः) सर्वव्यवहारप्रकाशकम् । (ज्योतिः) सत्यप्रकाशकः । (सूर्यः) सर्वव्यापक ईश्वरः । (स्वाहा) वेदवाणी यज्ञक्रियामाहेत्यस्मिन्नर्थे । स्वाहाशब्दार्थं निरुक्तकार एवं समाचष्टे । स्वाहा कृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहेति स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा । निरु० ८।२० । अयं मंत्रः । शत० २।२।३।१-३६ व्याख्यातः॥९॥

अन्वयः— अग्निर्जगदीश्वरः स्वाहा ज्योतिः सर्वस्मै ददाति । एवं भौतिकोग्निः सर्वप्रकाशकं ज्योतिर्ददाति । सूर्यश्चराचरात्मा स्वाहा ज्योतिः सर्वात्मसुज्ञानं ददाति । अयं सूर्यलोको ज्योतिर्दानं मूर्तद्रव्यप्रकाशनं च करोति । सर्वविद्याप्रकाशकोग्निर्जगदीश्वरो मनुष्यार्थं सर्वविद्याधिकरणं वर्चो वेदचतुष्टयं प्रादुर्भावयति । एवं ज्योतिर्विद्युदाख्यो यमग्निः शरीरब्रह्माण्डस्थो वर्चो विद्यादृष्टिहेतुर्भवति । सूर्यः सकलविद्याप्रकाशको जगदीश्वरः सर्वमनुष्यार्थं स्वाहा ज्योतिर्वर्चः प्रकाशकं विद्युत्सूर्यप्रसिद्धाभ्याख्यं तेजः करोति । एवं ज्योतिः सूर्यलोकोपि वर्चः शरीरात्मबलं प्रकाशयति । सूर्यः प्राणो ज्योतिः सकलविद्याप्रकाशकं ज्ञानं कारयति । तथाऽयं ज्योतिर्मयः सूर्यो जगदीश्वरः स्वाहा ज्योतिः स्वाहुतं हविः स्वसृष्टपदार्थेषु स्वशक्त्या सर्वत्र प्रसारयति॥९॥

भावार्थः— स्वाहाशब्दार्थो निरुक्तकाररीत्यात्र गृहीतः । ईश्वरेणाऽग्निना कारणेनाभ्यादिकं जगत्प्रकाशयते । तत्राग्निः स्वप्रकाशेन स्वं स्वेतरं विश्वं च प्रकाशयति । परमेश्वरो वेदद्वारा सर्वा विद्याः प्रकाशयत्येवमग्निसूर्यावपि शिल्पादिविद्याः प्रकाशयत इति ॥ ९ ॥

पदार्थः— (अग्निः) परमेश्वर । (स्वाहा) सत्यकथन करनेवाली वाणीको।

(ज्योतिः) जो विज्ञान प्रकाशसे युक्तकरके सब मनुष्योंके लिये विद्याको देता है इसी प्रकार । (अग्निः) जो प्रसिद्ध अग्नि । (ज्योतिः) शिल्पविद्यासाधनोंके प्रकाशको देता है । (सूर्यः) जो चराचर सब जगतका आत्मा परमेश्वर । (ज्योतिः) सबके आत्माओंमें प्रकाश वा ज्ञान तथा सब विद्याओंका उपदेश करता है कि । (स्वाहा) मनुष्य जैसा अपने हृदयसे जानता हो वैसाही बोले । तथा । जो (सूर्यः) अपने प्रकाशसे प्रेरणाका हेतु सूर्यलोक । (ज्योतिः) मूर्तिमान् द्रव्योंका प्रकाश करता है । (अग्निः) जो सब विद्याओंका प्रकाश करनेवाला परमेश्वर मनुष्योंके लिये (वर्चः) सब विद्याओंके अधिकरण चारों वेदोंको प्रकट करता है । तथा जो (ज्योतिः) विजुलीरूपसे शरीर वा ब्रह्माण्डमें रहनेवाला अग्नि । (वर्चः) विद्या और वृष्टिका हेतु है । (सूर्यः) जो सब विद्याओंका प्रकाश करनेवाला जगदीश्वर सब मनुष्योंके लिये । (स्वाहा) वेदवाणीसे । (वर्चः) सकल विद्याओंका प्रकाश और । (ज्योतिः) विजुली, सूर्य, प्रसिद्ध और अग्निनामके तेजका प्रकाश करता है तथा । जो (सूर्यः) सूर्यलोक भी । (वर्चः) शरीर और आत्माओंके बलका प्रकाश करता है तथा । जो (सूर्यः) प्राणवायु । (वर्चः) सकल विद्याके प्रकाश करनेवाले ज्ञानको बढ़ाता है और । (ज्योतिः) प्रकाशस्वरूप जगदीश्वर अच्छे प्रकारसे हवन किये हुए पदार्थोंको अपने रचे हुए पदार्थोंमें अपनी शक्तिसे सर्वत्र फैलाता है वही परमात्मा सब मनुष्योंका उपास्य देव और भौतिक अग्नि कार्यसिद्धिका साधन है ॥ ९ ॥

भावार्थः— स्वाहाशब्दका अर्थ निरुक्तकारकी रीतिसे इस मंत्रमें ग्रहण किया है । अग्नि अर्थात् ईश्वरने सामर्थ्य करके कारणसे अग्नि आदि सब जगत्को उत्पन्न करके प्रकाशित किया है उनमेंसे अग्नि अपने प्रकाशसे आप वा और सब पदार्थोंका प्रकाश करता है तथा परमेश्वर वेदकेद्वारा सब विद्याओंका प्रकाश करता है इसी प्रकार अग्नि और सूर्य भी शिल्पविद्यादिका प्रकाश करते हैं ॥ ९ ॥

सजूरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । पूर्वार्द्धस्याग्निरुत्तरार्द्धस्य सूर्यश्च देवते । पूर्वार्द्धस्य गायत्र्युत्तरार्द्धस्य भूरिग्गायत्री च छन्दः । षड्जः । स्वरः ॥

भौतिकावग्निसूर्यौ कस्य सत्तया वर्तते इत्युपदिश्यते ॥

भौतिक अग्नि और सूर्य ये दोनों किसकी सत्तासे वर्तमान हैं इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

सजूर्देवेन सवित्रा सजू रात्र्येन्द्रवत्या ॥ जुषा-

ए० अ० निर्वैतु स्वाहा । स० जू० दे० वे० न० स० वि० त्रा० स० जू० रु०
ष० से० द्र० व० त्या ॥ जु० षा० णः० सू० र्यो० वे० तु० स्वाहा ॥ १० ॥

स० जू० रिति० स० जूः । दे० वे० न० । स० वि० त्रा० । स० जू० रिति० स० जूः । रा०
त्र्या० । इ० न्द्र० व० त्ये० ती० न्द्र० ऽव० त्या । जु० षा० णः । अ०ग्निः । वे० तु० ।
स्वाहा । स० जू० रिति० स० जूः । दे० वे० न० । स० वि० त्रा० । स० जू० रिति० स०
जूः । उ० ष० सा० । इ० न्द्र० व० त्ये० ती० न्द्र० ऽव० त्या । जु० षा० णः । सू० र्यः ।
वे० तु० । स्वाहा ॥ १० ॥

पदार्थः— (सजूः) यः समानं जुषते सेवते सः । (देवेन) स-
र्वजगद्द्योतकेन । (सवित्रा) सर्वस्य जगत उत्पादकेनेश्वरेणोत्पादि-
तया । (सजूः) यः समानं जुषते ग्रीणाति सः । (रात्र्या) तमोरू-
पया । (इन्द्रवत्या) इन्द्रो बह्वी विद्युद्दिद्यते यस्यां तया । अत्र
भूम्नयर्थे मतुप् । स्तनयित्पुरेवेन्द्रः । शत० १४।५।७।७ । (जुषाणः)
यो जुषते सेवते सः । (अग्निः) भौतिकः । (वेतु) व्याप्नोति ।
अत्र लङर्थे लोट् । (स्वाहा) ईश्वरस्य स्वा वागाहेत्यस्मिन्नर्थे ।
(सजूः) उक्तार्थः । (देवेन) सूर्यादिप्रकाशकेन । (सवित्रा) स-
र्वार्तर्यामिना जगदीश्वरेणोत्पादितया । (सजूः) उक्तार्थः । (उषसा)
रात्र्यवसानोत्पन्नया दिवसहेतुना । (इन्द्रवत्या) सूर्यप्रकाशसहितयो-
षसा । (जुषाणः) सेवमानः सूर्यलोकः । (वेतु) व्याप्नोति अत्रा-
पि लङर्थे लोट् । (स्वाहा) हुतामाहुतिम् ॥ अयं मंत्रः । शत०
२।२।३।३७—३९ व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः— अयमग्निर्देवेन सवित्रा जगदीश्वरेणोत्पादितया सृष्ट्या
सह सजूर्जुषाण इन्द्रवत्या रात्र्या सह स्वाहा जुषाणः सन्वेतु सर्वा-
न् पदार्थान्व्याप्नोति । एवं सूर्यो देवेन सवित्रा सकलजगदुत्पादके-

न धारितया सृष्ट्या सह सज्जुषाण इन्द्रवत्योषसा सह स्वाहा
जुषाणः सन् हुतं द्रव्यं वेतु व्याप्नोति ॥ १० ॥

भावार्थः— हे मनुष्या यूयं योयमग्निरीश्वरेण निर्मितः । स तत्स-
त्तया स्वस्वरूपं धारयन् सन् रात्रिस्थान्व्यवहारान्प्रकाशयति । एवं
च सूर्य उषःकालमेत्य सर्वाणि मूर्तद्रव्याणि प्रकाशयितुं शक्नोतीति
विजानीत ॥ १० ॥

पदार्थः—। (अग्निः) जो भौतिक अग्नि । (देवेन) सब जगतको ज्ञान देने वा ।
(सवित्रा) सब जगतको उत्पन्न करनेवाले ईश्वरके उत्पन्न किये हुए जगतके साथ ।
(सजूः) तुल्यवर्तमान । (जुषाणः) सेवन करता वा । (इन्द्रवत्या) बहुत वि-
जुलीसे युक्त । (रात्र्या) अंधकाररूप रात्रिके साथ । (स्वाहा) वाणीको सेवन
करता हुआ । (वेतु) सब पदार्थोंमें व्याप्त होता है इसीप्रकार । (सूर्यः) जो सूर्यलोक ।
(देवेन) सबको प्रकाशकरनेवाले वा । (सवित्रा) सबके अंतर्गामी परमेश्वरके
उत्पन्न वा धारण किये हुए जगतके साथ । (सजूः) तुल्यवर्तमान । (जुषा-
णः) सेवन करता वा । (इन्द्रवत्या) सूर्यप्रकाशसे युक्त । (उषसा) दिनके प्रका-
शके हेतु प्रातःकालके साथ । (स्वाहा) अग्निमें होम किई हुई आहुतियोंको ।
(जुषाणः) सेवन करता हुआ व्याप्त होकर हवन किये हुए पदार्थोंको । (वेतु)
देशांतरोंमें पहुंचाता है उसीसे सब व्यवहार सिद्ध करें ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग जो भौतिक अग्नि ईश्वरने रचा है वह इसीकी
सत्तासे अपने अपने रूपको धारण करता हुआ दीपक आदिरूपसे रात्रीके व्यवहारों-
को सिद्ध करता है इसी प्रकार जो प्रातःकालको प्राप्त होकर सब मूर्तिमान् द्रव्योंके
प्रकाश करनेको समर्थ वही काम सिद्धि करनेहारा है इसको जानों है ॥ १० ॥

उपेत्यस्यगोतम ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्वायत्रीछन्दः । षड्जःस्वरः ॥

अथेश्वरेण स्वस्वरूपमुपदिश्यते ॥

अब अगले मंत्रमें ईश्वरने अपने अपने स्वरूपका प्रकाश किया है ॥

उपप्रयन्तोऽध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये ॥ आरे अस्मै

च शृण्वते ॥ ११ ॥

उपप्रयन्तः इत्युपप्रयन्तः । अध्वरम् । मन्त्रम् । वोचेम ।

अग्रये ॥ आरे । अस्मेऽइत्यस्मे । च । शृण्वते ॥ ११ ॥

पदार्थः— (उपप्रयन्तः) उत्कृष्टं निष्पादयंतो जानंतः । (अध्वरम्) क्रियामयं यज्ञम् । (मन्त्रम्) वेदस्थं विज्ञानहेतुम् । (वोचेम) उच्याम । अग्रमाशिषि लिङ्युत्तमबहुवचने प्रयोगः । लिङ्याशिष्यङित्यङि कृते छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकमाश्रित्येयस्कारलोपौ । वच उम् । अ० ७।४।२० इत्यङि पर उमागमश्च । (अग्रये) विज्ञानस्वरूपायांतर्यामिने जगदीश्वराय (आरे) दूरे । आर इति दूरनामसु पठितम् । निघं० ३।२६। (अस्मे) अस्माकम् । अत्र सुपां सुलुगित्यमः स्थाने शे आदेशः । (च) समुच्चये । (शृण्वते) यो यथार्थतया शृणोति तस्मै । अयं मंत्रः । शत० २।३।२।९।१० व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः— अध्वरमुपप्रयंतो वयमस्मे अस्माकमारे दूरे चात्समीपे शृण्वतेग्रये जगदीश्वराय मंत्रं वोचेमोच्याम ॥ ११ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्वेदमन्त्रैरीश्वरस्य स्तुतियज्ञानुष्ठाने कृत्वा । य ईश्वरोऽतर्वहिश्चाभिव्याप्य सर्वं शृण्वन्वर्तते । तस्माद्गीत्वा न कदाचिदधर्मं कर्तुमिच्छापि कार्या यदा मनुष्य एतं जानाति तदा समीपस्थो यदैतं न जानाति तदा दूरस्थ इति वेद्यम् ॥ ११ ॥

पदार्थः— (अध्वरम्) क्रियामययज्ञको । (उपप्रयन्तः) अच्छेप्रकार जानते हुए हम लोग । (अस्मे) जो हम लोगोंके । (आरे) दूर वा । (च) निकटमें । (शृण्वते) यथार्थ सत्यासत्यको सुननेवाले । (अग्रये) विज्ञानस्वरूप अंतर्यामी जगदीश्वर है इसीके लिये । (मन्त्रम्) ज्ञानको प्राप्त करानेवाले मंत्रोंको । (वोचेम) नित्य उच्चारण वा विचार करें ॥ ११ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको वेदमंत्रोंके साथ ईश्वरकी स्तुति वा यज्ञका अनुष्ठानको करके । जो ईश्वर भीतर बाहर सब जगह व्याप्त होकर सब व्यवहारोंको सुनता वा जानता हुआ वर्तमान है इसकारण उससे भय मानकर अधर्म करनेकी इच्छाभी न करनी चाहिये जब मनुष्य परमात्माको जानता है तब समीपस्थ और जब

नहीं जानता तब दूरस्थ है ऐसा निश्चय जानना चाहिये ॥ ११ ॥

अग्निर्मूर्द्धेत्यस्य विरूपकृषिः। अग्निर्देवता। निचृदायत्री छन्दः। षड्जः स्वरः॥

अथाग्निशब्देनेश्वरभौतिकावुपदिश्येते ॥

अब अगले मंत्रमें अग्निशब्दसे ईश्वर और भौतिक अग्निका प्रकाश किया है ॥

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्याऽत्रयम् ॥

अपा॒रेता॑सि जिन्वति ॥ १२ ॥

अग्निः । मूर्द्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृथिव्याः । अ-

यम् ॥ अपाम् । रेता॑सि । जिन्वति ॥ १२ ॥

पदार्थः— (अग्निः) सर्वस्वामीश्वरः । प्रकाशादिगुणवान्भौतिको वा । (मूर्द्धा) सर्वोपरि विराजमानः । (दिवः) प्रकाशवतः सूर्यादेर्जगतः । (ककुत्) महान् । ककुह इति महन्नामसु पठितम् । निघं० ३।३। ककुहशब्दस्य स्थाने ककुत् । पृषोदराद्याकृतिगणांतर्गतत्वात्सिद्धः । (पतिः) पालयिता । पालनहेतुर्वा । (पृथिव्याः) प्रकाशरहितस्य पृथिव्यादेर्जगतः । (अयम्) निरूपितपूर्वः । (अपाम्) प्राणानां जलानां वा । आप इति पदनामसु पठितम् । निघं० ५।३। अनेन चेष्टादिव्यवहारप्रापकाः प्राणा गृह्यन्ते । आप इत्युदकनामसु पठितम् । निघं० १।१२। (रेता॑सि) वीर्याणि । (जिन्वति) रचयितुं जानाति । प्रापयति वा । जिन्वतीति गतिकर्मसु पठितम् । निघं० २।१४। अयं मंत्रः । शत० २।३।२।११। व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यूयं योऽयं ककुन्मूर्द्धाग्निर्जगदीश्वरो दिवः पृथिव्याश्च पतिः पालकः सन्नपां रेता॑सि जिन्वति स्रष्टुं जानाति तमेव पूज्यं मन्यध्वमित्येकः । योऽयमग्निः ककुद्विवो मूर्द्धा पृथिव्याश्च पतिः पालनहेतुः सन्नपां रेता॑सि जिन्वति स सुखं प्रापयतीति द्वितीयः॥ १२

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । यो जगदीश्वरः प्रकाशाप्रकाशवद्वि-
विधं जगदर्थत्प्रकाशवत्सूर्यादिकमप्रकाशवत्पृथिव्यादिकं च रचयित्वा
पालयित्वा प्राणेषु बलं च दधाति । तथा योऽयमग्निः पृथिव्यादिजगतः
पालनहेतुर्भूत्वा विद्युज्जाठरादिरूपः प्राणानां जलानां वीर्याणि जन-
यति स एव सुखसाधको भवतीति ॥ १२ ॥

पदार्थः— (अयम्) जो यह कार्यकारणसे प्रत्यक्ष । (ककुत्) सबसे बड़ा ।
(मूर्द्धा) सबके ऊपर विराजमान । (अग्निः) जगदीश्वर (दिवः) प्रकाशमान सूर्य
आदिलोक और (पृथिव्याः) प्रकाशरहित पृथिवी आदि लोकोंका । (पतिः)
पालन करता हुआ । (अपाम्) । प्राणोंके । (रेतांसि) वीर्योंकी । (जिन्वति) रच-
नाको जानताहै उसीको पूज्य मानो ॥ १ ॥ (अयम्) यह अग्नि । (ककुत्) सब
पदार्थोंसे बड़ा । (दिवः) प्रकाशमान पदार्थोंके । (मूर्द्धा) ऊपर विराजमान ।
(पृथिव्याः) । प्रकाशरहित पृथिवी आदिलोकोंके । (पतिः) पालनका हेतु होकर ।
(अपाम्) जलोंके । (रेतांसि) वीर्योंकी । (जिन्वति) प्राप्त करता है ॥ २ ॥ १२ ॥

भावार्थः—इसमंत्रमें श्लेषालंकार है । जो जगदीश्वर प्रकाश वा अप्रकाशरूप
दो प्रकारका जगत् अर्थात् प्रकाशवान्सूर्य आदि और प्रकाशरहित पृथिवी आदि
लोकोंको रचकर पालन करके प्राणोंमें बलको धारण करता है तथा जो भौतिक
अग्नि पृथिवीआदि जगतके पालनका हेतु होकर विजुली जाठर आदिरूपसे प्राण वा
जलोंके वीर्योंको उत्पन्न करता है ॥ १२ ॥

उभा वामिन्द्राग्नी इत्यस्य भरद्वाज ऋषिः । इन्द्राग्नी देवते ।

स्वराट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरभौतिकावाग्निवायू उपदिश्येते ॥

अगले मंत्रमें भौतिक अग्नि और वायुका उपदेश किया है ॥

उभा वामिन्द्राग्नीऽआहुवध्याऽउभा राधसः सह
मादयद्वयै ॥ उभा दाताराविषां रयीणामुभा-
व्वाजस्य सातयै हुवे वाम् ॥ १३ ॥

उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी । आहुवध्याऽइत्याहुवध्या ।

उभा । राधसः । सह । मादयध्यै । उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् । उभा । वाजस्य । सातये । हुवे । वाम् ॥ १३ ॥

पदार्थः— (उभा) द्वौ । अत्र सर्वत्र सुपां सुलुगित्याकारादेशः । (वाम्) तौ । अत्र व्यत्ययः । (इन्द्राग्नी) इन्द्रो वायुर्विद्युदादिरूपो-
ग्निश्च तौ । (आहुवध्यै) शब्दयितुमुपदेष्टुं श्रोतुं वा । अत्र हेत्रित्य-
स्मात्तुमर्थे सेसे० इति कध्यै प्रत्ययः । (उभा) उभौ । (राधसः)
राधुवंति सम्यङ्निर्वर्तयन्ति सुखानि येभ्यः साधनेभ्यस्तानि धनानि ।
राधइति धननामसु पठितम् । निघं० २।१०। (सह) परस्परम् ।
(मादयध्यै) मोदयितुम् । अत्र मदी हर्षग्लेपनयोरिति णिजन्ताद-
ध्यै प्रत्ययः । (उभा) उभौ । (दातारौ) सुखदानहेतू । (इषाम्)
सर्वैर्जनैर्यानीष्यन्ते तेषाम् । (रयीणाम्) परमोत्तमानां चक्रवर्ति-
राज्यादिधनानाम् । (उभा) द्वौ । (वाजस्य) अत्युत्तमस्यान्नस्य ।
वाज इत्यन्ननामसु पठितम् । निघं० २।७। (सातये) संभोगाय ।
(हुवे) गृह्णामि । अत्र हुदानादनयोरित्यस्माद्बहुलं छन्दसीति शपो
लुक् । व्यत्ययेनात्मनेपदं च । (वाम्) तौ । अत्रापि पूर्ववद्व्यत्ययः ॥
अयं मंत्रः । शत० २।३।२।१२ व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः— अहं यावुभौ दातारौ सुखदानहेतू वर्तेते ताविन्द्राग्नी
आहुवध्यै शब्दयितुं हुवे गृह्णामि राधसो भोगेन सह मादयध्यै मो-
दयितुमुभौ वां तौ हुव इषां रयीणां वाजस्य च सातय उभौ वां तौ
हुवे गृह्णामि ॥ १३ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । ये मनुष्या ईश्वरसृष्टौ सुष्ठु कि-
लाग्निवायुगुणान्विदित्वैतौ संप्रयुज्य कार्याणि साधयन्ति ते सर्वाणि
सार्वभौमराज्यादिधनानि प्राप्य नित्यं मोदन्ते नेतर इति ॥ १३ ॥

पदार्थः— मैं जो । (उभा) दो । (दातारौ) सुख देनेके हेतु । (इंद्राग्नी) वायु और अग्नि हैं । (वाम्) उनको । (आहुवध्यै) गुण जाननेके लिये । (हुवे) ग्रहण करताहूं । (राधसः) उत्तम सुखयुक्त राज्यादिधनोंके भोगके (सह) साथ (मादयध्यै) आनंदके लिये । (वाम्) उन । (उभा) दोनोंको । (हुवे) ग्रहण करताहूं तथा । (इषाम्) सबको इष्ट । (रयीणाम्) अत्यंत उत्तमचक्रवर्ति राज्यआदि धन वा । (वाजस्य) अत्यंत उत्तम अन्नके । (सातये) अच्छे प्रकार भोग करनेके लिये (उभौ) उन दोनोंको । (हुवे) ग्रहण करताहूं ॥ १३ ॥

भावार्थः— जो मनुष्य ईश्वरकी सृष्टिमें अग्नि और वायुके गुणोंको जानकर कार्योंमें संप्रयुक्त करके अपने २ कार्योंको सिद्ध करते हैं वे सब भूगोलके राज्य आदि धनोंको प्राप्त होकर आनंद करते हैं इनसे भिन्न मनुष्य नहीं ॥ १३ ॥

अयंतइत्यस्य देववातभरतावृषी । अग्निर्देवता । स्वराडनुष्टुप्

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनरीश्वरभौतिकावुपदिश्येते ॥

फिरभी अगले मंत्रमें ईश्वर और भौतिक अग्निका उपदेश किया है ॥

अयन्ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातोऽअरोचथाः ॥

तज्जानन्नम् आरोहाथानो वर्द्धया रयिम् ॥ १४

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरो-

चथाः ॥ तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह । अर्थ । नः ।

वर्द्धय । रयिम् ॥ १४ ॥

पदार्थः— (अयम्) वायुः । (ते) तवेश्वरस्य (योनिः) निमित्तकारणम् । (ऋत्वियः) ऋतुः प्राप्तोस्य सः । अत्र छन्दसि षस् । अ० ५।१।१०६ अनेन ऋतुशब्दाद्धस्प्रत्ययः (यतः) यस्मात् । (जातः) प्रादुर्भूतः । (अरोचथाः) दीपयति । अत्र व्यत्ययो लङर्थे लुङ् । (तम्) अग्निम् । (जानन्) । (अग्ने) जगदीश्वरो विद्युद्वा । (आ) समंतात् क्रियायोगे (रोह) उन्नति

गमय गमयति वा । (अथ) आनन्तर्ये अत्र निपातस्य चेति दीर्घः ।
(नः) अस्माकम् । (वर्द्धय) सर्वोत्कृष्टतां संपादय । संपादयति
वा । अत्रान्येषामपीति दीर्घः । (रयिम्) पूर्वोक्तं धनम् । अयं
मंत्रः । शत० २।३।२।१३। व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः— हे अग्ने जगदीश्वर ते तव सृष्टौ य ऋत्वियोभिर्वायोः
सकाशाज्जातः सन्नारोचथाः समन्तात्प्रदीपयति । यः सूर्यादिरूपेण दि-
वमारोह समन्ताद्रोहति यो नोस्माकं रयिं वर्द्धयति यस्याग्नेरयं वायुर्यो-
निरस्ति तं जानंस्त्वं तेन नोस्माकं रयिं सार्वभौमराज्यादिसिद्धिं धनं
वर्द्धय ॥ १४ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्यः सर्वेषु कालेषु यथावद्योजनीयोस्ति यो वा-
युनिमित्तेनोत्पद्यते यएवानेककार्यसिद्धिकरत्वेन सर्वान् सुखयति तं
यथावद् विदित्वा संप्रयुज्य कार्याणि साधनीयानीति ॥ १४ ॥

पदार्थः— हे । (अग्ने) जगदीश्वर । (ते) आपकी सृष्टिमें जो । (ऋत्वियः)
ऋतु ऋतुमें प्राप्ति कराने योग्य अग्नि और जो वायुसे । (जातः) प्रसिद्ध हुआ । (आरो-
चथाः) सब प्रकार प्रकाश करताहै वाजो सूर्यआदिरूपसे प्रकाशवाले लोकोंकी ।
(आरोह) उन्नतिको सब ओरसे बढ़ाता है और जो । (नः) हमारे । (रयिम्)
राज्यआदि धनको बढ़ाताहै । (तम्) उस अग्निको । (जानन्) जानते हुए
आप उससे । (नः) हमारे । (रयिम्) सब भूगोलके राज्यआदिसे सिद्ध हुए
धनको । (वर्द्धय) वृद्धियुक्त कीजिये ॥ १४ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको जो सब कालमें यथावत् उपयोग करने योग्य वा जो
वायुके निमित्तसे उत्पन्न हुआ तथा जो अनेककार्योंकी सिद्धिरूप कारणसे सबको
सुख देताहै उस अग्निको यथावत् जानकर उसका उपयोग करके सब कार्योंकी
सिद्धि करनी चाहिये ॥ १४ ॥

अयमिहेत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिक् त्रिष्टुप्

छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः सोग्निः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह अग्नि कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठोऽत्र
ध्वरेष्वीड्यः यमप्रवानो भृगवोऽविरुचुर्वनेषु
चित्रं विभ्वं विशेर्विशे ॥ १५ ॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातृभिरिति धातृभिः ।
होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः । यम् । अप्रवानः ।
भृगवः । विरुचुरिति विरुचुः । वनेषु । चित्रम् । विभ्व-
मिति विभ्वम् । विशेर्विशेऽइति विशेर्विशे ॥ १५ ॥

पदार्थः— (अयम्) ईश्वरो भौतिको वा । (इह) अस्यां सृष्टौ
(प्रथमः) यज्ञक्रियायामुपास्य आदिमं साधनं वा । (धायि) धि-
यते । अत्र वर्तमाने लुङ् । बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङ्भावः ।
(धातृभिः) यज्ञक्रियाधारकैर्विद्वद्भिः । (होता) ग्राहकः । (यजि-
ष्ठः) अतिशयेनानन्दशिल्पविद्ययोः संगतिहेतुः । (अध्वरेषु) उपा-
सनाग्निहोत्राद्यश्वमेधांतेषु शिल्पविद्यांतर्गतेषु वा यज्ञेषु । (ईड्यः)
उपासितुमध्येषितुं वार्हः । (यम्) उक्तार्थम् । (अप्रवानः) येऽप्रा-
न्विद्यासंतानान्कुर्वन्ति ते अत्र इत्यस्मात्तत्करोति तदाचष्टे । अ० ३।
१।२६। अनेन करोत्यर्थे णिच् । ततोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति वनिप् ।
अप्रइत्यपत्यनामसु पठितम् । निघं० २।२। (भृगवः) यज्ञविद्यावे-
त्तारः । भृगव इति पदनामसु पठितम् । निघं० ५।५। अनेन ज्ञानव-
त्त्वं गृह्यते । (विरुचुः) विदीपयन्ति । अत्र लङ्गर्थे लिट् । (वनेषु)
संभजनीयेषु । (चित्रम्) अद्भुतगुणम् ॥ (विभ्वम्) व्यापनशील-
म् । अत्र वा छन्दसीत्यनेन पूर्वरूपादेशो न । (विशेर्विशे) प्रतिप्र-
जाम् । अयं मन्त्रः । शत० २।३।२।१४। व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः— अप्रवानो भृगवो विद्वांस इह वनेष्वध्वरेषु विशे विशे

विभ्वं चित्रं यमग्निं विरुरुचुर्विदीपयन्ति सोऽयं धातृभिः प्रथम ईड्यो होता यजिष्ठोऽग्निरिह धायि ध्रियते ॥ १५ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । विद्वांसो यज्ञक्रियासिद्ध्यर्थमुपास्यसाधनत्वाभ्यामेतमग्निं स्तुत्वा गृहीत्वा वाऽस्यां सृष्टौ प्रजासुखानि निर्वर्तयेयुरिति ॥ १५ ॥

पदार्थः— (अप्रवानः) विद्या संतान अर्थात् विद्या पढ़ाकर विद्वान्कर देनेवाले । (भृगवः) यज्ञविद्याके जाननेवाले विद्वान् लोग (इह) इस संसारमें (वनेषु) अच्छे प्रकार सेवन करने योग्य । (अध्वरेषु) उपासना अग्निहोत्रसे लेकर अश्वमेधपर्यंत और शिल्पविद्यामय यज्ञोंमें । (विशेविशे) प्रजा २ के प्रति । (विभ्वम्) व्याप्तस्वभाव वा । (चित्रम्) आश्चर्यगुणवाले । (यम्) जिस ईश्वर और अग्निको (विरुरुचुः) विशेष करके प्रकाशित करते हैं । (अयम्) वही । (धातृभिः) यज्ञक्रियाके धारण करनेवाले विद्वान् लोगोंको (ईड्यः) खोज करने योग्य । (प्रथमः) यज्ञक्रियाका आदिसाधन । (होता) यज्ञका ग्रहण करानेवाला । (यजिष्ठः) उपासना और शिल्पविद्याका हेतु है । उसको । (इह) इस संसारमें । (धायि) धारण करते हैं ॥ १५ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है विद्वान् लोग यज्ञकी सिद्धिके लिये मुख्यकरके उपास्यदेव और साधन भौतिक अग्निको ग्रहण करके इस संसारमें प्रजाके सुखोंको नित्य सिद्ध करें ॥ १५ ॥

अस्य प्रत्नामित्यस्याऽवत्सार ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

अस्य प्रत्नामनुद्युतं शुक्रन्दुदुहेऽअन्हयः ॥ पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १६ ॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । द्युतम् । शुक्रम् । दुदुहे । अन्हयः ।

पयः । सहस्रसामिति सहस्रसाम् । ऋषिम् ॥ १६ ॥

पदार्थः— (अस्य) अग्नेः । (प्रत्नाम्) अनादिवर्तमानां पुरा-

णीमनादिस्वरूपेण नित्याम् । प्रत्नमिति पुराणनामसु पठितम् । नि-
घं० ३।२७। (अनु) पश्चादर्थे । (द्युतम्) कारणस्थां दीप्तिम् । अत्र
द्युतदीप्तावित्यस्मात् किप् प्रत्ययः । (शुक्रम्) शुद्धं कार्यकरं साधनम्
(दुदुहे) प्रपूरयन्ति । अत्र वर्तमाने लिट् । इरयोरे । अ० ६।४।७६।
अनेनेरेजित्यस्य स्थाने रे आदेशः । (अन्हयः) अन्हुवन्ति व्याप्नुवन्ति
सर्वा विद्या ये ते विद्वांसः । अत्राऽहव्याप्तावित्यस्माद्वाहुलकेनौणादि-
कः क्रिः प्रत्ययः । महीधरेणायं ऋही लज्जायामित्यस्य प्रयोगोऽशुद्ध-
एव व्याख्यात इति । (पयः) जलम् । पय इत्युदकनामसु पठित-
म् । निघं० १।१२। (सहस्रसाम्) या सहस्राण्यसंख्यातानि कार्या-
णि सनोति ताम् । (ऋषिम्) कार्यसिद्धिप्राप्तिहेतुम् । अत्रेगुपधा-
त्कित् । उ० ४।१२५। अनेन ऋषीगतावित्यस्माद्वातोऽरिन्प्रत्ययः ।
अयं मंत्रः । शत० २।३।२।१५। व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—अहूयो विद्वांसोऽस्याग्नेः सहस्रसामृषिं प्रत्नां द्युतं ज्ञात्वा
शुक्रं पयश्चानुदुदुहे प्रपूरयन्ति ॥ १६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यथाग्नेस्त्वगुणसहितस्य कारणरूपेणानादित्वेन
नित्यत्वं विज्ञेयमस्ति । तथैवान्येषामपि जगत्स्थानां कार्यद्रव्याणां
कारणरूपेणानादित्वं वेदितव्यमेतद्विदित्वैतानश्यादीन्पदार्थान्कार्येषूप-
कृत्य सर्वे व्यवहाराः संसाधनीया इति ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अन्हयः) सब विद्याओंको व्याप्त करनेवाले विद्वान् लोग । (अस्य)
इस भौतिक अग्निकी । (सहस्रसाम्) असंख्यात कार्योंको देने वा । (ऋषिम्)
कार्यसिद्धिके प्राप्तिका हेतु (प्रत्नाम्) प्राचीन अनादिस्वरूपसे नित्य वर्तमान ।
(द्युतम्) कारणमें रहनेवाली दीप्तिको जानकर । (शुक्रम्) शुद्धकार्योंको सिद्ध
करनेवाले । (पयः) जलको । (अनुदुहे) अच्छे प्रकार पूरण करते हैं अर्थात् अ-
ग्निमें हवनादि करके वृष्टिसे संसारको पूरण करते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको जैसे गुणसहित अग्निका कारणरूप वा अनादिपनसे

नित्यपन जानना योग्य है वैसेही जगतके अन्य पदार्थोंका भी कारणरूपसे अनादिपन जानना चाहिये इनको जानकर कार्यमें उपयुक्त करके सब व्यवहारोंकी सिद्धि करनी चाहिये ॥ १६ ॥

तनूपाइत्यस्याऽवत्सारऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः॥

अथेश्वरभौतिकौ किं कुरुत इत्युपदिश्यते ॥

अब ईश्वर और भौतिकअग्नि क्या करते हैंइसविषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है।

तनूपाऽअग्ने सि तन्त्वम्मे पाह्यायुर्दाऽअग्नेस्यायु-
र्ममे देहि ववर्चोदाऽअग्ने सिववर्चो मे देहि ॥ अग्ने
यन्मे तन्वाऽऊनन्तन्मऽप्रापृण ॥ १७ ॥

तनूपाऽइति तनूपाः । अग्ने । असि । तन्वम् । मे । पा-
हि । आयुर्दाऽइत्यायुऽदाः । अग्ने । असि । आयुः ।
मे । देहि । ववर्चोदाऽइति ववर्चऽदाः । अग्ने । असि । ववर्चः
मे । देहि । अग्ने । यत् । मे । तन्वाः । ऊनम् । तत् ।
मे । आ । पृण ॥ १७ ॥

पदार्थः— (तनूपाः) यस्तनूः सर्वपदार्थदेहान्पाति रक्षति स जग-
दीश्वरः । पालनहेतुर्भौतिको वा । (अग्ने) सर्वाभिरक्षकेश्वर । रक्षा-
हेतुर्भौतिको वा । (असि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः ।
(तन्वम्) शरीरम् । अत्र वाच्छन्दसीत्यमिपूर्वइत्यत्रानुवर्तनात्पूर्वरू-
पादेशो न भवति (मे) मम (पाहि) पाति वा । (आयुर्दाः) आयुःप्रदः ।
(अग्ने) भवति वा । (आयुः) जीवनम् । (मे) मह्यम् ।
(देहि) ददाति वा । (ववर्चोदाः) यो ववर्चो विज्ञानं ददातीति त-
त्प्राप्तिहेतुर्वा । (अग्ने) सर्वविद्यामयेश्वर विद्याहेतुर्वा । (असि) भव-
ति वा । (ववर्चः) विद्याप्राप्तिं दीप्तिं वा । (मे) मह्यम् । (देहि)
ददाति वा । (अग्ने) कामानां प्रपूरकेश्वर । कामपूर्तिहेतुर्वा । (यत्)

यावद्यस्माद्वा । (मे) मम । (तन्वाः) अंतःकरणाख्यस्य बाह्यस्य शरीरस्य वा । (ऊनम्) अपर्याप्तम् । (तत्) तावत्तस्माद्वा । (मे) मम । (आ) समंतात् । (पृण) पूरयति वा । अयं मंत्रः । शत० २।३।२।११२० व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः— हे अग्ने जगदीश्वर यद्यस्मात्त्वं तनूपा असि तत्तस्मान्मे मम तन्वं पाहि । हे अग्ने यद्यस्मात्त्वमायुर्दा असि तत्तस्मान्मे मह्यं पूर्णमायुर्देहि । हे अग्ने यद्यस्मात्त्वं वच्चोदा असि तत्तस्मान्मे मह्यं वर्चः पूर्णविद्यां देहि । हे अग्ने मे मम तन्वा यद्यावदूनं बुद्धिबलशौर्यादिकमपर्याप्तमस्ति तत्तावदापृण समन्तात्प्रपूरयेत्येकः । अयमग्निर्यद्यस्मात्तनूपा अस्ति तत्तस्मान्मे मम जाठररूपेण तन्वं पाति । यद्यस्मादयमग्निरायुर्दा आयुर्निमित्तमस्ति तत्तस्मान्मे मह्यमायुर्ददाति । यद्यस्मादयमग्निर्वच्चोदा अस्ति तत्तस्माद्वच्चो दीप्तिं ददाति । अयमग्निर्यद्यावन्मे मम तन्वा ऊनमपर्याप्तं तत्तावत् समन्तात्प्रपूरयतीति द्वितीयः ॥ १७ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । परमेश्वरेणास्मिन्नजगति यतः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः शरीरायुर्निमित्तविद्याप्रकाशसर्वांगपूर्तिर्निर्मिता तस्मात् सर्वे पदार्थाः स्वस्वरूपं धारयन्ति तथैवास्य सृष्टौ प्रकाशादिगुणवत्त्वादयमग्निरेतेषां मुख्यः साधकोस्तीति सर्वैर्वेदितव्यम् ॥ १७ ॥

पदार्थः— हे । (अग्ने) जगदीश्वर । (यत्) जिसकारण आप । (तनूपाः) सब मूर्तिमान पदार्थोंके शरीरोंकी रक्षा करनेवाले । (असि) हैं इससे आप । (मे) मेरे । (तन्वम्) शरीरकी । (पाहि) रक्षा कीजिये । हे । (अग्ने) परमेश्वर जैसे आप । (आयुर्दाः) सबको आयुके देनेवाले । (असि) हैं वैसे । (मे) मेरे लिये । (आयुः) पूर्ण आयु अर्थात् सौवर्षतक जीवन । (देहि) दीजिये । हे (अग्ने) सर्व विद्यामय ईश्वर जैसे आप । (वच्चोदाः) सब मनुष्योंको विज्ञान देनेवाले । (असि) हैं वैसे । (मे) मेरे लिये भी ठीक २ गुण ज्ञानपूर्वक । (वर्चः) पूर्ण विद्याको ।

(देहि) दीजिये । हे । (अग्ने) सब कामोंको पूरण करनेवाले परमेश्वर । (मे) मेरे । (तन्वाः) शरीरमें । (यत्) जितना । (ऊनम्) बुद्धिबल और शौर्य आदि गुण कम है । (तत्) उतना अंग । (मे) मेरा । (आपृण) अच्छेप्रकार पूरण कीजिये ॥ १ ॥ (अग्ने) यह भौतिक अग्नि । (यत्) जैसे । (तनूपाः) पदार्थोंकी रक्षा का हेतु । (असि) है वैसे जाठराग्निरूपसे । (मे) मेरे । (तन्वम्) । शरीरकी । (पाहि) रक्षा करता है । (अग्ने) जैसे ज्ञानका निमित्त यह अग्नि । (आयुर्दाः) सबके जीवनका हेतु । (असि) हैं वैसे । (मे) मेरे लिये भी (आयुः) जीवनके हेतु धुधा आदि गुणोंको । (देहि) देता है । (अग्ने) यह अग्नि जैसे । (वर्चोदाः) विज्ञान-प्राप्तिका हेतु । (असि) है वैसे । (मे) मेरे लिये भी । (वर्चः) विद्याप्राप्तिके निमित्त बुद्धिबलादिको । (देहि) देता है तथा । (अग्ने) जो कामनाके पूरण करनेमें हेतु भौतिक अग्नि है वह । (यत्) जितना । (मे) मेरे । (तन्वाः) शरीरमें बुद्धिआदि सामर्थ्य । (ऊनम्) कम है । (तत्) उतना गुण (आपृण) पूरण करता है ॥ २ ॥ १७ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है । जिसकारण परमेश्वरने इस संसारमें सब प्राणियोंके लिये शरीरके आयुनिमित्त विद्याका प्रकाश और सब अंगोंकी पूरणता रची है इसीसे सब पदार्थ अपने २ स्वरूपको धारण करते हैं इसी प्रकार परमेश्वरकी सृष्टिमें प्रकाश आदि गुणवान् होनेसे यह अग्नि भी सब पदार्थोंके पालनका मुख्य साधन है ॥ १७ ॥

इन्धानास्त्वेत्यस्याऽवत्सार ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्वाहो

पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

पुनस्तावेवोपदिश्येते ॥

फिरभी अगले मंत्रमें परमेश्वर और भौतिक अग्निका प्रकाश किया है ॥

इन्धानास्त्वा शतं हिमा द्युमन्तं समिधीमहि

व्वयस्वन्तो व्वयस्कृतं सहस्वन्तः सहस्कृतम् ।

अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासोऽअदाब्ध्यम् ॥ चि-

त्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय ॥ १८ ॥

इन्धानाः त्वा । शतम् । हिमाः । द्युमन्तमिति द्युमन्तम् ।

सम् । इधीमहि । वयस्वन्तः । वयस्कृतमिति वयः-
 कृतम् । सहस्वन्तः । सहस्कृतमिति सहःकृतम् । अग्ने ।
 सपत्नदम्भनमिति सपत्नऽदम्भनम् । अदब्धासः ।
 अदाभ्यम् । चित्रावसोचित्रवसोऽइति चित्रऽवसो । स्व-
 स्ति । ते । पारम् । अशीय ॥ १८ ॥

पदार्थः— (इन्धानाः) प्रकाशयन्तः । (त्वा) त्वामनन्तगुणं ज-
 गदीश्वरं । प्रकाशादिगुणवन्तं भौतिकं वा । (शतम्) शतसंख्या-
 कान्संवत्सरानधिकं वा । (हिमाः) हेमन्तर्तुयुक्तानि वर्षाणि । शतं
 हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्म । शत० २।३।२।२१ । (द्युमन्तम्)
 द्यौरनन्तः प्रकाशो विद्यते यस्मिन्परमेश्वरे वा प्रशस्तः प्रकाशो विद्यते
 यस्मिन्भौतिके तम् । अत्र भूम्न्यर्थे प्रशंसार्थे च मतुप् (सम्)
 सम्यगर्थे । (इधीमहि) जीवेम वा । (वयस्वन्तः) प्रशस्तं पूर्णमा-
 युर्विद्यते येषां ते । अत्र प्रशंसार्थे मतुप् । (वयस्कृतम्) यो वयः
 करोति तम् । (सहस्वन्तः) सहनं सहो विद्यते येषां ते । अत्र भू-
 म्न्यर्थे मतुप् । (सहस्कृतम्) यः सहः सहनं करोति कारयति वा
 तम् । (अग्ने) विज्ञातरीश्वर । कार्यप्रापकोऽग्निर्वा । (सपत्नदम्भन-
 म्) यः सपत्नान् दम्भयतीति तम् । (अदब्धासः) दम्भाहंकारर-
 हिताः । अनुपार्हिंसिताः । हिनस्ति दम्भोतीति वधकर्मसु पठितम् ।
 निधं० २।११ । अत्राज्जसेरसुगित्यसुगागमः । (अदाभ्यम्) अहिं-
 सनीयम् । (चित्रावसो) चित्रमद्भुतं वसु धनं विद्यते यस्मिन्स्तत्संवु-
 द्धावीश्वर । चित्राणि वसूनि धनानि यस्माद्वा स भौतिकः । अत्रान्ये-
 पामपीति दीर्घः । (स्वस्ति) प्राप्तव्यं सुखम् । स्वस्तीति पदनामसु
 पठितम् । निधं० ५।५ । अनेन प्राप्तव्यं सुखं गृह्यते (ते) तव तस्य
 वा । (पारम्) सर्वदुःखेभ्यः पृथग्भूतम् । (अशीय) प्राप्नुयाम् ॥१८॥

अन्वयः— हे चित्रावसो अग्ने जगदीश्वरादब्धासो वयस्वन्तः सहस्वन्तोऽदाभ्यं सपत्नदंभनं वयस्कृतं सहस्कृतं द्युमंतं त्वामिन्धानाः सन्तो वयं शतं हिमाः समिधीमहि प्रकाशयेम जीवेमैवं कुर्वन्नहमपि यत्ते तव कृपया सर्वदुःखेभ्यः पारं गत्वा स्वस्ति सुखमशीय प्राप्नुयामित्येकः । अदब्धासो वयस्वन्तः सहस्वन्तस्त्वा तमदाभ्यं सपत्नदंभनं वयस्कृतं सहस्कृतमग्ने अग्निं नित्यमिन्धानाः प्रदीपयंतो वयं शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीवेमैवं कुर्वन्नहमपि योयं चित्रावसो चित्रावसुराग्निस्ते तस्य सकाशाद्धारिद्र्यादिदुःखेभ्यः पारं गत्वा स्वस्ति सुखमशीय प्राप्नुयामिति द्वितीयः ॥ १८ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । मनुष्यैः पुरुषार्थेनेश्वरोपासनयाऽग्न्यादिपदार्थेभ्य उपकारकरणेन च सर्वदुःखांतं गत्वा परं सुखं प्राप्य शतवर्षपर्यंतं जीवितव्यं नच केनाप्येकक्षणमप्यालस्ये स्थातव्यम् । किंतु यथा पुरुषार्थो वर्द्धेत तथैवानुष्ठातव्यमिति ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे । (चित्रावसो) आश्चर्यरूप धनवाले । (अग्ने) परमेश्वर । (अदब्धासः) दंभ अहंकार और हिंसादि दोषरहित । (वयस्वन्तः) प्रशंसनीय पूर्ण अवस्थायुक्त । (सहस्वन्तः) अत्यंत सहन स्वभावसाहित (अदाभ्यम्) मानने योग्य । (सपत्नदंभनम्) शत्रुओंके नाश करने (वयस्कृतम्) अवस्थाकी पूर्ति करने (सहस्कृतम्) सहन करने कराने तथा । (द्युमंतम्) अनंत प्रकाशवाले । (त्वा) आपका । (इन्धानाः) उपदेश और श्रवण करते हुए हमलोग । (शतं) सौ वर्षतक वा सौसे अधिक । (हिमाः) हेमन्तऋतुयुक्त । (समिधीमहि) अच्छे प्रकार प्रकाश करें वा जीवे इस प्रकार करता हुआ मैंभी जो । (ते) आपकी कृपासे । सबदुःखोंसे । (पारम्) पार होकर । (स्वस्ति) सुखको । (अशीय) प्राप्त होऊँ ॥ १ ॥ (अदब्धासः) दंभ अहंकार हिंसादि दोषरहित । (वयस्वन्तः) पूर्ण अवस्थायुक्त । (सहस्वन्तः) अत्यंत सहन करनेवाले । (त्वा) उस (अदाभ्यम्) उपयोग करने योग्य । (सपत्नदंभनम्) आग्नेयादि शस्त्रअस्त्र विद्यामें हेतु होनेसे शत्रुओंको जिताने । (वयस्कृतम्) अवस्थाको बढ़ाने । (सहस्कृतम्) सहनका हेतु । (द्युमंतम्) अच्छे प्रकार प्रकाशयुक्त । (अग्ने) कार्योको प्राप्त करानेवाले भौतिक अग्निको । (इन्धानाः) प्रज्व-

लित करते हुए हमलोग । (शतम्) सौ वर्षपर्यन्त । (हिमाः) हेमन्तऋतुयुक्त । (समिधीमहि) जीवें इसप्रकार करता हुआ मैंभी जो यह । (चित्रावसो) आश्चर्यरूप धनके प्राप्तिहेतु अग्नि है । (ते) उसके प्रकाशसे दारिद्र्यभादि दुःखोंसे । (पारम्) पार होकर । (स्वस्ति) अत्यन्त सुखको । (अशीय) प्राप्त होऊँ ॥ २ ॥ ॥ १८ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है । मनुष्योंको अपने पुरुषार्थ ईश्वरकी उपासना तथा अग्निआदि पदार्थोंसे उपकार लेके दुःखोंसे पृथक् होकर उत्तम २ सुखोंको प्राप्त होकर सौ वर्ष जीना चाहिये अर्थात् क्षणभर भी आलस्यमें नहीं रहना किन्तु जैसे पुरुषार्थकी वृद्धिहो वैसा अनुष्ठान निरन्तर करना चाहिये ॥ १८ ॥

सन्त्वमित्यस्यावत्सार ऋषिः । अग्निर्देवता । जगती छन्दः ।

निषादः स्वरः ॥

पुनस्तौ कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

फिरभी परमेश्वर और अग्नि कैसे हैं सो अगले मंत्रमें प्रकाशित किया है ॥

सन्त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसा गथाः समृषीणां स्तुते-
न ॥ सम्प्रियेण धाम्ना समहमायुषा संवर्चसा
सम्प्रजया स रायस्पोषेण गमिषीय ॥ १९ ॥

सम् । त्वम् । अग्ने । सूर्यस्य । वर्चसा । अगथाः । सम् ।
ऋषीणाम् । स्तुतेन । सम् । प्रियेण । धाम्ना । सम् । अ-
हम् । आयुषा । सम् । वर्चसा । सम् । प्रजयेति प्रज-
या । सम् । रायः । पोषेण । गमिषीय ॥ १९ ॥

पदार्थः— (सम्) समागमे । (त्वम्) परमेश्वरोऽयं भौतिको वा (अग्ने) विज्ञानस्वरूपव्यवहारप्राप्तिहेतुर्वा । (सूर्यस्य) सर्वातर्गतस्य प्राणस्य सूर्यलोकस्य वा । (वर्चसा) दीप्त्या । (अगथाः) गच्छसि प्राप्नोति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । वर्तमाने लुङ् मंत्रे घसह-
रणश० अ० २।४।८०। इति च्लेर्लुक् च । (सम्) संगतार्थे । (ऋ-
षीणाम्) वेदविदां मन्त्रद्रष्टृणां विदुषाम् । (स्तुतेन) प्रशंसितेन ।

(सम्) एकीभावे । (प्रियेण) प्रसन्नताकारकेण । (धाम्ना) स्थाने-
न । (सम्) समीचीनार्थे । (अहम्) जीवः । (आयुषा) जीवने-
न । (सम्) संगत्यर्थे । (वर्चसा) विद्याध्ययनप्रकाशनेन । (सम्)
श्रेष्ठ्यार्थे । (प्रजया) संतानेन राज्येन वा । (सम्) प्रशस्तार्थे ।
(रायस्पोषेण) रायो धनानां भोगपुष्ट्या । (ग्मिषीय) प्राप्नुयाम् ।
अत्राशिषि लिङि वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीडागमः । गमहन-
जन० अ० ६।४।९८। इत्युपधातोपश्च । अयं मंत्रः । शत० २।३।
२।२४। व्याख्यातः ॥ १९ ॥

अन्वयः— हे अग्ने जगदीश्वर यस्त्वं सूर्यस्य प्राणस्यर्षीणां येन सं-
स्तुतेन संप्रियेण संवर्चसा धाम्ना समायुषा संप्रजया संरायस्पोषेण सह
समगथास्तेनैवाहमपि सर्वाणि सुखानि संग्मिषीय सम्यक् प्राप्नुयामि-
त्येकः । योग्निः सूर्यस्य प्रत्यक्षस्य सवितृमण्डलस्यर्षीणां संस्तुतेन
संप्रियेण संवर्चसा धाम्ना समायुषा संप्रजया संरायस्पोषेण समगथाः
संगतोभूत्वा राजते तेन संसाधितेनाहं सर्वाणि व्यवहारसुखानि
संग्मिषीय सम्यक् प्राप्नुयामिति द्वितीयः ॥ १९ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । मनुष्या ईश्वरस्याज्ञापालनेन
सम्यक् पुरुषार्थेनाश्यादिपदार्थानां संप्रयोगेणैतत्सर्वं सुखं प्राप्नु-
वन्तीति ॥ १९ ॥

पदार्थः— हे । (अग्ने) जगदीश्वर जो आप । (सूर्यस्य) सबके अंतर्गत
प्राण वा (ऋषीणाम्) वेदमंत्रोंके अर्थोंको देखनेवाले विद्वानोंकी जिस । (सं-
स्तुतेन) स्तुति करने । (संप्रियेण) प्रसन्नतासे मानने । (संवर्चसा) विद्याध्ययन
और प्रकाश करने । (धाम्ना) स्थान । (समायुषा) उत्तम जीवन । (संप्रजया) संतान
वा राज्य और (रायस्पोषेण) उत्तम धनोंके भोगपुष्टिके साथ । (समगथाः)
प्राप्त होतेहो । उसीके साथ (अहम्) मैं भी सब सुखोंको । (संग्मिषीय) प्राप्त
होऊं ॥ १ ॥ जो । (अग्ने) भौतिक अग्नि पूर्व कहे हुए सबोंके । (समगथाः) संगन

होकर प्रकाशको प्राप्त होता है उस सिद्ध किये हुए अग्निके साथ (अहम्) मैं व्यवहारके सब सुखोंको (संगमिणीय) प्राप्त होऊँ ॥ २ ॥ १९ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है ॥ मनुष्य लोग ईश्वरकी आज्ञाका पालन अपना पुरुषार्थ और अग्नि आदि पदार्थोंके संप्रयोगसे इन सब सुखोंको प्राप्त होते हैं ॥ १९ ॥

अंधस्थेत्यस्य याज्ञवल्क्य ऋषिः । आपो देवताः । भुरिगू

वृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ यज्ञेन कृतशुद्धय ओषध्यादयः पदार्था उपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मंत्रमें यज्ञसे शुद्ध किये ओषधी आदि पदार्थोंका उपदेश किया है ॥

अन्धस्थान्धो वो भक्षीय महस्थ महोवो भक्षी-
योज्जस्थोज्जोवो भक्षीय रायस्पोषस्थ रायस्पोष
वो भक्षीय ॥ २० ॥

अन्धः । स्थ । अंधः । वः । भक्षीय । महः । स्थ । महः ।

वः । भक्षीय । ऊर्जः । स्थ । ऊर्जम् । वः । भक्षीय ।

रायः । पोषः । स्थ । रायः । पोषम् । वः । भक्षीय २०

पदार्थः— (अंधः) अन्नम् । अंध इत्यन्ननामसु पठितम् । निघं०

२।७। अदेर्नुम्धौ च । उ० ४।२।१३ अनेनाऽदेरसुन्प्रत्ययोनुमागमो धकारादेशश्च । वा शर्प्रकरणे खर्परं लोपो वक्तव्य इति विसर्जनीय-
लोपः । (स्थ) संति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (अंधः) प्राप्तुं यो-
ग्यो रसः । अंध इति पदनामसु पठितम् । निघं० ४।२। अनेन
प्राप्तव्यो रसो गृह्यते । (वः) सर्वेषामोषध्यादिपदार्थानाम् । (भक्षी-
य) सेवेय । (महः) महांसि । (स्थ) संति । (महः) महागुणस-
मूहम् । (वः) महतां पदार्थानाम् । (भक्षीय) स्वीकुर्याम् ।
(ऊर्जः) पराक्रमः । (स्थ) संति । (ऊर्जम्) पराक्रमम् । (वः)
बलवतां पदार्थानाम् । (भक्षीय) सेवेय । (रायस्पोषः) या बहुगु-

एभोगेन पुष्टयः । भूमा वै रायस्पोषः । शत० ३।१।१।१२। (स्थ) संति । (रायस्पोषम्) उत्तमानां धनानां भोगम् । (वः) चक्रवर्ति-
राज्यश्रियादिपदार्थानाम् । (भक्षीय) अद्याम् । अयं मंत्रः । शत०
२।३।२।२५। व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः— यैऽधःस्थांधोवीर्यवंतो वृक्षौषध्यादयः पदार्थाः संति
वस्तेषां सकाशादहमन्धोवीर्यकसण्यन्नानि भक्षीय स्वीकुर्ध्याम् । ये
महः स्थ महोमहांतो वाय्वग्न्यादयो विद्यादयो वा संति वस्तेषां सकाशा-
न्महांसि क्रियासिद्धिकराण्यहं भक्षीय । य ऊर्जःस्थोर्जं रसवंतो
जलदुग्धघृतमधुफलादयः संति वस्तेषां सकाशादूर्जं रसमहं भक्षीय
भुंजीय । ये रायस्पोषः स्थ रायस्पोषो बहुगुणसमूहयुक्ताः पदार्थाः संति
वस्तेषां सकाशादहं रायस्पोषं बहुशुभगुणैः पोषं भक्षीय सेवेय ॥ २० ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्जगत्स्थानां पदार्थानां गुणज्ञानपुरःसरं क्रिया-
कौशलेनोपकारं संगृह्य सर्वं सुखं भोक्तव्यमिति ॥ २० ॥

पदार्थः— जो । (अंधः) बलवान् वृक्ष वा ओषधी आदि पदार्थ । (स्थ) हैं ।
(वः) उनके प्रकाशसे मैं । (अंधः) वीर्यको पुष्ट करनेवाले अन्नोको । (भक्षीय)
ग्रहण करूं । जो (महः) बड़े २ वायु अग्निआदि वा विद्या आदि पदार्थ । (स्थ)
हैं । (वः) उनसे मैं । (महः) बड़ी २ क्रियाओंको सिद्धि करनेवाले कर्मोंका ।
(भक्षीय) सेवन करूं जो । (ऊर्जः) जल, दूध, घी, मिष्ट वा फल आदि रसवाले प-
दार्थ । (स्थ) हैं । (वः) उनसे मैं । (ऊर्जम्) पराक्रमयुक्त रसका । (भक्षीय)
भोग करूं । और जो । (रायस्पोषः) अनेक गुणयुक्त पदार्थ । (स्थ) हैं । (वः)
उन चक्रवर्ति राज्य और श्रीआदिपदार्थोंके मैं । (रायस्पोषम्) उत्तम २ धनोंके
भोगका । (भक्षीय) सेवन करूं ॥ २० ॥

भावार्थः— मनुष्योंको जगतके पदार्थोंके गुणज्ञानपूर्वक क्रियाकी कुशल-
तासे उपकारको ग्रहण करके सब सुखोंका भोग करना चाहिये ॥ २० ॥

रेवतीरित्यस्य याज्ञवल्क्य ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । उष्णिक्

छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ विदुषां सत्कारायोपदिश्यते ॥

अथ विद्वानोके सत्कारके लिये उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

रेवती रमध्वमस्मिन्न्योनावस्मिन्नगोष्ठेस्मिन्लो-
केस्मिन्क्षये ॥ इहैव स्त मापगात ॥ २१ ॥

रेवतीः । रमध्वम् । अस्मिन् । योनौ । गोस्थऽइति गोऽ
स्थे । अस्मिन् । लोके । अस्मिन् । क्षये । इह । एव ।
स्त । मा । अप । गात ॥ २१ ॥

पदार्थः— (रेवतीः) विद्याधनसहिताः प्रशस्ता नीतयो गाव
इन्द्रियाणि पशवः पृथिवीराज्यादियुक्ता यासु ताः । अत्र सुपां सुलु-
गिति पूर्वसवर्णादेशः प्रशंसार्थं मतुप् च । (रमध्वम्) रमणं कुर्वतु ।
अत्र व्यत्ययः । (अस्मिन्) प्रत्यक्षे । (योनौ) जन्मनि स्थले
वा । (अस्मिन्) समक्षे । (गोष्ठे) गावः पशव इन्द्रियाणि यस्मि-
स्तिष्ठन्ति तस्मिन् । (अस्मिन्) सेव्यमाने । (लोके) संसारे ।
(अस्मिन्) अस्माभिः संपादिते । (क्षये) निवसनीये गृहे ।
(इह) एतेषु । (एव) अवधारणार्थं । (स्त) संति । अत्र व्यत्य-
यो लङर्थे लोट् च । (मा) निषेधे । (अप) दूरार्थं । (गात) ग-
च्छन्तु । अत्र लोट्र्थे लङ् पुरुषव्यत्ययश्च ॥ अयं मंत्रः । शत०
२।३।२।२६। व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः— हे मनुष्याः प्रशस्ता नीत्यादयो रेवती रेवत्यस्ता अस्मि-
न्योनावस्मिन्नगोष्ठेऽस्मिन्लोकेऽस्मिन्क्षये रमध्वं रमन्तामितीच्छन्तो भवं-
त इहैतेष्वेव नित्यं प्रवर्तताम् । किन्त्वेतेभ्यो मापगात कदाचिद्दूरं
मा गच्छन्तु ॥ २१ ॥

भावार्थः— यत्र विद्वांसो निवसन्ति तत्र विद्यादीनां गुणानां नि-
वासात्प्रजा विद्यासुशिक्षाधनवत्यो भूत्वा नित्यं सुखेन सह युंजते

तस्मात्सर्वैरेवमिच्छा कार्याऽस्माकं संगसमीपाद्दिहांसो विदुषां समी-
पाच्च वयं कदाचिदूरे मा भवेमेति ॥ २१ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जो (रेवतीः) विद्याधन इंद्रिय पशु और पृथिवीके राज्य आदिसे युक्त श्रेष्ठ नीति । (स्त) हैं वे । (अस्मिन्) इस । (योनौ) जन्म-स्थल । (अस्मिन्गोष्ठे) इन्द्रिय वा पशु आदिके रहनेके स्थान । (अस्मिँल्लोके) संसार वा । (अस्मिन् क्षये) अपने रचे हुए घरोंमें । (रमध्वम्) रमण करें ऐसी इच्छा करते हुए तुम लोग । (इहैव) इन्हींमें प्रवृत्त होओ । अर्थात् । (मापगात) इनसे दूर कभी मत जाओ ॥ २१ ॥

भावार्थः— जहां विद्वान लोग निवास करते हैं वहां प्रजा विद्या उत्तम शि-क्षा और धनवाली होकर निरंतर सुखोंसे युक्त होती है । इससे सब मनुष्योंको ऐसी इच्छा करनी चाहियेकि हमारा और विद्वानोंका नित्य समागम बनारहे अर्थात् कभी हमलोग विरोधसे पृथक् न होवें ॥ २१ ॥

संहितेत्यस्य वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । पूर्वार्द्धस्य
भुरिगासुरी गायत्री । उपत्वेत्यंतस्य गायत्री च छन्दः । षड्जः स्वरः ॥
अथाग्निशब्देन विद्युत्कर्माण्युपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मंत्रमें अग्निशब्दसे विजुलीके कर्मोंका उपदेश किया है ॥

संहितासि विश्वरूप्यूर्जा माविंशगौपत्येन । उप
त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्द्धिया व्ययम् । नमो-
भरन्त एमसि ॥ २२ ॥

संहितेति सम्संहिता । असि । विश्वरूपीति विश्वरूपी ।
ऊर्जा । मा । आ । विंश । गौपत्येन । उप । त्वा । अग्ने ।
दिवेदिवेऽइति दिवेदिवे । दोषावस्तुरिति दोषावस्तः ।
धिया । व्ययम् । नमः । भरन्तः । आ । इमसि ॥ २२ ॥

पदार्थः— (संहिता) सर्वपदार्थः सह वर्तमाना विद्युत् । सर्व-व्यापक ईश्वरो वा । (असि) अस्ति वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । (विश्वरूपी) विश्वं सर्वं रूपं यस्याः सा । अत्र जातेरस्त्रीविषयादयो

पधात् । अ० ४।१।६३। इति ङीष् प्रत्ययः । (ऊर्जा) वेगपराक्रमा-
दिगुणयुक्ता । (मा) मां । (आ) समंतात् । (विश) विशति ।
(गौपत्येन) गवामिन्द्रियाणां पशूनां वा पतिः पालकस्तस्य भावः
कर्म वा तेन । अत्र पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् अ० ५।१।१२८। इति
यक् प्रत्ययः । (उप) उपगमेर्थे । (त्वा) त्वाम् । (अग्ने) अग्निः ।
(दिवेदिवे) ज्ञानस्य प्रकाशाय प्रकाशाय । दिवेदिवइत्यहर्नामसु
पठितम् । निघं० १।१। (दोषावस्तः) दोषां रात्रिं वस्ते स्वतेजसा
ऽऽच्छाद्य निवारयति सोग्निः दोषेति रात्रिनामसु पठितम् । निघं० २।
७। (धिया) कर्मणा प्रज्ञया वा । धीरिति कर्मनामसु पाठितम् ।
निघं० २।१। प्रज्ञानामसु वा । निघं० ३।१। (वयम्) क्रियाकांडा-
नुष्ठातारः । (नमः) अन्नम् । नम इत्यन्ननामसु पाठितम् । निघं०
२।७। (भरंतः) धारयंतः । (आ) समंतात् । (इमसि) प्राप्नुमः ।
अत्रेदंतो मसीतीकारादेशः । अयं मंत्रः शत० २।३।२।२७ व्या-
ख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः— नमोन्नं भरंतः सन्तो वयं धिया योग्निर्विद्युद्रूपेण सर्वे-
षु पदार्थेषु संहितोर्जा विश्वरूपी गौपत्येन मा मां विश प्रविशति त्वा-
ग्ने तं दोषावस्तारमग्निं दिवेदिवे प्रतिदिनमुपैमसि ॥ २२ ॥

भावार्थः— मनुष्यैरित्थं वेदितव्यं येनेश्वरेण सर्वत्र मूर्तद्रव्येषु वि-
द्युद्रूपो व्याप्तः सर्वरूपप्रकाशकश्चेष्टादिव्यवहारहेतुर्विचित्रगुणोऽग्निर्निर्मि-
तस्तस्यैवोपासनं नित्यं कार्यमिति ॥ २२ ॥

पदार्थः— (नमः) अन्नको । (भरंतः) धारण करते हुए हमलोग । (धि-
या) अपनी बुद्धि वा कर्मसे जो । (अग्ने) अग्नि विजुलीरूपसे । सब पदार्थोंके ।
(संहिता) साथ (ऊर्जा) वेग वा पराक्रम आदिगुणयुक्त । (विश्वरूपी) सब प-
दार्थोंमें रूपगुणयुक्त । (गौपत्येन) इन्द्रिय वा पशुओंके पालन करनेवाले जीव-
के साथ वर्तमानसे । (मा) मुझमें । (आविश) प्रवेश करता है । (त्वा) उस ।

(दोषावस्तः। रात्रिको अपने तेजसे दूर करनेवाले । (अग्ने) विद्युद्गुण अग्निको । (दिवे दिवे) ज्ञानके प्रकाश होनेके लिये प्रतिदिन । (उपैमसि) समीप प्राप्त करते हैं॥२२॥

भावार्थः—मनुष्योंको ऐसा जानना चाहिये कि जिस ईश्वरने सब जगह मूर्तिमाने द्रव्योंमें विजुलीरूपसे परिपूरण सब रूपोंका प्रकाश करने चेष्टा आदि व्यवहारोंका हेतु विचित्र गुणवाला अग्नि रचा है उसीकी उपासना नित्य करनी चाहिये॥

राजंतमित्यस्य वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री

छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनरीश्वराग्निगुणा उपदिश्यन्ते ॥

फिर ईश्वर और अग्निके गुणोंका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

**राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ॥ वर्धमान-
न॒स्वे दमे ॥ २३ ॥**

राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् ।

वर्धमानम् । स्वे । दमे ॥ २३ ॥

पदार्थः— (राजन्तम्) प्रकाशमानम् । (अध्वराणाम्) अग्निहोत्राद्यश्वमेधान्तानां शिल्पविद्यासाध्यानां वा सर्वथा रक्ष्याणां यज्ञानाम् । (गोपाम्) इन्द्रियपश्वादीनां रक्षकम् । (ऋतस्य) अनादिस्वरूपस्य सत्यस्य कारणस्य जलस्य वा । ऋतमिति सत्यनामसु पठितम् । निघं० ३।१०। उदकनामसु च । निघं० १।१२। (दीदिविम्) व्यवहारयन्तम् । अत्र दिवो हे दीर्घश्चाभ्यासस्य । उ० ४।५७ इति दिवः किन्प्रत्ययो द्वित्वाभ्यासदीर्घौ च । (वर्धमानम्) हानिरहितम् । (स्वे) स्वकीये । (दमे) दाम्यंत्युपशाम्यन्ति यस्मिंस्तस्मिन्स्वस्थाने परमोत्कृष्टे प्राप्तुमर्हे पदे । अयं मंत्रः शत० २।३।२।२९ व्याख्यातः॥२३॥

अन्वयः— नमोभरंतो वयं धियाऽध्वराणां गोपां राजंतमृतस्य दीदिविं स्वे दमे वर्धमानं जगदीश्वरमुपैमसि नित्यमुपाप्नुम इत्येकः। येन परमात्मनाऽध्वराणां गोपा राजन्तृतस्य दीदिविः स्वे दमे वर्धमानोऽग्निः

प्रकाशितोस्ति तं नमोभरन्तो वयं धियोपैमसि नित्यमुपाप्नुम इति
द्वितीयः ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । नमः । भरन्तः । धिया । उप । आ ।
इमसि । इत्येतेषां षण्णां पदानां पूर्वस्मान्मन्त्रादनुवृत्तिर्विज्ञेया । परमेश्व-
रोऽनादिस्वरूपस्य कारणस्य सकाशात्सर्वाणि कार्याणि रचयति भौ-
तिकोग्निश्च जलस्य प्रापणेन सर्वान्व्यवहारान्साधयतीति वेद्यम् ॥ २३ ॥

पदार्थः— (नमः) अन्नसे सत्कारपूर्वक । (भरन्तः) धारण करते हुए हम
लोग । (धिया) बुद्धि वा कर्मसे । (अध्वराणाम्) अग्निहोत्रसे लेकर अश्वमेधपर्यंत
यज्ञ वा । (गोपाम्) इन्द्रिय पृथिव्यादिकी रक्षा करने । (राजन्तम्) प्रकाशमान ।
(ऋतस्य) अनादि सत्य स्वरूप कारणके । (दीदिविम्) व्यवहारको करने
वा । (स्वे) अपने । (दमे) मोक्षरूप स्थानमें । (वर्धमानम्) वृद्धिको प्राप्त हो-
नेवाले परमात्माको । (उपैमसि) नित्य प्राप्त होते हैं ॥ १ ॥ जिस पर-
मात्माने । (अध्वराणाम्) शिल्पविद्यासाध्य यज्ञ वा । (गोपाम्) पश्वादिकी रक्षा
करने । (ऋतस्य) जलके । (दीदिविम्) व्यवहारको प्रकाश करना वा । (स्वे)
अपने । (दमे) शांतस्वरूपमें । (वर्धमानम्) वृद्धिको प्राप्त होता हुआ अग्नि प्र-
काशित किया है उसको । (नमः) सक्रियासे । (भरन्तः) धारण करते हुए हम-
मलोग । (धिया) बुद्धि और कर्मसे । (उपैमसि) नित्य प्राप्त होते हैं ॥ २॥२३॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है और । नमः । भरन्तः । धिया । उप ।
आ । इमसि । इन छः पदोंकी अनुवृत्ति पूर्वमंत्रसे जाननी चाहिये । परमेश्वर
आदिरहित सत्यकारणरूपसे संपूरणकार्योंको रचता और भौतिक अग्नि जलकी
प्राप्तिके द्वारा सब व्यवहारोंको सिद्ध करता है ऐसा मनुष्योंको जानना चाहिये ॥ २३
सन इत्यस्य वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । विराङ्गायत्री

छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथाग्निमेण मन्त्रेणेश्वर एवोपदिश्यते ॥

अब अगले मंत्रसे ईश्वरहीका उपदेश किया है ।

स नः पितेव सूनवेने सूपायनो भव ॥ सचस्वा
नः स्वस्त्यै ॥ २४ ॥

सः । नः । पितेवेति पिताऽइव । सूनवे । अग्ने । सूपायनऽइ-
ति सुऽउपायनः । भव । सचस्व । नः । स्वस्तये ॥ २४ ॥

पदार्थः— (सः) जगदीश्वरः । (नः) अस्मभ्यम् । (पितेव) जनक
इव । (सूनवे) औरसाय संतानाय । सूनुरित्यपत्यनामसु पठितम् ।
निघं० २।२। (अग्ने) करुणामय विज्ञानस्वरूप सर्वपितः । (सूपायनः)
सुष्ठूपगतमयनं ज्ञानं प्रापणं यस्मात्सः । (भव) भवासि । अत्र लङर्थे
लोट् (सचस्व) संयोजय । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । (नः)
अस्मान् । (स्वस्तये) सुखाय ॥ २४ ॥

अन्वयः— हे अग्ने जगदीश्वर यस्त्वं कृपया सूनवे पितेव नो-
स्मभ्यं सूपायनो भवसि स त्वं नोस्मान् स्वस्तये सततं सचस्व सं-
योजय ॥ २४ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालंकारः । हे सर्वपितरीश्वर यथा कृपायमाणो
विद्वान् पिता स्वसंतानान् संरक्ष्य सुशिक्ष्य च विद्याधर्मसुशीलता-
दिषु संयोजयति तथैव भवानस्मान् निरंतरं रक्षित्वा श्रेष्ठेषु व्यवहा-
रेषु संयोजयत्विति ॥ २४ ॥

पदार्थः— हे (अग्ने) जगदीश्वर जो आप कृपा करके जैसे । (सूनवे) अ-
पने पुत्रके लिये । (पितेव) पिता अच्छे २ गुणोंको । सिखलाता है वैसे । (नः)
हमारे लिये । (सूपायनः) श्रेष्ठ ज्ञानके देनेवाले । (भव) हैं वैसे । (सः) सो आप
(नः) हमलोगोंकी । (स्वस्तये) सुखके लिये । (सचस्व) निरंतर संयुक्त कीजिये ॥ २४

भावार्थः— इस मंत्रमें उपमालंकार है हे सबके पालन करनेवाले परमेश्वर
जैसे कृपा करनेवाला कोई विद्वान् मनुष्य अपने पुत्रोंकी रक्षा कर श्रेष्ठ २ शिक्षा
देकर विद्याधर्म अच्छे २ स्वभाव और सत्य विद्याआदि गुणोंमें संयुक्त करता है वै-
सेही आप हमलोगोंकी निरंतर रक्षा करके श्रेष्ठ २ व्यवहारोंमें संयुक्त कीजिये ॥ २४

अग्ने त्वमित्यस्य सुबन्धुर्ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिग्वृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

अग्ने त्वन्नोऽअन्तमऽउत त्राता शिवो भवावरू-
थ्यः ॥ वसुरग्निर्वसुश्रवाऽअच्छानक्षि द्युमत्तम
रयिन्दाः ॥ २५ ॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव ।
वरूथ्यः । वसुः । अग्निः । वसुश्रवाऽइति वसुऽश्रवाः । अ-
च्छ । नक्षि । द्युमत्तममिति द्युमत्तमम् । रयिम् । दाः ॥ २५ ॥

पदार्थः—(अग्ने) सर्वाभिरक्षकेश्वर । (त्वम्) करुणामयः । (नः)
अस्माकमस्मभ्यं वा । (अन्तमः) य आत्मान्तःस्थोऽनिति जीवयति
सोतिशयितः । स उ प्राणस्य प्राणः । केनोपनिषत् । खं० १ मं० २
अनेनात्मांतःस्थोऽन्तर्यामी गृह्यते (उत) अपि । (त्राता) रक्षकः ।
(शिवः) मंगलमयो मंगलकारी । (भव) अत्र ह्यचोतस्तिङ् इति दी-
र्घः । (वरूथ्यः) योवरूथेषु श्रेष्ठेषु गुणकर्मस्वभावेषु भवः । (वसुः) व-
सन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मिन् यो वा सर्वेषु भूतेषु वसति सः । (अग्निः)
विज्ञानप्रकाशमयः । (वसुश्रवाः) वसूनि सर्वाणि श्रवांसि श्रवणानि
यस्य सः । (अच्छ) श्रेष्ठार्थे । निपातस्य चेति दीर्घः । (नक्षि) सर्व-
त्र व्याप्तोसि । अत्र एक्षगतावित्यस्माच्छटि मध्यमैकवचने बहुलं
छन्दसीति शपो लुक् । (द्युमत्तमम्) द्यौः प्रशस्तः प्रकाशो विद्यते य-
स्मिन्स्तदतिशयितस्तम् । (रयिम्) विद्याचक्रवर्त्यादिधनसमूहम् । (दाः)
देहि । अत्र लोट्थे लुङ् बहुलंछन्दस्यमाङ् । अनेनाडभावश्च ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यस्त्वं वसुश्रवा वसुरग्निर्नक्षि सर्वत्र व्याप्तो-
सि स त्वं नोस्माकमन्तमस्त्राता वरूथ्यः शिवो भव उतापि नोस्मभ्यं

द्युमत्तमं रयिमच्छ दाः सम्यग्देहि ॥ २५ ॥

भावार्थः— मनुष्यैरित्थं वेदितव्यं परमेश्वरं विहाय नोस्माकं कश्चिदन्यो रक्षको नास्तीति कुतस्तस्य सर्वशक्तिमत्त्वेन सर्वत्राभिव्यापकत्वादिति ॥ २५ ॥

पदार्थः— हे । (अग्ने) सबकी रक्षा करनेवाले जगदीश्वर जो । (स्वम्) आप । (वसुश्रवाः) सबको सुननेके लिये श्रेष्ठ कानोंको देने । (वसुः) सब प्राणी जिसमें वास करते हैं वा सब प्राणीयोंके बीचमें वसनेहारे । और । (अग्निः) विज्ञानप्रकाशयुक्त । (नक्षि) सब जगह व्याप्त अर्थात् रहनेवाले हैं सो आप । (नः) हमलोगोंके । (अंतमः) अंतर्यामी वा जीवनके हेतु । (त्राता) रक्षा करनेवाले । (वरूथ्यः) श्रेष्ठ गुण कर्म और स्वभावमें होने । (शिवः) तथा मंगलमय मंगल करनेवाले । (भव) हूजिये और । (उत) भी । (नः) हमलोगोंके लिये । (द्युमत्तमम्) उत्तम प्रकाशोंसे युक्त । (रयिम्) विद्याचक्रवर्ति आदि धनोंको । (अच्छ दाः) अच्छे प्रकार दीजिये ॥ २५ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको ऐसा जानना चाहिये कि परमेश्वरको छोड़कर और हमारी रक्षा करने वा सब सुखोंके साधनोंका देनेवाला कोई नहीं है क्योंकि वही अपने सामर्थ्यसे सब जगह परिपूरण हो रहा है ॥ २५ ॥

तन्त्वेत्यस्य सुबन्धुर्ऋषिः। अग्निर्देवता। स्वराड्बृहती छन्दः। मध्यमःस्वरः॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

तन्त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ स नो वोधि श्रुधी हवमुरुष्याणोऽत्रघायतः समस्मात् ॥ २६ ॥

तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिवः इति दीदिः । सुम्नाय । नूनम् । ईमहे । सखिभ्यः इति सखिः । सः । नः । वोधि । श्रुधि । हवम् । उरुष्य । तः । अघयतः इत्यघः । यतः । समस्मात् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(तम्) जगदीश्वरम् । (त्वा) त्वाम् । (शोचिष्ठ) पवित्रत-
म । (दीदिवः) प्रकाशमयानन्दप्रद । अत्र दिवुधातोश्छन्दसि लिङिति
लिट् । कसुश्चेति लिटः स्थाने कसुः । छन्दस्युभयथेति लिङादेशस्य
कसोः सार्वधातुकत्वादिङभावः । तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्येत्यभ्यासदी-
र्घः । मतुवसोरुः संवुद्धौ छन्दसीति रुादेशश्च । (सुम्नाय) सुखाय ।
सुम्नमिति सुखनामसु पठितम् निघं० ३।९। (नूनम्) निश्चयार्थे । (ई-
महे) याचामहे । ईमह इति याच्नाकर्मसु पठितम् । निघं० ३।१९।
(सखिभ्यः) मित्रेभ्यः । (सः) जगदीश्वरः । (नः) अस्मानस्माकं वा ।
(बोधि) बोधयति । अत्र लङर्थे लुङ् बहुलं छन्दसीत्यङभावोन्तर्गतो
प्यर्थश्च । (श्रुधि) शृणु । अत्र द्व्यचोतस्तिङ इति दीर्घः । बहुलं छ-
न्दसीति श्रोर्लुक् । शृणु० इति हेर्ध्यादेशश्च । (हवम्) श्रोतुं श्राव-
यितुमर्हं स्तुतिसमूहं यज्ञम् । (उरुष्य) रक्ष । अत्र कण्ठाद्याकृतिग-
णत्वादुरुषशब्दाद्यक् ततोन्वेषामपीति दीर्घः । (नः) अस्मान् । अत्र
नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । अ० ८।४।२७। इति एकारादेशः । (अघायतः)
यः परस्याघमिच्छत्यघायति ततः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यघ-
शब्दाच्छन्दसि परेच्छायां क्यजिति । यदयमश्वाघस्यादिति क्यचि
प्रकृतर्हत्वबाधनार्थमाकारं शास्ति । अ० ३।१।८। अस्मिन्सूत्रे भाष्य-
कारस्य व्याख्यानाशयेनेदं सिद्धयतीति बोध्यम् । (समस्मात्) सर्व-
स्मात् । समशब्दोत्र सर्वपर्यायः ॥ २६ ॥

अन्वयः— हे शोचिष्ठ दीदिवो जगदीश्वर वयं नोस्माकं सखि-
भ्यश्च नूनं सुम्नाय तं त्वामीमहे यो भवान् नोस्मान्बोधि सम्यग्विज्ञानं
बोधयति स त्वं नोऽस्माकं हवं श्रुधि कृपया शृणु नोस्मान्समस्मात्स-
र्वस्मादघायतः परपीडाकरणरूपात्पापादुरुष्य सततं पृथक् रक्ष ॥२६॥

भावार्थः— सर्वैर्मनुष्यैः स्वार्थं स्वमित्रार्थं सर्वप्राण्यर्थं च सुखप्रा-

प्तये परमेश्वरः प्रार्थनीयस्तथैवाचरणं च कार्यम् । प्रार्थितः सन् जग-
दीश्वरोऽधर्मानिवृत्तिमिच्छुकान्मनुष्यान् स्वसत्तया सर्वेभ्यः पापेभ्यो
निवर्त्तयति तथैव स्वविचारपरमपुरुषार्थाभ्यां सर्वेभ्यः पापेभ्यो निवर्त्य
धर्माचरणे सर्वमनुष्यैर्नित्यं प्रवर्तितव्यमिति बोध्यम् ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे । (शोचिष्ठ) अत्यन्त शुद्धस्वरूप । (दीदिवः) स्वयंप्रकाशमान
आनन्दके देनेवाले जगदीश्वर हमलोग वा । (नः) अपने । (सखिभ्यः) मित्रोंके ।
(सुम्नाय) सुखके लिये । (तं त्वा) आपसे । (ईमहे) याचना करते हैं तथा जो
आप । (नः) हमको । (बोधि) अच्छे प्रकार विज्ञानको देते हैं । (सः) सो
आप । (नः) हमारे । (हवम्) सुनने सुनाने योग्य स्तुतिसमूह यज्ञको । (श्रुधि)
कृपा करके श्रवण कीजिये और (नः) हमको । (समस्मात्) सब प्रकार । (अ-
घायतः) पापाचरणोंसे अर्थात् दूसरेको पीडा करनेरूप पापोंसे । (उरुष्य) अ-
लग रखिये ॥ २६ ॥

भावार्थः— सब मनुष्योंको अपने मित्र और सब प्राणियोंके सुखके लिये
परमेश्वरकी प्रार्थना करना और वैसाही आचरणभी करना कि जिससे प्रार्थित
किया हुआ परमेश्वर अधर्मसे अलग होनेकी इच्छा करनेवाले मनुष्योंकी अपनी
सत्तासे पापोंसे पृथक् कर देता है वैसेही उन मनुष्योंकोभी पापोंसे बचकर धर्मके क-
रनेमें निरन्तर प्रवृत्त होना चाहिये ॥ २६ ॥

इडएह्यदित इत्यस्य श्रुतबंधुर्ऋषिः । अग्निर्देवता । विराड् गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

पुनः स किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिर उसकी प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये इस विषयका उपदेश अगलेमंत्रमें किया है

**इड एह्यदितऽएहि काम्याऽएत ॥ मयि वः कामध-
रणम्भूयात् ॥ २७ ॥**

इडे । आ । इहि । अदिते । आ । इहि । काम्याः । आ । इत ॥

मयि । वः । कामधरणमिति कामऽधरणम् । भूयात् २७

पदार्थः— (इडे) इडा पृथिवी । इडेति पृथिवीनामसु पठितम् ।

निघं० १।१। (आ) समंतात् । (इहि) प्राप्नुयात् । अत्र सर्वत्र व्यत्य-
यः । (अदिते) नाशरहिता राजनीतिः । अदितिरिति पदनामसु पठि-
तम् । निघं० ४।१। अनेनात्र प्राप्त्यर्थो गृह्यते । (आ) समंतात् । (इ-
हि) प्राप्नुयात् । (काम्याः) काम्यन्त इष्यन्ते ये पदार्थास्ते । (आ) समं-
तात् । (इत) यन्तु प्राप्नुवंतु । (मयि) मनुष्ये । (वः) तेषां काम्यानां प-
दार्थानाम् । (कामधरणम्) कामानां धरणं स्थानम् । (भूयात्) ॥ २७ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर भवत्कृपयेडेयं पृथिवी मह्यं राज्यकरणा-
येहि समंतात्प्राप्नुयात् । एवमदितिः सर्वसुखप्रापिका नाशरहिता राज्य-
नीतिरेहि प्राप्नुयात् । एवं हे भगवन् पृथिवीराज्यनीतिभ्यां मह्यं काम्याः
पदार्था एत समंतात्प्राप्नुवंतु तथा मयि वस्तेषां काम्यानां पदार्थानां
कामधरणं भूयात् ॥ २७ ॥

भावार्थः— मनुष्यैः काम्यानां पदार्थानां कामना सततं कार्या त-
त्प्राप्तये जगदीश्वरस्य प्रार्थनापुरुषार्थश्च । नहि कश्चिदप्येकक्षणमपि
कामान् विहाय स्थातुमर्हति । तस्मादधर्म्यव्यवहारात्कामनां निवर्त्य धर्म्ये
व्यवहारे यावती वर्धयितुं शक्या तावतीं नित्यं वर्द्धनीयेति ॥ २७ ॥

पदार्थः— हे परमेश्वर आपकी कृपासे । (इहे) यह पृथिवी मुझको राज्य
करनेके लिये । (एहि) अवश्य प्राप्त हो । तथा । अदिते सब सुखोंको प्राप्त करा-
नेवाली नाशरहित राजनीति । (एहि) प्राप्त हो इसी प्रकार हे भगवन् अपनी पृथिवी
और राज्यनीतिके द्वारा । (काम्याः) इष्ट २ पदार्थ । (एत) प्राप्त हों तथा । (मयि)
मेरे बीचमें । (वः) उन पदार्थोंकी । (कामधरणम्) स्थिरता यथावत् हो ॥ २७ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको उत्तम २ पदार्थोंकी कामना निरन्तर करनी तथा उ-
नकी प्राप्तिके लिये परमेश्वरकी प्रार्थना और सदा पुरुषार्थ करना चाहिये कोई म-
नुष्य अच्छी वा बुरी कामनाके विना क्षणभरभी स्थित होनेको समर्थ नहीं हो सकता
इससे सब मनुष्योंको अधर्मयुक्त व्यवहारोंकी कामनाको छोड़कर धर्मयुक्त व्यवहारों-
की जितनी इच्छा बढ़सके उतनी बढ़ानी चाहिये ॥ २७ ॥

सोमानमित्यस्य प्रबन्धुर्ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । विराड् गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

पुनः स जगदीश्वरः किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिर उस जगदीश्वरकी किस लिये प्रार्थना करनी चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

सोमान् स्वरणकृणुहि ब्रह्मणस्पते ॥ कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ २८ ॥

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवन्तम् । यः । औशिजः ॥ २८ ॥

पदार्थः— (सोमानम्) सुनोति निष्पादयत्योषधिसारान् विद्यासिद्धीश्च येन तम् । (स्वरणम्) सर्वविद्याप्रवक्तारम् । (कृणुहि) संपादय । (ब्रह्मणस्पते) सनातनस्य वेदशास्त्रस्य पालकेश्वर । (कक्षीवन्तम्) कक्षेषु विद्याध्ययनकर्मसु । साध्वी नीतिः कक्षा सा वही विद्यते यस्य विद्यां जिघृक्षोस्तम् । अत्र भूम्न्यर्थे मतुप् । कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ संप्रसारणं कर्तव्यम् । अ० ६।१।३७ इति वार्तिकेन संप्रसारणादेशः । आसंदीवदष्टीवच्च० अ० ८।२।१२। इति निपातनान्मकारस्थाने वकारादेशश्च ॥ (यः) विद्वान् । (औशिजः) यः सर्वा विद्या वष्टि स उशिक् तस्य विद्यापुत्रं इव ॥ यास्कमुनिरिमं मंत्रमेवं समाचष्टे । सोमानं सोतारं प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कांतिकर्मणोपि त्वयं मनुष्य कक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ निरु० ६।१०। अयं मंत्रः । शत० २।३।२।३५ व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः— हे ब्रह्मणस्पते त्वं योहमौशिजोस्मि तं कक्षीवन्तं स्वरणं सोमानं मां कृणुहि संपादय ॥ २८ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालंकारः । पुत्रो द्विविध एक औरसो द्वि-
तीयो विद्याजः । सर्वैर्मनुष्यैरीश्वर एतदर्थं प्रार्थनीयः । यस्माद्वयं विद्याप्र-
काशितैः सर्वक्रियाकुशलैः प्रीत्या विद्याध्यापकैः पुत्रैर्युक्ता भवेमेति ॥ २८ ॥

पदार्थः— हे । (ब्रह्मणस्पते) सनातन वेदशास्त्रके पालन करनेवाले जग-
दीश्वर आप । (यः) जो मैं । (औशिजः) सब विद्याओंके प्रकाश करनेवाले
विद्वानके पुत्रके तुल्य हूं उस मुझको । (कक्षीवंतम्) विद्या पढ़नेमें उत्तम नीति-
योंसे युक्त । (स्वरणम्) सब विद्याओंका कहने और । (सोमानम्) ओषधियोंके
रसोंका निकालने तथा विद्याकी सिद्धि करनेवाला । (रुणुहि) कीजिये ॥ ऐसाही
व्याख्यान इस मंत्रका निरुक्तकार यास्क मुनिजीनेभी किया है सो पूर्व लिखे हुए
संस्कृतमें देखलेना ॥ २८ ॥

भावार्थ—इस मंत्रमें लुप्तोपमालंकार है पुत्र दोप्रकारके होते हैं एकतो औरस
अर्थात् जो अपने वीर्यसे उत्पन्न होता और दूसरा जो विद्या पढ़ानेके लिये विद्वान्
किया जाता है । हम सब मनुष्योंको इस लिये ईश्वरकी प्रार्थना करनी चाहिये कि
जिससे हमलोग विद्यासे प्रकाशित सब क्रियाओंमें कुशल और प्रीतिसे विद्याके प-
ढ़ानेवाले पुत्रोंसे युक्त हों ॥ २८ ॥

यो रेवानित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह ईश्वर कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

यो रेवान्योऽअमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्द्धनः ॥ स नः

सिषक्तु यस्तुरः ॥ २९ ॥

यः । रेवान् । यः । अमीवहेत्यमीऽवहा । वसुविदिति वसुऽ
वित् । पुष्टिवर्द्धनऽइति पुष्टिऽवर्द्धनः । सः । नः । सिष-
क्तिं सिषक्तु । यः । तुरः ॥ २९ ॥

पदार्थः—(यः) ब्रह्मणस्पतिर्जगदीश्वरः । (रेवान्) विद्याधन-
वान् । अत्र रयिशब्दान्मतुप् । छन्दसीरः । अ० ८।२।१५। इति म-

कारस्थाने वकारादेशः । स्यैर्मतौ संप्रसारणं बहुलं वक्तव्यम् । अ०
६।१।३७ इति वार्तिकेन यकारस्थाने संप्रसारणादेशश्च । (यः) महा-
न् । (अमीवहा) योऽमीवानविद्यादिरोगान्हन्ति सः । (वसुवित्) यो
वसूनि सर्वाणि वस्तूनि यथावदेत्ति वेदयति वा सः (पुष्टिवर्द्धनः) पु-
ष्टिं शरीरात्मबलं धातुसाम्यं च वर्द्धयतीति । (सः) परमात्मा । (नः)
अस्मान् । (सिषक्तु) संयोजयतु । षचसमवाय इत्यस्माच्छपः स्थाने
बहुलं छन्दसीति श्लुर्बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येकारादेशश्च । (यः)
उक्तो वक्ष्यमाणश्च । (तुरः) शीघ्रकारी । अयं मंत्रः । शत० २।३।२।३५
व्याख्यातः ॥ २९ ॥

अन्वयः— यो रेवानमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्द्धनस्तुरो ब्रह्मणस्पतिर्ज-
गदीश्वरोस्ति स नोऽस्मान् शुभैर्गुणैः कर्मभिश्च सह सिषक्तु संयोज-
यतु ॥ २९ ॥

भावार्थः— यदिदं विश्वस्मिन्धनमस्ति तदिदं सर्वं जगदीश्वरस्यैव
वर्तते । मनुष्यैर्यादृशी प्रार्थनेश्वरस्य क्रियते स्वैरपि तादृश एव पुरुषार्थः
कर्तव्यः । यथा नैव रेवानितीश्वरस्य विशेषणमुक्त्वा श्रुत्वा च कश्चित्क-
तकृत्यो भवति किं तर्हि स्वेनापि परमपुरुषार्थेन धनवृद्धिरक्षणे सततं
कार्ये । यथा सोमीवहास्ति तथैव मनुष्यैरपि रोगा नित्यं हन्तव्याः । यथा
स वसुविदस्ति तथैव यथाशक्ति पदार्थविद्या कार्या । यथा स सर्वेषां
पुष्टिवर्द्धनस्तथैव सर्वेषां नित्यं पुष्टिवर्द्धनीया । यथा स शीघ्रकारी तथै-
वेष्टानि कार्याणि शीघ्रं कर्तव्यानि । यथा तस्य शुभगुणकर्मप्राप्त्यर्था
प्रार्थना क्रियते तथैव सर्वान्मनुष्यान्परमप्रयत्नेन शुभगुणकर्माचर-
णेन सह वर्त्तमानान् नित्यं संयोजयत्विति ॥ २९ ॥

पदार्थः— (यः) जो वेदशास्त्रका पालन करने । (रेवान्) विद्याआदि अनंत
धनवान् । (अमीवहा) अविद्या आदि रोगोंको दूर करने वा कराने । (वसुवित्)

सब वस्तुओंको यथावत् जानने । (पुष्टिवर्द्धनः) पुष्टि अर्थात् शरीर वा आत्माके बलको बढ़ाने और । (तुरः) अच्छे कामोंमें जल्दी प्रवेश करने वा करानेवाला जगदीश्वर है । (सः) वह । (नः) हम लोगोंको उत्तम २ कर्म वा गुणोंके साथ । (सिषक्तु) संयुक्त करे ॥ २९ ॥

भावार्थः— जो इस संसारमें धन है सो सब जगदीश्वरकाही है मनुष्य लोग जैसी परमेश्वरकी प्रार्थना करे वैसाही उनको पुरुषार्थभी करना जैसे विद्या आदि धनवाला परमेश्वर है ऐसा विशेषण ईश्वरका कह वा सुनकर कोई मनुष्य कृतकृत्य अर्थात् विद्या आदि धनवाला नहीं हो सकता किंतु अपने पुरुषार्थसे विद्या आदि धनकी वृद्धि वा रक्षा निरंतर करनी चाहिये जैसे वह परमेश्वर अविद्या आदि रोगोंको दूर करनेवाला है वैसे मनुष्योंकोभी उचित है कि आपभी अविद्या आदि रोगोंको निरंतर दूर करें जैसे वह सब वस्तुओंको यथावत् जानता है वैसे मनुष्योंकोभी उचित है कि अपने सामर्थ्यके अनुसार सब पदार्थ विद्याओंको यथावत् जानें जैसे वह सबकी पुष्टिको बढ़ाता है वैसे मनुष्यभी सबके पुष्टि आदि गुणोंको निरंतर बढ़ावें जैसे वह अच्छे २ कार्योंको बनानेमें शीघ्रता करता है वैसे मनुष्यभी उत्तम २ कार्योंको त्वरासे करें और जैसे हमलोग उस परमेश्वरकी उत्तम कर्मोंको करनेके लिये प्रार्थना निरंतर करते हैं वैसे वह परमेश्वरभी हम सब मनुष्योंको उत्तम पुरुषार्थसे उत्तम २ गुण वा कर्मोंके आचरणके साथ निरंतर संयुक्त करे ॥ २८ ॥

मानइत्यस्य सप्तधृतिर्वारुणिर्ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । निचृद्वायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिरभी उस परमेश्वरकी प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

मानः शंसोऽअररुषो धूर्तिः प्रण्डृत्यस्य ॥ रक्षा-
णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३० ॥

मानः । शं२ संः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य ।

रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३० ॥

पदार्थः—(मा) निषेधार्थे । (नः) अस्माकम् । (शंसः) शंसन्ति

स्तुवंति यस्मिन्सः । (अररुषः) राति ददाति स ररिवान् । न ररिवान-
ररिवान् तस्य । (धूर्तिः) हिंसा । (प्रणक्) प्रणश्यतु । अत्र लोडर्थे लुङ् ।
मंत्रेधसव्हरण० इति च्लेर्लुक् च । (मर्त्यस्य) मनुष्यस्य । मर्त्य इति मनु-
ष्यनामसु पठितम् । निघं० २।३। (रक्ष) पालय । अत्र द्व्यचोतस्तिङ्
इति दीर्घः । (नः) अस्मान् । (ब्रह्मणस्पते) जगदीश्वर । षष्ठ्याः पति-
पुत्र० अ० ८।३।५३। इति विसर्जनीयस्य सकारादेशः ॥ अयं मंत्रः ।
शत० २।३।२।३५। व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः— हे ब्रह्मणस्पते भवत्कृपया नोस्माकं शंसो मा प्रणक्
कदाचिन्मा प्रणश्यतु । याऽररुषः परस्वादायिनो मर्त्यस्य धूर्तिर्हिंसास्ति
तस्याः सकाशानोस्मान् सततं रक्ष ॥ ३० ॥

भावार्थः— मनुष्यैः सदा प्रशंसनीयानि कर्माणि कर्तव्यानि नेत-
राणि कस्यचिद्दोहो दुष्टानां संगश्च नैव कर्तव्यः । धर्मस्य रक्षेश्वरोपा-
सनं च सदैव कर्तव्यमिति ॥ ३० ॥

पदार्थः— हे । (ब्रह्मणस्पते) जगदीश्वर आपकी कृपासे । (नः) हमारी
वेदविद्या । (मा) (प्रणक्) कभी नष्ट मतहो और जो । (अररुषः) दान आदि
धर्मरहित परधन ग्रहण करनेवाले । (मर्त्यस्य) मनुष्यकी । (धूर्तिः) हिंसा अर्थात्
द्रोह है उससे । (नः) हमलोगोंकी निरंतर । (रक्ष) रक्षा कीजिये ॥ ३० ॥

भावार्थः— मनुष्योंको सदा उत्तम २ काम करना और बुरे २ काम छोड़ना
तथा किसीके साथ द्रोह वा दुष्टोंका संगभी न करना और धर्मकी रक्षा वा परमे-
श्वरकी उपासना स्तुति और प्रार्थना निरंतर करनी चाहिये ॥ ३० ॥

महित्रीणामित्यस्य सप्तधृतिर्वारुणिर्ऋषिः । आदित्यो देवता । विराङ्गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिरभी उसकी प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मं-
त्रमें किया है ॥

महित्रीणामवोस्तु द्युक्ष्मिन्त्रस्यार्घ्यम् ॥ दुरा-

धर्षं वरुणस्य ॥ ३१ ॥

महि । त्रीणाम् । अवः । अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य । अर्य्य-
म्णः । दुराधर्षमिति दुःऽआधर्षम् । वरुणस्य ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(महि) महत् । (त्रीणाम्) त्रयाणां सकाशात् । अत्र वा
छंदसि सर्वे विधयो भवंतीति त्रैस्त्रय इति त्रयादेशो न । (अवः) रक्ष-
णादिकम् । (अस्तु) भवतु । (द्युक्षम्) द्यौर्नीतिः प्रकाशः क्षियति निवस-
ति यस्मिंस्तत् । (मित्रस्य) बाह्याभ्यंतरस्थस्य प्राणस्य । (अर्य्यम्णः)
य ऋच्छति नियच्छत्याकर्षणेन पृथिव्यादीन्स सूर्यलोकस्तस्य । श्वन्नुक्ष-
न्पूषन् । उ० १।१५७। अनेनायं निपातितः । (दुराधर्षम्) दुःखेनाध-
र्षितुं योग्यं दृढम् । (वरुणस्य) वायोर्जलस्य वा । वरुण इति पदना-
मसु पठितम् । निघं० ५।४। अनेन प्राप्तिसाधनो गृह्यते । अयं मंत्रः
शत० २।३।२।३७ व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मणस्पते तव कृपया मित्रस्यार्य्यम्णो । वरुणस्य
च त्रीणां सकाशान्नोस्माकं द्युक्षं दुराधर्षं महदवोस्तु ॥ ३१ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वस्मान्मंत्राद्ब्रह्मणस्पते । नः । इति पदद्वया-
नुवृत्तिर्विज्ञेया । मनुष्यैस्सर्वेभ्यः पदार्थेभ्यः स्वस्यान्येषां च न्यायेन
रक्षणां कृत्वा राज्यपालनं कार्यमिति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे । (ब्रह्मणस्पते) जगदीश्वर आपकी कृपासे । (मित्रस्य) बा-
हिर वा भीतर रहनेवाला जो प्राणवायु तथा । (अर्य्यम्णः) जो आकर्षणसे पृथिवी
आदि पदार्थोंको धारण करनेवाला सूर्यलोक और । (वरुणस्य) जल (त्रीणाम्)
इन तीनोंके सकाशसे । (नः) हमलोगोंके । (द्युक्षम्) जिसमें नीतिका प्रकाश
निवास करता है वा । (दुराधर्षम्) अतिकष्टसे ग्रहण करने योग्य दृढ । (महि)
बड़े वेदविद्याकी । (अवः) रक्षा । (अस्तु) हो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें पूर्व मंत्रसे । (ब्रह्मणस्पते) (नः) इन दोपदोंकी अनुवृत्ति
जाननी चाहिये । मनुष्योंको सब पदार्थोंसे अपनी वा औरोंकी न्यायपूर्वक रक्षा क-
रके यथावत् राज्यका पालन करना चाहिये ॥ ३१ ॥

नहि तेषामित्यस्य सप्तधृतिर्वारुणिर्ऋषिः । आदित्यो देवता । निचृद्वा-
यत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेषु ॥ ईशे रिपुर-
घशंसः ॥ ३२ ॥

नहि । तेषाम् । अमा । चन । न । अध्वस्वित्यध्वसु । वार-
णेषु । ईशे । रिपुः । अघशंस इत्यघशंसः सः ॥ ३२ ॥

पदार्थः— (नहि) निषेधार्थे । (तेषाम्) परमेश्वरोपासकानां सूर्यप्र-
काशस्थितानां वा । (अमा) गृहेषु । अमेति गृहनामसु पठितम् ।
निघं० ३।४। (चन) अपि । (न) निषेधार्थे । (अध्वसु) मार्गेषु । (वा-
रणेषु) वारयन्ति यैर्युद्धैस्तेषु वा वारयन्ति ये चोरदस्युव्याघ्रादयो येषु तेषु
(ईशे) समर्थो भवामि । (रिपुः) शत्रुः । (अघशंसः) योऽघानि पा-
पानि कर्माणि शंसति सः । अयं मंत्रः । शत० २।३।२।३७। व्या-
ख्यातः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—य ईश्वरोपासकास्तेषाममा गृहेष्वध्वसु वारणेषु च ना-
प्यघशंसो रिपुर्नह्युत्तिष्ठते न खलु तान् ह्लेशयितुं शक्नोति तं तां-
श्चाहमीशे ॥ ३२ ॥

भावार्थः—ये धर्मात्मानः सर्वोपकारकाः संति नैव कापि तेषां
भयं भवति येऽजातशत्रवो नैव तेषां कश्चिदपि शत्रुर्जायते ॥ ३२ ॥

पदार्थः—जो ईश्वरकी उपासना करनेवाले मनुष्य हैं । (तेषाम्) उनके ।
(अमा) गृह । (अध्वसु) मार्ग । और । (वारणेषु) चोर शत्रु डाकू व्याघ्र आदिके
निवारण करनेवाले संग्रामोंमें । (चन) भी । (अघशंसः) पापरूप कर्मोंका कथन
करनेवाला । (रिपुः) शत्रु । (नहि) नहीं स्थित होता और । (न) न उनकी ह्लेश

देनेको समर्थ हो सकता उस ईश्वर और उन धार्मिक विद्वानोंके प्राप्त होनेको मैं ।
(ईशे) समर्थ होता हूँ ॥ ३२ ॥

भावार्थः—जो धर्मात्मा वा सबके उपकार करनेवाले मनुष्य हैं उनको भय
कहीं नहीं होता और शत्रुओंसे रहित मनुष्यका कोई शत्रुभी नहीं होता ॥ ३२ ॥
ते हीत्यस्य वारुणिः सप्तधृतिर्ऋषिः । आदित्यो देवता । विराड् गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

आदित्यानां किं कर्मास्तीत्युपदिश्यते ॥

आदित्योंका क्या कर्म हैं इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

ते हि पुत्रासो अदितेः प्र जीवसे मर्त्याय ॥ ज्यो-
तिर्यच्छन्त्यजस्रम् ॥ ३३ ॥

ते । हि । पुत्रासः । अदितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय । ज्यो-
तिः । यच्छन्ति । अजस्रम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(ते) पूर्वोक्ताः । (हि) निश्चये । (पुत्रासः) मित्रार्यमवरु-
णाः । (अदितेः) अखंडितायाः कारणशक्तेः । (प्र) प्रकृष्टार्थे । (जीवसे)
जीवितुम् । (मर्त्याय) मनुष्याय । (ज्योतिः) तेजः । (यच्छन्ति) द-
दति । (अजस्रम्) निरंतरम् ॥ अयं मंत्रः । शत० २।३।२।३७।
व्याख्यातः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—येऽदितेः पुत्रासः पुत्रास्ते हि मर्त्याय जीवसेऽजस्रं
ज्योतिः प्रयच्छन्ति ॥ ३३ ॥

भावार्थः—एते कारणादुत्पन्नाः प्राणवाय्वादयो नित्यं ज्योतिः प्र-
यच्छन्तः सर्वेषां जीवनाय मरणाय वा निमित्तानि भवन्तीति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—जो (अदितेः) नाशरहित कारणरूपी शक्तिके । (पुत्रासः) बा-
हिर भीतर रहनेवाले प्राण सूर्यलोक पवन और जलआदि पुत्र हैं । (ते) वे
(हि) ही । (मर्त्याय) मनुष्योंके मरने वा । (जीवसे) जीनेके लिये । (अजस्रम्) निरं-
तर । (ज्योतिः) तेज वा प्रकाशको । (यच्छन्ति) देते हैं ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जो ये कारणरूपी समर्थ पदार्थोंसे उत्पन्न हुए प्राण सूर्यलोक वायु

वा जल आदिपदार्थ हैं वे ज्योति अर्थात् तेजको देते हुए सब प्राणियोंके जीवन वा मरनके लिये निमित्त होते हैं ॥ ३३ ॥

कदाचनेत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः। इन्द्रो देवता। पथ्या बृहती छन्दः।

मध्यमः स्वरः ॥

स इन्द्रः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

वह इन्द्र कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे ॥ उ-
पोपेन्नु मधवन्भूयऽइन्नुते दानं देवस्य पृच्य-
ते ॥ ३४ ॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्वसि । दाशुषे ।
उपोपेत्युप उपऽइत् । नु । मधवन्निति मधऽवन् । भूयः ।
इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(कदा) कस्मिन् काले । (चन) आकांक्षायाम् । (स्तरीः) यः सुखैः स्तृणात्याच्छादयति सः । अत्र अवेतू० उ० ३।१२०। इति ईः प्रत्ययः । (असि) भवसि । (न) निषेधार्थे । (इन्द्र) सुखप्र-
देश्वर । (सश्वसि) जानासि प्रापयसि वा । सश्वतीति गतिकर्मसु प-
ठितम् । निघं० २।१४। (दाशुषे) विद्यादिदानकर्त्रे । (उपोप) सामी-
प्ये । (इत्) एति जानात्यनेन तदिज्ज्ञानम् । (नु) क्षिप्रम् । न्विति क्षि-
प्रनामसु पठितम् । निघं० २।१५। (मधवन्) परमधनवन् । (भूयः) पुनः । (इत्) एव । (नु) क्षिप्रे । (ते) तव । (दानम्) दीयमानम् ।
(देवस्य) कर्मफलप्रदातुः । (पृच्यते) संबध्यते ॥ अयं मंत्रः । शत० २।३।२।३८। व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यदा त्वं स्तरीरसि तदा दाशुषे कदाचनेन्नु न सश्वसि तदा हे मधवन् देवस्य ते तव दानं तस्मै दाशुषे भूयः कदा

चनेनु नोपपृच्यते ॥ ३४ ॥

भावार्थः— यदीश्वरः कर्मफलप्रदाता न स्यात्तर्हि न कश्चिदपि जीवोव्यवस्थया कर्मफलं प्राप्नुयादिति ॥ ३४ ॥

पदार्थः— हे । (इन्द्र) सुख देनेवाले ईश्वर जो आप । (स्तरीः) सुखोंसे आच्छादन करनेवाले । (असि) हैं और । (दाशुषे) विद्याआदि दान करनेवाले मनुष्यके लिये । (कदाचन) कभी । (इत्) ज्ञानको । (नु) शीघ्र । (सश्वसि) प्राप्त । (न) नहीं करते तो उस कालमें हे । (मघवन्) विद्यादि धनवाले जगदीश्वर । (देवस्य) कर्म फलके देनेवाले । (ते) आपके । (दानम्) दिये हुए । (इत्) ही ज्ञानको । (दाशुषे) विद्यादि देनेवालेके लिये । (भूयः) फिर । (नु) शीघ्र । (उपोपपृच्यते) प्राप्त । (कदाचन) कभी । (न) नहीं होता ॥ ३४ ॥

भावार्थः— जो जगदीश्वर कर्मके फलको देनेवाला नहीं होता तो कोईभी प्राणी व्यवस्थाके साथ किसी कर्मके फलको प्राप्त नहीं हो सकता ॥ ३४ ॥

तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । सविता देवता । निचृद्रायत्री छन्दः ।

पङ्क्तः स्वरः ॥

तस्य जगदीश्वरस्य कीदृश्यः स्तुतिप्रार्थनोपासनाः कार्या इत्युपदिश्यते ॥

उस जगदीश्वरकी कैसी स्तुति प्रार्थना और उपासना करनी चाहिये इस

विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

तत्सवितुर्वरेण्यम् भर्गो देवस्य धीमहि ॥ धियो

यो नः प्रचोदयात् ॥ ३५ ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि । धि-
यैः । यः । नः । प्र । चोदयात् ॥ ३५ ॥

पदार्थः— (तत्) वक्ष्यमाणम् । (सवितुः) सर्वस्य जगतः प्रसवि-
तुः । सविता वै देवानां प्रसविता तपोहास्मां एते सवितृप्रसूता एव
सर्वे कामाः सम्पृच्छन्ते । शत० २।३।२।३९। (वरेण्यम्) अतिश्रेष्ठम् ।
अत्र वृत्र एण्यः । उ० ३।९६ अनेन वृत्रधातोरेण्यप्रत्ययः । (भर्गः)
भृज्जन्ति पापानि दुःस्वमूलानि येन तत् । अंच्यंजियुजि० उ० ४।२२३

इति भस्जधातोरसुन्प्रत्ययः कवर्गादेशश्च । (देवस्य) प्रकाशमयस्य शुद्धस्य सर्वसुखप्रदातुः परमेश्वरस्य । (धीमहि) दधीमहि । अत्र दुधात्रधातोः प्रार्थनायां लिङ् छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाच्छब्दो न । आतो पङ्कचेत्यकारलोपश्च । (धियः) प्रज्ञा बुद्धीः । धीरिति प्रज्ञानामसु पठितम् । निधं० ३।१॥ (यः) सविता देवः परमेश्वरः । (नः) अस्माकम् । (प्र) प्रकृष्टार्थे । (चोदयात्) प्रेरयेत् ॥ अयं मंत्रः । शत० २।३।२।३९ व्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः— वयं सवितुर्देवस्य परमेश्वरस्य यद्वरेण्यं भर्गः स्वरूपमस्ति तद्धीमहि । यः सविता देवोऽन्तर्यामी परमेश्वरः स नोस्माकं धियः प्रचोदयात् प्रेरयेत् ॥ ३५ ॥

भावार्थः— मनुष्यैः सकलजगदुत्पादकस्य सर्वोत्कृष्टस्य सकलदोषनाशकस्य शुद्धस्य परमेश्वरस्यैवोपासना नित्यं कार्या कस्मै प्रयोजनायेत्यत्राह स स्तुतो धारितः प्रार्थित उपासितः सन्नस्मान् सर्वेभ्यो दुष्टगुणकर्मस्वभावैर्भ्यः पृथक्कृत्य सर्वेषु शुभेषु गुणकर्मस्वभावेषु नित्यं प्रवर्तयेदित्यस्मै । अयमेव प्रार्थनाया मुख्यः सिद्धांतः । यादृशीं प्रार्थनां कुर्यात् तादृशमेव कर्माचरेदिति ॥ ३५ ॥

पदार्थः— हम लोग । (सवितुः) सब जगतके उत्पन्न करने वा । (देवस्य) प्रकाशमय शुद्ध वा सुख देनेवाले परमेश्वरका जो । (वरेण्यम्) अतिश्रेष्ठ । (भर्गः) पापरूप दुःखोंके मूलको नष्ट करनेवाला (तेजः) स्वरूप है । (तत्) उसको । (धीमहि) धारण करें और । (यः) जो अंतर्ध्यामी सब सुखोंका देनेवाला है वह अपनी करुणा करके । (नः) हमलोगोंकी । (धियः) बुद्धियोंको उत्तम ९ गुणकर्मस्वभावोंमें । (प्रचोदयात्) प्रेरणा करें ॥ ३५ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको अत्यन्त उचित है कि इस सब जगतके उत्पन्न करने वा सबसे उत्तम सब दोषोंके नाश करने तथा अत्यन्त शुद्ध परमेश्वरहीकी स्तुति प्रार्थना और उपासना करें । किस प्रयोजनके लिये जिससे वह धारण वा प्रार्थना किया हुआ हमलोगोंको छोटे ९ गुण और कर्मोंसे अलग करके अच्छे ९

गुण कर्म और स्वभावोंमें प्रवृत्त करे इस लिये । और प्रार्थनाका मुख्य सिद्धांत यही है कि जैसी प्रार्थना करनी वैसाही पुरुषार्थसे कर्मका आचरण भी करना चाहिये ॥ ३५ ॥

परितइत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्वायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

स जगदीश्वरः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

वह परमेश्वर कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

परि ते दूडभो रथोऽस्ममाँरऽश्रोतु विश्वतः ॥

येन रक्षसि दाशुषः ॥ ३६ ॥

परि । ते । दूडभः । दुर्दभऽइति दुःऽदभः । रथः । अस्मान् ।

अश्रोतु । विश्वतः । येन । रक्षसि । दाशुषः ॥ ३६ ॥

पदार्थः— (परि) सर्वतः । (ते) त्वं व्यापकेश्वरस्य । (दूडभः) दुः-
खेन दंभितुं हिंसितुं योग्यः । अत्र दंभुधातोः खल् प्रत्ययः । दुरोदाश-
नाशदमध्येषु ऊत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च छुत्वम् । अ० ६।३।१०१।
एतत्सूत्रभाष्योक्तवार्तिकेन नकारलोपेन चास्य सिद्धिः । (रथः) रयते
जानाति येन स रथः । रथो रंहतेर्गतिकर्मणः स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीत-
स्य रममाणोस्मिंस्तिष्ठतीति वा रयतेर्वा रसतेर्वा । नि० १।११। (अ-
स्मान्) भवदाज्ञासेवकान् । (अश्रोतु) अश्रुताम् । व्याप्नोतु । अत्र व्य-
त्ययेन परस्मैपदम् । (विश्वतः) सर्वतः । (येन) ज्ञानेन । (रक्षसि) पा-
लयसि । (दाशुषः) विद्यादिदानकर्तृन् ॥ अयं मंत्रः । शत० २।३।२।
४०—४१। व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर त्वं येन रथेन दाशुषो विश्वतो रक्षसि
स ते तव दूडभो रथो विज्ञानं विश्वतो रक्षितुमस्मान्पर्यश्रोतु सर्वतः
प्राप्नोतु ॥ ३६ ॥

भावार्थः— मनुष्यैः सर्वाभिरक्षकस्य परमेश्वरस्य विज्ञानस्य च प्राप्तये प्रार्थनापुरुषार्थौ नित्यं कर्तव्यौ । यतो रक्षिताः संतो वयमस-
द्विद्याऽधर्मादिदोषांस्त्यक्त्वा सद्विद्याधर्मादिशुभगुणान्प्राप्य सदा सुखि-
नः स्यामेति ॥ ३६ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर आप । (येन) जिस ज्ञानसे । (दाशुषः) विद्यादि
दान करनेवाले विद्वानोंको । (विश्वतः) सब ओरसे । (रक्षसि) रक्षा करते और
जो । (ते) आपका । (दूढभः) दुःखसेभी नहीं नष्ट होने योग्य । (रथः) सबको
ज्ञानने योग्य विज्ञान सब ओरसे रक्षा करनेके लिये है वह । (अस्मान्) आपकी
आज्ञाके सेवन करनेवाले हम लोगोंको । (परि) सब प्रकार । (अश्नोतु) प्राप्त हो ॥

भावार्थः— मनुष्योंको सबकी रक्षा करनेवाले परमेश्वर वा विज्ञानकी प्राप्ति-
के लिये प्रार्थना और अपना पुरुषार्थ नित्य करना चाहिये जिससे हमलोग अविद्या
अधर्म आदिदोषोंको त्याग करके उत्तम विद्या धर्म आदि शुभ गुणोंको प्राप्त हो-
के सदा सुखी हों ॥ ३६ ॥

भूर्भुवः स्वः । प्रजापतिर्देवता । ब्राह्मयुष्णिक् छन्दः ।

ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स जगदीश्वरः किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिर उस जगदीश्वरकी प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये इस विषयका
उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यात् सुवीरौ वीरैः
सुपोषः पोषैः ॥ नर्यं प्रजाम्मे पाहि शस्यं
पशून्मे पाह्यथर्यपितुम्मे पाहि ॥ ३७ ॥

भूः । भुवः । स्वरिति स्वः । सुप्रजाऽइति सुप्रजाः । प्रजाभि-
रिति प्रजाभिः । स्याम् । सुवीरऽइति सुवीरः । वीरैः ।
सुपोषऽइति सुपोषः । पोषैः । नर्यं । प्रजामिति
प्रजाम् । मे । पाहि । शस्यं । पशून् । मे । पाहि ।
अथर्यं । पितुम् । मे । पाहि ॥ ३७ ॥

पदार्थः— (भूः) प्रियस्वरूपः प्राणः। (भुवः) बलनिमित्त उदानः। (स्वः) सर्वचेष्टानिमित्तो व्यानश्च तैः सह। (सुप्रजाः) शोभना सुशिक्षा साहिद्यासहिता प्रजा यस्य सः। (प्रजाभिः) अनुकूलाभिः रुयोरसविद्यासंतानमित्रभृत्यराज्यपश्वादिभिः। (स्याम्) भवेयम्। (सुवीरः) शोभना वीराः शरीरात्मबलसहिता यस्य सः। (वीरैः) शौर्यधैर्यविद्याशत्रुनिवारणप्रजापालनकुशलैः। (सुपोषः) श्रेष्ठाः पोषाः पुष्टयो यस्य सः (पोषैः) पुष्टिकारकैराप्तविद्याजनितैर्बोधयुक्तैर्व्यवहारैः। (नर्य) नीतियुक्तेषु नृषु साधुस्तत्संबुद्धौ परमेश्वर। (प्रजाम्) संतानादिकाम्। (मे) मम। (पाहि) सततं रक्ष। (शंस्य) शंसितुं सर्वथा स्तोतुमर्ह। (पशून्) गोश्वहस्त्यादीन्। (मे) मम (पाहि) रक्षय। (अथर्य) संशयरहित। थर्वति-श्वरतिकर्मा। निरु० ११।११। थर्वति संशेते यः स थर्यो न थर्योऽथर्यस्तत्संबुद्धौ। अत्र वर्णव्यत्ययेन वकारस्थाने यकारः। (पितुम्) अन्नम्। पितुरित्यन्ननामसु पठितम्। निघं० २।७। (मे) मम। (पाहि) रक्ष। अत्रोभयत्रांतर्गतो एयर्थः॥ अयं मंत्रः। शत० २।३।३।१-६ व्याख्यातः॥ ३७॥

अन्वयः— हे नर्य त्वं कृपया मे मम प्रजां पाहि मे मम पशून्पाहि हे अथर्य मे मम पितुं पाहि। हे शंस्य जगदीश्वर भवत्कृपयाहं भूर्भुवः स्वः प्राणापानव्यानैर्युक्तः सन्प्रजाभिः सुप्रजावीरैः सुवीरः पोषैः सह च सुपोषः स्यां नित्यं भवेयम्॥ ३७॥

भावार्थः— मनुष्यैरीश्वरोपासनाज्ञापालनमाश्रित्य सुनियमैः पुरुषार्थेन श्रेष्ठप्रजावीरपुष्ट्यादिकारणैः प्रजापालनं कृत्वा नित्यं सुखं संपादनीयम्॥ ३७॥

पदार्थः— हे (नर्य) नीतियुक्त मनुष्योपर कृपा करनेवाले परमेश्वर आप कृपा करके। (मे) मेरी। (प्रजाम्) पुत्र आदि प्रजाकी। (पाहि) रक्षा कीजिये

वा । (मे) मेरे । (पशून्) गौ घोडे हाथी आदि पशुओंकी । (पाहि) रक्षा की-
जिये । हे (अथर्व) संदेहरहित जगदीश्वर आप । (मे) मेरे । (पितुम्) अन्न-
की । (पाहि) रक्षा कीजिये हे । (शंस्य) स्तुति करनेयोग्य ईश्वर आपकी कृपासे मैं
(भूर्भुवः स्वः) जो प्रियस्वरूप प्राण, बलका हेतु उदान तथा सब चेष्टा आदि व्य-
वहारोंका हेतु व्यानवायु है उनके साथ युक्त होके । (प्रजाभिः) अपने अनुकूल स्त्री
पुत्र विद्या धर्म मित्र भृत्य पशु आदि पदार्थोंके साथ । (सुप्रजाः) उत्तम विद्याधर्म-
युक्त प्रजासहित वा । (वीरैः) शौर्य धैर्य विद्याशत्रुओंके निवारण प्रजाके पालनमें
कुशलोंके साथ । (सुवीरः) उत्तम शूर वीरयुक्त और । (पोषैः) पुष्टिकारक पूर्णवि-
द्यासे उत्पन्न हुए व्यवहारोंके साथ । (सुपोषः) उत्तम पुष्टि उत्पादन करनेवाला
(स्याम्) नित्य होऊँ ॥ ३७ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको ईश्वरकी उपासना वा उसकी आज्ञाके पालनका आश्र-
य लेकर उत्तम २ नियमोंसे वा उत्तम प्रजा शूरता पुष्टि आदि कारणोंसे प्रजाका
पालन करके निरंतर सुखोंका सिद्ध करना चाहिये ॥ ३७ ॥

आगन्मेत्यस्यासुरिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः
अथाग्निशब्देनेश्वरभौतिकावर्थावुपदिश्येते ॥

अब अग्निशब्दसे ईश्वर और भौतिक अग्निका उपदेश किया है ॥

आगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् ॥ अग्ने
सम्राडभिद्युन्नमभि सह आ यच्छस्व ॥ ३८ ॥

आ । अगन्म । विश्ववेदसमिति विश्ववेदसम् । अस्मभ्य-
म् । वसुवित्तममिति वसुवित्त्तमम् । अग्ने । सम्राडिति
सम्प्राट् । अभि । द्युन्नम् । अभि । सहः । आ । यच्छस्व । ३८ ।

पदार्थः—(आ) समंतात् । (अगन्म) प्राप्नुयाम । अत्र लिङ्गार्थे
लुङ् मंत्रे घसव्हर० इति च्लेर्लुक् । म्वोश्च । अ० ८ । २ । ६५ । इति मकार-
स्य नकारः । (विश्ववेदसम्) यो विश्वं वेत्ति स विश्ववेदाः परमेश्वरः ।
विश्वं सर्वं सुखं वेदयति प्रापयति स भौतिकोऽग्निर्वा । अत्र विदिभुजि-
भ्यां विश्वे । उ० ४ । २४३ अनेनासिः प्रत्ययः । (अस्मभ्यम्) उपास-

केभ्यो यज्ञानुष्ठातृभ्यो वा । (वसुवित्तमम्) वसून्पृथिव्यादिलोकान्वे-
त्ति सोतिशायितस्तम् । पृथिव्यादिलोकान् वेदयति सूर्यरूपेणाग्नि-
रेतान्प्रकाशय प्रापयति स वसुवित् । अतिशयेन वसुविदिति वसुवि-
त्तमो वा तम् । (अग्ने) विज्ञानस्वरूपेश्वर विज्ञापको भौतिको वा ।
(सम्राट्) यः सम्यग्राजते प्रकाशते सः । (आभि) आभिमुख्ये । (द्यु-
म्नम्) प्रकाशकारकमुत्तमं यशः । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा । नि०
५।५। (आभि) आभिमुख्ये । (सहः) उत्तमं बलम् । सह इति बल-
नामसु पठितम् । निघं० २।९। (आ) समंतात् । (यच्छस्व) विस्ता-
रयं विस्तारयति वा । अत्र पक्षे लडर्थे लोट् । आढौ यमहनः । अ०
१।३।२८। अनेनात्मनेपदम् । आङ्पूर्वकोयमधातुर्विस्तारार्थे । अयं मंत्रः
शत० २।३।३।७।८ व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

अन्वयः— हे सम्राडग्ने जगदीश्वर त्वमस्मभ्यं द्युम्नं सहश्वाभ्या-
यच्छस्व विस्तारय । एतदर्थं वयं वसुवित्तमं विश्ववेदसं त्वामभ्यागन्म
प्राप्नुयामेत्येकः । यः सम्राडग्ने यमग्निरस्मभ्यं सहश्वाभ्यायच्छति सर्वतो
विस्तारयति तं वसुवित्तमं विश्ववेदसमग्निं वयमभ्यागन्म प्राप्नुयामेति
द्वितीयः ॥ ३८ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । मनुष्यैः परमेश्वरभौतिकाद्योर्गुण-
विज्ञानेन तदनुसारेणानुष्ठानेन सर्वतः कीर्तिबले नित्यं विस्तारणीयेइति ३८

पदार्थः— हे । (सम्राट्) प्रकाशस्वरूप । (अग्ने) जगदीश्वर आप ।
(अस्मभ्यम्) उपासना करनेवाले हमलोगोंके लिये । (द्युम्नम्) प्रकाशस्वरूप
उत्तम यश वा । (सहः) उत्तम बलको । (अभ्यायच्छस्व) सब औरसे विस्तारयुक्त
करतेहो इस लिये हमलोग । (वसुवित्तमम्) पृथिवी आदिलोकोंके जानने वा ।
(विश्ववेदसम्) सब सुखोंके जाननेवाले आपको । (अभ्यागन्म) सब प्रकार प्राप्त
होवें ॥ १ ॥ जो यह । (सम्राट्) प्रकाश होनेवाला । (अग्ने) भौतिक अग्नि ॥
(अस्मभ्यम्) यज्ञके अनुष्ठान करनेवाले हम लोगोंके लिये । (द्युम्नम्) उत्तम २

यश वा । (सहः) उत्तम २ बलको । (अभ्यायच्छस्व) सब प्रकार विस्तारयुक्त करता है उस । (वसुवित्तमम्) पृथिवी आदि लोकोंको सूर्यरूपसे प्रकाश करके प्राप्त कराने वा । (विश्ववेदसम्) सब सुखोंको जनानेवाले अग्निको हम लोग । (अभ्यागन्म) सब प्रकार प्राप्त होवें ॥ २ ॥ ३८ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है ॥ मनुष्योंको परमेश्वर वा भौतिक अग्निके गुणोंको जानने वा उसके अनुसार अनुष्ठान करनेसे कीर्ति यश और बलका विस्तार करना चाहिये ॥ ३८ ॥

अयमग्निरित्यस्यासुरिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिग्वृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ।

॥ अथेश्वर भौतिकावग्नी उपदिश्येते ॥

अब अगले मंत्रमें ईश्वर और भौतिक अग्निका उपदेश किया है ॥

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः ॥

अग्ने गृहपतेभिद्युन्नमभि सह आयच्छस्व ॥ ३९ ॥

अयम् । अग्निः । गृहपतिरिति गृहऽपतिः । गार्हपत्यऽइति

गार्हऽपत्यः । प्रजायाऽइति प्रऽजायाः । वसुवित्तमऽइति

वसुवित्ऽतमः । अग्ने । गृहपतेऽइति गृहऽपते । अभि ।

द्युन्नम् । अभि । सहः । आ । यच्छस्व ॥ ३९ ॥

पदार्थः— (अयम्) प्रत्यक्षो वक्ष्यमाणः । (अग्निः) ईश्वरो विद्युत्सूर्यो ज्वालामयो भौतिको वा । (गृहपतिः) गृहाणां स्थानविशेषाणां पतिः पालनहेतुः । (गार्हपत्यः) गृहपतिना संयुक्तः । अत्र गृहपतिना संयुक्तेऽयः । अ० ४।४।११। अनेन ऋयः प्रत्ययः । इदं पदं महीधरादिभिर्व्याकरणज्ञानविरहत्वात् । गृहस्य पतिः पालक इत्यशुद्धं व्याख्यातम् । (प्रजायाः) विद्यमानायाः । (वसुवित्तमः) यो वसूनि द्रव्याणि वेदयति प्रापयति सोतिशायितः । (अग्ने) अयमग्निः । (गृहपते) गृहाभिरक्षकेश्वर गृहाणां पालयिता वा । (अभि) अभितः । (द्युन्नम्) सुखप्रकाशयुक्तं धनम् । द्युन्नमिति धननामसु पठितम् । निघं० । २।१०।

(अभि) आभिमुख्ये । (सहः) उदकं बलं वा । सह इत्युदकनामसु पठितम् । निघं० १।१२। बलनामसु च । निघं० २।९। (आ) समं- तात् क्रियायोगे । (यच्छस्व) सर्वतो देहि आयच्छति विस्तारयति वा । अत्र पक्षे व्यत्ययः सिद्धिश्च पूर्ववत् । अयं मंत्रः । शत० २।३।३।९- ११। व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

अन्वयः— हे गृहपतेऽग्ने परात्मन्योऽयं भावान् गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमोऽग्निरस्ति तस्मात्त्वमस्मदर्थं द्युम्नमभ्यायच्छस्व सह- श्वाभ्यायच्छस्वेत्येकः ॥ यस्माद्गृहपतिः प्रजाया वसुवित्तमो गार्हपत्यो- यमग्निरस्ति तस्मात्सोऽभिद्युम्नं सहश्वाभ्यायच्छति आभिमुख्येन समं- तात् विस्तारयतीति द्वितीयः ॥ ३९ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । गृहस्थैर्यदेश्वरमुपास्यैतस्याज्ञायां वर्तित्वायमग्निः कार्यसिद्धये संयोज्यते तदानेकविधे धनबले अत्यंतं विस्तारयति । कुतः । प्रजायामध्येऽस्याग्नेः पदार्थप्राप्तये साधकतम- त्वादिति ॥ ३९ ॥

पदार्थः— हे (गृहपते) घरके पालन करनेवाले (अग्ने) परमेश्वर । जो (अयम्) यह (गृहपतिः) स्थानविशेषोंके पालनहेतु । (गार्हपत्यः) घरके पालन करनेवालोंके साथ संयुक्त । (प्रजाया वसुवित्तमः) प्रजाके लिये सब प्रकार धन प्राप्त करानेवाले हैं सो आप । जिस कारण (द्युम्नम्) सुख और प्रकाशसे युक्त धनको (अभ्याय- च्छस्व) अच्छी प्रकार दीजिये । तथा (सहः) उत्तम बल पराक्रम (अभ्यायच्छस्व) अच्छी प्रकार दीजिये । १ ।

जिस कारण । जो (गृहपतिः) उत्तम स्थानोंके पालनका हेतु । (प्र- जायाः) पुत्र मित्र स्त्री और भृत्य आदि प्रजाको । (वसुवित्तमः) द्रव्यादिको प्राप्त कराने वा । (गार्हपत्यः) गृहोंके पालन करनेवालोंके साथ संयुक्त । (अयम्) यह । (अग्ने) विजुली सूर्य वा प्रत्यक्षरूपसे अग्नि है इससे वह । (गृहपते) घरोंका पालन करनेवाला (अग्ने) अग्नि हम लोगोंके लिये । (अभिद्युम्नम्) सब ओरसे उत्तम २ धन वा । (सहः) उत्तम २ बलोंको । (अभ्यायच्छस्व) सब प्रकारसे विस्तारयुक्त करता है ॥ ३९ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार है । गृहस्थ लोग जब ईश्वरकी उपासना और उसकी आज्ञामें प्रवृत्त होके कार्यकी सिद्धिके लिये इस अग्निको संयुक्त करते हैं तब वह अग्नि अनेक प्रकारके धन और बलोंको विस्तारयुक्त करता है । क्योंकि यह प्रजामें पदार्थोंकी प्राप्तिके लिये अत्यंत सिद्धि करनेहारा है ॥ ३९ ॥

अयमग्निः पुरीष्य इत्यस्यासुरिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

॥ पुनर्भौतिकोग्निः कीदृशइत्युपदिश्यते ॥

फिर भौतिक अग्नि कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

अयमग्निः पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिवर्द्धनः ॥ अग्ने पुरीष्याभिद्युन्नमभि सहऽआ यच्छस्व ॥ ४० ॥

अयम् । अग्निः । पुरीष्यः । रयिमानिति रयिऽमान् । पुष्टिवर्द्धनऽइति पुष्टिवर्द्धनः । अग्ने । पुरीष्य । अभि । द्युन्नम् । अभि । सहः । आ । यच्छस्व ॥ ४० ॥

पदार्थः— (अयम्) वक्ष्यमाणलक्षणः । (अग्निः) पूर्वोक्तो भौतिकः । (पुरीष्यः) ये पृणंति यानि कर्माणि तानि पुरीषाणि तेषु साधुः । (रयिमान्) प्रशस्ता रययो धनानि विद्यंते यस्मिन् सः । अत्र प्रशंसार्थं मतुप् । रयिरिति धननामसु पठितम् । निघं० २।१०। (पुष्टिवर्द्धनः) वर्द्धयतीति वर्द्धनः पुष्टेर्वर्द्धनः पुष्टिवर्द्धनः । (अग्ने) सर्वोत्तमपदार्थप्रापकेश्वर । (पुरीष्य) पृणंति पूरयंति सुखानि यैर्गुणैस्ते पुरीषास्तेषु साधुस्तत्संबुद्धौ । (अभि) आभिमुख्ये । (सहः) शरीरात्मबलम् । (आ) समंतात् क्रियायोगे । (यच्छस्व) विस्तारय । अस्य सिद्धिः पूर्ववत् ॥ ४० ॥

अन्वयः— हे पुरीष्याग्ने विद्ंस्त्वं योयं पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिवर्द्धनोऽग्निरस्ति तस्मादभिद्युन्नमभिसहो वा यच्छस्व विस्तारय ॥ ४० ॥

भावार्थः— मनुष्यैः परमेश्वरानुग्रहस्वपुरुषार्थाभ्यामग्निविद्यां प्राप्यानेकविधं धनं बलं च सर्वतो विस्तारणीयमिति ॥ ४० ॥

पदार्थः— हे (पुरीष्य) कर्मोंके पूरण करनेमें अतिकुशल । (अग्ने) उत्तमसे उत्तम पदार्थोंके प्राप्त करानेवाले विद्वान आप जो । (अयम्) यह । (पुरीष्यः) सब सुखोंके पूर्ण करनेमें अत्युत्तम । (रयिमान्) उत्तम २ धनयुक्त । (पुष्टिवर्द्धनः) पुष्टिको बढ़ानेवाला । (अग्निः) भौतिक अग्नि है उससे हम लोगोंके लिये । (अभिवृम्भम्) उत्तम २ ज्ञानको सिद्ध करनेवाले धन वा । (अभिसहः) उत्तम २ शरीर और आत्माके बलोंको । (आयच्छस्व) सब प्रकारसे विस्तारयुक्त कीजिये ४०

भावार्थः— मनुष्योंको परमेश्वरकी कृपा वा अपने पुरुषार्थसे अग्नि विद्याको संपादन करके अनेक प्रकारके धन और बलोंको विस्तारयुक्त करना चाहिये ॥४०॥

गृहा मेत्यस्यासुरिर्ऋषिः । वास्तुरग्निर्देवता । आप्रीं पंक्तिश्छन्दः ।

पंचमः स्वरः ॥

॥ अथ गृहाश्रमानुष्ठानमुपदिश्यते ॥

अब अगले मंत्रमें गृहस्थाश्रमके अनुष्ठानका उपदेश किया है ।

गृहा मा विभीत मा वेपध्वमूर्जं विभ्रत एमसि ॥

ऊर्जं विभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा

मोदमानः ॥ ४१ ॥

गृहाः । मा । विभीत । मा । वेपध्वम् । ऊर्जम् । विभ्रतः ।

आ । इमसि ॥ ऊर्जम् । विभ्रत् । वः । सुमना इति

सुऽमनाः । सुमेधाऽइति सुऽमेधाः । गृहान् । आ । एमि ।

मनसा । मोदमानः ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(गृहाः) गृह्णन्ति ब्रह्मचर्याश्रमानंतरं गृहाश्रमं ये मनुष्यास्तत्संबुद्धौ । (मा) निषेधार्थे । (विभीत) भयं कुरुत । (मा) प्रतिषेधे (वेपध्वम्) कंपध्वम् (ऊर्जम्) पराक्रमम् । (विभ्रतः) धारयंतः । (आ) समंतात् । (इमसि) प्राप्नुमः । अत्रेदंतो मसीतीदादेशः । (ऊर्जम्) अनेकविधं बलम् । (विभ्रत्) धारयन् । (वः) युष्मान् । (सुमनाः) शोभनं मनो विज्ञानं यस्य सः । (सुमेधाः) सुष्ठु मेधा धारणावती संगमिका धीर्यस्य सः । (गृहान्) गृहाश्रमस्थान् विदुषः । (आ) समंतात् । (एमि)

प्राप्नुयाम् । अत्र लिङर्थे लट् । (मनसा) विज्ञानेन । (मोदमानः) हर्षोत्साहयुक्तः । एतदादिमंत्रत्रयम् । शत० २।३।३।१४। व्याख्यातम् ४१

अन्वयः— हे ब्रह्मचर्येण कृतविद्या गृहाश्रमिण ऊर्जं विभ्रतो गृहा मनुष्या यूयं गृहाश्रमं प्राप्नुत । तदनुष्ठानान्मा बिभीत मा वेपध्वं च । ऊर्जं विभ्रतो वयं युष्मान्गृहानेमसि समंतात्प्राप्नुमः । वो युष्माकं मध्ये स्थित्वैवं गृहाश्रमे वर्तमानः सुमनाः सुमेधा मनसा मोदमान ऊर्जं विभ्रत्सन्नहं सुखान्येमि नित्यं प्राप्नुयाम् ॥ ४१ ॥

भावार्थः— मनुष्यैः पूर्णब्रह्मचर्याश्रमं संसेव्य युवावस्थायां स्वयंवरविधानेन स्वतुल्यस्वभावविद्यारूपबलवतीं सुपरीक्षितां स्त्रीमुद्वाह्य शरीरात्मबलं संपाद्य संतानोत्पत्तिं विधाय सर्वैः साधनैः सद्ध्यवहारेषु स्थातव्यम् । नैव केनापि गृहाश्रमानुष्ठानात्कदाचिद्भेतव्यं कंप्नीयं च कुतः । सर्वेषां सद्ध्यवहाराणामाश्रमाणां च गृहाश्रमो मूलमस्त्यत एष सम्यगनुष्ठातव्यः । नैतेन विना मनुष्यवृद्धीराज्यसिद्धिश्च जायते ॥४१॥

पदार्थः— हे ब्रह्मचर्याश्रमसे सब विद्याओंको ग्रहण किये गृहाश्रमी तथा । (ऊर्जम्) शौर्यादिपराक्रमोंको । (विभ्रतः) धारण किये और । (गृहाः) ब्रह्मचर्याश्रमके अनंतर अर्थात् गृहस्थाश्रमको प्राप्त होनेकी इच्छा करते हुए मनुष्यो तुम गृहस्थाश्रमको यथावत् प्राप्त होओ उस गृहस्थाश्रमके अनुष्ठानसे । (मा बिभीत) मत डरो तथा । (मा वेपध्वम्) मत कंपो तथा पराक्रमोंको धारण कियेहुए हमलोग । (गृहान्) गृहस्थाश्रमको प्राप्त हुए तुम लोगोंको । (एमसि) नित्य प्राप्त होते रहें और । (वः) तुम लोगोंमें स्थित होकर इस प्रकार गृहस्थाश्रममें वर्तमान । (सुमनाः) उत्तम ज्ञान । (सुमेधाः) उत्तमबुद्धियुक्त । (मनसा) विज्ञानसे । (मोदमानः) हर्षउत्साहयुक्त । (ऊर्जम्) अनेक प्रकारके बलोंको (विभ्रत्) धारण करता हुआ मैं अत्यंत सुखोंको । (एमि) निरंतर प्राप्त होऊँ ॥ ४१ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको पूर्ण ब्रह्मचर्याश्रमको सेवन करके युवावस्थामें स्वयंवरके विधानकी रीतिसे दोनोंके तुल्य स्वभाव विद्यारूप बुद्धि और बल आदि गुणोंको देखकर विवाह कर तथा शरीरआत्माके बलका सिद्ध कर और पुत्रोंको उत्पन्न करके सब साधनोंसे अच्छे २ व्यवहारोंमें स्थित रहना चाहिये तथा किसी

मनुष्यको गृहस्थाश्रमके अनुष्ठानसे भय नहीं करना चाहिये क्योंकि सब अच्छे व्यवहार वा सब आश्रमोंका यह गृहस्थाश्रम मूल है इससे इस गृहस्थाश्रमका अनुष्ठान अच्छे प्रकारसे करना चाहिये और इस गृहस्थाश्रमकेविना मनुष्योंकी वा राज्यादि व्यवहारोंकी सिद्धि कभी नहीं होती ॥ ४१ ॥

येषामित्यस्य शंयुर्ऋषिः । वास्तुपतिरग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

गांधारः स्वरः ॥

॥ पुनस्ते गृहाश्रमिणः कीदृशाः सन्तीत्युपदिश्यते ॥

फिर वह गृहस्थाश्रम कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

येषामध्येति प्रवसन्त्येषु सौमनसो बहुः ॥ गृहा-

नुप ह्वयामहे ते नो जानंतु जानतः ॥ ४२ ॥

येषाम् । अध्येतीत्यधिऽएति । प्रवसन्निति प्रऽवसन् ।

येषु । सौमनसः । बहुः ॥ गृहान् । उप । ह्वयामहे । ते ।

नः । जानंतु । जानतः ॥ ४२ ॥

पदार्थः— (येषाम्) गृहस्थानाम् । अत्र । अधीगर्थदयेशां कर्मणि अ० २।३।५२। इति कर्मणि षष्ठी । (अध्येति) स्मरति । (प्रवसन्) प्रवासं कुर्वन् । (येषु) गृहस्थेषु । (सौमनसः) शोभनं मनः सुमनस्तस्यायमानंदः सुहृद्भावः । अत्र तस्येदमित्यण् । (बहुः) अधिकः । (गृहान्) गृहस्थान् । (उप) सामीप्ये । (ह्वयामहे) शब्दयामहे । (ते) गृहस्थाः । (नः) अस्मान्प्रवसतोऽतिथीन् । (जानंतु) विदंतु । (जानतः) धार्मिकान् विदुषः ॥ ४२ ॥

अन्वयः— प्रवसन्नतिथिर्येषामध्येति येषु बहुः सौमनसोस्ति । तान् गृहस्थान् वयमतिथय उपह्वयामहे । ये सुहृदो गृहस्थास्ते जानतो नो-स्मानतिथीन् जानंतु ॥ ४२ ॥

भावार्थः— गृहस्थैः सर्वैर्धार्मिकैर्विद्वद्भिरतिथिभिः सह गृहस्थैः सहातिथिभिश्चात्यंतः सुहृद्भावो रक्षणीयो नैव दुष्टैः सह तेषां संगे पर-

स्परं संलापं कृत्वा विद्योन्नतिः कार्या ॥ ये परोपकारिणो विद्वांसोऽति-
थयः संति तेषां गृहस्थैर्नित्यं सेवा कार्या नेतरेषामिति ॥ ४२ ॥

पदार्थः— (प्रवसन्) प्रवास करता हुआ अतिथि । (येषाम्) जिन गृह-
स्थोंका । (अध्येति) स्मरण करता वा । (येषु) जिन गृहस्थोंमें । (बहुः)
अधिक । (सौमनसः) प्रीति भाव है उन । (गृहान्) गृहस्थोंका हम अतिथि
लोग । (उपह्वयामहे) नित्य प्रति प्रशंसा करते हैं जो प्रीति रखनेवाले गृहस्थलोग हैं
(ते) वे । (जानंतः) जानते हुए धार्मिक । (नः) हम अतिथिलोगोंको (जानंतु)
यथावत् जानें ॥ ४२ ॥

भावार्थः— गृहस्थोंको सब धार्मिक अतिथि लोगोंके साथ वा अतिथि लोगोंको
गृहस्थोंकेसाथ अत्यंत प्रीति रखनी चाहिये और दुष्टोंके साथ नहीं तथा उन विद्वा-
नोंके संगसे परस्पर वार्तालापकर विद्याकी उन्नति करनी चाहिये और जो परोप-
कार करनेवाले विद्वान् अतिथि लोग हैं उनकी सेवा गृहस्थोंको निरंतर करनी चा-
हिये औरोंकी नहीं ॥ ४२ ॥

उपहूता इत्यस्य शंयुर्बार्हस्पत्य ऋषिः । वास्तुपतिर्देवता । भुरि-
ग्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

॥ पुनः स कीदृशः संपादनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिर उस गृहस्थाश्रमको कैसे सिद्ध करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले
मंत्रमें किया है ॥

उपहूताऽइह गावऽउपहूताऽअजावयः । अथोअ-
न्नस्य कीलालऽउपहूतो गृहेषु नः । क्षेमाय
वः शांत्यै प्र पद्ये शिवः शग्मः शंयोः शंयोः ॥ ४३

उपहूताऽइत्युपहूताः । इह । गावः । उपहूताऽइत्युपहू-
ताः । अजावयः । अथोऽइत्यथो । अन्नस्य । कीलालः ।
उपहूतऽइत्युपहूतः । गृहेषु । नः । क्षेमाय । वः । शां-
त्यै । प्र । पद्ये । शिवम् । शग्मम् । शंयोरिति शम्ऽयोः ।
शंयोरिति शम्ऽयोः ॥ ४३ ॥

पदार्थः— (उपहूताः) सामीप्यं प्रापिताः । (इह) अस्मिन्गृहाश्र-

मे संसारे वा । (गावः) दुग्धप्रदा धेनवः । (उपहूताः) सामीप्यं प्रापिताः
 (अजावयः) अजाश्चावयश्च ते । (अथो) आनन्तर्ये । (अन्नस्य) प्राण-
 धारणस्य निरन्तरसुखस्य च हेतुः । कृवृ० उ० ३।१० इत्यनधातोर्नः प्र-
 त्ययः । धापृवस्यज्य० उ० ३।६। इत्यतधातोर्नः प्रत्ययः । (कीलालः) उत्त-
 मानादिपदार्थसमूहः । कीलाल इत्यन्नामसु पठितम् । निघं० २।७।
 (उपहूतः) सम्यक् प्रापितः । (गृहेषु) निवसनीयेषु प्रासादेषु । (नः) अ-
 स्माकम् । (क्षेमाय) रक्षणाय (वः) युष्माकम् । (शान्त्यै) सुखाय । (प्र-
 पद्ये) प्राप्नोमि । (शिवम्) कल्याणम् । (शग्मम्) सुखम् । (शंयोः) क-
 ल्याणवतः साधनात्कर्मणः सुखवतो वा । (शंयोः) सुखात् । अत्रोभय-
 त्र कंशंभ्यां वभयुस्तितुतयसः । अ० ५।२।१३८। इति शमो युस्प्रत्य-
 यः । शिवं शग्मं चेति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३।६॥४३॥

अन्वयः— इहास्मिन्संसारे वो युष्माकं शान्त्यै नोस्माकं क्षेमाय
 गृहेषु गाव उपहूता अजावय उपहूता अथोऽन्नस्य कीलाल उपहूतो-
 स्त्वेवं कुर्वन्महं गृहस्थः शंयोः शिवं शग्मं च प्रपद्ये ॥ ४३ ॥

भावार्थः— गृहस्थैरीश्वरोपासनाज्ञापालनाभ्यां गोहस्त्यश्वादीन् प-
 शून् भक्ष्यभोज्यलेह्यचूष्यान् पदार्थांश्चोपसंचित्य स्वेषामन्येषां च रक्ष-
 णं कृत्वा विज्ञानधर्मपुरुषार्थै रैहिकपारमार्थिके सुखे संसेधनीये नैव के-
 नचिदालस्ये स्थातव्यम् । किंतु । ये मनुष्याः पुरुषार्थवन्तो भूत्वा धर्मेण
 चक्रवर्तिराज्यादीनुपाज्य संरक्ष्योन्नीय सुखानि प्राप्नुवंति ते श्रेष्ठा गण्य-
 न्ते नेतरे ॥ ४३ ॥

पदार्थः— (इह) इस गृहस्थाश्रम वा संसारमें । (वः) तुम लोगोंके (शान्त्यै)
 सुख । (नः) हमलोगोंकी । (क्षेमाय) रक्षाके लिये । (गृहेषु) निवास करने
 योग्य स्थानोंमें जो । (गावः) दूध देनेवाली गौ आदि पशु । (उपहूताः) समीप
 प्राप्त किये वा । (अजावयः) भेड़ बकरी आदि पशु । (उपहूताः) समीप प्राप्त हुए
 अथो इसके अनन्तर । (अन्नस्य) प्राण धारण करनेवाले । (कीलालः) अन्न आदि प-

दार्थोका समूह । (उपहूतः) अच्छे प्रकार प्राप्त हुआ हो इन सबकी रक्षा करता हुआ जो मैं गृहस्थ हूँ सो (शंयोः) सब सुखोंके साधनोंसे । (शिवम्) कल्याण वा । (शग्मम्) उत्तम सुखोंको । (प्रपद्ये) प्राप्त होऊँ ॥ ४३ ॥

भावार्थः— गृहस्थोंको योग्य है कि ईश्वरकी उपासना वा उसकी आज्ञाके पालनसे गौ हाथी घोड़े आदि पशु तथा भोजन पीने स्वादु योग्य पदार्थोंका संग्रह कर अपनी वा औरोंकी रक्षा करके ज्ञान धर्म विद्या और पुरुषार्थसे इस लोक वा परलोकके सुखोंको सिद्ध करना चाहिये किन्तु किसी पुरुषको आलस्यमें नही रहना चाहिये किन्तु सब मनुष्य पुरुषार्थवाले होकर धर्मसे चक्रवर्ति राज्य आदि धनोंको संग्रह कर उनकी अच्छे प्रकार रक्षा करके उत्तम २ सुखोंको प्राप्त हों इससे अन्यथा मनुष्योंको वर्तना न चाहिये क्योंकि अन्यथा वर्तनेवालोंको सुख कभी नही होता ॥ ४३ ॥

प्रधासिन इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । मरुतो देवता । गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

॥ पुनर्गृहस्थैः किं कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

गृहस्थ मनुष्योंको क्या २ करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

**प्रधासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः ॥ करंभे-
ण सजोषसः ॥ ४४ ॥**

प्रधासिन इति प्रधासिनः । हवामहे । मरुतः । च । रि-
शादसः ॥ करंभेण । सजोषस इति सजोषसः ॥ ४४ ॥

पदार्थः— (प्रधासिनः) प्रघस्तुमन्तुं शीलमेषां तान् । (हवामहे) आह्वयामहे । (मरुतः) विदुषोऽतिथीन् । (च) समुच्चये । (रिशादसः) रिशान्दोषान् शत्रूंश्चादन्ति हिंसन्ति तान् (करंभेण) अविद्याहिंसनेन । अत्र कृहिसायामित्यस्माद्धातोर्बाहुलकादौणादिकोंऽभच् प्रत्ययः । (सजोषसः) समानप्रीतिसेविनः । अयं मंत्रः शत ० २।४।३।२ १ व्याख्यातः ॥

अन्वयः— वयं करंभेण सजोषसो रिशादसः प्रधासिनोऽतिथीन्मरु-
त ऋत्विजश्च हवामहे ॥ ४४ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्वैद्यकशूरवीरान्यज्ञसंपादकान् मनुष्यानाहूय से-
वित्वा तेभ्यो विद्याशिक्षा नित्यं संग्राह्याः ॥ ४४ ॥

पदार्थः— हमलोग । (करंभेण) अविद्यारूपी दुःख होनेसे अलग होके ।
(सजोषसः) बराबर प्रीतिके सेवन करने । (रिशादसः) दोष वा शत्रुओंको नष्ट
करने और । (प्रघासिनः) पके हुए पदार्थोंके भोजन करनेवाले अतिथिलोग और
(मरुतः) यज्ञ करनेवाले विद्वान लोगोंको । (हवामहे) सत्कारपूर्वक नित्यप्रति
बुलाते रहें ॥ ४४ ॥

भावार्थः— गृहस्थोंको उचित है कि वैद्यक शूरवीरता और यज्ञको सिद्ध क-
रनेवाले मनुष्योंको बुलाकर उनकी यथावत् सत्कारपूर्वक सेवा करके उनसे उत्तम २
विद्या वा शिक्षाओंको निरंतर ग्रहण करें ॥ ४४ ॥

यद्गाम इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । मरुतो देवता । स्वराडनुष्टुप् छन्दः ।
गांधारः स्वरः ॥

॥ पुनर्गृहस्थकृत्यमुपदिश्यते ॥

फिर अगले मंत्रमें गृहस्थोंके कर्मोंका उपदेश किया है ॥

यद्गामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये ॥ यदेनश्च-
कृमा वयमिदन्तद्वं यजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

यत् । ग्रामे । यत् । अरण्ये । यत् । सभायाम् । यत् ।
इन्द्रिये । यत् । एनः । चकृम । वयम् । इदम् । तत् ।
अव । यजामहे । स्वाहा ॥ ४५ ॥

पदार्थः— (यत्) यस्मिन् वक्ष्यमाणे । (ग्रामे) शालासमुदाये ।
गृहस्थैः सेविते । ग्राम इत्युपलक्षणं नगरादीनाम् । (यत्) यस्मिन्वक्ष्य-
माणे (अरण्ये) वानप्रस्थैः सेवित एकांतदेशे वने । (यत्) यस्यां व-
क्ष्यमाणायाम् । (सभायाम्) विद्वत्समूहशोभितायाम् । (यत्) यस्मिँश्छे-
ष्टे । (इन्द्रिये) मनसि श्रोत्रादौ वा । (यत्) वक्ष्यमाणम् । (एनः) पा-
पम् । (चकृम) कुर्महे करिष्यामो वा । अत्र लङ्लृटोरर्थे लिट् । अन्ये-
पामपीति दीर्घश्च । (वयम्) कर्मानुष्ठतारो गृहस्थाः (इदम्) प्रत्य-

क्षमनुष्ठीयमानं करिष्यमाणं वा । (तत्) कर्म । (अव) दूरीकरणे ।
(यजामहे) संगच्छामहे । (स्वाहा) सत्यवाचा । स्वाहेति वाङ्नामसु प-
ठितम् । निघं० १।११। अयं मंत्रः । शत० २।४।३।२५। व्याख्यातः॥४५॥

अन्वयः— वयं यद्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये यद्यत्रैनश्वकृम
तदव यजामहे दूरीकर्मः । यद्यत्र तत्र स्वाहा सत्यवाचा पुण्यकर्म च-
कृम तत्तत्सर्वं संगच्छामहे ॥ ४५ ॥

भावार्थः— चतुराश्रमस्थैर्मनुष्यैर्मनसा वाचा कर्मणा सदा सत्यं
कर्माचर्य पापं त्यक्त्वा सभाविद्याशिक्षाप्रचारेण प्रजायाः सुखोन्नतिः
कार्येति ॥ ४५ ॥

पदार्थः— (वयम्) कर्मके अनुष्ठान करनेवाले हमलोग । (यत्) (ग्रामे)
जो गृहस्थोंसे सेवित ग्राम । (यत्) (अरण्ये) वानप्रस्थोंने जिस वनकी सेवा की
हो (यत्सभायाम्) विद्वान् लोग जिस सभाको सेवा करतेहों और (यत्) (इन्द्रिये)
योगीलोग जिस मन वा श्रोत्रादिकोंकी सेवा कर्तेहों उसमें स्थित होके जो २
(एनः) पाप वा अधर्म । (चकृम) करा वा करेंगे सो सब (अवयजामहे) दूर क-
रते रहैं तथा जो २ उन २ उक्त स्थानोंमें । (स्वाहा) सत्यवाणीसे पुण्य वा ध-
र्माचरण (चकृम) करना योग्य है । (तत्) उस २ को । (यजामहे) प्राप्त
होते रहैं ॥ ४५ ॥

भावार्थः— चारों आश्रमोंमें रहनेवाले मनुष्योंको मन वाणी और कर्मोंसे
सत्य कर्मोंका आचरण कर पाप वा अधर्मोंका त्याग करके विद्वानोंकी सभा विद्या
तथा उत्तम २ शिक्षाके प्रचार करके प्रजाके सुखोंकी उन्नति करनी चाहिये ॥४५॥

मोषूण इत्यस्यागस्त्य ऋषिः । इन्द्रमारुतौ देवते । भुरिक् पंक्ति-
श्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

॥ ईश्वरशूरवीरसहायेन युद्धे विजयो भवतीत्युपदिश्यते ॥

ईश्वर और शूरवीरके सहायसे युद्धमें विजय होता है इस विषयका उपदेश अगले
मंत्रमें किया है ॥

मो षूणऽइन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हिष्माते शुष्मि-
न्नव्याः ॥ महश्चिद्यस्य मीढुषो यव्या हविष्मतो

मरुतो वन्दते गीः ॥ ४६ ॥

मोऽइति मो । सू । नः । इन्द्र । अत्र । पृत्स्विति पृतसु ।
देवैः । अस्ति । हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अवयाऽइ-
त्यवयाः । महः । चित् । अस्य । मीढुषः । यव्या ।
हविष्मतः । मरुतः । वन्दते । गीः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(मो) निषेधार्थे । (सू) शोभनार्थे । निपातस्य चेति दी-
र्घः । (नः) अस्मान् । (इन्द्र) जगदीश्वर सुवीर वा । (अत्र) अस्मि-
न् संसारे (पृतसु) संग्रामेषु । पृत्स्विति संग्रामनामसु पठितम् । निघं०
२।१७। (देवैः) विद्वांसः शूरैः ॥ (अस्ति) । (हि) खलु । (स्म)
वर्तमाने । निपातस्य चेति दीर्घः । (ते) तव । (शुष्मिन्) अनंतबलव-
न् पूर्णबलवन् वा । शुष्ममिति बलनामसु पठितम् । निघं० २।९।
(अवयाः) अवयजते विनिगृह्णाति । (महः) महत्तरम् । (चित्) उप-
मार्थे । (अस्य) वक्ष्यमाणस्य । (मीढुषः) विद्यादिसद्गुणसेचकान् ।
(यव्या) यवेषु साधूनि हवींषि यव्यानि । अत्र शेदछन्दसीति शेलोपः
(हविष्मतः) प्रशस्तानि हवींषि विद्यन्ते येषु तान् । (मरुतः) ऋत्विजः ।
(वन्दते) स्तौति तद्गुणान्प्रकाशयति । (गीः) वाणी । गीरिति वाङ्मा-
मसु पठितम् । निघं० १।११। अयं मंत्रः । शत० २।४।३।२६—२८
व्याख्यातः ॥ ४६ ॥

अन्वयः— हे इन्द्र शूरवीरेश्वर कृपया त्वमत्र पृतसु देवैर्विद्वांसः स-
हितान् नोस्मान् सु रक्ष मो हिंषि । हे शुष्मिन् स्म ते तव महो गीर्ह्ये-
तान् मीढुषो हविष्मतो मरुतो वन्दते चिदेते त्वां सततं वदन्तेऽभिवा-
द्यानंदयंतीव योऽवया यजमानोस्ति स त्वदाज्ञया यानि यव्या यव्यानि
हवींष्यग्नौ जुहोति तानि सर्वान् प्राणिनः सुखयंतीति ॥ ४६ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालंकारः । यदा मनुष्याः परमेश्वरमाराध्य

सम्यक् सामग्रीः कृत्वा युद्धेषु शत्रून् विजित्य चक्रवर्तिराज्यं प्राप्य स-
म्पाल्य महान्तमानन्दं सेवन्ते तदा सुराज्यं जायत इति ॥ ४६ ॥

पदार्थः— हे । (इन्द्र) शूरवीर आप । (अत्र) इस लोकमें । (पृत्सु)
युद्धोंमें । (देवैः) विद्वानोंके साथ । (नः) हमलोगोंकी । (सु) अच्छे प्रकार
रक्षा कीजिये । तथा । (मो) मत हनन कीजिये । हे । (शुष्मिन्) पूर्ण-
बलयुक्त शूरवीर । (हि) निश्चय करके । (चित्) जैसे । (ते) आपकी ।
(महः) बड़ी । (गीः) वेदप्रमाणयुक्तवाणी । (मीढुषः) विद्या आदि उत्तम गु-
णोंके सींचने वा । (हविष्मतः) उत्तम २ हवि अर्थात् पदार्थयुक्त । (मरुतः)
ऋतु २ में यज्ञ करनेवाले विद्वानोंके । (वन्दते) गुणोंका प्रकाश करती है जैसे
विद्वान्लोग आपके गुणोंका हमलोगोंके अर्थ निरन्तर प्रकाश करके आनन्दित होते
हैं वैसे जो । (अवयाः) यज्ञ करनेवाला यज्ञमान है वह आपकी आज्ञासे जिन ।
(यव्या) उत्तम २ यव आदि अन्नोंको अग्निमें होम करता है वे पदार्थ सब प्राणि-
योंको सुख देनेवाले होते हैं ॥ ४६ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें उपमालंकार है । जब मनुष्यलोग परमेश्वरकी आरा-
धना कर अच्छे प्रकार सब सामग्रीको संग्रह करके युद्धमें शत्रुओंको जीतकर च-
क्रवर्ति राज्यको प्राप्त कर प्रजाका अच्छेप्रकार पालन करके बड़े आनन्दको सेवन
करते हैं तब उत्तम राज्य होता है ॥ ४६ ॥

अक्रन्नित्यस्यागस्त्य ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप् छन्दः ।

गांधारः स्वरः ॥

॥ के यज्ञयुद्धादिकर्माणि कर्तुं योग्या भवन्तीत्युपदिश्यते ॥

कौन २ मनुष्य यज्ञ युद्ध आदि कर्मोंके करनेको योग्य होते हैं इस विषयका उपदेश
अगले मंत्रमें किया है ॥

अक्रन् कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवा ॥ दे-
वेभ्यः कर्म कृत्वास्तं प्रेत सचाभुवः ॥ ४७ ॥

अक्रन् । कर्म । कर्मकृतऽइति कर्मऽकृतः । सह । वाचा ।
मयोभुवेति मयःऽभुवा । देवेभ्यः । कर्म । कृत्वा । अ-
स्तम् । प्र । इत् । सचाभुवऽइति सचाऽभुवः ॥ ४७ ॥

पदार्थः— (अक्रन्) कुर्वन्ति । अत्र लिङर्थे लुङ् । मंत्रे घसह्वर इति ह्लेर्लुक् । (कर्म) कर्तुरोप्सिततमं कर्म । अ० १।४।४९। कर्तुर्यदीप्सितमभीष्टयोग्यं चेष्टामयमुत्क्षेपणादिकमास्ति तत्कर्म । (कर्मकृतः) ये कर्माणि कुर्वन्ति ते । (सह) संगे । (वाचा) वेदवाण्या । स्वकीयया वा (मयोभुवा) या मयः सुखं भावयति तथा सत्यप्रियमंगलकारिण्या । मय इति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३।६। अत्रान्तर्गतो ण्यर्थः क्विप्चेति क्विप् । (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यो दिव्यगुणसुखेभ्यो वा । (कर्म) क्रियमाणम् । (कृत्वा) अनुष्ठाय । (अस्तम्) सुखमयं गृहम् । अस्तमिति गृहनामसु पठितम् । निघं० ३।४। (प्र) प्रकृष्टार्थे । (इत) प्राप्नुवन्ति । अत्र व्यत्ययो लङर्थे लोट् च । (सचाभुवः) ये सचा परस्परं संग्यनुषङ्गिणो भवन्ति ते । अयं मंत्रः । शत० २।४।३।२९। व्याख्यातः ४७

अन्वयः— ये मयोभुवा वाचा सह सचाभुवः कर्मकृतः कर्मकर्मा कस्तएतत्कृत्वा देवेभ्योस्तं सुखमयं गृहं प्रेत प्राप्नुवन्ति ॥ ४७ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्नित्यं पुरुषार्थे वर्तितव्यम् । न कदाचिदालस्ये स्थातव्यम् । तथा वेदविद्यासंस्कृतया वाण्या सह भवितव्यम् । नच मूर्खत्वेन सदा परस्परं प्रीत्या सहायः कर्तव्यः ये चैवंभूतास्ते दिव्यसुखयुक्तं मोक्षाख्यं व्यावहारिकं चानन्दं प्राप्य मोदन्ते न चैवमलसा इति ॥

पदार्थः— जो मनुष्यलोग । (मयोभुवा) सत्यप्रिय मंगलके करानेवाली । (वाचा) वेदवाणी वा अपनी वाणीके । (सह) साथ । (सचाभुवः) परस्पर संगी होकर । (कर्मकृतः) कर्मोंको करते हुए । (कर्म) अपने अभीष्ट कर्मको । (अक्रन्) कर्त्ते हैं वे । (देवेभ्यः) विद्वान वा उत्तम २ गुण सुखोंके लिये । (कर्म) करने योग्य कर्मका । (कृत्वा) अनुष्ठान करके । (अस्तम्) पूर्णसुखयुक्त घरको । (प्रेत) प्राप्त होते हैं ॥ ४७ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको योग्य है कि सर्वथा आलस्यको छोड़कर पुरुषार्थहीमें निरंतर रहके मूर्खपनको छोड़कर वेदविद्यासे शुद्ध किई हुई वाणीके साथ सदा वर्तें और परस्पर प्रीति करके एक दूसरेका सहाय करें जो इस प्रकारके मनुष्य

हैं वेही अच्छे २ सुखयुक्त मोक्ष वा इस लोकके सुखोंको प्राप्त होकर आनंदित होते हैं अन्य अर्थात् आलसी पुरुष आनंदको कभी नहीं प्राप्त होते ॥ ४७ ॥

अवभृथेत्यस्यौर्णवाभ ऋषिः । यज्ञो देवता । ब्राह्मयनुष्टुप् छन्दः ।

गांधारः स्वरः ॥

॥ अथ यज्ञानुष्ठातृकृत्यमुपदिश्यते ॥

अब अगले मंत्रमें यज्ञके अनुष्ठान करनेवाले यजमानके कर्मोंका उपदेश किया है ॥

अवभृथ निचुम्पुणं निचेरुरसि निचुम्पुणः ॥ अव
देवैर्देवकृतमेनोयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतम्पुरु-
रावणो देव रिषस्पाहि ॥ ४८ ॥

अवभृथेत्यवऽभृथ । निचुम्पुणेति निऽचुम्पुण । निचेरुरि-
ति निऽचेरुः । असि । निचुम्पुणऽइति निऽचुम्पुणः ॥
अव । देवैः । देवकृतमिति देवऽकृतम् । एनः । अया-
सिषम् । अव । मर्त्यैः । मर्त्यकृतमिति मर्त्यऽकृतम् । पु-
रुरावणऽइति पुरुऽरावणः । देव । रिषः । पाहि ॥ ४८ ॥

पदार्थः— (अवभृथ) विद्याधर्मानुष्ठानेन शुद्ध । अत्र अवे भृजः ।

उ० २।३। इति कथन् प्रत्ययः । (निचुम्पुण) धैर्येण शब्दविद्याध्या-
पक । नितरां चोपति मंदमंदं चलति तत्संबुद्धौ । अत्र चुप्धातोर्बाहु-
लकादुणः प्रत्ययो सुमागमश्च । नीचैरस्मिन् कणंति नीचैर्दधतीति वा ।
अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति । निचुम्पुणानिचुम्कुणेति च नि-
रु० ५।१८। निचुम्पुण इति पदनामसु पठितम् । निघं० ४।२। अनेन
प्राप्तज्ञानो मनुष्यो गृह्यते । (निचेरुः) यो नितरां चिनोति सः । अत्र
निपूर्वकाच्चित्र्धातोर्बाहुलकादौणादिको रुः प्रत्ययः । (असि) भव ।
अत्र लोटर्थे लट् । (निचुम्पुणः) उक्तार्थः । (अव) विनियहार्ये ।
(देवैः) द्योतनात्मकैर्मनआदीन्द्रियैः । (देवकृतम्) यदेवैरिन्द्रियैः कृतं

तत् । (एनः) पापम् । (अवायासिषम्) करोमि । अत्र लडर्थे लुङ् । (अ-
व) नीचगत्यर्थे । (मर्त्यैः) मरणधर्मैः शरीरैः । (मर्त्यकृतम्) अनित्यदे-
हेन निष्पादितम् । (पुरुरावणः) यः पुरुषि बहूनि दुःखानि राति ददाति
स पुरुरावा तस्मात् । अत्र । आतो मनिक्कनिव्वनिपश्चेति । वनिप् प्रत्य-
यः । (देव) जगदीश्वर । (रिषः) हिंसकाच्छत्रोः पापाच्च (पाहि) रक्ष ॥ ४८ ॥

अन्वयः— हे अवभृथ निचुम्पुण यथाहं निचुम्पुणो निचेरुः सन्दे-
वैरिन्द्रियैर्देवकृतं मर्त्यैर्मर्त्यकृतमेनोऽवायासिषं दूरतस्त्यजामि तथा त्व-
मप्यसि भवाव पाहि दूरतस्त्यज । हे देव जगदीश्वरास्मान्पुरुरावणो रिषो
हिंसालक्षणात्पापात्पाहि दूरे रक्ष ॥ ४८ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । मनुष्यैः पापनिवृत्तये
धर्मप्रवृत्तये परमेश्वरो नित्यं प्रार्थ्य यानि मनोवचःकर्मभिः पापानि संति
तेभ्यो दूरे स्थातव्यं । यत्किंचिदज्ञानात्पापमनुष्ठितं तद्दुःखफलं विज्ञाय
द्वितीयवारं न समाचरणीयम् । किंतु सर्वदा पवित्रकर्मानुष्ठानमेव वर्ध-
नीयम् ॥ ४८ ॥

पदार्थः— हे । (अवभृथ) विद्या वा धर्मके अनुष्ठानसे शुद्ध । (निचुम्पुण)
धैर्यसे शब्दविद्याको पढ़ानेवाला विद्वान्मनुष्य जैसे मैं । (निचुम्पुणः) ज्ञानको प्राप्त
कराने वा । (निचेरुः) निरंतर विद्याका संग्रह करनेवाला । (देवैः) प्रकाशस्वरूप
मन आदि इंद्रियोसे । (देवकृतम्) किया वा (मर्त्यैः) मरणधर्मवाले । (मर्त्यकृतम्)
शरीरोंसे किये हुये । (एनः) पापोंको (अवायासिषम्) दूर कर शुद्ध होताहूं वैसे तूभी ।
(असि) हों । हे (देव) जगदीश्वर आप हम लोगोंकी । (पुरुरावणः) बहुत दुःख
देने वा । (रिषः) मारनेयोग्य शत्रु वा पापसे । (पाहि) रक्षा कीजिये अर्थात् दूर
कीजिये ॥ ४८ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें वाचकलुप्तोपमालंकार है । मनुष्योंको उचित है कि
पापकी निवृत्ति धर्मकी वृद्धिके लिये परमेश्वरकी प्रार्थना निरंतर करके जो
मन वाणी वा शरीरसे पाप होते हैं उनसे दूर रहके जो कुछ अज्ञानसे पाप
हुआ हो उसके दुःखरूप फलको जानकर फिर दूसरीवार उसको कभी न करें
किंतु सवकालमें शुद्ध कर्मोंके अनुष्ठानहीकी वृद्धि करें ॥ ४८ ॥

पूर्णादर्विरित्यस्यौर्णवाभ ऋषिः । यज्ञो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

गांधारः स्वरः ॥

॥ यज्ञे हुतं द्रव्यं कीदृशं भवतीत्युपदिश्यते ॥

यज्ञमें हवन किया हुआ पदार्थ कैसा होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत ॥ वस्नेव वि-
क्रीणावहाऽइषमूर्जं शतक्रतो ॥ ४९ ॥

पूर्णा । दर्वि । परा । पत । सुपूर्णेति सुऽपूर्णा । पुनः ।
आ । पत । वस्नेवेति वस्नाऽइव । वि । क्रीणावहै । इ-
षम् । ऊर्जम् । शतक्रतोऽइति शतऽक्रतो ॥ ४९ ॥

पदार्थः— (पूर्णा) होतव्यद्रव्येण परिपूर्णा । (दर्वि) पाकसाधिका होतव्यद्रव्यग्रहणार्था । अत्र सुपां सुलुगिति सुलोपः । (परा) ऊर्ध्वार्थे । परेत्येतस्य प्रातिलोम्यं प्राह । निरु० १।३। (पत) पतति गच्छति । अत्रोभयत्र व्यत्ययो लङर्थे लोट् च । (सुपूर्णा) या सुष्ठु पूर्यते सा । (पुनः) पश्चादर्थे । (आ) समंतात् । (पत) पतति गच्छति । (वस्नेव) पण्य-
क्रियेव । (वि) विशेषार्थे क्रियायोगे । (क्रीणावहै) व्यवहारयोग्यानि वस्तूनि दद्याव गृह्णीयाव वा । (इषम्) अभीष्टमन्नम् । (ऊर्जम्) परा-
क्रमम् । (शतक्रतो) शतमसंख्याताः क्रतवः कर्माणि प्रज्ञा यस्येश्वरस्य तत्संबुद्धौ । अयं मंत्रः । शत० २।४।४।१५—१७ व्याख्यातः ॥ ४९ ॥

अन्वयः— या दर्विर्होतव्यद्रव्येण पूर्णा होमसाधिका भूत्वा पराप-
तपतत्यूर्ध्वं द्रव्यं गमयति याऽऽहाराकाशं गत्वा दृष्ट्या पूर्णा भूत्वा पुन-
रापतति समंतात् पृथिवीं शोभनं जलरसं गमयति तथा हे शतक्रतो तव कृपया आवामृत्विग्यज्ञपती वस्ने वेषमूर्जं च विक्रीणावहै ॥ ४९ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालंकारः । यन्मनुष्यैः सुगंध्यादिद्रव्यमग्नौ हू-

यते तदूर्ध्वं गत्वा वायुवृष्टिजलादिकं शोधयत्पुनः पृथिवीमागच्छति
येन यवादय ओषध्यः शुद्धाः सुखपराक्रमप्रदा जायन्ते । यथा वणिग्जनो
रूप्यादिकं दत्त्वा गृहीत्वा द्रव्यांतराणि क्रीणीते विक्रीणीते च । त-
थैवाग्नौ द्रव्याणि दत्त्वा प्रक्षिप्य वृष्टिसुखादिकं क्रीणीते वृष्ट्योषध्यादि-
कं गृहीत्वा पुनर्वृष्टये विक्रीणीतेऽग्नौ होमः क्रियत इति ॥ ४९ ॥

पदार्थः— जो । (दर्वि) पके हुए होम करनेयोग्य पदार्थोंको ग्रहण करने-
वाली । (पूर्ण) द्रव्योंसे पूर्ण हुई आहुति । (परापत) होमे हुए पदार्थोंके अंशोंको
ऊपर प्राप्त करती वा जो आहुति आकाशमें जाकर वृष्टिसे । (सुपूर्णा) पूर्ण हुई । (पुन-
रापत) फिर अच्छे प्रकार पृथिवीमें उत्तम जलरसको प्राप्त करती है उससे हे
(शतक्रतो) असंख्यपात कर्म वा प्रज्ञावाले जगदीश्वर आपकी कृपासे हम यज्ञ क-
राने और करनेवाले विद्वान् होता और यजमान दोनों । (इषम्) उत्तम २ अन्नादि
पदार्थ । (ऊर्जम्) पराक्रमयुक्त वस्तुओंको । (वस्नेव) वैश्योंके व्यवहारोंके स-
मान । (विक्रीणावहे) दें वा ग्रहण करे ॥ ४९ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें उपमालंकार है । जब मनुष्यलोग सुगंध्यादि पदार्थ
अग्निमें हवन करते हैं तब वे ऊपर जाकर वायु वृष्टि जलको शुद्ध करते हुए पृथि-
वीको आते हैं जिससे यव आदि ओषधी शुद्ध होकर सुख और पराक्रमके देने-
वाली होती हैं जैसे कोई वैश्यलोग रुपया आदिको दे लेकर अनेक प्रकारके
अन्न आदि पदार्थोंको खरीदते वा बेचते हैं वैसे सब हम लोगभी अग्निमें शुद्धद्रव्योंको
छोड़कर वर्षा वा अनेक सुखोंको खरीदते हैं खरीदकर फिर वृष्टि और सुखोंके लिये
अग्निमें हवन करते हैं ॥ ४९ ॥

देहि म इत्यस्यौर्णवाभ ऋषिः । इन्द्रो देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः ।

गांधारः स्वरः ॥

॥ अथ सर्वाश्रमव्यवहार उपदिश्यते ॥

अब अगले मंत्रमें सब आश्रमोंमें रहनेवाले मनुष्योंके व्यवहारोंका उपदेश किया है ॥

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ॥ निहा-

रं च हरांसि मे निहारन्निहराणि ते स्वाहा ॥ ५० ॥

देहि । मे । ददामि । ते । नि । मे । धेहि । नि । ते । द-

धे । निहारमिति निऽहारम् । च । हरासि । मे । निहार-
मिति निऽहारम् । नि । हराणि । ते । स्वाहा ॥ ५० ॥

पदार्थः— (देहि) (मे) मह्यम् । (ददामि) (ते) तुभ्यम् । (नि) नि-
तराम् । (मे) मम । (धेहि) धारय । (नि) नितराम् । (ते) तव । (दधे)
धारये । (निहारम्) मूल्येन क्रेतव्यं वस्तु नितरां न्हियते तत् । (च) स-
मुच्चये । (हरासि) हर प्रयच्छ । अयं लेट्प्रयोगः । (मे) मह्यम् । (नि-
हारम्) पदार्थमूल्यम् । (नि) नितराम् । (हराणि) प्रयच्छानि । (ते) तु-
भ्यम् । (स्वाहा) सत्यवागाह । अयं मंत्रः । शत० २।४।४।११।२०।
व्याख्यातः ॥ ५० ॥

अन्वयः— हे मित्र त्वं यथा स्वाहासत्यावागाहेत्येवं मे मह्यमिदं
देह्यहं च ते तुभ्यमिदं ददामि त्वं मे ममेदं वस्तु निधेह्यहं ते तवेदं निदधे
त्वं मे मह्यं निहारं हरास्यहं ते तुभ्यं निहारं निहराणि नितरां ददानि ॥ ५० ॥

भावार्थः— सर्वैर्मनुष्यैर्दानग्रहणनिःक्षेपोपनिध्यादिव्यवहाराः स-
त्यत्वेनैव कार्याः । तद्यथा केनचिदुक्तमिदं वस्तु त्वया देयं न वा । यदि व-
देद्ददामि दास्यामि वेति तर्हि तत्तथैव कर्तव्यम् । केनचिदुक्तं ममेदं
वस्तु त्वं स्वसमीपे रक्ष यदाहमिच्छेयं तदा देयमेवमहं तवेदं वस्तु रक्ष-
यामि यदा त्वमेष्यसि तदा दास्यामि । तस्मिन्समये दास्यामि त्वत्स-
मीपमागमिष्यामि वा त्वया ग्राह्यं मम समीपमागतव्यमित्यादयो व्य-
वहाराः सत्यवाचा कार्याः । नैतैर्विना कस्यचित्प्रतिष्ठाकार्यसिद्धी स्या-
तां नैताभ्यां विना कश्चित्सततं सुखं प्राप्तुं शक्नोतीति ॥ ५० ॥

पदार्थः— हे मित्र तुम (स्वाहा) जैसे सत्यवाणी हृदयमें कहै वैसे । (मे)
मुझको यह वस्तु (देहि) दे वा मैं । (ते) तुझको यह वस्तु । (ददामि) देऊं वा
देऊंगा तथा तू (मे) मेरा यह वस्तु (निधेहि) धारण कर मैं । (ते) तुम्हारा यह
वस्तु (निदधे) धारण करता हूँ और तू । (मे) मुझको । (निहारम्) मूल्यसे
खरीदने योग्य वस्तुको । (हरासि) ले मैं । (ते) तुझको । (निहारम्) पदार्थोंका

मोल । (निहराणि) निश्चय करके देऊँ । (स्वाहा) ये सब व्यवहार सत्यवाणीसे करें अन्यथा ये व्यवहार सिद्ध नहीं होते हैं ॥ ५० ॥

भावार्थः— सब मनुष्योंको देनालेना पदार्थोंको रखना रखवाना वा धारण करना आदि व्यवहार सत्यप्रतिज्ञासेही करने चाहिये जैसे किसी मनुष्यने कहा कि यह वस्तु तुम हमको देना मैं यह नहीं देता तथा देऊंगा ऐसा कहे तो वहां वैसाही करना तथा किसीने कहा कि मेरा यह वस्तु तुम अपनेपास रखलेओ जब मैं इच्छा करूँ तब तुम दे देना इसी प्रकार मैं तुम्हारा यह वस्तु रख लेता हूँ जब तुम इच्छा करोगे तब देऊंगा वा उसी समयमैं तुम्हारेपास आऊँगा वा तुम आकर लेलेना इत्यादि ये सब व्यवहार सत्यवाणीहीसे करने चाहिये और ऐसे व्यवहारोंके विना किसी मनुष्यकी प्रतिष्ठा वा कार्योंकी सिद्धि नहीं होती और इन दोनोंके विना कोई मनुष्य सुखोंको प्राप्त होनेको समर्थ नहीं हो सकता ॥ ५० ॥

अक्षन्नित्यस्य गोतम ऋषिः । इन्द्रो देवता । विराट् पंक्तिश्छन्दः ।

पंचमः स्वरः ॥

॥ तेन यज्ञादिव्यवहारेण किं भवतीत्युपदिश्यते ॥

उस यज्ञादि व्यवहारसे क्या २ होता है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

अक्षन्नमीं मदंतह्यव प्रियाऽअधूषत ॥ अस्तोष-
त स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजान्वि-
न्द्र ते हरी ॥ ५१ ॥

अक्षन् । अमिमदंत । हि । अव । प्रियाः । अधूषत ॥ अ-
स्तोषत । स्वभानवऽइति स्वऽभानवः । विप्राः । नवि-
ष्ठया । मती । योज । नु । इन्द्र । ते । हरीऽइति हरी ॥ ५१

पदार्थः— (अक्षन्) अदंति । अत्र लडर्थे लुङ् । मंत्रे घसह्व० इति ल्लेर्लुक् । गमहनजन० इत्युपधालोपः । शासिवसिघ० इति षत्वम् । खरि चेति चत्त्वम् । (अमीमदंत) आनंदयंति । अत्र लडर्थे लुङ् (हि) खलु । (अव) विरुद्धार्थे । (प्रियाः) प्रसन्नताकारकाः । (अधूषत) दुष्टान् दोषाँश्च कंपयंति । अत्र लडर्थे लुङ् । (अस्तोषत) स्तुवंति ।

अत्र लडर्थे लुङ् । (स्वभानवः) स्वकीया भानुर्दीप्तिः प्रकाशो येषां ते । (विप्राः) मेधाविनः । (नविष्ठया) अतिशयेन नवा नविष्ठा तथा । (मती) मत्या । अत्र सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः । (योज) योजयति । अत्र विकरणव्यत्ययेन शप् । लडर्थे लोडन्तर्गतो एयर्थो ह्यचोतस्तिङ इति दीर्घश्च । (नु) क्षिप्रार्थे । (इन्द्र) सभापते । (ते) अस्य । (हरी) बलपराक्रमौ । अयं मंत्रः । शत० २।५।२।३८॥ ५१ ॥

अन्वयः— हे इन्द्र ते तव ये स्वभानवोऽवप्रिया विप्रा नविष्ठया मती मत्या हि खलु परमेश्वरमस्तोषत स्तुवंत्यक्षन् श्रेष्ठान्नादिकमदंत्यमीमदंतानंदयन्ति तस्मात्ते शत्रून्दुःखानि च न्वधूषत क्षिप्रं धून्वन्ति त्वमप्येतेषु स्वकीयौ हरी बलपराक्रमौ योज संयोजय ॥ ५१ ॥

भावार्थः— मनुष्यैः प्रतिदिनं नवीनविज्ञानक्रियावर्द्धनेन भवितव्यम् । यथा विद्वत्संगशास्त्राध्ययनेन नवीनान्नवीनां मतिं क्रियां च जनयन्ति तथैव सर्वैर्मनुष्यैरनुष्ठेयमिति ॥ ५१ ॥

पदार्थः— हे (इन्द्र) सभाके स्वामी जो (ते) आपके संबन्धी मनुष्य । (स्वभानवः) अपनीही दीप्तिसे प्रकाश होने वा (अव प्रियाः) औरोंको प्रसन्न करानेवाले । (विप्राः) विद्वान्लोग । (नविष्ठया) अत्यंत नवीन । (मती) बुद्धिसे । (हि) निश्चय करके परात्माकी (अस्तोषत) स्तुति और (अक्षन्) उत्तम २ अन्नादि पदार्थोंको भक्षण करते हुए । (अमीमदंत) आनंदको प्राप्त होते और उसीसे वे शत्रु वा दुःखोंको (न्वधूषत) क्षीघ्र कंपित करते हैं वैसेही इस यज्ञमें । (इन्द्र) हे सभापते (ते) आपके सहायसे इस यज्ञमें निपुण हों और तू (हरी) अपने बल और पराक्रमको हमलोगोंके साथ । (योज) संयुक्त कर ॥ ५१ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें उपमालंकार है । मनुष्योंको उचित है कि प्रतिदिन नवीन २ ज्ञान वा क्रियाकी वृद्धि करते रहें जैसे मनुष्य विद्वानोंके सत्संग वा शास्त्रोंके पढ़नेसे नवीन २ बुद्धि नवीन २ क्रियाको उत्पन्न करते हैं वैसेही सब मनुष्योंको अनुष्ठान करें ॥ ५१ ॥

सुसंहशामित्यस्य गोतम ऋषिः । इन्द्रो देवता । विराट् पंक्तिश्छन्दः ।
पंचमः स्वरः ॥

॥ स इन्द्रः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

वह इन्द्र कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

सुसंद्दशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि ॥ प्र नूनं पू-
र्णबन्धुर स्तुतो यासि वशां अनु योजान्विन्द्र
ते हरी ॥ ५२ ॥

सुसंद्दशमिति सुसंद्दशम् । त्वा । वयम् । मघवन्निति म-
घवन् । वन्दिषीमहि ॥ प्र । नूनम् । पूर्णबन्धुरइति पू-
र्णबन्धुरः । स्तुतः । यासि । वशान् । अनु । योज । नु ।
इन्द्र । ते । हरीइति हरी ॥ ५२ ॥

पदार्थः— (सुसंद्दशम्) यः सुष्ठु पश्यति दर्शयति वा तम् । (त्वा)
त्वां तं वा । (वयम्) मनुष्याः । (मघवन्) परमोत्कृष्टधनयुक्तेश्वर । धन-
प्राप्तिहेतुर्वा । (वन्दिषीमहि) नमेम स्तुवीमहि । (प्र) प्रकृष्टार्थे । (नू-
नम्) निश्चयार्थे । (पूर्णबन्धुरः) यः पूर्णश्वासौ बन्धुरश्च सः । पूर्णस्य जग-
तो बन्धुरो बन्धनहेतुर्वा । (स्तुतः) स्तुत्या लक्षितः । (यासि) प्राप्नोसि प्रा-
पयति वा । अत्र पक्षे व्यत्ययः । (वशान्) कामयमानान् पदार्थान् ।
(अनु) पश्चात् । (योज) योजय युंक्ते वा । अत्रापि पूर्ववद्व्यत्ययदीर्घ-
त्वे । (नु) उपमार्थे । (इन्द्र) जगदीश्वर सूर्यस्य वा । (ते) तवास्य वा ।
(हरी) वलपराक्रमौ धारणाकर्षणे वा । अयं मंत्रः । शत० २।५।२।३८
व्याख्यातः ॥ ५२ ॥

अन्वयः— हे मघवन्निन्द्र वयं सुसंद्दशं त्वा त्वां नूनं वन्दिषीमहि
अस्माभिः स्तुतः पूर्णबन्धुरः संस्त्वं वशान्कामान्यासि प्रापयसि ते तव
हरी त्वमनु प्रयोजेत्येकः । वयं सुसंद्दशं मघवन् मघवंतं पूर्णबन्धुरं त्वा
तमिमं सूर्यलोकं नूनं वन्दिषीमहि । स्तुतः प्रकाशितगुणः सन्नयं वशा-
नुत्कृष्टव्यवहारसाधकान् कामान् यासि प्रापयति । हे विह्वंस्त्वं यथा

तेऽस्येन्द्रस्य हरी अस्मिन्जगति युक्तः । तथैव विद्यासिद्धिकराण्यनुप्र-
योजेति द्वितीयः ॥ ५२ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषोपमालंकारौ । मनुष्यैः सर्वजगद्धितकारी
जगदीश्वरो वंदितव्यो नैवेतरः । यथा सूर्यो मूर्तद्रव्याणि प्रकाशयति
तथोपासितः सोपि भक्तजनात्मसु विज्ञानोत्पादनेन सर्वान्सत्यव्यव-
हारान् प्रकाशयति तस्मान्नैवेश्वरं विहाय कस्यचिदन्यस्योपासनं कर्त-
व्यमिति ॥ ५२ ॥

पदार्थः— हे । (मघवन्) उत्तम २ विद्यादि धनयुक्त । (इन्द्र) विद्वान् तू ।
(वयम्) हमलोग । (सुसंदृशम्) अच्छे प्रकार व्यवहारोंके देखनेवाले । (ते) आपकी ।
(नूनम्) निश्चय करके । (वंदिषीमहि) स्तुति करें तथा हमलोगोंसे । (स्तुतः)
स्तुति किये हुए आप । (वशान्) इच्छा किये हुए पदार्थोंको । (यासि)
प्राप्त करतेहो और । (ते) अपने । (हरी) बलपराक्रमोंको आप (अनुप्र-
योज) हमलोगोंके सहायके अर्थ युक्त कीजिये ॥ १ ॥ (वयम्) हमलोग (सुसं-
दृशम्) अच्छे प्रकार पदार्थोंको दिखाने वा । (मघवन्) धनको प्राप्त कराने तथा ।
(पूर्णबंधुरः) सब जगत्के बंधनके हेतु । (त्वा) उस सूर्यलोककी । (नूनम्) नि-
श्चय करके । (वंदिषीमहि) स्तुति अर्थात् इसके गुण प्रकाश करके । (स्तुतः)
स्तुति किया हुआ यह हमलोगोंको । (वशान्) उत्तम २ व्यवहारोंकी सिद्धि करा-
नेवाली कामनाओंको । (यासि) प्राप्त कराता है । (नु) जैसे । (ते) इस सूर्यके ।
(हरी) धारण आकर्षण गुण जगत्में युक्त होते हैं वैसे आप हमलोगोंको विद्याकी
सिद्ध करनेवाले गुणोंको । (अनुप्रयोज) अच्छे प्रकार प्राप्त कीजिये ॥ ५२ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेष और उपमालंकार हैं । मनुष्योंको सब जगत्के
हित करनेवाले जगदीश्वरहीकी स्तुति करनी और किसीकी न करनी चाहिये ।
क्योंकि जैसे सूर्यलोक सब मूर्तिमान् द्रव्योंका प्रकाश करता है वैसे उपासना किया
हुआ ईश्वरभी भक्तजनोंके आत्माओंमें विज्ञानको उत्पन्न करनेसे सब सत्यव्यवहा-
रोंको प्रकाशित करता है इससे ईश्वरको छोड़कर और किसीकी उपासना कभी
नहीं करनी चाहिये ॥ ५२ ॥

मनोन्वित्यस्य बंधुर्ऋषिः । मनो देवता । अतिपादनिचृद्वायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

॥ अथ मनसो लक्षणमुपदिश्यते ॥

इसके आगे मनके लक्षणका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

मनो न्वाहामहे नाराशंसेन स्तोमेन पितृणां च

मन्मभिः ॥ ५३ ॥

मनः । नु । आ । ह्यामहे । नाराशंसेन । स्तोमेन । पितृणा-

म् । च । मन्मभिरिति मन्मभिः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(मनः) मननशीलं संकल्पविकल्पात्मकम् । (नु) क्षि-
प्रार्थे । (आ) समंतात् क्रियायोगे । (ह्यामहे) स्पर्धामहे । (नाराशंसेन)
नराणां समंताच्छंसः प्रशंसनं नराशंसः । नाराशंसेन निर्वृतस्तेन । (स्तो-
मेन) स्तुतियुक्तेन व्यवहारेण । (पितृणाम्) पालकानामृतूनां ज्ञानवतां
मनुष्याणां वा । (च) समुच्चये । (मन्मभिः) मन्यन्ते जानन्ति यैस्तैः । अत्र
सर्वधातुभ्यो मनिन् । उ० ४।१५८। इति मनिन्प्रत्ययः । अयं मंत्रः
शत० २।५।२।३९ व्याख्यातः ॥ ५३ ॥

अन्वयः— वयं नाराशंसेन स्तोमेन पितृणां च मन्मभिर्मनोऽन्वा-
ह्यामहे ॥ ५३ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्मनुष्यजन्मसाफल्यार्थं विद्यादिगुणयुक्तं मनः क-
र्तव्यम् । यथर्तवः स्वान्स्वान्गुणान् क्रमेण प्रकाशयन्ति । यथा च वि-
द्वांसः क्रमशोऽन्यामन्यां च विद्यां साक्षात्कुर्वन्ति तथैव सततमनुष्ठाय
विद्याप्रकाशौ प्राप्तव्यौ ॥ ५३ ॥

पदार्थः— हमलोग । (नाराशंसेन) पुरुषोंके अत्यंत प्रशंसनीय । (स्तोमेन)
स्तुतियुक्त व्यवहार और (पितृणाम्) पालना करनेवाले ऋतु वा ज्ञानवान् मनुष्योंके ।
(मन्मभिः) जिनसे सब गुण जाने जाते हैं उन गुणोंकेसे । (मनः) संकल्पविक-
ल्पात्मक चित्तको । (अन्वाह्यामहे) सब ओरसे हठाके दृढ़ करते हैं ॥ ५३ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको मनुष्यजन्मकी सफलताके लिये विद्या आदि गुणोंसे

युक्त मनको करना चाहिये जैसे ऋतु अपने २ गुणोंको क्रम २ से प्रकाशित करते हैं तथा जैसे विद्वान्लोग क्रम २ से अनेक प्रकारकी अन्य २ विद्याओंको साक्षात्कार करते हैं वैसाही पुरुषार्थ करके सब मनुष्योंको निरंतर विद्या प्राप्ति करनी चाहिये ॥ ५३ ॥

आनएत्वित्यस्य बंधुर्ऋषिः । मनो देवता । विराड् गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

॥ पुनस्तन्मनः कीदृशमित्युपदिश्यते ॥

फिर वह मन कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ॥

आ नऽएतु मनः पुनः ऋत्वे दक्षाय जीवसे ॥

ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ५४ ॥

आ । नः । एतु । मनः । पुनरिति पुनः । ऋत्वे । दक्षा-
य । जीवसे । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(आ) समंतात् । (नः) अस्मान् । (एतु) प्राप्नोतु । (मनः) स्मरणात्मकं चित्तम् । (पुनः) वारंवारं जन्मनि जन्मनि वा । (ऋत्वे) सद्ब्रिधाशुभकर्मानुभूतसंस्कारस्मृतये । ऋतुरिति कर्मनामसु पठितम् । निधं० २।१। (दक्षाय) बलप्राप्तये । दक्ष इति बलनामसु पठितम् । निधं० २।१। (जीवसे) जीवितुम् । अत्र तुमर्थे से० इत्यसे प्रत्ययः । (ज्योक्) निरंतरम् । (च) समुच्चये । (सूर्यम्) परमेश्वरं सवितृमंडलं प्राणं वा । (दृशे) द्रष्टुम् । अत्र दृशे विख्ये च । अ० ३।४।१। इत्ययं निपातितः । अयं मंत्रः । शत० २।५।२।३९ व्याख्यातः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—यन्मनश्चित्तं ज्योक् निरंतरं सूर्यं दृशे ऋत्वे दक्षाय जीवसे चान्येषां शुभकर्मणामनुष्ठानायास्ति तन्नोस्मान्पुनः पुनरासमंतादेतु प्राप्नोतु ॥ ५४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः श्रेष्ठकर्मानुष्ठानेन चित्तशुद्धिं कृत्वा पुनः पुनर्ज-

न्मनि चित्तप्राप्तिरेवापेक्षया येन मनुष्यजन्म प्राप्येश्वरोपासनं संराध्य नि-
रंतरं सद्धर्मोनुसेव्य इति ॥ ५४ ॥

पदार्थः— (मनः) जो स्मरण करानेवाला चित्त । (ज्यौक्) निरंतर । (सूर्यम्) परमेश्वर सूर्यलोक वा प्राणको । (दृशे) देखने वा । (ऋत्वे) उत्तम विद्या वा उत्तम कर्मोंकी स्मृति वा । (जीवसे) सौ वर्षसे अधिक जीने । (च) और अन्य शुभ कर्मोंके अनुष्ठानके लिये हैं वह । (नः) हमलोगोंको । (पुनः) बारंबार जन्ममें । (आ) सब प्रकारसे । (एतु) प्राप्त हो ॥ ५४ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको उत्तम कर्मोंके अनुष्ठानके लिये चित्तकी शुद्धि वा जन्ममें उत्तम चित्तकी प्राप्तिहीकी इच्छा करें जिससे मनुष्यजन्मको प्राप्त होकर ईश्वरकी उपासनाका साधन करके उत्तम २ धर्मोंका सेवन कर सकें ॥ ५४ ॥

पुनर्न इत्यस्य वंधुर्ऋषिः । मनो देवता । निचृद्वायत्री छन्दः ।

षड्जः । स्वरः ॥

॥ पुनर्मनःशब्देन बुद्धिरुपदिश्यते ॥

फिर मनशब्दसे बुद्धिका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः ॥ जीवं
व्रातं सचेमहि ॥ ५५ ॥

पुनः । नः । पितरः । मनः । ददातु । दैव्यः । जनः ॥

जीवम् । व्रातम् । सचेमहि ॥ ५५ ॥

पदार्थः— (पुनः) अस्मिन् जन्मनि पुनर्जन्मनि वा । (नः) अस्मभ्यम् । (पितरः) पात्यन्सुशिच्चाविद्यादानेन तत्संबुद्धौ । (मनः) धारणावर्ती बुद्धिम् । (ददातु) प्रयच्छतु । (दैव्यः) यो देवेषु विद्वत्सु जातो विद्वान् । अत्र देवाद्यत्रयौ । अ० ४।१।८५। इति वार्तिकेन प्राग्दीव्यतीयांतर्गते जातेर्थे यञ् प्रत्ययः । (जनः) यो विद्याधर्माभ्यां परोपकारान् जनयति प्रकटयति । (जीवम्) ज्ञानसाधनयुक्तम् । (व्रातम्) व्रतानां सत्यभाषणादीनां समूहस्तत् । (सचेमहि) समवेयाम । अयं मंत्रः । शत० २।५।२।३९ व्याख्यातः ॥ ५५ ॥

अन्वयः— हे पितरो जनका विद्याप्रदाश्च भवच्छिक्षया दैव्यो जनो विद्वान् नोऽस्मभ्यं पुनः पुनर्मनोधारणावतीं बुद्धिं ददातु । येन वयं जीवं ब्रातं सचेमहि समवेयाम ॥ ५५ ॥

भावार्थः—नहि मनुष्याणां विदुषां मातापित्राचार्याणां च सुशिक्षया विना मनुष्यजन्मसाफल्यं संभवति न च मनुष्यास्तया विना पूर्णं जीवनं कर्म च समवैतुं शक्नुवन्ति तस्मात्सर्वदा मातापित्राचार्यैः स्वसंतानानि सम्यगुपदेशेन शरीरात्मबलवन्ति कर्तव्यानीति ॥ ५५ ॥

पदार्थः— हे । (पितरः) उत्पादक वा अन्न शिक्षा वा विद्याको देकर रक्षा करनेवाले पिता आदि लोग आपकी शिक्षासे यह । (दैव्यः) विद्वानोंके बीचमें उत्पन्न हुआ । (जनः) विद्या वा धर्मसे दूसरेके लिये उपकारोंको प्रकट करनेवाला विद्वान्पुरुष । (नः) हमलोगोंके लिये । (पुनः) इस जन्म वा दूसरे जन्ममें । (मनः) धारणा करनेवाली बुद्धिको । (ददातु) देवे जिससे । (जीवम्) ज्ञान साधन युक्त जीवन वा । (ब्रातम्) सत्य बोलने आदि गुण समुदायको । (सचेमहि) अच्छे प्रकार प्राप्त करें ॥ ५५ ॥

भावार्थः— विद्वान्माता पिता आचार्योंकी शिक्षाके विना मनुष्योंका जन्म सफल नहीं होता और मनुष्य भी उस शिक्षाके विना पूर्ण जीवन वा कर्मके संयुक्त करनेको समर्थ नहीं हो सकते इससे सब कालमें विद्वान् मातापिता और आचार्योंको उचित है कि अपने पुत्र आदिको । अच्छे प्रकार उपदेशसे शरीर और आत्माके बलवाले करें ॥ ५५ ॥

वयमित्यस्य बन्धुर्ऋषिः । सोमो देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ।

॥ अथ सोमशब्देनेश्वरौषधिरसा उपदिश्यन्ते ॥

अब सोमशब्दसे ईश्वर और औषधियोंके रसोंका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः ॥ प्रजाव-

न्तः सचेमहि ॥ ५६ ॥

वयम् । सोम । व्रते । तव । मनः । तनूषु । बिभ्रतः ॥

प्रजावन्त इति प्रजाऽवन्तः ॥ सचेमहि ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(वयम्) मनुष्याः । (सोम) सुवति चराचरं जगत्तत्संबुद्धौ जगदीश्वर अथवा । सूयन्ते रसा यस्मात्स सोम ओषधिराजः । (व्रते) सत्यभाषणादिधर्मानुष्ठाने । (तव) अस्य वा । (मनः) अन्तःकरणस्याहंकारादिवृत्तिम् । (तनूषु) विस्तृतसुखशरीरेषु । (विभ्रतः) धारयन्तः । पोषयन्तश्च । (प्रजावन्तः) वह्नयः सुसंतानराष्ट्राख्याः प्रजा विद्यन्ते येषान्ते । अत्र भूम्न्यर्थे मतुप् । (सचेमहि) समवेयाम् ॥ ५६ ॥

अन्वयः— हे सोम जगदीश्वर तव सत्याचरणरूपे व्रते वर्त्तमानास्तनूषु मनो विभ्रतः प्रजावन्तः सन्तो वयं सर्वैः सुखैः सचेमहि समवेयामेत्येकः ॥ तवास्य सोमस्य व्रते सत्याचरणानिमित्ते तनूषु मनो विभ्रतः सन्तः प्रजावन्तो भूत्वा वयं सर्वैः सुखैः सचेमहि नित्यं समवेयामेति द्वितीयः ॥ ५६ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालङ्कारः । ईश्वरस्याज्ञायां वर्त्तमाना मनुष्याः शरीरात्मसुखं नित्यं प्राप्नुवन्ति । एवं सोमाद्योषधिसेविनोपि तत्सुखं समवयन्ति । नेतर इति ॥ ५६ ॥

पदार्थः— हे (सोम) सब जगत्को उत्पन्न करनेवाले जगदीश्वर । (तव) आपको (व्रते) सत्यभाषण आदि धर्मोंके अनुष्ठानमें वर्त्तमान होके । (तनूषु) बड़े सुखयुक्त शरीरोंमें । (मनः) अन्तःकरणकी अहंकारादिवृत्तिकी । (विभ्रतः) धारण करते हुए और । (प्रजावन्तः) बहुत पुत्र आदि वा राष्ट्र आदि धनवाले होके हमलोग । (सचेमहि) सब सुखोंको प्राप्त होवें ॥ १ ॥ (तव) इस । (सोम) सोमलता आदि ओषधियोंके । (व्रते) सत्य गुण ज्ञानसे सेवनमें । (तनूषु) सुखयुक्त शरीरोंमें । (मनः) चित्तकी वृत्तिकी । (विभ्रतः) धारण करते हुए । (प्रजावन्तः) पुत्रराज्य आदि धनवाले होकर । (वयम्) हमलोग । (सचेमहि) सब सुखोंको प्राप्त होवें ॥ २ ॥ ५६ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालङ्कार है । ईश्वरकी आज्ञामें वर्त्तमान हुए मनुष्य लोग शरीर आत्माके सुखोंको निरंतर प्राप्त होते हैं । इसी प्रकार युक्तिसे सोम आदि ओषधियोंके सेवनेसे उन सुखोंको प्राप्त होते हैं परन्तु आलसी मनुष्य नहीं ५६

एष तद्वत्स्यस्य बन्धुर्ऋषिः । रुद्रो देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः
स्वरः ॥

॥ अथ मनोलक्षणकथनानन्तरं प्राणलक्षणमुपदिश्यते ॥

मनके लक्षण कहनेके अनन्तर प्राणके लक्षणका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राम्बिकया तं जुषस्व
स्वाहा ॥ एष ते रुद्र भाग आखुस्ते पशुः ॥ ५७ ॥

एषः । ते । रुद्र । भागः । सह । स्वस्त्रा । अम्बिकया ।
तम् । जुषस्व । स्वाहा ॥ एषः । ते । रुद्र । भागः । आ-
खुः । ते । पशुः ॥ ५७ ॥

पदार्थः— (एषः) प्रत्यक्षः । (ते) तवास्य वा । (रुद्र) रोदत्यन्याय-
कारिणो जनान् स रुद्रः स्तोता तत्संबुद्धौ । रुद्र इति स्तोतृनामसु प-
ठितम् । निघं० ३।१६। रुद्र इत्येतस्य त्रयस्त्रिंशद्देवव्याख्याने प्राणसंज्ञे-
त्युक्तम् ॥ रुद्रो रौतीति सतो रोख्यमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा यदरुद-
त्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकं यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रवि-
कम् । निरु० १०।५। रोर्देणिलुक् च । उ० २।२२। अनेन रुद्रशब्दः सि-
द्धः (भागः) सेवनीयः । (सह) संगे । (स्वस्त्रा) सुष्ठ्वस्यति प्रक्षिपति
यया विद्यया क्रियया वा तया । सावसेर्ऋन् ॥ उ० २।१२। अनेन
स्वसृशब्दः सिध्यति । (अम्बिकया) अम्बते शब्दयति यया तया ।
(तम्) भागम् । (जुषस्व) सेवस्व सेवते वा । अत्र पक्षे व्यत्ययो ल-
ङर्थे लोट् च । (स्वाहा) शोभनं देयमादेयमाह यया सा । (एषः) व-
क्ष्यमाणः । (ते) तवास्य वा । (रुद्र) उक्तार्थः । (भागः) भजनीयः ।
(आखुः) समन्तात्स्वनत्यवदृणाति येन भोजनसाधनेन सः । अत्र ।
आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच्च ॥ उ० १।३३। इति कुप्रत्ययो ङित्संज्ञा
च । (पशुः) यो दृश्यते भोग्यपदार्थसमूहः समक्षे स्थापितः सः ।

अत्र । अंजिदृशिकमि० १।२७। इत्यौणादिकसूत्रेणास्य सिद्धिः । अयं मंत्रः । १।०२।५।३।१।१०। व्याख्यातः ॥ ५७ ॥

अन्वयः— हे रुद्र स्तोतस्ते तवैषो भागोस्ति तं त्वमम्बिकया स्वस्त्रासह जुषस्व । हे रुद्र ते तवैषोऽयं भागः स्वाहास्ति तं सेवस्व । हे रुद्र ते तवैष आखुः पशुश्चास्ति तं जुषस्व सेवस्वेत्येकः ॥ योऽयं रुद्रः प्राणस्तेऽस्य रुद्रस्य योऽयं भागोयमम्बिकया स्वस्त्रा सह जुषस्व सेवते तेऽस्य रुद्रस्यैषोऽयं स्वाहाभागस्तथा यस्तेऽस्याखुः पशुश्चास्ति यमयं सततं सेवते तं सर्वे मनुष्याः सेवन्ताम् ॥ ५७ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालङ्कारः । यथा भ्राता प्रियया विदुष्या भगिन्या सह वेदादिशब्दविद्यां पठित्वाऽऽनन्दं भुङ्क्ते यथा चाऽयं प्राणः श्रेष्ठया शब्दविद्यया प्रियो जायते । तथैव विद्वान् शब्दविद्यां प्राप्य सुखी जायते । नैताभ्यां विना कश्चिदपि सत्यं ज्ञानं सुखभोगं च प्राप्तुं शक्नोतीति ॥ ५७ ॥

पदार्थः— हे । (रुद्र) अन्यायकारी मनुष्योंको रुलानेवाले विद्वान् । जो (ते) तेरा । (एषः) यह । (भागः) सेवन करने योग्य पदार्थसमूह है उसको तू । (अम्बिकया) वेदवाणी वा । (स्वस्त्रा) उत्तम विद्या वा क्रियाके । (सह) साथ । (जुषस्व) सेवन कर । तथा हे । (रुद्र) विद्वान् । जो (ते) तेरा । (एषः) यह । (भागः) धर्मसे सिद्ध अंश वा । (स्वाहा) वेदवाणी है उसका सेवन कर और हे (रुद्र) विद्वान् । जो (ते) तेरा । (एषः) यह । (आखुः) खोदने योग्य शस्त्र वा । (पशुः) भोग्यपदार्थ है । (तम्) उसको । (जुषस्व) सेवन कर ॥ १ ॥ जो । (एषः) यह । (रुद्र) प्राण है । (ते) जिसका । (एषः) यह । (भागः) भाग है जिसको । (अम्बिकया) वाणी वा । (स्वस्त्रा) विद्याक्रियाके । (सह) साथ । (जुषस्व) सेवन करता वा जो । (ते) जिसका । (स्वाहा) सत्यवाणीरूप । (भागः) भाग है और जो इसके । (आखुः) खोदनेवाले पदार्थ वा । (पशुः) दर्शनीय भोग्यपदार्थ हैं । जिसका यह (जुषस्व) सेवन करता है उसका सेवन सब मनुष्य सदा करें ॥ ५७ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालङ्कार है । जैसे भाई पूर्ण विद्यायुक्त अपनी बहिनके साथ वेदादि शब्द विद्याको पढ़कर आनन्दको भोगता है वैसे विद्वान् भी

विद्याको प्राप्त होकर सुखी होता है। जैसे यह प्राण श्रेष्ठशब्द विद्यासे प्रिय आनन्ददायक होता है वैसे सुशिक्षित विद्वान् भी सबको सुख करनेवाला होता है इन दोनोंके विना कोई भी मनुष्य सत्यज्ञान वा सुखभोगोंको प्राप्त होनेको समर्थ नहीं हो सकता ॥ ५७ ॥

अव रुद्रमित्यस्य बन्धुर्ऋषिः । रुद्रो देवता । विराट् पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ रुद्रशब्देनेश्वर उपदिश्यते ॥

अब अगले मंत्रमें रुद्रशब्दसे ईश्वरका उपदेश किया है ।

अव रुद्रमदीमहाव देवन्त्र्यम्बकम् यथा नो वस्य-
सस्करद्यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो व्यवसाय-
यात् ॥ ५८ ॥

अव । रुद्रम् । अदीमहि । अव । देवम् । त्र्यम्बकमिति
त्रिऽअम्बकम् । यथा । नः । वस्यसः । करत् । यथा ।
नः । श्रेयसः । करत् । यथा । नः । व्यवसाययादिति
विऽअवसाययात् ॥ ५८ ॥

पदार्थः— (अव) विनिग्रहार्थे । (रुद्रम्) दुष्टानां रोदयितारं परमेश्वरम् । (अदीमहि) सर्वाणि दुःखानि क्षाययेम नाशयेम । अत्र दीङ् क्षय इत्यस्माह्लिङ्गर्थे लङ् बहुलं छन्दसीति श्यनो लुक् । (अव) अवगमार्थे । (देवम्) दातारम् । (त्र्यम्बकम्) अमति येन ज्ञानेन तदम्बं त्रिषु कालेष्वेकरसं ज्ञानं यस्य तम् । अत्र । अमगत्यादिष्वस्माद्वाहुलकेन करणकारके वः प्रत्ययस्ततः । शेषाहिभाषा ॥ अ० ५।४।१५४। इति समासान्तः कप् प्रत्ययः । (यथा) येन प्रकारेण । (नः) अस्मान् । (वस्यसः) येऽतिशयेन वसन्ति ते वसीयांसस्तान् । अत्र छान्दसो वर्णलोपो वेतीकारलोपः । (करत्) कुर्यात् । अयं लेट्प्रयोगः । डुकृञ्करण इत्य-

स्य भ्वादिगणान्तर्गतपठितत्वाच्छविकरणोऽत्र गृह्यते । तनादिभिः सह पाठादुविकरणोपि । कः कर्त्तुं करोति कृधिकृतेष्वनदितेः । अ० ८ । ३ । ५० । नित्यं करोतेः । अ० ६ । ४ । १०८ । एताभ्यां हाभ्यां ज्ञापकाभ्यामप्युभय-गणप्रयोगः कृत्र् गृह्यते । (यथा) (नः) अस्मान् । (श्रेयसः) अतिशयेन प्रशस्तान् । (कर्त्तुं) कुर्यात् । अत्रापि लेट् । (यथा) (नः) अस्मान् । (व्यवसाययात्) निश्चयवतः कुर्यात् । अयं व्यवपूर्वात् षोऽन्तकर्मणीति एयन्ताद्धातोः प्रथमपुरुषैकवचने तिपि लेट्प्रयोगः । अयं मंत्रः । शत० २ । ५ । ३ । ११ ॥ व्याख्यातः ॥ ५८ ॥

अन्वयः— वयं व्यम्बकं देवं रुद्रं जगदीश्वरमुपास्य दुःखान्यवादी-मह्यवक्षाययेम । स यथा नोऽस्मान् वस्यसोऽव कश्चिन्मनुष्यः श्रेयसोऽव कश्चिन्मनुष्यः नोऽस्मान् व्यवसाययात् । तथा तं वसीयांसं श्रेयांसं व्यवसायप्रदं परमेश्वरमेव प्रार्थयामः ॥ ५८ ॥

भावार्थः— नहीश्वरस्योपासनेन विना कश्चिन्मनुष्यः सर्वदुःखान्तं गच्छति यः सर्वान् सुखनिवासान्प्रशस्तान्सत्यनिश्चयान्करोति तस्यैवाज्ञा सर्वैः पालनीयेति ॥ ५८ ॥

पदार्थः— हमलोग । (व्यम्बकम्) तीनों कालमें एकरस ज्ञानयुक्त । (देवम्) देने वा । (रुद्रम्) दुष्टोंको रुलानेवाले जगदीश्वरकी उपासना करके सब दुःखोंको (अवादीमहि) अच्छेप्रकार नष्ट करै । (यथा) जैसे परमेश्वर । (नः) हमलोगोंको । (वस्यसः) उत्तम २ वास करनेवाले । (अवाकर्त्तुं) अच्छेप्रकार करे । (यथा) जैसे । (नः) हमलोगोंको । (श्रेयसः) अत्यन्तश्रेष्ठ । (कर्त्तुं) करे । (यथा) जैसे । (नः) हमलोगोंको । (व्यवसाययात्) निश्चयवाले करे वैसे सुखपूर्वक निवास कराने वा उत्तम गुणयुक्त तथा सत्यपनसे निश्चय देनेवाले परमेश्वरहीकी प्रार्थना करें ॥ ५८ ॥

भावार्थः— कोई भी मनुष्य ईश्वरकी उपासना वा प्रार्थनाके बिना सब दुःखोंके अन्तको नहीं प्राप्त हो सकता । क्योंकि वही परमेश्वर सब सुखपूर्वक निवास वा उत्तम २ सत्य निश्चयोंको कराता है इससे जैसी उसकी आज्ञा है उसका पाल-

न वैसाही सब मनुष्योंको करना योग्य हैं ॥ ५८ ॥

भेषजमसीत्यस्य बन्धुर्ऋषिः । रुद्रो देवता । स्वराङ् गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह परमेश्वर कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

भेषजमसि भेषजङ्गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् ॥

सुखम्मेषाय मेष्यै ॥ ५९ ॥

भेषजम् । असि । भेषजम् । गवे । अश्वाय । पुरुषाय ।

भेषजम् ॥ सुखमिति सुखम् । मेषाय । मेष्यै ॥ ५९ ॥

पदार्थः— (भेषजम्) शरीरान्तःकरणेन्द्रियात्मनां सर्वरोगाऽपहार-
कमौषधम् । (असि) (भेषजम्) अविद्यादिक्लेशनिवारकम् । (गवे) इ-
न्द्रियधेनुसमूहाय । (अश्वाय) तुरङ्गाद्याय । (पुरुषाय) पुरुषप्रभृतये ।
(भेषजम्) रोगनिवारकम् । (सुखम्) । सुखं कस्मात्सुहितं खेभ्यः खं
पुनः खवतेः । निरु० । ३ । १३ । (मेषाय) अवये । (मेष्यै) तत्स्त्रियै ।
अयं मंत्रः । शत० । २ । ५ । ३ । ११ । व्याख्यातः ॥ ५९ ॥

अन्वयः— हे रुद्र जगदीश्वर यः शरीररोगनाशकत्वाद् भेषजम-
स्यात्मरोगदूरीकरणाद् भेषजमस्येवं सर्वेषां दुःखनिवारकत्वाद्भेषजमसि
स त्वं नोऽस्मभ्यमस्माकं वा गवेऽश्वाय पुरुषाय मेषाय मेष्यै सुखं देहि ५९

भावार्थः— नहि परमेश्वरोपासनेन विना शरीरात्मप्रजानां दुःखा-
पनयो भूत्वा सुखं जायते । तस्मात्सर्वैर्मनुष्यैरीश्वरौषधसेवनेन शरीरात्म-
प्रजापशूनां प्रयत्नेन दुःखानि निवार्य सुखं जननीयमिति ॥ ५९ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर जो आप । (भेषजम्) शरीर अन्तःकरण इन्द्रिय
और गाय आदि पशुओंके रोगनाश करनेवाले । (असि) हैं । (भेषजम्) अविद्या-
दि क्लेशोंको करनेवाले । (असि) हैं । सो आप । (नः) हमलोगोंके । (गवे) गौ
आदि । (अश्वाय) घोड़ा आदि । (पुरुषाय) सब मनुष्य (मेषाय) भेड़ा और ।

(मेष्ट्यै) भेद आदिकी स्त्रियोंके लिये । (सुखम्) उत्तम २ सुखोंकी । अच्छीप्रकार दीजिये ॥ ५९ ॥

भावार्थः— किसी मनुष्यका परमेश्वरकी उपासनाके बिना शरीर आत्मा और प्रजाका दुःख दूर होकर सुख नहीं हो सकता इससे उसकी स्तुति प्रार्थना और उपासना आदिके करने और ओषधियोंके सेवनसे शरीर आत्मा पुत्र मित्र और पशु आदिके दुःखोंकी यत्नसे निवृत्त करके सुखोंकी सिद्ध करना उचित है ॥ ५९ ॥

व्यम्बकमित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । रुद्रो देवता । विराड् ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनः स कीदृश इत्युपादिश्यते ॥

फिर वह कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ॥ उर्वारु-
कमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ त्र्य-
म्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् ॥ उर्वारु-
कमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुतः ॥ ६० ॥

त्र्यम्बकमिति त्रिऽत्र्यम्बकम् । यजामहे । सुगन्धिमिति सुऽग-
न्धिम् । पुष्टिवर्धनमिति पुष्टिऽवर्धनम् ॥ उर्वारुकमिवे-
त्युर्वारुकम्ऽइव । बन्धनात् । मृत्योः । मुक्षीय । मा ।
अमृतात् ॥ त्र्यम्बकमिति त्रिऽत्र्यम्बकम् । यजामहे । सु-
गन्धिमिति सुऽगन्धिम् । पतिवेदनमिति पतिऽवेदनम् ॥
उर्वारुकमिवेत्युर्वारुकम्ऽइव । बन्धनात् । इतः । मु-
क्षीय । मा । अमुतः ॥ ६० ॥

पदार्थः— (त्र्यम्बकम्) उक्तार्थं जगदीश्वरम् । (यजामहे) नित्यं पूजयेमहि । (सुगन्धिम्) शोभनः शुद्धो गन्धो यस्मात्तम् । अत्र । गन्ध-
स्येदुत्पत्तिसुसुरभिभ्यः ॥ अ० ५।४।१।३५। इति सूत्रेण समासान्त इ-
कारादेशः । (पुष्टिवर्धनम्) पुष्टेः शरीरात्मबलस्य वर्धनस्तम् अत्र न-

न्धादित्वाल्लुथुः प्रत्ययः । (उर्वारुकमिव) यथोर्वारुकफलं पक्वं भूत्वाऽ-
मृतात्मकं भवति । (बन्धनात्) । लतासम्बन्धात् । (मृत्योः) प्राण-
शरीरात्मवियोगात् । (मुक्षीय) मुक्तो भूयासम् । (मा) निषेधे ।
(अमृतात्) मोक्षसुखात् । (च्यम्बकम्) सर्वाध्यक्षम् । (यजामहे)
सत्कुर्वीमहि । (सुगन्धिम्) सुष्ठु गन्धो यस्मिँस्तम् । (पतिवेदनम्)
पाति रक्षति स पतिः पतेर्वेदनं प्रापणं ज्ञानं वा यस्मात्तम् । (उर्वारुक-
मिव) उक्तार्थः । (बन्धनात्) उक्तार्थः । (इतः) अस्माच्छरीरान्मर्त्य-
लोकाद्वा । (मुक्षीय) पृथग्भूयासम् । (मा) निषेधार्थे । (अमुतः)
मोक्षाख्यात्परलोकात्परजन्मसुखफलाद्धर्माद्वा ॥ अत्राह यास्को निरु-
क्ते । च्यम्बको रुद्रस्तं च्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं सगन्धिं सुष्ठु गन्धिं
पुष्टिवर्द्धनं पुष्टिकारकमिवोर्वारुकमिव फलं बन्धनादारोधनान्मृत्योः
सकाशान्मुंचस्व माम् । निरु० १३।४८। अयं मंत्रः । शत० २।५।३।
१२-१४। व्याख्यातः ॥ ६० ॥

अन्वयः— वयं सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं च्यम्बकं देवं यजामहे नित्यं पू-
जयेमहि । एतस्य कृपयाऽहं बन्धनादुर्वारुकमिव मृत्योर्मुक्षीय मुक्तोभू-
यासम् । अमृतान्मा मुक्षीमहि मा श्रद्धारहिताभूयास्म । वयं सुगन्धिं
पतिवेदनं च्यम्बकं सर्वस्वामिनं जगदीश्वरं यजामहे सततं सत्कुर्वीमहि ।
एतदनुग्रहेणाहं बन्धनादुर्वारुकमिवेतो मुक्षीय पृथग्भूयासम् । वयम-
मुतो मोक्षसुखात्सत्यसुखफलाद्धर्माद्विरक्ता मा भूयास्म ॥ ६० ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । नैव मनुष्या ईश्वरं विहाय कस्या-
प्यन्यस्य पूजनं कुर्युः । तस्य वेदाविहितत्वेन दुःखफलत्वात् । यथोर्वारु-
कफलं यदा लतायां लग्नं सत्स्वयं पक्वं भूत्वा समयं प्राप्य लताबन्ध-
नान्मुक्ता सुस्वादु भवति । तथैव वयं पूर्णमायुर्भुक्ता शरीरं त्यक्त्वा मुक्तिं
प्राप्नुयाम । मा कदाचिन्मोक्षप्राप्त्यनुष्ठानात्परलोकात्परजन्सनो वा विर-

क्ता भवेम । नैव नास्तिकत्वमाश्रित्य कदाचिदीश्वरस्यानादरं कुर्व्याम ।
यथा व्यावहारिकसुखायान्नजलादिकमीप्सन्ति । तथैवेश्वरे वेदेषु तदु-
क्तधर्मे मुक्तौ च नित्यं श्रद्धधीमहि ॥ ६० ॥

पदार्थः— हमलोग जो । (सुगन्धिम्) शुद्ध गन्धयुक्त । (पुष्टिवर्धनम्) शरीर
आत्मा और समाजके बलको बढ़ानेवाला । (त्र्यम्बकम्) रुद्ररूप जगदीश्वर है उ-
सकी । (यजामहे) निरन्तर स्तुति करें । इसकी कृपासे । (उर्वारुकमिव) जैसे
खर्बूजा फल पक कर । (बन्धनात्) लताके संबन्धसे छूट कर अमृतके तुल्य होता
है वैसे हमलोग भी । (मृत्योः) प्राण वा शरीरके वियोगसे । (मुक्षीय) छूट जावें ।
(अमृतात्) और मोक्षरूप सुखसे । (मा) श्रद्धारहित कभी न होवें ॥ तथा हम-
लोग । (सुगन्धिम्) उत्तम गन्धयुक्त । (पतिवेदनम्) रक्षा करनेहारे स्वामीको
देनेवाले । (त्र्यम्बकम्) सबके अध्यक्ष जगदीश्वरका । (यजामहे) निरन्तर सत्कार-
पूर्वक ध्यान करें । और इसके अनुग्रहसे । (उर्वारुकमिव) जैसे खर्बूजा पक कर ।
(बन्धनात्) लताके संबन्धसे छूट कर अमृतके समान मिष्ट होता है । वैसे हमलो-
ग भी । (इतः) इस शरीरसे । (मुक्षीय) छूट जावें । (अमृतः) मोक्ष और अन्य
जन्मके सुख और सत्यधर्मके फलसे । (मा) पृथक् न होवें ॥ ६० ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें उपमालङ्कार है । मनुष्यलोग ईश्वरको छोड़कर कि-
सीका पूजन न करें । क्योंकि वेदसे अविहित और दुःखरूप फल होनेसे परमात्मा-
से भिन्न दूसरे किसीकी उपासना न करनी चाहिये । जैसे खर्बूजा फल लतामें लगा
हुआ अपने आप पकर समयके अनुसार लतासे छूटकर सुन्दर स्वादिष्ट हो जाता
है वैसेही हमलोग पूर्ण आयुको भोग कर शरीरको छोड़के मुक्तिको प्राप्त होवें
कभी मोक्षकी प्राप्तिके लिये अनुष्ठान वा परलोककी इच्छासे अलग न होवें । और
न कभी नास्तिक पक्षको लेकर ईश्वरका अनादर भी करें । जैसे व्यवहारके सुखों-
के लिये अन्नजल आदिकी इच्छा करते हैं वैसेही हमलोग ईश्वर, वेद, वेदोक्तधर्म,
और मुक्ति होनेके लिये निरन्तर श्रद्धा करें ॥ ६० ॥

एतत्त इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । भुरिगास्तारपंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

अथ रुद्रशब्देन शूरवीरकृत्यमुपादिश्यते ॥

अब अगले मन्त्रमें रुद्रशब्दसे शूरवीरके कर्मोंका उपदेश किया है ।

एतत्ते रुद्रावसं तेन परो मूर्जवतोतीहि ॥ अवंत-

तधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासा अहिंसन्नः
शिवोऽतीहि ॥ ६१ ॥

एतत् । ते । रुद्र । अवसम् । तेन । परः । मूजवत इति
मूजवतः । अति । इहि ॥ अवततधन्वेत्यवततधन्वा ।
पिनाकावस इति पिनाकऽवसः । कृत्तिवासा इति कृ-
त्तिवासाः । अहिंसन् । नः । शिवः । अति । इहि ६१

पदार्थः— (एतत्) उक्तं वक्ष्यमाणं च । (ते) तव । (रुद्र) यो रोद-
यति शत्रूस्तत्संबुद्धौ शूरवीर । (अवसम्) रक्षणं स्वाम्यर्थं वा (तेन) र-
क्षणादिना । (परः) प्रकृष्टः समर्थः । (मूजवतः) बहवो मूजा घासा-
दयो विद्यन्ते यस्मिन् तस्मात् पर्वतात् । मूजवान् पर्वतः । निरु० १।८।
(अति) अतिक्रमणे । (इहि) उल्लङ्घय । अत्रान्तर्गतो ण्यर्थः । (अव-
ततधन्वा) अवेति निगृहीतं ततं विस्तृतं धनुर्येन सः । (पिनाकावसः)
पिनष्टि शत्रून् येन तत् । पिनाकं तेनावसो वा पिनाकस्यावसो रक्षणं
यस्मात्सः । पिनाकं प्रतिपिनष्ट्येनेन । निरु० ३।२१। (कृत्तिवासाः) कृ-
त्तिश्चर्म तद्दृढानि वासांसि धृतानि येन सः । (अहिंसन्) अनाशयन्
रक्षन्सन् । (नः) अस्मान् । (शिवः) सुखप्रदः । (अति) अभिपूजि-
तार्थे । (निरु० १।३।) (इहि) प्राप्नुहि । अयं मंत्रः । शत० १।२।५।३।१६।१७।
व्याख्यातः ॥ ६१ ॥

अन्वयः— हे रुद्र शूरवीर विहन् युद्धविद्याविचक्षण सेनाध्यक्षावत-
तधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासाः शिवः परः प्रकृष्टसामर्थ्यः संस्त्वं
मूजवतः पर्वतात् परं शत्रून्तोह्युल्लङ्घय तस्मात् पारंगमय । यदेतत्ते
तवावसं पालनमस्ति तेनास्मानहिंसन्नतीहि ॥ ६१ ॥

भावार्थः— हे मनुष्या अजातशत्रुभिर्युष्माभिर्भूत्वा निश्शत्रुकं राज्यं
कृत्वा सर्वाण्यस्त्रशस्त्राणि संपाद्य दुष्टानां दण्डहिंसाभ्यां श्रेष्ठानां पाल-

नेन भवितव्यम् । यतो न कदाचिद्दुष्टाः सुखिनः श्रेष्ठा दुःखिताश्च भवेयुरिति ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे । (रुद्र) शत्रुओंको रूलानेवाले युद्धविद्यामें कुशल सेनाध्यक्ष विद्वान् । (अवततधन्वा) युद्धके लिये विस्तारपूर्वक धनुको धारण करने । (पिनाकावसः) पिनाक अर्थात् जिस शस्त्रसे शत्रुओंके बलको पीसके अपनी रक्षा करने । (कृत्तिवासाः) चमड़े और कवचोंके समान दृढ़ वस्त्रोंके धारण करने । (शिवः) सब सुखोंके देने और । (परः) उत्तम सामर्थ्यवाले शूर वीर पुरुष आप । (मूजवतः) मूँजघास आदियुक्त पर्वतसे दूसरे देशमें शत्रुओंको । (अतीहि) प्राप्त कीजिये । (एतत्) जो यह । (ते) आपका । (अवसम्) रक्षण करना है । (तेन) उससे । (नः) हमलोगोंकी । (अहिंसन्) हिंसाको छोड़कर रक्षा करते हुए आप । (अतीहि) सब प्रकारसे हमलोगोंका सत्कार कीजिये ॥ ६१ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो, तुमको शत्रुओंसे रहित होकर राज्यको निष्कण्टक करके सब अस्त्रशस्त्रोंका संपादनकरके दुष्टोंका नाश और श्रेष्ठोंकी रक्षा करो । जिससे दुष्ट शत्रु सुखी और सज्जनलोग दुःखी कदापि न हों ॥ ६१ ॥

त्र्यायुषमित्यस्य नारायण ऋषिः । रुद्रो देवता । उष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

मनुष्येण कीदृशमायुर्भोक्तुमीश्वरः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ।

मनुष्यको कैसा आयुभोगनेके लिये ईश्वरकी प्रार्थना करनी चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् ॥ यद्देवेषु

त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ॥ ६२ ॥

त्र्यायुषमिति त्रिऽत्र्यायुषम् । जमदग्नेरिति जमत् ऽग्नेः ।

कश्यपस्य । त्र्यायुषमिति त्रिऽत्र्यायुषम् ॥ यत् । देवेषु ।

त्र्यायुषमिति त्रिऽत्र्यायुषम् । तत् । नः । अस्तु । त्र्यायुषमिति त्रिऽत्र्यायुषम् ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(त्र्यायुषम्) त्रीणि च तान्यायुषि च त्र्यायुषम् । बाल्ययौवनवृद्धावस्थासुखकरम् । इदं पदं । अचतुरविचतुर० । अ० ५।४।७७।

इति सूत्रे समासान्तत्वेन निपातितम् । (जमदग्नेः) चक्षुषः । चक्षुर्वै ज-
मदग्निर्ऋषिर्यदेनेन जगत्पश्यत्यथो मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिः । शत०
८।१।२।३। जमदग्नयः प्रजविताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा तैरभिहुतो
भवति । निरु० ७।२४। अनेनापि प्रमाणेन रूपगुणग्राहकं चक्षुर्गृह्यते ।
(कश्यपस्य) आदित्यस्येश्वरस्य । प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृज-
ताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात् कूर्म्मः । कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्वाः
प्रजाः काश्यप्य इति । श० ७।४।१।५। अनेन प्रमाणेनेश्वरस्य कश्यपसं-
ज्ञा । एतन्निर्मितं त्रिगुणमायुर्लभेमहीत्यभिप्रायः । (त्र्यायुषम्) ब्रह्मच-
र्य्यगृहस्थवानप्रस्थाश्रमसुखसंपादकं त्रिगुणमायुः । (यत्) यादृशं या-
वत् । (देवेषु) विद्वत्सु । विद्वांसो हि देवाः । श० ३।५।६।१०। (त्र्या-
युषम्) विद्याशिच्चापरोपकारसहितं त्रिगुणमायुः । (तत्) तादृशं तावत् ।
(नः) अस्माकम् । (अस्तु) भवतु । (त्र्यायुषम्) पूर्वोक्तं त्रिगुणमायुः ।
अत्र । एतेर्णिञ्च ॥ उ० २।११४। अनेनेण धातोरुसिः प्रत्ययो णिह-
त्वाद्बुद्धिः । ईयते प्राप्यते यत्तदायुः । अयं मंत्रः । शत० २।५।४।१-७।
व्याख्यातः ॥ ६२ ॥

अन्वयः— हे रुद्र जगदीश्वर तव कृपया यद्देवेषु त्र्यायुषं यज्जम-
दग्नेस्त्र्यायुषं कश्यपस्य तव व्यवस्थासिद्धं त्र्यायुषमस्ति तन्नोऽस्माकमस्तु ।

भावार्थः— अत्र चक्षुरिन्द्रियाणां कश्यप ईश्वरः स्रष्टृणामुत्तमोऽस्ती-
ति विज्ञेयम् । त्र्यायुषमित्यस्य चतुरावृत्त्या त्रिगुणादधिकं चतुर्गुणम-
प्यायुः संगृह्यैतत्प्राप्त्यर्थं जगदीश्वरं प्रार्थ्य स्वेन पुरुषार्थश्च कर्त्त-
व्यः । तद्यथा हे जगदीश्वर भवत्कृपया यथा विद्वांसो विद्यापरोपकारध-
र्मानुष्ठानेनानन्दतया त्रीणि शतानि वर्षाणि यावत्तावदायुर्भुजते । तथैव
यन्निविधताव्यतिरिक्तं शरीरेन्द्रियान्तःकरणप्राप्तासुखाढ्यं विद्याविज्ञान-
सहितमायुरस्ति तद्वयं प्राप्य त्रिशतवर्षं चतुःशतवर्षं वाऽऽयुः सुखेन

भुंजीमहीति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर आप । (यत्) जो । (देवेषु) विद्वानोंके वर्त्तमानमें । (त्र्यायुषम्) ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ और संन्यास आश्रमोंका परोपकारसे युक्त आयु वर्त्तता जो । (जमदग्नेः) चक्षु आदि इन्द्रियोंका । (त्र्यायुषम्) शुद्धि, बल, और पराक्रमयुक्त तीन गुण आयु और जो । (कश्यपस्य) ईश्वरप्रेरित । (त्र्यायुषम्) तिगुणी अर्थात् तीनसौ वर्षसे अधिकभी आयु । विद्यमान है । (तत्) उस इस शरीर आत्मा और समाजको आनन्द देनेवाले । (त्र्यायुषम्) तीनसौ वर्षसे अधिक आयुको । (नः) हमलोगोंको प्राप्त कीजिये ॥ ६२ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें चक्षुः सब इन्द्रियोंका और परमेश्वर सब रचना करनेहारोंमें उत्तम है ऐसा सब मनुष्योंको समझना चाहिये । और । (त्र्यायुषम्) इस पदकी चारवार आवृत्ति होनेसे तीनसौ वर्षसे अधिक चारसौ वर्षपर्यन्त भी आयुका ग्रहण किया है । इसकी प्राप्तिके लिये परमेश्वरकी प्रार्थना करके और अपना पुरुषार्थ करना उचित है । सो प्रार्थना इसप्रकार करनी चाहिये । हे जगदीश्वर आपकी कृपासे जैसे विद्वान्लोग विद्या धर्म और परोपकारके अनुष्ठानसे आनन्दपूर्वक तीनसौ वर्षपर्यन्त आयुको भोगते हैं । वैसेही तीन प्रकारके तापसे रहित शरीर, मन, बुद्धि, चित्त, अहंकाररूप अन्तःकरण इन्द्रिय और प्राण आदिको सुख करनेवाले विद्या विज्ञानसे सहित आयुको हमलोग प्राप्त होकर तीनसौ वा चारसौ वर्षपर्यन्त सुखपूर्वक भोगें ॥ ६२ ॥

शिवोनामासीत्यस्य नारायण ऋषिः ॥ रुद्रो देवता । भुरिग्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ रुद्रशब्देनोपदेशकगुणा उपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मंत्रमें रुद्रशब्दसे उपदेश करनेहारोंके गुणोंका उपदेश किया है ।

शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते अस्तु
मा मा हिंसीः ॥ निर्वर्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रज-
ननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ६३
शिवः । नाम । असि । स्वधितिरिति स्वधितिः । ते । पि-
ता । नमः । ते । अस्तु । मा । मा । हिंसीः ॥ नि ।

वर्त्तयामि । आयुषे । अन्नाद्यायेत्यन्नऽअद्याय । प्रजन-
नायेति प्रऽजननाय । रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेति
सुप्रजाऽस्वाय । सुवीर्यायेति सुऽवीर्याय ॥ ६३ ॥

पदार्थः— (शिवः) मङ्गलस्वरूपो ज्ञानमयो विज्ञानप्रदः । (नाम)
आख्या । (आसि) भवसि । (स्वधितिः) अविनाशित्वाद्जन्मयः । स्व-
धितिरिति वज्रनामसु पठितम् । निघं० २।२०। (ते) तव । (पिता) पा-
लकः । (नमः) सत्कारार्थे । (ते) तुभ्यम् । (अस्तु) भवतु । (मा) नि-
षेधार्थे । (मा) माम् । (हिंसीः) हिन्धि । अत्र लोडर्थे लुङ् । (नि) नि-
श्चयार्थे निवारणार्थे वा । (वर्त्तयामि) (आयुषे) आयुर्भोगाय । (अन्ना-
द्याय) अन्तुं योग्यमाद्यमन्नं च तस्मै । यद्वाऽन्नमोदनादिकं भोज्यं य-
स्मिँस्तस्मै । (प्रजननाय) सन्तानोत्पादनाय । (रायस्पोषाय) रायो विद्या-
सुवर्णादिधनस्य पोषाय । पुष्यन्ति यस्मिँस्तस्मै । (सुप्रजास्त्वाय) शो-
भनाः सन्तानादयश्चक्रवर्त्तिराज्यं च प्रजा यस्मात्तस्य भावस्तस्मै ।
(सुवीर्याय) शोभनं वीर्यं शरीरात्मनो बलं पराक्रमो यस्मात्तस्मै ।
अयं मंत्रः । श० २।५।४।८—११ ॥ व्याख्यातः ॥ ६३ ॥

अन्वयः— हे रुद्र यस्त्वं स्वधितिरसि यस्य ते तव शिवो नामा-
स्ति । स त्वं मम पितासि ते तुभ्यं नमोऽस्तु । त्वं मां मामाहिंसीर्मा-
हिन्ध्यहं त्वामायुषेऽन्नाद्याय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय रायस्पोषाय व-
र्त्तयामि त्वदाश्रयेण सर्वाणि दुःखानि निवर्त्तयामि ॥ ६३ ॥

भावार्थः— नहि कश्चिन्मनुष्यो मङ्गलमयस्य सर्वपितुः परमेश्वर-
स्याज्ञापालनेनोपदेशकसंगेन विनैहिकपारमार्थिकसुखे प्राप्तुं शक्नोति ।
नैव केनापि नास्तिकत्वेन खल्वीश्वरस्य विदुषां चानादरः कर्त्तव्यः ।
यो नास्तिको भूत्वैतस्यैतेषां चानादरं करोति तस्य सर्वत्रानादरो जायते ।
तस्मान्मनुष्यैरास्तिकैः सदा भवितव्यमिति ॥ ६३ ॥ अत्र तृतीया-

ध्यायेऽग्निहोत्रादियज्ञवर्णनमग्निस्वभावार्थप्रतिपादनं पृथिवीभ्रमणलक्ष-
णमग्निशब्देनेश्वरभौतिकार्थप्रतिपादनमग्निहोत्रमंत्रप्रकाशनमीश्वरोपस्था-
नमग्निस्वरूपमीश्वरप्रार्थनं तदुपासनं तत्फलवर्णनमीश्वरस्वभावप्रतिपा-
दनं सूर्यकिरणकृत्यवर्णनं नित्योपासनं सावित्रीमंत्रप्रतिपादनं यज्ञफ-
लप्रकाशनं भौतिकाग्र्यर्थवर्णनं गृहाश्रमकरणावश्यकानुष्ठानलक्षणे इ-
न्द्रमरुत्कृत्यं पुरुषार्थकरणावश्यकं पापान्निवर्तनं यज्ञपूर्त्यावश्यकं सत्य-
त्वेन ग्रहणदानव्यवहारकरणं विद्वत्पुरुषर्तुस्वभाववर्णनं चतुष्टयमन्तः-
करणस्य लक्षणं रुद्रशब्दार्थप्रतिपादनं त्रिगुणायुष्करणावश्यकं धर्मेणा-
युरादिपदार्थसंग्रहणं च वर्णितमेतेनास्य तृतीयाध्यायार्थस्य द्वितीयाध्या-
यार्थेन सह संगतिरस्तीति बोद्धव्यम् ॥ इति श्रीमद्विद्वर्यपरिव्राजका-
चार्य्येण दयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते संस्कृतभाषार्य्यभाषाभ्यां
विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये तृतीयोऽध्यायः पूर्तिमगात् ॥६३॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर और उपदेश करनेहारे विद्वान् जो आप । (स्वधितिः)
अविनाशी होनेसे वज्रमय । (असि) हैं जिस । (ते) आपका । (शिवः) सुखस्व-
रूप विज्ञानका देनेवाला । (नाम) नाम । (असि) है सो आप मेरे । (पिता)
पालन करनेवाले । (असि) हैं । (ते) आपके लिये मेरा । (नमः) सत्कारपूर्वक
नमस्कार । (अस्तु) विदित हो तथा आप । (मा) मुझे । (मा) मत । (हिंसीः)
अल्पमृत्युसे युक्त कीजिये । और मैं आपको । (आयुषे) आयुके भोगने । (अन्ना-
द्याय) अन्न आदिके भोगने । (सुप्रजास्त्वाय) उत्तम २ पुत्र आदि वा चक्रवर्ति
राज्य आदिकी प्राप्ति होने । (सुवीर्याय) उत्तम शरीर आत्माको बल पराक्रम होने
और । (रायस्पोषाय) विद्या वा सुवर्ण आदि धनकी पुष्टिके लिये । (वर्त्तयामि)
वर्त्तता और वर्त्तता हूं इस प्रकार वर्त्तनेसे सब दुःखोंको छुड़के अपने आत्मामें
उपास्यरूपसे निश्चय करके अन्तर्यामिरूप आपका आश्रय करके सभीमें वर्त्तता हूं॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य, मंगलमय सबकी पालना करनेवाले परमेश्वरकी
आज्ञा पालनके विना संसार वा परलोकके सुखोंके प्राप्त होनेको समर्थ नहीं होता ।
न कदापि किसी मनुष्यको नास्तिक पक्षको लेकर ईश्वरका अनादर करना चाहिये ।
जो नास्तिक हो कर ईश्वरका अनादर करता है उसका सर्वत्र अनादर होता है इससे

सब मनुष्योंको आस्तिक बुद्धिसे ईश्वरकी उपासना करनी योग्य है ॥ ६३ ॥

इस तीसरे अध्यायमें अग्निहोत्र आदि यज्ञोंका वर्णन, अग्निके स्वभाव वा अर्थका प्रतिपादन, पृथिवीके भ्रमणका लक्षण, अग्निशब्दसे ईश्वर वा भौतिक अर्थका प्रतिपादन, अग्निहोत्रके मंत्रोंका प्रकाश, ईश्वरका उपस्थान, अग्निका स्वरूपकथन, ईश्वरकी प्रार्थना, उपासना वा इन दोनोंका फल, ईश्वरके स्वभावका प्रतिपादन, सूर्यके किरणोंके कार्यका वर्णन, निरन्तर उपासना, गायत्री मंत्रके अर्थका प्रतिपादन, यज्ञके फलका प्रकाश, भौतिक अग्निके अर्थका प्रतिपादन, गृहस्थाश्रमके आवश्यक कार्योंके अनुष्ठान और लक्षण, इन्द्र और पवनोंके कार्यका वर्णन, पुरुषार्थका आवश्यक करना, पापोंसे निवृत्त होना, यज्ञकी समाप्ति आवश्यक करनी। सत्यसे लेने देने आदि व्यवहार करना, विद्वान् वा ऋतुओंके स्वभावका वर्णन चार प्रकारके अन्तःकरणका लक्षण, रुद्रशब्दके अर्थका प्रतिपादन, तीन-सौ वर्ष अवश्य आयुका संपादन करना, और धर्मसे आयु आदि पदार्थोंका ग्रहणका वर्णन किया है इससे दूसरे अध्यायके अर्थके साथ इस तीसरे अध्यायके अर्थकी संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमद्दिदृद्ध्यपरिव्राजकाचार्य्येण श्रीयुतदयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते संस्कृतभाषार्य्यभाषाभ्यां सुभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये तृतीयोऽध्यायः समाप्तिमगमत् ॥ इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥३॥

अथ चतुर्थाध्यायः प्रारभ्यते । अस्मिन् अध्याये सप्तत्रिंशन्मन्त्राः सन्तीति वेदितव्यम् ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ॥ यद्भ्रन्तन् आसुव ॥ १ ॥

तत्रैदमगन्मैत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अवोषध्यौ देवते । विराड् ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ जलगुणस्वभावकृत्यमुपदिश्यते ॥

अब चौथे अध्यायका प्रारम्भ किया जाता है इसके प्रथम मंत्रमें जलके गुण, स्वभाव और कृत्यका उपदेश किया है ।

एदमगन्म देवयजनमृथिव्या यत्र देवासो अजु-

पन्तु विश्वे ॥ ऋक्सामाभ्यां सन्तरन्तो यजुर्भी
 रायस्पोषेण समिषा मदेम ॥ इमा आपः श-
 मुमे सन्तु देवी ॥ ओषधे त्रायस्व स्वधिते मै-
 नं हिंसीः ॥ १ ॥

आ । इदम् । अगन्म । देवयजनमिति देवऽयजनम् । पृ-
 थिव्याः । यत्र । देवासः । अजुषन्त । विश्वे ॥ ऋक्सामा-
 भ्यामित्यूक्त्वाऽसामाभ्याम् । सन्तरन्त इति समुत्तरन्तः ।
 यजुर्भिरिति यजुऽभिः । रायः । पोषेण । सम् । इषा ।
 मदेम ॥ इमाः । आपः । शम् । ऊँइत्यु । मे । सन्तु ।
 देवीः । ओषधे । त्रायस्व । स्वधित इति स्वऽधिते । मा ।
 एनम् । हिंसीः ॥ १ ॥

पदार्थः— (आ) समन्तात् । (इदम्) वक्ष्यमाणम् । (अगन्म)
 प्राप्नुयाम । अत्र लिङ्गर्थे लुङ् । (देवयजनम्) देवानां विदुषां यजनं पू-
 जनं तेभ्यो दानं च । (पृथिव्याः) भूमेर्मध्ये । (यत्र) देशे । (देवासः) वि-
 द्वासः । (अजुषन्त) प्रीतवन्तः सेवितवन्तः । (विश्वे) सर्वे । (ऋक्सामा-
 भ्याम्) ऋचन्ति स्तुवन्ति पदार्थान्येन स ऋग्वेदः । सामयन्ति सा-
 न्त्वयन्ति कर्मान्तं फलं प्राप्नुवन्ति येन स सामवेदः ऋक् च साम च
 ताभ्याम् । अत्र । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनदुहकर्साम् । अ०
 ५।४।७७। इति सूत्रेणायं समासान्ताऽच् प्रत्ययेन निपातितः । (सन्तरन्तः)
 दुःखस्यान्तं प्राप्नुवन्तः । (यजुर्भिः) यजुर्वेदस्थमंत्रोक्तैः कर्मभिः । (रायः)
 धनस्य । (पोषेण) पुष्ट्या । (सम्) सम्यगर्थे । (इषा) इष्टविद्ययाऽन्ना-
 दिना वा । (मदेम) सुखयेम । (अत्र) विकरणव्यत्ययः । (इमाः) प्र-
 त्यक्षाः । (आपः) जलानि । (शम्) सुखकारिकाः । (उ) वितर्के । (मे)

मम । (सन्तु) भवन्तु । (देवीः) शुद्धा रोगनाशिकाः । अत्र वा च्छन्द-
सीति जसः पूर्वसवर्णत्वम् (ओषधे) सोमाद्योषधिगणः । (त्रायस्व) त्रा-
यताम् । (स्वधिते) रोगनाशने स्वधितिर्वज्रवत्प्रवर्त्तमानः । स्वधितिरिति
वज्रनामसु पठितम् । निधं ० २ । २ ० । (मा) निषेधार्थे । (एनम्) यजमानं
प्राणिसमूहं वा । (हिंसीः) हिंस्यात् । अत्र लिङ्गर्थे लुङ् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा पृथिव्या मध्ये मनुष्यजन्मदेवयजने प्राप्य
यत्र ऋक्सामाभ्यां यजुर्भीं रायस्पोषेण दुःखानि सन्तरन्तो विश्वेदे-
वासो वयं सुखान्यगन्माजुषन्त मदेम सुखयेम । उ इति वितर्के मे मम
विद्यासुशिद्धाभ्यां सेविता इमा देव्य आपः सुखकारिकाः सन्ति तथैव
तत्र त्वं तानि जुषस्व मदेमस्तवैताः शंसन्तु सुखकारिका भवन्तु । य-
थौषधे सोमलताद्योषधिगणो रोगेभ्यस्त्रायते तथा त्वं नस्त्रायस्व स्वधि-
तिर्वज्रस्त्वमेनं जीवं मा हिंसीर्हिननं मा कुर्व्याः ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालङ्कारः । यथा मनुष्याः साङ्गान्सरह-
स्यौश्वतुरो वेदानधीत्यान्यानध्याप्य विद्यां प्रदीप्य विद्वांसो भूत्वा सुकर्मा-
नुष्ठानेन सर्वान् प्राणिनः सुखयेयुस्तथैवैतान् सत्कृत्यैतेभ्यो वैदिक-
विद्यां प्राप्य श्रेष्ठाचारौषधिसेवनाभ्यां दुःखान्तं गत्वा शरीरात्मपुष्ट्या
धनं समुपचित्य सर्वैर्मनुष्यैरानन्दितव्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जैसे । (पृथिव्याः) भूमिपर मनुष्य जन्मको प्राप्त होके
जो । (इदम्) यह । (देवयजनम्) विद्वानोंका यजन पूजन वा उनके लिये दान
हैं उसको प्राप्त होके । (यत्र) जिस देशमें । (ऋक्सामाभ्याम्) ऋग्वेद, साम-
वेद, तथा । (यजुर्भिः) यजुर्वेदके मंत्रोंमें कहे कर्म । (रायस्पोषेण) धनकी पुष्टि ।
(समिधा) उत्तम २ विद्या आदिकी इच्छा वा अन्न आदिसे दुःखोंके । (सन्तरन्तः)
अन्तको प्राप्त होते हुए । (विश्वे) सब । (देवासः) विद्वान् हमलोग सुखोंको ।
(अगन्म) प्राप्त हों । (अजुषन्त) सब प्रकारसे सेवन करें । (मदेम) सुखी रहें ।
(उ) और भी (मे) मेरे सुनियम विद्या उत्तम शिक्षासे सेवन किये हुए । (इमाः)
ये । (देवीः) शुद्ध । (आपः) जल । सुख देनेवाले होते हैं वैसे वहां तू भी

उनको प्राप्त हो (जुषस्व) सेवन और आनन्दकर वे जल आदि पदार्थ भी तुम्ह-
को (शम्) सुख करानेवाले । (सन्तु) होवें । जैसे । (ओषधे) सोमलता आदि
ओषधिगण सब रोगोंसे रक्षा करता है वैसे तू भी हमलोगोंकी । (त्रायस्व) रक्षा
कर । (स्वधिते) रोग नाश करनेमें वज्रके समान होकर । (एनम्) इस यजमान
वा प्राणीमात्रको । (मा हिंसीः) कभी मत मार ॥ १ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें लुप्तोपमालङ्कार है । जैसे मनुष्यलोग ब्रह्मचर्यपूर्वक
अंग और उपनिषद्सहित चारों वेदोंको पढ़कर औरोंको पढ़ाकर विद्याको प्रका-
शित कर और विद्वान् होके उत्तम कर्मोंके अनुष्ठानसे सब प्राणियोंको सुखी करें
वैसेही इन विद्वानोंका सत्कारकर इनसे वैदिक विद्याको प्राप्त होकर शरीर वा
आत्माकी पुष्टिसे धनका अत्यन्त संचय करके सब मनुष्योंको आनन्दित होना
चाहिये ॥ १ ॥

आपो अस्मानित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आपो देवताः । स्वराङ्-

ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्ताभिरद्भिः किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ।

फिर उन जलोंसे क्या करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है।

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः
पुनन्तु ॥ विश्वं हि रिप्रम्प्रवहन्ति देवीः ॥ उ-
दिदाभ्यः शुचिरापूत एमि ॥ दीक्षातपसोस्त-
नूरसि तान्त्वा शिवां शग्मास्परि दधे भद्रं
वर्णं पुष्यन् ॥ २ ॥

आपः । अस्मान् । मातरः । शुन्धयन्तु । घृतेन । नः ।
घृतप्वइति घृतऽप्वः । पुनन्तु ॥ विश्वम् । हि । रिप्रम् ।
प्रवहन्तीति प्रऽवहन्ति । देवीः । उत् । इत् । आभ्यः ।
शुचिः । आ । पूतः । एमि ॥ दीक्षातपसोः । तनूः । अ-
सि । ताम् । त्वा । शिवाम् । शग्माम् । परि । दधे ।
भद्रम् । वर्णम् । पुष्यन् ॥ २ ॥

पदार्थः— (आपः) जलानि । (अस्मान्) मनुष्यादीन्प्राणिनः । (मातरः) मातृवत्पालिकाः । (शुन्ध्यन्तु) बाह्यदेशं पवित्रं कुर्वन्तु । (घृतेन) आज्येन । (नः) अस्मान् । (घृतप्वः) घृतं पुनन्ति यास्ताः । (पुनन्तु) पवित्रयन्तु । (विश्वम्) सर्वं जगत् । (हि) खलु । (रिप्रम्) व्यक्तवाणीप्राप्तव्यं वेदितव्यम् । अत्र । लीरीडो ऋस्वः । उ० ५।५५। अनेनायं सिद्धः । (प्रवहन्ति) प्रकर्षेण प्राप्नुवन्ति । (देवीः) देव्यः । (उत्) उत्कृष्टे । (इत्) अपि । (आभ्यः) अद्भ्यः । (शुचिः) पवित्रः । (आ) समन्तात् । (पूतः) शुद्धः । (एमि) प्राप्नोमि । (दीक्षातपसोः) दीक्षाब्रह्मचर्यादिनियमसेवनं च तपोधर्मानुष्ठानं च तयोः । (तनूः) सुखविस्तारनिमित्तं शरीरम् । (असि) अस्ति । अत्र व्यत्ययः । (ताम्) (त्वा) एताम् । (शिवाम्) कल्याणकारिकाम् । (शग्माम्) सुखस्वरूपाम् । (परि) सर्वतः । (दधे) धरामि । (भद्रम्) भजनीयम् (वर्णम्) स्वीकर्तुमर्हमसुन्दरम् ॥ (पुष्यन्) पुष्टं कुर्वन् । अयं मंत्रः । श० ३।१।२।१-११। व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा भद्रं वर्णं पुष्यन्तु या घृतप्वो देव्य आपो विश्वं रिप्रं प्रवहन्ति विद्वांसो या मातरः या घृतप्वो घृतेन सन्ति याभिर्नोऽस्मान् सुखयन्ति ताभिर्नोऽस्मान् भवन्तः शुन्ध्यन्तु पुनन्तु च यथाहमुदिदाभ्यः शुचिः पवित्रो भूत्वा या दीक्षातपसोस्तनूरस्यस्ति तां त्वामेतां शिवां शग्मां परिदधे सर्वतो धरामि तथा तास्तां च यूयमपि धरत ॥ २ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । याः सर्वसुखप्रापिकाः प्राणधारिका मातृवत्पालनहेतव आपः सन्ति ताभ्यः सर्वतः पवित्रतां संपाद्यैताः शोधित्वा मनुष्यैर्नित्यं संसेव्या यतः सुन्दरं वर्णं रोगरहितं शरीरं च संपाद्य नित्यं प्रयत्नेन धर्ममनुष्ठाय पुरुषार्थनानन्दः कर्त्तव्य इति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (भद्रं) अति सुन्दर । (वर्णम्) प्राप्त होने योग्य रूपको । (पुष्यन्) पुष्ट कर्त्ता हुआ मैं जो । (घृतप्वः) घृतको पवित्र करने । (देवीः) दिव्यगुणयुक्त । (मातरः) माताके समान पालन करनेवाले । (आपः) जल । (रिप्रम्) व्यक्तवाणीको प्राप्त करने वा जानने योग्य । (विश्वम्) सबको । (प्रवहन्ति) प्राप्त करते हैं जिनसे विद्वान्लोग । (अस्मान्) हम मनुष्यलोगोंको । (शुन्धयन्तु) बाह्य देशको पवित्र करें और जो । (घृतेन) घृतसे । पुष्ट करने योग्य जल हैं जिनसे (नः) हमलोगोंको । करसकें उनसे (पुनन्तु) पवित्र करें । जैसे मैं । (उन्) अच्छेप्रकार । (इन्) भी । (आभ्यः) इन जलोंसे । (शुचिः) पवित्र तथा । (आपूतः) शुद्ध होकर । (दीक्षातपसोः) ब्रह्मचर्य आदि उत्तम २ नियमसेवनसे जो धर्मानुष्ठानके लिये । (तनूः) शरीर । (असि) है । जिस । (शिवाम्) कल्याणकारी । (शग्माम्) सुखस्वरूप । शरीरको । (एमि) प्राप्त होता और । (परिदधे) सब प्रकार धारण करता हूँ वैसे तुमलोग भी उन जल और (ताम्) उस । (त्वाम्) अत्युत्तम शरीरको धारण करो ॥ २ ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें वाचकलुप्तोपमालंकार है ॥ मनुष्योंको उचित है कि जो सब सुखोंको प्राप्त करने प्राणोंको धारण कराने तथा माताके समान पालनके हेतु जल हैं उनसे सबप्रकार पवित्र होके इनको शोधकर मनुष्योंको नित्य सेवन करने चाहिये जिससे सुन्दरवर्ण रोगरहित शरीरको संपादन कर निरन्तर प्रयत्नके साथ धर्मका अनुष्ठानकर पुत्रवार्थसे आनन्द भोगना चाहिये ॥ २ ॥

महीनामित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । मेघो देवता । भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनरस्य जलसमूहजन्यस्य मेघस्य किं निमित्तमस्तीत्युपादिश्यते ।

फिर इस जलसमूहसे उत्पन्न हुए मेघका क्या निमित्त है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

महीनाम्पयौऽसि वर्चोदा असि वर्चो मे देहि ॥
वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि ३
महीनाम् । पयः । असि । वर्चोदा इति वर्चःऽदाः । असि ।
वर्चः । मे । देहि ॥ वृत्रस्य । असि । कनीनकः । च-
क्षुर्दा इति चक्षुःऽदाः । असि । चक्षुः । मे । देहि ॥ ३ ॥

पदार्थः— (महीनाम्) पृथिवीनाम् । महीति पृथिवीनामसु पठितम् । निघं० १।१। (पयः) रसनिमित्तम् । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (वर्चोदाः) दीप्तिं ददातीति । (असि) अस्ति । (वर्चः) प्रकाशम् । (मे) मह्यम् (देहि) ददाति । (वृत्रस्य) मेघस्य । (असि) अस्ति । (कनीनकः) यः कनति दीपयतीति स एव कनीनकः । अत्र कनीधातोर्बाहुलकादौणादिक ईनप्रत्ययस्ततः स्वार्थे कन् । (चक्षुर्दाः) चष्टेऽनेन तद्ददातीति । (असि) अस्ति । (चक्षुः) नेत्रव्यवहारम् । (मे) मह्यम् । (देहि) ददाति । अयं मंत्रः । श० ३।१।३।९—१५। व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः— यो महीनां पयोऽस्यस्ति वर्चोदा अस्यस्ति यो मे मह्यं वर्चोदा ददाति वृत्रस्य कनीनकोऽस्ति चक्षुर्दा अस्ति स सूर्यो मे मह्यं चक्षुर्ददाति ॥ ३ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्नहि सूर्यस्य प्रकाशेन विना वृष्ट्युत्पत्तिश्चतुर्व्यवहारश्च सिध्यति । येनायं सूर्यो निर्मितस्तस्मा ईश्वराय कोटिशो धन्यवादा देया इति वेद्यम् ॥ ३ ॥

पदार्थः— जो यह । (महीनाम्) पृथिवी आदिके । (पयः) जल रसका निमित्त । (असि) है । (वर्चोदाः) दीप्तिका देनेवाला । (असि) है जो । (मे) मेरे लिये । (वर्चः) प्रकाशको । (देहि) देता है । जो । (वृत्रस्य) मेघका । (कनीनकः) प्रकाश करनेवाला । (असि) है वा । (चक्षुर्दाः) नेत्रके व्यवहारका सिद्ध करनेवाला । (असि) है वह सूर्य । (मे) मेरे लिये । (चक्षुः) नेत्रोंके व्यवहारको । (देहि) देता है ॥ ३ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको यह जानना उचित है जिस सूर्य प्रकाशके विना वर्षा की उत्पत्ति वा नेत्रोंका व्यवहार सिद्ध कभी नहीं होता । जिसने इस सूर्यलोकको रचा है उस परमेश्वरको कोटि असंख्यात धन्यवाद देते रहें ॥ ३ ॥

चित्पतिर्मेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । परमात्मा देवता । निचृद्वाह्मी पंक्ति-

श्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

येन सूर्यादिकं जगद्रचितं सोऽस्मदर्थं किं किं कुर्यादित्युपदिश्यते ।

जिसने सूर्य्य आदि सब जगत्को बनाया है वह परमात्मा हमारे लिये क्या २ करे इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा
सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य र-
श्मिभिः ॥ तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य य-
त्कामः पुनेतच्छकेयम् ॥ ४ ॥

चित्पतिरिति चित्पतिः । मा । पुनातु । वाक्पतिरिति
वाक्पतिः । मा । पुनातु । देवः । मा । सविता । पु-
नातु । अच्छिद्रेण । पवित्रेण । सूर्य्यस्य । रश्मिभिरिति
रश्मिभिः ॥ तस्य । ते । पवित्रपते इति पवित्रपते ।
पवित्रपूतस्येति पवित्रपूतस्य । यत्काम इति यत्काम-
मः । पुने । तत् । शकेयम् ॥ ४ ॥

पदार्थः— (चित्पतिः) चेतयति येन विज्ञानेन तस्य पतिः पालयि-
ताऽधिष्ठातेश्वरो भवान् । (मा) माम् । (पुनातु) पवित्रं करोतु । (वाक्-
पतिः) यो वाचो वेदविद्यायाः पतिः स्वामी पालायिता । (मा) माम् ।
(पुनातु) विद्वांसं कृत्वा पवित्रयतु । (देवः) यः स्वप्रकाशेन सर्वस्य प्र-
काशकः । (मा) माम् । (सविता) सर्वस्य जगतो दिव्यस्य प्रसवितो-
त्पादकः । (पुनातु) शोधयतु शुद्धं करोतु । (अच्छिद्रेण) अविनाशिना
विज्ञानेन । (पवित्रेण) शुद्धिकारकेण । (सूर्य्यस्य) सवितृमण्डलस्य
प्राणस्य वा । (रश्मिभिः) प्रकाशैर्गमनागमनैः । (तस्य) जगदीश्वरस्य ।
(ते) तव । (पवित्रपते) पवित्रस्य पालायितः । पवित्रपूतस्य यः पवित्रैः
शुद्धैः स्वाभाविकैर्विज्ञानादिभिर्गुणैः पूतः पवित्रस्तस्य (यत्कामः) यः
कामो यस्य सः । (पुने) पवित्रो भवामि । (तत्) पवित्रं कर्म । (शकेयम्)
शक्याम् अयं मंत्रः । श० ३।१।३।२ २—२३। व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः— हे पवित्रपते परात्मन् चित्पतिर्वाक्पतिः साविता देवो भवान् पवित्रेणाच्छिद्रेण विज्ञानेन सूर्यस्य रश्मिभिश्च मा मां मम चित्तं च पुनातु । मा मां मम वाचं च पुनातु । मा मां मम चक्षुश्च पुनातु । यस्य पवित्रपूतस्य कृपया यत्कामोऽहं पुने पवित्रो भवामि । यस्य ते त-
वोपासनया पवित्रं कर्म कर्तुं शक्नुयां तस्य सेवा कर्तुं योग्या मे कथं न भवेत् ॥ ४ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्येन वेदविज्ञानात् पत्या परमेश्वरेण विद्याभूजल-
वायुसूर्यादयः शुद्धिकारकाः पदार्थाः प्रकाशितास्तस्योपासनापवित्र-
कर्मानुष्ठानाभ्यां मनुष्यैः पूर्णकामः पवित्रता च कार्या ॥ ४ ॥

पदार्थः— हे । (पवित्रपते) पवित्रताके पालन करनेहारे परमेश्वर । (चित्प-
तिः) विज्ञानके स्वामी । (वाक्पतिः) वाणीको निर्मल और । (साविता) सब जगत्को
उत्पन्न करनेवाले । (देवः) दिव्यस्वरूप आप । (पवित्रेण) शुद्ध करनेवाले ।
(अच्छिद्रेण) अविनाशिविज्ञान वा । (सूर्यस्य) सूर्य और प्राणके । (रश्मिभिः)
प्रकाश और गन्त नागनोंसे । (मा) मुझ और मेरे चित्तको । (पुनातु) पवित्र
कीजिये । (मा) मुझ और मेरी वाणीको । (पुनातु) पवित्र कीजिये । (मा) मुझ
तथा मेरी प्रजाको । (पुनातु) पवित्र कीजिये । जिस । (पवित्रपूतस्य) शुद्ध स्वा-
भाविक विज्ञान आदिगुणोंसे पवित्र । (ते) आपकी कृपासे । (यत्कामः) जिस उ-
त्तम कामनायुक्त मैं (पुने) पवित्र होता हूँ । जिस (ते) आपकी उपासनासे ।
(तत्) उस अत्युत्तम कर्मके करनेको । (शक्यम्) समर्थ होऊँ उस आपकी सेवा
मुझको क्यों न करनी चाहिये ॥ ४ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको उचित है कि जिस वेदके जानने वा पालन करने-
वाले परमेश्वरने वेदविद्या, पृथिवी, जल, वायु और सूर्य आदि शुद्धि करनेवाले
पदार्थ प्रकाशित किये हैं उसकी उपासना तथा पवित्र कर्मोंके अनुष्ठानसे मनुष्यों-
को पूर्ण कामना और पवित्रताको संपादन अवश्य करना चाहिये ॥ ४ ॥

आ वो देवास इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । निचृदार्प्यनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं पुरुषार्थः कर्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

मनुष्योंको किस २ प्रकारका पुरुषार्थ करना चाहिये इस विषयका उपदेश
अगले मंत्रमें किया है ।

आ वो देवास ईमहे वामम्प्रयत्यध्वरे ॥ आ वो
देवास आशिषो यज्ञियासो हवामहे ॥ ५ ॥

आ । वः । देवासः । ईमहे । वामम् । प्रयतीति प्रयति ।
अध्वरे । आ । वः । देवासः । आशिष इत्याशिषः ।
यज्ञियासः । हवामहे ॥ ५ ॥

पदार्थः— (आ) समन्तात् । (वः) युष्मान् । (देवासः) ये दीव्य-
न्ति विद्यादिगुणैः प्रकाशन्ते तत्संबुद्धौ । (ईमहे) याचामहे । ईमह इति
याज्ञिककर्मसु पठितम् । निघं० ३।१९। (वामम्) प्रशस्तं गुणकर्मसमू-
हम् । वाममिति प्रशस्यनामसु पठितम् । निघं० ३।८। (प्रयति) प्रकृष्टं
सुखमेति येन तस्मिन् । अत्र कृतो बहुलमिति करणकारके कृत् । (अ-
ध्वरे) अहिंसनीये यज्ञे । (आ) अभितः । (वः) युष्माकं सकाशात् ।
(देवासः) विद्वांसः । (आशिषः) इच्छाः । (यज्ञियासः) या यज्ञमर्हन्ति
ताः । (हवामहे) स्वीकुर्वीमहि । लेट्प्रयोगोऽयम् । अयं मंत्रः । श०
३।१।३।२४। व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः— हे देवासो यथा वयं वो युष्मान् प्रत्यध्वरे वो युष्माकं
वाममेमहे समन्ताद्याचामहे । हे यज्ञियासो देवासो यथाऽस्मिन् संसारे
वो युष्माकं सकाशात् यज्ञिया आशिष आहवामहेऽभितः स्वीकुर्वीम-
हि तथैवास्मदर्थं भवद्भिः सततमनुष्ठेयम् ॥ ५ ॥

भावार्थः— मनुष्यैः परमविद्भ्यः प्रशस्ता विद्याः संपाद्य स्वेच्छाः
पूर्णाः कृत्वैतेषां संगसेवे सदैव कर्त्तव्ये ॥ ५ ॥

पदार्थः— हे । (देवासः) विद्यादिगुणोंसे प्रकाशित होनेवाले विद्वान् लोगो
जैसे हमलोग । (वः) तुमको । (प्रयति) सुखयुक्त । (अध्वरे) हिंसा करने अयोग्य

यज्ञके अनुष्ठानमें । (वः) तुम्हारे । (वामम्) प्रशंसनीय गुणसमूहकी । (एमहे) अच्छेप्रकार याचना करते हैं । हे (देवासः) विद्वान् लोगो जैसे हमलोग इस संसारमें आप लोगोंसे । (यज्ञियाः) यज्ञको सिद्ध करने योग्य । (आशिषः) इच्छाओंको । (आहवामहे) अच्छेप्रकार स्वीकार करसकें वैसेही हमलोगोंके लिये आपलोग सदा प्रयत्न किया कीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको योग्य है कि उत्तम विद्वानोंके प्रसङ्गसे उत्तम २ विद्याओंका संपादन कर अपनी इच्छाओंको पूर्ण करके इन विद्वानोंका संग और सेवा सदा करनी चाहिये ॥ ५ ॥

स्वाहायज्ञमित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । यज्ञो देवता । निचृदार्ष्यनुष्ठुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

किंकिमर्थः स यज्ञोनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

किस २ प्रयोजनके लिये इस यज्ञका अनुष्ठान करना चाहिये । इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

स्वाहा यज्ञम्मनसः स्वाहोरोरन्तरिक्षात् ॥ स्वा-
हा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहावातादारभे स्वाहा
॥ ६ ॥

स्वाहा । यज्ञम् । मनसः । स्वाहा । उरोः । अन्तरिक्षात् ।
स्वाहा । द्यावापृथिवीभ्याम् । स्वाहा । वातात् । आ-
रभे । स्वाहा ॥ ६ ॥

पदार्थः— (स्वाहा) प्रत्यक्षलक्षणया वेदस्थया वाचा । (यज्ञम्) क्रियाजन्यम् । (मनसः) विज्ञानात् । (स्वाहा) सुशिक्षितया वाचा । (उरोः) बह्वुनः । अत्र लिंगव्यत्ययेन पुँस्त्वम् । (अन्तरिक्षात्) सूर्यपृथिव्योर्मध्ये वर्तमानादाकाशात् । (स्वाहा) विद्याप्रकाशिकया वाराया । (द्यावापृथिवीभ्याम्) प्रकाशभूम्योः शुद्धये । (स्वाहा) सत्यप्रियत्वादिगुणविशिष्टया वाचा । (वातात्) वायोः । (आ) समन्तात् । (रभे) कुर्वे ।

(स्वाहा) सुष्ठु जुहोति गृह्णाति ददाति यया क्रियया तथा । अयं मंत्रः ।
श० ३।१।३।२५-२८। व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथाहं स्वाहा वेदोक्तया स्वाहा सुशिक्षितया स्वाहा विद्याप्रकाशिकया स्वाहा सत्यप्रियत्वादिगुणयुक्तया वाचा स्वाहा सुष्ठुक्रियया चोरोर्मनसोऽन्तरिक्षाद्वाताद् द्यावापृथिवीभ्यां यज्ञमारभे नित्यं कुर्वे तथा भवन्तोऽप्यारभन्ताम् ॥ ६ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः ॥ मनुष्यैर्वेदरीत्या यो मनोवचनकर्मभिरनुष्ठितो यज्ञो भवति सोऽन्तरिक्षादिभ्यो वायुशुद्धिद्वारा प्रकाशपृथिव्योः पवित्रतां संपाद्य सर्वान्सुखयतीति ॥ ६ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यलोगो जैसे मैं । (स्वाहा) वेदोक्त (स्वाहा) उत्तम शिक्षासहित । (स्वाहा) विद्याओंका प्रकाश । (स्वाहा) सत्य और सब जीवोंके कल्याण करनेहारी वाणी और (स्वाहा) अच्छेप्रकार प्रयोग की हुई उत्तम क्रियासे । (उरोः) बहुत । (अन्तरिक्षात्) आकाश और (वातात्) वायुकी शुद्धि करके । (द्यावापृथिवीभ्याम्) शुद्ध प्रकाश और भूमिस्थ पदार्थ । (मनसः) विज्ञान और ठीक २ क्रियासे । (यज्ञम्) यज्ञको पूर्ण करनेके लिये पुरुषार्थका । (आरभे) नित्य आरम्भ करता हूँ वैसे तुमलोग भी करो ॥ ६ ॥

भावार्थः— मनुष्योंने जो वेदकी रीति और मन वचन कर्मसे अनुष्ठान किया हुआ यज्ञ है वह आकाशमें रहनेवाले वायु आदि पदार्थोंको शुद्ध करके सबको सुखी करता है ॥ ६ ॥

आकूत्यै प्रयुजइत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अग्न्यव्वृहस्पतयो देवताः ।

पूर्वार्द्धस्य पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः । आपो देवीरित्युत्तरस्यार्ची

वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

किमर्थः स यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

किस लिये उस यज्ञका अनुष्ठान करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये

स्वाहा दीक्षाये तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पू-
ष्णेऽग्नये स्वाहा ॥ आपो देवी बृहतीविश्वशंभुवो
द्यावापृथिवी उरोऽन्तरिक्षबृहस्पतये हविषा
विधेम स्वाहा ॥ ७ ॥

आकूत्या इत्याऽकूत्यै । प्रयुज इति प्रऽयुजे । अग्नये । स्वाहा ।
मेधायै । मनसे । अग्नये । स्वाहा । दीक्षाये । तपसे ।
अग्नये । स्वाहा । सरस्वत्यै । पूष्णे । अग्नये । स्वाहा ।
आपः । देवीः । बृहतीः । विश्वशंभुव इति विश्वऽशंभुवः ।
द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । उरो इत्युरो । अन्तरिक्ष ।
बृहस्पतये । हविषा । विधेम । स्वाहा ॥ ७ ॥

पदार्थः— (आकूत्यै) उत्साहाय । (प्रयुजे) या धर्मक्रिया प्रकृष्टैर्गु-
णैर्युनक्ति योजयति वा तस्यै । (अग्नये) अग्निप्रदीपनाय (स्वाहा) वेद-
वाणीप्रचाराय । (मेधायै) प्रज्ञौन्नतये । (मनसे) विज्ञानवृद्धये । (अग्नये)
विद्युद्दिद्याग्रहणाय । (स्वाहा) परोपकारकारिकायै (दीक्षाये) धर्मनिय-
माचरणरीतये । (तपसे) प्रतापाय । (अग्नये) कारणरूपाय । (स्वाहा)
अध्ययनाध्यापनविद्यायै (सरस्वत्यै) विद्यासुशिक्षासहितायै वाचे ।
(पूष्णे) पुष्टिकरणाय । (अग्नये) जाठराग्निशोधनाय । (स्वाहा) सत्यवा-
क्प्रवृत्तये । (आपः) प्राणा जलानि वा । (देवीः) दिव्यगुणसंपन्नाः ।
अत्र वा छन्दसीति जसः पूर्वसवर्णत्वम् । (बृहतीः) महागुणविशिष्टाः ।
(विश्वशंभुवः) या विश्वस्मै शं सुखं भावयन्ति ताः । (द्यावापृथिवी) भू-
मिप्रकाशौ । (उरो) बहुसुखप्रतिपादकः । (अन्तरिक्ष) अन्तरिक्षस्थो
यज्ञः । (बृहस्पतये) बृहत्या वाचो बृहतामाकाशादीनां च पतिः स्वामी
तस्मै जगदीश्वराय । (हविषा) सामग्यासत्यप्रेमभावेन वा । (विधेम) वि-

धानं कुर्व्याम । (स्वाहा) संगतां प्रियां शोभनां स्तुतिप्रयुक्तां वाचम् ।
अयं मंत्रः । श० ३।१।४।६-१५। व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा वयमाकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा स-
रस्वत्यै पूष्णे बृहस्पतयेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायै
तपसेऽग्नये स्वाहा या बृहत्यो विश्वशंभुवो देव्य आपः स्वाहा वाक्धा-
वापृथिवी उरोऽन्तरिक्षस्थे च स्तस्ता अपि स्वाहाक्रियया हविषा च
शुद्धा विधेम तथा यूयमपि विदधत ॥ ७ ॥

भावार्थः— नहि यज्ञानुष्ठानेन विनोत्साहो मेधा सत्यवाक् दीक्षा
तपो धर्मानुष्ठानं विद्या पुष्टिश्च संभवति । न किलैतैर्विना कश्चिदपि प-
रमेश्वरमाराद्धुं शक्नोतीति । तस्मात्सर्वैर्मनुष्यैरेतत्सर्वमनुष्ठाय सर्वानन्दः
प्राप्तव्यः ॥ ७ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे हमलोग (आकूत्यों) उत्साह । (प्रयुजे) उत्तम २
धर्मयुक्त क्रियाओं । (अग्नये) अग्निके प्रदीपन (स्वाहा) वेदवाणीके प्रचार ।
(सरस्वत्यै) विज्ञानयुक्त वाणी । (पूष्णे) पुष्टि करने । (बृहस्पतये) बड़े २ अधि-
पतियोंके होने । (अग्नये) विजलीकी विद्याके ग्रहण । (स्वाहा) पढ़ने पढ़ा-
नेसे विद्या । (मेधायै) बुद्धिकी उन्नति । (मनसे) विज्ञानकी वृद्धि । (दीक्षायै)
धर्मनियम और आचरणकी रीति । (तपसे) प्रताप । (अग्नये) जाठराग्निके शो-
धन । (स्वाहा) उत्तम स्तुतियुक्त वाणी । (बृहतीः) महागुणसहित । (विश्वशंभु-
वः) सबके लिये सुख उत्पन्न करानेवाले । (देवीः) दिव्यगुणसंपन्न (आपः) प्राण
वा जलसे । (स्वाहा) सत्य भाषण । (दावापृथिवी) भूमि और प्रकाशकी शुद्धिके
अर्थ । (उरो) बहुत सुखसंपादक । (अन्तरिक्ष) अन्तरिक्षमें रहनेवाले पदार्थों-
को शुद्ध और जिस । (स्वाहा) उत्तम क्रिया वा वेदवाणीसे । यज्ञ सिद्ध होता
है उन सबोंको । (हविषा) सत्य और प्रेमभावसे । (विधेम) सिद्ध करें वैसे तुम
भी किया करो ॥ ७ ॥

भावार्थः— यज्ञके अनुष्ठानसे विना उत्साह बुद्धि सत्यवाणी धर्माचरणकी
रीति तप धर्मका अनुष्ठान और विद्याकी पुष्टिका संभव नहीं होता और इनके
विना कोई भी मनुष्य परमेश्वरकी आराधना करनेको समर्थ नहीं होसकता ।

इससे सब मनुष्योंको इस यज्ञका अनुष्ठान करके सबके लिये सब आनन्द करने चाहिये ॥ ७ ॥

विश्वोदेवस्येत्यस्यात्रेय ऋषिः । ईश्वरो देवता । आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः परमेश्वराश्रयेण किं किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

मनुष्योंको परमेश्वरके आश्रयसे क्या २ करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्त्तो वुरीत सख्यम् ॥ विश्वो

राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥८॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्त्तः । वुरीत । सख्यम् । विश्वः ।

राये । इषुध्यति । द्युम्नम् । वृणीत । पुष्यसे । स्वाहा ॥८॥

पदार्थः— (विश्वः) सर्वो जनः । (देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य । (नेतुः) सर्वनयनकर्त्तुः परमेश्वरस्य । (मर्त्तः) मनुष्यः । मर्त्त इति मनुष्यनामसु पठितम् । निघं० २।३। (वुरीत) वृणीयात् । अत्र बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । (सख्यम्) सख्युर्भावः कर्म वा । (विश्वः) अखिलः । (राये) धनप्राप्तये । (इषुध्यति) शरान्धारयेत् लेट्प्रयोगोऽयम् । (द्युम्नम्) धनम् । (वृणीत) स्वीकुर्यात् । (पुष्यसे) पुष्टो भवेः । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लेट्प्रयोगोऽयम् ॥ (स्वाहा) सत्क्रियया । अयं मंत्रः । श० ३।१।४।१७।१८॥ व्याख्यातः ॥

अन्वयः— यथा विश्वो मर्त्तो नेतुर्देवस्य जगदीश्वरस्य सख्यं वुरीत राय इषुध्यति । स द्युम्नं वृणीत तथा हे मनुष्य एतत्सर्वमनुष्ठाय स्वाहा सत्क्रियया त्वमपि पुष्यसे पुष्टो भवेः ॥ ८ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः सर्वैर्मनुष्यैः परमेश्वरमुपास्य परस्परं मित्रतां कृत्वा युद्धे दुष्टान् विजित्य राजश्रियं प्राप्य सुखयितव्यम् ॥ ८ ॥

पदार्थः— जैसे (विश्वः) सब । (मर्त्तः) मनुष्य । (नेतुः) सबको प्राप्त वा । (देवस्य) सबका प्रकाश करनेवाले परमेश्वरके साथ । (सख्यम्) मित्रता और गुणकर्मसमूहको (वुरीत) स्वीकार । और । (राये) धनकी प्राप्तिके लिये । (द्रुध्यति) वाणोंको धारण करे वह । (द्युन्नम्) धनकी । (वृणीत) स्वीकार करे वैसे । हे मनुष्य इस सबका अनुष्ठान करके । (स्वाहा) सत् क्रियासे तू भी (पुण्यसे) पुष्ट हो ॥ ८ ॥

भावार्थः— इस मन्त्रमें वाचकलुप्तोपमालंकार है सब मनुष्योंको परमेश्वरकी उपासना करके परस्पर मित्रपनको संपादन कर युद्धमें दुष्टोंको जीतके राज्य-लक्ष्मीको प्राप्त होकर सुखी रहना चाहिये ॥ ८ ॥

ऋक्सामयोरित्यस्यांगिरस ऋषिः । विद्वान् देवता । आर्षी पंक्ति-
श्लुन्दः । पंचमः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं शिल्पसिद्धिः कर्तव्येत्युपदिश्यते ॥

मनुष्योंको शिल्पविद्याकी सिद्धि कैसे करनी चाहिये इस विषयका उपदेश
अगले मंत्रमें किया है ।

ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामारभे ते मा पात-
मास्य यज्ञस्योद्वचः शर्म्मसि शर्म्म मे यच्छ न-
मस्तेऽस्तु मा हिंसीः ॥ ९ ॥

ऋक्सामयोरित्यृक्सामयोः । शिल्पे इति शिल्पे । स्थः ।
ते इति ते । वाम् । आ । रभे । ते इति ते । मा । पातम् ।
आ । अस्य । यज्ञस्य । उद्वच इत्युत् ऋचः । शर्म्म ।
असि । शर्म्म । मे । यच्छ । नमः । ते । अस्तु । मा ।
मा । हिंसीः ॥ ९ ॥

पदार्थः— (ऋक्सामयोः) ऋक् च साम च तयोर्वेदयोः । अध्यय-
नानन्तरम् । (शिल्पे) मानसप्रसिद्धक्रियया सिद्धे । (स्थः) भवतः । (ते)
हे । (वाम्) ये । (आ) समन्तात् । (रभे) आरम्भं कुर्वे । (ते) हे । (मा)

माम् । (पातम्) रक्षतः । अत्र व्यत्ययः । (आ) अभितः । (अस्य) वक्ष्यमाणस्य । (यज्ञस्य) शिल्पविद्यासिद्धस्य यज्ञस्य । (उदचः) उत्कृष्टा अधीताः प्रत्यक्षीकृता ऋचो यस्मिँस्तस्य । (शर्म) सुखम् । (असि) अस्ति । (शर्म) सुखम् । (मे) मह्यम् । (यच्छ) ददाति । अत्र व्यत्ययो लोट् लोट् च । (नमः) अन्नम् । नम इत्यन्ननामसु पठितम् । निघं ० २।७। (ते) तुभ्यम् । (अस्तु) भवतु । (मा) निषेधार्थे । (मा) माम् । (हिंसीः) हिन्धि । अत्र लोट् लुङ् । अयं मंत्रः । श० ३।१।५।५-८ व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् हस्तकसामयोरध्ययनानन्तरमुदचोऽस्य यज्ञस्य संबन्धिनी वां ये शिल्पे आरभे । ये मा मां पातं रक्षतो ये यस्य तव सकाशान्मया गृह्येते ते तुभ्यं मम नमोऽस्तु त्वं मा मां शिल्पविद्यां शिक्षस्व मा हिंसीर्विचालनं मा कुर्याः । यच्छर्म सुखमस्ति तच्छर्म मे मह्यं यच्छ देहि ॥ ९ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्विदुषां सकाशाद्देदानधीत्य शिल्पविद्यां प्राप्य हस्तक्रियाः साक्षात्कृत्य विमानयानादीनि कार्याणि निष्पाद्य सुखोन्नतिः कार्या ॥ ९ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् आप जो मैं (ऋक्सामयोः) ऋग्वेद और सामवेदके पढ़नेके पीछे । (उदचः) जिसमें अच्छेप्रकार ऋचा प्रत्यक्ष की जाती हैं । (अस्य) इस । (यज्ञस्य) शिल्पविद्यासे सिद्ध हुए यज्ञके संबन्धी । (वाम्) ये । (शिल्पे) मन वा प्रसिद्ध क्रियासे सिद्ध की हुई कारीगरी विद्याओंको । (आरभे) आरम्भ करता हूं तथा जो । (मा) मेरी । (पातम्) रक्षा करते हैं । (ते) वे । (स्थः) हैं । उनको विद्वानोंके सकाशसे ग्रहण करता हूं । हे विद्वान् मनुष्य । (ते) उस तेरे लिये । (मे) मेरा । (नमः) अन्नादि सत्कारपूर्वक नमस्कार । (अस्तु) विदित हो तथा तुम । (मा) मुझको चलायमान मतकरो और । (यत्) जो । (शर्म) सुख । (असि) है उस । (शर्म) सुखको । (मे) मेरे लिये । (यच्छ) देओ ॥ ९ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको चाहिये कि विद्वानोंके सकाशसे वेदोंको पढ़कर शि-

ल्पविद्या वा हस्तक्रियाको साक्षात्कारकर विमानआदि यानोंकी सिद्धिरूप कार्योकी सिद्ध करके सुखोंकी उन्नति करें ॥ ९ ॥

ऊर्गसीत्यस्यांगिरस ऋषिः । यज्ञो देवता कृधीत्यन्तस्य निचृदार्षी
जगती छन्दः । निषादः स्वरः । उच्छ्रयस्वेत्यस्य साम्नी त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

स शिल्पविद्यो यज्ञः कीदृशोस्तीत्युपदिश्यते ॥

वह शिल्पविद्या यज्ञ कैसा है इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णमम्रदा ऊर्जं मयि धेहि ॥ सो-
मस्य नीविरसि विष्णोः शर्मसि शर्म यजमान-
स्येन्द्रस्य योनिरसि सुसस्याः कृषीस्कृधि ॥
उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वं मा प्राह्यंहस आस्य
यज्ञस्योद्वचः ॥ १० ॥

ऊर्क् । असि । आङ्गिरसि । ऊर्णमम्रदा इत्यूर्णमम्रदाः ।
ऊर्जम् । मयि । धेहि । सोमस्य । नीविः । असि । वि-
ष्णोः । शर्म । असि । शर्म । यजमानस्य । इन्द्रस्य । योनिः ।
असि । सुसस्या इति सुसस्याः । कृषीः । कृधि । उत् ।
श्रयस्व । वनस्पते । ऊर्ध्वः । मा । प्राहि । अंहसः ।
आ । अस्य । यज्ञस्य । उद्वच इत्युत्तुः ॥ १० ॥

पदार्थः—(ऊर्क्) पराक्रमानादिप्रदा शिल्पविद्या । (असि) अस्ति ।
अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (आङ्गिरसि) यांगिरोभिरग्न्यादिभिर्निर्वृत्ता सिद्धा
सा । ऊवटमहीधराभ्यामिदं निघातत्वात्संबोधनान्तं पदमबुद्ध्वा व्या-
ख्यातमत एतयोः स्वरज्ञानमपि नास्त्यर्थज्ञानस्य तु का कथा ।
(ऊर्णमम्रदाः) ऊर्णमाच्छादनं मृद्वन्ति संत्वेषन्ति यया सा । (ऊर्जम्)
पराक्रममनादिकं वा । (मयि) शिल्पिनि । (धेहि) दधाति । (सोमस्य)

उत्पन्नस्य पदार्थसमूहस्य । (नीविः) या नितरां व्ययति संवृणोति । नौ-
व्योयलोपः ॥ उ० ४।१४१। इत्यौणादिकसूत्रेण व्येत्रसंवरण इत्यस्मा-
दिण् प्रत्ययः सच ङित् । ङित्त्वादाकारलोपः । यलोपस्तु सूत्रेणैव पूर्व-
पदस्य च दीर्घत्वम् । (असि) अस्ति । (विष्णोः) शिल्पविद्याव्यापक-
स्य विदुषः सकाशात् प्राप्यम् । (शर्म) सुखम् । (असि) अस्ति । (शर्म)
सुखम् । (यजमानस्य) शिल्पक्रियाविदः । (इन्द्रस्य) परमैश्वर्येण युक्त-
स्य योजकस्य वा । (योनिः) निमित्तम् । (असि) भवति । (सुसस्याः)
शोभनानि सस्यानि धान्यादीनि याभ्यस्ताः । (कृषीः) कर्षन्ति विलि-
खन्ति याभिः क्रियाभिस्ताः । अत्र । कः करत् करति ० अ० ८।३।५०।
इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । (कृधि) कुरु कारय वा । (उत्) उत्कृष्टार्थे ।
(श्रयस्व) सेवस्व सेवते वा । (वनस्पते) वनानां विद्याप्रकाशकानां पतिः
पालयिता तत्संबुद्धौ । वृक्षावयवो वा । (ऊर्ध्वः) ऊर्ध्वं स्थित ऊर्ध्वं
स्थापितो वा । (मा) माम् । (पाहि) रक्ष रक्षति वा । (अंहसः) पापा-
त्तत्फलाद्दुःखाद्वा । (आ) समन्तात् । (अस्य) प्रत्यक्षमनुष्ठीयमानस्य ।
(यज्ञस्य) शिल्पविद्यासाध्यस्य । (उदचः) उक्तार्थस्य । अयं मंत्रः । श-
त०।३।१।५।१४-३५। व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः— हे वनस्पते विद्वस्त्वं यांगिरस्यूर्णम्भदा ऊर्कं शिल्पवि-
द्यास्ति योर्जं दधाति या सोमस्य नीविरास्ति यां विष्णोर्यजमानस्येन्द्रस्य
योनिरस्ति । याऽस्योदचो विष्णोर्यज्ञस्य शर्म सुखकारिकास्ति तामाधे-
हि । सुसस्याः कृषीस्कृधिकुरुकारयवोर्ध्वं मामुच्छ्रयस्व सुसस्याः कृषी-
श्चांहसो मां पाहि विमानादिषु यानेषु यो वनस्पतिरूर्ध्वं स्थाप्यते तम-
प्युच्छ्रयस्व ॥ १० ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्विद्वद्भ्यः शिल्पविद्यां साक्षात्कृत्यैतां प्रचार्य्य
सर्वे मनुष्याः समृद्धाः कार्य्याः ॥ १० ॥

पदार्थः— हे (वनस्पते) प्रकाशनीय विद्याओंका प्रचार करनेवाले विद्वान् मनुष्य तू जो । (आङ्गिरसि) अग्नि आदि पदार्थोंसे सिद्ध की हुई । (ऊर्णम्नदाः) आच्छादनका प्रकाश वा । (ऊर्क्) पराक्रम तथा अन्नआदिको करनेवाली शिल्पविद्या । (असि) है अथवा जो । (ऊर्जम्) पराक्रम वा अन्न आदिको धारण करती (असि) है जो । (सोमस्य) उत्पन्न पदार्थसमूहका । (नीवि) संवरण करनेवाली । (असि) है जो । (विष्णोः) शिल्पविद्यामें व्यापक बुद्धि । (यजमानस्य) शिल्पक्रियाको जननेवाली । (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्त मनुष्यका । (योनिः) निमित्त । (असि) है । जो । (अस्य) इस । (उद्वचः) ऋचाओंके प्रत्यक्ष करनेवाले (यज्ञस्य) शिल्पक्रियासाध्य यज्ञका । (शर्म) सुख करानेवाली । (असि) है उसको । (मयि) शिल्पविद्याको जाननेकी इच्छा करनेवाले मुझमें । (आधेहि) अच्छे प्रकार धारणकर । (सुसस्याः) उत्तम २ धान्य उत्पन्न करने वा । (कृषीः) खेती वा खेंचनेवाली क्रियाओंको । (कृधि) सिद्धकर । (ऊर्ध्वः) ऊपरस्थित होनेवाला । (मा) मुझको । (उच्छ्रयस्व) उत्तम धान्यवाली खेतीका सेवन कराअ और । (अंहसः) पाप वा दुःखोंसे । (पाहि) रक्षाकर जो विमानआदि यानों और यज्ञमें । (वनस्पते) वृक्षकी शाखा ऊंची स्थापन की जाती है उसको भी । (उच्छ्रयस्व) उपयोगमें लाअ ॥ १० ॥

भावार्थः— मनुष्योंको विद्वानोंके सकाशसे साक्षात्कार और प्रचार करके सब मनुष्योंको समृद्धियुक्त करना चाहिये ॥ १० ॥

व्रतं कृणुतेत्यस्याङ्गिरस ऋषयः । अग्निर्देवता । पूर्वस्य स्वराङ् ब्राह्म्य-
नुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः । ये देवा इत्युत्तरस्यार्ष्युष्णिक् छन्दः ।

ऋषभः स्वरः ॥

अथानेकार्थमग्निं विज्ञाय किं किमुपकारो ग्राह्य इत्युपदिश्यते ॥

अब अनेक अर्थवाले अग्निको जानकर उससे क्या २ उपकार लेना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

व्रतं कृणुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञियः ॥

दैवीन्धियस्मनामहे सुमृडीकामभिः पृथे वच्चोधां
यज्ञवाहसं सुतीर्था नो असद्वशे ये देवा मनो-

जाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्तेनोऽवन्तु ते नः
पान्तु तेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

व्रतम् । कृणुत । अग्निः । ब्रह्म । अग्निः । यज्ञः । वनस्पतिः ।
यज्ञियः । दैवीम् । धियम् । मनामहे । सुमृडीकामिति
सुऽमृडीकाम् । अभिष्टये । वर्चोधामिति वर्चःऽधाम् । य-
ज्ञवाहसमिति यज्ञऽवाहसम् । सुतीर्थेति सुऽतीर्था । नः ।
असत् । वशे । ये । देवाः । मनोजाता इति मनःऽजाताः ।
मनोयुजइति मनःऽयुजः । दक्षक्रतव इति दक्षऽक्रतवः ।
ते । नः । अवन्तु । ते । नः । पान्तु । तेभ्यः । स्वाहा ॥ ११

पदार्थः— (व्रतम्) नियमपूर्वकं धर्म्यानुचरणम् । (कृणुत) स्वीकु-
रुत । (अग्निः) वाचकः । (ब्रह्म) सच्चिदानन्दलक्षणं चेतनं वाच्यम् ।
(अग्निः) अभिधायकः । (यज्ञः) अभिधेयः । (वनस्पतिः) वनानां पाल-
यिताग्निसंज्ञकः । (यज्ञियः) यो यज्ञमर्हति । (दैवीम्) दिव्यगुणसंपन्ना-
म् । (धियम्) प्रज्ञां क्रियां वा । (मनामहे) विजानीयाम् । याचेमहि ।
मनामह इति याच्त्राकर्मसु पठितम् । निघं० ३।१९। (सुमृडीकाम्)
सुष्ठु मृडन्ति सुखयन्ति यया ताम् । अत्र । मृडः कीकचूकङ्कणौ ।
उ०।४।२५। अनेन मृडीकेति सिद्धम् । (अभिष्टये) इष्टसिद्धये । अत्र ।
एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वाच्यम् । अ० ६।१।९।४। अनेन वार्तिकेन
पररूपादस्य सिद्धिः । (वर्चोधाम्) या वर्चोविद्या दीप्तिं दधाति ताम् ।
(यज्ञवाहसम्) या यज्ञं परमेश्वरोपासनं शिल्पविद्यासिद्धं वा वहति प्रा-
पयति ताम् । (सुतीर्था) शोभनानि तीर्थानि वेदाध्ययनधर्माचरणादी-
न्याचरितानि यया सा (नः) अस्मदर्थम् । (असत्) भवेत् । लेट् प्रयो-
गोऽयम् । (वशे) प्रकाशन्ते यस्मिँस्तस्मिन् । अत्र बाहुलकादौणादि-
कोऽन् प्रत्ययः । (ये) वक्ष्यमाणाः । (देवा) विद्वांसः । (मनोजाताः) ये

मनसा विज्ञानेन जायन्ते ते । (मनोयुजः) ये मनसः सदसदविज्ञानेन
 युंजन्ति योजयन्ति वा ते । (दक्षकृतवः) दक्षाः शरीरात्मबलानि कृत-
 वः प्रज्ञाः कर्माणि वा येषां ते । दक्ष इति बलनामसु पठितम् । निधं०
 २।१। (ते) उक्ताः । (नः) अस्मान् । (अवन्तु) विद्यासत्क्रियासुशि-
 क्षादिषु प्रवेशयन्तु । (ते) आप्ताः । (नः) अस्मान् । (पान्तु) सततं रक्ष-
 न्तु । (तेभ्यः) पूर्वोक्तेभ्यः । (स्वाहा) येभ्यो विद्यावाक् प्राप्ता भवति । अयं
 मंत्रः । श० ३।२।१।७-१८। व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः— वयं यद्ब्रह्माग्निनामा सद्यो यज्ञोऽग्निसंज्ञो सद्यो वनस्पति-
 र्यश्च यज्ञोऽग्निर्नामकस्तमुपास्योपकृत्याभिष्टये या सुतीर्थास्ति तां सुमृ-
 डीकां वर्चोधां दैवीं धियं मनामहे विजानीयाम ये दक्षकृतवो मनो-
 जाता मनोयुजो देवा विद्वांसो वशे वर्तमानाः सन्ति येभ्यः स्वाहा प्राप्ता
 भवति । ये नोऽस्मदर्थं धियं प्रकाशयन्ति तेभ्यः पूर्वोक्तामेतां धियं म-
 नामहे याचामहे ते नोऽस्मानवन्तु । ते नोऽस्मान्सततं पान्तु ॥ ११ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्यस्याग्निसंज्ञा तद्ब्रह्मविज्ञायोपास्य सुप्रज्ञा प्राप्त-
 व्या । विद्वांसो यया शिल्पयज्ञान् संसाधुवन्ति तेषां संगमेन विद्यां प्राप्य
 स्वतंत्रे व्यवहारे सदा स्थातव्यम् । नहि प्रज्ञया विना कश्चित्सुखमेधते
 तस्मात्सर्वैर्विद्वद्भिः सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यो ब्रह्मविद्यां बुद्धिं च दत्त्वैते सततं
 रक्ष्या रक्षिताश्चैते परमेश्वरस्य धार्मिकाणां विदुषां च प्रियाणि कर्माणि
 नित्यमाचरेयुः ॥ ११ ॥

पदार्थः— हमलोग जो । (ब्रह्म) ब्रह्मपदवाच्य । (अग्निः) अग्निनामसे प्र-
 सिद्ध । (असन्) है जो । (यज्ञः) अग्निसंज्ञक और जो । (वनस्पतिः) वनोंका
 पालन करनेवाला यज्ञ । (अग्निः) अग्निनामक है उसकी उपासनाकर वा उससे
 उपकार लेकर । (अभिष्टये) इष्टसिद्धिके लिये जो (सुतीर्था) जिससे अत्युत्तम
 दुःखोंसे तारनेवाले वेदाध्ययनादि तीर्थ प्राप्त होते हैं उस (सुमृडीकाम्) उत्तम सुख-
 युक्त । (वर्चोधाम्) विद्या वा दीप्तिको धारण करने तथा । (दैवीम्) दिव्यगुण-

संपन्न । (धियम्) बुद्धि वा क्रियाको । (मनामहे) जानें । (ये) जो । (दक्षकृतवः) शरीर आत्माके बल प्रज्ञा वा कर्मसे युक्त । (मनोजाताः) विज्ञानसे उत्पन्न हुए । (मनोयुजः) सत् असत्के ज्ञानसे युक्त । (देवाः) विद्वान्लोग । (वशे) प्रकाश-युक्त कर्ममें वर्तमान हैं वा जिनसे । (स्वाहा) विद्यायुक्त वाणी प्राप्त होती है । (तेभ्यः) उनसे पूर्वोक्त प्रज्ञाकी । (मनामहे) याचना करते हैं । (ते) वे । (नः) हम-लोगोंको । (अवन्तु) विद्या उत्तम क्रिया तथा शिक्षा आदिकोंमें प्रवेश और । (नः) हमलोगोंकी निरन्तर । (पान्तु) रक्षा करें ॥ ११ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको जिसकी अग्निसंज्ञा है उस ब्रह्मको जान और उसकी उपासना करके उत्तम बुद्धिको प्राप्त करना चाहिये । विद्वान्लोग जिस बुद्धिसे य-ज्ञोंको सिद्ध करते हैं उससे शिल्पविद्याकारक यज्ञोंको सिद्ध करके विद्वानोंका संगसे विद्याको प्राप्त होके स्वतंत्र व्यवहारमें सदा रहना चाहिये । क्योंकि बुद्धिके विना कोई भी मनुष्य सुखको नहीं बढ़ा सकता । इससे विद्वान् मनुष्योंको उचित है कि, सब मनुष्योंके लिये ब्रह्मविद्या और पदार्थविद्याकी बुद्धिकी शिक्षा करके निरन्तर रक्षा करें । और वे रक्षाको प्राप्त हुए मनुष्य परमेश्वर वा विद्वानोंके उत्तम २ प्रिय कर्मोंका आचरण किया करें ॥ ११ ॥

श्वात्रा इत्यस्याङ्गिरस ऋषयः । आपो देवताः । ब्राह्मयनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

एतदनुष्ठायाये मनुष्यैः किं किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

इसका अनुष्ठान करके आगे मनुष्योंको क्या २ करना चाहिये इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

श्वात्राः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे
सुशेवाः ॥ ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अना-
गसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृधः ॥ १२ ॥

श्वात्राः । पीताः । भवत । यूयम् । आपः । अस्माकम् ।
अन्तः । उदरे । सुशेवा इति सुशेवाः । ताः । अस्मभ्यम् ।
अयक्ष्माः । अनमीवाः । अनागसः । स्वदन्तु । देवीः ।
अमृताः । ऋतावृध इत्यृतवृधः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(श्वात्राः) श्वात्रं प्रशस्तं विज्ञानं धनं वा विद्यते यासां ताः ।
 अत्र । अर्थ आदिभ्योऽच् ॥ अ० ५।२।१२७। इति प्रशंसार्थेऽच् ।
 श्वात्रमिति पदनामसु पठितम् । निघं० ४।२। धननामसु च निघं०
 २।१०। (पीताः) कृतपानाः । (भवत) नित्यं संपद्येरन् । (यूयम्) एताः ।
 (आपः) प्राणा जलादयो वा । (अस्माकम्) मनुष्याणाम् । (अन्तः)
 मध्ये । (उदरे) शरीराभ्यन्तरे । (सुशेवाः) सुष्ठु शैवं सुखं याभ्यस्ताः ।
 शैवमिति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३।६। (अस्मभ्यम्) मनुष्यादि-
 भ्यः । (अयक्ष्माः) अविद्यमानो यक्ष्मा क्षयरोगो याभ्यस्ताः । (अनमी-
 वाः) अविद्यमानोऽमीवा ज्वरादिरोगसमूहो याभ्यस्ताः (अनागसः) न
 विद्यतेऽगः पापं दोषो यासु ता निर्दोषाः । (स्वदन्तु) सुष्ठु सेवन्ताम् ।
 (देवीः) दिव्यगुणसंपन्नाः । अत्र वा च्छन्दसीति जसः पूर्वसवर्णत्वम् ।
 (अमृताः) नाशरहिता अमृतरसाः । (ऋतावधः) या ऋतं सत्यं वर्ध-
 यन्ति ताः । अयं मंत्रः । श० ३।२।१।११। व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या या अस्माभिः पीता अस्माकमुदरे स्थिता अ-
 स्मभ्यं श्वात्राः सुशेवा अयक्ष्मा अनमीवा अनागस ऋतावधोऽमृता
 देव्य आपो भवन्ति ता भवन्तः स्वदन्तु सुसेवन्ताम् । तदेतदनुष्ठाय यूयं
 सुखिनो भवत ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्वत्संगेन सुशिक्षिता विद्यां प्राप्य सर्वथा सुप-
 रोक्षिताः शोधिताः संस्कृताः शरीरात्मवलवर्धका रोगविच्छेदका ज-
 लादयः पदार्थाः सेवनीयाः । नहि विद्याऽऽरोग्याभ्यां विना कश्चिदपि
 निरन्तरं कर्म कर्तुं शक्नोति । तस्मादेतत्सर्वदाऽनुष्ठेयम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो हमने । (पीताः) पिये । (अस्माकम्) मनुष्योंके ।
 (अन्तः) मध्य वा । (उदरे) शरीरके भीतर स्थित हुए । (अस्मभ्यम्) मनुष्या-
 दिकोंके लिये । (सुशेवाः) उत्तम सुखयुक्त । (अनमीवाः) ज्वरादिरोगसमूहसे
 रहित नाश । (अयक्ष्माः) क्षयी आदि रोगकारक दोषोंसे रहित । (अनागसः)

पाप दोष निमित्तोंसे पृथक् । (ऋतावृधः) सत्यको बढ़ाने वा । (अमृताः) नाश-
रहित अमृतरसयुक्त । (देवीः) दिव्यगुणसंपन्न । (आपः) प्राण वा जल हैं । (ताः)
उनको आपलोग । (स्वदन्तु) अच्छेप्रकार सेवन किया करो । इसका अनुष्ठान क-
रके । (यूयम्) तुम सब मनुष्य सुखोंको भोगनेवाले । (भवत) नित्य हों ॥ १२ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको विद्वानोंके संग वा उत्तम शिन्धासे विद्याको प्राप्त हो-
कर अच्छेप्रकार परीक्षित शुद्ध किये हुए शरीर आत्माके बलको बढ़ाने और रोगों-
को दूर करनेवाले जल आदि पदार्थोंका सेवन करना चाहिये क्यों कि विद्या वा
आरोग्यताके विना कोई भी मनुष्य निरन्तर कर्म करनेको समर्थ नहीं होसकता ।
इससे इस कार्यका सर्वदा अनुष्ठान करना चाहिये ॥ १२ ॥

इयन्त इत्यस्याङ्गिरस ऋषयः । आपो देवताः । भुरिगार्षी पंक्तिश्छन्दः ।

पंचमः स्वरः ॥

पुनस्ता आपः कीदृशः सन्तीत्युपदिश्यते ॥

फिर वे जल कैसे हैं इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

**इयं ते यज्ञियां तनूरपो मुञ्चामि न प्रजाम् ॥ अ-
होमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत पृथिव्या
सम्भव ॥ १३ ॥**

इयम् । ते । यज्ञियां । तनूः । अपः । मुञ्चामि । न । प्र-
जामिति प्रजाम् । अहोमुच इत्यहोमुचः । स्वाहा-
कृताइति स्वाहाकृताः । पृथिवीम् । आ । विशत । पृ-
थिव्या । सम् । भव ॥ १३ ॥

पदार्थः— (इयम्) वक्ष्यमाणा । (ते) तव । (यज्ञिया) या यज्ञमर्हति
सा । (तनूः) शरीरम् । (अपः) सुसंस्कृतानि जलानि । (मुञ्चामि) प्रक्षि-
पामि । (न) निषेधार्थे । (प्रजाम्) या प्रजायते ताम् । (अहोमुचः) दुः-
खमोचयिष्यः । (स्वाहाकृताः) याः क्रियया सुसंस्कृताः क्रियन्ते ताः ।
(पृथिवीम्) भूमिम् । (आ) समन्तात् । (विशत) प्रवेशं कुरुत । (पृथि-

व्या) भूम्यासह । (सम्) सम्यगर्थे । (भव) संपद्यस्व । अयं मंत्रः । श०
३।२।१।२०।२१॥ व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा ते तव येयं यज्ञिया तनूरपः प्राणान् प्रजां
पालनीयां न त्यजति त्वं न मुंचसि यथैवाहमेता ईदृशं स्वशरीरं च न
मुंचामि न परित्यजामि यथा यूयं पृथिव्या सह संभवतां होमुचः स्वाहा-
कृता अपः पृथिवीं चाविशत विज्ञानेन समन्तात् प्रवेशं कुरुताहं च स-
म्भवाम्याविशामि तथा त्वमपि सम्भव चाविश ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । सर्वैर्मनुष्यैर्विद्यया पर-
स्परं पदार्थान्मेलयित्वा सेवित्वा रोगरहितं शरीरमात्मानं च पालयि-
त्वा सुखयितव्यम् ॥ १३ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य जैसे । (ते) तेरा जो । (इयम्) यह । (यज्ञि-
या) यज्ञके योग्य । (तनूः) शरीर । (अपः) जल प्राण वा । (प्रजाम्) प्रजाकी
रक्षा करता है जिसको तू नहीं छोड़ता मैं भी अपने उस शरीरको विना पूर्ण आयु
भोगे प्रमादसे बीचमें । (न मुंचामि) नहीं छोड़ता हूँ । हे मनुष्यो जैसे तुम । (पृ-
थिव्या) भूमिके साथ विभवयुक्त होते । (अहोमुचः) दुःखोंको छुड़ाने वा ।
(स्वाहाकृताः) वाणीसे सिद्ध किये हुए । (अपः) जल और । (पृथिवीम्) भूमि-
को । (आविशत) अच्छे प्रकार विज्ञानसे प्रवेश करते मैं इनसे ऐश्वर्यसहित और
इनमें प्रविष्ट होता हूँ वैसे तू भी (सम्भव) हो और प्रवेश कर ॥ १३ ॥

भावार्थः— मनुष्योंको चाहिये कि विद्यासे परस्पर पदार्थोंका मेल और से-
वन कर रोगरहित शरीर तथा आत्माकी रक्षा करके सुखी रहना चाहिये ॥ १३ ॥
अग्ने त्वमित्यस्याङ्गिरस ऋषयः । अग्निदेवता । स्वराडाप्युष्णिक् छन्दः ।
ऋषभः स्वरः ॥

पुनरग्निगुणा उपदिश्यन्ते ॥

फिर अग्निके गुणोंका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

अग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिषीमहि ॥ र-
क्षाणो अप्रयुच्छन्प्रबुधै नः पुनस्कृधि ॥ १४ ॥

अग्ने । त्वम् । सु । जागृहि । वयम् । सु । मन्दिषीमहि ।
रक्ष । नः । अप्रयुच्छन्नित्यप्रयुच्छन् । प्रबुधइति प्रबुधे ।
नः । पुनरिति पुनः । कृधि ॥ १४ ॥

पदार्थः— (अग्ने) अयमग्निः । (त्वम्) यः । (सु) श्रेष्ठये । (जागृ-
हि) जागर्ति । अत्र व्यत्ययो लङर्थे लोट् च । (वयम्) कर्मानुष्ठातारो
नित्यं जागारिताः । (मन्दिषीमहि) शयीमहि । (रक्ष) रक्षति । अत्र द्व्य-
चोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । (नः) अस्मान् । (अप्रयुच्छन्) प्रमादमकुर्व-
न् । (प्रबुधे) जागरिते । (नः) अस्मान् । (पुनः) (कृधि) करोति । अत्र
व्यत्ययो लङर्थे लोट् च । अयं मंत्रः । श० ३।२।१।२२। व्याख्यातः १४

अन्वयः—अग्ने योऽग्निः प्रबुधे नोऽस्मान् सु जागृहि सुष्ठु जागर-
यति । येन वयं सुमन्दिषीमहि योऽप्रयुच्छन्नोऽस्मान् रक्षति प्रयुच्छँश्च
हिनस्ति यो नोऽस्मान् पुनः पुनरेवं कृधि करोति सोऽस्माभिर्युक्त्या स-
म्यक्सेवनीयः ॥ १४ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्योऽग्निः शयनजागरणजीवनमरणहेतुरस्ति स
युक्त्या संप्रयोक्तव्यः ॥ १४ ॥

पदार्थः— (अग्ने) जो अग्नि । (प्रबुधे) जगनेके समय । (सुजागृहि) अ-
च्छेप्रकार जगाता वा जिससे । (वयम्) जगके कर्मानुष्ठान करनेवाले हमलोग ।
(सुमन्दिषीमहि) आनन्दपूर्वक सोते हैं । जो । (अप्रयुच्छन्) प्रमादरहित होके ।
(नः) प्रमादरहित हमलोगोंकी । (रक्ष) रक्षा तथा प्रमादसहितोंको नष्ट करता
और जो । (नः) हमलोगोंके साथ । (पुनः) बार २ इसी प्रकार । (कृधि) व्यव-
हार करता है उसको युक्तिके साथ सब मनुष्योंकी सेवन करना चाहिये ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्योंको जो अग्नि सोने, जागने, जीने, तथा मरनेका हेतु है उ-
सका युक्तिसे सेवन करना चाहिये ॥ १४ ॥

पुनर्मन इत्यस्याङ्गिरस ऋषयः । अग्निर्देवता । भुरिग्ब्राह्मी वृहती
छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

जीवा अग्निवाय्वादिनिमित्तेन जागरणे पुनर्जन्मनि वा प्रसिद्धानि
मनआदीनीन्द्रियाणि प्राप्नुवन्तीत्युपदिश्यते ॥

जीव अग्नि वायु आदि पदार्थोंके निमित्तसे जगनेके समय वा दूसरे जन्ममें प्रसिद्ध
मन आदि इन्द्रियोंको प्राप्त होते हैं इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

पुनर्मनः पुनरायुर्मन्त्रागन्पुनः प्राणः पुनरात्मा
मन्त्रागन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रम् मन्त्रागन् ॥ वै-
श्वानरोऽदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादव-
द्यात् ॥ १५ ॥

पुनः । मनः । पुनः । आयुः । मे । आ । अगन् । पुनरिति
पुनः । प्राणः । पुनः । आत्मा । मे । आ । अगन् । पुनः ।
चक्षुः । पुनरिति पुनः । श्रोत्रम् । मे । आ । अगन् । वै-
श्वानरः । अदब्धः । तनूपाइति तनूपाः । अग्निः । नः ।
पातु । दुरितादिति दुःश्रुतात् । अवद्यात् ॥ १५ ॥

पदार्थः— (जागरणे) शयनानन्तरं द्वितीये जन्मनि वा । (मनः)
विज्ञानसाधकम् । (पुनः) (पश्चाज्जन्मानन्तरम्) येन । (आयुः) जीव-
नम् । (मे) मह्यम् । (आ) समन्तात् । (अगन्) प्राप्नोति । अत्र सर्वत्र
लङ्गर्थे लुङ् । मन्त्रे घस० इति ब्रूङ् । मोनोधातोरिति मकारस्य नका-
रः । (पुनः) वारंवारम् । (प्राणः) शरीराधारकः । (पुनः) पश्चात् मनुष्य-
देहधारणानन्तरम् । (आत्मा) अतति सर्वत्र व्याप्नोतीति सर्वान्तर्ग्यामी
परमात्मा स्वस्वभावो वा । (मे) मह्यम् । (आ) अभितः । (अगन्)
प्राप्नोति । (पुनः) पश्चात् । (चक्षुः) चष्टे येन तद्रूपग्राहकमिन्द्रियम् ।
(पुनः) अग्रे । (श्रोत्रम्) शृणोति शब्दान्येन तच्छब्दग्राहकमिन्द्रियम् ।
(मे) मह्यम् । (आ) आभिमुख्ये । (अगन्) प्राप्नोति । (वैश्वानरः) श-
रीरनेता जाठराग्निः । सर्वस्य नेता परमेश्वरो वा । (अदब्धः) हिंसितुम-

नर्हः । (तनूपाः) यः शरीरमात्मानं च रक्षति । (अग्निः) अन्तस्थो विज्ञानस्वरूपो वा । (नः) अस्मान् । (पातु) पालयति पालयतु वा । (दुरितात्) पापजन्यात्प्राप्तव्याहुः स्वाहुष्टकर्मणो वा । (अवद्यात्) पापाचरणात् । अयं मंत्रः । श० ३।२।१।२३। व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः— यस्य संबन्धेन कृपया वा मे मह्यं जागरणे पुनर्जन्मनि वा मन आयुः पुनरागन् । मे मम प्राणः पुनरागन् । आत्मा पुनरागन् । मे मह्यं चक्षुः पुनरागन् । श्रोत्रं पुनरागन् । सोऽदब्धस्तनूपा वैश्वानरोऽग्निर्नोऽस्मानवद्याहुरितात्पातु पालयति पालयतु वा ॥ १५ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालङ्कारः । यदा जीवाः शयनं मरणं च प्राप्नुवन्ति तदा यानि कार्थ्यसिद्धिसाधनानि मनआदीनीन्द्रियाणि प्रलीनानीव भूत्वा पुनः पुनर्जागरणे जन्मान्तरे वा प्राप्नुवन्ति तानि यस्य विद्युदज्ञादेः संबन्धेन परमेश्वरस्य सत्ताव्यवस्थाभ्यां वा सगोलकानि भूत्वा कार्थ्यकरणसमर्थानि भवन्ति स सम्यक् सेवितो जाठराग्निः सर्वरक्षत्युपासितो जगदीश्वरः पापकर्मणः सकाशान्निवर्त्य धर्मे प्रवर्त्य पुनः पुनर्मनुष्यजन्मानि प्राप्य दुष्टाचाराहुःखेभ्यश्च पृथक्कृत्वाऽऽभ्युदयिकं नैःश्रेयसिकं च सुखं प्रापयति ॥ १५ ॥

पदार्थः— जिसके संबन्ध वा कृपासे । (मे) मुझको जो । (मनः) विज्ञानसाधक मन । (आयुः) उमर । (पुनः) फिर २ । (आगन्) प्राप्त होता । (मे) मुझको । (प्राणः) शरीरका आधार प्राण । (पुनः) फिर । (आगन्) प्राप्त होता । (आत्मा) सबमें व्यापक सबके भीतरकी सब बातोंको जाननेवाले परमात्माका विज्ञान । (आगन्) प्राप्त होता । (मे) मुझको । (चक्षुः) देखनेके लिये नेत्र । (पुनः) फिर । (आगन्) प्राप्त होते । और (श्रोत्रम्) शब्दको ग्रहण करनेवाले कान । (आगन्) प्राप्त होते हैं वह । (अदब्धः) हिंसा करने अयोग्य । (तनूपाः) शरीर वा आत्माकी रक्षा करने और । (वैश्वानरः) शरीरको प्राप्त होनेवाला । (अग्निः) अग्नि वा । विश्वको प्राप्त होनेवाला परमेश्वर । (नः) हमलोगोंकी । (अवद्यात्) निन्दित । (दुरितात्) पापसे-उत्पन्न हुए दुःख वा दुष्ट कर्मोंसे ।

(पातु) पालन करता है ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें श्लेषालङ्कार है । जब जीव सोने वा मरण आदि व्यवहारको प्राप्त होते हैं तब जो २ मन आदि इन्द्रिय नाश हुअके समान होकर फिर जगने वा जन्मान्तरमें जिन कार्य करनेके साधनोंको प्राप्त होते हैं वे इन्द्रिय जिस विद्युत् अग्नि आदिके संबन्ध परमेश्वरकी सत्ता वा व्यवस्थासे शरीरवाले होकर कार्य करनेको समर्थ होते हैं । मनुष्योंको योग्य है कि जो अच्छेप्रकार सेवन किया हुआ जाठराग्नि सबकी रक्षा करता और जो उपासना किया हुआ जगदीश्वर पापरूप कर्मोंसे अलगकर धर्ममें प्रवृत्तकर बारंवार मनुष्य जन्मको प्राप्त कराकर दुष्टाचार वा दुःखोंसे पृथक् करके इस लोक वा परलोकके सुखोंको प्राप्त कराता है वह क्यों न उपयुक्त और उपास्य होना चाहिये ॥ १५ ॥

त्वमग्ने व्रतपा इत्यस्य वत्स ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्षी पंक्ति-
श्लुन्दः । पंचमः स्वरः ॥

पुनस्तौ कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं इस विषयका उपदेश अगले मंत्रमें किया है ।

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आमर्त्येष्वाम् ॥ त्वं यज्ञे-
ष्वीड्यो रास्वेयत्सोमाभूयो भर देवो नः सविता
वसोर्दाता वस्वदात् ॥ १६ ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतपाइति व्रतपाः । असि । देवः । आ ।
मर्त्येषु । आ । त्वम् । यज्ञेषु । ईड्यः । रास्व । इयत् ।
सोम । आ । भूयः । भर । देवः । नः । सविता । वसोः ।
दाता । वसु । अदात् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(त्वम्) स वा । (अग्ने) जगदीश्वरोग्निर्वा । (व्रतपाः) यो व्रतं सत्यं धर्माचरणनियमं पाति रक्षतीति । (असि) अस्ति वा । अत्र पक्षे व्यत्ययः । (देवः) दाता प्रकाशको वा । (आ) समन्तात् । (मर्त्येषु) मरणधर्मेषु मनुष्येषु कार्येषु वा । (आ) अभितः । (त्वम्) स वा । (यज्ञेषु) सत्कारेषूप्रासनादिष्वग्निहोत्रादिषु शिल्पेषु वा । (ईड्यः) स्तोतु-

मध्येषितुं वाऽर्हः । (राख) देहि ददाति वा । (दूयत्) प्राप्तु-
वन् । (सोम) ऐश्वर्यप्रदैश्वर्यहेतुर्वा । (आ) अभितः । (भूयः) ।
अतिशयेन बहुः । (भर) भरति वा । (देवः) द्योतकः । (नः)
अस्त्रभ्यम् । सर्वस्य जगत उत्पादकः प्रेरका वा । (वसोः) धनस्य ।
(दाता) प्रापकः । (वसु) धनम् । (अदात्) ददाति । अयं
मंत्रः । श० ३ । २ । १ । २४ । २५ व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः— हे सोमान्ने यस्त्वं । मर्त्येषु व्रतपा सविता यज्ञे-
ष्वीदो देवोऽस्ति स भवान्नोऽस्त्रभ्यं वसोर्दाता सन् वस्त्रदाद्वि-
ज्ञानधनं ददाति सभूयो वस्त्राराखो यत्संस्तवमेतान्यस्त्रदर्थसाध-
रेत्येकः । योऽग्नेऽयमग्निर्मर्त्येषु व्रतपाः सविता यज्ञेष्वीदोऽध्ये-
षितव्यः सोमो देवोऽस्ति स नोऽस्त्रभ्यं वसोर्दादियत्सन् भूयः स-
र्वकार्येष्वाराखारासते । आभराभितः सुखैर्भरति पुष्पातीति
द्वितीयः ॥ १६ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालङ्कारः । सर्वैर्मनुष्यैः सत्यस्वरूपस्य
पूजार्हस्य सर्वजगदुत्पादकस्य सकलसुखप्रदातुः परमेश्वरस्यैवो-
पासनां कृत्वा सुखयितव्यमेवं च कार्यं सिद्धये भौतिकमग्निं सं-
प्रयोज्य सर्वाणि सुखानि प्राप्तव्यानीति ॥ १६ ॥

पदार्थः— हे । (सोम) ऐश्वर्य के देने वाले । (अग्ने) जगदीश्वर ।
जो । (त्वम्) आप । (मर्त्येषु) मनुष्यों में । (व्रतपाः) सत्य धर्मा चरण की
रक्षा । (सविता) सब जगत् को उत्पन्न करने । (यज्ञेषु) सत्कार वा उपासना
आदि में । (ईदः) स्तुति के योग्य । (नः) हम लोगों के लिये । (वसोः) धन
के । (दाता) दान करने वाले । (वसु) धन को (अदात्) देते हैं । सो । (दू-
यत्) प्राप्त करते हुए आप । (भूयः) बारं बार अत्यन्त धन । (आराख) दी-
जिये । (आभर) सब सुखों से पोषण कीजिये ॥ १ ॥ (त्वम्) जो । (अग्ने)
अग्नि । (मर्त्येषु) मरण धर्म वाले मनुष्यों के कार्यों में । (व्रतपाः) नियमाचरण

का पालन । (देवः) प्रकाश करने । (यज्ञेषु) अग्निहोत्रादि यज्ञों में । (इन्द्रः) खोजने योग्य । (सोम) ऐश्वर्य्य को देने । (सविता) जगत् को प्रेरणा करने । (देवः) प्रकाशमान अग्नि है वह । (नः) हम लोगों के लिये । (वसोः) धन को । (दाता) प्राप्त । (द्युयत्) कराता हुआ । (भूयः) अत्यन्त । (वसु) धन को । (अदात्) देता और । (आराख्) धन को देने का निमित्त ही के । (आभर) सब प्रकार के सुखों को धारण करता है ॥ २ ॥ १६ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेषालङ्कार है । सब मनुष्यों को उचित है कि जैसे सत्य स्वरूप सब जगत् को उत्पन्न करने और सकल सुखों के देने वाले जगदीश्वर ही की उपासना को करके सुखी रहें इसी प्रकार कार्यसिद्धि के लिये अग्नि को संप्रयुक्त कर के सब सुखों को प्राप्त करें ॥ १६ ॥

एषा त इत्यस्य वत्स ऋषिः अग्निदेवता । आर्चीचिट्पु
छन्दः । धैवतः स्वरः । एतान्सेवित्वा सनुष्येण
कथं भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

इन को सेवन करके मनुष्यों को कैसे वर्तना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्चस्तया सम्भवं
भ्राजङ्गच्छ । जूरसि धृता मनसा जुष्टा
विष्णावे ॥ १७ ॥

एषा । ते । शुक्र । तनूः । एतत् । वर्चः ।
तया । सम् । भव । भ्राजम् । गच्छ । जूः ।
असि । धृता । मनसा । जुष्टा । विष्णावे ॥ १७ ॥

पदार्थः— (एषा) वक्ष्यमाणा । (ते) तव । (शुक्र) वीर्यवन् विद्वन् । (तनूः) शरीरम् । (एतत्) प्रत्यक्षम् । (वर्चः) विज्ञानं तेजो वा । (तथा) तन्वा । (सम्) सम्यगर्थे । (भव) निष्प्रदस्व । (भ्राजम्) प्रकाशम् । (गच्छ) प्राप्नुहि । (जूः) ज्ञानी वेगवान् वा । (असि) अवसि । (धृता) ध्रियते यया तथा । अत्र कृतो-बहुलमिति क्षिप् । (मनसा) विज्ञानेन । (जुष्टा) प्रीता सेविता वा । (विष्णवे) परमेश्वराय यज्ञाय वा । अयं मंत्रः । श० ३ । २ । ३ । ६-११ व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः— हे शुक्रविद्वंस्ते तव या विष्णवे तनूरस्ति या त्वयाधृता जुष्टा च तथा जूः संस्त्वमेतद्वर्चः सम्भव सम्यग्भावय भ्राजं गच्छ मनसैतेन पुरुषार्थं गच्छ प्राप्नुहि ॥ १७ ॥

भावार्थः— मनुष्यैः परमेश्वराज्ञा पालनेन विज्ञानयुक्ते न मनसा शरीरात्मारोग्यं वर्धित्वा यज्ञमनुष्ठाय विज्ञानयुक्तेन मनसा सुखयितव्यम् ॥ १७ ॥

पदार्थः— हे । (शुक्र) वीर्य पराक्रम वाले विद्वान् मनुष्य । (ते) तेरा जो (विष्णवे) परमेश्वर वा यज्ञ के लिये तैने जिसको (धृता) धारण किया है (तथा) उस से तू । (जूः) ज्ञानी वा वेग वाला होके (एतत्) इस । (वर्चः) (विज्ञान और तेज युक्त (सम्भव) संपन्न हो अच्छे प्रकार विज्ञान करने के लिये (तनूः) शरीर (असि) है उस से तू । (भ्राजम्) प्रकाश को (गच्छ) प्राप्त और । (धृता) धारण किये । (मनसा) विज्ञान से पुरुषार्थ को प्राप्त हो ॥ १७ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को चाहिये कि परमेश्वर की आज्ञा का पालन करके विज्ञान युक्त मन से शरीर वा आत्मा के आरोग्यपन को बढ़ा कर यज्ञ का अनुष्ठान करके सुखी रहें ॥ १७ ॥

तस्यास्त इत्यस्य वत्स ऋषिः । वाग्विद्युद्देवते । खराडाधीं दृह-
ती छन्दः । मध्यमः स्वरः । ते वाग्विद्युतौ कौ दृशावित्युपदिश्यते ॥

वह वाणी और विजुल्लो कैसी है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

तस्यास्ते सत्यसंवसः प्रसवे तन्वो यन्त्रम्
शीय स्वाहा ॥ शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतम्
सि वैश्वदेवमसि ॥ १८ ॥

तस्याः । त । सत्यसंवसइति सत्यऽ संवसः ।
प्रसवइति प्रऽसवे । तन्वः । यन्त्रम् । अशीय ।
स्वाहा । शुक्रम् । असि । चन्द्रम् । असि ।
अमृतम् । असि । वैश्वदेवमिति वैश्वऽ
देवम् । असि ॥ १८ ॥

पदार्थः— (तस्याः) वाचो विद्युतो वा । (ते) तव । (स-
त्यसंवसः) सत्यं सव ऐश्वर्यं अगत्कारणं वा यस्य तस्य परमात्म-
नः । (प्रसवे) उत्पादिते संसारे । (तन्वः) शरीरस्य । अत्र । ज-
सादिषु छन्दसि वा वचनमिति वार्तिकेनाडभावः । (यन्त्रम्) यं-
त्रयति संकुचति चालयति निबध्नाति वा येन तत् । (अशीय)
प्राप्नुयात् । (स्वाहा) वाचं विद्युतं वा । (शुक्रम्) शुद्धम् । (असि)
अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (चन्द्रम्) आह्लादकारकम् । (असि)
अस्ति । (वैश्वदेवम्) यद्विश्वेषां देवानां विदुषामिदं तत् । (अ-
सि) अस्ति । अयं मंत्रः । श० । ३ । २ । ३ । १२-१५ । व्याख्या-
तः ॥ १८ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर सत्यसवसस्ते तव प्रसवे या स्वाहा वाग् विद्युच्च वर्त्तते तस्या विद्यां प्राप्य यच्छु क्रमस्ति चन्द्रमस्त्य-मृतमस्ति वैश्वदेवमस्ति तद्यन्त्रमहमशीय प्राप्नुयाम् ॥ १८ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालङ्कारः । मनुष्यैरौश्वरोत्पादिताया-मस्यां सृष्टौ विद्यया कलायंत्रसिद्धेरग्न्यादिभ्यः पदार्थेभ्यः सम्य-गुपकारान् गृहीत्वा सर्वाणि सुखानि संपादनीयानि ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर । (सत्यसवसः) सत्यऐश्वर्ययुक्त वा जगत् के निमित्त कारण रूप । (ते) आपके । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसार में आप की कृपा से जो । (स्वाहा) वाणी वा बिजली है । (तस्याः) उन दोनों के सकाश से विद्या करके युक्त मैं जो । (शुक्रम्) शुद्ध । (असि) है । (चन्द्रम्) आरुहाद कारक । (असि) है । (अमृतम्) अमृतात्मक व्यवहार वा परमार्थ से सुखको सिद्ध करने वाला । (असि) है और । (वैश्वदेवम्) सब देव अर्थात् विद्वानों को सुखदेने वाला । (असि) है । (तत्) उस । (यंत्रम्) संको-चन विकासन चालन भीषण, करने वाले यंत्र को (अशीय) प्राप्त होऊँ ॥ १८ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेषालङ्कार है । मनुष्यों को चाहिये कि ईश्वर की उत्पन्न की हुई इस सृष्टि में विद्या से कला यंत्रों को सिद्ध करके अग्नि आदि पदार्थों से अच्छे प्रकार पदार्थों का ग्रहण कर सब सुखों को प्राप्त करें ॥ १८ ॥

चिदसोत्यस्य वत्स ऋषिः । वा ग्विद्युतौ देवते । भुरिग्राह्यौ
पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥ पुनस्ते कौटुश्यावित्युपदिश्यते ।

फिर वे वाणी और बिजली किस प्रकार की हैं इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणासि
क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरस्युभयतः—

श्रीर्ष्णी । सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि-
मित्रस्त्वां पृदि बंधीतां पूषाऽध्वनस्प्रा-
त्विन्द्रायाध्यक्षाय ॥ १६ ॥

चित् । असि । मनाः । असि । धीः । असि ।
दक्षिणा । असि । क्षत्रियां । असि । यज्ञि-
यां । असि । अदितिः । असि । उभयतः
श्रीर्ष्णीत्युभयतःऽ श्रीर्ष्णी । सा । नः ।
सुप्राचीतिसुप्राची । सुप्रतीचीतिसुप्र-
तीची । एधि । मित्रः । त्वा । पृदि । बंधी-
ताम् । पूषा । अध्वनः । प्रातु । इन्द्राय ।
अध्यक्षायेत्यधिऽअक्षाय ॥ १६ ॥

पदार्थः— (चित्) या विद्याव्यवहारस्य चेतयमाना वा-
ग्विद्युद्वा । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (मनाः) ज्ञा-
नसाधिका । (असि) अस्ति । (धीः) प्रज्ञा कर्मविद्याधारिका ।
(असि) अस्ति । (दक्षिणा) दक्षन्ते प्राप्नुवन्ति विज्ञानं वि-
जयं च यया सा । (असि) अस्ति । (क्षत्रिया) या क्षत्रस्याप-
त्यवद्वर्त्तते । (असि) अस्ति । (यज्ञिया) या यज्ञमर्हति सा ।

(असि) अस्ति । (अदितिः) अविनाशिनौ । (असि) अस्ति ।
 (उभयतःशौर्णी) उभयतः शिरोवदत्तमा गुणा यस्यां सा । अत्र
 पंचस्या अलुक् । (सा) । (नः) अस्मभ्यम् । (सुप्राची) शोधनः
 प्राक्पूर्वः कालो यस्यां सा । (सुप्रतीची) सुष्ठु प्रत्यक् पश्चिमः
 कालो यस्यां सा । (एधि) भवतु । (मित्रः) सखा । (त्वा)
 ताम् । (पदि) पद्यते जानाति प्राप्नोति येन व्यवहारेण त-
 स्मिन् । अत्र कृतो बहुलमिति करणे क्तिप् । (बध्नीताम् । बद्धां
 कुरुताम् । (पूषा) पुष्टिकर्ता । (अध्वनः) मार्गस्यमध्ये । (पातु)
 रक्षतु । (इन्द्राय) परमैश्वर्यवते परमेश्वराय स्वाभिने व्यवहाराय
 वा (अध्यक्षाय) अधिकपरिभावेऽन्वेक्षणेऽक्षाण्यक्षिणी वा यस्य
 यस्माद्वा तस्मै । अयंमंत्रः । श० ३ । २ । ३ । १६-१८ । व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर सत्यसवसस्ते तव प्रसवे या वाग्
 विद्युद्वा चिदस्ति मना अस्ति धीरस्ति दक्षिणास्ति क्षत्रियास्ति
 यज्ञियास्त्युभयतः शौर्ण्यदितिरस्ति सा नोऽस्मभ्यं सुप्राची सु-
 प्रतीच्येधिभवतु । यः पूषा मित्रः सर्वसखो भूत्वा मनुष्यत्वाय
 त्वां पद्यध्यक्षायेन्द्राय बध्नीताम् । स भवानध्वनो व्यवहारपरमा-
 र्थसिद्धिकरस्य मार्गस्य मध्ये नोऽस्मान् सततं पातु रक्षतु ॥ १६ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । (ते) (सत्यसवसः) (प्र-
 सवे) इति पदत्रयमदानुवर्त्तते । या बाह्याभ्यन्तररक्षणाभ्यां स-
 वौत्तमा वाग् विद्युच्च वर्त्तते सैषा भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालेषु सु-
 खकारिण्यस्तौति वेद्यम् । यः कश्चित्परमेश्वरसभाध्यक्षोत्तमव्यव-
 हारसिद्धिप्रीत्याज्ञापालनाय सत्यां वारं विद्युद्विद्यां च बध्नाति
 स एव मनुष्यः सर्वरक्षको भवतीति ॥ १६ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर । (सत्यसवसः) सत्य ऐश्वर्य युक्त । (ते)
 आप के । (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसार में जो । (चित्) विद्या व्यवहार को
 चिताने वाली । (असि) है जो । (मनाः) ज्ञान साधन कराने हारी । (असि)
 है जो । (धीः) प्रज्ञा और कर्म को प्राप्त करने वाली । (असि) है । (दक्षिणा)

विज्ञान विजय को प्राप्त करने । (क्षत्रिया) राज्य के पुत्र के समान वर्ताने हारी । (असि) है । जो । (यज्ञिया) यज्ञ को कराने योग्य । (असि) है । जो । (उभयतःशीर्ष्णी) दोनों प्रकार से शिर के समान उत्तम गुण युक्त । और (अदिःतः) नाश रहित वाणी वा विजली । (असि) है वह । (नः) हम लोगों के लिये (सुप्राची) पूर्व काल और । (सुप्रतीची) पश्चिम काल में सुख देने हारी । (एधि) हो । जो । (पूषा) पुष्टि करनेहारा । (मित्रः) सब का मित्र हो कर मनुष्यपन के लिये उस वाणी और विजली को । (पदि) प्राप्ति योग्य उत्तम व्यवहार में । (अध्यधाय) अच्छे प्रकार व्यवहार को देखने । (इन्द्राय) परमेश्वर्य वाले परमात्मा अध्यध और अष्टव्यवहार के लिये । (वधीताम्) बन्धन युक्त करे सो आप ! (अध्वनः) व्यवहार और परमार्थ की सिद्धि करने वाले मार्ग के मध्य में (नः) हमलोगों की निरन्तर । (पातु) रक्षा कीजिये ॥ १८ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में श्लेषालङ्कार है । और पूर्व मन्त्र से । (ते) (सत्यसवसः) (प्रसवे) इन तीन पदों की अनुवृत्ति भी आती है । मनुष्यों की जो बाह्य आभ्यन्तर की रक्षा करके सबसे उत्तम वाणी वा विजली वर्त्तती है वही भूत भविष्यत् और वर्त्तमानकाल में सुखों की कराने वाली है ऐसा जानना चाहिये । जो कोई मनुष्य प्रीति से परमेश्वर सभाध्यक्ष और उत्तम कामों में आज्ञा के पालन के लिये । सत्य वाणी और उत्तम विद्या को ग्रहण करता है वही सब की रक्षा कर सकता है ॥ १८ ॥

अनुत्वेत्यस्य वत्स ऋषिः । वाग्बिद्युतौ देवते । पूर्वाङ्गस्य साम्नी जगती छन्दः । निषादः स्वरः । उत्तराङ्गस्य भुरिगार्घ्यणिक् छन्दः

ऋषभः स्वरः । पुनस्ते कौडश्यावित्युपदिश्यते ॥

फिर वे वाणां और विजली कैसी हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

अनु' त्वा माता मंन्यतामनु' पिताऽनु
भ्राता सगृभ्योऽनु सखा सयूथयः ॥ सा
देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वा
वर्त्तयतु स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि ॥ २० ॥

अनु । त्वा । माता । मन्यताम् । अनु ।
 पिता । अनु । भ्राता । सगर्भ्यइतिसङ्ग-
 र्भ्यः । अनु । सखा । सयूथ्यइतिसयूथ्यः ।
 सा । देवि । देवम् । अच्छ । इहि । इन्द्राय ।
 सोमम् । रुद्रः । त्वा । आ । वर्त्तयतु ।
 स्वस्ति ॥ सोमसुखेति सोमसखा । पुनः ।
 आ । इहि ॥ २० ॥

पदार्थः— (अनु) अन्यभावे । (माता) जननी । (मन्य-
 ताम्) विज्ञापयतु स्वीकुरुताम् । (अनु) पुनरर्थे । (पिता)
 जनकः । (अनु) पश्चादर्थे । अन्विति सादृश्यापरभावम् । निरु०
 १ । ३ । (भ्राता) बन्धुः । (सगर्भ्यः) समानश्चासौ गर्भः सगर्भस्तस्मिन्-
 न्भवः । अत्र । सगर्भसयूथसनुताद्यत् । अ० ४ । ४ । ११५ । इति
 सूत्रेण भवार्थे यत्प्रत्ययः । (अनु) आनुकूल्ये । (सखा) मित्रः ।
 (सयूथ्यः) समानश्चासौ यूथः समूहस्तस्मिन् भवः । पूर्वसूत्रेणास्य
 सिद्धिः । (सा) पूर्वाक्ता । (देवि) देदीप्यमाना । (देवम्) पर-
 मेश्वरं विद्यायुक्तं शुद्धव्यवहारं वा । (अच्छ) सम्यग्रीत्या । (इहि)
 जानीहि प्राप्नुहि वा । (इन्द्राय) परमेश्वर्यं प्राप्तये । (सोमम्)
 उत्तमपदार्थसमूहम् । (रुद्रः) परमेश्वरस्य तुष्टत्वारिंशद्वर्षकतत्रह-
 चर्या विद्वान् वा । (त्वा) ताम् । (आ) समन्तात् । (वर्त्तयतु) प्रवृत्तं
 कारयतु । (स्वस्ति) शोभनमस्ति यस्मिन् प्राप्तव्ये तत्सुखम् । स्व-
 स्तीति पदनामसु पठितम् । निर्घ० ५ । ५ । (सोमसखा) सोमः

परमेश्वरः सोमविद्याविन्मनुष्यो वा सखा सुहृदस्य सः । (पुनः)
पश्चात् । (आ) समन्तात् । (इहि) प्राप्नुहि प्राप्नोत वा । अयं
संज्ञः । श० ३ । २ । ३ । २०-२१ । व्याख्यातः ॥ २० ॥

अनुवयः— हे मनुष्य यथा रुद्रः परमेश्वरो विद्वान् वा वर्त्त-
यतु यां वाणीं वियुतं सोमं देवं स्वस्ति सुखं यस्मा इन्द्राय वर्त्त-
यतु या सोमसखा देवि वाग्बिद्युद्वा देवं विद्वांसमेति तथैव त्वं
तस्मै पुनरच्चेहि पुनः पुनः समन्ता त्सम्यग्रौत्या प्राप्नुहि । एत-
द्विद्यां ग्रहीतुं त्वां मातानुमन्यतां पितानुमन्यतां सगर्भो भ्रा-
ताऽनुमन्यतां समूह्यः सखाऽनुमन्यतां त्वंचैतां पुनः पुनः पुरुषा-
यैनेहि प्राप्नुहि ॥ २० ॥

भावार्थः— अत्र वाचक लुप्तोपसर्गकारः । मनुष्यैः परस्परमेव
वर्त्तितव्यं यथा धर्मात्मा विदुषी माता धर्मात्मा विद्वान् पिता
भ्राता मित्रादयश्च सत्ये व्यवहारे प्रवर्त्तरस्तथैव पुत्रादिभिर-
प्यनुवर्त्तितव्यम् । यथा च विद्वांसो धार्मिकाः पुत्रादयो धर्मे
व्यवहारे प्रवर्त्तरस्तथैव मातादिभिरप्यनुष्ठानव्यमित्येवं सर्वैः
परस्परं वर्त्तित्वाऽऽनन्दितव्यम् ॥ २० ॥

पदार्थः— हे मनुष्य जैसे । (रुद्रः) परमेश्वर वा ४४ चवालीस वर्षं पर्यन्त
अखंड ब्रह्मचर्यायुग सेवन से पूर्ण विद्या युक्त विद्वान् (त्वा) तुम्हको जिस वा-
णी वा विजली तथा । (सोमन्) उत्तम पदार्थ समूह और । (स्वस्ति) सुख की
(इन्द्राय) परमेश्वर्य की प्राप्ति के लिये । (आवर्त्तयतु) प्रवृत्त करे और जो ।
(देवि) विद्या प्रकाश युक्त वाणी और दिव्यगुण युक्त विजली । (देवम्) उत्तम
धर्मात्मा विद्वान् को प्राप्त होती है वैसे उसको तू । (पुनः) बार २ । (अच्चे)
अच्चे प्रकार । (इहि) प्राप्तही । और इसकी ग्रहण करने के लिये । (त्वा) तु-
म्हको । (माता) उत्पन्न करनेवाली जननी । (अनुमन्यताम्) अनुमतिअर्थात् आज्ञा
देवे । इसी प्रकार । (पितः) उत्पन्न करनेवाला जनक । (सगर्भः) तुल्य गर्भ में
होने वाला । (भ्राता) भाई और (समूह्यः) समूह में रहनेवाला (सखा) मित्र

ये सब प्रसन्नता पूर्वक आज्ञा देंगे। उसको। तू (पुनरहि) अत्यन्त पुरुषार्थ कर-
के बारंबार प्राप्त हो ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचक लुप्तीपमालंकार है। प्रश्न। मनुष्यों की
परस्पर किस प्रकार वर्त्तना चाहिये। उत्तर। जैसे धर्मात्मा विद्वान् माता पिता
भाई मित्र आदि सत्यव्यवहार में प्रवृत्त हों। वैसे पुत्रादि और जैसे विद्वान्
धार्मिक पुत्रादि धर्म युक्तव्यवहार में वर्त्ते वैसे माता पिता आदिको भी वर्त्तना
चाहिये ॥ २० ॥

वस्त्रौत्यस्य वत्स ऋषिः। वाग्बिद्युतौ देवते। विराडाषी
बृहती छन्दः। मध्यमः स्वरः। पुनस्ते कौडश्यावित्युपदिश्यते
फिर वह वाणा वा बिजुली किस प्रकार की है इस विषय का
उपदेश आगले मंत्र में किया है।

वस्व्यस्यदितिरस्यादित्यासिं रुद्रासिं च-
न्द्रासिं। बृहस्पतिंष्ट्वा सुम्रेरम्णातु रुद्रो
वसुभिराचके ॥ २१ ॥

वस्वी। असि। अदितिः। असि। आदि-
त्या। असि। रुद्रा। असि। चन्द्रा। असि।
बृहस्पतिः। त्वा। सुम्ने। रम्णातु। रुद्रः।
वसुभिरिति वसुऽभिः। आ। चके ॥ २१ ॥

पदार्थः—(वस्त्री) आग्नेयादिपदार्थाव्यवसुविद्यासंवन्धि-
नी वसुभिश्चतुर्विंशति वर्षकतब्रह्मचर्यैः प्राप्ता सा (असि)
अस्ति। अत्र सर्वत्र व्यत्ययः। (अदितिः) प्रकाशवन्धित्या।

अदितिर्द्यौरिति प्रकाश कारकोऽर्थो गृह्यते । (असि) अस्ति ।
 (आदित्या) याऽऽदित्यवदर्थविद्याप्रकाशिका ऽष्टचत्वारिंशत्संव-
 त्सर पर्यन्तरनुष्ठित ब्रह्मचर्यैः स्वीकृता सा । (असि) अस्ति ।
 (रुद्रा) सा प्राणवायुसंवन्धिनी चतुश्चत्वारिंशद्वायनावधिसेवित
 ब्रह्मचर्यैः स्वीकृता सा । (असि) अस्ति । (चन्द्रा) आह्लादयित्री ।
 (असि) अस्ति । (बृहस्पतिः) परमेश्वरो विद्वान् वा । (त्वाम्)
 ताम् । (सुम्ने) सुखे । (रम्णातु) रमयतु । अत्रान्तर्गतो ग्यर्थो
 विकरणव्यत्ययश्च । (रुद्रः) दुष्टानां रोदयिता विद्वान् । (वसु-
 भिः) उषितसर्वविद्यैर्विद्वद्भिः सह । (आ) समन्तात् । (चक्रे)
 कान्तितवान् कामयतां वा । अत्र पक्षे लोडर्थे लिट् । आचक्र इति
 कान्तिकर्मसु पठितम् । निघ० २ । ६ । अयं संचः श० ३ । २ ।
 ४ । १ । २ ॥ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् मनुष्य यथा या वरव्यस्यस्यदितिरस्य-
 स्ति रुद्रास्यस्यादित्यास्यस्ति चन्द्रास्यस्ति यां बृहस्पतिः सुम्ने रम-
 यति प्रेरयति यां रुद्रो वसुभिः सह वर्त्तमानासाचक्रे यामहं
 कामये तथा त्वा तां भवान् रम्णातु रमयतु ॥ २१ ॥

भाषार्थः— अत्र श्लेषवाचलुप्तोपमालंकारौ । यथा ये
 वाग्विद्युतौ प्राणवृष्टिव्यादिसिः सहवर्त्तमाने अनेकव्यवहारहेतू
 स्तो ये जितेन्द्रियादिधर्मपुंरसरं यथायोग्यं कृतब्रह्मचर्यैः संनुष्यै-
 र्विज्ञानेन क्रियासु संप्रयोजिते सत्त्वौ वाग्विद्युतौ बहुसुखकारिके
 जायेते । एतां त्वमपि नित्यं सेवस्व ॥ २१ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् मनुष्य जैसे जो (वस्त्री) अग्नि आदि विद्या
 संदन्वी । जिसकी सेवा २४ चौबीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्य करने वालों ने कीहुई
 (असि) है जो । (अदितिः) प्रकाश कारक । (असि) है जो । (रुद्रा) प्राण
 वायु संवन्धवाली । और जिसकी ४४ चवालीस वर्ष ब्रह्मचर्य करने हारे प्राप्त हुए
 हों वैसी (असि) है जो । (आदित्या) सूर्यवत् सब विद्याओं, की प्रकाश करने

वाली जिस का ग्रहण ४८ अड़तालीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्य सेवीमनुष्यों ने किया ही वैसी (असि) हैं। जो (चन्द्रा) आह्लाद करने वाली (असि) है। जिसको। (बृहस्पतिः) सर्वोत्तम (रुद्रः) दुष्टों को रूलाने वाला परमेश्वर वा विद्वान् (सुम्ने) सुख में (रम्णातु) रमण युक्त करता और जिस (वसुभिः) पूर्ण विद्या युक्त मनुष्यों के साथ वर्त्तमान हुई वाणी वा बिजली की। (आचके) निर्माण वा इच्छा करता अथवा जिसकी मैं इच्छा करता हूँ वैसे तू भी। (त्वा) उसको। (रम्णातु) रमणयुक्त वा इसको सिद्ध करने की इच्छा कर ॥ २१ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेष और वाचक लुप्तोपमालंकार हैं। जैसे वाणी बिजली और प्राण पृथिवी आदि और विद्वानों के साथ वर्त्तमान हुए अनेक व्यवहारों की सिद्धि के हेतु हैं और जिनकी सेवा जितेन्द्रियादि धर्म सेवन पूर्वक होके विद्वानों ने की हो वैसी वाणी और बिजली मनुष्यों को विज्ञान पूर्वक क्रियाओं से संप्रयोग की हुई बहुत सुखों के करने वाली होती हैं ॥ २१ ॥

अदित्यास्त्वेत्यस्य वत्स ऋषिः। वाग्विद्युतौ देवते ब्राह्मी
पंक्तिः छन्दः। पंचमः स्वरः। पुनस्ते कौटुश्यावित्युपदिश्यते
फिर वे वाणा और बिजली कैसी हैं इस विषय का उसदेश अगले
मंत्र में किया है।

अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्षि देवयजने
पृथिव्या इडायास्पदमसि घृतवत्स्वाहा।
अस्मेरमस्वास्मे ते बन्धुस्त्वेरायो मे रायो
मा वय ॐ रायस्पोषेण वि यौष्म तोतो-
रायः ॥ २२ ॥

अदित्याः। त्वा। मूर्धन्। आ। जिघर्षि।
देवयजन् इति देवऽयजने। पृथिव्याः।

इडायाः । पदम् । असि । घृतवदिति घृत-
 वत् । स्वाहा । अस्मे इत्यस्मे । रमस्व ।
 अस्मे इत्यस्मे । ते । बन्धुः । त्वे इति त्वे ।
 रायः । मे इति मे । रायः । मा । वृयम् ।
 रायः । पोषेण । वि । यौष्म । तोतः ।
 रायः ॥ २२ ॥

पदार्थः— (अदित्याः) अन्तरिक्षस्य । अदितिरन्तरिक्षसि-
 त्यस्मादयस्यो गृह्यते (त्वा) ताम् । (मूर्धन्) मूर्धनि वर्त्तसा-
 नाम् । (आ) सप्तन्तात् । (जिघर्षि) प्रदीप्ये संचालयामि
 वा । (देवयजने) देवानां विदुषां संगतिकरण एतेभ्यो दाने वा ।
 (पृथिव्याः) भूमेर्मध्ये । (इडायाः) स्तोतुमन्वेष्टुमर्हया वेदवा-
 ग्याः । इडेति वाङ्मालसु पठितम् । निघं० १ । ११ । (पदम्)
 वेदितव्यं प्राप्तव्यं वा । (असि) अस्ति । (घृतवत्) घृतेन पुष्टि-
 दौप्तिकारकेण तुल्या । (स्वाहा) यया क्रियया सुहुतं यजति
 तस्याः (अस्मे) अस्मासु । (रमस्व) रमतां रमयतु वा । (अस्मे)
 अस्माकम् । अत्र सर्वत्र सुपां सुलुगिति शि आदेशः । (ते) तव ।
 (बन्धुः) भ्राता । (त्वयि) रायः । उक्ताधनस्य । (पोषेण) पु-
 ष्यन्ति येन तेन । (वि) विगतार्थे । (यौष्म) युक्ता भवेत् ।
 (तोतः) तुवन्ति जानन्ति प्राप्नुवन्ति हिंसन्ति वा येन सः । अत्र
 तु गतिटद्धिहिंसास्त्रिति धातोर्वाहुलकादौणादिकस्तन् प्रत्ययः ।
 (रायः) विद्याराज्यसमृद्धयः । अर्थ संतः । श० ३ । २ । ४ । ४-
 ११ । व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् मनुष्य त्वं यथा या देवयजनेऽदित्याः
 पृथिव्या इडायाः स्वाहाघृतवत्पदमस्यस्ति यामहं जिघर्षित्वा तां
 त्वमपि जिघृहि यास्ते अस्मासु रमते सा मुष्मास्वपि रमस्व
 रमतां यामहं रमयामि तां भवानपि स्वस्मिन् रमयतु । योस्मे अ-
 स्माकं बन्धुरस्ति स ते तवाप्यसु यो रायो धनसमूहस्त्वेत्वय्यस्ति
 स मे सय्यस्यस्तु । तोतो भवान् या रायो विद्याधनसमृद्धौः प्राप्नोति
 तामे सय्यपिसन्तु या सयि वर्त्तन्ते तास्त्वे त्वय्यपि सन्वेता रायः
 समृद्धयः सन्ति ताः सर्वेषां सुखायापि संप्रयुक्ताः सन्तु यथैवं जा-
 नन्तो निश्चिन्वन्तोऽनुतिष्ठन्तो यूयं वयंच रायस्योपेक्ष कदाचिन्मा
 वि यौष्म कदाचिद्वियुक्ता मा भवेम तथैव सर्वे भवन्तु ॥ २२ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपसालंकारः । मनुष्यै र्या सत्य
 विद्याधर्मसंस्कृता वाग् विद्याक्रियाभ्यां संप्रयुक्ता विद्युदादिवि-
 द्यास्ति सा सर्वेभ्य उपदिश्य संग्राह्य सुखदः खव्यवस्थां समानां वि-
 दित्वा सर्वमैश्वर्यं परोपकारे संयोज्य सदा सुखयितव्यम् । नैवं
 कदाचिद्व्यवहारः कर्त्तव्यो येन स्वस्यान्यस्य वैश्वर्यं ज्ञातः कदाचि-
 द्भवेदिति ॥ २२ ॥

पदार्थः— हे विद्वान्मनुष्य तू जैसे (देवयजने) विद्वानों के यजन वा
 दान में इस । (अदित्याः) अन्तरिक्ष । (पृथिव्याः) भूमि । और । (इडायाः)
 वाणी की । (स्वाहा) अच्छे प्रकार यज्ञ करने वाली क्रिया के मध्य जो । (मूर्ध-
 न्) सबके ऊपर वर्त्तमान । (घृतवत्) पुष्टि करनेवाले घृतके तुल्य । (पदम्)
 जानने वा प्राप्त होने योग्य पदवी । (असि) है वा जिसको मैं । (जिघर्षम्)
 प्रदीप्त करता हूँ वैसे । (त्वा) उसको प्रदीप्त कर और जो । अस्ते) हमलोगों
 में विभूति रमण करती है वह तुमलोगों में भी । (रमस्व) रमण करे जिस को
 मैं रमण कराता हूँ उस को तू भी । (रमस्व) रमण करा जो । (अस्मे) हम
 लोगों का । (बन्धुः) भाई है वह । (ते) तेरा भी हो जो । (रायः) विद्या-
 दि धन समूह । (त्वे) तुझमें है वह । (मे) मुझमें भी हो जो । (तोतः)
 जानने प्राप्त करने योग्य । (रायः) विद्या धन मुझ में है सो तुझ में भी हो जो ।

(रायः) तुह्यारी और हमारी समृद्धि हैं वे सब के सुख के लिये हीं इसप्रकार जानते निश्चय करते वा अनुष्ठान करते हुए तुम हम और सबलोग । (रायस्त्रोपेण) धन की पुष्टि से कभी । (मावियौष) अलग न होवे ॥ २२ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचक लुप्तोपसालंकार है । मनुष्यों को सत्य विद्या धर्म से संस्कार की हुई वाणी वा शिल्प विद्या से संप्रयोग की हुई विजुली आदि विद्या को सब मनुष्यों के लिये उपदेश वा ग्रहण और सुख दुःख की व्यवस्था की भी तुल्य ही जान के सब ऐश्वर्य को परोपकार में संयुक्त करना चाहिये और किसी मनुष्य को इस प्रकार का व्यवहार कभी न करना चाहिये कि जिस से किसी की विद्या धन आदि ऐश्वर्य की हानि होवे ॥ २२ ॥

समख्य इत्यस्य वत्स ऋषिः । वाग्विद्युतौ देवते । आस्तात्पंक्ति-
शकृन्तः । पंचमः स्वरः । एतयोः कथमुपयोगः कार्य इत्युपदिश्यते ।

इन दोनों का किस प्रकार उपयोग करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

समंख्ये देव्या ध्रिया सन्दक्षिणायोरुचंक्षसा
मा मु आयुः प्र मोषीमो अहन्तव वीरं
विदेय तव देवि संहशि ॥ २३ ॥

सम् । अख्ये । देव्या । ध्रिया । सम् । दक्षि
णया । उरुचंक्षसेत्युरुचंक्षसा । मा ।
मे । आयुः । प्र । मोषीः । मोइतिमो । अह-
म् । तव । वीरम् । विदेय । तव । देवि ।
संहशीति सम् । संहशि ॥ २३ ॥

पदार्थः— (सम्) सम्यगर्थे । (अख्ये) प्रकथयामि । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदं लुङर्थे लुङ् च । (देव्या) देशीष्यमानया । (धिया) प्रज्ञया कर्मणा वा । (सम्) एकौभावे । (दक्षिणया) ज्ञानसाधिकायाऽज्ञाननाशिकाया च । (उरुचक्षसा) उरु बहु चक्षो व्यक्तं वचनं दर्शनं वा यस्यास्तया । (सा) निषेधे । (मे) मम । (आयुः) जीवनम् । (प्र) क्रियायोगे । (मोक्षीः) सुष्णौया-त्खण्डयेत् । अत्र लिङर्थे लुङ् । (मो) निवारणे । (अहम्) सर्व-प्रियं प्रेषुः । (तव) सर्वसुहृदः । (वीरम्) विक्रान्तं जनम् । (विदेय) अन्यायेन विन्देय । अत्र वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति नुमभावः । अत्रावैयाकरणेन महौधरेण भ्रान्त्या विद्वल्लू-लाभ इत्यस्य व्यत्ययेन तुदादिभ्यः शप्रत्ययेन लिङि रूपसित्य-शुङ् व्याख्यातम् । कुतः । विद्वल्लुधातोः खत एव तुदादित्वं वर्तते । (तव) तस्याः । (देवि) दिव्य गुणैर्विराजमानायाः । अत्रार्थाद्विभ-क्तौ विपरिणामइति विभक्तौ विपरिणामः । (संहशि) समीचीनं दृग्दर्शनं यस्मिन् व्यवहारे तस्मिन् । अयं मंत्रः । श० । ३ । २ । ४ । १२ । व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः— हे विद्वन्मनुष्य यथाहं दक्षिणयोरुचक्षसा देव्या धिया तव देवि तस्या दिव्यगुणैर्विराजमानाया वाचो विद्युतो वा संहशि जीवनं समख्ये सा मे समायुर्मा प्रमोक्षीः खण्डनं न कुर्यादहमेतां समख्ये प्रख्यातां कुर्यामन्यायेन तव वीरं सा सं-विदेय तयैव त्वमेतत्सर्वमाचर्यान्यायेनापि मम वीरं च सा सं-विन्दस्व ॥ २३ ॥

भावार्थः— अत्रवाचक लुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्यैः शुङा-भ्यां कर्मप्रजाभ्यां वाग्विद्युद्विद्यां संगृह्य जीवनं वर्द्धित्वा विद्या-दिसङ्गुणेषु वीरान्प्रदाद्य सदा सुखयितव्यम् ॥ २३ ॥

पदार्थः— हेविद्वान् मनुष्य जैसे । (अहम्) मैं । (दक्षिण्या) ज्ञान

साधक अज्ञाननाशक । (उरुचक्षसा) बहुत प्रकट वचन वा दर्शन युक्त । (देव्या) देदीप्यमान । (धिया) प्रज्ञा वा कर्म से । (तव) उस । (देवि) सर्वोत्कृष्ट गुणों से युक्त वाणी वा विजली के । (संदृशि) अच्छे प्रकार देखने योग्य व्यवहार में जीवन को । (समख्ये) कथन से प्रकट करता हूँ वह (मे) मेरे । (आयुः) जीवन को । (माप्रमोषीः) नाश न करे उस को मैं अविद्या से । (मो) नष्ट न करूँ । (तव) हे सब के मित्र अन्याय से आप के । (वीरम्) शूरवीर को । (मासविदेय) प्राप्त न होज वैसे ही तू भी पूर्वोक्त सब करके अन्याय से मेरे शूरवीरों को प्राप्त मत हो ॥ २३ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालङ्कार है । मनुष्यों को योग्य है कि शुद्ध कर्म वा प्रज्ञा से वाणी वा विजली की विद्या को ग्रहण उमर को बढ़ा और विद्यादि उत्तम २ गुणों में अपने संतान और वीरों को संपादन करके सदा सुखी रहें ॥ २३ ॥

एषत इत्यस्य वत्स ऋषिः । यज्ञो देवता । पूर्वस्य ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः । अन्तरस्य दशाक्षरस्य याजुषी पंक्ति-
श्छन्दः । पंचमः स्वरः । किं प्रतिपादनाय जिज्ञासुर्विदुषः
पृच्छेदित्युपदिश्यते ॥

किस के प्रतिपादन के लिये ज्ञान की इच्छा करने हारा विद्वानों को पूछे इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

एषते' गायत्री भाग इति मे सोमाय
ब्रूतादेष ते त्रैष्टुभो भाग इति मे सोमाय
ब्रूतादेष ते जागतो भाग इति मे सोमाय
ब्रूताच्छन्दोनामान्ना ॐ साम्राज्यङ्गच्छेति

मे सोमाय ब्रूतात् ॥ आस्माकौऽसि
शुक्रस्ते गृह्यो विचितंस्त्वा वि चिन्व-
न्तु ॥ २४ ॥

एषः । ते । गायत्रः । भागः । इति । मे । सो-
माय । ब्रूतात् । एषः । ते । चैष्टुभः । चैस्तुभइति
चैऽस्तुभः । भागः । इति । मे । सोमाय ।
ब्रूतात् । एषः । ते । जागतः । भागः ।
इति । मे । सोमाय । ब्रूतात् । छन्दो
नामानामिति छन्दऽनामानाम् । सामा
ज्यमितिसामऽराज्यम् । गच्छ । इति । मे ।
सोमाय । ब्रूतात् । आस्माकः । असि ।
शुक्रः । ते । गृह्यः । विचितइति विऽचितः ।
त्वा । वि । चिन्वन्तु ॥ २४ ॥

पदार्थः— (एषः) प्रत्यक्षः । (ते) तव । (गायत्रः) गाय-
त्रीप्रगाथोऽस्य सः । सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥ अ० ४ ।
२ । ५५ । अनेन प्रगाथविषये प्रत्ययः । (भागः) सेवनीयः ।
(इति) प्रकारार्थे । (मे) संह्यम् । (सोमाय) पदार्थविद्या सं-
पादकाय (ब्रूतात्) ब्रवीतु । (एषः) यो विज्ञातुं योग्यः सः ।

(ते) तव । (त्रैष्टुभः) त्रिष्टुप्प्रगाथोऽस्य सः । (भागः) अंशः ।
 (इति) प्रकारे । (मे) सच्चम् । (सोमाय) उत्तमरससंपादकाय ।
 (ब्रूतात्) ब्रवीतु । (एषः) योक्तुमर्हः । (ते) तव । (जागतः)
 जगतीप्रगाथोऽस्य सः । (भागः) स्त्रीकर्तुमर्हः । (इति) प्र-
 कारार्थे (मे) सच्चम् । (सोमाय) पदार्थविद्यास्त्रीकारकाय ।
 (ब्रूतात्) उपदिशतु । (छन्दोनामानास्) यानि छन्दसां सुष्णि-
 गादीनां नामानि तेषां । अत्र । अनसन्तान्त्र० अ० ५ । ४ ।
 १०३ । इति सूत्रेण समासान्तष्टच् प्रत्ययः । (साम्राज्यम्) स-
 म्यग्राजन्ते प्रकाशन्ते ते सम्राजो राजानस्तेषां भावः कर्म वा
 तत् । (गच्छ) प्राप्तुं हि प्रापय वा । (इति) प्रकारे । (मे) स-
 च्चम् । (सोमाय) ऐश्वर्ययुक्ताय राज्याय । (ब्रूतात्) ब्रवीतु ।
 (आस्माकः) योऽस्माकमयमुपदेष्टाऽधिपतिः सः । (असि) व-
 र्त्तसे । (शुक्रः) पवित्रः पवित्रकारको वा । (ते) तव । (गृह्यः)
 ग्रहीतुं योग्यः । (विवितः) विविधविद्याशुभगुणधनादिभिस्त्रि-
 तः संयुक्तः । (त्वा) त्वां तं वा । (वि) विविधार्थे । (चिन्वन्तु)
 वर्धयन्तु । अत्रान्तर्गतो ग्लर्थः । अयं संवः । श० ३ । २ । ५ । ४-८
 व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः— हे विद्वंस्त्वं विद्वांसं प्रति कोऽस्य यज्ञस्य गायत्री
 भागोऽस्तीति एच्छ स विद्वान् ते तस्यैषोयमस्तीति मे सच्चं सो-
 मायैतं ब्रूताद्ब्रवीतु उपदिशतु । कोऽस्य यज्ञस्य त्रैष्टुभो भागोऽ-
 स्तीति त्वं एच्छ स ते तस्यैषोऽयमस्तीति समक्षे खल्वेतं मे सच्चं
 सोमाय ब्रूतात् । कोऽस्य यज्ञस्य जागतो भागोऽस्तीति त्वं एच्छ
 स ते तस्यैषोऽयमस्तीति प्रसिद्धैतं सोमाय मे सच्चं ब्रूतात् ।
 यथा अत्रां छन्दोनामानां सुष्णिगादीनां छन्दसां मध्ये प्रतिपादि-
 तस्य यज्ञस्योपदेशे साम्राज्यं गच्छतु तथैवैतेषामेनं सोमाय मे
 सच्चं ब्रूतात् । यतस्त्वस्माकः शुक्रोऽसि तस्मात्ते तवाहं वि-

चितो वृहोऽस्मि त्वं मां सर्वैरेतैर्विचिनुहि । अहं त्वं विचिनो-
म्येव सोऽपि सर्वं त्वामेतं यज्ञं मां च विचिन्वन्तु वर्धयन्तु ॥२४॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । मनुष्या विद्वद्भ्यः
पृष्ठा सर्वा विद्याः संगृह्यन् । विद्वांसः खल्वेताः संग्राहयन्तु ।
परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभावेन वर्तित्वा सर्वं वृद्धिं प्राप्य चक्र-
वर्तिराज्यं सेवेरन्विति ॥ २४ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य तू कौन इस यज्ञ का । (गायत्रः)
वेदस्थ गायत्री छन्द युक्त मंत्रों के समूहों से प्रतिपादित । (भागः) सेवने योग्य
भाग है । (इति) इस प्रकार विद्वान् से पूछ । जैसे वह विद्वान् । (ते) तुम्ह
को उस यज्ञ का यह प्रत्यक्ष भाग है । (इति) इसी प्रकार से (सोमाय) पदार्थ
विद्या संपादन करने वाले (मे) मेरे लिये । (ब्रूतात्) कहे । तू कौन इस यज्ञ
का । (त्रैष्टुभः) त्रिष्टुप्छन्द से प्रतिपादित । (भागः) भाग है । (इति) इसी
प्रकार विद्वान् से पूछ जैसे वह (ते) तुम्हको उस यज्ञ का । (एषः) यह भाग
है । (इति) इसी प्रकार प्रत्यक्षता से समाधान । (सोमाय) उत्तम रस के स-
ंपादन करने वाले । (मे) मेरे लिये । (ब्रूतात्) कहे । तू कौन इस यज्ञ का ।
(जागतः) जगती छन्द से कथित । (भागः) अंश है । (इति) इस प्रकार आप्त
से पूछ जैसे वह । (ते) तुम्हको उस यज्ञ का । (एषः) यह प्रसिद्ध भाग है
(इति) इसी प्रकार । (सोमाय) पदार्थ विद्या को संपादन करने वाले । (मे)
मेरे लिये उत्तर । (ब्रूतात्) कहे । जैसे आप (छन्दोनामानाम्) उष्णिक आ-
दि छन्दों के मध्य में कहेहुए यज्ञ के उपदेश में (सास्त्राज्यम्) भले प्रकार राज्य
को । (गच्छ) प्राप्त हों । (इति) इसी प्रकार । (सोमाय) ऐश्वर्य युक्त । (मे)
मेरे लिये सार्व भौम राज्य की प्राप्ति होने का उपाय (ब्रूतात्) कहिये और जिस
कारण आप (आत्माकः) हम लोगों को । (शुक्रः) पवित्र करने वाले उपदेशक ।
(असि) हैं वैसे मैं । (ते) आपके । (गृह्यः) ग्रहण करने योग्य । (विचितः)
उत्तमर धनादि द्रव्य और गुणों से संयुक्त शिष्य हूँ । आप मुझ को सब गुणों
से बढ़ाइये इस कारण मैं । (त्वा) आप को वृद्धि युक्त करता हूँ । और सब मनु-
ष्य । (त्वा) आप वा इस यज्ञ तथा मुझको । (विचिन्वन्तु) वृद्धियुक्त करें ॥ २४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार है मनुष्य लोग विद्वानों
से पूछकर सब विद्याओं का ग्रहण करें तथा विद्वान् लोग इन विद्याओं का

ययावत् ग्रहण करावें । परस्पर अनुग्रह करने वा कराने से सब वृद्धियों को प्राप्त होकर विद्या और चक्रवर्त्ति आदि राज्य का सेवन करें ॥ २४ ॥

अभित्यमित्यस्य वत्स ऋषिः । सविता देवता । पूर्वस्य विराड्
ब्राह्मो जगती छन्दः । निषादः स्वरः । सुक्रतुर्द्वित्युत्तरस्य
निवृद्धार्थी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥
पुनराश्वरराजसभा प्रजागुणा उपदिश्यन्ते ।

फिर अगले मंत्र में ईश्वर राजसभा और प्रजा के गुणों
का उपदेश किया है ।

अभि त्यं देवत्वं संवितारं मोक्षयोः कवि
क्रतुमर्चामि सत्यसंवत् रत्नधामभिप्रिय-
मृतिङ्कविम् । ऊर्ध्वं यस्यामतिर्भा अदिद्यु-
तत्सर्वीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत । सु-
क्रतुः कृपा स्वः प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा-
स्त्वाऽनुप्राणन्तु प्रजास्त्वमनुप्रा-
णिहि ॥ २५ ॥

अभि । त्यम् । देवम् । संवितारम् । मोक्षयोः ।
कविक्रतुमिति कविऽक्रतुम् । अर्चामि ।
सत्यसंवत्समिति सत्यऽसंवम् । रत्नधाममिति-
रत्नऽधाम् । अभि । प्रियम् । मृतिम् ।

कविम् । ऊर्द्धा । यस्य । अमतिः । भाः ।
 अदिद्युतत् । सवीमनि । हिरण्यपाणि-
 रितिहिरण्यऽपाणिः । अमिमीत् ।
 सुक्रतुरिति सुऽक्रतुः । कृपा । स्वरिति-
 स्वं । प्रजाभ्युदतिप्रऽजाभ्यः । त्वा ।
 प्रजाइतिप्रऽजाः । त्वा । अनुप्राणं त्वि-
 त्यनुऽप्राणन्तु । प्रजाऽइतिप्रऽजाः । त्वम् ।
 अनुप्राणिहीत्यनुऽप्राणिहि ॥ २५ ॥

पदार्थः— (अभि) आभिमुख्ये । (तस्) जगदीश्वरं रा-
 जसभास्यजनसमूहं वा । (देवम्) सुखदातारम् । (सवितारम्) देवा
 नामग्न्यादीनां रसानां वा प्रसवितारम् । (ओण्योः) द्यावापृथि-
 व्योः । ओण्योरिति द्यावापृथिवीनामसु पठितम् । निघं० ३ । ३० ।
 (कविक्रतुम्) कविः सर्वज्ञा सकलविद्यायुक्ता क्रतुः प्रज्ञा कर्म
 क्रमदर्शनं वा यस्य तम् । कविः क्रान्तदर्शने भवति कवतेर्वा निरु० ।
 १२ । १३ । (अर्चामि) पूजयामि । (सत्यसवम्) सत्यं सव ए
 श्वर्यं जगद्वा यस्मिन्न्यस्य वा तम् । (रत्नधास्) यो रत्नानि रत्न-
 णीयानि विज्ञानानि हीरकादीनि भुवनानि वा दधातीति तम् ।
 (अभि) आभिमुख्ये । (प्रियम्) यः प्रीणाति तम् । (सतिम्)
 यो वेदादिशास्त्रैर्विद्वद्भिश्च मन्यते तम् । (कविम्) वेदविद्याया
 उपदेष्टारं निमित्तं वा । (ऊर्द्धा) उत्कृष्टा । (यस्य) सच्चिदान-
 न्दस्वरूपस्य शुभगुणयुक्तस्य वा । (अमतिः) रूपम् । (अमतिरिति

रूपनामसु पठितम् । निघं० ३ । ७ । (भाः) यो भाति प्रकाशते सः । (अदियुतत्) प्रकाशितवान् । प्रकाशयति वा । (सवी-
सनि) यः सूयते संसारस्तस्मिन् । (हिरण्यपाणिः) हिरण्यानि
ज्योतींषि सूर्यादीनि सुवर्णादीनि वा पाणौ व्यवहारे यस्य सः ।
ज्योतिर्हि हिरण्यम् । श० । ४ । ३ । १ । २१ । इति प्रमाणेन
हिरण्यशब्देन ज्योतिषो ग्रहणम् । (अमिसीत) निर्मितवान्
निर्मिसीते वा । (सुक्रतुः) शोभनः क्रतुः प्रज्ञा कर्म वा यस्य सः
(कृपा) करुणा । (स्वः) सुखसादित्यं वा । स्वरादित्यो भवति
स एतानि सारयति । निरु० ५ । ४ । (प्रजाभ्यः) उत्पन्नान्यः
सृष्टिभ्यः । (त्वा) त्वाम् । (प्रजाः) जनुष्यादिसृष्टयः । (त्वा)
त्वाम् । (अनुप्राणन्तु) आयुर्भुजताम् । (प्रजाः) जगत्स्थाः (त्वम्)
अयं वा । (अनुप्राणिहि) जीवन्तोऽनुजीवनं धर धरति वा ।
अयं संतः । श० ३ । २ । ५ । १२-१६ । व्याख्यातः ॥ २५ ॥

अन्वयः— हे परात्मन्समाध्यक्ष प्रजापुरुष वाऽहं यस्य सवी-
सन्यूर्ध्वमतिर्भा अदियुतत्कृपा स्वः सुखं करोति । यो हिरण्य-
पाणिः सुक्रतुः स्वरमिसीतादित्यं वा निर्मितवान् । यमोण्योः
सवितारं कविक्रतुं दत्तधां प्रियं सति कविं देवं त्वा त्वां प्रजा-
भ्योऽभ्यर्चामि तं त्वां प्रजाअनुप्राणन्तु कृपया त्वं प्रजाअनुप्रा-
णिहि ॥ २५ ॥

भावार्थः— अत्र शुभालङ्कारः । मनुष्यैः सर्वजगत्सृष्टिर्निरा-
कारस्य व्यापिनः सर्वशक्तिमतः सच्चिदानन्दादिलक्षणस्य परमेश्व-
रस्य प्रजापालन तत्परस्य सभापतेर्धार्मिकस्य वैवर्चा नित्यं कर्त्त-
व्या नातोमिन्नस्य कस्यचित् । विद्वद्भिः प्रजास्थानां सुखायैतेषां
स्तुतिप्रार्थनोपदेशा नित्यं कार्याः । यतः सर्वाः प्रजास्तदाज्ञान-
कूलाः सदा वक्तेरन् । यथा प्राणो सर्वेषां जीवानां प्रीतिरस्ति त-
थापरमात्मादिष्वपि कार्य्येति ॥ २५ ॥

पदार्थः— मैं । (यस्य) जिस सच्चिदानन्दादिलक्षणयुक्त परमेश्वर धार्मिक सभापति और प्रजाजन के । (सर्वोमनि) उत्पन्न हुए संसार में । (जह्वा) उत्तम । (अमतिः) स्वरूप । (भाः) प्रकाशमान । (अद्विद्युतत्) प्रकाशित हुआ है । जिसको । (कृपा) करुणा । (स्वः) सुखको करती है । (हिरण्यपाणिः) जिसने सूर्यदिज्योति व्यवहार में उत्तम गुण कर्मों को युक्त किया है । (सुक्रतुः) जिस उत्तम प्रज्ञा वा कर्म युक्त ईश्वर सभास्वामी और प्रजाजन के (स्वः) सूर्य और सुख को । (अमिमीत) स्थापित किया है । (त्वम्) उस (ओण्योः) द्यावा पृथिवी वा । (सवितारम्) अग्नि आदिको उत्पन्न और संप्रयोग करने तथा । (कविक्रतुम्) सर्वज्ञ वा क्रांत दर्शन । (रत्नधाम्) रमणीय रत्नों को धारण करने । (सत्त्वसवम्) सत्यैश्वर्य युक्त । (प्रियम्) प्रीति कारक । (मतिम्) वेदादि शास्त्र वा विद्वानों के मानने योग्य । (कविम्) वेद विद्या का उपदेश करने तथा । (देवम्) सुख देनेवाले परमेश्वर सभाध्यक्ष और प्रजा जन का । (अर्चामि) पूजन करता हूँ । वा जिस । (त्वा) आयको । (प्रजाभ्यः) उत्पन्न हुई सृष्टि से पूजित करता हूँ । उस आप की सृष्टि में । (प्रजाः) मनुष्य आदि । (अनुप्राणन्तु) आयुका भोग करें । (त्वम्) और आप कृपाकर के । (प्रजाः) प्रजाके जपर जीवों के अनुकूल । (अनुप्राणिहि) अनुग्रह कीजिये ॥ २५ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में श्लेषालङ्कार है । मनुष्यों को सब जगत् के उत्पन्न करने वाले निराकार सर्वव्यापी, सर्वशक्तिमान्, सच्चिदानन्दादि लक्षण युक्त परमेश्वर, धार्मिक सभापति और प्रजाजन समूह ही का सत्कार करना चाहिये उन से भिन्न और किसी का नहीं । विद्वान् मनुष्यों को योग्य है कि प्रजा पुरुषों के सुख के लिये इस परमेश्वर की स्तुति प्रार्थनोपासना और श्रेष्ठ सभापति तथा धार्मिक प्रजाजन के सत्कार का उपदेश नित्य करें जिससे सब मनुष्य उन की आज्ञा के अनुकूल सदा वर्तते रहें । और जैसे प्राण में सब जीवों की प्रीति होती है वैसे पूर्वोक्त परमेश्वर आदि में भी अत्यन्त प्रेम करें ॥ २५ ॥

शुक्रं त्वेत्यस्य वत्सच्छृषिः यज्ञो देवता । भुरिब्राह्मी पंक्तिश्छन्दः
पंचमः स्वरः ॥ मनुष्यैः किं कृत्वा यज्ञः साधनौ यद्व्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को क्या २ साधनों करके यज्ञ को सिद्ध करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रञ्चन्द्रे-
णामृतममृतेन । सग्मे ते गोरस्मेते चन्द्रा-
णि तपस्तनूरसि । प्रजापतेर्वर्णः परमेण
प्रशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुषेयम् ॥ २६ ॥
शुक्रम् । त्वा । शुक्रेण । क्रीणामि । चन्द्रम् ।
चन्द्रेण । अमृतम् । अमृतेन । सग्मे । ते ।
गोः । अस्मेदत्यस्मे । ते । चन्द्राणि ।
तपसः । तनूः । असि । प्रजापतेरिति-
प्रजाऽपतेः । वर्णः । परमेण । प्रशुना ।
क्रीयसे । सहस्रपोषमिति सहस्रऽपोषम् ।
पुषेयम् ॥ २६ ॥

पदार्थः— (शुक्रम्) शुद्धिकारकम् । (शुक्रेण) शुद्धभावेन ।
(क्रीणामि) गृह्णामि । (चन्द्रम्) सुवर्णम् । चन्द्रमिति हि र-
ण्यनामसु पठितम् । निघं० १ । २ । (चन्द्रेण) सुवर्णेन । (अमृ-
तम्) मोक्षसुखम् । (अमृतेन) नाशरहितेन विज्ञानेन । (सग्मे)
गच्छतीति रसा पृथिवी तथा सह वर्तते तस्मिन् यज्ञे । रसेति पृथि-
वीनामसु पठितम् । निघं० १ । १ । (ते) तव । (गोः) पृथि-
व्याः सकाशात् । (अस्मे) अस्मत्स्थम् । (ते) तव सकाशात् ।
(चन्द्राणि) क्वांचनादौ न्यातृन् । (तपसः) धर्मानुष्ठानस्याग्ने-

स्तापसस्यवा । (तनूः) शरीरम् । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र
व्यत्ययः । (प्रजापतेः) प्रजानां पतिः पालनहेतुः सूर्यस्तस्य ।
(वर्णः) वरोतुयोग्यः । (परमेण) प्रकृष्टेन । (पशुना) व्यवहृ-
तेन विक्रौतेन गवादिना । (क्रीयसे) क्रीयते । (सहस्रपोषस्)
असंख्यातपुष्टिम् । (पुषेयम्) पुष्टोभवेयम् । अयं मंत्रः । शत०
३ । २ । ६ । ६-८ । व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः— अहं सग्मेया तपसस्तनूरस्यस्ति यः पशुनाप्रजा-
पतेर्वर्णः क्रीयसे क्रीयते तं सहस्रपोषं पुषेयम् । हे विद्वन् यानि-
तेतव यस्याः गोः सकाशाच्चन्द्राण्युपनानिसन्ति तान्यस्मेअस्मेभ्य-
मपि सन्तु । अहं परमेणशुक्रेण यं शुक्रं यज्ञं चन्द्रेण चन्द्रमसृते-
नामृतं च क्रीणामि त्वा तं त्वमपि क्रीणीहि ॥ २६ ॥

भावार्थः— मनुष्यैः शरीरमनोवाग्धनेन परमेश्वरोपासना-
दिलक्षणं यज्ञं सततमनुष्ठायसंख्याताऽतुला पुष्टिः प्राप्तव्या ॥ २६ ॥

पदार्थः— जैसे । (सग्मे) पृथिवी के साथ वर्तमान यज्ञ में । (तपसः)
प्रताप युक्त अग्नि वा तपस्वी अर्थात् धर्मात्मा विद्वान् का । (तनूः) शरीर । (असि)
है । उसकी शिल्प विद्या वा सत्योपदेश की सिद्धि के अर्थ । (पशुना) विक्रय
किये हुए गौ आदि पशुओं करके धन आदि सामग्री से ग्रहण करके । (प्रजा-
पतेः) प्रजा के पालन हेतु सूर्य का । (वर्णः) स्वीकार करने योग्य तेज । (क्री-
यसे) क्रय होता है । उस । (सहस्रपोषम्) असंख्यात पुष्टि का प्राप्त होके मैं ।
(पुषेयम्) पुष्ट होऊँ । हे विद्वान् मनुष्य जा । (ते) आपको (गोः) पृथिवी
के राज्य के सकाश से । (चन्द्राणि) सुवर्ण आदि धातु प्राप्त हैं वे । (अस्मे) हम
लोगों के लिये भी हैं । जैसे । मैं । (परमेण) उत्तम । (शुक्रेण) शुद्ध भाव से
(शुक्रम्) शुद्धि कारक यज्ञ (चन्द्रेण) सुवर्ण से । (चन्द्रम्) सुवर्ण और । (अ-
मृतेन) नाश रहित विज्ञान से । (अमृतम्) मोक्ष सुख का । (क्रीणामि)
ग्रहण करता हूँ वैसे तू भी (त्वा) उसका ग्रहण कर ॥ २६ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को योग्य है कि शरीर मन वाणी और धन से
परमेश्वर की उपासना आदि लक्षण युक्तयज्ञ का निरन्तर अनुष्ठान करके असं-
ख्यात अतुल पुष्टिको प्राप्त करें ॥ २६ ॥

मित्रो न इत्यस्य वत्स ऋषिः । विद्वान् देवता । भुरिग्राह्यौ
पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः । मनुष्यैर्विदुषा सह विदु-
षैतैश्च कथं वर्तितव्यमित्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को विद्वान् मनुष्य के साथ और विद्वान् को सब मनुष्यों के संग
कैसे वर्तना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

मि॒त्रो न॒ एहि॒ सुमि॒त्रध॒ इन्द्र॑स्यो॒रुमावि॑श
दक्षि॑णमु॒शन्नु॒शन्तं १० स्यो॒नः स्यो॒नम् ॥
स्वान् भ्रा॒जाङ्घा॑रे व॒म्भारे॑ हस्त॒ सुह॑स्त
कृ॒शान॑वे॒ते वः॑ सोम॒क्रय॑णा॒स्तान् र॑क्ष॒ध्व-
मा॒वो द॑भन् ॥ २७ ॥

मि॒त्रः । नः । आ । इ॒हि । सुमि॒त्रध॒ इति॑
सु॒मि॒त्रधः॑ । इन्द्र॑स्य । उ॒रुम् । आ । वि॒श ।
दक्षि॑णम् । उ॒शन् । उ॒शन्तं॑म् । स्यो॒नः ।
स्यो॒नम् । स्वान् । भ्रा॒ज । अ॒ङ्घा॑रे । व॒म्भा-
रे । हस्त॑ । सुह॑स्तेति॒ सुह॑स्तं । कृ॒शानो
इति॑ कृ॒शानो । ए॒ते । वः॑ । सोम॒क्रय॑णा
इति॑ सोम॒क्रय॑णाः । तान् । र॒क्ष॒ध्वम् ।
मा । वः॑ । द॒भन् ॥ २७ ॥

पदार्थः— (मित्रः) सुहृत् सन् । (नः) अस्मान् । (आ) आगमने । (इहि) प्राप्तुहि । (सुमित्रधः) यः शोभनानि मित्राणि दधाति सः । (इन्द्रस्य) सभाद्यध्यक्षस्य विदुषः । (उरुम्) बह्व।च्छादनं स्वीकरणं वा । (आ) समन्तात् । (विश) (दक्षिणम्) उत्तमाङ्गं दक्षिणभागम् । (उशन्) कामयन् । (उशन्तम्) कामयन्तम् । (स्योनः) सुखकारकः । (स्योनम्) सुखम् । स्योनमिति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३ । ६ । (स्वान) स्वनत्युपदिशति यस्तत्संबुद्धौ । (भ्राज) योभ्राजते प्रकाशते तत्संबुद्धौ । (अङ्घारे) अंगस्यकुलस्यारिः शत्रुस्तत्संबुद्धौ । (बन्धारे) बन्धानां सुविचार निरोधकानां शत्रुस्तत्संबुद्धौ । अत्र वर्णव्यत्ययेन धस्यभः । (हस्त) हसन्ति प्रसन्ना भवन्ति यत्सात्तत्संबुद्धौ । (सुहस्त) शोभनाहस्तक्रिया यस्य तत्संबुद्धौ । (कशानो) दुष्टान् कशति तत्संबुद्धौ । (एते) सर्वधार्मिकाः प्रजास्याभ्युत्था वा (वः) युष्मान् । (सोमक्रयणाः) ये सोमानुत्तमान् पदार्थान् क्रीणन्ति ते । (तान्) सर्वान् । (रक्षध्वम्) सततं पालयत । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम् । (मा) निषेधे । (वः) युष्मान् । (दम्भन्) हिंसियुः । अत्र व्यत्ययो लिङर्थे लङ् । अयं मंत्रः । शत० ३ । २ । ६ । १०-१२ । व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः— हे स्वान भ्राजाङ्घारे हस्त सुहस्त कशानो सभाद्यध्यक्ष सुमित्रधो मित्रः स्योन उशंस्त्वं नाऽऽस्मानेहि दक्षिणसुरुशन्तं स्योनमाविश । हे मनुष्या एत इन्द्रस्य विदुषः सोमक्रयणा मनुष्या वो युष्मान् रक्षन्तु यूयमेतान् रक्षध्वम् । यथा सर्वान् वो युष्मान् शत्रवो मा दम्भन् हिंसितारो न भवेयुस्तथैव परस्परं संप्रीत्या मिलित्वाऽनुष्ठेयम् ॥ २७ ॥

भावार्थः— राजप्रजापुरुषैः परस्परं प्रीत्योपकारे धर्म्यं व्यवहारे च वर्तित्वा शत्रून्निवार्याविद्यान्धकारं विनाश्य चक्रवर्त्ति

राज्यं प्रशाख्यानन्दे सदा स्यात्तव्यम् ॥ २७ ॥

प्रदार्थः—हे । (स्नान) उपदेश करने । (भ्राज) प्रकाश को प्राप्त होने । (अंधारे) छल के शत्रु । (वन्धारे) विचार विरोधियों के शत्रु । (हस्त) प्रसन्न । (सुहस्त) अच्छे प्रकार हस्त क्रिया को जानने और । (लशानी) दुष्टों को क्षम्य करने । (सुमित्रधः) उत्तम मित्रों को धारण करने । (मित्रः) सब के मित्र । (स्योनः) सुखकी । (उशन्) कामना करने हारे सभाध्यक्ष आप । (नः) हम लोगों को । (एहि) अच्छे प्रकार प्राप्त हजिये तथा । (दक्षिणम्) उत्तम अंगयुक्त । (उरुम्) बहुत उत्तम पदार्थों से युक्त वा स्वीकार करने योग्य । (उशन्तम्) कामना करने योग्य । (स्योनम्) सुखकी । (आविश) प्रवेश कीजिये हे सभाध्यक्षी जी । इन्द्रस्य परमैश्वर्य युक्त प्रजा और मृत्य आदि मनुष्य । (वः) तुम लोगों की रक्षा करें और आप लोग भी उनकी । (रक्षध्वम्) रक्षा सदा किया करो । जैसे वे शत्रु लोग । (तान्) उन । (वः) तुम लोगों को हिंसा करने में समर्थ । (मादभन्) न हों । वैसेही सम्यक् प्रीति से परस्पर मिलके वर्त्ती ॥ २७ ॥

भावार्थः—राज्य और प्रजा पुरुषों को उचित है कि परस्पर प्रीति उपकार और धर्म युक्त व्यवहार में यथावत् वर्त्त शत्रुओं का निवारण अविद्या वा अन्याय रूप अत्यकार का नाश और चक्रवर्त्ति राज्य आदि का पालन करके सदा आनन्द में रहें ॥ २७ ॥

परिमाग्न इत्यस्य वत्स ऋषिः । अग्निदेवता । पूर्वाह्नस्य साम्नीवृ-
हती छन्दः । सध्यमः स्वरः । उत्तराह्नस्य साम्न्युष्णिक् छन्दः ।
ऋषभः स्वरः । सर्वैर्मनुष्यैः सर्वेषु कर्त्तव्येषु शुभकर्मानुष्ठा-
नेषु परमेश्वरः सदा प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

सब मनुष्यों को उचित है कि सब करने योग्य उत्तम कर्मों के आरम्भ मध्य और हिट्ट होने पर परमेश्वर की प्रार्थना सदा किया करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

परिमाग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरिते
भज ॥ उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृताँ २ ॥
अनु ॥ २८ ॥

परि । मा । अग्ने । दुश्चरितादिति दुः
चरितात् । बाधस्व । आ । मा । सुच-
रितुदिति सुचरिते । भज । उत् । आयुषा ।
स्वायुषेति सुआयुषा । उत् । अस्थाम् ।
अमृतान् । अनु ॥ २८ ॥

पदार्थः— (परि) सर्वतः । (मा) माम् । (अग्ने) विज्ञान
स्वरूप दयालो जगदीश्वर (दुश्चरितात्) दुष्टाचरणात् । (बाधस्व)
निवर्त्तय । (आ) समन्तात् । (मा) माम् । (सुचरिते) यस्मिन्
शोभनानि चरितानि धर्म्ये व्यवहारे तस्मिन् । (भज) स्थापय ।
(उत्) अपि । (आयुषा) जीवनेन । (स्वायुषा) शोभनमा-
युर्जीवनं प्राणधारणं यस्मिन्नेन सह (उत्) उत्कृष्टे । (अस्थाम्)
तिष्ठेयम् । (अमृतान्) प्राप्तमोक्षान् सदेहान् विगतदेहान् वा
विदुषामुक्त्यानुत्तमान् भोगान् वा (अनु) आनुकूल्ये ।
अयमंशः । शत० ३ । २ । ६ । १३-१४ । व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर त्वं कृपया स्वायुषा ऽमृतान्
प्राप्तमोक्षान् सदेहान् विगतदेहान् वा विदुषा ऽमृतात्मभोगान्
वा दद्यात्कृष्टतया प्राप्नुयाम् तेन मा मां संयोज्य दुश्चरिताद्दुष्टा-
धस्व पृथक् कुरु पृथक् कृत्वा मामां येन कर्मणाहं सुचरिते ऽनु-
भज ॥ २८ ॥

भावार्थः— मनुष्यै रधर्मत्यागाय धर्मग्रहणाय सत्यभावेन
प्राथितोऽयं परमात्मा यथैतानधर्माद्वियोज्य धर्मे सद्यः प्रवर्त्तयति
तथैव स्वैरपि यावज्जीवनं तावत्सर्वधर्माचरणे नौत्वा संसारसुक्ति-
सुखानि सेवनौयानि ॥ २८ ॥

पदार्थः हे । (अग्ने) जगदीश्वर आपा कृपाकर के जिसकर्मसे मैं । (स्नायुषा) उत्तमता पूर्वक प्राण धारण करने वाले (आयुषा) जीवन से । (अमृतान्) जीवन मुक्त और मोक्ष को प्राप्त हुए विद्वान् वा मोक्षरूपी आनन्दों को । (उदस्थाम्) अच्छे प्रकार प्राप्त हो जा' उससे (मा) मुझको संयुक्त करके (दुश्चरितात्) दुष्टाचरण से । (उद्धाधस्व) पृथक् करके (मा) मुझको । (सुचरिते) उत्तम २ धर्मा चरण युक्त व्यवहार में । (अनुभज) अच्छे प्रकार स्थापन कीजिये ॥ २८ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को योग्य है कि अधर्म के छोड़ने और धर्म के ग्रहण करने के लिये सत्य प्रेम से प्रार्थना करें कि प्रार्थना किया हुआ परमात्मा शीघ्र अधर्मों से छुड़ा कर धर्मही में प्रवृत्त करदेता है परन्तु सब मनुष्यों को यह करना अवश्य है कि जब तक जीवन है तब तक धर्माचरणही में रहकर संसार वा मोक्षरूपी सुखों को सब प्रकार से सेवन करें ॥ २८ ॥

प्रतिपन्था मित्यस्य वत्स ऋषिः । अग्निदेवता । निचृदार्थ्यं बुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः । पुनः सकिसर्थं प्रार्थनाय इत्युपदिश्यते
फिर उस परमेश्वर की प्रार्थना किस लिये करनी चाहिये
इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

प्रति पन्था मपद्गृहि स्वस्तिगामनेह-
सम् ॥ येन विश्वाः परिद्विषो वृणक्ति
विन्दते वसु ॥ २९ ॥
प्रति । पन्थाम् । अपद्गृहि । स्वस्तिगा-
मिति स्वस्तिगाम् । अनेहसम् । येन ।
विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विन्द-
ते । वसु ॥ २९ ॥

पदार्थः— (प्रति) प्रत्यक्षे वीक्षायां च । (पन्थाम्) मार्गं मार्गम् । (अग्रहहि) प्राप्नुयाम । (स्वस्तिगाम्) स्वस्ति सुखं गच्छति येन तम् । अत्र जनसनखन० अ० ३ । २ । ६७ । अनेन विट्प्रत्ययः । (अनेहसम्) अविद्यमानानि-एहांसि हननानि यस्मिंस्तम् । अत्र नजिहनएहच । उ० ४ । २३१ । अनेनायंसि-द्धः । (येन) मार्गेण । (विश्वाः) सर्वाः । (परि) सर्वतः । (द्विषः) द्विषन्ति प्रीणयन्ति याम्यः शत्रुसेनाभ्यो दुःखक्रियाभ्यो वा ताः । अत्र कृतो बहुलमिति हेतौक्तिः । (वृणक्ति) वर्जयति । अत्रान्तर्गतो-ण्यर्थः । (विन्दते) लभते । (वसु) सुखकारकं धनम् । अयं मंत्रः । शत० ३ । २ । ६ । १५-१६ । व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वरान्ने त्वदनुगृहीताः पुरुषार्थिनो भूत्वा वयं येन विद्वान् विश्वा द्विषः परिवृणक्ति वसु विन्दते तमनेहसं स्वस्तिगां पन्थां मार्गं प्रत्यपग्रहि प्रत्यक्षतया व्याप्त्या प्राप्नुयाम ॥ २६ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्द्वेषादित्यागाय विद्याधनप्राप्तये धर्मसा-
र्गप्रकाशायैश्वरप्रार्थना धर्मविद्वत्सेवा च नित्यं कार्य्या ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर आपके अनुग्रह से युक्त पुरुषार्थी होकर हम लोग । (येन) जिस मार्ग से विद्वान् मनुष्य । (विश्वाः) सब । (द्विषः) शत्रु सेना वा दुःख देनेवाली भोग क्रियाओं को । (परिवृणक्ति) सब प्रकार से दूर करता और । (वसु) सुख करने वाले धन को (विन्दते) प्राप्त होता है उस । (अनेहसम्) हिंसा रहित । (स्वस्तिगाम्) सुख पूर्वक जाने योग्य । (पन्थाम्) मार्गको । (प्रत्यपग्रहि) प्रत्यक्ष प्राप्त होवे ॥ २६ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को उचित है कि द्वेषादित्याग विद्यादि धनकी प्राप्ति और धर्ममार्ग के प्रकाश के लिये ईश्वर की प्रार्थना धर्म और धार्मिक विद्वानों की सेवा निरन्तर करें ॥ २६ ॥

अदित्यास्त्वगसीत्यस्य वत्सकृषिः । वरुणोदेवता पूर्वस्यस्वराज्याजु-

प्री विष्टुप् । अस्तम्नादित्यन्तस्य विराडाधी विष्टुप्कन्दः । धैवतः
स्वरः । अथेश्वर सूर्य वायु गुणा उपदिश्यन्ते ॥

अगले मंत्र में ईश्वर सूर्य और वायु के गुणों का उपदेश किया है ॥

अदित्यास्त्वगस्यदित्यै सद आसीद ॥

अस्तम्नाद्यां वृषभोऽ अन्तरिक्षममिमीत
वरिमाणम्पृथिव्याः ॥ आसीद्विश्वा भुव-
नानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य वृता
नि ॥ ३० ॥

अदित्याः । त्वक् । असि । अदित्यै । सदः ।

आ । सीद । अस्तम्नात् । द्याम् । वृषभः ।

अन्तरिक्षम् । अमिमीत । वरिमाणम् ।

पृथिव्याः । आ । आसीदत् । विश्वा । भुवना

नि । सम्राडिति सम्ऽण्ट् । विश्वा । इत् ।

तानि । वरुणस्य । वृतानि ॥ ३० ॥

पदार्थः—(अदित्याः) पृथिव्यादेः । (त्वक्) यस्त्वचति
संश्रुणाति सः । (असि) अस्तिवा । अत्र पक्षे सर्वत्र व्यत्ययः । (अ-
दित्यै) पृथिव्यादि षष्ठ्ये । (सदः) स्थापनम् । (आ) समन्ता-
त् । (सीद) सादयति वा । अत्र व्यत्ययोऽन्तर्गतोऽप्यर्थश्च । (अस्त-

भात्) स्तभासि स्तभाति धरति वा । अत्र लङर्थे लङ् । (द्याम्)
सूर्यादिकं प्रकाशं वा । (वृषभः) श्रेष्ठः । (अन्तरिक्षम्) अव-
काशम् । (अभिमौत) निर्मिमौते । अत्रापि लङर्थे लङ् । (व-
रिमाणम्) वरस्य भावम् । (पृथिव्याः) अन्तरिक्षस्यावकाशस्य
मध्ये । पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । निघं० १ । ३ । (आ)
सर्वतः (आसीदत्) सादयसि सादयत्यवस्थाप्रयति वा (विश्वा)
सर्वाणि । (भुवनानि) लोकान् । (सम्राट्) यः सम्यग् राजते
सः । (विश्वा) अखिलानि (इत्) एव । (तानि) एतानि ।
(वरुणस्य) परमेश्वरस्य सूर्यस्य वायोर्वा । (व्रतानि) शीलानि ।
अयं मंत्रः । शत० ३ । ३ । १ । १-५ । व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर यतो वृषभस्त्वमदित्यास्त्वगस्यदित्यै
सद आसीदासादयसि द्यामस्तभात् स्तभासि वरिमाणमन्तरि-
क्षमभिमौत निर्मिमौषे सम्राट् सन् पृथिव्या अन्तरिक्षस्य मध्ये
विश्वा भुवनान्यासीददासादयस्यस्मात्तान्येतानि विश्वा सर्वाणि
वरुणस्य ते तवेदेव व्रतानि सन्तीति वयमपद्महि विजानीयामे-
त्येकः ॥ यो वृषभः सम्राट् सूर्यो वायुश्चादित्यास्त्वगस्यस्ति संवृ-
णोत्यदित्यै सद आसीदासादयति द्यामस्तभात् स्तभाति वरिमा-
णमन्तरिक्षमवकाशमभिमौत निर्मिमौते पृथिव्या अन्तरिक्षस्य
मध्ये विश्वा भुवनान्यासीददासादयति तस्यतान्येतानि विश्वा स-
र्वाणि वरुणस्य सूर्यस्य वायोश्चेदेव व्रतानि शीलानि सन्तीति
वयमपद्महीति द्वितीयः ॥ ३० ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालङ्कारः । पूर्वस्मान्मन्त्रादपद्महीति-
पदमनुवर्तते । परमेश्वरस्यैवैष स्वभावो यदिदं सर्वमभिव्याप्य र-
चयित्वा धरत्येवं सूर्यवायोरपि प्रकाश धारण स्वभावोस्ति ॥ ३० ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर जिससे आप । (अदित्याः) पृथिवी के । (त्वक्) आच्छादन करने वाले । (असि) हैं (वृषभः) श्रेष्ठ गुणयुक्त आप । (अदित्यै) पृथिवी आदि सृष्टि के लिये । (सदः) स्थापन करने योग्य । (आसीद) व्यवस्था को स्थापन करते वा (दाम्) सूर्य आदि को । (अस्तभ्रात्) धारण करते । (वरिमाणम्) अत्यन्त उत्तम । (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष को । (अभिमीत) रचते और (सम्राट्) अच्छे प्रकार प्रकाश को प्राप्त हुए सबके अधिपति आप । (पृथिव्याः) अन्तरिक्ष के बीच में । (विश्वा) सब । (भुवनानि) लोकों को । (आसीदत्) स्थापन करते हैं इससे । (तानि) ये । (विश्वा) सब । (वरुणस्य) श्रेष्ठ रूप । (ते) आपके । (इत्) ही । (व्रतानि) सत्य स्वभाव और कर्म हैं ऐसा हम लोग । (अपद्महि) जानते हैं ॥ १ ॥ जी । (वृषभः) अत्युत्तम । (सम्राट्) अपने आप प्रकाश मान सूर्य और वायु । (अदित्याः) पृथिवी आदि के । (त्वक्) आच्छादन करने वाले । (असि) हैं वा । (अदित्यै) पृथिवी आदि सृष्टि के लिये । (सदः) लोकों को । (आसीद) स्थापन । (दाम्) प्रकाश को (अस्तभ्रात्) धारण । (वरिमाणम्) श्रेष्ठ । (अन्तरिक्षम्) आकाश को । (अभिमीत) रचना और । (पृथिव्याः) आकाश के मध्य में । (विश्वा) सब । (भुवनानि) लोकों को । (आसीदत्) स्थापन करते हैं । (तानि) ये । (विश्वा) सब (ते) उस । (वरुणस्य) सूर्य और वायु के । (इत्) ही । (व्रतानि) स्वभाव और कर्म हैं ऐसा हमलोग । (अपद्महि) जानते हैं ॥ २ ॥ ३० ॥

भावार्थः— इस मंत्रमें श्लेषालंकार और पूर्व मंत्रसे । (अपद्महि) इस पद की अनुवृत्ति जाननी चाहिये । जैसा परमेश्वरका स्वभाव है कि सूर्य और वायु आदि को सब प्रकार व्याप्त हो कर रचकर धारण करता है इसी प्रकार सूर्य और वायुका भी प्रकाश और स्थूल लोकों के धारण का स्वभाव है ॥ ३० ॥

वनेष्वित्यस्य वत्स ऋषिः । वरुणो देवता । विराडाधी त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः । पुनस्ते कौहशा इत्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है

वनेषु व्यन्तरिक्षन्ततान् वाज्मर्वत्सु पय
उस्त्रियांसु ॥ हृत्सु क्रतुं वरुणो विद्वग्नि-

न्द्रिवि सूर्यमदधात् सोममद्रौ ॥ ३१ ॥
 वनेषु । वि । अन्तरिक्षम् । ततान् । वाजम् ।
 अर्वत्स्वित्यर्वत्सु । पयः । उस्त्रियासु ।
 हृत्स्वतिहृत्सु । क्रतुम् । वरुणः ।
 विक्षु । अग्निम् । दिवि । सूर्यम् । अद-
 धात् । सोमम् । अद्रौ ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (वनेषु) रश्मिषु दृक्षसमूहेषु वा । वनमिति र-
 श्मिनामसु पठितम् । निघं० । (वि) विशेषार्थे । (अन्तरिक्षम्)
 आकाशम् । (ततान्) विस्तारितवाम् विस्तारयत वा । (वाजम्)
 वेगम् । (अर्वत्सु) अश्वेषु प्राप्त वेग गुणेषु विद्युदादिषु वा । अर्व-
 त्यश्व नामसु पठितम् । निघं० १ । १४ । (पयः) दुग्धम् । (उस्त्रियासु)
 गोषु । उस्त्रियेति गोनामसु पठितम् । निघं० २ । ११ । (हृत्सु)
 हृदयेषु । (क्रतुम्) प्रज्ञां कर्म वा । (वरुणः) परमेश्वरः सूर्यो
 वायुर्वा । (विक्षु) प्रजासु । (अग्निम्) विद्युतं प्रसिद्धमग्निं वा
 (दिवि) प्रकाशे । (सूर्यम्) सवितारम् । (अदधात्) धत्तवान्
 दधाति वा । (सोमम्) अमृतात्मकरसं सोमवल्याद्योषधौगणं वा ।
 (अद्रौ) मेघे शैले वा । अद्रिरिति मेघनामसु पठितम् । निघं०
 १ । १० । अयं मंत्रः । श० ३ । ३ । १ । ७ । व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः— यो वरुणः परमेश्वरः सूर्यो वायुर्वा वनेषु
 क्षिरणेष्वरण्येषु वान्तरिक्षं विततानार्वत्सु वाजसुस्त्रियासु पयोहृ-
 त्सु क्रतुं विक्ष्वग्निं दिवि सूर्यमद्रौ सोमं चादधात् एव सर्वैरुपास्यः
 सम्यगुपयोजनीयो वास्ति ॥ ३१ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । परमेश्वरः स्वविद्या प्रकाश जगद्रचनास्थां सर्वेषु पदार्थेषु तत्तत्स्वभाव युक्तान् संस्थाप्य विज्ञानादिकं वायुसूर्यादिकं च विस्तृणोति ॥ ३१ ॥

पदार्थः— जा । (वरुणः) अत्युत्तम परमेश्वर सूर्य वा प्राण वायु हैं वे । (वनेषु) किरण वा बनें में । (अन्तरिक्षम्) आकाश को । (विततान्) विस्तार युक्त किया वा करता । (अर्वत्सु) अत्युत्तम वेगादि गुणयुक्त विद्युत् आदि पदार्थ और घोड़े आदि पशुओं में । (वाजम्) वेग । (उस्त्रियासु) गौओं में । (पयः) दूध । (हृत्सु) हृदयों में । (क्रतुम्) प्रज्ञा वा कर्म । (विजु) प्रजा में । (अग्निम्) अग्नि । (दिवि) प्रकाश में । (सूर्य) आदित्य । (अद्रौ) पर्वत वा मेघ में । (सोमम्) सोमवल्ली आदि ओषधी और अष्ट रसको । (अदधात्) धारण किया करते हैं उसी ईश्वर की उपासना और उन्हीं देवों का उपयोग करें ॥ ३१ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेषालंकार है । जेवे परमेश्वर अपनी विद्या का प्रकाश और जगत् की रचना से सब पदार्थों में उनके स्वभाव युक्त गुणों को स्थापन और विज्ञान आदि गुणों को नियत करके पवन सूर्य आदि को विस्तार युक्त करता है वैसे सूर्य और वायु भी सब के लिये सुखों का विस्तार करते हैं ॥ ३१ ॥

सूर्यस्य चक्षुरित्यस्य वत्सङ्गविः । अग्निर्देवता । निचृदार्थबुष्टुप
कृन्दः । गान्धारः खरः । पुनस्तेकीदृशा इत्युपदिश्यते ।

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

सूर्यस्य चक्षुरारोहाग्नेरुदगाः कनीन-
कम् ॥ यच्चैतंशेभिरीयसे भ्राजमानोविप्र-
श्चिता ॥ ३२ ॥

सूर्यस्य । चक्षुः । आ । रोह । अग्नेः ।

अक्ष्णः कनीनकम् । यत्र । एतशेभिः ।
ईयसे । भ्राजमानः । विपश्चितेति विपः
ऽचिता ॥ ३२ ॥

पदार्थः— (सूर्यस्य) सवितृमण्डलस्य विद्युतो वा । (चक्षुः)
दर्शकम् । (आ) समन्तात् । (रोह) दर्शयसि दर्शयति वा ।
(अग्नेः) भौतिकस्य । (अक्ष्णः) दर्शन साधकस्य । (कनीन-
कम्) कनति प्रकाशते येन तत् । अत्र कनीधातोर्बाहुलकादौणा-
दिक ईनक प्रत्ययः । (यत्र) यस्मिन् । (एतशेभिः) विज्ञान
वेगादिभिरागमकैर्गुणैरश्वैः । एतश इत्यश्व नामसु पठितम् । निघं०
१ । १४ । (ईयसे) विज्ञायसे विज्ञायते वा । (भ्राजमानः)
प्रकाशमानः । (विपश्चिता) मेधाविना विदुषा । विपश्चिदिति
मेधाविनामसु पठितम् । निघं० ३ । १५ । अयं मंत्रः । शत० ३ ।
३ । १ । व्याख्यातः ॥ ३२ ॥

अन्वयः— हे परमेश्वर यच्च त्वमेतशेभिर्भ्राजमानो विपश्चि-
तेयसे यत्र प्राणोविद्युर्द्वैतशेभिर्विपश्चिता भ्राजमानो विज्ञा-
यते । यत्र त्वं स साच सूर्यस्याग्नेरक्ष्णः कनीनकं चक्षुरारोह
समन्ताद्दर्शयति वा तच्च वयं त्वां तं तां चोपासीमहि युञ्ज्याम
वा ॥ ३२ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । समुध्यैर्यथा विद्वद्भिरीश्व-
रः प्राणो विद्युश्च विज्ञायोपास्यते संप्रयुज्यते च तथैव विज्ञा-
योपास्य उपयोक्तव्यः संप्रयोजितव्या च ॥ ३२ ॥

पदार्थः— हे परमेश्वर । (यत्र) जहां आप । (एतशेभिः) विज्ञान
आदि गुणों से । (भ्राजमानः) प्रकाशमान । (विपश्चिता) मेधावी विद्वान् से

(ईयसे) विज्ञात होते हो वा जहां प्राण वायु वा विजली । (एतग्नेभिः) वेगादि गुण वा । (विपश्चिता) विद्वान् से । (भाजमानः) प्रकाशित होकर । (ईयसे) विज्ञात होते हैं । और जहां आप प्राण तथा विजली । (सूर्यस्य) सूर्य वा विजली और । (अग्नेः) भौतिक अग्नि के । (अक्षः) देखने के साधन । (कनीनकम्) प्रकाश करने वाले । (चक्षुः) नेत्रों को । (आरिह) देखने के लिये । कराते वा कराती है वही हम लोग आप की उपासना और उन देवों का उपयोग करें ॥ ३२ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में शेषालंकार है । मनुष्यों को उचित है कि जैसे विद्वान् लोग ईश्वर प्राण और विजली के गुणों को जान उपासना वा कार्य सिद्धि करते हैं वैसेही उनको जानकर उपासना और अपने प्रयोजनों को सदा सिद्ध करते हैं ॥ ३२ ॥

उस्त्रावेतसित्यस्य वत्स ऋषिः । सूर्यविद्वांसौ देवते । पूर्वस्य भुरिगार्षी पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः । स्वस्तीत्यंतस्य यानुषी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ।
अथ सूर्यविद्वांसौ कथं भूतावेतान्यां शिल्पविदौ किं कुर्यातामित्युपदिश्यते ॥

अब सूर्य और विद्वान् कैसे हैं और उन से शिल्पविद्या के जानने वाले क्या करें सो अगले मंत्र में कहा है ।

उस्त्रावेतं धूर्षाहौ युज्येथामनश्च्यू अ-
वीरहणौ ब्रह्मचोदनौ ॥ स्वस्ति यज

मानस्य गृहान् गच्छतम् ॥ ३३ ॥

उस्त्रौ । आ । इतम् । धूर्षाहौ । धःसहा
वितिधूः ऽसहौ । युज्येथाम् । अनश्च्यू-

इत्यनश्चू । अवीरहणौ । अवीरहनावित्यवी
रहणौ । ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ ।
स्वस्ति । यजमानस्य । गृहान् । गच्छत-
म् ॥ ३३ ॥

पदार्थः— (उखौ) रश्मिसन्तौ निवासहेतू सूर्यं वायू । उ-
खाइति रश्मिनामसु पठितम् । निघं० १ । ५। गोनामसु च । निघं०
२ । ११ । (आ) समन्तात् । (इतम्) प्राप्तुः । (धूर्षाहौ)
यौ धुरं पृथिव्याः शरीरस्य ज्ञानानां वा धारणं सहिते तौ । (यु-
ज्येथाम्) युज्येतेयुक्तौ कुरुतः (अनश्चू) अव्यापिनौ । (अवी-
रहणौ) वीरहणन रहितौ । (ब्रह्मचोदनौ) आत्मान्नप्राप्ति
प्रेरकौ । (स्वस्ति) सुखं सुखेन वा । (यजमानस्य) धार्मिकस्य
जीवस्य । (गृहान्) गृहाणि । (गच्छतम्) गमयतः । अयं मंचः ।
शत० ३ । ३ । १ । १२ । व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा विद्याशिल्पे चिकीर्षू यौ ब्रह्म-
चोदनावनश्चू अवीरहणावुखौ धूर्षाहौ सूर्यविद्वांसौ गावौ वृषव-
द्यान् चालनायैतं प्राप्तुतो युज्येथां युक्तौ कुरुतो यजमानस्य गृहा-
न् स्वस्ति गच्छतं सुखेन गमयतस्तौ यूयं युक्त्या सेवयत ॥ ३३ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषवाचकं लुप्तोपमालंकारौ । यथा सू-
र्यं विपश्चितौ क्रमेण सर्वं प्रकाश्य धृत्वा सहित्वा युक्ताप्राप्य सुखं
प्रापयतस्तथैव येन शिल्पविद्यासंपादकेन यानेषु युक्त्या सेविते
अग्निजले सुखेन सर्वत्राभिगमनं कारयतः ॥ ३३ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे विद्या और शिल्प क्रिया को प्राप्त होने की
इच्छा करने वाले । (ब्रह्मचोदनौ) अन्न और विज्ञान प्राप्ति के हेतु । (अनश्चू

अव्यापी । (अवीरहणौ) वीरों का रक्षण करने । (उस्त्री) ज्योति युक्त और निवास के हेतु । (धूर्षाहौ) पृथिवी और धर्म के भार को धारण करने वाले विद्वान् । (एतस्) सूर्य और वायु को प्राप्त होते वा । (युज्येयाम्) युक्त करते और । (यजमानस्य) धार्मिक यजमानके । (गृहान्) घरों को । (स्वस्ति) सुख से । (गच्छतम्) गमन करते हैं वैसे तुम भी उनको युक्ति से संयुक्त करके कार्यों को सिद्ध किया करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेष और वाचक लुप्तोपमालंकार हैं । जैसे सूर्य और विद्वान् सब पदार्थों को धारण करने हारे सहन युक्त और प्राप्त हो कर सुखों को प्राप्त कराते हैं वैसेही शिल्प विद्या के जानने वाले विद्वान् से यानों में युक्ति से सेवन किये हुए अग्नि और जल सवारियों को चलाके सर्वत्र सुख पूर्वक गमन कराते हैं ॥ ३३ ॥

भद्रो मेऽसौत्यस्य वत्स ऋषिः । यजमानो देवता । पूर्वस्य भुरिगार्घी
गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः । मात्वेत्यस्य भुरिगार्घी बृहती
छन्दः । सध्यसः स्वरः । श्येनो भूत्वेत्यस्य विराडार्घ्यं बुधुष्टुम्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

तेन यानेन विदुषा किं किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ।
उस यान से विद्वान् को क्या २ करना चाहिये इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते विप्रवाग्य-
भिधामानि । मा त्वा परिप्रिणा विद्वन्
मा त्वा परिपुंथिनो विद्वन् मा त्वा वृको
अघायवो विद्वन् ॥ श्येनो भूत्वा परापतु
यजमानस्य गृहान् गच्छतन्नौ सशंस्कृ-
तम् ॥ ३४ ॥

भद्रः । मे । असि । प्र । च्यवस्व । भुवः ।
 प्रते । विश्वानि । अभि । धामानि । मा ।
 त्वा । परिपरिणइति परिऽपरिणः । वि-
 दन् । मा । त्वा । परिपुन्थिनइति परि-
 ऽपुन्थिनः । विदन् । मा । त्वा । वृकाः ।
 अघायवः । अघयवइत्यघऽयवः । विदन् ।
 श्येनः । भूत्वा । परा । प्रतु । यजमानस्य ।
 गृहान् । गच्छ । तत् । नौ । संस्कृ-
 तम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः— (भद्रः) सुखकारि । (मे) मम । (असि) भ-
 वसि । (प्र) प्रकर्षे । (च्यवस्व) गच्छ । (भुवः) पृथिव्याः । (प्रते)
 स्वामिन् । (विश्वानि) सर्वाणि । (अभि) आभिसुख्ये । (धा-
 मानि) स्थानानि । (मा) निषेधे । (त्वा) त्वां गृहादिषूपस्थि-
 तम् । (परिपरिणः) परितः सर्वतश्छलेन रात्रौ वा परस्वादा-
 यिनश्चोराः । छन्दसि परिपुन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ अ० ५।
 २ । ८६ । अनेनैतौ शब्दौ स्तेनविषये निपात्येते । (विदन्) वि-
 दन्तु प्राप्नुवन्तु । अत्र सर्वत्र वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति
 नुमटोरभावोलोड्यर्थे लुङ् च । (मा) निषेधार्थे । (त्वा) प्रवा-
 ससेविनं त्वाम् । (परिपुन्थिनः) उत्कोचका दस्यवः । (विदन्)

लभन्ताम् । (सा) निषेधार्थे । (त्वा) त्वामैश्वर्यवन्तम् । (वृकाः) स्तेनाः । वृकइति स्तेननामसु पठितम् । निघं० ३ । २४ । (अघायवः) आत्मनोऽघं पापमिच्छवः । (विदन्) लभन्ताम् । (श्येनः) श्येनइव (भूत्वा) (परा) दूरार्थे । (पत) गच्छ । (यजमानस्य) संगसंक्रान्तु योग्यस्य पूज्यस्य मनुष्यस्य । (गृहान्) द्वीपखण्डदेशान्तरस्थानानि । (गच्छ) गमनं कुरु । (तत्) (नौ) आवयोः । (संस्कृतम्) शिल्पविद्या संस्कारयुक्तं सर्वकर्तृकम् । अयं मंत्रः । शत० ३ । ३ । १ । १४-१६ ॥ व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे भुवस्यते विद्वंस्त्वं मे सम भद्रोऽसि । यन्नौ तव सम च संस्कृतं यानसंस्थितेन विश्वानि धामान्यभिप्रच्यवस्वाभितः प्रकष्टतया गच्छ यथा सर्वत्राभिगच्छन्तं त्वां परिपरिणो वृका मा विदन् सा लभन्तां तथा प्रयतस्व । परदेशसेविनं त्वां यथा परिपन्विना वृका मा विदन् तथाऽनुतिष्ठ । यथा परदेशसेविनं त्वामघायवः पापिनो मनुष्या मा विदन् तथाऽनुजानौहि । त्वं श्येनो भूत्वा तेभ्यः परापत गच्छैतान्वा परापत दूरे गमयैवं कृत्वा यजमानस्य गृहान् गच्छ यतो मार्गे किञ्चिदपि दुःखं न स्यात् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपसालंकाराः । मनुष्यैरुत्तमानि विसानादीनि यानानि रचयित्वा तत्र स्थित्वा तानि यथायोग्यं प्रचाल्य श्येनइव द्वीपाद्यन्तरं देशंगत्वा धनं प्राप्य तस्मादागत्यदुष्टेभ्यः प्राणिभ्यो दूरेस्थित्वा सर्वदा सुखं भोक्तव्यम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे (भुवस्यते) पृथिवी के पालन करने वाले विद्वान् मनुष्य तू । (मे) मेरे । (भद्रः) कल्याण करने वाला बंधु (असि) है सो तू । (नौ) मेरा और तेरा (संस्कृतम्) संस्कार किया हुआ यान है । (तत्) उससे । (विश्वानि) सब । (धामानि) स्थानों की । (अभिप्रच्यवस्व) अच्छे प्रकार जा जिस से सब जगह जाते हुए । (त्वा) तुझ को जैसे । (परिपरिणः) कुल से रात्रि में दूसरे के पदार्थों को ग्रहण करने वाले । (वृकाः) चार । (मावि-

दन्) प्राप्त न और परदेश को जाने वाले । (त्वा) तुझ को जैसे । (परिपन्थिनः) मार्ग में लूटने वाले डाकू । (माविदन्) प्राप्त न होवे जैसे परमैश्वर्य युक्त । (त्वा) तुझ को । (अघायवः) पापकी इच्छा करने वाले दुष्ट मनुष्य । (माविदन्) प्राप्त न हो वैसा कर्म सदा किया कर । (श्येनः) श्येन पक्षी के समान वेग बल युक्त । (भूत्वा) होकर उन दुष्टों से । (परापत) दूररह और इन दुष्टों को भी दूरकर ऐसी क्रिया करके (यजमानस्य) धार्मिक यजमान के । (गृहान्) घर वा देश देशान्तरों को । (गच्छ) जा कि जिस से मार्ग में कुछ भी दुःख न हो ॥ ३४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार हैं । मनुष्यों को योग्य है कि उत्तम २ विमान आदि धानों को रच उन में बैठ उनको यथायोग्य चला श्येन पक्षी के समान हीप वा देश देशान्तर को जा धनों को प्राप्त करके वहां से आ और दुष्ट प्राणियों से अलग रहकर सब काल में स्वयं सुखों का भोग करें और दूसरों को करावें ॥ ३३ ॥

नमो मित्रस्यैत्यस्य वत्स ऋषिः । सूर्यो देवता । निचृदार्षी
जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

॥ पुनरीश्वर सवितारौ कौटशावित्युपदिश्यते ॥

फिर ईश्वर और सूर्य कैसे हैं इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय
तद्वत्तत्संपर्य्यत ॥ दूरेदृशे देव जाताय
कोतवे दिवस्पत्राय सूर्याय शशं स-
त ॥ ३५ ॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे । महः ।
देवाय । तत् । ऋतम् । संपर्य्यत । दूरेदृ-

शूद्रति दूरेदृष्टे । देवजातायेति देवऽजा-
ताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्याय ।
शू०सुत ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्करणमन्नं वा । नमइत्यन्न नामसु
पठितम् । निघं० २ । ७ । (सितस्य) सर्वजगत्सहृदः । प्रकाशस्य
वा । (वरुणस्य) श्रेष्ठस्य । (चक्षसे) सर्वद्रष्टुर्दृश्यितुर्वा । अत्र
षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वार्त्तिकेन चतुर्थी । चष्ट इति पश्यति कर्मसु
पठितम् । निघं० १ । ३ । ११ । (सहः) सहसे । अत्र सुपांसुलुगि-
तिङेलुक् । (देवाय) दिव्यगुणाय । (तत्) चेतन स्वरूपं प्रका-
शस्वरूपं वा । (ऋतम्) सत्यम् । (सपथ्यत) परिचरत । सप-
थ्यतीति परिचरणकर्मसु पठितम् । निघं० ३ । ५ । (दूरेदृष्टे)
यो दूरेस्थितान् दर्शयति तस्मै (देवजाताय) देवैर्दिव्यैर्गुणैः
प्रसिद्धाय (केतवे) विज्ञानस्वरूपाय ज्ञापकाय वा (दिवः) प्रका-
शस्वरूपस्य । (पुत्राय) पवित्रकारकायाग्निपुत्राय वा (सूर्याय)
चराचरात्मने । परमैश्वर्य्य हेतवे वा (शू०सुत) प्रशंसत । अयं
मंत्रः । शत० ३ । १ । २४ । व्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं यन्मित्रस्य वरुणस्य दिवऋ-
तं सत्यं स्वरूपमस्ति तद्वयमपि सपथ्यत । यस्य मही सहसे दूरे-
दृष्टे चक्षसे देवजाताय केतवे देवाय पुत्राय पवित्र कर्त्रे सूर्याय-
पद्मात्मने वयं नमस्कुर्म्मस्तस्मै ययमपि कुरुते त्वेकः ॥ १ ॥
हे मनुष्या यथा वयं यन्मित्रस्य वरुणस्य दिवः प्रकाशस्वरूपस्य सूर्य्य
लोकस्यर्तं यथार्थं स्वरूपं सेवेमहि तद्वयमपि विद्यया सपथ्यत ।
यथा वयं यस्मै चक्षसे देवजाताय केतवे दिवोऽग्नेःपुत्राय दूरेदृष्टे

महोदेवाय सूर्याय लोकाय प्राप्तार्थं प्रवर्तमहि तथा यूयसपि प्रवर्त ध्वम् ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेष वाचक लुप्तोपमालंकारौ । यस्य कृपया प्रकाशेन वा चोर दस्यादयो निवर्तन्ते । अतः परमेश्वरेण समः समर्थः सूर्येण समो लोकश्च न विद्यते तस्मात्सर्वमनुष्यैः स एव प्रशंसनीय इति वेद्यम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे हम लोग । (यत्) जो । (मित्रस्य) सब के सहित् । (वरुणस्य) श्रेष्ठ ! (दिवः) प्रकाश स्वरूप परमेश्वर का । (ऋतम्) सत्य स्वरूप है (तत्) उस चेतन की सेवा करते हैं । वैसे तुम भी उस का सेवन सदा । (सपर्य्यत) किया करो और जैसे उस । (महः) बड़े । (दूरेदृशे) दूर स्थित पदार्थों को दिखाने (चक्ष से) सब को देखने । (देवजाताय) दिव्य गुणों से प्रसिद्ध । (केतवे) विज्ञान स्वरूप । (देवाय) दिव्यगुण युक्त । (पुत्राय) पवित्र करने वाली । (सूर्याय) चराचरात्मा परमेश्वर को । (नमः) नमस्कार करते हैं वैसे तुम भी (प्रशंसत) उसकी स्तुति किया करो ॥ १ ॥ हे मनुष्यो जो । (मित्रस्य) प्रकाश । (वरुणस्य) श्रेष्ठ । (दिवः) प्रकाश स्वरूप सूर्य लोक का (ऋतम्) यथार्थ स्वरूप है । (तत्) उस प्रकाश स्वरूप को तुम भी विद्या से (सपर्य्यत) सेवन किया करो । जैसे हम लोग जिस । (चक्षसे) सब के दिखाने । (देवजाताय) दिव्यगुणों से प्रसिद्ध । (केतवे) ज्ञान कराने अग्नि के । (पुत्राय) पुत्र (दूरेदृशे) दूर स्थित हुए पदार्थों को दिखाने । (महः) बड़े । (देवाय) दिव्यगुण वाले (सूर्याय) सूर्य के लिये प्रवृत्त हैं वैसे तुम भी प्रवृत्त होवो ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेष और वाचक लुप्तोपमालंकार है । सब मनुष्यों-को जिसकी कृपा वा प्रकाश से चोर डाँकू आदि अपने कार्यों से निवृत्त होजाते हैं उसी की प्रशंसा और गुणों की प्रसिद्धि करनी और परमेश्वर के समान समर्थ वा सूर्य के समान कोई लोक नहीं है ऐसा जानना चाहिये ॥ ३५ ॥

वरुणस्येत्यस्य वत्स ऋषिः । सूर्यो देवता । विराड्ब्राह्मी

बृहती छन्दः । सध्यमः स्वरः ॥

॥ पुनस्तौ कौडशावित्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भ
सर्जनीस्थो वरुणस्य ऋतुसदन्यसि व-
रुणस्य ऋतु सदनमसि वरुणस्य ऋतु
सदनमासीद ॥ ३६ ॥

वरुणस्य । उत्तम्भनम् । असि । वरुणस्य ।
स्कम्भ सर्जनी इति स्कम्भऽसर्जनी । स्थः ।
वरुणस्य । ऋतुसदनित्यृतुऽसदनी । वरु-
णस्य । ऋतु सदनमित्यृतुऽसदनम् ॥ अ-
सि । वरुणस्य । ऋतु सदनमित्यृतुऽसदनम् ।
आ । सीद ॥ ३६ ॥

पदार्थः— (वरुणस्य) वदितुं प्राप्तुं योग्यस्य अथवा जगतः
वरुण इति पद नामसु प्रथितम् । निघं० ५ । ४ । (उत्तम्भनम्)
उत्कृष्टं प्रतिबन्धनम् । अत्र । उदः स्वास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ अ० ५८ । ४ ।
६१ । अनेन पूर्वस्य सस्य पूर्वसवर्णादेशः (असि) अस्तिवा । (व-
रुणस्य) वायोः । अनेन ज्ञान प्राप्ति गमधातोर्दर्थस्य ग्रहणम् । (स्क-
म्भसर्जनी) या क्रिया स्कम्भानामाधारकाणां सर्जन्युत्पादिका सा ।
(स्थः) स्तः । (वरुणस्य) सूर्यस्य । (ऋतुसदनी) या क्रिया ऋता-
नां जलानां सदनी गमनागमनकारिणी । (असि) अस्तिवा

(वरुणस्य) वरपदार्थसमूहस्य । (ऋतसदनम्) ऋतानां यथार्थानां पदार्थानां सदनं स्थानम् । (असि) अस्ति वा । (वरुणस्य) उत्कृष्ट गुण समूहस्य । (ऋतसदनम्) यद्वतानां सत्यानां बोधानां स्थानं तत् । (आ) समन्तात् । (सौद) प्रापयसि प्रापयति वा । अयं मंत्रः । शत० ३ । ३ । १ । २५-२६ । व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर यतस्त्वं वरुणस्योत्तमनमसि या वरुणस्य स्कन्धसर्जनी या च वरुणस्यर्त्तसदनी क्रिये स्थस्तस्ते धारितवानसि । यद्वरुणस्यर्त्तसदनमस्ति तत्कृपया वरुणस्यर्त्तसदनमासौद समन्तात्प्रापयत्यतस्त्वां वयमाश्रयामदृत्येकः ॥ १ ॥ या वरुणस्योत्तमनं धरति । या वरुणस्य स्कन्धसर्जनी या च वरुणस्यर्त्तसदनी क्रिये स्थः स्तो यस्तयोर्धारकोऽस्ति यद्वरुणस्यर्त्तसदनमस्ति तद्यो वरुणस्यर्त्तसदनमासौद समन्तात्प्रापयति स कुतो नोपयोक्तव्यः ॥ ३६ ॥

भावार्थः— अत्र प्रलेपालंकारः । नहि कश्चित्परमेश्वरेण विना सर्वं जगद्रचितुं धर्तुं पालयितुं विज्ञातुं वा शक्नोति । न किल कश्चित् सूर्येण विना सर्वं भूम्यादि जगत् प्रकाशितुं धर्तुं वा शक्नोति तस्मात् सर्वमनुष्यैरोश्वरस्योपासनं सूर्यस्योपयोगो यथावत् कार्य्य इति ॥ ३६ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर जिस से आप । (वरुणस्य) उत्तम जगत् के । (उत्तमनम्) अच्छे प्रकार प्रतिबन्ध करने वाले । (असि) हैं । जी (वरुणस्य) वायु के । (स्कन्धसर्जनी) आधार रूपी पदार्थों के उत्पन्न करने । (वरुणस्य) सूर्य के । (ऋतसदनी) जलों का गमनागमन कराने वाली क्रिया । (स्थः) हैं उनको धारण किये हुए हैं । (वरुणस्य) उत्तम । (ऋतसदनम्) पदार्थों का स्थान । (असि) हैं । (वरुणस्य) उत्तम । (ऋतसदनम्) सत्यरूपो वींधों के स्थान को । (आसौद) अच्छे प्रकार प्राप्त कराते हैं इससे आप का आश्रय हम लोग करते हैं ॥ १ ॥ जी । (वरुणस्य) जगत् का । (उत्तमनम्) धारण करने

वाला । (असि) है । जी । (वरुणस्य) वायु के । (स्तम्भसर्जनी) आधारों को उत्पन्न करने वा जी । (वरुणस्य) सूर्य के । (ऋतसदनौ) जलों का गमनागमन कराने वाली क्रिया । (स्थः) हैं । उनका धारण करने तथा जी । (वरुणस्य) उत्तम । (ऋतसदनम्) सत्य पदार्थों का स्थान रूप । (असि) है वह । (वरुणस्य) उत्तम । (ऋतसदनम्) पदार्थों के स्थान को । (आसीद्) अच्छे प्रकार प्राप्त और धारण करता है उसका उपयोग क्यों न करना चाहिये ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थः— इस मंत्र में श्लेषालंकार है । कोई परमेश्वर के बिना सब जगत् के रचने वा धारण पालन और जानने को समर्थ नहीं हो सकता और कोई सूर्य के बिना भूमि आदि जगत् के प्रकाश और धारण करने को भी समर्थ नहीं हो सकता इस से सब मनुष्यों को ईश्वर की उपासना और सूर्य का उपयोग करना चाहिये ॥ ३६ ॥

याते धामानौत्स्य गीतम ऋषिः । यज्ञो देवता । निवृद्धापी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । पुनरेतौ कौटुशावित्युपदिश्यते ॥
फिर ये कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

याते धामानि हविषा यजन्ति ताते विश्वा
परिभूरस्तु यज्ञम् ॥ गयस्फानः प्रतरणः
सुवीरः । सुवीरहा प्रचरा सोमदुर्यान् ॥ ३७ ॥
या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति ।
ता । ते । विश्वा । परिभूरिति परिभूः ।
अस्तु । यज्ञम् । गयस्फान इति गयस्-
स्फानः । प्रतरण इति प्रतरणः । सुवीर
इति सुवीरः । अवीरहेत्यवीरहा । प्र।
चर । सोम । दुर्यान् ॥ ३७ ॥

पदार्थः— (या) यानि । अत्र सर्वत्र शेषछन्दसोति शैलोपः ।
 (ते) तव तस्य वा । (धामानि) अधिकरणानि द्रव्याणि । (हविषा)
 ग्राह्येण दातव्येन पदार्थेन साधकेन वा । (यजन्ति) पूजयन्ति
 संगमयन्ति वा । (ता) तानि । (ते) तव तस्य वा । (विश्वा)
 सर्वाणि । (परिभूः) परितःसर्वतो भवतीति । (अस्तु) भवतु ।
 (यज्ञम्) यष्टुमर्हम् । (गयस्कानः) गयानामपत्यधनगृहाणां फा-
 नो वर्धयिता । गय इत्यपत्यनामसु पठितम् । निघं० २ । २ । धन
 नामसु । निघं० २ । १० । गृह नामसु च । निघं० ३ । ४ । (प्रत-
 रणः) प्रतरति दुःखानि येन सः । (सुवीरः) शोभना वीरा य-
 स्मिन्सः । (अवीरहा) अवीरान् कातरान् मनुष्यान् हन्ति येन
 सः । अत्र कृतो बहुलमिति करणेक्विप् । (प्रचर) विजानीह्य-
 नुतिष्ठ । (सोम) सोम विद्या संपादक विद्वन् । (दुर्व्यान्) गृ-
 हाणि । दुर्व्यादिति गृहनामसु पठितम् । निघं० २ । ४ । अयं
 मंत्रः । शत० ३ । ३ । १ । ३० । व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर यथा विद्वांसो या यानि ते तव
 धामानि हविषा यजन्ति तथा ता तानि विश्वा सर्वाणि वयमपि
 यजेमैतेषां यथा यस्ते तव गयस्कानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प-
 रिभूर्यज्ञः प्रदोऽस्ति तथा स भवत्कृपयाऽस्मभ्यमपि सुखकार्यस्तु ।
 हे सोम विद्वन् यथा वयमेतं यज्ञमनुष्ठाय गृहेषु प्रचरेमः विजा-
 नीयासानुतिष्ठेत् तथात्वमप्येतं दुर्व्यान् गृहाणि प्रचर विजानी-
 ह्यनुतिष्ठ ॥ ३७ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेष वाचक लुप्तोपसालंकारौ । यथा
 विद्वांस ईश्वरे प्रीतिं संसारे यज्ञानुष्ठानं कुर्वन्ति तथैव सर्वैर्लु-
 प्थैरनुष्ठेयम् ॥ ३७ ॥

अस्मिन् अध्याये शिल्पविद्या दृष्टि पवित्रता संपादनं विदुषां संगो यज्ञानुष्ठानसुखाहादि प्रापणं शुद्धकरणं शिल्पविद्या स्तुति र्यज्ञगुणवर्णनं सत्यव्रतधारणं जलाग्न्योर्गुण वर्णनं पुनर्जन्मकथन-सौम्यप्रार्थनं यज्ञानुष्ठानं मातापित्रादेः पुत्रादिनाऽनुकरणं यज्ञ व्याख्या दिव्यधौप्रापणं परमेश्वरार्चनं सूर्यगुण वर्णनं प्रदार्थक्य विक्रयोपदेशो सिद्धत्व संपादनं धर्ममार्गं प्रचार करणं परमेश्वर सूर्यगुण प्रकाशनं चोरादिनिवारणसौम्य सूर्यादि गुण वर्णनं यज्ञ फलं चेत्युक्तसत एतदुक्तार्थानां तृतीयाध्यायार्थेन सहसंगति रस्तीति वेद्यम् ॥ अयमप्यध्याय जवट महीधरादिभिरन्यथैव व्याख्यातः ॥

इति श्रीमत्परिव्राजकाचार्येण श्रीयुत महाविदुषां विरजा-
नन्द सरस्वती स्वासिनां शिष्येण दयानन्दसरस्वती स्वासिना वि-
रचिते संस्कृतार्थभाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये
चतुर्थोऽध्यायः पूर्तिमगमत् ॥ ४ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर जैसे विद्वान् लोग । (या) जिन । (ते) आप के । (धामानि) स्थानों को । (हविषा) देने लेने योग्य द्रव्यों से । (यजन्ति) सत्कार पूर्वक ग्रहण करते हैं वैसे हम लोग भी । (ता) उन । (विश्वा) सभी को ग्रहण करें जैसे वह यज्ञ विद्वानों को । (ते) आप का । (गयस्मानः) अपत्य धन और घरों के बढ़ाने । (प्रतरणः) दुःखों से पार करने । (सुवीरः) उत्तम वीरों का योग कराने । (अवीरहा) कायर दरिद्रतायुक्त अवीर अर्थात् गुरुष्वार्थ रहित मनुष्य और सन्तुष्टों को मारने तथा । (परिभूः) सब प्रकार से सुख कराने वाला है वैसे वह आपकी कृपा से हम लोगों के लिये । (अस्तु) हो वा जिसको विद्वान् लोग । (यजन्ति) यजन करते हैं उस । (यज्ञम्) यज्ञको हम लोग भी करें । हे । (सोम) सोम विद्या को संपादन करने वाले विद्वान् जैसे हम लोग इस यज्ञ को करके घरों में आनन्द करें जानें इस में कर्म करें वैसे तू भी इस को करके । (दुर्यान्) घरों में । (प्रचर) सुख का प्रचार कर जान और अनुष्ठान कर ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेष और वाचक लुप्तीपमालंकार हैं । जैसे विद्वान् लोग ईश्वर में प्रीति संसार में यज्ञ के अनुष्ठान को करते हैं वैसाही सब मनुष्यों को करना उचित है ॥ ३७ ॥

इस अध्याय में शिल्पविद्या, वृष्टिकी पवित्रता वा संपादन, विद्वानों का संग यज्ञ का अनुष्ठान, उत्साह आदि की प्राप्ति, शिल्प विद्या की स्तुति, यज्ञ के गुणों का वर्णन, सत्य व्रत का धारण, अग्नि-जल के गुणों का वर्णन, पुनर्जन्म का कथन, ईश्वर की प्रार्थना, यज्ञानुष्ठान, माता पिता और पुत्रादिकों का आपस में अनुकरण, यज्ञ की व्याख्या, दिव्य बुद्धि की प्राप्ति, परमेश्वर का अर्चन, सूर्यगुण वर्णन, पदार्थों के क्रय विक्रय का उपदेश, मित्रता करना धर्म मार्ग में प्रचार करना, परमेश्वर वा सूर्य के गुणों का प्रकाश चार आदि का निवारण ईश्वर सूर्यादि गुण वर्णन और यज्ञ का फल कहा है इस से इस अध्यायार्थ की तीसरे अध्याय के अर्थके साथ संगति जाननी चाहिये ॥ जबट और महीधर आदिने इस अध्याय का भी शब्दार्थ विरुद्ध ही वर्णन किया है ॥

इति श्री मत्परिव्राजकाचार्य्येण श्री युतमहाविदुषां विरजानन्द सरस्वती स्वामिनां शिष्येण दयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते संस्कृतार्थभाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः पूर्त्तिसमाप्तः ॥ ४ ॥

॥ अथ पंचमाध्यायारम्भः ॥

—*~*~*—

अब चौथे अध्याय की पूर्ति के पश्चात् पांचवें अध्याय के भाष्यका आरम्भ किया जाता है ।

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

यद्गुद्रं तन्न आसुव ॥

अग्नेस्तनू रित्यस्य गौतम ऋषिः । विष्णुदेवता । खाराङ्गुली-
वृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ किमर्थो यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ।

किस २ प्रयोजन के लिये यज्ञ का अनुष्ठान करना योग्य है
इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया ॥

अग्नेस्तनूरसि विष्णावे त्वा सोमस्य तनू-
रसि विष्णावे त्वाऽतिथेरातिथ्यमसि वि-
ष्णावे त्वा श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णावे
त्वाऽग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णावे
त्वा ॥ १ ॥

अग्नेः । तनूः । असिः । विष्णावे । त्वा ।
सोमस्य । तनूः । असि । विष्णावे । त्वा ।
अतिथेः । आतिथ्यम् । असि । विष्णावे ।
त्वा । श्येनाय । त्वा । सोमऽभृतइति सोम-
ऽभृते । विष्णावे । त्वा । अग्नये । त्वा ।
रायस्पोषदइति रायस्पोषदे । विष्णावे ।
त्वा ॥ १ ॥

पदार्थः—(अग्नेः) विद्युत्प्रसिद्धरूपस्य । (तनूः) शरीरवत्
(असि) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (विष्णावे) यज्ञानुष्ठानाय ।
(त्वा) तद्विः । (सोमस्य) जगत्युत्पन्नस्य पदार्थसमूहस्य रसस्य
वा । (तनूः) विस्तारकम् । (असि) भवति । (विष्णावे) व्या-

पनशीलस्य वायोश्च शुद्धये । (त्वा) तां सामग्रीम् । (अतिथेः)
अविद्यमानतियेर्विदुषः । (आतिथ्यम्) यदतिथेर्भावः सत्कारार्थं
कर्म वा । (असि) वर्त्तते तत् । (विष्णवे) व्याप्तिशीलाय वि-
ज्ञान प्राप्ति लक्षणाया वा यज्ञाय । (त्वा) तद्यज्ञसाधनम् । (श्येनाय)
श्येनवदितस्ततः सद्योगमनाय । (त्वा) तद्वचनं कर्म । (सोमभृते)
यः सोमान् विभर्त्ति तस्यै यजमानाय । (विष्णवे) सर्वविद्या
कर्म व्यापन स्वभावाय । (त्वा) तदुत्तमं सुखम् । (अग्नये)
प्रावक्तृवर्द्धनाय । (त्वा) तदित्यनादिकं वस्तु (रायस्योषदे) यो
रायो विद्याधनसमूहस्य पोषं पुष्टिं ददाति तस्मै । (विष्णवे)
सर्वसङ्गुणविद्याकर्मव्याप्तये । (त्वा) तामेतां क्रियात् । अयं मंत्रः ।
शत० ३ । ३ । २ । ८ - १४ । व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथाऽहं यद्विरग्नेस्तनूरसि भवति
त्वा तद्विष्णवे स्वीकरोमि । या सोमस्य सामग्र्यसि भवति त्वा तां
विष्णवे उपयुञ्जामि यदतिथेरातिथ्यमसि वर्त्तते त्वा तद्विष्णवे
परिगृह्णामि यद्येनवच्छीघ्रगमनाय प्रवर्त्तते त्वा तदग्न्यादिषु प्र-
क्षिपामि । यत्कर्म विष्णवे सोमभृते वर्त्तते त्वा तदाददे यदग्नये
वरीवृत्त्यते त्वा तत्स्वीकरोमि । यद्रायस्योषदे विष्णवे समर्थकम-
स्ति त्वा तत्संगृह्णामि तथैवैतत्सर्वं यूयमपि सेवध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपसालंकारः । मनुष्यैरेतत्फल-
प्राप्तये त्रिविधा यज्ञो नित्यमनुष्ठेय इति ॥ १ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो तुम लोग जैसे मैं जो हवि । (अग्नेः विजली प्र-
सिद्ध रूप अग्नि के । (तनूः) शरीर के समान । (असि) है । (त्वा) उसको
(विष्णवे) यज्ञ की सिद्धि के लिये स्वीकार करता हूँ जो । (सोमस्य) जगत् में
उत्पन्न हुए पदार्थ समूह की । (तनूः) विस्तार पूर्वक सामग्री । (असि) है ।
(त्वा) उसको । (विष्णवे) वायु की शुद्धि के लिये उपयोग करता हूँ जो ।
(अतिथेः) संन्यासी आदिका । (आतिथ्यम्) अतिथिपन वा उनकी सेवा रूप

कर्म । (असि) है । (त्वा) उसको । (विष्णवे) विज्ञान यज्ञ की प्राप्ति के लिये ग्रहण करता हूँ जो । (श्येनाय) श्येनपक्षी के समान शीघ्र जाने के लिये । (असि) है । (त्वा) उस द्रव्य को अग्नि आदि में छोड़ता हूँ जो । (विष्णवे) सब विद्या कर्म युक्त । (सोमभृते) सोमों को धारण करने वाली यजमान के लिये सुख । (असि) है । (त्वा) उस को ग्रहण करता हूँ । (जो) (अग्नये) अग्नि बढ़ाने के लिये काष्ठ आदि है । (त्वा) उसको स्वीकार करता हूँ जो । (रायस्यं पदे) धन की पुष्टि देने वा । (विष्णवे) उत्तम गुण कर्म विद्या की व्याप्तिके लिये समर्थ पदार्थ है । (त्वा) उस को ग्रहण करता हूँ वैसे इस सब का सेवन तुम भी किया करो ॥ १ ॥

भाष्यार्थः— इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार है ॥ मनुष्यों को उचित है कि पूर्वोक्त फल की प्राप्ति के लिये तीन प्रकार के यज्ञ का अदृष्टान नित्य करें ॥ १ ॥

अग्नेर्जनित्रमित्यस्य गीतमञ्चप्रिः । विष्णुर्गन्तो देवता । पूर्वस्यार्षी गायत्री छन्दः षड्जः स्वरः । गायत्रे च्युत्तरस्यार्ची त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स यज्ञः कौहश इत्युपदिश्यते ।

फिर वह यज्ञ कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्नेर्जनित्रमसि वृषणौ स्थउर्वश्यंस्यायु
रसि पुरुरवाअसि गायत्रेण त्वा छन्दसा
मन्थामि चैष्टुभेन त्वा छन्दसा मन्थामि
जागतेन त्वा छन्दसा मन्थामि ॥ २ ॥

अग्नेः । जनित्रम् । असि । वृषणौ । स्थुः ।
उर्वशी । असि । आयुः । असि । पुरुरवाः ।

असि । गायत्रेण । त्वा । छन्दसा ।

मन्यामि । त्रैष्टुभेन । त्वा । छन्दसा ।

मन्यामि । जागतेन । त्वा । छन्दसा ।

मन्यामि ॥ २ ॥

पदार्थः— (अग्नेः) आग्नेयास्त्रादिः सिद्धिकरस्य पावकस्य ।

(जनितम्) जनकं हविः । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र व्यत्य-
यः । (वृषणौ) वर्षयितारौ । (स्यः) भवतः । (उर्वशी) ययोरुशि
बह्वनि सुखान्यश्रुवते सा यज्ञक्रिया । उर्वशीति पदनामसु पठि-
तम् । निघं० । ५ । ५ उर्विति बहुनामसु पठितम् । निघं० ३ । १
तस्मिन्नुपपदे । अश्रुद्धातोः संपदादिभ्यः क्तिप् ततः शार्ङ्गरवाद्य-
न्तर्गतत्वान्ङौन् । (असि) भवति । (आयुः) एति जीवनं येन
तत् । (असि) वर्त्तते (पुरुरवाः) पुरुशि बह्वनि शास्त्राण्यपदि-
शति येनाध्ययनाध्यापनेन यज्ञेन सः । पुरुरवा इतिपदनामसु प-
ठितम् । निघं० ५ । ४ । पुरुरवाः । उ० ४ । २३६ अयमनेन पुरु-
पपदाद्द्रधातोरसिप्रत्ययान्तेन निप्रातितः । (असि) भवति ।
(गायत्रेण) गायत्रीप्रगाथोऽस्य तेन । (त्वा) तंसग्निम् । (छन्दसा)
चन्दन्यानन्दन्ति येन तेन । (मन्यामि) विलोडनादिक्रियया
निष्पादयामि । (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुप् प्रगाथोऽस्य तेन । (त्वा) तं
सामाद्योषधौसमूहम् । (छन्दसा) सुखकारकेण । (मन्यामि) ।
(जागतेन) जगतोप्रगाथोऽस्य तेन । (त्वा) तं सामग्रीसमूहं श-
चुदुःखसमूहं वा । (छन्दसा) सुखसंगदकेन । (मन्यामि) वि-
लोड्य निवारयामि । अयं मंत्रः शत० ३ । ३ । २ । २० — २३ व्या-
ख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथाऽहं यद्गन्नेर्जनितमसि भवति यौ
वृषणौ स्यो भवतो या उर्वश्यसि भवति यः पुरुरवाः असि भवति
त्वा तं गायत्रेण छन्दसा मन्यामि त्वा तं चैष्टुमेन छन्दसा मन्या-
मि त्वा तं जागतेन छन्दसा मन्यामि तथैव यूयमप्येतत्सर्वमनु-
षायैतानि निष्पादयत ॥ २ ॥

भावार्थः— अत्र वाचक लुप्तोपमालंकारः । सर्वैर्मनुष्यैरेवं
रीत्योक्तेन यज्ञेन परोपकारकरणं संपादनौयम् ॥ २ ॥

पदार्थः— हे मनुष्य लोगों जैसे मैं जो । (अग्ने) आग्नेय अस्त्रादि को
सिद्धि करने हारे अग्नि के । (जनित्रम्) उत्पन्न करने वाला हवि । (असि)
है । (वृषणी) जो वर्षा कराने वाले सूर्य और वायु । (स्यः) हैं जो । (उर्वशी)
बहुत सुखों के प्राप्त कराने वाली क्रिया । (असि) है जो । (आयुः) जीवन ।
(असि) है जो । (पुरुरवाः) बहुत शास्त्रों के उपदेश करने का निमित्त (असि)
है । (त्वा) उस अग्नि । (गायत्रेण) गायत्री । (छन्दसा) आनन्द कारक स्व-
च्छन्द क्रिया से । (मन्यामि) विलोडन करता हूँ । (त्वा) उस सीम आदि
ओषधी समूह । (चैष्टुमेन) चैष्टुप् । (छन्दसा) छन्दसे । (मन्यामि) विलोड-
न करता हूँ । (त्वा) और उस यज्ञ दुःखसमूह को । (जागतेन) जगती ।
(छन्दसा) छन्दसे । (मन्यामि) ताड़नकरके निवारणकरता हूँ वैसेही तुमभी-
कियाकरो ॥ २ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार है । सब मनुष्यों को या-
ग्य है कि इस प्रकार की रीति से प्रातिपादन वा सेवन किये हुए यज्ञ से दूसरे
मनुष्यों के लिये परोपकार करें ॥ २ ॥

भवतन्न इत्यस्य गीतमऋषिः । यज्ञोदेवता । आर्षीपंक्ति इच्छन्दः ।

पंचमः स्वरः । यजमान यज्ञ संपादकौ कीदृशौ

भवेतामित्युपदिश्यते ।

यजमान और यज्ञ की सिद्धि करने वाले विद्वान् कैसे होने चाहिये

इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

भवन्तन्नः समनसौ सचेतसावरेपसौ
मा यज्ञं हिं सिष्टं मा यज्ञपतिं
जातवेदसौ शिवौ भवतमद्यनः ॥ ३ ॥

भवन्तम् । नः । समनसाविति सऽमनसौ ।
सचेतसाविति सऽचेतसौ । अरेपसावित्यरे-
पसौ । मा । यज्ञम् । हिं सिष्टम् । मा ।
यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम् । जातवेदसा-
विति जातवेदसौ । शिवौ । भवन्तम् ।
अद्य । नः ॥ ३ ॥

पदार्थः— (भवन्तम्) स्यान्तम् । (नः) अस्मभ्यम् । (सम-
नसौ) समानं मनो विज्ञानं ययोस्तौ । (सचेतसौ) समानं चे-
तसं ज्ञानं संज्ञापनं ययोस्तौ । (अरेपसौ) अविद्यमानं रेपो व्यक्तं
प्राकृतं वचनं ययोरध्येतव्यापकयोस्तौ । (मा) निषेधार्थः । (य-
ज्ञम्) अध्ययनाध्यापनाख्यं कर्म । (हिं सिष्टम्) हिंस्याताम् । (मा)
निषेधार्थः । (यज्ञपतिम्) एतद्यज्ञपालयितारम् । (जातवेदसौ)
जातं वेदो विद्या ययोस्तौ । (शिवौ) मंगलकारिणौ । (भवन्तम्)
भवेतम् । (अद्य) अस्मिन् दिने । (नः) अस्मभ्यम् । अयं संतः
। शत० ३ । ३ । २ । २४ । व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः— यावरेपसौ समनसौ सचेतसौ जातवेदसावध्ये-
तव्यापकौ नोऽस्मभ्यमुपदेष्टारौ भवन्तं स्यातां तौ यज्ञं यज्ञपतिं

च सा हिंसिष्टं सा हिंस्याताम् । एतावद्य नोस्मभ्यं शिवौ मंगल-
कारिणौ भवतं स्याताम् ॥ ३ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्नैव कदाचित् विद्याप्रचारयाध्ययनम-
ध्यापनंचत्यक्तव्यं मंगलाचरणं चास्य सर्वोत्कृष्टत्वात् ॥ ३ ॥

पदार्थः— जो १ (अरेपसौ) प्राप्तत मनुष्यों के भाषा रूपी वचन से
रहित (समनसौ) तुल्य विज्ञान युक्त । (सचेतसौ) तुल्य ज्ञान ज्ञापन युक्त । (जात-
वेदसौ) वेद और उप विद्याओं को सिद्ध किये हुए पढ़ने पढ़ाने वाले विद्वान् । (नः)
हम लोगों के लिये उपदेश करने वाले । (भवतम्) होवें जो । (यज्ञम्) पढ़ने प-
ढ़ाने रूप यज्ञ वा । (यज्ञपतिम्) विद्या प्रद यज्ञ के पालन करने वाले यज्ञमान को ।
(माहिंसिष्टम्) न पीड़ित करें वे । (अद्य) आज । (नः) हम लोगों के लिये ।
(शिवौ) मंगल करने वाले । (भवतम्) होवें ॥ ३ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को उचित है कि विद्या प्रचार के लिये पढ़ना प-
ढ़ाना वा मंगलाचरण को न छोड़े क्योंकि यही सर्वोत्तम कर्म है ॥ ३ ॥

अग्नावग्निरित्यस्य गीतमऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षीर्विष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः । अत्र महीधरेण विराडित्यशुद्धं
व्याख्यातम् ॥

विद्युद्विद्वदग्नी कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

विद्युत् और विद्वान् अग्नि कैसे हैं इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्नावग्निरचरति प्रविष्टः ऋषीणाम्पु-
त्रोऽभिगच्छति पावां ॥ स नः स्योनः सुयज्ञा
यजेह देवेभ्यो हव्यठं । सदमप्रयुच्छन्
स्वाहा ॥ ४ ॥

अ॒ग्नौ । अ॒ग्निः । च॒रति । प्रवि॑ष्टऽइति
प्र॑विष्टः । ऋषी॑णाम् । पु॒त्रः । अ॒भि॒श॒स्ति-
पा॒वेत्य॑भि॒श॒स्ति॒ऽपा॒वा । सः । नः । स्यो॒नः ।
सु॒य॒जेति॑ सु॒य॒जा । य॒ज् । इ॒ह । दे॒वेभ्यः॑ ।
ह॒व्यम् । स॒दम् । अ॒प्र॒यु॒च्छन्नि॒त्यप्र॑यु-
च्छन् । स्वा॒हा ॥ ४ ॥

पदार्थः- (अ॒ग्नौ) विद्यति । (अ॒ग्निः) विद्वान्मनुष्यः ।
(च॒रति) गच्छति । (प्रवि॑ष्टः) प्रवेशं कुर्वाणः सन् । (ऋषी॑णाम्)
वैशार्यविदाम् । (पु॒त्रः) सुशिक्षितोऽध्यापितः । (अ॒भि॒श॒स्ति॒पा॒वा)
योऽभि॒श॒स्तेराभि॒सु॒ख्याडि॑समानात्माति रक्षति । (सः) विद्वान् ।
(नः) अस्त्रभ्यम् । (स्यो॒नः) सुखकारौ । (सु॒य॒जा) सुष्ठु यज-
न्ति यस्मिन् यज्ञे तेन । (य॒ज्) संगमयतु । (इ॒ह) जगति । (दे॒वेभ्यः)
विद्वद्भ्यो दिव्यगुणेभ्यो वा । (ह॒व्यम्) दातुं ग्रहीतुं योग्यं पदार्थम् ।
(स॒दम्) सद्यते विज्ञायते प्राप्यते यस्तम् (अ॒प्र॒यु॒च्छन्) अप्रवि-
वासयन् (स्वा॒हा) सुहुतं हविरन्नम् । अयं मंत्रः शत० ३ । ३ ।
२ । २५ । व्याख्यातः ॥ ४ ।

अन्वयः- योऽभि॒श॒स्ति॒पा॒वाऽग्नौ॑ प्रविष्टऋषीणां पु॒त्रः
स्यो॒नःसु॒य॒जा अ॒ग्निर्वि॒द्वानप्र॒युच्छंश्च॒रति॑ योऽस्त्र॒भ्यमि॒ह दे॒वेभ्यो
ह॒व्यं स॒दं स्वा॒हा सुहु॑तं हविरन्नादिकं प्रयच्छति प्रापयति तं वयं
संगच्छेमहि ॥ ४ ॥

भावार्थः- मनुष्यैरिह योऽग्निः किल कार्यकारणभेदेन

द्विधास्ति तत्र कार्यरूपेण सूर्यादावग्नौ कारणरूपा विद्युत् स-
र्वभूतद्रव्येषु प्रविष्टा सती वर्त्तते तस्यां च विज्ञानेन प्रविश्यते सं-
न्यक् सं प्रयोज्य कार्योपयोगः कर्त्तव्यः ॥ ४ ॥

पदार्थः— जी । (अभिशस्तिपावा) सब प्रकार हिंसा करने वालों से
रहित । (अग्नी) विद्युत् अग्नि की विद्या में । (प्रविष्टः) प्रवेश करने कराने
(ऋषीणाम्) वेदादि शास्त्रोंके शब्द अर्थ और संबंधों को यथावत् जनाने वालों
का । (पुनः) पढ़ा हुआ । (स्योनः) सर्वथा सुखकारी (सुयजा) विद्याओं को
अच्छी प्रकार प्रत्यक्ष संग कराने द्वारा (अ.ग्नः) प्रकाशात्मा (अप्रयुच्छन्) प्रमा-
द रहित अध्यापक विद्वान् (चरति) जी । (नः) हम लोगों के लिये । (इह)
इस संसार में । (देविभ्यः) विद्वान् वा दिव्य गुणों से । (हव्यम्) लेने देने योग्य
पदार्थ वा (सदम्) ज्ञान और । (स्वाहा) हवन करने योग्य उत्तम अन्नादि को
प्राप्त करता है । (सः) सो आप (यज) सब विद्याओं को प्राप्त कराइये ॥ ४ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को योग्य है कि जी अग्नि कार्य कारण के भेद से
दो प्रकार का निश्चित अर्थात् जी कार्यरूप से सूर्यादि और कारण रूपसे विद्युत्
अग्नि सब वर्त्तिमान् द्रव्यों में प्रवेश कर रहा है उसका इस संसार में विद्या से
संप्रयोग कर कार्यों में उपयोग करना चाहिये ॥ ४ ॥

आपतयेत्वेत्यस्य गीतमऋषिः । विद्युद्देवता । पूर्वस्थार्ष्याणिक्छन्दः

ऋषभः स्वरः । अनाधृष्टमित्यग्रस्य भुरिगार्षी

पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैः किमर्थः परमात्मा प्रार्थनीयः सा विद्युच्च

स्वीकार्येत्युपदिश्यते ।

मनुष्यों को किस २ प्रयोजन के लिये परमात्मा की प्रार्थना बिजली का
स्वीकार करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

आपतयेत्वा परिपतये गृह्णामि तन्नपत्ने

शाकुराय शक्नुऽओजिषाय अनाधृष्ट-

मस्यनाधृष्यं देवानामोजी नमिशस्त्य-
मिशस्तिपाऽअनमिशस्तेन्यमंजसा स-
त्यमुपंगेषठं० स्वि॒तेमा॑ धाः ॥ ५ ॥

आप॑तय॒ऽइत्याप॑तये । त्वा । परि॑पतय॒ऽइति॑
परि॑ऽपतये । गृ॒ह्णामि॑ । तनू॒नप॑त्र॒ऽइति॑ त-
नू॒नप॑त्रे । शा॒क्वराय॑ । शक्व॑ने । ओजि॑षाय ।
अना॑धृष्टम् । अ॒सि । अ॒नाधृ॑ष्यम् । दे॒वा-
ना॑म् । ओजः॑ । अ॒नमि॑श॒स्तीत्य॑नमि॒ऽश-
स्ति॑ । अ॒मि॒श॒स्तिपा॑ऽइत्य॑मि॒श॒स्तिपाः॑ ।
अ॒नमि॑श॒स्तेन्य॑मित्य॑नमि॒ऽश॒स्तेन्य॑म् । अं-
ज॑सा । स॒त्यम् । उप॑ । गे॒षम् । स्वि॒तऽइ-
ति॑ सु॒ऽइते॑ । मा । धाः ॥ ५ ॥

पदार्थः — (आप॑तये) समन्तात्पतिः पालको यस्मिंस्त-
स्मै । (त्वा) परमेश्वरं विद्युतं वा (परि॑पतये) परितः सर्वतः
पतये यस्मिंस्तस्मै । (गृ॒ह्णामि॑) स्वीकरोमि । (तनू॒नप॑त्रे) तनू
देहान् नयन्ति प्राप्नुवन्ति येन तस्मै । (शा॒क्वराय॑) शक्तिजननाय ।
(शक्व॑ने) शक्तिमद्वीरसैन्यप्राप्तये । (ओजि॑षाय) अतिशयेनौजो
विद्यते यस्मिन्विद्याव्यवहारे तस्मै । (अ॒नाधृ॑ष्टम्) यन्नाधृष्यते

तेजस्तम् । (असि) अस्ति । (अनाधृष्यम्) न केनाऽपि धर्षितुं योग्यम् । (देवानाम्) विदुषां पृथिव्यादीनां मध्ये वा । (ओजः) पराक्रमकारि (अनभिशस्ति) यन्नाभिशस्यतेऽभिहिंस्यते तत् । (अभिशस्तिपाः) योऽभिशस्तेर्हिंसनात्प्राति रक्षति । (अनभि-
शस्तेन्यम्) यदनभिशस्तेऽविद्यमानहिंसने नयति तत् । (अंजसा) व्यक्तेन शत्रूणां स्तेच्छनेन कांत्या ज्ञापनेन वा (सत्यम्) यथार्थम् । (उप) सामीप्ये (गेप्रम्) प्राप्नुयाम् । (स्विते) सुष्ठु दूयते प्राप्यते येन व्यवहारेण तस्मिन् । इदं पदमवैयाकरणेन सही-
धरेण लेट् लकारस्य रूपमित्यशुद्धं व्याख्यातम् । (मा) माम् । (धेहि) दधाति वा । अत्र लङर्थे लुङ्भावश्च । अयं संतः । शत०
३ । ३ । ३ । १०-१४ व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः— अहं हे जगदीश्वर यतस्त्वमभिशस्तिपा असि तस्मात्त्वा त्वामापतये परिपतये शांकराय शक्ने ओजिष्ठाय तनूनप्त्रे गृह्णामि त्वं कृपया मा मां यद्देवानां विदुषां वा ऽनाधृ-
ष्टमनाधृष्यमन भिशस्यनभिशस्तेन्यमोजः सत्यमस्ति तत् परिग्रा-
हय स्विते धा यतोऽजसा सत्यमुपगेपं प्राप्नुयामित्येकः । अहं यद्-
नाधृष्टसाधृष्यमनभिशस्यभिशस्येन्यं देवानां सत्यमोजो वैद्युतं तेजो
रूपाभिशस्तिपा विद्युद् या मा मां स्विते धा दधाति त्वा यामो-
जिष्ठायापतये परिपतये तनूनप्त्रे शांकराय शक्ने गृह्णामि यतस्तत्सत्यरूपं
कारणमुपगेपं विजानीयामिति द्वितीयः ॥ ५ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः ॥ नहि मनुष्याणां परमा-
त्मा विज्ञानेन विना सत्यं सुखं न विद्युदादिविद्याक्रियाकौश-
लैर्विना सर्वं सांसारिकं सुखं च भवितुमर्हति तस्मादेतत्सर्वं प्रय-
त्नेन कर्तव्यमिति ॥ ५ ॥

पदार्थः— मैं हे परमात्मन् जिससे आप हिंसा रूप कर्मों से अलग रहने

और रखने वाले हैं इससे (त्वा) आपको । (आपतये) सब प्रकार से स्वामी होने । (परिपतये) सब ओरसे रक्षा । (शाक्तराय) सब सामर्थ्य की प्राप्ति । (शक्ने) शूरवीर युक्त सेना । (ओजिष्ठाय) जिसमें सर्वोत्कृष्ट पराक्रम होता है उस विद्या के होने । और (तनूनप्ते) जिससे उत्तम शरीर होता है उसके लिये । (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ । आप स्व कृपा से उस (देवानाम्) विद्वानों का । (अनाष्टयम्) जिसका अपमान कोई नहीं कर सकता । (अनाष्टयम्) किसी के अपमान करने योग्य नहीं है । (अनभिशस्ति) किसी के हिंसा करने योग्य नहीं है (अभिशस्तेन्यम्) अहिंसा रूप धर्म की प्राप्ति कराने द्वारा (सत्यम्) अविनाशी । (ओजः) तेज है उसका ग्रहण कराके । (स्थिते) अच्छे प्रकार जिस व्यवहार में सब सुख प्राप्त होते हैं उसमें । (मा) मुझको । (धाः) धारण करें । कि जिससे । (सत्यम्) सत्य व्यवहार को । (उपगेषम्) जान कर कहूँ ॥ १ ॥

मैं जो । (अनाष्टयम्) न हठाने । (अनाष्टयम्) न किसी से नष्ट करने । (अनभिशस्ति) न हिंसा करने । (अभिशस्तेन्यम्) और हिंसा रहित धर्म प्राप्त कराने योग्य । (देवानाम्) विद्वान् वा पृथ्वी आदि की मध्य में । (सत्यम्) कारण रूप नित्य । (ओजः) पराक्रम स्वरूप वाली (अभिशस्तिपाः) हिंसा से रक्षा का निमित्त रूप बिजली । (अस्ति) है जो (मा) मुझे । (स्थिते) उत्तम प्राप्त होने योग्य व्यवहार में । (धाः) धारण करती है । (अंजसा) सहजता से । (ओजिष्ठाय) अत्यन्त तेजस्वी । (आपतये) अच्छे प्रकार पालन करने योग्य व्यवहार । (परिपतये) जिस में सब प्रकार पालन करने वाले होते हैं । (तनूनप्ते) जिस से उत्तम शरीरों का प्राप्त होते हैं । (शाक्तराय) शक्ति के उत्पन्न करने और । (शक्ने) शक्ति वाली वीर सेना की प्राप्ति के लिये है (त्वा) उसको (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ कि जिस से उस सत्य कारण रूप पदार्थों को । (उपगेषम्) जान सकूँ ॥ ५ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को परमेश्वर के विज्ञान के बिना सत्य सुख और बिजली आदि विद्या और क्रिया कुशलता के बिना संसार के सब सुख नहीं हो सकते इस लिये यह कार्य पुरुषार्थ से स्मिद करना चाहिये ॥ ५ ॥

अग्ने ब्रतपाइत्यस्य गीतमच्छप्रिः । अग्निदेवता । विराड् ब्राह्मी
पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः । पुनस्ते कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

फिर वह परमात्मा और बिजली कैसी है इस विषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्ने॑ ब्रत॒प्रास्त्वे॑ ब्रत॒प्रा या॑ तव॑ त॒नू-
 रिय॑ ॥ सा मयि॑ यो मम॑ त॒नूरे॑षा सा
 त्वयि॑ ॥ सह॑ नौ ब्रत॒पते॑ ब्र॒तान्यनु॑ मे
 दी॒क्षान्दी॒क्षाप॑तिर्मन्य॑तामनु॒ तप॑स्तप॑
 स्पतिः ॥ ६ ॥

अग्ने॑ । ब्र॒त॒प्राऽइति॑ ब्रत॒ऽप्राः । त्वे॑ऽइति॒ त्वे ।
 ब्र॒त॒प्राऽइति॑ ब्रत॒ऽप्राः । या । तव॑ । त॒नूः ।
 इय॑म् । सा । मयि॑ । योऽइति॒ यो । मम॑ ।
 त॒नूः । ए॒षा । सा । त्वयि॑ । सह॑ । नौ ।
 ब्र॒त॒प॒त॒ऽइति॑ ब्रत॒ऽप॒ते । ब्र॒तानि॑ । अनु॑ । मे ।
 दी॒क्षाम् । दी॒क्षाप॑तिरिति॒ दी॒क्षाऽप॑तिः ।
 मन्य॑ताम् । अनु॑ । तप॑ः । तप॑स्यतिरिति॒
 तप॑ःऽपतिः ॥ ६ ॥

पदार्थः- (अग्ने) विज्ञान स्वरूप परब्रह्मन् विद्युद्वा ।
 (ब्रतप्राः) ब्रतानि सत्यभाषणादीनि प्राति यस्माद्यया वा । (त्वे)
 त्वयि तस्यां वा (ब्रतप्राः) ब्रतानि सुशीलादीनि प्राति येन यया
 वा (या) वक्ष्यमाणा (तव) भवतस्तस्या वा (तनूः) विस्तृता

व्याप्तिः । (इयम्) प्रत्यक्षा । (सा) प्रतिपादितपूर्वा । (सविं)
 मम मध्ये । (यो) वा । अत्र महीधरेण या इत्यशुद्धं व्याख्यातम् ।
 (मम) (तनूः) विस्तृतं शरीरं । (एषा) प्रत्यक्षा । (सा) उ-
 क्तपूर्वा । (त्वयि) जगदीश्वरे तस्यां वा । (सह) परस्परं । (नौ)
 आवासावयोर्वा । (व्रतपते) व्रतानां वेदादिविद्यानां पालयितः
 पालननिमित्ता वा (व्रतानि) ब्रह्मचर्यादीनि । (अनु) पश्चा-
 दर्थं । (मे) मम । (दौक्षाम्) व्रतादेशम् । (दौक्षापतिः) व्रता-
 देशानामुपदेश पालकः । रक्षणनिमित्ता वा । (मन्यताम्) स्वी-
 करोतु स्वीकारयति वा । (अनु) आनुकूल्ये (तपः) जितेन्द्रि-
 यत्वादिपुरःसरं धर्मानुष्ठानम् । (तपस्यतिः) तपसः पालयिता ।
 अयं संतः शत० ३ । ३ । ४ । ६ । व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे (अग्ने) परमात्मन् (व्रतपते) सत्यधर्माच-
 रणादिनियम पालन कारयितर्याविद्युन्निमित्तं वा यो भवान्
 सा वाऽस्ति त्वे त्वयि तस्यां वाऽहं व्रतपा अस्मि येयं तव तस्या
 वा तनूरस्ति सा मयि वर्त्तते यो येषा मम तनूरस्ति सा त्वयि
 तस्यां वा वर्त्तते यानि तवास्या वास्या वा व्रतानि तानि मयि
 सन्तु यानि च समोत्तमानि व्रतानि सन्ति तानि त्वयि तस्यां
 वा वर्त्तन्ताम् यो भवानियं वा तपस्यतिरस्ति स सा वा मे सङ्घं
 तपोऽनुमन्यतामनु ज्ञापयतु ज्ञापयति वा यो भवानियं वा दौ-
 क्षापतिः स सा मे सङ्घं दौक्षामनुमन्यतामनु ज्ञापयत्वनु ज्ञापयति
 वैवं हे अध्यापक त्वमहंवैतौ विदित्वा परस्परं धार्मिकौ विद्वां-
 सौ भवेव यतो नावावयोर्विद्यावृद्धिः सततं भवेत् ॥ ६ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । सनुष्यैः परस्परं प्रेम्णोप-
 कारबुध्या परमेश्वरे विद्युतौ वा स्वस्यान्येषां च पुरुषार्थेन व्या-
 प्यव्यापक संबंधविद्यां ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने सततं प्रवर्त्तितव्यम् ॥ ६ ॥

पदार्थः— जिस लिये हे (अग्ने) (व्रतपते) जगदीश्वर आप वा विजली सत्यधर्मादिनियमों के (व्रतपाः) पालन करने वाले हैं इस लिये (त्वे) उस आप वा विजली में (मे) (व्रतपाः) पूर्वोक्त व्रतों के पालन करने वाली क्रिया वाला होता हूँ । (या) जो । (इयम्) यह (तव) आप और उस की । (तनूः) विस्तृत व्याप्ति है । (सा) वह । (मयि) मुझ में । (यो) जो । (एषा) यह (मम) मेरा (तनूः) शरीर है । (सा) सो । (त्वयि) आप वा उस में है (व्रतानि) जो ब्रह्मचर्यादि व्रत हैं वे मुझ में हैं और जो (मे) मुझ में हैं वे । (त्वयि) तुम्हारे में हैं जो आप वा वह । (तपस्यतिः) जितेंद्रियत्वादि पूर्वक धर्मानुष्ठान के पालक निमित्त हैं सो (मे) मेरे लिये (तपः) पूर्वोक्त तपकी । (अनुमन्यतां) विज्ञापित कौजिये वा करती है और जो आप वा वह (दीक्षापतिः) व्रतोपदेशों के रक्षा करने वाले हैं सो । (मे) मेरे लिये । (दीक्षां) व्रतोपदेश की (अनुमन्यताम्) आज्ञा कौजिये वा करती है इस लिये भी । (नो) मैं और आप पढ़ने पढ़ाने हारे दोनों प्रीति के साथ वर्त्त कर विद्वान् धार्मिक हों कि जिससे दोनों की विद्या वृद्धि सदा होवे ॥ ६ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में श्लेषालंकार है मनुष्यों को परस्पर प्रेम वा उपकार बुद्धिसे परमात्मा वा विजली आदिका विज्ञान करवा करके धर्मानुष्ठान से पुरुषार्थ में निरंतर प्रवृत्त होना चाहिये ॥ ६ ॥

अथंशुरित्यस्य गीतमक्वपिः । सोमोदेवता । आद्यस्यार्थी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः । आप्यायेत्यंतस्यार्थी जगती छन्दः ।

निषादः स्वरः । पुनस्ते कौटशौ विद्वांश्चेत्युपदिश्यते ॥

फिर वह ईश्वर विजली और विद्वान् कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अथंशुरेथंशुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनुर्विदे ॥ आतुभ्यमिन्द्रः प्यायतामात्वमिन्द्राय प्यायस्व । आप्यायया-

स्माम्तसखीन्तसुन्या मेधया स्वस्ति ते देव
सोम सुत्यामंशीय ॥ एष्टा रायः प्रेषे
भगाय ऋतमृतवादिभ्यो नमो द्यावापृ-
थिवीभ्याम् ॥ ७ ॥

अंशुरंशुरित्यंशुः अंशुः । ते ।
देव । सोम । आ । प्यायताम् । इन्द्राय ।
एकधनविद इत्येकधनविदे । आ । तु-
भ्यम् । इन्द्रः । प्यायताम् । आ । त्वम् ।
इन्द्राय । प्यायस्व । आ । प्यायय ।
अस्मान् । सखीन् । सुन्या । मेधया । स्व-
स्ति । ते । देव । सोम । सुत्याम् । अंशीय ।
एष्टा इत्या इष्टा । रायः । प्र । प्रेषे । भगा-
य । ऋतम् । ऋतवादिभ्य इत्यृतवादिभ्यः ।
नमः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ ७ ॥

पदार्थः— (अंशुरंशुः) अवयवोऽवयवः । अत्राशूङ्ख्याप्तौ सं-
घाते भोजने चेत्यसङ्ख्यालुलकादौणादिक उग्रत्ययो नुमागमश्च ।

(ते) तव तस्या वा । (देव) दिव्यगुणैः संपन्नेश्वरविद्युद्विद्वान्
 वा (सीम) सकलपदार्थानां जनक प्रकाशिका वा (आ) समं-
 तात् । (प्यायताम्) वर्धयताम् । अत्रान्तर्गतो ग्यर्थः । (इन्द्राय)
 परमैश्वर्ययुक्ताय । (एकधनविदे) य एकेन धर्मेण विज्ञामेन वा
 धनं विंदति तस्मै । (आ) अभितः (तुभ्यम्) अध्यापकाय सहा-
 मध्येवे वा (इन्द्रः) परमात्मा विद्युद् वा । (प्यायताम्) (आ)
 सर्वतः । (इन्द्राय) दुःखविदारणाय । (प्यायस्व) वर्धस्व वर्धयेद्वा ।
 (आ) अभितः (प्यायय) वर्धय वर्धयति वा । (अस्मान्) (सखीन्)
 सुहृद्ः । (सन्ध्या) समानान्पदार्थान्नयति यथा तत्रा । (मेधया)
 प्रज्ञया । (खस्ति) सुखम् । (ते) तत्र । तस्याः सकाशाद्वा (देव)
 दिव्यगुणप्रद । प्रदानहेतुर्वा । (सीम) प्रेरकप्रेरिका वा । (सुत्याम्)
 सन्वन्ति यथा क्रियया तस्याम् । (अशीय) व्याप्नुवां प्राप्नुयाम् ।
 (एष्टाः) सर्वत इष्टकारिणः । (रायः) धनसमूहाः । (प्र) प्रकृष्टार्थे
 (इष्टे) अन्नायेच्छाये वा । (भगाय) ऐश्वर्याय । (ऋतम्) यथार्थम् ।
 (ऋतवादिभ्यः) ऋतं वदितुं शीलं येषां तेभ्यो विद्वद्भ्यः । (नमः)
 सत्कारमन्त्रम् । (द्यावाष्टिष्वीभ्याम्) प्रकाशभूमिभ्याम् । अयं
 मंत्रः । शत० ३ । ३ । ४ । १८-२१ । व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः— हे सीम देवेश्वर विद्वन् विद्युद्वा यतस्ते तव त-
 स्या वा सामर्थ्यमंगुरंगुरंगमंगं सीमेनाप्यायतामाप्याययति वेन्द्रः
 सीमो भवानियं वैकधनविद् इन्द्राय तुभ्यमह्यं वा प्यायतामाप्या-
 यति वा त्वमिन्द्रायाप्यायस्व वर्धयस्व वर्धयेद्वाऽतः सखीनस्मान्-
 न्ध्या मेधया प्यायस्वाप्याययाप्याययेद्वा यतोऽहं सुत्यां दिव्यगुण-
 संपन्नो भूत्वेष्टारायोऽशीय यैरिष्टे भगायर्त्तवादिभ्यो विद्वद्भ्य ए-
 तद्वनं दत्वा सत्यां विद्यां द्यावाष्टिष्वीभ्यामन्नं च प्राप्य सर्वाणि
 सुखानि प्राप्नुयाम् ॥ ७ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । अनुष्यैः परमेश्वरमुपास्य

विद्वांसमुपाचर्य विद्युद्विद्यां प्रचार्य शरीरात्मपुष्टिकरानोषधि
समूहान् धनसमुदायाञ्च संगृह्य वैद्यकविद्यानुसारेण सर्वानन्दा
भोक्तव्याः ॥ ७ ॥

पदार्थः— हे (सोम) पदार्थ विद्या को जानने वा (देव) दिव्य गुण
संपन्न जगदीश्वर विद्वन् विद्युद्वा जिससे । (ते) आप वा इस विद्युत् का सामर्थ्य ।
(अंशुरंशः) अवयव २ अंग २ को (आप्यायताम्) रक्षा से बढ़ा अथवा बढ़ाती है ।
(इन्द्रः) जो आप वा बिजली । (एकधनविदे) अर्थात् धर्म विज्ञान से धन को
प्राप्त होने वाले । (इन्द्राय) परमैश्वर्य युक्त मेरे लिये । (आप्यायताम्) बढ़ावे
वा बढ़ाती है । (आप्यायस्व) हडि युक्त कीजिये वा करती है वह आप बिजली
आदि पदार्थों के ठीक २ अर्थों की प्राप्ति को । (सत्या) प्राप्ति कराने वाली ।
(मेधया) प्रज्ञा से (अस्मान्) हम । (सखीन्) सब के मित्रों को । (आप्या-
यस्व) बढ़ाइये वा बढ़ावे जिससे । (रुस्ति) रुख सदा बढ़ता रहै (सोम) हे
पदार्थ विद्या को जानने वाले ईश्वर वा विद्वान् आप की शिक्षा वा बिजली की
विद्या से युक्त होकर मैं । (सुत्याम्) उत्तम २ उत्पन्न करने वाली क्रिया में कुश-
ल होके । (इषे) सिद्धि की इच्छा वा अन्न आदि (भगाय) ऐश्वर्य के लिये ।
(एष्टाः) अभीष्ट सुखों को प्राप्त कराने वाले । (रायः) धन समूहों को (अशीय)
प्राप्त होजं । और (ऋतवादिभ्यः) सत्य वादी विद्वानों को यह धन देके सत्य
विद्या और । (द्यावा पृथिवीभ्याम्) प्रकाश वा भूमि से । (ऋतम्) अन्न को प्रा-
प्त होजं ॥ ७ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेषालंकार है । मनुष्यों को चाहिये कि परमे-
श्वर की उपासना विद्वान् की सेवा और विद्युत् विद्या का प्रचार करके शरीर
और आत्मा को पुष्ट करने वाली ओषधियों और अनेक प्रकारके धनों का ग्रहण
करके चिकित्सा शास्त्र के अनुसार सब आनन्दों को भोगें ॥ ७ ॥

यात इत्यस्य गीतस ऋषिः । अग्निदेवता । पूर्वस्य विराडापी
बृहती । यात इति द्वितीयस्य निचृदार्षी बृहती छन्दः ।

सध्यमः रुरः ॥

पुनः सा विद्युत् कौटशीत्युपदिश्यते ॥

फिर वह बिजली कैही है इस विषय का उपदेश

अगले मंत्र में किया है ॥

या तेऽअग्नेऽयः शुया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचोऽअपावधीत्त्वेषं वचोऽअपावधीत्स्वाहा ॥ या तेऽअग्नेरजः शुया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचोऽअपावधीत्त्वेषं वचोऽअपावधीत्स्वाहा । या तेऽअग्ने हरिशुया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचोऽअपावधीत्त्वेषं वचोऽअपावधीत्स्वाहा ॥ ८ ॥

या । अग्ने । ते । अयः शयेत्ययः । शुया । तनूः । वर्षिष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेस्थेति गह्वरेऽस्था । उग्रम् । वचः । अप । अवधीत् । त्वेषम् । वचः । अप । अवधीत् स्वाहा । या । ते । अग्ने । रजःशयेति रजः । शुया । तनूः । वर्षिष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेस्थेति गह्वरेऽस्था । उग्रम् । वचः । अप । अवधीत् । त्वेषम् । वचः । अप । अवधीत् स्वाहा ॥ ८ ॥

पदार्थः—(या) वक्ष्यमाणा । (ते) अस्याः । (अग्ने) विद्युतः । (अयःशया) याऽयस्सु सुवर्णादिषु शेते सा । अयइति हिरण्यनामसु पठितम् । निघं० १ । २ । (तनूः) व्याप्तं विस्तृतं शरीरम् (वर्षिष्ठा) अतिशयेन वृद्धा (गह्वरेष्ठा) गह्वरे गह्वने गभीर आभ्यंतरे तिष्ठतीति । (उग्रम्) क्रूरं भयंकरम् । (वचः) वचनम् । (अप) व्यपेत्येतस्य प्रातिलोभ्यम् । निरु० १ । ३ । (अवधौत्) हन्ति । अत्र सर्वत्र लङर्थे लुङ् । (त्वेषम्) प्रदीप्तम् । (वचः) परिभाषणम् । (अप) पृथक् करणे । (अवधौत्) हन्ति । (स्वाहा) सुहुतं हविरन्नम् । (या) (ते) (अग्ने) (रजःशया) या रजःसु सूर्यादिलोकेषु शेते सा । (तनूः) व्याप्तिः । (वर्षिष्ठा) (गह्वरेष्ठा) (उग्रम्) दुःसहम् । (वचः) परिभाषणम् । (अप) पृथक् करणे । (अवधौत्) (त्वेषम्) प्रकाशितम् । (वचः) वचनम् । (अप) पृथक् करणे । (अवधौत्) हन्ति । (स्वाहा) सुहुतां वाचम् । अयं मंत्रः । शत० । ३ । ३ । ५ । २३-२५ व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यूयं या तेऽग्नेऽस्या विद्युतो वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा तनूग्रं वचोऽपावधौदपहन्ति त्वेषं वचः स्वाहा सुहुतं हविरन्नं चापावधौत् । या तेऽग्नेऽस्याविद्युतो वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा रजःशया तनूग्रं वचोऽपावधौत्त्वेषं वचः स्वाहा सुहुतां वाचं चापावधौद्वन्ति तां सम्यग् विदित्वोपकुरुत ॥ ८ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्विद्युतो या व्याप्तिर्मूर्त्तामूर्त्तद्रव्यस्या वर्त्तते तां युक्त्या सम्यक् विदित्वोपसंप्रयोज्य सर्वाणि दःखान्यपहन्तयानि ॥ ८ ॥

पदार्थः— हे मनुष्य लोगो तुम को । (या) जो (ते) इस । (अग्ने) बिजली रूप अग्नि का । (अयःशया) सुवर्णादि में सोने । (वर्षिष्ठा) अत्यन्त

बड़ा । (गह्वरेष्ठा) आभ्यन्तर में रहने वाला । (तनूः) शरीर । (उग्रम्) क्रूर
 भयंकर । (वचः) वचन को । (अपावधीत्) नष्ट करता और । (त्वेषम्) प्रदी-
 प । (वचः) शब्दन वा । (स्वाहा) उत्तमता से हवन किये हुए अन्न को ।
 (अपावधीत्) दूर करता और जा । (ते) इस । (अग्ने) विजली रूप अग्नि का ।
 (वर्धिष्ठा) अत्यन्त विस्तीर्ण । (गह्वरेष्ठा) आभ्यन्तर में स्थित होने । (रजःशया)
 लोको में सोने वाला । (तनूः) शरीर । (उग्रम्) क्रूर । (वचः) कथन को ।
 (अपावधीत्) नष्ट । (त्वेषम्) प्रदीप । (वचः) कथन वा । (स्वाहा) उत्तम
 वाणी को । (अपावधीत्) नष्ट करता है । उसको जान के उससे कार्य लेना
 चाहिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि सब स्थूल और सूक्ष्म पदार्थों में रहने
 वाली विजली की व्याप्ति है उसको अच्छे प्रकार जानकर उपयुक्त करके सब दुः-
 खों का नाश करें ॥ ८ ॥

तप्तायनीत्यस्य गीतसञ्ज्ञपिः । अग्निदेवता । प्रथमस्य भुरिगार्षी
 गायत्रीछन्दःषड्जःस्वरः । विदेदग्निरित्यस्य भुरिग्राह्मी वृहतीछ-
 न्दः । मध्यमःस्वरः । नाम्नेहीत्यस्य निचूद्ग्राह्मी जगती छन्दः । नि-
 षादः स्वरः । अनुत्वेत्यस्य याजुष्यनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अथ किसर्थोऽग्न्यादिना यज्ञोऽनुष्ठातव्य इत्युपदिश्यते ॥

और किस लिये अग्नि आदि से यज्ञ का अनुष्ठान करना चाहिये इस
 विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

तप्तायनी मेऽसि वित्तायनी मेऽस्य वता-
 न्मा नाथितादवतान्माव्यथितात् ।
 विदेदग्निर्नभो नामाग्नेऽअङ्गिर आयुना
 नाम्नेहि योऽस्यां पृथिव्यामसि यत्तेनाधृ-
 ष्टन्नाम यन्नियं तेन त्वा दधे विदेद-

गिनर्नभोनामाग्ने अङ्गिर आयुना ना-
 म्नेहि योद्वितीयस्याम्पृथिव्यामसि यत्तेऽ-
 नाधृष्टन्नामं यज्ञियन्तेन त्वा दधे वि-
 देदग्निनर्नभोनामाग्नेऽङ्गिर आयु-
 ना नाम्नेहि यस्तृतीयस्याम्पृथिव्यामसि
 यत्तेनाधृष्टन्नामं यज्ञियन्तेन त्वा दधे ॥
 अनु त्वा देववीतये ॥ ६ ॥

तप्तायनीति तप्तऽअयनी । मे । असि ।
 वित्तायनीति वित्तऽअयनी । मे । असि
 अवन्तात् । मा । नाथितात् । अवन्तात् ।
 मा । व्यथितात् । विदेत् । अग्निः । नभः ।
 नाम् । अग्ने । अङ्गिरः । आयुना । नाम्ना ।
 आ । इहि । यः । अस्याम् । पृथिव्याम् ।
 असि । यत् । तेन । अनाधृष्टम् । नाम् ।
 यज्ञियम् । तेन । त्वा । आ । दधे । विदेत् ।
 अग्निः । नभः । नाम् । अग्ने । अङ्गिरः ।

आयुना । नाम्ना । आ । इहि । यः ।
 द्वितीयस्याम् । पृथिव्याम् । असि । यत् ।
 ते । अनाधृष्टम् । नाम । युक्षियम् ।
 तेन । त्वा । आ । दधे । विदेत् । अग्निः ।
 नभः । नाम । अग्ने । अङ्गिरः । आयुना ।
 नाम्ना । आ । इहि । यः । तृतीयस्याम् ।
 पृथिव्याम् । असि । यत् । ते । अनाधृष्टम् ।
 नाम । युक्षियम् । तेन । त्वा । आ । दधे ।
 अन् । त्वा । देववीतयऽइति देववीतये ॥ ६ ॥

पदार्थः— (तप्तायनौ) तप्तानि स्थापनीयानि वस्तून्वयनं
 यस्या विद्युतः सा (मे) मस । (असि) भवति । अत्र सर्वत्र
 व्यत्ययः (वित्तायनौ) या वित्तानां भोगानां प्रतीतानां पदार्था-
 नासयनौ प्रापिका सा । वित्तोभोगप्रत्यययोः अ० ८ । २ । ५८
 अनेन वित्तशब्दः प्रतीतार्थे भोगार्थे च निपातितः । (मे) मस ।
 (असि) अस्ति । (अवतात्) रक्षति । अत्र सर्वत्र लङ् लोट् ।
 (सा) माम् । (नाधितात्) । ऐश्वर्यात् । (अवतात्) रक्षति ।
 (सा) माम् । (व्यथितात्) भयात्संचलनात् । (विदेत्) विजा-
 नौयात् । (नभः) जलं प्रकाशं वा । नभइतिजलनामसु पठितम् ।
 निर्घ० १ । १२ साधारणनामसु च । निर्घ० १ । ४ (नाम) प्रसि-
 द्धम् । (अग्ने) जाठरस्थः । (अंगिरः) अंगानां रसः । (आयुना)

जीवनेन प्रापकत्वेन वा । (नाम्ना) प्रसिद्ध्या । (आ) समंतात् ।
 (इहि) एति । (यः) अग्निः । (अस्याम्) प्रत्यक्षायाम् । (पृ-
 थिव्याम्) भूमौ । (असि) वर्त्तते । (यत्) यादृशम् । (ते)
 (अस्य) (अनाधृष्टम्) यत्समंतान्न धृष्यते तत्तेजः । (नाम) प्र-
 सिद्धम् । (यज्ञियम्) यज्ञांगसमूहनिष्पादकम् । (तेन) पूर्वोक्तेन ।
 (त्वा) तम् । (आ) अभितः । (दधे) धरामि । (विदेत्)
 प्राप्नुयात् । (अग्निः) भौतिकः (नभः) अन्तरिक्षस्य जलम् । (नाम)
 प्रसिद्धम् । (अने) प्रसिद्धोऽग्निः । (अंगिरः) अंगारस्यः । (आ-
 युना) प्रापकत्वेन । (नाम्ना) प्रसिद्ध्या । (आ) अभितः ।
 (इहि) प्राप्नुहि । (यः) (द्वितीयस्याम्) अस्या भिन्नायाम् ।
 (पृथिव्याम्) विस्तृतायां भूमौ । (असि) अस्ति । (यत्) येन ।
 (ते) (अनाधृष्टम्) प्रगल्भगुणसहितम् । (नाम) प्रसिद्धम् ।
 (यज्ञियम्) यज्ञसंबन्ध्यम् । (तेन) (त्वा) तम् । (आ)
 अभितः । (दधे) धरामि । (विदेत्) प्राप्नुयात् । (अग्निः)
 सूर्यस्यः । (नभः) अवकाशम् । (नाम) प्रसिद्धम् । (अग्ने) सू-
 र्यरूपः । (अंगिरः) अचिता । (आयुना) (नाम्ना) (आ)
 (इहि) उक्तायेषु । (यः) अग्निः । (तृतीयस्याम्) तृतीयक-
 क्षायां वर्त्तमानायाम् । (पृथिव्याम्) भूमौ । (असि) वर्त्तते ।
 (यत्) येन । (ते) (अनाधृष्टम्) प्रौढम् । (नाम) प्रसिद्धम् ।
 (यज्ञियम्) शिल्पविद्यायज्ञसंबन्धि । (तेन) (त्वा) तम् ।
 (आ) अभितः । (दधे) स्वीकरोमि । (अनु) आनुकूल्ये ।
 (त्वा) तम् । (देववीतये) देवानां दिव्यानां गुणानां भोगानां
 वा प्राप्तये । अयं मन्त्रः । श. ३ । ४ । १ । २७—३२ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे विद्यांजिघृक्षो यथाऽहं तेन यद्या तन्नायन्य-
 स्यस्ति वित्तायनो विद्युदस्यस्ति त्वा तां वेद्मि तथा त्वामेतेनैत-
 द्विद्यां मे मम सकाशादेहि प्राप्नुहि यथाऽयं सुसेवितः सविता न-

ओ जलं प्रकाशं वा प्रयच्छन् मा मां व्यधितादवतान्नाधिताञ्जा-
वतात्तथा त्वया सेवितः संस्त्वाऽपि रक्षेत् तथाऽहं तेन । योऽग्ने-
ऽङ्गिरोऽग्निरायुना नाम्नाऽस्यां पृथिव्यां नाम प्रसिद्धोऽस्ति त्वा तं
देववीतये विजानामि तथैतेनैनं त्वमपि मे मम सक्ताशादेहि सं
जानीहि यथाऽहं तेन नाम्ना यदनाधृष्टं यच्चियं नाम तेज आदधे
तथा तेन त्वा तं त्वमेतेनैनमस्मानन्वेहिसर्वो जनश्चाबुविदेत् ।
यथाऽहं तेन योऽग्निर्द्वितीयस्यां पृथिव्यामग्ने ऽङ्गिर आयुना नाम्ना
नामासि वर्त्तते यो नभः सुखं प्रयच्छति त्वातं संप्रयोजयामि तथै-
तेन त्वैनं त्वमेहि सर्वो जनश्चाबुविदेत् । यथाऽहं तेन यदोनाधृष्टं
यच्चियं नाम तेजोऽस्मै त्वाऽऽदधे तथा त्वमेतेन नाम्ना त्वामेहि स-
र्वो जनश्चाबुविदेत् । यथाऽहं तेन योऽग्निरायुना नाम्ना तृतीयस्यां
पृथिव्यामग्ने ऽङ्गिरः सूर्यरूपेण नामासि वर्त्तते यो नभोऽवकाशं
द्योतयति त्वा तं जानामि तथैनमेतस्मै त्वमेहि सर्वो जनोऽपि
विदेत् ॥ ६ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकं लुप्तोपसालंकाराः । यः प्रसिद्धसूर्यं
विद्युद्रूपेण त्रिविधोऽग्निः सर्वेषु लोकेषु बाह्याभ्यन्तरतो वर्त्तते तं
विदित्वा विज्ञाय च सर्वैर्मनुष्यैः सर्वकार्यसिद्धिः संप्रादनीया ॥ ६ ॥

पदार्थः— हे विद्या के ग्रहण करने वाले विद्वान् जैसे मैं (यत्) जी ।
(तप्तायनी) स्थापनीय वस्तुओं के स्थान वाली विद्युत् ज्वाला (असि) है । वा
जी । (विन्तायनी) भोग्य वा प्रतीत पदार्थों को प्राप्त कराने वाली विजली (असि)
है । (त्वा) उसकी विद्या को जानता हूँ वैसे तूभी इसको (मे) मुझसे । (एहि)
प्राप्त हो जैसे यह (यत्) जी (अग्निः) प्रसिद्ध अग्नि । (नभः) जल वा प्रकाश
को प्राप्त कराता हुआ (मा) मुझको । (व्यधितात्) भय से (अवतात्) रक्षा
करता वा । (नाधितात्) ऐश्वर्य से (अवतात्) रक्षा करता है वैसे तूने से-
वन किया हुआ यह तेरी भी रक्षा करेगा जैसे मैं (तेन) उस साधन से जी ।
(अग्ने) जाठर रूप । (अंगिरः) अंगों में रहने वाला अग्नि । (आयुना) जी-
वन वा (नाम्ना) प्रसिद्धि से । (अस्याम्) इस । (पृथिव्याम्) पृथिवी में (नाम)

प्रसिद्ध है (त्वा) उसको जानता हूं वैसे तूभी इसको । (मे) मुझसे । (ऐहि) अच्छे प्रकार जान । जैसे मैं (तेन) उस ज्ञान से । (यत्) जो । (अनाष्टम्) नहीं नष्ट होने योग्य । (यज्ञियम्) यज्ञांग समूह । (नाम) प्रसिद्ध तेज है (त्वा) उसको (देववीतये) दिव्यगुणों की प्राप्ति के लिये । (त्वा) उस यज्ञ को । (आदधे) धारण करता हूं वैसे तू उससे इसको उत्तम गुणों की प्राप्ति के लिये धारण कर और वैसे सब मनुष्य भी उससे इसको । (विदेत्) प्राप्त होवे जैसे मैं (तेन) जो (द्वितीयस्थाम्) दूसरी । (पृथिव्याम्) भूमि में । (अग्ने) (अंगिरः) अंगारों में रहने वाला अग्नि । (आयुना) जीवन वा (नाम्ना) प्रसिद्धि से । (नाम) प्रसिद्ध है वा (यः) जो (नभः) सुख को देता है । (तेन) (त्वा) उससे उसको प्राप्त हुआ हूं वैसे तू उससे इसको (ऐहि) जान और सब मनुष्य भी उससे इसको (विदेत्) प्राप्त हों जैसे मैं (तेन) पुरुषार्थ से जो । (अनाष्टम्) प्रगल्भगुण सहित । (यज्ञियम्) यज्ञ संबंधि । (नाम) प्रसिद्ध तेज है (त्वा) उसी भागी की प्राप्ति के लिये । (आदधे) धारण करता हूं तथा तू उसके लिये धारण कर और सब मनुष्य भी (विदेत्) धारण करें जैसे मैं (तेन) उस क्रिया कौशल से जो । अग्निः) अग्नि । (आयुना) जीवन वा प्रसिद्धि से (अंगिरः) अंगों का सूर्य रूप से पोषण करता हुआ (नाम) प्रसिद्ध है वा जो । (नभः) आकाश को प्रकाशित करता है (त्वा) उस को धारण करता हूं वैसे तू उसको धारण कर वा सब लोग भी । (अनुविदेत्) उसको ठीकर जान के कार्य प्रसिद्ध करें । जैसे मैं । (तेन) इन्धनादि सामग्री से जो । (अनाष्टम्) प्रगल्भ सहित । (यज्ञियम्) शिल्प विद्या संबंधी (नाम) प्रसिद्ध तेज है । (त्वा) उसको विद्वानों की प्राप्ति के लिये (आदधे) धारण करता हूं वैसे तू उस से उस की प्राप्ति के लिये । (अन्वेह) खोज कर और सबमनुष्य भी विद्या से संप्रयोग करें ॥ ८ ॥

भावार्थः—

इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमा लंकार है जो प्रसिद्ध सूर्य विजली रूप से तीन प्रकार का अग्नि सब लोकों में बाहिर भीतर रहने वाला है उसको जान और जनाकर सब मनुष्यों को कार्य सिद्धि का संपादन करना कराना चाहिये ॥ ८ ॥

सिध्दसौत्वस्य गोतमऋषिः । वाग्देवता । ब्राह्म्युषिक्छन्दः ।

ऋषभःस्वरः ॥ अथ सर्वासां विद्वानां मुख्यसाधिकाया वाचो

गुणाउपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मंत्र में सर्वविद्याओं की मुख्य सिद्ध करने वाली वाणी के गुणों का उपदेश किया है ॥

सि॒धं ह्य॒सि स॒प॒त्न॒सा॒ही दे॒वेभ्यः॑ क॒ल्प॒-
स्व सि॒धं ह्य॒सि स॒प॒त्न॒सा॒ही दे॒वेभ्यः॑ ।
शु॒न्ध॒स्व सि॒धं ह्य॒सि स॒प॒त्न॒सा॒ही दे॒वे॒-
भ्यः॑ शु॒म्भ॒स्व ॥ १० ॥

सि॒धं ही॑ । अ॒सि । स॒प॒त्न॒स॒ही इति॑ स॒प॒-
त्न॒ऽस॒ही । दे॒वेभ्यः॑ । क॒ल्प॒स्व । सि॒धं ही॑ । अ॒-
सि । स॒प॒त्न॒स॒ही इति॑ स॒प॒त्न॒ऽस॒ही । दे॒वेभ्यः॑ ।
शु॒न्ध॒स्व । सि॒धं ही॑ । अ॒सि । स॒प॒त्न॒स॒ही
इति॑ स॒प॒त्न॒ऽस॒ही । दे॒वेभ्यः॑ । शु॒म्भ॒स्व ॥ १० ॥

पदार्थः— (सि॒धं ही॑) हि॒नस्ति॑ दोषान्यया यद्वा सिंचत्यु-
च्चारयति यया वाचा सा । हिंसेः सिंह इति ह्यवरडिति व्या-
ख्याने सहाभाष्यकारोक्तिः । सिचेःसंज्ञायां हनुमौकश्च उ० ५ ।
६२ अनेन कप्रत्ययो हकारादेशो नुमागमश्च । अत्र सर्वत्र गौरा-
द्याकृतिगणान्तर्गतत्वान्ङौष् । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्य-
त्ययः । (स॒प॒त्न॒सा॒ही) यया स॒प॒त्नान् शत्रून् सहन्ते॑ सा । (दे॒वे॒-
भ्यः) दिव्यगुणेभ्यो विद्यां चिकीर्षुभ्यः शूरवीरेभ्यः । (क॒ल्प॒स्व)
अध्यापनोपदेशाभ्यां समर्थय । (सि॒धं ही॑) अविद्या विनाशिका

(असि) अस्ति । (सप्तसाही) यथा सप्तान् दोषान् सहंते
मृष्यन्ति दूरीकुर्वन्ति सा । (देवेभ्यः) धार्मिकेभ्यः । (शुंभस्व)
शोधय । (सिंही) दुष्टशीलविनाशिनौ । (असि) अस्ति । (स-
प्तसाही) यथा सप्तान् दुष्टानि शीलानि सहंते सा । (देवे-
भ्यः) सुशीलेभ्यो विद्वद्भ्यः । (शुंभस्व) शोभायुक्तान् कुरु । अयं
मंत्रः । शत० ३ । ४ । १ । ३३ व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं या सप्तसाही सिंही वागस्ति तां
देवेभ्यः कल्पस्व या सप्तसाही सिंही वागस्ति तां देवेभ्यः शुंभस्व
या सप्तसाही सिंही वागस्ति तां देवेभ्यः शुंभस्व ॥ १० ॥

भावार्थः—त्रिविधाखलु वाग् भवति शिद्धा विद्यासंस्कृता
सत्यभाषणा मधुरा चैवा मनुष्यैः सर्वदा स्वीकार्या ॥ १० ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य तू जो । (सप्तसाही) जिस से शत्रुओं को
सहन करते हैं वह (देवेभ्यः) उत्तम गुण शूर वीरों के लिये । (कल्पस्व) पढ़ा
और उपदेश करके प्राप्त कर । (सिंही) जो दोषों को नष्ट करने वा शब्दों का
उच्चारण करने वाली वाणी । (असि) है उसको (देवेभ्यः) विद्वान् दिव्यगुण
वा विद्या की इच्छा वाले मनुष्यों के लिये । (शुंभस्व) शुद्धता से प्रकाशित कर
जो । (सप्तसाही) दोषों को हननवा । (सिंही) अविद्या के नाश करने वाली
वाणी (असि) है उसको (देवेभ्यः) धार्मिकों के लिये (शुंभस्व) शुद्ध कर और
जो (सप्तसाही) दुष्ट स्वभाव और (सिंही) दुष्ट दोषों को नाश करने वाली
वाणी (असि) है उसको (देवेभ्यः) सुशील विद्वानों के लिये (शुंभस्व) शोभा
युक्त कर ॥ १० ॥

भावार्थः— मनुष्यों की अति उचित है कि जो इस संसार में तीन प्र-
कार की वाणी होती है अर्थात् एक । शिद्धा विद्या से संस्कार की हुई दूसरी
सत्य भाषण युक्त और तीसरी मधुर गुण सहित उन का स्वीकार करें ॥ १० ॥

इन्द्रशेषस्त्वैत्यस्य गीतमञ्जरीः । वाग्देवता । निवृट्प्राज्ञात्रिष्टुप्
छन्दः धैवतः स्वरः ॥

पुनः स साक्षीदृशीत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा और कैसी है इस विषय का उपदेश

अगले मंत्र में किया है ॥

इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पातु
प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पातु मनोज-
वास्त्वा पितृभिर्हक्षिणतः पातु विश्व-
कर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः पात्वदमहन्त-
त्तं वावर्हिर्वा यज्ञाग्निः सृजामि ॥ ११ ॥

इन्द्रघोषऽइतीन्द्रघोषः । त्वा । वसुभि-
रिति वसुभिः । पुरस्तात् । पातु । प्रचेता-
ऽइति प्रचेताः । रुद्रैः । पश्चात् । मनो-
जवाइति मनःजवाः । पितृभिरिति पि-
तृभिः । दक्षिणतः । पातु । विश्वकर्मेति
विश्वकर्मा । आदित्यैः । उत्तरतः । पातु ।
इदम् । अहम् । तप्तम् । वाः । बर्हिर्वेति
वर्हिः । यज्ञात् । निः । सृजामि ॥ ११ ॥

पदार्थः— (इन्द्रघोषः) इन्द्रस्य परमेश्वरस्य वेदाख्याया

विद्युतो वा घोषो विविधशब्दार्थं संबन्धो यस्य यस्या वा स सा वा वाक् । घोषइति बाङ्माससु पठितम् निघं० १ । ११ । (त्वा) त्वाम् । तां वाचं वा (वसुभिः) अन्नप्रादिभिः दत्तचतुर्विंशतिवर्षब्रह्मचर्यैर्वा सह वर्त्तमाना । (पुरस्तात्) पूर्वस्मात् । (पातु) रक्षतु । (प्रचेताः) या प्रकृष्ट विज्ञाना यथा प्रकृष्टतया चेतन्ति संजानन्ति सा । (त्वा) त्वां तां वा । (रुद्रैः) या प्राणैः दत्तचतुष्टत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यैः सह वा वर्त्तते स सा वा । (पश्चात्) पश्चिमदेशात् । (पातु) पालयतु । (जनोज्जवाः) जनोवज्जवा बेगो यस्य यस्याः स सा वा । (त्वा) त्वां तां वा । (पितृभिः) ज्ञानिभिर्दत्तुभिर्वा । ते वाएत ऋतवः । शत० २ । १ । ३ । २ अनेन पितृशब्दाद्वतवोऽपि गृह्यन्ते । पितर इति पदनामसु पठितम् । निघं० ५ । ५ अनेन ज्ञानवन्तो मनुष्या गृह्यन्ते । (दक्षिणतः) दक्षिणदेशात् । (पातु) रक्षतु । (विश्वकर्मा) विश्वानि सर्वाणि कर्माणि यस्या यस्य वा सा वाक् स विद्वान् वा (त्वा) त्वां तां वा (आदित्यैः) संवत्सरस्य मासैः कृताष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यैः सह वा वर्त्तमाना (उत्तरतः) उत्तरस्माद्देशात् । (इदम्) अन्तःस्थसुदकम् । इदमित्युदकनामसु पठितम् । निघं० १ । १२ । (अहम्) (तप्तम्) भर्तृणाध्ययनाध्यापनश्रमेण वा संतप्तम् । (वाः) बाह्यसुदकम् । वा इत्युदकनामसु पठितम् । निघं० १ । १२ । (बहिर्धा) या बहिर्वाह्येदेशे धरति शब्दान् सा । (यज्ञात्) अध्ययनाध्यापनाद्गोमलक्षणाद्वा । (निः) नितरास् । (सृजामि) संपद्ये प्रक्षिपामि वा । अयं संज्ञः । शत० ३ । ४ । २ । ४ - ट व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा प्रचेता इन्द्रघोषो विश्वकर्माहं यज्ञादिदसंतस्थसुदकं तप्तं बहिर्धा वर्त्तमानं शीतलं वा उदकं च निःसृजामि तथा या वसुभिः सह वर्त्तमानेन्द्रघोषो

वागस्ति तां पुरस्ताद्गच्छामि तथा भवानपि पातु । या रुद्रैः सह
वर्त्तमाना प्रचेता वागस्ति तां पश्चात्पालयामि तथा भवानपि
पातु या पितृभिः सह वर्त्तमाना मनोजवा वागस्ति तां दक्षि-
णतोऽवामि तथा भवानपि पातु । या आदित्यैः सह वर्त्तमाना
वागस्ति तामुत्तरतो रक्षामि तथा भवानपि पातु ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपसालंकाराः । मनुष्यैर्वसुरुद्रादि-
त्यपितृभिः सेवितां यज्ञाधिकृतां वाचमुदकं च विद्यायासत्क्रियया
सह सेवित्वा शुद्धां निर्मलं च सततं भावनीयम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो जैसे (प्रचेताः) उत्तम ज्ञान युक्त । (इन्द्र-
घोषः) परमात्मा वेदविद्या और विजलीका घंष अर्थात् शब्द अर्थ और संबन्धों
के बोधवाला (विश्वकर्मा) सब कर्मवाला मैं । (यज्ञात्) पढ़ना पढ़ाना वा
होम रूप यज्ञ से । (इदम्) आभ्यन्तर में रहने वाले । (तप्तम्) तप्त जल ।
(वहिर्धा) बाहर धारण होने वाले शीतल । (वाः) जल को । (निः-
सृजामि) संपादन करता वा निःक्षेप करता हूँ । वैसे आप भी कीजिये जो
(वसुभिः) अग्नि आदि पदार्थ वा चौबीस वर्ष ब्रह्मचर्य किये हुए मनुष्यों के
साथ वर्त्तमान । (इन्द्रघोषः) परमेश्वर जीव विजली के अनेक शब्द संबन्धी वा
णी है उसकी (पुरस्तात्) पूर्वदेश से जैसे मैं रक्षा करता हूँ वैसे आप भी (पातु)
रक्षा करें जो । (रुद्रैः) प्राण वा चञ्चालीस वर्ष ब्रह्मचर्य किये हुए विद्वानों के
साथ वर्त्तमान । (प्रचेताः) उत्तम ज्ञान करानेवाली वाणी है उसकी । (पश्चात्)
पश्चिम देश से रक्षाकरता हूँ वैसे आप भी (पातु) रक्षा करें जो । (पितृभिः)
जानी वा ऋतुओं के साथ वर्त्तमान । (मनोजवाः) मन के समान बेगवाली वाणी
है उसका । (दक्षिणतः) दक्षिण देश से पालन करता हूँ वैसे आप भी (पातु)
रक्षा करें जो । (आदित्यैः) बारह महिनों वा अड़तालीस वर्ष ब्रह्मचर्य किये
हुए विद्वानों के साथ वर्त्तमान । (विश्वकर्मा) सब कर्म युक्तवाणी । है उस की
(उत्तरतः) उत्तर देश से । पालन करता हूँ वैसे आप भी (पातु) रक्षा करें ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मंत्रमें वाच० हैं । मनुष्यों को योग्य है कि जो वसुरुद्र आदि-
त्य और पितरों से सेवन किई हुई वा यज्ञ को सिद्ध करने वाली वाणी वा जल

को सेवन विद्या वा उत्तम क्रिया के साथ विजली है उसके सेवन में निरन्तर वर्त्त ॥ ११ ॥

सि॒धं ह्यसौ॒त्यस्य॑ गो॒तम॑ऋ॒षिः । वा॒ग्दे॒वता॑भु॒रिग्
वा॒ह्मीपं॑क्तिश्छन्दः । पंच॑मः स्वरः ॥

पुनः॑ सा कौ॒डशी॑त्युपदि॒ष्यते ॥

फिर वह कौसी है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

सि॒धं ह्य॒सि॒ स्वा॒हा सि॒धं ह्य॒स्यादि॒त्य॒
व॒निः स्वा॒हा सि॒धं ह्य॒सि॒ ब्र॒ह्म॒व॒निः
क्ष॒त्र॒व॒निः स्वा॒हा सि॒धं ह्य॒सि॒ सु॒प्र॒जा॒
व॒नीरा॒यस्पोष॑व॒निः स्वा॒हा सि॒धं ह्य॒
स्याव॑ह दे॒वान्य॑ज॒माना॒य स्वा॒हा भू॒ते॒
भ्य॑स्त्वा ॥ १२ ॥

सि॒धं ही । अ॒सि । स्वा॒हा । सि॒धं ही ।
अ॒सि । आ॒दि॒त्य॒व॒नि॒रि॒त्यादि॒त्य॒व॒निः ।
स्वा॒हा । सि॒धं ही । अ॒सि । ब्र॒ह्म॒व॒नि॒रि॒ति
ब्र॒ह्म॒व॒निः । क्ष॒त्र॒व॒नि॒रि॒ति क्ष॒त्र॒व॒निः ।
स्वा॒हा । सि॒धं ही । अ॒सि । सु॒प्र॒जा॒व॒नि॒

रिति सुप्रजाऽवनिः । रायस्पोषवनिरिति
 रायस्पोषऽवनिः । स्वाहा । सिंही ।
 असि । आ । वह् । देवान् । यजमाना-
 य । स्वाहा । भूतेभ्यः । त्वा ॥ १२ ॥

पदार्थः—(सिंही) अविद्या हंती । (असि) अस्ति । अव
 सर्वत्र व्यत्ययः । (स्वाहा) वाक् । (सिंही) क्रूरत्वादिदोषना-
 शिका । (असि) अस्ति । (आदित्यवनिः) या आदित्यान्मा-
 सान्वनति संभजति सा । (स्वाहा) ज्योतिःशास्त्र संस्कार युक्ता
 वाणी । (सिंही) बलेन जाड्यत्वविनाशिनी । (असि) अस्ति ।
 (ब्रह्मवनिः) यया ब्रह्मविदे मनुष्या ब्रह्म परमात्मानं वेदं वा व-
 नन्ति संभजन्ति सा । (क्षत्रवनिः) यया क्षत्रं राज्यं धनुर्विद्यां
 शूरावैराग्यपुरुषान्वा वनन्ति संभजन्ति सा । (स्वाहा) अध्ययना-
 ध्यापनराजव्यवहारकुशला वाक् । (सिंही) चोरदस्यून्यायप्रल-
 यकारिणी । (असि) अस्ति । (सुप्रजावनिः) यया शोभनाः
 प्रजा वनति संभजति सा । (रायस्पोषवनिः) यया रायो विद्या-
 धनसमूहस्य पोषं पुष्टिं वनति संभजति सा (स्वाहा) व्यवहा-
 रेण धनप्रापिका । (सिंही) सर्वदुःखप्रणाशिका । (असि)
 अस्ति । (आ) समन्तात् । (वह्) वहति प्रापयति (देवान्)
 विदुषो दिव्यगुणानृतन्मोगान्वा । (यजमानाय) यजति विदुषः
 पूजयति सङ्गुणान् संगच्छते ददाति वा तस्मै । (स्वाहा) दिव्य-
 विद्यासंपन्ना । (भूतेभ्यः) मनुष्यादिप्राणिभ्यः । अयं संबः । शत०
 ३ । ४ । २ । ११ । १३ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—अहं याऽऽदित्यवनिः सिंही स्वाहास्ति या ब्रह्म-

वनिः सिंही स्वाहाऽस्यस्ति या क्षत्रवनिः सिंही स्वाहाऽस्यस्ति या
रायस्योषवनिः सिंही स्वाहाऽस्यस्ति या सुप्रजावनिः सिंही स्वाहा
या यजमानाय देवानावह प्रापयति तां भूतेभ्यो यज्ञान्निः सृ-
जामि ॥ १२ ॥

भावार्थः— अत्र पूर्वस्नान्मंत्रात् (यज्ञात्) (निः) (सृजामि)
इति पदत्रयमनुवर्त्तते मनुष्यैरध्ययनादिनेद्वग्लक्षणां वेदादिवाणीं
प्राप्यैतां सर्वेभ्यो मनुष्येभ्योऽध्याप्यानन्दयितव्याः ॥ १२ ॥

पदार्थः— मैं जो । (आदित्यवनिः) मासों का सेवन और । (सिंही)
क्रूरत्व आदि दोषों को नाश करने वाली । (स्वाहा) ज्योतिः शास्त्र से संस्कार
युक्तवाणी (असि) है जो । (ब्रह्मवनिः) परमात्मा वेद और वेद के जाननेवाले
मनुष्यों का सेवन और । (सिंही) बल से जाड्यपन को दूर करनेवाली । (स्वाहा)
पढ़ने पढ़ाने व्यवहार युक्तवाणी (असि) है जो । (क्षत्रवनिः) राज्य धनुर्विद्या
और शूरवीरों का सेवन और । (सिंही) चार ङांकू अन्याय को नाश करनेवा-
ली । (स्वाहा) राज्य व्यवहार में कुशल वाणी । (असि) है जो । (रायस्योष-
वनिः) विद्या धन की पुष्टिका सेवन और । (सिंही) अविद्या को दूर करने
वाली । (स्वाहा) वाणी । (असि) है जो । सुप्रजावनिः) उत्तम प्रजा का सेवन
और । (सिंही) सब दुष्टों का नाश और । (स्वाहा) व्यवहार से धनको प्राप्त
कराने वाली वाणी । (असि) है और जो । (यजमानाय) विद्वानों के पूजन
करने वाले यजमान के लिये । (स्वाहा) दिव्य विद्या संपन्न वाणी । (देवान्)
विद्वान् दिव्यगुण वा भागों को । (आवह) प्राप्त करती है । (त्वा) उसको ।
(भूतेभ्यः) सब प्राणियों के लिये । (यज्ञात्) यज्ञ से । (निःसृजामि) संपादन
करता हूँ ॥ १२ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में पूर्व मंत्र से (यज्ञात्) (निः) (सृजामि) इन
तीन पदों की अनुवृत्ति है । मनुष्यों को उचित है कि पढ़ना पढ़ाना आदि से
इसप्रकार लक्षण युक्त वाणी प्राप्त कर इसे सब मनुष्यों को पढ़ाकर सदा आनंद
में रहे ॥ १२ ॥

ध्रुवोऽसौव्यस्य गीतमच्छषिः । यज्ञोदेवता ।

भुरिगार्धनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनरयं यज्ञः कौटश इत्युपदिश्यते ॥

फिर यह यज्ञ कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

ध्रुवोऽसि पृथिवीन्द् ॥ ह ध्रुवक्षिदस्यन्तरि-
क्षन्द् ॥ हाच्युत क्षिदसि दिवन्द् ॥ हा-
ग्नेः पुरीषमसि ॥ १३ ॥

ध्रुवः । असि । पृथिवीम् । न्द् ॥ ह । ध्रुव-
क्षिदिति ध्रुवऽक्षित् । असि । अन्तरिक्षम् ।
द् ॥ ह । अच्युतक्षिदित्यं च्युतऽक्षित् ।
असि । दिवम् । द् ॥ ह । अग्नेः । पुरीष-
म् । असि ॥ १३ ॥

पदार्थः— (ध्रुवः) निश्चलः । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र
व्यत्ययः । (पृथिवीम्) भूमिं तत्स्थं पदार्थसमूहं वा । (द् ॥ ह) वर्धय । (ध्रुवक्षित्) यो ध्रुवाणि सुखानि शास्त्राणि वा क्षिपति
निवासयति सः । (असि) अस्ति । (अन्तरिक्षम्) आकाशस्थं
पदार्थ समूहं । (द् ॥ ह) वर्धय । (अच्युतक्षित्) योऽच्युतान्नाशरहित-
तान्पदार्थान् क्षिपति निवासयति सः । (असि) अस्ति । (दिवम्)

विद्यादिप्रकाशम् । (दृष्टं ह) वर्धय । (अग्नेः) विद्युदादेः । (पुरीषम्) पशूनां प्रपूर्त्तिं करं साधनम् । पुरौष्योऽसि पशव्योऽसि । शत० ६ । ३ । ३ । १८ । (असि) अस्ति । अयं मंत्रः । शत० ३ । ४ । २ । १४ । व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् यो यज्ञो ध्रुवोऽस्यस्ति पृथिवीं वर्धयति तं त्वं दृष्टं यो ध्रुवक्षिदस्यस्यन्तरिक्षमाकाशस्थान्पदार्थान्प्रोषयति तं त्वं दृष्टं योऽच्युतक्षिदस्यस्ति दिवं प्रकाशयति त्वं त्वं दृष्टं योऽग्नेः पुरीषमस्यस्ति तं त्वमनुतिष्ठ ॥ १३ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्विद्या क्रिया सिद्धं त्रैलोक्यस्थपदार्थपक्षकं विद्याक्रियामयं यज्ञमनुष्ठाय सुखयितव्यम् ॥ १३ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्यो जो यज्ञ । (ध्रुवः) निश्चल (पृथिवीम्) भूमिकी बढ़ाता (असि) है उसको तुम । (दृष्टं) बढ़ाओ जो । (ध्रुवक्षि) निश्चल सुख और शास्त्रों का निवास कराने वाला । (असि) है वा । (अन्तरिक्षम्) आकाश में रहने वाले पदार्थों को पुष्ट करता है उसको तुम । (दृष्टं) बढ़ाओ जो । (अच्युतक्षि) नाश रहित पदार्थों को निवास कराने वाला । (असि) है वा । (दिवम्) विद्यादि प्रकाश को प्रकाशित करता है उसको तुम । (दृष्टं) बढ़ाओ जो । (अग्नेः) बिजली आदि अग्नि वा । (पुरीषम्) पशुओं को पूर्त्ति करने वाला यज्ञ (असि) है उसका अनुष्ठान तुम किया करो ॥ १३ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को योग्य है कि विद्या क्रिया से सिद्ध वा त्रिलोकी के पदार्थों को पुष्ट करने वाले विद्या क्रियामय यज्ञ का अनुष्ठान करके सुखी रहें और सब को रक्षें ॥ १३ ॥

युञ्जते मन इत्यस्य गीतमद्भुतं । सविता देवता ।

स्वराडापीं जगतीच्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ योगीश्वरगुणा उपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मंत्र में योगी और ईश्वर के गुणों का उपदेश किया है ।

युञ्जते मनऽउत युञ्जते धियो विष्प्रा
विप्रस्य बृहतो विप्रश्चितः ॥ विहोत्रा
दधे वयुना विदेकऽइन्मही देवस्य स-
वितुः परिष्टुतिः स्वाहा ॥ १४ ॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः ।
विष्प्राः । विप्रस्य । बृहतः । विप्रश्चितऽ-
इति विप्रः ऽचितः । वि । होत्राः । दधे ।
वयुनाविदिति वयुनऽवित् । एकः । इत् । मही ।
देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिः । परिस्तुति-
रिति परिऽस्तुतिः । स्वाहा ॥ १४ ॥

पदार्थः— (युञ्जते) समादधते (मनः) चित्तम् । (उत)
अपि । (युञ्जते) स्थिराः कुर्वते । (धियः) बुद्धीः कर्माणि वा ।
(विष्प्राः) मेधाविनः । विप्रइति मेधाविनामसु पठितम् । निघं०
३ । १५ । (विप्रस्य) अनन्तप्रज्ञाकर्मणो जगदीश्वरस्य । (बृहतः)
व्यापकस्य वा । (विप्रश्चितः) अनन्तविद्यस्य परमविदुषो वा
(वि) विविधार्थे । (होत्राः) ये जुह्वत्याददति वा ते (दधे) धरे
वृणोमि कथयामि वा । (वयुनवित्) यो वयुनानि प्रशस्तानि
कर्माणि वेति सः । वयुनमिति प्रशस्यनामसु पठितम् । निघं०
३ । ८ । अत्रान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । (एकः) असहायः ।

(इत्) एव । (मही) महती । (देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य । (स-
वितुः) सकलोत्पादकस्य (परिष्टुतिः) परितः सर्वतस्तूयते यथा
सा । (स्वाहा) सत्यां वाचम् । अयं मंत्रः । शत० । ३ । ४ । २ ।
११ । १२ । व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः—यथा विहीत्रा विप्राः सन्ति ते या बृहतो विप्र
स्य विपश्चितः सवितुर्देवस्य यस्य महेश्वरस्य मही परिष्टुति स्वरूपा
स्वाहास्ति तां विज्ञायैतस्मिन्निदेव मनो युञ्जतउतापि धियो
युञ्जते तथैवैतां विदित्वास्मिन्वयुनाविदेकोऽहं मनो युञ्जे धियं
च ॥ १४ ॥

भावार्थः—अलोपमालंकारः । परमेश्वरएव मनो धियश्च स-
माधाय विदुषां संगेन विद्यांप्राप्यान्येभ्य एवमेवोपदेष्टव्यम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—जैसे जा (विहीत्राः) देने लेने वाले (विप्राः) बुद्धिमान्
मनुष्य हैं वे जिस । (बृहतः) सब से बड़े । (विप्रस्य) अनन्त ज्ञान कर्म युक्त ।
(विपश्चितः) सब विद्या सहित । (सवितुः) सकल जगत् के उत्पादक । (देव-
स्य) सबके प्रकाश करने वाले महेश्वर की । (मही) बड़ी । (परिष्टुतिः) सब
प्रकार की स्तुति रूप । (स्वाहा) सत्यवाणी को जान उसमें । (मनः) मन को
(युञ्जते) युक्त करते हैं । (उत) और । (धियः) बुद्धियों को भी (युञ्जते)
स्थिर करते हैं वैसे । (वयुनवित्) उत्तम कर्मों को जाननेवाला । (एकः) सहाय
रहित मैं उसको जान उसमें अपना मन और बुद्धिको । (विदधे) सदा निश्चल
विधान कर रखता हूँ ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार है । मनुष्यों को उचित
है कि परमेश्वर मेंही मन बुद्धि को युक्त कर विद्वानों के संग से विद्या को पा
सुखी हो अन्य मनुष्यों को भी इसी प्रकार आनन्दित करें ॥ १४ ॥

इदम्बिष्णुरित्यस्य सेधातिथिर्नृषिः ॥ विष्णुर्देवता ।

भुरिगार्षी गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स जगदीश्वरः कौहश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह जगदीश्वर कैसा है इस विषय का उपदेश अगले

मंत्र में किया है ॥

इदम्विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ॥

समूढमस्य पांसुरे स्वाहा ॥ १५ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा ।

नि । दधे । पदम् । समूढमिति सम्ऽऊ-

ढम् । अस्य । पांसुरे । स्वाहा ॥ १५ ॥

पदार्थः— (इदम्) प्रत्यक्षप्रत्यक्षं जगत् । (विष्णुः) यो वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरं जगत्स जगदीश्वरः । (वि) विविधार्थे । (चक्रमे) क्रान्तवान् निक्षिप्तवान् क्रामस्यति क्रमिष्यति वा । अत्र सामान्येऽर्थे लिट् । (त्रेधा) त्रिप्रकारम् । (नि) नितरास् । (दधे) हितवान् दधाति धास्यति वा । (पदम्) पद्यते गम्यते यत्तत् । अत्र षष्ठ्यर्थे कविधानमिति कः प्रत्ययः । (समूढम्) संस्य-गुह्यतेऽनुमीयते शब्दयते यत्तत् । (अस्य) त्रिविधस्य जगतः । (पांसुरे) पांसवो रेणवो रजांसि रसंते यस्मिन्नन्तरिक्षे तस्मिन् । (स्वाहा) सुहुतं जुहोतीत्यर्थः । इमं मंत्रं यास्कसु निरेवं व्याख्यातवान् ॥ यदिदं किंच विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय ष्ठिव्यामन्तरिक्षे दिव्यीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गय-शिरसीत्यौर्णवाभः समूढस्य पांसुरे प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपिवीपसार्थस्यात्समूढस्य पांसुर इव पदं न दृश्यतइति पांस-

वः पादैः सूयंत इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्ती-
ति वा । निरु० १२ । १६ । अयं मंत्रः ३ । ४ । ३ । १३ व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः— यो विष्णुर्जगदीश्वरो यत्किञ्चिदिदं प्रत्यक्षाप्रत्य-
क्षं जगद्वर्त्तते तत्सर्वं विचक्रमे रचितवान् । त्रेधा निदधे निदधा-
त्यस्य त्रिविधस्य जगतः परमाणवादिरूपं स्वाहा रुहुतं समूढमदृ-
श्यं पदं पांसुरेऽन्तरिक्षे निहितवानस्ति स सर्वैः हुसेवनीयः ॥ १५ ॥

भावार्थः— परमेश्वरेण यत्प्रथमं प्रकाशवत्सूर्यादि द्वितीयम-
प्रकाशवत्पृथिव्यादि प्रसिद्धं जगद्वर्त्तितमास्ति यच्च तृतीयं परमा-
ण्वाददृश्यं सर्वमेतत्कारणावयवैरचयित्वाऽन्तरिक्षे स्थापितं त-
त्रौषध्यादि पृथिव्यामग्न्यादिकं सूय्यं परमाण्वादिकमाकाशे नि-
हितं सर्वमेतत्प्राणानां शिरसि स्थापितवानस्ति । साहैषा गयां
स्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्रे तद्व्याजां च तद्भयत्रीनाम् ॥
शत० १४ । ७ । १ । ६-७ । अनेन गयशब्देन प्राणानां ग्रहणम् ॥
अत्र महीधरः प्रवृत्तिं त्रिविक्रमावतारं कृत्वेत्यादि तदशुद्धं सज्जनै-
र्वाध्यम् ॥ १५ ॥

पदार्थः— (विष्णुः) जो सब जगत् में व्यापक जगदीश्वर जो कुछ यह
जगत् है उसको (विचक्रमे) रचता हुआ । (इदम्) इस प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष जगत्
को । (त्रेधा) तीन प्रकार का धारण करता है । (अस्य) इस प्रकाशवान् प्र-
काश रहित और अदृश्य तीन प्रकार के परमाणु आदि रूप । (स्वाहा) अच्छे
प्रकार देखने और दिखलाने योग्य जगत् का ग्रहण करता हुआ । (इदम्)
इस (समूढम्) अच्छे प्रकार विचार करके कथन करने योग्य अदृश्य जगत् को
(पांसुरे) अन्तरिक्ष में स्थापित करता है वही सब मनुष्यों को उत्तम रीति से
सेवने योग्य है ॥ १५ ॥

भावार्थः— परमेश्वर ने जिस प्रथम प्रकाश वाले सूर्यादि दूसरा प्रकाश
रहित पृथिवी आदि और जो तीसरा परमाणु आदि अदृश्य जगत् है उस सब को
कारण से रचकार अन्तरिक्ष में स्थापन किया है उन में से औषधी आदि पृथिवी

में प्रकाश आदि सूर्य लोक में और परमाणु आदि आकाश और इस सब जगत् को प्राणिों के शिर में स्थापित किया है इस लिखे हुए शतपथ के प्रमाण से गय शब्द से प्राणिों का ग्रहण किया है इस में महीधर जो कहता है कि त्रिविक्रम अर्थात् वामनावतार को धारण करके जगत् को रचा है यह उसका कहना सर्वथा मिथ्या है ॥ १५ ॥

इरावतीत्यस्य वसिष्ठऋषिः । विष्णुर्देवता ।

स्वराडापीं चिष्टुप् छन्दः धैवतः स्वरः ॥

पुनरीश्वर सूर्यगुणा उपदिश्यन्ते ।

अगले मंत्र में ईश्वर और सूर्य के गुणों का उपदेश किया है ॥

इरावती धेनुमती हि भूतं सूयवसिनी
मनवे दशस्या ॥ व्यस्कभ्ना रोदसी वि-
ष्णावेते दाधत्यं पृथिवीमभितो मयू-
खैः स्वाहा ॥ १६ ॥

इरावतीऽइतीरावती । धेनुमतीऽइति धे-
नुमती । हि । भूतम् । सूयवसिनी ।
सूयवसिनीइति सुयवसिनी । मनवे । द-
शस्या । वि । व्यस्कभ्नाः । रोदसीइति
रोदसी । विष्णोऽइति विष्णो । एतेऽइ-
त्येते । दाधत्यं । पृथिवीम् । अभितः ।
मयूखैः । स्वाहा ॥ १६ ॥

पदार्थः- (इरावती) इराः प्रशस्तान्यन्नानि विद्यन्ते य-
स्यां सा । अत्र प्रशंसार्थं मतुप् । इरेत्यन्ननामसु पठितम् । निघं०
। २ । ७ । (धेनुमती) प्रशस्ता बहवो धेनवो वाचः पशवो वा स-
न्त्यस्यां सा । अत्र प्रशंसार्थं भूम्यर्थे च मतुप् । (हि) किल ।
(भूतम्) उत्पन्नं सर्वं जगत् । (सूर्यवसिनी) वह्नि शोभनानि
मिश्रितान्यमिश्रितानि वस्तूनि विद्यन्ते यस्यां सा । (मनवे)
मन्यते येन ज्ञानेन तस्मै बोधाय । (दशस्या) दशाद्वाचरति
तस्मै । अत्र बाहुलकादसुन् स च कित् तत आचारे क्यञ्च ।
(वि) विशेषार्थं । (अस्कृभाः) प्रतिबध्नासि प्रतिबध्नाति वा ।
(रोदसी) प्रकाशं पृथिवी लोक समूहैः । (विष्णो) सर्वव्यापि-
न् जगदीश्वर व्यापनशीलः प्राणो वा । (एते) विद्वांसः । (दाधर्थ)
धरसि धरति वा । दाधर्त्ति० अ० ७ । ४ । ६५ अनेनायं यङ्लु-
गन्तो निपातितः । (पृथिवीम्) भूमिमन्तरिक्षं वा पृथिवीत्यन्त-
रिक्षनामसु पठितम् । निघं० १ । ३ । (अभितः) सर्वतः । (म-
यूखैः) ज्ञानप्रकाशादिगुणै रश्मिभिर्वा । मयूखादिति रश्मिनामसु
पठितम् । निघं० १ । ५ । (स्वाहा) वेदवाणीं चक्षुरिन्द्रियं वा ।
अयं मंत्रः । शत० ३ । ४ । ३ । १४ व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः- हे विष्णो जगदीश्वर यत्त्वं येरावती धेनुमती
सूर्यवसिनी भूमिं स्वाहा हि किल वाणीं भूतमुत्पन्नं सकलं ज-
गच्च मयूखैरभितो दाधर्थं धरसि रोदसी व्यस्कृभाः प्रतिबध्नासि
तस्मै दशस्याय मनवे वयमेते च सर्वं जगन्निवेद्यामो निवेद्यन्ती-
त्येकः ॥ या विष्णुः प्राणो येरावती धेनुमती सूर्यवसिनी भूमि-
र्वाग्वास्ति तां पृथिवीं स्वाहा वागिन्द्रियं च मयूखैरभितो दाधर्थं
धरति रोदसी व्यस्कृभाः प्रतिबध्नाति तस्मै दशस्याय मनवे प्रा-
णाय भूतं हि किलोत्पन्नं सर्वं कार्यं जगत्प्रकाशितुं समर्थं प्राणं
सर्वं विजानीतेति द्वितीयः ॥ १६ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । यथा सूर्यः स्वकिरणैः स्व-
कान्तिभिः सर्वं भूस्यादिकं जगत्संस्तभ्याकृष्य धरति तथैव परमे-
श्वरः प्राणो वा स्वसामर्थ्येन सर्वं प्राणादिकं जगद्रचित्वा संधार्य
व्यवस्थापयति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे । (विष्णो) सर्वव्यापी जगदीश्वर जो आप जिस । (इरा-
वती) उत्तम अन्न युक्त । (धेनुमती) प्रशंसनीय बहुत वाणी युक्त प्रजा वा पशुयुक्त
(सूर्यवसिनी) बहुत मिश्रित अमिश्रित वस्तुओं से सहित भूमि वा वाणी । (पृ-
थिवीम्) भूमि । (हि) निश्चय करके । (स्वाहा) वेद वाणी वा । (भूतम्)
उत्पन्न हुए सब जगत् को । (मयूखैः) ज्ञान प्रकाशकादिगुणों से । (अभितः)
सब ओर से । (दाधर्थ) धारण और । (रोदसी) प्रकाश वा पृथिवी लोक का
(व्यस्कभाः) संस्यक् तंभन करते हो उन । (मनवे) विज्ञान युक्त । (दशस्या)
दशन अर्थात् दांतीके बीचमें स्थित जिह्वाके समान आचरण करने वाले आप के
लिये । (एते) ये हम लोग । सब जगत् को निवेदन करते हैं । १ ॥ जो । (वि-
ष्णो) व्यापनशील प्राण जो । (इरावती) उत्तम अन्नयुक्त । (धेनुमती) पशु स-
हित । (सूर्यवसिनी) बहुत मिश्रित अमिश्रित पदार्थ वाली भूमि वा वाणी है
उस । (पृथिवीम्) भूमि । (स्वाहा) वा इन्द्रिय को । (मयूखैः) किरणों अपने
बल आदि । (अभितः) सब प्रकार । (दाधर्थ) धारण करता वा । (रोदसी)
प्रकाश भूमिको । (व्यस्कभाः) तंभन करता है उस । (दशस्या) दशन और दा-
न्त के समान आचरण करने वा । (मनवे) विज्ञापन युक्त सूर्य के लिये । (भू-
तंहि) निश्चय करके सब जगत् को करने के लिये ईश्वर ने दिया है ऐसा । (ए-
ते) ये सब हम लोग जानते हैं ॥ २ ॥ १६ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाच । जैसे सूर्य अपने किरणों से सब भूमि
आदि जगत् को प्रकाश आकर्षण और विभाग करके धारण करता है वैसेही
परमेश्वर और प्राणने अपने सामर्थ्य से सब सूर्य आदि जगत् को धारण करके
अच्छे प्रकार स्थापन किया है ॥ १६ ॥

देवश्रुतावित्यस्य वशिष्ठकृषिः । विष्णुर्देवता ।

स्वराड् ब्राह्मी लिट् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तौ कौटशावित्युपदिश्यते ॥

फिर वे प्राण और अपान कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले
मंत्र में किया है ॥

देव॒श्रुतौ॑ दे॒वेष्व॑घोषत॒म्प्राची॑ मे॒तमध्व॒-
र॒क्ष॒ल्यय॑न्तीऽऊ॒र्ध्वं यु॒क्षन्न॑यत॒म्मा जि॒-
ह्व॒रत॑म् ॥ स्वं गो॒ष्ठम॑व॒दत॑न्दे॒वीदु॒र्य्येऽ
आ॒युर्मा॑ नि॒र्वादि॑ष्ट॒म्प्र॒जाम्मा॑ नि॒र्वादि॑-
ष्ट॒मन्न॑ र॒मेषां॑ वर्ध्म॑न्पृथि॒व्याः ॥ १७ ॥

दे॒व॒श्रु॒ता॒वि॒ति॒दे॒वऽश्रु॒तौ । दे॒वेषु॑ । आ ।
घो॒ष॒त॒म् । प्रा॒चीऽइति॑ प्रा॒ची । प्रा॒इ॒त॒म् ।
अ॒ध्व॒र॒म् । क॒ल्प॒य॑न्तीऽइति॑ क॒ल्प॒य॑न्ती ।
ऊ॒र्ध्व॒म् । यु॒क्ष॒म् । न॒य॒त॒म् । मा । जि॒ह्व॒-
र॒त॒म् । स्वंम् । गो॒ष्ठ॒म् । गो॒स्थ॒मि॒ति॒गो॒-
ऽस्थ॒म् । आ । व॒द॒त॒म् । दे॒वीऽइति॑ दे॒वी ।
दु॒र्य्येऽइति॑ दु॒र्य्ये । आ॒युः । मा । निः । वा॒दि॒-
ष्ट॒म् । प्र॒जा॒मि॒ति॒प्र॒जाम् । मा । निः ।
वा॒दि॒ष्ट॒म् । अ॒न्न॑ । र॒मे॒षा॒म् । वर्ध्म॑न् ।
पृथि॒व्याः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(देवश्रुतौ) यथा दिव्यविद्याश्रुतौ विद्वांसौ (देवेषु) विद्वत्सु दिव्यगुणेषु वा प्रसिद्धौ । (आ) समंतात् । (घोषतम्) घोषं कुर्वन्तौ स्तः । (प्राची) प्रकृष्टमञ्जति याभ्यां ते रोदसी । अत्र सर्वत्र सुपांसुलुगिति प्रथमादिवचनस्य लुक् । (प्र) प्रकृष्टार्थे । (दूतम्) प्राप्तौ भवतः (अश्वरम्) अहिंसनीयम् (कल्पयन्ती) समर्थयन्त्यौ । (ऊर्ध्वम्) उत्कृष्टगुणम् । (यज्ञम्) विज्ञानशिल्पसंगमनीयम् । (नयतम्) संप्राप्तम् । (मा) निषेधे । (जिह्वरतम्) कुटिलौ भवतम् । (स्वम्) स्वकीयम् । (गोष्ठम्) गवां स्थानम् । अत्र घञर्थे कविधानमिति कः । (आ) समंतात् । (वदतम्) उपदिशतः । (देवौ) दिव्यगुणसंपन्ने । (दुर्ये) गृहरूपे । (आयुः) जीवनं तन्निमित्तं वा । (मा) निषेधे । (निः) नितराम् । (वादिष्टम्) वदतम् । (प्रजाम्) उत्पन्नां वृष्टिम् । (मा) निषेधे । (निः) नितराम् । (वादिष्टम्) वदतम् (अत्र) अस्मिन् जगति । (रमेथाम्) (वर्षान्) सुखदृष्टियुक्ते । (पृथिव्याः) अन्तरिक्षस्य मध्ये । अयं मन्त्रः । शत० ३ । ४ । ३ । १३-२० । व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा यौ देवेषु देवश्रुतौ घोषतं व्यक्तं शब्दं कुरुतो ये प्राची कल्पयन्त्यूर्ध्वं यज्ञमेतो नयतस्ते च रोदसी यथा माजिह्वरतं कुटिले न भवेतां तथा कुरुतं ये देवौ दुर्ये स्वं गोष्ठं समंतात्प्राप्तस्तथाभ्यां कस्याप्यायुर्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टम् विनष्टास्मा कुरुतं पृथिव्यामन्तरिक्षस्य च मध्ये वर्षाणि जगति रमेथां तथानुतिष्ठत ॥ १७ ॥

भावार्थः— अत्रवाच० । मनुष्यैर्यावज्जगदन्तरिक्षस्य मध्ये वर्तते तावता सर्वेण बहूनि सुखानि संपादनीयानि ॥ १७ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो त्वम जैसे जो । (देवेषु) विद्वान् वा दिव्यगुणों में

(देवश्रुतौ) विद्वानां से श्रवण किये हुए प्राण अपान वायु । (घोषतम्) व्यक्त शब्द करें और जो । (प्राची) प्राप्त करने वा । (कल्पयन्ती) सामर्थ्य वाली प्रकाश भूमि । (ऊर्ध्वम्) उत्तम गुण युक्त (यज्ञम्) विज्ञान वा शिल्पमय यज्ञकी । (प्रेतम्) जनाते रहें । (नयतम्) प्राप्त करें । (माजिह्वरतम्) कुटिल गतिवाले न हों जो । (देवी) दिव्यगुणसम्पन्न । (दुर्ये) गृह रूप । (स्वम्) अपने । (गी-ष्ठम्) किरण और अवयवों के स्थान के । (आवदतम्) उपदेश निमित्तक हों (आयुः) आयु की । (मानिर्वादिष्टम्) नष्ट न करें । (प्रजाम्) उत्पन्न हुई सृष्टि की । (मानिर्वादिष्टम् न नष्ट करें और वे । (पृथिव्याः) आकाश के मध्य । (अत्र) इस । (वर्ष्मन्) सुख से सेवन युक्त जगत् में । (रमेथाम्) रमण करें तथा किया करो ॥ १७ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को जितना जगत् अन्तरिक्ष में वर्तता है उतने से बहुत २ उत्तम सुखों का संपादन करना चाहिये ॥ १७ ॥

विष्णोर्नुकमित्यस्यौतथ्योदौर्घतमा ऋषिः ।

विष्णुर्देवता । खराडाधीर्ब्रह्मपुण्ड्रः । धैवतः खरः ॥

अथ व्यापकेश्वरगुणा उपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मंत्र में व्यापक ईश्वर के गुणों का उपदेश किया है ॥

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पा-
र्त्थिवानि विमृमे रजांश्चसि ॥ योऽअ-
स्कंभायद्भुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रे-
धोरुगायो विष्णावे त्वा ॥ १८ ॥

विष्णोः । नु । कम् । वीर्याणि । प्र । वो-
चम् । यः । पार्थिवानि । विममृऽइति
विऽमृमे । रजांश्चसि । यः । अस्कंभायत् ।

उत्तरमित्युत्तरम् । सधस्यमिति सधऽ-
स्थम् । विचक्रमाणऽइति विऽचक्रमाणः ।
त्रेधा । उरुगायऽइत्युरुऽगायः । विष्णवे ।
त्वा ॥ १८ ॥

पदार्थः— (विष्णोः) व्यापकस्य परमेश्वरस्य । (तु) शीघ्र-
म् । (कम्) सुखप्रदम् । (वीर्याणि) पराक्रमयुक्तानि कर्माणि ।
(प्र) प्रकटयति । (वाचम्) कथयेयम् । (यः) अनन्तपराक्रमः ।
(पार्थिवानि) पृथिव्या विकारा अन्तरिक्षे विदितानि वा । अत्र
तत्रविदितइतिच । अ० ५ । १ । ४३ अनेनाज्प्रत्ययः । (विममे)
विविधतया सिमीते । (रजांसि) लोकान् । लोका रजांस्युच्यन्ते ।
नि० ४ । १६ । (यः) सर्वाधारः । (अस्त्रभायत्) प्रतिवध्नाति ।
(उत्तरम्) अन्तावयवम् । (सधस्यम्) यत्सह तिष्ठति तत्कारणं
तत्संगृह्य । (विचक्रमाणः) यथायोग्य जगद्रचनाय कारणपादान्
प्रक्षिपन् नियोजयन् । (त्रेधा) त्रिःप्रकाराणि । (उरुगायः) यो
बह्वनर्थान्वेद्वारा गायत्युपदिशति सः । (विष्णवे) व्यापनशी-
लाय यज्ञाय । (त्वा) त्वाम् । अयं मंत्रः । शत० ३ । ४ । ३ ।
२१ । व्याख्यतः ॥ १८ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यूयं यो विचक्रमाण उरुगायो विष्णुर्ज-
गदीश्वरः पार्थिवानि रजांसि त्रेधा विममे यत्तत्सधस्यमस्त्रभा-
यत्प्रतिवध्नाति यो विष्णवे उपासनादियज्ञायाश्चीयते यस्य वि-
ष्णोर्वीर्याणि विद्वांसो वदन्ति यं सर्वं संश्रयन्ते कां सुखरूपं देवमहं
प्रवेचं तु शीघ्रमाश्रये ॥ १८ ॥

भावार्थः— सर्वैर्मनुष्यैर्धेन परमेश्वरेण पृथिवीसूर्यवसरेणभे-

देन त्रिविधं जगद्रचित्वा ध्रियते स एवोपासनैयः ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो तুম (यः) जो । (विचक्रमाणः) जगत् रचने के लिये कारण के अंशों को युक्त करता हुआ । (उरुगायः) बहुत अर्थों को वेद द्वारा उपदेश करने वाला जगदीश्वर (पार्थिवानि) पृथिवी के विकार अर्थात् पृथिवी के गुणों से उत्पन्न होने वाले वा अंतरिक्ष में विदित । (त्रेधा) तीन प्रकार के । (रजांसि) लोकों को (विममे) अनेक प्रकार से रचता है जो । (उत्तरम्) पिछले अवयवों के । (सधस्थम्) साथ रहने वाले कारण को । (अस्क-भायत्) रोक रखता है (यः) जो । (विष्णवे) उपासनादि यज्ञ के लिये आश्रय किया जाता है उस । (विष्णोः) व्यापक परमेश्वर के । (वीर्याणि) पराक्रम युक्त कर्मों का । (प्रवोचम्) कथन करूँ और हे परमेश्वर (नु) शीघ्रही (कम्) सुख स्वरूप (त्वा) आप का आश्रय करता हूँ ॥ १८ ॥

भावार्थः— सब मनुष्यो को जिस परमेश्वर ने पृथिवी सूर्य और चसरेण आदि भेद से तीन प्रकार के जगत् को रचकर धारण किया है उसी की उपासना करनी चाहिये ॥ १८ ॥

दिवो वेद्यस्यौतथ्यो दीर्घतमा ऋषिः ।

विष्णुर्देवाता । निचृदार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स कौटशद्व्युपदिश्यते ॥

फिर वह जगदीश्वर कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या मूहो
वा विष्ण उरोरन्तरिक्षात् ॥ उभा हि
हस्ता वसुना पणस्वाप्रयच्छु दक्षिणादोत
सुव्याद्विष्णावे त्वा ॥ १९ ॥

दिवः । वा । विष्णोऽइतिविष्णो । उत ।
 वा । पृथिव्याः । महः । वा । विष्णोऽइ-
 तिविष्णो । उरोः । अन्तरिक्षात् । उभा ।
 हि । हस्ता । वसुना । पृणस्व । आ । प्र ।
 यच्छ । दक्षिणात् । आ । उत । सव्यात् ।
 विष्णवे । त्वा ॥ १६ ॥

पदार्थः—(दिवः) प्रसिद्धात् विद्युतोवा (वा) पक्षान्तरे । (वि-
 ष्णवे) विवेष्टि व्याप्नोति चराचरं जगत् तत्सम्बुद्धौ । (उत) अपि ।
 (वा) पक्षान्तरे । (पृथिव्याः) भूमेःसकाशात् । (महः) महत्तत्त्वात् ।
 (वा) पक्षान्तरे । (विष्णो) सर्वान्तःप्रविष्ट । (उरोः) वहीरन-
 न्तात् । (अन्तरिक्षात्) आकाशात् । (उभा) द्वौ (हि) खलु ।
 (हस्ता) वलवीर्यौ बाह्व वा । अलोभयत्र सुपामित्याकारादेशः
 (वसुना) द्रव्येण सह । (पृणस्व) प्रौणीहि प्रौणय वा (आ)
 ससन्तात् । (प्र) प्रकृष्टार्थे । (यच्छ) देहि । (दक्षिणात्) दक्षि-
 णार्थात् । (आ) अभितः । (उत) च । (सव्यात्) वासप्रा-
 र्थात् । (विष्णवे) यज्ञाय । (त्वा) त्वास् । अयं मन्त्रः । शत०३ ।
 ४ । ३ । २२ । व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे विष्णो त्वं कृपयाऽस्मान् दिवः प्रसिद्धादग्नेर्वि-
 द्युतो वा वसुना पृणस्व सुखानि प्रयच्छ उतापि पृथिव्या प्रका-
 शादुत्पन्नेभ्यः पदार्थेभ्यो महत्तत्त्वाच्चाव्यक्तादुतोरोरन्तरिक्षाद्वा
 वसुना द्वां पृणस्व हे विष्णो त्वं दक्षिणादुत च सव्यात् सुखानि
 प्रयच्छ तं त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय वयमर्चयेम ॥ १६ ॥

भावार्थः— येन व्यापकेनेश्वरेण महत्तत्त्वसूर्यभूम्यन्तरिक्ष-
वाय्वग्निजलादीन् पदार्थान् तत्रस्थानन्यांश्चौषध्यादीन् मनुष्यादीन्
अ रचित्वा धृत्वा सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः सुखानि धीयन्ते तस्यैवोपा-
सना सर्वैः कार्येति ॥ १६ ॥

पदार्थः— हे । (विष्णो) सर्वव्यापी परमेश्वर आप कृपा करके हम
लोगों को । (दिवः) प्रसिद्ध वा बिजली रूप अग्नि से । (वसुना) द्रव्य के साथ
(आपृणस्व) सुखों से पूरण कीजिये और । (पृथिव्याः) भूमि से उत्पन्न हुए
पदार्थ । (उत) भी । (वा) अथवा । (महः) महत्तत्त्व अव्यक्त और । (उत)
भी । (उरोः) बहुत । (अन्तरिक्षात्) अन्तरिक्ष से द्रव्य के साथ सुखों को ।
(हि) निश्चय करके पूरण कीजिये । (विष्णो) सब में प्रविष्ट ईश्वर आप ।
(दक्षिणात्) दक्षिण । (उत) और (सव्यात्) वाम पार्श्व से सुखों को दीजिये
(त्वा) उस आप को । (विष्णवे) योग विज्ञान यज्ञ के लिये पूजन करते हैं ॥ १८ ॥

भावार्थः— सब मनुष्यों को योग्य है कि सिज व्यापक परमेश्वर ने
महत्तत्त्व सूर्य भूमि अन्तरिक्ष वायु अग्नि जल आदि पदार्थ वा उन में रहने वाले
औषधी आदि वा मनुष्यादिकों को रच धारण कर सब प्राणियों के लिये सुखों को
धारण करता है उसी को उपासना करें ॥ १६ ॥

प्रतद्विष्णुरित्यस्यौतथ्योदीर्घतमा ऋषिः ।

विष्णुर्देवता । विराडाषी । त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशद्वयपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

प्र तद्विष्णुस्तवते वीर्येण मृगो नभीमः
कुचरो गिरिष्ठाः ॥ यस्योरुषु त्रिषु विक्रम-
शोष्वधिच्छियन्ति भुवनानि विभूषवा ॥ २० ॥
प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः ।

न । भौमः । कुचरः । गिरिष्ठाः । गिरि-
 स्थाऽइतिगिरिऽस्थाः । यस्य । उरुषु । त्रिषु ।
 विक्रमणेष्विति विऽक्रमणेषु । अधिच्चियन्ती-
 त्यधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ २० ॥

पदार्थः— (प्र) प्रकृष्टार्थे । (तत्) तस्मात् । (विष्णुः) व्या-
 पकेश्वरः । (स्तवते) स्तौत्युपदिशति । अत्र बहुलं छन्दसौति श-
 पो ह्यलुक् । (वीर्येण) पराक्रमेण । (मृगः) यो मास्यन्विच्छति
 वधाय जीवानिति ईश्वरपक्षे तु मास्यव्यवस्थापनाय जीवानिति
 (न) इव । (भौमः) विभ्यति जीवाश्चादिति व्याघ्रः । भौमादयोपा-
 दानइति निपातनात् । (कुचरः) यः कुक्षितं प्राणिवधं चरति ।
 (गिरिष्ठाः) गिरौ तिष्ठतीति । क्षिबन्तोऽयं प्रयोगः । (यस्य)
 (उरुषु) बहुषु (त्रिषु) त्रिविधेषु जगत्सु । (विक्रमणेषु) विवि-
 धक्रमेषु । (अधिच्चियन्ति) निवसन्ति (भुवनानि) लोकजाता-
 नि । (विश्वा) सर्वाणि । अयं संतः । शत० ३ । ४ । ३ ।
 २३ व्याख्यातः ॥ २० ॥

अवयवः— यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेषु विश्वानि भुवनान्य-
 धिच्चियन्ति यश्चासौ विष्णुर्वीर्येण भौमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो न
 सिंह इव विचरन्नुपदिशति (तत्) तस्मात् स नैव कदापि विस्म-
 रणौयः ॥ २० ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । यथासिंहः स्वपराक्रमेण यथे-
 ष्टं विक्रमते तथैव जगदीश्वरः खलु पराक्रमेण सर्वान् लोकान्
 नियच्छति ॥ १२ ॥

पदार्थः— (यस्य) जिसके (उरुषु) अत्यन्त । (त्रिषु) (त्रिविक्रमणेषु) विविध प्रकार के क्रमों में (विश्वा) सब । (भुवनानि) लोक । (अधिष्ठियन्ति) निवास करते हैं और (वीर्येण) अपने पराक्रम से । (भीमः) भय करने वाले (कुचरः) निन्दित प्राणिबध को करने और । (गिरिष्ठाः) पर्वत में रहने वाले । (मृगः) सिंह के (न) समान पापियों को खोज दुःख देता हुआ । (प्रस्तवते) उपदेश करता है । (तत्) इस से उसको कभी न भूलना चाहिये ॥ २० ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालंकार है । जैसे सिंह अपने पराक्रम से अपनी इच्छा के समान अन्य पशुओं का नियम करता फिरता है वैसे जगदीश्वर अपने पराक्रम से सब लोकों का नियम करता है ॥ २० ॥

विष्णोरुराटमित्यस्यौतथ्यो दीर्घतमा ऋषिः । विष्णुर्देवता । भुरिगार्षी पंक्तिश्छन्दः पंचमःस्वरः ॥

पुनः स कथंभूत इत्युपदिश्यते ।

फिर वह जगदीश्वर कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

विष्णो॑रुराट॑मसि॒ विष्णोः॑ पुन॑प॒त्रे स्थो॑
विष्णोः॑ स्यू॑रसि॒ विष्णो॑धि॒वोऽसि॑ वैष्ण॒
वम॑सि॒ विष्णो॑वे त्वा ॥ २१ ॥

विष्णोः॑ । रुराट॑म् । असि॒ । विष्णोः॑ ।
पुन॑प॒त्रेऽइति॑ पुन॑प॒त्रे । स्थः॑ । विष्णोः॑ । स्यूः॑ ।
असि॒ । विष्णोः॑ । ध्रुवः॑ । असि॒ । वैष्ण॒वम् ।
असि॒ । विष्णो॑वे । त्वा ॥ २० ॥

पदार्थः—(विष्णोः) व्यापकस्य सकाशात् । (रराटम्) परि-
 भाषितं जगत् । (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (विष्णोः)
 सर्वत्राभिप्रविष्टस्य । (श्नप्त्वे) शुद्धे इव । अत्र णाशौचद्वयस्य
 वर्णव्यत्ययेन सस्य शः । (स्यः) तिष्ठतः । (विष्णोः) सर्वसुखा-
 भिव्याप्तात् । (स्यूः) यः सौव्यति सः । (असि) अस्ति । (विष्णोः)
 सर्वं जगत्पालकात् । (ध्रुवः) निश्चलः । (असि) अस्ति (वैष्ण-
 वम्) यहू विष्णोर्यज्ञस्येदं साधनं साधकं वा तत् । (असि) अ-
 स्ति । (विष्णावे) यज्ञाय । (त्वा) त्वाम् । अयं मंत्रः । शत० ३ ।
 ४ । ३ । २४ । २५ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—यदिदं विविधं जगदस्यस्ति तद्विष्णोरराटमस्यस्ति
 विष्णोः सकाशादुत्पद्य वर्त्तत इतियावत् । विष्णोः सूरस्यस्ति सर्वं
 जगद्वैष्णवमस्यस्ति यस्य विष्णोर्जगति द्वे श्नप्त्वे इव जडचेतनसमू-
 हौस्यः— वर्त्तते तं सर्वजगदुत्पादकं जगदीश्वरं त्वां विष्णावे यज्ञा-
 नुष्ठानाय वयमाश्रयामः ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वस्यास्य जगतः परमेश्वर एव रचको धार-
 को व्यापक इष्टदेवोऽस्तीति विज्ञाय सर्वकामसिद्धिः संपादनीया ॥ २१ ॥

पदार्थः—जो यह अनेक प्रकार का जगत् है वह । (विष्णोः) व्यापक
 परमेश्वर के प्रकाश से । (रराटम्) उत्पन्न होकर प्रकाशित है । (विष्णोः) सर्व
 सुख प्राप्त करने वाले ईश्वर से । (स्यूः) विस्तृत । (असि) है सब जगत् । (वै-
 णवम्) यज्ञ का साधन । (असि) है और । (विष्णोः) सब में प्रवेश करने
 वाले जिस ईश्वर के । (श्नप्त्वे) जड चेतन के समान दो प्रकार का शुद्ध जगत्
 है उस सब जगत् के उत्पन्न करने वाले जगदीश्वर हम लोग । (त्वा) आप को
 (विष्णावे) यज्ञ का अनुष्ठान करने के लिये आश्रय करते हैं ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि इस सब जगत् का परमेश्वर ही
 रचने और धारण करने वाला व्यापक इष्ट देव है ऐसा जान कर सब कामना
 आंकी सिद्धि करें ॥ २१ ॥

देवस्य त्वेत्थस्यौतथ्यो दीर्घतमाञ्छषिः । यज्ञो देवता । पूर्वाह्नस्य
साम्नी पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥ आदद इत्युत्तरस्य मुदिगार्थो
बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनरयं यज्ञः किमर्थः कर्त्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

फिर यह यज्ञ किस लिये करना चाहिये इसविषय का

उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहु-
भ्याम्पूष्णा हस्ताभ्याम् ॥ आददे नार्यसि-
दम् हश्च रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामि । बृ-
हन्नसि बृहद्वा बृहतीमिन्द्राय वाचं
वद ॥ २२ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवेऽइति प्रऽसवे ।
अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुऽभ्याम् ।
पूष्णाः । हस्ताभ्यामिति हस्ताऽभ्याम् । आ-
ददे । नारि । असि । इदम् । अहम् ।
रक्षसाम् । ग्रीवाः । अपि । कृन्तामि ।
बृहन् । असि । बृहद्वाऽइति बृहत्स्वाः ।
बृहतीम् । इन्द्राय । वाचम् । वद ॥ २२ ॥

पदार्थः— (देवस्य) सर्वप्रकाशस्यानन्दप्रदेशस्य । (त्वा) तम् । (सवितुः) सकलस्य जगत् उत्पादकस्य । (प्रसवे) यथा स्तू-
ष्टौ । (अश्विनैः) प्राणापानयोरम्बुर्वीर्वा । (बाहुभ्याम्) यथा
बलवीर्याभ्याम् । (पूष्णः) पुष्टिकारिकायाः पृथिव्याः । पूषेति
पृथिवीनामस्तु पठितम् । निघं० १ । १ । (हस्ताभ्याम्) यथाऽऽ-
नन्दप्रदाभ्यां धारणाकर्षणाभ्याम् । (आ) समन्तात् । (ददे) स्वी-
करोसि । (नादी) नदाणामियं क्रिया । (असि) अस्ति वा ।
अत्र सर्वत्र व्यत्ययः । (इदम्) प्रत्यक्षं पालकं कर्म । (अहम्)
(रक्षसां) दुष्टस्वभावानाम् । (ग्रीवाः) कंठान् । (अपि) नि-
श्चये । (क्षन्तामि) क्षिनन्नि । (वृहत्) वर्धमानो वर्धयन् । (असि)
अस्ति वा । (वृहद्गवाः) यथा वृहच्छब्दान् । (वृहतीम्) मह-
तीम् । (इन्द्राय) परमैश्वर्यप्रापकाय । (वाचम्) वाणीम् । (वद)
उपदिश । अयं मंत्रः । शत० ३ । ४ । ४ । व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः— हे मनुष्य यथाऽहं देवस्य सवितुः प्रसवेऽश्विनैर्यथा
बाहुभ्यां पूष्णोर्यथा हस्ताभ्यां यं यज्ञमाददे त्वा तं त्वमपि तथा-
दत्स्व यथाऽहं नारिं यज्ञक्रियामिदं यज्ञानुष्ठानं कर्म चाददे तथा
त्वमप्यादत्स्व यथाऽहं रक्षसां ग्रीवाः क्षन्तामि तथा त्वमपि क्षन्त
यथाचाहमेतदनुष्ठानेन वृहद्गवा वृहन्भवासि तथा त्वमपि भव य-
थाचाहसिन्द्राय वृहतीं वाचं वदामि तथा चैतां त्वमपि वद ॥ २२ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपसालङ्काराः । यथा विद्वद्भि-
रीश्वरस्तूष्टौ विद्यया पदार्थान् सुप्ररीक्ष्य कार्यैषूपयुज्य सुखानि प्रा-
प्यन्ते तथैव मनुष्यैरिदमनुष्ठाय सर्वाणि सुखानि प्राप्स्यीयानि ॥ २२ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य जैसे मैं । (देवस्य) सबको प्रकाश करने
आनन्द देने वा । (सवितुः) सकल जगत् को उत्पन्न करने वाले ईश्वर की । (प्र-
सवे) उत्पन्न किये हुए संसार में जिस यज्ञको । (आददे) ग्रहण करता हूँ ।

वैसे तू भी (त्वा) उसको ग्रहण कर जैसे । मैं (नारी) यज्ञ क्रिया वा (इदम्) यज्ञ के इस अनुष्ठान का ग्रहण करत । हूं वैसे तू भी ग्रहण कर जैसे । (अहम्) मैं । (रक्षसाम्) दुष्ट स्वभाव वाले शत्रुओं के । (ग्रीवाः) शिरों को भी । (अपि-
कृन्तामि) छेदन करता हूं वैसे तुम भी छेदन करो । जैसे मैं इस अनुष्ठान से ।
(बृहद्रवाः) बड़ाई पाया हुआ बड़ा होता हूं वैसे तू भी हो और जैसे मैं (इ-
न्द्राय) परमैश्वर्य की प्राप्ति के लिये । (बृहतीम्) बड़ी । (वाचम्) वाणी का
उपदेश करता हूं वैसे तू भी । (वद) कर ॥ २२ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार हैं । जैसे विद्वान् लोग ईश्वर
की सृष्टिमें विद्या से पदार्थों की परीक्षा करके कार्यों में उपयोग कर सुखों में प्राप्त
करते हैं वैसे ही सब मनुष्यों को इस यज्ञ का अनुष्ठान कर सब सुखों को पहुंच-
ना चाहिये ॥ २२ ॥

रक्षोहणमित्यस्यौतथ्योदीर्घतसाञ्चपिः । यज्ञोदेवता । आद्य-
स्याजुषौ बृहती छन्दः । मध्यमः खरः । मध्यमस्य खराङ्वाह्म्यनु-
ष्टुप् छन्दः । गान्धारः खरः । यस्मै सबन्धुरित्युत्तरस्य खराङ्वाह्-
म्युष्टिक्छन्दः ऋषभः खरः ॥

सृष्टेर्मनुष्यैः कौटश उपकारो ग्राह्य इत्युपदिश्यते ॥

सृष्टि से मनुष्यों को किस प्रकार का उपकार ग्रहण करना
चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

रक्षोहणं बलगहनं वैष्णवीमिदमहन्तं
बलगमुत्किरामि यस्मै निष्ट्यो यममा-
त्यो निचखानेदमहन्तं बलगमुत्किरा-
मि यस्मै समानो यमसमानो निचखा-
नेदमहन्तं बलगमुत्किरामि यस्मै सर्व-

बन्धुर्यमसंबन्धुर्निचखानेदमहन्तं बलुग-
मुत्किरामि यम्मे सजातो यमसजातो
निचखानोत्कृत्याङ्किरामि ॥ २३ ॥

रक्षोहणम् । रक्षोहनमिति रक्षऽहनम् ।
बलुगहनमिति बलऽगहनम् । वैष्णवीम् ।
इदम् । अहम् । तम् । बलुगम् । उत् ।
किरामि । यम् । मे । निष्ठ्यः । यम् । अ-
मात्यः । निचखानेति निऽचखानं । इदम् ।
अहम् । तम् । बलुगम् । उत् । किरामि ।
यम् । मे । समानः । यम् । असमानः । नि-
चखानेति निऽचखानं । इदम् । अहम् ।
तम् । बलुगम् । उत् । किरामि । यम् । मे ।
संबन्धुरिति सऽबन्धुः । यम् । असंबन्धुरि-
त्यसंबन्धुः । निचखानेति निऽचखानं । इ-
दम् । अहम् । तम् । बलुगम् । उत् ।
किरामि । यम् । मे । सजातऽइति सऽजातः ।
यम् । असजातः । निचखानेति निऽचखा-

न । उत् । कृत्याम् । किरामि ॥ २३ ॥

पदार्थः— (रक्षोहणम्) यथा येन धार्मिकेण पुरुषेण रक्षां
 सि हन्यन्ते तथा । (बलगहनम्) यथा यो बलानि गाहते तम् ।
 अत्र गाहधातोर्बाहुलकादौणादिकः क्युः प्रत्ययो ऋस्वत्वं च ।
 (वैष्णवौम्) विष्णोर्व्यापकस्येमां वाचम् । (इदम्) कर्म । (अहम्)
 कर्मानुष्ठाता । (तम्) यज्ञम् । (बलगम्) बलं गच्छन्तम् । (उत्)
 उत्कृष्टं । (किरामि) विक्षिपामि । (यम्) यज्ञम् । (मे) मम ।
 (निष्पद्यः) नेशंति समादधते येन यज्ञेन तत्सहितः साधुर्विद्वान् ।
 अत्र निशधातोर्बाहुलकादौणादिकस्तः प्रत्ययस्ततो यत् । (यम्)
 यज्ञम् । (अमात्यः) मेधावी खानकः प्रधानभृत्यः । (निचखान)
 यथा नितरां खातवान् । (इदम्) भूगर्भविद्या परीक्षार्थं स्थानं
 (अहम्) भूगर्भविद्यावेत्ता । (तम्) कृष्याद्याख्यं यज्ञम् । (बलगम्)
 बलप्रापकम् । (उत्) उत्कृष्टे । (किरामि) । (यम्) अध्यय-
 नाध्यापनाख्यम् । (मे) मम । (समानः) सदृशः । (यम्) पूर्वा-
 क्तम् । (असमानः) असदृशः । (निचखान) यथा नितरां खन-
 ति । (इदम्) कर्म । (अहम्) अध्यापकोऽध्येता वा । (तम्)
 (बलगम्) आत्मबलप्रापकम् । (उत्) उत्कृष्टे । (किरामि)
 विक्षिपामि । (यम्) परस्परं पालनहेतुं यज्ञम् । (मे) मम ।
 (सबन्धुः) यथा समाना बन्धवो यस्य सितस्य सः । (यम्) पूर्वा-
 क्तम् । (असबन्धुः) यथा असमाना बन्धवो यस्य सः । (निचखान)
 यथा नितरां खातवान् खनति वा । (इदम्) कर्म । (अहम्)
 सर्वसुहृत् । (तम्) (बलगम्) राज्यबलप्रापकम् । (उत्) उ-
 त्कृष्टे । (किरामि) प्रक्षिपामि । (यम्) उत्कर्षप्रापकम् । (मे)
 मम । (सजातः) यथा सहैव जातः । (यम्) उक्तम् । (असजातः)
 यथा यः सह न जातः । (निचखान) यथा नित्वां खातवान् ख-
 नति वा । (उत्) उत्कृष्टे । (कृत्याम्) करोति यथा ताम् ।

(किरामि) प्रक्षिपामि । अयं मन्त्रः । शत० ३ । ४ । ४ । ८-१२
व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः— हे विद्वन्मनुष्य यथा कश्चिद्बलगहनं यथा रक्षो-
हणं वैष्णवीं वाचमनुष्ठाय यं बलगं यज्ञं यथाहसुत्किरामि तथा
त्वमप्येतसुत्किर यथा कस्यचिन्मे मम निष्क्योऽमात्यो यं यज्ञमिदं
स्थानादि च निचखान तथा तव भृत्यो निखनतु । यथाऽहं यं ब-
लगं यज्ञसुत्किरामि तथा तं त्वमप्युत्किर । यथा मे मम वा ससा-
नोऽसमानश्च यं यज्ञमिदं कर्म च निचखान तथा तवापि निख-
नतु यथाहं यं बलगं यज्ञसुत्किरामि तथा त्वमप्येतसुत्किर यथा मे
मम सवन्धुरसबन्धुश्च यं यज्ञमिदं कर्म च निचखान तथा तवापि
चैतं निखनतु यथाऽहं यं बलगं यज्ञसुत्किरामि तथा त्वमप्येतसु-
त्किर यथा मे मम सजातोऽसजातश्च यं यज्ञं कृत्यां निचखान तथा
तवाप्येतमेतां च निखनतु यथाहमेतत्सर्वसुत्किरामि तथा त्वम-
प्येतसुत्किर ॥ २३ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । सन्नुष्यैरस्यामी-
श्वरदृष्टौ धार्मिकविद्वदनुकरणं कार्यं नेतरेषामिति ॥ २३ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य जैसे । (अहम्) मैं । (बलगहनम्) ब-
लों को विडोल ने और । (रक्षोहणम्) राक्षसों के हनन करने वाले कर्म और ।
(वैष्णवीम्) व्यापक ईश्वर की वेदवाणी का अनुष्ठान करके (यं) जिस (बलगम्)
बल प्राप्त कराने वाले यज्ञ को (उत्किरामि) उत्कृष्ट पन से प्रेरित अर्थात् इस
संसार में प्रकाशित करता हूँ । (तम्) उस यज्ञ को वैसेही तू भी (इदं) इस
को प्रकाशित कर और जैसे (मे) मेरा । (निष्क्यः) यज्ञ में कुशल । (अमात्यः)
मेधावी विद्वान् मनुष्य । (यम्) जिस यज्ञ वा । (इदम्) भूगर्भ विद्या की परी-
क्षा के लिये स्थान को । (निचखान) निःसंदेह करता है वैसे । (तम्) उसको
तेरा भी भृत्य खोदे जैसे । (अहम्) भूगर्भ विद्या का जानने वाला मैं । (यम्)
जिस । (बलगम्) बल प्राप्त करने वाले खेती आदि यज्ञ वा । (इदम्) खनन
रूपी कर्म को । (उत्किरामि) अच्छे प्रकार संपादन करता हूँ वैसे । (तम्)

उस को तू भी कर जैसे । (मे) मेरा । (समानः) सदृश वा असदृश मनुष्य ।
 (यम्) जिस कर्म को । (निचखान) खनन करता है वैसे तेरा भी खोदे जैसे ।
 (अहम्) पढ़ने पढ़ाने वाला मैं । (यम्) जिस । (बलगम्) आत्मबल प्राप्त
 करने वाले यज्ञ का । (इदम्) इस पढ़ने पढ़ाने रूपी कर्म को । (उत्किरामि)
 संपन्न करता हूँ वैसे । (तम्) उसको तू भी कर जैसा (मे) मेरा । (सबन्धुः)
 तुल्य बंधु मित्र वा । (असंबंधु) तुल्य बंधु रहित अमित्र (यम्) जिस पालन रू-
 पी यज्ञ वा इस कर्म को । (निचखान) निःसंदेह करता है वैसे उसको तेरा भी
 करे जैसे । (अहम्) सब का मित्र मैं । (यम्) जिस । (बलगम्) राज्य बल
 प्राप्त करने वाले यज्ञ वा । (इदम्) इस कर्म को । (उत्किरामि) संपादन कर-
 ता हूँ वैसे । (तम्) उसको तू भी कर जैसे । (मे) मेरा । (सजातः) साथ उ-
 त्पन्न हुआ । (असजातः) साथ से अलग उत्पन्न हुआ मनुष्य । (यम्) जिस यज्ञ
 वा । (कृत्याम्) उत्तम क्रिया को । (निचखान) निःसंदेह करता है वैसे तेरा
 भी इस यज्ञ वा इस क्रिया को निःसंदेह करे जैसे मैं इस सब कर्म को । (उत्कि-
 रामि) संपादन करता हूँ वैसे तुम भी करो ॥ २३ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है ॥ मनुष्यों की ईश्वर
 की इस सृष्टि में विद्वानों का अनुकरण सदा करना और मूर्खों का अनुकरण वा-
 भी न करना चाहिये ॥ २३ ॥

स्वराडसीत्यस्यौतथ्यो दीर्घतमा ऋषिः । सूर्यविद्वांसौ देवते ।
 भुरिगार्थ्यनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अथ सूर्यसभाध्यक्षगुणा उपदिश्यन्ते ॥

अब अगले मंत्र में सूर्य और सभाध्यक्ष के गुणों का उपदेश किया है ॥

स्वराडसिसपत्नहा संवराडस्यभिमा-
 तिहा जंनराडसिरक्षीहा संर्वराडस्य-
 मित्त्रहा ॥ २४ ॥

स्वराडितिस्वराट् । असि । सपत्नहेति-

सपत्नऽहा । सन्नराडितिसन्नऽराट् । अस्ति ।
 अभिमातिहेत्यभिमातिऽहा । जनराडि-
 तिजनऽराट् । अस्ति । रक्षोहेतिरक्षऽहा ।
 सर्वराडितिसर्वऽराट् । अस्ति । अमित्रहे-
 त्यमित्रऽहा ॥ २४ ॥

पदार्थः— (स्वराट्) यः स्वयं राजते सः । (अस्ति) अस्ति
 वा । अत्र सर्वत्र पक्षे व्यत्ययः । (सपत्नहा) यः सपत्नान् शत्रून् मेघा-
 वयवान् वा हन्ति सः । (सन्नराट्) यः सन्नेषु यज्ञेषु राजते सः ।
 (अस्ति) अस्ति वा । (अभिमातिहा) येऽभिसिसतइत्यभिमातयस्तान्
 हन्ति सः । अत्रौणादिकः क्तिच् (जनराट्) यो जनेषु धार्मिकेषु
 विद्वत्सु राजते सः । (अस्ति) अस्ति वा । (रक्षोहा) यो रक्षांसि
 दुष्टान् हन्ति सः । (सर्वराट्) यः सर्वस्त्रिन् राजते सः । (अस्ति)
 अस्ति वा । (अमित्रहा) यो येन वाऽमित्रान् शत्रून् हन्ति सः ।
 (अयं मंत्रः । शत० ३ । ४ । ४ । १४ व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अवयवः— हे विद्वन् अनुष्य यतस्त्वं स्वराडसि तस्मात्सपत्न-
 हाऽसि भवसि यतस्त्वं सन्नराडसि तस्मादभिमातिहा वर्तसे यतस्त्वं
 जनराडसि तस्माद्रक्षोहाऽसि भवसि यतस्त्वं सर्वराडसि तस्माद-
 मित्रहाऽसि भवसीत्येकः । यतोऽयं सूर्यलोकः स्वराडस्ति तस्मा-
 त्सपत्नहा भवति यतोऽयं सन्नराडस्ति तस्मादभिमातिहा वर्तते-
 यतोऽयं जनराडस्ति तस्माद्रक्षोहा जायते यतोऽयं सर्वराडस्ति
 तस्मादमित्रहा वर्ततइति द्वितीयः ॥ २४ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालंकारः । हे विद्वन् यथा सूर्यः स्व-

प्रकाशेन चोरव्याघ्रादीन् भौषयित्वा सर्वान् सुखयति तथैव त्वं
शत्रून्निवार्य प्रजाः सुखय ॥ २४ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य जिस कारण आप (स्वराट्) अपने आप
प्रकाश मान । (असि) हैं इससे । (सपत्नहा) शत्रुओं के मारने वाले होतेही
जिस कारण तुम । (सत्रराट्) यज्ञों में प्रकाश मान ही इससे । (अभिमातिहा)
अभिमान युक्त मनुष्यों को मारने वाले होतेही जिस से । (जनराट्) धार्मिक
विद्वानों में प्रकाशित हैं इससे । (रक्षोहा) राक्षस दुष्टों को मारने वाले होते हैं
जिस से आप । (सर्वराट्) सब में प्रकाशित हैं इससे । (अमित्रहा) अमित्र
अर्थात् शत्रुओं के मारने वाले होते हैं । १ । जिस कारण यह सूर्य लोक ।
(स्वराट्) अपने आप । (असि) प्रकाशित है इस से । (सपत्नहा) भेष के
अवयवों को काटने वाला होता है जिस कारण यह । (सत्रराट्) यज्ञों में प्र-
काशित । (असि) है इस से । (अभिमातिहा) अभिमान कारक चोर आदि
का हनन करने वाला होता है जिस कारण यह । (जनराट्) धार्मिक विद्वानों
के मन में प्रकाशित । (असि) है इस से । (रक्षोहा) राक्षस वा दुष्टों का हनन
करने वाला होता है जिस से यह । (सर्वराट्) सब में प्रकाशमान । (असि)
है इस से । (अमित्रहा) दुष्टों को दण्ड देने का निमित्त होता है ॥ २४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेषालङ्कार है । हे विद्वान् मनुष्य जैसे सूर्य अ-
पने प्रकाश से चोर व्याघ्र आदि प्राणियों को भय दिखाकर अन्य प्राणियों की सुखी
करता है वैसे ही तू भी सब शत्रुओं को निवारण कर प्रजा को सुखीकर ॥ २४ ॥

रक्षोहण इत्यस्यौतथ्योदीर्घतमाङ्गप्रिः । यज्ञो देवता । आद्य-
स्य ब्राह्मो बृहती छन्दः । सध्यसः स्वरः । बलगहनाउपेत्युत्तरस्या-
पीपंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

यजमानः सभाद्यध्यक्षादयो यज्ञानुष्ठातृन्मनुष्यान्
यज्ञसामग्रीं ग्राहयेयुरित्युपदिश्यते ॥

यजमान सभा आदि के अध्यक्ष यज्ञानुष्ठान करने वाले मनुष्यों को यज्ञ
सामग्री का ग्रहण करावै इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

रक्षोहणां वो बलगहनः प्रोक्षामि वैष्ण-

वान् रक्षो हणो वो बलगुह नोऽव नयामि
 वैष्णवान् रक्षो हणो वो बलगुह नोऽव स्तु-
 णामि वैष्णवान् रक्षो हणो वां बलगुह नो
 उपदधामि वैष्णवी रक्षो हणो वां बल-
 गुह नो पर्युहामि वैष्णवी वैष्णवमसि
 वैष्णवास्थ ॥ २५

रक्षो हणः । रक्षो हन् इति रक्षः हनः । वः ।
 बलगुहन् इति बलगुह नः । प्र । उक्षामि ।
 वैष्णवान् । रक्षो हन् इति रक्षः हनः । वः ।
 बलगुहन् इति बलगुह नः । अव । नयामि ।
 वैष्णवान् । रक्षो हन् इति रक्षः हनः । वः ।
 बलगुहन् इति बलगुह नः । अव । स्तुणा-
 मि । वैष्णवान् । रक्षो हणो । रक्षो हना-
 विति रक्षः हनौ । वां । बलगुहनाविति-
 बलगुह नौ । उप । दधामि । वैष्णवी इति-
 वैष्णवी । रक्षो हणो । रक्षो हनाविति रक्षः

ऽहनौ । वाम् । बलगहनौ । विति बलगऽहनौ ।
परि । ऊहामि । वैष्णवीऽइति वैष्णवी ।
वैष्णवम् । असि । वैष्णवाः । स्थ ॥ २५ ॥

पदार्थः—(रक्षोहणः) यथा यूयं ये रक्षांसि दुःखानि हय
तथा (वः) युष्मानेतांश्च (बलगहनः) यथा यो बलानि गाहते
तथा भूतोऽहम् (प्र) प्रकटयार्थे । (ऊहामि) सिञ्चामि । (वै-
ष्णवान्) विष्णोर्यज्ञो देवता येषां तान् । (रक्षोहणः) यथा यूयं
रक्षांसि दुष्टान् दस्यवादीन् हय तथा तान् । (वः) युष्मानेतान्वा ।
(बलगहनः) यथा यो बलानि शत्रुसैन्यानि गाहते तथाऽहम्
(अव) विनिग्रहार्थे । (नयामि) प्राप्नोमि प्रापयामि वा । (वैष्ण-
वान्) विष्णोर्यज्ञस्येमान् । (रक्षोहणः) यथा यूयं रक्षांसि श-
त्रून् हय तथाऽहं तान् । (वः) युष्मानेतान्वीरान्वा । (बलगहनः)
यथाऽहं बलानि स्वसैन्यानि गाहे तथा व्यूहशिक्षया विलोडयत ।
(अव) विनिग्रहे । (स्तृणामि) आच्छादयामि । (वैष्णवान्) य-
ज्ञानुष्ठातृन् । (रक्षोहणौ) यथा रक्षसां हन्तारौ प्रजासभादध्य-
क्षौ तथाऽहं । (वाम्) उभौ । (बलगहनौ) यथा युवां बलानि
गाहेये तथाऽहं (उप) सामीप्ये । (दधामि) धरामि । (वैष्णवी)
विष्णोरियं क्रिया । (रक्षोहणौ) यथा रक्षसां शत्रूणां हन्तारौ
भवथस्तथाऽहं । (वाम्) उभौ । (बलगहनौ) यथा युवां बलानि
गाहेथे तथाऽहं (परि) सर्वतः । (ऊहामि) तर्केण निश्चिनोमि
(वैष्णवी) विष्णोः समग्रविद्याव्यापकस्येयं रीतिस्ताम् । (वैष्णव-
म्) विष्णोरिदं विज्ञानम् । (असि) अस्ति । (वैष्णवाः) विष्णो-
र्यापकस्येव उपासकाः । (स्थ) भवत । अयं मंत्रः । शत० ३ । ४ ।
४ । १८-२४ व्याख्यातः ॥ २५ ॥

अन्वयः— हे सभाध्यक्षादयो मनुष्या यूयं यथा रक्षोहणः स्य तथा बलगहनोऽहं वा युष्मान्स्तृप्त्यैतान् दुष्टान् युद्धे शस्त्रैः प्रोक्षामि यथा रक्षोहणो यूयं नो दुःखानि ह्यथ तथा बलगहनोऽहं वा युष्मान्मुखैः संमान्यैतान् वनयामि यथा रक्षोहणो वैष्णवान् नो युष्मानेतांश्चावस्तृणीय तथा बलगहनोऽहमेवैतावस्तृणामि । यथा रक्षोहणौ बलगहनौ यज्ञस्वामिसंपादकौ वासुपधत्तस्तथैवाहमेतावुपदधामि यथा रक्षोहणौ बलगहनौ वां या वैष्णवी क्रियाऽस्ति तथा पर्यूहत्तस्तथैवाहमेतां पर्यूहामि यद्वैष्णवं ज्ञानं यूयं सर्वतज्जह्य तदहमपि पर्यूहामि यथा यूयं वैष्णवाः स्य तथा वयमपि भवेम ॥२५॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारौ । मनुष्यैः परमेश्वरोपासनायुक्तव्यवहाराभ्यां पूर्णं शरीरात्मवलं संपाद्य यज्ञेन प्रजापालनं शत्रून् विजित्य सार्वभौमराज्यं च प्रशासनीयम् ॥२५॥

पदार्थः— हे सभाध्यक्ष आदि मनुष्यो जैसे तुम । (रक्षोहणः) दुःखों का नाश करने वाले हो वैसे शत्रुओं के बल को अस्तव्यस्त करने द्वारा मैं (वैष्णवान्) यज्ञदेवता वाले (वः) आप लोगों का सत्कार कर युद्ध में शस्त्रों से (प्रोक्षामि) इन घमंडी मनुष्यों को शुद्ध करूँ जैसे आप (रक्षोहणः) अधर्मात्मा दुष्ट दस्युओं को मारने वाले हैं वैसे (बलगहनः) शत्रुसेना की ग्राह लेने वाला मैं । (वैष्णवान्) यज्ञ संबन्धी । (वः) तुमको सुखों से मान्यकर दुष्टों को (अवनयामि) दूर करता हूँ जैसे । (बलगहनः) अपनी सेना को व्यूहों की शिक्षा से विलोडन करने वाला मैं । (रक्षोहणः) शत्रुओं को मारने वा । (वैष्णवान्) यज्ञ के अनुष्ठान करने वाले । (वः) तुम को । (अवस्तृणामि) सुख से आच्छादित करता हूँ वैसे तुम भी किया करो जैसे । (रक्षोहणौ) राक्षसों के मारने वा । (बलगहनौ) बलों को विलोडन करने वाले (वाम्) यज्ञपति वा यज्ञ कराने वाले विद्वान् को धारण करते हो वैसे मैं भी । (उपदधामि) धारण करता हूँ जैसे । (रक्षोहणौ) राक्षसों के मारने । (बलगहनौ) बलों को विलोडने वाले । (वाम्) प्रजा सभाध्यक्ष आप । (वैष्णवी) सब विद्याओं में व्यापक विद्वानों की क्रिया वा । (वैष्णवम्) जो विष्णु संबन्धी ज्ञान है इन सब को तर्क से जानते हैं वैसे मैं भी । (पर्यूहामि)

तर्क से अच्छे प्रकार जानूं और जैसे आप सब लोग । (वैष्णवाः) व्यापक पर-
मेश्वर की उपासना करने वाले (स्थ) हैं वैसा मैं भी होऊं ॥ २५ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमा और उपमालङ्कार हैं । मनुष्यों
को परमेश्वर की उपासना युक्त व्यवहार से शरीर और आत्मा के बल को पूर्ण
करके यज्ञ से प्रजा की पालना और शत्रुओं को जीतकर सब भूमि के राज्य की
पालना करनी चाहिये ॥ २५ ॥

देवस्य त्वेत्यस्यौतथ्यो दीर्घतमाऋषिः । यज्ञो देवता । आद्यस्य
निचृद्दार्षी पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः । यवोसीत्युत्तरस्य निचृद्दार्षी
चिष्टुप्छन्दः । धैतः स्वरः ॥

किसर्थोऽयं यज्ञोऽनुष्ठाय इत्युपदिश्यते ॥

किस लिये इस यज्ञ को करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले
मंत्र में किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहु-
भ्याम्पूष्णी हस्ताभ्याम् ॥ आददेना-
र्यसिदमहंरक्षसाङ्ग्रीवाअपिकृन्तामि
यवोऽसि यवयास्मद्वेषो यवयारतीर्हिवे
त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शुन्धन्तां
लोकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि ॥ २६ ॥
देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवेऽइतिप्रसवे ।
अश्विनोः । बाहुभ्यामितिबाहुऽभ्याम् । पू-
ष्णी । हस्ताभ्यामितिहस्ताऽभ्याम् । आ ।

दृढे । नारि । असि । इदम् । अहम् ।
 रक्षसाम् । ग्रीवाः । अपि । कृन्तामि ।
 यवः । असि । यवय । अस्मत् । द्वेषः ।
 यवय । अरातीः । दिवे । त्वा । अन्तरि-
 क्षाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा । शुन्धन्ताम् ।
 लोकाः । पितृषदनाः । पितृसदनाइति-
 पितृऽसदनाः । पितृषदनम् । पितृसदन-
 मितिपितृऽसदनम् । असि ॥ २६ ॥

पदार्थः— (देवस्य) सर्वानन्दप्रदस्य । (त्वा) त्वां होमशिल्पा-
 ख्ययज्ञकर्त्तारम् (सवितुः) सकलोत्पादकस्येश्वरस्य (प्रसवे) यथा
 सृष्टौ तथा (अश्विनोः) प्रणापानयोः (बाहुभ्याम्) यथा बलवी-
 र्याभ्यां तथा । (पूष्णः) पुष्टिमतो वीरस्य । (हस्ताभ्याम्) यथा
 प्रबलभुजदण्डाभ्यां तथा । (आ) समन्तात् । (ददे) कृत्तामि ।
 (नारि) नराणामियं शक्तिमती स्त्री तत्संबुद्धौ । (असि) भवति ।
 (इदम्) विश्वम् । (अहम्) सभाध्यक्षः । (रक्षसाम्) दुष्टकर्म-
 कारिणां प्राणिनाम् । (ग्रीवाः) शिरांसि । (अपि) निश्चये ।
 (कृन्तामि) छिनद्मि । (यवः) मिश्रणामिश्रणकर्त्ता । (असि)
 वर्त्तसे । (यवय) श्रेष्ठैर्गुणैः सह मिश्रय दोषेभ्यश्चदूरीकारय । अत्र
 वा कृन्दसीति दृढध्यभावः । (अस्मत्) स्वेभ्यः । (द्वेषः) ईर्ष्यादि-
 दोषान् । (यवय) दूरीकारय । (अरातीः) शत्रून् । (दिवे)
 सत्यधर्मप्रकाशाय । (त्वा) त्वाम् । (अन्तरिक्षाय) आकाशे गम-
 नाय । (त्वा) त्वाम् । (पृथिव्यै) पृथिवीस्यपदार्थपुष्टये । (त्वा)

त्वाम् । (शुन्यन्ताम्) पवित्रीकुर्वतां (लोकाः) सर्वे (पितृषदनाः) यथा पितृषु ज्ञानिषु सौदन्ति तथा । (पितृषदनम्) यथा विद्या-
वंतो ज्ञानिनस्सौदन्ति यस्मिंस्तत्तथा । (असि) अस्ति । अयं मंदः ।
शत० ३ । ४ । ४ । ४- १४ व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः— हे मनुष्य यथा अहं सवितुर्देवस्य प्रसवे यथाऽ-
श्विनोर्बाहुभ्यां यथा पूष्णो हस्ताभ्यामनेकानुपकारानाददे । इदं
विश्वं संरक्ष्य रक्षसां ग्रीवा अपिहन्तामि यथा प्रदार्थान् यावयामि
तथा त्वमप्यादत्स्व यवय च यथाऽहं द्वेषोऽरातीः शत्रून् हृद्दूरी-
कारयामि तथा त्वमपि यवय हे विद्वन् यथाऽहं दिवे त्वा त्वां
तन्मन्तरिक्षाय त्वा त्वां पृथिव्यै त्वा त्वामाश्रयामि तथा सर्वे
जना आश्रयन्तां यथा पितृषदनमस्ति येन पितृषदना लोकाः
शुन्यन्ति यदहं शुन्ये तथेदं सर्वे शुन्यन्तां हे नारि त्वमप्येतत्सर्व-
मेवमेव समाचर ॥ २६ ॥

भावार्थः— अवोपमालंकारः । मनुष्यैर्यथाक्रियं यथालुक्कलं
विद्वदाश्च यं कृत्वा यन्मनुष्याय सर्वेषां शुद्धिः संग्राहनीया ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् मनुष्य जैसे मैं । (सवितुः) सब जगत् के उत्पन्न
करने और । (देवस्य) सब आनन्द के देने वाले परमेश्वर के । (प्रसवे) गत्यन्न
किये हुए संसार में । (अश्विनोः) प्राण और अपान के । (बाहुभ्याम्) बल और
वीर्य तथा । (पूष्णः) अति पुष्ट वीर के । (हस्ताभ्याम्) प्रबल प्रतापयुक्त भुज-
और दण्ड से अनेक उपकारों को । (आददे) लेता वा । (इदम्) इस जगत्
को रक्षा कर । (रक्षसाम्) दुष्टकर्म करने वाले प्राणियों के । (ग्रीवाः) शिरों
का । (अपि) (कृन्तामि) कटन ही करता हूँ तथा जैसे पदार्थों का उत्तम गु-
णों से मेल करता हूँ वैसे तू भी उपकार ले और । (यवय) उत्तम गुणों से पदा-
र्थों का मेल कर जैसे मैं । (द्वेषः) ईर्ष्या आदि दोष वा । (अरातीः) शत्रुओं
को (अस्मत्) अपने से दूर कराता हूँ वैसे तू भी । (यवय) दूर करा । हे विद्वन्
जैसे हम लोग । (दिवे) ऐश्वर्यादिगुण के प्रकाश होने केलिये (त्वा) तुझ को
(अन्तरिक्षाय) आकाश में रहने वाले पदार्थों को शोधने के लिये । (त्वा) तुझ

को । (पृथिव्यै) पृथिवी के पदार्थों की पुष्टि होने के लिये (त्वा) तुझ को सेवन
करते हैं वैसे तुम लोग भी करो जैसे । (पितृषदनं) विद्या पढ़े हुए ज्ञानी लोगों
का यह स्थान (असि) है और जिस से (पितृषदनाः) जैसे ज्ञानियों में ठहर
पवित्र होते हैं वैसे मैं शुद्ध होऊँ तथा सब मनुष्य । (शुश्रूतां) अपनी शुद्धि करें और
हे स्त्री तू भी यह सब इसी प्रकार कर ॥ २६ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाकचतुष्टोपसालंकार है । मनुष्यों की योग्य है
कि ठीक २ क्रिया क्रमपूर्वक विद्वानों का आश्रय और यज्ञ का अनुष्ठान करके
सब प्रकार से अपनी शुद्धि करें ॥ २६ ॥

उहिवसित्यस्यौतथ्यो दौर्घतसा ऋषिः । यज्ञो देवता । ब्रा-
ह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

सेवितः सभाध्यक्षोऽनुष्ठितो यज्ञश्च किं करोतीत्युपदिश्यते ॥
अच्छे प्रकार सेवन किया हुआ सभापति और अनुष्ठान किया हुआ यज्ञ
क्या करता है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उहिवं॑ स्त॒भाना॑न्तरि॒क्षं पृ॒ण ह॑स्व
पृथि॒व्यां द्यु॒तान॑स्त्वा॒ मारु॑तो मि॒नोतु॑
मि॒त्रावरु॑णौ ध्रु॒वेण॑ धर्म॒णा ॥ ब्र॒ह्मव॑नि
त्वा क्ष॒त्रव॑नि रय॒स्पोष॑वनि॒ पर्य॑हामि
ब्र॒ह्म ह॑स्व क्ष॒त्रं ह॑स्व हा॒र्यं ह॑स्व प्र॒जाव॑ह-
॑स्व ॥ २७ ॥

उत् । दि॒वं । स्त॒भान् । आ । अ॒न्तरि॑क्षम् ।
पृ॒ण । ह॑स्व । पृथि॒व्याम् । द्यु॒तानः ।
त्वा । म॒ारुत॑ । मि॒नोतु॑ । मि॒त्रावरु॑णौ ।

ध्रुवेण । धर्मणा । ब्रह्मवनीतिब्रह्मऽवनि ।
 त्वा । क्षत्रवनीतिक्षत्रऽवनि । रायस्पोष-
 वनीतिरायस्पोषऽवनि । परि । ऊहामि ।
 ब्रह्म । हुँह । क्षत्रम् । हुँह । आयुः ।
 हुँह । प्रजामितिप्रजाम् । हुँह ॥ २७ ॥

पदार्थः— (उत्) उत्कृष्टे । (दिवम्) प्रकाशम् । (स्तभा-
 न) (अन्तरिक्षम्) आकाशं तदस्यप्राणिवर्गं च । अत्र तात्स्थ्यो-
 पाधिना प्राणिनामपिग्रहणम् । (पृण) अत्रान्तर्भावविशिजर्थः ।
 (हुँह) वर्धय । (पृथिव्याम्) भूमौ । (द्युतानः) यथा दिवं सद्विद्यागुणं
 विस्तारयति तथा (त्वा) त्वाम् । (सारुतः) वायुः । (मिनोतु)
 प्रक्षिपति । (सिन्धवसुणौ) यथा प्राणापानौ तथा । (ध्रुवेण)
 निश्चलेन । (धर्मणा) धर्मेण । (ब्रह्मवनि) यथा बल विद्यासं-
 भाजितारं तथा । अत्र सर्वत्र सुपां सुलुगिति विमल्लेर्लृक् । (त्वा)
 त्वाम् । (क्षत्रवनि) क्षत्रस्य राज्यस्य संसेवयितारं तथा । (रा-
 यस्पोषवनि) यथा रायो धनसमूहस्य पोषं पुष्टिं वनंति सेवन्ते य-
 स्मात्तथा । (परि) सर्वतः । (ऊहामि) वितर्कयामि । (ब्रह्म)
 विद्या विद्वांसं वा । (हुँह) वर्धय वर्धयति वा । (क्षत्रम्) राज्यं ।
 क्षण्यते हिंस्यते नश्यते पदार्था येन सः क्षत् घातादिस्ततस्त्वायते
 रक्षतीति क्षत्रः क्षत्रियादिवीरस्तं । (हुँह) वर्धय । (आयुः) जी-
 वनम् । (हुँह) वर्धय । (प्रजाम्) उत्पादनीयाम् । (हुँह) वर्धय ।
 अयं मंत्रः । शत० ३ । ४ । ४ । ५-८ व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः— हे परमविद्वन् यथा त्वा त्वां सारुतो ध्रुवेण ध-

संज्ञा । मिनोति सिन्वावरुणौ मिनुस्तथा त्वं कृपयाऽस्त्वदर्थं दिवसु-
त्तथानान्तरिक्षं पृथग् पृथिव्यां द्युतानः सव्यखानि वंह ब्रह्म वंह
क्षत्रं वंह आयुर्वह प्रजां वंह ब्रह्मवनिं क्षत्रवनिं रायस्योषवनिं त्वा-
सहं पर्यूहासि तथा त्वां सर्वे मनुष्याः पर्यूहन्तु ॥ २७ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपसालंकाराः । हे मनुष्या यूयं
यथा जगदीश्वरः सत्यभावेन प्रार्थितः सद्विद्वांसं सेवितः सर्वान् सु-
खयति तथैवायं यज्ञो विद्यादीन् संष्ट्य सर्वान्मनुष्यादीन्प्राणिनः
सुखयतीति विजानौत ॥ २७ ॥

पदार्थः— हे परम विद्वान् जैसे । (त्वा) आप को । (मारुतः) वायु ।
(ध्रुवेण) निश्चल । (धर्मणा) धर्म से । (मिनोतु) प्रयुक्त करे (सिन्वावरुणौ)
प्राण और अपान भी धर्म से प्रयुक्त करते हैं । वैसे आप कृपा करके हम लोगों
के लिये । (दिवम्) विद्या गुणों के प्रकाश को । (उत्तमान) अज्ञान से उघाड़
देखो तथा (अन्तरिक्षम्) सब पदार्थों के अवकाश को (पृथग्) परि पूरण कीजिये
(पृथिव्याम्) भूमि पर । (द्युतानः) सद्विद्या के गुणों का विस्तार करते हुए आप
गुणों को (वंहस्त्र) बढ़ाइये । (ब्रह्म) वेद विद्या को (वंह) बढ़ाइये । (क्षत्रम्)
राज्य को बढ़ाइये (आयुः) अवस्था को । (वंह) बढ़ाइये और । (प्रजाम्) उत्पन्न हुई
प्रजा को । (वंह) वृद्धि युक्त कीजिये इसी लिये मैं । (ब्रह्मवनि) ब्रह्म विद्या को
सेवन करनेवा कराने । (क्षत्रवनि) राज्य को सेवन करने कराने । (रायस्योषवनि)
और धन समूह की पुष्टि को सेवने वा सेवन कराने वाले आप को । (पर्यूहासि)
सब प्रकार के तर्कों से निश्चय करता हूँ वैसे आप सुभ को सर्वथा सुखदायक कहजिये
और आप को सब मनुष्य तर्कों से जानें ॥ २७ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेष और वाचकलुप्तोपसालंकार हैं । हे मनुष्यो
आप लोग जो जगदीश्वर सत्य भाव से प्रार्थित और अत्युत्तम विद्वान् सेवन किया
हुआ सब को सुख देता है वैसे यह यज्ञ भी विद्या गुण को बढ़ाकर सब जीवों
को सुख देता है ज्ञय जानो ॥ २७ ॥

ध्रुवासीत्यत्यौतथ्यो दीर्घतमा ऋषिः यज्ञोदेवता । आधीजग-
ती छन्दः । निशादः स्वरः ॥

पुनस्तेन किं भविष्यतीत्युपदिश्यते ॥

फिर उस ज्ञय से क्या होता है इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

ध्रुवासिं ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नाय-
तने प्रजयां पशुभिर्भूयात् ॥ घृतेन द्या-
वापृथिवी पूर्येथामिन्द्रस्य हृदि रसि वि-
श्वजनस्य ह्याया ॥ २८ ॥

ध्रुवा । असि । ध्रुवः । अयम् । यजमानः ।
अस्मिन् । आयतनं इत्याऽयतने । प्रजये-
ति प्रजयां । पशुभिरिति पशुभिः । भूयात् ।
घृतेन । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी ।
पूर्येथाम् । इन्द्रस्य । हृदिः । असि । विश्व-
जनस्येति विश्वजनस्य । ह्याया ॥ २८ ॥

पदार्थः— (ध्रुवा) निश्चला । (असि) भवसि । (ध्रुवः)
निश्चलः । (अयम्) वक्ष्यमाणः । (यजमानः) यज्ञकर्त्ता । (अ-
स्मिन्) वर्त्तमाने यज्ञे । (आयतने) आयन्ति आगच्छन्ति प्रा-
णिना यस्मिंस्तज्जगत्तस्मिन् जगति स्थाने यज्ञे वा (प्रजया)
राज्येन सन्तानसमूहेन वा । (पशुभिः) हस्त्यश्वगवादिभिः । (भू-
यात्) (घृतेन) आज्यादिना (द्यावापृथिवी) आकाशभूमी ।

(पूर्यधाम्) (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य । (छदिः) दःखापवारकत्वेन प्रापकः प्रापिका वा । (असि) भवसि । (विश्वजनस्य) विश्वस्मिन् जगति सर्वस्य जनसमूहस्य । (छाया) दुःखछेदकाश्रयो वा । अयं संतः । शत० ३ । ४ । ४ । १६-२२ व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः— हे यज्ञानुष्ठात्रि यजमानपत्नि यथा त्वमस्मिन्नायतने जगति चस्थाने यज्ञे वा प्रजया पशुभिः सह ध्रुवासि तथाऽयं यजमानोऽपि ध्रुवोऽस्ति युवां घृतेन द्यावापृथिवी पूर्यधां पूरणे कुर्यात् इन्द्रस्य छदिरसि विश्वजनस्य छायाऽसि यत्संगेन प्राणि-समूहः सुखीभूयादज्ञात्तां तं त्वां वयं प्रशंसामः ॥ २८ ॥

भावार्थः— मनुष्यैर्याभ्यां यज्ञानुष्ठाटभ्यां यजमानतत्पत्नीभ्यां येन यज्ञेन च निश्चला विद्या सुखानि च प्राप्य दुःखानि नश्येयुस्तौ सदा सत्कर्तव्यौ यज्ञश्च सदाऽनुष्ठेयः ॥ २८ ॥

पदार्थः— हे यज्ञ करने वाले यजमान की स्त्री जैसे तू (प्रजया) राज्य वा अपने संतानों और (पशुभिः) हाथी घोड़े गाय आदि पशुओं के सहित (अस्मिन्) इस (आयतने) जगत् वा अपने स्थान वा सब के सत्कार कराने के योग्य यज्ञ में (ध्रुवा) दृढसंकल्प (असि) है वैसे (अयम्) यह (यजमानः) यज्ञ करने वाला तेरा पति यजमान भी (ध्रुवः) दृढसंकल्प है तुम दोनों (घृतेन) घृत आदि सुगंधित पदार्थों से (द्यावापृथिवी) आकाश और भूमि को (पूर्यधाम्) परिपूर्ण करो । हे यज्ञ करने वाली स्त्री तू (इन्द्रस्य) अत्यंत ऐश्वर्य की भी अपने यज्ञ से (छदिः) (असि) है अब तू और तेरा पति यह यजमान (विश्वजनस्य) संसार का (छाया) सुख छाया करने वाला (भूयात्) हो ॥ २८ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को चाहिये कि जिन यज्ञ करने वाले यजमान की पत्नी और यजमान से तथा जिस यज्ञ से दृढ विद्या और सुखों का पाकर दुःखों को छोड़ें उन का सत्कार तथा उस यज्ञ का अनुष्ठान सदा ही करते रहें ॥ २८ ॥

परित्वेत्यस्यौतथ्यो दीर्घतमा ऋषिः । ईश्वरसभाध्यक्षौदेवते ।
अनुष्टुप्कृद्ः । गान्धारः स्वरः ।

ईश्वरसभाध्यक्षाभ्यां किं किं भवितुं योग्यमित्युपदिश्यते ॥

ईश्वर और सभाध्यक्ष से क्या २ होने को योग्य है इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

परिं त्वा गिर्वणो गिरऽइमा भवन्तु वि-
श्वतः ॥ वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु
जुष्टयः ॥ २६ ॥

परिं । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भ-
वन्तु । विश्वतः । वृद्धायुमिति वृद्धऽआयुम् ।
अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ २६ ॥

पदार्थः— (परि) सर्वतः (त्वा) त्वां (गिर्वणः) गीर्भिः
स्तोतुमर्ह (गिरः) स्तुतिवाचः (इमाः) सत्कृताः (भवन्तु)
(विश्वतः) सर्वाः । अत्र प्रथमान्तात्तसिः (वृद्धायुं) वृद्धवच्चाच-
रन्तम् । क्याच्छ दसौत्युः (अनु) पञ्चाङ्गावे (वृद्धयः) वृध्यन्ते यास्ताः ।
(जुष्टाः) प्रीताः सेविता वा (भवन्तु) (जुष्टयः) जुष्यन्ते प्रीयन्ते
यास्ताः । अयं मंत्रः । शत० ३।४। ५। २४ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः— हे गिर्वण ईश्वर सभाध्यक्ष इमा सत्कृता विश्वतो
गिरस्त्वां परि परितो भवन्तु । न तत्क्षणैव किंतु वृद्धायुं त्वा-
मनु वृद्धयो जुष्टयो जुष्टाश्च भवन्तु ॥ २६ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषालङ्कारः । हे मनुष्या यथाखिलैः शु-
भगुणकर्मभिः सह वर्त्तमानो जगदीश्वरः सभापतिर्वा स्तोतुम-
र्होऽस्ति तथैव युष्माभिरपि भवितव्यम् ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे (गिरवणः) सुतियों से सुति करने योग्य ईश्वर वा सभा-
ध्यक्ष (इमाः) ये मेरी किई हुई (विश्वतः) समस्त (गिरः) सुतीं (परि) सब
प्रकार से (भवन्तु) हों और उसी समय की ही न हों किन्तु (वृद्धायुं) वृद्धों के
समान आचरण करने वाले आपके (अनु) पश्चात् (वृद्धयः) अत्यन्त बढ़ती हुई
और (जुष्टयः) प्रीति करने योग्य (जुष्टाः) प्यारी हों ॥ २८ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में शेषालङ्कार है । हे मनुष्यो जैसे संपूर्ण उत्तम
गुण कर्मों के साथ वर्तमान जगदीश्वर और सभापति सुति करने योग्य हैं वैसेही
तुम लोगों को भी होना चाहिये ॥ २८ ॥

इन्द्रस्येत्यस्य सधुच्छन्दादृषिः । ईश्वरसभाध्यक्षौ देवते । आर्च्यु-
ष्णिक्छन्दः ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तौ कथंभूतावित्युपदिश्यते ॥
फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

इन्द्रस्य सूर्यस्यैन्द्रस्य ध्रुवोऽसि ऐन्द्रमसि
वैश्वदेवमसि ॥ ३३ ॥

इन्द्रस्य । सूर्यः । असि । इन्द्रस्य । ध्रुवः ।
असि । ऐन्द्रम् । असि । वैश्वदेवमिति-
वैश्वदेवम् । असि ॥ ३० ॥

पदार्थः— (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य । (सूर्यः) यः सौवयति सह-
योजयति सः (असि) भवसि । (इन्द्रस्य) सूर्यादिराज्यस्य वा (ध्रुवः)
निश्चलो निश्चलकर्त्ता । (असि) (ऐन्द्रम्) इन्द्रस्य परमैश्वर्यस्ये-
दमधिकरणम् । (असि) (वैश्वदेवम्) यथा विश्वेषान्देवानासि-
दमन्तरिक्षमधिकरणं तथा (असि) अयं मंत्रः । शत० ३ । ४ ।
५ । २५-२६ । व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर वा सभाध्यक्ष यथा वैश्वदेवमन्तरिक्ष-
मस्ति तथा त्वमैन्द्रं परमैश्वर्यस्याधिकरणमसि । अतएव सर्वेषाम-
स्मदादीनामिन्द्रस्य परमैश्वर्यस्य सूरसि इन्द्रस्य सूर्यादिलोकस्य
राज्यस्य वा भुवोऽसि ॥ ३० ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषोपमालङ्कारः । यथा सकलैश्वर्याधिष्ठा-
नमौश्वरोऽस्ति तथा सभाध्यक्षादिभिरपि भवितव्यम् ॥ ३० ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर वा सभाध्यक्ष जैसे (वैश्वदेवम्) समस्त प-
दार्थों का निवासस्थान अन्तरिक्ष है वैसे आप (ऐन्द्रं) सब का आधार हैं इसी
से हम लोगों को (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य का । (सूः) संयोग करने वाले । (असि)
हैं और (इन्द्रस्य) सूर्य आदि लोक वा राज्य का । (भुवः) निखल करने
वाले । (असि) हैं ॥ ३० ॥

भावार्थः— इस मंत्र में श्लेष और उपमालङ्कार है ! जैसे सकल ऐश्व-
र्य का देने वाला जगदीश्वर है वैसे सभाध्यक्षादि मनुष्यों को भी होना चाहिये ॥ ३० ॥

विभूरसोत्यस्य मधुच्छदा ऋषिः । अग्निदेवता । विराडार्थ-
नुष्टुप्छन्दः गांधारः स्वरः । पुनस्तौ कथंभूतावित्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

विभूरसि प्रवाहणो वह्निरसि हव्यवा-
हनः ॥ प्रवात्रोऽसि प्रचेतास्तुथीऽसि वि-
प्रवेदाः ॥ ३१ ॥

विभूरिति विभूः । असि । प्रवाहणः ।
प्रवाहन इति प्रवाहनः । वह्निः । असि ।

हव्यवाहनोऽइति हव्योऽवाहनः । श्वात्रः ।
 असि । प्रचेता इति प्रचेता । तुयः । असि ।
 विश्ववेदा इति विश्ववेदाः ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(विभूः) यथा व्यापक आकाशो वैभवयुक्तो राजा
 वा । (असि) (प्रवाहणः) यथा वायुर्महानदो वा तथा । (वक्त्रिः)
 वोढा । (असि) (हव्यवाहनः) यथाऽग्निर्हव्यानि वहति तथा ।
 (श्वात्रः) ज्ञानवान् । श्वात्रतीति गतिकर्मसु पठितम् । निघं० २ ।
 २४ । (असि) । (प्रचेताः) यथा प्राणः प्रचेतयति तथा । (तुयः)
 ज्ञानवर्धकः । (असि) (विश्ववेदाः) यथा सूत्रात्मा पवनस्तथा ।
 अयं संतः । शत० व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः— हे जगदीश्वर वा विद्वन् यत्तात्त्वं यथाऽऽकाशो वै-
 भवयुक्ते राजा वा तथा विभूरसि यथा वायुर्महानदो वा तथा प्रवा-
 हणोऽसि यथा वक्त्रिस्तथा हव्यवाहनोऽसि यथा प्राणस्तथा प्रचेता
 श्वात्रोऽसि यथा सूत्रात्मा पवनस्तथा विश्ववेदास्तुयश्चासि तस्मात्
 सत्कर्त्तव्योऽसीति वयं विजानीमः ॥ ३१ ॥

भावार्थः— अत्र श्लेषोपसालंकाराः । न सर्वैर्मनुष्यैरौश्वर-
 विद्गोः सत्कारः कदापि त्यक्तव्यो नैतयोः प्राप्या विना कस्यचि-
 द्विद्यासुखलाभो भवितुमर्हति तस्मात्तौ सर्वथा वेद्यौ स्तः ॥ ३१ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर वा विद्वन् जिससे आप जैसे व्यापक आकाश
 और ऐश्वर्य युक्त राजा होता है वैसे (विभूः) व्यापक और ऐश्वर्य युक्त । (असि)
 हैं (वक्त्रिः) जैसे होम किये हुए पदार्थों को योग्य स्थान में पहुंचाने वाला
 अग्नि है वैसे । (हव्यवाहनः) हवन करने के योग्य पदार्थों को संपादन करने
 वाले । (असि) हैं जैसे जीवों में प्राण है वैसे । (प्रचेताः) चेत करने वाले ।

(श्वात्रः) विद्वान् । (असि) हैं जैसे सूत्रात्मा पवन सब में व्याप्त है वैसे । (विश्व-
वेदाः) विश्व की जानने (तुयः) ज्ञान को बढ़ाने वाले । (असि) हैं इस से
आप सत्कार करने योग्य हैं ऐसा हम लोग जानते हैं ॥ ३१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेष और उपमा लंकार हैं । सब मनुष्यों की उचित
है कि ईश्वर और विद्वान् का सत्कार करना कभी न छोड़ें क्योंकि अन्य किसी से विद्या
और सुख का लाभ नहीं हो सकता है इस लिये इन को जानें ॥ ३२ ॥

उशिगसीत्यस्य सधच्छन्दा ऋषिः । अग्निदेवता । खराद्वा-
ह्यो विष्टुप् छन्दः । धैवतः खरः । पुनस्तौ कौहशावित्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उशिगंसि क्विरङ्घारिरसि बम्भारि-
रवस्यूरसि दुवस्वाञ्छुन्ध्यूरसि मार्ज-
लीयः ॥ सम्राडसि कृशानुः परिषद्योऽसि
पवमानो नभोऽसि प्रतक्का मृष्टोऽसि ह-
व्यसूदनस्तृतधामासि स्वर्ज्योतिः ॥ ३२ ॥

उशिक् । असि । क्विः । अङ्घारिः । असि ।
बम्भारिः । अवस्यूः । असि । दुवस्वान् ।
शुन्ध्यूः । असि । मार्जालीयः । सम्राडि-
तिसम्राट् । असि । कृशानुः । परिषद्य-
इतिपरिषद्यः । असि । पवमानः । नभः ।
असि । प्रतक्केतिप्रतक्का । मृष्टः । असि ।

हव्यसूदनऽइति हव्यऽसूदनः । ऋतधामेत्यु-
तऽधामा । असि । स्वर्ज्योतिरिति स्वऽ-
ज्योतिः ॥ ३२ ॥

पदार्थः— (उशिक्) क्रांतिमान् । (असि) (कविः) क्रां-
तप्रज्ञः क्रांतदर्शनो वा । (अंवारिः) अंशस्य कुटिलगादिना जी-
वस्यारिः शत्रुः । (असि) । (वंभारिः) वंशस्यारिः । अत्र वर्णव्यत्य-
येन धस्य भः (अवस्यूः) योऽवसूयति तारादितंतून् संतानयति
येन वा सः । (असि) । (दुवस्वान्) दुवः प्रशस्तं परिचरणं विद्यते
यस्य सः । (शुन्ध्यूः) शुद्धः । (असि) । (मार्जालीयः) शोधकः । स्या-
च्चतिमृजेरालच् वालजलीयच् । ८० १ । ११५ अनेन सूत्रेणा-
लसृजूपुडौ इत्यस्मादालीयच् प्रत्ययः । (संनाट्) यथा सम्यग्राकते
तथा । (असि) । (कशानुः) तनूकर्त्ता । (परिषदाः) परिषदि
भवः । (असि) (पवमानः) पवित्रकारकः । (नभः) यो नभते
हन्ति परमदार्थं हर्तुं सः । नभतइति वधक्रमेण पठितम् । नि-
घं० २ । १६ (असि) । (प्रतक्का) यथा प्रतकति प्रकर्षेण हर्षतोति ।
अत्र न्येभ्योपि दृश्यंतइति वनिप् तथा । (मृष्टः) यो मर्षति मार्षयति
वा । (असि) । (हव्यसूदनः) यथा हव्यानि सूदते तथा । (ऋत-
धामा) यथा सत्यं कारणं जलं वा दधाति तथा । (असि) ।
(स्वर्ज्योतिः) यथा स्वरंतरिक्षलोकसमूहं द्योतते तथा ॥ ३२ ॥

अन्वयः— हे भगवन् यतस्त्वकुशिगसंघारिः कविरसि वम्भा-
रिरवस्यूरसि दुवस्वान् शुन्ध्यूर्मार्जालीयोऽसि पवमानः परिषदो-
ऽसि यथा प्रतक्का तथान्तरिक्षप्रकाशको नभोऽसि यथा हव्यसू-
दनस्तथा मृष्टोऽसि यथा स्वर्ज्योतिर्ऋतधामाऽसि तथा सत्यस्यायी
वर्त्तसे तथैव तत्तद्गुणेन प्रतिज्ञो भवान् सर्वैरुपासनो योऽस्तीति वि-

जानौम ॥ ३२ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । येन जगदीश्वरेण यादृग्गुणं जगन्निर्मितं तादृग्गुणेन प्रसिद्धः स सर्वैर्मनुष्यैरुपासनीयः ॥ ३२ ॥

पदार्थः— हे जगदीश्वर जिस कारण आप (उशिक्) कान्तिमान् (असि) हैं (अंधारिः) खोटे चलन वाले जीवों के शत्रु वा (कविः) क्रान्तप्रज्ञ (असि) हैं (बन्धारिः) बंधन के शत्रु वा (अवस्यूः) तारादितन्तुओं के विस्तार करने वाले (असि) हैं (दुवस्वान्) प्रशंसनीय सेवा युक्त स्वयं (शुन्ध्यूः) शुद्ध (असि) हैं (मार्जालीयः) सब को शोधने वाले (संभ्राट्) और अच्छे प्रकार प्रकाशमान (असि) हैं (कृशानुः) पदार्थों को अतिसूक्ष्म (पवमानः) पवित्र और (परिषयः) सभा में कल्याण करने वाले (असि) हैं जैसे (प्रतक्ता) हर्षित और (नभः) दूसरे के पदार्थ हरलेने वालों को मारने वाले (असि) हैं (हव्यसूदनः) जैसे हीम के द्रव्य को यथा योग्य व्यवहार में लाने वाले और (मृष्टः) सुख दुःख को सहन करने और कराने वाले (असि) हैं जैसे (स्रज्योतिः) अंतरिक्ष को प्रकाश करने वाले और (ऋतधामा) सत्यधाम युक्त (असि) हैं वैसेही उक्त गुणों से प्रसिद्ध आप सब मनुष्यों को उपासना करने योग्य हैं ऐसा हमलोग जानते हैं ॥ ३२ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालङ्कार है । जिस परमेश्वर ने समस्त गुण वाले जगत् को रचा है उन्ही गुणों से प्रसिद्ध उसकी उपासना सब मनुष्यों को करनी चाहिये ॥ ३२ ॥

समुद्रोऽसीत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निदेवता । ब्राह्मी पङ्क्ति-
श्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

पुनर्यथेश्वरो वर्त्तते तथा विद्वद्भिरपि भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर जैसा ईश्वर है वैसा विद्वानों को भी होना अवश्य है

इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

समुद्रोऽसि विश्वव्यं चाञ्जोऽस्येकंप्राद-
हिरसि बुध्न्यो वागस्यैव द्रमसि सदोस्यु-

तस्य द्वारौ मा मा सं ताप्तमध्वनामध्व-
पते प्र मा तिर स्वस्ति मेऽस्मिन्पृथि
देवयाने भूयात् ॥ ३३ ॥

समुद्रः । असि । विश्वव्यचाऽइति विश्व-
व्यचाः । अजः । असि । एकपादित्येकपा-
त् । अहिः । असि । बुध्न्यः । वाक् । असि ।
ऐन्द्रम् । असि । सदः । असि । ऋतस्य । द्वारौ ।
मा । मा । सम् । ताप्तम् । अध्वनाम् ।
अध्वपतऽइत्यध्वपते । प्र । मा । तिर । स्व-
स्ति । मे । अस्मिन् । पृथि । देवयानऽइ-
ति देवयाने । भूयात् ॥ ३३ ॥

पदार्थः — (समुद्रः) समुद्रवन्ति भूतानि यस्मात् सः ।
(असि) । (विश्वव्यचाः) यथा विश्वस्मिन् व्यचो व्याप्तिर्यस्यास्ति
तथा । (अजः) यः कदाचिन्न जायते । (असि) (एकपात्)
एकस्मिन् पादे विश्वं यस्यास्ति । (अहिः) समस्तविद्यासु व्याप-
नशीलः । (असि) (बुध्नः) बुध्नेऽन्तरिक्षे भवः । बुध्नमन्तरिक्षं भ-
वति । निरु० १० । ४४ (वाक्) यथा वक्ति सा । (असि) (ऐन्द्रम्)
परमैश्वर्यस्येदम् । (असि) (सदः) सौदंति यस्मिंस्तत् । (असि)
(ऋतस्य) सत्यस्य कारणस्य व्यवहारस्य वा । (द्वारौ) वाह्याभ्य-

ता (त ध) स य
रु त य
ति द ण

न्तरस्ये सुखे । (मा) साम् । (मा) निषेधे (सम्) सम्यगर्थे ।
 (ताप्तम्) तपेः । अत्र लिङ्गार्थे लुङ् । (अध्वनाम्) यथा विद्या-
 धर्मशिल्पमार्गाणाम् । (अध्वपते) धर्मव्यवहारमार्गपालयितः ।
 (प्र) प्रकृष्टार्थे । (मा) साम् । (तिर) तारय । (स्वस्ति) सुख-
 म् । (मे) मम । (अस्मिन्) प्रत्यक्षे । (पथि) मार्गे । (देवयाने)
 यथा विदुषां गमनागमनाधिकरणे तथा । (भूयात्) भवतु ॥ ३३ ॥

अन्वयः— यथेश्वरः समुद्रो विश्वव्यचा अस्ति स एकपा-
 दजोऽस्ति अहिर्बुध्न्योऽसि हे अध्वपते यथैद्रसदोऽस्ति यथा स ऋ-
 तस्य द्वारौ न संतापयति तथा मा संतापयेः । यथा चास्मिन् देव-
 याने पथि स्वस्ति भूयात्तथा त्वं सततं प्रयतस्व ॥ ३३ ॥

भावार्थः— अवोपमालङ्कारः । यथा कृपायमाण ईश्वरोऽ-
 स्मिन् संसारे सर्वेषां जीवानां शिक्षादिकर्मसु प्रवर्तते तथा विद्व-
 द्विरपि वर्त्तितव्यम् । यथेश्वरस्य जगत्कारणस्य जीवानां वा ऽनादि-
 त्वाज्जन्मराहित्येनाविनाशित्वं वर्त्तते तथा स्वस्य बोध्यं यथा परमे-
 श्वरस्य कृपोपासनादृष्टिविद्यापुरुषार्थैः सहैव वर्त्तमानानां मनुष्या-
 णां विद्वन्मार्गप्राप्तिस्तत्र सुखं च जायते तथा नेतरेषामिति ॥ ३३ ॥

पदार्थः— जैसे परमेश्वर । (समुद्रः) सब प्राणियों का गमनागमन
 कराने हारा । (विश्वव्यचाः) जगत् में व्यापक और (अजः) अजन्मा । (असि)
 है । (एकपात्) जिस के एकपाद में विश्व है । (अहिः) वा व्यापनशील । (बुध्न्यः)
 तथा अन्तरिक्ष में होने वाला (असि) है और (वाक्) वाणीरूप । (असि)
 है । (ऐन्द्रं) परमेश्वर्य का (सदः) स्थानरूप है और (ऋतस्य) सत्य के (द्वारौ)
 सुखों को । (मासंताप्तम्) संताप कराने वाला नहीं है । (अध्वपते) हे धर्म
 व्यवहार के मार्गको पालन करने हारो विद्वानो वैसे तुम भी संतापन करो । हे
 ईश्वर (मा) मुझ को (अध्वनाम्) धर्मशिल्प के मार्ग से (प्रतिर) पार कीजिये
 और (मे) मेरे (अस्मिन्) इस । (देवयाने) विद्वानों के जाने आने योग्य (पथि)
 मार्ग में जैसे (स्वस्ति) सुख । (भूयात्) हो । वैसे अनुग्रह कीजिये ॥ ३३ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालंकार है । ईश्वर वा जगत् के कारण

रूप जीव को अनादित्व होने वा जन्म न होने से अविनाशियन है परमेश्वर की कृपा उपसना सृष्टि की विद्या वा अपने पुरुषार्थ के साथ वर्तमान हुए मनुष्यों को विद्वानों के मार्ग की प्राप्ति और उस में सुख होता है और आलसी मनुष्यों को नहीं होता ॥ ३३ ॥

मित्रस्येत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निदेवता । खराष्ट्वाह्नी बृह-
तो छन्दः मध्यमः स्वरः । पुनर्विद्वांसः कौटशाः सन्तीत्यप्रदिश्यते ॥
फिर विद्वान् कैसे हैं इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

मित्रस्यमाचक्षुषेक्षध्वमग्नयः सगराः स-
गरास्थु सगरेण नाम्ना रौद्रेणानीकेन
प्रातमाग्नयः पिपृत माग्नयो गोप्रायत
मा नमो वोऽस्तु मा माहिं सिष्ट ॥ ३४ ॥
मित्रस्य । मा । चक्षुषा । ईक्षध्वम् । अग्न-
यः । सगराः । सगराः । स्थु । सगरेण ।
नाम्ना । रौद्रेण । अनीकेन । प्रात । मा ।
अग्नयः । पिपृत । अग्नयः । गोप्रायत । मा ।
नमः । वः । अस्तु । मा । मा । हिं सिष्ट ॥ ३४ ॥

पदार्थः— (मित्रस्य) सुहृदः । (मा) माम् । (चक्षुषा)
दृष्ट्या । ईक्षध्वम्) संप्रेक्षध्वम् । (अग्नयः) नेतारो नयन्ति श्रे-
ष्ठान् पदार्थान् । (सगराः) सगरोऽन्तरिक्षमवकाशा येषान्ते ।
अर्शआदित्वादच् । (सगराः) सगरोन्तरिक्षं विद्योपदेशावका-
शा येषां ते (स्य) भवत । (सगरेण) अन्तरिक्षेण सह । (नाम्ना)

प्रसिद्ध्या । (रौद्रेण) शत्रुरोदयितृणां मिदं तेन । (अनीकेन)
सैन्येन । (पात) रक्षत (मा) माम् । (अग्नयः) ज्ञानवन्तः ।
(पिष्टत (विद्यागुणैः पूर्णान् कुरुत (मा) माम् । (अग्नयः)
सभाध्यक्षादयः (गोपायत) पालयत (मा) माम् । (नमः) नम-
स्कारः । (वः) युष्मभ्यम् । (अस्तु) भवतु (मा) निषेधे । (मा)
माम् । (हिंसिष्ट) (॥ ३४ ॥

अन्वयः— हे विद्वांसः सगरा अग्नयो यूयं मां मित्रस्य चक्षु-
षेक्षध्वम् यूयं सगराः स्य । हे अग्नयः सगरेण रौद्रेण नाम्ना नीकेन
मां पात मां गोपायत मां मा हिंसिष्टैतदर्थं वायुष्मभ्यं नमोऽस्तु ॥ ३४ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा विद्यादा-
नेन विद्वांसः सर्वान् मनुष्यान् सुखयन्ति तथैतान् कार्येषु विद्यो-
पयुक्ताः सन्तोऽध्येतारोऽपि सुखयन्तु ॥ ३४ ॥

पदार्थः— हे (सगराः) अन्तरिक्ष अवकाश युक्त (अग्नयः) अच्छे २
पदार्थों को प्राप्त करने वाले विद्वान् लोगो तुम (मा) मुझको (मित्रस्य) मित्र
की दृष्टि से (ईक्षध्वम्) देखिये आप (सगराः) विद्योपदेश अवकाश युक्त (स्य)
हजिये और जैसे आप (अग्नयः) संसाधित विद्युतादि अग्नियों की रक्षा करते
हैं वैसे (सगरेण) अंतरिक्ष के साथ वर्तमान (रौद्रेण) शत्रुओं को रोदन करा-
ने वाली (नाम्ना) प्रसिद्ध (अनीकेन) सेना से (मा) मुझे (पात) पालिये
(अग्नयः) जैसे ज्ञानी लोग सब प्रकार सब को सुखदेते हैं वैसे (पिष्टत) सुखों
से पूरण कीजिये (गोपायत और सब ओर से पालन कीजिये और कभी (मा)
मुझ को (मा हिंसिष्ट) नष्ट मत कीजिये (वः) इससे आप के लिये (मे) मेरा
(नमः) नमस्कार (अस्तु) हो ॥ ३४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे विद्यादेने से वि-
द्वान् लोग सब मनुष्यों को सुखी करते हैं वैसे इन विद्वानों को कार्यों के करने में
चतुर और विद्या युक्त होकर विद्यार्थी लोग सेवा से सुखी करें ॥ ३४ ॥

ज्योतिरसीत्यस्य सधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निदेवता । निचृद्वाह्मी
पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥ ईन्दुरः कौहश इत्युपदिश्यते ॥

ईश्वर कैसा है यह अगले मंत्र में कहा है ॥

ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषान्देवा-
नां समित् त्वं सोम तनूकृद्भ्यो द्वे-
षाभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वरूथ-
ं स्वाहा ॥ जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेतु
स्वाहा ॥ ३५

ज्योतिः । असि । विश्वरूपमिति विश्व-
रूपम् । विश्वेषाम् । देवानाम् । समिदि-
तिसमृद्धत् । त्वम् । सोम । तनूकृद्भ्योऽ-
इतितनूकृत्भ्यः । द्वेषाभ्योऽइति द्वेषः ।
अन्यकृतेभ्योऽइत्यन्यकृतेभ्यः । उरु । यन्ता ।
असि । वरूथम् । स्वाहा । जुषाणः । अ-
प्तुः । आज्यस्य । वेतु । स्वाहा ॥ ३५ ॥

पदार्थः— (ज्योतिः) सर्वप्रकाशकः (असि) (विश्वरूपम्)
यथा सर्व रूपं यस्मिंस्तथा (विश्वेषाम्) अखिलानाम् (देवानाम्)
विदुषां (समित्) यथा सम्यगिध्यते तथा (त्वम्) (सोम) ऐ-
श्वर्यप्रद (तनूकृद्भ्यः) यथा विस्तारकारिभ्यस्तथा (द्वेषाभ्यः)
यथा द्विषन्ति तेभ्यस्तथा (अन्यकृतेभ्यः) यथाऽन्यैर्यानि क्रियन्ते

तेभ्यः (उरु) बहु (यन्ता) नियमकर्त्ता (असि) (वरूथम्)
वर्त्तुमहं गृहम् । वरूथमिति गृहनामसु पठितम् निर्घ० ३ । ४
(स्वाहा) वाचम् (जुषाणः) प्रीतः (अमुः) व्यापकः (आज्यस्य)
विज्ञानस्य (वेतु) जानातु (स्वाहा) वाचा । अयं मन्त्रः शत०
३ । ५ । २ । ६८ व्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः— हे सोम यथा त्वं विश्वेषां देवानां विश्वरूपं ज्योतिः
समिदसि तनूकदुभ्यो द्वेषाभ्योऽन्यकृतेभ्यश्च यन्तासि तथोरु वरूथं
स्वाहापुंराज्यस्य जुषाणः सन् मनुष्यः स्वाहा वेतु ॥ ३५ ॥

भावार्थः— यस्मात्परमेश्वरः सर्वेषां लोकानां नियन्तास्ति त-
स्मादेते नियमेषु चलन्ति ॥ ३५ ॥

पदार्थः— हे (सोम) ऐश्वर्य देने वाले जगदीश्वर आप (विश्वेषाम्)
सब (देवानाम्) विद्वानों के (विश्वरूपम्) सब रूप युक्त (ज्योतिः) सब के प्रकाश
करने वाले (समित्) अच्छे प्रकाशित (असि) हैं (तनूकदुभ्यः) शरीरों को संपादन
करने (द्वेषाभ्यः) और द्वेष करने वाले जीवों तथा (अन्यकृतेभ्यः) अन्य मनुष्यों
के किये हुए दुष्टकर्मों से (यन्ता) नियम करने वाले (असि) हैं उनसे (उरु)
बहुत (वरूथम्) उत्तम गृह (स्वाहा) वाणी (अमुः) व्यापक (आज्यस्य) वि-
ज्ञान को (जुषाणः) सेवन करता हुआ मनुष्य (स्वाहा) वेद वाणी को (वेतु) जाने ॥ ३५ ॥

भावार्थः— जिस से परमेश्वर सब लोकों का नियम करने वाला है इस
से ये नियम में चलते हैं ॥ ३५ ॥

अग्नेनयेत्यस्यागस्त्यऋषिः । अग्निदेवता । निचृदार्षीचिष्टुप्ल-
न्दः । धैवतः स्वरः ॥ पुनरीश्वरः किमर्थः प्रार्थनीय इत्युपदिश्यते ॥

फिर ईश्वर की प्रार्थना किसलिये करनी चाहिये इस विषय
का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि

देव वयुनानि विद्वान् ॥ युयोद्ध्यस्म-
ज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नमऽउक्तिं
विधेम ॥ ३६ ॥

अग्ने । नय । सुपथेति सुपथा । राये ।
अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि ।
विद्वान् । युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् ।
एनः । भूयिष्ठाम् । ते । नमऽउक्तिमिति न-
मऽउक्तिम् । विधेम ॥ ३६ ॥

पदार्थः— (अग्ने) सर्वनेतः परमात्मन् (नय) प्रापय (सुपथा)
यथा सुकृतः शोभनेन धर्म्यमार्गेण गच्छन्ति तथा (राये) परम-
श्रीभोक्षसुखप्राप्तये (अस्मान्) अभ्युदयनिःश्रेयससुखस्पृहावतः
(विश्वानि) सर्वाणि (देव) सर्वानन्दप्रापक सर्वजगत्प्रकाशक
(वयुनानि) प्रशस्तानि कर्माणि प्रजाश्च । वयुनमिति प्रशस्यनामसु
पठितम् । निघं० । प्रजानामसु च । निघं० । ३ । ६ । वयुनं वेतेः का-
न्तिर्वा प्रज्ञावा निरु० ५ । १४ । वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रजा-
नन् निरु० ८ । २० (विद्वान्) यः सर्वं वेत्ति सः (युयोधि) दूरी-
कुरु । अत्र बहुलं कृद्सीति शपः श्लः (अस्मत्) अस्माकं सका-
शात् (जुहुराणम्) कुटिलम् (एनः) दुःखफलं पापं (भूयिष्ठाम्)
बहुतसाम् (ते) तव (नमऽउक्तिम्) यथा नमोभिरुक्तिं विदधति तथा
(विधेम) वदेम । अयं मंत्रः । शत० ३ । ५ । २ । ११ व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः— हे अग्ने देव जगदीश्वर विद्वांस्त्वं यथा सुकृतो राये

सुप्रथा विश्वानि वयुनानि प्राप्नुवन्ति तथास्मान्नय जुहाराणमेनो-
स्मद्युयोधि वयं ते तव भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेम ॥ ३६ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालंकारः । यथा प्रेम्णोपासितः सन्
जगद्दीश्वरो जीवान् दुष्टमार्गाद्विद्योज्य धर्ममार्गे स्थापयित्वैहिक-
पारमार्थिकसुखानि तत्तत्कर्मानुसारेण ददाति तथा न्यायाधी-
श्वरपि विधेयम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः— हे (अग्ने) सब को अच्छे मार्ग में पहुँचाने (देव) और सब
आनंदों को देने वाले (विद्वान्) समस्त विद्यान्वित जगद्दीश्वर आप कृपा से (राये)
मोक्ष रूप उत्तम धन के लिये (सुप्रथा) जैसे धार्मिक जन उत्तम मार्ग से (विश्वानि)
समस्त (वयुनानि) उत्तम कर्म विज्ञान वा प्रजा को प्राप्त होते हैं वैसे (अस्मान्)
हम लोगों को (नय) प्राप्त कौजिये और (जुहाराणम्) कुटिल (एनः) दुःख फलरूपी
पाप को (अस्मत्) हम लोगों से (युयोधि) दूर कौजिये हम लोग (ते) आप की
(भूयिष्ठां) अत्यंत (नमउक्तिम्) नमस्कार रूपवाणी को (विधेम) कहते हैं ॥ ३६ ॥

भावार्थः— अत्रोपमा० जैसे सत्य प्रेम से उपासना किया हुआ परमे-
श्वर जीवों को दुष्ट मार्गों से अलग और धर्म मार्ग में स्थापन करके इस लोक के
सुखों को उनके कर्मानुसार देता है वैसेही न्याय करने हारे भी किया करें ॥ ३६ ॥

अयन्नदृत्यस्यागस्त्य ऋषिः । अग्निदेवता । आर्षीत्रिष्टुप् छन्दः ।
धैवतःस्वरः । पुनःशूरगुणाउपदिश्यंते ॥

फिर ईश्वर की उपासना करने हारे शूरवीर के गुणों का उपदेश किया है ॥

अयन्नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पु-
रऽएतु प्रभिन्दन् ॥ अयं वाजाज्जयतु
वाजसतावयथंश्चूँ १ । ऽजयतु जर्हृषाणः
स्वाहा ॥ ३७ ॥

अयम् । नः । अग्निः । वारिवः कृणोतु ।
 अयम् । मृधः । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्निति-
 प्रभिन्दन् । अयम् । वाजान् । जयतु ।
 वाजसाताविति वाजसातौ । अयम् । श-
 व्रून् । जयतु । जर्हृषाणः । स्वाहा ॥ ३७ ॥

पदार्थः— (अयम्) परमेश्वरोपासको जनः । (नः) अस्माकं
 प्रजास्थानां जीवानां (अग्निः) स्वयं प्रकाशमानोऽग्निरिव पापिनां
 दग्धा (वारिवः) भृशं रक्षणं (कृणोतु) करोतु (अयं) युङ्कुशलः (मृधः)
 कुत्सितान् (पुरः) पुरस्तात् (एतु) गच्छतु (प्रभिन्दन्) यथा
 शत्रुदलं विदारयंस्तथा (अयं) वीराणां प्रहर्षकः (वाजान्) सं-
 ग्रामान् (वाजसातौ) यथा संग्रामे तथा (अयं) विजयप्रापकः
 (श्वरून्) अरून् (जयतु) (जर्हृषाणः) अतिशयेन हृष्टः (स्वाहा)
 शोभनां वाचं वदन् सन् । अयं मंत्रः शत० ३।५।१।१२ व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

अन्वयः— अयमग्निः परमेश्वरोपासको जनो नो वारिवः कृ-
 णोतु यथा कश्चिद्वीरः वाजसातौ मृधः शत्रून् पुरएति तथायं
 यथा च कश्चिद्वीरो मृधः शत्रून् प्रभिन्दन् वाजान् जयति पुरएतु
 तथाऽयं जर्हृषाणः स्वाहा शोभनां वाचं वदन् जयतु ॥ ३७ ॥

भावार्थः— ये परेशोपासनां न विदधते नैव तेषां सर्वत्र विज-
 यो जायते ये सुशिक्षितान् वीरान् सत्कृत्य सेनां न रक्षन्ति तेषां
 सर्वत्र पराजयो भवति तस्मादेतद्वयं मनुष्यैः सदानुष्ठेयमिति ॥ ३७ ॥

पदार्थः— यह (अग्निः) परमेश्वर का उपासक जन (नः) हम प्रजास्थ जीवीं
 की (वारिवः) निरंतर रक्षा (कृणोतु) करे । जैसे कोई वीर पुरुष अपनी सेना की लेकर

संग्राम में निन्दित दुष्ट वैरियों को पहिलेही जाघेरता है वैसे (अयं) यह युद्ध करने में कुशल सेनापति (वाजसातो) संग्राम में दुष्ट शत्रुओं को (पुरः) पहिलेही (एतु) जा घेरे। और जैसे (अयं) यह वीरों को हर्ष देने वाला सेनापति दुष्ट शत्रुओं को (प्रभिन्दन्) छिन्न भिन्न करता हुआ (वाजान्) संग्रामों को (जयतु) जीते (अयं) यह विजय कराने वाला सेनापति (जर्ह्मषाणः) निरंतर प्रसन्न हो कर (स्वाहा) युद्ध के प्रबंध की श्रेष्ठ बोलियों को बोलता हुआ (जयतु) अच्छी तरह जीते ॥ ३७ ॥

भावार्थः— जो लोग परमेश्वर की उपासना नहीं करते हैं उनका विजय सर्वत्र नहीं होता जो अच्छी शिक्षा देकर शूरवीर पुरुषों का सत्कार करके सेना नहीं रखते हैं उनका सब जगह सहज में पराजय हो जाता है इस से मनुष्यों को चाहिये कि दो प्रबंध अर्थात् एक तो परमेश्वर की उपासना और दूसरा वीरों की रक्षा सदा करते रहें ॥ ३७ ॥

उरुविष्णुर्वित्यस्यागस्त्य ऋषिः । विष्णुर्देवता । भुरिगार्घ्यं नुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः । पुनस्तौ कौटशावित्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे हैं यह उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उरुविष्णो विक्रमस्वो रुक्षग्राय नस्कृ-
धि ॥ घृतं घृतयोने पिब प्रप्रयुक्ष पंतितिर-
स्वाहा ॥ ३८ ॥

उरु । विष्णोऽइति विष्णो । वि । क्रमस्व ।
उरु । क्षग्राय । नः । कधि । घृतम् । घृतयो-
ने इति घृतयोने । पिब । प्रप्रेति प्रऽप्र । युक्ष
पंतिति मितियुक्षऽपंतिम् । तिरु । स्वाहा ॥ ३८ ॥

पदार्थः— (उरु) बहु (विष्णो) यथा सर्वव्यापकेश्वरः
 सर्वं जगन्निर्मातुं तथा (विक्रमस्व) गच्छ (उरु) बहु (क्षयाय)
 निवासरथाय गृहाय विज्ञानादिप्राप्तये वा (नः) अस्मान् (कृधि)
 कुरु (घृतं) आज्यं (घृतयोनि) यथा घृतयोनिरग्निस्तथ तत्सम्बुद्धौ
 (पिव) (प्रप्र) प्रकृष्टार्थं (यज्ञपतिं) यथा होत्रादयो यज्ञपतिं
 रक्षन्तो यतन्ते तथा (तिर) स्रवस्व (स्वाहा) यज्ञक्रियायाः ।
 अयं मंत्रः । शत० ३।५। २। १५ व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

अन्वयः— यथा विष्णुर्विक्रमते तथोरु विक्रमस्व नः क्षयाय
 उरु कृधि हे घृतयोनि यथाग्निराज्यं पिबति तथा त्वं घृतं प्रप्रपिव
 यथा च ऋत्विगादयो यज्ञपतिं संरक्ष्य दुःखं तरंति तथा त्वं स्वाहा
 वाचं वदन् सन् विजयेन यज्ञेन यज्ञं प्रप्रतिर ॥ ३८ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालं० यथा परमेश्वरो व्यापकत्वात्सर्वं
 जगद्रचितुं रक्षितुं समर्थः सर्वान् सुखयति तथानन्दयितव्यम् यथा
 चाग्निरन्धनानि प्रदहति तथा शत्रवः प्रदग्धव्या यथा होत्रादयो
 धार्मिकं यज्ञपतिं प्राप्य स्वकार्य्याणि साधुवंति तथा प्रजास्थाः
 पुरुषा धर्मात्मानं सभापतिं प्राप्य सुखानि साधुवन्तु ॥ ३८ ॥

पदार्थः— जैसे सर्वव्यापक परमेश्वर सब जगत् की रचना करता हुआ
 जगत् के कारण को प्राप्त हो सब को रचता है वैसे हे विद्यादि गुणों में व्याप्त होने
 वाले वीर पुरुष अपने विद्या के फल को (उरु) बहुत (वि) अच्छी तरह (क्र-
 मस्व) पहुँच (क्षयाय) निवास करने योग्य गृह और विज्ञान की प्राप्ति के योग्य
 (नः) हम लोगों को (कृधि) कीजिये हे (घृतयोनि) विद्यादि सुशिक्षा युक्त
 पुरुष जैसे अग्नि घृत पी के प्रदीप्त होता है वैसे तू भी अपने गुणों से (घृतं) घृत को
 (प्रप्र पिव) बारंबार पी के शरीर बलादि से प्रकाशित हो और जैसे ऋत्विज आदि
 विद्वान् लोग (यज्ञपतिं) यजमान की रक्षा करते हुए उसे यज्ञ से पार करते हैं
 वैसे तू भी (स्वाहा) यज्ञ की क्रिया से (यज्ञं) यज्ञ के (तिर) पार हो ॥ ३८ ॥

भावार्थः— जैसे परमेश्वर अपनी व्यापकता से कारण को प्राप्त ही सब जगत् के रचने और पालने से सब जीवों को सुख देता है वैसे आनन्द में हम सभी को रहना उचित है जैसे अग्नि काष्ठ आदि इंधन वा घृत आदि पदार्थों को प्राप्त ही प्रकाश मान होता है वैसे हम लोगों को भी शत्रुओं को जीत प्रकाशित होना चाहिये और जैसे होता आदि-विद्वान् लोग धार्मिक यज्ञ करने वाले यजमान को पाकर अपने कामों को सिद्ध करते हैं वैसे प्रजास्य लोग धर्मात्मा सभापति को पाकर अपने २ सुखों को सिद्ध किया करें ॥ ३८ ॥

देवसवितरित्यस्यागस्त्यऋषिः सोमसवितारौ देवते । आद्यस्य साम्नी बृहतो छंदः । मध्यमः स्वरः । एतत्त्वमित्युत्तरस्यार्थी पंक्ति-
श्रुद्धः । पञ्चमः स्वरः । पुनस्तौ कौटशावित्युपदिश्यते ॥

फिर वे कौ हैं यह अगले मंत्र में कहा है ॥

देवसवितरेष ते सोमस्तथं रक्षस्व मा
त्वा दभन् ॥ एतत्त्वं देव सोम देवो
देवा २ ऽउपांगाद्दमहममनुष्यान्तसह
रायस्पोषेण स्वाहा निर्वरुणस्य पाशा-
न्मुच्ये ॥ ३९ ॥

देव । सवितः । एषः । ते । सोमः । तम् ।
रक्षस्व । मा । त्वा । दभन् । एतत् ।
त्वम् । देव । सोम । देवः । देवान् । उप ।
अगाः । द्दमम् । अहम् । मनुष्यान् । सह ।
रायः । पोषेण । स्वाहा । निः । वरुणस्य ।

पाशान् । सुच्ये ॥ ३६ ॥

पदार्थः— (देव) सकलविद्याद्योतक (सवितः) ऐश्वर्यवान् (एकः) प्रत्यक्षः (ते) तव (सोमः) ऐश्वर्यसमूहः (तं) (रक्षस्व) अत्र । व्यत्ययेनात्मने पदम् (मा) निषिधे (त्वा) त्वां (दधन्) हिंस्युः । अत्र लिङ्गार्थे लङ्ङभावश्च (एतत्) एतच्छात् (त्वम्) सभाध्यक्षो राजा (देव) सुखप्रद (सोम) सन्मार्गे प्रेरक (देवः) विद्याप्रकाशकः (देवान्) दिव्यान् विदुषः (उप) सामीप्ये (अगाः) गच्छ (इदम्) त्वदनुष्ठितं (अहं) (मनुष्यान्) मननशीलान् (सह) (रायः) धनसमुदायस्य (पोषेण) पुण्या (स्वाहा) सत्यां वाचं वदन् सन् (निः) नितराम् (वरुणस्य) दुःखेनाच्छादकस्य तिरस्कृत्तुः (पाशान्) बन्धनान् (सुच्ये) मुक्तो भवामि । अयं संतः । शत० ३ । ५ । २ । १८-२० व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः— हे देव सवितः सभाध्यक्ष यथाऽहं भवत्सहायेन स्वकीयमैश्वर्यं रक्षामि तथा त्वं यएष ते सोमोऽस्ति तं रक्षस्व यथा सां शत्रो न हिंसन्ति तथा त्वा त्वासस्वत्सहाये मा दधन् हे देव सोम देवत्वं यथैतदेतस्मादेवानुपागास्तथाऽहमप्युपागाम् । यथाऽहमिदमनुष्ठाय रायस्योषेण सह वर्त्तमानो मनुष्यान् देवांश्चेत्यवरुणस्य पाशान् निर्मुच्ये तथा त्वमपि निर्मुच्यस्व ॥ ३६ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपसर्गलंकारः । सर्वेषां मनुष्याणां मित्यं योग्यतास्ति यदप्राप्तस्यैश्वर्यस्य पुरुषार्थेन प्राप्तिस्तद्वन्नोन्नतौ कृत्वा धार्मिकान् मनुष्यान् संगत्यैतेन सत्कृत्य च धर्ममनुष्ठाय विज्ञानमुन्नीय दुःखबन्धनान्मुक्ता भवन्तु ॥ ३६ ॥

पदार्थः— हे (देव) सब विद्याओं के प्रकाश करने वाले ऐश्वर्यवान् विद्वान् सभाध्यक्ष है। मैं आप के सहाय से अपने ऐश्वर्य को रक्षता हूँ। वैसे तू जो (एषः) यह (ते) तेरा (सोमः) ऐश्वर्य समूह है (संः) उसको (रक्षस्व)

रख । जैसे सुभ्र को शत्रुजन दुःख नहीं देसकते हैं वैसे (त्वां) तुम्हे भी (सा । दभन्) न देसकें । हे (देव) सुख के देने और (सोम) सज्जनों के मार्ग में चलाने हारे राजा (त्वं) तू (एतत्) इस कारण सभाध्यक्ष और (देवः) परिपूर्ण विद्या प्रकाश में स्थित हुआ (देवान्) श्रेष्ठ विद्वानों के (उप) समीप (अगाः) जा और मैं भी जाऊँ । जैसे मैं (इदं) इस आचरण को करके (रायः) अत्यंत धन की (पुष्ट्या) पुष्टताई के साथ (मनुष्यान्) विचारवान् पुरुष और (देवान्) विद्वानों को प्राप्त होकर (वरुणस्य) दुःख से तिरस्कार करने वाले दुष्ट जन की (पाशान्) बन्धन से (मुच्ये) छूटूँ वैसे तू भी (निः) निरंतर छूट ॥ ३८ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार है । सब मनुष्यों की योग्य है कि जिस अप्राप्त ऐश्वर्य की पुरुषार्थ से प्राप्ति हो उसकी रक्षा और उत्थिति धार्मिक मनुष्यों का संग और इस से सज्जनों का सत्कार तथा धर्म का अनुष्ठान कर विज्ञान को बढ़ा के दुःख बंधन से छूटें ॥ ३८ ॥

अग्ने व्रतपा इत्यस्यागस्त्य ऋषिः । अग्निदेवता । निचृद्नाह्नी त्रिष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः । पुनस्तौ कथं वर्त्तेयातामित्युपदिश्यते ।

फिर वे कैसे वर्त्ते यह अगले मंत्र में कहा है ॥

अग्ने व्रतपास्ते व्रतपा यातव तनूर्मय्यभू
देषा सा त्वयि यो मम तनूस्त्वय्यभूदि-
यथंसा मयि । यथायथन्नै व्रतपते ब्र-
तान्यनु मे दीक्षान्दीक्षापतिरमथं स्ता-
नु तपस्तपस्पतिः ॥ ४० ॥

अग्ने । ब्रतपा इति ब्रतऽपाः । ते । ब्रत-
पा इति ब्रतऽपाः । या । तव । तनूः । मयि ।
अभूत् । एषा । सा । त्वयि । योऽइतियो ।

मम । तनूः । त्वयि । अभूत् । इयम् । सा ।
 मयि । यथायथमिति यथाऽयथम् । नौ ।
 व्रतपतुऽद्वतिव्रतऽपते । व्रतानि । अनु ।
 मे । दीक्षाम् । दीक्षापतिरिति दीक्षाऽपतिः ।
 अमंस्त । अनु । तपः । तपस्पतिरिति त-
 पःऽपतिः ॥ ४० ॥

पदार्थः— (अग्ने) विज्ञानोन्नत (व्रतपाः) यथा सत्यपा-
 लको विद्वांस्तथा तत्सम्बुद्धौ (ते) तव (व्रतपाः) पूर्ववत् (या)
 (तव) (तनूः) व्याप्तिनिमित्तं शरीरं (मयि) त्वत्सखे (अभूत्)
 भवतु (एषा) सप्तमे वर्त्तमाना (सा) (त्वयि) सन्मित्रे (यो)
 या (सप्त) (तनूः) विद्याविस्तृतिः (त्वयि) सदध्यापके (अ-
 भूत्) भवति (इयं) गोचरा (सा) (मयि) त्वच्छिष्ये (यथा-
 यथं) यथार्थं (नौ) आवां (व्रतपते) यथा सत्यानां रक्षक-
 स्तथा तत्सम्बुद्धौ (व्रतानि) नियतानि सत्याचरणानि (अनु)
 पश्चादर्थं (मे) सप्त (दीक्षां) व्रतादेशं (दीक्षापतिः) यथाव्रता-
 देशपालकः (अमंस्त) सन्वते तथा पश्चाद्योगे (तपः) प्राक्क्ले-
 शमुत्तरानन्दं ब्रह्मचर्यं (तपस्पतिः) यथा खण्डब्रह्मचर्यादिपा-
 लकः । अयं मंत्रः । शत० । ३ । ५ । २ । २१ । व्याख्यातः ॥ ४० ॥

अन्वयः— व्रतपा अग्ने विद्वांस्त्वं यथा मे व्रतपा अभूत् यथा
 तेऽहं व्रतपाः भवेयम् । या तव तनूः सा मयि भवतु येषा त्वयि
 सतिरस्ति सा मयि स्यात् । यो या सप्त तनूः सा त्वयि भवतु हे
 व्रतपते यथाऽयं जनो व्रतपतिर्भवति तथा त्वं चाहं च नौ सखा-

यौ भूत्वा यथायथं व्रतानि सत्याचरणान्यनुचरेव । हे मित्र यथा
तव दीक्षापतिस्तुभ्यं दीक्षाममंस्त तथा मे मम दीक्षामन्वमंस्त ।
यथा ते तव तपस्यतिस्त्वदर्थं तपोऽन्वमंस्त तथा मे ममापि तपस्य-
तिर्मदर्थं तपोऽमंस्त ॥ ४० ॥

भावार्थः— यथा पूर्वं विद्वत्कारिणोऽध्यापका अभूवन् तथा
ऽस्मदादिभिरपि भवितव्यम् । यावन्मनुष्या सुखदुःखहानिलाभ-
व्यवस्थायां परस्परं स्वात्मवन्न वर्त्तन्ते न तावत्पूर्णं सुखं लभन्ते त-
स्मादेतत्सर्वं मनुष्यैः कुतो नानुष्ठेयमिति ॥ ४० ॥

पदार्थः— (व्रतपाः) जैसे सत्य का पालने हारा विद्वान् हो वैसे (अग्ने)
हे विशेष ज्ञानवान् पुरुष जो (मेरा) (व्रतपाः) सत्य विद्या गुणों का पालने
हारा आचार्य (अभूत्) हुआ था वैसे मैं (ते) तेरा होऊँ (या) जो (तव)
तेरी (तनूः) विद्या आदि गुणों में व्याप्त होने वाला देह है (सा) वह (मयि)
मेरे मित्र सुभ्र में भी हो (एषा) यह (त्वयि) । मेरे मित्र तुझ में बुद्धि हो । (यो)
जो (मम) मेरी (तनूः) विद्या की फैलावट है (सा) वह (त्वयि) मेरे पढ़ाने
वाले तुझ में हो । (इयं) यह (मयि) मेरे मित्र सुभ्र में बुद्धि हो । (व्रतपते)
हे सत्य आचरणों के पालने हारे जैसे सत्यगुण सत्य उपदेश रक्षक विद्वान् होता
है वैसे मैं और तू (यथायथं) यथ युक्त मित्र होकर (व्रतानि) सत्य आचरणों का
वर्त्ताओ वर्त्ते । हे मित्र जैसे (तव) तेरा (दीक्षापतिः) यथोक्त उपदेश का पा-
लनेहारा तेरे लिये (दीक्षां) सत्य का उपदेश (अमंस्त) करना जान रहा है वैसे
मेरा मेरे लिये (अनु) जाने । जैसे तेरा (तपस्यतिः) अखंड ब्रह्मचर्य का पालने-
हारा आचार्य तेरे लिये (तपः) पहिले क्लेश और पीछे सुख देनेहारे ब्रह्मचर्य का
करना जान रहा है वैसे मेरा अखंड ब्रह्मचर्य का पालनेहारा मेरे लिये जाने ॥ ४० ॥

भावार्थः— जैसे पहिले विद्या पढ़ा देने वाले अध्यापक लोग हुए वैसे
हम लोगों को भी होना चाहिये । जब तक मनुष्य सुख दुःख हानि और लाभ
की व्यवस्था में परस्पर अपने आत्मा के तुल्य दूसरे को न जानते तब तक पूर्ण सुख
का प्राप्त नहीं होता इस से मनुष्य लोग श्रेष्ठ व्यवहार ही किया करें ॥ ४० ॥

उरुविष्णुर्वित्यस्यागस्त्य ऋषिः । विष्णुर्देवता । भुरिगार्ग्यनुष्टुप्
छन्दः । गांधारः स्वरः । पुनस्तौ कथं वर्त्तयातामित्युपदिश्यते ॥

फिर वे कैसे वर्तें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उरु विष्णो विक्रमस्वोरुक्षयाय नस्तृ-
धि ॥ घृतङ्घृतयोने पिब प्रप्रयुक्षपति-
तिर स्वाहा ॥ ४१ ॥

उरु । विष्णोऽइति विष्णो । वि । क्रमस्व । उ-
रु । क्षयाय । नः । कृधि । घृतम् । घृतयो न इ-
ति घृतयोने । पिब । प्रप्रेति प्रऽप्रं । युक्षपति-
मितियुक्षऽपतिम् । तिर । स्वाहा ॥ ४१ ॥

पदार्थः— (उरु) बहु (विष्णो) यथा व्याप्तशीलो वायु-
विक्रमते तथा तत्संबुद्धौ (विक्रमस्व) प्रादैः विद्याङ्गैः संपद्यस्व
(उरु) विस्तीर्णं (क्षयाय) विज्ञानान्ततये (नः) अस्मान् (कृधि)
कुर्याः (घृतं) उदकं (घृतयोने) यथा जलनिमित्ता विद्युद्वर्त्तते
तथा तत्संबुद्धौ (पिब) (प्रप्र) प्रलष्टमिव (युक्षपतिं) यथाऽहं
युक्षपतिं तथा त्वं (तिर) दुःखं लवस्व (स्वाहा) सुहुतं हविः । अयं ।
संचः । शत० ३ । ५ । ३ । २— ३ व्याख्यातः ॥ ४१ ॥

अन्वयः— हे विष्णो त्वं उरु क्षयाय विक्रमस्व नोऽस्मान्
सुखिनः कृधि हे घृतयोने यथा विद्युत् तथा घृतं पिब यथाऽहं युक्ष
पतिं संतरामि तथा स्वाहाबुतिष्ठन् प्रप्रतिर ॥ ४१ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपसालंकारः । यथा पवनः सर्वा-
न् सुखयन् सर्वाविधानोऽस्ति तथैव विदुषा संप्रत्यव्यस् ॥ ४१ ॥

पदार्थः— जैसे सब पदार्थों में व्याप्त होने वाला पवन चलता है वैसे हे

विद्या गुणों में व्याप्त होने वाले विद्वान् (उरु) अत्यन्त विस्तार युक्त (क्षयाय) विद्योन्नति के लिये (विक्रमस्त्र) अपनी विद्या के अंगों से परिपूर्ण हो और (नः) हम लोगों को सुखी (कृधि) कर जैसे जल का निमित्त बिजली है वैसे ही पदार्थ ग्रहण करने वाले विद्वान् बिजली के समान (घृतं) जल (पिब) पी और जैसे मैं यज्ञपति को दुःखों से पार करता हूँ वैसे तू भी (स्वाहा) अच्छी प्रकार हवन आदि कर्मों को सेवन करके (प्रप्रतिर) दुःखों से अच्छे प्रकार पार हो ॥ ४१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है। जैसे पवन सब को सुख देता हुआ सब को रहने का स्थान हो रहा है वैसे ही विद्वान् की होना चाहिये ॥ ४१ ॥

अत्यन्या नित्यस्यागस्त्य ऋषिः । अग्निदेवता । खराद्ब्राह्मी चि-
ष्टुप् छन्दः । धैवतः खरः ॥

मनुष्यैः पूर्वोक्ताभ्यां विशुद्धा मनुष्या न सेवनीया इत्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को उक्त व्यवहारों से विशुद्ध मनुष्य न सेवने

चाहिये यह उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अत्यन्यारं । अगान्नान्यारं । उपोगा-
मूर्वाक्त्वा परेभ्योऽविदम्पुरोवरेभ्यः ॥
तत्त्वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्या-
यै देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तां विष्णावे
त्वा । ओषधे त्रायस्व स्वधिते मेनंश्
हिंसीः ॥ ४२ ॥

अति । अन्यान् । अगाम् । न । अन्या-
न् । उपे । अगाम् । अर्वाक् । त्वा । प-
रेभ्यः । अविदम् । पुरः । अवरेभ्यः । त-

म् । त्वा । जुषामहे । देव । वनस्पते ।
 देवयज्यायाऽइति देवयज्यायै । देवाः ।
 त्वा । देवयज्यायाऽइति देवयज्यायै । जु-
 षान्तम् । विष्णवे । त्वा । ओषधे । त्रायस्व ।
 स्वधिते । मा । एनम् । हिंस्रीः ॥ ४२ ॥

पदार्थः— (अति) अत्यन्ते (अन्यान्) पूर्वोक्तभिन्नानवि-
 दुषः (अगां) प्राप्नुयाम् (न) निषेधे (अन्यान्) अविदुषो विरु-
 द्धान् विदुषः (उप) सामीप्ये (अगाम्) प्राप्नुयाम् (अर्वाक्) अवरः
 (त्वा) त्वां (परेभ्यः) उत्तमेभ्यः (अविदम्) लभेय (परः) उत्कृष्टः ।
 (अनरेभ्यः) उत्कृष्टेभ्यः (तं) (त्वा) त्वाम् (जुषामहे) प्रीणी-
 याम (देव) कमनीय (वनस्पते) बनानां रक्षक (देवयज्यायै) यथा
 दिव्यानां संगतये तथा (देवाः) विद्वांसः (त्वा) त्वां (देवयज्यायै)
 यथोत्तमगुणशानाय तथा (जुंतां) सेवन्तां (विष्णवे) यज्ञाय
 (त्वा) त्वां (ओषधे) यथा सीमाहोषधिगणस्त्रायते तथा (त्रायस्व)
 रक्ष (स्वधिते) दुःखविनदक (मा) निषेधे (एनं) ओषधिगणं
 परं पुरुषं वा (हिंस्रीः) विनाशये । अयं मंत्रः । शत० ३ । ५ । ३ ।
 ५-१० व्याख्यातः ॥ ४२ ॥

अन्वयः— हे वनस्पते देव विद्वन् यथा त्वमन्यानीत्यान्या-
 नुपागच्छसि तथाहमन्यान् नागामन्यानुपागाम् यस्त्वं परेभ्यः
 परोऽस्य वरेभ्योऽर्वाक् च तं त्वामविदं यथा देवा देवयज्यायै त्वा
 त्वां जुषन्ते तथा त्वा-त्वां वयं जुषामहे यथा वयं देवयज्यायै त्वां
 जुषामहे तथैते सर्वे तं त्वां जुषन्ताम् । यथौषधिगणो विष्णवे
 संभूय सर्वान् त्रायते तथा हे ओषधे सर्वरोगनिवारक स्वधिते

दुःखविच्छेदक विद्वन् त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय वयं जुषामहे हे देव
विद्वन् यथाऽहमिदं यज्ञं न हिंसामि तथैनं त्वमपि मा हिंसीः ॥ ४२ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्यैर्नीचव्यव-
हारान् नीचपुरुषांश्च त्यक्तोत्तमा व्यवहारा उत्तमाः पुरुषाश्च
प्रतिदिनमेवितव्याः । उत्तमेभ्य उत्तमशिक्षावरेभ्योऽवरा च ग्रह्या
यज्ञो यज्ञसामग्री च कदाचिन्न हिंसनीया सर्वैः परस्परं सुखेन
भवितव्यम् ॥ ४२ ॥

पदार्थः— हे (वनस्पते) वन वृष्टियों के रखने वाले (देव) विद्वान् जन
जैसे तू (अन्यान्) विद्वानों के विरोधी मूर्ख जनों को छोड़ के (अन्यान्) मू-
र्खों के विरोधी विद्वानों के समीप जाता है वैसे मैं भी विद्वानों के विरोधियों को
छोड़ (उप) समीप (अगाम्) जाऊँ जो तू (परेभ्यः) उत्तमों से (परः) उत्तम
और (अवरेभ्यः) छोटे से (अर्वाक्) छोटे ही (तं) (त्वां) उन्हें मैं (अविदम्)
पाऊँ जैसे (देवाः) विद्वान् लोग (देवयज्यायै) उत्तम गुण देने के लिये (त्वा)
तुम्हें चाहते हैं वैसे हम लोग भी (त्वा) तुम्हें (जुषामहे) चाहें और जैसे
हल लोग (देवयज्यायै) अच्छे २ गुणों का संग होने के लिये (त्वा) तुम्हें चाहते
हैं वैसे और भी ये लोग चाहें । जैसे ओषधियों का समूह (विष्णवे) यज्ञ के लिये
सिद्ध होकर सब की रक्षा करता है वैसे हे रोगों का दूर करने और (स्वधिते)
दुःखों का विनाश करने वाले विद्वान् जन हम लोग (त्वा) तुम्हें यज्ञ के लिये
चाहते हैं । अष्ट विद्वान् जन जैसे मैं इस यज्ञ का विनाश करना नहीं चाहता
वैसे तू भी (एनं) इस यज्ञ को (मा) मत (हिंसीः) बिगाड़ ॥ ४२ ॥

भावार्थः— यहां वाचकलुप्तोपमालंकार है । मनुष्यों को चाहिये कि
नीच व्यवहार और नीच पुरुषों को छोड़ के अच्छे २ व्यवहार तथा उत्तम विदा-
नों को नित्य चाहें और उत्तमों से उत्तम तथा न्यून से न्यून शिक्षा का ग्रहण
करें । यज्ञ और यज्ञ के पदार्थों का तिरस्कार कभी न करें तथा सब को चाहिये
कि एक दूसरे के मेल से सुखी हों ॥ ४२ ॥

द्यान्मालेखीरित्यस्यागस्त्य ऋषिः । यज्ञो देवता । ब्राह्मी त्रिष्टु-
प्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैर्यज्ञार्था विद्या सर्वदा संसेवनीयेत्युपि दृश्यते ॥

मनुष्यों को योग्य है कि यज्ञ को सिद्ध कराने वाली जो विद्या है उस का नित्य सेवन करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

द्याम्मा लेखीरन्तरिक्षमाहिंसीः पृथिव्या
संभव । अयं हि त्वास्वधितिस्ते-
तिजानः प्रणिनायं महते सौभगाय ।
अतस्त्वन्देव वनस्पते शतवल्गो वि-
रोह सहस्रवल्गा विवयश्ंरुहेम ॥ ४३ ॥

द्याम् । मा । लेखीः । अन्तरिक्षं । मा ।
हिंसीः । पृथिव्या । सम् । भव । अयम् ।
हि । त्वा । स्वधितिरिति स्वधितिः । ते-
तिजानः । प्रणिनायं । प्रणिनायेति प्रनि-
नायं । महते । सौभगाय । अतः । त्वम् ।
देव । वनस्पते । शतवल्ग इति शतवल्गः ।
वि । रोह । सहस्रवल्गाः । वि । वयम् ।
रुहेम ॥ ४३ ॥

पदार्थः— (द्यां) सूर्यप्रकाशं (मा) निषेधे (लेखीः)
लिखेः (अन्तरिक्षं) अवकाशं (मा) निषेधे (हिंसीः) हन्याः
(पृथिव्या) सह (सं) क्रियायोगे (भव) (अयं) वक्ष्यमाणः (हि)
यतः (त्वा) त्वां (स्वधितिः) यथा वज्रस्तथा (तेतिजानः)
भृशंतीक्ष्णः (प्रणिनाय) यथा त्वं प्रणयेस्तथा (सहते) विशिष्टाय
पूज्यतमाय (सौभगाय) सुष्ठुभगानामैश्वर्याणां भवाय (अतः)
कारणात् (त्वं) (देव) आनन्दित (बनस्पते) बननां रक्षक
(शतवल्शः) यथा बहुङ्गुरो वृक्षस्तथा (विरोह) विविधतया
प्रादुर्भव (सहस्रवल्शः) यथा बहुमूला वृक्षा रोहन्ति तथा (वि)
विविधतया (रुहेम) वहुमहि । अयं सन्तः । शत० ३ । ५ । ३ ।
१३-१६ व्याख्यातः ॥ ४३ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् यथाहं द्यां न लिखामि तथा त्वमेनां
मा लेखीः । यथाऽहमन्तरिक्षं न हिंसामि तथा त्वमेतन्मा हिंसीः ।
यथाऽहं पृथिव्या सह संभवामि तथैतया सह त्वमपि संभव हि—यतः
कारणात् यथा तेतिजानः स्वधितिः शत्रून् विच्छिद्यैश्वर्यं प्रापयति
तथा त्वमपि प्रापयेः । अतो वयं त्वां सहते सौभगाय सस्मावयेम
यथा कश्चिदैश्वर्यं प्रणिनाय प्रापयति तथा वयं त्वां प्रापयेम हे
देव बनस्पते पूर्वाह्नेन सहता सौभगेन यथा शतवल्शो वृक्षो वि-
रोहति तथा विरोह यथा सहस्रवल्शा बनस्पतयो विरोहन्ति तथा
वयमपि विरोहेम ॥ ४३ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । इह संसारे केन-
चिन्मनुष्येण विद्याप्रकाशाभ्यासः कदाचिन्नैव त्याज्यः स्वातंत्र्या-
वकाशस्यैश्वर्यसंभावनायोगेनासंख्यातोन्नतिकरणं चेति ॥ ४३ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् जैसे मैं सूर्य के सामने होकर (द्यां) उसके प्रकाश
को दृष्टि गोचर नहीं करता हूँ वैसे तू भी उसकी (मा) (लेखीः) दृष्टि गोचर

मतकर जैसे मैं (अन्तरिचं) यथार्थ पदार्थों के अवकाश को नहीं बिगाड़ता हूँ
 वैसे तू उसको (मा) (हिंसी:) मत बिगाड़। जैसे मैं (पृथिव्या) पृथिवी के साथ
 होता हूँ वैसे तू भी उस के साथ (सं) (भव) हो (हि) जिस कारण जैसे (तेतिजानः)
 अत्यंत पैना (स्वधितः) वज्र शत्रुओं का विनाश करके ऐश्वर्य को देता है (अतः) इस
 कारण (अयं) यह (त्वा) तुम्हें (महते) अत्यन्त श्रेष्ठ (सौभाग्य) सौभाग्य पन के लिये
 संपन्न करे और भी पदार्थ जैसे ऐश्वर्य को (प्रणिनाय) प्राप्त करते हैं वैसे तुम्हें ऐश्वर्य
 पहुंचावे हे (देव) आनन्द युक्त (वनस्पते) बनों की रक्षा करने वाले विद्वान् जैसे (श-
 तवल्गः) सैकड़ों अंकुरों वाला पेड़ फलता है वैसे तू भी इस उक्त प्रशंसनीय सौभाग्य
 पन से (वि) (रोह) अच्छी तरह फल और जैसे (सहस्रवल्गः) हजारों अंकुरों वाला
 पेड़ फले वैसे हम लोग भी उक्त सौभाग्यपन से फलें फूलें ॥ ४३ ॥

भावार्थः— यहां वाचक लुप्तोपमालङ्कार है। इस संसार में किसी मनुष्य
 की विद्या के प्रकाश का अभ्यास अपनी स्वतंत्रता और सब प्रकार से अपने का-
 मों की उन्नति को न छोड़ना चाहिये ॥ ४३ ॥

अथ यज्ञानुष्ठानस्वरूपसंपादकविद्वत्परमात्मप्रार्थना विद्याव्या-
 भिविद्वद्वाग्निनिरूपणमग्न्यादिना यज्ञसाधनं सर्वविद्यानिमित्त
 वाचोव्याख्याध्ययनाध्यापनयज्ञविष्टतियोगाभ्यासलक्षणं सृष्ट्युत्प-
 त्तिरीश्वरसूर्यकर्माभिधानं प्राणापानक्रियानिरूपणं विभोरीश्वर-
 स्य व्याप्त्युक्तिर्यज्ञानुष्ठानं सृष्टेरुपकारग्रहणं सूर्यसभाध्यक्षगुणा-
 भिलापो यज्ञानुष्ठानशिक्षादानं सवित्सभाध्यक्षकृत्योपदेशो य-
 ज्ञात्सिद्धिरीश्वरसभाध्यक्षाभ्यां कार्यनिष्पत्तिरेतयोः स्वरूपकृत्यव-
 र्णनसौश्वरवद्विदुषां वर्त्तमानं लक्षणं चेश्वरोपासनं शूरवीरगुणक-
 थनसौश्वरविद्युद्गुणवर्णनं परमैश्वर्यप्राप्तिराकाशादिदृष्टान्तेन विद्यु-
 द्गुणवर्णनसौश्वरोपासकगुणप्रकाशनं सर्वबन्धनाद्विमुक्तिः परस्पर-
 वर्णनप्रकारो दुष्टत्यागेन विदुषां संगकरणावश्यकता मनुष्यैर्यज्ञ-
 सिद्धये विद्यासंग्रहणं चोक्तमतः पञ्चमाध्यायोक्तार्थानां चतुर्था-
 ध्यायोक्तार्थैः साकं संगतिरस्तीति वेदितव्यमिति ॥

इस अध्याय में यज्ञ का अनुष्ठान, यज्ञ के स्वरूप का संपादन, विद्वान् और परमात्मा की प्रार्थना, विद्या और विद्वान् की व्याप्ति का निरूपण, अग्नि आदि पदार्थों से यज्ञ की सिद्धि, सब विद्या निमित्त वाणी का व्याख्यान, पढ़ना, पढ़ाना, यज्ञ का विवरण, योगाभ्यास का लक्षण, सृष्टि की उत्पत्ति, ईश्वर और सूर्य के कर्म का कहना, प्राण और अपान की क्रिया का निरूपण, सब के नियम करने वाले परमेश्वर की व्याप्ति का कहना, यज्ञ का अनुष्ठान, सृष्टि से उपकारलेना, सूर्य और सभाध्यक्ष के गुणों का कहना, यज्ञ के अनुष्ठान की शिक्षा का देना, सविता और सभाध्यक्ष के कर्म का उपदेश, यज्ञ से सिद्धि, ईश्वर और सभाध्यक्ष से कार्य्यों की सिद्धि, तथा उन के स्वरूप और कर्मों का वर्णन, ईश्वर और विद्वानों का वर्त्ताव और उन के लक्षण, शूरवीरों के गुणों का कहना, ईश्वर और विद्वान् के गुणों का वर्णन, ईश्वर की उपासना करने वाले के गुणों का प्रकाश, सब बन्धन से छूटना, परस्पर की चर्चा, दुष्टों से छूटने का प्रकार इन अर्थों के कहने से पञ्चमाध्याय में कहे हुए अर्थों की संगति चतुर्थाध्याय के अर्थों से जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परिव्राजकाचार्येण श्रीयुतमहाविदुषां
 विरजानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण दयान-
 न्दसरस्वती स्वामिना विरचिते संस्कृतार्थ-
 भाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते
 यजुर्वेदभाष्ये पंचमोऽध्यायः
 पूर्तिमगात् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्यारम्भः ॥

—३*६—

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्भद्रं तन्न आसुव ॥

अथ देवस्य त्वेत्यस्यागस्त्य ऋषिः । सविता देवता । पंक्तिश्छंदः ।
धैवतः स्वरः । यवोऽसौत्यस्यासुरी दिवेत्यस्य च भुरिगार्घ्युष्णिक्
छन्दसी । ऋषभः स्वरः ॥

अथ राज्याभिषेकाय सुशिक्षितं सभाध्यक्षं विद्वांसं प्रत्याचा-
र्यादयः किं किसुपदिशेयुरित्युपदिश्यते ॥

अब पांचवें अध्याय के पश्चात् ॥ ६ ॥ षष्ठाऽध्याय का आरम्भ है इस
के प्रथम मंत्र में राज्याभिषेक के लिये अच्छी शिक्षायुक्त सभाध्यक्षविद्वान्
को आचार्यादि विद्वान् लोग क्या २ उपदेश करें यह उपदेश किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहु
भ्याम्पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नारिंसीद-
महश्चरक्षसाङ्ग्रीवाअपि कृतामि यवो-
ऽसि यवयास्मद्वेषो यवयारातीर्दिवे
त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शुन्धतां-
ल्लोकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि ॥ १ ॥
देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवेऽइति प्रऽसवे ।
अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुऽभ्याम् । पू-
ष्णः । हस्ताभ्याम् । आ । ददे । नारिं ।

अ॒सि॒ । इ॒दम् । अ॒हम् । र॒क्ष॑साम् । ग्री॒वाः ।
 अ॒पि॒ । कृ॒न्ता॒मि॒ । यवः॑ । अ॒सि॒ । य॒वय॑ ।
 अ॒स्मत् । द्वे॒षः । य॒वय॑ । अ॒रा॒तीः । दि॒वे ।
 त्वा । अ॒न्त॒रि॒क्षा॒य । त्वा । पृ॒थि॒व्यै । त्वा ।
 शु॒न्ध॑न्ताम् । लो॒काः । पि॒तृ॒षद॑नाः । पि॒तृ॒-
 षद॑नाऽइति॑पितृ॒ऽसद॑नाः । पि॒तृ॒षद॑नम् ।
 पि॒तृ॒षद॑नमिति॑पितृ॒ऽसद॑नम् । अ॒सि॒ ॥ १ ॥

पदार्थः- (देवस्य) द्योतमानस्य (त्वा) त्वां सभाध्यक्षं
 (सवितुः) सर्वविश्वोत्पादकस्य (प्रसवे) यथेन्द्ररक्षटौ (अश्विनाः)
 प्राणोदानयोः (बाहुभ्याम्) यथा बलवीर्याभ्याम् (पूष्णः) पुष्टि-
 निमित्तस्य प्राणस्य (हस्ताभ्याम्) धारणाकर्षणाभ्यां (आददे)
 गृह्णासि (नारि) यज्ञसहकारिणी (असि) (इदम्) युद्धाख्यं
 कृत्वा (अहं) (रक्षसाम्) दुष्टकर्मकारिणाम् (ग्रीवाः) कंठान्
 (अपि) (कृन्तामि) क्षिन्वा (यवः) संयोगविभागकर्त्ता (असि)
 (यवय) बाह्वन्सौति दृढध्यभावः (अस्मत्) अस्माकं सकाशात्
 (द्वेषः) द्वेषकान् (यवय) विबुधि (अरातीः) शत्रून् (दिवे)
 विद्यादिप्रकाशाय (त्वा) त्वां न्यायप्रकाशं (अन्तरिक्षाय) अ-
 न्तरक्षयमिति । अन्तरिक्षमित्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । निघं० ।
 १ । ३ (त्वा) सत्यानुष्ठानावकाशदम् (पृथिव्यै) भूमिराज्याय
 (त्वा) राज्यविस्तारकम् (शुन्धन्ताम्) (लोकाः) न्यायदृष्ट्या
 समीक्षणीयाः (पितृषदनाः) यथा पितृषु सोदन्ति ते । पितरइति
 षदनामसु पठितम् । निघं० ५ । ५ । (पितृषदनम्) यथा विद्व-

तस्यानम् (असि) अयं मंत्रः । श० ३ । ५ । ४ । १-२ व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः— हे सभाध्यक्ष यथा पितृषदना देवस्य सवितुः प्रसवे अश्विनेर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वासाददति तथाहमाददे । यथाऽहं रक्षसां ग्रीवाः छन्तामि । तथा त्वमपि छंत हे सभाध्यक्ष त्वं यवोऽस्य स्रद्धेयो यवयारातीर्यवय यथाऽहं दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा त्वां शुन्वामि तथेमे पितृषदना लोकास्त्वां शुन्वन्ताम् यतस्त्वं पितृषदनमिवासि तस्मात्पितृपालको भव हे सभापते नारि भवत्याऽप्येवमेव कार्यम् ॥ १ ॥

भावार्थः— अत्रवाचकलुप्तोपमालंकारः । ये विद्यानिष्णाता ईश्वरदृष्टौ स्वस्य परेषां च दुष्टतां विधूय राज्यं सेवन्ते ते सुखिना भवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः— हे सभाध्यक्ष जैसे (पितृषदनाः) पितरों में रहने वाले विद्वान् लोग (देवस्य) प्रकाशमय और (सवितुः) सब विश्व को उत्पन्न करने वाले जगदीश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए संसार में (अश्विनेः) प्राण और अपान के (बाहुभ्याम्) बल और उत्तम वीर्य में तथा (पूष्णः) पुष्टि का निमित्त जो प्राण है उस के (हस्ताभ्याम्) धारण और आकर्षण से (त्वा) तुम्हें ग्रहण करते हैं वैसे ही मैं (आददे) ग्रहण करता हूँ जैसे मैं (रक्षसां) दुष्ट काम करने वाले जीवों के (ग्रीवाः) गले (छन्तामि) काटता हूँ वैसे (त्वं) तू (अपि) भी काट हे सभाध्यक्ष जिस कारण तू (यवः) संयोग विभाग करने वाला (असि) है इस कारण (अस्रत्) मुझ से (द्वेषः) द्वेष अर्थात् अप्रीति करने वाले वैरियों को (यवय) अलग कर और (अरातीः) जो मेरे निरन्तर शत्रु हैं उन को (यवय) पृथक् कर जैसे मैं न्याय व्यवहार से रक्षा करने योग्य जन (दिवे) विद्या आदि गुणों के प्रकाश करने के लिये (त्वां) न्याय प्रकाश करने वाले तुझ को (अन्तरिक्षाय) आभ्यन्तर व्यवहार में रक्षा करने के लिये (त्वां) तुम्हें सत्य अनुष्ठान करने का अवकाश देने वाले को तथा (पृथिव्यै) भूमि के राज्य के लिये (त्वा) तुम्हें राज्य विस्तार करने वाले को पवित्र करता हूँ वैसे ये लोग भी (त्वा) आप को (शुन्वन्ताम्) पवित्र करें जैसे तू (पितृषदनम्) विद्वानों के घर के समान (असि) है पिता के सदृश सब प्रजा को पाला कर हे सभापति की (नारि) स्त्री तूभी ऐसाही किया कर ॥ १ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार है । जो विद्या में अति विचक्षण पुरुष इंद्र की सृष्टि में अपनी और औरों की दृष्टता को कुंड़ाकर राजा सेवन करते हैं वे सुख संयुक्त होते हैं ॥ १ ॥

अग्नेशीरित्यस्य शाकल्य ऋषिः । सविता देवता । निचृङ्गागायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः । देवत्वेत्यस्य स्वरः । ट्पङ्क्तिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनः सोऽभिषिक्तः सभाध्यक्षः कथं प्रवर्त्ततेत्युपदिश्यते ॥

फिर वह तिलक किया हुआ सभाध्यक्ष कैसे वर्त्ते इस

विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्नेशीरसि स्वावेशऽउन्नेतृणामेतस्य
वित्तादधि त्वास्थास्यति देवस्त्वा स-
विता मध्वानक्तु सुपिप्पलाभ्यस्तवौषधी-
भ्यः । द्यामग्नेणास्पृक्ष आन्तरिक्षमध्वे-
नाप्राः पृथिवीमुपरेणादृष्ट्वहीः ॥ २ ॥

अग्नेशीः । अग्नेनीरित्यग्नेऽनीः । असि ।
स्वावेशऽइतिसुऽआवेशः । उन्नेतृणामि-
त्येतऽनेतृणाम् । एतस्य । वित्तात् । अधि ।
त्वा । स्थास्यति । देवः । त्वा । सविता ।
मध्वा । अन्क्तु । सुपिप्पलाभ्यऽइतिसुऽपि-
प्पलाभ्यः । त्वा । औषधीभ्यः । द्याम् ।

अग्ने॑ण । अ॒स्पृ॒क्षः । आ । अ॒न्तरि॑क्षम् ।
म॒ध्ये॑न । अ॒प्राः । पृ॒थि॒वीम् । उ॒प॒रे॑ण ।
अ॒ह॒र्ह्य॑हीः ॥ २ ॥

पदार्थः— (अग्ने॑णीः) यथाध्यापकाः शिष्यान् । पिता स्व-
संतानान् वा पुरस्तादेव सुशिक्षया विद्यां प्रापयति तथा (अ॒सि)
(स्वा॒वेशः) यथापुनः शोभनं धर्ममाविशति तथा नेता (उ॒न्नेतृ॑णाम्)
यथोन्नेतृणां उत्कर्षप्रापयितृणां राज्यं तथा एतस्य प्रकृतं राज्यं
पालितुं (वि॒त्तात्) विजानीहि (अ॒धि) उपरिभावे (त्वा)
त्वाम् (स्था॒स्यति) (दे॒वः) अखिलराज्येश्वरः (त्वा) त्वां (स॒विता)
सर्वस्य विश्वस्य जनिता (म॒ध्वा) मधुरगुणेन (अ॒न॒क्तु) सिंचतु
(सु॒प्रि॒ष्य॒लाभ्यः) यथा सुष्ठुफलाभ्यः (त्वा) त्वां (ओ॒ष॒धी॒भ्यः)
प्रसिद्धाभ्यः (द्याम्) विद्यान्यायप्रकाशं (अ॒ग्ने॑ण) पुरस्तात् (अ॒स्पृ॒क्षः)
स्पृश । अत्र सर्वत्र लङर्थे लुङ् (आ) समंतात् (अ॒न्तरि॑क्षम्)
धर्मप्रचारस्यावकाशं (म॒ध्ये॑नेन) मध्यमावस्थाविशेषेण (अ॒प्राः)
पिष्टहि (पृ॒थि॒वीम्) भूमिराज्यम् (उ॒प॒रे॑ण) उत्कृष्टनियमेन
(अ॒ह॒र्ह्य॑हीः) प्राप्यवर्द्धस्व । अयं मंत्रः शत० । ३ । ५ । ४ । ६ ।
व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः— हे सभाध्यक्ष यथाग्ने॑णीरस्ति तथा त्वम॒सि उ॒-
न्नेतृ॑णां स्वा॒वेशः सन्नेत॑स्यैतं राज्यं वि॒त्तात् हेरा॒जन् यथा ते त्वां
राज॑पुरुषसमूहः सु॒प्रि॒ष्य॒लाभ्य ओ॒ष॒धी॒भ्यो म॒ध्वाऽन॒क्तु एवं प्रजा॑-
पुरुषसमूहेऽपि त्वां चान॒क्तु त्वम॒ग्ने॑ण यश॑सा द्याम॒ष्ट्वो म॒ध्ये॑नेन
नान्तरि॑क्षमा॒प्राः । उ॒प॒रे॑ण पृ॒थि॒वीं प्राप्यै॒वाह॒र्ह्य॑हीः । दे॒वः स॒विता
सर्व॑प्रेर॒को जगदी॑श्वर॒त्वाऽपि स्था॒स्यति ॥ २ ॥

भावार्थः— नहि कश्चिज्जना राजप्रजापुरुषैरस्त्रीकृतो राज्यमर्हति नचापि राज्ञानादृतः साम्राज्यं कीर्त्यनुक्रमेण विना सैन्यापत्यं दंडनेष्टत्वं सर्वलोकाधिपतित्वं च ॥ २ ॥

पदार्थः— हे सभाध्यक्ष जैसे (अग्नेषीः) पढ़ाने वाला अपने शिष्यों को वा पिता अपने पुत्रों को उनके पठनारंभ से पहिलेही अच्छी शिक्षा से उन्हें सुशील जितेन्द्रिय धार्मिकता युक्त करता है वैसे हम सभी के लिये तू (असि) है (उन्नेतृणाम्) जैसे उत्कर्षता पहुंचाने वालों का राज्य ही वैसे (स्वावेशः) अच्छे गुणों में प्रवेश करने वाले के समान होकर तू (एतस्य) इस राज्य के पालने का (विच्चात्) जान । हे राजन् जैसे (त्वा) तुझे सभासदजन (सुपिष्य-लाभ्यः) अच्छे २ फलों वाली (ओषधौभ्यः) ओषधियों से (मध्वा) निष्पन्न किये हुए मधुर गुणों से युक्त रसों से (अनक्त) सींचे वैसे प्रजाजन भी तुझे सींचें तू इस राज्य में अपने (अग्नेण) प्रथम यश से (द्याम्) विद्या और राजनीति के प्रकाश को (असृजतः) स्पर्शकर (मध्यमेन) मध्य अर्थात् तदन्तर बढ़ाए हुए यश से (अन्तरिक्षम्) धर्म के विचार करने के मार्ग को (आप्राः) पूराकर और (उपरेण) अपने राज्यके नियम से (पृथिवीम्) इस भूमि के राज्य को प्राप्त होकर (अदृढंहीः) दृढ़कर बढ़ता न जा और (देवः) समस्त राजाओं का राजा (सविता) सब जगत् को अन्तर्यामी पन से प्रेरणा देने वाला जगदीश्वर (त्वा) तुझ को राजा करके तेरे पर (स्थस्यति) अभिष्टाता होकर रहेगा ॥ १ ॥

भावार्थः— प्रजा पुरुषों के स्त्रीकार किये विना राजा राज्य करने को योग्य नहीं होता तथा राजा आदि सभा जिस को आदर से न चाहे वह मंत्री होने को वा कोई पुरुष अपनी कीर्ति की उत्तरोत्तर दृढ़ता के विना सेना का ईश्वर यथायोग्य न्याय से दंड करने अर्थात् न्यायाधीश होने और राज्य के मंडल की ईश्वरता के योग्य नहीं हो सकता ॥ २ ॥

या ते धामानीत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । विष्णुर्देवता । आर्च्यु-
ष्णिक् छन्दः । अत्राहेति सामान्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः । ब्र-
ह्मन्नित्वेत्यस्य निवृत्प्राजापत्या बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

पुनस्तं कोदशं विदित्वा वाणिज्यकर्मकुर्वाणा जना-
आश्रयन्तीदमुपदिश्यते ॥

फिर वाणिज्य कर्म करने वाले मनुष्य उसको कैसा जानकर
आश्रय करते हैं यह उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

या ते धामान्युष्मसि गमध्यै यत्र गावो
भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगा-
यस्य विष्णोः परमपदमव भारिभूरि ।
ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं रायस्पोषवनिं
पर्युहामि ब्रह्मं ह॑ ह क्षत्रं ह॑ ह आयुर्ह-
॑ ह प्रजान् ह॑ ह ॥ ३ ॥

या । ते । धामानि । उष्मसि । गमध्यै ।
यत्र । गावः । भूरिशृङ्गाऽइति भूरिशृङ्गाः ।
अयासः । अत्र । अह । तत् । उरुगायस्येत्यु-
रुगायस्य । विष्णोः । परमम् । पदम् । अव ।
भारि । भूरि । ब्रह्मवनीतिं ब्रह्मवनिं ।
त्वा । क्षत्रवनीतिं क्षत्रवनिं । रायस्पोषव-
नीतिं रायस्पोषवनिं । परि । ऊहामि ।
ब्रह्मं । ह॑ ह । क्षत्रम् । ह॑ ह । आयुः ।
ह॑ ह । प्रजामिति प्रजाम् । ह॑ ह ॥ ३ ॥

पदार्थः— (या) यानि (ते) तवसभाध्यक्षस्य (धासानि)
 दधति सुखानि येषु तानि राज्यप्रबन्धस्थानानि देशदेशान्तरवा-
 शिज्यार्हाणि (उरुसि) उरुसः कामयासहे (गमध्यै) गन्तुं प्राप्तुं
 (यत्र) येषु (गावः) रक्षयः । गावइति रक्षिनामसु पठितम् ।
 निघं० १ । ५ (भूरिश्दङ्गाः) भूरीणि शृङ्गाणि प्रकाशा यासु
 ताः । शृङ्गाणीति प्रज्वलननामसु पठितम् । निघं० १ । १७
 (अयासः) अयन्तद्व्ययासः । सहो धरेणावायगतावित्यस्य यद-
 यन्तीति परस्मैपदसुक्तम् तदसदात्मनेपदोपयोग्यत्वात् (अत्र) येषु
 (अह) निम्नये (तत्) तस्य (उरुगायस्य) उरुर्वहुर्गायः स्तुति-
 र्यस्य तस्य । अत्र गैशब्दव्यत्याह्वयार्थेकविधानमिति कर्मणि
 कः (विष्णोः) व्यापकस्य परमेश्वरस्य (परमम्) सर्वयोत्कृष्टम्
 (पदम्) पत्तुं योग्यं (अत्र) क्रियायोगे (भारि) भ्रियते । अत्र
 लङर्थे लुङ् भञ् धातोश्चिणि परेऽडभावः । अत्र बहुलं छन्दस्यमा-
 छ्योगेऽपीति सूत्रेणाडभावः (भूरि) बहु (ब्रह्मवनि) ब्रह्मणो
 वेत्तृणां संविभक्तारम् तत्तथा (त्वा) त्वाम् (क्षत्रवनि) क्षत्रस्य
 राज्यस्य क्षत्रियाणां वा संविभाजकम् (रायस्त्रोषवनि) रायो
 धनस्य पोषो ढढतां संविभाजिनम् (परि) परितः (जहामि)
 विविधतया तर्क्यामि (ब्रह्म) परमात्मानं वेदं वा (हंह) स्थि-
 रीकुरु (क्षत्रम्) राज्यं धनुर्वेदविदं क्षत्रियं वा (हंह) उन्नय
 (आयुः) जीवनम् (हंह) प्रजां स्वसंतानान् संरक्षणीयान् ज-
 नान् (हंह) ब्रह्मचर्यराज्यधर्माभ्यां परिपालय । अत्रहि यास्क-
 लुनिः । ता वां वास्तव्युपसृष्टि गमध्यै यत्र गावो भूरिश्दङ्गा अया-
 सः । अत्राह तदुरुगायस्यविष्णोः परमं पदमवभाति भूरि तानि
 वां वास्तूनि कामयासहे गमनाय यत्र गावो भूरिश्दङ्गा बहुश्दङ्गा
 भूरोति बहुनामधेयं प्रभवतीति सतः शृङ्गं अयतेर्वा शृणोतेर्वा
 शस्मातेर्वा शरणायाङ्गतमिति वा शिरसीनिर्गतमिति वा ऽयासा-

ऽयनास्तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्यम-
वभाति भूरिप्रादः प्रद्यते । नित० २ । ७ ॥ ३ ॥

अव्ययः— हे सभाध्यक्ष या यानि ते धामानि गमध्वे ग-
न्तु वयमुष्मसि तानि किंभूतानि सन्ति यत्र येषूरुगायस्य विष्णो-
र्भूरिष्टङ्गा गावो अयासो भवन्ति तदुक्तन्यायमार्गाः प्रकाशन्तए-
वेति यावत् अत्राह—एषुहि तत्तस्य विष्णोः परमं पदं विद्वद्भिर्भू-
र्यवभारि अतस्त्वां यथाब्रह्मवनि यथा क्षत्रवनि यथा रायस्योषवनि
तथा पर्यूहामि त्वं ब्रह्महं ह क्षत्रं हंहायुर्हं ह प्रजां चापिहं ह ॥ ३ ॥

भावार्थः— नहि सभाध्यक्षरक्षितस्थानकामनया विना कश्चि-
दपि सुखं प्राप्तुं शक्नोति नहि कोपि जनः परमेश्वरमनादृत्य धर्मरा-
उग्रं भोक्तुमर्हति नैव कोपि विज्ञानं सेनां जीवनं प्रजां चारक्षित्वा
समेधत इति ॥ ३ ॥

पदार्थः— हे सभाध्यक्ष (या) जिन में (ते) तेरे (धामानि) धाम
अर्थात् जिन में प्राणी सुखपाते हैं उन स्थानों को हम (गमध्वे) (उष्मसि)
प्राप्त होने की इच्छा करते हैं वे स्थान कैसे हैं कि जैसे सूर्य का प्रकाश है वैसे
(यत्र) जिन में (उरुगायस्य) स्तुति करने के योग्य (विष्णोः) सर्व व्यापक प-
रमेश्वर की (भूरिष्टङ्गाः) अत्यन्त प्रकाशित (गावः) किरणें चैतन्यकला (अयासः)
फैली हैं (अब) (अह) इन्हीं में (तत्) उस परमेश्वर का (परमं) सब प्रकार
उत्तम (पदम्) और प्राप्त होने योग्य परमपद विद्वानों ने (भूरि) (अब)
(भारि) बहुधा अवधारण किया है इस कारण (त्वा) तुम्हें (ब्रह्मवनि) पर-
मेश्वर वा वेद का विज्ञान (क्षत्रवनि) राज्य और वीरों की चाहना (रायस्यो-
षवनि) धन की पुष्टि के विभाग करने वाले आप को मैं (पर्यूहामि) विविध
तर्कों से समझाता हूँ कि तू (ब्रह्म) परमात्मा और वेद की (हं ह) दृढ़कर अ-
र्थात् अपने चित्त में स्थिरकर बड़ (क्षत्रं) राज्य और धनुर्वेद वेत्ताचक्षियों की
(हं ह) उन्नतिदे (आयुः) अपनी अवस्था को (हं ह) बड़ा अर्थात् ब्रह्मचर्य और
राज्यधर्म से दृढ़कर तथा (प्रजाम्) अपने संतान वा रक्षा करने योग्य प्रजा
जनों को (हं ह) उन्नतिदे ॥ ३ ॥

भावार्थः— सभाध्यक्ष के रक्षा किये हुए स्थानों की कामना के बिना कोई भी पुरुष सुख नहीं पासकता न कोई जन परमेश्वर का अनादर करके चक्रवर्ती राज्यभोगने के योग्य होता है नहीं कोई भी जन विज्ञान सेना और जीवन अर्थात् अवस्था संतान और प्रजा की रक्षा के बिना अच्छी उन्नति कर सकता है ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणि त्वस्य मेधातिथिर्हृषिः । विष्णुर्देवता निचृदा-
र्षी गायत्री छन्दः षड्जः स्वरः ॥

अथ सभाध्यक्षः सभायादीन्मनुष्यान्प्रति किं किमुपदिशेदित्याह ॥

अब सभापति अपने सभासद आदि को क्या २ उपदेश

करे यह अगले मंत्र में कहा है ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यतु यतो ब्रतानि
पस्पृशे ॥ इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यतु । यतः । ब्र-
तानि । पस्पृशे । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ४ ॥

पदार्थः— (विष्णोः) व्यापकस्य (कर्माणि) जगतउत्पत्ति-
स्थितिसंहत्यादीनि (पश्यत) संप्रेक्षध्वम् (यतः) येन विज्ञानेन
(ब्रतानि) नियतसत्यभाषणादीनि (पस्पृशे) वध्नाति । अत्र ल-
ङ्घर्षे लिट् (इन्द्रस्य) परमेश्वरस्य (युज्यः) युनक्ति सदाचारेणेति-
युज्यः । अत्रौणादिकप् (सखा) मित्रम् । अयं मंत्रः शत० ३ । ५ ।
४ । १७ । व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः— हे सभ्यजना यूयं यथेन्द्रस्य युज्यः सखा विष्णोः
कर्माणि पश्यन्तु हं यतो विज्ञानेन मनसि ब्रतानि सत्यभाषणादि-

नियमान् पश्यशे वध्नामि तथातेनैव विज्ञानेन तानि यूयं पश्यत
यतो राज्यकर्मणि सत्यानुशातारो भवत ॥ ४ ॥

भावार्थः— नहि परमेश्वराविरोधसत्याचरणाभ्यां विना क-
श्चिदौश्वरगुणकर्मस्वभावान् द्रष्टुमर्हति न तथाभूतेन विना राज्य-
कर्माणि यथार्थतया सेवितुं शक्नोति नो खलु सत्याचरणमन्तरा
राज्यं वर्धयितुं प्रभुर्भवति ॥ ४ ॥

पदार्थः— हे सभासदो जैसे (इन्द्रस्य) परमेश्वर का (युज्यः) सदाचार
युक्त (सखा) मित्र (विष्णोः) उस व्यापक ईश्वर के (कर्माणि) जो संसार का
बनाना पालन और संहार करना सत्यगुण हैं उन को देखता हुआ मैं (यतः)
जिस ज्ञान से (व्रतानि) अपने मन में सत्यभाषणादि नियमों को (पश्यशे)
बांधरहा अर्थात् नियम कर रहा हूं वैसे उसी ज्ञान से तुम भी परमेश्वर के उत्तम
गुणों को (पश्यत) दृढ़ता से देखो कि जिस से राज्यादि कामों में सत्य व्यवहार
के करने वाले होओ ॥ ४ ॥

भावार्थः— परमेश्वर से प्रीति और सत्याचरण के विना कोई भी मनुष्य
ईश्वर के गुण कर्म और स्वभाव को देखने के योग्य नहीं हो सकता न वैसे हुए
विना राज्यकर्मां को यथार्थ न्याय से सेवन कर सकता है न सत्य धर्माचार से
रहित जन राज्य बढ़ाने को कभी समर्थ हो सकता है ॥ ४ ॥

तद्विष्णोरित्यस्यमेधातिथिऋषिः । विष्णुर्देवता । निवृदाशी-
गायत्रीछन्दः । षड्जःस्वरः ।

तदनुष्ठानेन किंफलमित्याह ॥

उक्त मंत्र के विषय में जो अनुष्ठान कहा है उस से क्या सिद्ध होता
है यह अगले मंत्र में कहा है ॥

तद्विष्णोः परमम्पदं सदा पश्यन्ति सूर-
यः । दिवीवचक्षुरातंतम् ॥ ५ ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा ।
 पश्यन्ति । सूर्यः । दिविइवेतिदिविइव ।
 चक्षुः । आततमित्याततम् ॥ ५ ॥

पदार्थः— (तत्) (विष्णोः) पूर्वमंत्रप्रतिपादितस्य जग-
 दुत्पत्तिस्थितिसंहतिविधातुः परमेश्वरस्य (परमम्) सर्वोत्कृष्टम्
 (पदम्) प्राप्तुमर्हम् (सदा) सर्वस्मिन् काले (पश्यन्ति) अवलो-
 कन्ते (सूर्यः) वेदविदः स्तोतारः स्मृतिरिति स्तोत्रनामसु पठि-
 तम् । निघं० ३ । १६ । (दिवौव) आदित्यप्रकाशइव (चक्षुः)
 चक्षेऽनेन तत् (आततम्) व्याप्तिमत् । अयं मंत्रः शत० ३ । ५ । १८
 व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः— भो सभ्यजना येन पूर्वोक्तेन कर्मणा सूर्यः स्तो-
 तारः विष्णोर्यत् परमं पदं दिवि आततं चक्षुरिव सदा पश्यन्ति
 तेनैव तद् यूयमपि सततं पश्यत ॥ ५ ॥

भावार्थः— अत्र मंत्रे पूर्वमन्त्रात् (पश्यत) इत्यस्य पद-
 स्यानुत्पत्तिः क्रियते । पूर्णोपमालङ्कारश्चास्ति । निर्दूतमला विद्वां-
 सः स्वविद्याप्रकाशेन यथेश्वरगुणान् दृष्ट्वा विशुद्धाचारणशीला जा-
 यन्ते तथा स्मार्भिरपि भवितव्यम् ॥ ५ ॥

पदार्थः— हे सभ्यजनो जिस पूर्वोक्त कर्म से (सूर्यः) स्तुति करने वाले
 वेदवेत्ता जन (विष्णोः) संसार की उत्पत्ति पालन और संहार करने वाले पर-
 मेश्वर के जिस (परमम्) अत्यंत उत्तम (पदम्) प्राप्त होने योग्य पद को (दिवि)
 सूर्य के प्रकाश में (आततम्) व्याप्त (चक्षुः) नेत्र के (इव) समान (सदा)
 सब समय में (पश्यन्ति) देखते हैं (तत्) उस को तुम लोग भी निरंतर देखो ॥ ५ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में पूर्व मंत्र से (पश्यत) इस पद का अनुवर्तन

किया जाता है और पूर्णोपमालंकार है । निर्दूत अर्थात् छूट गये हैं पाप जिन के वे विद्वान् लोग अपनी विद्या के प्रकाश से जैसे ईश्वर के गुणों की देख के सत्य धर्माचार युक्त होते हैं वैसे हम लोगों को भी होना चाहिये ॥ ५ ॥

परिवीरित्यस्य दीर्घतमाऋषिः । विद्वांसो देवताः । आर्षुषिण-
छन्दः । ऋषभः स्वरः । दिवः सूनुरसीत्यस्य भुरिक् साम्नीबृहती-
छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनरेतदुपासकः सभाध्यक्षः कौटिलित्युपदिश्यते ॥

फिर इस उपासना करने वाला सभाध्यक्ष किस प्रकार का होता है
यह अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

परिवीरसि परित्वा दैवी विशो व्ययन्ताम्प-
रीमं यजमानं श्रायो मनुष्याणाम् । दिवः
सूनुरस्येषते पृथिव्यां लोक आरुण्यस्ते पृ-
शुः ॥ ६ ॥

परिवीरिति परिवीः । असि । परि । त्वा ।
दैवीः । विशः । व्ययन्ताम् । परि । इमम् ।
यजमानम् । श्रायः । मनुष्याणाम् । दिवः ।
सूनुः । असि । एषः । ते । पृथिव्याम् ।
लोकः । आरुण्यः । ते । पृशुः ॥ ६ ॥

पदार्थः— (परिवीः) यथा पदितः सर्वतः सर्वा विद्याव्ये-
ति व्याप्नोति तथा (असि) (परि) सर्वतः (त्वा) त्वां सभा-

ध्यम् (दैवीः) देवानां विदुषामिमाः (विशः) प्रजाः (व्यय-
न्ताम्) विशिष्टतया प्राप्नुवन्तु जानन्तुवा (परि) सर्वतः (इमम्)
प्रत्यक्षम् (यजमानम्) प्रज्ञानुष्ठातारम् (रायः) धनानि (मनु-
ष्याणां) (दिवः) प्रकाश मयात् सूर्यात् सूयत उत्पद्यते किरण-
समूह इव (असि) (एषः) (ते) तव (पृथिव्याम्) (लोकः) राष्ट्रं
राज्यस्थानम् (आरण्यः) अरण्येभवः (ते) तव (पशुः) पशुक-
ञ्चतुष्यात् सिंहादिः । अयमंत्रः शत० ३ । ५। ४-२३ व्याख्यातः ॥ ६॥

अन्वयः— हे सभाध्यक्ष राजस्त्वं परिवीः सर्वाविद्याव्यापक-
वदसित्वात्वां दैवीर्विशः परिव्ययन्ताम् । त्वं दिवः सृष्टुं निवासि पृ-
थिव्यामेष ते तव लोकोस्तु आरण्यः पशुः सिंहादिरप्यधीनोस्तु ॥ ६॥

भावार्थः— राज्यसाधरन्तं राजानं प्रजाजनाभ्याश्चित्य-
करं विनयन्तु सराजा प्रजापालनाय सिंहादिपशून् दस्युप्रभृतींश्च
निहन्त्य स्वप्रजा यथायोग्यं धर्मं संस्थापयेत् ॥ ६ ॥

पदार्थः— हे सभाध्यक्ष राजन्तू (परिवीः) सब विद्याओं में अच्छे आ-
प्त होने वाले के समान (असि) है (त्वाम्) तुम्हें (दैवीः) विद्वानों के (विशः)
सन्तान के समान प्रजा (परि) (व्ययन्ताम्) सर्व व्याप्त अर्थात् सब ठिकाने
प्राप्त हुए तेरे कार्यकारी हों । (दिवः) प्रकाश के पुंज सूर्य से (सूनुः) उत्पन्न हुए
किरण समुदाय के तुल्य तू (असि) है (ते) तेरा (पृथिव्याम्) पृथिवी में (लोकः)
राजधानी का देश है और (आरण्यः) वन है सिंहादि दुष्ट पशु तेरे वश भी हों ॥ ६ ॥

भावार्थः— राज्य का आचरण करते हुए राजा को प्रजा लोग प्राप्त हो-
कर अपने पदार्थों का कर चुकावें और वह राजा उन प्रजाओं की रक्षा करने के
लिये सिंह और शूकर वा अन्य और दुष्ट जीव तथा डाकू चोर उठाईगीर और
गांठ कटे आदि दुष्ट जनों को दंड से वश में कर अपनी प्रजा को यथा योग्य
धर्म में प्रवृत्त करे ॥ ६ ॥

उपवीरित्यस्य मेधातिथिर्हृषिः । त्वष्टादेवता । आर्षीष्टुहती-
च्छदः । सध्यसः स्वरः ॥

पुनः सतान्प्रति किं कुर्यात् ते च तं प्रति किं कुर्युरित्युपदिश्यते ॥

फिर वह प्रजा जनों के प्रति क्या करे और वे प्रजा जन उस राजा के प्रति क्या करें यह उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उपावीरसि उपदेवान्देवीर्विशः प्रागु-
शिजो वन्हितमान् । देव त्वष्टृर्वसु रम ह-
व्याते स्वदन्ताम् ॥ ७ ॥

उपावीरित्युपअवीः । असि । । उप । दे-
वान् । दैवीः । विशः । प्र । अगुः । उशि-
जः । वन्हितमानिति वन्हितमान् । देव ।
त्वष्टः । वसु । रम् । हव्या ते । स्वदन्ताम् ॥ ७ ॥

पदार्थः— (उपावीः) उपागतपालक इव (असि) (देवान्)
विदुषः (दैवीः) देवसम्बन्धिनीर्दिव्याः (विशः) प्रजाः (प्र) प्रक-
ष्टार्थे (अगुः) अगमन् (उशिजः) करनीयान् (वन्हितमान्)
अतिशयितावन्हयो वोठारस्तान् (देव) दिव्यगुणसम्यन्त (त्वष्टः)
सर्वदुःखच्छित् (वसु) वस्तुनिधनानि । अत्र सुपां सुलुगिति शसो-
लुक् (रम्) रमस्व । अत्रात्मनेपदेत्यत्ययेन परस्मैपदम् । (हव्या)
होतुमत्तुमर्हसि (ते) तव (स्वदन्ताम्) भुञ्जताम् । अयमंत्रः
शत० ३ । ५ । ६-१२ व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः— हे देव त्वष्टः सभापते यतस्त्वसुपावीरिवासित-
स्मादैवीर्विशो यथा उशिजो वन्हितमान् देवान् उपप्रागुस्तथात्वां

प्राप्नुवन्ति यथैतास्त्वशाश्रयेणाढ्या भूत्वा रमन्ते तथा त्वमपिता-
सु रम रमस्व भवानेतेषां पदार्थान् भुङ्क्ते तथैते ते हव्या मर्हीणि
हव्यानि वसु वसूनि स्वदन्ताम् ॥ ७ ॥

भावार्थः— यथा गुणग्राहिण उत्तमगुणं सेवन्ते तथा न्याय
विचरणं राजानं प्रजाश्च सेवन्ते येन मिथः प्रीत्यापरस्योन्नतिर्भ-
वतीति ॥ ७ ॥

पदार्थः— हे देव दिव्यगुण संपन्न (त्वष्टः) सब दुःख के छेदन करने
वाले सभाध्यक्ष जिस से तूं (उपावीः) शरणागत पालक सदृश (असि) है इसी
से (दैवीः) विद्वानों से सम्बन्ध रखने वाली दिव्यगुण सम्पन्न (विशः) प्रजा
जैसे (उशिजः) अष्ट गुण शोभित कामना के योग्य (वह्निमान्) अतिशय धर्म
मार्ग में चलने और चलाने वाले (देवान्) विद्वानों को (उपप्रागुः) प्राप्त हुए वैसे
तुम्हें भी प्राप्त होते हैं जैसे तेरे आश्रय से प्रजा धनाढ्य होंके सुखी हों वैसे तूं भी प्राप्त
हुए प्रजाजनों से सत्कृत होकर (रमस्व) हर्षित हो जैसे तूं प्रजा के पदार्थों को
भोगता है वैसे प्रजा भी तेरे (हव्या) भोगने योग्य अमोक्ष्य (वसु) धनादि पदार्थों
को (स्वदन्ताम्) भोगे ॥ ७ ॥

भावार्थः— जैसे गुण के ग्रहण करने वाले उत्तम गुणवान् विद्वान् का
सेवन करते हैं वैसे न्याय करने में चतुर राज का सेवन प्रजाजन करते हैं इसी
से परस्पर की प्रीति से सब की उन्नति होती है ॥ ७ ॥

रेवतीरमध्वमित्यस्य दीर्घतमाऋषिः बृहस्पतिर्देवता । प्रजाप-
त्यानुष्टुप् छन्दः । ऋषभः स्वरः ऋतस्य त्वेत्यस्य निवृत् प्रजापत्या-
वृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ पिचादयः स्वसन्तानान् कथमध्यायकाय प्रददुः स च तान्
कथं गृह्णीयादित्युपदिश्यते

अब पिता आदि रजकजन अपने संतानों को कैसे पढ़ाने वालों को कैसे
दे और वह उन को कैसे स्वीकार करे यह अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

रेव॑तीर॒म॒ध्व॒म् बृ॒ह॒स्प॒ते धा॒र॒या व॒सू॒नि ।
ऋ॒त॒स्य॑ त्वा दे॒व॒ह॒विः पा॒शेन॑ प्र॒ति॒मु॒ञ्चा॒मि॒-
ध॒र्षा॑ मा॒नु॒षः ॥ ८ ॥

रे॒व॒तीः । र॒म॒ध्व॒म् । बृ॒ह॒स्प॒ते । धा॒र॒य॑ ।
व॒सू॒नि । ऋ॒त॒स्य॑ । त्वा । दे॒व॒ह॒वि॒रि॒ति॒दे॒व॒-
ह॒विः । पा॒शेन॑ । प्र॒ति॒ । मु॒ञ्चा॒मि॒ । ध॒र्ष॑ ।
मा॒नु॒षः ॥ ८ ॥

पदार्थः— (रेवतीः) रायः प्रशस्तानि धनानि विद्यन्ते या-
सुताः प्रजाः (रमध्वम्) क्रोडध्वम् (बृहस्पते) बृहत्या वेद्वाचः
पते पातः परमविद्वन् (धारय) अत्रान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः
(वसूनि) (ऋतस्य) सत्यन्यायाख्ययज्ञस्य (देवहविः) यथा देवानां ह-
विरादा तुमर्हच्चरित्रमस्ति तथा (पाशेन) बन्धनेन (प्रति) (मुञ्चामि)
(धर्ष) धृष्णुहि द्यचोतस्तिङ इति दीर्घः विकरणव्यत्ययेन शप् च
(मानुषः) सर्वशास्त्रमननशीलः । अयस्मिन् शत० ३ । ५ । ६ । १३
तथा ॥ ८ ॥ १ । १-२ ॥

अन्वयः— हे (रेवतीः) रेवत्यः प्रजा यूयं विद्यासु शिक्षासु
रमध्वम् । हे बृहस्पते त्वमृतस्य वसूनि धारय । अथ शिष्यायोप-
दिशति गुरुः । हे राजन् प्रजाजन वा मानुषोऽहं पाशेनाविद्याव-
न्धनेन देवहविर्यथा तथा त्वां प्रतिसुञ्चामि त्वं विद्यासु शिक्षासु
धर्ष धृष्टो भव ॥ ८ ॥

भावार्थः— विद्वद्भिः सुशिक्षिता कुमाराणां कुमारीणां चा जगदीश्वरात्पृथिवीपर्यन्तपदार्थानां बोधः संपादनोपायतस्ते मूर्ख त्वबन्धनं परित्यज्य सदा सुखिनः स्युरिति ॥ ८ ॥

पदार्थः— हे (रेवतीः) अच्छे धन वाले संतानों प्रजा जनों तुम विद्या और अच्छी शिक्षा में (रमध्वम्) रमो । हे (बृहस्पते) वेदवाणी पालने वाले विद्वान् आप (ऋतस्य) सत्य न्याय व्यवहार से प्राप्त (वस्तूनि) धन अर्थात् हम लोगों के दिये द्रव्य आदि पदार्थों को (धारय) स्वीकार कीजिये (अब अध्यापक का उपदेश शिष्य के लिये है) हे राजन् प्रजा पुरुष वा (मानुषः) सर्व शास्त्र का विचार करने वाला मैं (पाशेन) अविद्या बन्धन से तुम्हें (प्रति (मुञ्चामि) कुटाता हूं तूं विद्या और अच्छी शिक्षाओं में दृष्ट हो ॥ ८ ॥

भावार्थः— विद्वानों को अपनी शिक्षा से कुमार ब्रह्मचारी और कुमारी ब्रह्मचारिणीओं को परमेश्वर से ले के पृथिवी पर्यन्त पदार्थों का बोध कराना चाहिये । कि जिस से वे मूर्खपन रूपी बन्धन को छोड़ के सदा सुखी हों ॥ ८ ॥

देवस्य त्वेत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । सविता-आश्विनौ-पूषा च देवताः । प्रजापत्या बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः । अग्नीषोमाम्यामित्यस्य पङ्क्तिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनः स शिष्यं किमुपदिशेदित्याह ॥

फिर वह गुरु शिष्य को क्या उपदेश करे यह अगले मंत्र में कहा है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेष्टिष्वनो ब्रीह्यु-
भ्याम्पूषाणो हस्ता बभ्याम् । अग्नीषोमा-
बभ्याञ्जुष्टृन्नियुनज्मि । अद्भ्यस्त्वौषधी-
भ्यो नुत्वा माता मन्न्यतामनुपितानुब्रू-

तासगुबर्भ्योनुसखासयूथ्यः । अग्नौषोमा-
भ्यान्त्वाजुष्टम्प्रोक्षामि ॥ ६ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवद्वतिप्रसवे ।
अश्विनोः । बाहुभ्यामितिबाहुभ्याम् ।
पूष्णाः । हस्ताभ्याम् । अग्नौषोमाभ्याम् ।
जुष्टम् । नि । युनजिम् । अद्भ्यऽइत्यद्-
भ्यः । त्वा । औषधीभ्यः । अनु । त्वा ।
माता । मन्यताम् । अनु । पिता । अनु ।
भाता । सगुबर्भ्यऽइतिसगुबर्भ्यः । अनु ।
सखा । सयूथ्यइतिसयूथ्यः । अग्नौषोमा-
भ्याम् । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्षामि ॥ ६ ॥

पदार्थः— (देवस्य) वेदद्याप्रकाशकस्य (त्वा) त्वां वि-
द्यार्थिनम् (सवितुः) सकलैश्वर्यवतः (प्रसवे) प्रसूयते विश्वस्मिन्
यस्तस्मिन् (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रमसोः (बाहुभ्याम्) तत्तद्गुणा-
भ्याम् (पूष्णाः) पृथिव्याः । पूषेति पृथिवीनामसु पठितम् । नि-
घं० १।१ (हस्ताभ्याम्) हस्त इव वर्त्तमानाभ्यां धारणाकर्षणा-
भ्याम् (अग्नौषोमाभ्याम्) एतयोस्तेजःशान्तिगुणाभ्याम् (जुष्टम्)
प्रीतम् (नि) (युनजिम्) (अद्भ्यः) यथाजलेभ्यः (औषधीभ्यः)
रोगनिवारिकाभ्यः (अनु) (त्वा) त्वाम् (माता) जननी

(मन्यताम्) (अनु) (पिता) । जनकः (अनु) भ्राता (बन्धुः)
 (सगर्भ्यः) सोदरः (अनु) (सखा) सहृत् (सयूध्यः) सैन्यः
 (अग्नीषोमाभ्याम्) पूर्वोक्ताभ्याम् (त्वा) जुष्टम् (प्रीतम् (प्र)
 (उच्चासि) सिञ्चामि । अयस्मन्त्रः शत० ३ । ५ । ७ । ३-५ । व्या-
 ख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे शिष्य अहं सवितुर्देवस्य प्रसवे अश्विनोर्बाहु-
 स्यां पूष्णोहस्ताभ्यां त्वा-त्वामाददे । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वात्वां
 ये ब्रह्मचर्यधर्मानुकूला आप ओषधयश्च सन्ति ताभ्योऽहम्यओष-
 धीभ्यो नियुनजिम । त्वां मत्समीपे स्थातुं माताजननी अनुमन्य-
 तास् पितानुमन्यताम् सगर्भ्याभ्रातानुमन्यताम् सखानुमन्यता-
 म् सयूध्योनुमन्यताम् अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं-प्रीतियुक्तं त्वामहम्
 प्रोच्चासितङ्गुणैरभिषिञ्चामि ॥ ६ ॥

भावार्थः— अस्मिन् संसारे मातादिभिः पितादिभिर्बन्धु-
 वगैर्मित्रवगैश्च स्वापत्यादीनि सुशिक्ष्य तैर्ब्रह्मचर्यं कारयितव्यं यत-
 स्ते सङ्गुणिन स्थिरिति ॥ ६ ॥

पदार्थः— हे शिष्य मैं (सवितुः) समस्त ऐश्वर्य युक्त (देवस्य) वेद-
 विद्या प्रकाश करने वाले परमेश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए इस जगत् में
 (अश्विनाः) सूर्य और चन्द्रमा के (बाहुभ्याम्) गुणों से वा (पूष्णः) पृथिवी
 के (हस्ताभ्याम्) हाथों के समान धारण और आकर्षण गुणों से (त्वाम्) तुम्हें
 (आददे) स्वीकार करता हूँ तथा (अग्नीषोमाभ्याम्) अग्नि और सोम के तेज
 और शान्ति गुणों से (जुष्टम्) प्रीति करते हुए (त्वा) तुम्हें जो ब्रह्मचर्य धर्म
 के अनुकूल जल और ओषधि हैं उन (अद्भ्यः) जल और (ओषधीभ्यः) गोधूम
 आदि अन्नादि पदार्थों से (नियुनजिम) नियुक्त करता हूँ तुम्हें मेरे समीप रहने
 के लिये तेरी (माता) जननी (अनु) (मन्यताम्) अनुमोदित करे (पिता)
 पिता (अनु) अनुमोदित करे (सगर्भ्यः) सहोदर (भ्राता) भाई (अनु)
 अनुमोदित करे (सखा) मित्र (अनु) अनुमोदित करे और (सयूध्यः) तेरा

सहवासी (अनु) अनुमोदित करे (अग्नि सोमाभ्याम्) अग्नि और सोम के तेज और शान्ति गुणों से (जुष्टम्) प्रीति करते हुए (त्वा) तुम्ह को (प्र। उच्चासि) उन्ही गुणों से ब्रह्मचर्य के नियम पालने के लिये अभिषिक्त करता हूँ ॥ ८ ॥

भावार्थः— इस संसार में माता पिता वसु वर्ग और मित्र वर्गों को चाहिये कि अपने संतान आदि को अच्छी शिक्षा देकर ब्रह्मचर्य करावें जिस से वे गुणवान् हों ॥ ८ ॥

अत्रां पेरुरित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । आपोदेवता । प्रजापत्या
बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः । सन्तदृत्यस्य निवृत्तार्षी । बृहती छन्दः ।
मध्यमः स्वरः ॥

अथोपनीतेन शिष्येण विद्यासुशिखाग्रहणाग्निहोत्रादि
यज्ञोऽवश्यमनुष्ठाय इति गुरुरुपदिशेत् ॥

अब यज्ञोपवीत होने के पश्चात् शिष्य को अत्यावश्यक है कि विद्या
उत्तमशिखाग्रहण और अग्निहोत्रादिक का अनुष्ठान करे ऐसा
उपदेश गुरु किया करे यह अगले मंत्र में कहा है ॥

अपाम्पेरुरस्यापोदेवीः स्वदन्तुस्वात्तचित्-
त्सहेवहविः । सन्ते प्राणो ब्वातेन गच्छ-
ताथं समङ्गानि यजत्रैः सध्यज्ञपतिराशि-
षा ॥ १० ॥

अपाम् । पेरुः । असि । आपः । देवीः ।
स्वदन्तु । स्वात्तम् । चित् । सत् । देवह-
विरिति देवहविः । सम् । ते । प्राणः । ब्वा-

तेन। गच्छताम्। अङ्गानि। यजत्रैः। यज्ञप-
तिरितियज्ञपतिः। अशिषेत्याशिषा ॥ १० ॥

पदार्थः— (अपाम्) जलानाम् (पेरुः) रक्षकः (असि)
(आपः) (देवीः) शुद्धादिव्यसुखप्रदाः (स्वदन्तु) (स्वात्तम्) स्वे-
नसमन्ताद्गृहीतम् (चित्) अपि (सत्) (देवहविः) देवेभ्यो-
हविरिव (सम्) (ते) तव (प्राणः) (वातेन) पवनेन सह (ग-
च्छताम्) (अङ्गानि) शिरआदीनि (यजत्रैः) यज्ञसाधकैर्विद्वद्भिः
सह (यज्ञपतिः) यज्ञस्यपालकः (आशिषा) अयस्मांशतः ३।
६। ६-८ व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः— हे शिष्यत्वमपांपेरुरसि संसारस्थाः प्राणिनस्त्वद्य-
ज्ञशोधिता देवीरापश्चित्स्वात्तं धर्मानुष्ठानस्वीकृतं देवहविरिवसं-
स्वदन्तु सदाशिषा तवांगानियजत्रैः सह गच्छन्ताम् प्राणोवातेन
संगच्छतां त्वं यज्ञपतिर्भव ॥ १० ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः। या यज्ञेप्रास्ता-
हुतयस्ता आदित्यसुपतिष्ठन्ते आदित्याकर्षणशक्त्या पृथिवीजला-
कर्षणेन दृष्टिर्भवति ततोऽन्तमन्नाद्भूतानीति परंपरासंबन्धेन यज्ञ-
शोधिता अपोहुतद्रव्यं च सर्वजीवा भुञ्जन्ते ॥ १० ॥

पदार्थः— हे शिष्य तू (अपाम्) जल आदि पदार्थों का (पेरुः) रक्षा
करने वाला (असि) है संसारस्थजीव तेरे यज्ञ से शुद्ध हुए (देवीः) दिव्य सुख
देने वाली (आपः) जलों की (चित्) और (स्वात्तम्) धर्म युक्त व्यवहार से प्राप्त
हुए पदों की (देवहविः) विद्वानों के भोगने के समान (सं) (स्वदन्तु) अच्छी
तरह से भोगें (आशिषा) मेरे आशिर्वाद से (ते) तेरे (अंगानि) शिर आदि
अवयव (यजत्रैः) यज्ञ कराने वालों के साथ (सम्) सम्यक् नियुक्त हों और
(प्राणः) प्राण (वातेन) पवित्र वायु के संग (संगच्छताम्) उत्तमता से रमण

करे और तू (यज्ञपतिः) विद्या प्रचार रूपी यज्ञ का पालन करने द्वारा है ॥ १० ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमासंकारः । जो यज्ञ में दीहुई आहुती हैं वे सूर्य के उपस्थित रहती हैं अर्थात् सूर्य की आकर्षण शक्ति से परमाणु रूप होकर सब पदार्थ पृथिवी के ऊपर आकाश में हैं उसी पृथिवी का जल ऊपर खिचकर वर्षा होती है उस वर्षा से अन्न और अन्न से सब जीवों को सुख होता है इस परंपरा संगम्य से यज्ञ शोधित जल और हौम किये द्रव्य को सब जीव भागते हैं ॥ १० ॥

घृतेनाक्तावित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । वातोदेवता । भुरिगा-
चर्युष्णिगक्छन्दः । ऋषभःस्वरः ।

अथ यज्ञकर्तृकारयिवोः कर्तव्यमुपदिश्यते ॥

अब यज्ञ करने और कराने वालों को कर्तव्य काम का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

घृतेनाक्तौ पशून्त्रायेश्वांश्चरेवति यजमाने
प्रियंधा आविश । उरोरन्तरिक्षात्सजूर्दे-
वेन वातेनास्य हविषस्तमना यज समस्य त-
न्वा भव । वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः
स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

घृतेन । अक्तौ । पशून् । त्रायेश्वाम् । रे-
वति । यजमाने । प्रियम् । धाः । आ ।
विश । उरोः । अन्तरिक्षात् । सजूरिति-

सजुः । देवेन । वातेन । अस्य । हविषः ।
 तमना । यज । सम् । अस्य । । तन्वा ।
 भव । वर्षोऽइति । वर्षीयसि । यज्ञे । यज्ञप-
 तिमितियज्ञपतिम् । धाः । स्वाहा । दे-
 वेभ्यः । देवेभ्यः । स्वाहा ॥ ११ ॥

पदार्थः—(घृतेन) (अक्तौ) घृतेनासक्तचित्तौ यज्ञकर्त्ता यज्ञ-
 कारयिता च (पशून्) गवादीन् (वायेथाम्) रक्षेताम् (रेवति) प्रश-
 स्तैश्वर्ययुक्ते (यजमाने) यज्ञानुष्ठानरि (प्रियम्) प्रसन्नतासंपादि-
 सुखम् (धाः) धेहि । अत्र लोडर्थे लुङ् अडभावश्च (आ) समंतात्
 (विश) (उरोः) बहोः (अन्तरिक्षात्) (सजुः) मित्रमिव
 (देवेन) सर्वगतेन (वातेन) वायुना सह (अस्य) (हविषः)
 हातव्यस्य कर्मणि षष्ठी (तमना) आत्मना (यज) संगच्छस्व एकौभव
 (सम्) (अस्य) (तन्वा) (भव) (वर्षो) यज्ञकर्त्तृणां सर्वसुखसे-
 चक (वर्षीयसि) सर्वसुखसभिवर्षति (यज्ञपतिम्) यज्ञपालकम्
 (धाः) धेहि (स्वाहा) सत्कृत्यनुकूलाम् (देवेभ्यः) दीव्यन्ति
 प्रकाशन्ते सत्कर्मानुष्ठानेन ये तेभ्यो धर्म्मिष्ठेभ्यो विद्वद्भ्यः (देवेभ्यः)
 शुभेभ्यो गुणेभ्यः (स्वाहा) सत्कृत्यनुरूपाम् । अयस्मन्तः शत० ३ ।
 ६ । २ । ५-१६ व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः— हे यज्ञकर्त्ताकारयितारौ घृतेनाक्तौ घृतमनस्कौ
 युवां पशून् वायेथाम् त्वमेकैको देवेन वातेन सजूरुरन्तरिक्षा-
 तिप्रयं प्रेमात्पादकम् सुखं रेवति यजमाने धाअविश च तस्वान्तृ-
 त्तिमाप्नुहि अस्य हविषः तमना आत्मना यज अस्य तन्वास स्मवैकी

भव न द्वैधमाचर हेवर्षो-यज्ञकर्मणा सुखसेचक त्वं देवेभ्यः स्वाहा देवेभ्यः स्वाहा तद्यज्ञं दिदृक्षुम्यः पुनः पुनरागतेभ्यो विद्वभ्यो सद्यत् सद्यत्पुनरुपां वाच सुदीरयन् वर्षीयासि यज्ञे यज्ञपतिं धाः ॥ ११ ॥

भावार्थः- यज्ञार्थं घृतादिसभौषुभिमनुष्यैः पशवो रक्षणी-या घृतादि सद्द्रव्येणाग्निहोत्रादि यज्ञान् संप्राप्यतैर्जलवायू संशो-ध्य सर्वेषां प्राणिनामभौष्टं सुखं संसाध्यम् ॥ ११ ॥

पदार्थः- हे (घृतेन + अत्तौ) घृतप्रसक्त अर्थात् घृतचाहने और यज्ञ के करानेहारे तुम (पशून्) गो आदि पशुओं को (चायेधाम्) पालो तुम एक २ जन (देवेन) सर्वगत (वातेन) पवन से (सजूः) समान प्रीति करते हुए समान (उरोः) विस्तृत (अन्तरिक्षात्) अंतर्निहित से उत्पन्न हुए (प्रियम्) प्रिय सुख को (रेवति) अच्छे ऐश्वर्ययुक्त (यजमाने) यज्ञ करने वाले धनी पुरुष में (धाः) स्थापन करो तथा (आविश) उस के अभिप्राय को प्राप्त होओ और (अस्य) इस के (हविषः) होम के योग्य पदार्थ को (तन्वा) आप ही निष्पाद किये हुए के समान (यज्ञ) अग्नि में होमों अर्थात् यज्ञ की किसी क्रिया का विपरीत भाव न करो और (अस्य) इस के (तन्वा) शरीर के साथ (सम्) (भव) एकी भाव रक्खो किन्तु विरोध से द्विधा आचरण मत करो । हे (वर्षी) यज्ञकर्म से सर्व सुख के पहुंचाने वाली (देवेभ्यः) (स्वाहा) (देवेभ्यः) (स्वाहा) सत्कर्म के अनुष्ठान से प्रकाशित धर्मिष्ठ ज्ञानी पुरुष जो कि यज्ञ देखने की इच्छा करते हुए बार बार यज्ञ में आते हैं उन विद्वानों के लिये अच्छे सत्कार कराने वाली वाचियों की उच्चारण करते हुए यज्ञ पति को (वर्षीयसि) सर्व सुख वर्धने वाले यज्ञ में (धाः) अभियुक्त करो ॥ ११ ॥

भावार्थः- यज्ञ के लिये घृत आदि पदार्थ चाहने वाले मनुष्यों को गाय आदि पशु रखने चाहिये और घृतादि अच्छे २ पदार्थों से अग्निहोत्र से लेकर उत्तम २ यज्ञों से जल और पवन की शुद्धि कर सब प्राणियों का सुख उत्पन्न करना चाहिये ॥ ११ ॥

माहिर्भूरित्यस्य मेधातिथिर्कृषिः । विद्वां सो देवताः । भुरिक् प्रजापत्यानुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स विद्वान् कौहग्नदेदित्युपदिश्यते ॥

वह विद्वान् कैसा हो इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है

माहिर्भू मापृदाकुर्नमस्तऽआतानानुर्वा प्रे-
हि घृतस्य कुल्या उप ऋतस्य पथ्या अनु ॥ १२ ॥

मा । अहिः । भूः । मा । पृदाकुः । नमः ।

ते । आतानेत्यातान । अनुर्वा । प्र । इ-

हि । घृतस्य । कुल्याः । उप । ऋतस्य ।

पथ्याः । अनु ॥ १२ ॥

पदार्थः— (मा) निषेधे (अहिः) सर्पवत् (भूः) भवेः अ-
त्रलिङ्गर्थे लुङ् (पृदाकुः) मूढवदभिमानी व्याधवद्वा हिंसकः
(नमः) अन्नम् । नमइत्यन्ननामसु पठितम् निघं० २ । ७
(ते) तुभ्यम् (आतान) समन्तात्सुखं तनितः (अनुर्वा) अश्वही-
नः । अर्वात्यश्वनामसु पठितम् निघं० १ । १४ (प्र) प्रकृष्टार्थे (इहि)
गच्छ (घृतस्य) उदकस्य (कुल्याः) घृतधाराः (उप) (ऋतस्य)
सत्यस्य (पथ्याः) वीथीः (अनु) । अयस्मन्त्रः शत० ३ । ६ । २ । १-३
व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः— हे आतान त्वं अहिर्माभूः पृदाकुर्माभूस्ते तुभ्यां
नमोस्तु सर्वत्र त्वत्सुखायान्नादि पदार्थः पुरत एव प्रवर्त्तत इति भा-
वः । अनुर्वा घृतस्य कुल्या इवर्तस्य पथ्याप्रोपैहि ॥ १२ ॥

भावार्थः— केनापि मनुष्येण धर्मसार्गे कुटिलमार्गगामि
सर्पादि वत्कुटिलाचरणेन न भवितव्यं किंतु सर्वदा सरलभावेनैव
भवितव्यम् ॥ १२ ॥

पदार्थः— हे (आतान) अच्छे प्रकार सुख के विस्तार करने वाले विद्वान् तू (मा) मत (अहिः) सर्प के समान कुटिल मार्गगामी और (मा) मत (पृदाकुः) मूर्खजन के समान अभिमानी वा व्याघ्र के समान हिंसा करने वाला (भूः) हो (ते) (नमः) सब जगह तेरे सुख के लिये अन्न आदि पदार्थ पहिले ही प्रवृत्त हो रहे हैं और (अनर्वा) अश्व आदि सवारी के बिना निराश्रय पुरुष जैसे (वृत्तस्य) जल की (कुल्याः) बड़ी धाराओं को प्राप्त हो जैसे (ऋतस्य) सत्य के (पथाः) मार्गों को प्राप्त हो ॥ १२ ॥

भावार्थः— किसी मनुष्य को कुटिल गामी सर्प आदि सुष्ट जीवों के समान धर्ममार्ग में कुटिल न होना चाहिये किन्तु सर्वदा सरल भाव से ही रहना चाहिये ॥ १२ ॥

देवीरापद्वत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । आपोदेवताः । निवृदार्थनुष्ठुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ बटुभिर्ब्रह्मचारिणीभिश्च गुरुपत्न्यः कथं सम्माननीया इत्युपदिश्यते ॥

अब ब्रह्मचारी बालक और ब्रह्मचारिणी कन्याओं को गुरुपत्नियों का कैसे मान करना चाहिये यह अगले मंत्र में कहा है ॥

देवीरापः शुद्धावोड्ढ्वं सुपरिविष्टा देवेषु
सुपरिविष्टा वयम्परिवेष्टारो भूयास्म ॥ १३ ॥

देवीः । आपः । शुद्धाः । वोड्ढ्वम् । सुपरिविष्टा इति सुपरिविष्टाः । देवेषु । सुपरिविष्टा इति सुपरिविष्टाः । वयम् । परिवेष्टार इति परिवेष्टारः । भूयास्म ॥ १३ ॥

पदार्थः— (देवीः) सद्विद्याप्रकाशवत्यः (आपः) आप्नु-
वंति सङ्गुणान्यास्ताः (शुद्धाः) सत्कर्मानुष्ठानपूताः (वोढूम्)
स्वयंवरविवाहविधिं प्राप्तुम् । अत्र वह्प्रप्रापण इत्यस्मात्लोटिभ-
ध्यस बहुवचने बहुलं छन्दसौति शपो लुकि कृते सहिवहोरोदवर्ण-
स्य । अ० ६ । ३ । ११२ । इत्यनेनोकारः (सुपरिविष्टाः) तत्तत्सै-
वासुन्मुख्यएव । अत्र वर्त्तमाने लोट् (देवेषु) सद्विद्यादि दिव्यगु-
णेषु विद्वत्सु (सुपरिविष्टाः) तथा भूताएव (वयम्) (परिवेष्टारः)
परितो व्याप्ताः (भूयास्म) ॥ १३ ॥

अन्वयः— हे कुमर्यो यथापः सङ्गुणेषु व्याप्ताशुद्धादेवीः विदु-
ष्यः सत्स्त्रियो देवेषु सद्विद्यादिदिव्यगुणेषु विद्वत्सु । स्वपतिषु सुप-
रिविष्टाः कृतव्रतचर्याः स्वसमान्वरान् स्वीकृतवत्यः यथाचते वि-
द्वांसः स्त्वाविदुषीः प्राप्तास्तथायूयं स्त्रीभावेनास्मान् प्राप्तुतैवं वय-
मपि परिवेष्टारो भूयास्म ॥ १३ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । यथाविदुष्योविदु-
षां स्त्रियः प्रातिव्रत्यधर्मतत्पराभवन्ति तथा ब्रह्मचारिण्यः कन्या-
सङ्गुणस्वभावा भवेयुर्ब्रह्मचारिणश्च गुरुजनस्वभावास्तुः यतः सुशि-
क्षयास्त्रीपुत्रादि रक्षणशीला भवेयुरिति ॥ १३ ॥

पदार्थः— हे कुमारियो तुम जैसे । (आपः) श्रेष्ठगुणों में रमणे करने
वालीं । (शुद्धाः) सत्कर्मानुष्ठान से पवित्र । (देवीः) विद्याप्रकाशवती विदुषी
स्त्रीजन । (देवेषु) श्रेष्ठ विद्वान् पतियों के निमित्त (सुपरिविष्टाः) और उन
की सेवा करने को सन्मुख प्रवृत्त होकर अपने समान पतियों को । (वोढूम्)
प्राप्त होती हैं और वे विद्वान् पतिजन उन स्त्रियों को प्राप्त होते हैं वैसे तुम
ही और हम भी (परिवेष्टा) उस कर्म की योग्यता को । (भूयास्म)
पहुँचे ॥ १३ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । जैसे विदुषी अ-

र्थात् विद्वानों की स्त्री पातिव्रतधर्म में तत्पर रहती हैं वैसे ब्रह्मचारिणी कन्या भी उन के गुण और स्वभाव वाली हों और ब्रह्मचारी भी गुरुजनों की शिक्षा से स्त्री और पुरुष आदि की रक्षा करने में तत्पर हों ॥ १३ ॥

वाचन्ता इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । विद्वांसो देवताः । भुरिगार्षीजगतीच्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ कथं ता गुरुपत्योगुरवश्च यथायोग्यशिक्षया स्वस्वान्ते वासिनः सङ्गणेषु प्रकाशयन्तीत्युपदिश्यते ॥

अब वे गुरुस्त्री और गुरुजन यथायोग्य शिक्षा से अपने २ विद्यार्थियों को अच्छे २ गुणों में कैसे प्रकाशित करते हैं यह अगले मंत्र में कहा है ॥

वाचं ते शुन्धामि प्राणान्ते शुन्धामि चक्षु-
स्ते शुन्धामि श्रीचन्ते शुन्धामि नाभिन्ते
शुन्धामि मेढ्रन्ते शुन्धामि प्रायुन्ते शुन्धामि
चरित्रान्ते शुन्धामि ॥ १४ ॥

वाचम् । ते । शुन्धामि । प्राणम् । ते ।
शुन्धामि । चक्षुः । ते । शुन्धामि । श्रीच-
म् । ते । शुन्धामि । नाभिम् । ते । शुन्धा-
मि । मेढ्रम् । ते । शुन्धामि । प्रायुम् । ते ।
शुन्धामि । चरित्रान् । ते । शुन्धामि ॥ १४ ॥

पदार्थः— (वाचम्) वक्तव्यनया तां वाणीम् (ते) तव (शु

न्धासि) निर्मली करोमि (प्राणम्) प्राणिति येन तं जीवनहेतुम्
 (ते) (शुन्धासि) (चक्षुः) चक्षुःनेन तन्नेत्रम् (ते) (शुन्धासि)
 (श्रोत्रम्) शृणोतियेन तत् (ते) (शुन्धासि) (नाभिम्) नक्ष-
 ते वध्यते यथा ताम् (ते) (शुन्धासि) (मेढ्रम्) मेहत्वेनेन तदुप-
 स्तेन्द्रियम् (ते) (शुन्धासि) (पायुम्) पात्यनेन तं गुच्छेन्द्रियम्
 (शुन्धासि) (चरित्रान्) व्यवहारान् (ते) (शुन्धासि) । अयस्मिन्
 शत० । ३६ । २ । ६ व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः— हे शिष्य विविधशिक्षाभिस्तेहं वाचं शुन्धासि ते
 प्राणं शुन्धासि ते चक्षुः शुन्धासि ते श्रोत्रं शुन्धासि ते नाभिं शुन्धासि
 ते मेढ्रम् शुन्धासि ते पायुं शुन्धासि ते चरित्राञ् शुन्धासि ॥ १४ ॥

भावार्थः— गुरुभिर्गुरुपत्नीभिश्च * वेदापवेदवेदांगोपाङ्ग-
 शिक्षया देहेन्द्रियान्तःकरणात्मनःशुद्धिशरीरपुष्टिप्राणसंतुष्टीः प्र-
 दाय सर्वकुसाराः सर्वाः कन्याश्च सङ्गुणेषु प्रवर्त्तयितव्या इति ॥ १४ ॥

पदार्थः— हे शिष्य मैं विविधशिक्षाओं से (ते) तेरी (वाचम्) जिस
 से बोलता है उस वाणी को (शुन्धासि) शुद्ध अर्थात् सद्धर्मानुकूल करता हूँ
 (ते) तेरे (चक्षुः) जिस से देखता है उस नेत्र को (शुन्धासि) शुद्ध करता हूँ
 (ते) तेरी (नाभिम्) जिस से नाड़ी आदि बांधे जाते हैं उस नाभि को (शु-
 न्धासि) पवित्र करता हूँ (ते) तेरे (मेढ्रम्) जिस से मूत्रोत्सर्गादि किये जाते हैं
 उस लिङ्ग को (शुन्धासि) पवित्र करता हूँ (ते) तेरे (पायुम्) जिस से रक्षा की
 जाती है उस गुदेन्द्रिय को (शुन्धासि) पवित्र करता हूँ (चरित्रान्) समस्त व्य-
 वहारों को (शुन्धासि) पवित्र शुद्ध अर्थात् धर्म के अनुकूल करता हूँ । तथा गुरु
 पत्नी पक्ष में सर्वत्र करती हूँ यह योजना करनी चाहिये ॥ १४ ॥

भावार्थः—गुरु और गुरु पत्नियों को चाहिये कि वेद और उपवेद तथा वेद
 के अंग और उपांगों की शिक्षा से देह इन्द्रिय अन्तःकरण और मन की शुद्धि शरीर

* वेदाः ऋग्यजुः सामाथर्वाणः उपवेदाः अथर्ववेद धनुर्वेदगान्धर्ववेदायुर्वेदाः वेदाङ्गानि शिक्षा कल्पी व्याकरणं
 निरुक्तं ह्यन्दीज्योतिषमिति उपाङ्गानि मीमांसा वैशेषिकन्याय पातञ्जल साङ्ख्य वेदाङ्गानि ॥

की पुष्टि तथा प्राण की संतुष्टि देकर समस्त कुमार और कुमारियों को अच्छे २ गुणों में प्रवृत्त करावें ॥ १४ ॥

मनस्त इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । विद्वांसो देवताः । निवृत्तार्षी
त्रिष्टुप् छन्दः पञ्चमः स्वरः ॥

पुनरुक्तोर्थः प्रकारान्तरेण प्रकाशयते ॥

फिर भी प्रकारान्तर से अंगले मंत्र में उक्त अर्थ का प्रकाश किया है ॥

मनस्त आप्यायतां वाक्त्वा आप्यायताम्प्रा-
णस्तु आप्यायताञ्चक्षुस्तु आप्यायतांश्च-
ओत्रन्तु आप्यायताम् । यत्तं क्रूरं यदास्थि-
तं तत्तु आप्यायताग्निष्ठ्यायतान्तत्ते शु-
ध्यतुश्महीभ्यः । ओषधे । त्रायस्व स्व-
धिते मैनंश्चिहंसीः ॥ १५ ॥

मनः । ते । आप्यायताम् । वाक् । ते ।
आप्यायताम् । प्राणः । ते । आप्यायताम् ।
चक्षुः । ते । आप्यायताम् । ओत्रम् । ते ।
आप्यायताम् । यत् । ते । क्रूरम् । यत् ।
आस्थितमित्याऽस्थितम् । तत् । ते ।

आ॒प्याय॒ताम् । निः । त्या॒य॒ताम् । तत् ।
 ते । शु॒ध्य॒तु । श॒म् । अ॒हो॒भ्यऽइत्य॒हः
 भ्यः । ओष॒धे । त्राय॑स्व । स्व॒धि॒त॒ऽइति॑
 स्व॒धि॒ते । मा । ए॒न॒म् । हिं॒सीः ॥ १५ ॥

पदार्थः— (मनः) संकल्पविकल्पात्मकम् (ते) तव (आ)
 (प्यायताम्) सत्कर्मांशुष्ठानेन वर्द्धताम् (वाक्) (ते) (आ)
 (प्यायताम्) (प्राणः) (ते) (आप्यायताम्) (ओत्रम् (ते)
 (आप्यायताम्) (यत्) (ते) तव (क्रूरम्) दुश्चरित्रम् (यत्)
 (आस्थितम्) निश्चितम् (तत्) (ते) (आप्यायताम्) (निः)
 पृथगर्थे (त्यायताम्) संहन्यताम् (ते) (शुध्यतु) (शम्) (सुखम्)
 (अहोभ्यः) कालविशेषेभ्यः (ओषधे) ओषा विज्ञानं धीयते
 यस्मिंस्तत्संबुद्धौ । अत्र ओषगतावित्यस्माद्गतिरचविज्ञानं गृह्यते
 (त्रायस्व) (स्वधिते) स्वेष्वात्मौयेषुधितिः पोषणं यस्यास्तत्संबुद्धौ
 (मा) निषेधे (एनम्) पूर्वाक्तम् (हिंसीः) कुशिञ्जया लालनेन
 वा मा विनाशयेः ॥ १५ ॥

अन्वयः— हे शिष्य मदौयशिञ्जणेन ते तव मन आप्या-
 यताम् ते प्राण आप्यायताम् ते चक्षुराप्यायताम् ते ओत्रसाप्या-
 यताम् ते यत्क्रूरं दुश्चरित्रं तत् निध्यायताम् दूरौगच्छतु यत् ते
 तवास्थितम् निश्चितं तदाप्यायताम् इत्थं ते सर्वशुध्यतु अहोभ्यो
 दिनेभ्यस्तुभ्यं शमस्तु । अथ स्वस्वामिनि शिष्यलालनापरं गुरुप-
 तौवाक्यम् । हे ओषधे विज्ञानवराध्यापकत्वमेनं शिष्यं त्रायस्व सा-
 हिंसीः । सच स्वपत्नीप्रत्याह । हे स्वधितेध्यापिके स्त्रि त्वमेनां
 त्रायस्व साहिंसीञ्च ॥ १५ ॥

भावार्थः— सत्कर्मनुष्ठानेन सर्वस्योन्नतिर्भवत्यतः सर्वैर्मनु-
ष्यैर्गुरुशिष्यया समस्तसत्कर्मनुष्ठेयम् गुरवो गुणग्रहणायैव शिष्या-
णां ताडनं विदधति ततस्तेषामिदमभ्युदयनिःश्रेयसकारि जाय-
तएवेति बोध्यम् । दम्पतौ परस्परमेवमुपदिशताम् । हे पते भवानयं
शिष्यो यथा सदोविद्वान् स्यात्तथा प्रयतताम् हे धर्मपत्नि भवती
यथेयं कन्यातूर्णं विदुषौ भवेत्तथा विदधातु ॥ १५ ॥

पदार्थः— हे शिष्य मेरी शिष्या से (ते) तेरा (मनः) मन (आप्यायताम्)
पर्याप्त गुणयुक्त हो (ते) तेरा (प्राणः) प्राण (आप्यायताम्) बलादिगुण युक्त हो
(ते) तेरी (चक्षुः) (आप्यायताम्) निर्मल दृष्टि हो (ते) तेरे (श्रीवम्) (आप्यायताम्)
कर्ण सद्गुण व्याप्त हो (ते) तेरा (यत्) जो (क्रूरम्) दुष्ट व्यवहार है वह (निः)
(स्व्यायताम्) दूर हो और (यत्) जो (ते) तेरा (आस्थितम्) निश्चय है वह
(आप्यायताम्) पूरा हो इस प्रकार से (ते) तेरा समस्त व्यवहार (शुध्यतु)
शुद्ध हो और (अहोभ्यः) प्रतिदिन तेरे लिये (शम्) सुख हो । हे (ओषधे)
प्रवर अध्यापक आप (एनम्) इस शिष्य की (त्रायस्व) रक्षा कीजिये और (मा। हिंसीः)
व्यर्थताड़ना मत कीजिये हे (स्वधिते) प्रशस्ताध्यापिके तू इस कुमारिका शिष्या
की (त्रायस्व) रक्षा कर और इस की अयोग्य ताड़ना मत दे ॥ १५ ॥

भावार्थः— सत्कर्म करने से सब की उन्नति होती है इस से सब मनुष्यों
को चाहिये कि सुशिष्या पाकर समस्त सत्कर्मों का अनुष्ठान करें इसी से अध्यापक
जन गुणग्रहण कराने ही के लिये शिष्यों को ताड़ना देते हैं वह उन की ताड़-
ना अत्यन्त सुख की करने वाली होती है स्त्री और पुरुष इस प्रकार उपदेश
करें कि हे सर्वोत्तम अध्यापक यह आप का विद्यार्थी जैसे शीघ्र विद्वान् होजाय
वैसा प्रयत्न कीजिये हे प्रिये यह कन्या जिस प्रकार अतिशीघ्र विद्या युक्त हो वैसा
काम कर ॥ १५ ॥

रक्षसां भागद्वयस्य मेधातिथिर्ऋषिः । द्वावाष्टदिव्यौ देवते ।
ब्राह्मयुष्णिक् ऋक्षः । ऋषभः खरः ।

अथ शिष्यवर्गेषु यथायोग्योपदेशकरणमाह ॥

अत्र शिष्यवर्गों में से प्रति शिष्य को यथा योग्य उपदेश
करना अगले मंत्र में कहा है ॥

रक्षंसाम्नागोसि निरस्तं ॥ रक्षं इदमहं
 रक्षोभितिष्ठामीदमहं रक्षोवबाध इद-
 महं रक्षोधमन्तमो नयामि । घृतेन द्यावा-
 पृथिवी प्रोर्णुवाथां वायो वे स्लोकानाम-
 ग्निराज्यस्य वेतु स्वाहा स्वाहा कृतेऽऊ-
 र्ध्वनभसमारुतं च्छतम् ॥ १६ ॥

रक्षंसाम् । भागः । असि । निरस्तमिति-
 निः । अस्तम् । रक्षः । इदम् । अहम् ।
 रक्षः । अभि । तिष्ठामि । इदम् । अहम् ।
 रक्षः । अवबाधे । इदम् । अहम् । रक्षः ।
 अधमम् । तमः । नयामि । घृतेन । द्या-
 वापृथिवीऽइति द्यावापृथिवी । प्र । ऊर्णवा-
 थाम् । वायोऽइति वायो । वेः । स्लोकाना-
 म् । अग्निः । आज्यस्य । वेतु । स्वाहा ।
 स्वाहा कृतेऽइति स्वाहा कृते । ऊर्ध्वनभस-
 मित्पूऽर्ध्वनभसम् । मारुतम् गुच्छतम् ॥ १६ ॥

पदार्थः— (रक्षसाम्) रक्षन्ति परार्थहननेन स्वार्थमिति र-
क्षांसि तेषाम् (भागः) सेवनीयः (अस्मि) (निरस्तम्) निःस्तम्
(रक्षः) सर्वतः स्वार्थरक्षकः परार्थहन्ता (इदम्) (अहम्) (रक्षः)
(अभि) सन्मुखे (तिष्ठामि) (इदम्) (अहम्) (रक्षः) रक्षति
सर्वतः स्वार्थनिमित्तीभूतं कर्म (अव) अवर्गार्थे (बाधे) नाशया-
मि (इदम्) (अहम्) (रक्षः) (अधमम्) नीचतमो धकारम्
(नयामि) प्रापयामि (घृतेन) जलेन (द्यावापृथिवी) भूमिप्र-
कशौ (प्र) प्रकृष्टार्थे (जगुर्वायाम्) आच्छादयताम् (वायो)
वाति जानाति सूचयति सदसत्यदार्थान्निति वा वायुस्तत्त्वं बुद्धौ
(वेः) विद्धि अत्र लोडर्थे लङ् (स्लोकानाम्) स्वल्पानाम् शेषवि-
वक्षातः कर्मणि प्रथौ (अग्निः) सर्वविद्याप्राप्तो विद्वान् (आज्यस्य)
स्नेहद्रव्यस्य (स्वाहाकृते) सत्यवाचा सुप्रगते व्यवहारे (ऊर्ध्वनक्षसम्)
ऊर्ध्वनभोजलयच्छात्तम् (सारतम्) (गच्छतम्) ॥ १६ ॥

अन्वयः— हे दुष्टकर्मकारिन् त्वं रक्षसां भागीरुतोरक्षो नि-
रस्तं भव अहम् इदम् रक्षो भितिष्ठामि तिरस्करणाय तत्सन्मुख-
मुपविशामि न केवलमभितिष्ठामि किन्तु । अहमिदं रक्षो दुष्ट-
स्वभावमववाधेऽर्वाचीना यथा स्यात्तथा हन्मि यतो न पुनः स-
न्मुखो भूयादिति भावः । अहमिदं रक्षोऽधमं तमो नयामि दुःसहदुः-
खं प्रापयामि च । हे वायो गुणग्राहक सदसद्विवेचनशील शिष्यत्वं
स्लोकानां स्लोकान् सूक्ष्मेभ्योऽपि सूक्ष्मव्यवहारान् वेः विद्धि त्व-
द्यज्ञशोधितेन घृतेन द्यावापृथिवीप्रोर्गुवायाम् आच्छादयेताम् ।
अग्निः समस्तविद्यापन्नो विद्वान्स्ववाज्यस्य स्नेहद्रव्यं स्वाहा वेत्तु
जानात तथा स्वाहाकृते पूर्वोक्ते द्यावापृथिव्यौ ऊर्ध्वनक्षसं त्वद्य-
ज्ञशोधितजलमूर्ध्वप्रापकं सारतं गच्छतम्प्राप्नुतम् ॥ १६ ॥

भावार्थः— बुद्धिमन्तः सदसद्विवेचका विद्वांसः शिष्येषु य-

यायोग्य शिक्षणमनुविदधति यज्ञकर्मणा जलवायुशुद्ध्या दृष्टिर्भवति दृष्ट्यैव सर्वप्राणिभ्यः सुखं संपद्यत ॥ १६ ॥

पदार्थः— हे दुष्टकर्म करने वाले जन तू (रक्षसाम्) दुष्टों अर्थात् परार्थ नाशकर अपना अभीष्ट करने वालों का (भागः) भाग (असि) है इस कारण (रक्षः) राक्षस स्वभावी तू (निरस्तम्) निकल जा (अहम्) मैं (इदम्) ऐसे (रक्षः) स्वार्थसाधक को (अभितिष्ठामि) तिरस्कार करने के लिये सन्मुख होता हूँ और केवल सन्मुख ही नहीं किन्तु (अहम्) मैं (इदम्) ऐसे (रक्षः) दुष्ट जन को (अव) (बाधे) अत्यंत तिरस्कार के साथ पीटता हूँ जिस से वह फिर सामने न हो और (अहम्) मैं (इदम्) ऐसे (रक्षः) दुष्टजन को (अधमम्) दुःसह दुःख को (नयामि) पहुंचाता हूँ। अब श्रेष्ठ गुण ग्राही शिष्य के लिये उपदेश है। हे वायो गुण ग्रहक सत् असत् व्यवहार की विवेचना करने वाला तू (स्तोकां नाम्) सूक्ष्म से सूक्ष्म व्यवहारों को (वेः) जान और तेरे यज्ञ शोधित जल से (द्यावापृथिवी) सूर्य और भूमि (प्रोर्णुवाधाम्) अच्छे आच्छादित हैं (अग्निः) समस्त विद्यायुक्त विद्वान् तेरे दृष्ट आदि पदार्थ के (स्वाहा) अच्छे होम किये हुए को (वेतु) जाने तथा (स्वाहाकृते) हवन किये हुए स्नेहद्रव्य को प्राप्त पूर्वोक्त जो सूर्य और भूमि हैं वे (जर्द्धनभसम्) तेरे यज्ञ से शुद्ध हुए जल को ऊपर पहुंचाने वाले (मारुतम्) पवन को (गच्छतम्) प्राप्त हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः— बुद्धिमान् श्रेष्ठ और अनिष्ट के विवेक करने वाले विद्वान् लोग अपने शिष्यों में यथायोग्य शिक्षा विधान करते हैं यज्ञ कर्म से जल और पवन की शुद्धि उस की शुद्धि से वर्षा और उस से सब प्राणियों को सुख उत्पन्न होता है ॥ १६ ॥

इदमापदृत्यस्य दौर्घतसाञ्जपिः । आपोदेवताः । निवृद्धब्राह्मण-
नुष्टप्लुन्दः । गांधारः स्वरः ॥

शुद्धेन जलेन किं भादनौच मित्युपदिश्यते ॥

अब निर्दोष जल से क्या संभावना करनी चाहिये यह

अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

इदमापुः प्रवहतावद्यज्जमलं ज्ययत् । यच्चा-

भिद्रुद्रोहानृतं यच्च श्रेपेऽअभीरुणम् । आ-
पो मा तस्मादेनसः पवमानश्च मुञ्चतु ॥ १७ ॥
इदम् । आपः प्र । वहत । अवद्यम् । च ।
मलम् । च । यत् । यत् । च । अभिद्रुद्रो-
हेत्यभिद्रुद्रोहं । अनृतम् । यत् । च । श्रेपे ।
अभीरुणम् । आपः । मा । तस्मात् ।
एनसः पवमानः । च । मुञ्चतु ॥ १७ ॥

पदार्थः— (इदम्) बक्ष्यमाणम् (आपः) आप्नुवन्तीत्यापः
(प्र) (वहत) अवलडथे लोट् । (अवद्यम्) निंद्यम् (च) वि-
कारिसमुच्चये (मलम्) अशुद्धिकारम् (यत्) (च) प्रकृतिविरुद्ध
ग्रहणे (यत्) (च) लोकविप्रुष्टसमुच्चये (अभिद्रुद्रोह) य-
थाभिद्रुह्यति तथा (अनृतम्) असत्यम् (यत्) (च) परप्रवचः
समुच्चये (श्रेपे) आक्रुश्यामि (अभीरुणम्) निर्भयम् (आपः)
(मा) माम् (तस्मात्) (एनसः) धर्मविरुद्धाचरणात् (पवमानः)
पवित्रीकरोव्यवहारः (च) शुद्धोपदेश समुच्चये (मुञ्चतु) पृथक्
करोतु ॥ १७ ॥

अन्वयः— आपः सर्व विद्याव्यापिनो विपश्चितो यूयं यथा-
पः शुद्धिकरास्तथा मम यदवद्यम्—निन्द्यं कर्म यच्चमलम् अविद्या-
रूपं तदिदं प्रवहत अपनयत च—पुनः यदहमनृतं कंच द्रुद्रोह च
यत् अभीरुणम् निरप्रदाधिनम् पुरुषं श्रेपे तस्मात् पूर्वाक्तादेनसः

सा नां पृथक् रक्षन्तु यथा पवसानो मालिन्यान्मांसद्योदूरी करोति
तथान्यानपि सुञ्चतु पृथक् करोतु ॥ १७ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारउपमालंकारश्च ।
विद्वान् जलमिव सांसारिकपदार्थानां शोधको भूत्वा धर्म्यं कर्माचरे-
त् । अनुष्यैरौश्वरप्रार्थनया दुष्टाचारात् पृथक् भूत्वा निर्मलेषु
विद्यादिग्रहणकर्मसु सदा प्रवर्तितव्यमिति ॥ १७ ॥

पदार्थः— भो (आपः) सर्वविद्याव्यापक विद्वान् लोगी आप जैसे (आपः)
जल शुद्धि करते हैं जैसे मेरा (यत्) जो (अवयवम्) अकथनीय निन्दकर्म (च)
और विकार तथा (यत्) जो (मलम्) अविद्यारूपी मल है (इदम्) इस को
(प्रयत्न) बहाइये अर्थात् दूर कीजिये (च) और (यत्) जो मैं (अनृतम्) झूठ
झूठ किसी से (द्रोह) द्रोह करता होजं (च) और (यत्) जो (अभीक्षणम्)
निर्भय निरपराधी पुरुष को (श्रेष्ठ) उलहने देता हूं (तस्मात्) उस उक्त (एनसः)
पाप से मा मुझे अलग रक्खो (च) और जैसे (पवसानः) पवित्रव्यवहार (मा)
सुभक्त को पापव्यवहार से अलग रखता है जैसे (च) अन्य मनुष्यों को भी रक्खे ॥ १७ ॥

भावार्थः— जैसे जल सांसारिक पदार्थों का शुद्धि का निदान है वैसे
विद्वान् लोग सुधार का निदान हैं इस से वे अच्छे कामों को करें मनुष्यों को
चाहिये कि ईश्वर की उपासना और विद्वानों के संग से दुष्टाचरणों को छोड़
सदा धर्म में प्रवृत्त रहें ॥ १७ ॥

सन्तद्व्यस्य दीर्घतमाश्रयिः । अग्निदेवताप्रजापत्यानुष्टुप्छ-
न्दः । गान्धारः स्वरः । रेडसीत्यस्य देवौ पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

अथ रणोयोद्धाकीदृग्भवेदित्युपदिश्यते ॥

अथ रण में युद्ध करने वाला शिष्य कैसा हो यह अगले मंत्र में कहा है ॥

सन्ते मनीमनसा सम्प्राणाः प्राणेन गच्छ-
ताम् । रेडस्यग्निष्ठा श्रीणात्वापस्तवास-

मंरिणन्वातस्य त्वाध्राज्यै पूष्णोरं ह्यो-
ऽऊष्मणो व्यथिषत्प्रयुतन्वेषः ॥ १८ ॥

सम् ते । मनः । मनसा । सम् । प्राणः ।
प्राणेन । गच्छताम् । रेट् । असि । अग्निः ।
त्वा । श्रीणातु । आपः । त्वा । सम् । अ-
रिणन् । वातस्य । त्वा । ध्राज्यै । पूष्णाः ।
रं ह्यै । ऊष्मणः । व्यथिषत् । प्रयुतमि-
तिप्रयुतम् । द्वेषः ॥ १८ ॥

पदार्थः— (सम्) (ते) तव (मनः) अन्तःकरणम् (म-
नसा) विज्ञानेन (सम्) (प्राणः) (प्राणेन) बलेन (गच्छताम्)
(रेट्) शत्रुहिंसकः । अत्र रिषतेर्हिंसार्थात् कर्त्तरिविच् (अग्निः)
युद्धजन्यक्रोधाग्निः (त्वा) त्वाम् (श्रीणातु) परिषत्तु (त्वा)
त्वाम् (आपः) जलानि (सम्) (अरिणन्) प्राप्नुवन्तु रिणा-
तीति गतिकर्मसु पठितम् निघं० २ । १४ (वातस्य) वायोः
(ध्राज्यै) गत्यै । अत्रगत्यर्थाद् भ्रजधातोः । इञ् वपादिभ्यइतीज्-
प्रत्ययः (पूष्णाः) पोषकरस्यादित्यस्य (रं ह्यै) गत्यै (ऊष्मणः)
आतपात् (व्यथिषत्) व्यथते (प्रयुतम्) एतत्संख्याकम् (द्वेषः)
द्वेष्टियेनसः अयस्मात् शत० ३ । ६ । ४ । ६-३१ व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः— हे योद्धस्संग्रामे ते मनो मनसा प्राणः प्राणेन च
संगच्छताम् हे वीर त्वं रेडसि त्वा त्वामग्निर्युद्धजन्यक्रोधाग्नि

श्रीणातु त्वं प्रयुतं शत्रुसैन्यं प्राप्य तज्जन्यादूष्णो द्वेषो माव्यधि-
पत् त्वां वातस्य धाज्यै वातस्य गतिरिव युद्धकर्मणिगत्यै यद्वापू-
ष्णो रंक्षै सूर्यस्य गतिरिव युद्धभूमिषु गत्यै यथार्थतया युद्धकर्मणि
प्रवृत्त्यै आपः समरिणन् ॥ १८ ॥

भावार्थः— सन्तुष्टैः संग्रामे मनः समाधाय स्वबलवर्द्ध-
कान्नपानशस्त्रादिपदार्थान् संप्राप्य शत्रून् निहत्य संग्रामो विजेतव्य-
इति ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे युद्धशील शूरवीर संग्राम में (ते) तेरा (मनः) न (मनसा)
विद्यावल और (प्राणः) प्राण (प्राणेन) प्राण के साथ (सम्) (गच्छताम्) सं-
गत हो हे वीर तू (रेट्) शत्रुओं को मारने वाला (असि) है (त्वा) तुम्हें (अ-
ग्निः) युद्ध में उत्पन्न हुए क्रोध का अग्नि (श्रीणातु) अच्छे पचावे तू (प्रयुतम्) क-
रोड़ों प्रकार के शत्रुओं की सेना को प्राप्त होता है तुम्हें की तज्जन्य (जभणः) गरमी
का (द्वेषः) द्वेष मत (व्यधिपत्) अत्यन्त पीड़ायुक्त करे जिस से (वातस्य) (धा-
ज्यै) पवन की गति के तुल्य गति के लिये वा (पूष्णः) पुष्टिकारक सूर्य के (रं-
क्षै) वेग के तुल्य वेग के लिये अर्थात् यथार्थता से युद्ध करने में प्रवृत्ति होने के
लिये (आपः) अच्छे २ जल (सम्) (अरिणन्) अच्छे प्रकार प्राप्त ही ॥ १८ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को चाहिये कि अपने बल के बढ़ाने वाले अन्न जल
और शस्त्र अस्त्र आदि पदार्थों को इकट्ठा करके शत्रुओं को मारकर संग्राम जीते ॥ १८ ॥

घृतं घृतपावान इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः विश्वेदेवा देवताः । ब्रा-
ह्मणमुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तत्र किं भवतुमर्हतीत्युपदिश्यते ॥

फिर युद्धकर्म में क्या होना चाहिये यह अगले मंत्र में कहा है ॥

घृतङ्घृतपावानः पिवतु वसां वसापावानः
पिवतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा । दिशः

प्रदिशंऽआदिशो विदिशंः उद्दिशोऽदिग्भ्यः
स्वाहा ॥ १६ ॥

घृतम् । घृतपावान्ऽइति घृतपावानः ।
पिबतु । बसाम् । बसापावान्ऽइति बसा-
पावानः । पिबतु । अन्तरिक्षस्य । हविः ।
असि । स्वाहा । दिशः । प्रदिशइतिप्रदि-
शः । आदिशइत्यादिशः । विदिशऽइति-
विदिशः । उद्दिशऽइत्युत् दिशः । दिग्भ्यऽइ-
तिदिग्भ्यः । स्वाहा ॥ १६ ॥

पदार्थः— (घृतम्) उदकं । घृतमितित्युदकनामसु पठि-
तम् । निबं ० १ । १२ । (घृतपावानः) उदकपावीराः (पिबतु)
(बसाम्) वीररसनौतिम् (बसापावानः) बसानिवासंपान्तिते (पि-
बतु) (अन्तरिक्षस्य) आकाशस्य (हविः) आदीयतइति (असि)
(स्वाहा) युद्धानुकूलां शोभनां वाचम् (दिशः) पूर्वाद्याः (प्रदि-
शः) अन्त्यन्तरदिशः (आदिशः) आभिमुख्यादिशः (विदिशः)
विरुद्धदिशः (उद्दिशः) या उद्दिश्यन्ते ताः (दिग्भ्यः) पूर्वप्रतिपा-
दिताभ्यः सर्वाभ्यः (स्वाहा) तत्तत्स्थानानुकूलां शोभनां वाचम् ।
अयम्भन्तः शत० ३ । ६ । ४ । ३२-३६ व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः— हे घृतपावानो वीरा यूयं घृतं पिवत हे वसापावानो यूयं वसां पिवत हे सेनाध्यक्ष चक्रव्यूहादिसेनारच कर्तृप्रतिवीर मन्तरिक्षस्य हविरसीति स्वाहा शोभनया वाचा सर्वान् वीरान्या दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशश्च सन्ति ताम्यः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो सर्वासेना विभज्य शत्रून् विजयध्वम् ॥ १६ ॥

भावार्थः— सेनाध्यक्षाणाञ्चितमस्ति स्वसेनास्थान् वीरान् शरीर बलयुक्तान् युद्धविद्यासुशिञ्जितान् संपाद्य युद्धे सर्वासु दिक्षु यथायोग्यान् स्वसेनाभागान् संस्थाप्य सर्वतः शत्रूनादृत्य विजित्य च न्यायेन प्रजां पालयेयुरिति ॥ १६ ॥

पदार्थः— हे (घृतपावानः) जल के पीने वाले वीर पुरुषो तुम (घृतम्) अमृतात्मक जल को (पिवत) पिओ हे (वसापावानः) नीति के पालने वाले वीरो तुम (वसाम्) जो वीर रस की वाणी अर्थात् शत्रुओं को स्तंभन करने वाली है उस को (पिवत) पिओ हे सेनाध्यक्ष चक्रव्यूहादि सेना रचक प्रत्येक वीर को तू जिस से (अन्तरिक्षस्य) आकाश की (हविः) रुकावट अर्थात् युद्ध में बहुतेको वीर शत्रुओं को घेरना (असि) है उस (स्वाहा) शोभन वाणी से जो (दिशः) पूर्व पश्चिम उत्तर दक्षिण (प्रदिशः) आग्नेयी नैऋति वायवी और ऐशानी उपदिशा (आदिशः) आमने सामने मुहाने को दिशा (विदिशः) पीछे की दिशा और (उद्दिशः) जिस ओर शत्रु लक्षित हों वे दिशा हैं उन सब (दिग्भ्यः) दिशाओं से यथायोग्य वीरों को बांट के शत्रुओं को जीत ॥ १६ ॥

भावार्थः— सेनाध्यक्षों को उचित है कि अपनी २ सेना के वीरों को अत्यन्त पुष्टकर युद्ध के समय चक्रव्यूह श्येनव्यूह तथा शकटव्यूह आदि रचनादि युद्ध कर्मों से सब दिशाओं में अपनी सेनाओं के भागों को स्थापन कर सब प्रकार से शत्रुओं को घेरघार जीतकर न्याय से प्रजापालन करें ॥ १६ ॥

ऐन्द्रः प्राण इत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । त्वष्टादेवता । ब्राह्मण-
नुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तत्त्वान्योन्यं कथं वर्त्तेरन्नित्युपदिश्यते ॥

फिर संग्राम में बीर पुरुष आपस में कैसे वर्तें यह उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

ऐन्द्रः प्राणो ऽअङ्गे' ऽअङ्गे निदीध्यदैन्द्र
ऽउदानो ऽअङ्गे' ऽअङ्गे निधीतः । देवत्व-
ष्टभूरिं ते संशंसमेतु सलक्ष्मा यद्विषुरूप-
म्भवाति । देवत्रायन्तमवसे सखायो नु त्वा
मातापितरौ मदन्तु ॥ २० ॥

ऐन्द्रः । प्राणः । अङ्गे' ऽअङ्ग इत्यङ्गे' अङ्गे ।
नि । दीध्यत् । ऐन्द्रः । उदानऽइत्युत्
आनः । अङ्गे' अङ्ग इत्यङ्ग' अङ्गे । निधीतः
इति निधीतः । देव । त्वष्टः । भूरिं । ते ।
संशंसमिति सम् संम् । एतु । सलक्ष्मेति-
सलक्ष्म । यत् । विषुरूपमिति विषुरूपम् ।
भवाति । देवत्रेति देवत्रा । यन्तम् । अवसे ।
सखायः । अनु । त्वा । माता । पितरः ।
मदन्तु ॥ २० ॥

पदार्थः—(ऐन्द्रः) इन्द्रो जीवो देवतास्य स ऐन्द्रः (प्राणः) शरीरस्योवायुविशेषः (अंगे अंगे) यथा प्रत्यङ्गं प्रकाशते (नि) नितराम् (दीध्यत्) युद्धे शत्रून् वञ्चित्वा स्वयं प्रकाशित (ऐन्द्रः) विद्वद्देवताकः (उदानः) य ऊर्ध्वमनिति (अङ्गे अङ्गे) प्रत्यङ्गम् (निधीतः) निहित इव (देव) दिव्यविद्यासंपन्न सेनाध्यक्ष (त्वष्टः) शत्रुबलक्षेत्तः (भूरि) बहु (ते) तव (सम् सम्) एकीभावे अत्र प्रसमुपोदः पादपूरणे अ० ८ । १ । ६ । इति समित्यस्य द्वित्वम् (एत) प्राप्नोतु (सलक्ष्म) समानं लक्ष्म यस्य तत् । अत्रान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः (विषुरूपम्) व्यापकं विविधरूपं वा (भवाति) भवतु (देवता) देवं देवमिति देवता (यन्तम्) गच्छतम् (अवसे) रक्षयाद्याय (सखायः) सहृदः सन्तः (अनु) (त्वा) त्वाम् (माता) जननी (पितरः) रक्षका जनकाः (मदन्तु) हर्षन्तु । अयमन्वः शत० ३ । ५ । ४ । ३७ व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः— हे त्वष्टर्देव सेनापते भवान् अङ्गे अङ्गे ऐन्द्रः प्राण इवावसे संग्रामे निदीध्यत् यद्वा अङ्गे अङ्गे उदान इव संग्रामे निधीतो भवाति यत् ते तव विषुरूपं सलक्ष्म भवाति तत्संग्रामे भूरि यथा स्यात्तथा संसमेतु । सखायो माता पितरश्च देवता धर्मा युद्धं व्यवहारं वा यन्तं त्वा त्वामनुमदन्तु ॥ २० ॥

भावार्थः— सेनापतिः सर्वसिंहोऽङ्गेऽङ्गे प्राण उदान इव संग्रामे विचरन् सेनास्यवीरान् प्रजास्यपुरुषांश्च हर्षयित्वा शत्रून् विजयीत ॥ २० ॥

पदार्थः— हे (त्वष्टः) शत्रुबलविदारक (देव) दिव्यविद्यासंपन्न सेनापति आप (अवसे) रक्षा आदि के लिये (अङ्गे अङ्गे) जैसे अंग अंग में (ऐन्द्रः) इन्द्र अर्थात् जीव जिस का देवता है वह सब शरीर में ठहरने वाला प्राणवायु सब वायुओं को तिरस्कार कर्त्ता हुआ आपही प्रकाशित होता है वैसे आप संग्राम में

सब शत्रुओं का तिरस्कार करते हुए (निदोध्यत्) प्रकाशित हजिये अथवा (अङ्गे अङ्गे) जैसे अंग अंग में (उदानः) अन्न आदि पदार्थों को ऊर्ध्व पहुँचा ने वाला उदानवायु प्रवृत्त है वैसे अपने विभव से सब बीरों को उन्नति देते हुए संग्राम में (निधीतः) निरंतर स्थापित किये हुये के समान प्रकाशित हजिये (यत्) जो (ते) आप का (विषुरूपम्) विविध रूप (सलक्ष्ण) परस्पर युद्ध का लक्षण (भवाति) हो वह (संग्रामे) संग्राम में (भूरि) विस्तार से (संसम्) एतु प्रवृत्त हो हे सेनाध्यक्ष तेरी रक्षा के लिये सब शूर बीर पुरुष (संखायः) मित्र हे की वृत्त (माता) माता (पितरः) पिता चाचा ताऊ भृत्य और शुभ चिंतक (देवता) देवी, अर्थात् विद्वानों धर्म युक्त युद्ध और व्यवहार को (यंतम्) प्राप्त होते हुये (त्वा) तेरा (अनुमदन्तु) अनुमोदन करें ॥ २० ॥

भावार्थः— सेनापति सब प्राणियों का मित्र भाव वर्तने वाला, जैसे प्रत्येक अङ्ग में प्राण और उदान प्रवर्तमान हैं वैसे संग्राम में विचरता हुआ सेना और प्रजापुरुषों को हर्षित करके शत्रुओं को जीते ॥ २० ॥

समुद्रं गच्छेत्यादेर्दीर्घतमावृष्टिः । सेनापतिदेवता याजुष्यउ-
ष्णिषश्छन्दांसि । ऋषभः स्वरः ।

अथ राष्ट्रकर्मानुष्ठातुमर्हाय शिष्याय गुरुः किं
क्षिसुपदिशेदित्याह ॥

अब राज्य कर्म करने योग्य शिष्य को गुरु क्या २ उपदेश करे
यह अगले मंत्र में कहा है ॥

समुद्रं गच्छ स्वाहा न्तरीं च गच्छ स्वाहा दे-
व० सवितारं गच्छ स्वाहा ॥ मित्रावरुणौ-
गच्छ स्वाहा होरात्रे गच्छ स्वाहा छन्दा-
० सि गच्छ स्वाहा द्यावापृथिवी गच्छ स्वा-
हा यज्ञं गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा

दिव्यन्नभो गच्छ स्वाहाग्निवैश्वानरङ्गच्छ
 स्वाहामनो मे हार्दियच्छदिवन्तेधूमो ग-
 च्छतु स्वज्ज्योतिः पृथिवीम्भस्मना पृण
 स्वाहा ॥ २१ ॥

असुद्रम् । गच्छ । स्वाहा । अन्तरिक्षम्
 गच्छ । स्वाहा । देवम् । सुवितारम् ।
 गच्छ । स्वाहा । मित्रावरुणौ । गच्छ । स्वा-
 हा । अहोरात्रेऽदित्यहोरात्रे । गच्छ । स्वा-
 हा । कन्दांसि । गच्छ । स्वाहा । द्यावापृ-
 थिवीऽइति द्यावापृथिवी । गच्छ । स्वाहा ।
 यज्ञम् । गच्छ । स्वाहा । सोमम् । गच्छ ।
 स्वहा । दिव्यम् । नभः । गच्छ । स्वाहा ।
 अग्निम् । वैश्वानरम् गच्छ । स्वाहा ।
 मनः । मे । हार्दि । यच्छ । दिवम् । ते ।
 धूमः । गच्छतु । स्वः । ज्योतिः । पृथिवी-
 म् । भस्मना । आ । पृण । स्वाहा ॥ २१ ॥

पदार्थः— (समुद्रम्) समुद्रवन्ति जलानि यास्मिन् तमुदधि-
 म् (गच्छ) (स्वाहा) दृहन्मौकारचनादिविद्यासिद्धेन यानेन
 (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (गच्छ) (स्वाहा) खगोलप्रकाशि-
 कया विद्यया सम्पादितेन विमानेन (देवम्) द्योतमानम् पर-
 मेश्वरम् । (गच्छ) जानीहि (स्वाहा) वेदवाचा सत्यङ्गसं-
 स्कृतया वा (मित्रावरुणौ) प्राणोदानौ । (गच्छ) प्राणा-
 यामाभ्यासेन विद्धि । (स्वाहा) योगयुक्तया वाचा (अही-
 रात्रे) अहश्च राविष्वाहीरात्रे हेमन्तशिशिरावहीरात्रे च
 कृद्दसि । अ० २ । ३ । २८ । अजेन नपुंसकत्वम् । (गच्छ)
 कालविद्यया जानीहि याहि वा (स्वाहा) ज्योतिर्बोधयुक्तया
 वाचा (कृद्दसि) ऋग्यजुः सामाथर्वाणश्चतुरो वेदान् । (गच्छ)
 पठनप्राठनपुरस्सरेण श्रवणमनननिदिध्याससाक्षात्कारेण विजा-
 नौहि । (स्वाहा) वेदाङ्गादिविज्ञानसहितया वाचा । (द्या-
 वापृथिवी) द्यौश्चपृथिवीचतौ भूमिसूर्यौ तद्गतावभौष्टदेशदेशा-
 न्तरावितियावत् (गच्छ) जानौहि (स्वाहा) भूमियानाका-
 शयान रचन भूगोलभूगर्भखगोलविद्यया (यज्ञम्) अग्निहोत्रशिल्प
 राजव्यवहारादिकाम् (गच्छ) सोमम्) ओषधिसमूहम् (गच्छ)
 जानौहि (स्वाहा) वैद्यकशास्त्रबोधाईया वाचा (दिव्यम्) व्यव-
 हर्तव्यं शृङ्गम् । (नभः) जलम् (गच्छ) प्राप्नुहि (स्वाहा)
 तद्गणविज्ञापयित्वा वाचा (अग्निम्) विद्युतम् (वैश्वानरम्)
 सर्वत्र प्रकाशमानम् (गच्छ) जानौहि (स्वाहा) तद्बोधयु-
 क्तयावाण्या (मनः) चित्तम् (मे) मम (हार्दि) हृ-
 दयस्यातिशयेन प्रियम् (गच्छ) निधेहि (दिवम्) सूर्यम् (ते)
 तव (धूमः) यन्तज्वलनवाष्पः (स्वः) सुखम् (अन्तरिक्षम्)
 अवकाशम् (ज्योतिः) ज्वालाम् (पृथिवीम्) भस्मना (आ)
 समन्तात् (पृण) योजय (स्वाहा) यज्ञानुष्ठानयन्तरचनवि-

द्यया अयमन्तः शत० ३ । ६ । ५ । ११-१८ तथा ७ । १ ।
१-५ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः— हे राजकर्मानुष्ठानार्हविदंस्त्वं स्वाहा समुद्रं गच्छ । स्वाहान्तरिक्षं गच्छ । स्वाहादेवं सवितारं गच्छ । स्वाहा-
सित्रावरुणौ गच्छ । स्वाहाहोरात्रे गच्छ । स्वाहायज्ञं गच्छ । स्वा-
हासोमं गच्छ । स्वाहादिव्यं नभो गच्छ । स्वाहाग्निवैश्वानरं च ग-
च्छ । मे मम मनोहार्हि गच्छ । ते तवधूमो दिवं ज्योतिः स्वर्ग-
च्छतु । त्वं स्वाहा भक्षणा पृथिवीमापृण ॥ २१ ॥

भावार्थः— धर्मादि राज्यव्यापारकरणवृत्तिमभीष्टुभिर्जनै
भूमियानान्तरिक्षयानाकाशयानैर्विविधयन्त्रकालारचनैश्च सर्वाः
सामग्रीः संपाद्य द्रव्यसंचयः कार्यः ॥ २१ ॥

पदार्थः— हे धर्मादिरान्यकर्म करने योग्य शिष्य तू (स्वाहा) बड़े २
अग्रतरो नाव अर्थात् धुआँकष आदि बनाने की विद्या से नौकादि यान पर
बैठ (समुद्रम्) समुद्रों की (गच्छ) जा । (स्वाहा) खगोलप्रकाश करने वा-
ली विद्या से सिद्ध किये हुए विमानादियानों से (अन्तरिक्षम्) आकाश की (ग-
च्छ) जा । (स्वाहा) वेद वाणी से (देवम्) प्रकाश मान (सवितारम्) सब की
उत्पन्न करने वाले परमेश्वर की (गच्छ) जान । (स्वाहा) वेद और सज्जनों के
सङ्ग से शुद्ध संस्कार की प्राप्त हुई वाणी से (मित्रावरुणौ) प्राण और उदान की
(गच्छ) जान । (स्वाहा) ज्योतिषविद्या से (अहोरात्रे) दिन और रात्रि वा
उन के गुणों की (गच्छ) जान (स्वाहा) वेदाङ्ग विज्ञान सहित वाणी से (छ-
न्दासि) ऋग्यजुसाम और अथर्व इन चारों वेदों की (गच्छ) अच्छी प्रकार से
जान । (स्वाहा) भूमि यान आकाश मार्ग विमान और भूगोल वा भूगर्भ आदि
यान बनाने की विद्या से (द्यावापृथिवी) भूमि और सूर्यप्रकाशस्थ अभीष्ट देश
देशान्तरों की (गच्छ) जान और प्राप्त हो । (स्वाहा) संस्कृत वाणी से (य-
ज्ञम्) अग्निहोत्र कारीगरी और राजनीति आदि यज्ञ की (गच्छ) प्राप्त हो ।
(स्वाहा) वैद्यक विद्या से (सोमम्) ओषधिसमूह अर्थात् सोमलतादि की
(गच्छ) जान । (स्वाहा) जल के गुण और अपगुणों का बोध कराने वाली विद्या

से (दिव्यम्) व्यवहार में लानेयोग्य पवित्र (नमः) जल को (गच्छ) जान और (स्वाहा) विजली आग्नेयास्त्रादि तारवरखी तथा प्रसिद्ध सब कलायंत्रों को प्रकाशित करने वाली विद्या से (अग्निम्) विद्युत् रूप अग्नि को (गच्छ) अच्छी प्रकार जान। और (मे) मेरे (मनः) मन को (हार्दि) प्रीतियुक्त (गच्छ) सत्यधर्म में स्थित कर अर्थात् मेरे उपदेश के अनुकूल वर्त्ताव वर्त्त और (ते) तेरे (धूमः) कलाओं और यज्ञ के अग्नि का धूँआं (दिवम्) सूर्य प्रकाश की तथा (ज्योतिः) उस की लपट (स्वः) अन्तरिक्ष को (गच्छतुः) प्राप्त हो और तू यन्त्रकला अग्नि में (स्वाहा) काष्ठ आदि पदार्थों को भस्मकर उस (भस्मना) भस्म से (पृथिवीम्) पृथिवी को (आ) (पृण) ढांप दे ॥ २१ ॥

भावर्थः— धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, राज्य, और बंजवैपार चाँहने वाले पुरुष भूमियान अन्तरिक्षयान और आकाशमार्ग में जाने आने के विमान आदि रथ वा नाना प्रकार कलायंत्रों को बनाकर तथा सब सामग्री को जगड़ कर धन और राज्य का उपार्जन करें ॥ २१ ॥

मापद्वत्यस्य दीर्घतमा ऋषिः । वरुणो देवता । ब्राह्मी खराडु-
ष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः । सुमित्रियान इत्यस्य विराड् गायत्री छ-
न्दः । षड्जः स्वरः ।

अथ वाणिज्यार्थं राजप्रबन्धमाह ॥

अब बंजवैपार करने के लिये राज्य प्रबन्ध अगले मंत्र में कहा है ॥

मापो मौषधीर्हिंसीर्द्वाम्मो धाम्मो राजंस्त-
तो वरुणो नो मुञ्च ॥ यदा हुर व्रगा इति वरु-
णति शर्पामहे ततो वरुणो नो मुञ्च । सु-
मित्रियान् आप् ओषधयः सन्तु दुर्मि-
त्रियास्तस्मै सन्तु योस्मान् देष्टि यच्च व्य-
न्दिष्मः ॥ २२ ॥

मा । अपः । मा । ओषधीः । हिंस्रीः ।
 धाम्नेधाम्नऽइति धाम्नः धाम्नः ।
 राजन् । ततः । वरुण । नः । मुञ्च । यत् ।
 आहुः । अध्याः । वरुण इति शपामहे ।
 सुमित्रियाऽइति सुमित्रियाः । नः । आपः ।
 ओषधयः । सन्तु । दुर्मित्रियाऽइतिदुः
 मित्रियाः । तस्मै । सन्तु । यः । अस्मान् ।
 द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः ॥ २२ ॥

पदार्थः— (मा) निषेधे । (अपः) जलानि । (मा) निषेधे ।
 (ओषधः) यवादीन् । (हिंस्रीः) (धाम्नोधाम्नः) स्थानात् स्थाना-
 त् । (राजन्) सभापते । (ततः) तस्मात् (वरुण) प्रशस्त
 (नः) अस्मान् (मुञ्च) (यत्) (आहुः) (अध्याः) हन्तुम-
 योग्यागावस्ताः । अध्या इति गीनामसु पठितम् । निधं० २ । ११ ।
 (इति) अनेन प्रकारेण (वरुण) न्यायकारिन् (इति) प्रका-
 रान्तरे । (शपामहे) सुमित्रियाः (सुमित्राणीव) (नः) अस्म-
 भ्यम् । (आपः) (ओषधयः) (सन्तु) (दुर्मित्रियाः) (दुर्मित्रि-
 णीव (तस्मै) द्विषते (सन्तु) (यः) अस्मिन् (अस्मान्) द्वेष्टि
 (यम्) (च) (वयम्) (द्विष्मः) ॥ २२ ॥

अन्वयः— हे राजन् त्वमपओषधीश्च माहिंस्रीः । नकेवल-
 सिद्धमेवकुर्याः किन्तु ततोधाम्नोधाम्नोऽस्मान्मासुञ्च । हे वरुण

अव्या इति यद्वन्त आहुः वयं चेत्यं शपामहे तत्त्वं मामुचवय-
सपिनमुञ्चासः हे वरुण नः-अस्मभ्यनापओषधयश्च सुमित्रिया-
सुमित्रवत् सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विषास्तस्मै दुर्मित्रियाः
शत्रुवत् सन्तु ॥ २२ ॥

भावार्थः— राजपुरुषाः प्रजाभ्योऽनीत्या धनं न गृह्णीयुः ।
राज्यरक्षणाय प्रतिज्ञांकुर्यान्त्यायं वयं न करिष्याम इति दुष्टान् स-
ततं दृष्टयेयुरिति ॥ २२ ॥

पदार्थः— हे (राजन्) सभाप्रति आप अपने प्रत्येक स्थानों में (आपः)
जल और (ओषधीः) अन्न पान पदार्थ तथा किराने आदि वंज के पदार्थों को
(मा) मत । (हिंसीः) नष्टकरो अर्थात् प्रत्येक जगह हम लोगों को सब चर्हींते
पदार्थ मिलते रहें न केवल यही करो किन्तु (ततः) उस (धान्नः) (धान्नः)
स्थान २ से (नः) हम लोगों को (मा) मत (सुञ्च) त्यागो हे (वरुण) न्याय
करने वाले सभाप्रति किये हुए न्याय में (अव्याः) न मारने योग्य गौ आदि
पशुओं को शपथ है (इति) इस प्रकार जो आप कहते हैं और हम लोग भी
(शपामहे) शपथ करते हैं आप भी उस प्रतिज्ञा को मत छोड़िये और हम
लोग भी न छोड़ेंगे । हे वरुण आप के राज्य में । (नः) हम लोगों को (आपः)
जल और ओषधियां (सुमित्रियाः) मित्र के तुल्य (सन्तु) हों तथा (यः)
जो (अस्मान्) हम लोगों से (द्वेष्टि) वैर रखता है (च) और (वयम्) हम
लोग (यम्) जिस से (द्विषः) वैर करते हैं (तस्मै) उस के लिये वे ओषधियां
(दुर्मित्रियाः) दुःख देने वाले शत्रु के तुल्य (सन्तु) हों ॥ २२ ॥

भावार्थः— राजा और राजाओं के कामदार लोग अनीति से प्रजा
जनों का धन न लेंगे किन्तु राज्य पालन के लिये राजपुरुष प्रातज्ञा करें कि हम
लोग अन्याय न करेंगे अर्थात् हम सर्वदा तुझारी रक्षा और डाकू चोर लम्पट
लवाड़ कपटी कुमार्गी अन्यायी और कुकर्मियों को निरन्तर दृष्ट देवेंगे ॥ २२ ॥

हविशतोरित्यस्य दौर्घतमाहृषिः । अब्, यज्ञ, हूर्या, देवताः ।
निष्टदार्प्यं शुष्टुप्लवः । गान्धारः स्वरः ।

पुनरन्योन्यं मिलित्वा राजप्रजे केन विं विंकुर्यातामित्याह ॥

फिर परस्पर मिल कर राजा और प्रजा किस से क्या २ करें
इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

हविष्मतीरिमाऽआपोहविष्मा २ ॥ ५ आ-
विवासति ॥ हविष्मान्देवोऽअध्वरोह-
विष्मा २ ॥ ५ अस्तु सूर्यः ॥ २३ ॥

हविष्मतीः । इमाः । आपः । हविष्मान् ।
आ । विवासति । हविष्मान् । देवः ।
अध्वरः । हविष्मान् । अस्तु । सूर्यः ॥ २३ ॥

पदार्थः— (हविष्मतीः) प्रशस्तानि हवींषि विद्यन्ते याहुताः
(इमाः) प्रत्यक्षाः । (आपः) जलानि (हविष्मान्) प्रशस्ता-
नि हवींषि विद्यन्ते यस्य वायोः सः । दौर्घादटिसमानपाद इतिहः ।
आतोटिनित्यमिति सानुनासिकत्वम् (आ) समन्तात् (विवासति)
सेवते । विवासतीति परिणकर्मसु पठितम् निघं० ५ । ३ । (हविष्मा-
न्) (देवः) सुखयिता (अध्वरः) यज्ञः (हविष्मान्) (अस्तु) (सूर्यः) ॥ २३ ॥

अन्वयः— हे विद्वांसो यथेमा आपोहविष्मतीहविष्मत्यः स्यु-
रयं वायुहविष्मानेवाविवासति—सर्वान्परिचरति देवोऽध्वरो ह-
विष्मान् स्यात् सूर्यो हविष्मान् अस्तु—भवेत् तथा भवन्तो यज्ञेनै-
तान् शुद्धान् कुर्वन्तु ॥ २३ ॥

भावार्थः— अत्रैवाचकलुप्तोपमालंकारः । येन वायुजलसं-
योगेनानेकानि सुखानि साध्यन्ते यैर्विविधदेशदेशान्तरगमनेनव-

सुप्रापणं भवति तैरेतत् कर्म क्रियाविचक्षणएवकर्तुं शक्नोति यो
विविधक्रियाप्रकाशकोस्ति स यज्ञो वृद्ध्यादिसुखकरो भवति ॥२३॥

पदार्थः— हे विद्वान् लोगो तुम उन कामों को किया करो कि जिनसे
(इमाः) ये (आपः) जल (हविष्मतीः) अच्छे २ दान और आदान क्रिया
शुद्धि और सुख देने वाले हैं अर्थात् जिन से नाना प्रकार का उपकार दिया लिया जा-
य (हविष्मान्) पवन उपकार अनुपकार को (आ) अच्छे प्रकार (विवासति)
प्राप्त होता है (देवः) सुख का देने वाला (अध्वरः) यज्ञ भी (हविष्मान्) पर-
मानन्द प्रद (सूर्यः) तथा सूर्यलाक भी (हविष्मान्) सुगंधादि युक्त होके सुख दायक
(अस्तु) हो ॥ २३ ॥

भावार्थ— इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार है। जिस वायु जल के
संयोग से अनेक सुख सिद्ध किये जाते हैं जिन से देश देशान्तरों में जाने से उत्तम
वस्तुओं का पहुंचाना होता है उन अग्नि जल आदिपदार्थों से उक्त काम की क्रि-
याओं में चतुर ही पुरुष कर सकता है और जो नाना प्रकार की कारीगरी आदि
अनेक क्रियाओं का प्रकाश करने वाला है वही यज्ञ वर्षा आदि उत्तम २ सुख का
करने वाला होता है ॥ २३ ॥

अग्नेर्वदत्यस्य मेधातिथिर्हृषिः । आर्षीचिष्टुप् छन्दः । धैवतः
स्वरः । अमूर्यत्यस्य त्रिपाद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ गुरुपत्न्यो ब्रह्मचर्यमब्रुवर्त्तिनोः कन्याः किं किमुपदिशियुरित्याह ॥

अब गुरुपत्नी ब्रह्मचर्य के अनुकूल जो कन्याजन हैं उन को क्या २
उपदेश करें यह अगले मंत्र में कहा है ॥

अग्नेर्वीपन्नगृहस्य सदसि सादयामीन्द्रा-
ग्न्योर्बर्भागधेयीस्थ मित्तावरुणयोर्बर्भाग-
धेयीस्थ विष्णवेष्टान्देवानां भागधेयी स्थ ॥

अ॒मूर्ध्या॑ उ॒प॒सूर्ये॑ याभि॒र्व्वा॒सूर्यः॑ स॒ह ता॒ना
हि॒न्वन्त्व॑ध्व॒रम् ॥ २४ ॥

अ॒ग्नेः । वः । अ॒प॒न्नगृ॑हस्ये॒त्य॑प॒न्नगृ॑-
हस्य । स॒द॒सि । सा॒दया॑मि । इ॒न्द्रा॑ग्न्योः ।
भा॒ग॒धेयी॑रिति॒ भा॒ग॒धेयीः॑ । स्थ । मि॒-
त्रा॒व॒रु॑णयोः । वि॒श्वे॑षाम् । दे॒वाना॑म् । अ॒मूः ।
याः । उ॒प॒ । सूर्ये॑ । याभिः॑ । व्वा । सूर्यः॑ । स॒ह ।
ताः । नः । हि॒न्वन्तु॑ । अ॒ध्व॒रम् ॥ २४ ॥

पदार्थः— (अग्नेः) विद्यादिगुणप्रकाशितस्य सभ्यजनस्य
(वः) युष्मान् युष्माकंवा (अपन्नगृहस्य) अप्राप्तगृहस्य कुमार-
ब्रह्मचारिणः । (सदसि) सौदन्ति बुद्धिविषयायस्मिन्निति सदः
अध्वनाध्यापननिमित्ता सभा तत्र (सादयामि) स्थापयामि (इ-
न्द्राग्न्योः) सूर्यविद्युतोर्गुणानाम् (भागधेयीः) विभागविज्ञान
युक्ताः । नामरूपभागेभ्यः स्वार्यं धेयः प्रत्ययः अ० ५ । ४ । ३६ केवल-
सासकेत्यादिना अ० ४ । १ । ३० ङीप् (स्थ) भवथ । (मित्रावरु-
णयोः) प्राणोदानयोः (विश्वेषाम्) सर्वेषाम् (देवानाम्) विदु-
षां पृथिव्यादीनां वा (अमूः) प्रत्यक्षाः (याः) (उप) (सूर्ये)
सवितृलोके (याभिः) (वा) पक्षान्तरे (सूर्यः) सूर्यलोकः (सह)
(ताः) (नः) अस्माकम् (हिन्वन्तु) प्रीयन्तु (अध्वरम्) गृहा-
यमक्रिया सिद्धिकरं यज्ञम् ॥ २४ ॥

अन्वयः— हे ब्रह्मचारिण्यो यूयं या अमूः स्वयंवरविवाहं कृत-
वत्यः सन्ति इन्द्राग्न्योर्भागधेयौः स्य मित्रावरुणयोर्भागधेयौः स्य-
विश्वेषां देवानां भागधेयौः स्य ता वायुष्मान् अपन्नगृहस्याग्नेः सद-
स्यहं सादयामि या उपसूर्ये सूर्यगुणेषु तिष्ठन्ति वा याभिः सह
सूर्यो वर्त्तते ता नोस्माकमध्वरं विवाहं कृत्वा हिन्वन्तु ॥ २४ ॥

भावार्थः— ब्रह्मचर्यधर्ममनुवर्त्तिनीनां कन्यानामविवाहितैः
स्वतन्त्रगुणकर्मस्वभावैः पुरुषैः सहैव विवाहकरणयोग्यतास्तीति
हेतुगुरुपत्न्यो ब्रह्मचारिण्यः कन्यास्तादृशमेवोपदिशन्तु खल्वाप-
त्काले कृतविवाहयोर्नियोगो भवितुमर्हति नान्यथेति ॥ २४ ॥

पदार्थः— हे ब्रह्मचारिणी कन्याओ (अमूः) वे (याः) जो स्वयंवर
विवाह से पतियों को स्वीकार किये हुए हैं उनके समान जो (इन्द्राग्न्योः) सूर्य
और विजली के गुणों को (भागधेयौः) अलग २ जानने वाली (स्य) हैं (मित्राव-
रुणयोः) प्राण और उदान के गुणों को (भागधेयौः) अलग २ जानने वाली
(स्य) हैं (विश्वेषाम्) विद्वान् और पृथिवी आदि पदार्थों के सेवने वाली
(स्य) हैं उन (वः) तुम सभी को (अपन्नगृहस्य) जिस का गृहकृत्य नहीं प्राप्त
हुआ है उस ब्रह्मचर्य धर्मानुष्ठान करने वाले और (अग्नेः) सब विद्यादि गुणों से
प्रकाशित उत्तम ब्रह्मचारी की (सदसि) सभा में मैं (सादयामि) स्थापित करती हूं
और जो (याः) (उप) (सूर्ये) सूर्यलोकगुणों में उपस्थित होती हैं (वा) अथवा
(याभिः) जिन के (सह) साथ (सूर्यः) सूर्यलोक वर्त्तमान अर्थात् जो सूर्य के
गुणों में अति चतुर हैं (ताः) वे सब (नः) हमारे (अध्वरम्) घर के काम
काज को विवाह करके (हिन्वन्तु) बढ़ावें ॥ २४ ॥

भावार्थः— ब्रह्मचर्य धर्म को पालन करने वाली कन्याओं को अविवा-
हित ब्रह्मचारी और अपने तुल्य गुण कर्म स्वभाव युक्त पुरुषों के साथ विवाह
करने की योग्यता है इस हेतु से गुरुजनों की स्त्रियां ब्रह्मचारिणी कन्याओं को
वैसाही उपदेश करें कि जिस से वे अपने प्रसन्नता के तुल्य पुरुषों के साथ विवाह
करके सदा सुखी रहें और जिस का पति वा जिस की स्त्री मरजाय और सन्तान
की इच्छा हो वे दोनों नियोग करें अन्य व्यभिचारादि कर्म कभी न करें ॥ २४ ॥

हृदे त्वेयस्य मेधातिथिर्ऋषिः । सोमो देवता । आर्षो विराडनु-
ष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

पुनस्ताः किं किमुपदिशेयुरित्याह ॥

फिर वे क्या २ उपदेश करें यह अगले मंत्र में कहा है ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा
ऊर्ध्वमिममध्वरन् दिवि देवेषु होत्रा य-
च्छ ॥ २५ ॥

हृदे । त्वा । मनसे । त्वा । दिवे । त्वा ।
सूर्याय । त्वा । ऊर्ध्वम् । इमम् । अ-
ध्वरम् । दिवि । देवेषु । होत्राः । यच्छ
॥ २५ ॥

पदार्थः— (हृदे) हृत्पुत्राय । (त्वा) त्वाम् । (मनसे)
सदसन्ननाय (त्वा) त्वाम् (दिवे) सर्वसुखद्योतनाय (सूर्याय)
सूर्यगुणाय (त्वा) त्वाम् (ऊर्ध्वम्) उत्कृष्टम् (इमम्) प्रत्यक्षम्
(अध्वरम्) अविनश्वरं यज्ञम् (दिवि) शुभगुणप्रकाशे (देवेषु)
विद्वत्सु (होत्राः) हवनकर्मानुष्ठायः (यच्छ) उपगृह्णीहि । अयं
मन्तः शत० ३ । ७ । ४ । ४-५ व्याख्यातः ॥ २५ ॥

अन्वयः— हे ब्रह्मचारिणि कन्ये त्वं यथा वयं सर्वा देवेषु
स्वपतिषु समीपवर्तिन्यो होत्रा हवनकर्मानुष्ठायः अस्तथा भव
यथा वयं हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वानुशास्त्रस्तथा
दिवौ समध्वरमूर्ध्वयच्छ ॥ २५ ॥

भावार्थः— यथा पतिव्रताः स्वपतिषु तत्प्रियमाचरन्त्यो-
ऽग्निहोत्रादिकर्मसु निरताः स्युस्तथा विवाहानन्तरं ब्रह्मचारिणी-
भिर्ब्रह्मचारिभिरपि परस्परमनुवर्तितव्यमिति ॥ २५ ॥

पदार्थः— हे ब्रह्मचारिणी कन्या तू जैसे हम सब (देवेषु) अपने सुख
देने वाले पतियों के निकट रहने और अग्निहोत्र आदि कर्म का अनुष्ठान करने
वाली हैं वैसी हो और जैसे हम (हृदे) सौहार्द सुख के लिये (त्वा) तुम्हें वा (मनसे)
भला बुरा विचारने के लिये (त्वा) तुम्हें वा (दिवे) सब सुखों के प्रकाश करने
के लिये (त्वा) तुम्हें वा (सूर्याय) सूर्य के सदृश गुणों के लिये (त्वा) तुम्हें शिक्षा
करती हैं वैसे तू भी (दिवि) समस्त सुखों के प्रकाश करने के निमित्त (इमम्)
इस (अध्वरम्) निरन्तर सुख देने वाले गृहाश्रम रूपी यज्ञ को (जर्द्धम्) उन्नति
(यच्छ) दिया कर ॥ २५ ॥

भावार्थः— जैसे अपने पतियों की सेवा करती हुई उन के समीप रहने
वाली पतिव्रता गुरुपत्नी अग्निहोत्रादिकर्मों में स्थिर बुद्धि रखती है वैसे
विवाह के अनन्तर ब्रह्मचारिणी कन्याओं और ब्रह्मचारियों को परस्पर वर्तना
चाहिये ॥ २५ ॥

सोमराजन्वित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । गायत्रीकृन्दः । षड्जः
स्वरः । शृणोत्वित्यस्यार्षी चिष्टुप् कृन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ गुरुजनः क्षत्रियं शिष्यं प्रजाजनं च प्रत्युपदिशति ॥

अब गुरुजन क्षत्रिय शिष्य और प्रजाजन को उपदेश करता है

यह अगले मंत्र में कहा है ॥

सोमराजन्वित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । गायत्रीकृन्दः । षड्जः
स्वरः । शृणोत्वित्यस्यार्षी चिष्टुप् कृन्दः । धैवतः स्वरः ॥
शृणोत्वगिनः समिधा हवामहे शृणवन्तवा-
पोधिषणाश्च देवीः श्रोता ग्यावाणो बिन्दु-

प्रो न यज्ञं शृणोतु देवः सविता हवम्मे
स्वाहा ॥ २६ ॥

सोमं । राजम् । विश्वाः । त्वम् । प्रजा
ऽइतिप्रजाः । उपावरोहेत्युपअवरोह ।
विश्वाः । त्वाम् । प्रजाऽइतिप्रजाः ।
उपावरोहन्वित्युपअवरोहन्तु । शृणोतु ।
अग्निः । समिधेतिस्म इधा । हवम् । मे ।
शृणवन्तु । आपः । धिप्रणाः । च । देवीः ।
श्रीत । आवाणः । विदुषः । न । यज्ञम् ।
शृणोतु । देवः । सविता । हवम् । मे ।
स्वाहा ॥ २६ ॥

पदार्थः— (सोम) प्रशस्तैश्वर्ययुक्त (राजन्) सर्वोत्कृष्ट-
गुणैः प्रकाशमान । (विश्वाः) सर्वाः (त्वम्) (प्रजाः) पालनी-
याः (उपावरोह) उपवर्तस्व (विश्वाः) सर्वाः (त्वाम्) पितर-
मपत्यानीव (प्रजाः) सुखायप्रजननीयाः (उपावरोहन्तु) समु-
प्राश्रयन्तु (शृणोतु) (अग्निः) पावकः (समिधा) समिधेव
(हवम्) अर्जनम् (मे) मम (शृणवन्तु) (आपः) शुभगुणक-
र्मव्याप्ताः (धिप्रणाः) धृष्टावाचो यासां ताः । धिप्रणोतिवाङ्मा०

निबं० १।११ (च) पक्षान्तरे (देवीः) विदुष्यः (श्रोत) शृणुत
अत्र तस्य स्थाने तप् तनप् तन यनाश्च अ० ७।१।४५ अनेन तवा-
देशः (द्वचोतस्तिङ् इति शेषः) बहुलं हृदसोति श्रुलोपश्च । (ग्रावा-
णः) सदसद्विवेचकाविद्वांसः ग्रावाण इति पदनामसु पठितम् नि०
५।३। (विदुषः) (न) इव (यज्ञम्) (शृणोतु) (देवः) विद्याप्र-
काशितः (सविता) ऐश्वर्यवान् (हवम्) (मे) सम (स्वाहा)
स्तुतियुक्तावाग्यथा तथा । अयम्भवः शत० ३।७।६-२४
व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः— हे सोमराजनं स्वंपितेव विश्वाः प्रजा उपावरो-
ह त्वां विश्वाः प्रजा अपत्यानीवोपावरोहन्तु । भवान् समिधा-
ग्निरिव मे-सम प्रजाजनस्य हवं शृणोतु या आपो धिषणा देवीः
देव्यः पत्यश्च सातरमिव स्त्रीन्यायं शृण्वन्तु । हे ग्रावाणः स्ताव-
काविद्वांसः सभासदो यूयं सम हवं श्रोत देवः सविता भवान् वि-
दुषो यज्ञं न-इव मे सम हवं स्वाहा शृणोतु ॥ २६ ॥

भावार्थः— राजा प्रजाश्च परस्परानुमत्या सर्वान् राज्य-
व्यवहारान् पालयेयुरिति ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे (सोम) श्रेष्ठ ऐश्वर्ययुक्त (राजन्) समस्त उत्कृष्ट गुणों से
प्रकाशमान सभाध्यक्ष तू पिता के तुल्य (विश्वाः) समस्त (प्रजाः) प्रजा जनों
का (उपावरोह) समीप वर्ती होकर रक्षा कर और (त्वा) तुम्हें (प्रजाः) प्र-
जा जन पुत्र के समान (उपावरोहन्तु) आश्रित हों हे सभाध्यक्ष आप जैसे
(समिधा) प्रदीप्त करने वाले पदार्थ से (अग्निः) सर्व गुण वाला अग्नि प्रका-
शित होता है वैसे (मे) मेरी (हवम्) प्रगल्भवाणी को (शृणोतु) सुन के न्याय
से प्रकाशित हजिये (च) और (आपः) सब गुणों में व्याप्त (धिषणाः) विद्या
वुद्धि युक्त (देवीः) उत्तमोत्तम गुणों से प्रकाशमान तेरी पत्नी भी माताओं के समान
स्त्रीजनों के न्याय को (शृण्वन्तु) सुनें । हे (ग्रावाणः) सत् असत् के विवेक करने
वाले विद्वान् सभासदो तुम हम लोगों के अभिप्राय को हमारे कहने से (श्रोत)

सुनो। तथा (देवः) विद्या से प्रकाशित (सविता) ऐश्वर्यवान् सभापति (विदुषः) विद्वानों के (यज्ञम्) यज्ञ के (न) समान (मे) हमारे प्रजा लोगों के (हवम्) निवेदन को (स्वाहा) स्तुति रूप वाणी जैसे हो वैसे (शृणोतु) सुने ॥ २६ ॥

भावार्थः— राजा और प्रजा जन परस्पर सम्मति से समस्त राज्य व्यवहारों की पालना करें ॥ २६ ॥

देवीरापद्वत्यस्यमेधातिथिर्ऋषिः । आपोदेवताः । निवृदाधी-
विदुष्कन्दः । धैवतःस्वरः ।

पुनरेतेकथंवर्त्तैरन्नित्युपदिश्यते ॥

फिर राजा और प्रजा कैसे वर्त्ताव को वर्त्ते यह अगले मंत्र में कहा है ॥

देवीरापो ऽअपान्नपाद्योव ऽऊर्मिर्हविष्य
ऽइन्द्रियावान्मदिन्तमः । तंदेवेभ्यो दे-
वत्रा दत्त शुक्रपेभ्यः । येषाम्भाग स्थ-
स्वाहा ॥ २७ ॥

(देवीः) आपः । अपाम् । नपात् । यः ।
वः । ऊर्मिः । हविष्यः । इन्द्रियावानिति-
न्द्रियवान् । मदिन्तमऽइतिदिमदिन्तमः ।
तम् । देवेभ्यः । देवेतिदेवत्रा । दत्त ।
शुक्रपेभ्यऽइतिशुक्रपेभ्यः । येषाम् । भागः ।
स्थ । स्वाहा ॥ २७ ॥

पदार्थः— (देवीः) दिव्याः (आपः) आप्ताः प्रजाः (अपां-
नपात्) अविनश्वरः (यः) (वः) युष्माकम् (जर्मिः) जलतरंग
इव (हविष्यः) हविष्यो हितः (इन्द्रियावान्) प्रशस्तानौन्द्रि-
याणि यस्मिन् सः (मदिन्तमः) मद्यतीति मदी सीतिशयितः
नादृशस्य अ० ८।२।१७। इति मदिनशब्दानुसागः (तम्)
(देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः (देवता) दिव्यान् गुणान् (दत्त) (शुक्र
पेभ्यः) शुक्रं वीर्यं रक्षन्ति तेभ्यः (येषाम्) (भागः) (स्थ) (स्वा
हा) अयस्मान्नः शत० ३।७।४।२५ व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः— हे आपो देवीर्देव्यः प्रजा यूयं राजभक्ता स्य भवत
शुक्रपेभ्यो देवेभ्यो येषां वीर्यस्माकमपांनपादूर्मिरिवेन्द्रियावान्
मदिन्तमो हविष्यो भागीस्ति तं स्वाहा सदाचा गृह्णीत यथा
राजादयः सभ्या जना देवता दिव्यान् भोगान् युष्मभ्यं प्रददति
तथैतेभ्यो यूयमपि दत्त ॥ २७ ॥

भावार्थः— प्रजाजनानामिदमुचितमुत्कृष्टगुणं सभापतिं स-
त्वा राज्यपालनाय करं दत्वा न्यायं प्राप्नुयुरिति ॥ २७ ॥

पदार्थः— हे (आपः) श्रेष्ठ सुणीं में व्याप्त (देवीः) शुभकर्मों से प्रकाशमान
प्रजालोगी तुम राजसेवी (स्थ) हो (शुक्रपेभ्यः) शरीर और आत्मा के पराक्रम
के रक्षक (देवेभ्यः) दिव्य गुण युक्त विद्वानों के लिये (येषाम्) जिन (वः)
तुह्यारा बली रूप विद्वानों का (यः) जो (अपांनपात्) जलों के नाशहित
स्वाभाविक (जर्मिः) जल तरंग के सदृश प्रजा रक्षक (इन्द्रियावान्) जिस में
प्रशंसनीय इन्द्रियां होती हैं और (मदिन्तमः) आनन्द देने वाला (हविष्यः)
भोग के योग्य पदार्थों से निष्पन्न (भागः) भाग है वे तुम सभो (तम्) उस को
(स्वाहा) आदर के साथ ग्रहण करो जैसे राजादि सभ्य जन (देवता) दिव्य
भोग देते हैंवैसे तुम भी इन को आनन्द (दत्त) देओ ॥ २७ ॥

भावार्थः— प्रजाजनों को यह उचित है कि आपस में संमति कर

किसी उत्कृष्टगुणयुक्त सभापति को राजा मान कर राज्य पालन के लिये कर देकर न्याय को प्राप्त हों ॥ २७ ॥

कार्षीरसौत्यस्य मेधातिथि ऋषिः । प्रजा देवताः । निष्टदार्ष्य-
नुष्टुप्छन्दः । गान्धारःस्वरः ।

अथाध्यापकी जनः प्रतिजनं किं किसुपदिशेदित्युच्यते ॥

अथ अध्यापक जन प्रत्येक जन को क्या २ उपदेश करे यह
अगले मंत्र में कहा है ॥

कार्षीरसि समुद्रस्य त्वा क्षित्या उन्नयामि ॥ समापोऽद्भिरग्मत समोषधीभि-
रोषधीः ॥ २८ ॥

कार्षीः । असि । समुद्रस्य । त्वा । अक्षित्यै ।
उत् । नयामि । सम् । आपः । अद्भि-
रित्यत्भिः । अग्मत । सम् । ओषधीभिः ।
ओषधीः ॥ २८ ॥

पदार्थः— (कार्षीः) कर्षति हलेन भूमिमिति इङ् वपा-
दिभ्य इतीङ् (असि) (समुद्रस्य) अन्तरिक्षस्य । समुद्र इत्यन्त-
रिक्षनामसु पठितस् निघं० १ । ३० (त्वा) त्वाम् (अक्षित्यै)
(उत्) उत्कृष्टे (नयामि) (सम्) (आपः) जलानि (अद्भिः)
जलैरेव (अग्मत) प्राप्त । लोड्यै लुङ् (सम्) (ओषधीभिः)
सोमादिभिः (ओषधीः) अयं मन्त्रः शत० ३ । ७ । ४ । ३१ ।
व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः— हे वैश्यजन त्वंकार्षिणसित्वां समुद्रस्याक्षित्यै स-
सुन्नयामि सर्वं यूयं यज्ञशोधिताभिरद्भिरेवापओषधीभिरओषधीः
समग्मत ॥ २८ ॥

भावार्थः— क्षेत्वादिभूमिषु नानोषधयो जायन्त ओषधी-
भिरग्निहोत्रादयो यज्ञा यज्ञैरन्तरिक्षं जलपरमाणुभिरे पूर्णं भव-
तेति हेतोर्विद्वांसो निर्बुद्धिजनान् क्षेत्वादिषु नयन्ति कुतस्ते वि-
द्यामभ्यसितुं समर्था एव न भवन्तीति ॥ २८ ॥

पदार्थः— हे वैश्यजन तूं (कार्षिः) हल जीतने योग्य (असि) है (त्वा)
तुम्हे (समुद्रस्य) अन्तरिक्ष के (अक्षित्यै) परिपूर्ण होने के लिये (उत्।यामि)
अच्छे प्रकार उत्कर्ष देता हू तुम सब लोग (अद्भिः) यज्ञ शोधित जलों से (आपः)
जल और (ओषधीभिः) ओषधियों से ओषधियों को (सम्) (अग्मत) प्राप्त होओ ॥२८॥

भावार्थः— क्षेत्र आदि स्थानों में अनेक ओषधी उत्पन्न होती हैं ओ-
षधियों से अग्निहोत्र आदि यज्ञ यज्ञों से शुद्ध हुए जो जल के परमाणु जंचे होते
हैं उन से आकाश भरा रहता है इस कारण विद्वान् लोग निर्बुद्धि जनों को खेती
वारीहों के कामों में रखते हैं क्योंकि वे विद्या का अभ्यास करने को समर्थ ही
नहीं होते हैं ॥ २८ ॥

यमग्नदृत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निदेवता । भुदिगार्षी गा-
यत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ।

अथ स विद्वांसं किमाहेत्युपदिश्यते ॥

अब वह अध्यापक को क्या कहता है यह अगले

मंत्र में उपदेश किया है ॥

यमग्ने पृतसुमर्त्यमवां व्वार्जेषु यञ्जुनाः ॥

स यन्ता शश्वतीरिषः स्वाहा ॥ २९ ॥

यम् । अग्ने । पृतिस्वतिपृत्सु । मर्त्यम् ।
 अवाः । बाजेषु । यम् । जुनाः । सः । यन्ता ।
 शश्वतीः । इषः । स्वाहा ॥ २६ ॥

पदार्थः— (यम्) (अग्ने) सर्वगुणवर (पृत्सु) संग्रामेषु ।
 पृतिस्वति संग्रामनाममुपठितम् निधं० २ । १७ । (मर्त्यम्) मनु-
 ष्यम् (अवाः) रक्षेः (बाजेषु) अन्ननिमित्तक्षेत्रादिषु (यम्) (जु-
 नाः) गमयेः (सः) (यन्ता) (शश्वतीः) अविनश्वराः (इषः) इष्य-
 न्तेयास्ताः प्रजाः (स्वाहा) उत्साहिकयावाचा । अयं मंत्रः शत०
 ३ । ७ । ४ । ३१-३२ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः— हे अग्ने त्वं पृत्सु यं मर्त्यमवा यं च बाजेषु जुनाः
 स शश्वतीरिषो यन्ता स्यात् ॥ २६ ॥

भावार्थः— गुरुशिष्यया सर्वस्य सुखं वर्द्धत एव ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे (अग्ने) सब कभी विवेक के करने वाले आप (पृत्सु) संग्रामी
 मे (यम्) जिस मनुष्य की (अवाः) रक्षा करते और (बाजेषु) अन्न आदि पदार्थों
 की सिद्धि करने निमित्त (यम्) जिसको (जुनाः) नियुक्त करते हो (सः) वह
 (शश्वतीः) निरंतर अनादि रूप (इषः) अपनी प्रजाओं का (यन्ता) निर्वाह
 करने द्वारा होता है अर्थात् उन के नियमों को पहुंचता है ॥ २६ ॥

भावार्थः— गुरु जनों की शिक्षा से सब का सुख बढ़ताही है ॥ २६ ॥

देवस्यत्वेत्यस्य मधुच्छन्दाक्षरिषिः । सवितादेवता । खराडार्षी
 पङ्क्तिच्छन्दः । पंचमः स्वरः ।

अथ सभापतिः करधनप्रदं प्रजापुरुषं कथं स्वीकुर्यादित्युपदिश्यते ।

अब सभाप्रति करधन देने वाले प्रजाजन को कैसे स्वीकार करे यह
गुरुजन का उपदेश अगले मंत्र में कहा है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाह्व-
भ्याम्पूष्णो हस्ताब्भ्याम् ॥ आददे रावासि
गभीरमिममद्वरङ्गधीन्द्राय सुषूतमम् ।
उत्तमेन पविनोज्जस्वन्तमधुमन्तमपयस्व-
न्तन्निग्राब्भ्या स्थ देवश्रुतं स्तुर्पयंत
मा ॥ ३० ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवे । अश्विनोः ।
बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । ह-
स्ताभ्यामिति हस्ताभ्याम् । आददे । रावा ।
असि । गभीरम् । इमम् । अध्वरम् ।
कृधि । इन्द्राय । सुषूतममिति सुषूतमम् ।
उत्तमेनेत्युत्तमेन । उज्जस्वन्तम् । मधु-
मन्तमिति मधुमन्तम् । पयस्वन्तम् । नि-
ग्राभ्याऽइति निग्राभ्याः । स्थ । देवश्रुतऽ
इति देवश्रुतः । स्तुर्पयंत । मा ॥ ३० ॥

मनः । मे । तर्पयत । वाचम् । मे । तर्पयत । प्राणम् । मे । तर्पयत । चक्षुः । मे । तर्पयत । श्रोत्रम् ॥ मे । तर्पयत । आत्मानम् । मे । तर्पयत । प्रजामिति प्रजाम् । मे । तर्पयत । पशून् । मे । तर्पयत । गणान् । मे । तर्पयत । गणाः । मे । मा । वि । तृषन् ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (मनः) अन्तःकरणम् (मे) मम (तर्पयत) (वाचम्) (मे) (तर्पयत) (प्राणम्) (मे) (तर्पयत) (चक्षुः) (मे) (तर्पयत) (श्रोत्रम्) (मे) (तर्पयत) (आत्मानम्) (मे) (तर्पयत) प्रजाम् संतानादिकाम् (मे) (तर्पयत) (पशून्) गो-हस्त्यश्वादीन् (मे) (तर्पयत) (गणान्) परिचारकादीन् (तर्पयत) (गणाः) (मे) मम (मा) निषेधार्थे (वि) विरुद्धार्थे (तृषन्) तृषिताभवंतु अत्रलोड्यैर्लुङ् अयं मंत्रः शत० ३ । ७ । ४ । ७-८ व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः— हे सभाजनाः प्रजाजना वा यूयं स्वगुणैर्मै मम-मनस्तर्पयत मे वाचं तर्पयत मे प्राणं तर्पयत मे चक्षुस्तर्पयत मे श्रोत्रं तर्पयत मे आत्मानं तर्पयत मे प्रजां तर्पयत मे पशू-स्तर्पयत मे गणां तर्पयत यतो मे गणा सावितृषन् तृषिता मा भवंतु ॥ ३१ ॥

भावार्थः— सभाधीनमेवराज्यप्रबंधो भवितुमर्हति । यतः सर्वे प्रजाजना राजसेवका राजजनाः प्रजासेविना भूत्वा स्वेषु कर्मसु प्रवृत्त्यान्योन्यमभिमेदयेयुरिति ॥ ३१ ॥

पदार्थः— हे सभ्यजनों और प्रजाजनों तुम अपने गुणों से (मे) मेरे (मनः) मन को (तर्पयत) तृप्त करो मेरी (वाचम्) वाणी को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (प्राणम्) प्राण को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (चक्षुः) नेत्रों को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (श्रोत्रम्) कानों को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (आत्मानम्) आत्मा को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरी (प्रजां) संतानादि प्रजा को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (पशून्) गौ हाथी घोड़े आदि पशुओं को (तर्पयत) तृप्त करो (मे) मेरे (गणान्) सेवकों को (तर्पयत) तृप्त करो जिस से (मे) मेरे (गणाः) राज्य वा प्रजा कर्माधिकारी वा सेवक जन कामों में (मा) मत (विलषन्) उदास हो ॥ ३१ ॥

भावार्थः— राज्य का प्रबन्ध सभाधीन ही होने के योग्य है जिस से प्रजाजन राज सेवक और राज पुरुष प्रजा की सेवा करने हारे अपने २ कामों में प्रवृत्त होके सब प्रकार एक दूसरे को आनन्दित करते रहें ॥ ३१ ॥

इन्द्रायैत्वैत्यस्यसधुच्छन्दाऋषिः । सभापतीराजादेवता । पञ्चपावज्योतिषतीजगतीछन्दः । निषादःस्वरः ।

राज्यव्यवहारःसभाधीनएवतर्हि कञ्चैप्रयोजनायप्रजा पुरुषैः सभापतिस्त्रीकार्यद्वयुपदिश्यते ॥

जो राज्य व्यवहार सभा केही आधीन हो तो किस लिये प्रजाजनों को सभापति का स्वीकार करना चाहिये यह अगलेमंत्र में उपदेश किया है ॥

इन्द्रायैत्वावसुमतेरुद्रवतु इन्द्रायैत्वादित्यवतु इन्द्रायैत्वाभिमातिघ्ने श्येनायैत्वासोमभृतेगनयेत्वा रायस्पोषदे ॥ ३२ ॥

इन्द्राय । त्वा । वसुमत इति वसुमते । रुद्रव-
 त इति रुद्रवते । इन्द्राय । त्वा । आदित्यवत
 इत्यादित्यवते । इन्द्राय । त्वा । अभिमातिघ्नः
 इत्यभिमातिघ्ने । श्येनाय । त्वा । सीमभृते ।
 अग्नये । त्वा । रायस्पोषदे ॥ ३२ ॥

पदार्थः— (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (वसुमते)
 बहवो वसवश्चतुर्विंशति वर्षब्रह्मचर्यसंपन्नाविद्वांसी विद्यंते यत्र त-
 स्मै कर्षणे (रुद्रवते) प्रशस्ताः कृतचतुश्चत्वरिंशद्वर्षब्रह्मचर्याविद्वां-
 सी वीराः शत्रुरोदयितारो रुद्रा भवन्ति यत्र तस्मै (इन्द्राय) पर-
 मविद्याप्रकाशेना विद्याविदारकाय (त्वा) त्वाम् (अभिमातिघ्ने)
 येनाभिसानयुक्ताः शत्रवो हन्यन्ते तस्मै (श्येनाय) श्येनवत्प्रवर्त्त-
 मानाय (त्वा) त्वाम् (सीमभृते) यः सीममैश्वर्यसमूहं विभर्ती-
 ति तस्मै (अग्नये) विद्युदाद्याय (त्वा) त्वाम् (रायः) धनस्य
 (पोषदे) पुष्टिप्रदाय सुपांसुलुगितिष्ठेः स्थाने (शे) इत्यादेशः । अयम्
 मन्त्रः शत० ३ । ७ । ४ । ६६ व्याख्यातः ॥ ३२ ॥

अन्वयः— हे सभापते वयं रुद्रवनइन्द्राय त्वा आदित्यवत
 इन्द्राय त्वा अभिमातिघ्न इन्द्राय त्वा सीमभृते श्येनाय त्वाराय-
 स्पोषदेऽग्नये त्वा त्वां वृणुमः ॥ ३२ ॥

भावार्थः— यइन्द्रानिलयसाक्षाग्निवरुणचंद्रवित्तेशानां गु-
 णैर्युक्तो विद्वत्प्रियो विद्याप्रचारी सर्वेश्वरः सुखं दद्यात् स एव सर्व-
 राजा मंतव्य इति ॥ ३२ ॥

पदार्थः— हे सभापते (वसुमते) जिस कर्म में चौबीस वर्ष ब्रह्मचर्य से

वनकर अच्छे २ विद्वान् होते हैं (रुद्रवते) जिस में चंवालीस वर्ष तक ब्रह्मचर्य से वन करते हैं उस (इन्द्राय) परमैश्वर्य युक्त पुरुष के लिये (त्वा) आप को ग्रहण करते हैं (आदित्यवते) जिस में अड़तालीस वर्ष तक ब्रह्मचर्य सेवन कर सूर्य स-दृश परम विद्वान् होते हैं उस (इन्द्राय) उत्तम गुण पाने के लिये (त्वा) आप के (अभिमातिष्ठे) जिस कर्म में बड़े २ अभिमानी शत्रु जन मारेजायें उस (इन्द्राय) परमात्कृष्ट शत्रु विदारक काम के लिये (त्वा) आप (सोमभृते) उत्तम ऐश्वर्य धारण करने वाले (श्येनाय) युद्धादि कामों में श्येनपक्षी के तुल्य लपट झपट मारने वाले (त्वा) (आप) (रायस्योषदे) धनकी दृढता देने के लिये और (अग्नये) विद्युत् आदि पदार्थों के गुण प्रकाश कराने के लिये (त्वा) आप को हम लोग स्वीकार करते हैं ॥ ३२ ॥

भावार्थः— जो इन्द्र अग्नि यम सूर्य वरुण और धनाव्य के गुणों से युक्त विद्वानों का प्रिय विद्या का प्रचार कराने वाला सब को सुख देवे उसी को राजा मानना चाहिये ॥ ३२ ॥

यतइत्यस्यमधुच्छन्दाकृषिः सोमोदेवता भुरिगार्षीवृहतीछन्दः स-
ध्यमः स्वरः ।

ईदृशः सभापतिः प्रजायैकिं प्राप्नोति शक्नोतीत्युपदिश्यते ।

ऐसा सभापति प्रजा को क्या लाभ पहुंचा सकता है यह
अगले मंत्र में कहा है ।

यत्ते सोमदिविज्ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदु-
रावन्तरिक्षं तेनास्मै यजमानायोरुराये कृ-
द्ध्यध्विद्विचिवाचः ॥ ३३ ॥

यत् । ते । सोम । दिवि । ज्योतिः । पृथि-
व्याम् । उरौ । अन्तरिक्षे । तेन । अस्मै ।
यजमानाय । उरु । राये । कृद्धि । अध्वि ।

दात्रे । वोचः ॥ ३३ ॥

पदार्थः— (यत्) (ते) तव । सोम । सकलैश्वर्यं प्रेरक (दि-
वि) सूर्य्य (ज्योतिः) ज्योतिरिव (पृथिव्याम्) (उरौ) विस्तृते
(अन्तरिक्षे) अंतरालआकाशे (यत्) (अस्मै) (यजमानाय) परो-
पकारार्थं यज्ञानुष्ठात्रे (उरु) बहु (राये) धनाय (कृधि) कुरु
(अधि) अधिकार्थं (दात्रे) (वोचः) उच्चाः । अत्रलिङ्गर्थे लुङ्
कृत्स्यमाङ्येनिपौत्यङभावः । अयंमन्त्रः शत० ३ । ७ । ५ । ८२-१५
व्याख्यातः ॥ ३३ ॥

अन्वयः— हे सोम सभापते ते तव यत् दिवि पृथिव्यां य-
दुरावं तरिक्षे ज्योतिरिव राज्यकर्मास्ति तेन त्वं दात्रेऽस्मै यजमा-
नायोरुपकारायैधिवोचस्व ॥ ३३ ॥

भावार्थः— अत्र वाचलुक्प्रोपमालंकारः । सभापतिरस्मैरा-
ज्योत्कर्षेण विद्यादिशुभगुणकर्मसु सर्वाङ् जनान् सुशिक्ष्यनिरा-
लस्यान् संपादयेत् यतस्तेपुरुषार्थमनुसर्तिनो भूत्वा धनादिपदा-
र्थान् सततं वर्द्धयेयुरिति ॥ ३३ ॥

पदार्थः— हे (सोम) समस्त ऐश्वर्य के निमित्त प्रेरणा करने वाले स-
भापति (ते) तेरा (यत् जो दिवि सूर्यलोक में (पृथिव्याम्) पृथिवी में और
(यत्) जो (उरौ) विस्तृत (अन्तरिक्षे) आकाश में (ज्योतिः) जैसे ज्योति ही
वैसा राज्यकर्म है (तेन) उस से तू (अस्मै) इस परोपकार के अर्थ (यजमानाय)
यज्ञ करते हुए यजमान के लिये (उरु) (कृधि) अत्यंत उपकार कर तथा
(राये) धन बढ़ाने के लिये (अधि । वोचः) अधिक २ राज्य प्रबंध कर ॥ ३३ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचलुक्प्रोपमालंकार है सभापति राजा अप-
ने राज्य के उत्कर्ष से सब जनों को निरालस्य करता रहे जिस से वे पुरुषार्थी हो
कर धनादि पदार्थों को निरन्तर बढ़ावें ॥ ३३ ॥

श्रावस्य इत्यस्य मधुच्छन्दाऋषिः । यज्ञोदेवता । खराडापी-
पथ्य । बृहतीच्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथोक्तानां सभापत्यादिविदुषां प्रत्यः कौटशकर्मानुष्ठा-
न्यो भवन्तिवत्युपदिश्यते ॥

अब उक्तसभाध्यक्षादिकों की स्त्री कैसे कर्म करने वाली
हों यह अगले मंत्र में कहा है ॥

श्रवात्राः स्थं वृत्रतुरो राधो'गूर्त्ताऽअमृतस्य
पत्नीः तादेवीदेवत्रेमय्यन्नन्नयतोपहूताः
सोमस्य पिवत ॥ ३४ ॥

श्रवात्राः । स्थ । वृत्रतुरऽइति'वृत्रतुरः ।
राधो'गूर्त्ताऽइति'राधः गूर्त्ताः । अमृतस्य ।
पत्नीः । ताः । देवीः । देवत्रेति'देवत्रा ।
इमम् । यज्ञम् । नयत । उपहूताऽइत्युप-
हूताः । सोमस्य पिवत ॥ ३४ ॥

पदार्थः— (श्रावः) श्रावः शीघ्रं कर्मविज्ञानं वर्त्ततेयासां-
ताः । अर्शादित्वादच् श्रावमिति क्षिप्रनामसु पठितम् निघं० ५ ।
३ (स्थ) भवत (वृत्रतुरः) वृत्रं मेघं तूर्वेतियास्ताविद्यत इव । (रा-
धो'गूर्त्ताः) धनवर्द्धिन्यएव (अमृतस्य) अतिस्वादिरस्य (पत्नीः) प-
त्न्यः (ताः) (देवः) देहौष्यमानाः (देवत्रा) देवेषु पतिषु (इमम्)
गृहसंश्रित्वम् यज्ञम्) संगन्तव्यम् (नयत) (उपहूताः) सामीप्य-

साहताः (सोमस्य) सोमाद्योषधिनिष्पादितस्य सारम् अत्रकर्मणि-
षष्ठी अयस्मान्नः शत० ३।७।५।१६-१७ व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः— हे देवोर्देव्यः पत्न्यः स्त्रियो यूयं वृत्रतुरद्व राधो
गूर्ता एव सत्यो यज्ञसहकारिण्यः श्वावाः स्य ता देवत्रेमं यज्ञं
नयत उपहताइवामृतस्य सोमस्यातिस्वादिष्टं सोमाद्योषधिरसं
पिवत ॥ ३४ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः। यथा विदुषो विद्वत्स्त्रियः
स्वधर्मव्यवहारेण स्वपतीन् प्रसादयन्ति तथैव पुरुषाः स्त्राः स्त्री-
स्तततं प्रसादयेयुरित्थं परस्परानुमोदेन गृहाश्वसधर्ममलंकुर्वतु
॥ ३४ ॥

पदार्थः— हे (देवीः) विद्या युक्त स्त्रियो तुम (वृत्रतुरः) विजली के
सदृश मेघ की वर्षा के तुल्य सुखदायक की गति के तुल्य चलने (राधोगूर्ताः)
धन का उद्योग करने (पत्न्यः) और यज्ञ में सहाय देने वाली (स्य) हीं (देवत्रा)
तथा अच्छे २ गुणों से प्रकाशित विद्वान् पतियों में प्रीति से स्थित हीं (इदम्) इस
यज्ञ की (नयत) सिद्धि को प्राप्त किया कीजिये और (उपहताः) बुलाई हुईं अपने
पतियों के साथ (अमृतस्य) अति स्वाद युक्त सोम आदि ओषधियों के रस को
(पिवत) पीओ ॥ ३४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकनुपमालंकार है जैसे विद्वानों की
पत्नी स्त्रीजन स्वधर्म व्यवहार से अपने पतियों को प्रसन्न करती हैं उसी प्रकार
पुरुष उन अपनी स्त्रियों को निरन्तर प्रसन्न करें ऐसे परस्पर अनुमोद से गृहाश्वस
धर्म को पूर्ण करें ॥ ३४ ॥

लाभंस्त्र्यस्यसधुच्छंदाष्टषिः । द्यावाष्टथिव्यौ देवते भुरिगार्थ्य-
नुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

पुनःस्त्रीपुरुषौ परस्परं कथं वर्तयतामित्युपदिश्यते ॥

फिर स्त्री पुरुष परस्पर कैसा वर्तानव वर्ते यह उपदेश

अगले मंत्र में किया है ॥

माभेर्मा संविकथाऽ ऊर्जन्धत्स्व धिष-
णव्वीड्डी सती व्वीडयेथामूर्जन्धधायाम् ॥
पाप्मा हतो न सोमः ॥ ३५ ॥

मा । भेः । मा । सम् । विकथाः । ऊर्जम् ।
धत्स्व । धिषणेऽइति धिषणे । वीड्डीऽइति-
वीड्डी । सतीऽइतिसती । व्वीडयेथाम् ।
ऊर्जम् । दधायाम् । पाप्मा । हतः । न ।
सोमः ॥ ३५ ॥

पदार्थः— (मा) (भेः) माविभीयाः लिङ्घ्यैर्लुङ् (मा) ।
(सम्) (विकथाः) भयं कम्पनं चकुर्याः (ऊर्जम्) स्वशरीरात्मबलं
पराक्रमं वा (धत्स्व) (धिषणे) द्यावापृथिव्याविव (वीड्डी) बलवती
वीड्डीति बलनामसुप्रठितम् निघं० २ । ६ (सती) सहुणयुक्ता
(व्वीडयेथाम्) दृढबलौभवेताम् (ऊर्जम्) सन्तानादिभ्योपिवलं
पराक्रमं च (दधायाम्) (पाप्मा) अपराधः (हतः) नष्टः (न) इव
(सोमः) अयमंत्रः शत० । २ । ७ । ५ । १८ व्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः— हे स्त्रित्वं वीड्डीसतीपत्युः सकाशान् माभेर्मा
संविकथा ऊर्जन्धत्स्व हे पुरुष त्वमध्येवं भवेर्युवां धिषणे इवोर्जन्ध-
धायां व्वीडयेथाम् एवमनुवर्तिनोर्युवयोः पाप्मा हतो भवतु सोमो-
न-चन्द्रइवाल्हादशान्त्यादिगुणबृन्दः प्रकाशितो भवतु ॥ ३५ ॥

भावार्थः— अत्रवाचकलुप्तोपमालंकारः । इत्थं स्त्रीपुरुषौ व्यवहारमनुवर्त्तयतां यतः परस्परं भयोद्देगौ नश्येतामात्मना दृढोत्साहः प्रीतिर्गृहाश्रम व्यवहारसिद्धिरैश्वर्यं च वर्द्धेत दोषदुःखानि निवर्त्य चन्द्रइव परस्परमाह्लादकारिणौ भवेताम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः— हे स्त्री तू (वीड़ी) शरीरात्म बल युक्त होती हुई पति से (मासेः) मत डर (मासंविषयाः) मत कंप और (लज्जम्) देह और आत्मा के बल और पराक्रम को (धत्स्व) धारण कर हे पुरुष तू भी वैसे ही अपनी स्त्री से वर्त्त तुम दोनों स्त्री पुरुष (धिषणि) सूर्य और भूमि के समान परोपकार और पराक्रम को धारण करो जिस से (वीडयेथाम्) दृढ बल वाले ही ऐसा वर्त्ताव वर्त्तते हुए तुम दोनों का (पाप्मा) अपराध (हतः) नष्ट हो और (सोमः) चन्द्र के तुल्य आनन्द आंख्यादि गुण बढ़ा कर एक दूसरे का आनन्द बढ़ाते रहो ॥ ३५ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । स्त्री पुरुष ऐसे व्यवहार में वर्त्ते कि जिस से उन का परस्पर भय और उद्देग नष्ट हो कर आत्मा की दृढता उत्साहता और गृहाश्रम व्यवहार की सिद्धि से ऐश्वर्य बढ़ और वे दोष तथा दुःख को छोड़ चन्द्रमा के तुल्य आलहादित हीं ॥ ३५ ॥

अथैतयोरप्रत्यानि किं किं कुर्युस्तौ कथं पालयेयुरित्याह ॥

अब उन के पुत्र क्या २ करें और वे पुत्रों को कैसे पालें यह अगले मंत्र में कहा है ॥

प्रागप्रागुदंगधुरावसुर्व्वतस्त्वादिशः ॥ आधा-
वन्तु अम्बनिष्परसमूरीर्विदाम् ॥ ३६ ॥

प्राक् । अपाक् । उदक् । अधुराक् । सुर्व्व-
तः । त्वा । दिशः । आधावन्तु । अम्ब ।
निः । पर । सम् । अरीः । विदाम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः— (प्राक्) पूर्वस्याः (अपाक्) पश्चिमायाः (उदक्) उत्तरस्याः (अधराक्) दक्षिणस्याः (सर्वतः) अन्याभ्यः (त्वा) त्वाम् (दिशः) (आ) समंतात् (धावंतु) (अस्व) अस्मति प्रेमभावेन प्राप्नोति तत्संबद्धौ अत्रोणादिर्वन् प्रत्ययः (निः) नितराम् (पर) पालय (सम्) (अरौः) सुखप्रापिकाः प्रजाः (विदां) विदताम् विद ज्ञानइत्यच्चात्लुटि प्रथमबहुवचने लोपस्त आत्मनेपदेषु अ० । ७ । १ । ४८ अनेन तकारलोपे सवर्णदीर्घवि-
दामितिरूपम् अयं संवः शत० ३ । ७ । ५ । २०-२३ ॥ ३६ ॥

अन्वयः— हे अस्व त्वं या अरौः सुखप्रापिकाः प्रजास्ते प्रागपागुदगधराक् सर्वतोर्दिशस्त्वामाधावन्तु तास्त्वं निष्परनितराम् रक्ष ता अपि त्वा त्वां संविदाम् जानंतु ॥ ३६ ॥

भावार्थः— मतापिचोयोग्यतास्ति स्वापत्यानि विद्यादिस-
ङ्गेषु नियोज्यनिरंतरं रक्षणीयानि अपत्यानां योग्यतास्ति सर्वतः
पितोः सेवनं कुर्युरिति ॥ ३६ ॥

पदार्थः— हे (अस्व) प्रेम से प्राप्त होने वाली माता जो तेरी (अरौः)
संतानादि प्रजा (प्राक्) पूर्व (अपाक्) पश्चिम (उदक्) उत्तर (अधराक्)
दक्षिण और भी (सर्वतः) सब (दिशः) दिशाओं से (त्वा) तुझे (आ) (धावंतु)
धाय धाय प्राप्त हों उन्हें (निः) (पर) निरन्तर प्यार कर और वे भी तुझे
(सम्) अच्छे भाव से जानें ॥ ३६ ॥

भावार्थः— माता और पिता को योग्य है कि अपने संनानों को वि-
द्यादि अच्छे २ गुणों में प्रवृत्त कराकर अच्छी प्रकार उन के शरीर की रक्षा करें
अर्थात् जिस से वे निरोग शरीर और उत्साह के साथ गुण सीखें और उन पुत्रों
को योग्य है कि माता पिता की सब प्रकार से सेवा करें ॥ ३६ ॥

त्वमङ्गइत्यस्य गौतमऋषिः । इन्द्रोदेवता । भुरिगार्धुनुष्टुप्छ-
न्दः । गांधारःस्वरः ।

अथ प्रजाजनाः कृतं सभापतिं कथं प्रशंसयुरित्युपदिश्यते ।

अब प्रजाजन किये हुए सभापति की प्रशंसा कैसे करें यह

अगले मंत्र में उपदेश किया है ।

त्वमङ्गप्रशंसिसिषोदेवः शविष्ठमर्त्यम् । न
त्वदन्न्यो मघवन्नस्तिमर्द्धितेन्द्र ब्रवीमि ते
वचः ॥ ३७ ॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिसिषः । देवः ।
शविष्ठ । मर्त्यम् । न । त्वत् । अन्न्यः ।
मघवन्निति मघवन् । अस्ति । मर्द्धिता ।
इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अङ्ग) संबोधने (प्र) (शंसिसिषः) प्रशंस
लेट्मध्यमैकवचनप्रयोगः (देवः) शत्रून् विजिगीषुः (शविष्ठ)
बहुशवो वक्तुं विद्यते यस्य स शबस्वान् सोतिशयितस्तत्सम्बुद्धौ
अत्र शवः शब्दाद्भून्न्यर्थे मतुप् तत इष्टन् विन्मतोर्लुक् अ० ५ ।
६ । ६५ । इति मतुपो लुक् टेः अ० ६ । १५५ अनेन टिलोपः
(मर्त्यम्) प्रजास्यं मनुष्यम् (न) निषेधे (त्वम्) अन्यः (मघवन्)
ईश्वरइव समृद्धः (अस्ति) (मर्द्धिता) सुखयिता (इन्द्र) परमै-
श्वर्यान्वित (ब्रवीमि) (ते) तुम्यम् (वचः) प्राक्प्रतिपादित-
राजधर्मानुरूपं वचः ३७ अयं मंत्रः शत० ३ । ७ । ५ । २४ व्या-
ख्यातः ॥ ३७ ॥

अन्वयः— हे अङ्ग शविष्ठ मघवन्निन्द्र सभापते त्वं मर्त्यप्र-
शंसिषोनत्वदन्योमर्डितादेवोस्त्यतोहं ते तुभ्यं वचोब्रवीमि ॥३७॥

भावार्थः— अबोधमालंकारः । यथा पक्षपातविरहः सर्व-
सुहृदोश्वरस्तदनुकूलः सभापतीराज्यधर्मानुवर्ती राजा प्रशंस-
नीयं प्रशंसयन् निन्द्यं निन्दन् दण्डार्हं दण्डयन् रक्षितव्यं रक्षन् स-
र्वेषामभौष्टं संपादयेत् ॥ ३७ ॥

अत्राध्याये राज्याभिषेकपुरःसरशिक्षा राज्यकृत्यं प्रजायारा-
जाश्रयः सभादीक्षादिकृत्यं विष्णोः परमपदादिवर्णनं सभाध्यक्षेण
तदुपासनं परस्परराजसभाकृत्यं गुरुणा शिष्यस्वीकारस्तच्छिक्षाक-
रणं यज्ञानुष्ठानं हुतद्रव्यफलं विद्वल्लक्षणं मनुष्यकृत्यं मनुष्याणां प-
रस्परं वर्तमानं दुष्टदोषनिवृत्तिफलमौश्वरात्किं किं प्रार्थनीयं रणे
योद्धवर्णनं युद्धकृत्यं युद्धेऽन्योन्यवर्त्तमानप्रकारो योद्धृणामनुमोदनं
राज्यप्रबंधकरणं तत्र साध्यसाधनं राज्यकर्मकरणंप्रतीश्वरोपदेशो
राज्यकर्मानुष्ठानं राजप्रजाकृत्यं प्रजाराजसभयोः परस्परानुमानं
प्रजया सभापत्युत्कर्षकरणं प्रजाजनं प्रति सभापतिप्रेरणं प्रजया
स्वीकर्तव्यं सभापतेर्लक्षणं प्रजाराजसभयोः परस्परं प्रतिज्ञाकरणं
सभापतिस्वीकरणप्रयोजनं प्रजासुखाय सभापतेः कर्तव्यकर्मानुष्ठानं
सभापत्यादीनां पत्नीभिः किं किं कर्मकर्त्तव्यं स्त्रीपुंसयोः परस्पर-
मनुवर्तमानं पितरौ प्रति संतानकृत्यं सभापतिं प्रति प्रजाजनोपदे-
शवर्णनं चास्तीत्यतः पंचमाध्यायोक्तार्थैः सहास्य षष्ठाध्यायस्यार्थानां
संगतिरस्तीति वेद्यम् ॥

पदार्थः— हे (अङ्ग) शविष्ठ अत्यंत बल युक्त (मघवन्) महाराज के
समान (इन्द्र) ऋद्धि सिद्धि देनेहारे सभापते (त्वम्) आप (मर्त्य) प्रजास्य मनु-
ष्य को (प्रशंसिषः) प्रशंसायुक्त कीजिये आप (देवः) देव अर्थात् शत्रुओं को अच्छे
प्रकार जीतने वाली हैं (न) नहीं (त्वदन्यः) तुम से अन्य (मर्डिता) सुख देने

वाला है ऐसा मैं (ते) आप को (वचः) पूर्वोक्त राज्यप्रबन्ध के अनुकूल वचन (वृषीमि) कहता हूँ ॥ ३७ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालंकार है जैसे ईश्वर सर्व सृष्टि पक्षपात रहित है वैसे सभापति राज्य धर्मानुवर्ती राजा होकर प्रशंसनीय की प्रशंसा निन्दनीय की निंदा दुष्ट को दंड श्रेष्ठ की रचा करके सब का अभीष्ट सिद्ध करे ॥ ३७ ॥

इस अध्याय में राज्य के अभिषेक पूर्वक शिक्षा राज्य का कृत्य प्रजा को राजा का आश्रय सभाध्यक्षादिकों का काम विष्णु का परम पद वर्णन सभाध्यक्ष को ईश्वरोपासना करनी राजा प्रजा का आपस में कृत्य गुरु की शिष्य का स्वीकार और उस शिष्य की शिक्षा करना यज्ञ का अनुष्ठान होम किये द्रव्य के फल का वर्णन विद्वानों के लक्षण मनुष्यकृत्य मनुष्यों का परस्पर वर्तमान दुष्ट दोष निवृत्ति फल ईश्वर से क्या क्या प्रार्थना करनी चाहिये रण में योद्धा का वर्णन युद्धकृत्य निरूपण युद्ध में परस्पर वर्त्ताव का प्रकार वीरों को उत्साह देना राज्यप्रबन्ध का कारण और साध्य साधन राजा के प्रति ईश्वरोपदेश राज्यकर्म का अनुष्ठान राजा और प्रजा का कृत्य राजा और प्रजा की सभाओं का परस्पर वर्त्ताव प्रजा से सभापति का उत्कर्ष करना प्रजा जन के प्रति सभापति की प्रेरणा प्रजा को स्वीकार करने के योग्य सभापति का लक्षण प्रजा और राजसभा की परस्पर प्रतिज्ञा करनी सभापति के स्वीकार करने का प्रयोजन प्रजा सुख के लिये सभापति के कर्तव्य कामों का अनुष्ठान सभापत्यादिकों की पत्नियों को क्या करना चाहिये स्त्रीपुरुषों का परस्पर वर्त्ताव मातापिता के प्रति संतानों का काम सभापति के प्रति प्रजाजनों का उपदेश वर्णन है इस से पंचम अध्याय में कहे हुए अर्थों के साथ इस छठे अध्याय के अर्थों की संगति है ऐसा जानना चाहिये ।

इति श्रीमत्परिव्राजकाचार्येण श्रीयुतमहाविदुषां विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण दयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते संस्कृतार्थभाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये षष्ठोऽध्यायः पूर्त्तिमगात् ॥ ६ ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रारम्भः ॥

अत्र सप्तम अध्याय का प्रारम्भ किया जाता है ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

यदुद्रंतन् आसुव ॥ १ ॥

वाचस्यतयद्व्यस्य गीतम ऋषिः । प्राणो देवता भुरिगार्ह्यनु-
ष्टुब्धः । गांधारः खरः ॥

तस्य प्रथममंत्रे सृष्टिनिमित्तोवाह्याभ्यन्तरव्यवहार उपदिश्यते ॥

इस सप्तम अध्याय के प्रथम मंत्र में सृष्टि के निमित्त बाहर

और भीतर के व्यवहार का उपदेश है ॥

वाचस्यतये पवस्व वृष्णोऽअं शुभ्याङ्ग-
भस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व येषाम्भा
गोऽसि ॥ १ ॥

वाचः । पतये । पवस्व । वृष्णोः । अं-
शुभ्यामित्यं शुभ्याम् । गभस्तिपूतऽइ-
ति गभस्तिऽपूतः । देवः । देवेभ्यः । पवस्व ।
येषाम् । भागः । असि ॥ १ ॥

पदार्थः — (वाचः) वाक्याः (पतये) पालकेश्वराय (पव-
स्व) पवित्रोभव (वृष्णः) वीर्यवतः (अंशुभ्यां) बाहुभ्यामिव (ग-

भस्तिपूतः) गभस्तिभिः किरणैः पूतइव । गभस्तयइति रश्मिना-
मसु पठितम् निघं० १।५। (देवः) विद्वान् (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः
(पवस्व) शुद्धोभव (येषां) विदुषाम् (भागः) भजनीयः (असि)
अयस्मन्तः शत० ४।१।१८-११ व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः— हे मनुष्य त्वं वाचस्मृतये पवस्व वृष्णोऽंशुभ्यामिव
वाह्याभ्यन्तरव्यवहाराय गभस्तिपूतइव देवो भूत्वा येषां विदुषां
भागोऽसि तेभ्यो देवेभ्यः पवस्व ॥ १ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । सर्वेषां जीवानां
योग्यतास्ति वेदपतिं सततं पूतं परमेश्वरं विज्ञाय विदुषां संगमेन
विद्यादिगुणेषु सुस्नाताः सत्यवागनुठातारः स्युरिति ॥ १ ॥

पदार्थः— हे मनुष्य तू (वाचः) वाणी के (पतये) पालने हारे ईश्व-
र के लिये (पवस्व) पवित्र हो (वृष्णः) बलवान् पुरुष के (अंशुभ्यां) भुजाओं
के समान बाहर भीतर का व्यवहार होने के लिये जैसे (गभस्तिपूतः) सूर्य की
किरणों से पदार्थ पवित्र होते हैं वैसे शास्त्रों से (देवः) दिव्य गुण युक्त विद्वान्
होकर (येषां) जिन विद्वानों को (भागः) सेवन करने के योग्य है उन (देवेभ्यः)
देवों के लिये । (पवस्व) पवित्र हो ॥ १ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है सब जीवों को या-
ग्य है कि वेदों की रक्षा करने वाले नित्यपवित्र परमात्मा की जान और विद्वानों
के संग से विद्यादि उत्तम गुणों में निष्णात होकर सत्यवाणी के बोलने वाले
हों ॥ १ ॥

मधुमतीरित्यस्य गीतमञ्जुषिः । सीमोदेवता । निचृदार्षीपंक्ति-
श्रुद्धः । पंचमः स्वरः ।

मनुष्याः परस्परं कथं व्यवहरेयुरित्याह ॥

मनुष्य लोग परस्पर व्यवहार में कैसे वर्तें यह अगले मंत्र में कहा है ॥

मधुमतीन्न्ऽइषंस्कृधि यत्ते सोमादाभ्य-
न्नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा
स्वाहोर्व्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ २ ॥

मधुमतीरिति मधुऽमतीः । नः । इषः । कृधि ।
यत् । ते । सोम । अदाभ्यम् । नाम । जागृवि ।
तस्मै । ते । सोम । सोमाय । स्वाहा ।
स्वाहा । उरु । अन्तरिक्षम् । अनु । एमि ॥ २ ॥

पदार्थः— (मधुमतीः) मधुरगुणवतीः (नः) अस्मभ्यम्
(इषः) अन्नानि (कृधि) कुरु (यत्) यस्मात् (ते) तव (सोम)
ऐश्वर्य्ययुक्त विद्वन् (अदाभ्यम्) अहिंसनीयम् (नाम) संज्ञा
(जागृवि) जागरूकं प्रसिद्धं (तस्मै) (ते) तुभ्यम् (सोम) शुभ-
कर्मसुप्रेरक (सोमाय) ऐश्वर्य्यप्राप्तये (स्वाहा) सत्यांक्रियाम्
(स्वाहा) सत्यां वाचम् (उरु) विस्तीर्णम् (अन्तरिक्षम्) अवकाशम्
(अनु) (एमि) अनुगच्छामि । २ । अयं संवत् शत० ४ । १ । १ ।
१२-२१ व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः— हे सोम ऐश्वर्य्ययुक्त विद्वत्त्वं नोस्मभ्यं मधुमती-
रिषस्कृधि तथा हे सोमाहं यत्यस्मात् ते-तवादाभ्यं जागृवि ना-
मास्ति तस्मै सोमाय ते तुभ्यं च स्वाहा सत्यां क्रियां स्वाहा सत्यां
वाणीमन्तरिक्षं चान्वेमि ॥ २ ॥

भावार्थः— मनुष्या यथा स्वसुखायान्नजलादिपदार्थान्
सम्पादयेयुस्तथान्येभ्योपि देया यथा कश्चित् स्वस्य प्रशंसां कुर्यात्

तथान्यस्य स्वयमपि कुर्यात् यथा विद्वांसः सद्गुणवन्तः सन्ति तथा
तेपि भवेयुरिति ॥ २ ॥

पदार्थः— हे (सोम) ऐश्वर्य्य युक्त विद्वान् आप (मः) हम लोगों के लिये
(मधुमतीः) मधुरादिगुणसहित (इषः) अन्न आदि पदार्थों को (क्षधि) कौजि-
ये तथा हे (सोम) शुभकर्मों में प्रेरणा करने वाले विद्वान् मैं (यत्) जिससे (ते)
आप का (अदाभ्यम्) अहिंसनीय अर्थात् रक्षा करने के योग्य (जागृवि) प्रसिद्ध
(नाम) नाम है (तस्मै) उस (सामाय) ऐश्वर्य्य की प्राप्ति और (ते) आप के
लिये अर्थात् आप की आज्ञा वर्तने के लिये (स्वाहा) सत्यधर्म युक्त क्रिया (स्वाहा)
सत्य वाणी और (एरु) (अंतरिक्षं) अवकाश को (अनुगच्छामि) प्राप्त होता हूं ॥२॥

भावार्थः— मनुष्य जैसे अपने सुख के लिये अन्न जलादि पदार्थों को
संपादन करें वैसे ही औरों के लिये भी दिया करें और जैसे कोई मनुष्य अ-
पनी प्रशंसा करे वैसे ही औरों की आप भी किया करे जैसे विद्वान् लोग अच्छे
गुण वाले होते हैं वैसे आप भी हों ॥ २ ॥

स्वांकृतइत्यस्य गीतमच्छधिः । विद्वांसो देवताः । विराट्वाह्नी
जगती च्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनरात्मकृत्यमाह ॥

फिर अगले मंत्र में आत्म क्रिया का निरूपण किया है ॥

स्वाङ्कृतोसि॒विश्वे॑भ्य इन्द्रि॒येभ्यो॑ दि॒व्येभ्यः॑
पार्थि॑वेभ्यो मन॑स्त्वाष्ट॒ स्वाहा॑ त्वा सुभव॒
सूर्या॑य दे॒वेभ्य॑स्त्वा मरीचि॒पेभ्यो॑ दे॒वांश्शु॑
यस्मै॑ त्वेडे॒ तत्स॒त्यमु॑परि॒पुता॑ भ॒ङ्गेन॑ ह-
तो॒सौ फट् प्रा॒णाय॑ त्वा व्या॒नाय॑ त्वा ॥ ३ ॥

स्वाङ्कृतऽइति स्वाम् ऽकृतः । असि । वि-
 श्वेभ्यः । इन्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थि-
 वेभ्यः । मनः । त्वा । अष्टु । स्वाहा । त्वा ।
 सुभवेति सुभवे । सूर्याय । देवेभ्यः । त्वा ।
 मरीचिपेभ्य इति मरीचिऽपेभ्यः । देव । अ-
 ंशोऽइत्यंशोऽशो । यस्मै । त्वा । ईडे ।
 तत् । सत्यम् । उपरिप्रुतेत्युपरिप्रुता । भं-
 गेन । हतः । असौ । फट् । प्राणाय । त्वा ।
 व्यानायेति विऽआनाय । त्वा ॥ ३ ॥

पदार्थः— (स्वाङ्कृतः) स्वयंकृत इव (असि) (विश्वेभ्यः)
 समस्तेभ्यः (इन्द्रियेभ्यः) श्रोत्रादिभ्यः (दिव्येभ्यः) दिवि भवेभ्यः
 (पार्थिवेभ्यः) पृथिव्यां विहितेभ्यः (मनः) शुद्धस्वित्ज्ञानं (त्वा)
 त्वाम् (अष्टु) व्याप्नोतु (स्वाहा) वेदाक्तावाक् (त्वा) त्वाम् (सु-
 भवे) भवतीति भवः शोभनश्चासौ भवश्च सुभवस्तत्संबुद्धौ (सूर्याय)
 सवित्त्रे (देवेभ्यः) शोधकेभ्यो वाय्वादिभ्यः (त्वा) त्वाम् (मरी-
 चिपेभ्यः) किरणरक्षितृभ्य इव (देव) दिव्यात्मन् (अंशो) सूर्य-
 र्यवत् प्रकाशमान (यस्मै) (त्वा) त्वाम् (ईडे) स्तौमि (तत्)
 सत्यम् (उपरिप्रुता) उपरि प्रवते यस्तेन (भंगेन) मर्दनेन (हतः)
 नष्टः (असौ) शत्रुः (फट्) विशीर्णः (प्राणाय) जीवनहेतवे (त्वा)
 (व्यानाय) विविधमानयतियस्मा इव (त्वा) त्वाम् अयस्मान्तः ।
 शत० ४ । १ । १ । २२-२८ व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः— हे अंशो देव दिव्यात्मन् यस्त्वं दिव्येभ्यो विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः पार्थिवेभ्यो मरीचिपेभ्यो देवेभ्यस्स्वांकृतोसि तं त्वां मनः स्वाहाचाष्टु हे सुभवयस्मै सूर्याय चराचरात्मने परमेश्वराय त्वासहस्रीडे तत्सत्यं परेशं गृहाणोपरिप्रुतेव येन त्वया भंगेनासौ शत्रुः फट् हतस्तं त्वा त्वां प्राणायडे व्यानाय त्वा-त्वामीडे ॥ ३॥

भावार्थः— स्वयंभूमिर्जीवैर्देहप्राणैर्द्रियान्तःकरणानि निर्मलीकृत्य धर्मव्यापारेषु प्रवर्त्य परमेश्वरोपासने च संस्थाय पुरुषार्थेन दुष्टान् हत्वा श्रेष्ठान् रक्षित्वानन्दितव्यमिति ॥ ३ ॥

पदार्थः— हे (अंशो) सूर्य के तुल्य प्रकाशमान जो तू (दिव्येभ्यः) दिव्य (विश्वेभ्यः) समस्त (पार्थिवः) पृथिवी पर प्रसिद्ध (इन्द्रियेभ्यः) इन्द्रियों और (मरीचिपेभ्यः) किरणों के समान पवित्र करने वाले (देवेभ्यः) विद्वानों और वायु आदि पदार्थों के लिये (स्वाङ्गुतः) स्वयं सिद्ध (असि) है उस (त्वा) तुझ को (मनः) विज्ञान और (स्वाहा) वेद वाणी (अष्टु) प्राप्त हों हे (सुभव) श्रेष्ठ गुणवान् होने वाले मैं (सूर्याय) सर्वप्रेरक चराचरात्मा परमेश्वर के लिये (त्वां) तेरी (ईडे) प्रशंसा करता हूं तू भी (तत्) उस प्रशंसा के योग्य (सत्यम्) सत्य परमात्मा की प्रीति से ग्रहण कर (उपरिप्रुता) सब से उत्तम उत्कर्ष पाने हारे तूने (भंगेन) मर्दन से (असौ) यह अज्ञान रूप शत्रु (फट्) भट (हतः) मारा उस (त्वाम्) तुझे (प्राणाय) जीवन के लिये प्रशंसित करता और (व्यानाय) विविध प्रकार के सुख प्राप्त करने के लिये (त्वा) तुझे प्रशंसा देता हूं ॥ ३ ॥

भावार्थः— जीव आप ही स्वयंसिद्ध अनादिरूप है इस से इन को चाहिये कि देह प्राण इन्द्रियों और अंतःकरण को निर्मल कर धर्मयुक्त व्यवहारों में प्रवृत्त होकर परमेश्वर की उपासना में स्थिर हो तथा पुरुषार्थ से दुष्टों को भट पट मार और भलों की रक्षा करके आनन्दित रहें ॥ ३ ॥

उपयामगृहीत इत्यस्य गौतमऋषिः । सधवा देवता । आ-
र्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ।

पुनरात्मनाभ्यंतरे कथं प्रयतितव्यमित्याह ॥

फिर मन से आत्मा के बीच में कैसे प्रयत्न करे यह उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मधवन्पाहि
सोमम् ॥ उरुष्य रायरणो यजस्व ॥ ४ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामऽगृहीतः । अ-
सि । अन्तः । यच्छ । मधवन्निर्निमित्तमधऽवन् ।
पाहि । सोमम् । उरुष्य । रायः । आ ।
इषः । यजस्व ॥ ४ ॥

पदार्थः— (उपयामगृहीतः) उपात्तैर्यमैगृहीतइव (असि)
(अन्तः) आभ्यन्तरस्थान् प्राणादीन् (यच्छ) निगृहाण (मधवन्)
परमपूजित धनिसदृश (पाहि) रक्ष (सोमम्) योगसिद्धिमैश्व-
र्यम् (उरुष्य) बहुना योगाभ्यासेनाविद्यादिक्लेशानन्तंनय अत्रोरु-
पपदात् षोऽन्तकर्मणीत्यस्मात् क्तिप् ततो नामधातुत्वात् क्तिप्
ततो मध्यमैकवचनप्रयोगः (रायः) ऋद्धिसिद्धिधनानि (आ)
समन्तात् (इषः) इच्छासिद्धीः (यजस्व) अयं मंत्रः । शत० । ४ ।
१ । ११४ । व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः— हे योगजिज्ञासी यतस्त्वमुपयामगृहीतइवासि
तस्मादन्तर्यच्छ हे मधवन् सोमं पाहि क्लेशानुरुष्ययतो रायइष
आयजस्व ॥ ४ ॥

भावार्थः— अत्रवाचकलुप्तोपमालङ्कारः । योगार्थिना यमा-
दिभिर्योगांगैश्चित्तादीन्निरुध्याविद्यादिदोषान्निवार्य संयमेनर्हि-
सिद्धयो निष्पादयन्ताम् ॥ ४ ॥

पदार्थः— हे योग चाहने वाले जिस से तूं (उपयामंगृहीतः) योग में प्रवेश करने वाले नियमों से ग्रहण किये हुए के समान (असि) है इस कारण (अंतः) भीतरले जो प्राणादि पवन मन और इन्द्रियां हैं इन को (यच्छ) नियम में रख हे (मधवन्) परम पूजित धनी के समान तूं (सोमम्) योग विद्या सिद्ध ऐश्वर्य को (पाहि) रक्षा कर उरुष्य और जो अविद्या आदि क्लेश है उन को अत्यन्त योग विद्या के बल से नष्ट कर जिससे (रायः) ऋद्धि सिद्धि और। (इषः) इच्छासिद्धियों को (आयजस्व) अच्छे प्रकार प्राप्त हो ॥ ४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है योगजिज्ञासु पुरुष को चाहिये कियम नियम आदि योग के अंगों से चित्त आदि अन्तःकरण की वृत्तियों को रोक और अविद्यादि दोषों का निवारण करके संयम से ऋद्धि सिद्धियों को सिद्ध करें ॥ ४ ॥

अंतस्तद्वयस्य गोतमऋषिः । ईश्वरो देवता । आर्षीपंक्ति-
श्छन्दः । पंचम स्वरः ।

अथेश्वरः प्राथमकल्पिकाय योगिने विज्ञानमाह ।

अब ईश्वर जो योग में प्रथमही प्रवृत्त होता है उस के लिये
विज्ञान का उपदेश अगले मंत्र से करता है ॥

अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्व-
न्तरिक्षम् ॥ सजूर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्या-
मे मधवन् मादयस्व ॥ ५ ॥

अन्तरित्यन्तः । ते । द्यावापृथिवी इति द्या-
वापृथिवी । दधामि । अन्तः । दधामि ।
उरु । अन्तरिक्षम् । सजूरितिसजूर्ः ।

देवेभिः । अवरैः । परैः । च । अन्तर्यामि
इत्यन्तः ऽयामि । मघवन्निति मघवन् । मा-
दयस्व ॥ ५ ॥

पदार्थः— (अन्तः) आकाशाभ्यन्तर इव (ते) तव (द्या
वापृथिवी) भूमिसूर्याविव (दधामि) स्थापयामि (अन्तः) श-
रीराभ्यन्तरे (दधामि) स्थापयामि (उरु) बहु (अन्तरिक्षम्)
अन्तरालमवकाशम् (सजुः) मित्र इव (देवेभिः) विद्वद्भिः (अव-
रैः) निकृष्टैः (परैः) उत्तमैश्चर्य्यव्यवहारैः (च) समुद्भवे (अन्तर्यामि)
यमानामयं यामः अन्तश्चासौ यामश्च तस्मिन् (मघवन्) परमोत्कृ-
ष्टधनितुल्य (मादयस्व) हर्षयस्व ५ । अयं संवः शत० ४ । १ ।
२ । १६ । व्याख्यतः ॥ ५ ॥

अन्वयः— हे मघवन् योगिन् नहं ते तवांतर्द्यावापृथिवी इव वि-
ज्ञानादिपदार्थान् दधामि उर्वन्तरिक्षमन्तर्दधामि सजुस्त्वं देवेभिः
प्राप्तैरवरैः परैश्च सहांतर्यामि वर्त्तमानः सन्नन्यान् मादयस्व ॥ ५ ॥

भावार्थः— अत्र वाचक लुप्तोपमालंकारः । ईश्वर उपदिशति
ब्रह्माण्डे यादृशा यावंतः पदार्थाः संति तादृशास्तावंतो मम ज्ञा-
ने वर्तन्ते योगविद्यादिरहितस्तान् द्रष्टुं न शक्नोति नहीश्वरोपासन-
या विना कश्चिद्योगी भवितुमर्हति ॥ ५ ॥

पदार्थः— हे (मघवन्) योगी मैं परमेश्वर (ते) तेरे (अंतः) हृदया-
काश में (द्यावापृथिवी) सूर्य भूमि के समान विज्ञानादि पदार्थों को (दधामि)
स्थापित करता हूँ तथा (उरु) विस्तृत (अंतरिक्षम्) अवकाश को (अंतः)
शरीर के भीतर (दधामि) धरता हूँ (सजुः) मित्र के समान तू (देवेभ्यः)
विद्वानों से विद्या को प्राप्त हो के (अवरैः) (परैः) (च) छोड़े वा बहुत योग

व्यवहारों से (अन्तर्यामि) भीतरले नियमों में वर्तमान होकर अन्य सब को (मादयस्व) प्रसन्न किया कर ॥ ५ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालङ्कार है । ईश्वर का यह उपदेश है कि ब्रह्मांड में जिस प्रकार के जितने पदार्थ हैं उसी प्रकार के उतने ही मेरे ज्ञान में वर्तमान हैं योग विद्या को नहीं जानने वाला उन को नहीं देख सकता और मेरी उपासना के बिना कोई योगी नहीं हो सकता है ॥ ५ ॥

स्वाङ्कृतोसौत्यस्य गीतमञ्जविः । योगोदेवता । भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतःस्वरः ।

पुनरीश्वरोयोगजिज्ञासुं प्रत्याह ॥

फिर ईश्वर योगविद्या चाहने वाले के प्रति उपदेश करता है ॥

स्वाङ्कृतोसि विश्वेभ्यऽइन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्ट स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय देवेभ्यस्त्वामरीचिपेभ्यऽउदानाय त्वा ॥ ६ ॥

स्वाङ्कृतोऽइति स्वाङ्कृतः । असि । विश्वेभ्यः । इन्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । मनः । त्वा । अष्टु । स्वाहा । त्वा । सुभवेति सुभव । सूर्याय । देवेभ्यः । त्वा । मरीचिपेभ्यऽइति मरीचिपेभ्यः । उदानाय त्वत् आनाय । त्वा ॥ ६ ॥

पदार्थः— (स्वाङ्कृतः) स्वयंसिद्धोऽनादिस्वरूपः (असि)
 (विश्वेभ्यः) अखिलेभ्यः (इन्द्रियेभ्यः) कार्यसाधकतमेभ्यः (दि-
 व्येभ्यः) निर्मलेभ्यः (पार्थिवेभ्यः) पृथिव्यां विदितेभ्यः (मनः)
 योगमननम् (त्वा) त्वां योगमभीप्सुम् (अष्टु) प्राप्नोतु (स्वा-
 हा) सत्यवचनरूपाक्रिया (त्वा) त्वाम् (सुभव) सुष्ठैश्वर्य (सू-
 र्याय) सूर्यस्येव योगप्रकाशाय (देवेभ्यः) प्रशस्तगुणपदार्थेभ्यः
 (त्वा) त्वाम् (मरीचिपेभ्यः) रश्मिभ्यः । मरीचिपादतिरश्मिना-
 मसु पठितम् निघं० १।५। (उदानाय) उत्कृष्टाय जीवनबलसा-
 धनायैव (त्वा) त्वाम् । अयस्मन्तः शत० ४।१।२।२१-२४ ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे सुभवयोगित्वं स्वाङ्कृतोऽस्यहं दिव्येभ्यो विश्वे-
 भ्यो देवेभ्यो मरीचिपेभ्यश्च त्वा त्वां स्वीकरोमि पार्थिवेभ्यस्त्वा
 त्वां स्वीकरोमिसूर्यायोदानाय च त्वा त्वां स्वीकरोमि यतस्त्वा-
 त्वां मनः स्वाहा सत्याकृष्टाक्रिया चाष्टु ॥ ६ ॥

भावार्थः— यावन्मनुष्यः श्रेष्ठचारी न भवति तावदौश्वरोऽ-
 पि तं न स्वीकरोति यावदयं न स्वीकरोति तावत्तस्यात्मबलं पूर्णं
 न भवति यावदिदं न जायते तावन्नात्यंतं सुखं भवतीति ॥ ६ ॥

पदार्थः— हे (सुभव) शोभन ऐश्वर्य युक्त योगी तू (स्वाङ्कृतः) अना-
 दि काल से स्वयंसिद्ध (असि) है मैं (दिव्येभ्यः) शुद्ध (विश्वेभ्यः) समस्त (दे-
 वेभ्यः) प्रशस्त गुण और प्रशंसनीय पदार्थों से युक्त विद्वानों और (मरीचिपेभ्यः)
 योग के प्रकाश से युक्त व्यवहारों से (त्वा) तुम्हें स्वीकार करता हूँ (पार्थि-
 वेभ्यः) पृथिवी पर प्रसिद्ध पदार्थों के लिये भी (त्वा) तुम्हें स्वीकार करता
 हूँ (सूर्याय) सूर्य के समान योग प्रकाश करने के लिये वा (उदानाय) उत्कृष्ट
 जीवन और बल के अर्थ (त्वां) तुम्हें ग्रहण करता हूँ जिस से (त्वा) तुम्हें
 योग चाहने वाले को (मनः) योग समाधि युक्त मन और (स्वाहा) सत्यानुष्ठान
 करने की क्रिया (अष्टु) प्राप्त हो ॥ ६ ॥

भावार्थः— मनुष्य जबतक अष्टाचार करने वाला नहीं होता तबतक ईश्वर भी उस को स्वीकार नहीं करता जबतक जिस को ईश्वर स्वीकार न करता है तबतक उस का पूरा २ आत्मबल नहीं हो सकता और जबतक आत्मबल नहीं बढ़ता तबतक उस को अत्यंत सुख भी नहीं होता ॥ ६ ॥

आवायोभूषेत्यस्य वसिष्ठऋषिः । वायुदेवता । निचृज्जगती-
कन्दः । निषादःस्वरः ॥

पुनर्योगिकृत्यमाह ॥

फिर योगी का कृत्य अगले मंत्र में कहा है ॥

आवायो भूष शुचिपाऽउप नः सहस्रन्ते
नियुतो विश्ववार उपो तेऽअन्धो मय
मयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयं वायवे
त्वा ॥ ७ ॥

आ । वायो इति वायो । भूष । शुचिपाऽइ-
ति शुचिपाः । उप । नः । सहस्रम् । ते ।
नियुत इति नियुतः । विश्ववारेति विश्व-
वार । उपोऽइत्युपो । ते । अन्धः । मयं ।
अयामि । यस्य । देव । दधिषे । पूर्वपेय-
मिति पूर्वपेयम् । वायवे । त्वा ॥ ७ ॥

पदार्थः— (आ) समंतात् (वायो) वायुरिव वर्त्तमान
(भूष) अलङ्कृत (शुचिपाः) शुचिं पवित्रतां पालयतीति शुचि-

पाः पवित्रपालक (उप) (नः) अस्मान् (सहस्रं) (ते) तव
(नियुतः) नियुज्यंते ये तान् निश्चितान् शमादिगुणान् अत्र
कर्मणि क्तिप् (विश्ववार) विश्वान् सर्वानानन्दान् वृणोति तत्स-
म्बुद्धौ (उपो) समीपम् (ते) (अंधः) अन्धम् (मद्यम्) दृष्टि-
प्रदम् (अयामि) प्राप्नोमि (यस्य) (देव) योगेनात्मप्रकाशित
(दधिषे) धरसि (पूर्वपेयम्) पूर्वं पातुं योग्यमिव (वायवे)
(त्वा) त्वाम् अयं मंत्रः । शत० । ४ । १ । ३ । १८ ॥ ७ ॥

अन्वयः— हे शुचिपावायो त्वं सहस्रं नियुत आभूष हे
विश्ववार ते तव सकाशान्मद्यमन्धउपो अयामि हे देव यस्य ते तव
पूर्वपेयमस्ति यच्च त्वं दधिषे तदायवे त्वा त्वाहं स्वीकरोति ॥ ७ ॥

भावार्थः— अत्रवाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यो योगी प्राण-
इव सर्वानलंकरोति ईश्वरइव सङ्गणेषु व्याप्नोत्यन्तजलेइव सर्वान्
सुखयति सएव योगी प्रभवति ॥ ७ ॥

पदार्थः— हे (शुचिपाः) अत्यन्त शुद्धता की पालने और (वायो) पवन
के तुल्य योग क्रियायों में प्रवृत्त होने वाले योगी तू (सहस्रम्) हजारों (नियुतः)
निश्चित शमादिक गुणों की (आभूष) सब प्रकार से सुभूषित कर हे (विश्ववार)
समस्त गुणों के स्वीकार करने वाले जो (ते) तेरा (मद्यम्) अच्छी दृष्टि
देने वाला (अन्धः) अन्ध है उस को (उपो) तेरे समीप (अयामि) पहुंचाता
हूँ हे (देव) योग बल से आत्मा को प्रकाश करने वाले (यस्य) जिस तेरा
(पूर्वपेयम्) श्रेष्ठ योगियों की रक्षा करने के योग्य योग बल है जिस को तू
(दधिषे) धारण कर रहा है (वायवे) उस योग के जानने के लिये (त्वा)
तुझे स्वीकार करता हूँ ॥ ७ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । जो योगी प्राण के
तुल्य सब को भूषित करता ईश्वर के तुल्य अच्छे २ गुणों में व्याप्त होता और अन्न
वा जल के सदृश सुख देता है वही योग के बीच में समर्थ होता है ॥ ७ ॥

इन्द्रवायूदत्यस्य मधुच्छन्दाक्वपिः । इन्द्रवायूदेवते । इन्द्रवायू-

इत्यस्यार्षीगायत्री छन्दः । उपयामगृहीतइत्यस्यार्षी स्वराङ्गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स योगी कौटशाभवतीत्युच्यते ॥

फिर वह योगी कैसा होता है यह अगले मंत्र में कहा है ॥

इन्द्रवायूऽइमे सुताऽ उपप्रयोभिरागतम् ।
इन्द्रं वो वामुशन्ति हि । उपयामगृहीतोसि
वायवेऽइन्द्रवायुबभ्यान्त्वैष ते योनिः सृजो-
षाभ्यां त्वा ॥ ८ ॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । इमे । सुताः । उप ।
प्रयोभिरिति प्रयः ऽभिः । आगतम् । इ-
न्द्रवः । वाम् । उशन्ति । हि । उपयामगृ-
हीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । वायवे ।
इन्द्रवायुभ्यामितीन्द्रवायुबभ्याम् । त्वा ।
एषः । ते । योनिः । सृजोषाभ्यामिति सृजोषः
ऽभ्याम् । त्वा ॥ ८ ॥

पदार्थः— (इन्द्रवायू) प्राणसूर्यसदृशौ योगस्योपदेष्टृभ्या-
सिनौ (इमे) समक्षाः (सुताः) निष्पन्नाः पदार्थाः (उप) समीपे
(प्रयोसिः) कमनीयैर्लक्षणैः (आ) (गतम्) आगच्छतम् । गन्तृ-

गतावित्यस्माद्बहुलं छन्दसीति शपोलुकि सति शित्वाभावाच्छ
स्याभावोऽनुदात्तोपदेशेत्यादिनामलोपश्च (इन्द्रवः) सुखकारका
जलादिपदार्थाः । इन्द्रुरित्युदकनामसु पठितम् । निघं० १ । १२ ।
(वाम्) युवां (उशन्ति) कामयन्ते (हि) सादृश्ये (उपयामगृ
हीतः) योगस्य यमनियमाङ्गैः सह स्वीकृतः । (असि) (वायवे)
वायवद्गत्यादिसिद्धये यद्वा वाति प्रापयति योगबलेन व्यवहारा-
निति वायुयोगविचक्षणस्तस्मै तादृशसम्पन्नाय (इन्द्रवायुभ्याम्)
विद्युत्प्राणाभ्यामिव योगाकर्षणनिष्कर्षणाभ्यां (त्वां) त्वाम् (एषः)
योगः (ते) तव (योनिः) गृहम् । योनिरिति गृहनामसु पठि-
तम् निघं० ३ । ४ । (सजोषाभ्याम्) यौ जोषसा सेवनेन सह वर्त्त-
मानौ ताभ्याम् (त्वा) त्वाम् ॥ ८ ॥

अन्वयः— हे इन्द्रवायू हियत इमे सुता इन्द्रवो वासुशन्ति
तस्माद्युवामेतैः प्रयोभिः पदार्थैः सहैवोपागतसुपागच्छतम् । भो
योगमभीष्टो त्वमनेनाध्यापकेन वायवे उपयामगृहीतोसि हे भ-
गवन् योगाध्यापकेषु योगस्ते तव योनिः सर्वदुःखनिवारकं गृह-
मिवास्ति । इन्द्रवायुभ्यां जुष्टं त्वा त्वां तथा योगमभीष्टो सजो-
षाभ्यामुक्तगुणाभ्यां जुष्टं त्वा-त्वां चाहं वक्षि ॥ ८ ॥

भावार्थः— तएवजना योगिनस्सिद्धाश्च भवितुं शक्नुवन्ति ये
योगविद्याभ्यासं कृत्वैश्वरमारभ्य भूमिपर्यन्तान् पदार्थान् साक्षा-
त्कर्तुं प्रयतन्ते यमादिसाधनान्विताश्च योगे रमन्ते येचैतान्सेवन्ते
तेष्वेतत्सर्वं प्राप्नुवंति नेतरे ॥ ८ ॥

पदार्थः— हे (इन्द्रवायू) प्राण और सूर्य के समान योगशास्त्र के पढ़ने
पढ़ानेवालो (हि) जिस से (इमे) (सुताः) ये उत्पन्न हुए (इन्द्रवः) सुखकारक
जलादि पदार्थ (वाम्) तुम दोनों को (उशन्ति) प्राप्त होते हैं इस से तुम (प्रयो
भिः) इन मन्त्रों के साथ ही (आगतम्) अपना आगमन जानो । भो

योगचाहने वाले तू इस योगपढ़ाने वाले अध्यापक से (वायवे) पवन के तुल्य योगसिद्धि को पाने के लिये अथवा योगबल से चराचर के ज्ञान की प्राप्ति के लिये (उपयामगृहीतः) योग के यम नियमों के साथ स्वीकार किया गया (असि) है हे भगवन् योगाध्यापक (एषः) यह योग (ते) तुम्हारा (योनिः) सब दुःखों के निवारण करने वाले घर के समान है और (इन्द्रवायुभ्याम्) विजली और प्राणवायु के समान योगवृद्धि और समाधि चढ़ाने और उतारने की शक्तियों से (जुष्टम्) प्रसन्न हुए (त्वा) आप को और हे योगचाहने वाले (सजोषिभ्याम्) सेवन किये हुए उक्त गुणों से प्रसन्न हुए (त्वा) तुम्हें मैं अपने सुख के लिये चाहता हूँ ॥ ८ ॥

भावार्थः— वे ही लोग पूर्ण योगी और सिद्ध हो सकते हैं जो कियोग विद्या भ्यासकर के ईश्वर से लेके पृथिवी पर्यंत पदार्थों को साक्षात् करने कायत्न किया करते और यमनियम आदि साधनों से युक्त योग में रम रहे हैं और जो इन सिद्धों का सेवन करते हैं वे भी इस योगसिद्धि को प्राप्त होते हैं अन्य नहीं ॥८॥

अयं वामित्यस्य गृत्समदञ्चटपिः । मित्रावरुणौ देवते । आर्षी गायत्रीच्छन्दः । उपयामगृहीतोसीत्यस्यासुरौ गायत्री च्छन्दः । षड्जस्वरः ॥

पुनरध्यापकशिष्यकृतमाह ॥

फिर अध्यापक और शिष्य का कर्म अगले मंत्र में कहा है ।

अयं वामित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा ॥

ममेदिह प्रश्नुतं हवम् । उपयामगृहीतोसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा ॥ ९ ॥

अयं । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमं । ऋतावृधेत्यृतऽवृधा । मम । इत् । इह ।

श्रुतम् । हवम् । उपयामगृहीतइत्युयाम-
ऽगृहीतः । असि । मित्रावरुणाभ्याम् ।
त्वा ॥ ६ ॥

पदार्थः— (अयं) (वाम्) युवयोः (मित्रावरुणा) प्राणो
दानाविव वर्त्तमानौ (सुतः) निष्पादितः (सोमः) योगैश्वर्य-
वृन्दः (ऋतावृधा) यौ ऋतं विज्ञानं वर्द्धयतस्तौ (इत्) इव (इह)
अस्मिन् योग विद्याग्राहके व्यवहारे (श्रुतम्) शृणुतम् (ह-
वम्) स्तुतिसमूहम् (उपयामगृहीतः) (असि) (मित्रावरु-
णाभ्याम्) (त्वा) त्वाम् अयं मंत्रः शत० ४ । १ । ४ । ७ व्या-
ख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— भो मित्रावरुणा ऋतावृधाध्यापकाध्येतारौ वां
युवयोरयं सोमः सुतोस्ति युवामिह मम हवं श्रुतं हे यजमान
यतस्त्वमुपयामगृहीत इदेवास्यतोहं मित्रावरुणाभ्यां सह वर्त्तमानं
त्वा त्वां गृह्णामि ॥ ६ ॥

भावार्थः— अत्रवाचकलुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्याणासु-
चितमेतद्विद्यां गृहीत्वोपदेशं श्रुत्वा यमनियमान् धृत्वा योगा-
भ्यासेन सह वर्त्तितव्यम् ॥ ६ ॥

पदार्थः— हे (मित्रावरुणा) प्राण और उदान के समान वर्त्तमान
(ऋतावृधा) सत्य विज्ञान वर्द्धक योग विद्या के पढ़ने पढ़ाने वाले (वाम्) तु-
म्हारा (अयम्) यह (सोमः) योग का ऐश्वर्य (सुतः) सिद्ध किया हुआ है
उस से तुम (इह) यहाँ (मम) योगविद्या से प्रसन्न होने वाले मेरी (हवम्)
स्तुति को (श्रुतम्) सुनो हे यजमान जिस से तू (उपयामगृहीतः) अच्छे निय-
मों के साथ स्वीकार किया हुआ (इत्) ही (असि) है इस से मैं (मित्रावरुणा-
भ्याम्) प्राण और उदान के साथ वर्त्तमान (त्वा) तुम्हें को ग्रहण करता हूँ ॥ ६ ॥

भावार्थः — इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है। मनुष्यों को उचित है कि इस योग विद्या का ग्रहण श्रेष्ठ पुरुषों का उपदेश सुन और यमनियमों को धारण कर के योगाभ्यास के साथ अपना वर्ताव रखें ॥ ८ ॥

रायावयमित्यस्य त्रिसदस्युर्ऋषिः । मित्रावरुणौ देवते । ब्राह्मी वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनरेतयोः कृत्यमाह ॥

फिर भी योग पढ़ने पढ़ाने वालों के कृत्य का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

राया व्यथं ससवाथं सो मदेम हव्येन
देवा यवसेन गावः ॥ तान्धेनुमित्रावरु-
णा युवन्तो विश्वाहा धत्त मनपस्पु-
रन्तीमेष ते योनिर्ऋतायुभ्यान्त्वा ॥ १० ॥

राया । व्यथम् । ससवाथं सइतिससवाथं-
सः । मदेम । हव्येन । देवाः । यवसेन ।
गावः । ताम् । धेनुम् । मित्रावरुणा । युवं ।
नः । विश्वाहा । धत्तम् । अनपस्पु-
रन्तीमित्यनपस्पु-
रन्तीम् । एषः । योनिः । ऋ-
तायुभ्यामित्यृतयुभ्याम् । त्वा ॥ १० ॥

पदार्थः — (राया) धनेन सह (व्यथम्) पुरुषार्थिनः (स-
सवाथं सः) संविभक्ताः (मदेम) हृद्येस (हव्येन) गृहीतव्येन

(देवाः) विद्वांसः (यवसेन) अभीष्टेन तृणवुसादिना (गावः) गवादयः पशवः (ताम्) (धेनुम्) धयति प्रिवत्थानंदरससन्ध्या ताम् । धेनुरिति वाङ्नामसु पठितम् । निघं० १ । ११ । (मित्रावरुणा) प्राणवत् सखायावुत्तमौ जनौ (युवम्) युवाम् (नः) अस्मभ्यम् (विश्वाहा) सर्वाणि दिनानि (धत्तम्) (अनपस्फुरन्तीम्) विज्ञापयित्रीमिव योगविद्याजन्यां वाचम् (एषः) (ते) (योगः) (ऋतायुभ्याम्) आत्मनः ऋतमिच्छद्भगामिव (त्वा) त्वाम् । अयम्भान्तः शत० ४ । १ । १० । व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः— ससवांसी देवा वयं यवसेन गाव इव हव्येन राया मदेस हेमित्रावरुणा युवं युवां गोऽस्मभ्यं विश्वाहा-विश्वान्यहान्यनपस्फुरन्तीं तां धेनुं धत्तम् हे यजमान यस्यैष ते विद्याबोधो योनिरस्ति अतः ऋतायुभ्यां सहितं त्वा त्वां वयमाददीमहे ॥ १० ॥

भावार्थः— अब्रोपमावाचकलुप्तोपमालङ्कारैः । मनुष्यैः पुरुषार्थेन विद्वत्संगेन च परोपकारनिष्पादयित्रीं कामदुषां वेदवाचं प्राप्यानंदयितव्यमिति ॥ १० ॥

पदार्थः— (हे ससवांसः) भले बुरे के अलग २ करने वाले (देवाः) विद्वानो आप और (वयम्) हम लोग (यवसेन) तृण घास भूसा से (गावः) गो आदि पशुओं के समान (हव्येन) ग्रहण करने के योग्य (राया) धन से (मदेस) हर्षित हों । और हे (मित्रावरुणा) प्राण के समान उत्तम जनो (युवम्) तुम दोनों (नः) हमारे लिये (विश्वाहा) सब दिनों में (अनपस्फुरन्तीम्) ठीक २ ज्ञान देने वाली (धेनुम्) वाणी को (धत्तम्) धारण कीजिये हे यजमान जिस से (ते) तेरा (एषः) यह विद्याबोध (योनिः) घर है इस से (ऋतायुभ्याम्) सत्य व्यवहार चाहने वालों के सहित (त्वा) तुम्हें को हम लोग स्वीकार करते हैं ॥ १० ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालंकार हैं । मनुष्यों को चाहिये कि अपने पुरुषार्थ और विद्वानों के संग से परोपकार की सिद्धि और कामना को पूर्ण करने वाली वेद वाणी को प्राप्त होकर आनन्द में रहें ॥ १० ॥

यावाङ्कशात्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । अश्विनौ देवते । ब्राह्मी-
उष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनरप्येतयोः कर्त्तव्यमुपदिश्यते ॥

फिर भी इन योगविद्या पढ़ने पढ़ाने वालों के करने योग्य काम
का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

या वाङ्कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती ।
तया यज्ञमिमिच्छतम् ॥ उपयामगृहीतोस्य-
श्विभ्यान्त्वैषते योनिर्माध्वीभ्यान्त्वा ॥ ११ ॥

या । वाम् । कशा । मधुमतीतिमधुमती ।
अश्विना । सूनृतावतीतिसूनृतावती । त-
या । यज्ञम् । मिमिच्छतम् । उपयामगृ-
हीत इत्युपयामगृहीतः । असि । अश्वि-
भ्यामित्यश्विभ्याम् । त्वा । एषः । ते ।
योनिः । माध्वीभ्याम् । त्वा ॥ ११ ॥

पदार्थः— (या) (वां) युवयोः (कशा) वाणी कशेति
वाङ्नामसु पठितसु निघं० १ । ११ । (मधुमती) प्रशस्तमाधुर्य-
गुणयुक्तेव (अश्विना) सूर्यचंद्रवत् प्रकाशमानौ (सूनृतावती)
उषादिव (तया) (यज्ञम्) योगम् (मिमिच्छतम्) संकल्पमिच्छतम्
(उपयामगृहीतः) उपनियमैः खीलतः (असि) (अश्विभ्याम्)

प्राणरूपानामग्राम् (त्वा) त्वाम् (एषः) (ते) तव (योनिः)
गृहम् (माध्वीभ्याम्) सुनीतियोगरीतिभ्याम् (त्वा) त्वाम् ।
अयं मंत्रः शत० ४ । १ । ५ । १७ तथा ब्राह्म० ६ । १-८ ॥ १२ ॥

अन्वयः— हे अश्विनौ योगाध्येतव्यापकौ या वां मधुमती
सूनृतावती कशाऽस्ति तथा यज्ञं मिमिक्षतम् हे योगममौशो
त्वमुपयामगृहीतोसि किं च ते तवैष योगी योनिरस्त्यतोऽश्विभ्यां
सह वर्त्तमानं त्वां हे योगाध्यापक माध्वीभ्यां सह वर्त्तमानं च
त्वां वयमुपयामः ॥ ११ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालंकारः । योगिनो मधुरवाचाध्येतृन्
प्रतियोगमुपदिशेयुरात्मसर्वस्वं योगमेव मन्येरन्नितरे जनास्तादृशं
योगिनं सर्वचाऽऽश्रयेयुरिति ॥ ११ ॥

पदार्थः— हे (अश्विनौ) सूर्य और चंद्र के तुल्य प्रकाशित योग के
पढ़ने पढ़ाने वाली (या) जो (वाम्) तुझारी (मधुमती) प्रशंसनीय मधुर
गुण युक्त (सूनृतावती) प्रभात समय में क्रम २ से प्रदीप्त होने वाली उषा के
समान (कशा) वाणी है (तथा) उस से (यज्ञम्) ईश्वर से संग कराने हारे
योगरूपी यज्ञ को (मिमिक्षतम्) सिद्ध करना चाहो हे योग पढ़ने वाली तू
(उपयामगृहीतः) यमनियमादिकों से स्वीकार किया गया (असि) है (ते)
तेरा (एषः) यह योग (योनिः) घर के समान सुख दायक है इस से
(अश्विभ्याम्) प्राण और अपान के योगोचितनियमों के साथ वर्त्तमान (त्वा)
तुम्हें और हे योगाध्यापक (माध्वीभ्याम्) माधुर्य लिए जो अष्ट नीति और योग
रीति हैं उन के साथ वर्त्तमान (त्वा) आप का हम लोग आश्रय करते हैं
अर्थात् समीपस्थ होते हैं ॥ ११ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालंकार है । योगी लोग मधुर प्यारी
वाणी से योग सीखने वाली को उपदेश करें और अपना सर्वस्व योग ही को
जानें तथा अन्य मनुष्य वैसे योगी का सदा आश्रय किया करें ॥ ११ ॥

तं प्रत्नथेत्यस्य दत्सारः काश्यप ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । नि-
चृदाषीं जगती छन्दः । निषादः स्वरः । उपयामगृहीतइत्यस्य पंक्ति-
श्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

पुनर्योगिगुणा उपदिश्यन्ते ॥

फिर भी अगले मंत्र में योगी के गुणों का उपदेश किया है ॥

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठता-
ति बर्हिषदं स्वविदं ॥ प्रतीचीनवृजनं-
न्दोहसे धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु वद्वि-
से ॥ उपयामगृहीतोसि शण्डाय त्वैष ते
योनिर्वीरतां प्राच्यपमृष्टुः शण्डादेवास्त्वा
शुक्रपाः प्रणयन्त्वनाधृष्टासि ॥ १२ ॥

तम् । प्रत्नथेति प्रत्नऽथा । पूर्वऽथेति पूर्व-
ऽथा । विश्वथेति विश्वऽथा । इमथेतीमऽ-
था । ज्येष्ठतातिमिति ज्येष्ठऽतातिम् । बर्हि-
षदम् । बर्हिसदमिति बर्हिःऽसदम् । स्व-
विदमिति स्वःऽविदम् । प्रतीचीनम् । वृ-
जनम् । दोहसे । धुनिम् । आशुम् । ज-
यन्तम् । अनु । यासु । वद्विसे । उपयामगृ-

हीतुइत्युपयामऽगृहीतः । असि । शरुण्डाय ।
 त्वा । एषः । ते । योनिः । वीरताम् । पाहि ।
 अपमृष्टऽइत्यपमृष्टः । शरुण्डः । देवाः । त्वा ।
 शुक्रपादतिशुक्रऽपाः । प्र । नयन्तु । अना-
 धृष्टा । असि ॥ १२ ॥

पदार्थः— (तम्) योगम् (प्रत्यया) प्राक्तनानां योगिनामिव
 (पूर्वथा) पूर्वेषां योगिनामिव (विश्वथा) सर्वेषामिव (इमथा)
 इदानीन्तनानामिव (ज्येष्ठतातिम्) प्रशस्तं ज्येष्ठम् (बहिषद-
 म्) यो बहिर्हिरन्तरिक्षेऽसीदतितम् (स्वर्विदम्) स्वःसुखं वेदयति
 तम् (प्रतोचीनम्) अविद्यादिदोषेभ्यः प्रतिकूलम् (वृजनम्)
 योगबलम् (दोहसे) प्रपिपर्सिउत्कर्षप्रापकम् (धुनिम्) इन्द्रि-
 यकम्पकम् (आशुम्) शीघ्रं सिद्धिप्रदम् । (जयन्तम्) उत्कर्षप्राप-
 कम् (अनु) क्रियायोगे (यासु) कुशलासु (वर्द्धसे) शमादिषु
 स्वात्मानमुन्नयसि (उपयामगृहीतः) उपयामाःशौचादयो नि-
 यमा गृहीता येनसः (असि) वर्द्धसे (शरुण्डाय) (त्वा) त्वा-
 म् (एषः) योगयुक्तः स्वभावः (ते) योगविद्याध्यापकस्य तव ।
 (योनिः) सुखहेतुः । (वीरताम्) वीरस्य भावम् (पाहि) रक्ष
 (अपमृष्टः) अपमृज्यते दूरीक्रियतेऽविद्यादिक्लेशैर्यः सः शुद्धः
 (शरुण्डः) शमान्वितः (देवाः) देदीप्यमाना योगिनः (त्वा) त्वा-
 म् (शुक्रपाः) शुक्रं योगवीर्यं योगबलं वापान्तिते (प्र) (नयन्तु)
 (अनाधृष्टा) समन्ताद्वर्षितुमनर्हा (असि) अस्तु । अयमन्तः ।
 शत० ४ । १ । ६ । ६-१५ ॥ १२ ॥

अञ्जवयः— हे योगिन् त्वमुपयामगृहीतोऽसि ते तवैष योग-
स्वभावा योनिः सुखहेतुरस्ति । येन योगेन त्वमपमृष्टः शण्डोऽसि
यासु योगक्रियासु त्वं वर्द्धसे विश्वथा प्रत्नथा पूर्वथेमथा ज्येष्ठता-
तिम् बर्हिषदं स्वर्विदं प्रतीचीनमाशुं जयन्तं धुनिं वृजनं दोहसे
च तं योगवलं शुक्रपा देवास्त्वां प्रणयन्तु तस्मै शण्डाय तुभ्यमस्य
योगस्यानाधृष्टा वीरतास्तु त्वमिमां वीरतां पाहि तदनु त्वामि-
यं वीरता पातु ॥ १२ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । यथा शमादिगुणप्रसक्तः
पुरुषो योगबलेन विद्याबलमुन्नेतुं शक्नोति साचाविद्याध्वांतौष-
विध्वंसिनौ योगविद्या पुरुषानभ्येत्य यथार्थं सुखयति तथा त्वा-
मपि सुखयतु ॥ १२ ॥

पदार्थः— हे योगिन् आप (उपयामगृहीतः) योग के अंगों अर्थात् शीघ्र
आदि नियमों के ग्रहण करने वाले (असि) हैं । (ते) आप का (एषः) यह
योगयुक्त स्वभाव (योनिः) सुख का हेतु है । जिस योग से आप (अपमृष्टः)
अविद्यादि दोषों से अलग हुए (शण्डः) शमादि गुण युक्त (असि) हैं (यासु)
जिन योगक्रियाओं में आप (वर्द्धसे) वृद्धि को प्राप्त करते हैं और (विश्वथा)
समस्त (प्रत्नथा) प्राचीन महर्षि (पूर्वथा) पूर्व काल के योगी और (इमथा)
वर्तमान योगियों के समान (ज्येष्ठतातिम्) अत्यंत प्रशंसनीय (बर्हिषदम्) हृ-
दयाकाश में स्थिर (स्वर्विदम्) सुख लाभ करने (प्रतीचीनम्) अविद्यादि दोषों
से प्रतिकूल होने (आशुम्) शीघ्र सिद्धि देने (जयन्तम्) उत्कर्ष पहुंचाने और
(धुनिम्) इन्द्रियों को कंपाने वाले (वृजनम्) योग बल को (दोहसे) परिपूर्ण
करते हैं उस योगबल को (शुक्रपाः) जो कि योगबल की रक्षा करने वाले
(देवाः) योगबल के प्रकाश से प्रकाशित योगी लोग हैं वे (त्वा) आप को (प्रणयन्तु)
अच्छे प्रकार पहुंचावें । उस योगबल को प्राप्त हुए (शण्डाय) शमदमादिगुणयुक्त आप
के लिये उसी योग की (अनाधृष्टा) दृढ़वीरता (असि) हो आप उस (वीरताम्)
वीरता की (पाहि) रक्षा कीजिये (अनु) वह रक्षा को प्राप्त हुई वीरता (त्वा)
आप को पाले ॥ १२ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालंकार है । हे योगविद्या की इच्छा करने वाले जैसे शमदमादि गुणयुक्त पुरुष योगबल से विद्याबल की उन्नति कर सकता है वही अविद्यारूपी अंधकार का विध्वंस करने वाली योगविद्या सज्जनों को प्राप्त होकर जैसे यथोचित सुख देती है वैसे आप को दे ॥ १२ ॥

सुवीरइत्यस्य वत्सारःकाश्यप ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । नि-
चृदाषीं विष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः । शुक्रस्येत्यस्य प्राजापत्या गायत्री
छन्दः । षड्जःस्वरः ।

उक्त योगमनुष्ठाता योगी कौटुम्भवतीत्युपदिश्यते ।

उक्त योग का अनुष्ठान करने वाला योगी कैसा होता है
यह उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

सुवीरो वीरान्प्रजनयन्परीह्यभि राय-
स्पोषेण यजमानम् । संजग्मानो दिवा
पृथिव्या शुक्रः शुक्रशोचिषा निरस्तः शरडः
शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

सुवीरइति सुवीरः । वीरान् । प्रजनय-
न्नितिप्रजनयन् । परि । इह । अभि ।
रायः । पोषेण । यजमानम् । संजग्मान-
इतिसंजग्मानः । दिवा । पृथिव्या ।
शुक्रः । शुक्रशोचिषेति शुक्रशोचिषा । नि-

रस्तऽइतिनिः अस्तः । शण्डः । शुक्रस्य ।
अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधिस्थानम् ।
असि ॥ १३ ॥

पदार्थः— (सुवीरः) शोभनश्चासौ वीरइव (वीरान्) उत्कृष्टगुणान् (प्रजनयन्) निष्पादयन्नेव (परि) सर्वतः (इहि) प्राप्नुहि (अभि) आभिमुख्ये (रायः) धनस्य (पोषेण) पुष्ट्या (यजमानम्) दातारम् (संगग्मानः) संगतवान् (दिवा) सूर्य्येण (पृथिव्या) भूम्या सह (शुक्रः) वीर्य्यवान् (शुक्रशोचिषा) शुक्रस्य शोधकस्य सूर्य्यस्य शोचिर्दीपनं तेनैव (निरस्तः) निसारितोऽन्वकारइव (शण्डः) शमादिसंहितः (शुक्रस्य) शोधकस्य योगस्य (अधिष्ठानम्) अधितिष्ठति यस्मिन्निति तत् (असि) अयं मंत्रः । शत० ४ । १ । ६ । व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः— हे योगिन् सुवीरस्त्वं वीरान् प्रजनयन् परीहि एवं यजमानमभि रायस्पोषेण संगग्मानो दिवा पृथिव्या सह शुक्रः शुक्रशोचिषा निरस्त एव विषयवासनारहितः शण्डस्त्वं शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

भावार्थः— शमस्मादिगुणाधिष्ठानो योगाभ्यासनिरतो योगी स्वयोगविद्याप्रचारेण जिज्ञासूनामात्मबलं वर्द्धयन् सर्वथा सूर्य्यइव प्रकाशमानो भवति ॥ १३ ॥

पदार्थः— हे योगिन् (सुवीरः) श्रेष्ठ वीर के समान योगबल को प्राप्त हुए आप (वीरान्) अच्छे २ गुणयुक्त पुरुषों को (प्रजनयन्) प्राप्त कर रहे हुए (परीहि) सब जगह भ्रमण कीजिये इसी प्रकार (यजमानम्) धन आदि पदार्थों को देने वाले उत्तम पुरुषों के (अभि) सम्मुख (रायः) धन की (पोषेण) पुष्टि से

(संज्ञानः) संगत हजिये । और आप (दिवा) सूर्य और (पृथिव्या) पृथिवी के गुणों के साथ (शुक्रः) अति बलवान् (शुक्रशोचिषा) सब को शोधने वाली सूर्य की दीप्ति से (निरस्तः) अन्धकार के समान पृथक् हुए ही योगबल के प्रकाश से विषय वासना से छूटे हुए (शण्डः) शमदमादि गुणयुक्त (शुक्रस्य) अत्यन्त योगबल के (अधिष्ठानम्) आधार (असि) हैं ॥ १३ ॥

भावार्थः— शमदमादिगुणों का आधार योगाभ्यास में तत्पर योगी जन अपनी योगविद्या के प्रचार से योगविद्या चाहने वालों का आत्मबल बढ़ाता हुआ सब जगह सूर्य के समान प्रकाशित होता है ॥ १३ ॥

अच्छिन्नस्य त इत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । विश्वदेवा
देवताः । स्वराद् जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथशिध्यायाध्यापककृत्यमाह ॥

अब शिष्य के लिये पढ़ाने की युक्ति अगले मंत्र में कही है ॥

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य राय-
स्पोषस्य ददितारः स्याम । सा प्रथमा सं-
स्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो-
ऽअग्निः ॥ १४ ॥

अच्छिन्नस्य । ते । देव । सोम । सुवीर्य-
स्येति सुवीर्यस्य । रायः । पोषस्य । ददि-
तारः । स्याम । सा । प्रथमा । संस्कृतिः ।
विश्ववारेति विश्ववारा । सः । प्रथमः ।
वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ १४ ॥

पदार्थः— (अच्छिन्नस्य) अखण्डितस्य (ते) तुभ्यं तव वा
 योगजिज्ञासोः (सोम) प्रशस्तगुण शिष्य (सुवीर्य्यस्य) शोभनानि
 वीर्य्याणि पराक्रमाणि यस्मात् तस्येव (रायः) सर्वविद्याजनितस्य
 बोधधनस्य (पोषस्य) पुष्टेः (ददितारः) (स्याम) (सा) (प्रथमा)
 आदिमा (संस्कृतिः) विद्यासुशिञ्जाजनिता नीतिः (विश्ववारा)
 सवैरेव स्वीकर्तुं योग्या (स) (प्रथमः) (वरुणः) अष्टः (मित्रः)
 सखा (अग्निः) पावक इव देदीप्यमानः । अयं मंत्रः शत० ४ । १ ।
 ६ । २२-२६ व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः— हे देव सोम वयमध्यापका स्तेतुभ्यं सुवीर्य्यस्ये-
 वाच्छिन्नस्य रायस्योपस्य ददितारः स्याम या प्रथमा विश्ववारा
 संस्कृतिरस्ति सातुभ्यं सुखदा भवतु । योऽस्माकन्मध्ये वरुणोऽग्निरि-
 वाध्यापकोऽस्ति स प्रथमस्ते मित्रो भवतु ॥ १४ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । योगविद्यासंपन्नमनसां यो-
 गिनां योग्यतास्ति जिज्ञासुभ्यो नित्यं योगविद्यां प्रदाय ते सुश-
 रोरात्मबलाः संप्रादनीयाः ॥ १४ ॥

पदार्थः— हे (देव) योगविद्याचाहने वाले (सोम) प्रशंसनीयगुणयुक्त
 शिष्य हम अध्यापक लोग (ते) तेरे लिये (सुवीर्य्यस्य) जिस पदार्थ से शुद्ध प-
 राक्रम बढ़े उस के समान (अच्छिन्नस्य) अखण्ड (रायः) योगविद्या से उत्पन्नहुए
 धन की (पोषस्य) दृढ़पुष्टि के (ददितारः) देने वाले (स्याम) हों जो यह
 (प्रथमा) पहिली (विश्ववारा) सब ही सुखों के स्वीकार कराने योग्य (संस्कृ-
 तिः) विश्वासुशिञ्जाजनित नीति है (सा) वह तेरे लिये इस जगत् में सुखदा-
 यक है और हम लोगों में जो (वरुणः) अष्ट (अग्निः) अग्नि के समान सब
 विद्याओं से प्रकाशित अध्यापक है (सः) वह (प्रथम) सब से प्रथम तेरा (मि-
 त्रः) मित्र है ॥ १४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालंकार है । योगविद्या में संपन्न शुद्धचि-

त. युक्त योगियों को योग्य है कि जिज्ञासुओं के लिये नित्य योग और विद्यादान देकर उन्हें शारीरिक और आत्मबल से युक्त किया करें ॥ १४ ॥

स प्रथम इत्यस्य वत्सरः काश्यपऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।
निचृद्वाह्यनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

अथ स्वामिसेवककृत्यमाह ॥

अथ स्वामी और सेवक के कर्म को अगले मंत्र में कहा है ॥

स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्माऽ इन्द्राय सुतमा जुहोतु स्वाहा । तृप्यन्तु होत्रामङ्घ्र्याः स्विष्टायाः सुप्रीताः सुहृता यत्स्वाहायाङ्गनीत् ॥ १५ ॥

सः । प्रथमः । बृहस्पतिः । चिकित्वान् । तस्मै । इन्द्राय । सुतम् । आ । जुहोतु । स्वाहा । तृप्यन्तु । होत्राः । मङ्घ्र्याः । याः । स्विष्टाऽइति सुऽइष्टाः । या । सुप्रीताऽइति सुप्रीताः । सुहृताऽइति सुहृताः । यत् । स्वाहा । अयात् । अङ्गनीत् ॥ १५ ॥

पदार्थः— (सः) (प्रथमः) आदिमः (बृहस्पतिः) बृहत्या विद्यायुक्ताया वाचः पालकः (चिकित्वान्) विज्ञानवान् (तस्मै) (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (सुतम्) निष्पादितं व्यवहारम् (आ + जुहोतु)

आदत्त (स्वाहा) सत्यां वाचम् (तृप्यन्तु) प्रीणन्तु (होत्राः
स्त्रीकर्तुमर्हाः (मद्धः) माधुर्यादिगुणोपेताः (याः) (स्त्रिष्टाः)
शोभनानीष्टानि याम्यस्ताः (याः) (सुप्रीताः) सुप्रसन्नाः (सुहुताः)
सुहु हुतानि योगादानरूपाणि कर्माणि याभिर्योगिनीभिः स्त्री-
भिस्ताः (यत्) या (स्वाहा) शोभनया वाचा (अयाट्) अयाचीत्
(अग्नीत्) संप्रेषितः । अयं मंत्रः शत० ४ । १ । ६ । २७-२८ व्या-
ख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः— हे शिष्या यूयं यथा संपूर्वाक्तोमित्रः प्रथमश्चि-
कित्वान् वृहस्पतिर्गस्मै प्रयतेत तस्मै इन्द्राय स्वाहा सुतमाजुहेत
तथा यद्याहेत्वा या मद्धः स्त्रिष्टा याः सुहुताः सुप्रीताः स्त्रियोगी-
त्कश्चिद्योगी च स्वाहायाट् तथा भवन्तस्तृप्यन्तु ॥ १५ ॥

भावार्थः— अत्रवाचकलुप्तोपमातङ्कारः । यथा योगिनी
विद्वांसो योगिन्यो विदुष्यश्च परमैश्वर्यप्राप्तये प्रयतन्ते यथा च
सेवकः स्वामिसेवनमाचरति तथैवाग्न्यैस्तत्तत्कर्माणि प्रवृत्त्य स्वा-
भीष्टसिद्धिः सम्पादनीया ॥ १५ ॥

पदार्थः— हे शिष्यो तुम लोग जैसे वह पूर्व मंत्र से प्रतिपादित (प्रथमः)
आदि मित्र (चिकित्वान्) विज्ञानवान् (वृहस्पतिः) सब विद्या युक्त वाणी का
पालने वाला जिस ऐश्वर्य के लिये प्रयत्न करता है वैसे (तस्मै) उस (इन्द्राय)
ऐश्वर्य के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी और (सुतम्) निष्पादित अष्टव्यवहार का
(आजुहेत) अच्छे प्रकार ग्रहण करो और जैसे (यत्) जो (होत्राः) याग स्वीकार
करने के योग्य वा (याः) जो (मद्धः) माधुर्यादिगुणयुक्त (स्त्रिष्टाः) जिन से
कि अच्छे २ इष्ट काम बनते हैं (याः) वा जो ऐसी हैं कि (सुहुताः) जिन से
अच्छे प्रकार हवन आदि कर्म सिद्ध होते हैं (सुप्रीताः) और अच्छी प्रकार प्रसन्न
रहती हैं वे विद्वान् स्त्रीजन (अग्नीत्) वा कोई अच्छी प्रेरणा को प्राप्त हुआ विद्वान्
योगी (स्वाहा) सत्यवाणी से (अयाट्) सभी को सत्कृत करता और तप्त रहता है
आप लोग उन स्त्रियों और उस योगी के समान (तृप्यन्तु) तप्त हजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार हैं । जैसे योगी विद्वान् और योगिनी विद्वानों की स्त्रीजन परमैश्वर्य के लिये यत्न करें और जैसे सेवक अपने स्वामी का सेवन करता है वैसे अन्य पुरुषों को भी उचित है कि उन २ कामों में प्रवृत्त हो कर अपनी अभीष्ट सिद्धि को पहुंचे ॥ १५ ॥

अयं वेनइत्यस्य वत्सारः काश्यपकृषिः । विश्वेदेवा देवताः ।
आद्यस्य निचृदार्षी त्रिष्टुःकृन्दः । धैवतः स्वरः । उपयामइत्यस्य-
सामी गायत्री कृन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथसमाध्यक्षेणराज्ञा किंकर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

अब समाध्यक्ष राजा को क्या करना चाहिये इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निंगवर्भाज्ज्योतिर्जरायू
रजंसो विमाने । इममपां० संङ्गमे सूर्य
स्य शिशुन्नविप्रा मृतिभीरिहन्ति । उपया-
मगृहीतोऽसि मर्काय त्वा ॥ १६ ॥

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निंगवर्भा-
ऽइतिपृश्निंगवर्भाः । ज्योतिर्जरायुरिति-
ज्योतिःऽजरायुः । रजंसः । विमानऽइति-
विमाने । इमम् । अपाम् । सङ्गमऽइति-
सङ्गमे । सूर्यस्य । शिशुम् । न । विप्राः ।

म॒तिभि॒रिति॑म॒तिऽभिः॑ । रि॒हंति॑ । उ॒प॒-
या॒मगृ॑हीत॒इत्यु॑प॒यामऽगृ॑हीतः । अ॒मि ।
म॒र्काय॑ । त्वा ॥ १६ ॥

पदार्थः— (अयम्) (वेनः) कसनौयश्चन्द्रः (चोदयत्)
प्रेरयति । अत्र लङर्थे लङ्ङभावश्च । (एन्निगवर्भाः) एन्निरंतरिचं
गवर्भा येषां ते एन्निगवर्भाः (ज्योतिर्जरायुः) ज्योतिषां जरायु-
रिवाच्छादकः (रजसः) (लोकसमूहस्य) (विमाने) विगतंमा-
नं परिमाणं यस्यान्तरिचस्य तस्मिन् (इमम्) प्रत्यक्षम् (अपाम्)
(जलानाम्) संगमे) सङ्ग्राम इव । संगमइतिसंग्रामनामसु पठित-
म् । निघं० २ । १७ । (सूर्यस्य) मार्तण्डस्य (शिशुं) शासनौयं
कुमारं बालकं (न) इव (विप्राः) मेधाविनः (मतिभिः) बुद्धि-
भिः (रिहंति) सत्कुर्वन्ति रिहंतौत्यर्चतिकर्मसु पठितम् । निघं०
० ३ । १४ । (उपयामगृहीतः) राज्याङ्गैर्युक्तः । (मर्काय) मृत्यु-
निमित्ताय वायवे (त्वा) त्वां । १६ । इमं संतं निरुक्तकार एवं स-
माचष्टे वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणस्तस्यैषा भवति । निरु० १० । ३८ ।
अयं वेनश्चोदयत् एन्निगवर्भाः प्राष्टवर्णगवर्भा आप इति वा ज्यो-
तिर्जरायुर्ज्योतिरस्य जरायुः स्वानैयं भवति जरायुजरया गर्भस्य
जरया यूयत इति वेमसपां संगमने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा
मतिभौरिहंति लिहंति स्तुवंति वर्द्धयन्ति पूजयंतौति वा शिशुः-
शंसनीया भवति शिशौतेर्वास्याहानकर्मणश्चिरलब्धागवर्भा भव-
ति । निरु० १० । ३६ । अयं संतः । शत० ४ । १ । ६ । १० । ११ ।
व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः— हे शिल्पविधिविद्विदन् त्वसुपयामगृहीतोऽस्य-
तोऽहं रजसो मध्ये एन्निगवर्भा लोका इव ज्योतिर्जरायुरिवायं

वेनश्चोदयद्दिमं चंद्रमपां सूर्यस्य संगमे शिशुं विप्रा मतिभौरिहंति
नेव मर्काय दुष्टानां प्रशमनाय श्रेष्ठव्यवहारस्थापनाय च विमाने
त्वा त्वां गृह्णामि ॥ १६ ॥

भावार्थः— सभाध्यक्षेण सूर्याचंद्रमसौर्गुणानिव श्रेष्ठगुणान्
प्रकाशयित्वा दुष्टप्रशमनेन श्रेष्ठव्यवहारेण सज्जना आल्हादयि-
तव्याः ॥ १६ ॥

पदार्थः— हे शिल्पविधि के जानने वाले सभाध्यक्ष विद्वान् आप (उप
यामगृहीतः) सेना आदि राज्य के अंगों से युक्त (असि) हैं इस से मैं (रजसः)
लोकों के मध्य (पृश्निगर्भाः) जिन में अवकाश अधिक है उन लोकों को (ज्यो
तिर्जरायुः) तारागणों को ढांपने वाले के समान (अयम्) यह (वेनः) अतिम-
नाहर चंद्रमा (चोदयत्) यथायोग्य अपने २ मार्ग में अभियुक्त करता है (द्रमम्)
इस चन्द्रमा को (अपां) जलों और (सूर्यस्य) सूर्य के (संगमे) सबन्धी आकर्ष-
णादि विषयों में (शिशुम्) शिष्टा के योग्य बालक को (मतिभिः) विद्वान् लोग
अपनी बुद्धियों से (रिहंति) सत्कार करने के (न) समान आदर के साथ ग्रहण
कर रहे हैं और मैं (मर्काय) दुष्टों को शांत करने और श्रेष्ठ व्यवहारों के स्थापन
करने के लिये (विमाने) अनंत अन्तरिक्ष में (त्वा) तुम्हे विविध प्रकार के धान
बनाने के लिये स्वीकार करता हूँ ॥ १६ ॥

भावार्थः— सभाध्यक्ष को चाहिये कि सूर्य और चंद्रमा के समान
श्रेष्ठ गुणों को प्रकाशित और दुष्ट व्यवहारों को शांत करके श्रेष्ठ व्यवहार से स-
ज्जन पुरुषों को आल्हाद देवे ॥ १६ ॥

मनो नयेष्वित्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । विश्वे देवा देव-
ताः । स्वराड् ब्राह्मन् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले मंच में कहा है ॥

मनो न येषु हवनेषु त्रिगुमं विपः शच्चया

वनुथोद्रवंता । आ यः शय्याभिस्तुविनृम्णो-
ऽअस्याः श्रीणीतादिशङ्गभस्तावेष ते यो-
निः प्रजाः पाह्यपमृष्टो मर्को देवास्त्वा मं-
थिपाः प्रणयन्त्वनाधृष्टासि ॥ १७ ॥

मनः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मम् । विपः ।
शच्या । वनुथः । द्रवंता । आ । यः । शय्या-
भिः । तुविनृम्णइतितुविऽनृम्णः । अस्य ।
अश्रीणीत । आदिशमित्याऽदिशम् ।
गभस्तौ । एषः । ते । योनिः । प्रजा-
ऽइतिप्रजाः । पाहि । अपमृष्टइत्यपमृ-
ष्टः । मर्कः । देवाः । त्वा । मंथिपाऽइति-
मन्थिपाः । प्र । नयन्तु । अनाधृष्टा ।
असि ॥ १७ ॥

पदार्थः— (मनः) विज्ञानम् । (न) इव (येषु) (हवनेषु)
वर्त्मनोवादानेतु (तिग्मं) वज्रवत्तौत्रम् । तिग्ममिति वज्रनामसु
पठितम् । निघं० २ । २० । (विपः) विविधंप्रातीति विपो मे-
धावौ विपइतिमेधाविनामसु पठितम् । निघं० ३ । १५ । (शच्या)

प्रज्ञया । शचीति प्रज्ञानामसु पठितम् निघं० ३ । ६ । (वनुधः)
 कामयेथे वनेतोति कांतिकर्मसु पठितम् निघं० । २ । ६ । (द्र-
 वन्ता) गन्तारौ अत्र सुपां सुलुगित्याकारादेशः (आ) (यः) (श-
 र्याभिः) गतिभिः (तुविनृग्णः) तुवीनि बहूनि धनानि यस्य सः ।
 तुवौति बहुनामसु पठितम् । निघं० । ३ । १ (अस्य) (अश्रीणी-
 त) श्रोणातिप्रचति (आदिशम्) दिशमभिव्याप्येव (गभस्तौ)
 अङ्गुल्यानिदेशे । गभस्तयद्वयङ्गुलीनामसु पठितम् । निघं० २ ।
 ५ । (एषः) राजधर्मः (ते) तव (योनिः) गृहम् (प्रजाः) संर-
 क्षणीयाः (पाहि) (अपमृष्टः) दूरीकृतः (मर्कः) मरणदुःखदो
 दुर्नयः (देवाः) विद्वांसः (त्वा) त्वाम् (मन्यिषाः) ये मन्यन्ति शत्रून्
 तान्वीरान् पांति ते (प्र) (नयंतु) प्रीणयंतु (अनाधृष्टा) अधर्षणी-
 या (असि) लोडये लट् । अयं संवः । शत० । ४ । १ । ६ । १२-
 १५ । व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः — हे शिल्पविद्याविचक्षण सभापते विद्वन्नेष राज-
 धर्मरते तव योनिरस्ति त्वं यथा यस्तु विनृग्णः प्रजापतिर्विपः प्रजा-
 जनश्चैतौ द्वौ युवां येषु हवनेषु शर्याभिस्तिग्मं मनो न द्रवंतौ संतौ
 शच्या सह आवनुष इत्यं प्रत्येकः प्रजाजनोऽस्य गभस्तावादिशं
 यथा स्यात्तथा शत्रूनाश्रीणीत मर्कश्चापमृष्टो भवतु प्रजाः पाहि
 मन्यिषा देवास्त्वा-त्वां प्रणयंतु हे प्रजे यतोऽनाधृष्टा निर्भया स्व-
 तंत्वा त्वमसि तंराजानं सततं रक्ष ॥ १७ ॥

भावार्थः — प्रजापुरुषा राज्यकर्मणि यं राजानमाश्रयेयुस्स
 तेषां न्यायेन रक्षां कुर्यात् । ते च तं न्यायाधीशं प्रति स्वाभि-
 प्रायं प्रवदेयुः । राजसेवकाश्च न्यायकर्मणैव प्रजापुरुषान् रक्षे-
 युरिति ॥ १७ ॥

पदार्थः — हे शिल्पविद्या में चतुर सभापते (एषः) यह राजधर्म (ते)

तेरा (योनिः) सुख पूर्वक स्थिरता का स्थान है जैसे तूं/यः) जी (तुविष्टम्भः) अत्यंतधनयुक्त प्रजा का पालने वाला वा (विपः) बुद्धिमान् प्रजा जन ये तुम देवीनां (येषु) जिन इवमादि कर्मों में (शय्याभिः) बेगों से (तिग्मम्) वस्त्र के तुल्य अतिदृढ़ (मनः) मनके (न) समान वेग से (द्रवन्ती) चलते हुए (शय्या) बुद्धि के साथ (भावनुयः) परस्पर कामना करते हो वैसे प्रत्येक प्रजापुरुष (अस्य) इस प्रजापति का (गभस्ती) अंगुलीनिर्देश से (आदिशम्) सब दिशाओं में तेज जैसे हो वैसे शत्रुओं को (आ + अश्रीणीत) अच्छी प्रकार दुःख दिया करे (मर्कः) मरण के तुल्य दुःख देने और कुठंग चालचलन रखने वाला शत्रु (अपमृष्टः) दूर हो और तूं (प्रजाः) प्रजा का (पाहि) पालन कर (मंघिपाः) शत्रुओं को मंथने वाले बीरों के रक्षक (देवाः) विद्वान् लोग (त्वा) तुम्हें (प्र + नयन्तु) प्रसन्न करें हे प्रजाजनो तुम जिस से (अनाष्टा) अति प्रगल्भ निर्भय और स्वाधीन (असि) हो उस राजा की रक्षा किया करो ॥ १७ ॥

भावार्थः— प्रजापुरुष राज्यकर्म में जिस राजा का आश्रय करें वह उन की रक्षा करे और वे प्रजाजन उस न्यायाधीश के प्रति अपने अभिप्राय का शंका समाधान के साथ कहें राजा के नोकर चाकर भी न्यायकर्म ही से प्रजाजनों की रक्षा करें ॥ १७ ॥

सुप्रजाइत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । निचृत् विष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः । मन्थिनो धिष्ठानमित्यस्य प्राजापत्या गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ।

न्यायाधीशिन प्रजाः प्रति कथं वर्तितव्यमित्युपदिश्यते ।

न्यायाधीश को प्रजाजनों के प्रति कैसे वर्तना चाहिये यह अगले मंत्र में कहा है ॥

सुप्रजाः प्रजाः प्रजुनयन्परीह्यभि राय-
स्पोषेण यजमानम् । संजग्मानो दिवा
पृथिव्या ॥ मन्थी मंथिषोविषा निरस्तो

मर्कौ मन्थिनोऽधिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

सुप्रजाऽइति सुप्रजाः । प्रजाऽइति प्रजाः ।

प्रजनयन्निति प्रजनयन् । परि । इहि ।

अभि । रायः । पोषेण । यजमानम् । सं-

जग्मानऽइतिसम जग्मानः । दिवा । पृथि-

व्या । मन्थी । मन्थिशोचिषेति मन्थिशो-

चिषा । निरस्तऽइति निः अस्तः । मर्कः ।

मन्थिनः । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्य-

धिऽस्थानम् । असि ॥ १८ ॥

पदार्थः— (सुप्रजाः) शोभना प्रजा यस्य सः सुप्रजाः स यथा
स्यात्तथा (प्रजाः) प्रजा एव (प्रजनयन्) परमेश्वर इव प्रकटयन्
(परि) सर्वतः (इहि) जानीहि (अभि) आभिसुख्ये (रायः)
धनसमूहस्य (पोषेण) पुष्ट्या (यजमानम्) सुखप्रदम् (संजग्मानः)
धीरतादिशुभगुणेष्वसक्तः । (दिवा) सूर्येण (पृथिव्या) भूम्या
(मन्थी) मन्थितुं शीलमस्य न्यायाधीशस्य सः (मन्थिशोचिषा)
सूर्यदीप्तैव (निरस्तः) नितरां प्रक्षिप्त इव (मर्कः) मृत्युनिमित्तः
खल्वन्यायकारौ (मन्थिनः) न्यायकारिणः (अधिष्ठानम्) आधार
इव (असि) अयं संतः । शत० १४।१।६।१७ व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः— भो न्यायाधीश सुप्रजास्त्वं प्रजा प्रजनयन् रा-
यस्योषेण सह यजमानमभिपरीहि सर्वथा तस्य धनवृद्धिमिच्छ

मन्यी त्वं दिवा पृथिव्या संजग्मानो भव तंजुणीभवेतिभावः ।
यतस्त्वं मन्यिनाऽधिष्ठानमस्यतस्ते मन्यिशोचिषा मर्कौ निरस्तौ
भवतु ॥ १८ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । न्यायाधीशो यजमानस्य
पुरोहित इव प्रजाः सततं पालयेत् ॥ १८ ॥

पदार्थः— भो न्यायाधीश (सुप्रजाः) उत्तम प्रजायुक्त आप (प्रजाः)
प्रजाजनों को (प्रजनयन्) प्रकट करते हुए (रायः) धन की (पोषेण) दृढ़ता के
साथ (यजमानम्) यज्ञादि अच्छे कामों के करने वाले पुरुष को (अभि) (परि)
(इहि) सर्वथा धन की दृष्टि से युक्त कीजिये (मन्यी) वादविवाद के मंथन
करने और (दिवा) सूर्य वा (पृथिव्या) पृथिवी के (संजग्मानः) तुल्य धीरता-
दि गुणों में वर्तने वाले आप (मन्यिनः) सदसद्विवेचन करने योग्य गुणों के (अ-
धिष्ठानम्) आधार के समान (असि) हो इस कारण तुझारो (मन्यिशोचिषा)
सूर्य को दौष्टि के समान न्यायदौष्टि से (मर्कौ) मृत्यु देने वाला अन्यायी (निर-
स्तः) निवृत्त होवे ॥ १८ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालंकार है । न्यायाधीश राजा को चाहिये
कि धर्म से यज्ञ करने वाले सत्पुरुष पुरोहित के समान प्रजा का निरंतर पाल-
न करे ॥ १८ ॥

ये देवास इत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।
भुरिगार्गी पंक्तिशकुंदः । धैवतः स्वरः ॥

अथ राजसभ्यजनकृत्यसाह ॥

अत्र राजा और सभासदों के काम अगले मंत्र में कहे हैं ॥

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्ये-
कादश स्थ । आप्सुक्षितो महिर्नैकादश स्थ
ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ॥ १९ ॥

ये । दे॒वासः । दि॒वि । ए॒काद॑श । स्थ ।
 पृथि॒व्याम् । अ॒धि । ए॒काद॑श । स्थ । अ॒-
 षु॒क्षित॑ऽइ॒त्या॒षु॒क्षितः । म॒हि॒ना । ए॒का-
 द॑श । स्थ । ते । दे॒वासः । य॒ज्ञम् । इ॒मम् ।
 जुष॑ध्वम् ॥ १६ ॥

पदार्थः— (ये) (देवासः) दिव्यगुणयुक्ताः (दिवि) वि-
 द्युति (एकादश) प्राणापानोदानसमाननागकूर्मकलदेवदत्त-
 धनंजयजीवाः (स्थ) संति अत्र पुरुषव्यत्ययः (पृथिव्याम्) भूमौ
 (अधि) उपरिभावे (एकादश) पृथिव्यप्तेजोवाष्वाकाशादित्यचंद्र-
 नक्षत्राहंकारमहत्तत्त्वप्रकृतयः । (स्थ) संति (अषुक्षितः) प्राणे-
 षु क्षयन्ति निवसन्ति ते (महिना) महिम्ना (एकादश) श्रोत्र-
 त्वक् चक्षूरसनाघ्राणवाक् पाणिपादपायूपस्थमनांसि (स्थ) संति
 (ते) (देवासः) राजसभासदेविद्वांसः (यज्ञम्) राजप्रजासंवद्ध-
 व्यवहारम् (इमम्) प्रत्यक्षम् (जुषध्वम्) सेवध्वम् । अयमन्तः ।
 शत० ४ । २ । १ । ६ व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः— ये महिना स्वमहिम्ना दिव्यैकादश देवासः स्थ
 संति पृथिव्यामध्येकादश स्थ संति अषुक्षितैकादश स्थ संति ते
 यथा स्वस्वकर्मसु वर्तन्ते तद्वद्वर्त्तमाना हे देवासा राजसभायाः
 सभ्यजनायूयमिमं यज्ञं जुषध्वम् ॥ १६ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालंकारः । यथा स्वस्वकर्म-
 णि प्रवर्त्तमाना इमेतरिक्षादिषु पदार्थाः संति तथा सभाजनैस्स-
 स्वन्यायकर्मणि प्रवर्त्तितव्यमिति ॥ १६ ॥

पदार्थः— (ये) जी (महिना) अपनी महिमा से (दिवि) विद्युत् के स्वरूप में (एकादश) ग्यारह अर्थात् प्राण अपान, उदान, व्यान, समान, नाग, कूर्म, ककल, देवदत्त, धनंजय, और जीवात्मा (देवासः) दिव्यगुणयुक्त देव (स्थ) हैं (पृथिव्याम्) भूमि के (अधि) ऊपर (एकादश) ग्यारह अर्थात् पृथिवी, जल, अग्नि, पवन, आकाश, आदित्य, चन्द्रमा, नक्षत्र, अहंकार, महत्त्व और प्रकृति (स्थ) हैं तथा (अमुचितः) प्राणी में ठहरने वाले (एकादश) ग्यारह योत्र, त्वक्, चक्षु, जिह्वा, नासिका, वाणी, हाथ, पांव, गुदा, लिंग, और मन (स्थ) हैं (ते) वे जैसे अपने २ कामों में वर्तमान हैं वैसे हे (देवासः) राजसभा के सभासदों आप लोग यथायोग्य अपने २ कामों में वर्तमान होकर (इमम्) इस (यज्ञम्) राज और प्रजा सबन्धी व्यवहार का (जुषधम्) सेवन किया करें ॥ १९ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमा अलंकार है जैसे अपने २ कामों में प्रवृत्त हुए अंतरिक्षादिकों में सब पदार्थ हैं वैसे राजसभासदों को चाहिये कि अपने २ न्यायमार्ग में प्रवृत्त रहें ॥ १९ ॥

उपयामगृहीतोऽसौत्यस्त्र वत्सारः काश्यप ऋषिः । यज्ञो देवता । निवृत्तार्षी जगतीकृन्दः । निषादः स्वरः ।

अथ राज्ञां विदुषां चोपदेशप्रकारमाह ॥

अब राजा और विद्वानों के उपदेश की रीति अगले मंत्र में कही है ॥

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः
पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं विष्णुस्त्वा
मिन्द्रियेण पातु विष्णुन्त्वम्पाह्यभि सर्व
नानि पाहि ॥ २० ॥

उपयामगृहीतुऽइत्युपयामगृहीतः । असि ।
आग्रयणः । असि । स्वाग्रयण इति सुआ-

अग्रयणः । पाहि । यज्ञम् । पाहि । यज्ञपति-
मितियज्ञऽपतिम् । विष्णुः । त्वां । इन्द्र-
येण । पातु । विष्णुम् । त्वम् । पाहि । अभि ।
सर्वनानि । पाहि ॥ २० ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) विनयादिराजगुणैर्युक्तः (असि)
(आग्रयणः) समन्तादग्राणि विज्ञानयुक्तानि प्रशस्तानि कर्मा-
ण्ययते सः । शकंक्षादिषु पररूपस्वाध्यम् । इतिपररूपम् (असि)
(स्व आग्रयणः) शोभनश्चासावाग्रयणश्च तद्वत् (पाहि) (यज्ञम्)
राजप्रजापालकम् (पाहि) (यज्ञपतिम्) संगतस्य न्यायस्य पा-
लकम् (विष्णुः) सकलशुभगुणकर्माव्यापौ विद्वान् (त्वां) (इ-
न्द्रियेण) मनसा धनेन वा । इन्द्रयमिति धननामसु पठितम् नि-
घं० २ । १० । (पातु) (विष्णुम्) विद्वांसं (त्वम्) न्यायाधीशः
(पाहि) (अभि) (सर्वनानि) ऐश्वर्याणि (पाहि) अयं मंत्रः
शत० ४ । २ । १ । ६-११ व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः— हे सभापते राजन् उपदेशक वा यतस्त्वमुपया-
मगृहीतोस्यतो यज्ञव्याहि स्वाग्रयणइवाग्रयणोसि तस्माद् यज्ञ-
पतिं पाहि । अयं विष्णुरिन्द्रियेण त्वां पातु त्वमेनम्विष्णुम्याहि
सर्वनान्वभिपाहि ॥ २० ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपसालंकारः । राज्ञो विदुषां
च योग्यतास्ति ते सततं राज्योन्नतिं कुर्युर्नहि राज्योन्नत्या वि-
ना विद्वांसो स्वास्थ्येन विद्याप्रचारयितुमुपदेष्टुं च शक्नुवन्ति न
खलु विदुषां संगोपदेशाभ्यां विना कश्चिद् राज्यं रक्षितुमर्हति

न खलुराजप्रजोत्तमविदुषां परस्परं प्रीतिमन्तरैश्वर्य्यैर्नतिरैश्व-
र्य्यैर्नत्याविनाऽऽनन्दश्च सततं जायते ॥ २० ॥

पदार्थः— हे सभापते राजन् वा उपदेश करने वाले जिस कारण आप (उपयामगृहीतः) विनय आदि राजगुणों वा वेदादि शास्त्र बोध से युक्त (असि) हैं इस से (यज्ञम्) राजा और प्रजा की पालना कराने हारे यज्ञ की (पाहि) पाली और (स्वाग्रयणः) जैसे उत्तम विज्ञान युक्त कर्मों को पहुंचाने वाले होते हैं वैसे (आग्रयणः) उत्तम विचार युक्त कर्मों को प्राप्त होने वाले हजिये इस से (यज्ञपतिम्) यथावत् न्याय की रक्षा करने वाले की (पाहि) पाली यह (विष्णुः) जो समस्त अच्छे गुण और कर्मों की ठीक २ जानने वाला विद्वान् है वह (इन्द्रियेण) मन और धन से (त्वां) तुम्हे (पातु) पाले और तुम उस (विष्णुम्) विद्वान् की (पाहि) रक्षा करो (सवनानि) ऐश्वर्य्य देने वाले कामों की (अभि) सब प्रकार से (पाहि) रक्षा करो ॥ २० ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । राजा और विद्वानों को योग्य है कि वे निरंतर राज्य की उन्नति किया करें क्योंकि राज्य की उन्नति के विना विद्वान् लोग सावधानी से विद्या का प्रचार और उपदेश भी नहीं कर सकते और न विद्वानों के संग और उपदेश के विना कोई राज्य की रक्षा करने के योग्य होता है तथा राजा प्रजा और उत्तम विद्वानों की परस्पर प्रीति के विना ऐश्वर्य्य की उन्नति और ऐश्वर्य्य की उन्नति के विना आनन्द भी निरन्तर नहीं हो सकता ॥ २० ॥

सोमः पवतइत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । सोमो देवता ।
स्वराड् ब्राह्म्यौविष्टुः कृन्दः । धैवतः स्वरः । एषतइत्यस्य याजुषी
जगतौ कृन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ राजकृत्यमाह ।

अब राजों का कर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

सोमः पवते सोमः पवते ऽस्मै ब्रह्मणे ऽस्मै
क्षत्रायास्मै सुवते यजमानाय पवतऽइष-

ऊज्जर्जे पवते द्भ्यऽओषधीभ्यः पवते द्यावा-
पृथिवीभ्याम्पवते सुभूताय पवते विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्यऽएष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः ॥ २१ ॥

सोमः । पवते । सोमः । पवते । अस्मै ।
ब्रह्मणे । अस्मै । क्षत्राय । अस्मै । सुन्व-
ते । यजमानाय । पवते । इषे । ऊज्जर्जे ।
पवते । अभ्यऽद्वत्यत्भ्यः । ओषधीभ्यः ।
पवते । द्यावापृथिवीभ्यां । पवते । सुभूता-
येतिसुभूताय । पवते । विश्वेभ्यः । त्वा ।
देवेभ्यः । एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः ।
त्वा । देवेभ्यः ॥ २१ ॥

पदार्थः— (सोमः) सोम्यगुणसम्पन्नो राजा (पवते) वि-
जानीयात् लेट्प्रयोगः राजसभाया सभासत् प्रजाजना वा (पवते)
पूतो भवेत् (अस्मै) प्रत्यक्षाय (ब्रह्मणे) परमेश्वराय वेदाय वा
(अस्मै) (क्षत्राय) राज्याय क्षत्रियाय वा (अस्मै) (सुन्वते)
सर्वविद्यासिद्धांतं निष्प्रादयते (यजमानाय) संगच्छमानाय (प-
वते) (इषे) अन्नाय (ऊज्जर्जे) पराक्रमाय (पवते) (चद्रभ्यः)

जलेभ्यः प्राणेभ्यो वा (ओषधीभ्यः) सीमादिभ्यः (पवते) (द्या-
वापृथिवीभ्याम्) सूर्य्यभूमिभ्याम् (पवते) (सुभूताय) सुष्ठुस-
त्याय व्यवहाराय (पवते) (विश्वेभ्यः) समस्तेभ्यः (त्वा) त्वा-
म् (देवेभ्यः) दिव्येभ्यो गुणेभ्यः (एषः) राजधर्मगुणग्रहणम् (ते)
तव (यानिः) वसतिः (विश्वेभ्यः) अखिलेभ्यः (त्वा) त्वाम्
(देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः । अयमन्तः शत० ४ । २ । १ । १२-१६ तथा
भा० २ । १-६ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः — हे विद्वांसो यथाऽयं सीमोऽस्मै ब्रह्मणे पवतेऽ-
स्मै जवाय पवतेस्मै सुन्वते यजमानाय पवतद्वज्ज्जं पवतेऽद्भ्य
ओषधीभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां पवते सुभूताय पवते तद्वत्
सीमः सम्यजनः प्रजाजनोऽप्येतस्मै सर्वस्मै पवतां हे राजन् यस्य ते
तवैष यानिरस्ति तंत्वां विश्वेभ्यो देवेभ्यो वयं स्वीकुर्मस्तथा वि-
श्वेभ्यो गुणेभ्यश्च त्वा त्वामङ्गीकुर्महे ॥ २१ ॥

भावार्थः — अथ वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथाचन्द्रलोकः
सर्वस्मै अगते हितकारी वर्त्तते यथा च राजासम्यजनप्रजाजना-
भ्यां सह तदुपकाराय धर्मानुकूलं व्यवहारमाचरति तथैव सम्य-
जनप्रजाजनौ राज्ञा सह वर्त्तताम् । यत्तत्तमव्यवहारगुणकर्मानु-
ष्ठाताभवति सएव राजा सम्यजनश्च न्यायाधीशो भवितुमर्हति यो
धर्मात्मा जनः सएव प्रजायामग्न्यो गणनीयोऽस्त्येवमेते चयः परस्परं
प्रीत्या पुरुषार्थेन विद्यादिगुणेभ्यः पृथिव्यादिपदार्थेभ्यश्चाखिलं सुखं
प्राप्तुं शक्नुवन्ति ॥ २१ ॥

पदार्थः — हे विद्वांसो सीमा जैसे यह (सीमः) सीम्यगुण सम्यक् राजा
(अस्मै) इस (ब्रह्मणे) परमेश्वर वा वेद को जानने के लिये (पवते) पवित्र
होता है (अस्मै) इस (जवाय) जत्रियधर्म के लिये (पवते) ज्ञानवान् होता
है (अस्मै) इस (सुन्वते) समस्तविद्या के सिद्धांत को निष्पादन (यजमानाय)

और उत्तम सङ्ग करने वाले विद्वान् के लिये (पवते) निर्मल होता है (इमे)
अन्न के गुण और (जर्ज) पराक्रम के लिये (पवते) शुद्ध होता है (अद्भ्यः)
जल और प्राण वा (ओषधीभ्यः) सोम आदि अंशधियों को (पवते) जानता
है (द्यावापृथिवीभ्याम्) सूर्य और पृथिवी के लिये (पवते) शुद्ध होता है
(सभूताय) अच्छे व्यवहार के लिये (पवते) बुरे कामों से बचता है । वैसे
(सोमः) सभाजन और प्रजाजन भी सब को यथोक्त जाने माने और आप भी
वैसा पवित्र रहें । हे राजन् सभ्यजन वा प्रजाजन जिस (ते) आप का (एषः)
यह राजधर्म (योनिः) घर है उस (त्वा) आप को (विश्वेभ्यः) समस्त (देवे-
भ्यः) विद्वानों के लिये तथा (त्वा) आप को (विश्वेभ्यः) संपूर्ण दिव्यगुणों
के लिये हम लोग स्वीकार करते हैं ॥ २१ ॥

भावार्थः — इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है । जैसे चंद्रलोक सब
जगत् के लिये हितकारी होता है और जैसे राजा सभा के जन और प्रजाजनों
के साथ उन के उपकार के लिये धर्म के अनुकूल व्यवहार का आचरण करता
है वैसे ही सभ्यपुरुष और प्रजाजन राजा के साथ वृत्तों जो उत्तम व्यवहार गुण
और कर्म का अनुष्ठान करने वाला होता है वही राजा और सभापुरुष न्याय-
कारी हो सकता है तथा जो धर्मात्मा जन है वही प्रजा में अग्रगण्य समझा
जाता है । इस प्रकार ये तीनों परस्पर प्रीति के साथ पुरुषार्थ से विद्याआदि
गुण और पृथिवी आदि पदार्थों से अखिल सुख को प्राप्त हो सकते हैं ॥ २१ ॥

उपयामगृहीतोसीत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । विश्वेदेवा
देवताः । ब्राह्मीत्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कौटुम्भं जनं सेनापतिं कुर्यादित्युपदिश्यते ॥

अब कैसे मनुष्य को सेनापति करे यह अगले मंत्र में कहा है ॥

उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयं-
स्वतऽउक्थाव्यू गृह्णामि ॥ यत्तऽइन्द्र बृह-
द्वयस्तस्मै त्वा विष्णावे त्वैष ते योनिरुक्थे
म्यस्त्वा देवेभ्यस्त्वा देवाव्यु गृह्णामि यत्त-

आयुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामऽगृहीतः । अ-
सि । इन्द्राय । त्वा । बृहद्वत् इति बृहत्स्व-
ते । वयस्वते । उक्थाव्युमित्युक्थऽअव्युम् ।
गृह्णामि । यत् । ते । इन्द्र । बृहत् । वयः ।
तस्मै । त्वा । विष्णावे । त्वा । एषः । ते ।
योनिः । उक्थेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । त्वा ।
देवाव्युमिति देवऽअव्युम् । गृह्णामि । य-
ज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि ॥ २२ ॥

पदार्थः- (उपयामगृहीतः) सुनियमैरधीतविद्यः (असि)

(इन्द्राय) परमैश्वर्यवते (त्वा) त्वाम् (बृहद्वते) प्रशस्तानि
बृहन्ति कर्त्तारिण्यस्य तस्मै (वयस्वते) बहु जीवनं विद्यते यस्य
तस्मै (उक्थाव्यम्) प्रशंसार्हाणि स्तोत्राणि शस्त्रविशेषाणि वा
यस्य तस्मिन् सेनापतिम् (गृह्णामि) (यत्) (ते) तव (इन्द्र)
(बृहत्) (वयः) जीवनम् (तस्मै) (त्वा) त्वाम् (विष्णावे) प-
रमैश्वराय यज्ञाय वा (त्वा) त्वाम् (एषः) (ते) तव (योनिः)
स्वित्थः स्थानविशेषः (उक्थेभ्यः) प्रशंसनीयेभ्यो वेदोक्तेभ्यः कर्म-
भ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यो दिव्यगुणेभ्यो वा (त्वा)
त्वां (देवाव्यम्) उक्तानां देवानाम्पालकम् (गृह्णामि) (यज्ञस्य)
राज्यपालनादेः (आयुषे) जीवनाय (गृह्णामि) अयमन्तः ।
शत० ४ । २ । २ । १०-११ । व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः— धर्मार्थकाममोक्षानिच्छुरहं हे इन्द्र सेनापते त्व-
सुप्रयामगृहीतोस्यतो बृहदते वयस्वतइन्द्रायाक्थाव्यं त्वा त्वां
गृह्णामि । यत् ते बृहत् वयस्स्वस्मै तत् पालनाय विष्णवे त्वा
त्वां गृह्णामि एष सेनाधिकारस्ते योनिरस्ति उक्थेभ्यस्त्वा-त्वां
देवेभ्यो देवाव्यं त्वा त्वां यज्ञस्यायुषेवर्द्धनायापि गृह्णामि ॥ २२ ॥

भावार्थः— सर्ववेत्ता विद्वान् राज्यव्यवहारे सैन्यवीराणां
पालनाय सुशिक्षितं शस्त्रास्त्रपरमप्रवीणं यज्ञकर्मानुष्ठातारं वी-
रपुरुषं सेनापतित्वेऽभियुञ्जीयात् । सभापतिसेनापतीपरस्परानु-
मत्या राज्यं यज्ञं च वर्द्धयेयातामिति ॥ २२ ॥

पदार्थः— हे (इन्द्र) सेनापति तू (सुप्रयामगृहीतः) अच्छे नियमों
से विद्या को पढ़ने वाला (असि) है इस हेतु से (बृहदते) जिस के अच्छे बड़े
कर्म हैं (वयस्वते) और जिसकी दीर्घ आयु है उस (इन्द्राय) परमैश्वर्यवाले स-
भापति के लिये (उक्थाव्यम्) प्रशंसनीय स्तोत्र वा विशेष शस्त्र विद्या वाले (त्वा)
तेरा (गृह्णामि) ग्रहण जैसे मैं करता हूँ वैसे (यत्) जो (ते) तेरा (बृहत्) अत्यन्त
(वयः) जीवन है (तस्मै) उस के पालन करने के अर्थ और (विष्णवे) ईश्वर ज्ञान
वा वेद ज्ञान के लिये (त्वा) तुम्हें (गृह्णामि) स्वीकार करता हूँ और (एषः)
यह सेना का अधिकार (ते) तेरा (योनिः) स्थित होने के लिये स्थान है । हे
सेनापति (उक्थेभ्यः) प्रशंसा योग्य वेदाक्त कर्मों के लिये (त्वा) तुम्हें (देवेभ्यः) और
विद्वानों वा दिव्यगुणों के लिये (देवाव्यम्) उन के पालन करने वाले (त्वा) तुम्हें
को (यज्ञस्य) राज्यपालनादिव्यवहार के (आयुषे) बढ़ाने के लिये (गृह्णामि)
ग्रहण करता हूँ ॥ २२ ॥

भावार्थः— सब विद्याओं के जानने वाले विद्वान् को योग्य है कि रा-
ज्य व्यवहार में सेना के वीर पुरुषों की रक्षा करने के लिये अच्छी शिक्षायुक्त,
शस्त्र और अस्त्र विद्या में परम प्रवीण यज्ञ के अनुष्ठान करने वाले वीर पुरुष
को सेनापति के काम में युक्त करे और सभापति तथा सेनापति को चाहिये कि
परस्पर सम्मति करके राज्य और यज्ञ को बढ़ावें ॥ २२ ॥

मित्रावरुणाभ्यान्त्वेत्यस्य वत्सारः काश्यप ऋषिः । विश्वेदेवा
 देवताः । मित्रावरुणाभ्यामित्यस्यानुष्टुप् । इन्द्राग्निभ्यामित्यस्य
 प्राजापत्यानुष्टुप् । इन्द्रावरुणाभ्यामित्यस्य स्वरः साङ्गानुष्टुप् छ-
 न्दांसि । गांधारः स्वरः । इन्द्रावृहस्पतिभ्यामित्यस्य भुरिगाची
 गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः । इन्द्राविष्णुभ्यामित्यस्य भुरिक् सा-
 म्यनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरश्च ॥

सर्वविद्याप्रवीणं सभापतिं कुर्यादित्युपदिश्यते ॥

सब विद्याओं में प्रवीण पुरुष को सभा का अधिकारी करे यह
 अगले मंत्र में कहा है ॥

मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे
 गृह्णामीन्द्राय त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृ-
 ह्णामीन्द्राग्निभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे
 गृह्णामीन्द्रावरुणाभ्यान्त्वा देवाव्यं यज्ञ-
 स्यायुषे गृह्णामीन्द्रावृहस्पतिभ्यान्त्वा दे-
 वाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीन्द्राविष्णुभ्यान्त्वा
 देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २३ ॥

मित्रावरुणाभ्याम् । त्वा । देवाव्यमिति-
 देवऽअव्यम् । यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि ।
 इन्द्राय । त्वा । देवाव्यमिति देवऽअव्यम् ।

य॒ज्ञस्य॑ । आ॒युषे॑ । गृ॒ह्णामि॑ । इन्द्रा॒ग्निभ॒ग्रा-
मितीन्द्रा॒ग्निभ॒ग्रा॒मम् । त्वा॒ । दे॒वाव्य॑मि॒ति-
दे॒वऽअ॒व्यम् । य॒ज्ञस्य॑ । आ॒युषे॑ । गृ॒ह्णामि॑ ।
इन्द्रा॒व॒रुणा॑भ॒ग्रा॒मम् । त्वा॒ । दे॒वाव्य॑मि॒तिदे॒-
वऽअ॒व्यम् । य॒ज्ञस्य॑ । आ॒युषे॑ । गृ॒ह्णामि॑ ।
इन्द्रा॒वृ॒हस्प॑ति॒भ॒ग्रा॒मितीन्द्रा॒वृ॒हस्प॑ति॒ऽ-
भ॒ग्रा॒मम् । त्वा॒ । दे॒वाव्य॑मि॒तिदे॒वऽअ॒व्यम् ।
य॒ज्ञस्य॑ । आ॒युषे॑ । गृ॒ह्णामि॑ । इन्द्रा॒ विष्णु॑-
भ॒ग्रा॒मितीन्द्रा॒विष्णु॑भ॒ग्रा॒मम् । त्वा॒ । दे॒वा-
मि॒तिदे॒वऽअ॒व्यम् । य॒ज्ञस्य॑ । आ॒युषे॑ । गृ॒-
ह्णामि॑ ॥ २३ ॥

पदार्थः— (मित्रावरुणाभ्याम्) सख्युत्कृष्टाभ्याम् (त्वा)
सभापतिं पूर्णविद्यासुपदेशकं वा (देवाव्यम्) योदेवानवति स दे-
वावौस्तं । अवितृस्तृतं चिन्मर्द्दः । उ० ३ । १५६ । इति रक्षणाद्य-
र्थादवधातोरीः प्रत्ययः । (यज्ञस्य) अग्निहोत्रादे राज्यपालनांतस्य
(आयुषे) उन्नत्यै (गृह्णामि) (इन्द्राय) परमैश्वर्यवते (त्वा)
त्वाम् (देवाव्यम्) विद्वद्रक्षकम् (यज्ञस्य) सत्संगतिकरणास्य
(आयुषे) (गृह्णामि) (इन्द्राग्निभ्याम्) विद्युत्प्रसिद्धाभ्यां वन्हि-
भ्याम् (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्) दिव्यविद्याबोधकम् (यज्ञस्य)

शिल्पविद्याकार्यसिद्धिरस्य (आयुषे) (गृह्णामि) वृणोमि
 (इन्द्रावरुणाभ्याम्) विद्युज्जलाभ्याम् (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्)
 एतद्विद्यविद्याव्यापकम् (यज्ञस्य) क्रियाकौशलसंगतस्य (आयुषे)
 (गृह्णामि) (इन्द्रावृहस्पतिभ्याम्) राजानूचानाभ्यां विद्वद्भ्याम्
 (त्वा) त्वाम् (देवाव्यम्) प्रशस्तयोगविद्याप्रापकम् (यज्ञस्य) योग-
 विद्याप्रापकस्य विज्ञानस्य (आयुषे) (गृह्णामि) अङ्गीकरोमि ।
 (इन्द्राविष्णुभ्याम्) ईश्वरवेदज्ञानाभ्याम् । (त्वा) त्वाम् । (दे-
 वाव्यम्) ब्रह्मविदांतर्पकम् । (यज्ञस्य) ज्ञानमयस्य । (आयुषे)
 वृद्धये । (गृह्णामि) अयं मंत्रः शत० ४ । २ । २ । १२-१८ । व्या-
 ख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः— हे सभापते धर्मार्थकाममोक्षानिच्छुरहं यज्ञस्यायुषे
 मित्रावरुणाभ्यां देवाव्यं त्वा त्वां गृह्णामि हे सेनापते विद्वन् य-
 ज्ञस्यायुष इन्द्राय देवाव्यं त्वा-त्वां गृह्णामि हे शस्त्रास्त्रविद्याविद्या-
 ज्ञस्यायुष इन्द्राग्निभ्यां त्वा त्वां गृह्णामि हे शिल्पिन् यज्ञस्यायुष
 इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा-त्वां गृह्णामि तथा यज्ञस्यायुष इन्द्रावृहस्प-
 तिभ्यां त्वा-त्वां गृह्णामि । हे विद्वन् यज्ञस्यायुष इन्द्राविष्णुभ्यां
 त्वा त्वां गृह्णामि ॥ २३ ॥

भावार्थः— प्रजाजनैः सकलशास्त्रप्रचाराय सर्वविद्याकुशलो-
 ऽतिशयितब्रह्मचर्यादिकर्मानुष्ठाता सभाध्यक्षः कर्तव्यः सापि-
 प्रीत्या सकलशास्त्रं प्रचारयेत् ॥ २३ ॥

पदार्थः— हे सभापते धर्म, अर्थ, काम, और मोक्ष की इच्छा करने वाला
 मैं (यज्ञस्य) अग्निहोत्र से लेकर राज्यपालन पर्यन्त यज्ञ की (आयुषे) उन्नति
 होने के लिये (मित्रावरुणाभ्याम्) मित्र और उक्तम विद्यायुक्त पुरुषों के अर्थ
 (देवाव्यम्) विद्वानों को रक्षा करने वाले (त्वा) तुम्हें (गृह्णामि) स्वीकार
 करता हूँ । हे सेनापते विद्वान् (यज्ञस्य) सत्संगति करने की (आयुषे) उन्नति

के लिये (इन्द्राय) परमेश्वर्यवान् पुरुष के अर्थ (देवाय्यम्) विद्वानों की रक्षा करने वाले (त्वा) तुभ्य को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ हे शस्त्रास्त्रविद्या के जानने वाले प्रवीण (यज्ञस्य) शिल्पविद्या के कामों की सिद्धि की (आयुषे) प्राप्ति के लिये (इन्द्राग्निभ्याम्) बिजली और प्रसिद्ध आग के गुण प्रकाश होनेके अर्थ देवाय्यम् दिव्यविद्या बोध की रक्षा करने वाले (त्वा) तुभ्य को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ हे शिल्पिन् (यज्ञस्य) क्रियाचतुराई का (आयुषे) ज्ञान होने के लिये (इन्द्रावरुणाभ्याम्) बिजली और जल के गुण प्रकाश होने के अर्थ (देवाय्यम्) उन की विद्या जानने वाले (त्वा) तुभ्य को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ । हे अध्यापक (यज्ञस्य) पढ़ने पढ़ाने की (आयुषे) उन्नति के लिये (इन्द्राहव्यसतिभ्याम्) राजा और शास्त्रवक्ताओं के अर्थ (देवाय्यम्) प्रशंसित योगविद्या को जानने और प्राप्त कराने वाले (त्वा) तुभ्य को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ । हे विद्वन् (यज्ञस्य) विज्ञान की (आयुषे) बढ़ती के लिये (इन्द्राविष्णुभ्याम्) ईश्वर और वेदशास्त्र के जानने के अर्थ (देवाय्यम्) ब्रह्मज्ञानी को तृप्त करने वाले (त्वा) तुभ्य को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ २३ ॥

भावार्थः— प्रजा जनों को उचित है कि सकल शास्त्र का प्रचार होने के लिये सब विद्याओं में कुशल और अत्यंत ब्रह्मचर्य के अनुष्ठान करने वाले पुरुष को सभापति करें और वह सभापति भी परम प्रीति के साथ सकल शास्त्र का प्रचार करता कराता रहे ॥ २३ ॥

सूडानमित्यस्य भारद्वाज ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । आर्षी विष्टुच्छंदः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्वत्कृत्यमाह ।

इस के अनंतर विद्वानों का कर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

मूर्ध्नि नन्दिबोऽर्त्तमपृथिव्या वैश्वानरमु-
तऽआजातमग्निम् । कविं समाजम-
तिथिं जनानामासन्नापात्रं जनयंत दे-
वाः ॥ २४ ॥

सूङ्गानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः ।
 वैश्वानरम् । ऋते । आ । जातम् । अग्नि-
 म् । कविम् । सम्राजमिति सम् राजम् ।
 अतिथिम् । जनानाम् । आसन् । आ ।
 पात्रम् । जनयंत । देवाः ॥ २४ ॥

पदार्थः— (सूङ्गानम्) शिरोवद्वर्त्तमानम् (दिवः) द्योतमा-
 नस्य सूर्यस्य (अरतिम्) ऋच्छति प्राप्नोति तम् (पृथिव्याः)
 (वैश्वानरम्) यो विश्वान् नरानानंदान्नयति तम् । वैश्वानरः
 कक्षाद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वापिवा वि-
 श्वानरएव स्यात् । निरु० ७ । २१ । (ऋते) सत्ये । ऋतमिति स-
 त्यनामसु पठितम् निघं० ३ । १० । (आ) समतात् (जातम्)
 प्रसिद्धम् (अग्निम्) शुभगुणैः प्रकाशमानम् (कविम्) क्रान्तदर्श-
 नम् (सम्राजम्) चक्रवर्त्तिनमिव (अतिथिम्) अतिथिवत्पूज्यम्
 (जनानाम्) सत्पुरुषाणाम् (आसन्) मुखे । अत्रास्य शब्दस्य ।
 पदहन्तोमास० ६ । १ । ६३ । अनेनासन्नादेशः । सुपां सुलुगिति
 सप्तस्यैकवचनस्य लुक् । (आ) समन्तात् (पात्रम्) पाति रक्षति
 सजस्तं शिल्पव्यवहारं यस्तम् (जनयंत) उत्पादयन्त । अत्र लो-
 डर्थे लङ्ङभावश्च (देवाः) धनुर्वेदविदो विद्वांसः । अयं मंत्रः श-
 त० ४ । २ । ३ । २४ तथा ब्रा० ४ । १ । व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः— यथा देवाधनुर्विदो विद्वांसो धनुर्वेदशिष्यादिवो
 सूङ्गानं पृथिव्या अरतिमृतआजातं वैश्वानरं जनानामतिथिमासन्
 पात्रं कविमग्निं सम्राजमिवाजनयंत तथा सर्वैरनुष्ठेयम् ॥ २४ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालंकारः । यथा सत्पुरुषाः धनुर्वेदज्ञाः परोपकारिणो विद्वांसो धनुर्वेदोक्तक्रियाभिः यानेषु शास्त्रास्त्रविद्यायांचानेकधाग्निं प्रदीप्य शत्रून्विजयन्ते तथैवान्यैरपि सर्वैर्जनैराचरणीयम् ॥ २४ ॥

पदार्थः— जैसे (देवाः) धनुर्वेद के जानने वाले विद्वान् लोग उस धनुर्वेद की शिक्षा से (दिवः) प्रकाशमान सूर्य के (सूर्यानम्) शिर के समान (पृथिव्याः) पृथिवी के गुणों को (अरतिम्) प्राप्त होने वाले (ऋते) सत्यसार्ग में (आजातम्) सत्यव्यवहार में अच्छे प्रकार प्रसिद्ध (वैश्वानरम्) समस्त मनुष्यों को आनन्द पहुंचाने और (जनानाम्) सत्पुरुषों के (अतिथिम्) अतिथि के समान सत्कार करने योग्य और (आसन्) अपने शुद्ध यज्ञरूप मुख में (पात्रम्) समस्त शिल्प व्यवहार की रक्षा करने (कविम्) और अनेक प्रकार से प्रदीप्त होने वाले (अग्निम्) शुभगुण प्रकाशित अग्नि को (सस्त्राजम्) एकाचक्रराज्य करने वाले के समान (आ) अच्छे प्रकार से (जनयन्त) प्रकाशित करते हैं वैसे सब मनुष्यों को करना योग्य है ॥ २४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालंकार है । जैसे सत्पुरुष धनुर्वेद के जानने वाले परोपकारी विद्वान् लोग धनुर्वेद में कही हुई क्रियाओं से यानो और शास्त्रास्त्र विद्या में अनेक प्रकार से अग्नि को प्रदीप्त कर शत्रुओं को जीता करते हैं वैसेही अन्य सब मनुष्यों को भी अपना आचरण करना योग्य है ॥ २४ ॥

उपयामगृहीतद्वयस्य भरद्वाज ऋषिः । वैश्वानरो देवता । याजुष्यनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः । ध्रुवोऽसीत्यस्य ध्रुवमित्यस्य च विराडाधो बृहतौछन्दः । सध्यसः स्वरः ॥

अथेश्वर गुणा उपदिश्यन्ते

अब अगले मंत्र में ईश्वर के गुणों का उपदेश किया है ॥

उपयामगृहीतोऽसिध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोच्युतानामच्युतक्षितमस्य तत्

योनिर्वैश्वानराय त्वा । ध्रुवं ध्रुवेण मनसा
 वाचा सोममवनयामि । अथा नऽइन्द्रऽइ-
 द्विशोसपत्नाः समनसस्करन्त ॥ २५ ॥
 उपयामगृहीत इत्युपयामगृहीतः । असि ।
 ध्रुवः । असि । ध्रुवक्षिति रिति ध्रुवक्षितिः ।
 ध्रुवाणां । ध्रुवतम इति ध्रुवतमः । अच्यु-
 तानां । अच्युतक्षित्तम इत्यच्युतक्षित् त-
 मः । एषः । ते । योनिः । वैश्वानराय ।
 त्वा । ध्रुवम् । ध्रुवेण । मनसा । वाचा ।
 सोमम् । अव । नयामि । अथ । नः । इ-
 न्द्रः । इत् । विशः । असपत्नाः । समन-
 स इति सऽमनसः । करन्त ॥ २५ ॥

पदार्थः— (उपयामगृहीतः) यमानां समूहो यामम् । उ-
 पगतं च तद्यामं चोपयाममुपयामेन गृहीतउपयामगृहीतः पर-
 मेस्वरः (असि) (ध्रुवः) स्थिरः । (असि) (ध्रुवक्षितिः) ध्रुवाः क्षि-
 तयो भूमयो यक्षिन् (ध्रुवाणाम्) आकाशादीनां मध्ये (ध्रुवतमः)
 अतिशयेन ध्रुवा ध्रुवतमः । (अच्युतानाम्) कारणजीवानाम् (अ-
 च्युतक्षित्तमः) अच्युतं क्षयति निवासयति सोऽतिशयितः (एषः)

सत्यमार्गप्रकाशः (ते) तव (योनिः) स्थानमिव (वैश्वानराय) विप्रवेष्टां नराणां नायकाय सत्यप्रकाशकाय (त्वा) त्वाम् (ध्रुवम्) निश्चयम् (ध्रुवेण) निष्कल्पेण (मनसा) अन्तःकरणेन (वाचा) वाण्या (सोमम्) सकलजगतः प्रसवितारम् (अव) (नयामि) स्वीकरोमि (अथ) अनन्तरम् (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) सर्वदुःख-विदारकः (इत्) एव (विशः) प्रजाः (असपत्नाः) अजातशत्रवः (समनसः) समानमनः स्थातंयासांताः । (करत्) करोतुलेट्प्र-योगोऽयम् ॥ २५ ॥

अन्वयः— हे परमेश्वर त्वमुपयामगृहीतोसि ध्रुवासि ध्रुवजि-तिर्ध्रुवणां ध्रुवतमस्तथा चाच्युतानामच्युतक्षिप्तमोसि । एष ते योनिरस्ति । अस्मै वैश्वानराय राज्यप्रकाशकाय ध्रुवेण मनसा भवया वाचा च सोमं त्वां ध्रुवमवनयामि । अथेन्द्रो भवान् गो विशोऽसपत्नाः समनसइदं करत्करोतु ॥ २५ ॥

भावार्थः— योऽनित्यानां नित्यो ध्रुवाणामपि ध्रुवः परमेश्व-रस्तस्य सर्वजगत्प्रेरकस्येश्वरस्य प्राध्यायोगाभ्यासानुष्ठानेन चैव वि-ज्ञानं जायते नान्यथा ॥ २५ ॥

पदार्थः— हे परमेश्वर आप (उपयामगृहीतः) शास्त्रप्राप्तनियमों से स्वीकार किये जाते (असि) हैं ऐसेही (ध्रुवः) स्थिर (असि) हैं कि (ध्रुवजितिः) जिन आप में भूमि स्थिर हो रही हैं और (ध्रुवाणाम्) स्थिर आकाश आदि प-दार्थों में (ध्रुवतमः) अत्यन्त स्थिर (असि) हैं तथा (अच्युतानाम्) अविनाशी जगत् का कारण और अनादि सिद्ध जीवों में (अच्युतक्षिप्तमः) अतिशय कर के अविनाशि पन वसाने वाले हैं । (एषः) यह सब के मार्ग का प्रकाश (ते) आप के (योनिः) निवासस्थान के समान है (वैश्वानराय) समस्त मनुष्यों को सत्यमार्ग में प्राप्त कराने वाले वा इस राज्यप्रकाश के लिये (ध्रुवेण) इन्द्र (मनसा) मन और (वाचा) वाणी से (सोमम्) समस्त जगत् के उत्पन्न करने वाले (त्वा) आप को (ध्रुवम्) निश्चय पूर्वक जैसे ही वैसे (अवनयामि) स्वीकार करता हूँ (अथ)

इस के अनन्तर (इन्द्रः) सब दुःख के विनाश करने वाले आप (नः) हमारे (विशः) प्रजा जनों के (असपत्नाः) शत्रुओं से रहित और (समनसः) एक मन अर्थात् एक दूसरे के सुख चाहने वाले (इत्) ही (करत्) कीजिये ॥ २५ ॥

भावार्थः— जो नित्य पदार्थों में नित्य और स्थिरों में भी स्थिर परमेश्वर है उस समस्त जगत् के उत्पन्न करने वाले परमेश्वर की प्राप्ति और योगाभ्यास के अनुष्ठान से ही ठीक २ ज्ञान हो सकता है अन्यथा नहीं ॥ २५ ॥

यस्तु इत्यस्य देवश्च वा ऋषिः । यज्ञो देवता । खराद् ब्राह्मी
वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथेश्वरो यज्ञाद्युष्मातारसुपदिशति ।

अब ईश्वर यज्ञ के अनुष्ठान करने वाले को उपदेश करता है ॥

यस्ते द्रुप्सस्कन्दति यस्ते अ॒थं॑ शु॒र्ग्याव॑च्युतो
धि॒ष॒ण्यीरु॒पस्था॑त् । अ॒ध्व॒र्यी वा॒ परि॑ वा
यः प॒वित्रा॑त्तन्ते जु॒होमि॑म॒नसा॑ वष॑ट्कृतं
स्वाहा॑ दे॒वाना॑मु॒त्क्राम॑सि ॥ २६ ॥

यः । ते । द्रुप्सः । स्कन्दति । यः । ते । अ॒थं॑-
शुः । आ॒व॑च्युतः । इति॒ आ॒व॑च्युतः । धि॒ष॒-
ण्यीः । उ॒प॒स्था॑दित्यु॒प॒स्था॑त् । अ॒ध्व॒र्यीः ।
वा । परि॑ । वा । यः । प॒वित्रा॑त् । तम् ।
ते । जु॒होमि॑ । म॒नसा॑ । वष॑ट्कृतमिति॒ व-
ष॑ट्कृतम् । स्वाहा॑ । दे॒वाना॑म् । उ॒त्क्रा-

मणमित्युत् क्रमणाम् । असि ॥ २६ ॥

पदार्थः— (यः) यजमानः (ते) तव (द्रुष्टः) यज्ञपदार्थ
समूहः अत्र-वाशर्प्रकरणेखर्परलोपद्वितिविसर्जनीयलोपः । (क्ल-
न्दति) अन्यान् प्रति गच्छति (यः) (ते) तव (अंशुः) संविभागः
अत्रामधातोः प्रत्ययः शकारानमश्च । (ग्रावच्युतः) ग्राव्यो
मेषाच्युतः । ग्रावेति मेषनामसु पठितम् निघं० १ । १० । (धि-
षण्योः) द्यावापृथिव्योः धिषणे इति द्यावापृथिवीनामसु पठित-
म् । ३ । ३० (उपस्थात्) समीपस्थात् (अध्वर्योः) (वा) हेत्वा-
दीनां समुच्चये (परि) सर्वतः (वा) शुद्धगुणानां समुच्चये (यः)
शुद्धपदार्थसमूहः (प्रवित्रात्) निर्मलात् (तं) (ते) तुभ्यम् (जु-
होमि) ददामि (मनसा) सुविचारेण (वषट्कृतम्) संकल्पित-
मिव (स्वाहा) सत्यवाचा (देवानाम्) आप्तानां विदुषाम् । (उ-
त्क्रमणम्) उर्ध्वक्रमणं तेजद्वं (असि) अयं मंत्रः । शत० ४ ।
२ । ४ । २ । व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः— हे यज्ञप्रते यस्ते द्रुष्टः क्लन्दति वायुना सह सर्वत्र
गच्छति यज्ञते ग्रावच्युतेऽशुधिषण्योः प्रवित्रादुपस्थात् । यो वा
अध्वर्योः सकाशात् परितो वा प्रकाशते तस्मात्सहं ते स्वाहा
मनसा वषट्कृतं जुहोमि तत्फलदानेन तुभ्यं प्रयच्छामि यतस्त्वं
यज्ञानुष्ठाता देवानामुत्क्रमणमिदमसि ॥ २६ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । हेत्वादयो विद्वांसोऽतीवह-
ृदया सामग्यावज्ञमनुष्ठीयमानान् सुरभियुक्तान् पदार्थानन्वौप्र-
क्षिपन्ति ते जलबाधू संशोध्य मेषेन सह पृथिवीं प्राप्य सर्वान् रा-
गान्निवर्त्य सर्वान् प्राणिन आनन्दयन्ति । अतः सर्वैर्मनुष्यैरयं यज्ञः
सदा सेव्यः ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे यज्ञपते (यः) जो (ते) तेरा (द्रुमः) यज्ञ के पदार्थों का समूह (स्तुति) पवन के साथ सब जगह में प्राप्त होता है और (यः) जो (ते) तेरे यज्ञ में युक्त (ग्रावच्युतः) मेघमण्डल से छूटा हुआ (अंशः) यज्ञ के पदार्थों का विभाग (विषणयोः) प्रकाश और भूमि के (पवित्रात्) पवित्र (उपस्थात्) गोद के समान स्थान में (वा) अथवा (यः) जो (अध्वर्योः) यज्ञ करने वालों से (वा) अथवा (परि) सब से प्रकाशित होता है इस से (तम्) उस यज्ञ को मैं (ते) तेरे लिये (स्वाहा) सत्यवाणी और (मनसा) मन से (वषट्कृतम्) किये हुए संकल्प के समान (जुहोमि) देता हूँ अर्थात् उस के फल दायक होने से तेरे लिये उस पदार्थ को पहुंचाता हूँ जिस लिये यज्ञ का अनुष्ठान करने द्वारा तू (देवानाम्) विद्वानों के लिये (उत्क्रमणम्) जंचौ त्रेणी को प्राप्त करने वाले ऐश्वर्य के समान (असि) है इस से तुझ को सुख प्राप्त होता है ॥ २६ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपनालद्वार है। होता आदि विद्वान् लोग अत्यन्त दृढ़ सामग्री से यज्ञ करते हुए जिन सुगन्धि आदि पदार्थों को अग्नि में छोड़ते हैं वे पवन और जलादि पदार्थों को पवित्र कर उस के साथ पृथिवी पर आ और सब प्रकार के रोगों को निवृत्त कर के सब प्राणियों को आनन्द देते हैं इस कारण सब मनुष्यों को इस यज्ञ का सदा सेवन करना चाहिये ॥ २६ ॥

प्राणायेत्यस्य देवश्च वा ऋषिः । यज्ञप्रतिदेवता । प्राणायेत्यस्य व्यानायेत्यस्य चासुर्यनुष्टुप् । उदानायेत्यस्यासुर्युष्णिक् । वाचेस इत्यस्य साम्नो गायत्री । क्रतून्नाभ्यासित्यस्यासुरो गायत्री । ओ-
वायमेत्यस्यासुर्यनुष्टुप् । चक्षुर्भ्यामित्यस्य चासुर्युष्णिक् कृन्दांसि
अनुष्टुभो गान्धारे गायत्र्याः षड्जउष्णिज ऋषभश्च स्वराः ॥

पुनरध्ययनाध्यापनाख्ययज्ञकर्तृविषयान्तरमाह ।

फिर पठनपाठन यज्ञ के करने वाले का विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व व्यानाय
मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वोदानाय मे वर्चोदा
वर्चसे पवस्व वाचे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व

ऋतूदक्षाभ्यां मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ओ-
त्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व चक्षुभ्याम्
मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेष्याम् ॥ २७ ॥

प्राणाय मे । वर्चोदाऽइति वर्चः ऽदाः ।
वर्चसे । पवस्व । व्यानायेति विऽआनाय ।
मे । वर्चोदाऽइति वर्चः ऽदाः । वर्चसे । पव-
स्व । उदानायेत्युत् ऽआनाय । मे । वर्चो-
दा ऽइति वर्चः ऽदाः । वर्चसे । पवस्व ।
वाचे । मे । वर्चोदाऽइति वर्चः ऽदाः । वर्चसे ।
पवस्व । ऋतूदक्षाभ्याम् । मे । वर्चोदाऽ
इति वर्चः ऽदाः । वर्चसे । पवस्व । ओत्राय ।
मे । वर्चोदा ऽइति वर्चः ऽदाः । वर्चसे ।
पवस्व । चक्षुभ्यामिति चक्षुः ऽभ्याम् । मे ।
वर्चोदसाविति वर्चः ऽदसौ । वर्चसे ।
पवेष्याम् ॥ २७ ॥

पदार्थः— (प्राणाय) प्राणिति जीवयतीति प्राणो हृदयस्यो
वायुस्तुल्यै (मे) मम (वर्चोदाः) यथायोग्यं प्रकाशं ददाति तत्संबुद्धौ

(वर्चसे) विद्या प्रकाशाय (पवस्व) पवित्रतया प्राप्तुहि। (व्यानाय) सर्वशरीरगतवायवे (मे) मम (वर्चोदाः) दीप्तिप्रदो जाठराग्नि-
रिव (वर्चसे) अन्नाय । वर्च इत्यन्ननामसु पठितम् निघं० २।७।
(पवस्व) (उदानाय) (मे) मम (वर्चोदाः) वर्चो विद्याबलं ददातीति
(वर्चसे) पराक्रमाय (पवस्व) (वाचे) वाण्यै (मे) मम (वर्चोदाः)
सत्यवक्तृत्वप्रदः (वर्चसे) प्रागल्भ्याय (पवस्व) प्रवर्त्तस्व (क्रतून्क्षा-
भ्याम्) प्रज्ञावलाभ्याम् (मे) मम (वर्चोदाः) विज्ञानप्रदः (वर्चसे)
शब्दार्थसंबन्धविज्ञानाय (पवस्व) उपदिश (श्रोत्राय) शब्दज्ञाना-
य। (मे) मम (वर्चोदाः) तज्ज्ञानदः (वर्चसे) अध्ययनदीप्त्यै (प-
वस्व) प्राप्नो भव (चक्षुर्भ्याम्) (मे) मम (वर्चोदसौ) सूर्याचन्द्र-
मसाविवातिष्यध्यापकौ (वर्चसे) शुद्धसिद्धान्तप्रकाशाय (पवेथाम्)
प्राप्तुतम् अयमंत्रः शत० ४।२।४।३-ई व्याख्यातः ॥ २७ ॥

अन्वयः — हे वर्चोदा अध्येतरध्यापक त्वं मम प्राणाय वर्चसे
पवस्व। हे वर्चोदा मम व्यानाय वर्चसे पवस्व। हे वर्चोदा मे-ममा-
दानाय वर्चसे पवस्व हे वर्चोदा मे मम वाचे वर्चसे पवस्व हे वर्चो-
दसौ युवाम्ने मम चक्षुर्भ्याम् वर्चसे पवेथाम् ॥ २७ ॥

भावार्थः — यो सनुष्यो विद्यावृद्धये पठनपाठनरूपं यज्ञं कर्म
करोति स सर्वपुष्टिसंतुष्टिकरो भवत्यत एवं सर्वैरनुष्ठातव्यम् ॥ २७ ॥

पदार्थः — हे (वर्चोदाः) यथायोग्यविद्या पढ़ने पढ़ाने रूप यज्ञ कर्म करने
वाले आप (मे) मेरे (प्राणाय) हृदस्थजीवन के हेतु प्राण वायु और (वर्चमे) वेद
विद्या के प्रकाश के लिये (पवस्व) पवित्रता से वर्च है (वर्चोदाः) ज्ञान दीप्ति के देने
वाले जाठराग्नि के समान आप (मे) मेरे (व्यानाय) सब शरीर में रहने वाले
पवन और (वर्चसे) अन्न आदि पदार्थों के लिये (पवस्व) पवित्रता से प्राप्त होवे हे
(वर्चोदाः) विद्याबल के देने वाले आप (मे) मेरे (उदानाय) श्वास से ऊपर की आ-
ने वाले उदान संश्रुत पवन और (वर्चसे) पराक्रम के लिये (पवस्व) ज्ञान दीप्ति-
ये। हे (वर्चोदाः) सत्य बोलने का उपदेश करने वाले आप (मे) मेरी (वाचे) वा-

शी और (वर्चसे) प्रगल्भता के लिये (पवस्व) प्रहृत हूजिये (वर्चोदाः) विज्ञान देने वाले आप (मे) मेरे (ऋतूदत्ताभ्याम्) बुद्धि और आत्मबल की उन्नति और (वर्चसे) अच्छे बोध के लिये (पवस्व) शिक्षा कौजिये । हे (वर्चोदाः) शब्द ज्ञान के देने वाले यज्ञपति आप (मे) मेरे (श्रीनाय) शब्द ग्रहण करने वाले कर्णेन्द्रिय के लिये (वर्चसे) शब्दों के अर्थ और सम्बन्ध का (पवस्व) उपदेश करें हे (वर्चोदसौ) सूर्य और चन्द्रमा के समान अतिथि और पढ़ाने वाले आप दोनों (मे) मेरे (चक्षुर्भ्याम्) नेत्रों के लिये (वर्चसे) शुद्ध सिद्धांत के प्रकाश को (पवस्व) प्राप्त हूजिये ॥ २७ ॥

भावार्थः — जो विद्या की वृद्धि के लिये पठन पाठन रूप यज्ञ कर्म करने वाला मनुष्य है वह अपने यज्ञ के अनुष्ठान से सब की पुष्टि तथा संतोष करने वाला होता है इस से ऐसा प्रयत्न सब मनुष्यों को करना उचित है ॥ २७ ॥

आत्मन इत्यस्य देवश्च वा ऋषिः । यज्ञपतिर्देवता । ब्राह्मी बृहती ऋग्वेदः । सध्यामः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी उक्त विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वौजसे मे
वर्चोदा वर्चसे पवस्वायुषे मे वर्चोदा वर्चसे
पवस्व विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ
वर्चसे पवेथाम् ॥ २८ ॥

आत्मने । मे । वर्चोदाऽ इति वर्चः । दाः ।
वर्चसे । पवस्व । औजसे । मे । वर्चोदाऽ इ-
ति वर्चः । दाः । वर्चसे । पवस्व । आयुषे ।
मे । वर्चोदाऽ इति वर्चः । दाः । वर्चसे । पव-

स्व । विप्रवाभ्यः । मे । प्रजाभ्य इति प्रजा-
 ऽभ्यः । वचोदसाविति वचः ऽदसौ । वर्चसे ।
 पवेथाम् ॥ २८ ॥

पदार्थः — (आत्मने) इच्छादिगुणसमवेताय स्वस्वरूपाय
 (मे) सम (वचोदाः) योगब्रह्मविद्याप्रद (वर्चसे) निजात्मप्रकाशाय
 (पवस्व) प्रापय (ओजसे) आत्मबलाय । ओज इति बलनामसु
 पठितम् निघं० २ । ६ (मे) सम (वचोदाः) विद्याप्रद (वर्चसे)
 योगबलप्रकाशाय (पवस्व) विज्ञापय (आयुषे) जीवनाय (मे)
 (वचोदाः) वचो बलं ददाति तत्त्वबुद्धौ (वर्चसे) रोगापहारकायौ-
 पधाय (पवस्व) गमय (विश्वाभ्यः) समस्ताभ्यः (मे) सम (प्रजाभ्यः)
 पालनीयाभ्यः (वचोदसौ) न्यायप्रकाशकौ सर्वाधिष्ठातारौ सभा-
 पतिन्यायाधौशाविव योगारूढयोगजिज्ञासू (वर्चसे) सद्गुणप्रका-
 शाय (पवेथाम्) प्रापयेथास् ॥ २८ ॥

अन्वयः — हे वचोदा विदंस्त्वं मे समात्मने वर्चसे पवस्व हे
 वचोदा स ओजसे वर्चसे पवस्व हे वचोदा मे समायुषे वर्चसे
 पवस्व हे वचोदसौ युवांसो सम विश्वाभ्यः प्रजाभ्यो वर्चसे पवे-
 थाम् ॥ २८ ॥

भावार्थः — नैव योगेन विना कश्चिदपि पूर्णविद्यो भवति
 नच पूर्णया विदत्तया विना स्वात्मपरमात्मनोबोधः कथंचिज्जायते
 नापि तेन विना सत्युत्पत्तवत् प्रजाः पालयितुम् कश्चिदपि शक्नोति
 तस्माद्योगविधिरयं सर्वजनैः संसेव्यः ॥ २८ ॥

पदार्थः — हे (वचोदाः) योग और ब्रह्मविद्या देने वाले विद्वान् आप (मे)
 मेरे (आत्मने) इच्छादिगुणयुक्त चेतन के लिये (वर्चसे) अपने आत्मा के प्रकाश

को (पवस्व) प्राप्त कीजिये । हे (वर्चोदाः) उक्त विद्या देने वाले विद्वान् आप (मे) मेरे (ओजसे) आत्मबल होने के लिये (वर्चसे) योग बल को (पवस्व) जमा-इये हे (वर्चोदाः) बल देने वाले (मे) मेरे (आयुषे) जीवन के लिये (वर्चसे) रोग कुड़ाने वाले औषध को (पवस्व) प्राप्त कीजिये हे (वर्चोदसौ) योगविद्या के पढ़ने पढ़ाने वालो तुम दोनों (मे) मेरी (विश्वाभ्यः) समस्त (प्रजाभ्यः) प्रजाओं के लिये (वर्चसे) सद्गुण प्रकाश करने को (पवेषाम्) प्राप्त कराया करो ॥ २८ ॥

भावार्थः—योग विद्या के बिना कोई भी मनुष्य पूर्ण विद्यामान् नहीं हो सकता और न पूर्णविद्या के बिना अपने स्वरूप और परमात्मा का ज्ञान कभी होता है और न इसके बिना कोई न्यायाधीश सत्पुरुषों के समान प्रजा की रक्षा कर सकता है इस लिये सब मनुष्यों को उचित है कि इस योगविद्या का सेवन निरन्तर किया करें २८ ॥

कोसौत्यस्य देव्यवा ऋषिः प्रजापतिर्देवता । आर्चीपंक्तिश्छन्दः ।
 भूर्भुवःस्वरित्यस्य भुरिक्सामौ पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ।
 सभापती राजा प्रजासेनासभ्यजनान् प्रति किं किं वदेदित्याह ।
 सभापति राजा प्रजा सेना और सभ्यजनों को क्या २ कहे
 यही अगले मंत्रमें कहा है ॥

कोसि कतमूसि कस्यासि कीनामासि ॥
 यस्य ते नामामन्महि यं त्वा सोमेनाती-
 तृपाम । भूर्भुवःस्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यात् ॥
 सुवीरौ वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ २९ ॥
 कः । असि । कतमः । असि । कस्य । अ-
 सि । कः । नाम । असि । यस्य । ते । नाम ।
 अमन्महि । यम् । त्वा । सोमेन । अती-

तृपाम् । भूरितिभूः । भुव॒रिति॑भुवः । स्व-
रिति॒स्वः । सुप्र॒जाइति॑सुऽप्र॒जाः । प्र॒जाभिः ।
स्याम् । सुवीर॒इति॑सुऽवीरः । वीरैः । सु॒पोष-
इति॑ सुऽ पोषः । पोषैः ॥ २६ ॥

पदार्थः—(कः) (असि) (कतमः) बहूनां मध्ये कः (असि)
(कस्य) (असि) (कः) (नाम) ख्यातिः (असि) (यस्य) (ते)
तव (नाम) (अमन्महि) विजानीमहि । अत्र लिङ्ये लङ् ।
बहुलं छंदसीति विकरणलुक् (यम्) (त्वा) त्वाम् (सोमेन)
ऐश्वर्येण (अतौतृपाम्) तर्षयाम (भूः) भूमेः (भुवः) अंतरिक्षस्य
(स्वः) आदित्यलोकस्य (सुप्रजाः) सुष्ठुप्रजासहितः (प्रजाभिः)
अनुकूलाभिः पालनौयाभिः सह (स्याम्) भवेयम् (सुवीरः)
प्रशस्तवीरयुक्तः (वीरैः) शरीरात्मबलयुक्तैर्युद्धकुशलैः सह (सुपोषः)
प्रशस्तपुष्टिः (पोषैः) पुष्टिभिः ॥ २६ ॥

अन्वयः—सम्यसेनास्यप्रजाजना वयं त्वं कीासि कतमोसि
कस्यासि कीनामासि किन्नामा प्रसिद्धोसि यस्य ते तव नाम वय-
ममन्महि यं त्वा-त्वां सोमेनातौतृपामेति दृच्छामो ब्रूहि तान्
प्रति सभापतिराह भूर्भुवःखल्लोकासुखमिवात्मसुखमभीष्टुरहं यु-
ष्माभिः प्रजाभिः सुप्रजाः वीरैः सुवीरः पोषैः सुपोषश्च स्यामिति
प्रतिजाने ॥ २६ ॥

भावार्थः—सभापती राजा सत्यन्यायप्रियव्यवहारेण सम्यसै-
न्यप्रजाजनानभिरक्ष्य वर्द्धयेत् प्रवलतरवीरान् सेनासु संपादयेद्यत
उत्कृष्टसुखवर्द्धकेन राज्येन भूम्यादिसुखं प्राप्नुयादिति ॥ २६ ॥

पदार्थः—सभा सेना और प्रजा में रहने वाले हम लोग पूछते हैं कि तू (कः) कौन (असि) है (कतमः) बहुतों के बीच कौन सा (असि) है (कस्य) किसका (असि) है (कः) क्या (नाम) तेरा नाम (असि) है (यस्य) जिस (ते) तेरी (नाम) संज्ञा को (अमन्त्रहि) जानें और (यम्) जिस (त्वा) तुझ को (सोमेन) धन आदि पदार्थों से (अतीत्यपाम) तृप्त करें यह कह उन से सभापति कहता है कि (भूः) भूमि (भुवः) अन्तरिक्ष और (स्वः) आदित्यलोक के सुख के सदृश आत्मसुख की कामना करने वाला मैं तुम (प्रजाभिः) प्रजालोगों के साथ (सुप्रजाः) श्रेष्ठप्रजा वाला (वीरैः) तुम वीरों से (सुवीरः) श्रेष्ठ वीर युक्त (पोषैः) पुष्टि कारक पदार्थों से (सुपोषः) अच्छा पुष्ट (स्याम्) होऊँ । अर्थात् तुम सबलोगों से पृथक् नती स्वतन्त्र मेरा कोई नाम और न कोई विशेष संबंधी है ॥ २८ ॥

भावार्थः—सभापति राजा को योग्य है कि सत्यन्याययुक्त प्रिय व्यवहार से सभा सेना और प्रजा के जनों की रक्षा कर के उन सभी को उन्नति देवे और अतिप्रबल वीरों की सेना में रखे जिस से कि बहुत सुख बढ़ाने वाले राज्य से भूमि आदि लोकों के सुख का प्राप्त होवे । २८ ।

उपयामगृहीतोसौत्यस्य देवश्वा ऋषिः । प्रजापतिर्देवता
आयस्य साम्नौ गायत्री द्वितीयस्यासुर्यनुष्टुप् तृतीयचतुर्थपंचमा-
नां साम्नौ गायत्री षष्ठ्यासुर्यनुष्टुप् सप्तमाष्टमयोर्याजुषी पंक्ति
नवमस्य साम्नौ गायत्री दशमस्यासुर्यनुष्टुप् एकादशस्य साम्नौ
गायत्री द्वादशस्यासुर्यनुष्टुप् त्रयोदशस्यासुर्यनुष्टुप् छन्दांसि ।
अत्र गायत्र्याषड्जः । अनुष्टुभो गांधारः । पंक्तौ पंचमः । उष्याज
ऋषभश्चस्वराः ॥

पुनर्विषयान्तरेण तदेवाह ।

फिर भी विषयान्तर से वही उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उपयामगृहीतोसि मध्वे त्वोपयामगृही-
तोसि माधवाय त्वोपयामगृहीतोसि शुक्रा-

यं त्वोपयामगृहीतोसि शुचये त्वोपयाम-
 गृहीतोसि नभसे त्वोपयामगृहीतोसि न-
 भसूयाय त्वोपयामगृहीतोसिषि त्वोपयाम-
 गृहीतोऽस्यूज्जे त्वोपयामगृहीतोसि सहसे
 त्वोपयामगृहीतोसि सहसूयाय त्वोपयाम-
 गृहीतोसि तपसे त्वोपयामगृहीतोसि तप-
 सूयाय त्वोपयामगृहीतोस्यथं हसस्पतये
 त्वा ॥ ३० ॥

उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
 मधवे । त्वा । उपयामगृहीतइति उपया-
 मगृहीतः । असि । मधवाय । त्वा । उप-
 यामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
 शुक्राय । त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयाम-
 गृहीतः । असि । शुचये । त्वा । उपयाम-
 गृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । नभसे ।
 त्वा । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः ।

अ॒सि॒ । न॒म॒स्य॒ाय । त्वा॒ । उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही॒त॒इ॒त्यु॒प॒या॒म॒ऽगृ॒ही॒तः । अ॒सि॒ । इ॒षे । त्वा॒ । उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही॒त॒इ॒त्यु॒प॒या॒म॒ऽगृ॒ही॒तः । अ॒सि॒ ।
 ऊ॒ज्जे । त्वा॒ । उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही॒त॒इ॒त्यु॒प॒या॒म॒ऽगृ॒ही॒तः । अ॒सि॒ । स॒ह॒से । त्वा॒ । उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही॒त॒इ॒त्यु॒प॒या॒म॒ऽगृ॒ही॒तः । अ॒सि॒ । स॒ह॒स्य॒ाय । त्वा॒ । उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही॒त॒इ॒त्यु॒प॒या॒म॒ऽगृ॒ही॒तः । अ॒सि॒ । त॒प॒से । त्वा॒ । उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही॒त॒इ॒त्यु॒प॒या॒म॒ऽगृ॒ही॒तः । अ॒सि॒ । त॒प॒स्य॒ाय । त्वा॒ । उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही॒त॒इ॒त्यु॒प॒या॒म॒ऽगृ॒ही॒तः ।
 अ॒सि॒ । अ॒थं॑ ह॒स॒स्प॒तये॑ । अ॒थं॑ ह॒सः॒ प॒तय॑
 ऽइ॒त्यथं॑ ह॒सः॒ ऽ प॒तये॑ । त्वा ॥ ३० ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) दुनियसैस्वीकृतः (असि)
 (सधवे) चैत्रमासाय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि)
 (साधवाय) वैशाखमासाय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः)
 (असि) (शुक्लाय) ज्येष्ठाय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि)
 (शुद्धये) आषाढाय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि)
 (नभसे) श्रावणाय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि) (नभसाय)
 सांढ्याय (त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि) (इषे) आश्विनाय

(त्वा) त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि) (जज्जे) कार्त्तिकाय (त्वा)
 त्वाम् (उपयामगृहीतः) (असि) (सहस्रि) मार्गशीर्षाय (त्वा) त्वाम्।
 (उपयामगृहीतः) असि (सहस्राय) पौषाय (त्वा) त्वाम्
 (उपयामगृहीतः) असि (तपसे) माघाय (त्वा) त्वाम्
 (उपयामगृहीतः) असि (तपस्याय) फाल्गुनाय (त्वा) त्वाम्
 (उपयामगृहीतः) असि (अंहसस्यतये) सर्वेषां वेगस्य पालकाय
 (त्वा) त्वाम्। अथस्मंत्रः । शत० ४ । २ । पू १४-२३ व्या० ॥ ३० ॥

अन्वयः — हे राजन् यतस्त्वमुपयामगृहीतोसि तच्छाज्वा
 त्वास्मधवे वयं स्वीकुर्मः । सभापतिराह हे प्रजासभासेनाजना
 यतो युष्माकं प्रत्येकउपयामगृहीतोस्ति तस्मादेकैकं त्वा-त्वाम्
 मधवेऽहं स्वीकरोमि । इत्थं सर्वत्र योजना कार्या ॥ ३० ॥

भावार्थः — सभापतिर्यथाकालं श्रेष्ठं राज्यं प्राप्याप्तव्यवहारेण
 प्रजाजनेभ्यः सर्वं सुखं दद्यात् ते च राजान्मानुकूलव्यवहारे व-
 र्त्तेरन्निति ॥ ३० ॥

पदार्थः — हे राजन् जित्त मे आप (उपयामगृहीतः) अच्छे २ राज्य-
 प्रबन्ध के नियमों से स्वीकार किये हुए (असि) हैं इस से (त्वा) आप को (मधवे)
 चैत्रमास को जभा के लिये अर्थात् चैत्रमास प्रसिद्ध सुख कराने वाले व्यवहार की
 रक्षा के लिये हम लोग स्वीकार करते हैं सभापति कहता है कि हे सभासदो
 तथा प्रजा वा सेना जनों तुम में से एक २ (उपयामगृहीतः) अच्छे २ नियमों से
 स्वीकार किया हुआ (असि) है इस लिये तुम को चैत्रमास के सुख के लिये स्वीकार
 करता हूँ इसी प्रकार वारहों महीनों के यथोक्त सुख के लिये राजा राजसभासद
 प्रजाजन और सेनाजन परस्पर एक दूसरे को स्वीकार करते रहें ॥ ३० ॥

भावार्थः — सभाध्यक्ष राजा को चाहिये कि यथोचित समय को प्राप्त हो
 कर येष्ट राज्य व्यवहार से प्रजाजनों के लिये सब सुख देता रहे और प्रजाजन
 भी राजा को आज्ञा के अनुकूल व्यवहारों में वर्त्ता करें ॥ ३० ॥

इन्द्राग्नीत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्राग्नौ देवते । आर्षो
त्रिष्टुप् छंदः । धैवतः स्वरः ॥

अथ राज्यव्यवहारेण नियुक्ते कर्मणि प्रवर्त्तमानौ राजप्रजा-
पुरुषौ प्रति कश्चित् सत्कारेणाह ॥

अब राज्य के व्यवहार से नियत राज कर्म में प्रवृत्त हुए राजा और प्रजा
के पुरुषों के प्रति कोई सत्कार से कहता है यह अगले मंत्र में कहा है ॥

इन्द्राग्नीऽ आगतं सुतं गीर्भिर्नर्मो वरे-
ण्यम् । अस्य पातं धियेषिता । उपयाम-
गृहीतोसीन्द्राग्निभ्यां त्वेष ते यो निरिन्द्रा-
ग्निभ्यान्त्वा ॥ ३१ ॥

इन्द्राग्नीऽ इतीन्द्राग्नी । आ । गतम् ।
सुतम् । गीर्भिरिति गीऽभिः । नर्मः । वरे-
ण्यम् । अस्य । पातम् । धिया । इषिता ।
उपयामगृहीत इत्युपयामगृहीतः । असि ।
इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्निभ्याम् । त्वा ।
एषः । ते । योनिः । इन्द्राग्निभ्यामिती-
न्द्राग्निऽ भ्याम् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(इन्द्राग्नी) सूर्याग्नी इव प्रकाशमानौ सभापति-
सभासदौ (आगतम्) आगच्छतम् (सुतम्) सुनुतम् । कल बहुलं

छन्दसीति विवरणस्य लुक् (गीर्भिः) सुशिक्षिताभिर्वाग्भिः
 (नभः) सुखम् नभ इति साधारणनामसु पठितम् निघं० १।४।
 (वरेण्यम्) (अस्य) नभसः कर्मणि षष्ठी (पातम्) रक्षतम्
 (धिया) प्रज्ञया कर्त्तव्या वा (इषिता) प्रेषितौ प्रार्थितौ वा
 (उपयामगृहीतः) (असि) (इन्द्राग्निभ्याम्) (त्वा) त्वाम्
 (एषः) राजन्वायः (ते) तव (योनिः) गृहम् (इन्द्राग्निभ्याम्)
 (त्वा) त्वाम् । अयंसंज्ञः ऋत० ४ । २।५।२४। व्याख्यातः । ३१ ॥

अन्वयः— हे राजप्रजाजनो युवामिन्द्राग्नीद्वान्तं गीर्भि-
 रवाग्यं वरेण्यं नभः सुतं धियेषितौ युवामस्य नभसः पातं रक्षतम् ता-
 वाहतुः । हे प्रजाजन त्वमुपयामगृहीतोसि त्वा त्वामिन्द्राग्निभ्यां
 स्वीकृतं वयं मन्यामहे एष ते यो निरख्यत त्वामिन्द्राग्निभ्यां चेत-
 यामहे । ३१ ॥

भावार्थः—नक्षेत्राक्षौ पुमान् यथोक्तराज्यकर्त्तृ कर्तुं शक्नोति
 अतः प्रजाजनान् सत्कृत्य राज्यकर्मणि नियोजयेत् ते च यथोक्त-
 व्यवहारेण तं राजानं सत्कुर्वुरिति । ३१ ।

पदार्थः— हे इन्द्राग्नी सूर्य और अग्नि के तुल्य प्रकाशमान सभापति
 और सभासद तुम दोनों (आगतम्) आओ मिलकर (गीर्भिः) अच्छी शिक्षा-
 युक्त वाणियों से हमारे लिये (वरेण्यम्) येष्ठ (नभः) सुख को (सुतम्) उत्पन्न
 करो तथा (इषिता) पढ़ाये हुए वा हमारी प्रार्थना को प्राप्त हुए तुम (धिया)
 अपनी बुद्धि वा राजशासन कर्त्तृ से (अस्य) इस सुख को (पातम्) रक्षा करो
 वे राजा और सभासद कहते हैं कि हे प्रजाजन तू (उपयामगृहीतः) प्रजा
 के धर्म और नियमों से स्वीकार किया हुआ (असि) है (त्वा) तुम्हें को
 (इन्द्राग्निभ्याम्) उक्त महाशयों के लिये हम लोग वैसा ही मानते हैं (एषः) यह
 राजनीति (ते) तेरा (योनिः) घर है (इन्द्राग्निभ्याम्) उक्त महाशयों के लिये (त्वा)
 तुम्हें को हम चिन्ताते हैं अर्थात् राजशासन को प्रकाशित करते हैं ।

भावार्थः—अकेला पुरुष यथोक्तराजशासन कर्मा नहीं कर सकता इस कारण और ओह पुरुषों का सत्कार कर के राज कार्यों में युक्त करे वे भी यथा योग्य व्यवहार में इस राजा का सत्कार करें । ३१ ।

आवाये अग्निसित्यस्य त्रिशोक्त ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।
आद्यस्वार्थी गयत्री छन्दः । ऋजः स्वरः । उपेत्यस्वार्च्युष्णिक्
छन्दः । ऋषयः स्वरः ॥

अथोक्तमर्थप्रकारान्तरेणाह ।

अब उक्तविषय को प्रकारान्तर से अगले मंत्र में कहा है ॥

आवाये ऽअग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिर्-
नुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा । उपयाम-
गृहीतोऽग्नौन्द्राभगान्त्वैष ते योनिर्गन्ती-
न्द्राभगान्त्वा ॥ ३२ ॥

आ । वा । ये । अग्निम् । इन्धते । स्तृणन्ति ।
बर्हिः । आनुषक् । येषाम् । इन्द्रः । युवा ।
सखा । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः ।
अग्नि । अग्नौन्द्राभगाम् । त्वा । नुषः ।
ते । योनिः । अग्नौन्द्राभगाम् । त्वा ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(आ) ससंतात् (व) एव । अत्र । ऋचितुष्टु ।
इतिदीर्घः । (ये) वेद पारगा विद्वांसः (अग्निम्) विद्युदादिस्र-
वपम् (इन्धते) प्रदीपयन्ति (स्तृणन्ति) यन्त्रैश्छादयन्ति (बर्हिः)

अंतरिक्षम् (आनुषक्) अनुकूलतया (येषाम्) विदुषाम् (इन्द्रः)
 सकलैश्वर्यवान् सभापतिः प्रत्येकाङ्गपुष्टः (युवा) तरुणावस्थः ।
 (सखा) सुहृत् (उपयामगृहीतः) (असि) (अग्नीन्द्राभ्याम्) सकल
 राज्यकर्म्मविचारविचक्षणाभ्यामग्नीन्द्रगुणयुक्ताभ्याम् (त्वा)
 त्वाम् (एषः) (ते) (योनिः) (अग्नीन्द्राभ्याम्) (त्वा)
 त्वाम् ॥ ३२ ॥

अन्वयः—ये वेदपारगा विद्वांसस्सभासदोऽग्निं घेन्वते । येषा-
 मानुषवहिरास्तृणन्ति युवेन्द्रः सभापतिः सखास्ति यस्त्वमग्नी-
 न्द्राभ्यामुपयामगृहीतोसि यस्य ते तवैष यो निरस्ति तं त्वां प्राप्ता
 वयमग्नीन्द्राभ्यां त्वामुपदिशामः । ३२ ॥

भावार्थः—राजधर्मं सर्वकर्म्मणः सभाधीनत्वादिचारसभासु
 प्रवृत्तेषु राजवर्गीयजनेषु द्वौ त्रयो बहवो वा सभासदः स्वविचारेण
 यस्य निष्पादयेयुस्तदनुकूला एव राजप्रजाजना वृत्तेरन् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(ये) जो वेदविद्यासंपन्न विद्वान् सभासद (अग्निम्) वि-
 द्युत् आदि अग्नि (घे) ही को (इन्धते) प्रकाशित करते और (आनुषक्) अनुक्रम
 अर्थात् यज्ञ के यथोक्त क्रम से (वर्हिः) अंतरिक्ष का (आ) (स्वर्णन्ति) । आच्छादन
 करते हैं तथा (येषाम्) जिनका (युवा) सर्वाङ्ग पुष्ट सर्वाङ्ग सुन्दर सर्वविद्याविचक्षण
 तरुण अवस्था और (इन्द्रः) सकलैश्वर्य युक्त सभापति (सखा) मित्र है (अग्नीन्द्राभ्याम्)
 उन अग्नि और सूर्य के समान प्रकाशमान सभासदों से (उपयामगृहीतः) प्रजाधर्म
 से युक्त तूं ग्रहण किया गया (असि) है जिस (ते) तेरा (एषः) न्याय युक्त सि-
 द्धान्त । (योनिः) घर के सदृश है । उस (त्वा) तुम्ह को प्राप्त हुए हम लोग
 (अग्नीन्द्राभ्याम्) उक्त महापदार्थों के लिये (त्वा) तुम्ह को उपदेश करते हैं ॥ ३२ ॥

भावार्थः— राजधर्म में सब काम सभा के आधीन होने से विचार-
 सभाओं में प्रवृत्त राजमार्गी जनों में से दो तीन, वा बहुत सभासद मिल कर
 अपने विचार से जिस अर्थ को सिद्ध करें उसी के अनुकूल राजपुरुष और प्रजाजन
 अपना वर्त्ताव रक्खें ॥ ३२ ॥

ओमास इत्यस्य सधुच्छन्दा ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । आ-
दास्यार्षी गायत्री छन्दः षड्जः स्वरः । उपयाम इत्यस्यार्ची बृहती
छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अध्यापकाध्येतृणां परस्परं कर्त्तव्यमुपदिश्यते ॥

पढ़ने और पढ़ाने वालों का परस्पर व्यवहार अगले मंत्र में कहा है ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वेदेवासऽआगतः ।
दाशुषः सुतम् । उपयामगृही-
तोसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यऽएष ते यो-
निर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

ओमासः । चर्षणीधृतः । चर्षणीधृतऽ इति-
चर्षणीधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गतः ।
दाशुषः । सुतम् । उपयाम-
गृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । विश्वे-
भ्यः । त्वा । देवेभ्यः । एषः । ते । योनिः ।
विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(ओमासः) अवन्ति सङ्गुणै रक्षन्ति ते (चर्षणी-
धृतः) चर्षणयो सङ्ख्या स्नान् धरन्ति पोषयन्ति ते । अन्येषा-
मपि इत्यत इति दीर्घः (विश्वे) सर्वे (देवासः) विद्वांसः (आ)

(गत) (दान्वांसः) उत्कृष्टज्ञानं दत्तवन्तः दान्वान् सावहान्०
 अ० ६।१।१२ इति निपातनम् (दाशुषः) दानशीलस्योत्तमज-
 नस्य (सुतम्) सवति सत्कर्मसुष्ठुमानैश्वर्यं प्राप्नोति तम् बालकम्
 (उपवासगृहीतः) अध्यापननिवसैः स्वीकृतः (असि) (विश्वे-
 स्यः) अखिलेभ्यः (तथा) त्वाम् (देवेभ्यः) विद्महे (ते) तव
 (एषः) विद्याशिक्षासंग्रहः (ओनिः) कारणम् (त्वा) त्वाम् (वि-
 श्वेभ्यः) अखिलेभ्यः (देवेभ्यः) विद्महे ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे चर्षणीधृत ओजासो विश्वे देवाः। त्वं दान्वांसो
 दाशुषः सुतमागत हे दाशुषः सुताध्येतस्वमुपवासगृहीतोसि।
 अतस्त्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यस्तत्सेवनायाद्यापयामि ततस्त एष यो नि-
 रस्ति। अतस्त्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः शिक्षयामि ॥ ३३ ॥

भावार्थः—सर्वेषां विदुषां विदुषीनां च योग्यतास्ति सर्वेभ्यो
 बालकेभ्यः कन्याभ्यश्चानिष्टं विद्यादानं राज्ञां धनिनां च पदार्थैः
 स्त्रीविकां च कुर्यात्। ते राजानो धनिनश्च विद्याशुशिक्षाभ्यां प्र-
 व्रीणा भूत्वा स्वस्वाध्यापकेभ्यो विद्महे विदुषीभ्यश्च धनादिपदा-
 र्थान् दत्त्वा तेषां सेवनं कुर्यात्। ज्ञातापितरावट्वार्षिककुमारान्
 कुमारीश्च विद्यामहर्ष्यसेवनशिक्षाकरणाय विद्महे विदुषी-
 स्यश्च समर्पयेताम् तेऽध्येतारो विद्याग्रहणे चेतो नित्यमभिदधु-
 स्तयाध्यापकाश्च विद्याशुशिक्षादाने नित्यं प्रयतेरन् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(चर्षणीधृतः) मनुष्यों की पुष्टि संतुष्टि करने और (ओजा-
 सः) उत्तम २ गुणों से रक्षा करने हारो हे (विश्वे) समस्त (देवासः) विद्वानो
 तुम (दान्वांसः) उत्कृष्ट ज्ञान को देते हुए (दाशुषः) दान करने वाले उत्तम जन
 का (सुतम्) जो अच्छे कामों के करने से ऐश्वर्य को प्राप्त होने वाला बाल है
 उस के (आ + गत) समस्त आत्मा। हे उत्तम दानशील पुरुष के पढ़ने वाले बालक
 तू (उपवासगृहीतः) पढ़ाने के निवर्तों से ग्रहण किया हुआ (असि) है इस लिये

(त्वा) तुभे (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) विद्वानों के लिये अर्थात् उनको सेवा करने को आज्ञा देता हूँ जिस लिये (ते) तेरा (एषः) यह विद्या और अच्छी २ शिक्षा का संग्रह होना (योनिः) कारण है इस लिये (त्वा) तुभे (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) विद्वानों से विद्या और अच्छी २ शिक्षा दिलाता हूँ ॥ ३३ ॥

भावार्थः— अब विद्वान् और विदुषीस्त्रियों की योग्यता है कि समस्त बालक और कन्याओं के लिये निरंतर विद्यादान करें राजा और धनी आदि लोगों के धन आदि पदार्थों से अपनी जीविका करें और वे राजा आदि धनी जन भी विद्या और अच्छी शिक्षा से प्रवीण होकर अपने पढ़ाने वाले विद्वान् वा विदुषीस्त्रियों को धन आदि अच्छे २ पदार्थों को देकर उन की सेवा करें माता और पिता आठ २ वर्ष के पुत्र वा आठ २ वर्ष की कन्याओं की विद्याभ्यास ब्रह्मचर्यमेव न और अच्छी शिक्षा किये जाने के लिये विद्वान् और विदुषीस्त्रियों को संपदे वे भी विद्या ग्रहण करने में नित्य मन लगावे और पढ़ाने वाले भी विद्या और अच्छी शिक्षा देने में नित्य प्रयत्न करें ॥ ३३ ॥

विश्वेदेवास आगत इत्यस्य गृत्सुसद ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।
आद्यस्यार्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः । उपयास इत्यस्य निचूदा-
र्युष्णिक्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ प्रत्यहसध्यापनविषयमाह ॥

अब प्रति दिन पढ़ाने की योग्यता का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

विश्वेदेवास आगत शृणुतामऽ इमं हव-
म् । एदं वर्हिर्निषौदत । उपयामगृहीतोभि-
विश्वेभास्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभा-
स्त्वा देवेभ्यः ॥ ३४ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे ।

इमम् । हवम् । आ । इदम् । बर्हिः । नि ।
 सोदत । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः ।
 असि । विश्वेभाः । त्वा । देवेभ्यः । एषः ।
 ते । योनिः । विश्वेभाः । त्वा । देवेभ्यः ॥ ३४ ॥

पदार्थः— (विश्वे) सर्वे (देवासः) विद्वांसः (आ) (गत)
 आगच्छत (गृह्युत) अत्र संहितायालिति दीर्घः (मे) सम विद्या-
 र्थिनः (इमम्) वक्ष्यमाणम् (हवम्) स्तुतिवादम् (आ) समन्तात्
 (इदम्) अस्माभिर्दत्तम् (बर्हिः) उत्तममासनम् (नि) नितराम्
 (सोदत) आच्छन् (उपयामगृहीतः) असि (विश्वेभ्यः) सम-
 स्तोभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) अभ्यापकेभ्यः (एषः) सकलविद्या-
 संग्रहः (ते) तव (योनिः) गृहम् (विश्वेभ्यः) (त्वा) त्वाम्
 (देवेभ्यः) अभ्यर्चयन्तः । श्र० । ४ । २ । ५ । २६ व्याख्यातः ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे पूर्वसंव्रमतिप्रादितगुणकर्त्तृत्वाभावा विश्वे देवा-
 स्ता ययमस्माकं निवृत्तजागत अस्माभिर्दत्तसिद्धं बर्हिरासनमानि-
 योदत मे लभेत्तं हवम् गृह्युत । गृहस्थाः स्वपुत्रादौ न प्रत्येवं ब्रूयन्त
 स्वहोपयामगृहीतोऽसि तस्मात्त्वा त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रयच्छेस-
 ते तथैव यामिरसि त्वा त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्योधिकां विद्यां-
 दापयेत् ॥ ३४ ॥

भावार्थः— एके विद्वांसोऽन्वहं विद्यार्थिनः पाठयेदुरपर-
 विमर्शितो विद्वांसः प्रतिमासमभ्येतृणां परीक्षणं च कुर्युः । तत्कृ-
 त्वाऽव्यामकाः प्रतौततौबुद्धौ न परिश्रमं कुर्वतोऽभ्येतृनतिश्रमेण
 पाठयेयुरिति ॥ ३४ ॥

पदार्थः— हे पूर्वमन्त्रप्रतिपादितगुणकर्मस्वभाववाले (विश्वेदेवासः)

समस्त विद्वान् लोगो आप हमारे समीप (आगत) आइये और हम लोगों को दिये हुए (इदम्) इस (वर्हिः) आसन पर (आनिषीदत) यथावकाश सुखपूर्वक बैठिये (मे) मेरी (हवम्) इस स्तुतिशुक्लपाणी को (शृणुत) सुनिये गृहस्थ अपने पुत्रादिकों को प्रति कहें कि हे पुत्र जिस कारण तू (उपयामगृहीतः) विद्वानों का ग्रहण किया हुआ (असि) है इस से हम (त्वा) तुझे (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) अस्के र विद्या पढ़ाने वाले विद्वानों को खोंपें जिस लिये (एषः) यह समस्त विद्याका संग्रह (ते) तेरा (योनिः) घर की तुल्य है इस लिये (त्वा) तुझे (विश्वेभ्यः) (देवेभ्यः) समस्त उक्त महाशयों से विद्या दिलाना चाहते हैं ॥ ३४ ॥

भावार्थः— विद्वान् लोगों को उचित है कि प्रतिदिन विद्यार्थियों को पढ़ावें और परम विद्वान् पंडित लोग उन की परीक्षा भी प्रत्येक महीने में किया करें उस परीक्षा से जो तीक्ष्णबुद्धिबुद्धि परित्यज करने वाले प्रतीत हों उन को अत्यन्त परित्यज से पढाया करें ॥ ३४ ॥

इन्द्र इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । निवृद्धाक्षी-
विष्टुष्कंदः । धैवतः स्वरः । उपयाम इत्यस्यार्थुष्णिक् छन्दः । ऋषयः
स्वरः ।

अथ राजाऽध्यापनादिव्यवहाररक्षणं कथं कुर्यादित्युपदिश्यते ।
अब राजा पढ़ाने आदि व्यवहार की रक्षा को किस प्रकार से करे
यह अगले मंत्र में कहा है ॥

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सीमं यथा शार्याते
अपिबः सुतस्य । तव प्रणीती तव शूर शर्म-
न्नाविवासन्ति कवयः सुयुक्ताः । उपयाम-
हीतोसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ ३५ ॥

इन्द्रं । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् ।
 यथा । शार्याते । अपिवः । सुतस्य । तव ।
 प्रणीती । प्रणीतीति प्रऽनीती । तव । शूर ।
 शर्म्भन् । आ । विवासन्ति । कवयः । सुय-
 चादिति सुऽयज्ञाः । उपयामगृहीत इत्युप-
 यामऽगृहीतः । अमि । इन्द्राय । त्वा । मरु-
 त्वन्ते । सुषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा ।
 मरुत्वन्तं ॥ ३५ ॥

पदार्थः— (इन्द्र) सर्वविघ्नविदारक सकलैश्वर्ययुक्त सम्राट्
 (मरुत्वः) मरुतः प्रशस्ताधर्म्मसम्बन्धाः प्रजा यस्य तत्सम्बुद्धौ (इह)
 अस्मिन् संचारे (पाहि) रक्ष (सोमम्) सकलगुणैश्वर्यकल्याणक-
 ल्पाध्ययनाध्यापनाख्ययज्ञम् (यथा) शर्याभिरङ्गुलिभिर्निर्हन्तानि
 कर्माणि शार्याणितान्यतति व्याप्नोति स शार्यातस्तस्मिन् ।
 शर्या इत्यङ्गुलिनामसुपठितम् । निघं० २।५। (अपिवः) (सुतस्य) (तव)
 (प्रणीती) प्रकृष्टानौतिम् । अत्र सुपांसुर्लुगिति पूर्वसवर्णादेशः ।
 (तव) (शूर) । धर्म्माविरोधिहिंसक (शर्म्भन्) न्यायगृहे । अत्र
 सुपांसुर्लुगितिङेलुक् । नडिसम्बुद्धयोः अ० ८ । २ । ८ । इति-
 नलोपाभावः (आ) (विवासन्ति) । परिचिरन्ति विवासतीति
 परिचरणकर्म्मसु पठितम् । निघं० ३ । ५ । (कवयः) मेधाविनः कवि-
 रिति मेधाविनामसु पठितम् । निघं० ३ । १५ (सुयज्ञाः) शोभने-
 ऽध्ययनाध्यापनाख्योयज्ञो येषां त इव (उपयामगृहीतः) (अमि)

(इन्द्राय) परमैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (मरुत्वते) प्रजासम्बन्धाय ।
अत्र सम्बन्धे मतुप् भयः इति मस्य वत्वम् (एषः) (ते) (योनिः)
(त्वा) (मरुत्वते) अयं मंत्रः शत० ४ । २ । ७ । १३ व्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः— हे मरुत्व इन्द्र त्वमिह यथाशार्थाते सुतस्यापि व-
स्तथा सोमम्पाहि हे शूर तव शर्मन् न्यायगृहे सुयज्ञा इव कवयस्त-
व प्रणीतिमाविवासन्ति यतस्त्वसुपयामगृहीतोसि तस्मात्त्वामि-
न्द्राय मरुत्वते वयं सेवेमहि ते तवैष विद्याप्रचारो योनिरस्त्यत-
स्वामिन्द्राय मरुत्वते मन्यामहे ॥ ३५ ॥

भावार्थः— सर्वेषाम्बिदुषामुचितमस्ति न्यायराजसभाज्ञा-
नोल्लङ्घेरन् तथैते राजसभासभ्यजना अपि विद्वदाज्ञानोल्लङ्घेरन् ।
यः सर्वोत्कृष्टस्तं सभापतिं कुर्यात् । स सभापतिरुत्तमनीत्या सर्वरा-
ज्यप्रबन्धं कुर्यात् ॥ ३५ ॥

पदार्थः— हे (इन्द्र) सब विद्वान् के दूर करने वाले सब सम्पत्ति से युक्त
तेजस्वी (मरुत्वः) प्रशंसनीय धर्म युक्त प्रजा पालने वाले सभापति राजन् आप
(इह) इस संसार में (यथा) जैसे (शार्थाते) अपने हाथ पैरों के परिश्रम
से निष्पन्न किये हुए व्यवहार में (सुतस्य) अभ्यास किये हुए विद्या रस को
(अपिवः) पीचुके हो वैसे (सोमम्) समस्त अच्छे गुण ऐश्वर्य और सुख करने
वाले पठन पाठन रूपी यज्ञ को (पाहि) पालो हे (शूर) धर्म विरोधियों को दण्ड
देने वाले (तव) तुम्हारे (शर्मन्) राज्य घर में (सुयज्ञाः) अच्छे पढ़ने पढ़ाने
वाले विद्वानों के समान (कवयः) बुद्धिमान् लोग (तव) तुम्हारी (प्रणीतो)
उत्तमनीति का (आविवासन्ति) सेवन करते हैं । हे शूर जिस कारण तुम (उप-
यामगृहीतः) प्रजापालनादिनियमों से स्वीकर किये हुए (असि) हो इस से
(त्वा) आप को (इन्द्राय) परमैश्वर्य और (मरुत्वते) प्रजा सम्बन्ध के लिये हम
लोग सांझते हैं कि जो (ते) तेरा (एषः) यह विद्या का प्रचार (योनिः)
घर के समान है इस से (त्वा) तुम को (इन्द्राय) परमैश्वर्य और (मरुत्वते)
प्रजा पालन सम्बन्ध के लिये मानते हैं । ३५ ।

भावार्थः— सब विद्वानों को उचित है कि जैसे न्यायाधीशों की न्याय युक्त सभा से जो आज्ञा हो उस को कभी उल्लङ्घन न करें वैसे वे राजसभा के सभासद भी वेदज्ञ विद्वानों की आज्ञा को उल्लङ्घन न करें जो सब गुणों से उत्तम हो उसी को सभापति करें और वह सभापति भी उत्सन्नोक्ति से समस्त राज्य के प्रदत्तों को चलावे । ३५ ।

मरुत्वन्तसित्वस्य विष्वासित्र ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । वि-
राडार्थी विष्टुर् छन्दः । धैवतः खरः । उपयामेत्वस्य द्वितीयभाग
स्यापीदृतीयस्य सान्वयुष्मिक् छन्दः । ऋषभः खरः ।

पुनाराजप्रजापत्यसाह ।

फिर भी राजा और प्रजा को क्या करना चाहिये यह उपदेश अगले
मंत्र में किया है ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिन्द्रिय-
शंशासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसेनूत-
नायोयशं संहोदामिहतं हुवेम । उपया-
मगृहीतोसीन्द्राय त्वा मरुत्वन्त एषते यो-
निरिन्द्राय त्वा मरुत्वन्ते उपयामगृहीतो
सि मरुतान्त्वौजसे ॥ ३६ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । व-
वृधानमिति ववृधानम् । अकवारिमित्य-
कवारिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।
विश्वासाहम् । विश्वसहमिति विश्वऽस-

हम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहो-
 दामितिसहः ऽ दाम् । इह । तम् । हुवेम् ।
 उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
 इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । एषः । ते ।
 योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । उप-
 यामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
 मरुताम् । त्वा । ओजसे ॥ ३६ ॥

पदार्थः — (मरुत्वन्तम्) प्रशस्तप्रजायुक्तम् (वृषदम्) सर्वो-
 त्तमम् (वाहधानम्) अतिशयेन शुभगुणकर्णसु वर्द्धमानम् (अववा-
 रिम्) कौति धर्मासु परिश्रुतौति कवोनखवोऽकवोऽधर्माज्ञातस्यारिः
 शत्रुक्षम् (दिव्यम्) शुद्धम् (शासम्) शासितारम् (इन्द्रम्) ऐश्वर्यव-
 न्तम् (विश्वासाहम्) विश्वान्सर्वान् सहते तम् । अत्रविश्वपूर्वात्सह-
 धातोः छन्दसि सहः अ० ३।२।६३ इति शिषः । अन्येप्राप्तपिदृश्यत
 इति दीर्घश्च (अवसे) रक्षणायाय (नूतनाय) नवीनाय (उग्रम्)
 प्रचण्डपराक्रमम् (सहोदाम्) यः सहोवल्लंघयति तम् (इह)
 अस्थान्प्रजायाम् (तम्) (हुवेम्) स्त्रीकुर्वीतहि (उपयामगृहीतः)
 सर्वनियमोपनियनसामग्रासहितः (असि) (इन्द्राय) परमैश्व-
 र्याय (त्वा) त्वाम् (मरुत्वते) प्रशंसितप्रजायुक्ताय (एषः) (ते)
 (योनिः) (इन्द्राय) (त्वा) (मरुत्वते) (उपयामगृहीतः) (असि)
 (मरुताम्) (त्वा) त्वाम् (ओजसे) वलाय । अयं मंत्रः शत० ४ ।
 २ । ७ । १४ । व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—कवयो वयं नूतनायावसे मरुत्वन्तं वृषभं वावृधान-
मकवारिन्दिव्यं विश्वासाहमुग्रं सहोदां शासन्तं पूर्वाक्तमिन्द्रं हुवे-
म । हे मुख्यसभासद् यतस्त्वमुपयामगृहीतोऽसि तस्मात्त्वा त्वां
मरुत्वत इन्द्राय यतस्ते तवैष योनिरस्त्यतस्त्वा मरुत्वत इन्द्राय
यतस्त्वमुपयामगृहीतोसि तस्मान्मरुतामोजसे बलाय च त्वा त्वां
हुवेम ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वस्मान्मन्वात् (कवयः) इत्येतत्पदमनुव-
र्त्तते । प्रजाजनानां योग्यतास्ति यः सर्वोत्तमः सकलगुणयुक्तो विप-
श्चिच्छूरवीरो भवेत्तं सभाया मुख्यकर्मणिसंस्थापयेयुः ५ सभायां
नियुक्तः सत्यन्यायधर्मयुक्तराज्यकर्मणा प्रजाबलंवर्द्धयेत् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(कवयः) पूर्वोक्त इम विद्वान् लोग (नूतनाय) नवीन २
(अवसे) रक्षा आदि गुणों के लिये (मरुत्वन्तम्) प्रशंसनीय प्रजा युक्त (वृषभम्)
सब से उत्तम (वावृधानम्) अत्यन्त शुभ गुण और कर्मों में उत्कृति को प्राप्त
(अकवारिम्) समस्त धर्म विरोधी दुष्टों का निवारण करने वाले (दिव्यम्)
शुद्ध (विश्वासाहम्) सर्व सहनशील (उग्रम्) प्रण्ड पराक्रमयुक्त (सहोदाम्)
सहायता (शासम्) और सब को शिवा देने वाले (तम्) उस पूर्वोक्त
(इन्द्रम्) परमैश्वर्य युक्त सभापति को निम्नलिखितप्रकार से (हुवेम) स्वीकार
करें हे मुख्य सभासद् राजन् तू जिस कारण (उपयामगृहीतः) समस्त बडे २
और छोटे २ नियमों की सामग्री से सहित (असि) है इस से (त्वा) तुम्हको
(मरुत्वते) प्रशंसनीय प्रजायुक्त (इन्द्राय) परमैश्वर्यवान् सभापति होने के
लिये स्वीकार करते हैं (एषः) यह सभा में न्याय करने का काम (ते) तेरा
(योनिः) घर के तुल्य है इस से (त्वा) तुम्हें (मरुत्वते) उत्तम प्रजा से युक्त
(इन्द्राय) अत्यन्त ऐश्वर्य के पालन और वृद्धि होने के लिये स्वीकार करते हैं और
जिस कारण तू (उपयामगृहीतः) उक्त सब नियम और उपनियमों से संयुक्त
(असि) है इस से (मरुताम्) प्रजाजनों का (ओजसे) बल बढ़ाने के लिये
(त्वा) तुम्हें ग्रहण करते हैं । ३६ ।

भावार्थः —

इस मंत्र में पिछले मंत्र से (कवयः) इस पद को अनुवृत्ति आती है प्रजा जनों को योग्य है कि जो सर्वोत्तम समस्त विद्याओं में निपुण सकलशुभगुणयुक्त विद्वान् शूर वीर हो उस को सभा के मुख्य काम में स्थापन करें और वह सभा के सब कामों में स्थापित किया हुआ सभापति सत्त्वन्वाययुक्त धर्म कार्य से प्रजा के उत्साह की उत्पत्ति करे । ३६ ।

सजोषेत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । आद्यन्त-
निचृदार्षीत्रिष्टुप् । उपयामेत्यस्य प्राजापत्यात्रिष्टुप् छन्दसी । धै-
वतः स्वरः ।

अथ सेनापतिव्यवहारः

अब सेनापति का काम अगले मंत्र में कहा है ॥

सजोषा इन्द्रः सगणो मरुद्भिः सोमं पिव
वृत्रहा शूरविद्वान् । जहि शत्रून् ॥ अपमृधो-
नुदस्वाथामयं कृणुहि विश्वतो नः । उप-
यामगृहीतोसिन्द्राय त्वा मरुत्वन्त रुष ते यो-
निरिन्द्राय त्वामरुत्वन्ते ॥ ३७ ॥

सजोषा इति सजोषाः । इन्द्रः । सगणः इति
सः गणः । मरुद्भिरिति मरुत्भिः । सोमं म-
पिव । वृत्रहेति वृत्रः हा । शूरः । विद्वान् ।
जहि । शत्रून् । अपः । मृधः । नुदस्व ।
अथ । अभयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः ।

उपयामगृहीतद्वत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
 इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते । एषः । ते । योनिः ।
 इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ॥ ३७ ॥

पदार्थः— (सजोषाः) समानजोषः प्रीतिर्वस्य (इन्द्र) सर्व-
 सुखधारक सेनापते (सगणः) गण्येन स्वजनसेनापरिकरेण सहितः
 (सन्धिः) वायुभिरिव (सोमम्) सकलपदार्थरसम् (पिव) वृत्रहा
 यो वृत्रं क्षेपं हन्ति स वृत्रहास्त्वर्थस्तद्वत् (शूर) शत्रुविनाशक निर्भय
 (विद्वान्) सकलविद्यावेत्ता (जहि) विनाशय (शत्रून्) सत्यन्या-
 यविरोधे प्रवर्त्तमानान् (अप) दूरीकरणे (मृधः) सङ्गृह्णन्ति उन्दन्ति
 परसुखैः स्वजनांसि येषु तान् संग्रामान् (बुद्धस्व) प्रेरय (अथ)
 अनन्तरम् (अभयम्) (छागुहि) (विन्दतः) सर्वतः (नः) अस्माभ्यम्
 (उपयामगृहीतः) सेनासुनियमस्वीकृतः (असि) (इन्द्राय)
 परमैश्वर्यप्रापकाय युद्धाय (त्वा) त्वाम् (मरुत्वते) प्रशस्तानि
 मनदस्त्राणि विद्यन्ते यस्मिन्सस्मै (एषः) सेनाकृत्यवहारः (ते)
 (योनिः) (इन्द्राय) (त्वा) (मरुत्वते) ॥ ३७ ॥

अन्वयः— हे इन्द्र सेनापते शूर यतस्त्वमुपयामगृहीतस्य तो-
 लरुत्वत इन्द्राय त्वा त्वामुपदिशामि किमित्यपेक्षायाभाह ते त-
 वैश्व यो निरुह्यतत्त्वां मरुत्वत इन्द्राय प्रयतमानमङ्गीकरोमि सजो-
 षा सगणस्त्वं सन्धिर्वृत्रहा इव सोमं पिव तं पीत्वा विद्वान् सन्
 शत्रून् जहि अथ मृधोपबुद्धस्व नोत्थस्य विन्दतोऽभयं छागुहि ॥ ३७ ॥

भावार्थः— अलोपमालङ्कारः । यथा जीवः प्रेम्णा स्वस्य मि-
 त्तस्य वा शरीरस्य रक्षणं करोति तथा राजा प्रजां पालयेत् यथा वा

सूर्यो वायुविद्युद्ग्रांसंहत्य मेघान्निहत्य जलेन सर्वस्मै सुखं ददाति
तथा राजा युद्धसाधनानि सम्याद्य शत्रून्निहत्य प्रजायै सुखं दद्यात्
धर्मात्मभ्योऽभयं दुष्टेभ्यो भयं च दद्यात् । ३७ ।

पदार्थः— ईश्वर कहता है कि हे (इन्द्र) सब सुखों के धारण करने
हारे (शूर) शत्रुओं के नाश करने में निर्भय जिस से तू (उपयामगृहीतः) सेना
के अच्छे २ नियमों से स्वीकार किया हुआ (असि) है इस से (मरुत्वते) जिस में
प्रशंसनीय वायु की अस्त्र विद्या है उस (इन्द्राय) परमेश्वर्य्य पहुंचाने वाले युद्ध
के लिये (त्वा) तुझ को उपदेश करता हूं कि (ते) तेरा (एषः) यह सेना-
धिकार (योनिः) इष्ट सुख दायक है इस से (मरुत्वते) (इन्द्राय) उक्त युद्ध के
लिये यत्न करते हुए तुझ को मैं अङ्गीकर करता हूं और (सजोषाः) सब से
समान प्रीति करने वाला (सगणः) अपने मित्र जनों के सहित तू (मरुद्भिः)
जैसे पवन के साथ (वृत्रहा) मेघ के जल को छिन्न भिन्न करने वाला सूर्य्य
(सोमम्) समस्त पदार्थों के रस को खींचता है वैसे सब पदार्थों के रस को
(पिव) सेवन कर और इस से (विद्वान्) ज्ञानयुक्त हुआ तू (शत्रून्) सत्यन्याय
के विरोध में प्रवृत्त हुए दुष्टजनों का (जहि) विनाश कर (अथ) इस के अनन्तर
(मृधः) जहां दुष्ट जन दूसरे के सुख से अपने मन को प्रसन्न करते हैं उन संग्रामों
को (अपलुदस्व) दूर कर और (नः) हम लोगों को (विश्वतः) सब जगह से
(अभयम्) भय रहित (कृणुहि) कर । ३७ ।

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालङ्कार है जैसे जीव प्रेम के साथ अपने
मित्र वा शरीर की रक्षा करता है वैसे ही राजा प्रजाकी पालना करे और
जैसे सूर्य्य वायु और विजुली के साथ मेघ का भेदन कर जल से सब को सुख
देता है वैसे राजा को चाहिये कि युद्ध की सामग्री जोड़ और शत्रुओं को मार
कर प्रजा को सुख धर्मात्माओं को निर्भयता और दुष्टों को भय देवे ॥ ३७ ॥

मरुत्वानित्यस्य विश्वामित्रऋषिः प्रजापतिदेवता । निचृदा-
र्षी त्रिष्टुप् । उपयामेत्यस्य प्राजापत्या त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

अथ सभाध्यक्षायोपदेशः क्रियते ॥

अब सभाध्यक्ष के लिये अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

मरुत्वांश्च ॥ ५ इन्द्र वृषभोरणाय पिवा सोम-
मनुष्वधमदाय । आसिंचस्व जठरे मद्ध्वं
ऽजुर्मिमं त्वं राजासि प्रतिपत्सुतानाम् ।
उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा मरुत्वं त एष ते
योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वं ते ॥ ३८ ॥

मरुत्वांन् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिवा ।
सोमम् । अनुष्वधम् । अनुस्वधमित्यनु-
स्वधम् । मदाय । आ । सिंचस्व । जठरे ।
मद्ध्वः । जुर्मिमं । त्वम् । राजा । असि ।
प्रतिपदिति प्रतिऽपत् । सुतानाम् । उप-
यामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । इ-
न्द्राय । त्वा । मरुत्वं ते । एषः । ते । योनिः ।
इन्द्राय । त्वा । मरुत्वं ते ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(मरुत्वांन्) प्रशस्ता मरुतः प्रजाः सेना वा विद्यन्ते
यस्य सः (इन्द्र) शत्रुजित् (वृषभः) शरीरात्मवलैश्वर्ययुक्तः (र-
णाय) संग्रामाय । रण इति संग्रामनामसु पठितम् निघं० २ ।
१७ । (पिवा) अत्र द्वयोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (सोमम्) सोमाद्यो-
षधिसमूहम् (अनुष्वधम्) सर्वेषु पदान्तेष्वनुकूलम् । अत्र वि-

मह्यथेऽव्ययीभावः समासः । (मदाय) हर्षाय (आसिं चख)
 (जठरे) उदरे (मङ्गुः) (जर्म्मिम्) लहरीम् (त्वम्) सभासेनापतिः
 (राजा) प्रकाशमानः (असि) (प्रतिपत्) पद्यते विचार्यते यो-
 ऽर्थविषयः स पत् पतं पतं प्रतीति प्रतिपत् (सुतानाम्) दुसं-
 स्कारेण निष्प्रादितानामन्तानाम् (उपयामगृहीतः) राजनियमैः
 स्वीकृतः (असि) इन्द्राय) । परमैश्वर्यप्रापकाय रणाय (त्वा)
 (मरुत्वते) प्रशस्तानि मरुदस्त्राणि विद्यन्ते यत्र तस्मै (एषः) (ते)
 (योनिः) (इन्द्राय) राज्यैश्वर्याय (त्वा) (मरुत्वते) प्रजापालन
 सन्वदाय ॥ ३८ ॥

अन्वयः— हे इन्द्र यत्स्वसुपयामगृहीतोसि तस्मादयं त्वा
 त्वां मरुत्वत इन्द्राय नियोजयामो यतस्ते तवैष यो निरस्ति तस्मात्त्वा
 त्वां मरुत्वत इन्द्राय व्रूमः । किंतु तदाह त्वं प्रतिपद् राजा प्रत्येक
 कर्म्मणि प्रकाशमानो मरुत्वान् वृषभोस्त्यतोरणायानुष्वधं मदाय
 सोमं पिव सुतानामन्तानामध्वजर्म्मि जठर आसिं चख ॥ ३८ ॥

भावार्थः— अयोपमालङ्कारः । सभासेनाप्रत्यादिसन्नुष्या
 उत्तमोत्तमान् पदार्थान् भुक्त्वा शरीरात्प्रबलं सन्वाद्य शत्रून् विजित्य
 न्यायव्यवस्थया सर्वान् पालयेयुरिति ॥ ३८ ॥

पदार्थः— हे (इन्द्र) शत्रुओं के जीतने वाले सभापति जिस कारण आप
 (उपयामगृहीतः) राजनियमों से स्वीकर किये हुए (असि) हो इस लिये हम
 लोग तुम को (मरुत्वते) जिस में अच्छे २ अच्छों और शस्त्रों का काम है उस
 (इन्द्राय) परमैश्वर्य को प्राप्त करने वाले युद्ध के लिये युक्त करते हैं जिस से (ते)
 आप का (एषः) यह युद्ध परमैश्वर्यका (योनिः) कारण है इस लिये (त्वा) तुम
 को (मरुत्वते) (इन्द्राय) उस युद्ध के लिये कहते हैं कि आप (प्रतिपत्) प्रत्येक बड़े २
 विचार के कामों में (राजा) प्रकाशमान (मरुत्वान्) प्रशंसनीय प्रजायुक्त और
 (वृषभः) अत्यन्त श्रेष्ठ हो इस से (रणाय) युद्ध और (मदाय) आनंद के लिये
 (अनुष्वधम्) प्रत्येक भोजन में (सोमम्) सोमलतादि पुष्ट करने वाली ओषधियों के

रस को (पिव) पिबो (सुतानाम्) उत्तम संस्कारों से बनाये हुए अन्नों के (मध्वः) मधुर रसको (जर्जिम्) लहरी को अपने (जठरे) उदर में (आसिंचस्व) अच्छे प्रकार स्थापन करो ॥ ३८ ॥

भावार्थः— इस संत्र में उपमालङ्कार है । सभा और सेनापति आदि मनुष्यों को चाहिये कि उत्तम से उत्तम पदार्थों के भोजन ने शरीर और आत्मा को पुष्ट और शत्रुओं को जीत कर न्याय की व्यवस्था से सब प्रजा का पालन किया करें ॥ ३८ ॥

सहानित्यस्य भरद्वाजऋषिः । प्रजासेनापतिदेवता आद्यस्य-
भूरिक् पंडक्तिशब्दः । पञ्चमः स्वरः । उपयामेत्यस्य साम्नौतिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरः स्वगुणानाह ।

अब ईश्वर अपने गुणों का उपदेश अगले मंत्र में करता है ।

महा१॥ इन्द्रो नृवदा चर्षणीप्राऽउत द्वि-
बर्हीऽअमिनः सहोभिः । अस्मद्र्यूग्वावृधे
वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्त्तृभिर्भूत् । उप-
यामगृहीतोसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्म-
हेन्द्राय त्वा ॥ ३९ ॥

महान् । इन्द्रः । नृवदिति नृवत् । आ ।
चर्षणिप्राऽइति चर्षणिप्राः । उतः । द्वि-
र्हीऽइति द्विबर्हीः । अमिनः । सहोभिरि-
तिसहः ऽभिः । अस्मृद्यक् । वावृधे । ववृ-

धुऽइतिववृधे । वीर्याय । उरुः । पृथुः । सुकृत-
 ऽइतिसुकृतः । कर्त्तृभिरितिकर्त्तृभिः । भूत् ।
 उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
 महेन्द्रायेति महाऽइन्द्रायत्वा । एषः । ते ।
 योनिः । महेन्द्रायेति महाऽइन्द्रायत्वा ॥ ३६ ॥

पदार्थः— (सहान्) सर्वोत्कृष्टः पूज्यतमश्च (इन्द्रः) अ-
 त्युत्कृष्टैश्वर्यः (नृवृत्) न्यायशीलैर्मनुष्यैस्तुल्यः (आ) (चर्षणिप्राः)
 चर्षणौ न मनुष्यान् प्राति सुखैः प्रपूरयति सः (उत) अपि (द्विव-
 र्हीः) द्वे वर्हसौ व्यावहारिकपारमार्थिकवृद्धिकरे विज्ञाने यस्य
 सः । द्विवर्ही इति पदनामसु पठितम् निघं० ४ । ३ । (अग्निनः)
 अनुपलोऽतुलपराक्रमः । अग्निनोमित्वात्सहान्भवत्यमितोवा ।
 निरु० ६ । १६ । (सहोभिः) बलैः (अस्मद्वृक्) अस्मानञ्जति-
 सर्वज्ञतया जानाति (वावृधे) वर्द्धते वर्द्धयति वा (वीर्याय)
 पराक्रमाय (उरुः) बहुः (पृथुः) विस्तीर्णः (सुकृतः) शान्तं कृतं
 क्रियते येन सः (कर्त्तृभिः) सुकर्म्मकारिभिर्जीदैः सह (भूत्)
 भवति । अत्राडभावः (उपयामगृहीतः) योगाभ्यासेन स्वौकर्त्तुं
 योग्यः (असि) (महेन्द्राय) अनुत्तमायैश्वर्याय (त्वा) (एषः)
 (ते) (योनिः) (महेन्द्राय) (त्वा) त्वात् । अयं मंत्रः शत० ४ ।
 २ । ७ । १८ । व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अवयवः— हे भगवन् जगदीश्वर यतस्त्वमुपयामगृहीतोसि
 तस्मान्महेन्द्राय त्वा वयमुपास्महे उतापि यतस्ते तवैष योनि-
 रस्ति तस्मात्त्वां महेन्द्राय वयं सेवासहे । यो सहान् नृवदाच-

र्षणिप्रा द्विवर्हास्सद्युङ् अमिन उतः पृथुः कर्त्तृभिः सह सुकृत
इन्द्रोभूत् । तमेवाश्रितः सर्वो जनः सहोभिः सह वीर्यान् वा-
दधे ॥ ३६ ॥

भावार्थः— अत्रोपमालङ्कारः । ईश्वरसनाश्रित्य कश्चिदपि
पुरुषः प्रजाः पालयितुं न शक्नोति यथेश्वरः शाश्वतं न्यायमाश्रित्य
सर्वान् प्राणिनः सुखयति तथैव राजापि सर्वान् तर्पयेत् ॥ ३६ ॥

पदार्थः— हे भगवन् जगदीश्वर जिस कारण आप (उपयामगृहीतः) यो-
गाभ्यास से ग्रहण करने के योग्य (असि) हैं इस से (महेन्द्राय) अत्यन्त उत्तम
ऐश्वर्य के लिये हम लोग (त्वा) आप की उपासना करते हैं (उत) और जिस से
(ते) आपकी (एषः) यह उपासना हमारे लिये (योनिः) कल्याण का कारण है
इस से (त्वा) तुम को (महेन्द्राय) परमैश्वर्य पाने के लिये हम सेवन करते हैं
जो (महान्) सर्वोत्तम अत्यन्तपूज्य (नृवत्) मनुष्यों के तुल्य (आ) अच्छी प्रकार
(र्षणिप्राः) सब मनुष्यों को सुखों से परिपूर्ण करने (द्विवर्हाः) व्यवहार और
परमार्थ के ज्ञान को बढ़ाने वाले दो प्रकार के ज्ञान से संयुक्त (अस्सद्युक्) हम
सब प्राणियों को अपनी सर्वज्ञता से जानने वाले (अमिनः) अतुल पराक्रम
युक्त (कर्त्तृभिः) अच्छे कर्म करने वाले जीवों ने (सुकृतः) अच्छे कर्म करने
वाले के समान ग्रहण किये हुए और (इन्द्रः) अत्यन्त उत्कृष्ट ऐश्वर्य वाले आप हैं ।
उन्हीं का आश्रय किये हुए समस्त हम लोग (सहोभिः) अच्छे २ बलों के साथ
(वीर्यान्) परम उत्तम बल की प्राप्ति के लिये (वादधे) दृढ़ उत्साह युक्त होते
हैं ॥ ३६ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालङ्कार है । ईश्वर का आश्रय न करके
कोई भी मनुष्य प्रजा की रक्षा नहीं कर सकता । जैसे ईश्वर सनातन न्याय का
आश्रय करके सब जीवों को सुख देता है वैसेही राजा को भी चाहिये कि प्रजा
को अपनी न्याय व्यवस्था से सुख देवे ॥ ३६ ॥

महानिन्द्र इत्यस्य वत्स ऋषिः । प्रजापतिदेवता । आर्षी गा-
यत्रीच्छन्दः उपयामेत्यस्य विराडार्षी गायत्री च्छन्दः । षड्जः स्वरः ।

पुनरीश्वरगुणा उपदिश्यन्ते ।

फिर भी ईश्वर के गुणों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

म॒हान् ॥ ॐ इन्द्रो॒ यऽओज॑सा प॒र्जन्यो॑ वृ॒ष्टि-
माँ ॥ ॐ इ॒व । स्तोमै॑र्व॒त्सस्य॑ वावृ॒धे । उ॒प-
या॒मगृ॑हीतोसि म॒हेन्द्रा॑य॒ त्वैष॑ ते॒ योनि॑र्म-
हेन्द्रा॑य॒ त्वा ॥ ४० ॥

म॒हान् । इन्द्रः॑ । यः । ओज॑सा । प॒र्जन्यः॑ ।
वृ॒ष्टिमाँ॑ इ॒व । वृ॒ष्टिमा॑नि॒वेति॑ वृ॒ष्टिमा॑न् ॐ इ॒व ।
स्तोमैः॑ । व॒त्सस्य॑ । वावृ॒धे । व॒वृध॑ इति॒ ववृ॑धे ।
उ॒प॒या॒मगृ॑हीत॒ इत्यु॑प॒याम॑ऽगृ॒हीतः॑ । अ॒सि ।
म॒हेन्द्रा॑येति॒ महा॑इन्द्राय॒ । त्वा । ए॒षः ।
ते॒ । योनिः॑ । म॒हेन्द्रा॑य । त्वा ॥ ४० ॥

पदार्थः— (महान्) महागुणकर्त्तृत्वभावः (इन्द्रः) अखि-
लैश्वर्यः (यः) (ओजसा) अनन्तबलेन (पर्जन्यः) मेघः (वृष्टि-
मानिव) बह्यो दृष्टयोविद्यन्ते यस्मिंस्तद्वत् (स्तोमैः) स्तुतिभिः
(वत्सस्य) यो वदति तस्य (वावृधे) अत्यन्तं वर्द्धते (उपयामगृही-
तः) यमनियमादिभिर्यागाङ्गैः साक्षात् स्वीकृतः (असि) (महे-
न्द्राय) योगजाय महैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (एषः) (ते) तव-

(योनिः) निमित्तम् (महेन्द्राय) मोक्षप्राप्तकाय महैश्वर्याय (त्वा) त्वात् ॥ ४० ॥

अन्वयः— हे अनादिसिद्ध महायोगिन् सर्वव्यापिनीश्वर यतस्त्वं योगिभिरुपयामगृहीतोऽसि तस्मात्त्वात्वां महेन्द्रायोपश्रयादहे यतस्ते तवैष योगो योनिरस्त्यतस्त्वा त्वां महेन्द्रायवयं ध्यायेम । यो महान् वृष्टिमान् पर्जन्य इव वत्सस्य स्तोमैरोजसेन्द्रः सुखवर्षको भवति तं विदित्वा योगी वावृधेत्यन्तं वर्द्धते ॥ ४० ॥

भावार्थः— यथा मेघो वृष्टिसमये खजलसमूहेन सर्वान् पदार्थान् तर्पयन् सन् वर्द्धयति तथैवैवरो योगाराधनतत्परं योगिन-समिवर्द्धयति ॥ ४० ॥

पदार्थः— हे अनादिसिद्ध योगिन् सर्वव्यापी ईश्वर जी आप योगियों की (उपयामगृहीतः) यमनियमादियोग के अंगों से स्वीकार किये हुए (असि) हैं इस कारण हम लोग (त्वा) आप का (महेन्द्राय) योग में प्रगट होने वाली अच्छे ऐश्वर्य के लिये आश्रय करते हैं (ते) आपका (एषः) यह योग हमारे कल्याण का (योनिः) निमित्त है इस लिये (त्वा) आपका (महेन्द्राय) मोक्ष कराने वाले ऐश्वर्य के लिये ध्यान करते हैं । (यः) जी (महान्) बड़े २ गुण कर्म और स्वभाव वाला (वृष्टिमान्) वर्षण वाले (पर्जन्य इव) मेघ के तुल्य (वत्सस्य) सुतिकर्ता की (स्तोमैः) स्तुतियों से (ओजसा) अनन्तबल के साथ प्रकाशित होता है उस ईश्वर को जान कर योगी (वावृधे) अत्यन्त उन्नति को प्राप्त होता है ॥ ४० ॥

भावार्थः— जैसे मेघ वर्षासमय में अपने जल के समूह से सब पदार्थों को लुप्त करता हुआ उन्नति देता है वैसे ईश्वर भी योगाभ्यास करने के समय में योगाभ्यास करने वाले योगी पुरुष के योग को अत्यन्त बढ़ाता है । ४० ।

उदुत्यमित्यस्य प्रस्तरवक्त्रिः । सूर्या देवता । भुरिगार्गी
गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ सूर्य्यइष्टान्तेनेश्वरस्य गुणा उपदिश्यन्ते ।

इस के पीछे सूरज को उपमा से ईश्वर के गुणों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उदुत्यं जातवेदसं देवं ब्रह्मन्ति केतवः । दृशे
विश्वाय सूर्य्यं स्वाहा ॥ ४१ ॥

उत् । ऊँइत्यं । त्यम् । जातवेदसमिति
जातऽवेदसम् । देवम् । ब्रह्मन्ति । केतवः ।
दृशे । विश्वाय । सूर्य्यम् । स्वाहा ॥ ४१ ॥

पदार्थः— (उत्) क्रियायोगे (उ) वितर्के (त्यम्) अ-
मुम् (जातवेदसम्) जातानि भूतानि सर्वाणि वेद जातान् मूर्ति-
मतः पदार्थान् विन्दत इति वातम् । ४१ । इमं जन्तं यास्तुनिरेवं
निर्वृत्तिं जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते
जाते विद्यत इति वा जातवित्तो जातधनो जातविद्यो वा जात-
प्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमि-
ति । निरु० ७ । १६ (देवम्) दिव्यगुणसम्पन्नम् (ब्रह्मन्ति) प्राप्-
यन्ति (केतवः) प्रज्ञानानि । केतुरिति प्रज्ञानासक्तु पठितम् नि
घं० ३ । ६ । (दृशे) द्रष्टुम् दृशेविख्येच । अ० ३ । ४ । ११ ॥
(विश्वाय) सर्वार्थाय (सूर्य्यम्) यः स्त्रियते विज्ञायते वा विदै-
र्विद्वद्भिश्च तम् (स्वाहा) सत्यया वाचा ॥ इसस्यन्तं यास्तुनिरे-
वं व्याचष्टे उद्ब्रह्मन्ति तं जातवेदसम् रश्मयः केतवः सर्वेषां
भूतानां दर्शनाय सूर्य्यमिति कमन्यसादित्यादेवसब्रह्मत् । निरु०
। १२ । १५ । अयस्यन्तः शत० ४ । ५ । २ । व्याख्यातः । ४१ ।

अन्वयः— यथा किरणा विज्ञाय दृशे जातवेदसं त्वं सूर्य्यं देवमुद्ब्रूहन्तौव विदुषः केतवः स्वाहान्यान्मनुष्यान्परंब्रह्म प्रापयन्ति ॥ ४१ ॥

भावार्थः— यथा प्राणिभ्यः किरणाः सूर्य्यं प्रकाशयन्ति तथा मनुष्यस्य प्रज्ञानान् ईश्वरं प्रापयन्ति ॥ ४१ ॥

पदार्थः— जैसे किरण (विज्ञाय) समस्त जगत् के प्रयोजन के (दृशे) देखने जानने के लिये (जातवेदसम्) जो उत्पन्न हुये सब पदार्थों को जानता या सूर्तिमान् पदार्थों को प्राप्त होता है (त्वम्) उस (सूर्य्यम्) (देवम्) दिव्यगुणसम्पन्न सूर्य्य को (उ) तर्क के साथ (उत्) (ब्रूहन्ति) प्राप्त कराते हैं वैसे विद्वान् के (केतवः) प्रकष्ट ज्ञान और (स्वाहा) सत्य वाणी का उपदेश मनुष्य को परब्रह्म को प्राप्ति करा देता है ॥ ४१ ॥

भावार्थः— जैसे प्राणियों के लिये सूर्य्य के किरण उस को प्रकाशित करते हैं वैसे मनुष्य को अनेकविद्यायुक्त बुद्धियां ईश्वर का प्रकाश करा देती हैं ॥ ४१ ॥

चित्रन्देवानामित्यस्य कुत्स ऋषिः । सूर्य्यो देवता । भुरिगार्धी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनरित्यमेवेश्वरस्य गुणा उपदिश्यन्ते ।

फिर भी वैसेही ईश्वर के गुणों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

चित्रन्देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य व-
रुणस्याग्नेः । आप्राद्यावापृथिवी अन्तरि-
क्षुं सूर्य्यं आत्मा जगत्स्तस्युपश्वरवाहा
॥ ४२ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अ-
नीकम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अ-
ग्नेः । आ । अप्राः । द्यावापृथिवीऽइतिद्या-
वापृथिवी । अन्तरिक्षम् । सूर्यः । आत्मा ।
जगतः । तस्थुषः । च । स्वाहा ॥ ४२ ॥

पदार्थः— (चित्रम्) अद्भुतम् (देवानाम्) चक्षुरादीनामिव
विदुषाम् (उत्) उद्गमने (अगात्) प्राप्नोति (अनीकम्) बलव-
त्तरं सैन्यमिव प्रसिद्धम् । अगिति जीवयति सर्वान् प्राणिनः सः
अनिहृषिभ्यां क्विच्च । उ० ४ । १६ । अग्नेन ईकन् प्रत्ययः (चक्षुः)
दर्शकम् (मित्रस्य) सख्युः प्राणस्य वा (वरुणस्य) श्रेष्ठस्योदानस्य
वा (अग्नेः) विद्युतः (आ) समन्तात् (अप्राः) यः प्रार्ति पिपर्ति ।
अत्र लङर्थे लुङ् (द्यावापृथिवी) भूमिविषयौ (अन्तरिक्षम्)
सर्वनिर्गतमनन्तमाकाशम् (सूर्यः) स्वयंप्रकाशः (आत्मा) अत-
ति सर्वत्र व्याप्नोति (जगतः) जङ्गमस्य (तस्थुषः) स्थावरस्य (च)
जीवानां समुच्चये (स्वाहा) सत्यया क्रियया । इमं मन्त्रं यास्क-
सुनिरेवं सप्ताचष्टे । चायनीयं देवानामुद्गमदनौकं स्थानं मित्रस्य
वरुणस्याग्नेश्चापूपुरद्द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन तेन
सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च निरु० १२ । १६ । अयं
मन्त्रः शत० ४ । ३ । १ । १० व्यख्यातः ॥ ४२ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या वृक्षाभिः सूर्यः स्वाहा देवानां मि-
त्रस्य वरुणस्याग्नेश्चित्रमनीकं चक्षुरदगात् जगतस्तस्थुषश्चात्मा-
सन् द्यावापृथिवी अन्तरिक्षमाप्रा इव यो जगदीश्वरोऽस्ति स एव
सततमुपासनौयः ॥ ४२ ॥

भावार्थः — यतः परमेश्वर आकाश इव सर्वत्र व्याप्तः स-
वितेव स्वयम्प्रकाशः प्राण इव सर्वान्तर्याम्यख्यतः सर्वेभ्यो जैवेभ्यः
सत्यासत्यविज्ञापकोऽस्ति यस्य परमेश्वरस्य ज्ञीप्सा भवेत् स योग-
मन्थस्य स्वात्मन्येव तं द्रष्टुं शक्नोति नान्यत्वेति ॥ ४२ ॥

पदार्थः — हे मनुष्यो! तुम को अति उचित है कि जो (सूर्यः) सविता
(स्वाहा) सत्य क्रिया से (देवानाम्) नेत्र आदि के समान विद्वानों (मित्रस्य)
मित्र वा प्राण (वरुणस्य) श्रेष्ठ पुरुष वा उदान और (अग्निः) अग्नि के (चित्रम्)
अद्भुत (अनौकम्) बलवत्तर सेना के तुल्य प्रसिद्ध (चक्षुः) प्रभाव के दिखलाने
वाले गुणों की (उत्) (अगात्) अच्छे प्रकार प्राप्त होता और (जगतः) जड़म
प्राणी और (तस्युषः) स्थावर संसारों पदार्थों का (आत्मा) आत्मा के तुल्य होकर
(द्यावापृथिवी) आकाश तथा भूमि और (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष की (आ) सब
प्रकार से (अप्राः) व्याप्त होने वाले के समान परमात्मा है उसी की उपासना
निरन्तर किया करो ॥ ४२ ॥

भावार्थः — जिस कारण परमेश्वर आकाश के समान सब जगह व्याप्त
सूर्य के तुल्य स्वयम्प्रकाशमान और सूत्रात्मा वायु के सदृश सब का अन्तर्यामी है
इस में सब जीवों के लिये सत्य और असत्य को बोध कराने वाला है जिस किसी
पुरुष को परमेश्वर को जानने की इच्छा हो वह योगाभ्यास कर के अपने आत्मा
में उसे देख सकता है अन्यत्र नहीं । ४२ ।

अग्नेन येत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । अन्तर्यामी जगदीश्वरो देवता
भुरिगर्षी तिष्ठच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथैतदीश्वरप्रार्थनामाह ।

अब ईश्वर की प्रार्थना अगले मंत्र में कही है ॥

अग्ने नय सुपथा रायेऽ अस्मान्विष्वानि
देव वयुनानि विद्वान् । युयोङ्गुस्मज्जुहु-

राणामेनो भूयिष्ठान्ते नमउक्तिं विधेम
स्वाहा ॥ ४३ ॥

अग्ने । नय । सुपथेति सुपथा । राये ।
अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि ।
विद्वान् । युयोधि । अस्मत् । जुहुराणाम् ।
एनः । भूयिष्ठाम् । ते । नमउक्तिमिति नमः
उक्तिम् । विधेम ॥ ४३ ॥

पदार्थः — (अग्ने) सर्वेषां प्रकाशक (नय) प्रापय (सु-
पथा) योगसामर्थ्या (राये) योगसिद्धये (अस्मान्) योगिनः
(विश्वानि) अखिलानि (देव) योगप्रद (वयुनानि) योगवि-
ज्ञानानि (विद्वान्) यो वेत्ति सर्वं योगं सः (युयोधि) वियोज-
य (अस्मत्) अस्माकं योगानुष्ठातृणां सकाशात् (जुहुराणाम्)
अत्यदन्तःकरणस्य कौटिल्यम् (एनः) दुष्कृतात्मकसंपराधम्
(भूयिष्ठाम्) भूयसीम् (ते) तव योगोपदेष्टुः परमगुरोः (नम
उक्तिम्) नतिपुरःसरां स्तुतिम् (विधेम) कुर्याम (स्वाहा)
सत्यया स्तुतौ यथा वाचा वेदवाचा वा अयमन्तः शत० ४ । ३ ।
। १ १२ व्याख्यातः । ४३ ।

अन्वयः — हे अग्ने त्वं राये अस्मान् विश्वानि वयुनानि नय ।
यतो वयं स्वाहा ते भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेम । हे देवविद्वंस्त्वं
क्षपया जुहुराणामेनश्चास्मद्युयोधि । ४३ ।

भावार्थः— न कश्चिदपि पुरुषः परमात्मानः सत्यप्रेमभक्त्या विना योगसिद्धिं प्राप्नोति यस्मैत्यस्मात्तो योगबलेन परमेश्वरं स्मरति तस्मै स दयालुः शीघ्रं योगसिद्धिं ददाति । ४३ ।

पदार्थः— हे (अग्ने) सच के अन्तःकरण में प्रकाश करने वाले परमेश्वर आप (सुपथा) सत्यविद्याधर्मयोगयुक्त मार्ग से (रात्रे) योग की सिद्धि के लिये (अक्षान्) हम लोगों को (विश्वानि) समस्त (वयुमानि) योग के विद्वानों को (नय) पहुँचाइये जिससे हम लोग (स्नाहा) अपनी सचवाणी वा वेदवाणी से (ते) आप की (भूविष्टाम्) बहुत (नमउक्तिम्) नमस्कार पूर्वक स्तुति को (विधेम) करें । हे (देव) योगविद्या को देने वाले ईश्वर (विद्वान्) समस्त योग के गुण और क्रियाओं को जानने वाले आप क्षपा कर के (जुह्वाणस्) हम लोगों के अन्तःकरण के कुटिलता रूप (एनः) दुष्ट कर्मों को (अस्मत्) योग नष्टान करने वाले हम लोगों से (युयोधि) दूर कर कीजिये । ४३ ।

भावार्थः— कोई भी पुरुष परमात्मा की प्रेम भक्ति के विना योगसिद्धि को नहीं प्राप्त होता और जो प्रेम भक्ति युक्त होकर योग बल से परमेश्वर का स्मरण करता है उस को वह दयालु परमात्मा शीघ्र योगसिद्धि देता है । ४३ ॥

अथ नित्यस्यांगिरस ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिगार्गी चि-
दुच्छन्ः । धैरतः स्वरः ।

अथ संग्रामे ब्रह्मोपासकौ शूरवीरैः कथं बोद्धव्यमित्युपदिश्यते ।
अथ संग्राम में परमेश्वर के उपासक शूर वीरों को किस प्रकार युद्ध करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अथन्नेऽऽग्निर्वरिदस्कृणोत्वयस्मृधः पुर
एतुप्रभिन्दन् । अयं वाजाञ्जयतु वा-
जसातावयथं शत्रूञ्जयतुर्जहृषाणः स्वा-
हा ॥ ४४ ॥

अयम् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु ।
 अयम् । मृधः । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्निति
 प्रभिन्दन् । अयम् । वाजान् । जयतु ।
 वाजसाताविति वाजसातौ । अयम् ।
 शबून् । जयतु । जर्हृषाणः । स्वाहा ॥ ४४ ॥

पदार्थः— (अयम्) सर्वाभिरक्षकः (नः) अस्माकम् (अ-
 ग्निः) वैद्यविद्याप्रकाशकः सर्वरोगनिवारकः सहैद्यः (वरिवः)
 सुखकारकं सेवनम् (कृणोतु) करोतु (अयम्) मुख्यश्रोत्रा (मृधः)
 संग्रामात् (पुरः) पुरस्तात् (एतु) गच्छतु (प्रभिन्दन्) वि-
 दारयन् (अयम्) वक्तात्वेनोपदेष्टुं कुशलो योडा (वाजान्) वेमा-
 दिगुणयुक्तान् स्वसेनास्थान् वीरान् (जयतु) उत्कर्षतु (वाजसातौ)
 वाजानां संग्रामाणां संविभागे (अयम्) सर्वात्कष्टः (शबून्) धर्म-
 शातकान् (जयतु) स्त्रोत्कर्षाय तिरस्करोतु (जर्हृषाणः) भृश
 माल्हादितः (स्वाहा) वैद्यक्युद्धविद्यया शिक्षितया वाचा
 स्वाहेति वाङ्मनामहु पठितम् । निघं० १ । ११ । अयं जन्तुः शत०
 ४ । ३ । १ । १३ । व्याख्यातः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—अयमग्निः स्वाहा वाजसातौ नो वदिवस्कृणोतु ।
 अयं प्रभिन्दन् मृधः पुर एतु । अयं वाजान् जयतु । अयं जर्हृषाणः
 सन् शबून् जयतु । ४४ ।

भावार्थः—यदा युद्धकर्मणि चत्वारो वीरा अवश्यमेव सवेसु-
 स्तेष्वेको वैद्यकक्रियाकुशलः सर्वरक्षकः द्वितीयो हि शौर्यादि-

गुणप्रदेन व्याख्यानानेन हर्षयिता तृतीयः शत्रूणां तिरस्कृता चतुर्थः
शत्रुविघातुक्तः स्यात् तदा सर्वायुद्धक्रिया प्रशस्ता भवेत् । ४४ ॥

पदार्थः— (अयम्) यह प्रथम (अग्निः) वैद्यक विद्या का प्रकाश करने
वाला वैद्य (साहा) वैद्यक और युद्ध की शिक्षायुक्त वाणी से (वाजसातो) युद्ध
में (नः) हम लोगों को (वरिवः) सुख कारक सेवन (कृणोतु) करे (अयम्) यह
दूसरा युद्ध करने वाला मुख्य वीर (प्रभिन्दन्) शत्रुओं को विदीर्ण करता हुआ
(वृधः) संग्राम के (पुरः) आगे (एतु) चले (अयम्) यह तीसरा वीर रसकारक
उपदेश करने वाला योद्धा (वाजान्) अत्यन्त वेगादिगुणयुक्त वीरों को (जयतु)
उत्ताह युक्त करता रहे (अयम्) यह चौथा वीर (जहृषाणः) निरन्तर आनन्द युक्त
हाकर (शत्रून्) धर्म विरोधी शत्रुजनों को (जयतु) जीते ॥ ४४ ॥

भावार्थः— जब युद्धकर्म में चार वीर अवश्य हो उन में से एक तो
वैद्यकशास्त्र की क्रियाओं में चतुर सब की रक्षा करने हारा वैद्य दूसरा सब
वीरों को हर्ष देने वाला उपदेशक तीसरा शत्रुओं का अपमान करने हारा और
चौथा शत्रुओं का विनाश करने वाला हो तब समस्त युद्ध की क्रिया प्रशंसनीय
होती है ॥ ४४ ॥

रूपेणेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः प्रजापतिर्देवता निवृज्जगनीच्छ-
न्दः । निषादः स्वरः ।

अथ सभात्रयेण राज्यं शासनीयमित्युपदिश्यते
अब तीन सभाओं से राज्य की शिक्षा करनी चाहिये इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

रूपेण वो रूपमभ्यागान्तुथो वो विश्ववेदा
विभजतु । नृतस्य पृथा प्रेतं चन्द्रदक्षिणावि
स्वः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः ॥ ४५ ॥
रूपेण । वः । रूपम् । अभि । आ । अ-

गाम् । तुयः । वः । विश्ववेदाइतिविश्व-
 ऽ वेदाः । वि । भजतु । सृतस्य । पथा ।
 प्र । इत । चन्द्रदक्षिणाऽइतिचन्द्रदक्षिणाः ।
 वि । स्वरिति स्वः । पश्य । वि । अन्तरि-
 क्षम् । यतस्व । सदस्यैः ॥ ४५ ॥

पदार्थः— (रूपेण) चक्षुर्ग्राह्येण प्रियेण (वः) युष्माकम्
 (रूपम्) स्वरूपम् (अधि) समुखे (आ) समन्तात् (अगाम्)
 (तुयः) ज्ञानवृद्धः अत्र तु गतिवृद्धिर्हिंसास्वित्वाद्यौणादिकः
 स्थक् प्रत्ययः (वः) युष्मान् (विश्ववेदाः) यः परमात्मा विश्वं स-
 र्वं वेत्ति तद्वद्वर्त्तमानः (वि) (भजतु) विभागं करोतु (पथस्य)
 सत्यस्य (पथा) मार्गेण (प्र) (इत) प्राप्तुत (चन्द्रदक्षिणाः)
 चन्द्रं सुवर्णं दक्षिणा दानं येषां ते । चन्द्रमिति हिरण्यनामसु
 पठितम् निघं० १ । २ । (वि) (स्वः) उपतपन्नादित्य इव । क्षरा-
 दित्योभवति । निरु० २ । ४१ । (पश्य) प्रचक्ष्व (वि) विविधार्थे
 (अन्तरिक्षम्) क्षयरहितमन्तर्यामिस्वाभाविकस्त्रुह्यविज्ञानं वा
 (अन्तरिक्षम्) कक्षादन्तराक्षान्तं भवन्तरेमे इति वा शरीरेष्वन्त-
 रक्षयमिति वा निरु० २ । १० । (यतस्व) प्रयत्नं कुरु (सदस्यैः)
 सहसि भवैः सम्यैर्जनैः सह अयं मंत्रः शत० ४ । ३ । १ । १ ४ ।
 १८ । व्याख्यातः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे सेना प्रजाजना यथाहं रूपेण वो युष्माकं रूपस-
 म्यागाम् तथा विश्ववेदा वो युष्मान् विभजतु तुयस्त्वं स्वरिवर्त्तस्य
 पथान्तरिक्षं विपश्य सभायां सदस्यैः सहर्त्तस्य पथा प्रयतस्व चन्द्र-
 दक्षिणा यूयमृतस्यधर्म्यं मार्गं वीत ॥ ४५ ॥

भावार्थः—सभापती राजास्वात्मजानिव प्रजासेनासस्य पुत्र-
जान् प्रोक्षयेत् तथापक्षपातरहितः परमेश्वर इव सततं व्यायंकुर्यात्
धार्मिकानां सभ्यानां जनानां तिष्ठः सभा भवेयुः । तास्वेका राज-
सभा यया राजकार्याणि निष्पद्येरन् सर्वविघ्ना निवर्त्तेरन् द्विती-
याविद्यासभा यया विद्याप्रचारः स्याद्विद्यानश्येत् तृतीया धर्म-
सभा यया धर्मोन्नतिरधर्महानिश्च सततं भवेत् सर्वस्वात्मानं प-
रजात्मानं सलीच्यान्यायमार्गात् पृथग्भूत्वा धर्मसेवित्वा समयं
पर्यालोच्य सत्यासत्यनिर्णये प्रयतेरन् ॥ ४५ ॥

पदार्थः— हे सेना और प्रजा जनो जैसे मैं (रूपेण) अपने दृष्टिगोचर
आकार से (वः) तुम्हारे (रूपम्) स्वरूप को (अभि) (आ) (अगाम्) प्राप्त होता
हूँ । वेने (विश्ववेदाः) सब को जानने वाले परमात्मा के समान सभापति (वः) तुम
लोगों को (वि) (भजतु) पृथक् २ अपने २ अधिकार में नियत करे । हे सभा-
पति (तुषः) सब से अधिक ज्ञान वाले प्रतिष्ठित आप (सः) प्रताप को प्राप्त हुए
सूर्य के समान (ऋतस्य) सत्य के (पथा) मार्ग से (अन्तरिक्षम्) अविनाशी
राजनीति वा ब्रह्मविज्ञान को (वि) अनेक प्रकार से (पश्य) देखो और सभा
के बीच में (सदस्यैः) सभासदों के साथ सत्य मार्ग से (प्र) (यतस्व) विशेष २
यत्न करो तथा हे (चन्द्रदक्षिणाः) सुवर्ण के दान करने वाले राज पुरुषो तुम
लोग धर्म को (वीत) विशेषता से प्राप्त हीओ ॥ ४५ ॥

भावार्थः— सभापति राजा को चाहिये कि अपने पुत्रों के तुल्य प्रजा
सेना के पुरुषों को प्रसन्न रखे और परमेश्वर के तुल्य पक्षपात छोड़ कर न्याय करे ।
धार्मिक सभ्यजनों की तीन सभा होनी चाहिये उन में से एक राजसभा जिस
के आधीन राज्य के सब कार्य चलें और सब उपद्रव निवृत्त रहें दूसरी विद्यास-
भा जिस से विद्या का प्रचार अनेकविधि किया जावे और अविद्या का नाश
होता रहे और तीसरी धर्मसभा जिस से धर्म की उन्नति और अधर्म की हानि
निरन्तर की जाय । सब लोगों को उचित है कि अपने आत्मा और परमात्मा को
देख कर अन्याय मार्ग से अलग हों धर्म का सेवन और सभासदों के साथ सम-
यानुकूल अनेक प्रकार से विचार करके सत्य और असत्य के निर्णय करने में प्र-
यत्न किया करें ॥ ४५ ॥

ब्राह्मणमित्यस्याङ्गिरस ऋषिः । विद्वांसो देवताः । भुरिगर्षी त्रि-
ष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

अथ दक्षिणा कस्मै कथं च दातव्येत्युपदिश्यते

अब दक्षिणा किसको और किस प्रकार देने की चाहिये इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है

ब्राह्मणमद्य विदेयमपितृमन्तम् पितृमृत्यम्-
प्रिमार्षेयं सुधातुदक्षिणम् । अस्मद्दाता-
देवचा गच्छत प्रदातारमाविशत ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणम् । अद्य । विदेयम् । पितृमन्त-
मिति पितृमन्तम् । पितृमृत्यमिति पितृमृ-
त्यम् । ऋषिम् । आर्षेयम् । सुधातुदक्षि-
णमिति सुधातुदक्षिणम् । अस्मद्दाता ऽ
इत्यस्मत् ऽदाताः । देवचेति देवऽन्ना । ग-
च्छत । प्रदातारमिति प्रदातारम् । आ ।
विशत ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(ब्राह्मणम्) वेदेष्वरविदम् (अद्य) विदेयम्)
अदृष्टान्दसो वर्णलोपो वेति नलोपः (पितृमन्तम्) प्रशस्ताः पि-
तरो रक्षकाः सत्यासत्योपदेशकाः विद्यन्ते यस्य तस्मिन् (पितृम-
ृत्यम्) पितृमतां भावमेव (ऋषिम्) वेदार्थविज्ञापम् (आर्षेयम्)

ऋषीणासिद्धं योगजं विज्ञानं प्राप्तम् (सुदक्षिणम्) शोभना
 धानत्रोदक्षिणा यस्य दातृत्वं (अस्मद्भाताः) येऽस्मभ्यम् दान्ति
 शुभान् गुणान् ददति ते (देवता) देवेषु पवित्रगुणकर्मस्वभावेषु
 वर्त्तमानाः (गच्छत) प्राप्तुत (प्रदातारम्) प्रकृतयादानशीलम्
 (आ) समन्तात् (विशत) अयंसन्तः शत० ४ । ३ १ । १८ ।
 १९ । व्याख्यातः ॥ ४६ ॥

अन्वयः— हे प्रजासभासेनाजना यथाहमद्य ब्राह्मणं पितृ-
 मन्तं पेटमत्यनृषिमाप्येयं सुधातुदक्षिणं प्रदातारं च विदेयं तथा
 स्वद्राताः संतो यूयं देवता गच्छत शुभान् गुणानाविशत ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपसालङ्कारः । उत्साहितेन पुरुषे-
 ण किमाप्तुमशक्यमस्ति कोनाम खलु प्रयत्नेन विदुषः सेवित्वापि
 योगविज्ञानं साधितुमशक्ययात् नहि कश्चिदपि विद्वान् सद्गुण-
 स्वभावग्रहणाद् विरज्येत नहि दातृन् कार्पण्यं कदाचिदावि-
 शत्यतो यैर्दक्षिणायां प्रशस्ताः प्रदार्ष्टीः प्रदीयन्ते तेषामतुला-
 कीर्त्तिः कुतो न जायेत ॥ ४६ ॥

पदार्थः— हे प्रजा सभा और सेना के मनुष्यो जैसे मैं (अद्य) आज
 (ब्राह्मणम्) वेद और ईश्वर को जानने वाला (पितृमन्तम्) प्रशंसनीय पितृ अर्थात्
 सत्यासत्य के विवेक से जिस के सर्वथा रक्षक हैं (पेटमत्यम्) पितृ भाव को प्राप्त
 (ऋषिम्) वेदार्थ विज्ञान कराने वाला ऋषि (आप्येयम्) जो ऋषिजनों के इस
 योग से उत्पन्न हुए विज्ञान को प्राप्त (सुधातुदक्षिणम्) जिसके अच्छी अच्छी पुष्टिकार
 क दक्षिणा रूप धातु हैं उस (प्रदातारम्) अच्छे दानशील पुरुष को (विदेयम्)
 प्राप्त होजं वैसे तुम लोग (अस्मद्भाताः) हमारे लिये अच्छे गुणों के देने वाले
 होकर (देवता) शुभ गुण कर्म स्वभाव युक्त विद्वानों के (आगच्छत) समीप
 आओ और शुभ गुणों में (आविशत) प्रवेश करो ॥ ४६ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपसालङ्कार है । उत्साही पुरुष को
 क्या नहीं प्राप्त होसकता कौन ऐसा पुरुष है कि जो प्रयत्न के साथ विद्वानों का

सेवन कर ऋषि लोगों के प्रकाशित किये हुये योग विज्ञान को न सिह करसके कोई भी विद्वान् अच्छे गुण कर्म और स्वभाव से विपरीत नहीं हो सकता और दाता जनों की क्षमता कभी नहीं आती है इस से जो देने वाले दक्षिणा में प्रशंसनीय पदार्थ सुपात्र धार्मिक सर्वोपकारक विद्वानों को देते हैं उनकी अच्छी कौर्षि क्यों कर नहीं ॥ ४६ ॥

अग्नये त्वेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । वरुणो देवता । आद्यस्य भुरिक् प्राजापत्या । रुद्राय त्वेत्यस्य स्यराट् प्राजापत्या । बृहस्पतये त्वेत्यस्य निचृदार्ची । यमाय त्वेत्यस्य विराडार्ची जगत्प्रकृन्दांसि । निषादः स्वरः ।

अथ कौत्स प्रयोजनाय दानं प्रतिग्रहणं च सेवितव्यमित्युपदिश्यते ।

अब किस प्रयोजन के लिये दान और प्रतिग्रह का सेवन करना चाहिये

इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोमृतत्वमं-
शीयायुर्दानं रंधि मयो मह्यम् प्रतिग्रहीत्रे
रुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोमृतत्वमं-
शीय प्राणो दानं रंधि मयो मह्यम् प्रतिग्र-
हीत्रे बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सो-
मृतत्वमंशीय त्वग्दानं रंधि मयो मह्यम् प्र-
तिग्रहीत्रे यमाय त्वा मह्यं वरुणो ददातु
सोमृतत्वमंशीय हयो दानं रंधि मयो मह्यम्
प्रतिग्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

अ॒ग्नये॑ । त्वा॒ । म॒ह्यम् । वरु॑णाः । द॒दातु॑ ।
 सः । अ॒मृत॒त्वमि॒त्यमृत॑ऽत्वम् । अ॒ग्नी॒य ।
 आ॒युः । द॒ात्रे॑ । रु॒धि । व॒यः । म॒ह्यम् ।
 प्र॒ति॒ग्र॒ही॒च॒इति॑ प्र॒ति॒ग्र॒ही॒त्रे॑ । रु॒द्राय॑ ।
 त्वा॒ । म॒ह्यम् । वरु॑णाः । द॒दातु॑ । सः ।
 अ॒मृत॒त्वमि॒त्यमृत॑ऽत्वम् । अ॒ग्नी॒य । प्रा॒णः ।
 द॒ात्रे॑ । रु॒धि । व॒यः । म॒ह्यम् । प्र॒ति॒ग्र॒ही॒च॒इति॑ प्र॒ति॒ग्र॒ही॒त्रे॑ ।
 बृ॒हस्प॑तये । त्वा॒ ।
 म॒ह्यम् । वरु॑णाः । द॒दातु॑ । सः । अ॒मृत॒त्वमि॒त्यमृत॑ऽत्वम् ।
 अ॒ग्नी॒य । त्वक् । द॒ात्रे॑ ।
 रु॒धि । व॒यः । म॒ह्यम् । प्र॒ति॒ग्र॒ही॒च॒इति॑ प्र॒ति॒ग्र॒ही॒त्रे॑ ।
 य॒माय॑ । त्वा॒ । म॒ह्यम् । वरु॑णाः ।
 द॒दातु॑ । सः । अ॒मृत॒त्वमि॒त्यमृत॑ऽत्वम् ।
 अ॒ग्नी॒य । ह॒वः । द॒ात्रे॑ । रु॒धि । व॒यः । म॒ह्यम् ।
 प्र॒ति॒ग्र॒ही॒च॒इति॑ प्र॒ति॒ग्र॒ही॒त्रे॑ ॥ ४७ ॥

पदार्थः— (अग्नये) चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तस्वर्गचर्यसंसे
व्याग्निवत्तेजस्विभवाय (त्वा) वसुसंज्ञकमध्यापकम् (मच्छम्)
(वरुणः) वरः सर्वोत्तमः प्रशस्तविदो ऽनवानो विद्वानध्यापकः
(ददातु) (सः) विद्यार्थी (अमृतत्वम्) क्रियासिद्धं नित्यं विज्ञा-
नम् (अशीय) प्राप्नुयाम् (आयुः) अधिकं जीवनम् (दात्रे) वि-
द्यादानशीलाय वरुणाय (एधि) वर्धयिता भव (मयः) सुखम् ।
मयइति सुखनामसु पठितम् निघं ० ३ । ६ । (मच्छम्) विद्यार्थिने
(प्रतिग्रहीत्रे) प्रतिग्रहकर्त्रे स्वस्तु (रुद्राय) चतुश्चत्वारिंशद्वर्षप-
र्यन्तस्वर्गचर्यं सुसेय रुद्रगुणधारणाय (त्वा) रुद्राख्यमध्यापकम्
(मच्छम्) विद्यार्ज्जनतत्पराय (वरुणः) वरगुणप्रदः (ददातु)
सः (अमृतत्वम्) (अशीय) (प्राणः) । योगसिद्धबल्युक्तः (दा-
त्रे) (एधि) वर्धय (वयः) अवस्थात्रये सुखभोगं जीवनम् (मच्छम्)
विद्याग्रहणप्रवृत्ताय (प्रतिग्रहीत्रे) अध्यापकादागताया विद्या-
याः संवेद्रे (बृहस्पतये) अष्टचत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तं ब्रह्मचर्यं सेवि-
त्वा बृहत्या वेदविद्यावाचः पालकाय (त्वा) पूर्णविद्याध्यापयि-
तारम् (मच्छम्) पूर्णविद्यामभीष्टवे (वरुणः) (ददातु) (सः) (अ-
मृतत्वम्) (अशीय) (त्वक्) स्वर्गान्द्रियसुखम् (दात्रे) एधि (मयः)
सुखविशेषम् (मच्छम्) (प्रतिग्रहीत्रे) (यमाय) गृहाश्रमजन्य
विषयसेवनादुपरताय यमनियमादियुक्ताय (त्वा) सर्वदोषरहि-
तमुपदेशकम् (मच्छम्) सत्यासत्ययोर्निश्चयकरणशीलाय (वरु-
णः) सत्योपदेष्टातः (ददातु) (सः) (अमृतत्वम्) (अशीय)
(मयः) ज्ञानवर्द्धनम् हिगतिवृद्धोरित्यस्मादौणादिकोऽस्तु प्रत्ययः ।
(दात्रे) (एधि) (वयः) चिरजीवनसुखम् (मच्छम्) सर्ववृद्धिं
चिकीर्षवे (प्रतिग्रहीत्रे) अयमन्तः श ० । ४ । ३ । १ । २८-३१
व्याख्यातः ॥ ४७ ॥

अन्वयः— हे वसुसंज्ञकाध्यापक यज्ञाअग्नये मङ्गं त्वा वरुणो ददातु सोऽहं यदमृतत्वमशीय प्राप्नुयांतत्तस्मै दाते वरुणायागु द्विरजीवनमेधि प्रतिग्रहीते मङ्गं शिष्याय मयः सुखं च हे रुद्रसंज्ञकाध्यापक यस्मै रुद्राय मङ्गं त्वा वरुणो ददातु । सोऽहं यदमृतत्वमशीयतत्तस्मै दाते वरुणाय प्राणस्वमेधि प्रतिग्रहीते मङ्गं वयोऽवस्थात्रयसुखं च हे आदित्यनामाध्यापक यस्मै बृहस्पतये मङ्गं त्वा वरुणो ददातु । सोऽहं यदमृतत्वमशीय तत्तस्मै दाते वरुणाय त्रिनिद्रियसुखं त्वमेधि प्रतिग्रहीते मङ्गं सुखं च यस्मै जिसेन्द्रिययमाय मङ्गं त्वा वरुणो ददातु । सोऽहं यदमृतत्वमशीय तत्तस्मै दाते वरुणाय हयो ज्ञानवर्द्धनं त्वमेधि प्रतिग्रहीते मङ्गं वयोऽवस्थात्रयसुखं च ॥ ४७ ॥

भावार्थः— सर्वप्राञ्जनानां योग्यमस्ति यः सर्वोत्कृष्टोऽनूचानो विद्वान् भवेत्तस्य सकाशादितरानध्यापकान् परीक्ष्य स्वस्वकन्यापुत्रान् तत्तत्सदृशादध्यापकात्पाठयेयुः । अध्येतारश्च स्वस्वबुद्धिं न्यूनाधिकां ज्ञात्वा स्वस्वसदृशानध्यापकान् प्रीत्यासेवमानास्तेभ्यो नैरन्तर्येण विद्याग्रहणं कुर्युः ४७ ।

पदार्थः— हे वसु संज्ञक यदानी वाले जिस (अग्नये) चौबीस वर्षतक ब्रह्मचर्य कर सेवन कर के अग्नि के समान तेजस्वि होने वाले (मङ्गम्) मेरे लिये (त्वा) तुझ अध्यापक को (वरुणः) सर्वोत्तम विद्वान् (ददातु) देवे (सः) वह मैं (अमृतत्वम्) अपने शुश्रूक्षों से सिद्ध किये सत्य आनन्द को (अशीय) प्राप्त होऊँ उस (दाते) दानशील विद्वान् का (आयुः) बहुत कालपर्यन्त जीवन (एधि) बढ़ाइये और (प्रतिग्रहीते) विद्याग्रहण करने वाले (मङ्गम्) मुझ विद्यार्थी के लिये (मयः) सुख बढ़ाइये । हे दुष्टों को रूताने वाले अध्यापक जिस (रुद्राय) चवालीस वर्षपर्यन्त ब्रह्मचर्याश्रम का सेवन कर के रुद्र के गुण धारण करने की इच्छा वाले (मङ्गम्) मेरे लिये (त्वा) रुद्र नामक यदानी वाले आपकी (वरुणः) अत्युत्तमगुणयुक्त (ददातु) देवे (सः) वह मैं (अमृत-

त्वम्) मुक्ति के साधनों को (अशीय) प्राप्त होजं उस (दात्रे) विद्या देने वाले विद्वान् के लिये (प्राणः) योगविद्या का बल (एधि) प्राप्त कराइये और (प्रतिग्रहीत्रे) विद्याग्रहण करने वाले (मह्यम्) मेरे लिये (वयः) तीनों अवस्था का सुख प्राप्त कीजिये । हे सूर्य के समान तेजस्वि अध्यापक जिस (बृहस्पतये) अडतालीस वर्षपर्यन्त ब्रह्मचर्य सेवन की इच्छा करने वाले (मह्यम्) मेरे लिये (त्वा) पूर्णविद्या पढ़ाने वाले आप को (वरुणः) पूर्णविद्या से शरीर और आत्मा के बलयुक्त विद्वान् (ददातु) देवे (सः) वह मैं (अमृतत्वम्) विद्या के आनन्द का (अशीय) भोग करूं । उस (दात्रे) पूर्ण विद्या देने वाले महा विद्वान् के अर्थ (त्वक्) सरदी गरमी के स्पर्श का सुख (एधि) बढ़ाइये और (प्रतिग्रहीत्रे) पूर्ण विद्या के ग्रहण करने वाले (मह्यम्) मुझ शिष्य के लिये (मयः) पूर्णविद्या का सुख उन्नत कीजिये । हे ग्रहाश्रम से होने वाले विषय सुख से विमुक्त विरक्त सत्यापदेश करने वाले आस विद्वान् जिस (यमाय) ग्रहाश्रम के सुख के अनुराग से होने वाले (मह्यम्) मेरे लिये (त्वा) सर्वदोषरहित उपदेश करने वाले आप को (वरुणः) सकलशुभगुणयुक्त विद्वान् (ददातु) देवे (सः) वह मैं (अमृतत्वम्) मुक्ति के सुख को (अशीय) प्राप्त होजं । उस (दात्रे) ब्रह्मविद्या देने वाले महा विद्वान् के लिये (हयः) ब्रह्म ज्ञान की वृद्धि (एधि) कीजिये और (प्रतिग्रहीत्रे) मोक्ष विद्या के ग्रहण करने वाले (मह्यम्) मेरे लिये (वयः) तीनों अवस्था के सुख को प्राप्त कीजिये ॥ ४७ ॥

भावार्थः— सब मनुष्यों को योग्य है कि जो सब से उत्तमगुण वाला सब विद्याओं में सब से बड़कर विद्वान् हो उसके आश्रय से अन्य अध्यापक विद्वानों की परिचा करके अपनी अपनी कन्या और पुत्रों को उन २ के पढ़ाने योग्य विद्वानों से पढ़वावे और पढ़ने वालों को भी चाहिये कि अपनी अपनी अधिक न्यून बुद्धि की जान के अपने अपने अनुकूल अध्यापकों की प्रीतिपूर्वक सेवा करते हुए उन से निरन्तर विद्या का ग्रहण करें ॥ ४७ ॥

कोदादित्यस्याङ्गिरस ऋषिः । आत्मादेवता । आर्षुष्णिक
छन्दः । ऋषभः स्वरः ।

अथेश्वरो जीवानुपदिशति ।

अब अगले मंत्र में ईश्वर जीवों को उपदेश करता है ॥

कोदात्कस्माऽ अदात्कामयादात् । का-

मादाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ॥ ४८ ॥

कः । अदात् । कस्मै । अदात् । कामः ।

अदात् । कामाय । अदात् । कामः ।

दाता । कामः । प्रतिग्रहीतेतिप्रतिग्रहीता ।

काम । एतत् । ते ॥ ४८ ॥

पदार्थः— (कः) (अदात्) कर्मफलानि ददाति (कस्मै) (अदात्) (कामः) कामयतेयः परमेश्वरः (अदात्) ददाति (कामाय) कामयमानाय जीवाय (अदात्) ददाति (कामः) यः काम्यते सर्वयोगिभिः स परमेश्वरः (दाता) सर्वपदार्थप्रदायकः (कामः) जीवः (प्रतिग्रहीता) (काम) कामयते असौ तत्सम्बुद्धौ (एतत्) आज्ञापनम् (ते) त्वद्दर्थम् अयस्मन्त्रः श० ४।३।१।३२ व्याख्यातः ॥ ४८ ॥

अन्वयः— कोदात् कस्मा अदात् कामोऽदात् कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता हे काम जीव ते त्वद्दर्थमेतत् सर्वमवाप्नुमिति त्वं निश्चिनुहि ॥ ४८ ॥

भावार्थः— अस्मिन्लुगति कर्मकर्तारो जीवाः फलप्रदाते श्वरोऽस्तीति विज्ञेयम् । नहि कामनया विना केनचित् चक्षुषो निषेधोन्मेषनङ्कर्तुं शक्यते तत्सर्वैर्मनुष्यैर्विचारेण धर्मस्यैव कामनाकार्या नेतरस्य चेतीश्वराज्ञास्ति । अवाहमनुः । कामात्मतानप्रशस्ता न चैवेहास्त्य कामता । काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ अकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्यद्विकुरुते किञ्चित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ४८ ॥

अस्मिन् अध्याये वाच्याभ्यान्तरव्यवहारो मनुष्याणां परस्परं
वर्त्तनमात्मकस्मात्तन्नि मनसः प्रवर्त्तनं प्रथमकल्याययोगिन ईश्वरो-
पदेशोजिज्ञासुं प्रति च योगिकृत्यं तल्लक्षणमध्यापकशिष्यकर्मयो-
गविद्याभ्यासिनां कृत्यं योगेनान्तः करणशोधनं योगाभ्यासिलक्षणं
शिष्याध्यापक व्यवहारः स्वामिसेवककृत्यं न्यायाधीशेन प्रजार-
क्षणप्रकारो राजसभ्यजनकृत्यं राजोपदेशकरणं राजभिः कार्यं
परीक्ष्य सेनापतिकरणं पूर्णविदास्य सभापतित्वाधिकारो विद्वत्कृ-
त्यमीश्वरोपासकोपदेशो यज्ञानुष्ठातुर्विषयः प्रजादीन् प्रति सभा-
पतेर्वर्त्तनं राजाप्रजाजनसत्कारोऽध्यापकाध्येतृणां परस्परस् प्रवृ-
त्तिः प्रतिदिनं पठनविषयो विद्यावृद्धिकरणं राज्ञः कर्त्तव्यं कर्मसे-
नापतिकृत्यं सभाध्यक्षक्रियेश्वरगुणवर्णनं तत्प्रार्थनाशूरवीरैर्युद्धा-
नुष्ठानं सेनास्य पुरुषकृत्यं ब्रह्मचर्यसेवनप्रकार ईश्वरस्य जीवान्
प्रत्युपदेशश्चोक्तोत एतदध्यायार्थस्योक्तषष्ठाध्यायार्थेन सह रुद्धतिर-
स्तीति बोध्यम् ॥

इति श्रीमत्परमविदुषां श्रीविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां
शिष्येण परिव्राजकाचार्येण श्रीयुतपरमविदुषा दयानन्दसरस्व-
तीस्वामिना विरचितसंस्कृतार्थभाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते
यजुर्वेदभाष्ये सप्तमोऽध्यायः पूर्त्तिमगात् ॥ ७ ॥

पदार्थः— (कः) कौन कर्म फलको (अदात्) देता और (कस्मै)
किसके लिये (अदात्) देता है । इन दो प्रश्नों के उत्तर (कामः) जिसकी कामना
सब कर्त्ते हैं वह परमेश्वर (अदात्) देता और (कामाय) कामना करने वाले
जीव को (अदात्) देता है अब विवेक करते हैं कि (कामः) जिसकी योगी जन का-
मना करते हैं वह परमेश्वर (दाता) देनेवाला है (कामः) कामना करने वाला जीव
(प्रतिग्रहीता) लेनेवाला है । हे (कामः) कामना करने वाले जीव (ते) तेरे लिये
मैंने वेदों के द्वारा (एतत्) यह समस्त आज्ञा की है ऐसा तू निश्चय कर के जान ॥ ४८ ॥

भावार्थः— इस संसार में कर्म करने वाले जीव और फल देने वाला ईश्वर है यहां यह जानना चाहिये कि कामना के बिना कोई आंख का पलक भी नहीं हिलासकता इसकारण जीव कामना करें परन्तु धर्म सखन्धी कामना करे अधर्म की नहीं यह निश्चय कर जानना चाहिये । कि जो इस विषय में मनुजी ने कहा है वह वेदानुकूल है जैसे इस संसार में अति कामना करना प्रशंसनीय नहीं और कामना के बिना कोई कार्य सिद्ध नहीं हो सकता इसलिये धर्म की कामना करनी और अधर्म की नहीं क्योंकि वेदों का पढ़ना पढ़ाना और वेदोक्त धर्म का आचरण करना आदि कामना इच्छा के बिना कभी सिद्ध नहीं हो सकती । १ । इस संसार में तीनों काल में इच्छा के बिना कोई क्रिया नहीं दीख पड़ती जो २ कुट्ट किया जाता है सो २ सब इच्छा ही का व्यापार है । इस लिये श्रेष्ठवेदोक्त कामों की इच्छा करनी इतर दुष्टकामों की नहीं ॥ ४८ ॥

इस अध्याय में बाहर भीतर का व्यवहार मनुष्यों का परस्पर वर्त्ताव आत्मा का कर्म आत्मा में मन की प्रवृत्ति प्रथम सिद्धयोगी के लिये ईश्वर का उपदेश ज्ञान चाहने वाले को योगाभ्यास करना योग का लक्षण पढ़ने पढ़ाने वालों की रीति योगविद्या के अभ्यास करने वालों का वर्त्ताव योगविद्या से अन्तःकरण की शुद्धि योगाभ्यासी का लक्षण गुरु शिष्य का परस्परव्यवहार स्वामि सेवक का वर्त्ताव न्यायाधीश को प्रजा के रक्षा करने की रीति राजपुरुष और सभासदों का कर्म राजा का उपदेश राजाओं को कर्त्तव्य परीक्षा करके सेनापति का करना पूर्णविद्वान् को सभापति का अधिकार देना विद्वानों का कर्त्तव्य कर्म ईश्वर के उपासक को उपदेश यज्ञ के अनुष्ठान करने वाले का विषय प्रजाजन आदि के साथ सभापति का वर्त्ताव राजा और प्रजा के जनो का सत्कार गुरुशिष्य की परस्पर प्रवृत्ति नित्य पढ़ने का विषय विद्या की वृद्धि करना राजा को कर्त्तव्य सेनापति का कर्म सभाध्यक्ष की क्रिया ईश्वर के गुणों का वर्णन उस ही प्रार्थना शूरवीरों को युद्ध का अनुष्ठान सेना में रहने वाले पुरुषों का कर्त्तव्य ब्रह्मचर्य सेवन की रीति और ईश्वर का जीवों के प्रति उपदेश इस वर्णन के होने से सप्तम अध्याय के अर्थ की षष्ठाध्याय के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमविदुषां श्रीविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण परिव्रजान्काचार्येण श्रीयतपरमविदुषा दयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते संस्कृतार्थभाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये सप्तमीध्यायः पूर्तिमगात् ॥ ७ ॥

ओ३म् ।

॥ अथाष्टमाध्यायस्यारम्भः ॥

— ❦ —

अब आठवें अध्याय का आरम्भ किया जाता है

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

यदृद्रं तन्न आसुव ॥

उपयाम इत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । वृहस्पतिस्सोमो देवता ।
आर्ची पंक्तिश्छन्दः । प्रज्वमः स्वरः ।

तस्य प्रथममन्त्रेण गृहस्थधर्माय ब्रह्मचारिण्याकन्यया कुमारो
ब्रह्मचारीस्वौकरणीय इत्युपदिश्यते ॥

उस के प्रथममंत्र से गृहस्थी धर्म के लिये ब्रह्मचारिणी कन्या को कुमार
ब्रह्मचारी का ग्रहण करना चाहिये यह अगले मंत्र में उपदेश किया है

उपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यस्तवा विष्णोऽउ-

रुगायैषते सोमस्तश्च रक्षस्व मा त्वा दभन् ॥ १ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामगृहीतः । असि ।

आदित्येभ्यः । त्वा । विष्णोऽइति विष्णो ।

उरुगायित्युरुगाय । एषः । ते । सोमः । तम् ।

रक्षस्व । मा । त्वा । दभन् ॥ १ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) शास्त्रनियमोपनियमा गृही-
ता येन सः (असि) (आदित्येभ्यः) कृताष्टचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्य-
भ्यः पुंभ्यः (त्वा) त्वाम् सेविताष्टचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यम् (विष्णो)
सर्वशुभविद्यागुणकर्मस्वभावव्याप्ताप्त (उरुगाय) उरुणि बहूनि
शास्त्राणि गायति पठति तत्संबद्धौ (एषः) प्रत्यक्षो गृहाश्रमः
(ते) तव (सोमः) मृदुगुणवर्धकः (तम्) (रजस्व) (मा) नि-
षेधे (त्वा) त्वाम् (दधन्) दध्नुवन्तु हिंसन्तु । अचलोऽर्थे लुङ्-
डभावश्च । अयमंत्रः शत० ४ । ३ । २ । ई व्याख्यातः ॥

अन्वयः— हे कुमार ब्रह्मचारिन् सेवितचतुर्विंशतिवर्षब्रह्म-
चर्याब्रह्मचारिण्यहमादित्येभ्यः त्वामङ्गीकरोमि त्वमुपयामगृ-
हीतोसि हे विष्णो ते तवैषः सोमो स्ति तं त्वं रजस्व हे उरुगाय
त्वा त्वां कामवाणा मादधन् माहिंसन्तु ॥ १ ॥

भावार्थः—सर्वासां सेवितब्रह्मचर्याणां युवतीनां कन्याना-
मिदमवश्यमभीष्टितव्यम् । ताः स्वस्वसदृशरूपगुणकर्मस्वभाववि-
द्यान् बलाधिकान् स्वाभीष्टान् हृद्यान् पतीन् स्वयंवरविधिनो-
रीकृत्य परिचरेयुः । एवंब्रह्मचारिभिरपि स्वतुल्ययुवत्यः स्त्री-
त्वेनाङ्गीकर्तव्या एवं द्वाभ्यां सनातनो गृहस्थधर्मः पालनीयः ।
परस्परमत्यन्तस्मिप्रयभोगलोलुपवीर्यक्षयाः कदाचिन्न विधेयाः
किंतु सद्गुणान्निनौ सन्तौ दश सन्तानानुत्पाद्य तान् सुशिक्ष्यै-
श्वर्यमुन्नीय प्रीत्यारमेताम् । यथा इतरेतरस्मिन्नप्रसन्नता वियोग-
व्यभिचारादयो दोषा न भवेयुः । तथानुष्ठाय परस्परं सर्वथा सर्वदा
रक्षा कार्या ॥ १ ॥

पदार्थः— हे कुमार ब्रह्मचारिन् चौबीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्य सेवन वाली मे (आदित्येभ्यः) जिन्होंने अड़तालीस वर्षतक ब्रह्मचर्य सेवन किया है उन सज्जनों की सभामें (त्वा) अड़तालीस वर्ष ब्रह्मचर्य सेवन करने वाले आप को स्वीकार करती हूं आप (उपयामगृहीतः) शास्त्र के नियम और उप-नियमों को ग्रहण करने वाले (असि) हो है (विष्णो) समस्त श्रेष्ठ विद्या गुण कर्म और स्वभाव वाले श्रेष्ठजन (ते) आप का (एषः) यह गृहस्थाश्रम (चेामः) कामलता आदि के तुल्य ऐश्वर्य का बढ़ाने वाला है (तम्) उसकी (रक्षस्व) रक्षा करें है (उरुगाय) बहुत शास्त्रों को पढ़ने वाले (त्वा) आप को काम के वाण जैसे (मादभन्) दुःख देने वाले न हों वैसा साधन कौजिये ॥ १ ॥

भावार्थः— सब ब्रह्म चर्याश्रम सेवन की हुई युवती कन्याओं की ऐसी आकांक्षा अवश्य रखनी चाहिये कि अपने सदृश रूप गुण कर्म स्वभाव और विद्या वाला अपने से अधिक बलयुक्त अपनी इच्छा के योग्य अन्तःकरण से जिसपर विशेष प्रीति हो ऐसे पति को स्वयंस्वर विधि से स्वीकार करके उस की सेवा किया करें। ऐसेही कुमार ब्रह्मचारी लोगों को भी चाहिये कि अपने अपने समान युवति स्त्रियों का पाणि ग्रहण करें इस प्रकार दोनों स्त्री पुरुषों को सनातन गृहस्थों के धर्म का पालन करना चाहिये। और परस्पर अत्यन्त विषय की लालुपता तथा वीर्य का विनाश कभी न करें किन्तु सदा ऋतु गामी हो दश सन्तानों को उत्पन्न करें और उन्हें अच्छी शिक्षा देकर अपने ऐश्वर्य की वृद्धि कर प्रीति पूर्वक रमण करें जैसे आपस में एक से दूसरे का वियोग अप्रीति और व्यभिचार आदि दोष न हों वैसा वर्तव्य वर्त कर आपस में एक दूसरे की रक्षा सब प्रकार सब काल में किया करें ॥ १ ॥

कदाचन इत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । गृहप्रतिर्षका देवता । भु-
रिक् पंक्तिरुन्दः । पञ्चः स्वरः

पुनस्तमेवाह ।

फिर भी गृहस्थों के धर्म का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

कदाचन स्तरीरसिनेर्द्रसश्चसिद्वाशुपे उ-
प्रीपेन्नु मधवन्मूय ऽइन्नतेदानं देवस्य पृ-

च्यतऽआदित्येभ्यस्तवा ॥ २

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र ।
सञ्चसि । दाशुषे । उपोपेत्युपऽउप । इत् ।
नु । मघवन् । भूयः । इत् । नु । ते । दा-
नम् । देवस्य । पृच्यते । आदित्येभ्यः ।
त्वा ॥ २ ॥

पदार्थः— (कदा) कस्मिन् काले (चन) अपि (स्तरीः)
स्वभावाच्छादकः संकुचितः (असि) सर्वासि (न) निषेधे (इन्द्र)
परमैश्वर्यपते (सञ्चसि) प्राप्नोसि । सञ्चतौति गतिकर्मसु पठितम्
निघं० २ । १४ (दाशुषे) दानशौलाय (उपोप) सामीप्ये । उ-
पर्यध्यधसः सामीप्ये । अ० ८ । १ । ७ । इति द्वित्वम् (इत्)
एव (नु) क्षिप्रम् । न्विति क्षिप्रनामसु पठितम् निघं० । २ । १५ ।
(मघवन्) प्रशंसितधनयुक्त (भूयः) अधिकम् (इत्) एव (नु)
शौघ्रम् (ते) तव (दानम्) (देवस्य) विदुषः (पृच्यते) संबध्यते
(आदित्येभ्यः) सासेभ्यः (त्वा) त्वां सुखदातारम् अयं संवः शत०
४ । ३ । २ । १० । ११ । व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः— हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्तपते यतस्त्वं कदाचन स्तरी-
र्नासि तस्मादाशुष इन्नुपोपसञ्चसि हे मघवन् देवस्य ते तव यद्दान-
मिन्नु भूयः पृच्यते अतोहं स्वात्वेनादित्येभ्यः सदा सुखप्रापकं
त्वा त्वासाश्रय ॥ १ ॥

भावार्थः— विवाहकामनया युवत्या स्त्रिया यच्छलकप-

टाचरणरहितः सत्यभावप्रकाशक एकस्त्रीव्रतो जितेन्द्रिय उद्योगी धार्मिको दाता विद्वान् भवेत् तमुपयम्य निरन्तर स्नानन्दितव्यम् ॥ २ ॥

पदार्थः— हे (इन्द्र) पर मैश्वर्य्य से युक्त पति जिसकारण आप (कदा) कभी (चन) भी (स्तरीः) अपने स्वभाव को छिपाने वाले (न) नहीं (असि) हैं इस कारण (दाशुषे) दान देने वाले पुरुष के लिये (उपोप) समीप (सञ्चसि) प्राप्त होते हैं हे (मधवन्) प्रशंसित धन युक्त भर्त्ता (देवस्य) विद्वान् (ते) आप का जो (दानम्) दान अर्थात् अच्छी शिक्षा वा धन आदि पदार्थों का देना है (इत्) वही (नु) शीघ्र (भूयः) अधिक करके मुझको (पृच्यते) प्राप्त होवे इसी से मैं स्त्री भाव से (आदित्येभ्यः) प्रति महीने सुख देने वाले आप का आश्रय करती हूँ ॥ २ ॥

भावार्थः— विवाह की कामना करने वाली युवति स्त्री की चाहिये कि जो कुल कपट आदि आचरणों से रहित प्रकाश करने और एकही स्त्री की चाहने वाला जितेन्द्रिय सब प्रकार का उद्योगी धार्मिक और विद्वान् पुरुष ही उस के साथ विवाह करके आनन्द में रहे ॥ २ ॥

कदाचन प्रयुच्छसौत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । आदित्यो गृहपति देवता । निचृदार्षीं प्रंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थधर्मासाह ।

फिर भी गृहस्थ का धर्म अगले मंत्र में कहा है ।

कदाचन प्रयुच्छस्युभे निपांसि जन्मनि ।

तुरीया दित्यसर्वनन्तऽइन्द्रिय मातस्थाव-

मृतं दिव्यादित्येभ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

कदा । चन । प्र । युच्छसि । उभे इत्युभे ।

नि । पासि । जन्मनिऽइतिजन्मनी । तु-
रीय । आदित्य । सवनम् । ते । इन्द्रियम् ।
आ । तस्थौ । अमृतम् । दिवि । आदि-
त्येभ्यः । त्वा ॥ ३ ॥

पदार्थः— (कदा) चन (प्र) युच्छसि अत्यंतं प्रमादसि
(उभे) द्वे (नि) नितरासु (पासि) (जन्मनी) वर्त्तमानस्याप्य
मानं च (तुरीय) चतुर्थवन् । अत्रार्थ आदित्वादच् (आदित्य)
विद्यया सूर्य्य इव प्रकाशमान (सवनम्) सवति प्रसूयतेऽनेन
तत् (ते) तव (इन्द्रियम्) मनआदिकार्यसाधकम् (आ)
(तस्थौ) (अमृतम्) मरणधर्मारहितम् (दिवि) द्योतनात्मकेव्यव-
हारे (आदित्येभ्यः) सम्बत्सरेभ्यः (त्वा) त्वां दृढेन्द्रियम् । अय-
मंत्रः शत० ४ । ३ । २ । १२ । व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः— अत्र नेत्यध्याहार्यम् । हे पते त्वं यदि कदाचन
न प्रयुच्छसि तर्हिस्त्रकीये उभेजन्मनी निपासि । हे आदित्य यदि
ते तव सवनमिन्द्रियमातस्थौ तर्हि दिव्यामृतं प्राप्नुयाः हे तुरीय-
आदित्येभ्य स्वात्वामहसुप्रयच्छे ॥ ३ ॥

भावार्थः— यः प्रमादौ विवाहितां स्त्रियं त्यक्त्वा परस्त्रियं
सेवते स दूहासुत्र च दुर्भंगो भवति यश्च संयमी स्वस्त्रीसेवी त्यक्तप-
रस्त्रीः स उभयत्र परमं सुखं कथं न भुंजीतातः सर्वासां स्त्रीणां
योग्यतास्ति जितेन्द्रियान् पतौन् सेवेरन्निति ॥ ३ ॥

पदार्थः— इस मंत्र में नकार का अध्याहार आकांक्षा केहीने से होता
हे ॥ हे पते आप जो (कदा) कभी (चन) भी (प्र) युच्छसि प्रमाद नहीं करते
ही तो अपने (उभे) दोनों (जन्मनी) वर्त्तमान और परजन्म की (पासि)

निरंतर पालते हो है (आदित्य) विद्या गुणों में सूर्य के तुल्य प्रकाशमान जो (ते) आप के (सवनम्) उत्पत्ति धर्म युक्त कार्य सिद्ध करने हारे (इन्द्रियम्) मन आदि इन्द्रिय के बश में रहें तो आप (आ) (तस्यै) (दिवि) प्राकशित व्यवहारों में (अमृतम्) अविनाशी सुख को प्राप्त होजावे है (तुरीय) चतुर्थाश्रम के पूर्ण करने वाले (अदित्येभ्यः) प्रतिमास के सुख के लिये (त्वा) इन्द्रिय आप को मैं स्त्री स्वीकार करती हूं ॥ ३ ॥

भावार्थः— जो प्रमादी पुरुष विवाहित स्त्री को छोड़ पर स्त्री का सेवन करता है वह इस लोक और परलोक में दुर्भाग्य होता है और जो संयमी अपनी ही स्त्री का चाहने वाला दूसरे की स्त्री को नहीं चाहता वह दोनों लोक में परम सुख को क्यों न भोगे । इस से सब स्त्रियों को योग्य है कि जितेंद्रिय पति का सेवन करें अन्य का नहीं ॥ ३ ॥

यज्ञो देवानामित्यस्य कुत्सच्छ्रुतिः । आदित्यो गृहपतिर्देवता ।
निचृज्जगतीछन्दः । निषादः स्वरः ।

पुनर्गृहाश्रमविषयसाह

फिर भी गृहाश्रम का विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

य॒ज्ञो दे॒वाना॒म्प्रत्ये॑ति सु॒ममादि॑त्यासो भ॒
व॑तामृ॒डय॑न्तः । आ॒वो॒र्व्वी॒ची सु॒मति॑ व॒वृ॒
त्यादृ॑हो॒श्चि॒त्या व॑रि॒वो वि॒त्तरा॑स॒दादि॑
त्येभ्य॑स्त्वा ॥ ४ ॥

य॒ज्ञः । दे॒वाना॒म् । प्र॒ति । ए॒ति । सु॒मम् ।
आदि॑त्यासः । भव॑ता । मृ॒डय॑न्तः । आ । वः ।
अ॒र्व्वी॒ची । सु॒मति॑रिति सु॒मति॑ । व॒वृ॒त्यात् ।
अ॒होः । चि॒त् । या । व॒रि॒वो वि॒त्तरे॑ति ।

वरिवोवित्तरा । असत् । आदित्येभ्यः ।

त्वा ॥ ४ ॥

पदार्थः— (यज्ञः) स्त्रीपुरुषाभ्यां सङ्गमनीयः (देवानाम्) विदुषाम् (प्रति) प्रतीतम् (एति) प्रापयति (सुम्) सुखम् । सुम्भिति सुखनामसु पठितम् । निघं० ३ । ६ । (आदित्यासः) आदित्यवद्विद्यादिशुभगुणैः प्रकाशमानाः (भवत) मृडयन्तः) सर्वान् सुखयन्तः (आ) (वः) युष्माकम् (अर्वाची) सुशिञ्जाविद्याभ्यासात्पश्चाद्विज्ञानमंचति प्राप्नोत्यनया सा (सुमतिः) शोभनाचाऽसौ मतिः (वष्ट्यात्) वर्त्तताम् । अत्र बहुलं छन्दसीति शपः श्लुर्व्यत्ययेन परस्मैपदञ्च (अंहोः) सुखप्रापकस्य गृहाश्रमस्याऽनुष्ठानस्य (चित्) अपि (या) वरिवो वित्तरा । वरिवः सत्यं व्यवहारंवेत्यनया सातिशयिता (असत्) भवेत् लेट् प्रयोगीयम् (आदित्येभ्यः) सर्वेभ्यो मासेभ्यः (त्वा) त्वाम् । अयं मंत्रः शत० ४ । ३ । २ । १५ व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः— हे आदित्यासो यूयं देवानां वो युष्माकं यो गृहाश्रमाख्यो यज्ञः सुम् प्रत्येति यांहोऽर्वाची वरिवो वित्तरा सुमतिरावष्ट्यात् यात्वादित्येभ्यः प्राप्नोत्तमविद्याशिञ्जाऽसत्तयाचियुक्ता वा वां सदा मृडयन्तो भवत ॥ ४ ॥

भावार्थः— विवाहं कृत्वा स्त्रीपुरुषाभ्यामाप्तानां विदुषां सङ्गाद्येन २ कर्मणा विद्यासुशिञ्जाबुद्धिवर्द्धनं सौहार्दं परोपकारञ्च वर्द्धेत तत्तदनुष्ठेयमिति ॥ ४ ॥

पदार्थः— हे (आदित्यासः) सूर्य लोको के समान विद्या आदि शुभ गुणों से प्रकाशमान आप जो (देवानाम्) विद्वान् (वः) आप लोगों का यह

(यज्ञः) स्त्रीपुरुषों के वर्तने योग्य गृहाश्रम व्यवहार (सुम्नम्) सुख को (प्रति) (एति) निश्चय करके प्राप्त करता है और (या) जो (अंहोः) गृहाश्रम के सुख को सिद्ध करने वाली (अर्वाची) अच्छी शिक्षा और विद्याभ्यास के पीछे विज्ञान प्राप्त का हेतु (वरिवो विस्तारा) सत्यव्यवहार का निरन्तर विज्ञान देने वाली आप लोगों की (सुमतिः) श्रेष्ठ बुद्धि श्रेष्ठ मार्ग में निरन्तर (आ) बहत्वात्) प्रवृत्त होवे जो (आदित्येभ्यः) आसविद्वानों से उत्तम विद्या और शिक्षा जो (त्वा) तुम्हको (असत्) प्राप्त हो (चित्) उस बुद्धि से ही युक्त हम दो स्त्री पुरुष को (मृडयन्तः) सदासुख देते रहिये ॥ ४ ॥

भावार्थः— विवाह करके स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि जिस २ काम से विद्या अच्छी शिक्षा बुद्धि धन सुहृद्भाव और परोपकार बड़े उस २ कर्म का सेवन अवश्य किया करें ॥ ४ ॥

विवश्वा नित्यस्य कुत्स ऋषिः । गृहपतयो देवताः । आद्यस्य प्राजा-
पत्याऽनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥ अदित्युत्तरस्य निचृदाशी-
जगती छन्दः निषादः स्वरः ॥

पुनरपि गृहस्यधर्ममाह ॥

फिर भी गृहस्य का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

विवस्व न्नादित्यैषते सोमप्रीथ स्तस्मिन्
मत्स्व । अदस्मै नरो वचसे दधातन् यदा-
शीर्हा दम्पती वाममप्रनुतः । पुमान् पत्रो
जायते विन्दते वस्वधा विश्वाहा रय
एधते गृहे ॥ ५ ॥

विवस्वन् । आदित्य । एषः । ते । सोम-
प्रीथ इति सोमप्रीथः । तस्मिन् । मत्स्वः ।

अत् । अस्मै । नरः । वचसे । दधातन् ।
 यत् । आशीर्हेत्याशीः ऽदा । दम्पती इति ।
 दम्पती । वामम् । अश्रुतः । पुमान् ।
 पुत्रः । जायते । विन्दते । अधः । विश्वाहा ।
 अरयः । एधते । गृहे ॥ ५ ॥

पदार्थः— (विवस्त्रन्) विविधे स्थाने वसति तत् संबुद्धौ
 (आदित्य) अविनाशित्वरूप विद्वन् (एषः) गृहाश्रमः (ते)
 तव (सोमपौत्रः) सोमः पौत्रते यस्मिन् सः (तस्मिन्) गृहाश्रमे
 (सत्सन्) आनन्दितो भव (अत्) सत्यम् । अत् इति सत्यनामसु
 पठितम् । निघं० ३ । १० (अज्ञौ) नरः ये नयन्ति तत् सम्बुद्धौ
 (वचसे) गृहाश्रमवाग्व्यवहाराय (दधातन्) धरत सुपां सुलु-
 गिति सुपो लुक् (यत्) यस्मिन् (आशीर्दा) आशीरिच्छां
 ददाति सः (दम्पती) जायापतौ (वामम्) प्रशस्यगृहाश्रमं धम-
 म् । वाम इति प्रशस्यनामसु पठितम् । निघं० ३ । ८ (अश्रुतः)
 व्याघ्रुतः (पुमान्) पुत्रः (पुन्नाम्नो वृद्धावस्थाजन्मदुःखात्त्रायते
 सः । अत्राह सलुः ॥ पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् चायतेपितरं
 तः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुना ॥ अ० ६ श्ल०
 १३८ ॥ (जायते) उत्पद्यते (विन्दते) लभते (वसु) धनम् (अ-
 अधेत्यनन्तरे । अत्र षष्ठीदरादित्वात् यस्य धः । निपातस्य च
 दीर्घः (विश्वाहा) बहूनि च तान्यहानि च । अत्र शेषेच्छन्दसि
 बहुलमिति लुक् । विश्वमिति बहुनामसु पठितम् । निघं० ३ । १
 (अरयः) निष्पापः (एधते) वर्द्धते (गृहे) अयं संतः शत० ४ ।
 ३ । २ । १६-२४ तथा ४ । ३ । ३ । १-५ व्याख्यातः ॥ ५ ॥

• **अन्वयः**— हे विवस्वन्नादित्य गृहिन्नेष ते तव सोमपौघो गृहाश्रमोस्ति तस्मिँस्त्वं विस्वाहा मत्स्व हर्षितो भव हे नरो गृहाश्रमस्या यूयमस्मै वचसे अद्धातन यत् यस्मिन् गृहे दम्पती वाममश्नुत स्तस्मिन् आशौर्दा अरपः पुमान् पुत्रो जायते वसु विन्दते अधैधते च ॥ ५ ॥

भावार्थः— स्त्रीपुंसौ सुप्रेम्णा परस्परपरीक्षापूर्वकं स्वयम्बरोद्वाहं विधाय सत्याचरणेन सन्तानानुत्पाद्य महदैश्वर्यं लब्ध्वा सुखान्नित्यमुन्नोयेताम् ॥ ५ ॥

पदार्थः— हे (विवस्वन्) विविध प्रकार के स्थानों में बसने वाले (आदित्य) अविनाशी स्वरूप विद्वान् गृहस्थ (एषः) यह जो (ते) आप का (सोमपौयः) जिस में सोमलता आदि ओषधियों के रस पीने में आवे ऐसा गृहाश्रम है (तस्मिन्) उस में आप (विस्वाहा) सब दिन (मत्स्व) आनन्दित रहो हे (नरः) गृहाश्रम करने वाले गृहस्थो आप लोग (अस्मै) इस (वचसे) गृहाश्रम के वाग् व्यवहार के लिये (यत्) सत्य हो का (दधतान) धारण करो (यत्) जिस (गृहे) गृहाश्रम में (दम्पती) स्त्रीपुरुष (वामम्) प्रशंसनीय गृहाश्रम के धर्म को (अश्नुतः) प्राप्त होते हैं उस में (आशौर्दा) कामना देने वाला (अरपः) निष्पाप धर्मात्मा (पुमान्) पुरुषार्थी (पुत्रः) वृद्धावस्था के दुःखों से रक्षा करने वाला पुत्र (जायते) उत्पन्न होता है और वह उत्तम (वसु) धन को (विन्दते) प्राप्त होता है (अध) इस के अनन्तर वह (एधते) विद्या कुटुंब और धन के ऐश्वर्य से बढ़ता है ॥ ५ ॥

भावार्थः— स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि अच्छी प्रीति से परस्पर परीक्षा पूर्वक स्वयंवर विवाह और सत्य आचरणों से सन्तानों को उत्पन्न कर बहुत ऐश्वर्य को प्राप्त होके नित्य उन्नति पावें ॥ ५ ॥

वाममद्येत्यस्य भरद्वाजऋषिः गृहपतयो देवताः । निष्कृद्दार्षी
त्रिष्टुप्कृन्दः । धैतवः स्वरः ।

पुनश्च गृहाश्रमिणा कथं प्रयतितव्यं सित्युपदिश्यते ।

फिर भी गृहस्थों को किस प्रकार प्रयत्न करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

वाममद्य सवितर्व्वाममुष्वी दिवे दिवे वा-
ममस्मभ्यं शंसावीः । वामस्य हि क्षयस्य
देवभूरया धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥
वामम् । अद्य । सवितुः । वामम् । ऊँइ-
त्यू । श्वः । दिवे दिव इति दिवेऽदिवे ।
वामम् । अस्मभ्यम् । सावीः । वामस्य ।
हि । क्षयस्य । देव । भूरः । अया । धिया ।
वामभाज इति वामऽभाजः । स्याम ॥ ६ ॥

पदार्थः—(वामम्) प्रशस्यं सुखम् (अद्य) अस्मिन्नहनि
(सवितः) सर्वस्यैश्वर्यस्य प्रसवितरीस्वर (वामम्) (उ) वितर्क (श्वः)
परस्मिन् दिने (दिवेदिवे) प्रतिदिनम् (वामम्) (अस्मभ्यम्)
(सावीः) सव । अत्र लोडर्थे लुङ्ङभावश्च (वामस्य) अत्युत्कृ-
ष्टस्य (हि) खलु (क्षयस्य) गृहस्य (देव) सुखप्रद (भूरः) बहु
पदार्थान्वितस्य (अया) अनया । ऊँइसो वर्णलोपो वेति नलोपः
(धिया) श्रेष्ठबुद्ध्या (वामभाजः) प्रशस्यकर्मसेविनः (स्याम)
सर्वेभ्यः अयस्मन्तः शत० ४ । ३ । ३ । ६ । व्याख्यातः ॥ ६ ॥

आन्वयः—हे देव सवितः पुनर्प्राप्येन बह्वैश्वर्यजनकत्वमस्म-
भ्यसद्य वाममुष्वी वामं वा दिवे दिवे वामं सावी सव । येन वय

मया धिया भूरे वीमस्य क्षयस्य गृहाश्रमस्य मध्ये वामभाजो हि
स्याम । ६ ।

भावार्थः — गृहस्थैर्जनै रीश्वरानु ग्रहेण परमपुरुषार्थेन प्र
शस्तधिया सांगलिकाः सन्तो गृहाश्रमिणो भूत्वैव प्रयतेरन्
यतस्त्रिषु कालेषु प्रवृद्धसुखाः स्युः ॥ ६ ॥

पदार्थः — हे (देव) सुख देने (सवितः) और समस्त ऐश्वर्य के उत्पन्न
करने वाले मुख्यजन आप (अस्मभ्यम्) हम लोगों के लिये (अद्य) आज (वामम्)
अति प्रशंसनीय सुख (उ) और आज ही किन्तु क्या (श्वः) अगले दिन (वामम्)
उक्त सुख तथा (दिवे दिवे) दिन दिन (वामम्) उस सुख को (सावीः) उत्पन्न
कीजिये जिस से हम लोग आप की कृपा से उत्पन्न हुई (अया) इस (धिया)
श्रेष्ठ बुद्धि से (भूरेः) अनेक पदार्थों से युक्त (वामस्य) अत्यन्त सुन्दर (क्षयस्य)
गृहाश्रम के बीच में (वामभाजः) प्रशंसनीय कर्म करने वाले (हि) ही (स्याम)
होंगे ॥ ६ ॥

भावार्थः — गृहस्थ जनों को चाहिए कि ईश्वर के अनुग्रह से प्रशंसनी
य बुद्धि युक्त मङ्गल कारी गृहाश्रमी होकर इस प्रकार का प्रयत्न करें कि जिस
से तीनों अर्थात् भूत भविष्यत् और वर्तमान काल में अत्यन्त सुखी हों ॥ ६ ॥
उपयामगृहीतोऽसौ त्वस्य भरद्वाजऋषिः । सविता गृहपतिर्देवता ।
विराड् ब्राह्मणमुष्टुक्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
॥ पुनश्च गृहस्थधर्ममुपदिश्यते ॥

फिर भी गृहाश्रम का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोसि च नोसं-
नोधा असि च नो मयि धेहि । जिन्वं यज्ञं
जिन्वं यज्ञपतिर्भगाय देवाय त्वा सवि-
त्रे ॥ ७ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
 सावित्रः । असि । चनोधा इति चनः ऽधाः ।
 चनोधाऽइति चनः ऽधाः । असि । चनः ।
 मयि । धेहि । जिन्व । यज्ञम् । जिन्व ।
 यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् । भगाम । देवा-
 य । त्वा । सवित्रे ॥ ७ ॥

पदार्थः — (उपयामगृहीतः) उपयामेन विवाहनियमेन-
 गृहीतः (अग्नि) (सावित्रः) सविता सकलजगदुत्पादकः पर-
 मेश्वरो देवता यस्य सः (असि) (चनोधाः) चनांस्यन्नानि दधा-
 तौति । चन इत्यन्ननामसु पठितम् । निरु० ६ । १६ (चनोधाः)
 अभ्यासेनाधिकार्यो ग्राह्यः सर्वेभ्यो ऽधिकान्नवान् गम्यते । अभ्या-
 से भूयांसमर्थं मन्यते निरु० १० । ४६ (असि) चनः) मयि)
 अन्नग्रहण निमित्तायां विवाहितायां स्त्रियां (धेहि) धर (जिन्व)
 प्राप्नुहि । जानौहि वा जिन्वतीति गतिकर्मसु पठितम् निघं० २ ।
 १४ (यज्ञम्) धर्म्मद्वैः पुरुषैः संगन्तव्यम् (जिन्व) प्रणीहि (य-
 जपतिम्) गृहाश्वस्य पालकं पुरुषपालिकां स्त्रियं वा (भगाय)
 धनादाय सेवनौयायैश्वर्याय । भगइति धननामसु पठितम् निघं०
 २ । १० । (देवाय) दिव्यायकमनौयाय (त्वा) त्वाम् (सवित्रे)
 संतानोत्पादकाय । अयमंत्रः शत० ४ । ३ । ३ । ६ । व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः— हे पुरुष त्वया यथाहं नियमोपनियमैः संगृहीता
स्मि तथा मया त्वमुपयाम गृहीतोसि त्वं चनोधा असि सावित्रश्चा-
सि तथाहमस्मि त्वं मयि चनोधेहि । अहमपि त्वयि दध्याम् । त्वं
यज्ञं जित्व अहमपि जित्वेयम् । सवित्रे देवाय भगाय यज्ञपत्नी-
मां जित्व एतस्मै यज्ञपतिं त्वा महमपि जित्वेयम् । ७ ।

भावार्थः— अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । विवाहितस्त्री-
पुरुषौ प्राप्त्यनुकूलव्यवहारेण परस्परमैश्वर्यं प्राप्नुयाताम् प्रीत्या
सन्तानोत्पत्तिं चाचरेताम् ॥ ७ ॥

पदार्थः— हे पुरुष तुझ से जैसे मैं नियम और उपनियमों से ग्रहण
करौगयी हूँ वैसे मैंने आपको (उपयामगृहीतः) विवाह नियम से ग्रहण किया
(असि) है जैसे आप (चनोधाः) (चनोधाः) अन्न अन्न के धारण करने वाले (असि)
है और (सावित्रः) सविता समस्त संतानादि सुख उत्पन्न करने वाले आप की
अपना इष्टदेव मानने वाले (असि) हैं वैसे मैं भी हूँ जैसे आप (मयि) मेरे
निमित्त (चनः) अन्न को (धेहि) धरिये वैसे मैं भी आप के निमित्त धारण करूँ
जैसे आप (यज्ञम्) षड् पुरुषों के सेवन योग्य धर्म व्यवहार की (जित्व) प्राप्त
हों वैसे मैंभी प्राप्त होऊँ । और जैसे (सवित्रे) संतानों को उत्पत्ति के हेतु
(भगाय) धनादि सेवनीय (देवाय) दिव्य ऐश्वर्य के लिये (यज्ञपतिम्) गृहा-
यम को पालने हारे आप की मैं प्रसन्न रखूँ वैसे आप भी (जित्व), तप्त
कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचक लु० । विवाहित स्त्रीपुरुषों को योग्य है कि
लाभ के अनुकूल व्यवहार से परस्पर ऐश्वर्य पावें और प्रीति के साथ संतानोत्पत्ति
का आचरण करें ॥ ७ ॥

उपयामगृहीतोसीत्यस्य भरद्वाज ऋषिः । विश्वेदेवा गृहप-
तयो देवताः । आद्यस्य प्राजापत्या गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ।
सुशर्मैत्यस्य निचुर्दार्षी वृहत्तौ छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

पुनरपि गृहिकर्तव्यं सुपदिश्यते ।

फिर भी गृहस्थ को सेवने योग्य धर्म का उपदेश अगले मंत्र में किया है

उपयामगृहीतोसि सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो
बृहदुच्चाय नमः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य ए-
ष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ८ ॥
उपयामगृहीत इत्युपयामगृहीतः । असि ।
सुशर्मेतिसुशर्मा । असि । सुप्रतिष्ठानः ।
सुप्रतिस्थान इतिसुप्रतिस्थानः । बृहदु-
च्चायेति बृहत् उच्चाय । नमः । विश्वेभ्यः ।
त्वा । देवेभ्यः । एष । ते । योनिः । विश्वे-
भ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ ८ ॥

पदार्थः— (उपयामगृहीतः) (असि) (सुशर्मा) शोभनानि
गृहाणि यस्य सः । शर्मेति गृहनामसु पठितम् निघं० ३ । ४ ।
(असि) सुप्रतिष्ठानः) सुप्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा यस्य सः (बृहदुच्चाय)
बृहद्वैर्य मुञ्जति सिञ्चति तस्मै । बृहदिति महन्नामसु पठितम्
। निघं० ३ । ३ । (नमः) अन्नम् । नम इत्यन्ननामसु पठितम् ।
निघं० २ । ७ । (विश्वेभ्यः) अखिलेभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः)
कसनौयदिव्यसुखेभ्यः (एषः) (ते) (योनिः) गृहम् (विश्वेभ्यः)
सप्तस्तेभ्यः (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः । अयस्मन्तः शत० ४ ।
३ । ३ । १४-१८ तथा ४ । ३ । ३ । १-११ व्याख्यातः । ८ ॥

अन्वयः—हे पते अहं यस्त्वंमुपयाम गृहीतोऽसि सुप्रतिष्ठानः सुशर्मासि तस्मै बृहदुक्षाय तुभ्यं नमोऽस्तु सुसंस्कृतं हृद्यमन्तमुचितसमये दादसि यथाहं यस्य ते तवैषयोनिः प्रासादोऽस्ति तं त्वा विश्वेभ्यो देवेभ्योः सेवे तथा त्वं विश्वेभ्यो देवेभ्यो मां नियुञ्ज ॥ ८ ॥

भावार्थः—यस्य गृहाश्रमभोगेन सर्वतु सुखसम्पादकं गृहं स्यात् स्वयं च वीर्यवान् तमेव स्त्रीपतित्वेन गृह्णीयात् । तस्मै यथोचितसमये सुखन्दद्यात् स्वयञ्च तस्यै दिव्यसुखमादद्यात् तौ द्वौ विदुषां सेवनमाचरेताम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे पति जैसे मैंने आप को (उपयामगृहीतः) नियम उपनियमों से ग्रहण किया है (असि) हैं और (सुप्रतिष्ठानः) अच्छी प्रतिष्ठा और (सुशर्मा) अच्छे घर वाले (असि) हैं। उन (बृहदुक्षाय) अलान्त वीर्य देने वाले आप को (नमः) अच्छे प्रकार संस्कार किया हुआ अन्न चित्त का प्रसन्न करने वाला उचित समय पर देती हूँ । जिस आप का (एषः) यह (योनिः) सुखदायक महल है (त्वा) उस आप को (विश्वेभ्यः) सब (देवेभ्यः) दिव्य सुखों के लिये, सेवन करती हूँ । और (त्वा) आप को विश्वेभ्यः समस्त (देवेभ्यः) विद्वानों के लिये नियुक्त करती हूँ वैसे आप मुझ को कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—जिस गृहाश्रम भोगने की इच्छा रखने वाले पुरुष का सब ऋतुओं में सुख देने वाला घर हो और आप वीर्यवान् हो उसी को स्त्री जन पति भाव से स्वीकार करें और उस के लिये यथोचित समय पर सुख दें तथा आप उस पति से उचित समय में दिव्य सुख भोगें और वे स्त्री पुरुष दोनों विद्वानों का सत्संग किया करें ॥ ८ ॥

उपयामगृहीतोऽसीत्यस्य भरद्वाजऋषिः । गृहपतयो विश्वेदेवा देवताः । आद्यस्य प्रजापत्यागायत्री । बृहस्पतिसुतस्योति मध्यमस्यार्घुष्णिक् । अहमित्युत्तरस्य खराडापी पंक्तिश्चक्रदांसि । क्रमेण षड्जर्षभपञ्चमाः खराः ॥

पुनर्गार्हस्थ्यधर्मासाह ।

फिर गृहस्थ का धर्म-अगले मंत्र में कहा है ॥

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव-
सोम तऽइन्दोरिन्द्रियावन्तः । पत्नीवतो-
गृह्णा २॥ ऋध्यासम् । अहम्परस्तादृह-
मवस्ताद्यदन्तरिक्षं तदुमे पिताभूत् । अहं-
सूर्यं मुभयतो ददर्शाहन्देवानां परमं गुहा-
यत् ॥ ६ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
बृहस्पतिसुतस्येति बृहस्पतिऽसुतस्य । देव ।
सोम । ते । इन्दोः । इन्द्रियावन्तः । इन्द्रि-
यावन्तऽइतीन्द्रियऽवन्तः । पत्नीवतऽइति प-
त्नीऽवतः । गृह्णान् । ऋध्यासम् । अहम् ।
परस्तात् । अहम् । अवस्तात् । यत् ।
अन्तरिक्षम् । तत् । ऊंऽइत्यू । मे । पिता ।
अभूत् । अहम् । सूर्यम् । उभयतः । ददर्श ।
अहम् । देवानां । परमम् । गुहा ।
यत् ॥ ६ ॥

पदार्थः— (उपयामगृहीतः) (असि) (बृहस्पतिसुतस्य) बृहत्या वेदवाण्याः पतेः पालकस्य पुत्रस्य (देव) कमनीयतम (सोम) ऐश्वर्यसम्पन्न (ते) तव (इन्द्रोः) सोमगुणसम्पन्नस्य (इन्द्रियावतः) बहुधनयुक्तस्य । इन्द्रियमिति धनना० निघ० २ । १० (पत्नीवतः) प्रशस्ता यज्ञसम्बन्धिनी जाया यस्य (ग्रहान्) गृह्यन्ते स्त्रीक्रियन्ते विवाहकाले नियतशिक्षाविषया ये तान् (ऋध्यासम्) वर्द्धिशीय (अहम्) (परस्तात्) उत्तरस्थात् (अहम्) (अवस्तात्) अर्वाचीनात् समयात् (यत्) (अन्तरिक्षम्) अन्तरं क्षयमन्तःकरणे क्षयरहितं विज्ञानम् (तत्) (उ) वितर्कं (मे) मम (पिता) पालको जनकः (अभूत्) भवति वर्तमाने लट् उक्तपूर्वापरभावतः (अहम्) (सूर्यम्) चराचरात्मानमौश्वरम् (उभयतः) (ददर्श) दृष्टवान् दृष्टवती चास्मि (अहम्) (देवानाम्) विदुषाम् (परमम्) अत्युत्तमम् (गुहा) गुह्यन्ते संव्रियन्ते सकला विद्या यया बुध्या तस्याम् । अत्र सुपां सुलुगिति डेलुक् (यत्) ॥ अयं मंत्रः शत० ४ । ३ । ४ । १२-१४ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे सोम देव यस्त्वम्यया कुमार्योपयामगृहीतोऽसि तस्येन्द्रोऽरिन्द्रियावतः पत्नीवतो बृहस्पतिसुतस्य ते तव गृहान् प्राप्याहम्यरस्तादवस्तादध्यासंयद्देवानां गुहास्थितमन्तरिक्षं विज्ञानमन्वेमि तत्त्वमपि प्राप्नुहि यो मे मम पिता पालकोऽध्यापको वा विद्वानभूत्तत्सकाशात्पूर्णा विद्यां प्राप्यहं यम्यरमं सूर्यं सुभयतो ददर्श तं त्वमपि पश्य ॥ ६ ॥

भावार्थः— स्त्रीपुरुषौ परस्परं विवाहात्पूर्वं सस्यक् परौजां कृत्वा तुल्यगुणकर्मास्वभावरूपबलारोग्यपुरुषार्थविद्यायुक्तौ स्वयम्बरविधाने न विवाहं विधायेत्यस्मयतेतां यतो धर्मार्थकामसौक्षा-

णांष्टुहिं प्राप्नुयाताम् यस्य मातापितरौ विद्वांसौ न स्यातांतयो-
पत्यान्यथ्युत्तमानि भवितुं न शक्नुवन्ति । अतः पूर्णविद्यासुशि-
क्षौभूत्वैव गृहाश्रम आरभेताम् ॥ ६ ॥

पदार्थः— हे (सोम) ऐश्वर्य्य सम्पन्न (देव) अति मनोहर पते जिस
आप को मैं कुमारी ने (उपयामगृहीतः) विवाह नियमी से स्वीकार किया
(आस) है उन (इन्द्राः) सोम गुण सम्पन्न (इन्द्रियावतः) बहुत धन वाले और
(पत्नीवतः) यज्ञ सम्बन्ध में प्रशंसनीय स्त्री ग्रहण करने वाले (बृहस्पति सुतस्य)
और बड़ी वेद वाणी के पालने वाले के पुत्र (ते) आप के गृह और संबन्धियों
को प्राप्त होके मैं (परस्तात्) आगे और (अवस्तात्) पीछे के समय में (ऋध्या-
सम्) सुखों से बढ़ती जाऊँगी । (यत्) जिस (देवानाम्) विद्वानों की (गृहा)
बुद्धि में स्थित (अंतरिक्षम्) सत्य विज्ञ को मैं (एमि) प्राप्त होती हूँ उसी को
तू भी प्राप्त हो और जो (मे) मेरा (पिता) पालन करने हारा (अभूत्) ही
(अहम्) मैं (उभयतः) उसके अगले पिछले उन शिक्षा विषयों से जिस (सूर्यम्)
चर अचर के आत्मा रूप परमेश्वर को (ददर्श) देखूँ उसी को तू भी देख ॥ ६ ॥

भावार्थः—स्त्री और पुरुष विवाह से पहिले परस्पर एक दूसरे की परीक्षा
करके अपने समान गुण कर्म स्वभाव रूप बल आरोग्य पुरुषार्थ और विद्या युक्त
होकर स्वयम्बर विधि से विवाह करके ऐसा यत्न करें कि जिस से धर्म अर्थ
काम और मोक्ष की सिद्धि को प्राप्त हों जिसके माता और पिता विद्वान् न हों
उनके संतान भी उत्तम नहीं हो सकते इस से अच्छी शिक्षा और पूर्ण विद्या को
ग्रहण करके ही गृहाश्रम के आचरण करें इस के पूर्व नहीं ॥ ६ ॥

अग्ना २ ॥ ५ इ पत्नीवन्नित्यस्य भरद्वाजऋषिः । गृहपतयो
देवताः । विराड्ब्राह्मी बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पत्नी स्व पुरुषस्य कथं प्रशंसां प्रार्थनाञ्च कुर्यादित्युपदिश्यते ॥

स्त्री अपने पुरुष की किस प्रकार से प्रशंसा और प्रार्थना करे इस
विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अग्ना ३ ॥ इ पत्नीवन् त्सजूर्देवेन त्वष्टा-

सोमं पिव स्वाहा । प्रजापतिर्वृषासिरेतो
धारेतोमयि धेहि प्रजापतेस्तेवृष्णोरेतोधसो
रेतोधामंशीय ॥ १० ॥

अग्नाऽइ । पत्नीवन्नितिपत्नीऽवन् ।
सजूरिति सऽजुः । देवेन । त्वष्टा । सोमम् ।
पिव । स्वाहा । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः ।
वृषा । असि । रेतोधाऽइति रेतःऽधः ।
रेतः । मयि । धेहि । प्रजापतेरिति प्रजाऽप-
तेः । ते । वृष्णः । रेतोधसऽइति रेतःऽधसः ।
रेतोधामिति रेतःऽधाम् । अशीय ॥ १० ॥

पदार्थः— (अग्ना इ ॥ ५ इ) सर्वसुख प्रापक (पत्नीवन्)
प्रशस्ता यज्ञसम्बन्धिनी पत्नी यस्य तत्सम्बुद्धौ (सजुः) यः समानं
जुषते सः (देवेन) दिव्यसुखप्रदेन (त्वष्टा) सर्वदुःखविच्छेदके-
नगुणेन (सोमम्) सोमवत्यादिनिष्पन्नमाह्लादकमासवविशं-
षम् (पिव) (स्वाहा) सत्यवाग्विशिष्टया क्रियया (प्रजापतिः)
सन्तानादिपालकः (वृषा) वौर्यसेचकः (असि) (रेतोधाः)
रेतोवौर्यदधातीति (रेतः) वौर्यम् (मयि) विवाहितायां स्त्रि-
याम् (धेहि) धर (प्रजापतेः) संतनादिरक्षकस्य (ते) तव
(वृष्णः) वौर्यवतः (रेतोधसः) पराक्रमधारकस्य (रेतोधाम्)

वीर्यधारकसिति पराक्रमवन्तस्युतम् (अशीय) प्राप्नुयाम् । अय-
न्तः शत० ४ । ३ । ४ । १५-१८ व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः— हे अग्ने स्वामिन् मया सजूस्त्वं देवेन त्वष्टा स्वाहा
सोमस्यिव, हे पत्नीवन् त्वं वृषारेतोधाः प्रजाप्रतिरसि मयिरेतो-
धेहि हे स्वामिन् नहम्बृष्णोरेतोधसः प्रजापते स्ते तवसकाशाद्रे
तोधाम् पुत्रमशीय ॥ १ ॥

भावार्थः— इह जगति मनुष्यजन्म प्राप्य स्त्रीपुरुषौ ब्रह्मच-
र्योत्तमविद्यासङ्गुणपराक्रमिणौ भूत्वा विवाहं कुर्यातां विवाह
मर्यादयैव सन्तानोत्पत्तिरतिक्रीडाजन्यसुखसम्भोगं प्राप्य नित्य-
सुदेताम् । विनाविवाहेन पुरुषः स्त्रियं वा स्त्रीपुरुषं मनसापि
नेच्छेद्यतः स्त्रीपुरुषसंबन्धेनैव मनुष्यवृद्धिर्भवति तस्माद् गृहाश्रमं
कुर्याताम् ॥ १० ॥

पदार्थः— हे (अग्ने) समस्त सुख पहुंचाने वाले स्वामिन् (सजूः) समान
प्रीति करने वाले आप मेरे (देवेन) दिव्य सुख देने वाले (त्वष्टा) समस्त दुःख
विनाश करने वाले गुण के साथ (स्वाहा) सत्य वाणी युक्त क्रिया से (सोमम्)
सोम बह्नी आदि ओषधियों के विशेष आसव को (पिव) पिओ हे (पत्नीवन्)
प्रशंसनीय यज्ञ सस्वन्विनी स्त्री को ग्रहण करने (वृषा) वीर्य सौचने (रेतोधाः)
वीर्य धारण करने (प्रजापतिः) और सन्तानादि के पालने वाले जो आप
(असि) हैं वह (मयि) सुभ विवाहित स्त्री में (रेतः) वीर्य को (धेहि) धारण
कीजिये । हे स्वामिन् मैं (वृष्णः) वीर्य सौचने (रेतोधसः) पराक्रम धारण करने
(प्रजापतेः) सन्तान आदि की रक्षा करने वाले (ते) आप के संग से (रेतोधाम्)
वीर्यवान् अति पराक्रम युक्त पुत्र को (अशीय) प्राप्त होजं ॥ १० ॥

भावार्थः— इस संसार में मनुष्य जन्म को पाकर स्त्री और पुरुष ब्रह्मचर्य
उत्तम विद्या अच्छागुण और पराक्रम युक्त होकर विवाह करें विवाह की मर्या-
दा ही से सन्तानों की उत्पत्ति और रति क्रीडा से उत्पन्न हुए सुख को प्राप्त हो-
कर नित्य आनन्द में रहें विना विवाह के स्त्री पुरुष वां पुरुष स्त्री के समागम

की इच्छा मन से भी न करें जिससे मनुष्य व्यक्ति की बढ़ती होती इससे गृहा-
श्रम का आरम्भ स्त्री पुरुष करें ॥ १० ॥

उपयामगृहीतोसौत्यस्य भरद्वाजऋषिः । गृहपतयो देवताः ।
निचृदार्थ्यनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्गार्हस्थ्यधर्ममाह ॥

फिर गृहस्थों का धर्म अगले मंत्र में कहा है

उपयामगृहीतोऽसिहरिरसिहारियोज-
नोहरिभ्यान्त्वा । हय्योर्ध्वानास्थसहसोमा-
ऽइन्द्राय ॥ ११ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामगृहीतः । असि ।
हरिः । असि । हारियोजनऽइतिहारियो-
जनः । हरिभ्यामितिहरिऽभ्याम् । त्वा ।
हय्योः । धानाः । स्थ । सहसोमाऽइतिस-
हसोमाः । इन्द्राय ॥ ११ ॥

पदार्थाः—(उपयामगृहीतः) उपयामाय गृहाश्रमाय गृहीतः
(असि) (हरिः) हरते वहते यथायोग्यं गृहाश्रम व्यवहारान्
(असि) (हारियोजनः) हरीन् योजयति यः सारथिः सह रि-
योजनः हरियोजन एव हारियोजनस्तद्वत् (हरिभ्याम्) सुशि-
क्षिताभ्यां तुरंगमभ्याम् (त्वा) त्वाम् (हय्योः) अश्वयोः (धानाः)
धारकाः । अत्र दधातेरौणादिको नः प्रत्ययः (स्थ) भवत (सह-

सोमाः) सोमेनश्चेठगुणसमूहेन सह वर्तमाना इव (इन्द्राय) परमैश्वर्य्यप्राप्तये । अयं मंत्रः शत० ४।३।५। १-१० व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे पते त्वसुपयामगृहीतोसि हारिजन इव हरिरसि अतो हरिभ्यां युक्ते स्यंदने विराजमानं त्वा त्वामहं सेवे यूयं गृहाश्रमिणः सन्त इन्द्राय सहसोमाः सन्तो हय्योर्धानास्य ॥ ११ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचर्य्यसंस्तुता विवाहमिच्छन्वा युवतयः कन्या युवानश्चान्योन्यस्य धनोन्नतिस्पर्शे विवाहं कुर्यातां नो चेद्वनाभावे दुःखोन्नतिर्भवेत् । एव सुपयस्य परस्परमाह्लादयन्तः संतः प्रतिदिनमैश्वर्य्यसुन्नयेयुः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे पते आप (उपयामगृहीतः) गृहाश्रमके लिये ग्रहण किये हुए (असि) हैं (हारियोजनः) घोड़ों को जोड़ने वाले सारथि के समान (हरिः) यथा योग्य गृहाश्रम के व्यवहार को चलाने वाले (असि) हैं इस कारण (हरिभ्याम्) अच्छी शिक्षा को पाए हुए घोड़ों से युक्त रथ में विराजमान (त्वा) आप को मैं सेवा करूँ । तुम लोग गृहाश्रम करने वाले (इन्द्राय) परमैश्वर्य्य की प्राप्ति के लिये (सहसोमाः) उत्तम गुण युक्त होकर (हय्योः) वेगादि गुण वाले घोड़ों को (धानाः) स्थानादि कों में स्थापन करने वाले (स्य) भवत । होओ ॥ ११ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचर्य्य से शुद्धशरीर सगुण सद्ब्रिद्या युक्त होकर विवाह की इच्छा करने वाले कन्या और पुरुष युवावस्था को पहुँच और परस्पर एक दूसरे के धन की उन्नति को अच्छे प्रकार देखकर विवाह करें नहीं तो धन के अभाव में दुःख की उन्नति होती है इस लिये उक्त गुणों से विवाह कर आनन्दित हुए प्रति दिन ऐश्वर्य्य की उन्नति करें ॥ ११ ॥

यस्त इत्यस्य भारद्वाजकृषिः । गृहपतयोदेवताः । आर्षीपंक्तिः । ऋद्धः पञ्चमः स्वरः ॥

अथ गृहस्थानाम्मित्रतामाह ॥

अथ गृहस्थों की मित्रता अगले मंत्र में कही है ॥

यस्तेऽअश्वसनिर्भक्षीयोगी सनिस्तस्यतऽइ-
ष्टयंजुषस्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्योपहूतस्यो-
पहूतोभक्षयामि ॥ १२ ॥

यः । ते । अश्वसनिरित्यश्वऽसनिः । भक्षः ।
यः गोसनिरितिगोऽसनिः । तस्य । ते । इ-
ष्टयंजुषऽइतिइष्टयंजुषः । स्तुतस्तोमस्ये-
तिस्तुतऽस्तोमस्य । शस्तोक्थस्येतिशस्तऽ-
उक्थस्य । उपहूतस्येत्युपऽहूतस्य । उपहू-
तऽइत्युपहूतः । भक्षयामि ॥ १२ ॥

पदार्थः— (यः) (ते) तव (अश्वसनिः) अश्वानामग्न्या-
दि पदार्थानां वासनिर्दीता (भक्षः) सेवनीयः (यः) (गोसनिः)
गोः संस्कृत वाचोभूमेर्विद्या प्रकाशादेः सनिर्दीता (तस्य) (ते)
तव (इष्टयजुषः) इष्टानियजुषियस्य (स्तुतस्तोमस्य) स्तुतः स्तोमः
सामवेदगानविशेषोयेनसः (शस्तोक्थस्य) शस्त्रानि प्रशसिता-
नि उक्थानि ऋक्सूक्तानि येन तस्य (उपहूतस्य) सत्कारेणाह-
योपस्थितस्य (उपहूतः) सम्मानित उपस्थितः (भक्षयामि) ले-
ट् प्रयोगायम् । अयं मंत्रः शत० ४।३।५।११-१३ व्याख्यातः ॥१२॥

अन्वयः— हे प्रियवौरपते यस्त्वं मयोपहूतोऽश्वसनिर्गोस-
निरसि तस्य शस्तोक्थस्येष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्योपहूतस्य तवयोभ-

क्षोस्तितमुपहृतासत्यहं भक्षयामि हे प्रिये सखि या त्वमश्वसनि-
गोसनिरसि तस्याः शस्तोक्थया इष्टयजुषः स्तुतस्तोमाया उपहृ-
तायास्ते तव योभक्षोस्तितमुपहृताहम्भक्षयामि ॥ १२ ॥

भावार्थः—सदुत्साहवर्द्धकेषु कार्येषु गृहाश्रममाचरन्त्यः स्त्रियः
स्वसखिस्त्रीजनान् गृहाश्रमिणः पुरुषावास्वेष्टमित्त्र वन्धुजनादी-
नाह्वय यथायोग्यं सत्कारेण भोजनादिना प्रसादयेयुरन्योन्यमुप-
देशं शास्त्रार्थं विद्यावाग्विलासं च कुर्युः ॥ १२ ॥

पदार्थः — हे प्रियवीरपुरुष मित्र जो आप (उपहृतः) मुझ से सत्कार
प्राप्त होकर (अश्वसनिः) अग्नि आदि पदार्थ वा घोड़ों और (गोसनिः) संस्कृत
वाणी भूमि और विद्या प्रकाश आदि अच्छे पदार्थों के देने वाले (असि) हैं उन
(शस्तोक्थयः) प्रशंसित ऋग्वेद के मूक्त युक्त (इष्टयजुषः) इष्ट सुख कारक यजु-
वेद के भाग युक्त वा (स्तुतस्तोमस्य) सामवेद के गान के प्रशंसा करने वाले (ते)
आप का (यः) जो (भक्षः) चाहना से भोजन करने योग्य पदार्थ है उस को
आप से सत्कृत हुई मैं (भक्षयामि) भोजन करूँ। तथा हे प्रिये सखि जो तू
अग्नि आदि पदार्थ वा घोड़ों के देने और संस्कृत वाणी भूमि विद्या प्रकाश आदि
अच्छे २ पदार्थ देने वाली है उस प्रशंसनीय ऋक्सूक्त यजुर्वेद भाग से स्तुति किये
हुए सामगान करने वाली तेरा जो यह भोजन करने योग्य पदार्थ है उस को
अच्छे मान से बुलाया हुआ मैं भोजन करता हूँ ॥ १२ ॥

भावार्थः— अच्छे उत्साह बढ़ाने वाले कामों में गृहाश्रम का आचरण
करने वाली स्त्री अपनी सहेलियों व वन्धुजनों से गृहाश्रमि पुरुष अपने इष्टमित्र और
वन्धुजन आदि को बुलाकर भोजन करके पदार्थों से यथा योग्य सत्कार करके
प्रसन्न करें और परस्पर भी सदा प्रसन्न रहें और उपदेश शास्त्रार्थ विद्या वाग्वि-
लास को करें ॥ १२ ॥

देवकृतस्येत्यस्य भारद्वाजऋषिः । गृहपतयोविश्वेदेवादेवताः ।
मनुष्यकृतस्येत्यस्य साम्न्युष्णिक् । पितृकृतस्येत्यस्यात्मकृतस्येत्यस्य
च निचृत्साम्न्युष्णिक् । एनसइत्यस्य प्राजापत्योष्णिक् । यच्चाह-
मित्यस्य निचृद्दार्प्युष्णिक् च छन्दांसि । ऋषभः स्वरः ॥

पूर्वोक्तविषयप्रकारान्तरेणाह ।

अगले मंत्र में पूर्वोक्त विषय प्रकारान्तर से कहा है ॥

देवकृतस्यैनसो वयज्जनमसि मनुष्यकृतस्ये
नसोवयज्जनमसि पितृकृतस्यैनसोवयज्जन-
मस्यात्मकृतस्यैनसोवयज्जनमस्यैनसऽएनसो-
वयज्जनमसि । यच्चाहमेनो विद्वाँश्चकार य-
च्चाविद्वाँस्तस्य सर्वस्यैनसोवयज्जनमसि ॥ १३ ॥

देवकृतस्येति देवऽकृतस्य । एनसः । अवय-
ज्जनमित्यवऽयज्जनम् । असि । मनुष्यकृतस्ये-
ति मनुष्यऽकृतस्य । एनसः । अवयज्जनमि-
त्यवऽयज्जनम् । असि । पितृकृतस्येति पि-
तृऽकृतस्य । एनसः । अवयज्जनमित्यवऽयज-
नम् । असि । आत्मकृतस्येत्यात्मऽकृतस्य ।
एनसः । अवयज्जनमित्यवऽयज्जनम् । असि ।
एनसऽएनस इत्यनसः । एनसः । अवयज-
नमित्यवऽयज्जनम् । असि । यत् । च ।

अहम् । एनः । विद्वान् । चकार । यत् ।
 च । अविद्वान् । तस्य । सर्वस्य । एनसः ।
 अवयजनमित्यवयजनम् । असि ॥ १३ ॥

पदार्थः— (देवकृतस्य) दानशीलकृतस्य (एनसः) पापस्य
 (अवयजनम्) पृथक्करणम् (असि) (मनुष्यकृतस्य) साधार-
 णजनेनाचरितस्य (एनसः) अपराधस्य (अवयजनम्) दूरीक-
 रणम् (असि) (पितृकृतस्य) जनककृतस्य (एनसः) विरोधाच-
 रणस्य (अवयजनम्) परिहरणम् (असि) (आत्मकृतस्य) स्वयमा-
 चरितस्य (एनसः) पापस्य (अवयजनम्) (असि) (एनसः)
 (एनसः) अधर्माधर्मास्य (अवयजनम्) परिहरणम् असि (यत्)
 अतीतेकाले (च) वर्तमाने (अहम्) (एनः) अधर्माचरणम्
 (विद्वान्) जानन् सन् (चकार) कृतवान् करोमि करिष्यामि वा
 अत्र छंदसि लुङ्लिट् इति कालसामान्ये लिट् । (यत्)
 (च) अविद्यासमुच्चये (अविद्वान्) अजानन् सन् (तस्य) (सर्वस्य)
 (एनसः) दुष्टाचरणस्य (अवयजनम्) दूरीकरणम् (असि)
 अयं मंत्रः श० । ४ । ३ । ६ । १ । व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः— हे सर्वोपकारिन् सखे त्वं देवकृतस्यैनसो वयजन-
 मसि, मनुष्यकृतस्यैनसोवयजनमसि, पितृकृतस्यैनसो वयजनमसि,
 आत्मकृतस्यैनसोवयजनमसि । एनस एनसो ऽवयजनमसि विद्वान्हं
 यच्चैनः पापं चकार कृतवान्, करोमि, करिष्यामि, अविद्वान्हं
 यच्चैनः कृतवान् करोमि करिष्यामि वा तस्य सर्वस्यैनसोवयजनं
 चासि ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । यथा विद्वान् गृहाश्रमी पुरुषो दानादिप्रसक्तपुरुषाणामपराधदूरीकरणे प्रयतेत । जानन्न जानन् बात्मकतमपराधं स्वयं त्यजेदन्यकृतमन्यस्मान्निवारयेत् । तथा-नुष्टाय सर्वं यथोक्तं सुखं प्राप्नुयुरिति ॥ १३ ॥

पदार्थः— हे सब के उपकार करने वाले मित्र आप (देवकृतस्य) दान देने वाले के (एनसः) अपराध के (अवयजनम्) विनाश करने वाले (असि) हो (मनुष्यकृतस्य) साधारण मनुष्यों के किये हुए (एनसः) अपराध के (अवयजनम्) विनाश करने वाले (असि) हो (पितृकृतस्य) पिता के किये हुए (एनसः) विरोध आचरण के (अवयजनम्) अच्छे प्रकार हरने वाले (असि) हो (आत्मकृतस्य) अपने कर्त्तव्य (एनसः) पाप के (अवयजनम्) दूर करने वाले (असि) हो (एनसः) (एनसः) अधर्म्म अधर्म्म के (अवयजनम्) नाश करने वाले (असि) हो (विद्वान्) जानता हुआ मैं (यत्) जो (च) कुछ भी (एनः) अधर्म्माचरण (चकार) किया करता हूं वा करूं । (अविद्वान्) अन जान मैं (यत्) जो (च) कुछ भी पाप किया, करता हूं वा करूं । (तस्य) उस (सर्वस्य) सब (एनसः) दुष्ट आचरण के (अवयजनम्) दूर करने वाले आप (असि) हैं ॥ १३ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमाअलंकार है जैसे विद्वान् गृहस्थ पुरुष दान आदि अच्छे काम के करने वाले जनों के अपराध दूर करने में अच्छा प्रयत्न करें । जाने वा विना जाने अपने कर्त्तव्य अर्थात् जिस को किया चाहता हो उस अपराध को आप छोड़ें तथा औरों के किये हुए अपराध को औरों से छुड़ावें वैसे कर्म करके सब लोग यथोक्त समस्त सुखों को प्राप्त हों ॥ १३ ॥

संवर्चसेत्यस्य भरद्वाजऋषिः । गृहपतयो देवताः । विराडा-
र्षोत्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः खरः ॥

पुनस्तदेवाह ।

फिर भी मित्र कृत्य का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

संवर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि । मन-
सा स११ शिवेन त्वष्टा सुदक्षी विदधातु रा-

योनुमाष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ १४ ॥

सम् । वर्चसा । पयसा । सम् । तनूभिः ।

अगन्महि । मनसा । सम् । शिवेन । त्व-

ष्टा । सुदत्तइति सुदत्तः । वि । दधातु ।

रायः । अनु । माष्टु । तन्वुः । यत् विलि-

ष्टमिति विलिष्टम् ॥ १४ ॥

पदार्थः— (सम्) क्रियायोगे (वर्चसा) अध्ययनाध्यापन
प्रकाशिन (पयसा) जलेनान्नेन वा । पय इत्युदकनामसु पठितम्
निघं० १ । १२ । अन्ननामसु च निघं० २ । ६ । (सम्) (तनूभिः)
शरीरैः (अगन्महि) प्राप्नुयाम । अत्र गन्धृधातोर्लिङ्गर्थे लुङ् ।
सन्त्वेवसत्त्वेत्यादिनाच्चेर्लुक् । स्वोश्च । अ० ८ । २ । ६५ । इति मस्यनः
(मनसा) विज्ञानवतान्तःकरणेन (सम्) (शिवेन) कल्याणकारकेण
(त्वष्टा) सर्वव्यवहाराणान्तनुकर्ता (सुदत्तः) सुदानः (वि) (दधातु)
करोतु (रायः) धनानि (अनु) (माष्टु) पुनः पुनः शुन्वतु (तन्वः)
शरीरस्य (यत्) (विलिष्टम्) विशेषेण न्यूनमङ्गम् । अयं मंत्रः शत०
४ । ३ । ५ । १४-१५ व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः— हे अध्यापक त्वष्टा सुदत्तो विद्वान् भवान् संशिवेन
मनसा संवर्चसा पयसा यत्तन्वो विलिष्टमनुमाष्टु रायो विदधातु
तत्तानि च वयन्तनूभिः समगन्महि ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्याणां योग्य-
तास्ति पुरुषार्थेन विद्यां सम्पाद्य विधिवदन्नोदकं संसेव्य शरीरा-

ययारोग्यौकृत्य मनो धर्मे निवेश्य सदा सुखोन्नतिं कृत्वा या
काचिन्न्यूनतास्ति तां सम्पूरयन्तु यथा कश्चित् सुहृत् सख्युः
सुखाय वर्त्तेत तथा तत्सुखाय स्वयमपि वर्त्तेत ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे सब विद्याओं के पढ़ने (त्वष्टा) सब व्यवहारों के विस्तार
कारक (सुदत्रः) अत्युत्तम दान के देने वाले विद्वान् आप (संश्रिवेन) ठीक २
कल्याणकारक (मनसा) विज्ञान युक्त अन्तःकरण (संवर्त्तसा) अच्छे अध्ययन अध्यापन
के प्रकाश (पयसा) जल और अन्न से (यत्) जिस (तन्वः) शरीर की (विलिष्टम्)
विशेष न्यूनता को (अनुमार्ष्टुं) अनुकूल शुद्धि से पूर्ण और (रायः) उत्तम धनों को
(विदधातु) विधान करो उस देह और उन शरीरों को हम लोग (तनूभिः)
ब्रह्मचर्य व्रतादि सुनियमों से बल युक्त शरीरों से (समगन्महि) सम्यक् प्राप्त हों ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचलुप्तोपमा अलंकार है। मनुष्यों को चाहिये
कि पुरुषार्थ से विद्या का सम्पादन, विधिपूर्वक, अन्न और जल का सेवन, शरीरों
को नौरोग और मन को धर्म में निवेश करके सदा सुख की उन्नति करें और
जो कुछ न्यूनता हो उस को परिपूर्ण करें, तथा जैसे कोई मित्र तुम्हारे सुख के
लिये वर्त्ताव वर्त्ते वैसे उस के सुख के लिये आप भी वर्त्ते ॥ १४ ॥

समिन्द्रमित्यस्यात्रिर्ऋषिः । गृहपतिर्देवता । भूरिगार्गीति-
ष्टुपुच्छन्दः धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मित्रकृत्यमाह ।

फिर मित्र का कृत्य अगले मंत्र में कहा है ॥

समिन्द्रणो मनसा नेषि गोभिः सश्वसूरि-
भिर्मघवन्तसश्वस्वस्त्या । सम्ब्रह्मणादेव
कृतं यदस्ति सन्देवानां सुमतायज्ञिया
नां स्वाहा ॥ १५ ॥

सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः ।
 सम् । सूरिभिरिति सूरिभिः । मघवन्नि-
 तिमघवन् । सम् । स्वस्थ्या । सम् ।
 ब्रह्मणा । देवकृतमिति देवकृतम् । यत् ।
 अस्ति । सम् । देवानाम् । सुमताविति सु-
 मतौ । यज्ञियानाम् । स्वाहा ॥ १५ ॥

पदार्थाः— (सम्) (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त गृहपते (नः)
 अस्मान् (मनसा) विज्ञानसहितेनान्तःकरणेन (नेषि) प्राप्नोषि
 अत्र बहुलं छन्दसीति शवभावः (गोभिः) धेनुभिः सुष्टुवाग्युक्तै
 व्यवहारैर्वासम् (सूरिभिः) मेधाविभिर्विद्वद्भिर्वि (मघवन्)
 परमपूजितधनयुक्त (सम्) (स्वस्थ्या) सुखेन (सम्) (ब्रह्मणा)
 बृहता वेदज्ञानेन धनेन वा ब्रह्मेति धननामसु पठितम् । निघं०
 २ । १० । (देवकृतम्) इन्द्रियकृतं कर्म (यत्) (अस्ति) (देवानाम्)
 आप्तानां विपश्चिताम् (सुमतौ) शोभनायां बुद्धाविव (यज्ञिया-
 नाम्) यज्ञस्य पतिं विधातुमर्हाणाम् (स्वाहा) सत्यया वाचा अ-
 यमंत्रः शत० ४ । ३ । ६ । ७ । व्याख्यतः ॥ १५ ॥

अन्वयः— हे मघवन्निन्द्र विद्यादिपरमैश्वर्ययुक्त समध्याप-
 कोपदेशक यतस्त्वं संमनसा सन्मार्गं गोभिः संस्वस्थ्या पुरुषार्थं सूरि-
 भिः सह ब्रह्मणा विद्यां यज्ञियानां देवानां स्वाहा सुमतौ देवकृतं
 यज्ञकृतम् नोऽस्मान् सन्नेषि तस्माद्भवानस्माभिः सत्कर्तव्यो-
 ऽसि ॥ १५ ॥

भावार्थः— गृहस्थैर्विद्वांसोऽतः पूजनं यथा यतस्ते बालकान् स्वशिक्षया सुगुणयुक्तान् राजप्रजाजनान् चैश्वर्यसहितान् सम्पादयन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः— हे (मघवन्) पूज्य धनयुक्त (इन्द्र) सत्यविद्यादि ऐश्वर्य सहित (सम्) सम्यक् पढ़ाने और उपदेश करने हारे आप जिस से (सम्) (मनसा) उत्तम अंतःकरण से (सम्) अच्छे मार्ग (गोभिः) गौश्रीं वा (सम्) (स्वस्त्या) अच्छे २ वचन युक्त सुख रूप व्यवहारों से (सूरिभिः) विद्वानों के साथ (ब्रह्मणा) वेद के विज्ञान वा धन से विद्या और (यत्) जो (यज्ञियानाम्) यज्ञ के पालन करने वाले को करने योग्य (देवानाम्) विद्वानों की (स्वाहा) सत्य वाणी युक्त (सुमती) श्रेष्ठ बुद्धि में (देवकृतम्) विद्वानों के किये कर्म हैं उन को (स्वाहा) सत्य वाणी से (नः) हम लोगों को (सन्नेषि) सम्यक् प्रकार से प्राप्त करते हो इसी से आप हमारे पूज्य हो ॥ १५ ॥

भावार्थः— गृहस्थ जनों को विद्वान् लोग इस लिये सत्कार करने योग्य हैं कि वे बालकों को अपनी शिक्षा से गुणवान् और राजा तथा प्रजा के जनों को ऐश्वर्य युक्त करते हैं ॥ १५ ॥

संवर्चसा इत्यस्याविर्द्धिः गृहपतिर्देवता । विडार्षीतिष्टु-
पकृन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ।

फिर भी उक्त विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

संवर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसा-
संशिवेन त्वष्टा सुदक्षो विदधातुरायो-
नुमाष्टुतन्वोयद्विलिष्टम् ॥ १६ ॥

सम् । वर्चसा । पयसा । सम् । तनूभिः ।
अगन्महि । मनसा । सम् । शिवेन । त्वष्टा ।

सुदत्र इति सुदत्रः । वि । दधातु । रायः ।
अनु । माष्टु । तन्वः । यत् । विलिष्टमिति
विलिष्टम् ॥ १६ ॥

पदार्थः— (सम्) एकौभावे (वर्चसा) तेजसा (पयसा)
रात्र्या । पयइति रात्रिनामसु पठितम् निघं० १ । ७ (सम्)
(तनूभिः) बलविसृतशरीरैर्विद्वद्भिः (अगन्महि) प्राप्नुयाम
(मनसा) मननेन (सम्) (शिवेन) सुखप्रदेन (त्वष्टा) अवि-
द्याविच्छेदकः (सुदत्रः) सुष्टुज्ञानकर्ता (विदधातु) (रायः) वि-
द्यादिधनानि (अनु) (माष्टु) (तन्वः) शरीरस्य यत् (वि-
लिष्टम्) रोगादिमललेशम् । अयं मंत्रः शत० ४ । ३ । ६ । ८
व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः— हे आप्ता विद्वांसो युष्माकं सुमतौ प्रवृत्तावयं
यो युष्माकन्मध्ये श्रेष्ठः सुदत्रस्त्वष्टा विद्वानस्मभ्यं संवर्चसा पयसा
संशिवेनमनसा यान् रायो विदधातु यत्तन्वोविलिष्टमनुमाष्टु तै-
स्तां स्तच्चागन्महि ॥ १६ ॥

भावार्थः— मनुष्यैरहर्निशमाप्तसंगेन धर्मार्थकाममोक्षाः
सम्यक् साधनीयाः ॥ १६ ॥

पदार्थः— हे आप्त अत्युत्तम विद्वानां आप लोगीं की सुमति में प्रवृत्त
हुए हम लोग जो आप लोगीं के मध्य (सुदत्रः) विद्या के दान से विज्ञान को
देने और (त्वष्टा) अविद्यादिदोषों का नष्ट करने वाला विद्वान् हम को (संव-
र्चसा) उत्तम दिन और (पयसा) रात्रि से (संशिवेन) अतिकल्याण कारक
(मनसा) विज्ञान से (यत् जिस (तन्वः) शरीर के हानि कारक कर्म की
(अनुमाष्टु) दूर करे और (रायः) पुष्टिकारक द्रव्यों को (विदधातु) प्राप्त करावे
उस और उन पदार्थों को (समगन्महि) प्राप्त हों ॥ १६ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को चाहिए कि दिन रात उत्तम सज्जनों के संग वे धर्मार्थकाम और मोक्ष की सिद्धि करते रहें ॥ १६ ॥

धाता रातिरित्यस्यान्निर्ऋतिर्षिः । विश्वेदेवा गृहपतयो देवताः ।
स्वराडापीं विष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनर्गोर्हस्यकर्म आह ।

किर गृहस्थों के कर्म का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

धाता रातिः सविता इजुषन्तामृजापतिर्नि-
धिपादेवोऽग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रज-
या सधरराणा यजमानाय इविणन्दधातु-
स्वाहा ॥ १७ ॥

धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुष-
न्ताम् । प्रजापतिरिति प्रजापतिः । नि-
धिपादिति निधिपाः । देवः । अग्निः ।
त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेति प्रजया । स-
धरराणादितिसमधरराणाः । यजमाना-
य । इविणम् । इधातु । स्वाहा ॥ १७ ॥

पदार्थः— (धाता) गृहान्नलक्ष्मी (रातिः) सर्वेश्वरः सुखदा-
यकः (सविता) सकलैश्वर्यात्मादेवः (इदम्) गृहस्थत्वम् (जुष-

न्ताम्) प्रीत्या सेवन्ताम् (प्रजापतिः) संतानादिपालकः (निधिपाः) विद्यावृद्धिरक्षकाः (देवः) दोषविजेता (अग्निः) अविद्यांधकार दाहकः (त्वष्टा) सुखविस्तारकः (विष्णुः) सर्वशुभगुणकर्मसु व्याप्तः (प्रजया) स्वसंतानादिना (संरराणाः) सम्यग्दातारः संतः (यजमानाय) यज्ञानुष्ठाने (द्रविणम्) द्रवन्ति भूतानि यस्मिन् तद्वनस् द्रविणमिति धननामसु णठितम् । निर्घ० २ । ६ । (दधात) धरत (स्वाहा) सत्यया क्रियया । अयस्मन्तः शत० ४ । ३ । ६ । ६ व्याख्यातः । १७ ।

अन्वयः— हे गृहस्था भवन्तो धातारातिः सविता प्रजापति निर्धिपादेवोऽग्निस्त्वष्टा विष्णुरिवैतत्स्वभावा भूत्वा प्रजयासह संरराणास्सन्तः स्वाहेदं जुषन्तां बलवन्तो भूत्वा यजमानाय स्वाहा द्रविणं दधात ॥ १७ ॥

भावार्थः— गृहस्थैः सततं यथोचितसमये गृहाश्रमे स्थित्वा सङ्गुणकर्मधारणमैश्वर्योन्नतिरक्षणं प्रजापालनं सुपात्रेभ्योदानं दुःखिनां दुःखच्छेदनं शत्रुविजयः शरीरात्मबलव्याप्तिश्च धार्य्या ॥ १७ ॥

पदार्थः— हे गृहस्थो त्वम् (धाता) गृहाश्रम धर्म धारण करने (रातिः) सब के लिये सुख देने (सविता) समस्त ऐश्वर्य के उत्पन्न करने (प्रजापतिः) संतानादि के पालन (निधिपाः) विद्या आदि ऋद्धिः अर्थात् धन सृष्टि के रक्षा करने (देवः) दोषों के जीतने (अग्निः) अविद्या रूप अंधकार के दाह करने (त्वष्टा) सुख के बढ़ाने और (विष्णुः) समस्त उत्तम २ शुभ गुण कर्मों में व्याप्त हो ने वालों के सदृश हो के (प्रजया) अपने संतानादि के साथ (संरराणाः) उत्तम दान शील होते हुए (स्वाहा) सत्य क्रिया से (इदम्) इस गृह-कार्य को (जुषन्ताम्) प्रीति के साथ सेवन करो और बलवान् गृहाश्रमी हो कर (यजमानाय) यज्ञ का अनुष्ठान करने वाले के लिये जिस बल से उत्तम २ वली पुरुष बढ़ते जायें उस (द्रविणम्) धनको (दधात) धारण करो ॥ १७ ॥

भावार्थः— गृहस्थों को उचित है कि यथा योग्य रीति से निरंतर गृहा-

श्रम में रह के अच्छे गुण कर्मों का धारण ऐश्वर्य की उन्नति तथा रक्षा प्रजा का पालन योग्य पुरुषों की दान दुःखियों का दुःख छुटाना शत्रुओं की जीतने और शरीरात्म बल में प्रवृत्ति आदि गुण धारण करें । १७ ।

सुगाव इत्यस्यातिर्ऋषिः । गृहपत्यो देवताः आर्षी त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्गृहकृत्यमाह ॥

फिर गृह कर्म का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

सुगावो देवाः सदनाऽअकर्म यऽआजग्मे-
दः॑ सर्वनं जुषाणाः । भरमाणा वहमाना
हवीः॑ अस्मे धत्तवसवो वसूनि स्वाहा ॥ १८ ॥
सुगेतिसुऽगा । वः । देवाः । सदना । अ-
कर्म । ये । आजग्मेत्याऽजग्म । इदम् ।
सर्वनम् । जुषाणाः । भरमाणाः । वहमा-
नाः । हवीः॑ पि । अस्मेऽइत्यस्मे । धत्त ।
वसवः । वसूनि । स्वाहा ॥ १८ ॥

पदार्थः— (सुगा) सुष्ठु गन्तुं प्राप्तुं योग्यानि । अत्र शेषछन्द-
सि बहुलमिति लुक् (वः) युष्माकम् (देवाः) व्यवहारमाणाः
(सदना) सौदन्ति गच्छन्ति पुरुषार्थेन येषु तानि गृहाणि (अक-
र्म) अकार्षं कुर्याम । अत्र डुकञ् धातोर्लुङि मन्त्रेधसेत्यादिना
च लुक् । (ये) (आजग्म) प्राप्नुवन्तु (इदम्) प्रत्यक्षम् (सर्व-

वनस्) ऐश्वर्यम् (जुषाणाः) सेवमानाः (भरमाणाः) धर्मा-
णाः (वहमानाः) प्राप्नुवन्तः (हवींषि) दातुमादातुमर्हाणि
(अग्नि) अक्षस्यम् । अत्र भ्यसः स्थाने सुपां सुलुगिति श्रे इत्यादेशः
(धत्त) धरत (वसवः) ये वसन्ति सद्गुणकर्म्मसु ते (वसूनि)
धनानि । वस्विति धननामसु पठितम् निर्घ० २ । १० । (स्वाहा)
श्रेष्ठ क्रियया । अयस्मन्तः शत० ४ । ३ । ६ । १० व्याख्यातः । १८

याक्लसुनिरवाह । सुगावो देवाः सदनमकर्म्मय आजग्मुः
सवनमिदं जुषाणाः जक्षिवांसः पेपिवांसश्च विश्वे स्वे धत्त वसवो
वसूनिस्वारा मनानिवोदेवाः सुपथान्यकर्म्मय आगच्छत सवनानी
मानि जुषाणाः खादितवन्तः पीतवन्तश्च सर्वे ऽस्मासु धत्त वसवो
वसूनि निरु० ॥ । १२ । ४२ ॥ १८ ॥

अववयः— हे वसवो देवा ये वयं स्वाहैदं सवनं जुषाणा भर-
माणा वहमाना वो युष्मभ्यं यानि सुगसदना हवींषि वसूनि
अकर्म्माजग्म तेभ्यो ऽस्मे तानि यूयसपि धत्त ॥ १८ ॥

भावार्थः— यथा पितृपतिश्चशुरश्वशूक्तिवस्वामिनः पदार्थैः
पुत्रपुत्रौस्त्रीसखिभृत्यानां पालनं कुर्वतः सुखं ददति तथैव पुत्रा-
दयोष्येतेषां सेवनं कुर्युः ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे (वसवः) श्रेष्ठ गुणों में रमण करने वाले (देवाः) व्यव-
हारी जनों (ये) जो (स्वाहा) उत्तम क्रिया से (इदम्) इस (सवनम्)
ऐश्वर्य का (जुषाणाः) सेवन (भरमाणाः) धारण करने (वह मानाः) औरों
से प्राप्त होते हुए हम लोग तुझारे लिये (सुगा) अच्छी प्राकर प्राप्त होने योग्य
(सदन) जिनके निमित्त पुरुषार्थ किया जाता है उन (हवींषि) देने लेने
योग्य (वसूनि) धनों को (अकर्म्म) प्रकट कर रहे और (आजग्म) प्राप्त हुए
हैं (अग्ने) हमारे लिये उन (वसूनि) धनों को आप (धत्त) धरो ॥ १८ ॥

भावार्थः — जैसे पिता पति श्वशुर सासू भिन्न और स्वामी पुत्र कन्या स्त्री स्रुषा सखा और भृत्यों का पालन करते हुए सुख देते हैं वैसे पुत्रादि भी इन की सेवा करना उचित समझें ॥ १८ ॥

या २ ॥ ऽ आवह इत्यस्यात्रिंशद्विः । विश्वेदेवाः गृहपतयो देवताः । भुरिगार्षी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्गृहकृत्यमाह

फिर भी घर का काम अगले मंत्र में कहा है

या २ ॥ आवह ऽउशतो देव देवस्तान्प्रे
रय स्वे ऽअग्ने सधस्थे । जक्षिवा॑सः
पपिवा॑सश्च विश्वे सु॒ङ्घ॒र्म॑स्वराति
ष्ठ॒तानु॑ स्वाहा ॥ १९ ॥

यान् । अ । अवहः । उशतः । देव । देवान् ।
तान् । प्र । ईरय । स्वे । अग्ने । सधस्थऽ
इति सधस्थे । जक्षिवा॑सइति जक्षिऽ
वा॑सः । पपिवा॑सऽइति पपिऽवा॑सः ।
च । विश्वे । असुम् । घर्मम् । स्वः । आ ।
तिष्ठत । अन् । स्वाहा ॥ १९ ॥

पदार्थः— (यान्) वक्ष्यमाणान् (आ) (अवहः) प्राप्तु-
याः (उशतः) विद्यादिसङ्गणान् कामयमानान् (देव) दिव्यशील
युक्ताध्यापक (देवान्) (विदुषः) (तान्) (प्र) (ईरय) नियो-
जय (स्वे) स्वकौये (अग्ने) विज्ञानाढ्य विद्वन् (सधस्थे) सह-
स्थाने (जज्ञिवांसः) अन्नं जग्धवन्तः (पपिवांसः) पीतवन्तः (च)
अन्य सुखसेवन समुच्चये (विश्वे) सर्वे (असुम्) प्रज्ञाम् असु-
रिति प्रज्ञानाससु गठितम् निघं० ३ । ६ । अस्यतिदोषाननेनसी-
ऽसुः प्रज्ञाताम् (धर्मम्) अन्नं यज्ञं वा धर्म इत्यन्ननामसु पठितम् ।
निघं० १ । ६ । यज्ञनामसु च निघं० ३ । १७ । (स्वः) सुखम् (आ)
सर्वतः (तिष्ठतः) (अनु) (स्वाहा) सत्यया वाचा । अयं मन्त्रः
शत० ४ । ३ । ६ । ११ । व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः— हे देवाग्ने त्वंस्वे सधस्थे यानुशतो देवानावहस्तान्
धर्मप्रेरय हे गृहस्था जज्ञिवांसः पपिवांसो विश्वे यूयं स्वाहा
धर्मसंस्वञ्चान्वातिष्ठत ॥ १६ ॥

भावार्थः— इहाध्यापकेनोपदेष्टा ये जनाः विद्यां शिक्षां प्रा-
पिताः सत्यधर्मकर्मचारिणो भवेयुस्ते सुखभाजिनः स्युर्नैतरे ॥ १६ ॥

पदार्थः— हे (देव) दिव्य स्वभाव वाले अध्यापक तू (स्व) अपने
(सधस्थे) साथ बैठने के स्थानमें (यान्) जिन (उशतः) विद्या आदि अच्छे २
गुणों को कामना करते हुए (देवान्) विद्वानों को (आ) (अवहः) प्राप्त हो
(तान्) उनकी धर्म में (प्र) (ईरय) नियुक्त कर हे गृहस्थ (जज्ञिवांसः)
अन्न खाते और (पपिवांसः) पानी पीते हुए (विश्वे) सब तुम लोग (स्वाहा)
सत्य वाणी में (धर्मम्) अन्न और यज्ञ तथा (असुम्) अष्ट बुद्धि वा (स्वः) अत्यंत
सुख को (अनु) (आ) (तिष्ठत) प्राप्त हो कर सुखी रहो ॥ १६ ॥

भावार्थः— इस संसार में उपदेश करने वाले अध्यापक से विद्या और श्रेष्ठगुण को प्राप्त जो बालक सत्य धर्म कर्म वर्त्तने वाले हो वे सुख भागी हो और नहीं ॥ १९ ॥

वयमित्यस्यात्रिऋषिः । गृहपतयो देवताः । स्वराडर्षी त्रि-
ष्टुप्छन्दः । धैवतःस्वरः

अथ व्यवहारिणे गृहस्थायोपदिशति ।

अब व्यवहार करने वाले गृहस्थ के लिये उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

व॒यम् हि॒ त्वा॒ प्र॒य॒ति॒ य॒ज्ञे ऽअ॒स्मिन् न॒ये हो॒-
ता॒र॒मवृ॑णीमहीह । ऋ॒ध॒ग॒या ऽऋ॒ध॒गु॒ता-
श॒मि॒ष्टाः प्र॒ज॒ान॒न्य॒ज्ञमु॑प॒याहि॒ वि॒द्वान्
स्वाहा ॥ २० ॥

व॒यम् । हि॒ । त्वा॒ । प्र॒य॒ती॒ति॒ प्र॒य॒ति॒ । य॒ज्ञे ।
अ॒स्मिन् । अ॒ग्ने॒ । हो॒ता॒र॒म् । अ॒वृ॑णीमहि ।
इ॒ह । ऋ॒ध॒क् । अ॒याः । ऋ॒ध॒क् । उ॒त ।
अ॒श॒मि॒ष्टा-प्र॒ज॒ान॒न्नि॒ति॒ प्र॒ज॒ान॒न् । य॒ज्ञ-
म् । उ॒प॒ । या॒हि॒ । वि॒द्वान् । स्वाहा ॥ २० ॥

पदार्थः (वयम्) गृहामस्य आः (हि) यतः (त्वा) विद्वा-
सम् (प्रयति) प्रयत्यते जनैर्यस्तस्मिन् कृतो बहुलमिति कर्मणि
क्तिप् (यज्ञे) सम्यक् ज्ञातव्ये (अस्मिन्) (अग्ने) विज्ञापक वि-

हान् (होतारम्) यज्ञनिष्पादकम् (अष्टणीमहि) स्व-
महि । अत्र लिङ्गर्थे लङ् (इह) अग्निन् संसारे (ऋधक्) समु-
त्तिवर्तके (अयाः) यजेः सङ्गच्छस्व । अत्र लिङ्गर्थे लङ् (ऋधक्)
उत्तर्हिर्गपास्यात्तया (उत) (अपि (अशस्त्रिष्टाः) शलाहि गु-
ह्यान् गृह्यान् (प्रजानन्) (यज्ञम्) (उप) (दाहि) उपगतं
प्राप्नुहि (विद्वान्) वेत्ति यज्ञ विद्या क्रियाम् (स्वाहा) शास्त्री
ज्ञया क्रियया । अयं मंत्रः शत० ४ । ३ । ६ । १२ । व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः — हे अग्ने वयमिह प्रयति यज्ञे त्वा होतारमष्टणी-
महि विद्वान् प्रजानं स्वमन्त्रानया नृधम् यज्ञं स्वाहापद्याहि
उत्तापद्याहि ऋधगशमिष्ठाः । २० ॥

भावार्थः — सर्वेषां व्यवहरतां योग्यतास्ति यो मनुष्यो यत्र
कर्माणि विचक्षणः स तस्मिन्नेव कार्येभिप्रयोज्यः । २० ।

पदार्थः — हे (अग्ने) ज्ञान देने वाले (वयम्) हमलोग (इह)
(प्रयति) प्रयत्न साध (यज्ञ) गृह्यान्त्रम रूपयज्ञ में (त्वा) तुम्हको (होतारम्)
सिद्धि करने वाला (अष्टणीमहि) ग्रहण करें (विद्वान्) सब विद्या युक्त (प्रजानन्)
क्रियाओं के जानने वाले आप (ऋधक्) सन्धि कारक (यज्ञम्) गृह्यान्त्रम
रूप यज्ञ को (स्वाहा) शास्त्रीय क्रिया से (उप) (दाहि) समीप प्राप्त हो
(उत) और केवल प्राप्त ही नहीं किंतु (अयाः) इससे दान सत्संग श्रेष्ठ गुण
वालों का सेवन कर (हि) निश्चय करके (अग्निन्) इस (ऋधक्) अच्छी ऋ-
द्धि सिद्धि के बढ़ाने वाले गृह्यान्त्रम के निमित्त में (अशमिष्ठाः) शांत्यादि गुणों
को ग्रहण करके खुशी हो ॥ २० ॥

भावार्थः — सब व्यवहार करने वालों को चाहिये कि जो मनुष्य जिस
काम में प्रवृत्त हो उस को उसी काम में प्रवृत्त करें ॥ २० ॥

देवा गातिवत्यस्यात्रिर्द्विः । गृहपद्यो देवताः । स्वराष्ट्राण्यु-
ष्टिष्वं हः । ऋधमः स्वरः ॥

भाट पुनर्गृहस्थकर्मविधिमाह ॥

फिरभी गृहस्थों का कर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

देवा गातु विदो गातुं वित्त्वा गातुमित ।
मनस्पत इमन्देव यज्ञं स्वाहा वाते-
धाः ॥ २१ ॥

देवा—। गातुविद इति गातुऽविदः। गातुम्।
वित्त्वा । गातुम् । इत । मनसः प्रते । इ-
मम् । देव । यज्ञम् । स्वाहा । वाते ।
धाः ॥ २१ ॥

पदार्थः— (देवाः) सत्यासत्यस्तावका गृहस्थाः (गातुवि-
दः) स्वगुणकर्मस्वभावेन गातुं पृथ्वीं विदन्तः । गातुरिति पृथ्वी
नामसु पठितम् । निघं० १ । १ (गातुम्) भूगर्भविद्यान्वितं भूगो-
लम् (वित्त्वा) विज्ञाय (गातुम्) पृथिवीराज्यादिनिष्पन्नमुप-
कारम् (इत) प्राप्तुत (मनसस्पते) निगृहीतमनाः (इमम्)
प्राप्तम् (देव) दिव्यविद्याव्युत्पन्न (यज्ञम्) सर्वसुखावहं गृहाश्र-
मम् (स्वाहा) धर्म्यया क्रियया (वाते) विज्ञातव्ये व्यवहारे ।
वात इति पदनामसु पठितम् । निघं० ५ । ४ (धाः) धेहि अवा-
डभावः । अयं मन्त्रः शत० ४ । ३ । ई । १३ व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः— हे गातुविदो देवा यूयं गातुं वित्त्वा गातुमित
हे मनसस्पते देव प्रतिगृहस्थत्वं स्वाहेमं यज्ञं वातेधाः ॥ २१ ॥

ऽपतिम् । गच्छ । स्वाम । योनिम् । गच्छ ।
स्वाहा । एषः । ते । यज्ञः । यज्ञपतऽइति
यज्ञऽपते । सहसूक्तवाक्ऽइति सहऽसूक्त-
वाकः । सर्ववीरऽइति सर्वऽवीरः । तम् ।
जुषस्व । स्वाहा ॥ २२ ॥

पदार्थः— (यज्ञ) यो यजति संगच्छते सः यज्ञो गृहस्थस्तत्स-
म्बद्धौ अत्रौणादिको नन् प्रत्ययः (यज्ञम्) विद्वत्सत्काराख्यं गृहा-
श्रमधर्मम् (गच्छ) प्राप्नुहि (यज्ञपतिम्) संगत्यानां गृहाश्रमिणां
पालकं राजानम् (गच्छ) (स्वाम्) स्वकौयां (योनिम्) प्रकृतिम्
स्वात्मस्वभावम् (गच्छ) (स्वाहा) सत्यया क्रियया (एषः) विद्यमानः
(ते) तव (यज्ञः) सम्पूजनीयः प्रजारक्षणनिलितो विद्याप्रचारार्थो
गृहाश्रमः (यज्ञपते) राजधर्माग्निहोत्रादिपालक (सहसूक्त-
वाकः) ऋग्यजुरादिलक्षणैः सूक्तैर्वाकैः सह वर्त्तमानः (सर्ववीरः)
शरीरात्मबलसुभूषिताः सर्वे वीरा यस्मात् (तम्) (जुषस्व)
सैवस्व (स्वाहा) सत्यन्यायप्रकाशिकया वाचा ॥ अयस्कंठः शत०
४ । ३ । ६-१४ व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः— हे यज्ञ त्वं स्वाहा यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां
योनिं गच्छ हे यज्ञपते ते य एष सहसूक्तवाकः सर्ववीरो यज्ञोस्ति
तं त्वं स्वाहा जुषस्व ॥ २२ ॥

भावार्थः— प्रजाजनो गृहस्थः पुरुषः प्रयत्नेन गृहकर्त्तारिणि
यथावत् कुर्यात् राजभक्त्या राजाश्रयेण सद्व्यवहारेण च गृहा-
श्रमं परिपालयेत् राजा च सद्विद्याप्रचारेण सर्वान् पोषयेत् ॥ २२ ॥

पदार्थः — हे (यज्ञ) सत्कर्म्मों से संगत होने वाले गृहाश्रमी तू (स्वाहा)

सत्य २ क्रिया से (यज्ञम्) विद्वानों के सत्कार पूर्वक गृहाश्रम की (गच्छ) प्राप्त हो (यज्ञपतिम्) सङ्ग करने योग्य गृहाश्रम के पालने वाले की (गच्छ) प्राप्त हो । (स्वाम्) अपने (योनिम्) घर और स्वभाव की (गच्छ) प्राप्त हो (यज्ञपते) गृहाश्रम धर्म पालक तू (ते) तेरा जो (एष) यह (सहस्रत वाक्ः) ऋग् यजुः साम और अथर्व वेद के सूक्त और अनुवाकों से कथित (सर्ववीरः) जिस से आत्मा और शरीर के पूर्णबल युक्त समस्त वीर प्राप्त होते हैं (यज्ञः) प्रशंसनीय प्रजा की रक्षा के निमित्त विद्या प्रचार रूप यज्ञ है (तम्) उसका तू (स्वाहा) सत्य विद्या न्याय प्रकाश करने वाली वेद वाणी क्रिया से (जुषस्व) प्रीति से सेवन कर ॥ २२ ॥

भावार्थः— प्रजा जन गृहस्थ पुरुष बड़े २ यत्नों से घर के कार्यों की उत्तम रीति से करें राजभक्ति राजसहायता और उत्तम धर्म से गृहाश्रम की सब प्रकारसे पालें और राजा भी श्रेष्ठ विद्या के प्रचार से सबको संतुष्ट करे ॥ २२ ॥

माहिर्भूरित्यस्याचिर्दृषिः । गृहपतयो देवताः । आद्यस्या याजुष्यणिक् । छन्दः ऋषभः स्वरः । उरुमित्यस्य शुनः शेषदृषिः भुरिगार्गी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । नम इत्यस्यासुरौ गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथराजोपदेशमाह ।

अब अगले मंत्र में राजा के लिये उपदेश किया है ॥

मा हिर्भूमा पृथाक् । उरुं हि राजा वरुणा
सत्कारं सूर्याय पन्थामन्वे तवाऽउ । अ-
पदे पादा प्रतिधातवे कुरुतापवक्ता हृदया-
विध्वंसित् । नमो वरुणायाभिष्ठितो वरुणस्य
पाशः ॥ २३ ॥

मा । अहिः । भूः । मा । पृदाकुः । उरुमा ।
हि । राजा । वरुणाः । चकार । सूर्याय ।
पन्थाम् । अन्वेतवाऽइत्यनुऽएतवै । उऽइ-
त्यू । अपदे । पादा । प्रतिधातवऽइतिप्र-
तिऽधातवे । अकः । उत । अपवक्तेत्यपऽव-
क्ता । हृदयाविधः । हृदयविधऽइतिहृदय-
ऽविधः । चित् । नमः । वरुणाय । अभिष्ठि-
तः । अभिस्थितऽइत्यभिऽस्थितः । वरुणा-
स्य । पाशः ॥ २३ ॥

पदार्थः— (मा) निषेधे (अहिः) सर्पवत् क्रुद्धो विषधरः
(भूः) भवेः (मा) (पृदाकुः) कुत्सित वाक् (उरुम्) बहुगुणा
न्वितं न्यायम् (हि) खलु (राजा) प्रशस्तगुणस्वभावैः प्रकाश-
मानः (वरुणः) वरः (चकार) कुर्याः अत्र लिङ्गर्थे लिट्
(सूर्याय) चराचरात्मेश्वरप्रकाशाय (पन्थाम्) न्यायमार्गम्
(अन्वेतवै) अनुक्रमेण गन्तुम् (उ) वितर्कं (अपदे) चौरादि
निष्पादितेऽप्रसिद्धे व्यवहारे (पादा) चरणौ, अत्राकारा देशः
(प्रतिधातवे) प्रतिधत्तुम् (अकः) कुरु (उत) अपि (अपवक्ता)
मिथ्यावादी (हृदयाविधः) यो हृदयमाविध्यति सः (चित्)
इव (नमः) वज्रम् (वरुणाय) प्रशस्तेश्वराय (अभिष्ठितः)
अभितः स्थितः जाज्वल्यमानः (वरुणस्य) वीर गुणोपेतस्य
(पाशः) बन्धनम् । अयस्मिन् शत० ४ । ३ । ६ । ३-११ व्याख्यातः २३

अन्वयः — हे राजन् समेश्वर त्वं वरुणायोरन्यायं कुर्वन् न्वे तवै अपदे पादाप्रतिधातवेऽकः सूर्याय पंथां चकार उतापवक्ता हृदया विधश्चिदिवसापृदाकुर्माहिर्भू र्यथा वरुणस्य तवाभिष्ठितो नमःपाशश्च प्रकाशेत तथा सततं प्रयतस्व । २३ ॥

भावार्थः — प्रजा पुरुषाणां योग्यतास्ति यो हि विद्वान् जितेन्द्रियो धार्मिकः पिता पुत्रानिव प्रजापालने तत्परः सर्वेभ्यः सुखकारो भवेत् तं सभापतिं कुर्वीरन् राजा वा प्रजा पुरुषः कदापि दुष्ट कर्मकारी न भवेत् कथं चि ददिस्थात् तर्हि प्रजा यथापराधं राजानं दण्डयेत् राजा च प्रजापुरुषम् कदाप्यपराधिनं दण्डेन विना न त्यजेत् अनपराधिनं च हृथा न पीडयेत् एवं सर्वे न्यायाचरणं तत्परा भूत्वा प्रयतेरन् यतोऽधिकाभितो दासौ न शचवोनस्युः । पुनर्विद्याधर्ममार्गान् शुद्धान् प्रचार्य सर्वे परमात्मभक्तिपरायणा भूत्वा सदा सुखिनः स्युः ॥ २३ ॥

पदार्थः — हे राजन् सभापते तू (वरुणाय) उत्तम ऐश्वर्य्य के वास्ते (उरुम्) बहुत गुणों से युक्त न्याय को (अकः) कर (सूर्याय) चराचर के आत्मा जगदीश्वर के विज्ञान हो ने (सूर्याय) और प्रजागणों की यथा योग्य धर्म प्रकाश में चलने के लिये (पंथाम्) न्यायमार्ग को (चकार) प्रकाशित कर (उत) और कभी (अपवक्ता) झूठ बोलने वाला (हृदया विधः) धर्मात्माओं के मन को संताप देने वाले के (चित्) सङ्ग (पृदाकुः) छोटे बचन कहने वाला (मा) मत ही और (अहिः) सर्प के समान । क्रोध रूपी विषका धारण करने वाला (मा) मत (भूः) ही और जैसे (वरुणस्य) वीर गुण वाले तेरा (अभिष्ठितः) अति प्रकाशित (नमः) वज्ररूप दण्ड और (पाशः) बंधन करने की सामग्री प्रकाशमान रहे वैसा प्रयत्न को सदा किया कर ॥ २३ ॥

भावार्थः — प्रजाजनो की चाहिये कि जो विद्वान् इन्द्रियों का जीतने वाला धर्मात्मा और पिता जैसे अपने पुत्रों को वैसे प्रजा की पालना करने में प्रति चित्त लगावे और सब के लिये सुख करने वाला सत्पुरुष ही उसी को

सभापति करें और राजा वा प्रजाजन कभी अधर्म के कामों को न करें जो किसी प्रकार कोई करे तो अपराध के अनुकूल प्रजा राजा को और राजा प्रजा को दण्ड देवे किंतु कभी अपराधी को दण्ड दिये बिना न छोड़े और निरपराधी को निष्प्रयोजन पीड़ा न देवे इस प्रकार सब कोई न्यायमार्ग से धर्माचरण करते हुए अपने २ प्रत्येक कामों के चिंतन में रहें जिससे अधिक मित्र, थोड़े प्रीति रखने वाले, और शत्रु न हों और विद्या तथा धर्म के मार्गों का प्रचार करते हुए सब लोग ईश्वर की भक्ति परायण हो के सदा सुखी रहें ॥ २३ ॥

अग्नेरनीकमित्यस्यात्रिर्ऋषिः । गृहपतिर्देवता आर्षीचिष्टु-
प्लुन्दः । धैवतः स्वरः ।

अथोभयेषां गृहस्थानामुपदेशमाह ।

अब राजा और प्रजाजन गृहस्थों के लिये उपदेश

अगले मंत्र में किया है ॥

अग्नेरनीकमपऽआविवेशपाप्मन्नपात्प्र-
ति रक्षन्नसुर्यम् । दमेदमे समिधं यच्चय-
ग्ने प्रति ते जिह्वाघृतमुच्चरयत्स्वहा ॥ २४ ॥

अग्नेः । अनीकम् । अपः । आ । विवेश ।
अपाम् । नपात् । प्रतिरक्षन्निप्रतिऽर-
क्षन् । असुर्यम् । दमेदमऽइतिदमेऽदमे ।
समिधमिति सम्ऽइधम् । यच्चि । अग्ने ।
प्रति । ते । जिह्वा । घृतम् । उत् चर-
यत् । स्वहा ॥ २४ ॥

पदार्थः — (अग्नेः) पावकस्य (अनौकम्) सैन्यमिव ज्वा-
लासमूहम् (अपः) जलानि (आ) (विवेश) (अपाम्) आप्नु-
वन्ति याभिस्तासामुदकानाम् (नपात्) नाधःपतनशीलः (प्रति)
(रक्षन्) पालयन् (असुर्यम्) असुरेषु मेघेषु प्राणक्रौडासधनेषु
भवं द्रव्यम् (दमेदमे) दास्यन्ति जना यस्मिन् तस्मिन् गृहे गृहे
दस इति गृहनाससु पठितम् । निघं० ३ । ४ वीष्मया द्वित्वम्
(समिधम्) समिध्यते प्रकाशयतेर्यतत्त्वमनया क्रियया ताम्
(यज्ञि) यजसि सङ्गच्छसे । अत्र बहुलं छन्दसौति शपो लुक्
(अग्ने) विज्ञानयुक्त (प्रति) (ते) तव (जिह्वा) दमेन्द्रियम्
(घृतम्) आज्यम् (उत) (चरण्यत्) चरणमिवाचरेत् । वा छ-
न्दसौत्यत्राल्लोपईत्वाऽभावश्च (स्वाहा) सत्यया क्रियया । अयं
मन्त्रः शत० ४ । ३ । ६ । १२ व्याख्यातः ॥ २४ ॥

अन्वयः — हे गृहस्य त्वमग्नेरनौकमपश्चाद्विवेशापां न
पाप्त्वससुर्यं प्रति रक्षन् दमेदमे समिधं यज्ञि ते जिह्वा घृतमुत
स्वाहोच्चरण्यत् ॥ २४ ॥

भावार्थः — अग्निजले सर्वेषां सांसारिकपदार्थानां हितूस्तः
अतो गृहस्यो विशेषतोऽनयोर्गुणान् ज्ञात्वा गृहस्य सर्वाणि का-
र्याणि सत्यव्यवहारेण कुर्यात् ॥ २४ ॥

पदार्थः — हे गृहस्य तू (अग्नेः) अग्नि की (अनौकम्) लपट रूपी
सेना के प्रभाव और (अपः) जलों को (आ) (विवेश) अच्छी प्रकार समझ
(अपाम्) उत्तम व्यवहार सिद्धि कराने वाले गुणों को जान कर (नपात्)
अविनाशिस्वरूप तू (असुर्यम्) मेघ और प्राण आदि अचेतन पदार्थों से उत्पन्न
हुए सुवर्ण आदि धन को (प्रतिरक्षन्) प्रत्यक्ष रक्षा करता हुआ (दमेदमे)
घर घर में (समिधम्) जिस क्रिया से ठीक २ प्रयोजन निकले उसको (यज्ञि)
प्रचार कर और (ते) तेरी (जिह्वा) जीभ (घृतम्) घी का स्वाद लेवे (स्वाहा) सत्य-
व्यवहार से (उत) (चरण्यत्) देह आदि साधनसमूह सब काम किया करे ॥ २४ ॥

भावार्थः— अग्नि और जल संसार के सब व्यवहारों के कारण हैं इस से गृहस्थजन विशेष कर अग्नि और जल के गुणों को जानें और गृहस्थ के सब काम सत्य व्यवहार से करें ॥ २४ ॥

समुद्रेत इत्यस्यातिर्कटपिः । गृहपतिर्देवता । भुरिगार्षीपंक्ति-
शकुन्तः । पंचमः स्वरः ।

पुनर्गृहस्थोपदेशमाह ॥

फिर गृहस्थों के लिये उपदेश अगले मंत्र में किया है ।

समुद्रेते हृदयमप्स्वन्तः संत्वा विशन्त्वोष-
धीरुतापः । यज्ञस्यत्वा यज्ञपते सूक्तीक्तौ
नमोवाके विधेम यत्स्वाहा ॥ २५ ॥

समुद्रे । ते । हृदयम् । अप्स्वित्यप्सु । अन्त-
रित्यन्तः । सम् । त्वा । विशन्तु । ओषधीः ।
उत । आपः । यज्ञस्य । त्वा । यज्ञपतः
इति यज्ञपते । सूक्तीक्ताविति सूक्तः उक्ता ।
नमोवाकः इति नमः । स्वाके । विधेम ।
यत् । स्वाहा ॥ २५ ॥

पदार्थः—(समुद्रे) सम्यग् द्रवीभूते व्यवहारे (ते) तव
(हृदयम्) (अप्सु) प्राणेषु (अन्तः) अन्तःकरणम् (संतु) (आ)
(विशन्तु) (ओषधीः) यवाद्याः (उत) अपि (आपः) जलानि

(यज्ञस्य) गृहायमानुकूलस्य व्यवहारस्य (त्वा) त्वां (यज्ञपते)
 गृहायसस्य रक्षक (सूक्तोक्तौ) सूक्तानां वेदस्थानां प्रामाण्यस्योक्ति
 र्यस्मिन् गृहायमे (नमोवाकी) वेदस्यस्य नम इत्यन्तस्य सत्कार
 च वाक्ता वचनानि यस्मिन् (विधेम) निष्पादयेम (यत्) यतः
 (स्वाहा) प्रेमोत्पादयित्वा वाचा अयमंत्रः शत० ४ । ४ । १ ।
 १३-२० । व्याख्यातः ॥ २५ ॥

अन्वयः— हे यज्ञपते यथा वयं स्वाहा यज्ञस्य सूक्तोक्तौ नमो-
 वाकी समुद्रेऽप्यु च ते तव हृदय सम्पन्नोन्तःकरणं विधेम तथा
 तेन विदिता ओषधी स्वा समाविशंतु । उताप्यापस्तव सुखका
 रिकाः संतु ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचक लु० । अध्यापकीपदेशकागृहस्थान्
 सत्यां विद्यां ग्राहयित्वा प्रयत्नसाधये गृहकृत्यानुष्ठाने सर्वान् युं-
 जीयुः । यतश्चैते शरीरात्मवलं वर्द्धयेरन् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे (यज्ञपते) जैसे गृहायम धर्म के पालने हारे हमलोग
 (स्वाहा) प्रेमास्पदवाणी से (यज्ञस्य) गृहायमानुकूल व्यवहार के (सूक्तोक्तौ)
 उस प्रबन्ध कि जिस में वेद के वचनों के प्रमाण से अच्छी २ बातें हैं और (नमो-
 वाकी) वेद प्रमाण सिद्ध अन्न और सत्कारादि पदार्थों के वादानुवाद रूप (समु-
 द्रे) आर्द्र व्यवहार और (अप्सु) सब के प्राणी में (ते) तेरे (यत्) जिस (हृदयम्)
 हृदय की संतुष्टि में (विधेम) नियतकरें वैसे उस से जानी हुई (ओषधीः) जब
 गेहूं चना सोमलतादि सुख देने वाले पदार्थ (आ) (विशंतु) प्राप्त हों (उत)
 और न केवल येही किंतु (आपः) अच्छे जल भी तुम्हको सुख करने वाले हों ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० । पठाने और उपदेश करने वाले सज्ज-
 न पुरुष गृहस्थों को सत्य विद्या को ग्रहण कराकर अच्छे यत्नों से सिद्ध होने योग्य
 घर के कामों में सब को युक्त करें जिस से गृहायम चाहने और करने वाले पुरुष
 शरीर और अपने आत्मा का बल बढ़ावें ॥ २५ ॥

देवीराप इत्यस्यानिर्ऋषिः । गृहपतयो देवताः । स्वराडाषी
वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ विवाहितस्त्रीभ्यः कर्त्तव्यमुपदेशमाह ॥

अब विवाहित स्त्रियों को करने योग्य उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

देवीराप ऽएषवोगर्भस्तु सुप्रीतु सुभृ-
तम्बिभृतदेवसोमैषते लोकस्तस्मि च्छ्व च व-
च्चपरि च वच्च ॥ २६ ॥

देवीः । आपः । एषः । वः । गर्भः । तम् ।
सुप्रीतमितिसुप्रीतम् । सुभृतमितिसुभृ-
तम् । विभृत । देव । सोम । एषः । ते ।
लोकः । तस्मिन् । शम् । च । वच्च । परि ।
च । वच्च ॥ २६ ॥

पदार्थः— (देवीः) देदीप्यमाना विदुष्यः (आपः) सर्वाः
शुभगुणकर्मविद्याव्यापिन्यः (एषः) (वः) युष्माकम् (गर्भः)
(तम्) (सुप्रीतम्) सुष्ठुप्रोति निबद्धम् (सुभृतम्) सुष्ठुधारितम्
(विभृत) धरत पुष्यत (देव) दिव्यगुणैः क्लमनौय (सोम) ऐश्व-
र्याढ्य गृहस्यजन (एषः) प्रत्यक्षः (ते) तव (लोकः) लोकनौयः
पुत्रपत्यादिसंबन्धसुखकरो गृहाश्रमः । (तस्मिन्) (शम्) कल्या-
णकारकं ज्ञानम् (च) शिक्षाम् (वच्च) प्रापय (परि) (च)

अनुक्तसमुच्चये (वक्ष्) वह । अयं मंत्रः शत० ४ । ४ । १ । २१ ।
व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः— हे आपो देवीर्देव्यो यूयं वा युष्माकं य एषो
गर्भो लोक स्तं सुप्रीतं सुभृतं यथास्या तथा विभृत । हे देव
सो सय एष ते तव लोकोस्ति तस्मिन् शंचाच्छिज्ञां वक्ष् चा द्रक्ष्णां
परिवक्ष् । अयं मंत्रः श० ४ । ४ । १ । २१ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

भावार्थः— विदुषी स्त्री यथोक्तविवाहविधिना विद्वांसं पतिं
प्राप्य तन्मनोरंजनपुरःसरं गर्भमादधीत स च पतिः स्त्रीरक्षणे
तन्मनोरंजनेन च नित्यमुत्सहेत ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे (आपः) समस्त शुभ गुण कर्म और विद्याओं में व्याप्त
होने वाली (देवीः) अति शोभा युक्त स्त्रीजनी तुम सब (यः) जो (एषः) यह
(वः) तुम्हारा (गर्भः) गर्भ (लोकः) पुत्र पति आदि के साथ सुखदायक है
(तम्) उसकी (सुप्रीतम्) श्रेष्ठ प्रीति के साथ (सुभृतम्) जैसे उत्तम रक्षा से
धारण किया जाय वैसे (विभृत) धारण और उसकी रक्षा करो । हे (देव)
दिव्य गुणों से मनोहर (सोम) ऐश्वर्य युक्त तू जो यह (ते) तुम्हारा (लोकः)
देखने योग्य पुत्र स्त्री भृत्यादि सुखकारक गृहायम है (तस्मिन्) इस के निमित्त
(शम्) सुख (च) और शिक्षा (वक्ष्) पहुंचा (च) तथा इस की रक्षा (परि-
वक्ष्) सब प्रकार कर ॥ २६ ॥

भावार्थः— पढ़ीहुईं स्त्री यथोक्त विवाह की विधि से विद्वान् पतिको
प्राप्त होकर उस को आनन्दित कर परस्पर प्रसन्नता के अनुकूल गर्भ की धारण
करें वह पति भी स्त्री की रक्षा और उसकी प्रसन्नता करने को नित्य उत्साही
हो ॥ २६ ॥

अवभृथेत्यस्यात्रिर्ऋषिः । दम्पतीदेवते । भुरिक् प्राजापत्या-
नुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः । अवदेवैरित्यस्य खराडार्षी बृहती-
छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

पुनर्गृहस्थधर्मो स्त्रीविषयमाह ॥

फिर गृहस्थ धर्म में स्त्री का विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अवभृथनिचुम्पुणनिचेरुसिनिचुम्पुणः ।
अवदेवैर्देवकृतमेनो यासिषमवमत्यैर्मर्त्य-
कृतम्पुरुषावर्णो देवरिषस्थाहि देवानां
सुमिदसि ॥ २७ ॥

अवभृथेत्यवभृथ । निचुम्पुणेति निचुम्पुण ।
निचेरुरिति निचेरुः । असि । निचुम्पुण
इति निचुम्पुणः । अव । देवैः । देवकृत-
मिति देवकृतम् । एनः । अयासिषम् ।
अव । मर्त्यैः । मर्त्यकृतमिति मर्त्यकृतम् ।
पुरुषावर्णइति पुरुषावर्णः । देव । रिषः ।
प्राहि । देवानाम् । सुमिदसि सम्पदत् ।
असि ॥ २७ ॥

पदार्थः—(अवभृथ) यो निषेकेन गर्भं विभर्ति तत्सम्बुद्धौ
(निचुम्पुण) नितरास्मन्दगासिन् (निचेरुः) यो धर्मो द्रव्याणि-
नित्यं चिनोति (निचुम्पुणः) नित्यं कर्मनीयः (अव) अवर्गागर्थे
(देवैः) विद्वद्भिः (देवकृतम्) कामिभिरनुष्ठितम् (एनः) दुष्टा-

चरणम् (अपासिषम्) प्राप्तवती (अव) निषिधे (मर्त्यैः) मृत्यु
धर्माः (मर्त्यकृतम्) साधारणमनुष्याचरितम् (पुरुरावणः) पु
रुवावहवारावणोऽपराधादानशीला यस्मिन् तस्मात् (देव) विजि
गीषा (रिषः) धर्मस्य हिंसनात् (पाहि) रक्ष (देवानाम्)
विदुषामध्ये (समित्) सम्यग्दौप्तः (असि) अयं संवः शत० ४।
४।१।२२-२३ तथा २।१-१६ तथा ३।१-३ व्याख्यातः ॥२७॥

अन्वयः— हे अवभृथ निचुस्युणपति त्वं निचुस्युणो निचेरु
रसिदेवानां समिदसि हे देव देवैर्मर्त्यैः सह वर्त्तमानस्त्वं यद्देवकृ
तमेनोपराधमहमवपासिषं तस्मात् पुरुरावणो रिषो माम्पाहि
दूरेरक्ष ॥ २७ ॥

भावार्थः— स्त्री स्वपतिं नित्यं प्रार्थयेद्यथाहं सेव्यं प्रसन्न चि
त्तं त्वामनुदिनसिच्छामि तथा त्वमपि मामिच्छ स्वबलेन रक्ष
चयतोहं कस्यचिद्दुष्टाचरणशीलाज्जनाद्दुश्चरितं कथं चिन्नप्राप्नु
याम्मवाञ्छनाप्नुयात् ॥ २७ ॥

पदार्थः— हे (अवभृथ) गर्भ के धारण करने के प्रयात् उसकी रक्ष
करने (निचुस्युण) और मन्द २ चलने वाले पति आप (निचुस्युणः) नित्य
मनहरने और (निचेरुः) धर्म के साथ नित्य द्रव्य का संचय करने वाले (असि)
हे तथा (देवानाम्) विद्वानों के बीच में (समित्) अच्छे प्रकार तेजस्वी (असि)
हे हे (देव) सब से अपनी जय चाहने वाले (देवैः) विद्वान् और (मर्त्यैः)
साधारण मनुष्यों के साथ वर्त्तमान आप जो मैं (देप्रक्षितम्) कामी पुरुषों वा
(मर्त्यकृतम्) साधारण मनुष्यों के किये हुए (एनः) अपराध को (अवपासिषम्)
प्राप्त होना चाहूं उस (पुरुरावणः) दुष्ट से अपराध देने वालों के (रिषः)
धर्म दुष्टाने वाले काम से मुझे (पाहि) दूर रख ॥ २७ ॥

भावार्थः— स्त्री अपने पति की नित्य प्रार्थना करे कि जैसे मैं सेवा
के योग्य आनन्दित चित्त आप की प्रतिदिन चाहती हूं वैसे आप भी मुझे चाहें
और अपने पुरुषार्थ भर मेरी रक्षा करी जिस से मैं दुष्टाचरण करने वाले मनुष्य
के किये हुए अपराध की भागिनी किसी प्रकार न होऊं ॥ २७ ॥

एजत्वित्यस्यात्रिऋषिः । दम्पती देवते । एवायमित्यस्यापि
सामान्यासुर्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः । यथायमित्यस्य प्राजा-
पत्यानुष्टुप्छन्दः । गाधारः स्वरः ॥

अथ गार्हस्थ्यधर्मो गर्भव्यवस्थामाह ॥

अब गृहस्थ धर्म में गर्भ की व्यवस्था अगले मंत्र में कही है ॥

एजंतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । य-
था यं वायुरेजति यथा समुद्रएजति । एवायं
दशमास्योऽअस्रज्जरायुणा सह ॥ २८ ॥
एजंतु दशमास्यऽइति दशमास्यः । गर्भः ।
जरायुणा । सह । यथा । अयम् । वायुः ।
एजति । यथा । समुद्रः । एजति । एव ।
अयम् । दशमास्यऽइति दशमास्यः । अ-
स्रत् । जरायुणा । सह ॥ २८ ॥

पदार्थः— (एजतु) चलतु (दशमास्यः) दशसु मासेषु भवः
(गर्भः) ग्रियते सिच्यते गृह्यते वा स गर्भः । गर्भो गृभेर्गुणात्यर्थे
गिरत्यनर्थानिति वा यदा हि स्त्रीगुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या
गृह्यन्ते निरु० १० । २३ (जरायुणा) आवरणेन सह (यथा)
(अयम्) (वायुः) (एजति) कम्पते (यथा) (समुद्रः) उदधिः
(एजति) वर्द्धते (एव) अवधारणार्थे (अयम्) वर्त्तमानः (दशमास्यः)
(अस्रत्) संसतोऽधः स्रवतु लोड्ये लड् (जरायुणा) (सह)
अथमंत्रः शत० ४ । ४ । ३ । ४ ६ । व्याख्यातः ॥ २८ ॥

अन्वयः— हे दम्पती यथायं वायु रेजति यथा समुद्र एजति तथा जरायुणा सह दशमास्योगर्भं एज तु क्रमेण वर्द्धतामेवं वर्द्धमानोऽयं जरायुणा सह दशमास्य एवास्तत् संसताम् ॥ २८ ॥

भावार्थः— ब्रह्मचर्य्येण शरीरपुष्टिमनः संतुष्टिविद्यावृद्धि सम्पन्नौ छतविवाहौ दम्पती यत्नेन गर्भरक्षणं कुर्यातां यतः स दशमास्यो दशमासात्पूर्वं नः स्वलेत् यो हि दशमान्मासादूर्ध्वं जायते स प्रायशो बलबुद्धियुक्तो भवति तस्मात् पूर्व सुत्पद्यते नायं तादृग्भवति ॥ २८ ॥

पदार्थः— हे स्त्री पुरुष जैसे (वायुः) पवन (एजति) कम्पता है वा- जैसे (समुद्रः) समुद्र (एजति) अपनी लहरों से उछलता है वैसे तुम्हारा (अयम्) यह (दशमास्यः) पूर्ण दश महीने का गर्भ (एजतु) क्रम २ से बढ़े और ऐसे बढ़ ता हुआ (अयम्) यह (दशमास्यः) दश महीने में परि पूर्ण हो कर हि (अस्तत्) उत्पन्न होवे ॥ २८ ॥

भावार्थः— ब्रह्मचर्य्यधर्म से शरीर की पुष्टि मन की संतुष्टि और विद्या की वृद्धि को प्राप्त होकर और विवाह किये हुए जो स्त्री पुरुष हों वे यत्न के साथ गर्भ को रक्खें कि जिस से वह दश महीने के पहिले गिर न जाय क्योंकि जो गर्भ दश महीने से अधिक दिनों का होता है वह प्रायः बल और बुद्धि वाला होता है और जो इस से पहिले होता है वह वैसा नहीं होता ॥ २८ ॥

यस्या इत्यस्यातिर्जटपिः । दम्पतीदेवते । भुरिगार्घ्यनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ।

पुनरपिगार्हस्थ्यधर्मो गर्भव्यवस्थामाह ॥

फिर भी गृहस्थ धर्म में गर्भ की व्यवस्था अगले मंत्र में कही है ॥

यस्यै ते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्हिरण्ययी ।

अज्ञान्यक्तुतायस्य तम्मात्रा समंजीगमु०

स्वाहा ॥ २६ ॥

यस्यै । ते । यज्ञियः । गर्भः । यस्यै । योनिः ।
हिरण्ययी । अङ्गानि । अङ्गुता । यस्य ।
तम् । माता । सम् । अजीगम् । स्वा-
हा ॥ २६ ॥

पदार्थः— (यस्यै) सुलक्षणायाः स्त्रियाः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
(ते) तव (यज्ञियः) यो यज्ञमर्हति (गर्भः) (यस्यै) सुभगायाः
(योनिः) जन्मस्थानम् (हिरण्ययी) रोगरहिता शुद्धा (अङ्गानि)
अंकितानि व्यञ्जकानि वा अङ्गांगेति क्षिप्रं नामाङ्कितमेवाङ्कित
भवति । निरु० ५ । १७ । (अङ्गुता) अकुटिलानि शरत्तानि-
शोभमानानि । शिशुन्दसि बहुलमिति लुक् । (यस्य) (तम्)
(माता) गर्भमानकर्त्र्या त्वया सह समागम्य (सम्) (अजीगम्)
सम्यक् प्राप्नुयाम् (स्वाहा) धर्मयुक्तया क्रियया । अयस्मन्तः श-
त० ४ । ४ । ३ । १०-११ व्याख्यातः ॥ २६ ॥

अन्वयः— हे विवाहिते सुभगेऽहं पतिः यस्यै यस्यास्ते तव
हिरण्ययी योनिरस्ति यस्यै यस्या तव यज्ञियो गर्भोस्ति तस्यां
त्वयि यस्य गर्भस्याहुता कुटिलान्यङ्गानि सुस्तस्मात्ता गर्भमानक-
र्त्र्या त्वया सह स्वाहा समजीगमम् । सम्यक् प्राप्नुयाम् ॥ २६ ॥

भावार्थः— पुरुषेण गृहाश्रमे जितेन्द्रियता वीर्यशुद्ध्यन्त-
ब्रह्मचर्यता सम्पादनीया स्त्रियाप्येवंचान्यङ्गर्भधाराणं गर्भाशययो-
न्यारोग्यकरणं तद्रक्षणंच कार्यं परस्परमाहुतादेन संतानोत्पादने
कृते प्रशस्तरूपगुणकर्मस्वभावान्यपत्यानि जायन्त इतिवेद्यम् ॥ २६ ॥

पदार्थः— हे विवाहित सौभाग्यवती स्त्री मैं तेरा स्वामी (यस्यै) जिस (ते) तेरो (हिरण्यघी) रोग रहित शुद्ध गर्भाशय है और (यस्यै) जिस तेरा (यज्ञियः) यज्ञ के योग्य (गर्भः) गर्भ है (यस्य) जिस गर्भ के (अद्भुता) सुन्दर मीथे (अङ्गानि) अंग हैं (तम्) उसको (मान्ना) गर्भ की कामना करने वाली तेरे साथ समागम करके (स्वाहा) धर्म युक्त क्रिया से (सम्) (अजीगमम्) अच्छी प्रकार प्राप्त होजं ॥ २९ ॥

भावार्थः— पुरुष को चाहिये कि गृहाश्रम के बीच इन्द्रियों का जीतना वीर्य को बढ़ती शुद्धि से उस की उन्नति करे स्त्री भी ऐसाही करे और पुरुष से गर्भ को प्राप्त होके उस की स्थिति स्थान और योनि आदि की आरोग्यता तथा रक्षा करे और जो स्त्री पुरुष परस्पर आनन्द से संतान की उत्पन्न करे तो प्रशंसनीय रूप, गुण, कर्म स्वभाव, और बल वाले संतान उत्पन्न ही ऐसा सब लोग निश्चित जानें ॥ २९ ॥

पुनर्दत्त इत्यस्याचिर्दृष्टिः । दम्पतीदेवते । आर्षी जगती छन्दः मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्गर्भव्यवस्थामाह ॥

फिर भी गर्भ की व्यवस्था अगले मंत्र में कही है ॥

पुरुदस्मो विषुरूप इन्दुरन्तर्महिमानं मानज्जधीरः । एकपदीन्द्रिपदीन्द्रिपदीञ्चतुष्पदीमुष्टापदीमुवनानु प्रथन्तांस्वाहा ॥ ३० ॥

पुरुदस्म इति पुरुदस्मः । विषुरूप इति विषुरूपः । इन्दुः । अन्तः । महिमा-

नम् । आनञ्ज । धीरः- । एकपदीमित्येक
ऽपदीम् । द्विपदीमिति द्विऽपदीम् । त्रिप-
दीमिति त्रिऽपदीम् । चतुष्पदीम् । चतुः-
पदीमिति चतुः-ऽपदीम् । अष्टापदीमित्य-
ष्टाऽपदीम् । भुवना । अनु । प्रथन्ताम् ।
स्वाहा ॥ ३० ॥

पदार्थः—(पुरुदन्तः) पुरुर्वहर्दन्त उपक्षयो दुःखानां यस्मात्
सः (विषुरूपः) विषूणि व्याप्तानि रूपाणि येन सः (इन्दुः)
परमैश्वर्यकारो (अंतः) आभ्यन्तरे (सहिमानम्) पूज्यं ब्रह्म-
चर्यं जितेन्द्रियत्वादि शुभकर्म्मसंस्कारजन्यम् (आनञ्ज) अञ्जयेत्
कामयेत् । अत्रलिङ्गं लिट् (धीरः) सर्वव्यवहारध्यानशीलः
(एकपदीम्) एकमोमिति पदं प्राप्तव्यं यस्यां ताम् (द्विपदीम्)
द्वे अभ्युदये निःश्रेयसे सुखे पदे यस्यां ताम् (त्रिपदीम्) त्रीणि
वाङ्मनःशरीरस्थानि सुखानि यस्यास्ताम् । (चतुष्पदीम्) चत्वारि
धर्म्मार्थकामोक्षाः पदानि यया ताम् (अष्टापदीम्) अष्टौ ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णा ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थसन्न्यासा-
श्चत्वार आश्रमाः पदानि प्राप्तव्यानि यस्यास्ताम् (भुवना) भवन्ति
भूतानि येषु तानि गृहाणि । श्रेष्ठन्दसि बहुलम् । दातुं लुक् (अनु)
(प्रथन्तम्) प्रख्यातुं (स्वाहा) सत्यां सकलविद्यायुक्तांवाचम्
अयमंत्रः शत० ४ । ४ । ३ । १२-१६ व्याख्यातः ॥ ३० ॥

अन्वयः— पुरुदस्मो विषुरूप इन्दुधीरो गृहस्थो धर्मैरा
 विवाहितायाः स्त्रियाः अन्तर्महिमानमानञ्च हे गृहस्था यूयं
 सन्नुन्नतिं विधाय यासेकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीं
 स्वाहा समविद्यान्वितां वाचम् विदित्वा भुवनानि प्रयन्तां तथा
 सर्वान् सन्नुष्यान्नुप्रयन्तम् ॥ ३० ॥

भावार्थः— दम्पतिभ्यां सर्वां गृहाश्रमविद्यामभिव्याप्य तद-
 नुसारेण संतानानुत्पाद्य सन्नुष्यदृष्टिं विधाय ब्रह्मचर्य्येणाखिल
 विद्यासर्वान् ग्राहयित्वा सुखानि प्राप्स्यानुमेदेताम् ॥ ३० ॥

पदार्थः— (पुरुदस्मः) जिस के गुणों से बहुत दुःखों का नाश होता है
 (विषुरूपः) जिस ने जन्म क्रम से अनेक रूप रूपान्तर विद्या विषयों में प्रवेश
 किया है (इन्दुः) जो परमेश्वर्य्य को सिद्ध करने वाला (धीरः) समस्त व्यवहारों
 में ध्यान देने द्वारा पुरुष है वह गृहस्थ धर्म से विवाही हुई अपनी स्त्री के (अन्तः)
 भीतर (सहिमानम) प्रशंसनीय ब्रह्मचर्य्य और जितेन्द्रियता आदि शुभ कर्मों से
 संस्कार प्राप्त होने योग्य गर्भ को (आनंज) कामना करे, गृहस्थ लोग ऐसे सृष्टि
 की उत्पत्ति का विधान करके जिस (एकपदीम्) जिस में एक यह ओम पद
 (द्विपदीम्) जिस में दो अर्थात् संसारं सुख और मोक्ष सुख (त्रिपदीम्) जिस
 में वाणी मन और शरीर के तीनों के आनन्द (चतुष्पदीम्) जिस से चारों धर्म,
 अर्थ काम और मोक्ष (अष्टापदीम्) और जिस से आठों अर्थात् ब्राह्मण क्षत्रिय,
 वैश्य और शूद्र ये चारों वर्ण तथा ब्रह्मचर्य्य गृहस्थ वानप्रस्थ और सन्यास ये
 चारों आश्रम प्राप्त होते हैं उस (स्वाहा) समस्त विद्या युक्त वाणी को जानकर
 सब गृहस्थ जैन (भुवना) जिन में प्राणीमात्र निवास किया करते हैं उन घरों
 की (प्रयन्ताम्) प्रशंसा करें और उस से सब मनुष्यों को (अनु) अनुकूलता से
 बढ़ावें ॥ ३० ॥

भावार्थः— विवाह किये हुए स्त्री पुरुषों को चाहिये कि गृहाश्रम की
 विद्या को सब प्रकार जान कर उस के अनुसार संतानों की उत्पन्न मनुष्यों को
 बढ़ा और उन की ब्रह्मचर्य्य नियम से समस्त अंग उपाङ्ग सहित विद्या का ग्रहण
 करा के उत्तम २ सुखों को प्राप्त होके आनन्दित करें ॥ ३० ॥

मरुतो यस्येत्यस्य गोतम ऋषिः । दम्पती देवते । आर्षीगायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनरपि गार्हस्थ्यधर्मविषयमाह ॥

अगले मंत्र में भी गृहस्थधर्म का विषय कहा है ॥

मरुतो यस्य हि क्षये प्राथादिवो विमहसः ।

स सुगोपातमो जनः- ॥ ३१ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । प्राथादिवः ।

विमहस इति विमहसः । सः । सुगोपा-
त इति सुगोपातमः । जनः- ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (मरुतः) हिरण्यानि रूपाण्यृत्विजो विद्वांसश्च
मरुदिति हिरण्यना० निघं० १ । २ रूपना० ३ । ७ ऋत्विङ्ना०
३ । १८ पदनामसु च निघं० ५ । ५ (यस्य) गृहस्थस्य (हि)
खलु (क्षये) गृहे (प्राथ) प्राप्नुत । इत्युच्यते इति दीर्घः ।
(दिवः) दिव्या गुणाः स्वभावाः क्रिया वा (विमहसः) विवि-
धतया पूजनीयाः (सः) (सुगोपातमः) शोभनधर्मेण गां पृथिवीं
वाचं वा पाति सोऽशयितः (जनः) प्रसिद्धः । अयमन्तः शत० ४
। ४ । ३ । १७ व्याख्यातः ॥ ३१ ॥

अन्वयः— हे कृतविवाहा विमहस ऋत्विजो मरुतो गृहस्था
यूयं यस्य गृहस्थस्य क्षये गृहे हिरण्यानि रूपाणि दिवः प्राथ
स हि सुगोपातमो जनः सदा सेव्यः ॥ ३१ ॥

भावार्थः— नहि केनचिन् मनुष्येण किल ब्रह्मचर्य्यसुशि-
क्षाविद्याशरीरात्मवत्तारोग्यपुरुषार्थैश्वर्य्यसज्जनसङ्गालस्यत्यागय-
सनियमसेवनसुसहायैर्विना गृहाश्रमो धर्तुं शक्यः । न ह्येतेन विना
धर्मार्थकाममोक्षसिद्धिर्भवितुं योग्या तस्मादयं सर्वैः प्रयत्नेन सेवि-
तव्यः ॥ ३१ ॥

पदार्थः— हे (विमहसः) विविधप्रकार से प्रशंसा करने योग्य (मरु-
तः) विद्वान् गृहस्थ लोगो तुम (यस्य) जिस गृहस्थ के (ज्ञये) घर में सुवर्ण
उत्तम रूप (दिवः) दिव्य गुण स्वभाव वा प्रत्येक कामों के करने की रीति को
(पात्र) प्राप्त हैं (सः) (हि) वह (सुगीपातमः) अच्छे प्रकार वाणी और
पृथिवी की पालना करने वाला (जनः) मनुष्यों को सेवा के योग्य है ॥ ३१ ॥

भावार्थः— इस बात का निश्चय है कि ब्रह्मचर्य उत्तम शिक्षा विद्या
शरीर और आत्मा का बल आरोग्य पुरुषार्थ ऐश्वर्य सज्जनों का संग आलस्य का
त्याग यम नियम और उत्तम सहाय के विना किसी मनुष्य से गृहाश्रम धारा जा
नहीं सकता ॥ ३१ ॥

सहो द्यौरित्यस्य सेधातिथिर्ऋषिः । दृष्टर्तदेवते । आर्षी
गायत्रीछन्दः ॥ षड्जः स्वरः ॥

पुनर्गार्हस्थ्य ऋषौपदेशमाह ॥

फिर गृहस्थों के कर्मों का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

म॒ही द्यौः पृ॒थि॒वी च॑ नऽ॒द्रु॒मं य॒ज्ञमि॑मि॒क्ष-
ताम् । पि॒पृ॒तान् नो॒ भरी॑मभिः ॥ ३२ ॥

म॒ही । द्यौः॑ । पृ॒थि॒वी । च॑ । न॒तः । द्रु॒मम् ।
य॒ज्ञम् । मि॒मि॒क्षता॑म् । पि॒पृ॒ताम् । न॒तः ।
भरी॑मभिरिति भरी॑ऽमभिः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(मही) सहती पूज्या (द्यौः) दिव्या पुरुषाकृतिः
(पृथिवी) विस्तृतशीला क्षमाधारणादिशक्तिमती (च) (नः)
अस्माकम् (इमम्) वर्त्तमानम् (यज्ञस्) विद्वत्पूज्यं गृहाश्रमम्
(मिमिक्षताम्) सुखैः सेक्तुमिच्छताम् (पिष्टताम्) परिपूर्णः (नः)
अस्माकम् (भरीमभिः) धारणपोषणादिगुणयुक्तैर्व्यवहारैर्वा
पदार्थैः सह । अयम्पन्तः शत० ४ । ४ । ३ । १८ व्याख्यातः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे दम्पती भवन्तौ मही द्यौः महान् प्रकाशमानः
पतिः मही पृथ्वी स्त्री च त्वं भरीमभिर्नोऽस्माकं चादन्येषामिमं
यज्ञं मिमिक्षताम् पिष्टताञ्च ॥ ३२ ॥

भावार्थः—यथा सूर्यो जलाद्याकृष्य वर्षित्वा पाति पृथि-
व्यादिपदार्थान् प्रकाशयति तद्वदयम्पतिः सद्गुणान् पदार्थान्
संगृह्य तद्दानेन रक्षेत् विद्यादिगुणान् प्रकाशयेत् यथेयम्पृथिवी
सर्वान् प्राणिनो धृत्वा पालयति तथेयं स्त्री गर्भादीन् धृत्वा पाल-
येत् एवं सहितौ भूत्वा स्वार्थं संसाध्य मनोवाक्कर्मभिरन्यान्
सर्वान् प्राणिनः सततं सुखयेताम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषं तुम दोनां (मही) अति प्रशंसनीय (द्यौः)
दिव्य पुरुष की आकृति युक्त पति और अति प्रशंसनीय (पृथ्वी) बड़े हुए शील
और क्षमा धारण करने आदि की सामर्थ्य वाली तू (भरीमभिः) धीरता और
सब को संतुष्ट करने वाले गुणों से युक्त व्यवहारों वा पदार्थों से (नः) हमारा
(च) औरों का भी (इमम्) इस (यज्ञम्) विद्वानों के प्रशंसा करने योग्य गृहा-
श्रम की (मिमिक्षताम्) सुखों से अभिषिक्त और (पिष्टताम्) परिपूर्ण करना
चाहो । ३२ ॥

भावार्थः—जैसे सूर्य लोक जलादि पदार्थों को खींच और वर्षा कर
रक्षा और पृथिवी आदि पदार्थों का प्रकाश करता है वैसे यह पति श्रेष्ठ गुण और
पदार्थों का संग्रह करके देने से रक्षा और विद्या आदि गुणों का प्रकाशित

करता है तथा जिस प्रकार यह पृथिवी सब प्राणियों को धारण कर उन की रक्षा करती है वैसे स्त्री गर्भ आदि व्यवहारों को धारण कर सब की पालना करती है इस प्रकार स्त्री और पुरुष इकट्ठे होकर स्वार्थ को सिद्ध कर मन वचन और कर्म में सब प्राणियों को भी सुख दें ॥ ३२ ॥

आतिष्ठेत्यस्य गीतस ऋषि गृहपतयो देवताः । आर्ष्यं नुष्टुप्
छन्दः गान्धारः स्वरः । उपयासेत्यस्य विराडार्युष्णिक्छन्दः ।
ऋषभः स्वरः ॥

अथ प्रकारान्तरेण गृहस्थधर्ममाह ॥

अत्र प्रकारान्तर से गृहस्थ का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

आतिष्ठ वृचह्नरथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।
अर्वाचीनं सुते मनो आवा कृणोतु वगनुना ।
उपयामगं हीतोसीन्द्राय त्वा षोडशिने ऋष-
ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३३ ॥
आ । तिष्ठ । वृचह्निति वृचऽहन् । रथम् ।
युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरीऽइति हरी ।
अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः- । आवा ।
कृणोतु । वगनुना । उपयामगं हीतऽइत्युप-
यामऽगं हीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । षो-
डशिने । ऋषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा ।
षोडशिने ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(आ) (तिष्ठ) (वृत्रहन्) वृत्रान् शत्रून् ह-
न्ति तत्सम्बुद्धौ (रथम्) रमणीयं विद्याप्रकाशं यानं वा (युक्ता)
युक्तौ (ते) तव (ब्रह्मणा) जलेन धनेन वा (हरी) हरण-
शीलौ धारणाकर्षणगुणाविवाश्वौ (अर्वाचीनम्) अधोगामि
(सु) (ते) तव (मनः) अंतःकरणम् (आवा) मेघः ।
आव इति मेघना० । निघं० १ । १० । (कृणोतु) (वग्नुना)
वाण्या । वग्नुरिति वाङ्ना० । निघं० १ । ११ । (उपयामगृ-
हीतः) उपयामा सामग्री गृहीता येन सः (असि) (इन्द्राय)
परमैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (षोडशिने) प्रशस्ताः षोडश कला
विद्यन्ते यस्मिन्स्तस्मै (एषः) गृहाश्रमः (ते) तव (योनिः)
गृहम् । (इन्द्राय) ऐश्वर्यप्रदाय गृहाय (त्वा) त्वाम् (षो-
डशिने) अयम्मन्तः शत० ४ । ४ । ४ । १—९ व्याख्यातः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे वृत्रहन् आवेव सुखवर्षिता गृहस्थस्ते—तव यत्र
रथे ब्रह्मणा सह हरी युक्ता—युक्तौ स्वीक्रियेते तं त्वमातिष्ठास्मिन्
गृहाश्रमे ते—तव यन्मनोऽर्वाचीनमनुत्कृष्टगति जायते तद्ग्नूना
वेदवाचा भवान् शान्तं कृणोतु यतस्त्वमुपयामगृहीतोऽस्यतः षो-
डशिन इन्द्राय त्वा त्वामुपदिशामि । हे गृहाश्रममभीप्सो एष ते
योनिरस्ति । अस्मै षोडशिन इन्द्राय त्वा त्वां नियुनज्मीति ॥ ३३ ॥

भावार्थः—गृहाश्रमाधीना एव सर्व आश्रमास्ते वेदोक्तसद्व्य-
वहारेण सेविताः सन्तोऽभ्युदयनिःश्रेयससुखसम्पत्तये भवन्त्येवातः
परमैश्वर्यप्राप्तये गृहाश्रम एव सेव्य इति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे (वृत्रहन्) शत्रुओं को मारने वाले गृहाश्रमी तू (आवा) मेघ

के तुल्य सुख वरसाने वाला है (ते) तेरे जिस रमणीय विद्या प्रकाशमय गृहाश्रम वा
रथ में (ब्रह्मणा) जल वा धन से (हरी) धारण और आकर्षण अर्थात् खींचने
के समान घोंडे (युक्ता) युक्त किये जाते हैं उस गृहाश्रम करने की (आतिष्ठ)
प्रतिज्ञा कर इस गृहाश्रम में (ते) तेरा जो (मनः) मन (अर्वाचीनम्) मन्दपन
को पहुँचाता है उस को (वग्नुना) वेदवाणी से शान्त कर जिस से तू (उपयाम-
गृहीतः) गृहाश्रम करने की सामग्री ग्रहण किये हुए (असि) है इस कारण (पो-
डशिने) सोलह कलाओं से परिपूर्ण (इन्द्राय) परमैश्वर्य देने वाले गृहाश्रम करने
के लिये (त्वा) तुझ को आज्ञा देता हूँ ॥ ३२ ॥

भावार्थः—गृहाश्रम के आधीन सब आश्रम हैं और वेदोक्त श्रेष्ठ व्यवहार
से जिस गृहाश्रम की सेवा की जाय उस से इस लोक और परलोक का सुख होने से
परमैश्वर्य पाने के लिये गृहाश्रम ही सेवना उचित है ॥ ३३ ॥

युक्ष्वाहित्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । गृहपतिर्देवता । विराडा-
र्पणुपुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः । उपयामेत्यस्य पूर्ववच्छन्दः स्वरश्च ॥

अथ राजविषये प्रतिपादितप्रकारेण गृहस्थधर्ममाह ॥

अब राजविषय में उक्त प्रकार से गृहाश्रम का धर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा
नऽइन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिञ्चर । उपयामगृ-
हीतोऽसिन्द्राय त्वा पोडशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
पोडशिने ॥ ३४ ॥

युक्ष्व । हि । केशिना । हरीइति हरी । वृष-
णा । कक्ष्यप्रेति कक्ष्यप्रा । अर्थ । नः । इन्द्र ।
सोमपाऽइति सोमपाः । गिराम् । उपश्रुतिमित्यु-

पऽश्रुतिम् । चर । उपयामगृहीतऽइत्युपयामऽगृ-
हीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । षोडशिने । युषः ।
ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिने ॥ ३४ ॥

पदार्थः— (युक्ष्व) (हि) खलु (केशिना) प्रशस्ताः
केशा विद्यन्ते ययोस्तौ । अत्र सर्वत्र सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
(हरी) यानस्य हरणशीलौ (वृषणा) वृषवबलिष्ठौ (कक्ष्यप्रा)
कक्ष्यं प्रातः पिपूरतः (अथ) आनंतर्ह्ये (नः) अस्माकम् (इन्द्र)
शत्रुविदारक सेनाध्यक्ष (सोमपाः) ऐश्वर्य्यरक्षक (गिराम्) वा-
चम् (उपश्रुतिम्) उपगतां श्रूयमाणाम् (चर) विजानीहि । अत्र
चर इत्यस्य गत्यर्थत्वात् प्राप्त्यर्थो गृह्यते (उपयामगृहीतः)
इत्यादि पूर्ववत् । अयं मन्त्रः शत० ४ । ४ । ३ । १०—११
व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे सोमपा इन्द्र त्वं केशिना वृषणा कक्ष्यप्रा हरी
रथे युक्ष्व । अथेत्यनंतरं नोऽस्माकं गिरामुपश्रुतिं हि चर । उपया-
मेत्यस्यान्वयोपि पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अस्मिन्मन्त्रे रथे इति पदस्य सम्बन्धः । प्रजासभा-
सेनाजनाः सभाध्यक्षं ब्रूयुः । शुचिना त्वया न्यायस्थितये चत्वारि
सेनांगानि सुशिक्षितानि हृष्टपुष्टानि रक्षणीयानि पुनरस्माकं प्रार्थ-
नानुकूल्येन राजैश्वर्य्यरक्षापि कार्य्येति ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे (सोमपाः) ऐश्वर्य्य की रक्षा करने और (इन्द्र) शत्रुओं का
विनाश करने वाले तुम (केशिना) जिन के अच्छे २ बाल हैं उन (वृषणा) बैल के

समान बलवान् (कश्यपा) अभीष्ट देश तक पहुंचाने वाले (हरी) चलाने हारे घोड़ों को (रथे) रथ में (युद्ध) जोड़ो (अथ) इस के अनन्तर (नः) हम लोगों की (गिराम्) विनयपत्रों की (उपश्रुतिम्) प्रार्थना को (हि) चित्त देकर (चर) जानो । आप (उपयामगृहीतः) गृहाश्रम की सामग्री को ग्रहण किये हुए (असि) हैं इस कारण (षोडशिने) सोलह कलाओं से परिपूर्ण (इन्द्राय) परमैश्वर्य के लिये (त्वा) तुम्हें उपदेश करता हूं कि जो (एषः) यह (ते) तेरा (योनिः) घर है इस (षोडशिने) सोलह कलाओं से परिपूर्ण (इन्द्राय) परमैश्वर्य देने वाले गृहाश्रम के लिये (त्वा) तुम्हें आज्ञा देता हूं ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में पिछले मंत्र से “ रथे ” यह पद अर्थ में आता है । प्रजा, सेना और सभा के मनुष्य समाध्यक्ष से ऐसे कहें कि आप को शत्रुओं के विनाश और राज्य भर में न्याय रहने के लिये घोड़े आदि सेना के अंगों को अच्छी शिक्षा देकर आनंदित और बल वाले रखने चाहिये फिर हमलोगों के विनयपत्रों को सुनकर राज्य की रक्षा करनी चाहिये ॥ ३४ ॥

इन्द्रमिदित्यस्य गोतम ऋषिः । गृहपतिर्देवता । विराडाप्यनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः । उपयामेत्यस्य सर्वं पूर्ववत् ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

इन्द्रमिद्वरीं वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् । ऋषीणां च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषाणाम् । उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय त्वा षोडशिनं एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै ॥ ३५ ॥

इन्द्रम् । इत् । हरीऽइतिहरीं । वहतः । अप्रतिधृष्टशवसमितिअप्रतिऽधृष्टशवसम् । ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । उपं । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् । उपयामेत्यारभ्यपूर्ववत् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्यवर्द्धकं सेनारक्षकम् (इत्)
एव (हरी) शक्तितावश्वौ (वहतः) (अप्रतिधृष्टशवसम्)
धृष्टम्प्रगल्भं शवो बलं येन तम्प्रतीति । (ऋषीणाम्) मन्त्रार्थ-
द्रष्टृणां विदुषाम् (च) वीराणाम् (स्तुतीः) गुणस्तवनानि (उ-
प) (यज्ञम्) संगमनीयं व्यवहारम् (च) (मानुषाणाम्)
(उपयामेति) पूर्ववत् । अयं मन्त्रः श० ४ । ४ । ५ । ५—व्या-
ख्यातः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे सोमपास्त्वं षोडशिन इन्द्राय यौ हरी अप्रतिधृ-
ष्टशवसमिन्द्र वहतस्ताभ्यामृषीणां चाहीराणां स्तुतीर्मानुषाणां यज्ञं
चात्पालनमुपचर यस्य ते तवैष योनिरस्ति यस्त्वमुपयामगृहीतोऽसि
तं त्वां षोडशिन इन्द्राय जना उपाश्रयंतु वयमपि त्वामाश्रयेम ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वस्मान्मन्त्रात् इन्द्र सोमपाश्वरोति पदत्रय-
मनुवर्तते । राज्ञो राजसभासभ्यानां प्रजास्थानां जनानामिदं यो-
ग्यमस्ति प्रशंसनीयविदुषां सकाशाद्विद्योपदेशं प्राप्यान्येषामुपकारा-
दिकं च सततं कुर्युः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (सोमपाः) ऐश्वर्य की रक्षा और (इन्द्र) शत्रुओं का वि-
नाश करने वाले समाध्यक्ष आप जो (हरी) हरणकारक बल और आकर्षण रूप
घोड़ों से (अप्रतिधृष्टशवसम्) जिस ने अपना अच्छा बल बढ़ा रक्खा है उस (इ-
न्द्रम्) परमैश्वर्य बढ़ाने और सेना रखने वाले सेना समूह को (वहतः) वहते हैं
उन से युक्त होकर (ऋषीणाम्) वेद मन्त्र जानने वाले विद्वानों और (च)
वीरों के (स्तुतिः) गुणों के ज्ञान और (मानुषाणाम्) साधारण मनुष्यों के (यज्ञम्)
सङ्गम करने योग्य व्यवहार और (च) उन की पालना करो और (उप) समीप प्राप्त हो

निस (ते) तेरा (एषः) यह (योनिः) निमित्त राज्य धर्म है जो तू (उपयामगृहीतः)
 सन सामग्री से संयुक्त है उस (त्वा) तुझ को (षोडशिने) षोडश कलायुक्त (इन्द्राय)
 उत्तम ऐश्वर्य के लिये प्रजा सेना जन आश्रय लेवें और हम भी लेवें ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पिछले मन्त्र से (इन्द्र) (सोमपाः) (ऋ) इन
 तीन पदों की योजना होती है । राजा राज्य कर्म में विचार करनेवाले जन और प्रजा-
 जनों को योग्य यह है कि प्रशंसा करने योग्य विद्वानों से विद्या और उपदेश पाकर
 औरों का उपकार सदा किया करें ॥ ३५ ॥

यस्मान्नेत्यस्य विवस्वान् ऋषिः । परमेश्वरो देवता । भुरिगार्षी

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ गृहाश्रममिच्छद्भ्यो जनेभ्यः परमेश्वर एवोपास्य
 इत्युपदिश्यते ॥

अब गृहाश्रम की इच्छा करने वालों को ईश्वर ही की उपासना

करनी चाहिये यह उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

यस्मान्न जातः परोऽन्योऽस्ति य आविवेश
 भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया सञ्चरणा-
 स्त्रीणि ज्योतींश्च सचते स षोडशी ॥ ३६ ॥

यस्मात् । न । जातः । परः । अन्यः । अस्ति ।
 यः । आविवेशेत्याऽविवेश । भुवनानि । विश्वा ।
 प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । प्रजयेति प्रजया ।
 सञ्चरणाऽइति समञ्चरणाः । त्रीणि । ज्योती-
 श्च । सचते । सः । षोडशी ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(यस्मात्) परमात्मनः (न) निषेधे (जातः)
 प्र सिद्धः (परः) उत्तमः (अन्यः) भिन्नः (अस्ति) (यः)
 (आविवेश) (भुवनानि) स्थानानि (विश्वा) सर्वाणि ।
 अत्र शैर्लुक् (प्रजापतिः) विश्वस्याध्यक्षः (प्रजया) सर्वेषां
 संसारेण (संसाराणः) सम्यग्दातृशीलः । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदं
 बहुलं छन्दसीति शपः स्थाने श्लुः । (त्रीणि) (ज्योतीषि)
 सूर्यविद्युदग्न्याख्यानि (सचते) सर्वेषु समवैति (सः) (षो-
 ढशी) प्रशस्ताः षोडश कला विद्यन्ते यस्मिन्सः । इच्छा प्राणाः
 श्रद्धा प्रथिव्यापोऽग्निर्वायुराकाशमिन्द्रियाणि मनोऽन्तर्बोध्यन्तपो
 मन्त्रा लोको नाम चैताः कलाः प्रश्नोपनिषदि प्रतिपादिताः ।
 अयम्मन्त्रः शत० ४ । ४ । ५ । ६ । व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—यस्मात् परोऽन्यो न जातः किंच यो विश्वा भुव-
 नान्याविवेश स प्रजापतिः प्रजया संसाराणः षोडशी त्रीणि ज्यो-
 तीषि सचते ॥ ३६ ॥

भावार्थः—गृहाश्रममिच्छद्भिर्मनुष्यैर्यः सर्वत्राभिव्यापी सर्वेषां
 लोकानां स्रष्टा धर्ता दाता न्यायकारी सनातनः सच्चिदानन्दो
 नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सूक्ष्मात् सूक्ष्मो महतो महान् सर्वशक्तिमान्
 परमात्माऽस्ति यस्मात् कश्चिदपि पदार्थ उत्तमः समो वा नास्ति स
 एवोपास्यः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(यस्मात्) जिस परमेश्वर से (परः) उत्तम (अन्यः) और
 दूसरा (न) नहीं (जातः) हुआ और (यः) जो परमात्मा (विश्वा) समस्त
 (भुवनानि) लोकों को (आविवेश) व्याप्त हो रहा है (सः) वह (प्रजया)

सब संसार से (संरक्षणः) उत्तम दाता होता हुआ (षोडशी) इच्छा प्राण श्रद्धा पृथिवी जल अग्नि वायु आकाश दशों इन्द्रिय मन अन्न वीर्य तप मन्त्र लोक और नाम इन सोलह कलाओं के स्वामी (प्रजापतिः) संहार मात्र के स्वामी परमेश्वर (श्रीणि) तीन (ज्योतीषि) ज्योति अर्थात् सूर्य बिजुली और अग्नि को (सचने) सब पदार्थों में स्थापित करता है ॥ ३६ ॥

भावार्थः—गृहाश्रम की इच्छा करने वाले पुरुषों को चाहिये कि जो सर्वत्र व्याप्त सचलोकों का रचने और धारण करने वाला दाता न्यायकारी सनातन अर्थात् सदा ऐसाही बना रहता है सत् अविनाशी चैतन्य और आनन्दमय नित्य शुद्ध युद्ध मुक्तस्वभाव और सब पदार्थों से अलग रहने वाला छोटे से छोटा बड़े से बड़ा सर्वशक्तिमान् परमात्मा जिस से कोई भी पदार्थ उत्तम वा जिसके समान नहीं है उस की उपासना करें ॥

इन्द्रश्चेत्यस्य विवस्वानृषिः । सम्राड्माण्डलिकौ राजानौ देवते । साम्नी त्रिष्टुप्छन्दः । तयोरहमित्यस्य विराडाची त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ गृहस्थोपयोगिराजविषयमाह ॥

अब गृहाश्रम के उपयोगी राजविषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्रश्च सम्राड् वरुणश्च राजा तौ ते भक्षं चक्रतुरग्रं एतम् । तयोरहमनु भक्षं भक्षयामि वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु सह प्राणेन स्वाहा ॥ ३७ ॥

इन्द्रः । च । सम्राडिति सम्राट् । वरुणः । च । राजा । तौ । ते । भक्षम् । चक्रतुः अग्रं । एतम् । तयोः । अहम् । अनु । भक्षम् । भक्षयामि ।

वाक् । देवी । जुषाणा । सोमस्य । तृप्यतु । सह ।
प्राणेन । स्वाहा ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) परमैश्वर्ययुक्तः (च) साङ्गोपाङ्गरा-
ज्याङ्गसहितः (सम्राट्) सम्यग्राजते स चक्रवर्ती (वरुणः) श्रेष्ठः
(च) माण्डलिकः प्रतिमाण्डलिकश्च (राजा) न्यायादिगुणैः
प्रकाशमानः (तौ) (ते) तव प्रजाजनस्य (भक्षम्) भजनं
सेवनम् (चक्रतुः) कुर्व्याताम् । अत्र लिङर्थे लिट् (अग्रे) (ए-
तम्) (तयोः) रक्षकयो राज्ञोः (अहम्) (अनु) पश्चात्
(भक्षम्) (सेवनम्) (भक्षयामि) पालयामि (वाक्) वाणी
(देवी) दिव्या (जुषाणा) प्रसन्ना सेवमाना सती (सोमस्य)
विद्यैश्वर्यस्य (तृप्यतु) प्रीणातु (सह) (प्राणेन) बलेन
(स्वाहा) सत्यया वाचा । अयम्भन्त्रः शत० ४ । ४ । ५ । ८ ।
व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजन य इन्द्रश्च सम्राड्वरुणो राजास्ति ता-
वग्रे ते तव भक्षं चक्रतुः । अहन्तयोरेतं भक्षमनुभक्षयामि या सो-
मस्य प्राप्तये जुषाणा देवी वागस्ति तथा स्वाहा प्राणेन सह सर्वो
जनस्तृप्यतु ॥ ३७ ॥

भावार्थः—प्रजायां द्वौ ससभौ राजानौ भवितुं योग्यौ, एक-
श्चक्रवर्ती द्वितीयो माण्डलिकश्चैतौ श्रेष्ठन्यायविनयादिभ्यां प्रजाः
संरक्ष्य पुनस्ताभ्यः करं सङ्गृह्णीयाताम् । सर्वस्मिन् व्यवहारे वि-
द्यावृद्धिं सत्यवचनं चाचरेताम् । त एवं धर्मार्थकामैः प्रजाः संतोष्य

स्वयं संतुष्टौ स्याताम् । आपत्काले राजा प्रजां प्रजा च राजानं
संरक्ष्य परस्परमानन्देताम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे प्रजाजन जो (इन्द्रः) परमैश्वर्य युक्त (च) राज्य के अंग,
उपाङ्गसहित (सम्राट्) सब जगह एक चक्र राज करने वाला राजा (वरुणः)
अति उत्तम (च) और (राजा) न्यायादि गुणों से प्रकाशमान माण्डलिक सेना-
पति है (तौ) वे दोनों (अग्ने) प्रथम (ते) तेरा (भक्षम्) सेवन अर्थात् नाना
प्रकार से रक्षा करें और (अहम्) मैं (तयोः) उनका (एतम्) इस (भक्षम्)
स्थित पदार्थ का (अनु) पीछे (मत्स्यामि) सेवन करके कराऊँ । ऐसे करते हुए
हम तुम सब को (सोमस्य) विद्यारूपी ऐश्वर्य के बीच (जुषाणा) प्रीति कराने
वाली (देवी) सब विद्याओं की प्रकाशक (वाक्) वेदवाणी है उससे (स्वाहा)
सब अनुप्य (तृप्यतु) संतुष्ट रहें ॥ ३७ ॥

भावार्थः—प्रजा के बीच अपनी २ सभाओं सहित राजा होने के योग्य हो
होते हैं एक चक्रवर्ती अर्थात् एक चक्र राज करने वाला और दूसरा माण्डलिक कि जो
माण्डल २ का ईश्वर हो ये दोनों प्रकार के राजा जन उत्तम २ न्याय तत्रता सुशीलता
और वीरतादि गुणों से प्रजा की रक्षा अच्छे प्रकार करें फिर उन प्रजा जनों से यथा-
योग्य राज्य कर लें और सब व्यवहारों में विद्या की वृद्धि सत्य वचन का आचरण करें
इस प्रकार धर्म अर्थ और कामनाओं से प्रजाजनों को संतोष देकर आप-संतोष पावें आपत्-
काल में राजा प्रजा की तथा प्रजा राजा की रक्षा कर परस्पर आनंदित हों ॥ ३७ ॥

अग्नेपवस्वेत्यस्य वैखान ऋषिः । राजादयो गृहपतयो देव-
ताः । भुरिक्त्रिपाद्गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः । उपयामेत्यस्य
स्वराढाचर्च्यनुष्टुप् छन्दः । अग्नेवर्चस्विनित्यस्य भुरिगाचर्च्यनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तद्देवाह ॥

फिर भी प्रकारान्तर से पूर्वोक्त विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अग्ने पवस्व स्वपाऽअग्ने वर्चः सुवीर्यम् ।

दधद्रुयिम्मयि पोषम् । उपयामगृहीतोऽयग्नये त्वा
वचस एष ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे । अग्ने वर्च-
स्विन्वर्चस्वाँस्त्वन्देवेष्वसि वचस्वानहम्मनुष्येषु भू-
यासम् ॥ ३८ ॥

अग्ने । पवस्व । स्वपाऽइतिसुऽअपाः । अस्मेऽइ-
त्यस्मे । वर्चः । सुवीर्यमिति सुऽवीर्यम् । दधत् ।
रयिम् । मयि । पोषम् । उपयामगृहीतऽइत्युपया-
मऽगृहीतः । असि । अग्नये । त्वा । वर्चसे । एषः ।
ते । योनिः । अग्नये । त्वा । वर्चसे । अग्ने । व-
र्चस्विन् । वर्चस्वान् । त्वम् । देवेषु । असि । वर्च-
स्वान् । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥ ३८ ॥

पदार्थः— (अग्ने) विज्ञानादिगुणप्रकाशक सभापते राजन्
(पवस्व) शुन्ध (स्वपाः) शोभनान्यपांसि कर्माणि यस्य तद्वन्
(अस्मे) अस्मभ्यम् (वर्चः) वेदाध्ययनम् (सुवीर्यम्) सुष्ठु वीर्य-
म्बलं यस्मात् (दधत्) धरन् सन् (रयिम्) धनम् (मयि)पालनी-
ये जने (पोषम्) पुष्टिम् (उपयामगृहीतः) राज्यव्यवहाराय स्वीकृतः
(असि)(अग्नये) विज्ञानमयाय न्यायव्यवहाराय(त्वा) त्वाम् (वर्चसे)
तेजसे (एषः) (ते) तव (योनिः) राज्यभूमिर्निसवतिः (अग्नये)
विज्ञानमयाय परमेश्वराय (त्वा) त्वाम् (वर्चसे) स्वप्रकाशाय
वेदप्रवर्तकाय(अग्ने) तेजोमय (वर्चस्विन्) बहु वर्चोऽध्ययनं विद्यते
यस्मिन् (वर्चस्वान्) सर्वं विद्याध्ययनयुक्तः (त्वम्) (देवेषु) विद्वद्-

ध्येषु (अस्ति) भवसि (वर्चस्वान्) प्रशस्तविद्याध्ययनः (अ-
हम्) प्रजासभासेनाजनः (मनुष्येषु) मनस्विषु । मनुष्याः क-
स्मान्मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन स्रष्टा मनस्यतिः पुनर्म-
नस्वीभावे मनोरपत्यम्मनुष्यो वा निरु० ३ । ७ । (भूयासम्) अ-
यस्मन्त्रः । शत० ४ । ४ । ५ । १-१० व्याख्यातः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे स्वपा वर्चस्विजग्ने त्वमस्मे सुवीर्य्य वर्चो मयि र-
यि पोषं च दधत् सन् पवस्व त्वमुपयामगृहीतोसि त्वां वर्चसे अ-
ग्नेये वयं स्वीकुर्मः । ते तव एष योनिस्त्वा वर्चसेऽग्नेये सम्प्रेर-
यामः । हे सभापते यथा त्वं देवेषु वर्चस्वानसि तथाहम्मनुष्येषु व-
चस्वान् भूयासम् ॥ ३८ ॥

भावार्थः—राजादिसभ्यजनानामिदमुचितमस्ति मनुष्येषु स-
र्वाः सद्दिद्याः सद्गुणाश्च वर्द्धयेयुर्यतस्सर्वे श्रेष्ठगुणकर्मप्रचारेषूत्तमा
भूयासुरिति ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (स्वपाः) उत्तम २ काम तथा (वर्चस्विन्) सुन्दर प्रकार से
वेदाध्ययन करने वाले (अग्ने) सभापति आप (अस्मे) हम लोगों के लिये (सुवी-
र्य्यम्) उत्तम पराक्रम (वर्चः) वेद का पढ़ना तथा (मयि) निरन्तर रक्षा करने यो-
ग्य अस्मदादि जन में (रयिम्) धन और (पोषम्) पुष्टि को (दधत्) धारण क-
रते हुए (पवस्व) पवित्र हूँ (उपयामगृहीतः) राज्य व्यवहार के लिये हम ने
स्वीकार किये हुए (अस्ति) आप हैं (त्वा) तुम्हको (वर्चसे) उत्तम तेज बल पराक्र-
म के लिये (अग्ने) वा विज्ञानयुक्त परमेश्वर की प्राप्ति के लिये हम स्वीकार करते हैं
(ते) तुम्हारी (एषः) यह (योनिः) राजभूमि निवास स्थान है (त्वा) तुम्हको (व-
र्चसे) हम लोग अपने विद्या प्रकाश सब प्रकार सुख के लिये बार २ प्रत्येक कामों में
प्रार्थना करते हैं । हे तेजधारी सभापते राजन् जैसे (त्वम्) आप (देवेषु) उत्तम २
विद्वानों में (वर्चस्वान्) प्रशंसनीय विद्याध्ययन करने वाले (अस्ति) हैं वैसे (अहम्)
में (मनुष्येषु) विचार शील पुरुषों में आप के सदृश (भूयासम्) होऊँ ॥ ३८ ॥

भावार्थः—राजा आदि सभ्य जनों को उचित है कि सब मनुष्यों में उत्तम २ विद्या और अच्छे गुणों को बढ़ाते रहें जिससे समस्त लोग श्रेष्ठ गुण और कर्म प्रचार करने में उत्तम हों ॥ ३८ ॥

उत्तिष्ठन्नित्यस्य वैखान ऋषिः । राजादयो गृहस्था देवताः ।
उत्तिष्ठन्नित्यस्योपेत्येतस्य चार्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥
इन्द्रेत्यस्यार्ष्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी उक्त विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रेऽश्वेपयः सो-
ममिन्द्र चमू सुतम् । उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा-
जस एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे । इन्द्रो जिष्ठो-
जिष्ठस्त्वन्देवेष्वस्योजिष्ठोहम्मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

उत्तिष्ठन्नित्युत्तिष्ठन् । ओजसा । सह । पी-
त्वी । शिप्रेऽइति शिप्रे । अश्वेपयः । सोमम् । इन्द्र ।
चमू इति चमू । सुतम् । उपयामगृहीतऽइत्युपया-
मऽगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । ओजसे । एषः ।
ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । ओजसे । इन्द्र । ओ-
जिष्ठ । ओजिष्ठः । त्वम् । देवेषु । असि । ओजि-
ष्ठः । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(उत्तिष्ठन्) सद्गुणकर्मस्वभावेपूर्ध्वन्तिष्ठन् । (ओ-
जसा) प्रशस्तशरीरात्मसमासेनावलेन (सह) (पीत्वी) पीत्वा ।

स्नात्वाद्यश्च । अ० ७ । १ । ४९ । इतीकारादेशः (शिप्रे) हनु-
 प्रभृत्यङ्गानि । शिप्रे इत्युपलक्षणान्वेषाञ्च शिप्रे हनुनासिके ।
 निरु० ६ । १७ (अवेपयः) वेपय । अत्र लोट्थे लङ् । (सोमम्) ऐश्वर्य्यं
 सोमवल्यादिरसं वा । (इन्द्र) ऐश्वर्य्याय द्रवन् । ऐश्वर्य्यं रममाण
 वा । इन्द्रवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वा निरु० १० । ८ (चमू)
 सेनया । अत्र सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् (सुतम्)
 सम्पादितम् (उपयामगृहीतः) (असि) (इन्द्राय) ऐश्वर्य्याय (त्वा)
 (ओजसे) पराक्रमाय (एषः) (ते) (योनिः) ऐश्वर्य्यकारणम्
 (इन्द्राय) परमैश्वर्य्यप्रदाय राज्याय (त्वा) (ओजसे) अनन्त-
 पराक्रमाय (इन्द्र) दुःखविदारक विह्वन् (ओजिष्ठ) अतिश-
 येनौजस्विन् (ओजिष्ठः) अतिपराक्रमी (त्वम्) (देवेषु) विजि-
 गीपमाणेषु राजसु (असि) (ओजिष्ठः) अतिशयेन पराक्रमी
 (अहम्) (मनुष्येषु) (भूयासम्) अयं मन्त्रः । शत० ४।४।
 ५ । १० । व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र समापते त्वं चमू सुतं सोमं पीत्वी ओ-
 जसा सहोत्तिष्ठन्सन् युद्धादिकर्मसु शिप्रे अवेपयः । अस्माभि-
 स्त्वमुपयामगृहीतोऽसि ते तवैष योनिरस्त्यतस्त्वां स्वस्थतयेन्द्रायौ-
 जसे परिचरामः । ओजस इन्द्राय परमेश्वराय त्वां प्रणोदयामः ।
 हे ओजिष्ठेन्द्र यथा त्वं देवेष्वोजिष्ठोऽसि तथाऽहममनुष्येष्वोजिष्ठो
 भूयासम् ॥ ३९ ॥

भावार्थः—राज्यपुरुषाणां योग्यमास्ति भोजनाच्छादनादि
 परिकरैश्शरीरवत्तमुन्नयेयुर्व्यभिचारादिदोषेषु कथंचिन्न प्रवर्त्तेरन्
 परमेश्वरोपासनं च यथोक्तव्यवहारेण कुर्य्युरिति ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) ऐश्वर्य रखने वाले वा ऐश्वर्य में रमने वाले सभापति आप (चम्) सेना के साथ (सुतम्) उत्पादन किये हुए (सोमम्) सोम को (पीत्वी) पीके (ओजसा) शरीर आत्मा राजसभा और सेना के बल के (सह) साथ (उत्तिष्ठन्) अच्छे गुण कर्म और स्वभावों में उन्नति को प्राप्त होते हुए (शिप्रे) युद्धादि कर्मों से डायी और नासिका आदि अंगों को (अवेपयः) कम्पाओ अर्थात् यथा योग्यकर्मों में अङ्गों की चेष्टा करो । हम लोगों ने आप (उपयामगृहीतः) राज्य के नियम उपनियमों से ग्रहण किये (असि) हैं इस से (त्वा) आप को सावधानता से (इन्द्राय) परमैश्वर्य देने वाले जगदीश्वर की प्राप्ति के लिये सेवन करते हैं (ओजसे) अत्यन्त पराक्रम और (इन्द्राय) शत्रुओं के विदारण के लिये (त्वा) आप को प्रेरणा करते हैं । हे (ओजिष्ठ) अत्यन्त तेजधारी जैसे (त्वम्) आप (देवेषु) शत्रुओं को जीतने की इच्छा करने वालों में (ओजिष्ठः) अत्यन्त पराक्रम वाले (असि) हैं वैसे ही मैं भी (मनुष्येषु) साधारण मनुष्यों में (भूयासम्) होऊँ ॥ ३६ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को यह योग्य है कि भोजन वस्त्र और खाने पीने के पदार्थों से शरीर के बल को उन्नति दें किन्तु व्यभिचारादि दोषों में कभी न प्रवृत्त हों और परमेश्वर की उपासना भी यथोक्त व्यवहारों में करें ॥ ३६ ॥

अदृश्रमित्यस्य प्रस्कण्व ऋषिः । गृहपतयो राजादयो देवताः । अदृश्रमित्यस्य सूर्येत्यस्य चार्षी गायत्री । उपयामगृहीतोऽसीत्यस्य स्वराडार्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

फिर भी प्रकारान्तर से पूर्वोक्त विषय ही अगले मंत्र में कहा है ॥

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ २ ॥ अतु
भ्राजन्तो अग्नयो यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय

त्वा भ्राजायैषते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय । सूर्य्य
भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहम्-
नुप्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जना-
न् । अनु । भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा । उपयाम-
गृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । सूर्याय । त्वा ।
भ्राजाय । एषः । ते । योनिः । सूर्याय । त्वा । भ्रा-
जाय । सूर्य्य । भ्राजिष्ठ । भ्राजिष्ठः । त्वम् । दे-
वेषु । असि । भ्राजिष्ठः । अहम् । मनुप्येषु । भू-
यासम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—(अदृश्रम्) पश्येयम् । अत्र लिङ्ग्ये लुङ् । उ-
त्तमैकवचनप्रयोगो बहुलं छन्दसीति रुडागमः । अदृशोऽङि गुण-
इति प्राप्तौ गुणाभावश्च (अस्य) जगतः (केतवः) ज्ञापकाः
(वि) विशेषेण (रश्मयः) किरणाः (जनान्) मनुष्या-
दीन् प्राणिनः । (अनु) (भ्राजन्तः) प्रकाशमानाः (अग्नयः)
सूर्य्यवियुत्प्रसिद्धास्त्रयः (यथा) (उपयामगृहीतः) (असि)
(सूर्याय) सूर्य्य इव विद्यादिसद्गुणैः प्रकाशमानाय (त्वा) (भ्रा-
जाय) जीवनादिप्रकाशाय (एषः) (ते) (योनिः) (सूर्याय)
चराचरात्मने जगदीश्वराय (त्वा) (भ्राजाय) सर्वत्र प्रकाशमानाय
(सूर्य्य) सूर्य्यस्येव न्यायविद्यासु प्रकाशमान (भ्राजिष्ठ) अतिशयेन

सुशोभित (भ्राजिष्ठः) (त्वम्) (देवेषु) अखिलविद्यासु प्रकाशमाने-
षु विद्वत्सु (असि) (भ्राजिष्ठः) (अहम्) (मनुष्येषु) विद्यान्यायाचरणे
प्रकाशमानेषु मानवेषु (भूयासम्) अयम्भन्तः शत० ३ । ४ । ५ ।
११-१२ व्याख्यातः ॥ ४० ॥

अन्वयः—यथाऽस्य जगतः पदार्थान् आजन्तो रश्मयः केत-
वोऽग्नयस्सन्ति तथैव जनानन्वहमदृशम् । त्वमुपयामगृहीतोऽसि
यस्य ते तवैष योनिरस्तितं त्वां भ्राजाय सूर्याय प्रचोदयामि । तं
त्वां भ्राजाय सूर्याय परमात्मने नियोजयामि । हे भ्राजिष्ठ सूर्य्य यथा
त्वं देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाऽहम्ननुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

भावार्थः—अतोपमालंकारः—यथेह सूर्य्यकिरणाः सर्वत्र प्र-
सृताः प्रकाशंते तथा राजप्रजासभाजनाशुभगुणकर्मस्वभावेषु
प्रकाशमानास्सन्तु कुतो नहि मनुष्यशरीरं प्राप्य कस्य चिदुत्साह
पुरुषार्थसत्पुरुषसंगयोगाभ्यासाचरितस्य जनस्य धर्मार्थकाममोक्ष-
सिद्धिः शरीरात्मसमाजोन्नतिश्च दुर्लभास्ति तस्मात्सर्वैरात्तस्यं त्य-
क्त्वा नित्यं प्रयतितव्यम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—जैसे (अस्य) इस जगत् के पदार्थों में (आजन्तः) प्रकाश को
प्राप्त हुई (रश्मयः) कान्ति (केतवः) वा उन पदार्थों को जनाने वाले (अग्नयः)
सूर्य्य विद्यत् और प्रसिद्ध अग्नि हैं वैसे ही (जनान्) मनुष्यों को (अनु) एक अनु-
कूलता के साथ (अदृशम्) मैं दिखलाऊं हे सभापते आप (उपयामगृहीतः) राज्य के
नियम और उपनियमों से स्वीकार किये हुए (असि) हैं जिन (ते) आपका (एषः)
यह राज्य कर्म (योनिः) ऐश्वर्य्य का कारण है उन (त्वा) आप को (भ्राजाय) जिला-
ने वाले (सूर्याय) प्राण के लिये चिताता हूं तथा उन्हीं आप को (भ्राजाय) सर्वत्र
प्रकाशित (सूर्याय) चराचरात्मा जगदीश्वर के लिये भी चिताता हूं । हे (भ्राजिष्ठ)

अति पराक्रम से प्रकाशमान (सूर्य) सूर्य के समान सत्य विद्या और गुणों से प्रकाशमान जैसे (त्वम्) आप (देवेषु) समस्त विद्याओं से युक्त विद्वानों में प्रकाशमान (भ्राजिष्ठः) अत्यन्त प्रकाशित हैं वैसे मैं भी (मनुष्येषु) साधारण मनुष्यों में (भूयासम्) प्रकाशमान होऊँ ॥ ४० ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में उपमात्तंकार है । जैसे इस संसार में सूर्य की किरण सब जगह फैल के प्रकाश करती हैं वैसे राजा प्रजा और सभासद जन शुभ गुण कर्म और स्वभावों में प्रकाशमान हों क्योंकि ऐसा है कि मनुष्य शरीर पाकर किसी उत्साह पुरुषार्थ सत्पुरुषों का संग और योगाम्यास का आचरण करते हुए मनुष्य को धर्म अर्थ काम और मोक्ष की सिद्धि तथा शरीर आत्मा और समाज की उन्नति करना दुर्लभ नहीं है इस से सब मनुष्यों को चाहिये कि आलस्य को छोड़ के नित्य प्रयत्न किया करें ॥ ४० ॥

उदुत्थमित्यस्य प्रस्कएव ऋषिः । सूर्यो देवता । पूर्वस्य निचृदापी । उपयामेत्यस्य स्वराडापी गायत्री च छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथेश्वरपक्षे गृहस्थकर्माह ॥

अत्र ईश्वर पक्ष में गृहस्थ के कर्म का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

उदुत्थं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजायैप ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय ॥ ४१ ॥

उत् । ऊँइत्यु । त्यम् । जातवेदसमिति जातवेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यम् । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः । असि । सूर्याय । त्वा । भ्राजाय । एषः । ते । योनिः । सूर्याय । त्वा । भ्राजाय ॥ ४१ ॥

पदार्थः— (उत) (उ) वितर्के (त्यम्) अमुम् (जा-
तवेदसम्) यो जातान् वेत्ति विन्दते वा जाता वेदसो वेदाः पदा-
र्था वा यस्मात्तम् (देवम्) शुद्धस्वरूपम् (वहन्ति) प्रापयन्ति
(केतवः) किरणा इव प्रकाशमाना विद्वांसः (दृशे) द्रष्टुम्
(विश्वाय) सर्वजगदुपकाराय (सूर्यम्) चराचरात्मानमीश्वरम्
(उपयामगृहीतः) उपगतैर्यामैर्यमैः स्वीकृतः (आसि) (सू-
र्याय) प्राणाय सवित्रे वा (त्वा) त्वाम् (भ्राजाय) प्रकाश-
काय (एषः) कार्यकारणसंगत्या यदनुमीयते (ते) तव (यो-
निः) असमं प्रमाणम् (सूर्याय) ज्ञानसूर्यस्य प्राप्तये (त्वा)
त्वाम् (भ्राजाय) अयं मंत्रः शत० ४।३।१।९ व्याख्यातः ॥४१॥

अन्वयः—यं जातवेदसं देवं सूर्यं जगदीश्वरं विश्वाय दृशे
केतवो विद्वांस उद्दहंत्यु त्वं जगदीश्वरं वयं प्राप्नुयाम । हे जगदी-
श्वर यस्त्वमस्माभिर्भ्राजाय सूर्यायोपयामगृहीतोऽसि तं त्वा त्वां सर्वे
तदर्थं गृह्णन्तु यस्य ते तवैष योनिरस्ति तं त्वां भ्राजाय सूर्याय का-
रणं विजानीमः ॥ ४१ ॥

भावार्थः—यथा वेदविदो विद्वांसो वेदाऽनुकूलमार्गेण परमेश्वरं
विज्ञाय श्रेष्ठ विज्ञानेन तदुपासनं कुर्वन्ति तथैव स ईश्वरः सर्वैरुपा-
सनीयः । न तादृशेन ज्ञानेन विनेश्वरोपासना भवितुं शक्या कुतो
विज्ञानमेव परमेश्वरोपासनावधिरिति ॥ ४१ ॥

पदार्थः— (जातवेदसम्) जो उत्पन्न हुए पदार्थों को जानता वा प्राप्त
कराता वा वेद और संसार के पदार्थ जिससे उत्पन्न हुए हैं (देवम्) शुद्ध स्वरूप
जगदीश्वर जिसको (विश्वाय) संसार के उपकार के लिये (दृशे) ज्ञान चक्षु से

देखने को (केतवः) किरणों के तुल्य सर्व अंशों में प्रकाशमान विद्वान् (उत्) (वहन्ति) अपने उत्कर्ष से वादानुवाद कर व्याख्यान करते हैं (उ) तर्क वितर्क के साथ (त्यम्) उस जगदीश्वर को हम लोग प्राप्त हों । हे जगदीश्वर जो आप हम लोगों ने (भ्राजाय) प्रकाशमान अर्थात् अत्यन्त उत्साह और पुरुषार्थयुक्त (सूर्याय) प्राण के लिये (उपयामगृहीतः) यम नियमादि योगाभ्यास उपासना आदि साधनों से स्वीकार किये हुए (असि) हैं उन (त्वा) आपको उक्त कामना के लिये समस्त जन स्वीकार करें और हे ईश्वर जिन (ते) आपका (एषः) यह कार्य और कारण की व्याप्ती से एक अनुमान होना (योनिः) अनुपम प्रमाण है उन (त्वा) आपको (भ्राजाय) प्रकाशमान (सूर्याय) ज्ञान रूपी सूर्य को पाने के लिये एक कारण जानते हैं ॥ ४१ ॥

भावार्थः—जैसे वेद के वेत्ता विद्वान् लोग वेदानुकूल मार्ग से परमेश्वर को जानकर उत्तम ज्ञान से उसका सेवन करते हैं वैसे ही वह जगदीश्वर सब को उपासनीय अर्थात् सेवन करने के योग्य है वैसे ज्ञान के बिना ईश्वर की उपासना कभी नहीं हो सकती क्योंकि विज्ञान ही उसकी अवधि है ॥ ४१ ॥

आजिघ्रेत्यस्य कुसुरुविन्दु ऋषिः । पत्नी देवता । स्वराड्-
ब्राह्मयुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अब गृहस्थकर्मणि पत्न्युपदेशविषयमाह ॥

अब गृहस्थ के कर्म में स्त्री के उपदेश विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

आ जिघ्र कलशम्हया त्वां विशन्तिवन्दवः ।
पुनरूर्जा नि वर्त्तस्व सा नः सहस्रन्धुक्ष्वोरुधारा प-
यस्वती पुनर्माविशताद्रयिः ॥ ४२ ॥

आ । जिघ्र । कलशम् । महि । आ । त्वा । विश-
न्तु । इन्दवः । पुनः । ऊर्जा । नि । वर्त्तस्व । सा ।

नः । सहस्रम् । धुक्ष्व । उरुधारेत्युरुऽधारा । पयस्व-
ती । पुनः । मा । आ । विशतात् । रयिः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(आ) (जिघ्र) (कलशम्) नूतनं घटम् (महि)
महागुणाविशिष्टे पत्नि (आ) (त्वा) (विशन्तु) (इन्दवः)
सोमाद्योषधिरसाः (पुनः) (ऊर्जा) पराक्रमेण (नि) (व-
र्त्तस्व) (सा) (नः) अस्मान् । (सहस्रम्) असंख्यम् (धु-
क्ष्व) प्रपूर्द्धि (उरुधारा) उर्वी धारा विद्यासुशिक्षाधारणा यस्याः
सा (पयस्वती) प्रशस्तानि पयांस्यन्नान्युदकानि वा यस्यां सा
(पुनः) (मा) माम् (आ) विशताम् (रयिः) धनम् ।
अयम्भन्तः शत० ४ । ४ । ८ । ६-९ ॥ व्याख्यातः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे महि पत्नि या त्वमुरुधारा पयस्वत्यसि सा
गृहस्थशुभकर्मसु कलशमाजिघ्र पुनस्त्वा त्वां सहस्रमिन्दवः प्रा-
विशन्तु पुनरूर्जा नोऽस्मान् धुक्ष्व पुनर्मा मां रयिराविशतात् ।
यतस्त्वं दुःखान्निवर्त्तस्व ॥ ४२ ॥

भावार्थः—विदुषीणां स्त्रीणां योग्यताऽस्ति । यादृशान् सुपरीक्षि-
तान्पदार्थान् स्वयं भुञ्जीरन् तादृशानेव पत्ये दद्युः । यतोबुद्धिवल-
विद्यावृद्धिः स्यात् । धनादि पदार्थानामुन्नतिं च कुर्युः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे (महि) प्रशंसनीय गुणवाली स्त्री जो तू (उरुधारा) विद्या
और अच्छी २ शिक्षाओं को अत्यन्त धारण करने (पयस्वती) प्रशंसित अन्न और
जल रखने वाली है वह गृहाश्रम के शुभ कामों में (कलशम्) नवीन घट का

(आजिघ्र) आघ्राण कर अर्थात् उस को जल से पूर्ण कर उस की उत्तम सुगन्धि को प्राप्त हो (पुनः) फिर (त्वा) तुम्हें (सहस्रम्) असंख्यात (इन्द्रवः) सोम आदि ओषधियों के रस (आविशन्तु) प्राप्त हों जिस से तू दुःख से (निर्व- तस्व) दूर रहे अर्थात् कभी तुम्हें दुःख न प्राप्त हो । तू (ऊर्जा) पराक्रम से (नः) हम को (धुक्व) परिपूर्ण कर (पुनः) पीछे (मा) मुझे (रयिः) धन (आविशतात्) प्राप्त हो ॥ ४२ ॥

भावार्थः—विद्वान् स्त्रियों को योग्य है कि अच्छी परीक्षा किए हुए पदार्थ को जैसे आप स्वयं वैसे ही अपने पति को भी खिलावें कि जिस से बुद्धि बल और विद्या की वृद्धि हो और धनादि पदार्थों को भी बढ़ाती रहे ॥ ४२ ॥

इडेरन्त इत्यस्य कुसुरुविन्दुऋषिः । पत्नी देवता । आर्षी- पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

फिर भी प्रकारान्तर से उसी विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सर-
स्वति महि विश्रुति । एता तेऽग्नये नामानि देवे-
भ्यो मा सुकृतम्ब्रूतात् ॥ ४३ ॥

इडे । रन्ते । हव्ये । काम्ये । चन्द्रे । ज्योते । अ-
दिते । सरस्वति । महि । विश्रुतीति । विऽश्रुति ।
एता । ते । अग्नये । नामानि देवेभ्यः । मा । सुकृ-
तमिति सुऽकृतम् । ब्रूतात् ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(इडे) स्तोतुमर्हे (रन्ते) रमणीये (हव्ये) स्वी-
कर्तुमर्हे (काम्ये) कमनीये (चन्द्रे) आह्लादकारके (ज्योते)
सुशीलेन द्योतमाने (अदिते) आत्मस्वरूपेणाविनाशिनि (सर-
स्वति) प्रशस्तं सरो विज्ञानं विद्यते यस्यास्तत्सम्बुद्धौ (महि) पू-
ज्यतमे (विश्रुति) विविधाः श्रुतयः श्रवणानि तद्वति (एता)
एतानि (ते) तव (अध्वये) हन्तुं तिरस्कर्तुमयोग्ये (नामानि)
गौणिक्य आख्याः (देवेभ्यः) । दिव्यगुणेश्वो दिव्यगुणयुक्तपतिभ्यः
(मा) माम् (सुकृतम्) सुष्ठु कर्तव्यं कर्म (ब्रूतात्) ब्रूहि । अयं
मंत्रः शत० ४ । ४ । ८ । १० व्याख्यातः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे अध्वयेऽदिते ज्योते इडे हव्ये काम्ये रन्ते चन्द्रे
विश्रुति महि सरस्वति पत्नि तएता नामानि सन्ति त्वं देवेभ्यो मा
सुकृतं ब्रूतात् ॥ ४३ ॥

भावार्थः—या विद्वद्भ्यः शिक्षां प्राप्तवती विदुषी स्त्री सा यथो-
क्तयाशिक्षया शिक्षेत् । यतस्सर्वा अधर्ममार्गे न प्रवर्त्तेरन् । परस्परं
विद्यावृद्धिं स्वतनयान्कन्याश्च शिक्षिताः कुर्युः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (अध्वये) ताडना न देने योग्य (अदिते) आत्मा से विनाश
को प्राप्त न होने वाली (ज्योते) श्रेष्ठ शील से प्रकाशमान (इडे) प्रशंसनीय गुण युक्त
(हव्ये) स्वीकार करने योग्य (काम्ये) मनोहर स्वरूप (रन्ते) रमण करने योग्य (च-
न्द्रे) अत्यन्त आनन्द देने वाली (विश्रुति) अनेक अच्छी बातें और वेद जानने वाली
(महि) अत्यन्त प्रशंसा करने योग्य (सरस्वति) प्रशंसित विज्ञान वाली पत्नी उक्त गुण

प्रकाश करने वाले (ते) तेरे (एता) ये (नामानि) नाम हैं तू (देवेभ्यः) उत्तम गुणों के लिये (मा) मुझ को (सुकृतम्) उत्तम उपदेश (ब्रूतात्) किया कर ॥ ४३ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों से शिक्षा पाई हुई स्त्री हो वह अपने २ पति और अन्य सत्रस्त्रियों को यथायोग्य उत्तम कर्म सिखलावे जिस से किसी तरह वे अधर्म की ओर न डिगें वे दोनों स्त्री पुरुष विद्या की वृद्धि और बालकों तथा कन्याओं को शिक्षा किया करें ॥ ४३ ॥

विनइत्यस्य शासकृषिः । इन्द्रो देवता । भुरिगनुष्टुप्छन्दः ।
गान्धारः स्वरः । उपयामेत्यस्य विराडार्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

सिंहावलोकन्यायेन गृहस्थ धर्मे राजपक्षे किञ्चिदाह ॥

अत्र सिंह जैसे पीछे लौटकर देखता है इस प्रकार गृहस्थ कर्म के
निमित्त राज पक्ष में कुछ उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

वि नऽइन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ प्रतन्यतः ।
योऽस्माँ २ ॥ ऽअभिदासत्यधरङ्गमया तमः । उपया-
मगृहीतोसीन्द्राय त्वा विमृध एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा विमृधे ॥ ४४ ॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ ।
प्रतन्यतः । यः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि-
दासंती । अधरम् । गमय । तमः । उपयामगृहीतइ-
त्युपयामऽगृहीतः । असि । विमृधऽइति विमृधे । एषः ।
ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । विमृधइति विमृधे ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(वि) विशेषेण (नः) अस्माकम् (इन्द्र) सेना-
ध्यक्ष (मृधः) शत्रून् (जहि) (नीचा) दुष्टकारिणः (य-
च्छ) निगृह्णीहि (पृतन्यतः) आत्मनः सेनामिच्छतः (यः)
(अस्मान्) (अभिदासति) सर्वत उपक्षयति । दसु उपक्षये ।
अत्र वर्णव्यत्ययेनाकारस्य स्थान आकारः (अधरम्) अधोग-
तिम् (गमय) अत्र संहितायामिति दीर्घः (तमः) अन्धकारं
(उपयामगृहीतः) सेनादिसामग्रीसंगृहीतः (असि) (इन्द्राय)
ऐश्वर्यप्रदाय (त्वा) (विमृधे) विशिष्टा मृधः शत्रवो यस्मिं-
स्तस्मै संग्रामाय (एषः) (ते) (योनिः) (इन्द्राय)
परमानन्दप्राप्तये (त्वा) त्वाम् (विमृधे) विगतशत्रवे । अ-
यमन्तः श. ४ । ५ । ६ । ४ । व्याख्यातः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सेनापते त्वं नोऽअस्माकं विमृधो जहि ।
पृतन्यतो नीचा नीचान् यच्छ । यः शत्रुरस्मानभिदासति तं तमस्सू-
र्य इवाधरं गमय यस्य ते तवैष योनिरस्ति स त्वमस्माभिरुपयाम-
गृहीतोऽसि । अत एवेन्द्राय विमृधे त्वां स्वीकुर्मो विमृध इन्द्राय त्वा
नियोजयामश्च ॥ ४४ ॥

भावार्थः—यो दुष्टकर्मशीलपुरुषोऽनेकधा बलमुन्नीय स-
र्वान्पीडयितुमिच्छति तं राजा सर्वथा दण्डयेत् । यदि स प्रवल-
तरोपाधिशीलतां न त्यजेत्तर्हि राष्ट्रादेनं दूरं गमयेद्दिनाशयेद्वा ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सेनापते तू (तः) हमारे (पृतन्यतः) हमसे युद्ध
करने के लिये सेना की इच्छा करने हारे शत्रुओं को (जहि) मार और उन (नीचा)
नीचों को (यच्छ) वश में ला और जो शत्रुजन (अस्मान्) हमलोगों को (अभिदास-

ति) सब प्रकार दुःख देवे उस (विमृधः) दुष्ट को (तमः) जैसे अन्धकार को सूर्य्य नष्ट करता है वैसे (अधरम्) अधोगति को (गमय) प्राप्त कर जिस (ते) तेरा (एषः) उक्त कर्म करना (योनिः) राज्य का कारण है इस से (उपयामगृहीतः) सेना आदि सामग्री से ग्रहण किया हुआ (असि) है इसी से (त्वा) तुझ को (विमृधः) जिस में बड़े २ युद्ध करने वाले शत्रुजन हैं (इन्द्राय) ऐश्वर्य्य देने वाले उस युद्ध केलिये स्वीकार करते हैं (त्वा) तुझ को (विमृधे) जिस के शत्रु नष्ट होगये हैं उस (इन्द्राय) उस राज्य के लिये प्रेरणा देते हैं अर्थात् अधर्म से अपना वर्त्ताव न वर्ते ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जो छोटे काम करने वाला पुरुष अनेक प्रकार से अपने बल को उन्नति देकर सब को दुःख देना चाहे उस को राजा सब प्रकार से दण्ड दे तो भी वह अपनी अत्यन्त खोटाइयों को न छोड़े तो उस को मार डाले अथवा नगर से इस को दूर निकाल बन्ध रखे ॥ ४४ ॥

वाचस्पतिमित्यस्य शास ऋषिः । ईश्वरसभेशौ राजानौ देवते ।
भुरिगार्पो त्रिष्टुब्धन्दः । उपयामेत्यस्य स्वराडार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । आ-
द्यस्य धैवतः परस्य गान्धारः स्वरश्च ॥

अथ गृहस्थकर्मणि राजविषयमीश्वरविषयं चाह ॥

अब गृहस्थ कर्म में राज और ईश्वर का विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

वाचस्पतिर्विश्वकर्मणामूतये मनोजुवं वाजै अद्या
हुवेम । स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशम्भूर-
वसे साधुकर्मा । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा वि-
श्वकर्मणऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥४५॥

वाचः । पतिम् । विश्वकर्मणामिति विश्वऽकर्मणम् ।
उतये । मनोजुवमिति मनःऽजुवम् । वाजै । अद्य ।
हुवेम । सः । नः । विश्वानि । हवनानि । जोषत् ।

विश्वशंभूरिति विश्वऽशंभूः । अवसे । साधुकर्मति-
साधुऽकर्मम् । उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः ।
असि । इन्द्राय । त्वा । विश्वकर्मणऽइतिविश्वऽ-
कर्मणे । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा ।
विश्वकर्मणऽइति विश्वऽकर्मणे ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(वाचः) देववाण्याः (पतिम्) स्वामिनं पालकं
वा (विश्वकर्मणम्) विश्वानि सर्वाणि धर्माणि कर्माणि यस्य
तम् (ऊतये) रक्षणाय (मनोजुवं) मनोगतिम् (वाजे)
विज्ञाने युद्धे वा (अथ) अस्मिन्नहनि निपातस्येति दीर्घः । (हु-
वेम) आह्वयेम (सः) (नः) अस्माकम् (विश्वानि) अ-
खिलानि (हवनानि) प्रार्थनावाग्दत्तानि (जोषत्) जुषेत् । अत्र
व्यत्ययेन परस्मैपदम् (विश्वशंभूः) विश्वं सर्वं शं सुखं भावयति
(अवसे) प्रीतये (साधुकर्मम्) साधूनि श्रेष्ठानि कर्माणि यस्य
(उपयामगृहीतः) (असि) (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (त्वा)
त्वाम् (विश्वकर्मणे) अखिलकर्मणोत्पादनाय (एषः) (ते)
(योनिः) (इन्द्राय) शिल्पविद्यैश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (वि-
श्वकर्मणे) अखिलकर्मसाधनाय । अयं मन्त्रः श ० ४ । ५ । ६ ।
५ व्याख्यातः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—वयमद्य वाजऊतये यं वाचस्पतिं विश्वकर्मणं म-
नोजुवं हुवेम । यः साधुकर्मं विश्वशंभूः सभापतिर्नोऽवसे वि-
श्वानि हवनानि जोषत् । यस्य ते तवैष योनिरस्ति यस्त्वमुपयाम-

गृहीतोऽस्य तस्त्वां विश्वकर्म्मण इन्द्राय हुवेम विश्वकर्म्मण इन्द्राय
त्वां सेवेमहि चेत्युपाखिलष्टोऽन्वयार्थः ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालं०—यः परमेश्वरो न्यायाधीशो वाऽस्म-
दनुष्ठितानि कर्म्माणि विदित्वा तदनुसारेणास्मान्नियच्छति । यः क-
स्याप्यकल्याणमधर्म्मकं कर्म च न करोति ययोः सहायेन मनुष्यो
योगमोक्षव्यवहारविद्याः प्राप्य धर्म्मशीलो जायेत । स एवास्माभिः
परमार्थव्यवहारसिद्धये सेवनीयोऽस्ति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हम (अद्य) अत्र (वाजे) विज्ञान वा युद्ध के निमित्त जित (वाचः)
वेदवाणी के स्वामी वा रक्षा करने वाले (विश्वकर्म्माणम्) जिन के सब धर्म्मेयुक्त क-
र्म्म हैं जो (मनोजुवम्) मन चाहती गति का जानने वाला है उस परमेश्वर वा स-
भापति को (हुवेम) चाहते हैं सो आप (साधुकर्म्मा) अच्छे २ कर्म्म करने वाले
(विश्वशम्भूः) समस्त सुख को उत्पन्न कराने वाले जगदीश्वर वा सभापति (नः) ह-
मारे (अवसे) प्रेम बढ़ाने के लिये (विश्वानि) (हवनानि) दिये हुये सब प्रार्थना-
वचनों को (जोपत्) प्रेम से माने जिन (ते) आप का (एषः) यह उक्त कर्म्म (योनिः)
एक प्रेमभाव का कारण है वे आप (उपयामगृहीतः) यमनियमों से ग्रहण किये हुए
(असि) हैं इस से (विश्वकर्म्मणे) समस्त कामों के उत्पन्न करने तथा (इन्द्राय) ऐश्वर्य
के लिये (त्वा) आप की प्रार्थना तथा (विश्वकर्म्मणे) समस्त काम की सिद्धि के लिये
शिल्पक्रिया कुशलता से उत्तम ऐश्वर्य वाले आप का सेवन करते हैं ॥ ४५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालं०—जो परमेश्वर वा न्यायाधीश सभापति ह-
मारे किये हुए कामों को जान कर उन के अनुसार हम को यथायोग्य नियमों में रखता है
जो किसी को दुःख देने वाले छल कपट के काम को नहीं करता जिस परमेश्वर वा
सभापति के सहाय से मनुष्य मोक्ष और व्यवहारसिद्धि को पाकर धर्म्म शील होता
है वही ईश्वर परमार्थसिद्धि वा सभापति व्यवहार सिद्धि के निमित्त हम लोगों को सेवने
योग्य है ॥ ४५ ॥

विश्वकर्मन्नित्यस्य शास ऋषिः । विश्वकर्मेन्द्रो देवता । भु-
रिगार्षी लिष्टुप्लन्दः । धैवतः स्वरः । उपयामेत्यस्य विराडाऽर्ष्यनु-
ष्टुप्लन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ राजधर्ममुपदिशति ॥

अब अगले मन्त्र में राजधर्मका उपदेश किया है ॥

विश्वकर्मन्हविषा वर्द्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणो-
रवध्यम् । तस्मै विशः समनमन्त पूर्वयमुग्रो वि-
हव्यो यथासन्त । उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय त्वा विश्व-
कर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥४६॥

विश्वकर्मन्निति विश्वऽकर्मन् । हविषा । वर्द्धनेन ।
त्रातारम् । इन्द्रम् । अकृणोः । अवध्यम् । तस्मै ।
विशः । सम् । अनमन्त । पूर्वीः । अयम् । उग्रः ।
विहव्य इति विश्वहव्यः । यथा । असन्त । उपयामगृ-
हीतऽइत्युपयामऽगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा ।
विश्वकर्मणऽइति विश्वऽकर्मणे । एषः । ते । योनिः ।
इन्द्राय । त्वा । विश्वकर्मण इति विश्वऽकर्मणे ॥४६॥

पदार्थः— (विश्वकर्मन्) अखिलसाधुकर्मयुक्त (हविषा)
आदानव्येन (वर्द्धनेन) वृद्धिनिमित्तेन न्यायेन सह (त्रातारम्)
रक्षितारम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्यप्रदम् (अकृणोः) कुर्ष्याः (अ-
वध्यम्) हन्तुमनर्हम् (तस्मै) (विशः) प्रजाः (सम्) (अ-

नमन्त) नमन्ते । लङर्थे लुङ् । (पूर्वीः) प्राक्तनैर्धार्मिकैः प्रात-
शिक्षाः । अत्र पूर्वसवर्णादेशः (अयम्) सभाधिकृतः (उग्रः)
दुष्टदलने तेजस्वी (विहव्यः) विविधानि हव्यानि साधनानि य-
स्य (यथा) (असत्) भवेत् (उपयामगृहीतः) इत्यादि
पूर्ववत् । अयं मन्त्रः श० ४ । ५ । ६ । ६ व्याख्यातः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे विश्वकर्मस्त्वं वद्धेनेन हविषा यमवध्यमिन्द्रं ता-
तारमकृणोस्तस्मै पूर्वोर्विशः समनमन्त यथायमुग्रो विहव्योऽसत्तथा
विधेहि । उपयामेत्यस्यान्वयः पूर्ववद्योजनीयः ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अस्मिन्संसारे केचिदपि सर्वजगद्रक्षितारमीश्वरं स-
माध्यत्तं च नैव तिरस्कुर्व्युः । किन्तु तदनुमतौ वर्त्तेरन् । न प्रजा-
विरोधेन कश्चिद्राजापि समृद्धनोति नचैतयोराश्रयेण विना प्रजा ध-
र्मार्थकाममोक्षसाधकानि कर्माणि कर्तुंशक्नुवन्ति तस्मादेतावी-
श्वरमाश्रित्य परस्परोपकाराय धर्मेण वर्त्तेयाताम् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (विश्वकर्मन्) समस्त अच्छे काम करने वाले जन आप (व-
द्धेनेन) वृद्धि के निमित्त (हविषा) ग्रहण करने योग्य विज्ञान से (अवध्यम्)
जिस बुरेव्यसन और अधर्म से रहित (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य देने तथा (तातारम्)
समस्त प्रजा जनों की रक्षा करने वाले सभापति को (अकृणोः) कीजिये कि (तस्मै)
उसे (पूर्वीः) प्राचीन धार्मिक जनों ने जिन प्रजाओं को शिक्षा दी हुई है वे (वि-
शः) प्रजाजन (समनमन्त) अच्छे प्रकार माने जैसे (अयम्) यह सभापति
(उग्रः) दुष्टों को दण्ड देने को अच्छे प्रकार चमत्कारी और (विहव्यः) अनेक
प्रकार के राज्य साधन पदार्थ अर्थात् शस्त्र आदि रखने वाला (असत्) हो वैसे
प्रजा भी इस के साथ वर्ते ऐसी युक्ति कीजिये (उपयामगृहीतः) यहां से ले कर
मंत्र का पूर्वोक्तही अर्थ जानना चाहिये ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस संसार में मनुष्य सब जगत् की रक्षा करने वाले ईश्वर तथा समाध्यक्ष को न भूलें किन्तु उन की अनुमति में सब कोई अपना २ वर्त्ताव रखें प्रजा के विरोध से कोई राजा भी अच्छी ऋद्धि को नहीं पहुंचता और ईश्वर वा राजा के बिना प्रजा जन धर्म, अर्थ, काम, और मोक्ष के सिद्ध करने वाले काम भी नहीं कर सकते इस से प्रजा जन और राजा ईश्वर का आश्रय कर एक दूसरे के उपकार में धर्म के साथ अपना वर्त्ताव रखें ॥ ४६ ॥

उपयामगृहीतोऽसीत्यस्य शास ऋषिः । विश्वकर्मैन्द्रो देवता ।
विराड्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तदेवाह ॥

फिर भी प्रकारान्तर से उसी विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

उपयामगृहीतोऽयमयै त्वा गायत्रच्छन्दसङ्गृ-
ह्णामीन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णाम्यनुष्टुप्तेऽ-
भिगरः ॥ ४७ ॥

उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
अग्रयै । त्वा । गायत्रच्छन्दसमितिगायत्रऽछन्दसम् ।
गृह्णामि । इन्द्राय । त्वा । त्रिष्टुप्छन्दसम् । त्रिस्तु-
प्छन्दसमिति त्रिस्तुप्छन्दसम् । गृह्णामि । विश्वे-
भ्यः । त्वा । देवेभ्यः । जगच्छन्दसमिति जगत्छन्द-
सम् । गृह्णामि । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनुस्तुप्
ते । अभिगरऽइत्यभिगरः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) साङ्गोपाङ्गसाधनैः स्वीकृतः
 (अग्नये) अग्न्यादिपदार्थविज्ञानाय (त्वा) त्वाम् (गायत्रिछ-
 न्दसम्) गायत्रीछन्दोर्थविज्ञापकम् (गृह्णामि) वृणोमि (इन्द्रा-
 य) परमैश्वर्यप्राप्तये (त्वा) त्वाम् (त्रिष्टुप्छन्दसम्) त्रिष्टु-
 प्छन्दोऽर्थबोधायितारम् (गृह्णामि) (विश्वेभ्यः) अखिलेभ्यः
 (त्वा) त्वाम् (देवेभ्यः) दिव्यगुणकर्मस्वभावेभ्यः (जगच्छ-
 दसम्) जगच्छन्दोऽवगमकम् (गृह्णामि) (अनुष्टुप्) अनु-
 ष्टोभते स्तभ्रात्यज्ञानं यः (ते) तव (अभिगरः) अभिगत-
 स्तवः । अयं मंत्रः शत० ११ । ४ । ३ । ७ व्याख्यातः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे विश्वकर्मन्तुं हे त्वानुष्टुवभिगरोऽस्ति
 तं गायत्रिछन्दसं त्वाग्नये गृह्णामि त्रिष्टुप्छन्दसं त्वेन्द्राय गृह्णामि
 जगच्छन्दसं त्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णामि । एतदर्थमस्माभि-
 स्त्वमुपयामगृहीतोऽसि ॥ ४७ ॥

भावार्थः—अत्र मन्त्रे पूर्वस्मान्मन्त्रादिश्वकर्मन्निति पदमनु-
 वर्तते मनुष्यैरग्न्यादिविद्यासाधनक्रियाविज्ञापकानां गायत्र्यादिछ-
 न्दोन्वितानामृग्वेदादीनां बोधायाध्यापकः संसेवनीयोऽस्ति नह्येतेन
 विना कस्यचिद्विद्याप्राप्तिर्भवितुं शक्या ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (विश्वकर्मन्) अच्छे २ कर्म करने वाले जन में जो (ते)
 आप का (अनुष्टुप्) अज्ञान का छुड़ाने वाला (अभिगरः) सब प्रकार से विख्यात
 प्रशंसा वाक्य है उन अग्नि आदि पदार्थों के गुण कहने और वेद मंत्र गायत्री छन्द
 के अर्थ को जानने वाले (त्वा) आप को (अग्नये) अग्नि आदि पदार्थों के गुण
 जानने के लिये (गृह्णामि) स्वीकार करता हूँ वा (त्रिष्टुप्छन्दसम्) परम ऐश्वर्य देने
 वाले त्रिष्टुप् छन्द युक्त वेद मन्त्रों का अर्थ कराने हारे (त्वा) आपको (इन्द्राय)

परम ऐश्वर्य की प्राप्ति के लिये (गृह्णामि) स्वीकार करता हूं (जगच्छंदसम्) समस्त जगत् के दिव्य २ गुण कर्म और स्वभाव के बोधक वेद मन्त्रों का अर्थ विज्ञान कराने वाले (त्वा) आप को (विश्वेभ्यः) समस्त (देवेभ्यः) अच्छे २ गुण कर्म और स्वभावों के लिये (गृह्णामि) स्वीकार करता हूं (उपयामगृहीतः) उक्त सब काम केलिये हम लोगों ने आप को सब प्रकार स्वीकार कर रक्खा (आसि) है ॥ ४७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पिछले मन्त्र से (विश्वकर्मन्) इस पद की अनुवृत्ति आती है मनुष्यों को चाहिये कि अग्नि आदि पदार्थविद्या साधन कराने वाली क्रियाओं का उत्तम बोध कराने वाले गायत्री आदि छन्दयुक्त ऋग्वेदादि वेदों के बोध होने के लिये उत्तम पढ़ाने वाले का सेवन करें क्योंकि उत्तम पढ़ाने वाले के बिना किसी को विद्या नहीं प्राप्त हो सकती ॥ ४७ ॥

ब्रेशीनां त्वेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतयो देवताः । याजुषी
त्रिष्टुप् । कुकूननानामित्यस्य याजुषी जगती । भन्दनानामित्यस्य
मदिन्तमानामित्यस्य मधुन्तमानामित्यस्य च याजुषी त्रिष्टुप् । शु-
क्रं त्वेत्यस्य साम्नी बृहती छन्दांसि, । तेषु त्रिष्टुभो धैवतः । जग-
त्या निषादः । बृहत्या मध्यमश्च स्वराः ॥

अथ गार्हस्थ्यकर्मणि पत्नी पतिमुपदिशति ॥

अब गार्हस्थ्य कर्म में पत्नी अपने पति को उपदेश देती है, यह
अगले मन्त्र में कहा है ॥

ब्रेशीनान्त्वा पत्मन्ना धूनोमि । कुकूननाना-
न्त्वा पत्मन्ना धूनोमि भन्दनानान्त्वा पत्मन्ना धू-
नोमि । मदिन्तमानान्त्वा पत्मन्ना धूनोमि । मधु-
न्तमानान्त्वा पत्मन्ना धूनोमि । शुक्रन्त्वा शुक्रआ-
धूनोम्यन्हो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु ॥ ४८ ॥

ब्रेशीनाम् । त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि ।
 कुकूननानाम् । त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि ।
 भन्दनानाम् । त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि । मदि-
 न्तमानामिति मदिन्ऽतमानाम् । त्वा । पत्मन् ।
 आ । धूनोमि । मधुन्तमानामिति मधुन्ऽतमानाम् ।
 त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि । शुक्रम् । त्वा । शुके । आ ।
 धूनोमि । अन्हः । रूपे । सूर्यस्य । रश्मिषु ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(ब्रेशीनाम्) दिव्यानामपामिव निर्मलविद्यासुशी-
 लव्याप्तानाम् । एतां वै दैवीरापस्तद्याश्चैव दैवीरापो याश्चेमा मानु-
 ष्यस्ताभिरेवास्मिन्नेतदुभयीभीरसं दधाति । शत० ११ । ४ । २ ।
 ८ (त्वा) त्वाम् (पत्मन्) धर्मात्पतनशील (आ) (धूनोमि)
 समन्तात्कम्पयामि । अत्रान्तर्गतो णिच् (कुकूननानाम्) भृशं
 शब्दविधया नम्राणाम् । कुङ् शब्दे इत्यस्माद्यङि गुणाभावेऽभ्य-
 स्ततः कुकूपपदान्नम धातोरौणादिको नक् प्रत्ययश्च ततः षष्ठी ब-
 हुवचनम् (त्वा) (पत्मन्) (आ) (धूनोमि) (भन्दना-
 नाम्) कल्याणाचरणानाम् (त्वा) (पत्मन्) (आ) (धू-
 नोमि) (मदिन्तमानान्) अतिशयितानन्दितानां परस्तीणां
 समीपे । (त्वा) (पत्मन्) चञ्चलचेतः (आ) (धूनोमि)
 (मधुन्तमानाम्) अतिशयेन माधुर्यगुणोपेतानाम् । वा छन्दसि
 प्राप्ते नुडागमः (त्वा) (पत्मन्) (आ) (धूनोमि) (शु-

क्रम) शुद्धं वीर्यवन्तम् (त्वा) (शुक्रे) (आ) (धूनीमि)
 (अहः) दिनस्य (रूपे) (सूर्यस्य) (रश्मिषु) अयं मंत्रः
 शत० ११ । ४ । ३ । ८-९ व्याख्यातः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे पतमन् ब्रेशीनामपामिव वर्तमानानां पत्नीनां
 मध्ये व्यभिचारेण वर्तमानं त्वाऽहमाधूनीमि । हे पतमन् कुकूनना-
 नां समीपे मौख्येण वर्तमानं त्वाहमाधूनीमि । हे पतमन् भन्द-
 नानां सन्निधावधर्मचारित्वेन प्रवृत्तं त्वाहमाधूनीमि । हे पतमन् म-
 दिन्तमानां सनीडे दुःखदायित्वेन चरन्तं त्वाहमाधूनीमि । हे प-
 तमन् मधुन्तमानां समर्यादं कुचारिणं त्वाहमाधूनीमि । हे पतम-
 न्हो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु च गृहे संगतिभीप्सुं शुक्रं त्वा शुक्रे
 आधूनीमि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सूर्यस्य रश्मीन् प्राप्य
 जगत्पदार्थाः शुद्धा जायन्ते तथैव दुराचारी सुशिक्षां दण्डं च प्राप्य
 पवित्रो भवति गृहस्थैरत्यन्तदुष्टो व्यभिचारव्यवहारः सदैव निव-
 र्त्तनीयः कुतोऽस्य शरीरात्मबलनाशकत्वेन धर्मार्थकाममोक्षाणां प्र-
 तिबन्धकत्वात् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे (पतमन्) धर्म में न चित्त देने वाले पते (ब्रेशीनाम्) जलों
 के समान निर्मल विद्या और सुशीलता में व्याप्त जो पराई पत्नियां हैं उन में व्यभि-
 चार से वर्तमान (त्वा) तुम को मैं वहां से (आधूनीमि) अच्छे प्रकार डिगाती
 हूं हे (पतमन्) अधर्म में चित्त देने वाले पते (कुकूननानाम्) निरन्तर शब्द
 विद्या से नम्रीभाव को प्राप्त हो रही हुई औरों की पत्नियों के समीप मूर्खपन से
 जाने वाले (त्वा) तुम को मैं (आ) (धूनीमि) वहां से अच्छे प्रकार छुड़ाती हूं ।

हे (पत्मन्) कुचाल में चित्त देने वाले पते (मन्दनानाम्) कल्याण के आचरण करती हुईं पर पत्नियों के समीप अधर्म से जाने वाले (त्वा) तुम्हें को वहां से मैं (आ) अच्छे प्रकार (धूनोमि) पृथक् करती हूं। हे (पत्मन्) चंचल चित्त वाले पते (मदिन्तमानाम्) अत्यन्त आनन्दित परपत्नियों के समीप उन को दुःख देते हुए (त्वा) तुम को मैं वहां से (आ) वार २ (धूनोमि) कंपाती हूं। हे (पत्मन्) कठोर चित्त पते (मधुन्तमानाम्) अतिशय करके मीठी २ बोलियां बोलने वाली परपत्नियों के निकट कुचाल से जाते हुए (त्वा) तुम को मैं (आ) अच्छे प्रकार (धूनोमि) हटाती हूं। हे (पत्मन्) अविद्या में मरण करने वाले (अह्नः) दिन के (रूपे) रूप में अर्थात् (सूर्यस्य) सूर्य की फैली हुई किरणों के समय में घर में संगति की चाह करते हुए (शुक्रम्) शुद्ध वीर्य वाले (त्वा) तुम को (शुक्रे) वीर्य के हेतु (आ) भले प्रकार (धूनोमि) छुड़ाती हूं ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सूर्य की किरणों को प्राप्त होकर संसार के पदार्थ शुद्ध होते हैं वैसे ही दुराचारी पुरुष अच्छी शिक्षा और स्त्रियों के सत्य उपदेश से दण्ड को पाकर पवित्र होते हैं गृहस्थों को चाहिये कि अत्यन्त दुःख देने और कुल को भ्रष्ट करने वाले व्यभिचार कर्म से सदा दूर रहें क्योंकि इस से शरीर और आत्मा के बल का नाश होने से धर्म अर्थ काम और मोक्ष की सिद्धि नहीं होती ॥ ४८ ॥

ककुभमित्यस्य देवा ऋषयः । विश्वेदेवा प्रजापतयो देवताः ।
विराट् प्राजापत्या जगती छन्दः । निषादः स्वरः । यत्ते सोमित्यस्य
भुरिगार्भ्युष्णिक् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ गृहस्थान् राजपक्षे पुनरुपदिशति ॥

अब फिर गृहस्थों को राज पक्ष में उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

ककुभं रूपं वृषभस्य रोचते बृहच्छुक्रः शुक्र-
स्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः । यत्ते सोमा-

दाभ्यन्नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि तस्म ते सोम
सोमाय स्वाहा ॥ ४९ ॥

ककुभम् । रूपम् । वृषभस्य । रोचते । बृहत् ।
शुक्रः । शुक्रस्य । पुरोगा इति पुरःङ्गाः । सोमः ।
सोमस्य । पुरोगा इति पुरःङ्गाः । यत् । ते । सोम ।
अदाभ्यम् । नाम । जागृवि । तस्मै । त्वा । गृह्णा-
मि । तस्मै । ते । सोम । सोमाय । स्वाहा ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(ककुभम्) दिग्वच्छुद्धम् (रूपम्) (वृषभस्य)
सुखाभिवर्षकस्य सभापतेः (रोचते) प्रकाशते (बृहत्) (शुक्रः)
शुद्धः (शुक्रस्य) शुद्धस्य धर्मस्य (पुरोगाः) पुरः सराः (सोमः)
सोमगुणसम्पन्नः (सोमस्य) ऐश्वर्यगुणयुक्तस्य गृहाश्रमस्य (पुरो-
गाः) पुरोगामिनः (यत्) यस्य (ते) तव (सोम) प्राप्तैश्व-
र्यं विद्वन् (अदाभ्यम्) अहिंसनीयम् (नाम) ख्यातिः (जा-
गृवि) जागरूकम् (तस्मै) (त्वा) त्वाम् (गृह्णामि) (त-
स्मै) (ते) तुभ्यम् (सोम) सत्कर्मसु प्रेरक (सोमाय)
शुभकर्मसु प्रवृत्ताय (स्वाहा) सत्या वाक् । अयम्मंत्रः शत० ११।
४ । ३ । १० व्याख्यातः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे सोम यद्यस्य वृषभस्य बृहत्ककुभं रूपं रोचते
स त्वं शुक्रस्य पुरोगाः शुक्रः सोमस्य पुरोगाः सोमो भव । यत्ते
तवादाभ्यन्नाम जागृव्यस्ति तस्मै नाम्ने त्वा गृह्णामि । हे सोम
तस्मै सोमाय ते तुभ्यं स्वाहाऽस्तु ॥ ४९ ॥

भावार्थः—समाप्रजाजनैर्घ्यस्य पुण्या प्रशंसा सौन्दर्यगुणयुक्तं रूपं विद्यान्यायो विनयः शौर्य तेजः पक्षराहित्यं सुहृत्तोत्साहआरोग्यं बलं पराक्रमो धैर्यजितेन्द्रियता वेदादिशास्त्रे श्रद्धा प्रजापालनप्रियत्वं च वर्त्तते स एव सभाधिपति राजा मंतव्यः ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे (सोम) ऐश्वर्य्य को प्राप्त हुए विद्वान् आप (यत्) जिस (वृषभस्य) सब सुखों के वर्णने वाले आप का (ककुभम्) दिशाओं के समान शुद्ध (बृहत्) बड़ा (रूपम्) सुन्दर स्वरूप (रोचते) प्रकाशमान होता है सो आप (शुक्रस्य) शुद्ध धर्म के (पुरोगाः) अग्रगामी वा (सोमस्य) अत्यन्त ऐश्वर्य्य के (पुरोगाः) अग्रगन्ता (शुक्रः) शुद्ध (सोमः) सोम गुण सम्पन्न ऐश्वर्य्य युक्त हूजिये जिस से आप का (अदाम्यम्) प्रशंसा करने योग्य (नाम) नाम (जागृवि) जाग रहा है (तस्मै) उसी के लिये (त्वा) आप को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ और हे (सोम) उत्तम कामों में प्रेरक (तस्मै) उन (सोमाय) श्रेष्ठ कामों में प्रवृत्त हुए (ते) आप के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी प्राप्त हो ॥ ४९ ॥

भावार्थः—समाजन और प्रजाजनों को चाहिये कि जिसकी पुण्य, प्रशंसा, सुन्दररूप, विद्या, न्याय, विनय, शूरता, तेज, अपक्षपात, मित्रता, सब कामों में उत्साह आरोग्य बल पराक्रम धीरज जितेन्द्रियता वेदादि शास्त्रों में श्रद्धा और प्रजापालन में प्रीति हो उसी को समा का अधिपति राजा मानें ॥ ४९ ॥

उशिक्षुमित्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतयो देवताः । स्वराडार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण राजविषयमाह ॥

किं प्रकारान्तर से राज विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

उशिक्षुत्वंदेव सोमाग्नेः प्रियम्पाथोऽपीहि वृ-
शी त्वन्देव सोमेन्द्रस्य प्रियम्पाथोऽपीह्यस्मत्सखा
त्वन्देव सोम विश्वेषान्देवानां प्रियम्पाथोऽपीहि ॥ ५० ॥

उ॒शिक् । त्वम् । दे॒व । सोम । अ॒ग्नेः । प्रि॒यम् ।
पाथः । अ॒पि । इ॒हि । व॒शी । त्वम् । दे॒व । सोम ।
इन्द्र॑स्य । प्रि॒यम् । पाथः । अ॒पि । इ॒हि । अ॒स्मत्स॒-
खेत्य॑स्मत्सखा । त्वम् । दे॒व । सोम । वि॒श्वेषा॑-
म् । दे॒वाना॑म् । प्रि॒यम् । पाथः । अ॒पि । इ॒हि ॥ ५० ॥

पदार्थः—(उशिक्) कामयमानः (त्वम्) (देव) दि-
व्यगुणसम्पन्न (सोम) सकलैश्वर्याढ्य (अग्नेः) सहिदुषः
(प्रियम्) प्रीतिजनकम् (पाथः) रक्षणायमाचरणम् । पाथ इ-
ति पदाना० निघं० ४ । ३ । (अपि) निश्चयार्थे (इहि) प्रा-
प्नुहि जानीहि वा (वशी) जितेन्द्रियः (त्वम्) (देव) दातः
(सोम) ऐश्वर्योन्नतौ प्रेरक (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य धा-
र्मिकस्य राज्ञः (प्रियम्) सुखैस्तर्पकम् (पाथः) ज्ञातव्यं क-
र्म (अपि) (इहि) (अस्मत्सखा) वयं सखायो यस्य सः
(त्वम्) (देव) विद्यासु द्योतमान (सोम) विद्यैश्वर्यसहित
(विश्वेषाम्) सर्वेषाम् (देवानाम्) धार्मिकाणामात्मानां विदुः
षाम् (प्रियम्) कमनीयम् (पाथः) विज्ञानाचरणम् (अपि)
(इहि) अयस्मन्त्रः शत० ११ । ४ । ३ । १२ व्याख्यातः ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे देव सोम राजन् त्वमुशिग्भवन् अग्नेः प्रियम्पाथो-
ऽपीहि । हे देव सोम त्वं वशी भूत्वेन्द्रस्य प्रियम्पाथोऽपीहि । हे
देव सोम त्वमस्मत्सखा विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहि ॥ ५० ॥

भावार्थः—राज्ञो राजपुरुषाणां सभ्यानां चोचितमस्ति पुरुषार्थेन संयमेन मित्रतया धार्मिकाणां वेदपारगाणां मार्गे गच्छेयुर्नहि सत्पुरुषसंगानुकरणाभ्यां विना कश्चिद्विद्यां धर्मं सार्वजनिक-प्रियतामैश्वर्यं च प्राप्तुं शक्नोति ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (देव) दिव्य गुण सम्पन्न (सोम) समस्त ऐश्वर्य युक्त राजन् आप (उशिक्) अतिमनोहर होके (अग्नेः) उत्तम विद्वान् के (प्रियम्) प्रेम उत्पन्न कराने वाले (पाथः) रक्षा योग्य व्यवहार को (अपि) निश्चय से (इहि) प्राप्त करो और जानो हे (देव) दानशील (सोम) हर एक प्रकार से ऐश्वर्य की उन्नति कराने वाले आप (वशी) जितेन्द्रिय होकर (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य वाले धार्मिक जन के (प्रियम्) प्रेम उत्पन्न कराने वाले (पाथः) जानने योग्य कर्म को (अपि) निश्चय से (इहि) जानो हे (देव) समस्त विद्याओं में प्रकाशमान (सोम) ऐश्वर्य युक्त आप (अस्मत्सखा) हमलोग जिन के मित्र हैं ऐसे आप होकर (विश्वेषाम्) समस्त (देवानाम्) विद्वानों के प्रेम उत्पन्न कराने हारे (पाथः) विज्ञान के आचरण को (अपि) निश्चय से (इहि) प्राप्त हो तथा जानो ॥ ५० ॥

भावार्थः—राजा राजपुरुष सभासद् तथा अन्य सब सज्जनों को उचित है कि पुरुषार्थ, अच्छे २ नियम और मित्रभाव से धार्मिक वेद के पारगन्ता विद्वानों के मार्ग को चले क्योंकि उन के तुल्य आचरण किये बिना कोई विद्या धर्म सब से एक प्रीति भाव और ऐश्वर्य को नहीं पा सकता है ॥ ५० ॥

इहरतिरित्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतयो गृहस्था देवताः ।
आर्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ।

अथ गार्हस्थ्य विषये विशेषमाह ॥

अब गार्हस्थ्य धर्म में विशेष उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वा-

हा । उपसृजन्धरुणंमात्रे धरुणो मातरं धयन् ।

रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहा ॥ ५१ ॥

इह । रतिः । इह । रमध्वम् । इह । धृतिः । इह ।

स्वधृतिरितिस्वधृतिः । स्वाहा । उपसृजन्नित्युपः

सृजन् । धरुणम् । मात्रे । धरुणः । मातरम् । धयन् ।

रायः । पोषम् । अस्मासु । दीधरत् । स्वाहा ॥ ५१ ॥

पदार्थः— (इह) अस्मिन्गृहाश्रमे (रतिः) रमणम् (इह)
 (रमध्वम्) (इह) (धृतिः) सर्वेषां व्यवहाराणां धारणा (इह)
 (स्वधृतिः) स्वेषां पदार्थानां धारणम् (स्वाहा) सत्यावाक् क्रिया
 वा (उपसृजन्) समीपं प्रापयन्निव (धरुणम्) धर्तव्यं पुत्रम्
 (मात्रे) मान्यकर्त्र्यै (धरुणः) धर्ता (मातरम्) मान्यप्रदाम्
 (धयन्) तस्या पयः पिवन् (रायः) धनस्य (पोषम्) पुष्टि-
 म् (अस्मासु) (दीधरत्) धारय । अत्र लोट्थे लुङ्भावश्च
 (स्वाहा) सत्यया वाचा । अयम्मंत्रः शत ० ४ । ५ । ११ । ८ ।
 व्याख्यातः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था युस्माकमिह रतिरिह धृतिरिह स्वधृतिः
 स्वाहा चास्तु । यूयमिह रमध्वम् । हे गृहिस्त्वमपत्यस्य मात्रे
 यं धरुणं गर्भमुपसृजन्स्वगृहे रमस्व स धरुणो मात्रे धयन्निवास्मासु
 रायस्पोषं स्वाहा दीधरत् ॥ ५१ ॥

भावार्थः— यावद्राजादयः सभ्याः प्रजाजनाश्च सत्ये धैर्ये
 सत्येनोपाज्जितेषु पदार्थेषु धर्मे व्यवहारे च न वर्तन्ते तावत्प्र-

जासुखं राज्यसुखं च प्राप्तुं न शक्नुवन्ति यावद्राजपुरुषाः प्रजापु-
रुषाश्च पितृपुत्रवत्परस्परं प्रीत्युपकारं न कुर्वन्ति तावत्सुखं क ॥५१॥

पदार्थः— हे गृहस्थो तुम लोगों की (इह) इस गृहाश्रम में (रतिः)
प्रीति (इह) इसमें (धृतिः) सब व्यवहारों की धारणा (इह) इसी में (स्वधृतिः)
अपने पदार्थों की धारणा (स्वाहा) तथा तुम्हारी सत्य वाणी और सत्य क्रिया हो ।
तुम (इह) इस गृहाश्रम में (रमध्वम्) रमण करो । हे गृहाश्रमस्थ पुरुष तू सन्तानों की माता जो कि तेरी विवाहित स्त्री है उस (मात्रे) पुत्र का मान करने वाली के लिये (धरुणम्) सब प्रकार से धारण पोषण कराने योग्य गर्भ को (उपसृजन्) उत्पन्न कर और वह (धरुणः) उक्त गुण वाला पुत्र (मातरम्) उस अपनी माता का (धयन्) दूध पीवे । वैसे (अस्मासु) हम लोगों के निमित्त (रायः) धन की (पोषम) समृद्धि को (स्वाहा) सत्य भाव से (दीधरत्) उत्पन्न कीजिये ॥५१॥

भावार्थः— जब तक राजा आदि सम्यजन वा प्रजाजन सत्य धैर्य वा सत्य से जोड़े हुए पदार्थ वा सत्य व्यवहार में अपना वर्त्ताव न रखें तब तक प्रजा और राज्य के सुख नहीं पा सकते और जबतक राज पुरुष तथा प्रजापुरुष पिता और पुत्र के तुल्य परस्पर प्रीति और उपकार नहीं करते तब तक निरन्तर सुख भी प्राप्त नहीं हो सकता ॥ ५१ ॥

सत्रस्येत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । भुरिगार्षी बृहती
छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनरपि गृहस्थविषये विशेषमाह ॥

फिर भी गृहस्थों के विषय में विशेष उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

सत्रस्य ऋद्धिर्ऋस्यगन्म ज्योतिर्मृताः अभूम । दिवं
पृथिव्याऽअध्यारुहामाविंदाम देवाँ स्वर्ज्योतिः ॥५२॥
सत्रस्य । ऋद्धिः । असि । अगन्म । ज्योतिः । अ-

मृताः । अभूम । दिवम् । पृथिव्याः । अधि । आ ।
अरुहाम । अविदाम । देवान् । स्वः । ज्योतिः ॥ ५२ ॥

पदार्थः— (सत्रस्य) संगतस्य राजप्रजाव्यवहाररूपस्य यज्ञस्य (ऋद्धिः) सम्यग् वृद्धिः (असि) (अगन्म) प्राप्तुयाम (ज्योतिः) विज्ञानप्रकाशम् (अमृताः) प्राप्त मोक्षाः (अभूम) भवेम । अतोभयत्र लिङ्गर्थे लुङ् (दिवम्) सूर्यादिम् (पृथिव्याः) भूम्यादेश्च जगतः (अधि) उपर्युत्कृष्टभावे (आ) समन्तात् (अरुहाम) प्रादुर्भवेम । अत्र विकरणव्यत्ययः (अविदामः) विन्देमहि (देवान्) विदुषो दिव्यान् भोगान् वा (स्वः) सुखम् (ज्योतिः) विज्ञानविषयम् । अयं मंत्रः शत० ४ । ५ । ११ । ११ व्याख्यातः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे विद्वँस्त्वं सत्रस्य ऋद्धिरसि त्वत्संगेन वयं ज्योतिरगन्म अमृता अभूम दिवः पृथिव्या अरुहाम देवाञ्ज्योतिः स्वश्चाऽविदाम ॥ ५२ ॥

भावार्थः—यावत्सर्वेषां रक्षको धार्मिको राजाऽऽतो विद्वांश्च न भवेत्तावत्कश्चिन्निर्विघ्नो विद्यामोक्षानुष्ठानं कृत्वा तत्सुखं प्राप्तुर्नार्हति न च मोक्षसुखादधिकतरं किञ्चित्सुखमस्ति ॥ ५२ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् आप (सत्रस्य) प्राप्त हुए राजप्रजाव्यवहाररूप यज्ञ के (ऋद्धिः) समृद्धि रूप (असि) हैं आप के संग से हम लोग (ज्योतिः) विज्ञान के प्रकाश को (अगन्म) प्राप्त होवें और (अमृताः) मोक्ष पाने के योग्य (अभूम) हों (दिवः) सूर्यादि (पृथिव्याः) पृथिवी आदि लोकों के (अधि) बीच (अरुहाम) पूर्णवृद्धि को पहुंचें (देवान्) विद्वानों दिव्य २ भागों (ज्योतिः) विज्ञान विषय और (स्वः) अत्यन्त सुख को (अविदाम) प्राप्त होवें ॥ ५२ ॥

भावार्थः— जब तक सब की रक्षा करने वाला धार्मिक राजा वा आप्त विद्वान् न हो तब तक विद्या और मोक्ष के साधनों को निर्विघ्नता से पाने के योग्य कोई भी मनुष्य नहीं होता है और न मोक्ष सुख से अधिक कोई सुख है ॥ ५२ ॥

युवमित्यस्य देवा ऋषयः । गृहपतयो देवताः । पूर्वस्थाष्वनुप-
छन्दः । गान्धारः स्वरः । दूरेचेत्यस्यासुर्युष्णिक्छन्दः । ऋषभः स्वरः ।
अस्माकमित्यस्य प्राजापत्या बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः । भूर्भु-
वरित्यस्य विराट्प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

युवन्तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप-
तन्तमिद्वतं वज्रेण तन्तमिद्वतम् । दूरे चत्तार्यच्छन्त्स-
गहनं यदितनञ्जत् । अस्माकं शत्रून्परि शूर वि-
श्वतो दुर्म्मा दर्षीष्ट विश्वतः । भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः
प्रजाभिः स्याम सुवीरां विरैः सुपोषाः पोषैः ॥ ५३ ॥

युवम् । तम् । इन्द्रापर्वता । पुरोयुधेति पुरः । युधा ।
यः । नः । पृतन्यात् । अप । तन्तमिति तम् । इतम् । इत् ।
हतम् । वज्रेण । तन्तमितितम् । इतम् । इत् । हतम् ।
दूरे । चत्तार्य । छन्त्सत् । गहनम् । यत् । इतनञ्ज-
त् । अस्माकम् । शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः ।
दुर्म्मा । दर्षीष्ट । विश्वतः । भूरितिभूः । भुवरि-

ति भुवः । स्वरिति स्वः । सुप्रजा इति सुप्रजाः ।
प्रजाभिः । स्याम । सुवीरा इति सुवीराः । वीरैः ।
सुपोषा इति सुपोषाः । पोषैः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(युवम्) युवाम् (तम्) (इन्द्रापर्वता) सूर्यमेघसदृशौ सेनापतिसेनाजनौ । अत्र सुपां सुलुगित्याकारः (पुरोयुधा) पूर्व युध्येते तौ (यः) (नः) अस्माकम् (पृतन्यात्) पृतनां सेनामिच्छेत् (अप) (तन्तम्) शत्रुम् (इत्) एव (हतम्) हन्याताम् (वज्रेण) शस्त्राल्लविद्यावलेन (तन्तम्) (इत्) एव (हतम्) विनश्यतम् (दूरे) (चत्ताय) आह्लादाय (छन्त्सत्) ऊर्जेत् (गहनम्) कठिनं सैन्यम् (यत्) (अनक्षत्) व्याप्नुयात् । इनक्षदिति व्याप्तिकर्मसु० । निघं० २ । १८ (अस्माकम्) (शत्रून्) (परि) सर्वतः (शूर) शृणाति शत्रून् तत्सम्बुद्धौ (विश्वतः) सर्वतः (दर्म्मा) शत्रुविदारयिता (दर्षीष्ट) विदारय (विश्वतः) (भूः) भूमौ (भुवः) अन्तरिक्षे (स्वः) सुखे (सुप्रजाः) प्रशस्तसन्तानाः (प्रजाभिः) (स्याम) (सुवीराः) बहुश्रेष्ठवीरयुक्ताः (वीरैः) उत्तमबलयुक्तैः पुरुषैः (सुपोषाः) अनुत्तमपुष्टयः (पोषैः) पुष्टिभिः । अयं मन्तः शत० ४ । ५ । ११ । १४ व्याख्यातः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे पुरोयुधेन्द्रापर्वता युवं यो यो नः प्रतन्यात् तन्तं वज्रेणोदपहतम् । तद्रहनं शत्रुदलमस्माकं सैन्यमिनक्षत् । यच्च छन्त्सत्तन्तं चत्तायानन्दायेद्धतं दूरे प्रापयतम् । हे शूर सभापते

दर्म्मा त्वमस्माकं शत्रून् विश्वतो परि दर्षीष्ट यतो वयं प्रजाभिः सुप्र-
जा वीरैः सुवीराः पोषैस्सुपोषा विश्वतः स्याम ॥ ५३ ॥

भावार्थः—यावत् सभापतिसेनापती प्रगल्भौ सन्तौ सर्वका-
र्येषु पुरस्सरौ न स्याताम् । तावत्सेनावीरा हर्षतो युद्धे न प्रवर्तन्ते
न ह्येतेन कर्मणा विना कदाचिद्दिजयो जायते यावदजातशत्रवः स-
भापत्यादयो न जायेरन् तावत् प्रजाः पालयितुं शक्नुवन्ति न च
सुप्रजाः सन्तः सुखिनः स्युः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (पुरोयुधा) युद्ध समय में आगे लड़ने वाले (इन्द्रापर्वता)
सूर्य और मेघ के समान सेनापति और सेनाजन (युवम्) तुम दोनों (यः) जो
(नः) हमारी (वृत्त्यात्) सेना से लड़ना चाहे (तन्तम्) (इत्) उसी २ को
(वज्रेण) शस्त्र और अस्त्र विद्या के बल से (हतम्) मारो और (यत्) जो
(अस्माकम्) हमारे शत्रुओं की (गहनम्) दुर्जन्य सेना हमारी सेना को (इनक्ष-
त्) व्याप्त हो और (यत्) जो २ (छन्तसत्) बल को बढ़ावे उस २ को (चत्ता-
य) आनन्द बढ़ाने के लिये (इद्धतम्) अवश्य मारो और (दूरे) दूर पहुंचा दो ।
हे (शूर) शत्रुओं को सुख से बचाने वाले सभापते आप हमारे (शत्रून्) शत्रुओं
को (विश्वतः) सब प्रकार से (परिदर्षीष्ट) विदीर्ण कर दीजिये जिस से हमलोग
(भूः) इस भूलोक (भुवः) अन्तरिक्ष और (स्वः) सुख कारक अर्थात् दर्शनीय
अत्यन्त सुख रूप लोक में (प्रजाभिः) अपने सन्तानों से (सुप्रजाः) प्रशंसित सन्तानों
वाले (वीरैः) वीरों से (सुवीराः) बहुत अच्छे २ वीरों वाले और (पोषैः) पु-
ष्टियों से (सुपोषाः) अच्छी २ पुष्टि वाले (विश्वतः) सब ओर से (स्या-
म) होवें ॥ ५३ ॥

भावार्थः—जब तक सभापति और सेनापति प्रगल्भ हुए सब कामों में अग्र-
गामी न हों तब तक सेना वीर आनन्द से युद्ध में प्रवृत्त नहीं हो सकते और इस
काम के बिना कभी विजय नहीं होता । तथा जब तक शत्रुओं को निर्मूल करने हा-
रे सभापति आदि नहीं होते तब तक प्रजा का पालन नहीं कर सकते और न प्रजा-
जन सुखी हो सकते हैं ॥ ५३ ॥

परमेष्ठीत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । परमेष्ठी प्रजापतिर्देवता । साम्न्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनर्गाहस्थिकर्माह ॥

फिर भी गृहस्थ का कर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

परमेष्ठ्यभिधीतः प्रजापतिर्वाचि व्याहतायाम-
न्धोऽत्रच्छेतः । सविता सन्यां विश्वकर्म्मा दीक्षाया-
म्पूषा सोमक्रयण्याम् ॥ ५४ ॥

परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमेस्थी । अभिधीतऽइ-
त्यभिऽधीतः । प्रजापतिरितिप्रजाऽपतिः । वाची ।
व्याहतायामिति विऽआहतायाम् । अन्धः । अच्छे-
तऽइत्यच्छेऽइतः । सविता । सन्याम् । विश्वकर्म्मेति
विश्वऽकर्म्मा । दीक्षायां । पूषा । सोमक्रयण्या-
मिति सोमऽक्रयण्याम् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(परमेष्ठी) परमे प्रकृष्टे स्वरूपे तिष्ठतीति (अ-
भिधीतः) निश्चितः (प्रजापतिः) प्रजायाः स्वामी (वाची)
वेदवाण्याम् (व्याहतायाम्) उपदिष्टायां सत्याम् (अन्धः)
अग्र्यते यत्तदन्धोऽनम् । अर्देर्नुम् धौच । उ० ४ । २१३ । अ-
नेनादधातोरसुनि नुम्धश्च । अन्ध इत्यनना० । निघं० । २ । ७ ।
उपलक्षणं चान्येषां पदार्थानाम् (अच्छेतः) अच्छं निर्मलं स्व-

रूपमितः प्राप्तः (सविता) जगदुत्पादकः (सन्याम्) सत्यं
नीयते यया तस्याम् (विश्वकर्मा) सर्वोत्तमकर्मा सभापतिः
(दीक्षायाम्) नियमधारणारम्भे (पूषा) पोषको वैद्यः (सोम-
क्रयणायाम्) सोमाद्योषधीनां ग्रहणे । अयम्मन्तः शत० १२ ।
३ । १ । १-८८ व्याख्यातः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था युस्माभिर् यदि व्याहृतायां वाचि पर-
मेष्ठो प्रजापतिरच्छेतो विश्वकर्मा दीक्षायां सोमक्रयणाय पूषा स-
विता सन्यां चाभिधीतोऽन्धश्च प्राप्तं तर्हि सततं सुखिनः स्युः ॥ ५४ ॥

भावार्थः—यदीश्वरो वेदविद्यायाः स्वस्य जीवानां जगतश्च
गुणकर्मस्वभावान् न प्रकाशयेत्तर्हि कस्यापि मनुष्यस्य विद्यैतेषां
विज्ञानं च न स्यात् । एताभ्यां विना कुतः सततं सुखं च ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थो तुम ने यदि [व्याहृतायाम्] उच्चारित उपदिष्ट की
हुई (वाची) वेदवाणी में [परमेष्ठो] परमानन्दस्वरूप में स्थित [प्रजापतिः] समस्त
प्रजा के स्वामी को [अच्छेतः] अच्छे प्रकार प्राप्त [विश्वकर्मा] सब विद्या और
कर्मों को जानने वाले सर्वथा श्रेष्ठ सभापति को [दीक्षायाम्] सभा के नियमों के
धारण में [सोमक्रयणायाम्] ऐश्वर्य ग्रहण करने में [पूषा] सब को पुष्ट करने हारे
उत्तम वैद्य को और [सन्याम्] जिस से सनातन सत्य प्राप्त हो उस में [सविता]
सब जगत् का उत्पादक [अभिधीतः] सुविचार से धारण किया [अन्धः] उत्तम
सुसंस्कृत अन्न का सेवन किया तो सदा सुखी हों ॥ ५४ ॥

भावार्थः—जो ईश्वर वेदविद्या से अपने सांसारिक जीवों और जगत् के
गुण कर्म स्वभावों को प्रकाशित न करता तो किसी मनुष्य को विद्या और इन
का ज्ञान न होता और विद्या वा उक्त पदार्थों के ज्ञान के बिना निरन्तर सुख क्योंकर
हो सकता है ॥ ५४ ॥

इन्द्रश्चेत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रादयो देवताः । आर्षी प-
ङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्गर्हस्थ्य विषयमाह ॥

फिर यी उक्त विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्रश्च मरुतश्च कृपायोपोत्थितोऽसुरः पण्य
मानो मित्रः क्रीतो विष्णुः शिपिविष्टऽऊरावासन्नो
विष्णुर्नरन्धिषः ॥ ५५ ॥

इन्द्रः । च । मरुतः । च । कृपाय । उपोत्थि-
तऽइत्युपऽउत्थितः । असुरः । पण्यमानः । मित्रः ।
क्रीतः । विष्णुः । शिपिविष्टऽइति शिपिऽविष्टः । ऊ-
रौ । आसन्न इत्याऽसन्नः । विष्णुः । नरन्धिषः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) विद्युत् (च) पृथिव्यादयः (मरुतः)
वायवः (च) जलादिकम् (कृपाय) व्यवहारसिद्धये (उपो-
त्थितः) समीपे प्रकाशित इव (असुरः) मेघः । असुरइति मेघ
ना० । निघं० १ । १० (पण्यमानः) स्तूयमानः (मित्रः)
सुहृत् (क्रीतः) व्यवहृतः (विष्णुः) व्याप्तो धनंजयः (शि-
पिविष्टः) शिपिषु पदार्थेषु प्रविष्टः (ऊरौ) आच्छादने (आ-
सन्नः) सर्वेषां निकटः (विष्णुः) हिरण्यगर्भः (नरन्धिषः)
नरान्दिधेष्टि शब्दइति । अयम्मन्त्रः शत० । १२ । १ । १ ।
१—१३ व्याख्यातः ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं विद्वद्भिर्गो कृपायेन्द्रो मरुतोऽसुरः

पश्यमानो मित्रः शिपिविष्टो विष्णुर्नरं धिषो विष्णुश्चैवासन्न उपोत्थितः
क्रीतोऽस्ति तं विजानीत ॥ ५५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः परब्रह्मप्रकाशितानामग्न्यादीनां पदार्थानां
सकाशात् क्रियाकौशलेनोपयोगं गृहीत्वा गार्हस्थ्यव्यवहारास्ता-
धनीयाः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग जो विद्वानों ने [कृपाय] व्यवहार सिद्धि के
लिये [इन्द्रः] विजली [मरुतः] पवन [असुरः] मेघ [पश्यमानः] स्तुति के योग्य
[मित्रः] सखा [शिपिविष्टः] समस्त पदार्थों में प्रविष्ट [विष्णुः] सर्व शरीर व्याप्त
धनंजय वायु और इन में से एक २ पदार्थ [नरं धिषः] मनुष्यादि के आत्माओं में
साक्षी [विष्णुः] हिरण्यगर्भ ईश्वर [ऊरौ] ढापने आदि क्रियाओं में [आसन्नः]
संनिकट वा [उपोत्थितः] समीपस्थ प्रकाश के समान और जो [क्रीतः] व्यवहार में
वर्त्ता हुआ पदार्थ है इन सब को जानो ॥ ५५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि ईश्वर से प्रकाशित अग्नि आदि पदार्थों
की क्रिया कुशलता से उपयोग लेकर गार्हस्थ्य व्यवहारों को सिद्ध करें ॥ ५५ ॥

प्रोह्यमाण इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः विश्वेदेवा गृहस्था देवताः ।
आर्षो बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उक्त विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

प्रोह्यमाणः सोमोऽग्निराग्नीध्र इन्द्रो हविर्दानेऽथर्वोपावह्विथमा-
णः ॥ ५६ ॥

प्रोह्यमाणः । प्रोह्यमान इति प्रोह्यमानः । सोमः ।
आगत इत्यागतः । वरुणः । आसंधामित्यासंधाम् ।

आसन्न इत्याऽसन्नः । अग्निः । आग्नीध्रः । इन्द्रः ।
हविर्दान इति हविःऽधानै । अथर्वा । उपावह्रिय-
माण इत्युपऽवह्रियमाणः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(प्रोक्ष्यमाणः) प्रकृष्टतर्केणाऽनुष्ठितः । प्रोक्ष्यमाण
इति पदं महीधरेण भ्रात्या पूर्वस्मिन् मन्त्रे पठितम् (सोमः) ऐ-
श्वर्यसमूहः (आगतः) समन्तात्प्राप्तः सहायकारी पुरुष इव (व-
रुणः) जलसमूहः (आसन्धाम्) यानासनाविशेषे (आसन्नः)
समीपस्थः (अग्निः) (आग्नीध्रे) प्रदीपनसाधनइन्धनादौ (इ-
न्द्रः) विद्युत् (हविर्दाने) हविषां ग्रहीतुं योग्यानां पदार्थानां
धारणे (अथर्वा) अहिंसनीयः (उपावह्रियमाणः) क्रियाकौ-
शलेनोपयोज्यमानः । अयम्मन्त्रः शत ०१२ । ३ । १ । १४-१८ ।
व्याख्यातः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था युस्माभिरस्यामीश्वरस्य सृष्टावासन्या
मागत इव प्रोक्ष्यमाणः सोमो वरुणआग्नीध्रेऽग्निरुपावह्रियमाणोऽथ-
र्वा हविर्दानइन्द्रः सततमुपयोजनीयः ॥ ५६ ॥

भावार्थः—नहि तर्केण विना काचिद्विद्या कस्यचिद्भवति नहि
विद्यया विना कश्चित्पदार्थेभ्यः उपयोगं ग्रहीतुं शक्नोति ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थो तुम को इस ईश्वर की सृष्टि में [आसन्धाम्] बैठने
की एक अच्छी चौकी आदि स्थान पर [आगत] आया हुआ पुरुष जैसे विराज-
मान हो वैसे [प्रोक्ष्यमाणः] तर्क वितर्क के साथ वादानुवाद से जाना हुआ [सोमः]
ऐश्वर्य का समूह [वरुणः] सहायकारी पुरुष के समान जल का समूह [आग्नीध्रे]

बहुत इन्धनों में (अग्निः) अग्नि (उपावह्यमाणः) क्रिया की कुशलता से युक्त किये हुए (अथर्वा) प्रशंसा करने योग्य के समान पदार्थ और (हविर्दाने) ग्रहण करने योग्य पदार्थों में (इन्द्रः) विजली निरन्तर युक्त करनी चाहिये ॥ ५६ ॥

भावार्थः—तर्क के बिना कोई भी विद्या किसी मनुष्य को नहीं होती और विद्या के बिना पदार्थों से उपयोग भी कोई नहीं ले सकता ॥ ५६ ॥

विश्वेदेवा इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । भुरिक्-
साम्नी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ गार्हस्थ्य कर्मणि विद्वत्पक्षे किञ्चिदाह ॥

अत्र गृहस्थ कर्म में कुछ विद्वानों का पक्ष अगले मन्त्र में कहा है ॥

विश्वेदेवा अ० शुषु न्युप्तो विष्णुराप्नीतपात्रा-
प्याप्यमानो यमः सूयमानो विष्णुः सम्भूयमाणो
वायुः पूयमानः शुक्रः पूतः । शुक्रः क्षीरश्रीर्मन्थी
सक्तुश्रीः ॥ ५७ ॥

विश्वे । देवाः । अ० शुषु । न्युप्त इति निऽउप्तः ।
विष्णुः । आप्रीतपा इत्याप्नीतऽपाः । आप्याप्यमा-
न इत्याऽप्याप्यमानः । यमः । सूयमानः । विष्णुः ।
सम्भूयमाण इति सम्भूयमाणः । वायुः । पूयमानः ।
शुक्रः । पूतः । शुक्रः । क्षीरश्रीरिति क्षीरऽश्रीः ।
मन्थी । सक्तुश्रीरिति सक्तुऽश्रीः ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (अंशुषु) वि-
भक्तेषु सांसारिकेषु पदार्थेषु (न्युत) नित्यं व्यवहारः स्थापितः (वि-
ष्णुः) व्यापिका विद्युत् (आप्रीतपाः) समंतात् प्रीतान् कमनीयान्
पदार्थान्पाति रक्षति (आप्याय्यमानः) वृद्ध इव (यमः) यच्छति
सोऽयं सूर्यः (सूर्यमानः) उत्पद्यमानः (विष्णुः) व्यापकः (स-
ंभ्रियमाणः) सम्यक् पोषितः (वायुः) प्राणः (पूयमानः) पवित्री-
कृतः (शुक्रः) वीर्यसमूहः (पूतः) शुद्धः (शुक्रः) आशुकर्त्ता
(क्षीरश्रीः) यः क्षीरादीनि शृणाति (मंथी) मथनातीति (स-
क्तुश्रीः) यः सक्तूनि समवेतानि द्रव्याणि श्रयति ॥ अथ मन्त्रः शत ०
१२ । ३ । १ । ११-२६ व्याख्यातः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे विश्वे देवा युष्माभिरंशुषु न्युत आप्रीतपा विष्णु-
राप्याय्यमानो यमः सूर्यमानो विष्णुः संभ्रियमाणो वायुः पूयमानः शुक्र
पूतः शुक्रो मंथी सेवमानः सन् क्षीरश्रीः सक्तुश्रीश्च जायते ॥ ५७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्युक्तिविद्याभ्यां सेविता विद्युदादयः पदार्थाः
क्षीरात्मसमाजसुखप्रदा जायन्ते ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे (विश्वेदेवाः) समस्त विद्वानो तुम्हारा जो (अंशुषु) अलग २
संसार के पदार्थों में (न्युतः) नित्य स्थापित किया हुआ व्यवहार (आप्रीतपाः)
अच्छी प्रीति के साथ (विष्णुः) व्याप्त होने वाली बिजली (आप्याय्यमानः) अति
बड़े हुए के समान (यमः) सूर्य (सूर्यमानः) उत्पन्न होने हारा (विष्णुः) व्या-
पक अव्यक्त (संभ्रियमाणः) अच्छे प्रकार पुष्टि किया हुआ (वायुः) प्राण (पू-
यमानः) पवित्र किया हुआ (शुक्रः) पराक्रम का समूह (पूतः) शुद्ध (शुक्रः)
शीघ्र चेष्टा करने हारा और (मंथी) विलोडने वाला ये सब प्रत्येक सेवन किये हुए
(क्षीरश्रीः) दुग्धादि पदार्थों को पकाने और (सक्तुश्रीः) प्राप्त हुए पदार्थों का आ-
श्रय करने वाले होते हैं ॥ ५७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को युक्ति और विद्या से सेवन किये हुए सब सृष्टिस्थ पदार्थ शरीर आत्मा और सामाजिक सुख कराने वाले होते हैं ॥ ५७ ॥

विश्वेदेवाश्चेत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विश्वे देवा देवताः । भुरिगार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विद्वद्विषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से विद्वद्विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

विश्वे देवाश्चम सेषून्नीतः असुर्होमायोद्यतो रुद्रो
हूयमानो वातोऽभ्यावृतो नृचक्षाः प्रतिख्यातो भक्षो
भक्ष्यमाणः पितरौ नाराशंसाः ॥ ५८ ॥

विश्वे । देवाः । चमसेषु । उन्नीतः । इत्युत्सीतः ।
असुः । होमाय । उद्यतः । इत्युत्स्यतः । रुद्रः । हूय-
मानः । वातः । अभ्यावृतः । इत्यभिः । आवृतः । नृच-
क्षाः । इति नृचक्षाः । प्रतिख्यातः । इति प्रतिख्यातः ।
भक्षः । भक्ष्यमाणः । पितरः । नाराशंसाः ॥ ५८ ॥

पदार्थः--(विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (चमसेषु) मे-
घेषु । चमस इति मेघना० निघं० १ । १० (उन्नीतः) ऊर्ध्व
नीतः सुगन्धादिपदार्थः (असुः) प्राणः (होमाय) दानायादानाय
वा (उद्यतः) प्रयत्नेन प्रेरितः (रुद्रः) जीवः (हूयमानः) स्वी-
कृतः (वातः) बाह्यो वायुः (अभ्यावृतः) आभिसुरूपेणाङ्गीकृतः

(नृचक्षाः) नृन् मनुष्यान् चष्टइति (प्रतिख्यातः) ख्यातंख्यातं प्रतीति (भक्षः) भोज्यसमूहः (भक्ष्यमाणः) भुज्यमानः (पितरः) ज्ञानिनः (नाराशंसाः) नारानाशंसन्ति नराशंसानामिम उपदेशकाः । अथम्मन्त्रः शत ० १२ । ३ । १ । २७-३३ व्याख्यातः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—यैर्होमाय यज्ञविधानेन चमसेषु सुगन्ध्यादिरुन्नीतोऽसुरुद्यतो रुद्रो हूयमानो नृचक्षाः प्रतिख्यातो वातोऽभ्यावृतस्तच्छ्रो-
वितो भक्ष्यमाणो भक्षः कृतस्ते विश्वे देवा नाराशंसाः पितरश्च वेद्याः ॥ ५८ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसः परोपकारबुद्ध्या विद्यां विस्तार्य सु-
गन्धिपुष्टिमधुरतारोगनाशकगुणयुक्तानां द्रव्याणां यथावन्मेलनं कृ-
त्वाऽग्नौ हुत्वा वायुवृष्टिजलौषधी सेवित्वा शरीरारोग्यं जनयन्ति त इह
पूज्यतमाः सन्ति ॥ ५८ ॥

पदार्थः—जिन विद्वानों ने यज्ञ विधान से [चमसेषु] मेघों में सुगन्धि आदि
वस्तु [उन्नीतः] ऊँचे पहुँचाया [असुः] अपना जीवन [उद्यतः] अच्छे यज्ञ में
लगा रक्खा [रुद्रः] जीव को पवित्र कर [हूयमानः] स्वीकार किया [नृचक्षाः]
मनुष्यों को प्रसन्न करने वाला [प्रतिख्यातः] जिन्होंने वादानुवाद से चाहा [वातः]
बाहर के वायु अर्थात् मैदान के कठिन वायु के सह वायु शुद्ध किये फल [भक्ष्यमाणः]
कुछ भोजन करने योग्य पदार्थ [भक्षः] खाइये [नाराशंसाः] प्रशंसाकर मनुष्यों के
उपदेशक [विश्वेदेवाः] सब विद्वान् [पितरः] उन सब के उपकारकों को ज्ञानी स-
मझने चाहिये ॥ ५८ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् लोग परोपकार बुद्धि से विद्या का विस्तार करने सु-
गन्धि पुष्टि मधुरता और रोग नाशक गुण युक्त पदार्थों का यथायोग्य मेल अग्नि के

बीच में उन का होम कर शुद्ध वायु वर्षा का जल वा ओषधियों का सेवन कर के शरीर को आरोग्य करते हैं वे इस संसार में अत्यन्त प्रशंसा के योग्य होते हैं ॥ ५८ ॥

सन्नइत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । आर्षी बृहती छन्दः । निषादः स्वरः । यापत्येतेइत्यस्य विराडार्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ गार्हस्थ्य कर्मणि यज्ञा दिव्यवहारमाह ॥

अब गृहस्थ के कर्म में यज्ञादि व्यवहार का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

सन्नः सिंधुरवभृथो योद्यतः समुद्रोऽभ्यवह्नियमाणः
सलिलः प्रप्लुतो ययोरोजसा स्कमिता रजांश्चसि
वीर्यैभिर्वीरतमा शविष्ठा या पत्येतेऽप्रतीता सहो-
भिर्विष्णोऽअग्नवरुणा पूर्वहूतौ ॥ ५९ ॥

सन्नः सिन्धुः । अवभृथायेत्यवऽभृथायं । उद्यत
इत्युतऽयतः । समुद्रः । अभ्यवह्नियमाण इत्यभिऽअ-
वह्नियमाणः । सलिलः । प्रप्लुत इति प्रऽप्लुतः । ययोः ।
ओजसा । स्कमिता । रजांश्चसि । वीर्यैभिः । वी-
रतमेति वीरऽतमा । शविष्ठा । या । पत्येतेऽइति पत्येते ।
अप्रतीतेत्यप्रतिऽइता । सहोभिरिति सहःऽभिः ।
विष्णोऽइति विष्णू । अग्न । वरुणा । पूर्वहूताविति
पूर्वऽहूतौ ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(सन्नः) अवस्थापितः । सन्नइति पदं महीधरेण
 भ्रांत्या पूर्वस्य मन्त्रस्यान्ते स्वीकृतम् (सिन्धुः) नदी । सिन्धवइति
 नदीनां निघं० १ । १३ (अवभृथाय) पवित्रीकरणाय यज्ञा-
 तस्नानाय वा (उद्यतः) उत्कृष्टतया यतः (समुद्रः) अन्तरिक्षम् ।
 समुद्रइत्यन्तरिक्षना० निघं० १ । ३ (अभ्यवह्रियमाणः) भुज्य-
 मानः (सलिलः) शुद्धं जलं विद्यते यस्मिन् सः । अशंआदि-
 त्वादच् । सलिलमित्युदकना० निघं० १ । १२ । (प्रप्लुतः)
 प्रकृष्टगुणैः प्राप्तः (ययोः) होतृयजमानयोः प्रशंसिता गुणाः
 सन्ति (ओजसा) बलेन (स्कभिता) स्तम्भितानि धृतानि
 (रजांसि) लोकाः (वीर्येभिः) (वीरतमा) अतिशयेन वीरौ
 अत्र सर्वत्राकारादेशः (शविष्ठा) अतिशयेन नित्यबलसाधकौ
 (या) यौ (पत्येते) श्रेष्ठैः प्राप्येते (अप्रतीता) अप्रतीतगुणौ
 (सहोभिः) बलादिभिः (विष्णू) व्याप्तिशीलौ (अगन्) ग-
 च्छन्तु प्राप्नुवन्तु । अत्र गमधातोर्लोडर्थे लुङ् । मन्त्रे घसङ्हरणशेति
 चूर्लुगनुनासिकलोपश्च (वरुणा) श्रेष्ठौ (पूर्वहूतौ) पूर्वैः शिष्टै-
 विद्वद्भिराहूतौ ॥ अयम्मन्त्रः शत० १२ । ३ । १ । ३४-३६ व्या-
 ख्यातः ॥ ५९ ॥

अन्वयः—यैरवभृथायाभ्यवह्रियमाणः सलिलउद्यतःसिन्धुः स-
 न्नः समुद्रः प्रप्लुतः क्रियते ययोरोजसा रजांसि स्कभिता स्कभिता-
 नि या वीर्येभिर्वीरतमा शविष्ठा सहोभिरप्रतीता विष्णू वरुणा
 पूर्वहूतौ पत्येते तावगंस्ते सुखिनो भवन्ति ॥ ५९ ॥

भावार्थः—मनुष्याणां यज्ञादिव्यवहारेण विना गार्हस्थ्यकर्म-
 णि सुखं न जायते ॥ ५९ ॥

पदार्थः—जिन्होंने (अवभृथाय) यज्ञान्त स्नान और अपने आत्मा के पवित्र करने के लिये (अभ्यवह्नियमाणः) भोगने योग्य (सलिलः) जिस में उत्तम जल है वह व्यवहार (उद्यतः) नियम से संपादन किया (सिन्धुः) नदियां (सन्नः) निर्माण कीं (समुद्रः) समुद्र (प्रप्लुतः) अपने उत्तम गुणों से पाया है वे विद्वान लोग (ययोः) जिन के (ओजसा) बल से (रजांसि) लोक लोका-न्तर (स्कमिता) स्थित हैं (या) जो (वीर्येभिः) और पराक्रमों से (वीरतमा) अत्यन्त वीर (शविष्ठा) नित्य बल संपादन करने वाले (सहोभिः) बलों से (अप्रतीता) मूर्खों को जानने अयोग्य (विष्णू) व्याप्त होने हारे (वरुणा) अतिश्रेष्ठ स्वीकार करने योग्य (पूर्वहूतौ) जिस का सत्कार पूर्व उत्तम विद्वानों ने किया हो जो (पत्येते) श्रेष्ठसज्जनों को प्राप्त होते हैं उन यज्ञ कर्म भक्ष्य पदार्थ और विद्वानों को (अगन्) प्राप्त होते हैं वे सदा सुखी रहते हैं ॥ ५९ ॥

भावार्थः—यज्ञ आदि व्यवहारों के बिना गृहाश्रम में सुख नहीं होता ॥ ५९ ॥

देवानित्यस्य वासिष्ठ ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । स्वराट्
साम्नी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी यज्ञ विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

देवान् दिवमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्या-
न्तरिक्षमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु पितृन्पृथिवी-
मग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु यं कं च लोकमग-
्न्यज्ञस्ततो मे भद्रमभूत् ॥ ६० ॥

देवान् । दिवम् । अगन् । यज्ञः । ततः । मा ।
द्रविणम् । अष्टु । मनुष्यान् । अन्तरिक्षम् । अ-

गन् । यज्ञः । ततः । मा । द्रविणम् । अष्टु । पितृन् ।
 पृथिवीम् । अगन् । यज्ञः । ततः । मा । द्रविणम् ।
 अष्टु । यम् । कम् । च । लोकम् । अगन् । यज्ञः ।
 ततः । मे । भद्रम् । अभूत् ॥ ६० ॥

पदार्थः—(देवान्) दिव्यभोगान् (दिवम्) विद्याप्रकाशम्
 (अगन्) प्राप्नुवन्ति । अत्र लिङ्गर्थे लुङ् (यज्ञः) पूर्वोक्तस्तवैः
 संगमनीयः (ततः) तस्मात् (मा) माम् (द्रविणम्) विद्यादिकम्
 (अष्टु) प्राप्नोतु (मनुष्यान्) (अन्तरिक्षम्) मेघमण्डलम्
 (अगन्) (यज्ञः) (ततः) (मा) (द्रविणम्) धनादिकम्
 (अष्टु) (पितृन्) ऋतून् (पृथिवीम्) (अगन्) (यज्ञः)
 (ततः) (मा) (द्रविणम्) प्रत्युत सुखकरम् (अष्टु) (यम्)
 (कम्) (च) (लोकम्) (अगन्) गच्छन्तु (यज्ञः)
 (ततः) (मे) मम (भद्रम्) भजनीयं कल्याणम् (अभूत्)
 भवतु ॥ ६० ॥

अन्वयः—विद्वांसो यो यज्ञो दिवं देवान्प्रापयति तमगँस्ततो
 मा द्रविणमष्टु यो यज्ञोऽन्तरिक्षं मनुष्यानाप्नोति तमगँस्ततो मा
 द्रविणमष्टु यो यज्ञः पृथिवीं पितृन् प्रापयति तमगँस्ततो मा द्र-
 विणमष्टु यो यज्ञो यं कं च लोकमगँस्ततो मे भद्रमभूत् ॥ ६० ॥

भावार्थः—यस्माद्यज्ञास्त्राणि सुखानि जायन्ते तस्यानुष्ठानं
 सर्वैर्मनुष्यैः कुतो न कार्यमिति ॥ ६० ॥

पदार्थः—जो (यज्ञः) पूर्वोक्त सब के करने योग्य यज्ञ (दिवम्) विद्या
 के प्रकाश और (देवाम्) दिव्य भोगों को प्राप्त करता है जिस को विद्वान् लोग

(अगन्) प्राप्त हों (ततः) उस से (मा) मुझ को (द्रविणम्) विद्यादि गुण (अष्टु) प्राप्त हों जो (यज्ञः) यज्ञ (अन्तरिक्षम्) मेघ मण्डल और (मनुष्यान्) मनुष्यों को प्राप्त होता है जिस को मद्र मनुष्य (अगन्) प्राप्त होते हैं (ततः) उस से (मा) मुझ को (द्रविणम्) घनादि पदार्थ (अष्टु) प्राप्त हों जो (यज्ञः) यज्ञ (पृथिवीम्) पृथिवी और (पितृन्) वसन्त आदि ऋतुओं को प्राप्त होता है जिस को आस लोग (अगन्) प्राप्त होते हैं (ततः) उस से (मा) मुझ को (द्रविणम्) प्रत्येक ऋतु का सुख (अष्टु) प्राप्त हो जो (यज्ञः) (कम्) किसी (च) (लोकम्) लोक को प्राप्त होता है (यम्) जिस को धर्मात्मा लोग (अगन्) प्राप्त होते हैं (ततः) उस से (मे) मेरा (भद्रम्) कल्याण (अभूत्) हो ॥ ६० ॥

भावार्थः—जिस यज्ञ से सब सुख होते हैं उसका अनुष्ठान सब मनुष्यों को क्यों न करना चाहिये ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिंशदित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । सामन्धु-
षिणकु छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अस्य जगत् उत्पत्तौ कति कारणानि सन्तीत्याह ॥

इस जगत् की उत्पत्ति में कितने कारण हैं यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

चतुस्त्रिंशत्तन्तवो ये वितन्तिरे यज्ञं यज्ञ-
स्वधया ददन्ते । तेषां छिन्नसम्वेतदधामि
स्वाहा यर्मोऽप्येतु देवान् ॥ ६१ ॥

चतुस्त्रिंशदिति चतुः त्रिंशत् । तन्तवः ।
ये । वितन्तिरे इति विस्तन्तिरे । ये । इमम् । यज्ञम् ।
स्वधया । ददन्ते । तेषाम् । छिन्नम् । सम् । ऊँ
इत्यै । एतत् । दधामि । स्वाहा । यर्मः । अपि ।
एतु । देवान् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(चतुस्त्रिंशत्) अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वाद-
शादित्या इन्द्रः प्रजापतिः प्रकृतिश्चेति (तन्तवः) सूत्रवत्समवेतुं
शीलाः (ये) (वितन्तिरे) (ये) (इमम्) (यज्ञम्) सौख्यजनकम्
(स्वधया) अन्नादिना (ददन्ते) (तेषाम्) (छिन्नम्) द्वैधीकृतम्
(सम्) (उ) वितर्के (एतत्) (दधामि) (स्वाहा) सत्यया
क्रियया वाचा वा (घर्मः) (यज्ञः) घर्मइतियज्ञना० निघं० ३ ।
१७ (अपि) निश्चये (एतु) (देवान्) विदुषः । अयम्मन्त्रः
शत० १२ । ३ । १ । ३७ व्याख्यातः ॥ ६१ ॥

अन्वयः—ये चतुस्त्रिंशत्तन्तवो यज्ञं वितन्तिरे ये च स्वधयेमं
ददन्ते तेषां छिन्नं यद्द्वैधीकृतं तदेतत् स्वाहा संदधाति उइति
वितर्के घर्मो देवानप्येतु ॥ ६१ ॥

भावार्थः—अस्य प्रत्यक्षस्य जगतश्चतुस्त्रिंशत्तत्त्वानि कारणा-
नि सन्ति तेषां गुणदोषान् ये जानन्ति तानेव सुखमेति ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(ये) जो (चतुस्त्रिंशत्) आठोंवसु ग्यारह रुद्र बारह आदित्य
इन्द्र प्रजापति और प्रकृति (तन्तवः) सूत के समान (यज्ञम्) सुख उत्पन्न कर-
ने हारे यज्ञ को (वितन्तिरे) विस्तार करते हैं अथवा (ये) जो (स्वधया) अन्न-
आदि उत्तम पदार्थों से (इमम्) इस यज्ञ को (ददन्ते) देते हैं (तेषाम्) उन
का जो (छिन्नम्) अलग किया हुआ यज्ञ (एतत्) उस को (स्वाहा) सत्य क्रिया
वा सत्य वाणी से (सम्) (दधामि) इकट्ठा करता हूँ (उ) और वही (घर्मः)
यज्ञ (देवान्) विद्वानों को (अपि) निश्चय से (एतु) प्राप्त हो ॥ ६१ ॥

भावार्थः—इस प्रत्यक्ष चराचर जगत् के चौतीस ३४ तत्त्व कारण हैं उन
के गुण और दोषों को जो जानते हैं उन्हीं को सुख मिलता है ॥ ६१ ॥

यज्ञस्येत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । यज्ञो देवता । स्वराडार्षी त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्यज्ञविषयमाह ॥

फिर यज्ञ का विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

यज्ञस्य दोहो विततः पुरुत्रा सोऽष्टधादिवम-
न्वाततान । स यज्ञ धुक्ष्व महि मे प्राजायां राय-
स्पोषं विश्वमायुरशीय स्वाहा ॥ ६२ ॥

यज्ञस्य । दोहः । विततइतिविस्तृतः । पुरुत्रेति-
पुरुऽत्रा । सः । अष्टधा । दिवम् । अन्वाततानेत्यनु-
ऽन्वाततान । सः । यज्ञ । धुक्ष्व । महि । मे । प्रजा-
यामिति प्रऽजायाम् । रायः । पोषम् । विश्वम् ।
आयुः । अशीय । स्वाहा ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(यज्ञस्य) (दोहः) प्रपूर्णः सामग्रीसमूहः (विततः)
विस्तीर्णः (पुरुत्रा) पुरुषु बहुषु पदार्थेषु (सः) (अष्टधा)
दिग्भिरष्ट प्रकारः (दिवम्) सूर्यप्रकाशम् (अन्वाततान)
आच्छाद्य विस्तारयति (सः) सूर्यप्रकाशः (यज्ञम्) यः संग-
म्यते तत्सम्बुद्धौ (धुक्ष्व) (महि) महान्तं महद्वा (मे) मम
(प्रजायाम्) (रायः) धनादेः (पोषम्) पुष्टिम् (विश्वम्)
सर्वम् (आयुः) जीवनम् (अशीय) प्राप्नुयाम् (स्वाहा) स-
त्यवाग्युक्त्या क्रियया ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे यज्ञसम्पादक विद्वन् यो यज्ञस्य पुरुत्रा विततो-
ऽष्टधा दोहोऽस्ति तं त्वं दिवमन्वाततान स त्वं तं यज्ञं धुक्ष्व यो
मे मम प्रजायां विश्वं महि रायस्पोषमायुश्चान्वातनोति तमहं स्वा-
हाशीय ॥ ६२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदा यज्ञारम्भपूर्त्तिं कृत्वा प्रजाभ्यो महत्सुखं प्रापणीयमिति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (यज्ञ) संगति करने योग्य विद्वन् आप जो (यज्ञस्य) यज्ञ का (पुरुत्रा) बहुत पदार्थों में (विततः) विस्तृत (अष्टधा) आठों दिशाओं से आठ प्रकार का (दोहः) परिपूर्ण सामग्रीसमूह है (सः) वह (दिवम्) सूर्य के प्रकाश को (अन्वाततान) ढाप कर फिर फैलने देता है (सः) वह आप सूर्य के प्रकाश में यज्ञ करने वाले गृहस्थ तू उस यज्ञ को (धुक्व) परिपूर्ण कर जो (मे) मेरी (प्रजायाम्) प्रजा में (विश्वम्) सब (महि) महान् (रायः) धनादि पदार्थों की (पोषम्) समृद्धि को वा (आयुः) जीवन को बार २ विस्तारता है उस को मैं (स्वाहा) सत्ययुक्त क्रिया से (अशीय) प्राप्त होऊँ ॥ ६२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सदा यज्ञ का आरम्भ और समाप्ति को करें और संसार के जीव को अत्यन्त सुख पहुंचावें ॥ ६२ ॥

आपवस्वेत्यस्य कश्यप ऋषिः । यज्ञो देवता । स्वराडार्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

मनुष्यैः किंवद्यज्ञः सेवनीयइत्याह ॥

मनुष्य किस के तुल्य यज्ञ का सेवन करें यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

आ पवस्व हिरण्यवदश्वत्सोम वीरवत् । वाजं गोमन्तमा भर स्वाहा ॥ ६३ ॥

आ । पवस्व । हिरण्यवदिति हिरण्यवत् । अश्ववदित्यश्ववत् । सोम । वीरवदिति वीरवत् । वाजं । गोमन्तमिति गोमन्तम् । आ । भर । स्वाहा ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(आ) समंतात् (पवस्व) पवित्रीकुरु (हिरण्यवत्) हिरण्यादिना तुल्यम् (अश्ववत्) अश्वादिभिः समानम् (सोम) ऐश्वर्यमिच्छुक गृहस्थ (वीरवत्) प्रशस्तवीरसदृशमन्नादि-

पदार्थमयं यज्ञम् । अत्रार्श आदित्वादच् (गोमन्तम्) प्रशस्तेन्द्रियादि-
सम्बन्धम् (आ) (भर) धर (स्वाहा) सत्यया वाचा सत्यक्रिया वा ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे सोम त्वं स्वाहा हिरण्यवदश्ववद्दीरवद्गोमन्तमन्त्रं
वाजमाभर तेन जगदापवस्व ॥ ६३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—मनुष्यैः पुरुषार्थेन सुवर्णादिधन-
मासाद्याश्वादयो रक्षणीयास्तदनन्तरं वीराश्च कुतो यावदेतां सामग्रीं
नाभरन्ति तावद्गृहाश्रमारब्धव्यो यज्ञमप्यलं कर्तुं न शक्नुवन्ति ॥ ६३ ॥

अस्मिन्नध्याये गृहस्थधर्मसेवनाय ब्रह्मचारिण्या कन्यया कुमा-
रब्रह्मचारिस्वीकरणं गृहाश्रमधर्मवर्णनं राजप्रजासमापत्यादिकृत्य-
मुक्तमत एतदध्यायोक्तार्थस्य पूर्वाध्यायोक्तार्थेन सह संगतिरस्तीति
बोद्धव्यम् ॥

पदार्थः—हे सोम ऐश्वर्य्य चाहने वाले गृहस्थ तू (स्वाहा) सत्य वाणी वा
सत्य क्रिया से (हिरण्यवत्) सुवर्ण आदि पदार्थों के तुल्य (अश्ववत्) अश्वआदि उ-
त्तम पशुओं के समान (वीरवत्) प्रशंसित वीरों के तुल्य (गोमन्तम्) उत्तम इन्द्रि-
यों से सम्बन्ध रखने वाले (वाजम्) अन्नादिमय यज्ञ का (आभर) आश्रय रख
और उस से संसार को (आ) अच्छे प्रकार (पवस्व) पवित्र कर ॥ ६३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अपने पुरुषार्थ से सुवर्ण आदि धन को
इकट्ठा कर घोड़े आदि उत्तम पशुओं को रखें तदनन्तर वीरों को रखें क्योंकि जब
तक इस सामग्री को नहीं रखते तब तक गृहाश्रम रूपी यज्ञ परिपूर्ण नहीं कर सकते इस-
लिये सदा पुरुषार्थ से गृहाश्रम की उन्नति करते रहें ॥ ६३ ॥

इस अध्याय में गृहस्थ धर्म सेवन के लिये ब्रह्मचारिणी कन्या को कुमार ब्रह्मचारी
का स्वीकार गृहस्थ धर्म का वर्णन राज प्रजा और समापति आदि का कर्त्तव्य कहा है
इस लिये इस अध्यायोक्त अर्थ के साथ पूर्व अध्याय में कहे अर्थ की संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीयुत परिव्राजकाचार्य्यमहाविदुषां श्रीविरजानन्दसरस्वती स्वामिनां

शिष्येण श्रीमद्दयानन्द सरस्वती स्वामिना विरचिते संस्कृतार्य्य-

भाषाभ्यां समन्विते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्येऽष्ट-

मोऽध्यायः समाप्ति गतः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमाऽध्यायारम्भः ॥

ओम् । विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

यद् भद्रं तन्न आ सुव ॥ १ ॥

देवसवितरित्यस्य इन्द्राबृहस्पती ऋषी । सविता देवता ।
स्वराडाषीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वद्भिश्चक्रवर्ती कथं कथमुपदेष्टव्य इत्युपदिश्यते ॥

विद्वान् लोग चक्रवर्ती राजा को कैसा २ उपदेश करें इस विषय को अगले
मंत्र में कहा है ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पति-
र्वाजन्नः स्वदतु स्वाहा ॥ १ ॥

देव । सवितरिति सवितः । प्र । सुव । यज्ञम् । प्र ।
सुव । यज्ञपतिमिति यज्ञस्पतिम् । भगाय ।
दिव्यः । गन्धर्वः । केतपूरिति केतस्पूः । केतम् । नः ।
पुनातु । वाचःस्पतिः । वाजम् । नः । स्वदतु ।
स्वाहा ॥ १ ॥

पदार्थः—(देव) दिव्यगुणसंपन्न (सवितः) सकलैश्वर्य-
संपुक्त सम्राट् (प्र) (सुव) ईश्वर (यज्ञम्) सर्वेषां सुखजनकं
राजधर्मम् (प्र) (सुव) (यज्ञपतिम्) राजधर्मपालकम् (भगाय)
समग्रैश्वर्याय (दिव्यः) प्रकाशमानेषु क्षत्रगुणेषु भवः (गन्धर्वः)
गां पृथिवीं धरतीति । पृषोदरादिना गोशब्दस्य गन्भावः (केतपूः)
यः केतं प्रज्ञां पुनाति पवित्रीकरोति सः (केतम्) प्रज्ञाम् । केतमिति
प्रज्ञाना० । नियं० ३ । ९ (नः) अस्माकं प्रजाराजपुरुषाणाम्
(पुनातु) शुन्धतु (वाचस्पतिः) अध्ययनाध्यापनोपदेशैर्वाण्याः
पालकः (वाजम्) अन्नम् (नः) अस्माकम् (स्वदतु) आभुनक्तु
(स्वाहा) वेदवाचा । अयं मन्त्रः शत० ५ । १ । १ । ११ व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे देव सवितस्त्वं भगाय स्वाहा यज्ञं प्रसुव यज्ञ-
पतिं प्रसुव यतो दिव्यो गन्धर्वः केतपूर्वाचस्पतिः प्रजाराजजनः
स्वाहा नः केतं पुनातु नः स्वाहा वाजं स्वदतु ॥ १ ॥

भावार्थः—न्यायेन प्रजापालनं विद्याप्रदानकरणमेव राज्ञां
यज्ञोऽस्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (देव) दिव्यगुणयुक्त (सवितः) संपूर्ण ऐश्वर्यवाले राजन् आप
(भगाय) सब ऐश्वर्य की प्राप्ति के लिये (स्वाहा) वेदवाणी से (यज्ञम्) सब को
सुख देनेवाले राजधर्म का (प्र) (सुव) प्रचार और (यज्ञपतिम्) राजधर्म के
रक्षक पुरुष को (प्र) (सुव) प्रेरणा कीजिये जिस से (दिव्यः) प्रकाशमान दिव्य
गुणों में स्थित (गन्धर्वः) पृथिवी को धारण और बुद्धि को शुद्ध करने वाला (वाच-
स्पतिः) पढ़ने पढ़ाने और उपदेश से विद्या का रक्षक सभापति राजपुरुष है वह (नः)
हमारी (केतम्) बुद्धि को (पुनातु) शुद्ध करे और हमारे (वाजम्) अन्न को
सत्य वाणी से (स्वदतु) अच्छे प्रकार भोगे ॥ १ ॥

भावार्थः—न्याय से प्रजा का पालन और विद्या का दान करना ही राजपुरुषों
का यज्ञ करना है ॥ १ ॥

ध्रुवसदंत्वेत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । ध्रुवसदमिति
पूर्वस्याषीपंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः । अप्सुसदमित्यस्य विकृति-
श्छन्दः मध्यमः स्वरः ॥

मनुष्याः कीदृशं राजानं स्वीकुर्वुरित्याह ॥

फिर मनुष्य लोग किस प्रकार के पुरुष को राज्याधिकार में स्वीकार करें इस
विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

ध्रुवसदंत्वा नृषदंमनः सदमुपयामगृहीतोऽसी-
न्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा
जुष्टतमम् । अप्सुषदंत्वा घृतसदं व्योमसदमुप-
यामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते
योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् । पृथिविसदंत्वाऽ-
न्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदमुपयामगृही-
तोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरि-
न्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ २ ॥

ध्रुवसदमिति ध्रुवऽसदम् । त्वा । नृषदम् । नृसद-
मिति नृऽसदम् । मनःसदमिति मनःऽसदम् । उप-
यामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । इन्द्राय ।

त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एषः । ते । योनिः ।
 इन्द्राय । त्वा । जुष्टतममिति जुष्टऽतमम् । अप्सु-
 षदम् । अप्सुसदमित्यप्सुऽसदम् । त्वा । घृतस-
 दमिति घृतऽसदम् । व्योमसदमिति व्योमऽसदम् ।
 उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । इन्द्राय ।
 त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एषः । ते । योनिः ।
 इन्द्राय । त्वा । जुष्टतममिति जुष्टऽतमम् । पृथि-
 विसदमिति पृथिविऽसदम् । त्वा । अन्तरिक्षसद-
 मित्यन्तरिक्षऽसदम् । दिविसदमिति दिविऽसदम् ।
 देवसदमिति देवऽसदम् । नाकसदमिति नाकऽसदम् ।
 उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि । इ-
 न्द्राय । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एषः । ते ।
 योनिः । इन्द्राय । त्वा । जुष्टतममिति जुष्टऽतमम् ॥२॥

पदार्थः—(ध्रुवसदम्) ध्रुवेषु विद्याविनययोगधर्मेषु सीदन्तम्
 (त्वा) त्वाम् (नृसदम्) नायकेषु सीदन्तम् (मनःसदम्) मनासि
 विज्ञाने तिष्ठन्तम् (उपयामगृहीतः) उपगतैर्यमानामिमैः सेवकैः
 पुरुषैः स्वीकृतः (असि) भवसि (इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्ताय

जगदीश्वराय (त्वा) त्वाम् (जुष्टम्) जुषमाणम् (गृह्णामि)
 स्वीकरोमि (एषः) (ते) तव (योनिः) कारणम् (इन्द्राय)
 राज्यैश्वर्याय (त्वा) (जुष्टतमम्) अतिशयेन जुषमाणम् (अप्सु-
 सदम्) जलेषु गच्छन्तम् (त्वा) (घृतसदम्) आज्यं प्राप्नुव-
 न्तम् (व्योमसदम्) विमानैर्व्योम्नि गच्छन्तम् (उपयामगृहीतः)
 उपयामैः प्रजाराजजनैः स्वीकृतः (असि) (इन्द्राय) ऐश्वर्य-
 धारणाय (त्वा) (जुष्टम्) प्रीतम् (गृह्णामि) (एषः) (ते)
 (योनिः) (इन्द्राय) दुष्टशत्रुविदारणाय (जुष्टतमम्) (पृथि-
 विसदम्) पृथिव्यां गच्छन्तम् । अत्र ड्यापोः सञ्ज्ञाछन्दसोर्ब-
 हुलम् । अ० ६ । ३ । ६३ इति पूर्वपदस्य ह्रस्वः (त्वा)
 (अन्तरिक्षसदम्) अवकाशे गमकम् (दिविसदम्) न्यायप्रका-
 शे व्यवस्थितम् (देवसदम्) देवेषु धार्मिकेषु विद्वत्स्ववस्थितम् (ना-
 कसदम्) अविद्यमानं कं सुखं यस्मिन् तदकमेतन्नास्ति यस्मिन्प-
 रमेश्वरे धर्मे वा तत्स्थम् (उपयामगृहीतः) साधनोपसाधनैः
 संयुक्तः (असि) (इन्द्राय) विद्यायोगमोक्षैश्वर्याय (त्वा) (जुष्टम्)
 (गृह्णामि) (एषः) (ते) (योनिः) निवसतिः (इन्द्राय)
 सर्वैश्वर्यसुखप्राप्तये (त्वा) (जुष्टतमम्) अयं मंत्रः शत ० ५ ।

१ । २ । ३-६ व्याख्यातः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे सम्राडहमिन्द्राय यस्त्वमुपयामगृहीतोऽसि तं ध्रुवसदं
 नृषदं मनःसदं जुष्टं त्वा गृह्णामि । यस्यैष ते योनिरस्ति तं जुष्ट-
 तमं त्वेन्द्राय गृह्णामि । हे राजन्हमिन्द्राय यस्त्वमुपयामगृहीतो-
 ऽसि तमप्सुसदं घृतसदं व्योमसदं जुष्टं त्वा गृह्णामि । हे सर्वरत्न-

क सभाध्यक्ष यस्यैष ते योनिरस्ति तं जुष्टतमं त्वेन्द्राय गृह्णामि । हे सार्वभौम राजन् हमिन्द्राय यस्त्वमुपयामगृहीतोऽसि पृथिविसदमन्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदं जुष्टं त्वा गृह्णामि । हे सर्वसुखप्रद प्रजापते यस्यैष ते योनिरस्ति तं जुष्टतमं त्वेन्द्राय गृह्णामि ॥ २ ॥

भावार्थः—हे राजप्रजाजना यथा सर्वव्यापकेन परमेश्वरेण सर्वैश्वर्याय जगन्निर्माय सर्वेभ्यः सुखं दीयते तथा यूयमप्याचरत यतो धर्मार्थकाममोक्षफलानां प्राप्तिः सुगमा स्यात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे चक्रवर्ति राजन् मैं (इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्त परमात्मा के लिये जो आप (उपयामगृहीतः) योगविद्या के प्रसिद्ध अङ्ग यम के सेवनेवाले पुरुषों ने स्वीकार किये (असि) हो । उस (ध्रुवसदम्) निश्चल विद्या विनय और योग धर्मों में स्थित (नृषदम्) नायक पुरुषों में अवस्थित (मनःसदम्) विज्ञान में स्थिर (जुष्टम्) प्रीतियुक्त (त्वा) आपका (गृह्णामि) स्वीकार करता हूं । जिस (ते) आप का (एषः) यह (योनिः) सुखानिमित्त है उस (जुष्टतमम्) अत्यन्त सेवनीय (त्वा) आप का (गृह्णामि) धारण करता हूं । हे राजन् मैं (इन्द्राय) ऐश्वर्य्य धारण के लिये जो आप (उपयामगृहीतः) प्रजा और राजपुरुषों ने स्वीकार किये (असि) हो । उस (अप्सुसदम्) जलों के बीच चलते हुए (घृतसदम्) घी आदि पदार्थों को प्राप्त हुए और (व्योमसदम्) विमानादि यानों से आकाश में चलते हुए (जुष्टम्) सब के प्रिय (त्वा) आप का (गृह्णामि) ग्रहण करता हूं । हे सब की रक्षा करनेहारे सभाध्यक्ष राजन् जिस (ते) आप का (एषः) यह (योनिः) सुखदायक घर है उस (जुष्टतमम्) अतिप्रसन्न (त्वा) आप को (इन्द्राय) दुष्ट शत्रुओं के मारने के लिये (गृह्णामि) स्वीकार करता हूं हे सब भूमि में प्रसिद्ध राजन् मैं (इन्द्राय) विद्या योग और मोक्षरूप ऐश्वर्य्य की प्राप्ति के लिये जो आप (उपयामगृहीतः) साधन उपसाधनों से युक्त (असि) हो उस (पृथिविसदम्) पृथिवी में भ्रमण करते हुए (अन्तरिक्षसदम्) अवकाश में चलनेवाले (दिविसदम्) न्याय के प्रकाशमें नियुक्त (देवसदम्) धर्मात्मा और विद्वानों के मध्य में अवस्थित (नाकसदम्) सब दुःखों से रहित परमेश्वर और धर्म में स्थिर (जुष्टम्) सेवनीय (त्वा) आपका (गृह्णामि)

स्वीकार करता हूं । हे सब मुख देने और प्रजापालन करनेवाले राजपुरुष जिस (ते) तेरा (एषः) यह (योनिः) रहने का स्थान है उस (जुष्टतमम्) अत्यन्त प्रिय (त्वा) आप को (इन्द्राय) समग्र मुख होने के लिये (गृह्णामि) ग्रहण करता हूं ॥ २ ॥

भावार्थः—हे राजप्रजाननों जैसे सर्वव्यापक परमेश्वर सम्पूर्ण ऐश्वर्य भोगने के लिये जगत् रश्मि के सब के लिये मुख देता वैसा ही आचरण तुम लोग भी करो कि जिस से धर्म अर्थ काम और मोक्ष फलों की प्राप्ति सुगम होवे ॥ २ ॥

अपामित्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । अतिशक्करी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः प्रजाजनैः कथंभूतो जनो राजा माननीय इत्युपदिश्यते ॥

फिर प्रजाजनो को कैसा पुरुष राजा मानना चाहिये यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अपां० रसमुद्वयसू० सूर्ये सन्तं० समाहितम् ।
अपां० रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तममुपयाम-
गृहीतोऽसिन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरि-
न्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ ३ ॥

अपाम् । रसम् । उद्वयसमित्युत्तमम् । सू-
र्ये । सन्तम् । समाहितमिति सम्ऽआहितम् । अ-
पाम् । रसस्य । यः । रसः । तम् । वः । गृह्णा-
मि । उत्तममित्युत्तमम् । उपयामगृहीत इत्युपया-
मऽगृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । जुष्टम् । गृह्णा-
मि । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । जुष्ट-
तममिति जुष्टऽतमम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अपाम्) जलानाम् (रसम्) सारम् (उद्वयसम्)
 उत्कृष्टं वयो जीवनं यस्मात्तम् (सूर्ये) सवितृप्रकाशे (सन्तम्)
 वर्त्तमानम् (समाहितम्) सम्यक् सर्वतो धृतम् (अपाम्) जला-
 नाम् (रसस्य) सारस्य (यः) (रसः) वीर्यं धातुः (तम्)
 (वः) युष्मभ्यम् (गृह्णामि) (उत्तमम्) श्रेयांसम् (उप-
 यामगृहीतः) साधनोपसाधनैः स्वीकृतः (असि) (इन्द्राय)
 परमेश्वराय (त्वा) (जुष्टम्) प्रीत्या वर्त्तमानम् (गृह्णामि)
 स्वीकरोमि (एषः) (ते) तव (योनिः) गृहम् (इन्द्राय) पर-
 मेश्वर्याय (त्वा) (जुष्टतमम्) अयं मन्तः । श० ५ । १ ।
 २ । ७ । व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे राजन् हमिन्द्राय वः सूर्ये सन्तं समाहितमुद्व-
 यसमपां रसं गृह्णामि । योऽपां रसस्य रसस्तमुत्तमं वो गृह्णामि ।
 यस्यैष ते योनिरस्ति तमिन्द्राय जुष्टतमं त्वा गृह्णामि ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजा स्वभृत्यप्रजाजनान् शरीरात्मवलवर्धनाय ब्रह्म-
 चर्यौषधविद्यायोगाभ्याससेवने नियुंजीत यतः सर्वे रोगरहिताः
 सन्तः पुरुषार्थिनः स्युः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे राजन् मैं (इन्द्राय) ऐश्वर्यप्राप्ति के लिये (वः) तुम्हारे लिये (सूर्ये)
 सूर्य के प्रकाश में (सन्तम्) वर्त्तमान (समाहितम्) सर्व प्रकार चारों ओर धारण
 किये (उद्वयसम्) उत्कृष्ट जीवन के हेतु (अपाम्) जलों के (रसम्) सार का
 ग्रहण करता हूँ (यः) जो (अपाम्) जलों के (रसस्य) सार का (रसः)
 सार वीर्य धातु है (तम्) उस (उत्तमम्) कल्याणकारक रस का तुम्हारे लिये

(गृह्णामि) स्वीकार करता हूं जो आप (उपयामगृहीतः) साधन तथा उपसाधनों से स्वीकार किये गये (असि) हो उस (इन्द्राय) परमेश्वर की प्राप्ति के लिये (जुष्टम्) प्रीतिपूर्वक वर्त्तनेवाले आप का (गृह्णामि) ग्रहण करता हूं जिस (ते) आप का (एषः) यह (योनिः) घर है उस (जुष्टतमम्) अत्यन्त सेवनीय (त्वा) आप को (इन्द्राय) परम सुख होने के लिये (गृह्णामि) ग्रहण करता हूं ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि अपने नौकर प्रजापुरुषों को शरीर और आत्मा के बल बढ़ाने के लिये ब्रह्मचर्य ओषधि विद्या और योगाभ्यास के सेवन में नियुक्त करे। जिस से सब मनुष्य रोगरहित होकर पुरुषार्थी होवें ॥ ३ ॥

ग्रहा इत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । राजधर्मराजादयो देवताः ।

भुरिकृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

मनुष्यैराप्तं विद्वांसं सुपरीक्ष्य संगन्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

मनुष्यों को चाहिये कि आप्त विद्वान् की अच्छे प्रकार परीक्षा करके सङ्ग करें यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् । तेषां
विशिंप्रियाणां वोऽहमिषमर्ज ~ समग्रभमपयाम-
गृह्णी ॥ इन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णा म्येष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् । सम्पृचौ स्थः सम्मा
भद्रेण पृङ्क्तं विपृचौ स्थो वि मा पाप्मना पृङ्-
क्तम् ॥ ४ ॥

ग्रहाः । ऊर्जाहुतय इत्यूर्जाआहुतयः । व्यन्तः ।

विप्राय । मतिम् । तेषाम् । विशिप्रियाणामिति
 विऽशिप्रियाणाम् । वः । अहम् । इषम् । ऊर्जम् ।
 सम् । अग्रभम् । उपयामगृहीतइत्युपयामऽगृहीतः ।
 असि । इन्द्राय । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । एषः ।
 ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । जुष्टतममिति जुष्टऽ-
 तमम् । सम्पृचाविति सम्ऽपृचौ । स्थः । सम् ।
 मा । भद्रेण । पृङ्क्तम् । विपृचाविति विऽपृचौ । स्थः ।
 वि । मा । पाप्मना । पृङ्क्तम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ग्रहाः) ग्रहीतारो गृहाश्रमिणः (ऊर्जाहुतयः)
 ऊर्जा बलप्राप्तनकारिका आहुतयो ग्रहणानि दानानि वा येषां ते
 (व्यन्तः) वेदाविद्यासु व्याप्नुवन्तः (विप्राय) मेधाविने (मतिम्)
 बुद्धिम् (तेषाम्) (विशिप्रियाणाम्) विविधे धर्मे कर्मणि हनु-
 नासिके येषाम् । शिप्रे हनुनासिके वा निरु० ६।७(वः) युष्मभ्यम्
 (अहम्) गृहस्थो राजा (इषम्) अन्नम् (ऊर्जम्) पराक्रमम्
 (सम्) (अग्रभम्) गृहीतवानस्मि (उपयामगृहीतः) राज्य-
 गृहाश्रमसामग्रीसहितः (असि) (इन्द्राय) पुरुषार्थे द्रवणाय
 (त्वा) (जुष्टम्) सेवमानम् (गृह्णामि) (एषः) (ते) (योनिः) सुख-
 निमित्तम् (इन्द्राय) शत्रुविदारकाय बलाय (त्वा) (जुष्टतमम्)
 अतिशयेन प्रसन्नम् (सम्पृचौ) राजगृहाश्रमव्यवहाराणां सम्यक्

पृङ्क्तारौ राजप्रजाजनौ (स्थः) भवतम् (सम्) (मा) माम् (भद्रेण)
भजनयितेन सुखप्रदेनैश्वर्येण (पृङ्क्तम्) स्पर्शं कुरुतम् (विपृचौ)
विगतसम्पर्कौ (स्थः) स्यातम् (वि) (मा) माम् (पाप्मना)
अधर्मात्मना जनेन (पृङ्क्तम्) अयं मंत्रः । शत० ५ । १ । २।८॥
व्याख्यातः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे प्रजाराजपुरुष यथाऽहं विप्राय मतिं व्यन्त ऊ-
र्जाहुतयो ग्रहाः सन्ति यथा तेषां विशिप्रियाणां मतिमिषमूर्जं च
समग्रभं तथा त्वमपि गृहाण । हे विहन् यथा त्वमुपयामगृही-
तोऽसि तथाऽहमपि भवेयं यथाहमिन्द्राय जुष्टं त्वा गृह्णामि तथा
त्वमपि मां गृहाण । यस्यैष ते योनिरस्ति तमिन्द्राय जुष्टतमं त्वाहं
यथा गृह्णामि तथा त्वमपि मां गृहाण । यथा स त्वं च युवां
धर्म्ये व्यवहारे संपृचौ स्थस्तथा भद्रेण मा मां संपृङ्क्तम् । यथा
युवां पाप्मना विपृचौ स्थस्तथाऽनेन मा मामपि विपृङ्क्तम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०।ये राजप्रजाजना गृहस्था मेधा-
विने सन्तानाय विद्यार्थिने वा विद्याप्रज्ञां जनयन्ति दुष्टाचारात्पृ-
थक् स्थापयन्ति कल्याणकारकं कर्माचरयन्ति । असत्संगं वि-
हाय सत्संगं सेवयन्ति त एवाभ्युदयानिःश्रेयसे लभन्ते नातो
विपरीताः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे राजप्रजापुरुष जैसे (अहम्) मैं गृहस्थ जन्म (विप्राय) बुद्धि-
मान् पुरुष के सुख के लिये (मतिम्) बुद्धि को देता हूँ वैसे तू भी किया कर (व्यन्तः)
जो सब विद्याओं में व्याप्त (ऊर्जाहुतयः) बल और जीवन बढ़ने के लिये दान देने
और (ग्रहाः) ग्रहण करनेहारे गृहस्थ लोग हैं जैसे (तेषाम्) उन (विशिप्रियाणाम्)

अनेक प्रकार के धर्मयुक्त कर्मों में मुख और नासिकावालों के (मतिम्) बुद्धि (इ-
पम्) अन्न आदि और (ऊर्जम्) पराक्रम को (समग्रभम्) ग्रहण कर चुका हूं
वैसे तुम भी ग्रहण करो । हे विद्वान् मनुष्य जैसे तू (उपयामगृहीतः) राज्य और
गृहाश्रम की सामग्री से सहित वर्तमान (असि) है वैसे मैं भी होऊं । जैसे मैं
(इन्द्राय) उत्तम ऐश्वर्य के लिये (जुष्टम्) प्रसन्न (त्वा) आप को (गृह्णामि)
ग्रहण करता हूं वैसे तू भी मुझे ग्रहण कर जिस (ते) तेरा (एषः) यह (योनिः)
घर है उस (इन्द्राय) पशुओं को नष्ट करने के लिये (जुष्टतमम्) अत्यन्त प्रसन्न
(त्वा) तुझे मैं जैसे वह और तुम दोनों युक्त कर्म में (संपृचौ) संयुक्त (स्थः) हो वैसे
(भद्रेण) सेवने योग्य सुखदायक ऐश्वर्य से (मा) मुझ को (संपृङ्क्तम्) संयुक्त
करो जैसे तुम (पाप्मना) अधर्मी पुरुष से (विपृचौ) पृथक् (स्थः) हो इस से (मा)
मुझ को भी (विपृङ्क्तम्) पृथक् करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो राजा और प्रजा में गृहस्थ लो-
ग बुद्धिमान् सन्तान वा विद्यार्थी के लिये विद्या होने की बुद्धि देते दुष्ट आचरणों से
पृथक् रखते कल्याणकारक कर्मों को सेवन कराते और दुष्टसंग छड़ाके सत्सङ्ग कराते
हैं वे ही इस लोक और परलोक के सुख को प्राप्त होते हैं इन से विपरीत नहीं ॥४॥

इन्द्रस्येत्यस्य बृहस्पतिऋषिः । सविता देवता । भुरिगाष्टिशब्दः ।
मध्यमः स्वरः ॥

अथ किमर्थः सेनापतिरत्र प्रार्थनीय इत्याह ॥

अब किसलिये सेनापति की प्रार्थना यहां दर्नी चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसिवाजसास्त्वयाऽयं वाजं सेत् ।
वाजस्य नु प्रसवे मातरम्महीमदितिन्नामवचंसा
करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्या-
न्नो देवः सविता धर्मं साविषत् ॥ ५ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । असि । वाजसा इति वाजसाः ।
 त्वया । अयम् । वाजम् । सेत् । वाजस्य । नु ।
 प्रसव इति प्रसवे । मातरम् । महीम् । अदितिम् ।
 नाम । वचसा । करामहे । यस्याम् । इदम् । वि-
 श्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्याऽविवेशं । तस्याम् ।
 नः । देवः । सविता । धर्म । साविषत् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य राज्ञः पुरुषः (वज्रः)

वज्र इव शत्रुच्छेदकः (असि) भवसि (वाजसाः) यो वाजान्
 संग्रामान् विभजति सः (त्वया) रत्नकेण सेनापतिना सह (अयम्)
 जनः (वाजम्) संग्रामम् (सेत्) सिनुयात् । अत्र सिञ्च बन्धन
 इत्यस्माच्छब्दे विकरणलुगडभावश्च (वाजस्य) संग्रामस्य (नु)
 क्षिप्रम् (प्रसवे) ऐश्वर्ये (मातरम्) मान्यप्रदाम् (महीम्)
 पृथिवीम् (अदितिम्) अखंडिताम् (नाम) प्रसिद्धौ (वचसा)
 वेदोक्तन्यायोपदेशकवचनेन (करामहे) कुर्व्याम । अत्र लोटि
 व्यत्ययेन शप् । अथवा भ्वादिर्मन्तव्यः (यस्याम्) पृथिव्याम्
 (इदम्) प्रत्ययालम्बनम् (विश्वम्) सर्वम् (भुवनम्) जगत्
 (आविवेश) आविष्टमस्ति (तस्याम्) (नः) अस्माकम् (देवः)
 सर्वप्रकाशकः (सविता) सकलजगदुत्पादकः (धर्म) धारणम्
 (साविषत्) सवेत् । अत्र सिब्वहुलं णिदिति सिपि वृद्धिः । अ-
 यमंत्रः शत • ५ । १ । ४ । ३ व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे वीर यस्यां त्वमिन्द्रस्य वाजसा वज्रोऽसि तेन त्वया सहाऽयं वाजं सेद्यत्रेदं विश्वं भुवनमाविवेश यत्त देवः सविता नो धर्मं साविषत्तस्यां नाम वाजस्य प्रसवे मातरमादिति महीं वचसा नु करामहे ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या येयं भूमिर्भूतानां सौभाग्यजननी मातृवत्पालिकाऽऽधारभूता प्रसिद्धास्ति तां विद्यान्या यधर्मयोगेन राज्याय यूयं सेवध्वम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे वीर पुरुष (यस्याम्) जिस में (त्वम्) आप (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्ययुक्त राजा के (वाजसाः) संग्रामों का विभाग करनेवाला (वज्रः) वज्र के समान शत्रुओं को काटनेवाले (असि) हो उस (त्वया) रक्षक आप के साथ (अयम्) यह पुरुष (वाजम्) संग्राम का (सेत्) प्रबन्ध करे । जहां (इदम्) प्रत्यक्ष वर्तमान (विश्वम्)-सब (भुवनम्) जगत् (आविवेश) प्रविष्ट है और जहां (देवः) सब का प्रकाशक (सविता) सब जगत् का उत्पादक परमात्मा (नः) हमारा (धर्मम्) धारण (साविषत्) करे (तस्याम्) उस में (नाम) प्रसिद्ध (वाजस्य) संग्राम के (प्रसवे) ऐश्वर्य में (मातरम्) मान्य देनेहारी (अदितिम्) अखंडित (महीम्) पृथिवी को (वचसा) वेदोक्त न्याय के उपदेशरूप वचन से हम लोग (नुं) शीघ्र (करामहे) ग्रहण करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जो यह भूमि प्राणियों के लिये सौभाग्य के उत्पन्न-माता के समान रक्षा और सब को धारण करनेहारी प्रसिद्ध है उस का विद्या न्याय और धर्म के योग से राज्य के लिये तुम लोग सेवन करो ॥ ५ ॥

अप्स्वन्तरित्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । अश्वो देवता । भुरिगु-जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स्त्रीपुरुषैः कथं भवितव्यमित्याह ॥

फिर स्त्री पुरुषों को कैसा होना चाहिये यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अप्स्वृन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्व
भवत वाजिनः । देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः
ककुन्मान्वाजसास्तेनायं वाजं१० सेत् ॥ ६ ॥

अप्स्वित्यप्सु । अन्तः । अमृतम् । अप्स्वित्यप्सु
सु । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रशस्तिष्वितिप्रः
शस्तिषु । अश्वाः । भवत । वाजिनः । देवीः । आ-
पः । यः । वः । ऊर्मिः । प्रतूर्तिरिति प्रतूर्तिः । ककुन्मा-
निति ककुत्मान् । वाजसा इति वाजसाः । तेन ।
अयम् । वामज । सेत् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अप्सु) प्राणेषु (अन्तः) मध्ये (अमृतम्) म-
रणधर्मरहितं कारणमल्पमृत्युनिवारकं वा (अप्सु) जलेषु (भे-
षजम्) रोगनाशकमौषधम् (अपाम्) उक्तानाम् (उत) अपि
(प्रशस्तिषु) गुणानां प्रशंसासु (अश्वाः) वेगवन्तः (भवत)
(वाजिनः) वाजः प्रशस्तः पराक्रमो बलं वा येषान्ते (देवीः)
दिव्यगुणाः (आपः) अन्तरिक्षे व्याप्तिशीलाः (यः) (वः)
युष्माकम् (ऊर्मिः) आच्छदकस्तरंगः (प्रतूर्तिः) प्रकृष्टा तूर्णग-
तिर्यस्य सः (ककुन्मान्) प्रशस्ताः ककुतः लौल्या गुणा विद्य-
न्ते यस्मिन् । अत्र ककधातोरौणादिक उतिः (वाजसाः) वाजान्
संग्रामान् सनन्ति संभजन्ति येन सः (तेन) (अयम्) सेनापतिः
(वाजम्) संग्राममनं च (सेत्) संबध्नीयात् । अयं मंत्रः ५ ।

१ । ४ । ६ व्याख्यातः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे देवीरापो देवा विद्वांसश्च यूयं यो वः समुद्रस्य ककुन्मान् वाजसाः प्रतूर्तिरूर्मिरिव पराक्रमोऽस्ति यदप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजं चास्ति येनायं वाजं सेतुं तेनाऽपां प्रशस्तिषु वाजिनोऽश्वा इव भवत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—स्त्रियः सागर इव गंभीरा जलमिव शान्तस्वभावा वीरप्रसवाः सदैव भेषजसेविन्यो जलादिपदार्थाभिज्ञाः स्युरेवं ये पुरुषा वायुजलवेष्टाभिः सह संप्रयुजते तास्ते चारोगाः सन्तो विजयिनश्च स्युः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (देवीः) दिव्यगुणवाली (आपः) अन्तरिक्ष में व्यापक स्त्री पुरुष लोगो तुम (यः) जो (वः) तुम्हारा (समुद्रस्य) सागर के (ककुन्मान्) प्रशस्त चंचल गुणों से युक्त (वाजसाः) संग्रामों के सेवने को हेतु (प्रतूर्तिः) अतिशीघ्र चलनेवाला समुद्र के (ऊर्मिः) आच्छादन करनेहारे तरंगों के समान पराक्रम और जो (अप्सु) प्राण के (अन्तः) मध्य में (अमृतम्) मरण धर्मरहित कारण और जो (अप्स) जलों के मध्य अल्पमृत्यु से छुड़नेवाला (भेषजम्) रोगनिवारक औषध के समान गुण है जिस से (अयम्) यह सेनापति (वाजम्) संग्राम और अन्न का प्रबन्ध करे (तेन) उस से (अपाम्) उक्त प्राणों और जलों की (प्रशस्तिषु) गुण प्रशंसाओं में (वाजिनः) प्रशंसित बल और पराक्रम वाले (अश्वाः) कुलीन घोड़ों के समान वेगवाले (भवत) हूजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—स्त्रियों को चाहिये कि समुद्र के समान गंभीर जल के समान शान्तस्वभाव वीरपुत्रों की उत्पन्न करने नित्य औषधियों की सेवने और जलादि पदार्थों को ठीक २ जाननेवाली हों इसी प्रकार जो पुरुष वायु और जल के गुणों के वेत्ता पुरुषों से संयुक्त होते हैं वे रोगरहित होकर विजयकारी होते हैं ॥ ६ ॥

वातोवेत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । सेनापतिर्देवता । भुरिगुणिक्
छन्दः । ऋषभः स्वरः ।

मनुष्या कथं किं कृत्वा बेगवन्तो भवेयुरित्याह ॥

मनुष्य लोग किस प्रकार क्या करके बेग वाले हों इस विषय का
उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

वातो वामनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते-
अग्रेऽश्वमयुञ्जस्ते अस्मिन् जवमादधुः ॥ ७ ॥

वातः । वा । मनः । वा । गन्धर्वाः सप्तविंशति-
रितिसप्तऽविंशतिः । ते । अग्रे । अश्वम् । अयुं-
जन् । ते अस्मिन् । जवम् । आ । अदधुः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(वातः) वायुः (वा) इव (मनः) स्वान्तम् (वा)
इव (गन्धर्वाः) ये वायवइन्द्रियाणि च धरन्ति ते (सप्तविंशतिः)
एतत्संख्याकाः (ते) (अग्रे) (अश्वम्) व्यापकत्वबेगादिगुण
समूहम् (अयुञ्जन्) युञ्जन्ति (ते) (अस्मिन्) जगति (जवम्)
बेगम् (आ) (अदधुः) अयं मंत्रः शत १ । १ । ४ । ८
व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अन्वयः—ये विद्वांसो वातो वा मनो वा यथा शप्तविंशतिर्ग-
न्धर्वा अस्मिन् जगत्याग्रेऽश्वमयुञ्जस्ते खलु जवमादधुः ॥ ७ ॥

भावार्थः—यान्येकः समष्टिर्वायुः प्राणाऽपानव्यानोदानसमान-
नागकूर्मकलदेवदत्तधनं जया दश हादशं मनस्तत्सहचारितानि
श्रोत्रादीनि दशेन्द्रियाणि पंचसूक्ष्मभूतानि च मिलित्वा सप्तविंशतिः

पूर्वमीश्वरेणास्मिन् जगति वेगवन्ति निर्मितानि यत्नानि यथा-
गुणकर्मस्वभावं विज्ञाय यथायोग्यं कार्येषु संप्रजुज्य स्वस्त्रीभि-
रेव साकं रमन्ते तेऽखिलमैश्वर्यं जनायित्वा राज्यं कर्त्तुमर्हन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् लोग (वातः) वायु के (वा) समान (मनः) मन
के (वा) समतुल्य और जैसे (सप्तविंशतिः) सत्ताईस (गन्धर्वाः) वायु इन्द्रिय
और भूतों का धारण करने हारे (आस्मिन्) इस जगत् में (अग्रे) पहिले (अश्वम्)
व्यापकता और वेगादि गुणों को (अयंजन) संयुक्त करते हैं (ते) वेही (जवम्)
उत्तम वेग को (आदधुः) धारण करते हैं ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो एक समिष्ट वायु, प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, नाग,
कूर्म, कृकल, देवदत्त, और धनंजय, (दश) बारहवां मन, तथा इस के साथ श्रोत्र
आदि दश इन्द्रिय और पांच सूक्ष्म भूत ये सब २७ सत्ताईस पदार्थ ईश्वर ने इस
जगत् में पहिले रचे हैं । जो पुरुष इन के गुण कर्म और स्वभाव को ठीक २ जान
और यथायोग्य कार्यों में संयुक्त करके अपनी २ ही स्त्री के साथ क्रीड़ा करते हैं वे
संपूर्ण ऐश्वर्य को संचित कर राज्य के योग्य होते हैं ॥ ७ ॥

वातरहेत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिक्त्रिष्टु-
प् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

तं राजानं त्रिह्रांसः किंकिमुपदिशेयुरित्थाह ॥

उस राजा को विद्वान् लोग क्या २ उपदेश करें यह विषय
अगले मंत्र में कहा है

वातरश्चाहा भव वान्युज्यमानं इन्द्रस्येव दक्षिणः
श्रियैधि । युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस आ ते
त्वष्टा पत्सु ज्वन्दधातु ॥ ८ ॥

वातरं॑हाइति॒वातं॑ऽरं॑हाः । भ॒व । वा॒जिन् । यु॒ज्य॒मा॒न । इन्द्र॑स्ये॒वेतीन्द्र॑स्यऽइ॒व । दक्षि॑णः । श्रि॒या । ए॒धि । यंज॑न्तु॒ त्वा । म॒रुतः॑ । वि॒श्ववे॑द॒स॒इति॑वि॒श्वऽवे॑द॒सः । आ । ते । त्व॒ष्टा । पा॒स्वित॒प॒त्सु । ज॒वम् । द॒धातु ॥ ८ ॥

पदार्थः—(वातरहाः) वायुवद्रंहो बेगो यस्य सः (भव) (वाजिन्) शास्त्रोक्तक्रियाकुशलताबोधयुक्त (युज्यमानः) समाहितः सन् (इन्द्रस्येव) यथा परमैश्वर्ययुक्तस्य राज्ञः (दक्षिणः) दक्षः प्रशस्तं बलं गतिर्विद्यते यस्य तस्य (श्रिया) शोभायुक्तया राज्यलक्ष्म्या देदीप्यमानया राज्या वा (एधि) वृद्धो भव (युजन्तु) प्रेरताम् (त्वा) त्वाम् (मरुतः) विद्वांसो मनुष्याः (विश्ववेदसः) सकलविद्यावेत्तारः (आ) (ते) तव (त्वष्टा) वेगादिगुणविद्यावित् (पत्सु) पादेषु (जवम्) वेगम् (दधातु) अयं मंत्रः । शत० ५ । १ । ४ । ९ ॥ व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् यं त्वा विश्ववेदसो मरुतो राज्याशील्पकार्येषु युंजन्तु । त्वष्टा ते तव पत्सु जवमादधातुस त्वं वातरंहाभव युज्यमानस्त्वं दक्षिणइन्द्रस्येव श्रिया सहैधि ॥ ८ ॥

भावार्थः—अतोपमालं० हे राजस्त्रीपुरुषा यूयं निरभिमानिनो निर्मत्सरा भूत्वा विद्वत्सङ्गेन राज्य धर्मं पालयित्वा विमानादियानेषु स्थित्वाऽभीष्टदेशेषु गत्वागत्य जितेन्द्रियाः सन्तः प्रजाः सततं प्रसाद्य श्रीमन्तो भवत ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (वाजिन्) शास्त्रोक्त क्रिया कुलशता के प्रशस्त बोध से युक्त राजन् जिस (त्वा) आप को (विश्व वेदसः) समस्त विद्याओं के जानने हारे (मरुतः) विद्वान् लोग राज्य और शिल्प विद्याओं के कार्यों में (युञ्जन्तु) युक्त और (त्वष्टा) वेगादि गुण विद्या का जानने हारा मनुष्य (ते) आप के (पत्सु) पगों में (नवम्) वेग को (आदधातु) अच्छे प्रकार धारण करे । वह आप (वातरंहाः) वायु के समान वेग वाले (भव) हूजिये और (युज्यमानः) सावधान होके (दाक्षिणः) प्रशंसित धर्म से चलने के बल से युक्त होके (इन्द्रस्येव) परम ऐश्वर्य्य वाले राजा के समान (श्रिया) शोभा युक्त राज्य संपत्ति वा राणी से सहित (एधि) वृद्धि को प्राप्त हूजिये ॥ ८ ॥

भवार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है । हे राजसम्बन्धी स्त्री पुरुषो आप लोग अभिमान रहित और निर्मत्सर अर्थात् दूसरों की उन्नति देखकर प्रसन्न होने वाले होकर विद्वानों के साथ मिल के राज धर्म की रक्षा किया करो तथा विमानादि यानों में बैठ के अपने अभीष्ट देशों में जा जितेन्द्रिय हो और प्रजा को निरन्तर प्रसन्न कर के श्रीमान् हुआ कीजिये ॥ ८ ॥

जव इत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः ॥ वीरो देवता । धृतिश्छन्दः ।
ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स राजा की दशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा होवे यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

जवो यस्तै वाजिन्निहितो गुहा यः श्येनेपरीतो
अचरच्च वातै । तेन नो वाजिन्बलवान्बलेन वा-
जिञ्च भव समने च पारयिष्णुः । वाजिनो वा-
जजितो वाजः सरिष्यन्तो बृहस्पतैर्भागमवाजिघ्न
त ॥ ९ ॥

जवः । यः । ते । वाजिन् । निहितइतिनिऽहितः ।
 गुहा । यः । श्येने । परीत्तः । अचरत् । च । वाते ।
 तेन । नः । वाजिन् बलवानितिबलऽवान् । बलेन ।
 वाजजिदितिवाजऽजित् । च । भव । समने । च ।
 पारयिष्णुः । वाजिनः । वाजजितइतिवाजऽजितः ।
 वाजम् । सरिष्यन्तः । बृहस्पतेः । भागम् । अत्र ।
 जिघ्रत ॥ ९ ॥

पदार्थः—(जवः) वे : (यः) (ते) तव (वाजिन्) प्रश-
 स्तशास्त्रयोगाभ्यासकृत्यसहित (निहितः) स्थितः (गुहा) गु-
 हायां बुद्धौ (यः) वेगः (श्येने) पक्षिणीव (परीत्तः) सर्वतो
 दत्तः (अचरत्) चरति (च) (वाते) वायाविव (तेन) (नः)
 अस्माकम् (वाजिन्) वेगवन् (बलवान्) बहुबलयुक्तः (बलेन)
 सैन्येन पराक्रमेण वा (वाजजित्) संग्रामं विजयमानः (च)
 (भव) (समने) संग्रामे (च) (पारयिष्णुः) दुःखात्पारयिता
 (वाजिनः) प्रशस्तवेगयुक्ताः (वाजजितः) संग्रामं जयन्तः (वा-
 जम्) बोधमन्त्रादिकं वा (सरिष्यन्तः) प्राप्स्यन्तः (बृहस्पतेः)
 महतां वीराणां पालयितुः सेनाध्यक्षस्य (भागम्) सेवनम् (अत्र)
 अधोऽर्थे (जिघ्रत) सुगन्धान् बोधान् वा गृहीत । अयं मंत्रः
 शत० ५ । १ । ४ । १० व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् सेनाध्यक्ष राजन् ते तव यो जवो गुहा

निहितो यः श्येने इव परीत्तो वाते इवाचरच्च तेन नो बलेन बल-
वान् भव । हे वाजिन् तेन च समने पारयिष्णुर्वाजजिच्च भव ।
हे वाजिनो योद्धारो यूयं बृहस्पतेः सेवनं प्राप्य वाजं सरिष्यन्तः
सन्तो भवत । सुगन्धानवजिघ्नत ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० । राजा पूर्ण शरीरात्मबलं सप्राप्य
श्येनवहायुवच्छत्रुविजये यशस्वी भूत्वा स्वमात्यान् सेनास्थान्स-
र्वान् भृत्यांश्च सुशिक्षितान् बलसुखयुक्तान् धार्मिकान् सततं रक्षेत्
सर्वे राजप्रजाजनाः शत्रून् विजित्य परस्परं प्रीयन्तु ॥ ९ ॥

पदार्थः— हे (वाजिन्) श्रेष्ठ शास्त्र बोध और योगाभ्यास से युक्त सेना
वा सभा के स्वामी राजन् (ते) आपका (यः) जो (जवः) वेग (गुहा) बुद्धि
में (निहितः) स्थित है (यः) जो (श्येने) पक्षी में जैसा (परीत्तः) सब और
दिया हुआ (च) और जैसे (वाते) वायु में (अचरत्) विचरता है (तेन)
उस से (नः) हम लोगों के (बलेन) सेना वा पराक्रम से (बलवान्) बहुत
बल से युक्त (भव) हूजिये हे (वाजिन्) वेगयुक्त राज पुरुष उसी बल से (समने)
सग्राम में (पारयिष्णुः) दुःख के पार करने और (वाजजित्) सङ्ग्राम के जीतने
वाले हूजिये हे (वाजिनः) प्रशंसित वेग से युक्त योद्धा लोगो तुम (बृहस्पतेः)
बड़ों की रक्षा करने हारे सभाध्यक्ष की (भागम्) सेवा को प्राप्त हो के (वाजम्)
बोध वा अन्नादि पदार्थों को (सरिष्यन्तः) प्राप्त होते हुए (वाजजितः) सङ्ग्राम
के जीतने हारे हो ओ और सुगन्धि युक्त पदार्थों का (अवजिघ्नत) सेवन करो ॥ ९ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलु० । राजा को चाहिये कि शरीर और आ-
त्मा के पूर्ण बल को पा और शत्रुओं के जीतने में श्येन पक्षी और वायु के तुल्य
शीघ्र कारी हो के अपने सब सभासद सेना के पुरुष और सब नौकरों को अच्छे
शिक्षित बल तथा सुख से युक्त कर धर्मात्माओं की निरन्तर रक्षा करे और सब राजा
प्रजा के पुरुषों को चाहिये कि इस प्रकार के हों और शत्रुओं को जीत के परस्पर
प्रसन्न रहें ॥ ९ ॥

देवस्याहमित्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्राबृहस्पती देवतो
विराडुत्कृतिश्छन्दः । षड्जःस्वरः । मनुष्यैर्विदुषामेवाऽनुकरणं
कार्थ्यं न मूढानामित्युपदिश्यते ॥

मनुष्य लोगों को उचित है कि विद्वानों का अनुकरण करें मूढ़ों का नहीं यह विषय
अगले मंत्र में कहा है ॥

देवस्याह॑संवितुः सवे सत्यसवसो बृहस्पतेरु-
त्तमं नाकं॑रुहेयम् । देवस्याह॑संवितुःसवे स-
त्यसवसइन्द्रस्योत्तमं नाकं॑रुहेयम् । देवस्याह-
॑संवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमन्नाकं-
मरुहम् । देवस्याह॑संवितुः सवे सत्यप्रसवस-
इन्द्रस्योत्तमन्नाकंमरुहम् ॥ १० ॥

देवस्य । अहम् सवितुः । सवे । सत्यसवसइति-
सत्यऽसवसः । बृहस्पतेः । उत्तममित्युत्तमम् ।
नाकम् । रुहेयम् । देवस्य । अहम् । सवितुः स-
वे । सत्यसवसइतिसत्यऽसवसः । इन्द्रस्य । उत्त-
ममित्युत्तमम् । नाकम् । रुहेयम् । देवस्य ।
अहम् । सवितुः । सवे । सत्यप्रसवसइतिसत्यऽ-
प्रसवसः । बृहस्पतेः । उत्तममित्युत्तमम् । नाकम्

अरुहम् । देवस्य । अहम् । सवितुः । सवे ।
 सत्यप्रसवसइतिसत्यऽप्रसवसः । इन्द्रस्य । उत्त
 ममित्युतऽतमम् । नाकम् । अरुहम् ॥ १० ॥

पदार्थः—(देवस्य) सर्वतःप्रकाशमानस्य (अहम्) सभा-
 ध्यक्षो राजा (सवितुः) सकलजगत्प्रसवितुः परमेश्वरस्य (सवे)
 प्रसूते जगति (सत्यप्रसवसः) सत्यं सवणेश्वर्यं जगतः कारणं कार्यं
 च यस्य तस्य(बृहस्पतेः) बृहतां प्रकृत्यादीनां पालकस्य (उत्तमम्)
 सर्वथोत्कृष्टम् (नाकम्) अविद्यमानदुःखं सर्वसुखयुक्तं तत्स्वरूपं
 मोक्षपदम् (रुहेयम्) (देवस्य) सर्वसुखप्रदातुः (अहम्) परोप
 कारी (सवितुः) सकलैश्वर्यप्रसवितुः (सवे) ऐश्वर्य्ये (सत्य-
 प्रसवसः) सत्यन्याययुक्तस्य (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य्यसहितस्य सम्राजः
 (उत्तमम्) प्रशस्तम् (नाकम्) अविद्यमानदुःखं भोगम् (रु-
 हेयम्) (देवस्य) अखिलविद्याशुभगुणकर्मस्वभावद्योतकस्य (अहम्)
 विद्यामभीप्सुः (सवितुः) समग्रविद्याबोधप्रसवितुः (सवे) विद्या-
 प्रचारैश्वर्य्ये (सत्यप्रसवसः) सत्योऽविनाशी प्रसवः प्रकटो बो-
 धो यस्मात्तस्य (बृहस्पतेः) बृहत्यावेदवाग्ना पालकस्य (उत्तमम्)
 (नाकम्) सर्वदुःखप्रणाशकमानन्दम् (अरुहम्) आरूढोऽ-
 स्मि (देवस्य) धनुर्वेदादियुद्धविद्याप्रापकस्य (अहम्) योद्धा (सि-
 वितुः) शत्रुविजयप्रसवितुः (सवे) प्रेरणे (सत्यप्रसवसः) सत्यानां
 न्यायविजयादीनां प्रसवो यस्मात् तस्य (इन्द्रस्य) दुष्टशत्रुविदारकस्य

(उत्तमम्) विजयाख्यम् (नाकम्) सर्वसुखप्रदम् (अरुहम्) आरूढोऽस्मि । अयं मन्त्रः शत० ५ । १ । ५ । ४ व्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे प्रजाराजजना यथाऽहं सत्यसवसो देवस्य बृहस्पतेः सवितुर्जगदीश्वरस्य सव उत्तमं नाकं रुहेयम् । हे राजामात्यपुरुषा यथाऽहं सत्यसवसो देवस्य सवितुरिन्द्रस्य सम्राजः सव उत्तमं नाकं रुहेयम् । हे अध्येताध्यापका विद्याप्रिया जना यथाऽहं सत्यप्रसवसः सवितुर्देवस्य बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहं हे विजयाभिकांक्षिणो योद्धारो वीरा यथाहं सत्यप्रसवसो देवस्य सवितुरिन्द्रस्य सव उत्तमं नाकमरुहं तथा यूयमप्यारोहत ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु० राजप्रजाजनैः परस्परमविरोधेनेश्वरचक्रवर्तिराज्यसमग्रविद्याः सम्भज्य सर्वाण्युत्तमानि सुखानि प्राप्तव्यानि प्रापयितव्यानि च ॥ १० ॥

पदार्थः— हे राजा और प्रजा के पुरुषो ! जैसे (अहम्) मैं सभाध्यक्ष राजा (सत्यसवसः) जिस का ऐश्वर्य्य और जगत् का कारण सत्य है उस (देवस्य) सब ओर से प्रकाशमान (बृहस्पतेः) बड़े प्रकृत्यादि पदार्थों के रक्षक (सवितुः) सब जगत् को उत्पन्न करने वाले जगदीश्वर के (सवे) उत्पन्न किये जगत् में (उत्तमम्) सब से उत्तम (नाकम्) सब दुःखों से रहित सच्चिदानन्द स्वरूप को (रुहेयम्) आरूढ़ होऊं हे राजा के सभासद लोगो ! जैसे (अहम्) मैं परोपकारी पुरुष (सत्यसवसः) सत्यन्याय से युक्त (देवस्य) सब सुख देने (सवितुः) संपूर्ण ऐश्वर्य्य के उत्पन्न करने वाले (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य्य के सहित चक्रवर्ती राजा के (सवे) ऐश्वर्य्य में (उत्तमम्) (प्रशंसा के योग्य (नाकम्) दुःख रहित भोग को प्राप्त हो के (रुहेयम्) आरूढ़ होऊं । हे पढ़ने पढ़ाने वाले विद्या प्रिय लोगो ! जैसे (अहम्) मैं विद्या चाहने वाला जन (सत्यप्रसवसः) जिस से अविनाशी प्रकट बोध हो उस (देवस्य) संपूर्ण विद्या और शुभ गुण कर्म और स्वभाव के प्रकाश से युक्त (सवितुः) समग्र विद्या बोध के उत्पन्न कर्त्ता (बृहस्पतेः) उत्तम वेदवाणी की रक्षा करने वाले वेद वेदांगोपांगो

के पारदर्शी के (सवे) उत्पन्न किये विज्ञान में (उत्तमम्) सब से उत्तम (नाकम्) सब दुःखों से रहित आनन्द को (अरुहम्) आरुढ़ हुआ हूं हे विजयप्रिय लोगो ! जैसे (अहम्) मैं योद्धा मनुष्य (सत्यप्रसवसः) जिस से सत्य-न्याय विनय और विजयादि उत्पन्न हों उस (देवस्य) धनुर्वेद युद्ध विद्या के प्रकाशक (सवितुः) शत्रुओं के विजय में प्रेरक (इन्द्रस्य) दुष्ट शत्रुओं को विदीर्ण करने हारे पुरुष की (सवे) प्रेरणा में (उत्तमम्) विजय नामक उत्तम (नाकम्) सब सुख देने हारे संग्राम को (अरुहम्) आरुढ़ हुआ हूं वैसे आप भी सब लोग आरुढ़ हूजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० सब राजा और प्रजा के पुरुषों को चाहिये कि परस्पर विरोध को छोड़ ईश्वर चक्रवर्ती राज्य और समग्र विद्याओं का सेवन करके सब उत्तम सुखों को आप प्राप्त हों और दूसरों को प्राप्त करें ॥ १० ॥

बृहस्पत इत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्राबृहस्पती देवते । जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथोपदेष्टृविधिमाह ॥

अब उपदेश करने और सुनने वालों का विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत बृहस्पतिं वाजं जापयत । इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११ ॥

बृहस्पते । वाजम् । जय । बृहस्पतये । वाचम् । वदत । बृहस्पतिम् । वाजम् । जापयत । इन्द्र ।

वाजम् । जय । इन्द्राय । वाचम् । वदत ।

इन्द्रम् । वाजम् । जापयत ॥ ११ ॥

पदार्थः—(बृहस्पते) सकलविद्याप्रचारकोपदेशक (वाजम्) विज्ञानं संग्रामं वा (जय) (बृहस्पतये) अध्ययनाध्यापनाभ्यां विद्याप्रचाररत्नकाय (वाचम्) वेदसुशिक्षाजनितां वाणीम् (वदत) अध्यापयतोपदिशत वा (बृहस्पतिम्) सम्राजमनूचानमध्यापकं वा (वाजम्) विद्याबोधं युद्धं वा (जापयत) उत्कर्षेण बोधयत (इन्द्र) विद्यैश्वर्यप्रकाशक शत्रुविदारक वा (वाजम्) परमैश्वर्य शत्रुविजयाख्यं युद्धं वा (जय) उत्कर्ष (इन्द्राय) परमैश्वर्यप्रापकाय (वाचम्) राजधर्मप्रचारिणीम् वाणीम् (वदत) (इन्द्रम्) (वाजम्) (जापयत) उत्कृष्टतां प्रापयत । अयं मंत्रः शत ० ५ । १ । ५ । ८ व्याख्यातः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते सर्वविद्याध्यापकोपदेशक वा त्वं वाजं जय । हे विद्वांसो यूयमस्मै बृहस्पतये वाचं वदतेमं बृहस्पतिं वाजं जापयत । हे इन्द्र त्वं वाजं जय । हे युद्धविद्याकुशला विद्वांसो यूयमस्माइन्द्राय वाचं वदतेममिन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः । राजा तथा प्रयतेत यथा वेदविद्याप्रचारः शत्रुविजयश्च सुगमः स्यात् । उपदेशका योद्धारश्चेत्यं प्रयतेरन् यतो राज्ये वेदादिशास्त्राध्ययनाऽध्यापनप्रवृत्तिः स्वराजा विजयाऽलङ्कृतो भवेद्येन धर्मवृद्धिरधर्महानिश्च सुतिष्ठेत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) सम्पूर्ण विद्यार्थों का प्रचार और उपदेश करने हारे राजपुरुष आप (वाजम्) विज्ञान वा संग्राम को (जय) जीतो हे विद्वानो तुमलोग इस (बृहस्पतये) राजपुरुष के लिये (वाचम्) वेदोक्त सुशिक्षा से प्रसिद्ध वाणी को (वदत) पढाओ और उपदेश करो इस (बृहस्पतिम्) राजा वा सर्वोत्तम अध्यापक को (वाजम्)

विद्या बोध वा युद्ध को (जापयत) बड़ाओ और जिताओ हे (इन्द्र) विद्या के ऐश्वर्य का प्रकाश वा शत्रुओं को विदीर्ण करने हारे राजपुरुष आप (वाजम्) परम ऐश्वर्य वा शत्रुओं के विजय रूपी युद्ध को (जय) जीतो हे युद्धविद्या में कुशल विद्वानो तुमलोग इस (इन्द्राय) परमऐश्वर्य को प्राप्त करने वाले राजपुरुष के लिये (वाचम्) राजधर्म का प्रचार करने हारी वाणी को (वदत) कहो इस (इन्द्रम्) राजपुरुष को (वाजम्) संग्राम को (जापयत) जिताओ ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेषालं० । राजा को ऐसा प्रयत्न करना चाहिये कि जिस से वेद विद्या का प्रचार और शत्रुओं का विजय सुगम हो और उपदेशक तथा योद्धा लोग ऐसा प्रयत्न करें कि जिससे राज्य में वेदादि शास्त्र पढ़ने पढ़ाने की प्रवृत्ति और अपना राजा विजयरूपी आभूषणों से सुशोभित होवे कि जिस से अधर्म का नाश और धर्म की वृद्धि अच्छे प्रकार से स्थिर होवे ॥ ११ ॥

एषावदत्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । इन्द्रावृहस्पती देवते स्वराडतिधृति-
श्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः सर्वदा सर्वथा सत्यं वक्तव्यं श्रोतव्यं चेत्याह ॥

मनुष्यों को अति उचित है कि सब समय में सब प्रकार से सत्य ही बोलें यह उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

एषावः सा सत्या संवागभूद्यया बृहस्पतिं वाजम-
जीजपताजीजपत बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो वि
मुच्यध्वम् । एषा वः सा सत्या संवागभूद्ययेन्द्रं
वाजमजीजपताजीजपतेन्द्रं वाजं वनस्पतयो वि
मुच्यध्वम् ॥ १२ ॥

एषा । वः । सा । सत्या । संवागिति सम् स्वाक् ।
अभूत् । यया । बृहस्पतिम् । वाजम् । अजीजपत ।
अजीजपत बृहस्पतिम् । वाजम् । वनस्पतयः । वि ।

मुच्यध्वम् । एषा । वः । सा । सत्या । संवागितिसम्
ऽवाक् । अभूत् । यया । इन्द्रम् । वाजम् । अजीजिप
त । अजीजपत । इन्द्रम् । वाजम् । वनस्पतयः । वि ।
मुच्यध्वम् ॥१२॥

पदार्थः—(एषा) उक्ता वक्ष्यमाणा च (वः) युष्माकम्
(सत्या) यथार्थोक्ता (संवाक्) राजनीतिनिष्ठा सम्यग्वाणी (अभूत्) भवतु (यया) (बृहस्पतिम्) वेदशास्त्रपालकम् (वा-
जम्) वेदशास्त्रबोधम् (अजीजपत) उत्कर्षयत (अजीज-
पत) (बृहस्पतिम्) बृहतो राज्यस्य पालकम् (वाजम्) संग्रा-
मम् (वनस्पतयः) वनस्य किरणसमूहस्येव न्यायस्य पालकाः ।
वनमिति रश्मिना० निघंटु० १ । ५ (वि) (मुच्यध्वम्) मुक्ता
भवत । विकरणव्यत्ययेन श्यन् (एषा) पूर्वापरप्रातिपादिता (वः)
युष्माकम् (सा) (सत्या) सत्यभाषणयुक्ता (संवाक्) विनय-
पुरुषार्थयोः सम्यक् प्रकाशिनी वाणी (अभूत्) भवेत् (यया)
(अजीजपत्) जापयत (अजीजपत) सम्यक्प्रापयत (इन्द्र-
म्) परस्मैश्वर्यवते पुरुषाय (वाजम्) युद्धम् (इन्द्रम्) प-
रस्मैश्वर्ययुक्तमुत्तमश्रीप्रापकमुद्योगम् (वाजम्) वेगयुक्तम् (व-
नस्पतयः) वनानां जङ्गलानां पालकाः (वि) (मुच्यध्वम्)
अयं मंत्र शत० ५ । १ । ५ । १ ॥ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे वनस्पतयो यूयं यया बृहस्पतिं वाजमजीजपतबृहस्प-
तिमजीजपत सैषा वः संवाक् सत्याऽभूत् । हे वनस्पतयो यूयं य-
येन्द्रं वाजमजीजपतेन्द्रमजीजपतसैषा वः संवाक् सत्याऽभूत् ॥१२॥

भावार्थः—नैव कदाचिदपि राजा राजाऽमात्यभृत्याः प्रजा जनाश्च स्वकीयां प्रतिज्ञां वाचं चासत्यां कुर्युः । यावतीं व्रुयुस्तावतीं तथ्यामेव कुर्युः । यस्य वाणी सर्वदा सत्याऽस्ति स एव सम्राट् भवितुमर्हति यावदेवं न भवति तावद्वाजप्रजाजना विश्वसिताः सुखस्योत्कर्षकाश्च भवितुं नार्हन्ति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (वनस्पतयः) किरणों के समान न्याय के पालने हारे राज पुरुषो तुम लोगो (यया) जिस से (बृहस्पतिम्) वेदशास्त्र के पालने हारे विद्वान् को (वाजम्) वेदशास्त्र के बोध को (अजीजपत्) बड़ाओ (बृहस्पतिम्) बड़े राज्य के रक्षक राज पुरुष के सङ्ग्राम को (अजीजपत्) जिताओ (सा) वह (एषा) पूर्व कही वा आगे जिस को कहेंगे (वः) तुम लोगों की (समवाक्) राजनीति में स्थित अच्छी वाणी (सत्या) सत्य स्वरूप (अभूत्) हावे हे (वनस्पतयः) सूर्य की किरणों के समान न्याय के प्रकाश से प्रजा की रक्षा करने हारे राज पुरुषो तुम लोग (यया) जिस से (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य प्राप्त कराने हारे सेनापति को (वाजम्) युद्ध को (अजीजपत्) जिताओ (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य युक्त पुरुष को (वाजम्) अत्युत्तम लक्ष्मी को प्राप्त कराने हारे उद्योग को (अजीजपत्) अच्छे प्रकार प्राप्त करावें (सा) वह (एषा) आगे पीछे जिसका प्रतिपादन किया है (वः) तुम लोगों की (समवाक्) विनय और पुरुषार्थ का अच्छे प्रकार प्रकाश करने वाली वाणी (सत्या) सदा सत्य भाषणादि लक्षणों से युक्त (अभूत्) होवे ॥ १२ ॥

भावार्थः—राजा उस के नौकर और प्रजापुरुषों को उचित है कि अपनी प्रतिज्ञा और वाणी को असत्य होने कभी न दें जितना कहें उतना ठीक करे जिस की वाणी सब काल में सत्य होती है वही पुरुष राज्याधिकार के योग्य होता है जब तक ऐसा नहीं होता तब तक उन राजा और प्रजा के पुरुषों का विश्वास और वे सुखों को नहीं बढ़ा सकते

देवस्याहमित्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । सविता देवता । जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

राजपुरुषैर्धार्मिकजनानामनुकरणं कर्त्तव्यं नेतरेषामित्याह ॥

राजपुरुषों को चाहिये कि धर्मात्मा राज पुरुषों का अनुकरण करें अन्य तुच्छ बुद्धियों का नहीं यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

देवस्याह० सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पते-
वाजजितो वाजं जेषम् । वाजिनो वाजजितो
ऽध्वनस्कभ्नुवन्तो योजना मिमानाः काष्ठाङ्ग-
च्छत ॥ १३ ॥

देवस्य । अहम् । सवितुः । सवे । सत्यप्रसवस-
इतिसत्यऽप्रसवसः । बृहस्पतेः । वाजजितइति-
वाजऽजितः । वाजम् । जेषम् । वाजिनः । वाज-
जितइतिवाजऽजितः । अध्वनः । स्कभ्नुवन्तः ।
योजनाः । मिमानाः । काष्ठाम् । गच्छत ॥ १३ ॥

पदार्थः—(देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य जगदीश्वरस्य (अहम्)
शरीरात्मबलयुक्तः सेनापतिः (सवितुः) सकलैश्वर्यप्रदस्य (सवे)
उत्पादितेऽस्मिन्नेश्वर्ये (सत्यप्रसवसः) सत्यानिप्रसवांसि जगत्स्थानि
कारणरूपेण नित्यानि यस्य तस्य (बृहस्पतेः) वेदवाण्याः पा-
लकस्य (वाजजितः) संग्रामं विजयमानस्य (वाजम्) संग्रामम्
(जेषम्) जयेयम् । लोडुत्तमैकवचने प्रयोगः (वाजिनः) विज्ञा-
नवेगयुक्ताः (वाजजितः) संग्रामं जेतुं शीलाः (अध्वनः) शत्रोर्मार्गान्
(स्कभ्नुवन्तः) प्रतिष्ठम्भनं (कुर्वन्तः) (योजना) योजनानि वहून्
क्रोशान् (मिमानाः) शत्रून् प्रक्षेपमाणाः (काष्ठाम्) दिशाम् (गच्छत)
अयं मंत्रः शत० ५ । १ । ५ । १५ व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे वीरा यथाऽहं सत्य प्रसवसः सवितुर्देवस्य वाज-
जितो बृहस्पतेः सवे वाजं जेषन्तथा यूयमपि जयत । हे वाजिनो
वाजजितो जना यथा यूयं योजना मिमाना अध्वनस्कभ्नुवन्तः
काष्ठां गच्छत तथा वयमपि गच्छेम ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० । योद्धारः सेनाऽध्यक्षसहायपा-
लनाभ्यामेव शत्रून् जेतुं शक्नुवन्ति । शत्रूणां मार्गान् प्रतिबद्धं
च प्रभवन्ति यस्यान्दिशि शत्रवो विकुर्वते तत्र तान् वशं
नयेयुः ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे वीर पुरुषो जैसे (अहम्) मैं शरीर और आत्मा के बल से
पूर्ण सेनापति (सत्यप्रसवसः) जिस के बनाये जगत में कारण रूप से पदार्थ नित्य
हैं उस (सवितुः) सब ऐश्वर्य के देने (देवस्य) सब के प्रकाशक (वाजजितः)
विज्ञान आदि से उत्कृष्ट (बृहस्पतेः) उत्तम वेदवाणी के पालने हारे जगदीश्वर के
(सवे) उत्पन्न किये इस ऐश्वर्य में (वाजम्) संग्राम को (जेषम्) जीतूँ वैसे तुम
लोग भी जीतो हे (वाजिनः) विज्ञान रूपी वेग से युक्त (वाजजितः) संग्राम को जीत
ने हारे (योजना) बहुत कोशों से शत्रुओं को (मिमानाः) देख और (अध्वनः) श-
त्रुओं के मार्गों को रोकते हुए तुम लोग जैसे (काष्ठां) दिशाओं में (गच्छत) च-
लो हो वैसे हम लोग भी चलें ॥ १३ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलु० । योद्धा लोग सेनाध्यक्ष के सहाय और रक्षा-
से ही शत्रुओं को जीत और उन के मार्गों को रोक सकते हैं । और इन अध्यक्षादि राज
पुरुषों को चाहिये कि जिस दिशा में शत्रु लोग उपाधि करते हैं वहीं जाके उन को
वश में करें ॥ १३ ॥

एषस्येत्यस्य दधिक्रावा ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । जगती छन्दः
निषादः स्वरः ॥

यदा सेनासेनेशौ सुशिक्षितौ परस्परं प्रीतियुक्तौ स्यातां तदैव
विजयलाभः स्यादित्याह ॥

जब सेना और सेनापति अच्छे शिक्षित होकर परस्पर प्रीति करने वाले हों तभी विजय प्राप्त होवे यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

एष स्य वाजी क्षिपाणिं तुरणयति ग्रीवायां बद्धो-
अपिकक्ष आसनि । क्रतुं दधिका अनुसंसनि-
ष्यदत्पथामङ्कां स्यन्वापनीफणत्स्वाहा ॥ १४ ॥

एषः । स्यः । वाजी । क्षिपाणिम् । तुरणयति । ग्री-
वायाम् । बद्धः । अपिकक्षइत्यपिकक्षे । आसनि ।
क्रतुम् । दधिकाइति दधिऽक्राः । अनु । ससं-
निस्यददिति समऽसनिस्यदत् । पथाम् । अङ्कां
सि । अनु । आपनीफणदित्याऽपनीफणत् । स्वाहा
॥ १४ ॥

पदार्थः—(एषः) वीरः (स्यः) असौ । अत्र स्यश्छन्दसि
बहुलमिति सोर्लोपः । (वाजी) वेगवान् (क्षिपाणिम्) दूरे क्षिपन्ति
शत्रून्यया तां सेनाम् (तुरणयति) त्वरयति (ग्रीवायाम्) कण्ठे
(बद्धः) (अपिकक्षे) निश्चितपार्श्ववयवे (आसनि) आस्ये
(क्रतुम्) कर्म (दधिकाः) यो दधीन् धारकान् काम्यति स
दधिका अश्वः । दधिकाइत्यश्वना० निघं० १ । १४ (अनु) संसनि
ष्यदत्) अतिशयेन प्रस्रवन् । अत्र स्यन्दू धार्तीर्यङ्लुक् शत्रु-

प्रत्ययेऽभ्यासस्य निक् निपात्यते (पथाम्) मार्गाणाम् (अंकां-
सि) लक्षणानि (अनु) (आपनीफणत्) अतिशयेन गच्छ-
न् (स्वाहा) सत्यया वाचा । अयं मंत्रः श० ५ । १ । ५ ।
१९ ॥ व्याख्यातः ॥ १४ ॥

अन्वयः--यथैष स्योऽसौ वाज्यासनि ग्रीवायां बद्धः क्रतुं संस-
निष्यददपिकक्षेपथामंकांस्यन्वापनीफणद्दधिकाः क्षिपणिगच्छति
तथा सेनेशः स्वाहा स्वसेनां पराक्रमयेत् ॥ १४ ॥

भावार्थः--अत्र वाचकलु० । सेनापतिरक्षिता वीरा अश्ववद्धा-
वन्तः सद्यः शत्रून् हन्तुं शक्नुवन्ति सेनापतिः सुकर्मकारिभिः
संशिक्षितैर्वीरैः सहैव युद्धयमानः सन् प्रशंसितो विजयते ना-
ऽन्यथा ॥ १४ ॥

पदार्थः--जैसे (स्यः) वह (एषः) और यह (वाजी) वेगयुक्त (आस-
नि) मुख और (ग्रीवायाम्) कण्ठ में (बद्धः) बंधा (क्रतुम्) कर्म अर्थात् गति को
(संसनिष्यदत्) अतीव फैलाता हुआ (पथाम्) मार्गों के (अंकांसि) चिन्हों को
(अनु) समीप (आपनीफणत्) अच्छे प्रकार चलता हुआ (दधिकाः) धारण
करने हारों को चलाने हारा घोड़ा (क्षिपणिम्) सेना को जाता है वैसे ही (अपि-
कक्षे) इधर उधर के ठीक २ अवयवों में सेनापति अपनी सेना को (स्वाहा) सत्य
वाणी से (तुरण्यति) वेग युक्त करता है ॥ १४ ॥

भावार्थः--इस मंत्र में वाचकलु० । सेनापति से रक्षा को प्राप्त हुए वीरपुरुष
घोड़ों के समान दौड़ते हुए शीघ्र शत्रुओं को मार सकते हैं जो सेनापति उत्तम कर्म
करने हारे अच्छे शिक्षित वीर पुरुषों के साथ ही युद्ध करता वह प्रशंसित हुआ वि-
जय को प्राप्त होता है अन्यथा पराजय ही होता है ॥ १४ ॥

उत्पत्त्यस्य दधिकावा ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । जगती छन्दः
निषादः स्वरः ।

सेनापत्यादयः कथं पराक्रमरेन्नित्युपदिश्यते ।

सेनापति आदि राजपुरुष कैसा पराक्रम करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

उत स्नास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनुवाति
प्रगर्धिनः । श्येनस्यैव ध्रजतोऽङ्कुसं परि दधिक्राव-
णः सहोर्जा तरित्ततः स्वाहा ॥ १५ ॥

उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरण्यतः । पूर्णम् ।
न । वेः । अनु । वाति । प्रगर्धिनइति प्रऽगर्धिनः ।
श्येनस्येवेति श्येनस्यऽइव । ध्रजतः । अङ्कुसम् । प-
रि । दधिक्रावणइति दधिऽक्रावणः । सह । ऊ-
र्जा । तरित्ततः । स्वाहा ॥ १५ ॥

पदार्थः—(उत) अपि (स्म) एव (अस्य) (द्रवतः)
द्रवीभूतस्य (तुरण्यतः) शीघ्रं गच्छतः (पूर्णम्) पत्रं पक्षो
वा (न) इव (वेः) पक्षिणः (अनु) (वाति) गच्छति
(प्रगर्धिनः) प्रकर्षेणाभिकाङ्क्षिणः (श्येनस्येव) (ध्रजतः)
गच्छतः (अङ्कुसम्) लङ्गणान्वितं मार्गम् (परि) (दधिक्रावणः)
अश्वस्य (सह) (ऊर्जा) पराक्रमेण (तरित्ततः) अतिशयेन
संलवतः (स्वाहा) सत्यया क्रियया । अयं मंत्रः । शत० ५ ।

१ । ५ । २० व्याख्यातः ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे राजजना य ऊर्जा स्वाहाऽस्य द्रवतस्तुरग्यतो वेः
पर्णं नोत प्रगर्धिनो धूम्रतः श्येनस्येव तरित्ततो दधिकावृणइवांकसं
पर्यनुवाति स्म स एव शत्रुं जेतुं शक्नोति ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु० । ये वीरा नीलकण्ठपक्षिवच्छ्य-
नवदश्ववच्च पराक्रमन्ते तेषां शत्रवः सर्वतो निलीयन्ते ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे राजपुरुषो जो (ऊर्जा) पराक्रम और (स्वाहा) सत्यक्रिया
के (सह) साथ (अस्य) इस (द्रवतः) रसप्रद वृत्त का पत्ता और (तुरग्यतः)
शीघ्र उड़ने वाले (वेः) पक्षी के (पर्णम्) पंखों के (न) समान (उत) और
(प्रगर्धिनः) अत्यन्त इच्छा करने (धूम्रतः) चाहते हुए (श्येनस्येव) याज्ञ पक्षी
के समान तथा (तरित्ततः) अति शीघ्र चलते हुए (दधिकावृणः) घोड़े के सदृश
(अङ्गसम्) अच्छे लक्षण युक्त मार्ग में (परि) (अनु) (वाति) सब प्रकार
अनुकूल चलता है (स्म) वही पुरुष शत्रुओं को जीत सकता है ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु० । जो वीर पुरुष नीलकण्ठ
श्येनपक्षी और घोड़े के समान पराक्रमी होते हैं उन के शत्रु लोग सब ओर से विलाय
जाते हैं ॥ १५ ॥

शन्न इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । भुरिक् पं-
क्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

के प्रजापालने शत्रुविनाशने च शक्तिमन्तो भवन्तीत्याह

कौन पुरुष प्रजा के पालने और शत्रुओं के विनाश करने में सगर्थ होते हैं यह वि-
षय अगले मन्त्र में कहा है ॥

शत्रो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्व-
र्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकश्चरन्तां शंसि सनैम्य-
स्मद्युयवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु । देवतातेति-
देवऽताता । मितद्रवइतिमितऽद्रवः । स्वर्काइतिसु-
ऽअर्काः । जम्भयन्तः । अहिम् । वृकम् । रक्षांसि ।
सनेमि । अस्मत् । युयवन् । अमीवाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(शम्) सुखम् (नः) अस्माकम् (भवन्तु) (वाजिनः)
प्रशस्तयुद्धविद्याविदः सुशिक्षितास्तुरङ्गाः (हवेषु) सङ्ग्रामेषु (देव-
ताता) देवानां विदुषां कर्मसु । अत्र देवात्तातिल् । सुपां सुलुगि-
तिडादेशश्च (मितद्रवः) येषामितं द्रवन्ति गच्छन्ति ते (स्वर्काः)
शोभनोऽर्कोऽन्नं सत्कारो वा येषान्ते । अर्क इत्यन्तना० निघ० २ ।
७ (जम्भयन्तः) गात्राणि विनमयन्तः (अहिम्) मेघमिव चेष्ट-
मानमुन्नतम् (वृकम्) चोरम् (रक्षांसि) हिंसकान् दस्यून् (स-
नेमि) सनातनम् । सनेमीति पुराणना० । निघ० ३ । १७
(अस्मत्) (युयवन्) युवन्तु पृथक् कुर्वन्तु । अत्र लोटि शपः
श्लुः (अमीवाः) ये रागेवद्वर्त्तमानाः शत्रवस्तान् । अयं मंत्र ।
शत० ५ । १ । ५ । २० व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अन्वयः—ये मितद्रवः स्वर्काअहिं वृकं रक्षांसि च जम्भयन्तो वा-
जिनो वीरिनो देवताता हवेषु सनेमि शम्भवन्तु तेऽस्मदमीवाइव
वर्त्तमानानसीन् युयवन् ॥ १६ ॥

पदार्थः—ये श्रेष्ठाः प्रजापालने तत्परा व्याधिवच्छत्रूणां
विनाशका न्यायकारिणो राजजताः सन्ति तेष्व सर्वेषां सुखं कर्तु-
शक्नुवन्ति ॥ १६ ॥

पदार्थः—जो (मितद्रवः) नियम से चलने (स्वर्काः) जिन का अन्न वा सत्कार सुन्दर होवे योद्धा लोग (अहिम्) मेघ के समान चेष्टा करते और बड़े हुए (वृक्म्) चोर और (रक्षांसि) दूसरों को क्लेश देने हारे डाकुओं के (जम्भयन्तः) हाथ पांव तोड़ते हुए (वाजिनः) श्रेष्ठ युद्ध विद्या के जानने वाले वीर पुरुष (नः) हम (देवताता) विद्वान् लोगों के कर्मों तथा (हवेषु) संग्रामों में (सनेमि) सनातन (शम्) सुखको (भवन्तु) प्राप्त होवें (अस्मत्) हमारे लिये (अमीवा) लोगों के समान वर्तमान शत्रुओं को (युयवन्) पृथक् करें ॥ १६

भावार्थः—श्रेष्ठ प्रजा पुरुषों के पालने में तत्पर और रोंगों के समान शत्रुओं के नाश करने हारे राज पुरुष ही सब को सुख दे सकते हैं अन्य नहीं ॥ १६ ॥

तेन इत्यस्य नाभानेदिष्ठ ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

प्रजाजनाः स्वरक्षार्थमेव करं दद्युस्तदर्थमेव राजजना गृह्णन्तु नान्यथेत्याह ॥

न्तु नान्यथेत्याह ॥

प्रजाजन अपनी रक्षा के लिये कर देवें और इसी लिये राजपुरुष ग्रहण करें अन्यथा नहीं यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

ते नोऽर्चन्तो हवन्श्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः । सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवो महो ये धनं समिथेषु जग्मिरे ॥ १७ ॥

ते । नः । अर्चन्तः । हवन्श्रुत इति हवन्ऽश्रुतः । हवम् । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । मितद्रव इ

मितऽद्रवइतिमितऽद्रवः। सहस्रसाइतिसहस्रऽसाः।
मेधसातेतिमेधऽसाता । सनिष्यवः । महः । ये ।
धनम् । सामिथेष्वितिसमऽइथेषु । जभिरे ॥ १७ ॥

पदार्थः—(ते) (नः) अस्माकम् (अर्वन्तः) जानन्तः
(हवनश्रुतः) ये हवनानि ग्राह्याणि शास्त्राणि शृण्वन्ति ते (ह-
वम्) अध्ययनाध्यापनजन्यं बोधशब्दसमूहमर्थिप्रत्यर्थिनां विवादं च
(विश्वे) सर्वे विद्वांसः (शृण्वन्तु) (वाजिनः) प्रशस्तप्रज्ञाः (मित-
द्रवः) ये मितं शास्त्रप्रमितं विषयं द्रवन्ति ते (सहस्रसाः) ये सहस्रं
विद्याविषयान् सनन्ति ते (मेधसाता) मेधानां संगमानां सातिर्दा-
नं येषु । अत्र सप्तमीबहुवचनस्य सुपां सुलुगिति डादेशः (स-
निष्यवः) आत्मनः सनिं संविभागमिच्छवः सनिशब्दात्क्यचि ला
लसायां सुक् तत उः (महः) महत् (ये) (धनम्) श्रियम् (स-
मिथेषु) सङ्ग्रामेषु । सामिथइति सङ्ग्रामना० । निघं० २।१७।
(जभिरे) भरेयुः । अत्राभ्यासस्य वर्णव्यत्ययेन वस्य जः अयंमन्त्रः
शत० ५।१।५।२३ व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अन्वयः—येऽर्वन्तो हवनश्रुतो वाजिनो मितद्रवः सहस्रसाः
सनिष्यवो राजजना मेधसाता सामिथेषु नो महो धनं जभिरे ते वि-
श्वेऽस्माकं हवं शृण्वन्तु ॥ १७ ॥

भावार्थः—यइमे राजपुरुषा अस्माकं सकाशात्करं गृह्णन्ति
तेऽस्मान् सततं रक्षन्तु नोचेन्मागृह्णन्तु वयमपि तेभ्यः करं नैव
दद्याम । अतः प्रजारक्षणायैव करदानं दुष्कर्माभिः सह योद्धुं च
नान्यदर्थमिति निश्चयः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(ये) जो (अर्वन्तः) ज्ञानवान् (हवनश्रुतः) ग्रहण करने योग्य शास्त्रों को सुनने (वाजिनः) प्रशंसित बुद्धिमान् (मितद्रवः) शास्त्रयुक्त विषय को प्राप्त होने (सहस्रसाः) असंख्य विद्या के विषयों को सेवने और (सनिष्यवः) अपने आत्मा की सुन्दर भक्ति करने हारे राजपुरुष (मेघसाता) समागमों के दान से युक्त (समिधेषु) संग्रामों में (नः) हमारे बड़े (धनम्) ऐश्वर्य्य की (जग्निरे) धारण करें वे (विश्वे) सब विद्वान् लोग हमारा (हवम्) पढ़ने पढ़ाने से होने वाले बोध शब्दों और वादी प्रतिवादियों के विवाद को (शृण्वन्तु) सुनें ॥ १७ ॥

भावार्थः—जो ये राजपुरुष हम लोगों से कर लेते हैं वे हमारी निरन्तर रक्षा करें नहीं तो न लें हम भी उनके कर न दें। इस कारण प्रजा की रक्षा और दुष्टों के साथ युद्ध करने के लिये ही कर देना चाहिये अन्य किसी प्रयोजन के लिये नहीं यह निश्चित है ॥ १७ ॥

वाजेवाजइत्यस्य वसिष्ठऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । निचृत् त्रि-
षुपञ्चन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथैते परस्परस्मिन् कथं वर्त्तेरन्नित्युपदिश्यते ॥

अब ये राजा और प्रजा के पुरुष आपस में कैसे वर्त्ते यह विषय
अगले मंत्र में कहा है ॥

वाजैवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋ-
तज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मादयध्वन्तस्ता या
पथिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

वाजेवाजइति वाजैऽवाजे । अवत ।
वाजितः । नः । धनषु । विप्राः । अमृताः ।
ऋतज्ञा इत्यृतज्ञाः । अस्य । मध्वः ।

पिबत । मादयध्वम् । तृप्ताः । यात । पथिभिरि-
ति पथिऽभिः । देवयानैरिति देवऽयानैः ॥ १८ ॥

पदार्थः— (वाजेवाजे) सङ्ग्रामे संङ्ग्रामे (अवत) पालय-
त (वाजिनः) वेगवन्तः (नः) अस्मान् (धनेषु) (विप्राः)
विद्यासुशिञ्जाज्ञातप्रज्ञाः (अमृताः) स्वस्वरूपेण नाशरहिताः
प्राप्तजीवन्मुक्तिसुखाः (ऋतज्ञाः) ये ऋतं सत्यं जानन्ति ते
(अस्य) प्रत्यक्षस्य (मध्वः) मधुनो मधुरस्य रसस्य । अत्र
कर्मणि षष्ठी (पिबत) (मादयध्वम्) हृष्यत (तृप्ताः) प्री-
णिताः (यात) गच्छत (पथिभिः) मार्गैः (देवयानैः) देवा
विद्वांसो यान्ति यैर्धर्म्यैः । अयं मंत्रः शत० ५ । १ । ५ । २४
व्याख्यातः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे ऋतज्ञा अमृता वाजिनो विप्रा यूयं वाजेवाजे नोऽ-
वत । अस्य मध्वः पिबताऽस्माकं धनैस्तृप्ताः सन्तो मादयध्वम् ।
देवयानैः पथिभिः सततं यात ॥ १८ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैः वेदादीनि शास्त्राण्यधीत्य सुशिञ्जया यथा
र्थं बोधं प्राप्य धार्मिकाणां विदुषां मार्गेण सदा गन्तव्यं नेतरेषा-
म् । शरीरात्मबलपालनेनैव सततमानद्वितव्यं प्रजाजनाः स्वधनैरेता-
न् सततं तर्पयन्तु ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (ऋतज्ञाः) सत्यविद्या के जानने हारे (अमृताः) अपने
अपने स्वरूप से नाशरहित जीते ही मुक्ति सुख को प्राप्त (वाजिनः) वेगयुक्त (वि-
प्राः) विद्या और अच्छी शिक्षा से बुद्धि को प्राप्त हुए विद्वान् राजपुरुषो तुम लोग
(वाजे वाजे) संग्राम २ के बीच (नः हमारी) (अवत) रक्षा करो (अस्य) इस
(मध्वः) मधुर रस को (पिबत) पीओ । हमारे धनों से (तृप्ताः) तृप्त होके (मा-

दयध्वम्) आनन्दित होओ । और (देवयानैः) जिन में विद्वान् लोग चलते हैं उन (पथिभिः) मार्गों से सदा (यात) चलो ॥ १८ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि वेदादि शास्त्रों को पढ़ और सुन्दर शिक्षा से ठीक २ बोध को प्राप्त होकर धर्मात्मा विद्वानों के मार्ग से सदा चलें । अन्य मार्ग से नहीं तथा शरीर और आत्मा का बल बढ़ाने के लिये वैद्यक शास्त्र से परीक्षा किये और अच्छे प्रकार पकाये हुए अन्न आदि से युक्त रसों का सेवन कर प्रजा की रक्षा से ही आनन्द को प्राप्त होवें । और प्रजा पुरुषों को निरन्तर प्रसन्न रखें ॥ १८ ॥

**आभावाजस्येत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । नि
चृद्धृतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥**

मनुष्यैर्धर्माचरणेन किं किमेष्टव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को धर्माचरण से किस किस पदार्थ की इच्छा करनी चाहिये
इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

**आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावापृथि-
वी विश्वरूपे आ मा गन्तामपितरामातरा चा मा
सोमो अमृतत्वेन गम्यात् । वाजिनो वाजजितो वा-
जं ससृवांसो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत निमृ-
जानाः ॥ २९ ॥**

**आ । मा । वाजस्य । प्रसवइति प्रसवः । जग-
म्यात् । आ । इमेइतीमे । द्यावापृथिवी इति द्या-
वापृथिवी । विश्वरूपे इति विश्वरूप । आ । मा ।
गन्ताम् । पितरामातरा ।**

च । आ । मा । सो मः । अमृतत्वेनेत्यमृतत्वेन ।
गम्यात् । वाजिनः । वाजजिजिति वाजजितः ।
वाजम् । ससृवांसइति ससृवांसः । बृहस्पतेः ।
भागम् । अत्र । जिघ्रत निमृजानाइति निमृ-
जानाः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(आ) (मा) माम् (वाजस्य) वेदादिशास्त्रार्थ-
प्रसूतज्ञानबोधस्य (प्रसवः) प्रकृष्टैश्वर्यसमूहः (जगम्यात्)
भृशं प्राप्नुयात् (आ) (इमे) (द्यावापृथिवी) प्रकाशभूमी
राज्यार्थे (विश्वरूपे) विश्वानि सर्वाणि रूपाणि ययोस्ते (आ)
(मा) माम् (गन्ताम्) प्राप्नुतः । अत्र विकरणलुक् (पित-
रामातरा) पिता च माता च ते । अत्र पितरामातरा च छन्दसि ।
अ० ६ । ३ । ३३ इति पूर्वपदस्याऽ नङ् । उत्तरपदस्याऽकारादे-
शश्च निपात्यते (च) सुसहायः (आ) (मा) माम् (सो-
मः) सोमबल्याद्योषधिगणः (अमृतत्वेन) सर्वरोगनिवारकत्वेन
सह (गम्यात्) प्राप्नुयात् (वाजिनः) प्रशस्तबलिनः (वाज-
जितः) विजितसङ्ग्रामाः (वाजम्) सङ्ग्रामम् (ससृवांसः)
प्राप्तवन्तः (बृहस्पतेः) बृहत्याः सेनायाः स्वामिनः (भागम्)
भजनीयम् (अत्र) (जिघ्रत) (निमृजानाः) नितरां शुन्धन्तः
अयं मंत्रः शत० ५ । १ । ५ । २६ व्याख्यातः ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे पूर्वोक्ता विद्वांसो येषां भवतां सहायेन वाजस्य
प्रसवो मा जगम्यात्समन्तात्प्राप्नुयादिमे विश्वरूपे द्यावापृथिवी
चामृतत्वेन सोमोगम्यात् । पितरामातराचागन्ताम् । ते वाजिनो वा-
जजितो वाजं ससृवांसो निमृजानाः सन्तो यूयं बृहस्पतेर्भाग
मवजिघ्रत ॥ १९ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्वत्संगेन विद्यासुशिक्षे प्राप्य धर्ममाचरन्ति तानिहामुत्र परमैश्वर्यसाधकं राज्यं विद्वांसौ मातापितरौ रोगराहित्यं च प्राप्नोति । ये विदुषां सेवनं कुर्वन्ति ते शरीरात्मबलं प्राप्ताः सन्तः सर्वाणि सुखानि प्राप्नुवन्ति नातो विरुद्धाचरणा एतत्सर्वमाप्तुं शक्नुवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे पूर्वोक्त विद्वान् लोगो जिन आप लोगों के सहाय से (वाजस्य) वेदादि शास्त्रों के अर्थों के बोधों का (प्रसवः) सुन्दर ऐश्वर्य (मा) मुझ को (जगम्यात्) शीघ्र प्राप्त होवे (इमे) ये (विश्वरूपे) सब रूप विषयों के सम्बन्धी (द्यावापृथिवी) प्रकाश और भूमि का राज्य (च) और (अमृतत्वेन) सब रोगों की निवृत्ति कारक गुण के साथ (सोमः) सोमबल्ली आदि ओषधि विज्ञान मुझ को प्राप्त हो और (पितरामातरा) विद्या युक्त पिता माता (आगन्ताम्) प्राप्त होवें वे आप (वाजिनः) प्रशंसित बलवान् (वाजजितः) सङ्ग्राम के जीतने वाले (वाजम्) संग्राम को प्राप्त होते हुए (निमृजानाः) निरन्तर शुद्ध हुए तुमलोग (बृहस्पतेः) बड़ी सेना के स्वामी के (भागम्) सेवने योग्य भाग को (अवाजिघ्नत) निरन्तर प्राप्त होओ ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्वान् के साथ विद्या और उत्तम शिक्षा को प्राप्त हो के धर्म का आचारण करते हैं उन को इस लोक और परलोक में परमैश्वर्य का साधक राज्य विद्वान् मातापिता और नीरोगता प्राप्त होती है । जो पुरुष विद्वानों का सेवन करते हैं वे शरीर और आत्मा की शुद्धि को प्राप्त हुए सब सुखों को भोगते हैं । इस से विरुद्ध चलने हारे नहीं ॥ १२ ॥

आपयइत्यस्य वसिष्ठऋषिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिक्कृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

विद्यासुशिक्षितया वाचा मनुष्याणां किंकिं प्राप्नोतीत्याह ॥ विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त वाणी से मनुष्यों को क्या २ प्राप्त होता है यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

**आपये स्वाहा स्वापये स्वाहाऽपिजाय स्वाहा
ऋतवे स्वाहा वसवे स्वाहा ऽहर्षतये**

स्वाहाऽहने मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वै नृशिनाय
स्वाहा विनृशिनान्त्यायनाय स्वाहाऽऽन्त्याय
भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाऽधिपतये
स्वाहा ॥ २० ॥

आपये । स्वाहा । स्वापयइति मुऽआपये । स्वाहा ।
अपिजायेत्यपिऽजाय । स्वाहा । क्रतवे । स्वाहा ।
वसवे । स्वाहा । अहर्पतये । अहःपतयइत्यहःऽप-
तये । स्वाहा । अन्हे । मुग्धाय । स्वाहा । मुग्धा-
य । वै नृशिनाय । स्वाहा । विनृशिनइति-
विनृशिनै । आन्त्यायनायेत्यान्त्यऽआयनाय ।
स्वाहा । आन्त्याय । भौवनाय । स्वाहा । भुवन-
स्य पतये । स्वाहा । अधिपतयइत्यधिपतये
स्वाहा ॥ २० ॥

पदार्थः—(आपये) सकलविद्याव्याप्तये (स्वाहा) सत्या क्रिया
(स्वापये) सुखानां सुष्ठुप्राप्तये (स्वाहा) धर्म्या क्रिया (अपि-
जाय) निश्चयेन जायमानाय (स्वाहा) पुरुषार्थयुक्ता क्रिया (क्र-
तवे) प्रज्ञायै (स्वाहा) अध्ययनाध्यापनप्रवर्तिका क्रिया (वसवे)
विद्यानिवासाय (स्वाहा) सत्यां वाणीं (अहर्पतये) पुरुषार्थेन
गणितविद्यया दिवस्पालकाय (स्वाहा) कालविज्ञापिका वाणी

(अह्ने) दिनाय (मुग्धाय) प्रातमोहनिमित्ताय (स्वाहा) वि-
ज्ञानयुक्ता वाक् (मुग्धाय) मूर्खाय (वैनंशिनाय) विनाशशीले-
षु कर्मसु भवाय (स्वाहा) चेतयित्री वाणी (विनंशिने) विनष्टं
शीलाय (आन्त्यायनाय) अन्त्यं नीचमयनं प्रापणं यस्य तस्मै
(स्वाहा) नष्टकर्मनिवारिका वाणी (आन्त्याय) अन्ते भवाय
(भौवनाय) भुवनेषु प्रभवाय (स्वाहा) पदार्थविज्ञापिका वाक्
(भुवनस्य) संसारस्य (पतये स्वामिन ईश्वराय (स्वाहा) योग-
विद्याजनिता प्रज्ञा (अधिपतये) सर्वाधिष्ठातृणामुपरि वर्त्तमाना-
य (स्वाहा) सर्वव्यवहारविज्ञापिका वाक् । अयं मंत्रः शत० ५
१ । ६ । २ व्याख्यातः ॥ २० ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यूयं यथा मामापये स्वाहा स्वापये
स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहाऽहर्षतये स्वाहा मुग्धायाह्ने
स्वाहा मुग्धाय वैनंशिनाय स्वाहा । आन्त्यायनाय विनंशिने स्वा-
हाऽऽन्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाऽधिपतये च स्वाहा
प्राप्नुयात् तथा प्रयतध्वम् । २० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सकलविद्याप्राप्त्यादिप्रयोजनाय विद्या-
सुशिक्षायुक्ता वाणी प्राप्तव्या । यतः सर्वाणि सुखानि प्राप्नुयुः ॥ २० ॥

पदार्थः—हे विद्वानो तुम लोग जैसे मुझ को (आपये) संपूर्ण विद्या की
प्राप्ति के लिये । (स्वाहा) सत्य क्रिया (स्वापये) सुखों की अच्छी प्राप्ति के वास्ते
(स्वाहा) धर्म युक्त क्रिया (क्रतवे) बुद्धि बढ़ने के लिये (स्वाहा) पढ़ाने की
प्रवृत्ति कराने वाली क्रिया (वसवे) विद्या निवास के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी
(अहर्षतये) पुरुषार्थ पूर्वक गणित विद्या से दिन पालने के लिये काल गति को ज-
ने वाली (मुग्धाय) मोह प्राप्ति के निमित्त (अह्ने) दिन होने के लिये

(स्वाहा) विज्ञान युक्त वाणी (वैनाशिनाय) नष्ट स्वभाव युक्त कर्मों में रहने हारे (मुग्धाय) मूर्ख के लिये (स्वाहा) चिताने वाली वाणी (आन्त्यायनाय) नीच प्राप्ति वाले (विनाशिने) नष्ट स्वभाव युक्त पुरुष के लिये (स्वाहा) पदार्थों की जनाने हारी वाणी (भुवनस्यपतये) संसार के स्वामी ईश्वर के लिये (स्वाहा) योग विद्या को प्रकट करने हारी बुद्धि और (अधिप तये) सब अधिष्ठाताओं के ऊपर रहने वाले पुरुष के लिये (स्वाहा) सब व्यवहारों की जनाने हारी वाणी (गम्यात्) प्राप्त होवे । वैसा प्रयत्न आलस्य छोड़ के किया करो ॥ २० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सब विद्याओं की प्राप्ति आदि प्रयोजनों के लिये विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त वाणी को प्राप्त होवें कि जिस से सब सुख सदा मिलते रहें ॥ २० ॥

**आयुर्यज्ञेनेत्यस्य वसिष्ठऋषिः । यज्ञोदेवता । अत्यष्टि-
श्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥**

अथ मनुष्यान्प्रतीश्वर आहेत्युपदिश्यते ।

पुनः मनुष्यों के प्रति ईश्वर उपदेश करता है यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पताम्प्राणो यज्ञेन कल्पताञ्चक्षुः
यज्ञेन कल्पताश्श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताम्पृष्ठं यज्ञेन
कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेन कल्पतां प्रजापतेः प्र-
जा अभूम स्वदवा अगन्मामृता अभूमा ॥ २१ ॥

आयुः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्राणः । यज्ञेन । क-
ल्पताम् । चक्षुः । यज्ञेन । कल्पताम् । श्रोत्रम् ।
यज्ञेन । कल्पताम् । पृष्ठम् । यज्ञेन । कल्पताम् ।

यज्ञः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्रजापतेरिति प्रजा-
 ऽपतेः । प्रज इति प्रऽजाः । अभूम । स्वः । देवाः ।
 अगन्म । अमृताः । अभूम ॥ २१ ॥

पदार्थः—(आयुः) जीवनम् (यज्ञेन) धर्म्येणेश्वराज्ञापालनेन
 (कल्पताम्) समर्थताम् (प्राणः) जीवनहेतुर्वलकारी (यज्ञेन)
 धर्म्येण विद्याभ्यासेन (कल्पताम्) (चक्षुः) चष्टेऽनेन तत् (य-
 ज्ञेन) शिष्टाचरितेन प्रत्यक्षविषयेण (कल्पताम्) (श्रोत्रम्)
 शृणोति येन तत् (यज्ञेन) शब्दप्रमाणाभ्यासेन (कल्पताम्)
 (पृष्ठम्) प्रच्छनम् (यज्ञेन) संवादाख्येन (कल्पताम्) यज-
 धातोरर्थः (यज्ञेन) ब्रह्मचर्याद्याचरणेन (कल्पताम्) (प्रजा-
 पतेः) विश्वम्भरस्य जगदीश्वरस्येव धार्मिकस्य राज्ञः (प्रजाः)
 तदधीनपालनाः (अभूम) भवेम (स्वः) सुखम् (देवाः) वि-
 हांसः (अगन्म) प्राप्नुयाम (अमृताः) प्राप्तमोक्षसुखाः
 (अभूम) भवेम । अयं मंत्रः । शत० ५ । १ । ६ । ४
 व्याख्यातः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या युष्माकमायुः सततं यज्ञेन कल्पताम् ।
 प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां
 पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यथा वयं प्रजापतेः प्राजा अभूम देवाः सन्तो
 ऽमृता अभूम स्वरगन्मोति यूयं निश्चिनुत ॥ २१ ॥

भावार्थः—ईश्वरः सर्वान् मनुष्यानिदमाज्ञापयति यूयं मत्सद-
शस्य सत्यगुणकर्मस्वभावस्यैव प्रजा भवतेतरस्य जुद्राऽऽशयस्य च
कदाचित्प्रजाभावं मा स्वीकुरुत । यथा मां न्यायाधीशं मत्वा मदा
ज्ञायां वार्तित्वा सर्वं स्वं धर्मेण सहचरितं कृत्वाऽऽभ्युदायिकनिश्चे-
यसे सुखे नित्यं प्राप्नुतः । तथा यो हि धर्मेण न्यायेन युष्मान्
निरंतरं पालयेत्तं च सभेदां राजानं मन्यध्वम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम्हारी (आयुः) अवस्था (यज्ञेन) ईश्वर की आज्ञा
पालन से निरन्तर (कल्पताम्) समर्थ होवे (प्राणः) जीवने का हेतु बलकारी प्राण
(यज्ञेन) धर्म युक्त विद्याभ्यास से (कल्पताम्) समर्थ होवे (चक्षुः) नेत्र (यज्ञेन) प्रत्यक्ष
के विषय शिष्टाचार से (कल्पताम्) समर्थ हो (श्रोत्रम्) कान (यज्ञेन) वेदा-
भ्यास से (कल्पताम्) समर्थ हो और (पृष्ठम्) पूछना (यज्ञेन) संवाद से (क-
ल्पताम्) समर्थ हो (यज्ञः) यज धातु का अर्थ (यज्ञेन) ब्रह्मवर्षादि के आ-
चरण से (कल्पताम्) समर्थ हो जैसे हम जोग (प्रजापतेः) सब के पालन हारे
ईश्वर के समान धर्मात्मा राजा के (प्रजाः) पालने योग्य सन्तानों के सदृश (अ-
भूम) होवें तथा (देवाः) विद्वान् हुए (अमृताः) जीवन मरण से छूटे (स्वः)
मोक्ष सुख को (अगन्म) अच्छे प्रकार प्राप्त होवें ॥ २१ ॥

भावार्थः—मैं ईश्वर सब मनुष्यों की आज्ञा देता हूँ कि तुम लोग मेरे तुल्य धर्म
युक्त गुण कर्म और स्वभाव वाले पुरुष ही की प्रजा होओ अन्य किसी मूर्ख जुद्रा-
शय पुरुष की प्रजा होना स्वीकार कभी मत करो जैसे मुझ को न्यायाधीश मान मेरी
आज्ञा में वर्त और अपना सब कुछ धर्म के साथ संयुक्त करके इस लोक और परलोक
के सुख को नित्य प्राप्त होते रहो वैसे जो पुरुष धर्म युक्त न्याय से तुम्हारा निरन्तर
पालन करे उसी को सभापति राजा मानो ॥ २१ ॥

अस्मेदित्यस्य वसिष्ठऋषिः । दिशो देवताः । निवृद्धत्यष्टि-
श्छन्दः गान्धारः स्वरः ॥

ईश्वराज्ञातो मनुष्यैरिह कथं वार्तितव्यामित्यपदिश्यते ॥

ईश्वर की आज्ञा के अनुकूल मनुष्यों को संसार में कैसे वर्तना चाहिये यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अस्मे वो अस्त्विन्द्रियमस्मे नृम्णमुत क्रतुरस्मे
वर्चां॑सि सन्तु वः । नमो मा॒त्रे पृ॒थि॒व्यै नमो
मा॒त्रे पृ॒थि॒व्या इ॒यन्ते रा॒ज्यन्ता॑सि यम॑नो ध्रुवोऽ-
सि ध॒रुणः॑ । कृ॒ष्यै त्वा क्षेमा॑य त्वा र॒ष्यै त्वा पो-
षा॑य त्वा ॥ २२ ॥

अस्मेइत्यस्मे । वः । अस्तु । इन्द्रियम् । अस्मेइ-
त्यस्मे । नृम्णम् । उत । क्रतुः । अस्मेऽत्यस्मे ।
वर्चां॑सि । सन्तु । वः । नमः । मात्रे । पृथिव्यै ।
नमः । मात्रे । पृथिव्यै । इयम् । ते । राट् ।
यन्ता । असि । यमनः । ध्रुवः । असि । धरुणः ।
कृष्यै । त्वा । क्षेमा॑य । त्वा । र॒ष्यै । त्वा ।
पोषाय । त्वा ॥ २२ ॥

पदार्थः—(अस्मे) अस्माकमस्मभ्यं वा (वः) युष्माकं
युष्मभ्यं वा(अस्तु)भवतु(इन्द्रियम्)मनआदीनि अस्मेस्मे(नृम्णम्)
धनम् (उत) अपि (क्रतुः) प्रज्ञा कर्म वा अस्मे मे(वर्चांसि)

प्रकाशमानाध्ययनानि । वर्चइत्यञ्जना० निघं० । २ । ७ । (स-
न्तु) (वः) युष्माकं युष्मभ्यं वा (नमः) अज्ञादिकम् (मा
त्रे) मान्यनिमित्तायै (पृथिव्यै) विस्तृतायै भूमये (नमः) ज-
लादिकम् (मात्रे) (पृथिव्यै) (इयम्) (ते) तव (राष्ट्र) रा-
जमाना (यन्ता) नियन्ता (आसि) (यमनः) उपयन्ता (ध्रु
वः) निश्चलः (आसि) (धरुणः) धर्त्ता (कृष्यै) कृषान्ति वि-
लिखन्ति भूमिं यथा तस्यै (त्वा) त्वाम् (क्षेमाय) रक्षणाय (त्वा)
(रथ्यै) श्रियै (त्वा) (पोषाय) पुष्टये (त्वा) अयं मंत्रः ।
शत० ५ । १ । ६ । १५ । व्याख्यातः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याऽहमीश्वरः कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रथ्यै त्वा
पोषाय त्वा निपुञ्जामि यस्त्वं ध्रुवो यन्तासि धरुणो यमनोऽसि
यस्य ते तवेयं राडास्ति । अस्यै मात्रे पृथिव्यै नमोऽस्यै मात्रे
पृथिव्यै नमो विधेहि । सर्वं यूयं यदस्मे इन्द्रियं तद्वोऽस्तु । यदस्मे
नृणां तद्वोऽस्तु । उतापि योऽस्मे क्तुः स वोऽस्तु । यान्यस्माकं
वर्चांसि तानि वः सन्तु । यदेतत्सर्वं वोऽस्तु तदस्माकमस्तिवत्येवं
परस्परं यूयं समाचरत ॥ २२ ॥

भावार्थः—मनुष्यान् प्रतीश्वरस्येयमाज्ञाऽस्ति भवन्तः सदैव स-
त्कर्मसु प्रयतन्ताम् । आलस्यं माकुर्वताम् । पृथिव्याः सकाशादना-
दीन्युत्पाद्य संरक्ष्यैतत्सर्वं परस्परमुपकाराय यथास्यात्तथा ताद्वितं
विदधताम् ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य मैं ईश्वर (कृष्यै) खेती के लिये (त्वा) तुम्हें (क्षेमाय)
रक्षा के लिये (त्वा) तुम्हें (रथ्यै) संपत्ति के लिये (त्वा) तुम्हें और (पोषाय)

पुष्टि के लिये (त्वा) तुम्ह को नियुक्त करता हूँ। जो तू (ध्रुवः) दृढ़ (यन्ता) नियमों से चलने वाला (असि) है (धरुणः) धारण करने वाला (यमनः) उद्योगी (असि) है जिस (ते) तेरी (इयम्) यह (राट्) शोभा युक्त है इस (मात्रे) मान्य की हेतु (पृथिव्यै) विस्तारयुक्त भूमि से (नमः) अन्नादि पदार्थ प्राप्त हों इस (मात्रे) मान्य देने वाली (पृथिव्यै) पृथिवी को अर्थात् भूगर्भ विद्या को जान के इससे (नमः) अन्नजलादि पदार्थ प्राप्त कर तुम सब लोग परस्पर ऐसे कहो और बर्तों कि जो (अस्मे) हमारे (इन्द्रियम्) मन आदि इन्द्रिय हैं वे (वः) तुम्हारे लिये हों जो (अस्मे) हमारा (नृणाम्) धन है वह (वः) तुम्हारे लिये हो (उत) और जो (अस्मे) हमारे (ऋतुः) बुद्धि वा कर्म हैं (वः) तुम्हारे हित के लिये हों जो हमारे (वर्चांसि) पढ़ा पढ़ाया और अन्न हैं वे (वः) तुम्हारे लिये (सन्तु) हों जो यह सब तुम्हारा है वह हमारा भी हो ऐसा आचरण आपस में करो ॥ २२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों के प्रति ईश्वर की यह आज्ञा है कि तुम लोग सदैव पुरुषार्थ में प्रवृत्त रहो और आलस्य मत करो और जो पृथिवी से अन्न आदि उत्पन्न हों उन की रक्षा करके यह सब जिस प्रकार परस्पर उपकार के लिये हो वैसा यत्न करो। कभी विरोध मत करो कोई अपना कार्य सिद्ध करे उस का तुम भी किया करो ॥ २२ ॥

वाजस्येत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । स्वराट्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तैरत्र कथं भवितव्यमित्याह ॥

फिर उन को इस विषय में कैसा होना चाहिये यह विषय

अगेल मंत्र में कहा है ॥

वाजस्येमं प्रसवःसुषुवेऽग्रे सोमं१२राजानमोष
धीष्वप्सु । ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयं१३राष्ट्रे
जागृत्याम पुरोहिताः स्वाहा ॥ २३ ॥

वाजस्य । इमम् । प्रसवइतिप्रऽसवः । सुषुवे ।
सुसुवइतिसुसुवे । अग्रे । सोमम् । राजानम् ।

ओषधीषु । अपस्वित्यप्सु । ताः । अस्मभ्यम् ।
मधुमतीरिति मधुमतीः । भवन्तु । वयम् राष्ट्रे ।
जागृत्याम् । पुरोहिता इति पुरोहिताः । स्वाहा
॥ २३ ॥

पदार्थः—(वाजस्य) बोधस्य सकाशात् (इमम्) (प्रस-
वः) ऐश्वर्य्ययुक्तः (सुषुवे) प्रसुवउत्पादये (अग्रे) पूर्वम्
(सोमम्) सोममिव सर्वदुःखप्रणाशकं (राजानम्) विद्यान्या-
यविनयैः प्रकाशमानं स्वामिनम् (ओषधीषु) पृथिवीस्थासु यवा
दिषु (अप्सु) जलेषु वर्त्तमानाः (ताः) (अस्मभ्यम्) (मधु-
मतीः) प्रशस्ता मधवो मधुरादयो गुणा विद्यन्ते यासु ताः
(भवन्तु) (वयम्) अमात्यादयो भृत्याः (राष्ट्रे) राज्ये (जागृ-
याम) सचेतना अनलस्राः सन्तो वर्त्तेमहि (पुरोहिताः) सर्वेषां
हितकारिणः (स्वाहा) सत्यया क्रियया सह । अयं मंत्रः शत०
५ । २ । १ । ५ । व्याख्यातः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहमग्रे प्रसवः सन् वाजस्येमं सोमं
राजानं सुषुवे यथा तद्रक्षणेन या ओषधिष्वप्स्वोषधयः सन्ति ताः
अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु । यथा स्वाहा पुरोहिता वयं राष्ट्रे सततं
जागृत्याम् तथा यूयमपि वर्त्तध्वम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—शिष्टा मनुष्याः सर्वविद्याचातुर्य्यारोग्यसाहितं सौ-
म्यादिगुणालकृतं राजानं संस्थाप्य तद्रक्षको वैद्य एवं प्रवर्त्तेत यथा-
ऽस्य शरीरे बुद्धावात्मनि च रोगावेशो न स्यात् । इत्थमेव राजवै-
द्यौ सर्वानमात्यादीन् भृत्यान् रोगान् संपादयेताम् । यत एते राज्यस्य

सज्जनपालने दुष्टताडने सदा प्रयतेरन् राजा प्रजा च पिता पुत्र-
वत्सदा वर्तेयाताम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे मैं (अग्रे) प्रथम (प्रसवः) ऐश्वर्य्य युक्त होकर (वाजस्य) वैद्यक शास्त्र बोध सम्बन्धी (इमम्) इस (सोमम्) चन्द्रमा के समान सब दुःखों के नाश करने हारे (राजानम्) विद्या न्याय और विनयों से प्रकाशमान राजा को (सुसुवे) ऐश्वर्य्य युक्त करता हूँ । जैसे उस की रक्षा में (ओषधीषु) पृथिवी पर उत्पन्न होने वाली यव आदि ओषधियों और (अप्सु) जलों के बीच में वर्तमान ओषधी हैं (ताः) वे (अस्मभ्यं) हमारे लिये (मधुमतीः) प्रशस्त मधुर गुण वाली (भवन्तु) हों जैसे (स्वाहा) सत्य क्रिया के साथ (पुरोहिताः) सब के हितकारी हम लोग (राष्ट्रे) राज्य में निरन्तर (जागृत्याम) आलस्य छोड़के जागते रहें वैसे तुम भी वर्त्ता करो ॥ २३ ॥

भावार्थः—शिष्ट मनुष्यों को योग्य है कि सब विद्याओं की चतुराई रोग-रहित और सुन्दर गुणों में शोभायमान पुरुष को राज्याधिकार दे कर उस की रक्षा करने वाला वैद्य ऐसा प्रयत्न करे कि जिससे इस के शरीर बुद्धि और आत्मा में रोग का आवेश न हो । इसी प्रकार राजा और वैद्य दोनों सब मंत्री आदि भृत्यों और प्रजा जनों को रोग रहित करें । जिस से ये राज्य के सज्जनों के पालने और दुष्टों के ताड़ने में प्रयत्न करते रहें राजा और प्रजा के पुरुष परस्पर पिता पुत्र के समान सदा वर्त्ते ॥ २३ ॥

वाजस्येमामित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

भुविग्जगतीछन्दः । निषादः स्वरः ॥

राजा किमाश्रित्य केन किं कुर्यादित्युपादिश्यते ॥

राजा किसका आश्रय लेकर किस के साथ क्या करे यहविषय

अगले मंत्र में कहा है

वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवामिमा च विश्वा
भुवनानि सम्राट् । अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्त्स

नो रयिं सर्ववीरं नियच्छतु स्वाहा ॥ २४ ॥

वाजस्य । इमाम् । प्रसवइतिप्रऽसवः । शिश्रिये ।
दिवम् । इमा । च । विश्वा भुवनानि । सम्राडि-
तिसमऽराट् । अदित्सन्तम् । दापयति । प्रजा-
नन्तिप्रऽजानन् । सः । नः । रयिम् । सर्ववीर-
मिति सर्वऽवीरम् । नि । यच्छतु । स्वाहा ॥ २४ ॥

पदार्थः—(वाजस्य) राज्यस्य (इमाम्) भूमिम् (प्रसवः)
प्रसूतः (शिश्रिये) समाश्रये (दिवम्) देदीप्यमानां राजनीतिम्
(इमा) इमानि (च) (विश्वा) सर्वाणि (भुवनानि) गृ-
हाणि (सम्राट्) यो राजधर्मे सम्यग्राजते सः (अदित्सन्तम्)
राजकरं दातुमनिच्छन्तम् (दापयति) (प्रजानन्) प्रज्ञावान्
सन् (सः) (नः) अस्माकं प्रजास्थानाम् (रयिम्) धनम्
(सर्ववीरम्) सर्वे वीरा यस्मात्तत् (नि) नितराम् (यच्छतु)
गृह्णातु (स्वाहा) धर्म्यया वाचा ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वाजस्य मध्ये प्रसवः सम्राडहामि-
मां दिवमिमा विश्वा भुवनानि च शिश्रिये तथा यूयनप्येनमेतानि
चाश्रयत । यः स्वाहा प्रजाननदित्सन्तं दापयति स नः सर्ववीरं
रयिं नियच्छतु ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यो मूलस्य राज्यस्य मध्ये सनातनीं राजनीतिं विदित्वा राज्यं संरक्षितुं शक्नुयात् । तमेव चक्रवर्तिनं राजानं कुरुत । यः करस्य दातारं करं दापयेत् सो ऽ मात्यो भवितु मर्हेत् । यः शत्रून् निग्रहीतुं शक्नुयात् तं सेनापतिं कुरुता यो विद्वान् धार्मिको भवेत्तं न्यायाधीशं कोशाध्यक्षं वा कुरुत ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे (वाजस्य) राज्य के मध्य में (प्रसवः) उत्पन्न हुए (सम्राट्) अच्छे प्रकार राजधर्म में प्रवर्तमान मैं (इमाम्) इस भूमि को (दिवम्) प्रकाशित और (इमा) इन (विश्वा) सब और (भुवनानि) घरों को (शिश्रिये) अच्छे प्रकार आश्रय करता हूँ वैसे तुम भी इस को अच्छे प्रकार शोभित करो और जो (स्वाहा) धर्म युक्त सत्याणी से (प्रजानन्) जानता हुआ (अदित्सन्तम्) राज्य कर देने की इच्छा न करने वाले से (दापयति) दिलाता है (सः) सो (नः) हमारे (सर्ववीरम्) सब वीरों को प्राप्त कराने हारे (रयिम्) धन को (नियच्छतु) ग्रहण करे ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्य लोगो मूल राज्य के बीच सनातन राजनीति को जान कर जो राज्य की रक्षा करने को समर्थ हो उसी को चक्रवर्ती राजा करो और जो कर देने वालों से कर दिलावे वह मंत्री होने को योग्य होवे जो शत्रुओं को बांधने में समर्थ हो उसे सेनापति करो और जो विद्वान् धार्मिक हो उसे न्यायाधीश वा कोशाध्यक्ष करो ॥ २४ ॥

वाजस्यन्वित्यस्य वसिष्ठऋषिः प्रजापतिर्देवता । स्वराट्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनराज्ञा कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर राजा कैसा हो इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

वाजस्यनु प्रसव आबभूवेमा च विश्वा भुवनानि
सर्वतः । सनेमि राजा परियाति विद्वान् प्रजां
पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे स्वाहा ॥ २५ ॥

वाजस्य । नु । प्रसवइतिप्रऽसवः । आ । बभूव ।
इमा । च । विश्वा । भुवनानि । सर्वतः । सनेमि ।
राजा । परि । याति । विद्वान् । प्रजामितिप्रऽजाम् ।
पुष्टिम् । वर्धयमानः । अस्मेऽइत्यस्मे । स्वाहा ॥ २५ ॥

पदार्थः—(वाजस्य) वेदादिशास्त्रोत्पन्नबोधस्य (नु) शीघ्र-
म् (प्रसवः) यः प्रसूते सः (आ) समंतात् (बभूव) भवेत्
(इमा) इमानि (च) (विश्वा) सर्वाणि (भुवनानि) मा-
ण्डलिकराजनिवासस्थानानि (सर्वतः) (सनेमि) सनातनेन ने-
मिना धर्मेण सह वर्तमानं राज्यमण्डलम् (राजा) वेदोक्तराजगुणैः
प्रकाशमानः (परि) (याति) प्राप्नोति (विद्वान्) सकलवि-
द्यावित् (प्रजाम्) पालनीयाम् (पुष्टिम्) पोषणम् (वर्धय-
मानः) (अस्मे) अस्माकम् (स्वाहा) सत्यया नीत्या ॥ २५ ॥

अन्वयः—यो वाजस्य स्वाहा प्रसवो विद्वानाबभूवेमा विश्वा
भुवनानि सनेमि च प्रजां पुष्टिं नु वर्धयमानः परिधाति सो अस्मे
राजा भवतु ॥ २५ ॥

भावार्थः—ईश्वरोऽभिवदति हे मनुष्या यूयं प्रशंसितगुणकर्म
स्वभावो राज्यं रक्षितुं समर्थो भवेत्तं सभाध्यक्षं कृत्वाऽऽसनीत्या
साम्राज्यं कुरुतेति ॥ २५ ॥

पदार्थः—जो (वाजस्य) वेदादिशास्त्रों से उत्पन्न बोध को (स्वाहा) सत्य-
नीति से (प्रसवः) प्राप्त होकर (विद्वान्) सम्पूर्ण विद्या को जानने वाला पुरुष

(आ) अच्छे प्रकार (वभूव) होवे (च) और (इमा) इन (विश्वा) सब (भुवनानि) मांडलिक राजनिवासस्थानों और (सनेमि) सनातन नियम धर्म सहित वर्त्तमान (प्रजाम्) पालने योग्य प्रजाओं को (पुष्टिम्) पोषण (नु) शीघ्र (वर्धयमान) बढ़ाता हुआ (परि) सब ओर से (याति) प्राप्त होता है वह (अस्मे) हम लोगों का राजा होवे ॥ २५ ॥

भावार्थ—ईश्वर सब से उपदेश करता है कि हे मनुष्य लोगो तुम जो प्रशंसित गुण कर्म स्वभाव वाला राज्य की रक्षा में समर्थ हो उस को सभाषण करके आसनीति से चक्रवर्तिराज्य करो ॥ २५ ॥

सोममित्यस्य तापस ऋषिः । सोमाग्न्यादित्याविष्णुसूर्य-
बृहस्पतयो देवताः । अनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनः कीदृशं राजानं स्वीकुर्युस्तियुपदिश्यते ॥

फिर कैसे राजा का स्वीकार करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है

सोमं राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे । आदित्या-

विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिं स्वाहा ॥ २६

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । अन्वारभा

महइत्यनुऽन्वारभामहे । आदित्यान् । विष्णुम् ।

सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् । स्वाहा ॥ २६ ॥

पदार्थः—(सोमम्) (सोमगुणसम्पन्नम्) (राजानम्) धर्मा-
चरणेन प्रकाशमानम् (अत्रसे) रक्षणायाय (अग्निम्) अग्निमि-
व शत्रुदाहकम् (अन्वारभामहे) (आदित्यान्) विद्याऽर्जनाय
कृताऽष्टचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यान् विदुषः (विष्णुम्) व्यापकं प-
रमेश्वरम् (सूर्यम्) सूरिषु विदुषु भवम् (ब्रह्माणम्) अधी-
तसाङ्गोपाङ्गचतुर्वेदम् (च) (बृहस्पतिम्) बृहतामासानां पा-
लकम् (स्वाहा) सत्यया वाण्या ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं स्वाहाऽवसे सह वर्त्तमानं वि-
ष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिमग्निं सोमं राजानमादित्यांश्चान्वारभा-
महे तथा यूयमप्यारभध्वम् ॥ २६ ॥

भावार्थः—ईश्वराज्ञाऽस्ति सर्वे मनुष्या रक्षणायाय ब्रह्मचर्या-
दिना विद्यापारगान् विदुषस्तन्मध्य उत्तमं सूर्यादिगुणसम्पन्नं रा-
जानं च स्वीकृत्य सत्यां नीतिं वर्धयन्त्विति ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे हम लोग (स्वाहा) सत्यवाणी से (अत्रसे)
रक्षा आदि के अर्थ (विष्णुम्) व्यापक परमेश्वर (सूर्यम्) विद्वानों में सूर्यवद्वि-
द्वान् (ब्रह्माणम्) साङ्गोपाङ्ग चार वेदों को पढ़ने वाले (बृहस्पतिम्) बड़ों के रक्षक
(अग्निम्) अग्नि के समान शत्रुओं को जलाने वाले (सोमम्) शान्त गुण सम्पन्न
(राजानम्) धर्माचरण से प्रकाशमान राजा और (आदित्यान्) विद्या के लिये जि-
न ने अड़तालीस वर्षतक ब्रह्मचर्य रह कर पूर्ण विद्या पढ़ सूर्यवत् प्रकाशमान विद्वान-
नों के सङ्ग से विद्या पढ़ के गृहाश्रम का (आरभामहे) आरम्भ करें वैसे तुम भी कि-
या करो ॥ २६ ॥

भावार्थः—ईश्वर की आज्ञा है कि सब मनुष्य रक्षा आदिके लिये ब्रह्मचर्य
व्रतादि से विद्या के पारगन्ता विद्वानों के बीच जिस ने अड़तालीस वर्ष ब्रह्मचर्य व्रत
किया हो ऐसे राजा को स्वीकार कर के सच्ची नीति को बढ़ावे ॥ २६ ॥

अथ्यमणमित्यस्य तापस ऋषिः । अथ्यमादिसंज्ञोक्ता दे-
वताः । स्वराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनाराजा कान्कस्मिन्प्रेरयेदित्याह ॥

फिर राजा किन को किस में प्रेरणा करे इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

अ॒र्य्य॒म॒णं॑ बृ॒ह॒स्प॒ति॒मिन्द्रं॑ दाना॒य चोद॑य ।
वाचं॑ वि॒ष्णुं॑ सर॒स्वतीं॑ सवि॒तारं॑ च वा॒जि
न॑ स्वाहा ॥ २७ ॥

अ॒र्य्य॒म॒णम् । बृ॒ह॒स्प॒ति॒म् । इन्द्र॑म् । दाना॒य ।
चोद॑य । वाचं॑म् । वि॒ष्णुम् । सर॒स्वती॑म् ।
सवि॒तार॑म् । च । वा॒जिन॑म् । स्वाहा ॥ २७ ॥

पदार्थः—(अ॒र्य्य॒म॒णम्) पक्षपातराहित्येन न्यायकर्त्तारम् (बृ॒ह॒स्प॒ति॒म्) सकलविद्याध्यापकम् (इन्द्र॑म्) परमैश्वर्ययुक्तम् (दाना॒य) (चोद॑य) प्रेरय (वाचं॑म्) वेदवाणीं (वि॒ष्णुम्) सर्वाधिष्ठातारम् (सर॒स्वती॑म्) बहुविधं सरो वेदादिशास्त्रविज्ञानं विद्यते यस्यास्तां विज्ञानयुक्तामध्यापिकां स्त्रियम् (सवि॒तार॑म्) वेदविद्यैश्वर्य्योत्पादकम् (च) (वा॒जिन॑म्) प्रशस्तबलवेगादियुक्तं शूरवीरम् (स्वाहा) सत्यया नीत्या ॥ २७ ॥

अ॒न्वयः—हे राजैस्त्वं स्वाहा दानायार्थमणं बृहस्पतिमिन्द्रं वाचं विष्णुं सवितारं वाजिनं सरस्वतीं च सत्कर्मसु सदा चोदय ॥ २७ ॥

भावार्थः—ईश्वरोऽभिवदति राजा स्वयं धार्मिको विद्वान् भूत्वा सर्वान्न्यायाधीशान् मनुष्यान् विद्याधर्मवर्धनाय सततं प्रेरयेद्यतो विद्याधर्मवृद्ध्याऽविद्याऽधर्मौ निवृत्तौ स्याताम् ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे राजन् आप (स्वाहा) सत्य नीति से (दानाय) विद्यादि दान के लिये (अर्थमणम्) पक्षपात रहित न्याय करने (बृहस्पतिम्) सब विद्याओं को पढ़ाने (इन्द्रम्) बड़े ऐश्वर्य युक्त (वाचम्) वेदवाणी (विष्णुम्) सब के अधिष्ठाता (सवितारम्) वेदविद्या तथा सब ऐश्वर्य उत्पन्न करने (वाजिनम्) अच्छे बल वेग से युक्त शूरवीर और (सरस्वतीम्) बहुत प्रकार वेदादि शास्त्र विज्ञान युक्त पढ़ाने वाली विदुषी स्त्री को अच्छे कर्मों में (चोदय) सदा प्रेरणा किया कीजिये ॥ २७ ॥

भावार्थः—ईश्वर सब से कहता है कि राजा आप धर्मात्मा विद्वान् हो कर सब न्याय के करने वाले मनुष्यों को विद्या धर्म बढ़ाने के लिये निरन्तर प्रेरणा करे जिस से विद्या धर्म की बढ़ती से अविद्या और अधर्म दूर हों ॥ २७ ॥

अग्न इत्यस्य तापस ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स राजा किं किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या क्या करे यह विषय अगले मंत्र में कहा है

अग्ने॒अच्छा॑ वदे॒ह नः॑ प्रति॒ नः॑ सुमना॑ भव । प्र
नो॒ यच्छ॑ सहस्रजि॒त्त्वहि॑ धन॒दा असि॑ स्वाहा
॥ २८ ॥

अग्ने॑ । अच्छ॑ । वद॑ । इह॑ । नः॑ । प्रति॑ । नः॑ ।
सुमना॑ इति॒ सुमनाः॑ । भव॑ । प्र । नः॑ । यच्छ॑ ।
सहस्रजि॒दि॒तिसहस्रजि॑त् । त्वम् । हि॑ । धन॒दा-
इति॒ धन॑दाः । असि॑ । स्वाहा ॥ २८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (अच्छ) सम्यक् निपातस्य चेति दीर्घः (वद) सत्यमुपदिश (इह) अस्मिन् समये (नः)

अस्मान् (प्रति) (नः) अस्मान् (सुमनाः) सुहृद्भावः (भव) (प्र) (नः) अस्मभ्यम् (यच्छ) देहि (सहस्रजिह्वा) असहायः सन् सहस्रं योद्धुन् जेतुं शीलः (त्वम्) (हि) यतः (धनदाः) ऐश्वर्य्यदाता (आसि) (स्वाहा) सत्यया वाण्या ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वमिह स्वाहा नोऽच्छवद नोऽस्मान् प्रति सुमना भव । त्वं हि सहस्रजिह्वनदा आसि तस्मान्नः सुखं प्रयच्छ ॥ २८ ॥

भावार्थः—ईश्वरआह राजा प्रजासेनाजनान्प्रति सदा सत्यं प्रियं च दद्याद्दृष्ट्याच्च शरीरात्मबलं वर्धित्वा नित्यं शत्रून् जित्वा धर्मेण प्रजाः पालयेदिति ॥ २८ ॥

हे (अग्ने) त्विह आप (इह) सुहृद्भावः (स्वाहा) सत्य

पदेत्येव प्रथमं (अच्छे) प्रकार (वद) सत्य उपदेश कीजिये वाणी से (नः) हम को (अच्छे) अच्छे प्रकार (वद) सत्य उपदेश कीजिये (नः) हमारे ऊपर (सुमनाः) मित्र भाव युक्त (भव) हूजिये (हि) जिस से (सहस्रजित्) आप विन सहाय हजार को जीतने (धनदा) ऐश्वर्य्य देने वाले (आसि) हैं इस से (नः) हमारे लिये (प्रयच्छ) दीजिये ॥ २८ ॥

भावार्थः—ईश्वर उपदेश करता है कि राजा, प्रजा और सेनाजन मनुष्यों से सदा सत्य प्रिय वचन कहै उन को धन दे उन से धन ले शरीर और आत्मा का बल बढ़ा और नित्य शत्रुओं को जीतकर धर्म से प्रजा को पाले ॥ २८ ॥

प्रनइत्यस्य तापस ऋषिः । अर्थ्यमादिमंत्रोक्ता देवताः । भूरिगार्गी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

राजा मात्रादयश्च प्रजाः किंकिमुपदिशेयुरित्याह ॥
प्रजा और सन्तानों से राजा और माता आदि कैसे वर्ते इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

प्र नो यच्छत्वर्धमा प्र पूषा प्र बृहस्पतिः । प्र
वाग्देवी ददातु नः स्वाहा ॥ २९ ॥

प्र । नः । यच्छतु । अर्धमा । प्र । पूषा । प्र । बृहस्प
तिः । प्र । वाक् । देवी । ददातु । नः । स्वाहा ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(प्र) (नः) अस्मभ्यम् (यच्छतु) ददातु (अ-
र्धमा) न्यायाधीशः (प्र) (पूषा) पोषकः (प्र) (बृहस्पतिः)
विद्वान् (प्र) (वाक्) विद्यासुशिक्षितवाणीयुक्ता (देवी) देदी-
प्यमानाऽध्यापिका माता (ददातु) (नः) अस्मभ्यम् (स्वाहा)
सत्यविद्यायुक्तां वाणीम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—यथाऽर्धमा नोऽस्मभ्यं सुशिक्षां प्रयच्छतु यथा पूषा-
पुष्टिं प्रददातु यथा बृहस्पतिः स्वाहा प्रार्थयतु तथा वाग् देवी
माताऽस्मभ्यं विद्यां ददातु ॥ २९ ॥

भावार्थः—अत्राऽऽह जगदीश्वरः । राजादयः सर्वे पुरुषा मात्रा
दिस्त्रियश्च सर्वदा प्रजाः पुत्रादीन् प्रति सत्यमुपदेशं कुर्युर्विद्यां
सुशिक्षां च सततं ग्राहयेयुर्यतः प्रजाः सदा नन्दिताः स्युः ॥ २९ ॥

पदार्थः—जैसे (अर्धमा) न्यायाधीश (नः) हमारे लिये उत्तम शिक्षा (प्र-
यच्छतु) देवे जैसे (पूषा) पोषण करने वाला शरीर और आत्मा की पुष्टि की शि-
क्षा (प्र) अच्छे प्रकार देवे जैसे (बृहस्पतिः) विद्वान् (प्र) (स्वाहा) अत्यु-
त्तम विद्या देवे जैसे (वाक्) उत्तम विद्या सुशिक्षा सहित वाणीयुक्त (देवी) प्रकाश
मान पढ़ाने वाली माता हमारे लिये सत्य विद्या युक्त वाणी का (प्रददातु) उपदेश
सदा किया करे ॥ २९ ॥

भावार्थः—यहां जगदीश्वर उपदेश करता है कि राजा आदि सब पुरुष और माता आदि स्त्री सदा प्रजा और पुत्रादिकों को सत्य सत्य उपदेश कर विद्या और अच्छी शिक्षा को निरन्तर ग्रहण करावें जिस से प्रजा और पुत्र पुत्री आदि सदा आनन्द में रहें ॥ २९ ॥

देवस्येत्यस्य तापस ऋषिः । सम्राट् देवता ।

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः क कीदृशं राजानं कुर्युरित्युपादिश्यते ॥

फिर कहां कैसे को राजा करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्नुर्यन्त्रिये दधामि
बृहस्पतेऽष्टा साम्राज्येनाभिषिचाम्यसौ ॥ ३० ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवइतिप्रऽसवे । अ-
श्विनोः । बाहुभ्यामितिबाहुभ्याम् । पूष्णः । ह-
स्ताभ्याम् । सरस्वत्यै । वाचः । यन्तुः । यन्त्रिये ।
दधामि । बृहस्पतेः । त्वा । साम्राज्येनेतिसामऽ-
राज्येन । अभि । सिञ्चामि । असौ ॥ ३० ॥

पदार्थः—(देवस्य) प्रकाशमानस्य (त्वा) त्वाम् (सवितुः) सकलजगत्प्रसवितुरीश्वरस्य (प्रसवे) जगदुत्पादे (अश्विनोः) सूर्याचन्द्रमसोर्बिलाकर्षणाभ्यामिव (वायुभ्याम्) भुजाभ्यां (पूष्णः) पोषकस्य वायोर्धारणपोषणाभ्यामिव (हस्ताभ्याम्) कराभ्याम् (सरस्वत्यै) विज्ञानसुशिक्षाशुक्तायाः । अत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (वाचः) वेदवाण्याः (यन्तुः) नियन्तुः (यंत्रिये) शिल्पविद्यासिद्धानां यंत्राणामर्हे योग्ये निष्पादने (दधामि) धरामि (बृहस्पतेः) परमविदुषः (त्वा) (साम्राज्येन) सम्राजो भावेन (आभि) आभिमुख्ये (सिंचामि) सुगन्धेन रसेन मार्ज्मि (असौ) अदोनामा ॥ ३० ॥

अन्वयः— हे अखिलशुभगुणकर्मस्वभावयुक्त ! विद्वन्सावहं सवितुर्देवस्य जगदीश्वरस्य प्रसवे सरस्वत्यै वाचोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या त्वा दधामि यन्तु बृहस्पते यंत्रिये साम्राज्येन त्वा भिषिंचामि ॥ ३० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० । मनुष्यैरीश्वराप्रियं बलवीर्यपुष्टि युक्तं प्रगल्भं सत्यवादिनं जितेन्द्रियं धार्मिकं प्रजापालनक्षमं विद्वांसं सुपरीक्ष्य सभाया अधिष्ठातृत्वेनाभिषिच्य राजधर्म उन्नेयः ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे सब अच्छे गुणकर्मस्वभावयुक्त विद्वन् (असौ) वह मैं (सवितुः) सब जगत् के उत्पन्न करने वाले ईश्वर (देवस्य) प्रकाशमान जगदीश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये संसार में (सरस्वत्यै) अच्छे प्रकार शिल्प विद्या युक्त (वाचः) वेद वाणी के मध्य (अश्विनोः) सूर्य चन्द्रमा के समान धारण पोषण

गुण युक्त (हस्ताभ्याम्) हाथों से (त्वा) तुम को (दधामि) धारण करताहूं और (बृहस्पतेः) बड़े विद्वान् के (यंत्रिये) कारीगरी विद्या से सिद्ध किये राज्य में (साम्राज्येन) चक्रवर्ती राजा के गुण से सहित (त्वा) तुम्ह को (अभि) सब ओर से (सिंचामि) सुगन्धित रसों से मार्जन करताहूं ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि ईश्वर में प्रेमी बल पराक्रम पुष्टि युक्त चतुर सत्यवादी जितेन्द्रिय धर्मात्मा प्रजापालन में समर्थ विद्वान् को अच्छे प्रकार परीक्षा कर सभा का स्वामी करने के लिये अभिषेक करके राज धर्म की उन्नति अच्छे प्रकार नित्य किया करें ॥ ३० ॥

अग्निरेकेत्यस्य तापस ऋषिः । अग्न्यादयो मंत्रोक्ता देवताः ।
अत्यष्टिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

राजा प्रजाः प्रजाश्च राजानं सततं वर्द्धयेयुरित्याह ॥

राजा प्रजाओं को और प्रजा राजा को निरन्तर बढ़ाया करें इस० ॥

अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत् तमुज्जेषमश्विनौ
द्व्यक्षरेण द्विपदो मनुष्यानुदजयतान्तानुज्जेषं वि-
ष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रील्लोकानुदजयतानुज्जेषं सो-
मश्चतुर्क्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयतानुज्जेषम्
॥ ३१ ॥

अग्निः । एकाक्षरेणेत्येकऽअक्षरेण ॥ प्राणम् । उत्
अजयत् । तम् । उत् । जेषम् । अ-
श्विनौ । द्व्यक्षरेणेति द्विऽअक्षरेण । द्विपदइति
द्विऽपदः । मनुष्यान् । उत् । अजयताम् । तान् ।
उत् । जेषम् । विष्णुः । त्र्यक्षरेणेति त्रिऽअक्षरे-
ण । त्रीन् । लोकान् । उत् । अजयत् । तान् ।

उत् । जेषम् । सोमः । चतुरक्षरेणेति चतुःऽक्षरे-
ण । चतुष्पदः । चतुःपदइति चतुःऽपदः । पशून् ।

उत् । अजयत् । तान् । उत् । जेषम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अग्निः) अग्निरिव वर्तमानो राजा (एकाक्ष-
रेण) ओमित्यनेन विज्ञापकेन दैव्या गायत्र्या छन्दसा (प्राणम्)
शरीरस्थं वायुमिव प्रजाजनम् (उत्) उत्कृष्टया नीत्या (अजय-
त्) जयेदुत्कर्षेत (तम्) (उत्) (जेषम्) जयेयमुत्कर्षेयम्
(अश्विनौ) सूर्याचन्द्रमसाविव राजराजपुरुषौ (द्व्यक्षरेण) दैव्या-
उष्णिहा (द्विपदः) (मनुष्यान्) मननशीलान् (उत्)
(अजयताम्) (तान्) (उत्) (जेषम्) (विष्णुः) परमेश्वर
इव न्यायकारी (त्र्यक्षरेण) दैव्यानुऽष्टुभा (त्रीन्) जन्मस्था-
ननामवाच्यान् (लोकान्) दर्शनीयान् (उत्) (अजयत्)
(तान्) (उत्) (जेषम्) (सोमः) ऐश्वर्यामिच्छुः (च-
तुरक्षरेण) दैव्या बृहत्या (चतुष्पदः) (पशून्) हिरण्यदी-
नारण्यान् (उत्) (अजयत्) (तान्) उत् (जेषम्)
॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे राजन् अग्निर्मवान्यथा एकाक्षरेण प्राणमिव यं
प्रजाजनमुदजयत् तथा तमहमप्युज्जेषम् । हे राजन् अश्विनौ भवन्तौ
यथा द्व्यक्षरेण यान् द्विपदो मनुष्यानुदजयताम् । तथा तानहम-
प्युज्जेषम् । हे सर्वप्रधानपुरुष विष्णुर्मवान् यथा त्र्यक्षरेण यान्
त्रीन् लोकानुदजयत् । तथा तानहमप्युज्जेषम् । न्यायाधीश सोमो
भवान्यथा चतुरक्षरेण यैश्चतुष्पदः पशूनुदजयत् तथा तानहम-
प्युज्जेषम् ॥ ३१ ॥

भावार्थः—यदि राजा सर्वान्प्रजाजनानुन्नयेत्तर्हि प्रजापुरुषास्तं कथं नोन्नयेयुर्नोचेन्न ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे राजन् (अग्निः) अग्नि के समान वर्तमान आप जैसे (एकाक्षरेण) चिताने वाली एकअक्षर की दैवी गायत्री छन्द से (प्राणम्) शरीर में स्थित वायु के समान प्रजाजनों को (उत्) जेषम् उत्तम नीति से (अजयत्) उत्तम करे वैसे (तम्) उस को मैं भी (उत्) (जेषम्) उत्तम करूँ। हे राजप्रजाजनो (अश्विनौ) सूर्य और चन्द्रमा के समान आप जैसे (द्व्यक्षरेण) दो अक्षर की दैवी उष्णिक् छन्द से जिन (द्विपदः) दो पैर वाले (मनुष्यान्) मननशील मनुष्यों को (उज्जयताम्) उत्तम करो वैसे (तान्) उन को मैं भी (उज्जेषम्) उत्तम करूँ। हे सर्वप्रधान पुरुष (विष्णुः) परमेश्वर के समान न्यायकारी आप जैसे (त्र्यक्षरेण) तीन अक्षर की दैवी अनुष्टुप् छन्द से जिन (त्रीन्) जन्मस्थान और नामवाची (लोकान्) देखने योग्य लोकों को (उदजयत्) उत्तम करते हो वैसे (तान्) उन को मैं भी (उज्जेषम्) उत्तम करूँ। हे (सोम) ऐश्वर्य की इच्छा करने वाले न्यायाधीश आप जैसे (पशून्) हिरणादि पशुओं को (उदजयत्) उत्तम करते हो वैसे (तान्) उन को मैं भी (उज्जेषम्) उत्तम करूँ ॥ ३१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०। जो राजा सब प्रजाओं को अच्छे प्रकार बढ़ावे तो उस को भी प्रजाजन क्यों न बढ़ावें और जो ऐसा न करे तो उस को प्रजा भी कभी न बढ़ावे ॥ ३१ ॥

पूषेत्यस्य तापस ऋषिः । पूषादयो मन्त्रोक्ता देवताः

कृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनाराजप्रजाजनाः किंवत्किं कुर्युरित्याह ॥

फिर राजा और प्रजाजन किन के दृष्टांतों से क्या करें इस० ॥

पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयत्ता उज्जेष० स-

विता षडक्षरेण षड्भूतानुदजयत्तानुज्जेषम् । मरुतः

सप्तक्षरेण सप्तग्राम्यान्पशूनुदजयत्तानुज्जेषम् ।

वृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयत्तामुज्जेषम् ॥३२॥

पूषा । पञ्चाक्षरेणेति पंचऽअक्षरेण । पंच । दिशः ।
उत् । अजयत् । ताः । उत् । जेषम् । सविता ।
षडक्षरेणेति षट्ऽअक्षरेण । षट् । ऋतून् । उत् ।
अजयत् । तान् । उत् । जेषम् । मरुतः । सप्ता-
क्षरेणेति । सप्तऽअक्षरेण । सप्त । ग्राम्यान् । प-
शून् । उत् । अजयन् । तान् । उत् । जेषम् ।
बृहस्पतिः । अष्टाक्षरेणेत्यष्टऽअक्षरेण । गायत्रीम् ।
उत् । अजयत् । ताम् । उत् । जेषम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(पूषा) चन्द्रइव सर्वस्य पोषकः (पंचाक्षरेण)
दैव्या पंक्त्या (पंच) चतस्रः पार्श्वस्था एकाग्रध्वस्था (दि-
शः) (उत्) (जेषम्) (सविता) सूर्यइव (षडक्षरेण)
दैव्या त्रिष्टुभा (षट्) (ऋतून्) वसन्तादीन् (उत्) (अ-
जयत्) (तान्) (उत्) (जेषम्) (मरुतः) वायव इव (सप्ताक्षरेण)
दैव्या जगत्या (सप्त) गोऽश्वमहिषोष्टाजावर्गदभान् (ग्राम्यान्) ग्रामे भवान् (पशून् गवादीन् (उत्) (अजय-
न्) (तान्) (उत्) (जेषम्) (बृहस्पतिः) अनुचानो विद्वा-
निव (अष्टाक्षरेण) याजुष्याऽनुष्टुभा (गायत्रीम्) यथा गायन्तं
त्रायते तां नीतिम् (उत्) (अजयत्) (ताम्) (उत्)
(जेषम्) ॥ ३२ ।

अन्वयः—हे राजन् पूषा भवान् यथा पंचाक्षरेण याः पंच
दिशोऽदजयत्तथाऽहमपि ता उज्जेषम् । हे राजन् सविता भवान्
यथा षडक्षरेण यान् षड्ऋतूनुदजयत्तथा तानहमप्युज्जेषम् । हे

सभ्या जना मरुतो भवन्तो यथा सप्ताक्षरेण यान् ग्राम्यान् सप्त
पशूनुदजयन्तथा तानहमप्युज्जेषम् । हे विद्वन् सभाध्यक्ष बृहस्प-
तिर्भवान् यथाऽष्टाक्षरेण यां गायत्रीमुदजयन्तामहमप्युज्जेषम् ॥ ३२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० यो राजा सर्वस्य पोषकः समस्त
दिक्सुकीर्तिरैश्वर्यवान् सुसभ्यः पशुपालको वेदविद्ववेत्तं सर्वे रा-
जप्रजासेनाजना उत्कर्षयेयुः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे राजन् (पूषा) चन्द्रमा के समान सब को पुष्ट करने वाले आप
जैसे (पंचाक्षरेण) पांच अक्षर की दैवी पंक्ति से (पंच) पूर्वादिचार और एक ऊ-
पर नीचे की (द्विशः दिशाओं) को (उदजयत्) उत्तम कीर्ति से भरते हो जैसे (ताः)
उन को मैं भी (उज्जेषम्) श्रेष्ठ कीर्ति से भरदेऊं । हे राजन् (सविता) सूर्य के
समान आप जैसे (षडक्षरेण) छः अक्षरों की दैवी त्रिष्टुप् से जिन (षट्) छः
(ऋतून्) वसंतादि ऋतुओं को (उदजयत्) शुद्ध करते हो जैसे (तान्) उन को
मैं भी (उज्जेषम्) शुद्ध करूं । हे सभाजनो (मरुतः) वायु के समान आप जैसे
(सप्ताक्षरेण) सात अक्षरों की दैवी जगती से (सप्त) गाय, घोड़ा, भैंस, ऊट बक-
री, भेड़, और गधा इन सात (ग्राम्यान्) गांव के (पशून्) पशुओं को (उदजयत्)
बढ़ाते हो जैसे (तान्) उन को मैं भी बढ़ाऊं । हे सभेश (बृहस्पतिः) समस्त वि-
द्याओं के जानने वाले विद्वान् के समान आप जैसे (अष्टाक्षरेण) आठ अक्षरों की
याजुषी अनुष्टुप् से जिस (गायत्रीम्) गान करने वाले की रक्षा करने वाली विद्वान्
स्त्री की (उदजयत्) प्रतिष्ठा करते हो जैसे (ताम्) उस की मैं भी (उज्जेषम्)
प्रतिष्ठा करूं ॥ ३२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० । जो राजा सब का पोषण जिस की
सब दिशाओं में कीर्ति ऐश्वर्ययुक्त सभा के कामों में चतुर पशुओं का रक्षक और
वेदों का ज्ञाता हो उस को राजा प्रजा और सेना के सब मनुष्य अपना अधिष्ठाता
बना कर उन्नति देवें ॥ ३२ ॥

मित्र इत्यस्य तापस ऋषिः । मित्रादयो मंत्रोक्ता देवताः ।

कृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ।

राज्ञः सत्याचाराऽनुकरणं प्रजया प्रजायाश्च राज्ञा

कार्थमित्याह ॥

राजा के सत्याचार के अनुसार प्रजा और प्रजा के अनुसार राजा करे इस० ॥

मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृत्तं स्तोममुदजयत् तमुज्जै-
षम् । वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तामुज्जै-
षमिन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जैषम् ।
विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगत्तमुदजयस्तामुज्जैषम्
॥ ३३ ॥ मित्रः । नवाक्षरेणेति नवऽअक्षरेण । त्रि-
वृत्तमिति त्रिऽवृत्तम् । स्तोमम् । उत् । अजयत् ।
तम् । उत्ता जेषम् । वरुणः । दशाक्षरेणेति दशऽअ-
क्षरेण । विराजमिति विराजम् । उत् । अजयत् ।
ताम् । उत् । जेषम् । इन्द्रः । एकादशाक्षरेणेत्ये-
कादशऽअक्षरेण । त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभमिति त्रि-
स्तुभम् । उत् । अजयत् । ताम् । उत् । जेषम् ।
विश्वे । देवाः । द्वादशाक्षरेणेति द्वादशऽअक्षरेण ।
जगतीम् । उत् । अजयन् । ताम् । उत् । जेषम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(मित्रः) सर्वस्य सुहृत् (नवाक्षरेण) याजुष्या

वृहत्या (त्रिवृत्तम्) कर्मोपासनाज्ञानयुक्तम् (स्तोमम्) स्तोतुं योग्यम् (उत्) (अजयत्) (तम्) (उत्) (जेषम्) (वरुणः) श्रेष्ठः (दशाक्षरेण) याजुष्या पंक्त्या (विराजम्) विराट्छन्दोवाच्यम् (उत्) (अजयत्) (ताम्) (उत्) (जेषम्) (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (एकादशाक्षरेण) आसुर्ध्या पंक्त्या (त्रिष्टुभम्) त्रिष्टुप्छन्दो वाच्यम् (उत्) (अजयन्) (ताम्) (उत्) (जेषम्) (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (द्वादशाक्षरेण) साम्न्या गायत्र्या (जगतीम्) एतच्छन्दोऽभिहितां नीतिम् (उत्) (अजयन्) (ताम्) (उत्) (जेषम्) ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे राजन् मित्रो भवान् यथा नवाक्षरेण छन्दसा यं त्रिवृत्तं स्तोममुदजयत्तथा तमहमप्युज्जेषम् । हे प्रशंसनीय सभेश वरुणो भवान् यथा दशाक्षरेण छन्दसा यां विराजमुदजयत्तथाहमप्युज्जेषम् । हे परमैश्वर्यप्रदेन्द्रो भवान् यथैकादशाक्षरेण यां त्रिष्टुभमुदजयत्तथा तामहमप्युज्जेषम् । हे सभाजना विश्वे देवा भवन्तो यथा द्वादशाक्षरेण यां जगतीमुदजयंस्तामहमप्युज्जेषम् ॥ ३३ ॥

भावार्थः—राजजनाः सर्वेषु प्राणिषु मैत्रीं विधाय सुशिक्षितो त्कृष्टान् विदुषः संपादयेयुर्यतस्ते ऐश्वर्यभागिनो भूत्वा राजभक्ता भवेयुः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे राजन् (मित्रः) सब के हितकारी आप जैसे (नवाक्षरेण) नव अक्षर की याजुषी वृहती से जिस (त्रिवृत्तम्) कर्म उपासना और ज्ञान के

(स्तोमम्) स्तुति के योग्य को (उदजयत्) उत्तमता से जानते हो वैसे (तम्) उस को मैं भी (उज्जेषम्) अच्छे प्रकार जानूँ । हे प्रशंसा के योग्य सभेश (वरुणः) सब प्रकार से श्रेष्ठ आप जैसे (दशाक्षरेण) दश अक्षरों की याजुषी पंक्ति से जिस (विराजम्) विराट् छन्द से प्रतिपादित अर्थ को (उदजयत्) प्राप्त हुए हो वैसे (ताम्) उस को मैं भी (उज्जेषम्) प्राप्त होऊँ (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य देने वाले आप जैसे (एकादशाक्षरेण) ग्यारह अक्षरों की आसुरी पंक्तिसे जिस (त्रिष्टुभम्) त्रिष्टुप् छन्द वाची को (उदजयत्) अच्छे प्रकार जानते हो वैसे (ताम्) उस को मैं भी (उज्जेषम्) अच्छे प्रकार जानूँ । हे सभ्य जनो (विश्वे) सब (देवाः) विद्वानो आप जैसे (द्वादशाक्षरेण) बारह अक्षरों की साम्नी गायत्री से जिस (जगतीम्) जगती से कही हुई नीति का (उदजयत्) प्रचार करते हो वैसे (ताम्) उस को मैं भी (उज्जेषम्) प्रचार करूँ ॥ ३३ ॥

भावार्थः—राज पुरुषों को चाहिये कि सब प्राणियों में मित्रता से अच्छे प्रकार शिक्षा कर इन प्रजाजनों को उत्तम गुणयुक्त विद्वान् करें जिस से ये ऐश्वर्य के भागी होकर राजभक्त हों ॥ ३३ ॥

वसव इत्यस्य तापस ऋषिः । वस्वादयो मंत्रोक्ता देवताः ।
वसव इत्यस्य निचृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः । आदित्या
इत्यस्य निचृद्धृतिश्छन्दः ऋषभः स्वरः ॥

पुनरपि राजाप्रजाधर्मकृत्यमाह ॥

फिर भी राजा और प्रजा के धर्म कार्य का उप०

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशं स्तोममुदजयँस्त
मुज्जेषम् । रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशं स्तोममु-
दजयँस्तमुज्जेषम् । आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण प-
ञ्चदशं स्तोममुदजयँस्तमुज्जेषमदितिः षोडशा-

क्षरेण षोडश१०स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् । प्रजाप-
तिःसप्तदशाक्षरेण सप्तदश१०स्तोममुदजयत्तमुज्ज-
षम् ॥ ३ ॥

वसंवः । त्रयोदशाक्षरेणेति त्रयोदशऽअक्षरेण ।
त्रयोदशमिति त्रयःऽदशम् । स्तोमम् । उत् । अ-
जयन् । तम् । उत् । जेषम् । रुद्राः । चतुर्दशा-
क्षरेणेति चतुर्दशऽअक्षरेण । चतुर्दशमिति चतुःऽद-
शम् । स्तोमम् । उत् । अजयन् । तम् । उत्
जेषम् । आदित्याः । पंचदशाक्षरेणेति पंचदशऽ-
अक्षरेण । पंचदशमिति पंचऽदशम् । स्तोमम् । उत् ।
अजयन् । तम् । उत् । जेषम् । अदितिः । षोड-
शाक्षरेणेति । षोडशऽअक्षरेण । षोडशमिति षोड-
शम् । स्तोमम् । उत् । अजयत् । तम् । उत् । जे-
षम् । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । सप्तदशाक्षरेणेति
सप्तदशऽअक्षरेण । सप्तदशमिति सप्तऽदशम् ।
स्तोमम् । उत् । अजयत् । तम् । उत् । जे-
षम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(वसवः) कृतचतुर्विंशतिवर्षब्रह्मचर्येण गृहीतविद्याः
 (त्रयोदशाक्षरेण) आसुर्याऽनुष्टुभा (त्रयोदशम्) दशप्राणजीवमह
 त्तत्त्वानां संख्यापूरकमव्यक्त कारणम् (स्तोमम्) स्तोतुं योग्यम्
 (उत्) (अजयन्) (तम्) (उत्) (जेषम्) (रुद्राः)
 कृतेन चतुश्चत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्येणाधीतविद्याः (चतुर्दशाक्षरेण)
 सामान्युष्णहा (चतुर्दशम्) दशेन्द्रियमनोबुद्धिचित्तानां संख्यापूरक
 महङ्कारम् (स्तोमम्) स्तवनीयम् (उत्) (अजयन्) (तम्)
 (उत्) (जेषम्) (आदित्याः) समाचरितेनाष्टचत्वारिंशद्वर्ष
 परिमितब्रह्मचर्येण गृहीतसमस्तविद्याः (पंचदशाक्षरेण) आसुर्या
 गायत्र्या (पंचदशम्) चत्वारो वेदाश्चत्वार उपवेदाः षडङ्गानि च मि
 लित्वा चतुर्दशविद्यास्तासां संख्यापूरकं क्रिया कौशलम् (स्तोमम्)
 स्तोतुमर्हम् (उत्) (अजयन्) (तम्) (उत्) (जेषम्) (अ
 दितिः) अविद्यमाना दितिर्नाशो यस्याः सा राजपत्नी (षोडशाऽ-
 क्षरेण) सामान्यानुष्टुभा (षोडशम्) प्रमाणादिपदार्थसमूह-
 म् (स्तोमम्) प्रशंसनीयम् (उत्) (अजयत्) (तम्) (उत्)
 (जेषम्) (प्रजापतिः) प्रजायाः पालकः (सप्तदशाक्षरेण)
 निचृदाचार्या गायत्र्या (सप्तदशम्) चत्वारो वर्णाश्चत्वार आश्रमाः
 श्रवणमनननिदिध्यासनानि च कर्माणि । अलब्धस्य लिप्ता
 लब्धस्य प्रयत्नेन रक्षणं रक्षितस्य वृद्धिः वृद्धस्य सन्मार्गे सर्वोपका-
 रके सत्कर्माणि व्ययकरणमेष चतुर्विधः पुरुषार्थः॥ मोक्षाऽनुष्ठानं चेति
 सप्तदशम् (स्तोमम्) अतिप्रशंसनीयम् (उत्) उत्कृष्टरीत्या
 (अजयत्) उत्कर्षेत (तम्) (उत्) (जेषम्) उत्कर्षेयम्॥३४॥

अन्वयः—हे राजादयः सभ्या वसवो विद्वांसो जना भवन्तो यथा त्रयोदशाक्षरेण यं त्रयोदशं स्तोममुदजयंस्तथाऽहमप्युज्जेषम् । हे वलवीर्यवन्तः पुरुषार्थिनो रुद्रा भवन्तो यथा चतुर्दशाक्षरेण यं चतुर्दशं स्तोममुदजयंस्तथा तमहमप्युज्जेषम् । हे पूर्णविद्यया शरीरात्माखिलबला आदित्या भवन्तो यथा पंचदशाक्षरेण यं पञ्चदशं स्तोममुदजयंस्तथा तमहमप्युज्जेषम् । हे सभाध्यक्षस्य राज्ञः पत्न्यदिते अस्वपिडितैश्वर्या भवती यथा षोडशाक्षरेण यं षोडशं स्तोममुदजयत् तथा तमहमप्युज्जेषम् । हे सर्वाभिरक्षक सज्जन नरेश प्रजापतिर्भवान् यथा सप्तदशाक्षरेण यं सप्तदशं स्तोममुदजयत् तथा तमहमप्युज्जेषम् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैर्यावान् राजप्रजाधर्मी विहितस्तमनुष्ठाय यूयं सुखिनो भवत ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे राजादि सभ्य जनो (वसवः) चौबीस वर्षतक ब्रह्मचर्य्य से विद्या पढ़ने वाले विद्वानो आप लोग जैसे (त्रयोदशाक्षरेण) तेरह अक्षरों की आसुरी अनुष्टुप् वेदस्थ छन्द से जिस (त्रयोदशम्) दश प्राण जीव महत्त्व और अव्यक्त कारण रूप (स्तोमम्) प्रशंसा के योग्य पदार्थ समूह को (उदजयन्) श्रेष्ठता से जानें वैसे (तम्) उस को मैं भी (उज्जेषम्) उत्तमता से जानूँ । हे बल पराक्रम और पुरुषार्थयुक्त (रुद्राः) चवालीस वर्षपर्यन्त ब्रह्मचर्य्य से विद्या पढ़ने हारे विद्वानों जैसे आप (चतुर्दशाक्षरेण) चौदह अक्षरों की साम्नी उज्जिक् छन्द से (चतुर्दशम्) दश इन्द्रिय मन बुद्धि चित्त और अहंकाररूप (स्तोमम्) प्रशंसा के योग्य पदार्थ विद्या को (उदजयन्) प्रशंसित करें वैसे मैं भी (तम्) उस को (उज्जेषम्) प्रशंसित करूँ हे (आदित्याः) अड़तालीस वर्ष ब्रह्मचर्य्य से समस्ताविद्याओं को ग्रहण करने हारे पूर्ण विद्या से शरीर और आत्मा के समस्त बल से युक्त सूर्य के समान प्रकाशमान विद्वानो आप लोग जैसे (पंचदशाक्षरेण) पंद्रह अक्षरों की आसुरी गायत्री से

(पंचदशम्) चार वेद चार उपवेद अर्थात् आयुर्वेद, धनुर्वेद, गांधर्ववेद, (गानविद्या) तथा अर्थवेद (शिल्पशास्त्र) छःअंग (शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द और ज्योतिष मिल के चौदह उन का संख्यापूरक पंद्रहवां क्रिया कुशलता रूप (स्तोमम्) स्तुति के योग्य को (उदजयन्) अच्छे प्रकार से जानें वैसे मैं भी (तम्) उस को (उज्जेषम्) अच्छे प्रकार जानूं । हे (अदितिः) आत्मारूप से नाश रहित सभाध्यक्ष राजा की विदुषी स्त्री अखण्डित ऐश्वर्ययुक्त आप जैसे (षोडशाक्षरेण) सोलह अक्षरकी साम्नी अनुष्टुप् से (षोडशम्) प्रमाण, प्रमेय, संशय, प्रयोजन, दृष्टान्त, सिद्धान्त, अवयव, तर्क, निर्णय, वाङ्, जल्प, वितण्डा, हेत्वाभास, छल, जाति और निग्रहस्थान इन सोलह पदार्थों की व्याख्या युक्त (स्तोमम्) प्रशंसा के योग्य को (उदजयन्) उत्तमता से जानें वैसे मैं भी (तम्) उस को (उज्जेषम्) उत्तमता से जानूं । हे नरेश (प्रजापतिः) प्रजा के रक्षक आप जैसे (सप्तदशाक्षरेण) सत्रह अक्षरों की निचृदार्ची गायत्री छन्द से (सप्तदशम्) चार वर्ण चार आश्रम सुनना, विचारना, ध्यानकरना अप्राप्त की इच्छा, प्राप्त का रक्षण, रक्षित का बढ़ाना, बढ़े हुए को अच्छे मार्ग सब के उपकार में खर्च करना यह चार प्रकार का पुरुषार्थ और मोक्ष का अनुष्ठान रूप (स्तोमम्) अच्छे प्रकार प्रशंसनीय को उत्तमता से जाने वैसे मैं भी (उज्जेषम्) उत्तमता से जानूं ॥ ३४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्य लोगो इन चार मंत्रों से जितना राजा और प्रजा का धर्म कहा उस का अनुष्ठान कर तुम सुखी होवो ॥ ३४ ॥

एषतइत्यस्य वरुणऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । निचृदुत्कृ-
तिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

कीदृग्जनः साम्राज्यं सेवितुं योग्यो जायत इत्याह ॥

कैसा मनुष्य चक्रवर्त्ति राज्य सेवने को योग्य होता है इस० ॥

एष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहाऽग्निनेत्रे-
भ्यो देवेभ्यः पुरःसद्भ्यः स्वाहा यमनेत्रेभ्यो

देवेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः स्वाहा विश्वदेवनेत्रेभ्यो
 देवेभ्यः पश्चात्सद्भ्यः स्वाहा मित्रावरुणनेत्रेभ्यो
 वा मरुन्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्यो उत्तरासद्भ्यः स्वाहा
 सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो उपरिसद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः
 स्वाहा ॥ ३५ ॥

एषः । ते । निर्ऋतइति निःऽऋते । भागः । तम् ।
 जुषस्व । स्वाहा । अग्निनेत्रेभ्य इत्यग्निऽनेत्रेभ्यः
 देवेभ्यः । पुरःसद्भ्य इति पुरःसत्ऽभ्यः । स्वाहा ।
 यमनेत्रेभ्य इति यमऽनेत्रेभ्यः । देवेभ्यः । दक्षिणा
 सद्भ्य इति दक्षिणासत्ऽभ्यः । स्वाहा । विश्वदे-
 वनेत्रेभ्य इति विश्वदेवऽनेत्रेभ्यः । देवेभ्यः । पश्चा
 त्सद्भ्य इति पश्चात्सत्ऽभ्यः । स्वाहा । मित्रावरुण-
 नेत्रेभ्य इति मित्रावरुणऽनेत्रेभ्यः । वा मरुन्नेत्रेभ्य-
 इति मरुन्ऽनेत्रेभ्यः । वा । देवेभ्यः । उत्तरासद्भ्य-
 इत्युत्तरासत्ऽभ्यः । सोमनेत्रेभ्य इति सोमऽनेत्रेभ्यः ।
 देवेभ्यः । उपरिसद्भ्य इत्युपरिसेत्ऽभ्यः । दुवस्व-
 त्ऽभ्यः । स्वाहा ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(एषः) पूर्वापरप्रतिपादितः (ते) तव (निर्ऋते) नितरामृतं सत्यमाचरणं यास्मिन् तत्सम्बुद्धौ (भागः) भजनीयः सेवितुं योग्यः (तम्) (जुषस्व) सेवस्व (स्वाहा) सत्यां वाचम् (अग्निनेत्रेभ्यः) अग्नेः प्रकाशइव नेत्रं नयनं येषान्तेभ्यः (देवेभ्यः) धार्मिकेभ्यो विद्वद्भ्यः (पुरःसद्भ्यः ये पुरः पूर्वं सभायां राष्ट्रे वा सीदन्ति तेभ्यः (स्वाहा) धर्म्यां क्रियाम् (यमनेत्रेभ्यः) यमस्य वायोनेत्रं नयनामिव नीतिर्येषां तेभ्यः (देवेभ्यः) विपश्चिद्भ्यः (दक्षिणासद्भ्यः) विश्वेषां देवानां विदुषां नेत्रं नीतिरिवनीतिर्येषां तेभ्यः (स्वाहा) दानक्रियाम् (विश्वदेवनेत्रेभ्यः) सर्वविद्वत्तुल्या नेत्रा नीतिर्येषांतेभ्यः (देवेभ्यः) दिव्यसुखप्रदेभ्यः (पश्चात्सद्भ्यः) ये पश्चात्सीदन्ति तेभ्यः (स्वाहा) उत्साहकारिकां वाचम् (मित्रावरुणनेत्रेभ्यः) प्राणापानतुल्येभ्यः (वा) पक्षान्तरे (मरुनेत्रेभ्यः) मरुतामृत्विजां प्रजास्थानां सज्जनानां वा नेत्रमिव नायकत्वं येषां तेभ्यः (वा) (देवेभ्यः) दिव्यन्यायप्रकाशकेभ्यः (उत्तरासद्भ्यः) य उत्तरस्यां दिशि सीदन्ति तेभ्यः (स्वाहा) दौत्यकुशलताम् (सोमनेत्रेभ्यः) सोमस्य चन्द्रस्यैश्वर्यवती नेत्रं नयनामिव नीतिर्येषां तेभ्यः (देवेभ्यः) सकलविद्याप्रचारकेभ्यः (उपरिसद्भ्यः) सर्वोपरि विराजमानेभ्यः (दुवस्वद्भ्यः) विद्याविनयधर्मैश्वरान् सेवमानेभ्यः (स्वाहा) आप्तवाणीम् ॥३५॥

अन्वयः—हे निर्ऋते राजँस्ते तव यएष भागो भजनीयो न्यायोऽस्ति तमनग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा पुरःसद्भ्यो देवेभ्यः

स्वाहा । यमनेत्रेभ्यो दक्षिणासद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा । विश्वदेवने
त्रेभ्यः पश्चात्सद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा । मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरु
नेत्रेभ्यो वोत्तरासद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा । सोमनेत्रेभ्यः उपरिसद्भ्यो
दुवस्वद्भ्यो देवेभ्यः स्वाहा च प्राप्य त्वं धर्मेण राज्यं सदा जुषस्व
॥ ३५ ॥

भावार्थः—हे राजन् समाध्यक्ष यदा भवान् सर्वतो विद्वद्भ्या
रेभ्यः परिवृतः प्राप्ताशिक्षः कृतसभो रक्षितसेनः सुसहायः सन्सनात
न्या वेदोक्तया राजधर्मनीत्या प्रजाः पालयेत्तदैवहामुत्त सुखमेव
प्राप्नुयात् । एतद्विरुद्धश्चेत्तर्हि ते कुतः सुखमिति नहि मूर्ख-
सहायः सुखमेधते न खलु विद्वदुपदेशानुगामी कदाचित्सुखं
जहात्यस्माद्राजा सदैव विद्याधर्मात्सहायेन राज्यं रक्षेत् । यस्य स-
भायां राज्ये वा पूर्णाविद्या धार्मिका वर्तन्ते मिथ्यावादिनो व्यभिचा-
रिणोऽजितेन्द्रियाः परुषवाचोऽन्यायचाराः स्तेना दस्यवश्च न सन्ति
स्वयमप्येवं भूतोऽस्ति स एव चक्रवर्तिराज्यं कर्तुमर्हति नातो वि-
रुद्धो जनइति बोध्यम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (निर्ऋते) सदैव सत्याचरण युक्त राजन् (ते) आप का
जो (एषः) यह (भागः) सेवने योग्य है उस को (अग्निनेत्रेभ्यः) अग्नि के
प्रकाश के समान नीति युक्त (देवेभ्यः) विद्वानों से स्वाहा सत्य वाणी (पुरःसद्-
भ्यः) जो प्रथम सभा वा राज्य में स्थित हों उन (देवेभ्यः) न्यायाधीश विद्वानों से
(स्वाहा) धर्म युक्त क्रिया (यमनेत्रेभ्यः) जिन की वायु के समान सर्वत्र गति
(दक्षिणासद्भ्यः) जो दक्षिण दिशा में राजप्रबन्ध के लिये स्थित हों उन (देवेभ्यः)
विद्वानों से (स्वाहा) दानक्रिया (विश्वदेवनेत्रेभ्यः) सब विद्वानों के तुल्य नीति के ज्ञानी
(पश्चात्सद्भ्यः) जो पश्चिम दिशा में राज कर्मकारी हों उन (देवेभ्यः) दिव्य
सुख देने वाले विद्वानों से (स्वाहा) उत्साह कारक वाणी (मित्रावरुणनेत्रेभ्यः) प्राण

और अपान के समान वा (मरुन्नेत्रेभ्यः) ऋत्वक् यज्ञ के कर्त्ता (वा) सत्पुरुष के समान न्याय कारक वा (उत्तरासदभ्यः) जो उत्तर दिशा में न्यायाधीश हों उन (देवेभ्यः) विद्वानों से दूत कर्म की कुशला क्रिया (सोमनेत्रेभ्यः) चन्द्रमा के समान ऐश्वर्य युक्त होकर सब को आनन्द दायक (उपारिसदभ्यः) विद्या विनय धर्म और ईश्वर की सेवा करने हारे (देवेभ्यः) विद्वानों से (स्वाहा) आप्त पुरुषों की वाणी को प्राप्त हो के तू सदा धर्म का (जुषस्व) सेवन किया कर ॥ ३५ ॥

भावार्थः—हे राजन् सभाध्यक्ष जब आप सब ओर से उत्तम विद्वानों से युक्त हो कर सब प्रकार की शिक्षा को प्राप्त सभाका करने हारा सेना का रक्षक उत्तम सहाय से सहित होकर सनातन वेदोक्त राज धर्म नीति से प्रजा का पालन करे इस लोक और परलोक में सुख ही को प्राप्त होवे जो कर्म से विरुद्ध रहैगा तो तुझ को सुख भी न होगा कोई भी मनुष्य मूर्खों के सहाय से सुख की वृद्धि नहीं कर सकता और न कभी विद्वानों के अनुसार चलने वाला मनुष्य सुख को छोड़ देता है इस से राजा सर्वदा विद्या धर्म और आप्त विद्वानों के सहाय से राज्य की रक्षा किया करे जिस की सभा वाराज्य में पूर्ण विद्यायुक्त धार्मिक मनुष्य सभासद वा कर्मचारी होते हैं और जिस के सभा वा राज्य में मिथ्यावादी व्यभिचारी अजितेन्द्रिय कठोर वचनों के बोलने वाले अन्यायकारी चोर और डांकू आदि नहीं होते और आप भी इसी प्रकार का धार्मिक हो तो वही पुरुषचक्रवर्त्ती राज्य करने के योग्य होता है इस से विरुद्ध नहीं ॥ ३५ ॥

ये देवा इत्यस्य वरुण ऋषिः । विश्वे देवा देवताः । विकृति-
इच्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

मनुष्याः सर्वत्र भ्रमणं विधाय विद्यां गृहीयुरित्यु० ॥

मनुष्य लोग सर्वत्र भ्रमण कर विद्या ग्रहण करें इस०

ये देवा अग्निनेत्राः पुरः सदस्तेभ्यः स्वाहा । ये

देवा यमनेत्रा दक्षिणा सदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवा

विश्वदेवनेत्राः पश्चात् सदस्तेभ्यः स्वाहा । ये देवा

मित्रावरुणनेत्रा वा मरुन्नेत्रा वोत्तरा सदस्तेभ्यः

स्वाहा । ये देवाः सोमनेत्रा उपरिसदो दुर्वस्वन्तस्तेभ्यः
स्वाहा ॥ ३६ ॥

ये । देवाः । अग्निनेत्रा इत्यग्निऽनेत्राः । पुरःसद-
इतिपुरऽसदः । तेभ्यः । स्वाहा । ये । देवाः ।
यमनेत्रा इतियमऽनेत्राः । दक्षिणासद इतिदक्षिणाऽ-
सदः । तेभ्यः । स्वाहा । ये देवाः । विश्वदेवनेत्रा
इतिविश्वदेवऽनेत्राः । पश्चात्सद इतिपश्चात्ऽस-
दः । तेभ्यः । स्वाहा । ये । देवाः । मित्रावरुण-
नेत्रा इतिमित्रावरुणऽनेत्रा । वा । मरुत्तनेत्रा इतिम-
रुत्तऽनेत्राः । वा । उत्तरासद इत्युत्तराऽसदः । ते-
भ्यः । स्वाहा । ये । देवाः । सोमनेत्रा इतिसोम-
ऽनेत्राः । उपरिसद इत्युपरिऽसदः । दुर्वस्वन्तः ।
तेभ्यः । स्वाहा ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(ये) (देवाः) विद्वांसः (अग्निनेत्राः) अग्नौ वि-
द्युदादौ नेत्रं नयनं विज्ञानं येषान्ते (पुरःसदः) ये सभायां राष्ट्रे
वा पुरः पूर्वस्यान्दिशि सीदन्ति (तेभ्यः) (स्वाहाः) सत्यां वा-
चम् (ये) (देवाः) योगिनो न्यायाधीशाः (यमनेत्राः) यमेष्व-
हिंसादिषु योगाङ्गेषु नीतिषु वा नेत्रं प्रापणं येषां ते (दक्षिणास-
दः) ये दक्षिणस्यां दिश्यवतिष्ठन्ते (तेभ्यः) (स्वाहा) सत्यां
क्रियाम् (ये) (देवाः) सर्वविद्याविदः (विश्वदेवनेत्राः) वि-
श्वेषु देवेषु नेत्रं प्रज्ञानं येषान्ते (पश्चात्सदः) ये पश्चिमायां दि-

शि सीदन्ति (तेभ्यः) (स्वाहा) आन्वीक्षिकीं विद्याम् (ये)
 (देवाः) सर्वेभ्यः सुखदातारः (मित्रावरुणनेत्राः) प्राणोदानवत्स
 र्वान् धर्म्मं नयन्तः (वा) (मरुनेत्राः) मरुति ब्रह्माण्डस्थे वा-
 यौ नेत्रं नयनं येषां ते (वा) अयजुर्ध्वस्थाः (उत्तरासदः) ये
 प्रश्नोत्तराणि समादधाना उत्तरस्यान्दिशि सीदन्ति (तेभ्यः) (स्वाहा)
 सर्वोपकारिणीं विद्याम् (ये) (देवाः) आयुर्वेदविदः (सोमनेत्राः)
 सोमलतादिष्वोषधीषु नेत्रं नयनं येषान्ते (उपरिसदः) ये उपरि उ-
 त्कृष्टआसने व्यवहारे वा सीदन्ति ते (दुवस्वन्तः) दुवो बहुवि-
 द्याधर्मपरिचरणं विद्यते येषु (तेभ्यः) (स्वाहा) धर्मोपधिविद्याम् ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे सभाध्यक्षराजैस्त्वं येऽग्निनेत्राः पुरःसदो देवाः स-
 न्ति तेभ्यः स्वाहा जुषस्व । ये यमनेत्रा दक्षिणासदो देवाः सन्ति
 तेभ्यः स्वाहा जुषस्व । ये पश्चात्सदो विश्वदेवनेत्रा देवाः सन्ति ते-
 भ्यः स्वाहा जुषस्व । ये उत्तरासदो वाऽयजुर्ध्वस्था मित्रावरुणनेत्रा
 वा मरुनेत्रा देवाः सन्ति तेभ्यः स्वाहा जुषस्व ॥ ३६ ॥

भावार्थः—हे राजादयो मनुष्या यूयं यदा धार्मिकाः सुशीला
 विद्वांसो भूत्वा सर्वदिक्स्थानां सर्वविद्याविदामाप्तानां विदुषां प-
 रीक्षासत्कारार्थं सर्वा विद्याः प्राप्नुयात । तद्वैते भवत्समीपमागत्य यु-
 ष्माभिः सह संगत्य धर्मार्थकाममोक्षाणां सिद्धिं कुर्युः । ये देशदे-
 शान्तरं द्वीपद्वीपान्तरं विद्याविनयसुशिद्धाकियाकौशलानि गृह्णन्ति
 तएव सर्वेषां सुसुखैरलंकर्तारः स्युः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे सभाध्यक्ष राजन् आप (ये) जो (अग्निनेत्राः) विजुली आदि
 पदार्थों के समान जानने वाले (पुरः सदः) जो सभा वा देश वा पूर्व की दिशा में स्थित
 (देवाः) विद्वान् हैं (तेभ्यः) उन से (स्वाहा) सत्यवाणी (ये) जो (यमने-

त्राः) अहिंसादि योगाङ्ग रीतियों में निपुण (दक्षिणासदः) दक्षिण दिशा में स्थित (देवाः) योगी और न्यायाधीश हैं (तेभ्यः) उन से (स्वाहा) सत्यक्रिया (ये) जो (पश्चात्सदः) पश्चिम दिशा में (विश्वदेवनेत्राः) सब पृथिवी आदि पदार्थों के ज्ञाता (देवाः) सब विद्या जानने वाले विद्वान् हैं (तेभ्यः) उन से (स्वाहा) द-
गडनीति (ये) जो (उत्तरासदः) प्रश्नोत्तरों का समाधान करने वाले उत्तर दिशा में (वा) नीचे ऊपर स्थित (मित्रावरुणनेत्राः) प्राण उदान के समान सब धर्मों के ब-
ताने वाले (वा) अथवा (मरुनेत्राः) ब्रह्माण्ड के वायु में नेत्र विज्ञान और (दे-
वाः) सब को सुख देने वाले विद्वान् हैं (तेभ्यः) उन से (स्वाहा) सब के उप-
कारक विद्या को सेवन करो और (ये) जो (उपरिसदः) ऊँचे आसन वा व्यवहार में
स्थित (दुवस्वन्तः) बहुत प्रकार से धर्म के सेवन से युक्त (सोमनेत्राः) सोम आ-
दि ओषधियों के जानने तथा (देवाः) आयुर्वेद को जानने हारे हैं उन से (स्वाहा)
अमृत रूपी ओषधीविद्या का सेवन कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—हे राजा आदि मनुष्यो तुमलोग जब धार्मिक सुशील विद्वान् होकर सब दिशाओं में स्थित सब विद्याओं के जानने वाले आप विद्वानों की परीक्षा और सत्कार के लिये सब विद्याओं को प्राप्त होगे तब यह तुम्हारे समीप आके तुम्हारे साथ स-
ङ्ग करके धर्म, अर्थ, काम, और मोक्ष, की सिद्धि करावें जो देश देशान्तर तथा द्वीप द्वीपान्तर में विद्या नम्रता अच्छी शिक्षा काम की चतुराई को ग्रहण करते हैं वे ही सब को अच्छे सुख कराने वाले होते हैं ॥ ३६ ॥

अग्नेसहस्रैत्यस्य देववातऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदनुष्टु-
प् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनरपि राजादिभिः कथं वर्तितव्यमित्यु० ॥

फिर भी राजा आदि किस प्रकार वर्ते इस०॥

अग्ने सहस्रं पृतना अभिमातीरपास्य । दुष्टर-
स्तरन्नरातीर्वचो धा यज्ञवाहासि ॥ ३७ ॥

अग्ने । सहस्रं । पृतनाः । अभिमातीरित्यभिः मा-
तीः । अप । अस्य । दुष्टरः । दुस्तरइति दुःस्तरः ।

तरन् । अरातीः । वर्चः । धाः । यज्ञवाहसीति ।

यज्ञवाहसि ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(अग्ने) सकलविद्याविहिदन् राजन् (सहस्व) क्षमस्व (पृतनाः) बलसुशिक्तान्विता वीरमनुष्यसेनाः (अभिमातीः) अभिमानहर्षयुक्ताः (अप) (अस्य) दूरे प्रक्षिप (दुष्टरः) दुःखेन तरितुं संप्लवितुं योग्यः (तरन्) शत्रुबलं संप्लवन् (अरातीः) अपदानशीलान् शत्रून् (वर्चः) विद्याबलन्यायदीपनम् (धाः) धेहि (यज्ञवाहसि) यज्ञान् संगतान् राजधर्मादीन् वहन्ति यस्मिन् राज्ये तस्मिन् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने दुष्टरस्तरस्त्वं यज्ञवाहस्यभिमातीरपास्य वर्चोधाः ॥ ३७ ॥

भावार्थः—राजादयः सभासेनादयः स्वकीयेन दृढेन विद्यासुशिक्तयुक्तेन धृतेन सैन्येन सहिताः स्वयमजयाः सन्तः शत्रून् विजयमानाः पृथिव्यां कीर्तिं प्रसारयेयुः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) सब विद्या जानने वाले विद्वान् राजन् (दुष्टरः) दुःख से तरने योग्य (तरन्) शत्रु सेना को अच्छे प्रकार तरते हुए आप (यज्ञवाहसि) जिस में राज धर्म युक्त राज्य में (अभिमातीः) अभिमान आनन्द युक्त (पृतनाः) बल और अच्छी शिक्षा युक्त वीरसेना को (सहस्व) सहो (अरातीः) दुःख देने वाले शत्रुओं को (अपास्य) दूर निकालिये और (वर्चः) विद्या बल और न्याय को (धाः) धारण कीजिये ॥ ३७ ॥

भावार्थः—राजादि सभा सेना के स्वामी लोग अपने दृढ़ विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त सेना के सहित आप अजय और शत्रुओं को जीतते हुए भूमि पर उत्तम यश का विस्तार करें ॥ ३७ ॥

देवस्य त्वेत्यस्य देवदातृ ऋषिः । रक्षोघ्नो देवता ।
स्वराड्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

प्रजाजना इह कीदृशं सभाधीशं राजानं स्वीकुर्युरित्याह ॥

प्रजा जन राज्य में कैसे सभाधीश का स्वीकार करें इस० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । उपांशोर्वीर्येण जुहोमि हतं र-
क्षः स्वाहा । रक्षसां त्वा वधायावधिष्म रक्षोऽवधि-
ष्मामुमसौ हतः ॥ ३८ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवे इति प्रसवे । अ-
श्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः । ह-
स्ताभ्याम् । उपांशोः रित्युपपांशोः । वीर्येण ।
जुहोमि । हतम् । रक्षः । स्वाहा । रक्षसाम् । त्वा ।
वधाय । अवधिष्म । रक्षः । अवधिष्म । अमुम् ।
असौ । हतः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(देवस्य) प्रकाशितन्यायस्य (त्वा) त्वाम् (स-
वितुः) ऐश्वर्योत्पादकस्य सेनेशस्य (प्रसवे) ऐश्वर्ये (अश्वि-
नोः) सूर्याचन्द्रमसोरिव सभासेनापत्योः (बाहुभ्याम्) (पूष्णः)
पुष्टिकर्तुर्वैद्यस्य (हस्ताभ्याम्) (उपांशोः) उप समीपे
ऽनिति तस्य । अत्रान धातोरुः शुगागमश्च (वीर्येण) सामर्थ्येन
(जुहोमि) गृह्णामि (हतम्) विनष्टम् (रक्षः) राक्षसम् । र-
क्षो रक्षितव्यमस्माद्रहसि क्षणोतीतिवा रात्रौ नक्षत इति वा । निरु०

४।१८ (स्वाहा) सत्यया क्रियया (रक्षसाम्) दुष्टानाम् (त्वा)त्वाम्
(बधाय)विनाशाय (अबधिष्म) हन्याम (रक्षः) दुष्टाचारम् (अबधि
ष्म) ताडये (अमम्) परोक्षम् (असौ) दूरस्थः (हितः)
विनष्टः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे राजन् हं स्वाहा सवितुर्देवस्य प्रसवउपांशोर्वीर्ये-
णाश्विनेर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां रक्षसां बधाय त्वा जुहोमि यथा
त्वया रक्षो हतं तथा वयमप्यबधिष्म । यथासौ हतः स्यात् तथा
वयमेतमबधिष्म ॥ ३८ ॥

भावार्थः—प्रजास्थजनाः स्वरक्षणाय दुष्टनिवारणाय विद्याधर्मप्र-
वृत्तये च सुशीलं राजानं स्वीकुर्युः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे राजन् मैं (स्वाहा) सत्य क्रिया से (सवितुः) ऐश्वर्य के उ-
त्पन्न करने वाले (देवस्य) प्रकाशितन्याय युक्त (प्रसवे) ऐश्वर्य में (उपांशोः)
समीपस्थ सेना से (वीर्येण) सामर्थ्य से (अश्विनोः) सूर्य चन्द्रमा के समान से-
नापति के (बाहुभ्याम्) भुजों से (पूष्णः) पुष्टिकारक वैद्य के (हस्ताभ्याम् हा-
थों से (रक्षः) राक्षसों के (बधाय) नाश के अर्थ (त्वा) आप को (जुहोमि)
ग्रहण करता हूँ जैसे तूने (रक्षः) दुष्ट को (हतम्) नष्ट किया वैसे हम लोग भी
(अबधिष्म) दुष्टों को मारें जैसे (असौ) वह दुष्ट (हतः) नष्ट होजाय वैसे हम
लोग इन सब को (अबधिष्म) नष्ट करें ॥ ३८ ॥

भावार्थः—प्रजाजनों को चाहिये कि अपने बचाव और दुष्टों के निवारणार्थ वि-
द्या और धर्म की प्रवृत्ति के लिये अच्छे स्वभाव विद्या और धर्म के प्रचार करने हारे
वीर जितेन्द्रिय सत्यवादी सभा के स्वामी राजा का स्वीकार करें ॥ ३८ ॥

सवितात्वेत्यस्य देववात ऋषिः । रक्षोघ्नो देवता । अति-
जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

सभ्यैर्मनुष्यैराजा क क प्रेरयितव्य इत्याह ।

सम्य मनुष्य राजा को किस २ विषय में प्रेरणा करें इस० ॥

सविता त्वां सवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां
सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाचे इन्द्रो ज्यै-
ष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मप-
तीनाम् ॥ ३९ ॥

सविता । त्वा । सवानाम् । सुवताम् । अग्निः । गृहप-
तीनामिति गृहपतीनाम् । सोमः । वनस्पतीनाम् । -
बृहस्पतिः । वाचे इन्द्रः । ज्यैष्ठ्याय । रुद्रः । पशुभ्य-
इति पशुभ्यः । मित्रः । सत्यः । वरुणः । धर्मप-
तीनामिति धर्मपतीनाम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(सविता) ऐश्वर्य्यस्य प्रसविता (त्वा) त्वाम् (स-
वानाम्) ऐश्वर्य्याणाम् (सुवताम्) प्रेताम् । अत्र व्यत्ययेना-
त्मने पदम् (अग्निः) प्रकाशयुक्तः (गृहपतीनाम्) गृहाऽऽश्रम-
पालकानाम् (सोमः) सोम्यगुणसम्पन्नो वैद्यकविषयआोषधीराजः
(वनस्पतीनाम्) पिप्पल्यादीनाम् (बृहस्पतिः) पूर्णविद्यआ-
प्तः (वाचे) वेदाऽर्थसुशिक्षायुक्तवाणीविज्ञानाय (इन्द्रः) परमै-
श्वर्य्ययोगारूढो वृद्धः (ज्यैष्ठ्याय) अतिशयेन वृद्धस्य भावाय
(रुद्रः) शत्रूणां रोदयिता गुरवीरः (पशुभ्यः) गवादीनाम् (मि-
त्रः) सर्वस्य सुहृत् (सत्यः) सत्पुरुषेषु भवः (वरुणः) धर्मा-
ऽऽचरणेन श्रेष्ठः (धर्मपतीनाम्) धर्मस्य रक्षितृणाम् ॥ ३

अन्वयः—हे समेश राजन् यस्त्वं सवानां सवितेव गृहपतीना-
मग्निरिव वनस्पतीनां सोमइव धर्मपतीनां सत्यो वरुणो मित्रइ-

व वाचे बृहस्पतिरिव ज्यैष्ठ्यायेन्द्र इव पशुभ्यो रुद्र इवासि तं त्वात्त
उपदेष्टा प्रजापालने सुवताम् ॥ ३९ ॥

भावार्थः—हे राजँस्त्वं ये त्वामधर्मान्निवर्त्य धर्माऽनुष्ठाने प्रेरये-
युस्तेषामेव सङ्गं सदा कुरु नेतरेषाम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे समापते राजन् जो तू (सवानाम्) ऐश्वर्यों के (सविता) सूर्य
के समान प्रेरक (गृहपतीनाम्) गृहस्थों के उपकारक (अग्निः) पावक के सदृश
(वनस्पतीनाम्) पीपल आदि वृक्षों में (सोमः) सोमवल्ली के सदृश (धर्मपती-
नाम्) धर्म के पालने हारों के मध्य में (सत्यः) सज्जनों में सज्जन (वरुणः) शु-
भगुण कर्मों से श्रेष्ठ (मित्रः) सखा के तुल्य (वाचे) वेदवाणी के लिये (बृह-
स्पतिः) महाविद्वान् के सदृश (ज्यैष्ठ्याय) श्रेष्ठता के लिये (इन्द्रः) परमैश्वर्य
से युक्त के तुल्य (पशुभ्यः) गौ आदि पशुओं के लिये (रुद्रः) शुद्ध वायु के स-
दृश है उस (त्वा) तुझ को धर्मात्मा सत्यवादी विद्वान् धर्म से प्रजा की रक्षा में
(सुवताम्) प्रेरणा करें ॥ ३९ ॥

भावार्थः—हे राजन् जो आप को अधर्म से लौटाकर धर्म के अनुष्ठान में
प्रेरणा करें उन्हीं का सङ्ग सदा करो औरों का नहीं ॥ ३९ ॥

इमं देवाइत्यस्य देववात ऋषिः । यजमानो देवता । भुरिग्-
ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कस्मै कस्मै प्रयोजनाय कथंभूतो राजास्वीकार्य इत्याह
किस किस प्रयोजन के लिये कैसे राजा का स्वीकार करें इस० ॥

इमं देवाऽसपत्नं सुवध्वं महते क्षत्राय महते
ज्यैष्ठ्याय महते जानंराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।
इमममुष्यं पुत्रममुष्यं पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी
राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ ४० ॥

इमम् । देवाः । असपत्नम् । सुवध्वम् । महते ।
 क्षत्राय । महते । ज्यैष्ठ्याय । महते । जानरा-
 ज्यायेति जानराज्याय । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय ।
 इमम् । अमुष्य पुत्रम् । अमुष्यै । पुत्रम् । अस्यै
 विशे । एषः । वः । अमी इत्यमी । राजा । सोमः ।
 अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् । राजा ॥ ४० ॥

पदार्थः—(इमम्) समक्षे वर्त्तमानम् (देवाः) धार्मिका
 विद्वांसः (असपत्नम्) अजातशत्रुम् (सुवध्वम्) निष्पादयत ।
 (महते) महागुणविशिष्टाय (क्षत्राय) क्षत्रिणां पालनाय
 (महते) (ज्यैष्ठ्याय) ज्येष्ठत्वाय (महते) (जानराज्याय)
 जनानां राजसु भावाय (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य पुरुषस्य (इ-
 न्द्रियाय) धनाय (इमम्) (अमुष्यपुत्रम्) प्रतिष्ठितस्य धा-
 र्मिकस्य विदुषः सन्तानम् (अमुष्यै) अमुष्या धार्मिकाया वि-
 दुष्याः (पुत्रम्) पवित्रमपत्यम् (अस्यै) वर्त्तमानायाः (विशे) प्रजायाः
 (एषः) सर्वैः स्वीकृतः (वः) युष्माकं क्षत्रियादीनाम् (अमी)
 परोक्षे वर्त्तमानाः (राजा) न्यायप्रकाशकः (सोमः) सोम इव प्रजासु
 वर्त्तमानः (अस्माकम्) (ब्राह्मणानाम्) ब्रह्मणः परमेश्वरस्य
 वेदचतुष्टयस्य वा सेवकानाम् (राजा) ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे प्रजास्था देवा यूपं त एष सोमो वोऽस्माकं च
 ब्राह्मणानां राजा येऽमी परोक्षे वर्त्तन्ते तेषाञ्च राजाऽस्ति तमिम-
 ममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश इममेव महते क्षत्राय महते ज्यै-
 ष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियायाऽसपत्नं सुवध्वम् ॥ ४० ॥

भावार्थः—हे राजप्रजाजना यो विद्वद्भ्यां मातापितृभ्यां सु-
शिक्षितः कुलीनो महागुणकर्मस्वभावो जितेन्द्रियत्वादि गुणयुक्तः
सेविताऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्यविद्यासुशिक्षः पूर्णशरीरात्मबलः प्र-
जापालनप्रियो विद्वानस्ति तं सभाध्यक्षं राजानं कृत्वा साम्राज्यं
सेवध्वम् ॥ ४० ॥

**अस्मिन्नध्याये राजधर्मवर्णनादेतद्व्यस्य पूर्वाध्यायार्थेन
सह सङ्गतिरस्तीति जानन्तु ॥**

पदार्थः—हे प्रजास्थ (देवाः) विद्वान् लोगो तुम जो (एवः) यह (सोमः) चन्द्रमा
के समान प्रजा में प्रियरूप (वः) तुम क्षत्रियादि और हम ब्राह्मणादि और जो (अमी)
परोक्ष में वर्तमान हैं उन सब का राजा है उस (इमम्) इस (अमुष्य) उस उत्त-
म पुरुष का (पुत्रम्) पुत्र (अमुष्यै) उस विद्यादि गुणों से श्रेष्ठ धर्मात्मा विद्वान्
स्त्री के पुत्र को (अस्यै) इस (विशे) प्रजा के लिये इसी पुरुष को (महते) बड़े
(ज्यैष्ठ्याय) प्रशंसा के योग्य (महते) बड़े (जानसाज्याय) धार्मिक जनों के रा-
ज्य करने (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य युक्त (इन्द्रियाय) धन के वास्ते (असपत्नम्)
शत्रुरहित (सुध्वम्) कीजिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—हे राजा और प्रजा के मनुष्यो तुम जो विद्वान् माता और पिता
से अच्छे प्रकार सुशिक्षित कुलीन बड़े उत्तम २ गुण कर्म और स्वभाव युक्त
जितेन्द्रियादि गुण युक्त ४८ अड़तालीस वर्ष पर्यन्त ब्रह्मचर्य से पूर्ण विद्या से सुशी-
ल शरीर और आत्मा के पूर्ण बल युक्त धर्म से प्रजा का पालक प्रेमी विद्वान् हो उस
को सभापति राजा मान कर चक्रवर्ति राज्य का सेवन करो ॥ ४० ॥

इस अध्याय में राज धर्म के वर्णन से इस अर्थ की पूर्वाध्याय के अर्थ
के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमविदुषां श्रीविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां
शिष्येण दयानन्दसरस्वतीस्वामिना निर्मिते संस्कृतार्थ-
भाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये
नवमोऽध्यायः पूर्तिमगात् ॥

अथ दशमाध्यायारम्भः ।

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परांसुव । यद्भद्रं
तन्न आसुव ॥ १ ॥

अपो देवा इत्यस्य वरुण ऋषिः । आपो देवताः । निचृदा-
र्षीत्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

अथ मनुष्यैर्विदुषामनुकरणेन पदार्थेभ्य उपयोगो ग्राह्य इत्याह ।

इस के पश्चात् इस दशवें अध्याय के प्रथम मंत्र में मनुष्य लोग विद्वानों के अनुकूल चलें इस विषय का उपदेश किया है ॥

अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन्नूर्जस्वतीराजस्वइचि-
तानाः । याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्याभिरिन्द्र-
मनयन्नत्यरातीः ॥ १ ॥

अपः । देवाः । मधुमतीरिति मधुमतीः । अगृभ्णन् ।
ऊर्जस्वतीः । राजस्वइति राजस्वः । चितानाः ।
याभिः । मित्रावरुणौ । अभि । असिञ्चन् । या-
भिः । इन्द्रम् । अनयन् । अति । अरातीः ॥ १ ॥

पदार्थः—(अपः) जलानि प्राणान्वा (देवाः) विद्वांसः
(मधुमतीः) प्रशस्तमधुरादिगुणयुक्ताः (अगृभ्णन्) गृह्णीत

(ऊर्जस्वतीः) बलपराक्रमप्रदाः (राजस्वः) राजजनिकाः (चितानाः) संज्ञाकारिण्यः । अत्र विकरणलुग्व्यत्ययेनात्मनेपदं च (याभिः) (मित्रावरुणौ) प्राणोदानौ (अभि) (असिचन्) सिचन्ति (याभिः) क्रियाभिः (इन्द्रम्) विद्युतम् (अनयन्) प्राप्नुवन्ति (आति) (अरातीः) शत्रून् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं विपश्चितो देवा याभिर्मित्रावरुणावभ्यसिचन् याभिरिन्द्रमरातीश्चानयन् ताभिर्मधुमती रुर्जस्वतीश्चिताना राजस्वोऽपोऽगृभ्णन् गृह्णीत ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्वत्सहायेनाऽपः सुपरीक्ष्योपयुज्यन्ताम् । शत्रून्निवर्त्य प्रजया सह प्राणवात्प्रियत्वे वर्तितव्यमाभ्य उपकारो नेयः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (देवाः) चतुर विद्वान् लोग (याभिः) जिन क्रियाओं से (मित्रावरुणौ) प्राण तथा उदान को (अभ्यसिचन्) सब प्रकार सींचते और जिन क्रियाओं से (इन्द्रम्) बिजुली को प्राप्त और (अरातीः) शत्रुओं को (अनयन्) जीतते हैं उन क्रियाओं से (मधुमतीः) प्रशंसनीय मधुरादि गुण युक्त (ऊर्जस्वतीः) बल पराक्रम बढ़ाने (चितानाः) चेतनता देने और (राजस्वः) ज्ञान प्रकाश युक्त राज्य को प्राप्त कराने हारे (अपः) जल वा प्राणों को (अगृभ्णन्) ग्रहण करो ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों के सहाय से जल वा प्राणों की परीक्षा करके उन से उपयोग लेवें । शत्रुओं को निवृत्त करके प्रजाके साथ प्राणों के समान प्रीति से वर्तें । और इन जल तथा प्राणों से उपकार लेवें ॥ १ ॥

वृष्ण ऊर्मिरित्यस्य वरुण ऋषिः । वृषा देवता । स्वराड्ब्राह्मी पङ्क्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ।

अथ विद्वांसः कीदृशं राजानं प्रति किं किं याचेरन्नित्याह ॥

अत्र विद्वान् लोग कैसे राजा से क्या २ मांगें यह ० ॥

वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा ।

वृष्णं ऊर्मिरासि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि । वृषसे-
नोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा । वृषसेनोऽ-
सि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ॥ २ ॥

वृष्णः । ऊर्मिः । असि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः ।
राष्ट्रम् । मे । देहि । स्वाहा । वृष्णः । ऊर्मिः ।
असि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमु-
ष्मै । देहि । वृषसेनइति वृषसेनः । असि राष्ट्र-
दाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । देहि । स्वाहा । वृषसे-
नइति वृषसेनः । असि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः ।
राष्ट्रम् । अमुष्मै । देहि ॥ २ ॥

पदार्थः—(वृष्णः) सुखवर्षकस्य विज्ञानस्य (ऊर्मिः) प्रापकः
अर्तेरूच्च उ० ४। ४६ इति ऋचातोर्मिः (असि) (राष्ट्रदाः)
राष्ट्रं ददातीति (राष्ट्रम्) राज्यम् (मे) मत्स्यम् (देहि) (स्वाहा)
सत्यया नीत्या (वृष्णः) सुखवर्षकस्य राज्यस्य (ऊर्मिः) ज्ञाता
(असि) (राष्ट्रदाः) राज्यप्रदाः (राष्ट्रम्) न्यायप्रकाशितम्
(अमुष्मै) राज्यपालकाय (देहि) (वृषसेनः) वृषा बलयुक्ता
सेना यस्य सः (असि) (राष्ट्रदाः) राज्ञां कर्मप्रदाः (राष्ट्रम्)
राज्यम् (मे) प्रत्यक्षाय मत्स्यम् (देहि) (स्वाहा) सुष्ठुवाचा

(वृषसेनः) हृष्टपुष्टसेनः (असि) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) परोक्षाय जनाय (देहि) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे राजन् यतस्त्वं वृष्ण ऊर्मीराष्ट्रदा असि तस्मान्मे स्वाहा राष्ट्रं देहि । वृष्ण ऊर्मी राष्ट्रदा असि । अमुष्मै राष्ट्रं देहि । राष्ट्रदा वृषसेनोसि स्वाहा राष्ट्रं देहि । राष्ट्रदा वृषसेनोऽसि त्वममुष्मै राष्ट्रं देहि ॥ २ ॥

भावार्थः—यो मनुष्यो दुष्टान् जित्वा प्रत्यक्षान् श्रेष्ठान् सत्कृत्य राज्याधिकारं राज्याश्रयं ददाति स चक्रवर्ती भावितुं योग्यो जायते ॥ २ ॥

पदार्थः—हे राजन् जिस कारण आप (वृष्णः) सुख के वर्षा कारक ज्ञान के प्राप्त कराने (राष्ट्रदाः) राज्य के देने हारे (असि) हैं इस से (मे) मुझे (स्वाहा) संत्य नीति से (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये (वृष्णः) सुख की वृष्टि करने वाले राज्य के (ऊर्मिः) जानने और (राष्ट्रदाः) राज्य प्रदान करने हारे (असि) हैं (अमुष्मै) उस राज्य की रक्षा करने वाले को (राष्ट्रम्) न्याय से प्रकाशित राज्य को (देहि) दीजिये (राष्ट्रदाः) राजाओं के कर्मों के देने हारे (वृषसेनः) बलवान् सेना से युक्त (असि) हैं (मे) प्रत्यक्ष वर्तमान मेरे लिये (स्वाहा) सुन्दर वाणी से (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये । तथा (राष्ट्रदाः) प्रत्यक्ष राज्य को देने वाले (वृषसेनः) आनन्दित पुष्टसेना से युक्त (असि) हैं इस से आप (अमुष्मै) उस परोक्ष पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—जो राज पुरुष दुष्ट प्राणियों को जीत प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष पुरुषों का सत्कार कर के अधिकार और शोभा को देता है उस के लिये चक्रवर्ती राज्य का अधिकार होना योग्य है ॥ २ ॥

अर्थेत इत्यस्य वरुण ऋषिः । अपां पतिर्देवता । पूर्वस्याभिकृ-
तिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः । देहीत्यस्य निचृज्जगती छन्दः । निषा-
दः स्वरः ॥

पुनाराजाऽमात्यसेनाप्रजाजनाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्यु० ॥

राजा मंत्री सेना और प्रजा के पुरुष आपस में किस प्रकार वर्ते इस० ॥

अर्थेतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमे दत्त स्वाहार्थेतस्थ राष्ट्रदा
राष्ट्रमुष्मे दत्तौजस्वतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमे दत्त
स्वाहौजस्वतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मे दत्तापः परि-
वाहिणस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमे दत्त स्वाहापः परि-
वाहिणीस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मे दत्तापाम्पतिरसि
राष्ट्रदा राष्ट्रमे देहि स्वाहाऽपाम्पतिरसि राष्ट्रदा
राष्ट्रमुष्मे देह्यपां गर्भोऽसि राष्ट्रदाराष्ट्रं मे
देहि स्वाहाऽपाङ्गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मे
देहि ॥ ३ ॥

अर्थेत इत्यर्थः । स्थ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः ।
राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा । अर्थेत इत्यर्थः ।
स्थ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मे ।
दत्त । ओजस्वतीः । स्थ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः ।

राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा । ओजस्वतीः । स्थ ।
 राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त ।
 आपः । परिवाहिणीः । परिवाहिनीरिति परि-
 वाहिनीः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 मे । दत्त । स्वाहा । आपः । परिवाहिणीः । परि-
 वाहिनीरिति परिवाहिनीः । स्थ । राष्ट्रदाइति रा-
 ष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । अपाम् । प-
 तिः । असि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे ।
 देहि । स्वाहा । अपाम् । पतिः । असि । राष्ट्रदाइ-
 ति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । देहि । अपाम् ।
 गर्भः । असि । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 मे । देहि । स्वाहा । अपाम् । गर्भः । असि । रा-
 ष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । देहि ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अर्थेतः) येऽर्थं यन्ति (स्थ) भवत (राष्ट्र-
 दाः) राज्यप्रदाः सभासदः (राष्ट्रम्) राज्यम् (मे) मत्तम्
 (दत्त) (स्वाहा) सत्यया वाचा (अर्थेतः) (स्थ) (राष्ट्र-
 दाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त) (ओजस्वतीः) विद्या-

वत्तपराक्रमयुक्ता राजस्त्रियः (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्)
 (मे) मह्यम् (दत्त) (स्वाहा) न्याययुक्तया नीत्या (ओज-
 स्वतीः) जितेन्द्रियाः (स्थ) राष्ट्रदाः (राष्ट्रम्) (अमुष्मै)
 (दत्त) (अपाम्) पूर्वोक्तानाम् (पतिः) पालकः (असि)
 (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (देहि) (स्वाहा) प्रियया
 वाचा (अपाम्) प्राणानाम् (पतिः) रत्नकः (असि) (रा-
 ष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (देहि) (अपाम्) (गर्भः)
 अन्तर्हितः (असि) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (देहि)
 (स्वाहा) युक्तिमत्या वाचा (अपाम्) (गर्भः) स्तोतुं यो-
 ग्यः (असि) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (देहि) ॥ ३ ॥

अन्वयः हे मनुष्या ये यूयमर्थतस्तन्तः स्वाहा राष्ट्रदाः स्थ
 ते मे राष्ट्रं दत्त । ये यूयमर्थतः सन्तो राष्ट्रदाः स्थ तेऽमुष्मै राष्ट्रं
 दत्त या यूयं स्वाहौजस्वतीः सत्यो राष्ट्रदाः स्थ ता मे राष्ट्रं दत्त ।
 या ओजस्वतीराष्ट्रदाः स्थ ता अमुष्मै राष्ट्रं दत्त या यूयं स्वाहा
 परिवाहिणीराष्ट्रदाः स्थ ता मे राष्ट्रं दत्त । या यूयं परिवाहिणीरा-
 पो राष्ट्रदाः स्थ ता अमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यस्त्वं राष्ट्रदा अपां प-
 तिरीसि सोऽमुष्मै राष्ट्रं देहि । यस्त्वं स्वाहा राष्ट्रदा अपां गर्भोऽ-
 सि स त्वं मे राष्ट्रं देहि । यस्त्वं राष्ट्रदा अपां गर्भोऽसि सोऽमुष्मै
 राष्ट्रं देहि ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये पुरुषा राजानो या राजस्त्रियश्च स्युस्ताः स्वो-
 त्कर्षार्थं परोत्कर्षसहनं सर्वान्मनुष्यान् विद्यासुशिक्षायुक्तांश्च कृत्वा
 राज्यभागिनो राज्यसेविन्यश्च स्युः । न खल्वीर्षया परेषां हानि-
 करणात् स्वराज्यभ्रंशमाकारयेयुः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो तुम लोग (अर्थतः) श्रेष्ठ पदार्थों को प्राप्त होते हुए (स्वाहा) सत्य नीति से (राष्ट्रदाः) राज्य सेवने हारे सभासद (स्थ) होवें आप लोग (मे) मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जो तुम लोग (अर्थतः) पदार्थों को जानते हुए (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (स्थ) होवे तुम लोग अमुष्मै) राज्य के रक्षक उस पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जो तुम लोग (स्वाहा) सत्य नीति के साथ (ओजस्वतीः) विद्या बल और पराक्रम से युक्त हुई रानी लोग आप (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारी (स्थ) हैं वे (मे) मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जो आप लोग (ओजस्वतीः) नितेन्द्रिय (राष्ट्रदाः) राज्य की देने वाली (स्थ) हैं वे आप लोग (अमुष्मै) विद्या बल और पराक्रम से युक्त पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जो तुम लोग (स्वाहा) सत्य नीति से (परिवाहिणीः) अपने समान प्यारी (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारी (स्थ) हैं वे आप लोग (मे) मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जो तुम लोग (परिवाहिणीः) अपने अनुकूल पतियों के साथ प्रसन्न होने वाली (आपः) आत्मा के समान प्रिय (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाली (स्थ) हैं वे आप (अमुष्मै) उस ब्रह्मचारी वीर पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । हे सगाध्यक्ष जो आप (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (अपाम्) जलाशयों के (पतिः) रक्षक (असि) हैं सो (मे) मुझे (स्वाहा) सत्य नीति के साथ (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये । हे सभापति जो आप (स्वाहा) सत्य वचनों से (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (अपाम्) प्राणों के (पतिः) रक्षक (असि) हैं वे (अमुष्मै) उस प्राणियों के पोषक पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये । हे वीर पुरुष राजन् जो आप (स्वाहा) सत्य नीति के साथ (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (अपाम्) सेनाओं के बीच (गर्भः) गर्भ के समान रक्षित (असि) हैं सो आप (मे) विचारशालि मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये । हे राजन् जो आप (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (अपाम्) प्रजाओं के विषय (गर्भः) स्तुति के योग्य (असि) हैं सो आप (अमुष्मै) उस प्रशंसित पुरुष को (राष्ट्रम्) राज्य को (देहि) दीजिये ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो राज्य के अधिकारी पुरुष और उनकी स्त्रियां हों उन को चाहिये कि अपनी उन्नति के लिये दूसरों की उन्नति को सह के सब मनुष्यों को राज्य के योग्य करें । और आप भी चक्रवर्ती राज्य का भोग किया करें ऐसा न हो कि ईर्ष्या से दूसरों की हानि करके अपने राज्य का भङ्ग करें ॥ ३ ॥

सूर्यत्वचस इत्यस्य वरुण ऋषिः । सूर्यादयो मंत्रोक्ता दे-
वताः । पूर्वस्य जगती छन्दः । निषादः स्वरः । सूर्यवर्चस इति हि-
तीयस्य स्वराट् पङ्क्तिः छन्दः । पञ्चमः स्वरः । ब्रजक्षित इति
तृतीयस्य शविष्ठा इति चतुर्थस्य च स्वराट् विकृतिश्छन्दः । मध्य-
मः स्वरः । व्रजक्षितस्थेत्यस्य स्वराट् संकृतिश्छन्दः । गान्धारः
स्वरः । शक्करीस्थेत्यस्य भुरिगाकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । मधु-
मतीरित्यस्य भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

मनुष्याः कीदृशा भूत्वा कस्मै २ किं २ प्रदद्युस्तिहाह ॥

मनुष्यों को कैसा हो के किस २ के लिये क्या २ देना चाहिये यह वि०

सूर्यत्वचसस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वच-
सस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त सूर्यवर्चसस्थ राष्ट्रदा
राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यवर्चसस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममु-
ष्मे दत्त मान्दास्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमे दत्त स्वाहा मा-
न्दास्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त ब्रजक्षितस्थ राष्ट्रदा
राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा ब्रजक्षितस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे
दत्त वाशास्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमे दत्त स्वाहा वाशास्थ
राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त शविष्ठास्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं
मे दत्त स्वाहा शविष्ठास्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे

दत्त शकरीस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम्मे दत्त स्वाहा शकरी-
 स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त जनभृतस्थ राष्ट्रदा
 राष्ट्रम्मे दत्त स्वाहा जनभृतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमु-
 ष्मै दत्त विश्वभृतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
 विश्वभृतस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्तापः स्वराजस्थ
 राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त । मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्य-
 न्ताम्महि जत्र क्षत्रियाय वन्वाना अनाधृष्टाः सी-
 दत सहो जसो महि क्षत्रं जत्रियाय दधतीः ॥ ४ ॥
 सूर्यत्वचसइति सूर्यस्त्वचसः । स्थ । राष्ट्रदाइति
 राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा । सूर्यत्व-
 चसइति सूर्यस्त्वचसः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः ।
 राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । सूर्यवर्चसइति सूर्यवर्चसः ।
 स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा ।
 सूर्यवर्चसइति सूर्यवर्चसः । स्थ । राष्ट्रदाइति
 राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । मान्दाः । स्थ । राष्ट्र-
 दाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा ।

मान्दाः । स्थः । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 अमुष्मै । दत्त । ब्रजक्षिइति ब्रजक्षितः । स्थ ।
 राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वा-
 हा । ब्रजक्षिइति ब्रजक्षितः । स्थ । राष्ट्रदाइति
 राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । वाशाः । स्थ ।
 राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वा-
 हा । वाशाः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 अमुष्मै । दत्त । शविष्ठाः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्र-
 दाः । राष्ट्रम् । मे । दत्त । स्वाहा । शविष्ठाः ।
 स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै ।
 दत्त । शक्रिः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्र-
 म् । मे । दत्त । स्वाहा । शक्रिः । स्थ । राष्ट्रदाइति
 राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । जनभूतइति
 जनभूतः । स्थ । राष्ट्रदाइति राष्ट्रदाः । राष्ट्रमामे । दत्त ।
 स्वाहा । जनभूतइति जनभूतः । स्थ । राष्ट्रदा-
 इति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त । विश्वभूतइति

विश्वभूतः । स्थ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः । राष्ट्रम् ।
 मे । दत्त । स्वाहा । विश्वभूत इति विश्वभूतः ।
 स्थ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः । राष्ट्रमाऽमुष्मै । दत्त ।
 आपः । स्वराज इति स्वराज । मथ । राष्ट्रदा इति राष्ट्रदाः ।
 राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्तामधुम । गिरिति मधुमतीः । मधु-
 मतीभिरिति मधुमतीऽभिः । पृच्यन्ताम् । महि ।
 जत्रम् । जत्रियाय । वन्वानाः । अनाधृष्टाः । सीदत ।
 सहो जस इति सहजसः । महि । जत्रम् ।
 क्षत्रियाय । दधतीः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सूर्यत्वचसः) सूर्यस्य त्वचः संवार इव त्वचो
 येषान्ते (स्थ) भवथ (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त)
 (स्वाहा) (सूर्यत्वचसः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अ-
 मुष्मै) (दत्त) (सूर्यवर्चसः) सूर्यस्य प्रकाश इव वर्चो वि-
 द्याध्ययनं येषां ते (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त)
 (स्वाहा) (सूर्यवर्चसः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै)
 (दत्त) (मान्दाः) ये जनान् मन्दयन्त्यानन्दयन्ति त एव मान्दाः
 (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त) (स्वाहा) (मान्दाः)
 (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त) (ब्रजाक्षितः)
 ब्रजान् गवादिस्थित्यर्थान् देशान् क्षियन्ति निवासयन्ति ते (स्थ)

(राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त) (स्वाहा) (व्रजक्षितः)
 (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त) (वाशाः)
 यडाशन्ति कामयन्ते ते (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे)
 (दत्त) (स्वाहा) (वाशाः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्)
 (अमुष्मै) (दत्त) (शविष्ठाः) अतिशयेन बलवन्तः (स्थ)
 (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त) (स्वाहा) (शविष्ठाः)
 (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त) (शक्वरीः)
 शक्तिमत्यः (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (दत्त)
 (स्वाहा) (शक्वरीः) (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्)
 (अमुष्मै) (दत्त) (जनभृतः) ये जनान् बिभ्रति ते (स्थ)
 (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) मे (दत्त) स्वाहा (जनभृतः) (स्थ)
 (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त) (विश्वभृतः)
 ये विश्वं बिभ्रति ते (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (मे) (द-
 त्त) (स्वाहा) विश्वभृतः (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्)
 (अमुष्मै) (दत्त) (आपः) सकलविद्यार्धमव्यापिनः (स्वराजः) ये
 स्वं राजन्ते ते (स्थ) (राष्ट्रदाः) (राष्ट्रम्) (अमुष्मै) (दत्त)
 (मधुमतीः) मधुरादिगुणयुक्ता ओषधयः (मधुमतीभिः) मधुरा
 गुणयुक्ताभिर्वसन्तादिभिर्ऋतुभिः (पृच्यन्ताम्) परिपच्यन्
 (महि) महत्पूज्यं (क्षत्रम्) क्षत्रियाणां राज्यम् (क्षत्रिया-
 क्षत्रस्य पुत्राय (वन्वानाः) याचमानाः (अनाधृष्टाः) शत्रुभिर-
 धर्षिताः (सीदत) (सहोजसः) ओजसा बलेन सह वर्त्तमानाः
 (महि) (क्षत्रम्) (क्षत्रियाय) (दधतीः) धरमाणाः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे राजपुरुषा यतो यूयं सूर्य्यत्वचसः सन्तः स्वाहा
 राष्ट्रदास्थः तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतः सूर्य्यत्वचसः सन्तो यूयं
 राष्ट्रदास्थ तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं सूर्य्यवर्चसः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्थ तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं सूर्य्यवर्चसो
 राष्ट्रदास्थ तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं व्रजाक्षितः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्थ तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं व्रजाक्षितः स-
 न्तो राष्ट्रदास्थ तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं वाशाः सन्तः
 स्वाहा राष्ट्रदास्थ तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं वाशा राष्ट्रदा-
 स्थ तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शविष्ठाः सन्तः स्वाहा रा-
 ष्ट्रदास्थ तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शविष्ठा राष्ट्रदास्थ तस्माद-
 मुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शक्ररीः सत्यः स्वाहा राष्ट्रदास्थ त-
 स्मान्मे राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं शक्ररी राष्ट्रदास्थ तस्मादमुष्मै रा-
 ष्ट्रं दत्त । यतो यूयं जनभृतः सन्तः स्वाहा राष्ट्रदास्थ तस्मान्मे
 राष्ट्रं दत्त । यतो यूयं जनभृतो राष्ट्रदास्थ तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त
 यतो यूयं विश्वभृतः सन्तः स्वाहा राष्ट्रदास्थ तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त
 यतो यूयं विश्वभृतो राष्ट्रदास्थ तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । यतो यू-
 यमापः स्वराजः सन्तो राष्ट्रदास्थ तस्मान्मे राष्ट्रं दत्त यतो यूय-
 मापः स्वराजस्थ तस्मादमुष्मै राष्ट्रं दत्त । हे सज्जनाः स्त्रियो पु-
 ष्माभिः क्षत्रियाय माहि क्षत्रं वन्वानाः सहौजसः क्षत्रियाय माहि
 क्षत्रं दधतरिनाधृष्टा मधुमतीर्मधुमतीभिः सुखानि पृच्यन्ताम् । हे स-
 ज्जनाः पुरुषा यूयमीदृशीः स्त्रियः सीदत प्राप्नुत ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे स्त्रीपुरुषा ये मनुष्याः सूर्यवन्न्यायप्रकाशकाः सूर्यइव विद्यादीपकाः सर्वेषामानन्दप्रदा गवादिपशुरक्षकाः शुभ-
गुणैः कमनीया बलवन्तः स्वसदृशस्त्रियः विश्वम्भराः स्वाधीनाः
सन्ति तेऽन्येभ्यो राज्यं दातुं सेवितुं च शक्नुवन्ति नेतर इति यूयं
विजानीत ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे रानपुरुषो तुम लोग (सूर्यत्वचसः) सूर्य के समान अपने न्याय
प्रकाश से सब तेज को ढाकने वाले होते हुए (स्वाहा) सत्य न्याय के साथ (रा-
ष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) हो इस लिये (मे) मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को
(दत्त) दीजिये । हे मनुष्यो जिस कारण (सूर्यत्वचसः) सूर्यप्रकाश के समान विद्या
पढ़ने वाले होते हुए तुम लोग (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) हो इस लिये (अ-
मुष्मै) उस विद्या में सूर्यवत् प्रकाशमान पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त)
दीजिये । हे विद्वान् मनुष्यो (सूर्यवर्चसः) सूर्य के समान तेजधारी होते हुए तुम लो-
ग (स्वाहा) सत्य वाणी से (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हो इस कारण (मे)
तेजस्वी मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जिस कारण (सूर्यवर्चसः) सूर्य
के समान प्रकाशमान होते हुए आप लोग (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) हो
इस लिये (अमुष्मै) उस प्रकाशमान पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त)
दीजिये । जिस कारण (मान्दाः) मनुष्यों को आनन्द देने हारे होते हुए आप लोग
(स्वाहा) सत्य वचनों के साथ (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (स्थ) हो इस लिये
(मे) आनन्द देने हारे मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जिस लिये आप
लोग (मान्दाः) प्राणियों को सुख देने वाले होके (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ)
हो इस लिये (अमुष्मै) उस सुख दाता जन को (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दी-
जिये । जिस कारण आप लोग (वृजक्षितः) गौ आदि पशुओं के स्थानों को बसाते
हुए (स्वाहा) सत्य क्रियाओं के सहित (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हैं इस लिये
(मे) पशु रक्षक मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप
लोग (वृजक्षितः) स्थान आदि से पशुओं के रक्षक होते हुए (राष्ट्रदाः) राज्य
देने हारे (स्थ) हैं इस से (अमुष्मै) उस गौ आदि पशुओं के रक्षक पुरुष के लिये
राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप लोग (वाशाः) कामना करते हुए
(स्वाहा) सत्य नीति से (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हैं इस लिये (मे) इच्छायुक्त मुझे

(राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप लोग (वाशः) इच्छा युक्त होते हुये (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाले (स्थ) हैं इस लिये (अमुष्मै) उस इच्छायुक्त पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप लोग (शविष्ठाः) अत्यन्त बल वाले होते हुए (स्वाहा) सत्य पुरुषार्थ से (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हैं इस कारण (मे) बलवान् मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप लोग (शविष्ठाः) अति पराक्रमी (राष्ट्रदाः) राज्यदाता (स्थ) हैं इसकारण (अमुष्मै) उस अति पराक्रमी जन के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । हे राणी लोगो जिस लिये आप (शकरीः) सामर्थ्य वाली होती हुई (स्वाहा) सत्य पुरुषार्थ से (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारी (स्थ) हैं इस लिये (मे) सामर्थ्यवान् मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस कारण आप (शकरीः) सामर्थ्य युक्त (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाली (स्थ) हैं इस कारण (अमुष्मै) उस सामर्थ्ययुक्त पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप लोग (जनभृतः) श्रेष्ठ मनुष्यों का पोषण करने हारी होती हुई (स्वाहा) सत्य कर्मों के साथ (राष्ट्रदाः) राज्य देने वाली (स्थ) हैं इस लिये (मे) श्रेष्ठ गुण युक्त मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप (जनभृतः) सज्जनों को धारण करने हारी (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हैं इस लिये (अमुष्मै) उस सत्य प्रिय पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । हे सभाध्यक्षादि राजपुरुषो! जिस लिये आप लोग (विश्वभृतः) सब संसार का पोषण करने वाले होते हुए (स्वाहा) सत्य वाणी के साथ (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) हैं इस लिये (मे) सब के पोषक मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप लोग (विश्वभृतः) विश्व को धारण करने हारे (राष्ट्रदाः) राज्यदाता (स्थ) हैं इस लिये (अमुष्मै) उस धारण करने हारे मनुष्य के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये जिस कारण आप लोग (आपः) सब विद्या और धर्म विषय में व्याप्ति वाले होते हुए (स्वाहा) सत्य क्रिया से (राष्ट्रदाः) राज्य देने हारे (स्थ) हैं इस कारण (मे) शुभ गुणों में व्याप्त मुझे (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । जिस लिये आप लोग (आपः) सब विद्या और धर्म मार्ग को जानने हारे (स्वराजः) आपसे आप ही प्रकाशमान (राष्ट्रदाः) राज्य दाता (स्थ) हैं इस लिये (अमुष्मै) उस धर्मज्ञ पुरुष के लिये (राष्ट्रम्) राज्य को (दत्त) दीजिये । हे सज्जन स्त्री लोगो आप को चाहिये कि

(क्षत्रियाय) राजपूतों के लिये (महि) बड़े पूजा के योग्य (क्षत्रम्) क्षत्रियों के राज्य को (वन्वानाः) चाहती हुई (सहौजसः) बल पराक्रम के सहित वर्तमान (क्षत्रियाय) राजपूतों के लिये (महि) बड़े (क्षत्रम्) राज्य को (दधतीः) धारण करती हुई (अनाधृष्टाः) शत्रुओं के वश में न आने वाली (मधुमतीः) मधुर आदि रस वाली ओषधी (मधुमतीभिः) मधुरादिगुणयुक्त वसन्त आदि ऋतुओं से सुखों को (पृथ्यन्ताम्) सिद्ध किया करें। हे सज्जन पुरुषो तुम लोग इस प्रकार की स्त्रियों को (सीदत) प्राप्त होओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे स्त्री पुरुषों जो सूर्य के समान न्याय और विद्या का प्रकाश कर सब को आनन्द देने गौ आदि पशुओं की रक्षा करने शुभ गुणों से शोभायमान बलवान् अपने तुल्य स्त्रियों से विवाह और संसार का पोषण करने वाले स्वाधीन हैं वेही औरों के लिये राज्य देने और आप सेवन करने को समर्थ होते हैं अन्य नहीं ॥ ४ ॥

सोमस्येत्यस्य वरुणऋषिः । अग्न्यादयो मन्त्रोक्ता देवताः ।

भुरिग्धृतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

राजन्यैरासराज्ञामेवाऽनुकरणं कार्यं नेतरेषां क्षुद्राशय-

लुब्धान्यायाजितेन्द्रियाणामित्यु ० ॥

राजालोगों को चाहिये कि सत्यवादी धर्मात्मा राजाओं के समान अपने सब काम करें और क्षुद्राशय, लोभी, अन्यायी, तथा लंपटी के तुल्य कदापि न हों इस ० ॥

सोमस्य त्विषिरसि तवैव मे त्विषिर्भूयात् ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा स-

रस्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्रा-

य स्वाहा घोषाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहा १० शा-

य स्वाहा भगाय स्वाहा ११ ॥ ५ ॥

सोमस्य । त्विषिः । असि । तवेवेतितवइव । मे ।
 त्विषिः । भूयात् । अग्नये । स्वाहा । सोमाय ।
 स्वाहा । सवित्रे । स्वाहा । सरस्वत्यै । स्वाहा -
 पूष्णे स्वाहा । बृहस्पतये स्वाहा । इन्द्राय । स्वा-
 हा । घोषाय । स्वाहा । श्लोकाय । स्वाहा ।
 अंशाय । स्वाहा । भगाय । स्वाहा । अर्थ्य ।
 म्णे । स्वाहा ॥ ५ ॥

पदार्थः—(सोमस्य) ऐश्वर्यस्य (त्विषिः) ज्योतिः (असि)
 (तवेव) यथाभवतस्तथा (मे) मम (त्विषिः) विज्ञानप्रकाशः
 (भूयात्) (अग्नये) विद्युदादये (स्वाहा) सत्यवाक्प्रियाचरणयुक्ता
 विद्या (सोमाय) औषधविज्ञानाय (स्वाहा) वैद्यकपुरुषार्थवि-
 द्या (सवित्रे) सूर्यविज्ञानाय (स्वाहा) ज्योतिर्विद्या (सरस्वत्यै)
 वेदार्थसुशिक्षाविज्ञापिकायै वाचे (स्वाहा) व्याकरणाद्यङ्गविद्या
 (पूष्णे) प्राणपशुपालनाय (स्वाहा) योगव्यवहारविद्या (बृहस्पतये)
 बृहतां प्रकृत्यादीनां पत्युरीश्वरस्य विज्ञानाय (स्वाहा) ब्रह्मविद्या
 (इन्द्राय) इन्द्रियाधिष्ठातुर्जीवस्य बोधाय (स्वाहा) विवेकविद्या
 (घोषाय) सत्प्रियभाषणादियुक्तायै वाण्यै (स्वाहा) तथ्योपदेशे
 वक्तृत्वविद्या (श्लोकाय) तत्त्वसंघातसत्काव्यगद्यपद्यछन्दोनिर्मा-
 णादिविज्ञानाय (स्वाहा) तत्त्वकाव्यशास्त्रादिविद्या (अंशाय)
 परमाण्वावगमाय (स्वाहा) सूक्ष्मपदार्थविद्या (भगाय) ऐश्वर्याय
 (स्वाहा) पुरुषार्थविद्या (अर्थ्यम्णे) न्यायाधीशत्वाय (स्वाहा)
 राजनीतिविद्या ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे राजन् यथा त्वं सोमस्य त्विषिरसि तथाहमऽपि भवेयम् । यतस्तवेव मे त्विषिर्भूयाद्यथा भवताऽग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा पूष्ये स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्राय स्वाहा घोषाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहाऽशा-य स्वाहा भगाय स्वाहाऽर्घ्यम्णे च स्वाहा गृह्यते तथा मयापि गृह्यते ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरिदमाशंसितव्यं यथाऽऽप्तानां राज्ञां शुभगुण-स्वभावाः सन्ति तथैव नो भूयासुरिति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे राजन् जैसे आप (सोमस्य) ऐश्वर्य के (त्विषिः) प्रकाश करने हारे (असि) हैं वैसा मैं भी होऊँ जिससे (तवेव) आप के समान (मे) मेरा (त्विषिः) विद्याओं का प्रकाश होवे जैसे आप ने (अग्नये) विजुली आदि के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी और प्रियाचरण युक्त विद्या (सोमाय) ओषधि जानने के लिये (स्वाहा) वैद्यक की पुरुषार्थ युक्त विद्या (सवित्रे) सूर्य को समझने के लिये (स्वाहा) भूगोलविद्या (सरस्वत्यै) वेदों का अर्थ और अच्छी शिक्षा जानने वाली वाणी के लिये (स्वाहा) व्याकरणादि वेदों के अङ्गों का ज्ञान (पूष्ये) प्राण तथा पशुओं की रक्षा के लिये (स्वाहा) योग और व्याकरण की विद्या (बृहस्पतये) बड़े प्रकृति आदि के पति ईश्वर को जानने के लिये (स्वाहा) ब्रह्म-विद्या (इन्द्राय) इन्द्रियों के स्वामी जीवात्मा के लिये (स्वाहा) विचारविद्या (घोषायै) सत्य और प्रिय भाषण से युक्त वाणी के लिये (स्वाहा) सत्य उपदेश और व्याख्यान देने की विद्या (श्लोकाय) तत्त्वज्ञान का साधक शास्त्र श्रेष्ठ काव्य गद्य और पद्यआदि छन्द रचना के लिये (स्वाहा) छन्द और शुभमूलकाव्य शास्त्र आदि की विद्या (अंशाय) परमाणुओं के समझने के लिये (स्वाहा) सूक्ष्म पदार्थों का ज्ञान (भगाय) ऐश्वर्य के लिये (स्वाहा) पुरुषार्थज्ञान (अर्घ्यम्णे) न्यायाधीश होने के लिये (स्वाहा) राजनीति समझ को ग्रहण करते हैं वैसे मुझे भी करना अवश्य है ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसी आशंसा (इच्छा) करनी चाहिये कि जैसे सत्यवादी धर्मात्मा राजा लोगों के गुण कर्म स्वभाव होते हैं वैसे ही हम लोगों के भी हों ॥ ५ ॥

पवित्रेस्थ इत्यस्य वरुण ऋषिः । आपो देवताः । स्व-
राड्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

यथा कुमारा ब्रह्मचर्येण विद्या गृह्णीयुस्तथैव
कुमार्योऽपि पठेयुरित्याह ॥

जैसे कुमारः पुरुष ब्रह्मचर्य्य से विद्या ग्रहण करें वैसे कन्या भी करें इस० ॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सावितुर्वः प्रसवउत्पुनाम्य-
च्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । अनिभृष्टम-
सिवाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य दात्रमासि स्वाहा
राजस्वः ॥ ६ ॥

पवित्रेइति पवित्रे । स्थः । वैष्णव्यौ । सावितुः । वः ।
प्रसवइति प्रऽसवे । उत् । पुनामि । अच्छिद्रेण ।
पवित्रेण । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मिऽभिः ।
अनिभृष्टमित्यनिऽभृष्टम् । असि । वाचः । बन्धुः ।
तपोजाइति तपःऽजाः सोमस्य । दात्रम् । असि ।
स्वाहा । राजस्वइतिराजऽस्वः ॥६॥

पदार्थः—(पवित्रे) शुद्धाचरणे (स्थः) स्याताम् (वैष्णव्यौ)
सकलविद्यासुशिक्षाशुभगुणस्वभावव्यापिनौ (सावितुः) सकलज-
गत्प्रसवितुरीश्वरस्य (वः) युष्मान् ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचारिणी-
विद्यार्थिनीः कुमारिकाः (प्रसवे) प्रसूतेऽस्मिन् जगति (उत्)
उत्कृष्टतया (पुनामि) पवित्री करोमि (अच्छिद्रेण) अविच्छिन्नेन
निरन्तरेण (पवित्रेण) विद्यासुशिक्षाजितेन्द्रियत्वब्रह्मचर्यादिभिः

पवित्रीकारकेण व्यवहारेण (सूर्य्यस्य) अर्कस्य (रश्मिभिः) किरणैरिव (अनिभृष्टम्) नित्यं भृष्टं पतिरहितमाचरितवान् (असि) (वाचः) वेदवाण्याः (बन्धुः) भ्राता (तपोजाः) ब्रह्मचर्यादितपसा जातः (सोमस्य) ओषधिगणस्य (दात्रम्) दाति रोगान् येन तद्दान् (असि) (स्वाहा) सत्यक्रियया (राजस्वः) राजवीरप्रसविकाः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे समेश राजन् यतस्त्वं वाचो निभृष्टं बन्धुरसि सोमस्य दात्रं तपोजा असि । तवाज्ञया सवितुः प्रसवे वैष्णव्यौ पवित्रे स्थः । हे अध्यापिकपरिचारिका अध्येऽयश्च स्त्रियो यथाहं सवितुः प्रसवे सूर्य्यस्य रश्मिभिरिवाच्छिद्रेण पवित्रेण व उत्पुनामि तथा यूयं स्वाहा राजस्वो भवत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० हे राजादयो राजपुरुषा यूयमस्मिन् जगति यथा कुमाराध्यापने सज्जना नियुज्यन्ते तथा पवित्रविद्यापरीक्षाकारिकाः स्त्रियः कन्यानामध्यापने नियुग्ध्वम् । यत एत इमाश्च विद्यासुशिक्षाः प्राप्य युवत्यः सत्यः स्वसदृशैः प्रियैर्वरैः पुरुषैः सह स्वयंवरं विवाहं कृत्वा वीरपुरुषान् जनयेयुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे सभापति राजपुरुष जिस लिये आप (वाचः) वेदवाणी के (अनिभृष्टम्) भृष्टतारहित आचरण किये (बन्धुः) भाई (असि) हैं (सोमस्य) ओषधियों के काटने वाले (तपोजाः) ब्रह्मचर्यादि तप से प्रसिद्ध (असि) हैं आप की आज्ञा से (सवितुः) सब जगत्को उत्पन्न करने होर ईश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न हुए जगत्में (वैष्णव्यौ) सब शिद्या अच्छी शिक्षा शुभ गुण कर्म और स्वभाव में व्यापन शील और (पवित्रे) शुद्ध आचरणवाली (स्थः) तुम दोनों हो । हे पढ़ाने परीक्षा करने और पढ़ने हारी स्त्री लोगो मैं (सवितुः) ईश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये इस जगत्में (सूर्य्यस्य) सूर्य्य की [रश्मिभिः] किरणों के समान [अच्छिद्रेण]

छेद रहित (पवित्रेण) विद्या अच्छी शिक्षा धर्मज्ञान जितेन्द्रियता और ब्रह्मचर्य आदि करके पवित्र किया हुआ से (वः) तुम लोगों को (उत्पुनामि) अच्छे प्रकार पवित्र करता हूँ तुम लोग (स्वाहा) सत्य क्रिया से (राजस्वः) राजाओं में वीरों को उत्पन्न करने वाली हो ॥ ६ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलु० । हे राजा आदि पुरुषो तुम लोग इस जगत् में कन्याओं को पढ़ाने के लिये शुद्ध विद्या की परीक्षा करने वाली स्त्री लोगों को नियुक्त करो । जिस से ये कन्या लोग विद्या और शिक्षा को प्राप्त हो के युवान हुई प्रियवर पुरुषों के साथ स्वयंवर विवाह करके वीर पुरुषों को उत्पन्न करें ॥ ६ ॥

सधमादइत्यस्य वरुण ऋषिः । वरुणो देवता । विराडापि त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राज्ञामिदमावश्यकं यत्सर्वरूपाः प्रजायाः स्वकुलस्य चापत्यानि ब्रह्मचर्येण विद्यासुशिक्षान्वितानि कार्याणीत्याह ॥

राजाओं को यह अवश्य चाहिये कि सब प्रजा और अपने कुल के बालकों को ब्रह्मचर्य के साथ विद्या और सुशिक्षा युक्त करें यह० ॥

सधमादो द्युम्निनी राप एता अनाधृष्टा अपस्यू वसानाः । पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपाशिशिशुर्मातृतमास्वन्तः ॥ ७ ॥

सधमादइतिसधऽमादः । द्युम्निनीः । आपः । एताः । अनाधृष्टाः । अपस्यूः । वसानाः । पस्त्यासु । चक्रे । वरुणः । सधस्थमिति सधऽस्थम् । अपाम्ना शिशुः । मातृतमास्विति मातृऽतमासु । अन्तरित्यन्तः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(सधमादः) याः सह माद्यन्ति हृष्यन्ति ताः (द्युम्निनीः) प्रशस्तं द्युम्नं धनं यशो वा विद्यते यासां ताः (आपः) जलानीव शान्ताः (एताः) प्राप्तविद्यासुशिक्षाः (अनाधृष्टाः) धर्षितुमयोग्याः (अपस्यः) अपःसु कर्मसु साध्व्यः । अत्र सु पांसुलुगिति शसः स्थाने सुः (वसानाः) वस्त्राभूषणैराच्छादिताः (पस्त्यासु) गृहशालासु (चक्रे) कुर्व्यात् (वरुणः) वरो राजा (सधस्थम्) सहस्थानम् (अपाम्) व्याप्तविद्यानां स्त्रीणाम् (शिशुः) बालकः (मातृतमासु) अतिशयेन शास्त्रोक्तशिक्षया मानकर्त्रीषु धात्रीषु (अन्तः) समीपे ॥ ७ ॥

अन्वयः—यो वरुणो राजा भवेत्स एताः सधमादो द्युम्निनी-रनाधृष्टा आपो वसानाः पस्त्यास्वपस्यः स्त्रियो विदुष्यो भवेयुस्ता-सामपां यः शिशुस्तं मातृतमास्वन्तः सधस्थं समीपस्थं शिक्षार्थं रक्षेत् ॥ ७ ॥

भावार्थः—राज्ञा प्रयत्नेन स्वराज्ये सर्वाः स्त्रियो विदुष्यः कार्यस्तासां सकाशाज्जाता बालका विद्यायुक्तधात्र्यधीनाः कार्यार्थः । यतो न कस्याप्यपत्यं विद्यासुशिक्षाहीनं स्त्रीनिर्वला च स्यात् ॥ ७ ॥

पदार्थः—जो (वरुणः) श्रेष्ठ राजा हो वह (एताः) विद्या और अच्छी शिक्षा को प्राप्त हुई (सधमादः) एक साथ प्रसन्न होने वाली (द्युम्निनीः) प्रशंसनीय धन कीर्ति से युक्त (अनाधृष्टाः) जो किसी से न दवें (आपः) जल के समान शान्ति-युक्त (वसानाः) वस्त्र और आभूषणों से ढपी हुई (पस्त्यासु) घरों के (अपस्यः) कामों में चतुर विद्वान् स्त्री होवें उन (अपाम्) विद्याओं में व्याप्त स्त्रियों का जो (शिशुः) बालक हो उस को (मातृतमासु) अति मान्य करने हारी धायियों के

(अन्तः) समीप (सधस्थम्) एक समीप के स्थान में शिक्षा के लिये रक्खे ॥ ७ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि अपने राज्य में प्रयत्न के साथ सब स्त्रियों को विद्वान् और उन से उत्पन्न हुए बालकों को विद्यायुक्त धाइयों के आधीन करे कि जिस से किसी के बालक विद्या और अच्छी शिक्षा के विना न रहें । और स्त्री भी निर्बल न हों ॥ ७ ॥

क्षत्रस्येत्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । स्वराट् कृति-
श्छन्दः । निषादः स्वरः ।

सर्वाः प्रजाः सर्वथा योग्यं सभेर्ज्ञं राजानं सततं
सर्वतो रक्षेयुरित्याह ॥

सब प्रजा पुरुषों को योग्य है कि सब प्रकार से योग्य सभापति
राजा की निरन्तर सब ओर से रक्षा करें यह ॥

क्षत्रस्योल्वमासि क्षत्रस्य जराय्वसि क्षत्रस्य यो-
निरसि क्षत्रस्य नाभिर्ऽसीन्द्रस्य वार्त्विध्नमासि
मित्रस्यासि वरुणस्यासि त्वयायं वृत्रं बधेत् ।
दृवासि रुजासि क्षुमासि । पातैनं प्राञ्चम्पातैनं
प्रत्यञ्चम्पातैनं तिर्यञ्चन्दिग्भ्यः पात ॥ ८ ॥

क्षत्रस्य । उल्वम् । असि । क्षत्रस्य । जरायु ।
असि । क्षत्रस्य । योनिः । असि । क्षत्रस्य । नाभिः ।
असि । इन्द्रस्य । वार्त्विध्नमिति वार्त्विध्नम् । अ-

सि । मित्रस्य । असि । वरुणस्य । असि । त्वया । अयम् ।
 वृत्रम् । बधेत् । दृवा । असि । रुजा । असि ।
 क्षुमा । असि । पात । एनम् । प्राञ्चम् । पात ।
 एनम् । प्रत्यञ्चम् । पात । एनम् । तिर्थञ्चम् । दि-
 ग्भ्य इति दिक्भ्यः । पात ॥ ८ ॥

पदार्थः—(क्षत्रस्य) राजकुलस्य (उल्बम्) बलम् (असि)
 (क्षत्रस्य) क्षत्रियस्य (जरायु) वृद्धावस्थाप्रापकम् (असि) (क्षत्रस्य)
 राजन्यस्य (योनिः) निमित्तम् (असि) (क्षत्रस्य) राज्यस्य
 (नाभिः) बन्धनम् (असि) (इन्द्रस्य) सूर्यस्य (वार्त्त्रघ्नम्)
 मेघविनाशकम् (असि) (मित्रस्य) सुहृदः (असि) (वरुणस्य)
 श्रेष्ठस्य (असि) (त्वया) राज्ञा (अयम्) वीरः (वृत्रम्)
 मेघमिव न्यायावरकं शत्रुम् (बधेत्) हन्तात् (दृवा) यः शत्रून्
 दृणाति । अत्रान्येषामपि दृश्यत इति कनिप् (असि) (रुजा)
 शत्रूणां रोगकारकः । अत्रौणादिकः कनिन् (असि) (क्षुमा)
 सत्योपदेशकः । अत्रौणादिको मनिन् किञ्च (असि) (पात) रक्षत
 (एनम्) राजानम् (प्राञ्चम्) प्राक्प्रबन्धस्य कर्त्तारम् (पात) (एनम्)
 सेनाध्यक्षम् (प्रत्यञ्चम्) पश्चात्स्थितम् (पात) (एनम्)
 पार्श्वस्थं वरिम् (तिर्थञ्चम्) तिरश्चीनम् (दिग्भ्यः) सर्वाभ्य
 आशाभ्यः (पात) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे राजन् अस्त्वं क्षत्रस्योल्बमसि क्षत्रस्य जरायुवसि
 क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसान्द्रस्य वार्त्त्रघ्नमसि मित्रस्य

मित्रोऽसि वरुणस्य वरोसि दृवासि रुजासि जुमासि । यस्त्वया सह
वधेत् । तमेनं प्राञ्चं सर्वं यूयं दिग्भ्यः पात । तमेनं प्रत्यञ्चं पा
त तमेनं तिर्य्यञ्चं पात ॥ ८ ॥

भावार्थः—यत्पुत्रीपुत्रेषु स्त्रीनरेषु च विद्यावर्धनं कर्मास्तित-
देव राज्यवर्धकं शत्रुविनाशकं धर्मादिप्रवर्तकं च भवति । अनेनैव
सर्वेषु कालेषु सर्वासु दिक्षु रक्षा भवति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे राजन् जो आप (क्षत्रस्य) अपने राज कुल में (उत्तमम्)
बलवान् (असि) हैं (क्षत्रस्य) क्षत्रिय पुरुष को (जरायु) वृद्धावस्था देने हारे
(असि) हैं (क्षत्रस्य) राज्य के (योनिः) निमित्त (असि) हैं (क्षत्रस्य) राज्य
के (नाभिः) प्रबन्ध कर्त्ता (असि) हैं (इन्द्रस्य सूर्य के (वार्त्रन्म) मेघ का ना-
श करने हारे के समान कर्मकर्त्ता (असि) हैं (मित्रस्य) मित्र के मित्र (असि) हैं (व-
रुणस्य) श्रेष्ठ पुरुषों के साथ श्रेष्ठ (असि) हैं (दृवा) शत्रुओं के विदारण करने
वाले (असि) हैं (रुजा) शत्रुओं को रोगातुर करने हारे (असि) हैं और (जु
मा) सत्य का उपदेश करने हारे (असि) हैं जो (अयम्) यह वीर पुरुष (त्व-
या) आप राजा के साथ (वृत्रम्) मेघ के समान न्याय के छिपाने वाले शत्रु को
(वधेत्) मारे (एनम्) इस (प्राञ्चम्) प्रथम प्रबन्ध करने वाले (एनम्) राजपुरुष
की तुम लोग (दिग्भ्यः) सब दिशाओं से (पात) रक्षा करो इस (तिर्य्यञ्चम्)
तिरिछे खड़े हुए (एनम्) राज पुरुष की (पात) रक्षा करो ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो कन्या और पुत्रों में स्त्री और पुरुषों में विद्या पढ़ाने वाला
कर्म है वही राज्य का बढ़ाने शत्रुओं का विनाश और धर्म आदि की प्रवृत्ति करने वा-
ला होता है । इसी कर्म से सब कालों और सब दिशाओं में रक्षा होती है ॥ ८ ॥

आविर्मर्यादित्यस्य वरुण ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिग
ष्टिरुच्छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

मनुष्यैः सुशीलतयाऽसविद्वदादयोवश्यं प्राप्तव्या इत्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि अपना स्वभाव अच्छा करके आप विद्वान् आदि को अवश्य प्राप्त होवें इस० ॥

आविर्मय्या आवित्तो अग्निर्गृहपतिरावित्त इन्द्रो
वृद्धश्रवा आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रतावावित्तः
पूषा विश्ववेदा आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भु-
वावावित्तादितिरुरुशर्मा ॥ ९ ॥

आविः । मय्याः । आवित्तइत्याऽवित्तः । अग्निः ।

गृहपतिरिति गृहऽपतिः । आवित्तइत्याऽवित्तः ।

इन्द्रः । वृद्धश्रवाइति वृद्धऽश्रवाः । आवित्तावित्याऽ-

वित्तौ । मित्रावरुणौ । धृतव्रताविति धृतऽव्रतौ ।

आवित्तइत्याऽवित्तः । पूषा । विश्ववेदाइति वि-

श्वऽवेदाः । आवित्तेइत्याऽवित्ते । द्यावापृथिवीइति

द्यावाऽपृथिवी । विश्वशम्भुवाविति विश्वऽशम्भुवौ

आवित्तेत्यावित्ता अदितिः । उरुशर्मेत्युरु-

शर्मा ॥ ९ ॥

पदार्थः—(आविः) प्राकट्ये (मर्याः) मर्यादिति मनु-
ष्यना० निर्ध० ३ । ५ । (आवित्तः) प्राप्तपूर्णभोगो लब्धप्रतीतो
वा । वित्तोभोगप्रत्यययोः । अ० ८ । २ ५८ । अनेनायं निपातितः
(अग्निः) पावकइव विद्वान् (गृहपतिः) गृहाणां पालकः
(आवित्तः) (इन्द्रः) शत्रुविदारकः सेनाधीशः (वृद्धश्रवाः)
वृद्धं श्रवः सर्वशास्त्रश्रवणं यस्य सः (आवित्तौ) (मित्रावरुणौ)
सुहृद्गौ (धृतव्रतौ) धृतानि व्रतानि सत्यादीनि याभ्यांतौ
(आवित्तः) (पूषा) पोषको वैद्यः (विश्ववेदाः) विश्वं सर्वं
मौषधं विदितं येन सः (आवित्ते) (द्यावापृथिवी) विद्युद्भूमी
(विश्वशम्भुवौ) विश्वस्मै शं सुखं भावुके (आवित्ता) (अ-
दितिः) विदुषी माता (उरुशर्मा) उरूणि बहूनि सुखानि
यस्याः सा ॥ ९ ॥

अन्वयः— हे मर्या युष्माभिर्पदि गृहपतिराग्निराविरावित्तो
वृद्धश्रवा इन्द्र आविरावित्तो धृतव्रतौ मित्रावरुणावाविरावित्तौ
विश्ववेदाः पूषाऽऽविरावित्तो विश्वशम्भुवौ द्यावापृथिवी आविरावि-
रावित्ते उरुशर्माऽदितिश्चाविरावित्ता स्यात्तर्हि सर्वाणि सुखानि
प्राप्यन्ते ॥ ९ ॥

भावार्थः— यावन्मनुष्याः साहिदुषः सतीं विदुषीं मातरं सत्य
पदार्थविज्ञानं च नाप्नुवन्ति तावत्सुखवृद्धिं दुःखनिवृत्तिं च कर्तुं न
शक्नुवन्ति ॥ ९ ॥

पदार्थः— हे (मर्याः) मनुष्यो तुम लोग जो (गृहपतिः) घरों के पालन
करने हारे (अग्निः) प्रसिद्ध अग्नि के समान विद्वान् पुरुष को (आविः) प्रकटता
से (आवित्तः) प्राप्त वा निश्चय करके जाना (वृद्धश्रवाः) श्रेष्ठता से सब शास्त्रों
को सुने हुए (इन्द्रः) शत्रुओं के मारने हारे सेनापति को (आविः) प्रकटता से

(आवित्तः) प्राप्त हो वा जाना (धृतव्रतौ) सत्य आदिव्रतों को धारण करने हारे (मित्रावरुणौ) मित्र और श्रेष्ठ जनों को (आविः) प्रकटता से (आवित्तौ) प्राप्त वा जाना (विश्ववेदाः) सब ओषधियों को जानने हारे [पूषा] पोषण कर्त्ता वैद्य को (आविः) प्रसिद्धि से (आवित्तः) प्राप्त हुए (विश्वशम्भुवौ) सब के लिये सुख देने हारे (द्यावापृथिवी) बिजुली और भूमि को (आविः) प्रकटता से (आवित्तं) जाने (उरुशम्मा) बहुत सुख देने वाली (अदितिः) विद्वान् माता को प्रसिद्ध (आवित्ता) प्राप्त हुए तो तुम को सब सुख प्राप्त होजावें ॥ ९ ॥

भावार्थः — जबतक मनुष्य लोग श्रेष्ठ विद्वानों उत्तम विद्वान् माता और प्रसिद्ध पदार्थों के विज्ञान को प्राप्त नहीं होते तब तक सुख की प्राप्ति और दुःखों की निवृत्ति करने को समर्थ नहीं होते ॥ ९ ॥

अवेष्टा इत्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । विराडाशी पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कृत्वा किं किं प्राप्तव्यमित्यु० ॥

फिर मनुष्य क्या करके किस २ को प्राप्त हों यह वि०

अवेष्टा दन्दशूकाः प्राचीमारोह गायत्री
त्वाऽवतु रथन्तरसामं त्रिवृत्स्तोमो वसन्त-
ऋतुर्ब्रह्म द्रविणम् ॥ १० ॥

अवेष्टा इत्यवेष्टाः । दन्दशूकाः । प्रा-
चीम् । आ । रोह । गायत्री । त्वा । अवतु ।
रथन्तरमिति रथम्ऽन्तरम् । सामं । त्रिवृ-
दिति त्रिऽवृत् । स्तोमः । वसन्तः । ऋतुः ।
ब्रह्म । द्रविणम् ॥ १० ॥

पदार्थः — (अवेष्टाः) विरुद्धस्य संगन्तारः (दन्दशूकाः)
परदुःखप्रदाय दंशनशीलाः (प्राचीम्) पूर्वा दिशम् (आ) (रोह)
प्रसिद्धो भव (गायत्री) पाठितं गायत्रीछन्दः (त्वा) त्वाम् (अवतु)

प्राप्नोतु (रथन्तरम्) रथैस्तरन्ति येन तत् (साम) सामवेदः (त्रिवृत्) त्रिभिर्मनोवाक्शरीरबलानां बोधकारकः (स्तोमः) स्तूयमानः (वसन्तः) (ऋतुः) (ब्रह्म) वेदो जगदीश्वरो ब्रह्मवित्कुलं वा (द्रविणम्) विद्याद्रव्यम् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे राजन् यस्त्वं येऽवेष्टा दंदशूकाः सन्ति तान् जित्वा प्राचीं दिशमारोह तं त्वा गायत्री रथन्तरं साम त्रिवृत्स्तोमऋतुर्वसन्तो ब्रह्म द्रविणं चावतु ॥ १० ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्यासु प्रादुर्भवन्ति ते शत्रून् विजित्यैश्वर्यं प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे राजन् जो आप (अवेष्टाः) विरोधी के सङ्ग (दंदशूकाः) दूसरों को दुःख देने के लिये काट खाने वाले हैं । उन को जीत के (प्राचीम्) पूर्व दिशा में (आरोह) प्रसिद्ध हों उस (त्वा) आप को (गायत्री) पढ़ा हुआ गायत्री छन्दः (रथन्तरम्) रथों से जिस के पार हों ऐसा वन (साम) सामवेद (त्रिवृत्) तीन मन वाणी और शरीर के बलों का बोध कराने वाला (स्तोमः) स्तुति के योग्य (वसन्तः) वसन्त (ऋतुः) ऋतु (ब्रह्म) वेद ईश्वर और ब्रह्मज्ञानी ब्राह्मणकुलरूप (द्रविणम्) धन (अवतु) प्राप्त होवे ॥ १० ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्याओं में प्रसिद्ध होते हैं वे शत्रुओं को जीत के ऐश्वर्य को प्राप्त हो सकते हैं ॥ १० ॥

दक्षिणामित्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । आर्ची पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ।

पुनः स समेशः किं कृत्वा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह सभापति राजा क्या करके क्या करे यह वि० ॥

दक्षिणामारोह त्रिष्टुप्त्वावतु बृहत्साम पंचदशस्तोमो ग्रीष्मऋतुः क्षत्रं द्रविणम् ॥ ११ ॥

दक्षिणाम् । आ । रोह । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबिति
 त्रिऽस्तुप् । त्वा । अवतु । बृहत् । साम । पञ्चद-
 शइति पंचऽदशः । स्तोमः । ग्रीष्मः । ऋतुः ।
 क्षत्रम् । द्रविणम् ॥११॥

पदार्थः—(दक्षिणाम्) दिशम् (आ) (रोह) (त्रिष्टुप्)
 एतच्छब्दोऽभिहितं विज्ञानम् (त्वा) त्वाम् (अवतु) प्राप्नोतु
 (बृहत्) महत् (साम) सामवेदभागः (पंचदशः) प्राणोन्द्रियभू-
 तानां पंचदशानां पूरकः (स्तोमः) स्तोतुं योग्यः (ग्रीष्मः)
 (ऋतुः) (क्षत्रम्) क्षत्रियधर्मरत्नकं कुलम् (द्रविणम्)
 राज्योद्भवं द्रव्यम् ॥११॥

अन्वयः—हे विद्वन् राजन् यं त्वा त्रिष्टुप् छन्दो बृहत्साम
 पंचदशस्तोमो ग्रीष्मऋतुः क्षत्रं द्रविणञ्चावतु स त्वं दक्षिणां
 दिशमारोह शत्रून् विजयस्व ॥११॥

भावार्थः—यो राजा प्राप्तविद्यः क्षत्रियकुलं वर्धयेत् स एव
 शत्रुभिः कदापि न तिरस्क्रियेत ॥११॥

पदार्थः—हे विद्वन् राजन् जिस (त्वा) आप को (त्रिष्टुप्) इस नाम
 के छन्द से सिद्ध विज्ञान (बृहत्) बड़ा (साम) सामवेद का भाग (पंचदशः)
 पांच प्राण अर्थात् प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, पांच इन्द्रिय अर्थात् श्रोत्र,
 त्वचा, नेत्र, रसना, और घ्राण पांच भूत अर्थात्, जल, भूमि अग्नि, वायु, और आका-
 श इन पन्द्रह की पूति करने हारा (स्तोमः) स्तुति के योग्य (ग्रीष्मऋतुः) ग्रीष्म
 ऋतु (क्षत्रम्) क्षत्रियों के धर्म का रत्नक क्षत्रियकुलरूप और (द्रविणम्) राज्य से
 प्रकट हुआ धन (अवतु) प्राप्त हो । वह आप (दक्षिणाम्) दक्षिण दिशा में (आ
 रोह) प्रसिद्ध हजिये । और शत्रुओं को जीतिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो राजा विद्या को प्राप्त हुआ क्षत्रिय कुल को बढ़ावे उस का तिर-
स्कार शत्रुजन कभी न कर सकें ॥ ११ ॥

प्रतीचीमित्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । निचृदा-
र्घ्यनुष्टुपछन्दः । गांधारः स्वरः ॥

राजपुरुषैर्नित्यं वैश्यकुलं वर्द्धनीयमित्याह ॥

राजपुरुषों को चाहिये कि वैश्य कुल को नित्य बढ़ावे यह वि० ॥

प्रतीचीमारोह जगतीत्वाऽवतु वैरूपं सामं सप्त-
दशस्तोमो वर्षा ऋतुर्विड्द्रविणम् ॥ १२ ॥

प्रतीचीम् । आ । रोह । जगती । त्वा । अवतु ।
वैरूपम् । सामं । सप्तदश इति सप्तदशः ।
स्तोमः । वर्षाः । ऋतुः । विट् । द्रविणम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(प्रतीचीम्) पश्चिमां दिशम् (आ) (रोह) (जगती)

एतच्छन्दोभिहितमर्थम् (त्वा) त्वाम् (अवतु) (वैरूपम्)
विविधानि रूपाणि यस्मिन् तत् (साम) सामवेदांशः (सप्तदशः)
पंचकर्मेन्द्रियाणि पंचविषयाः पंच महाभूतानि कार्यं कारणं चेति
सप्तदशानां पूरकः (स्तोमः) स्तुतिसमूहः (वर्षाः) (ऋतुः) (विट्)
वणिग्जनः (द्रविणम्) द्रव्यम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे राजन् यं त्वा जगती वैरूपं साम सप्तदशस्तोम
ऋतुर्वर्षा द्रविणं विट्चावतु स त्वं प्रतीचीं दिशमारोह धनं च
लभस्व ॥ १२ ॥

भावार्थः—ये राजपुरुषा राजनीत्या वैश्यानुत्तयेयुस्ते श्रिय-
माप्नुयुः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे राजपुरुष जिस (त्वा) आप को (जगती) जगती छन्द में कहा हुआ अर्थ (वैरूपम्) विविध प्रकार के रूपों वाला (साम) सामवेद का अंश (सप्तदशः) पांच कर्म इन्द्रिय पाँच शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध, विषय पांच महाभूत अर्थात् सूक्ष्म भूत, कार्य और कारण इन सत्रह का पूरण करने वाला (स्तोमः) स्तुतियों का समूह (वर्षाः) (ऋतुः) वर्षा ऋतु (द्रविणम्) द्रव्य और (विट्) वैश्य जन (अवतु) प्राप्त हों । सो आप (प्रतीचीम्) पश्चिम दिशा को (आरोह) आरूढ़ और धन को प्राप्त हूजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो राजपुरुष राज नीति के साथ वैश्यों की उन्नति करें वे ही लक्ष्मी को प्राप्त हों ॥ १२ ॥

उदीचीमित्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । आर्ची
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनाराजादिनरैः किं लब्धव्यमित्याह ॥

फिर राजा आदि पुरुषों को क्या प्राप्त करना चाहिये यह वि० ॥

उदीचीमारोहाऽनुष्टुप्त्वावतुवैराजं सामैकविंशं

शस्तोमः शरत् ऋतुः फलं द्रविणम् ॥ १३ ॥

उदीचीम् । आ । रोह । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यं-

नुऽस्तुप् । त्वा । अवतु । वैराजम् । साम । एकविं-

शं शइत्येकऽविंशः । स्तोमः । शरत् । ऋतुः ।

फलम् । द्रविणम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(उदीचीम्) उत्तराम् (आ) (रोह) (अनुष्टुप्) यथा पठित्वा पुनः सर्वा विद्या अन्येभ्यः स्तुवन्ति सा (त्वा) (अवतु) (वैराजम्) यहिविधैरर्थै राजते तदैव (साम) (एकविंशः)

षोडश कलाश्चत्वारः पुरुषार्थाऽवयवाः कर्त्ता चेति तेषामेकविंश-
तेः पूरणः (स्तोमः) स्तुतिविषयः (शरत्) (ऋतुः) (फलम्)
सेवाफलदं शूद्रकुलम् (द्राविणम्) ॥ १३

अन्वयः—हे सभापते त्वमुदीचीं दिशमारोह । यतोऽनुष्टु-
ब्वैराजं सामैकविंशस्तोम ऋतुः शरद्द्रविणं फलं च त्वाऽवतु ॥ १३ ॥

भावार्थः—ये जना आलस्यं विहाय सर्वदा पुरुषार्थमेवानु-
तिष्ठन्ते ते सच्छूद्रान् प्राप्य फलवन्तो जायन्ते ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे सभापति राजा आप (उदीचीम्) उत्तर की दिशा में (आरोह)
प्रसिद्धि को प्राप्त हूजिये । जिस से (अनुष्टुप्) जिस को पद के सब विद्याओं से
दूसरों की स्तुति करें वह छन्द (वैराजम्) अनेक प्रकार के अर्थों से शोभायमान
(साम) सामवेद का भाग (एकविंशः) सोलह कला चार पुरुषार्थ के अवयव और
एक कर्त्ता इन इक्कीश को पूरण करने हारा (स्तोमः) स्तुति का विषय (शरत्)
(ऋतुः) शरद् ऋतु (द्राविणम्) ऐश्वर्य्य और (फलम्) फलरूप सेवाकारक
शूद्रकुल (त्वा) आप को (अवतु) प्राप्त होवे ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो पुरुष आलस्य को छोड़ सब समय में पुरुषार्थ का अनुष्ठान
करते हैं वे अच्छे फलों को भोगते हैं ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वा मित्यस्य वरुण ऋषिः । यजमानो देवता । भुरिग्ज-
गती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

मनुष्यैरुत्कृष्टाविद्ययाऽनेके पदार्था विज्ञातव्या इत्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि प्रबल विद्या से अनेक पदार्थों को जानें यह वि० ॥

ऊर्ध्वमारोह पङ्क्तिस्त्वावतु शाक्ररैवते सामनी
त्रिणवत्रयास्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृतू
वर्चो द्राविणम्प्रत्यस्तन्नमुचेः शिरः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वाम् । आ । रोह । पङ्क्तिः । त्वा । अवतु ।
 शाक्ररैवतेइति शाक्ररैवते । सामनी इति सामनी
 त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिणवत्रयस्त्रिंशविति त्रि-
 नवऽनूयस्त्रिंशौ । स्तोमौ । हेमन्तशिशिरौ । ऋ-
 तूइत्यतू । वर्चः । द्रविणम् । प्रत्यस्तमिति प्रतिऽ-
 अस्तम् । नमुचेः । शिरः ॥ १४

पदार्थः—(ऊर्ध्वाम्) दिशम् (आ) (रोह) (पङ्क्तिः)
 (त्वा) (अवतु) (शाक्ररैवते) शाक्रं च रैवतं च ते (सामनी)
 (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) ये त्रयश्च कालाः नवाङ्गुविद्याश्च त्रयश्च
 त्रिंशच्च वस्वादयः पदार्था व्याख्याता याभ्यान्तयोः पूरणौ तौ (स्तो-
 मौ) स्तुतिविशेषौ (हेमन्तशिशिरौ) (ऋतू) (वर्चः) विद्या-
 ध्ययनम् (द्रविणम्) द्रव्यम् (प्रत्यस्तम्) प्रतीक्षितम् (नमुचेः)
 न मुंचति परपदार्थान् दुष्टाचारान् वा यः स्तेनस्तस्य (शिरः)
 उत्तमांगम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे राजन् यदूर्ध्वा दिशमारोह तर्हि त्वा पङ्क्तिः
 शाक्ररैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृतू
 वर्चो द्रविणं चावतु नमुचेः शिरश्च प्रत्यस्तं स्यात् ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अन्वृतु योग्याऽऽहारविहारास्सन्तोविद्या
 योगाभ्याससत्सङ्गान्समाचरन्ति ते सर्वेऽष्टतुषु सुखं भुञ्जते । न
 चैभ्यो कश्चिच्चोरः पीडां दातुं शक्नोति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे राजन् आप जो (ऊर्ध्वाम्) ऊपर की दिशा में (आरोह) प्रसिद्ध हों तो (त्वा) आप को (पंक्तिः) पंक्ति नाम का पड़ा हुआ छन्द (शाकरैवेते) शकरी और रेवती छन्द से युक्त (सामनी) सामवेद के पूर्व उत्तर दो अथर्व (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) तीन काल नव अङ्कों की विद्या और तैत्तिरीय वसु आदि पदार्थ जिन दोनों से व्याख्यान किये गये हैं उनके पूर्ण करने वाले (स्तोमौ) स्तोत्रों के दो भेद (हेमन्तशिशिरौ) (ऋतू) हेमन्त और शिशिर ऋतु (वर्चः) ब्रह्मचर्य के साथ विद्या का पढ़ना और (द्राविणम्) ऐश्वर्य (अवतु) तृप्त करे और (नमुचे) दुष्ट चोर का (शिरः) मस्तक (प्रत्यस्तम्) नष्ट भ्रष्ट होवे ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सब ऋतुओं में समय के अनुसार आहार विहार युक्त हो के विद्या योगाभ्यास और सत्संगों का अच्छे प्रकार सेवन करते हैं । वे सब ऋतुओं में सुख भोगते हैं और इनको कोई चोर आदि भी पीड़ा नहीं देसकता ॥ १४ ॥

सोमेत्यस्य वरुणऋषिः । परमात्मा देवता । निचृदार्षी

पंक्तिश्छन्दः पञ्चमः स्वरः ॥

राजप्रजाजनैरीश्वरवद्वर्तित्वा परस्परेषां रक्षणं विधेयमित्याह ॥
राज और प्रजा पुरुषों को उचित है कि ईश्वर के समान न्यायाधीश हो कर आपस में एक दूसरे की रक्षा करें यह वि० ॥

सोमस्य त्विषिरासि तवेव मे त्विषिर्भूयात् । मृत्योः पाह्योजोऽसिसहोस्यमृतमासि ॥ १५ ॥

सोमस्य । त्विषिः । असि । तवेवेति तव इव । मे ।

त्विषिः । भूयात् । मृत्योः । पाहि । ओजः ।

असि । सहः । असि । अमृतम् । असि ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सोमस्य) ऐश्वर्यस्य (त्विषिः) दीप्तिः (असि) (तवेव) (मे) (त्विषिः) (भूयात्) (मृत्योः) मरणात् (पाहि) (ओजः) पराक्रमयुक्तः (असि) (सहः) बलवान्

(असि) (असृतम्) मरणधर्मरहितम् (असि) ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे परमाप्त यथा त्वं सोमस्य त्विषिरस्योजोऽसि स-
होस्यमृतमसि तथाऽहं भवेयम् । तवेव मे त्विषिरोजः सहोऽमृतं
च भूयात् । त्वं मृत्योर्मां पाहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे पुरुषा यथाऽऽप्ताः स्वेष्टं प्रजाभ्योऽपीच्छेयुः ।
यथा प्रजा राजपुरुषान् रक्षेयुस्तथा राजपुरुषा प्रजाजनान् सततं
रक्षन्तु ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे परम आप्त विद्वन् जैसे आप (सोमस्य) ऐश्वर्य का (त्विषिः)
प्रकाश करने हारे (असि) हैं (ओजः) पराक्रम युक्त (असि) हैं वैसा मैं भी
होऊं (तवेव) आपके समान (मे) मेरा (त्विषिः) विद्या प्रकाश से भाग्योदय
(भूयात्) हो आप मुझ को (मृत्योः) मृत्यु से (पाहि) बचाइये ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे पुरुषो जैसे धार्मिक विद्वान् अपने को जो इष्ट है उसी को प्र-
जा के लिये भी इच्छा करें जैसे प्रजा के जन राजपुरुषों की रक्षा करें वैसे राजपुरुष
भी प्रजा जनों की निरंतर रक्षा करें ॥ १५ ॥

हिरण्यरूपावित्यस्य वरुणऋषिः । मित्रावरुणौ देवते ।
स्वराडार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ विद्वद्भिर्निष्कपटतयाऽज्ञाः सत्यमुपदिश्य विद्वांसो
मेधाविनः संपादनीया इत्याह ॥

अब विद्वानों को चाहिये कि आप निष्कपट हो और अज्ञानी पुरुषों के लिये सत्य का
उपदेश करके उन को बुद्धिमान् विद्वान् बनावें यह वि०

हिरण्यरूपा उषसो विरोक उभाविन्द्रा उदिथः सू-

र्यश्च । आरोहतं वरुणं मित्रं गतं ततश्चाक्षाथ-

मदितिं दितिं च । मित्रोऽसि वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

हिरण्यरूपाविति हिरण्यरूपौ । उषसः । विरो-

कइति विरोके । उभौ । इन्द्रौ । उत् । इथः ।

सूर्यः । च । आ । रोहतम् । वरुण । मित्र । ग-

र्तम् । ततः । चक्षाथाम् । अदितिम् । दितिम् ।

च । मित्रः । असि वरुणः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(हिरण्यरूपौ) ज्योतिःस्वरूपौ (उषसः) प्रभातान्
(विरोके) विविधतया रुचिकरे व्यवहारे (उभौ) (इन्द्रौ)पर-
मैश्वर्य्यकारकौ (उत्) (इथः) प्राप्नुयः (सूर्यः) (च) चन्द्र इव
(आ) (रोहतम्) (वरुण) शत्रुच्छेदकउत्कृष्टसेनापते (मित्र) स-
र्वस्य सुहृत् (गर्तम्) उपदेशकगृहम् । गर्तइति गृहना० । निघं०
३ । ४ । (ततः) तदनन्तरम् (चक्षाथाम्) उपदिशेताम् (अदि-
तिम्) अविनाशिनं पदार्थम् (दितिम्) नाशवन्तम् (च) (मित्रः)
सुखप्रदः (असि) (वरुणः) सर्वोत्तमः (असि) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे उपदेशक मित्र यतस्त्वं मित्रोऽसि हे वरुण य-
तस्त्वं वरुणोऽसि ततस्तौ युवां गर्तमारोहतम् । अदितिं दितिं च चक्षा-
थाम् । हे हिरण्यरूपावुभाविन्द्रौ यथा विरोके सूर्यश्चन्द्रश्चोपसो
विभातस्तथा युवामुदितो विद्याः प्रभातम् ॥ १६ ॥

भावार्थः—यत्र देशे सूर्यचन्द्रवदुपदेशका व्याख्यातैः सर्वा विद्याः प्रकाशयन्ति तत्र सत्याऽसत्यपदार्थबोधेन सहितत्वात्काश्चिदप्यविद्यया न विमुह्यति यत्रेदं न भवति तत्राऽन्धपरम्पराग्रस्ता जनाः प्रत्यहमवनर्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे उपदेश करने हारे (मित्र) सब के सुहृद जिस लिये आप (मित्रः) सुख देने वाले (असि) हैं तथा हे (वरुण) शत्रुओं को मारने हारे बलवान् सेनापति जिस लिये आप (वरुणः) सब से उत्तम (असि) हैं इसलिये आप दोनों (गर्तम्) उपदेश करने वाले के घर पर (आरोहतम्) जाओ (अदितिम्) अविनाशी (च) और (दितिम्) नाशमान पदार्थों का (चक्षुषाम्) उपदेश करो हे (हिरण्यरूपौ) प्रकाश स्वरूप (उभौ) दोनों (इन्द्रौ) परमैश्वर्य करने हारे जैसे (विरोके) त्रिविध प्रकार की रुचि कराने हारे व्यवहार में (सूर्यः) सूर्य (च) और चन्द्रमा (उषसः) पूतः और निशा काल के अवयवों को प्रकाशित करते हैं । वैसे तुम दोनों जन (उदितः) विद्याओं का उपदेश करो ॥ १६ ॥

भावार्थः—जिस देश में सूर्य चन्द्रमा के समान उपदेश करने हारे व्याख्यानों से सब विद्याओं का प्रकाश करते हैं, वहां सत्याऽसत्य पदार्थों के बोध से सहित हो के कोई भी विद्याहीन होकर अम में नहीं पड़ता । जहां यह बात नहीं होती वहां अन्ध परम्परा में फंसे हुए मनुष्य नित्य ही क्लेश पाते हैं ॥ १६ ॥

सोमस्येत्यस्य वरुण ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता । आषीपंक्ति-
श्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

एतत्प्रवृत्तये कीदृशो राजामिषेचनीयइत्याह ॥

पूर्वोक्त कार्यों की प्रवृत्ति के लिये कैसे पुरुष को राज्याधिकार देना चाहिये यह वि०॥

सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिञ्चाम्यग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रेस्येन्द्रियेण । क्षत्राणां क्षत्रपतिरेक्ष्य-
तिं दिद्युन् प्राहि ॥ १७ ॥

सोमस्य । त्वा । द्युम्नेन । अभि । सिञ्चामि ।
अग्नेः । भ्रजसा । सूर्यस्य । वर्चसा । इन्द्रस्य ।
इन्द्रियेण । क्षत्राणाम् । क्षत्रपतिरिति क्षत्रऽपतिः
। एधि । अति । दिद्युन् । पाहि ॥ १७ ॥

पदार्थः—(सोमस्य) चन्द्रस्येव (त्वा) द्युम्नेन यशःप्रकाशेन
(अभि) आभिमुख्ये (सिञ्चामि) अधिकरोमि (अग्नेः)
अग्नितुल्येन (भ्राजसा) तेजसा (सूर्यस्य) सवितुरिव (व-
र्चसा) अध्ययनेन (इन्द्रस्य) विद्युत इव (इन्द्रियेण) सनआ-
दिना (क्षत्राणाम्) क्षत्रकुलोद्गतानाम् (क्षत्रपतिः) (एधि)
भव (अति) (दिद्युन्) विद्याधर्मप्रकाशकान् व्यवहारान् (पाहि)
सततं रक्ष ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे प्रशस्तगुणकर्मस्वभावयुक्त राजन्यथाऽहं यं त्वां
सोमस्येव द्युम्नेनाग्नेरिव भ्राजसा सूर्यस्येव वर्चसेन्द्रस्येवेन्द्रियेण
त्वाऽभिषिञ्चामि । तथा स त्वं क्षत्राणां क्षत्रपतिरत्येधि दिद्युन्
पाहि ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० मनुष्या यः सोमादिगुणयुक्तो
विद्वान् जितेन्द्रियो जनो भवेत्तं राजत्वे स्वीकुर्वन्तु । स च राज्यं
प्राप्यातिप्रवृद्धः सन् विद्याधर्मप्रकाशकादीन् राजप्रजाजनान् सत-
तमतिवर्द्धयेत् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे प्रशंसित गुण कर्म और स्वभाव वाले राजा जैसे मैं जिस तुम्ह
को (सोमस्य) चन्द्रमा के समान (द्युम्नेन) यश रूप प्रकाश से (अग्नेः) अग्नि

के समान (आजसा) तेज से (सूर्यस्य) सूर्य के समान (वर्चसा) पढ़ने से और (इन्द्रस्य) विजुली के समान (इन्द्रियेण) मन आदि इन्द्रियों के सहित (त्वा) आप को (अभिषिचामि) राज्याधिकारी करता हूँ । वेस वे आप (क्षत्राणाम्) क्षत्रिय कुल में जो उत्तम हों उन के बीच (क्षत्रपतिः) राज्य के पालने हारे (अत्येधि) अति तत्पर हूजिये और (दिधून्) विद्या तथा धर्म का प्रकाश करने हारे व्यवहारों की (पाहि) निरन्तर रक्षा कीजिये ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकब्र० मनुष्यों को चाहिये कि जो शान्ति आदि गुण युक्त जितेन्द्रिय विद्वान् पुरुष हो उस को राज्य का अधिकार देवें । और उस राजा को चाहिये कि राज्याधिकार को प्राप्त हो अतिश्रेष्ठ होता हुआ विद्या और धर्म आदि के प्रकाश करने हारे प्रजा पुरुषों को निरन्तर बढ़ावे ॥ १७ ॥

इमं देवा इत्यस्य देववात ऋषिः । यजमानो देवता । स्वराड्ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः

सत्योपदेशकैर्विद्वद्भिर्बाल्याऽवस्थामारभ्य सुशिक्षया सर्वे राजकन्याकुमाराः श्रेष्ठाचाराः संपादनीया इत्याह ॥

सत्य के उपदेशक विद्वानों को चाहिये कि बाल्यावस्था से लेके अच्छी शिक्षा से राजाओं की कन्या और पुत्रों को श्रेष्ठ आचार युक्त करें यह वि० ॥

इमं देवा असपत्नं सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।
इमममुष्यं पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशण्व वोऽमी
राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ १८ ॥

इमम् । देवाः । असपत्नम् । सुवध्वम् । महते ।
क्षत्राय । महते । ज्यैष्ठ्याय । महते । जानराज्या-
येतिजानराज्याय । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय ।
इमम् । अमुष्य । पुत्रम् । अमुष्यै । पुत्रम् ।
अस्यै । विशे । एषः । वः । अमीडत्यमी ।
राजा । सोमः । अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् ।
राजा ॥ १८ ॥

पदार्थः—(इमम्) (देवाः) वेदशास्त्रविदः सेनापतयः
(असपत्नम्) अजातशत्रुम् (सुवध्वम्) प्रेध्वम् (महते) सत्कर्त्त-
व्याय (क्षत्राय) क्षत्रियकुलाय (महते) (ज्यैष्ठ्याय) विद्याधर्म-
वृद्धानां भावाय (महते) (जानराज्याय) जनानां राज्ञां
माण्डलिकानामुपरि प्रभवाय (इन्द्रस्य) ऐश्वर्ययुक्तस्य धनि-
कस्य (इन्द्रियाय) धनवर्धनाय (इमम्) (अमुष्य) सद्गुणसम्पन्न-
स्य राजपूतस्य (पुत्रम्) तनयम् (अमुष्याः) प्रशंसनीयाया
राजपुत्र्याः । अत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पुत्रम्) पवित्रगुणकर्म-
स्वभावैर्मातापितृपालकम् (अस्यै) वर्त्तमानायाः सुशिक्षितव्यायाः
(विशे) प्रजायाः (एषः) (वः) युष्माकं पालनाय (अमी)
धार्मिका राजपुरुषाः (राजा) सर्वत्रविद्याधर्मसुशिक्षाप्रकाशकः
(सोमः) शुभगुणैः प्रसिद्धः (अस्माकम्) (ब्राह्मणानाम्)
ब्रह्मवेदभक्तानाम् (राजा) वेदेश्वरोपासनया प्रकाशमानः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे देवा यूयं य एष उपदेशकः सेनेशो वा वोऽस्माकं
च ब्राह्मणानां राजाऽस्ति । येऽमी राजपुरुषाः सन्ति तेषां

सोमो राजाऽस्ति तमिमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशे महते
क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियायासपत्नं
सुवध्वम् ॥ १८ ॥

भावार्थः—यद्युपदेशका राजपुरुषाश्च सर्वस्योन्नतिं चिकी-
र्षेयुस्ताहिं प्रजाराजजना राजपुरुषोन्नतिं कुतो न कर्तुमिच्छेयुः ।
यदि राजप्रजाजना वेदेश्वराज्ञां विहाय स्वेच्छया प्रवर्त्तरन् तर्ह्ये-
षामनुन्नतिः कुतो न भवेत् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (देवाः) वेद शास्त्रों को जानने हारे सेनापति लोग आप जो
(एषः) यह उपदेशक वा सेनापति (वः) तुम्हारा और (अस्माकम्) हमारा
(ब्राह्मणानाम्) ईश्वर और वेद के सेवक ब्राह्मणों का (राजा) वेद और ईश्वर की
उपासना से प्रकाशमान अधिष्ठाता है । जो (अमी) वे धर्मात्मा राजपुरुष हैं
उन का (सोमः) शुभ गुणों से प्रसिद्ध (राजा) सर्वत्र विद्या धर्म और अच्छी
शिक्षा का करने हारा है उस (इमम्) इस (अमुष्य) श्रेष्ठगुणों से युक्त राजपूत
के (पुत्रम्) पुत्र को (अमुष्यै) प्रशंसा करने योग्य राजकन्या के (पुत्रम्)
पवित्र गुण कर्म और स्वभाव से माता पिता की रक्षा करने वाले पुत्र और (अस्यै)
अच्छी शिक्षा करने योग्य इस वर्त्तमान (विशे) प्रजा के लिये तथा (महते)
सत्कार करने योग्य (क्षत्राय) क्षत्रिय कुल के लिये (महते) बड़े (ज्यैष्ठ्याय) विद्या
और धर्म विषय में श्रेष्ठ पुरुषों के होने के लिये (महते) श्रेष्ठ (जानराज्याय)
माण्डलिक राजाओं के ऊपर बलवान् समर्थ होने के लिये (इन्द्रस्य) सब ऐश्वर्यों
से युक्त धनाढ्य के (इन्द्रियाय) धन बढ़ाने के लिये (असपत्नम्) जिस का
कोई शत्रु न हो ऐसे पुत्र को (सुवध्वम्) उत्पन्न करो ॥ १८ ॥

भावार्थः—जो उपदेशक और राजपुरुष सब प्रजा की उन्नति किया चाहें
तो प्रजा के मनुष्य राजा और राजपुरुषों की उन्नति करने की इच्छा क्यों न
करें । जो राजपुरुष और प्रजापुरुष वेद और ईश्वर की आज्ञा को छोड़ के अपनी
इच्छा के अनुकूल प्रवृत्त होवें तो इन की उन्नति का विनाश क्यों न हो ॥ १८ ॥

प्रपर्वतस्येत्यस्य देववात ऋषिः । विराड्ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनरत्र राजप्रजाजनैः कीदृशानि यानानि रचनीयानीत्याह ॥

फिर इस जगत् में राज और प्रजाजनों को किस प्रकार के यान बनाने चाहिये यह वि० ॥

प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिचं
इयानाः।ता आववृत्रन्नधरागुदक्ताअहिं बुध्न्यमनु
रीयमाणाः । विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रा-
न्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि । ११ ॥

प्र । पर्वतस्य । वृषभस्य । पृष्ठात् । नावः । चर-
न्ति । स्वसिचइति स्वऽसिचः । इयानाः । ताः ।
आ । आववृत्रन् । अधराकाउदक्ता इत्युत्ऽअक्ता ।
अहिम् । बुध्न्यम् । अनु । रीयमाणाः । विष्णोः ।
विक्रमणमिति विऽक्रमणम् । असि । विष्णोः ।
विक्रान्तमिति विऽक्रान्तम् । असि । विष्णोः ।
क्रान्तम् । असि ॥ ११ ॥

पदार्थः—(प्र) (पर्वतस्य) मेघस्य । पर्वतइति मेघना०
निघं० १ । १० (वृषभस्य) वर्षकस्य (पृष्ठात्) उपरिभागात्
(नावः) सागरोपरि नावइव विमानानि (चरन्ति) (स्वसिचः)
याः स्वैर्जनैर्जलेन सिच्यन्ते ताः (इयानाः) गन्त्र्यः (ताः) (आ)
(आववृत्रन्) अर्वाचीनो वृत्रइवाचरन् अत्राचोर सुवन्तात्किप्
(अधराक्) मेघादधस्तात् (उदक्ताः) पुनरुर्ध्वं गच्छन्त्यः (अ-

हिम्) मेघम् (बुध्यम्) बुध्नेऽन्तरिक्षे भवम् (अनु) पश्चात्
 (रीयमाणाः) चालनेन गच्छन्त्यः (विष्णोः) व्यापकस्येश्वरस्य
 (विक्रमणम्) विक्रमतेऽस्मिस्तत् (आसि) (विष्णोः) व्यापकस्य
 वायोः (विक्रान्तम्) विविधतया क्रान्तम् (आसि) (विष्णोः) व्याप
 कस्य विद्युदस्तुनः (क्रान्तम्) क्रमाधिकरणम् (आसि) ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे राजाशिल्पिन् यदि त्वया याः स्वसिच इयाना
 उदक्ता अहिं बुध्यमनुरीयमाणा नावो वृषभस्य प्रपर्वतस्य पृष्ठात्
 प्रचरन्ति याभिस्त्वं विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोर्विक्रमणमसि वि-
 ष्णोः क्रान्तमसि या अधरागाववृत्रंस्तास्त्वं साधुहि ॥ १९ ॥

भावार्थः—यथा मेघो वर्षित्वा भूमितलं प्राप्याकाशमाप्नोति
 तज्जलं नदीर्गत्वाऽन्ततः समुद्रं प्राप्नोति तत्पृष्ठे नावो गच्छन्ति ।
 या अप्स्वन्तरर्थाद्यासामुर्षधो जलं भवति तद्वत्सर्वैः शिल्पिभि-
 र्विमानानि नावश्च यानानि रचयित्वा भूमिजलाऽन्तरिक्षमार्गे-
 णाभीष्टे देशे गमनागमने यथेष्टे कार्ये । यावदेतानि न न्धुसावन्ति
 तावद्दीपहीनान्तरं गन्तुं कश्चिदपि न शक्नोति यथा पक्षिण इदं
 शरीरमयं संघातं गमयन्ती तथैव विचक्षणैः शिल्पिभिरेतदाकाशं
 यानैर्विक्रमणीयम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे राजा के कारीगर पुरुष जो तू (स्वसिचः) जिन को अपने
 लोग जल से सींचते हैं (इयानाः) चलेते हुए (उदक्ताः) फिर २ ऊपर को जावें
 (अहिंबुध्यम्) अन्तरिक्ष में रहनेवाले मेघ के (अनुरीयमाणाः) पीछे २ चलाने से चल-
 ते हुए (नावः) समुद्र के ऊपर नौकाओं के समान चलते हुए विमान (वृषभस्य)
 वर्षा करने हारे (पर्वतस्य) मेघ के (पृष्ठात्) ऊपर के भाग से (प्रचरन्ति) चलते हैं
 जिनसे तू (विष्णोः) व्यापक ईश्वर के इस जगत में (विक्रमणम्) पराक्रम

सहित (असि) है (विष्णोः) व्यापक वायु के बीच (वि क्रान्तम्) अनेक प्रकार चलने हारा (असि) है और (विष्णोः) व्यापक बिजुली के बीच (क्रान्तम्)चलने का आधार (असि) है जो (अधराक्) मेघ से नीचे (आववृत्रन्)मेघ के समान विचरते हैं उन विमानादि यानों को तू सिद्ध कर ॥ १९ ॥

भावार्थः—जैसे मेघ वर्षके भूमि के तले को प्राप्त हो के पुनः आकाश को प्राप्त होता है । वह जल नदियों में जाके पीछे समुद्र को प्राप्त होता है । जो जल के भीतर अर्थात् जिन के ऊपर नीचे जल होता है । वैसे ही सब कारीगरलोगों को चाहिये कि विमानादि यानों और नौकाओं को बना के भूमि जल और आकाश मार्ग से अभीष्ट देशों में यथेष्ट जाना आना करें। जब तक ऐसे यान नहीं बनाते तब तक द्वीप द्वीपान्तरों में कोई भी नहीं जासकता । जैसे पक्षी अपने शरीर रूप संघात को आकाश में उड़ा लेचलते हैं वैसे चतुर कारीगरलोगों को चाहिये कि इस अपने शरीर आदि को यानों के द्वारा आकाश में फिरावें ॥ १९ ॥

**प्रजापत इत्यस्य देववात ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । स्वरा-
डतिधृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥**

मनुष्यैरीश्वरोपासनाऽऽज्ञापालनेन सर्वाः कामनाः प्राप्तव्या इत्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि ईश्वर की उपासना और उस की आज्ञा पालने से सब कामनाओं को प्राप्त हों यह वि० ॥

**प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि
त बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्त्वयम्-
मुष्य पिताऽसावस्य पिता वयश्चस्याम पतयो
रयीणाश्च स्वाहा । रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम त-
स्मिन् हुतमस्य मेष्टमसि स्वाहा ॥ २० ॥**

प्रजापतइति प्रजाऽपते । न । त्वत् । एतानि ।
 अन्यः । विश्वा । रूपाणि । परि । ता । बभूव ।
 यत्कामा इति यत्कामाः । ते । जुहुमः । तत् ।
 नः । अस्तु । अयम् । अमुष्य । पिता । असौ ।
 अस्य । पिता । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणा-
 म् । स्वाहा । रुद्र । यत् । ते । क्रिवि । परम् ।
 नाम । तस्मिन् । हुतम् । असि । अमेषुमित्यमाऽ-
 इषम् । असि । स्वाहा ॥ २० ॥

पदार्थः—(प्रजापते) प्रजायां स्वामिन्निश्वर (न) निषेधे
 (त्वत्) तव संकाशात् (एतानि) जीवप्रकृत्यादीनि वस्तूनि
 (अन्यः) भिन्नः पदार्थः (विश्वा) सर्वाणि (रूपाणि) इच्छा-
 रूपादिगुणविशिष्टानि (परि) (ता) तानि (बभूव) अस्ति
 (यत्कामाः) यस्य २ कामः कामना येषान्ते (ते) तव (जु-
 हुमः) गृह्णीमः (तत्) (नः) अस्मभ्यम् (अस्तु) भवतु
 (अयम्) (अमुष्य) प्रत्यक्षस्य जनस्य (पिता) पालकः
 (असौ) सः (अस्य) प्रत्यक्षवर्त्तमानस्य (पिता) रक्षकः (व-
 यम्) (स्याम) भवेम (पतयः) स्वामिनः पालकाः (रयी-
 णाम्) विद्याचक्रवर्त्तिराज्योत्पन्नश्रियाम् (स्वाहा) सत्यया क्रि-
 यया (रुद्र) दुष्टानां रोदयितः (यत्) (ते) तव (क्रिवि)
 कृपोति हिनास्ति येन तत् । नकारस्थाने वर्णव्यत्ययेनेकारः (परम्)

प्रकृष्टम् (नाम) (तस्मिन्) (हुतम्) (असि) (अमेष्टम्)
अमायां गृहे इष्टम् (असि) (स्वाहा) सत्यया वाचा ॥ २० ॥

अन्वयः—हे प्रजापते यान्येतानि विश्वा रूपाणि सन्ति ता-
नि त्वदन्यो न परिवभूव । ते तव सकाशाद्यत्कामाः सन्तो वयं
जुहुमस्तत्तव कृपया नोऽस्तु यथा त्वममुष्य परोक्षस्य जगतः पिता
ऽसौ भवानस्य समक्षस्य विश्वस्य पिताऽसि तथा वयं स्वाहा रयी-
णां पतयः स्याम । हे रुद्र ते तव यत् क्विवि परं नामाऽस्ति यस्मिं-
स्त्वं हुतमस्यमेष्टमासि तं वयं स्वाहा जुहुमः ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यः सर्वस्मिन् ज-
गति व्याप्तः सर्वान्प्रति मातापितृवद्वर्त्तमानो दुष्टदण्डक उपासितुमि-
ष्टोऽस्ति तं जगदीश्वरमेवोपाध्वमेवमनुष्ठानेन युष्माकं सर्वे कामा
अवश्यं सेत्स्यन्ति ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (प्रजापते) प्रजा के स्वामी ईश्वर जो (एतानि) जीव प्रकृ-
ति आदि वस्तु (विश्वा) सब (रूपाणि) इच्छा रूप आदि गुणों से युक्त हैं (ता)
उन के ऊपर आप से (अन्यः) दूसरा कोई (न) नहीं (परिवभूव) जान सकता
(ते) आप के सेवन से (यत्कामाः) जिस२ पदार्थ की कामना वाले होते हुए (व-
यम्) हम लोग (जुहुमः) आप का सेवन करते हैं । वह२ पदार्थ आप की कृपा
से (नः) हम लोगों के लिये (अस्तु) प्राप्त होवे । जैसे आप (अमुष्य) उस प-
रोक्ष जन्मके (पिता) रक्षा करने वाले हैं (असी) सो आप इस प्रत्यक्ष जन्मके
रक्षक हैं । वैसे हम लोग (स्वाहा) सत्य वाणी से (रयीणाम्) विद्या और अक्र-
वर्त्त राज्य आदि से उत्पन्न हुई लक्ष्मी के (पतयः) रक्षा करने वाले (स्याम) हों ।
हे (रुद्र) दुष्टों को रूलाने वाले परमेश्वर (ते) आप का जो (क्विवि) दुःखों से
छुड़ाने का हेतु (परम्) उत्तम (नाम) नाम है (तस्मिन्) उस में आप (हुतम्)
स्वीकार किये (असि) हैं (अमेष्टम्) घर में इष्ट (असि) हैं उन आप को हम
लोग (स्वाहा) सत्य वाणी से ग्रहण करते हैं ॥ २० ॥

भ.वार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जो सब जगत् में व्याप्त सब के लिये माता पिता के समान वर्तमान दुष्टों को दण्ड देने हारा उपासना करने को इष्ट है उसी जगदीश्वर की उपासना करो । इस प्रकार के अनुष्ठान से तुम्हारी सब कामना अवश्य सिद्ध हो जावेंगी ॥ २० ॥

इन्द्रस्येत्यस्य देववात ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता । भु-
रिग्राह्मी वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वाद्भिः किं कर्तव्यमित्याह ॥

किर विद्वान् पुरुषों को क्या करना चाहिये इस०

इन्द्रस्य वज्रोऽसि मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः
प्रशिषा युनज्मि । अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वाऽ-
रिष्टो अर्जुनो मरुतां प्रसवेन जयापाम मनसा
समिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । असि । मित्रावरुणयोः । त्वा ।
प्रशास्त्रोरिति प्रशास्त्रोः । प्रशिषेति प्रशिषा ।
युनज्मि । अव्यथायै । त्वा स्वधायै त्वा । अरिष्टः ।
अर्जुनः । मरुतां । प्रसवेनेति प्रसवेन । जय ।
अपाम । मनसा । सम । इन्द्रियेण ॥ २१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (वज्रः) विज्ञापकः (असि)
(मित्रावरुणयोः) सभासेनेशयोः (त्वा) त्वाम् (प्रशास्त्रोः)
सर्वस्य प्रकाशनकर्तृः (प्राशिषा प्रशासनेन (युनाज्मि) समादधे

(अव्यथायै) अविद्यमानपीडायै क्रियायै (त्वा) (स्वधायै) स्ववस्तु-
धारणलक्षणायै राजनीत्यै (त्वा) (अरिष्टः) अहिंसितः (अर्जुनः)
प्रशस्तं रूपं विद्यतेऽस्य सः । अर्शआदित्वादच् । अर्जुनमिति
रूपना० निधं० ३ । ७ (मरुताम्) ऋत्विजाम् (प्रसवेन) प्रेरणेन
(जय) उत्कर्ष (आपाम) आप्नुयाम (मनसा) मननशिलेन
(सम्) (इन्द्रियेण) इन्द्रेण जीवेन जुष्टेन प्रीतेन वा ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे राजन् यस्त्वमरिष्टोऽर्जुन इन्द्रस्य वज्रोऽसि यं
त्वाऽव्यथायै प्रशास्त्रोमित्रावरुणयोः प्रशिषाऽहं युनज्मि । मरुतां
प्रसवेन स्वधायै यं त्वा युनज्मि । मनसेन्द्रियेण यं त्वा वयं समा-
पाम स त्वं जय दुष्टान् जित्वोत्कर्ष ॥ २१ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिराजा प्रजापुरुषाश्च धर्मार्थं सदा प्रशास-
नीयाः । यत एते पीडां राजनीतिविरुद्धं कर्म नाच्येयुः । सर्वतः
प्राप्तवलाः शत्रून् जयेयुः।येन कदाप्यैश्वर्यस्य हानिर्न स्यात्॥२१॥

पदार्थः—हे राजन् जो आप (अरिष्टः) किसी के मारने में आने वाले
(अर्जुनः) प्रशंसा के योग्य रूप से युक्त (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य वाले का (वज्रः)
शत्रुओं के लिये वज्र के समान (आपाम) हैं जिस (त्वा) आप का (अव्यथायै)
पीड़ा न होने के लिये (प्रशास्त्रोः) सब को शिक्षा देने वाले (मित्रावरुणयोः) सभा
और सेना के स्वामी की (प्रशिषा) शिक्षा से मैं (युनज्मि) समाहित करता हूँ
(मरुताम्) ऋत्विज लोगों के (प्रसवेन) कहने से (स्वधायै) अपनी चीज को धा-
रण करना रूप राजनीति के लिये जिस (त्वा) आप का योगा-यास से चिन्तन क-
रता हूँ (मनसा विचारशील मन इन्द्रियेण) जीवने सवे हुए इन्द्रिय से जिस (त्वा)
आप को हम लोग (समापाम) सम्यक् प्राप्त होते हैं। सो आप (जय) दुष्टों को जीत
के निश्चिन्त उत्कृष्ट हूजिये॥२१॥

भावार्थः—विद्वानों को चाहिये कि राजा और प्रजा पुरुषों को धर्म और अर्थ की सिद्धि के लिये सदा शिष्टा दें। जिस से ये किसी को पीड़ा देने रूप राजनीति से विरुद्ध कर्म न करें। सब प्रकार बलवान् हो के शत्रुओं को मीते। जिस से कभी धन सम्पत्ति की हानि न होवे ॥ २१ ॥

मातङ्गत्यस्य देववातऋषिः । इन्द्रो देवता । निचृदाषी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

प्रजाजनैराजप्रसंगे कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

प्रजापुरुषों को राजा के साथ कैसे वर्तना चाहिये यह वि० ॥

मा त इन्द्र ते वयं तुराषाडयुक्तासो अब्रह्मता वि
दसाम । तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्ता रश्मीन्दैव
यमसे स्वश्वान् ॥ २१ ॥

मा । ते । इन्द्र । तो वयम् । तुराषाट् । अयुक्तासः
अब्रह्मता । वि । दसाम् । तिष्ठ । रथम् । अधि ।
यम् । वज्रहस्तेति वज्रहस्त । आ । रश्मीन् ।
देव । यमसे । स्वश्वानिति सुश्रवाम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (ते) तव (इन्द्र) समेश राजन्
(ते) तव (वयम्) राजप्रजाजनाः (तुराषाट्) तुरान् त्वारितान्
शत्रून् सहते (अयुक्तासः) अधर्मकारिणः (अब्रह्मता) वेदे-
श्वरनिष्ठारहितता (वि) (दसाम्) उपधेयम् (तिष्ठ) अत्र द्रव्यचो-
तस्तिष्ठति दीर्घः (रथम्) (अधि) (यम्) (वज्रहस्त) वज्रतुल्या-
नि शस्त्राणि हस्तयोर्यस्य तत्संबुद्धौ (आ) (रश्मीन्) अपश्वनि-
यमार्था रज्जुः (देव) (यमसे) नियच्छसि (स्वश्वान्) शोभनाश्च
तेऽश्वाश्च तान् ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे देवेन्द्र राजन् वज्रहस्त वयन्ते तव सम्बन्धेऽयुक्तासो मा भवाम ते तवाब्रह्मता मास्तुविदसाम यस्तुराषाट् त्वं यान् रश्मीन् स्वश्वान् यमसे यं रथमधितिष्ठ । तौस्तं च वयमप्यधितिष्ठेम ॥ २२ ॥

भावार्थः—राजप्रजाजना राज्ञा सहायोग्यं व्यवहारं कदाचिन्न कुर्युः । राजा चैतैः सहान्यायं न कुर्यात् । वेदेश्वराज्ञानुष्ठानाः सन्तः सर्वे समानयानासनव्यवहाराःस्युः । न कदाचिदालस्ये प्रमादे वेदेश्वरनिन्दामये नास्तिकत्वे वा वर्त्तेरन् ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (देव) प्रकाशमान (इन्द्र) सभापति राजन् (वज्रहस्त) जिस के हाथों में वज्र के समान शस्त्र हों उस आप के साथ (वयम्) हम राजप्रजा पुरुष (ते) आप के सम्बन्ध में (अयुक्तासः) अधर्मकारी (मा) न होवें (ते) आप की (अब्रह्मता) वेद तथा ईश्वर में रहित निष्ठा (मा) न हो और न (विदसाम्) नष्ट करें जो (तुराषाट्) शत्रुकारी शत्रुओं को सहने हारे आप जिन (रश्मीन्) घोड़े के लगाम की रस्सी और (स्वश्वान्) सुन्दर घोड़ों को (यमसे) नियम से रखते हैं । और जिस (रथम्) रथ के ऊपर (अधितिष्ठ) बैठें उन घोड़ों और उस रथ के हम लोग भी अधिष्ठाता होवें ॥ २२ ॥

भावार्थः—राजा और प्रजा के पुरुषों को योग्य है कि राजा के साथ अयोग्य व्यवहार कभी न करें तथा राजा भी इन प्रजाजनों के साथ अन्याय न करे वेद और ईश्वर की आज्ञा का सेवन करते हुए सब लोग एक सवारी एक विद्योने पर बैठें और एकसा व्यवहार करने वाले होवें । और कभी आलस्य प्रमाद से ईश्वर और वेदों की निन्दा वा नास्तिकता में न फसे ॥ २२ ॥

अग्नयइत्यस्य देववातऋषिः । अग्नयादयो मंत्रोक्ता देवताः जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ माताऽपत्यानि परस्परं कीदृशं संवदेयुरित्याह ॥

अब माता और पुत्र आपस में कैसे संवाद करें यह वि०

अ॒ग्नये॑ग॒हप॑तये स्वाहा सोमा॑य वन॒स्पत॑ये स्वाहा
मरु॒तामो॑जसे स्वाहेन्द्र॒स्येन्द्रि॑याय स्वाहा । पृथि॑वि
मा॒र्त्तमा॑हि॒ंसीमो॑ऽहं त्वाम् ॥ २३ ॥

अ॒ग्नये॑ । गृह॑प॒तय॑इति॑ गृह॑ऽप॒तये॑ । स्वाहा ।
सोमा॑य । वन॒स्पत॑ये । स्वाहा । मरु॒ताम् । ओज॑से ।
स्वाहा । इन्द्र॑स्य । इन्द्रि॒याय॑ । स्वाहा । पृथि॑वि ।
मा॒तः । मा । मा॑हि॒ंसीः । मो॑इति॑ मो । अ॒हम् ।
त्वाम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—(अ॒ग्नये) धर्मविज्ञानाद्व्याय (गृह॑प॒तये) गृहा-
श्रमस्वामिने (स्वाहा) सत्यां नीतिम् (सोमा॑य) सोमलताद्या-
याषोधिगणाय (वन॒स्पत॑ये) वनानां पालकावाश्वत्थप्रभृतये ।
(स्वाहा) वैद्यकशास्त्रबोधजनितां क्रियाम् (मरु॒ताम्) प्राणाना-
मृत्विजां वा (ओज॑से) बलाय (स्वाहा) योगशान्तिदां वाचम्
(इन्द्र॑स्य) जीवस्य (इन्द्रि॒याय॑) नेत्राद्याय अन्तःकरणाय वा
(स्वाहा) सुशिक्षायुक्तां वाचमुपदिष्टिम् (पृथि॑वि) भूमिवत्पृथु-
शुभलक्षणे (मा॒तः) मान्यकार्त्रि जननि (मा) निषेधे (मा)
माम् (हिंसीः) कुशिक्षया मा हिंस्याः (मो) (अ॒हम्) (त्वाम्) ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजना यथा राजजना वयं गृहपतयेऽग्नये
स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहा मरुतामोजसे स्वाहेन्द्रस्येन्द्रियाय
स्वाहा चरेम तथा यूयमप्याचरत । हे पृथिवि मातस्त्वं मा माहिं-
सीस्त्वामहं च मो हिंस्याम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—राजादिराजजनैः प्रजाहिताय प्रजाजनैरेतेषां सु-
खाय सर्वस्योन्नतये च परस्परं वर्तितव्यम् । माता कुशिक्षयाऽवि-
द्यादानेन स्वसन्तानान् नष्टबुद्धीन् कदाचिन्नकुर्व्यात् सन्तानाश्च मा-
तुरप्रियं नाचरेयुः ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे प्रजा के मनुष्यो जैसे राजा और राजपुरुष हम लोग (गृहपतये)
गृहाश्रम के स्वामी (अग्नये) धर्म और विज्ञान से युक्त पुरुष के लिये (स्वाहा) सत्य-
नीति (सोमाय) सोम लता आदि ओषधि और (वनस्पतये) बनों की रक्षा करने हारे
पीपल आदि के लिये (स्वाहा) वैद्यक शास्त्र के बोध से उत्पन्न हुई क्रिया (मरुताम्)
प्राणों वा अस्त्विज लोगों के (ओजसे) बल के लिये (स्वाहा) योगाभ्यास और शान्ति
की देने हारी वाणी और (इन्द्रस्य) जीव के (इन्द्रियाय) मन इन्द्रिय के लिये (स्वा-
हा) अच्छी शिक्षा से युक्त उपदेश का आचरण करते हैं वैसे ही तुम लोग भी करो ।
हे (पृथिवि) भूमि के समान बहुत से शुभ लक्षणों से युक्त (मातः) मान्य करने हारी
जननी तू (मा) मुझ को (मा) मत (हिंसीः) बुरी शिक्षा से दुःख दे और (त्वाम्)
तुझ को (अहम्) मैं मी (मो) न दुःख देऊं ॥ २३ ॥

भावार्थः—राजा आदि राज पुरुषों को प्रजा के हित प्रजा पुरुषों को राज
पुरुषों के सुख और सब की उन्नति के लिये परस्पर वर्तना चाहिये । माता को योग्य है
कि बुरी शिक्षा और मूर्खता रूप अविद्या देकर सन्तानों की बुद्धि नष्ट न करे । और सन्तानों
को उचित है कि अपनी माता के साथ कभी द्वेष न करें ॥ २३ ॥

हंस इत्यस्य वामदेव ऋषिः । सूर्यो देवता । भुरिगार्षी जगती
छन्दः । निषादः स्वरः ॥

मनुष्यैरीश्वरोपासनेन न्यायसुशिक्षे कार्ये इत्याह ॥

मनुष्य लोग ईश्वर की उपासना पूर्वक सब के लिये न्याय और
अच्छी शिक्षा करें यह वि०

ह० सः शुचिसद्वसुन्तरिक्षसद्वोता वेद्विषदतिथि-
दुरोणसत् । नृषद्वरसद्वत्सद्व्योमसद्वजा गोजा
ऋतजा अद्रिजा ऋतम्बुहत् ॥ २४ ॥

ह॒ंसः । शुचिषत् । शुचिसदिति शुचिऽसत् । व-
 सुः । अन्तरिक्षसदित्यन्तरिक्षऽसत् । होता । वेदि-
 षत् । वेदिसदिति वेदिऽसत् । अतिथिः । दुरोण-
 सदिति दुरोणऽसत् । नृषत् । नृसदिति नृऽसत् ।
 वरसदिति वरऽसत् । ऋतसदित्यृतऽसत् । व्योम-
 सदिति व्योमऽसत् । अब्जाइत्यप्ऽजाः । गोजा इ-
 तिगोऽजाः । ऋतजाइत्यृतऽजाः । अद्रिजाइत्याद्रि-
 ऽजाः । ऋतम् । बृहत् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(ह॒ंसः) यः संहन्ति सर्वान् पदार्थान् स जग-
 दीश्वरः (शुचिषत्) यः शुचिषु पवित्रेषु पदार्थेषु सीदति सः (व-
 सुः) वस्ता वासयिता वा (अन्तरिक्षसद्) योऽन्तरिक्षेऽवकाशे
 सीदति (होता) दाता ग्रहीताऽत्ता वा (वेदिषत्) वेद्यां पृथि-
 व्यां सीदति (अतिथिः) अविद्यमाना तिथिर्यस्य तद्वन्मान्यः (दु-
 रोणसत्) यो दुरोणे गृहे सीदति सः । दुरोणइति गृहना० निघं०
 १ । ५ (नृषत्) यो नृषु सीदति सः (वरसत्) यो वरेषूत्तमेषु
 पदार्थेषु सीदति सः (ऋतसत्) य ऋतेषु सत्येषु प्रकृत्यादिषु
 सीदति सः (व्योमसत्) यो व्योमनि सीदति सः (अब्जाः)
 योऽपो जनयति (गोजाः) यो गाः पृथिव्यादीन् जनयति (ऋतजाः)

यः सत्यविद्यामयं वेदं जनयति (अद्रिजाः) यो मेघपर्वतवृक्षादीन्
जनयति सः (ऋतम्) सत्यस्वरूपम् (बृहत्) महद्ब्रह्म ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या भवन्तो यः परमेश्वरो हंसः शुचिषदसु-
रन्तरिक्षसद्गोता वेदिषदातिथिदुरोणसन्ृषहरसदृतसद्व्योमसद्वज्रा
गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहदस्ति तमेवोपासीरन् ॥ २४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वव्यापकं पवित्रकरं ब्रह्मैवोपास्यमस्ति ।
न खल्वेतस्योपासनेन विना किञ्चिदपि पूर्णं धर्मार्थकाममोक्षजं
सुखं भवितुं शक्यम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो आप लोगों को चाहिये कि जो परमेश्वर (हंसः) सब
पदार्थों को स्थूल करता (शुचिषत्) पवित्र पदार्थों में स्थित (वसुः) निवास करता
और कराता (अन्तरिक्षसत्) अवकाश में रहता (होता) सब पदार्थ देता ग्रहण
करता और प्रलय करता (वेदिषत्) पृथिवी में व्यापक (अतिथिः) अभ्यागत के
समान सत्कार करने योग्य (दुरोणसत्) घर में स्थित (नृषत्) मनुष्यों के भीतर
रहता (वरसत्) उत्तम पदार्थों में बसता (ऋतसत्) सत्यप्रकृति आदि नाम वाले
कारण में स्थित (व्योमसत्) पोल में रहता (अन्नजाः) जलों को प्रसिद्ध करता (गोजाः)
पृथिवी आदि तत्वों को उत्पन्न करता (ऋतजाः) सत्यविद्याओं के पुस्तक वेदों को
प्रसिद्ध करता (अद्रिजाः) मेघ पर्वत और वृक्ष आदि को रचता (ऋतम्) सत्यस्व-
रूप और (बृहत्) सब से बड़ा अनन्त है उसी की उपासना करो ॥ २४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि सर्वत्र व्यापक और पदार्थों की शुद्धि
करने हारे ब्रह्म परमात्मा ही की उपासना करें क्योंकि उस की उपासना के बिना किसी
को धर्म अर्थ काम मोक्ष से होने वाला पूर्ण सुख कभी नहीं हो सकता ॥ २४ ॥

इयदित्यस्य वामदेव ऋषिः । सूर्यो देवता । आर्षी जगती

छन्दः । निषादः स्वरः ॥

मनुष्यैः किमर्थं ब्रह्मोपासनीयमित्यु० ॥

मनुष्य ईश्वर की उपासना क्यों करे यह वि०

इयं दस्यायुरस्यायुर्मयि धेहि युङ्ङासि वर्चोऽसि
वर्चो मयि धेह्यूर्गस्यूर्जम्मयि धेहि । इन्द्रस्य
वां वीर्यकृतो बाहू अभ्युपावहरामि ॥ २५ ॥

इयत् । असि । आयुः । असि । आयुः । मयि ।
धेहि । युङ् । असि । वर्चः । असि । वर्चः । मयि ।
धेहि । ऊर्क । असि । ऊर्जम् । मयि । धेहि ।
इन्द्रस्य । वाम् । वीर्यकृत इति वीर्यऽकृतः । बाहू इ
ति बाहू । अभ्युपावहरामित्याभिऽउपाव हरामि
॥ २५ ॥

पदार्थः—(इयत्) एतावत्परिमाणम् (असि) (आयुः)
जीवनम् (असि) (आयुः) (मयि) जीवात्मनि (धेहि)
(युङ्) समाधाता (असि) (वर्चः) स्वप्रकाशम् (असि)
(वर्चः) (मयि (धेहि) (ऊर्क) बलवान् (असि) (ऊ-
र्जम्) (मयि) (धेहि) (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (वाम्)
युवयोराजप्रजाजनयोः (वीर्यकृतः) यो वीर्यं करोति तस्य
(बाहू) बाधते याभ्यां बलवीर्याभ्यां तौ (अभ्युपावहरामि)
अभितः सामीप्येऽर्वाक् स्थापयामि ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मंस्त्वमायुरसीयदापुर्मयि धेहि । त्वं युङ्क्ष-
सि वर्चोऽसि योगजं वर्चो मयि धेहि । त्वमूर्गस्यूर्जं मयि धेहि ।
हे राजप्रजाजनौ वीर्यकृत इन्द्रस्येश्वरस्याश्रयेण वां युवयोर्बाहू
बलवीर्ये अहमभ्युपावहरामि ॥ २५ ॥

भावार्थः—य आत्मस्थं ब्रह्मोपासते ते शोभनं जीवनादिक-
मश्नुवते । नहि केनचिदीश्वरस्याश्रयमन्तरा पूर्णो बलपराक्रमौ
लभ्येते ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे परमेश्वर आप (इयत्) इतना (आयुः) जीवन (मयि)
मुझ में (धेहि) धरिये जिस से आप (युङ्क्ष) सब को समाधि कराने वाले (असि)
हैं (वर्चः) स्वयं प्रकाश स्वरूप (असि) हैं इस कारण (ऊर्ज्) अत्यन्त बलवान्
(असि) हैं इस लिये (ऊर्जम्) बल पराक्रम को (मयि) मेरे में (धेहि) धारण
कीजिये । हे राज और प्रजा के पुरुषो (वीर्यकृतः) बल पराक्रम को बढ़ाने हारे
(इन्द्रस्य) ऐश्वर्य्य और परमात्मा के आश्रय से (वाम्) तुम राज प्रजा पुरुषों के
(बाहू) बल और पराक्रम को (अभ्युपावहरामि) सब प्रकार तुम्हारे समीप में
स्थापन करता हूं ॥ २५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अपने हृदय में ईश्वर की उपासना करते हैं वे सु-
न्दर जीवन आदि के सुखों को भोगते हैं । और कोई भी पुरुष ईश्वर के आश्रय के
बिना पूर्ण बल और पराक्रम को प्राप्त नहीं हो सकता ॥ २५ ॥

स्योनासीत्यस्य वामदेव ऋषिः । आसन्दी राजपत्नी देवता ।
भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स्त्रीणां न्यायो विद्यासुशिक्षे च स्त्रीभिरेव कार्ये

नराणां नरैश्चेत्याह ॥

स्त्रियों का न्याय विद्या और उन को शिक्षा स्त्री लोग ही करें

और पुरुषों के लिये पुरुष इस वि०

स्योनासि सुषदासि क्षत्रस्य योनिरसि । स्यो-
नामासीद सुषदामा सीद क्षत्रस्य योनिमा
सीद ॥ २६ ॥

स्योना । असि । सुषदा । सुसदेतिसुऽसदा ।
असि । क्षत्रस्य । योनिः । असि । स्योनाम् ।
आ । सीद । सुषदाम् । सुसदामिति सुऽसदाम्
आ । सीद । क्षत्रस्य । योनिम् । आ ।
सीद ॥ २६ ॥

पदार्थः—(स्योना) सुखरूपा (सुषदा) या शोभने व्यवहारे
सीदति सा (असि) (क्षत्रस्य) राज्यन्यायस्य (योनिः) गृहे
न्यायकर्त्री (असि) (स्योनाम्) सुखकारिकाम् (आ) (सीद)
(सुषदाम्) शुभसुखदात्रीम् (आ) (सीद) (क्षत्रस्य) क्षत्रियकुलस्य
(योनिम्) (आ) (सीद) ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे राज्ञि यतस्त्वं स्योनासि सुषदासि क्षत्रस्य योनिं
राजनीतिमासीद ॥ २६ ॥

भावार्थः—राजपत्नी सर्वासां स्त्रीणां न्यायसुशिद्धे च सदैव
कुर्ध्यात् । नैतासामेते पुरुषैः कारयितव्ये । कुतः पुरुषाणां समीपे
स्त्रियो लज्जिता भिताश्च भूत्वा यथावद्वक्तुमध्येतुं च न शक्नु-
वन्त्यतः ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे राणी जिस लिये आप (स्योना) सुखरूप (असि) हैं
(सुषदा) सुन्दर व्यवहार करने वाली (असि) हैं (क्षत्रस्य) राज्य के न्याय के

(योनिः) करने वाली (आसि) हैं । इस लिये आप (स्योनाम्) सुखकारक अच्छी शिक्षा में (आसीद) तत्पर हूजिये (सुषदाम्) अच्छे सुख देने हारी विद्या को (आसीद) अच्छे प्रकार प्राप्त कीजिये तथा कराइये और (क्षत्रस्य) क्षत्रिय कुल की (योनिः) राजनीति को (आसीद) सब स्त्रियों को जनाइये ॥ २६ ॥

भावार्थः—सजाओं की स्त्रियों को चाहिये कि सब स्त्रियों के लिये न्याय और अच्छी शिक्षा देवें और स्त्रियों का न्यायादि पुरुष न करें क्योंकि पुरुषों के सामने स्त्री लज्जित और भय युक्त होकर यथावत् बोल वा पढ़ ही नहीं सकती ॥ २६

निषादेत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । वरुणो देवता । पिपीलिका मध्या विराड्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

राजवद्राजपत्नयोऽपि राजधर्ममाचरेयुरित्याह ॥

राजा के समान राणी भी राजधर्म का आचरण करें यह वि० ॥

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

नि । षसाद । धृतव्रत इति धृतऽव्रतः । वरुणः ।

पस्त्यासु । आ । साम्राज्यायेतिसाम्ऽराज्याय ।

सुक्रतुरितिसुऽक्रतुः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(नि) नित्यम् (षसाद) सीदतु (धृतव्रतः) धृतानि सत्याचरणब्रह्मचर्यादीनि व्रतानि येन सः (वरुणः) पुरुषोत्तमः (पस्त्यासु) न्यायगृहेषु (आ) समन्तात् (साम्राज्याय) सम्राजां भवाय कर्मणे वा (सुक्रतुः) शोभना क्रतुः प्रज्ञा क्रिया वा यस्य सः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे राज्ञि यथा तव धृतव्रतः सुकतुर्वरुणः पतिः साम्राज्याय परत्याम्वा निषसाद तथा तत्र त्वमपि न्यायं कुरु॥२७॥

भावार्थः—यथा सम्राट् साम्राज्यं पालितुं न्यायासने स्थित्वा पुरुषाणां सत्यं न्यायं कुर्यात्तथा राजपत्नी स्त्रिणां नित्यं न्यायं कुर्यात् । अतः क्रमागतं यादृशो नीतिविद्याधर्मयुक्तः स्वामी पुरुषाणां न्यायं कुर्यात्तादृश्येव तत्स्त्रिया भवितव्यमिति ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे राणी जैसे आप का (धृतव्रतः) सत्य का आचरण और ब्रह्मचर्य आदि व्रतों का धारण करने हारा (सुकतुः) सुन्दर बुद्धि वा क्रिया से युक्त (वरुणः) उत्तमपति (साम्राज्याय चक्रवर्त्ति राज्य होने और उस के काम करने के लिये (परत्याम्वा) न्यायघरों में (आ) निरन्तर (नि. नित्य ही (ससाद) बैठ के न्याय करे वैसे तू भी न्यायकारिणी हो ॥ २७ ॥

भावार्थः—जैसे चक्रवर्त्ती राजा चक्रवर्त्ती राज्य की रक्षा के लिये न्याय की गर्दी पर बैठ के पुरुषों का ठीक २ न्याय करे वैसे ही नित्यप्रति राणी लोग स्त्रियों का न्याय करे । इस से क्या आया कि जैसा नीति विद्या और धर्म से युक्त पति हो वैसी ही स्त्री को भी होना चाहिये ॥ २७ ॥

अभिभू रेत्यस्य शुः शेष ऋषिः । यजमानो देवता । धृति-
इन्द्रः । ऋभः स्वरः ॥

पुनः स राजा कीदृशो भूत्वा कस्मै किं कुर्यादित्यु०

फिर वह राजा कैसा हो के विस के लिये क्या करे इस वि०

अभिभू रेत्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्ताम्रह्मैस्त्वं
ब्रह्मासि सावितासि सत्यप्रसवो वरुणोसि सत्यौ-
जा इन्द्रासि विश्वो जा रुद्रोसि सुशेवः । बहुकार-
श्रेयस्करभूयस्करेन्द्रस्य वज्रोसि तेन मे रध्या॥२८

अभिभूरित्यभिऽभूः । असि । एताः । ते । पञ्च ।
 दिशः । कल्पन्ताम् । ब्रह्मन् । त्वम् । ब्रह्मा ॥
 असि । सविता । असि । सत्यप्रसवइति सत्यऽ-
 प्रसवः । वरुणः । असि । सत्यौजाइति सत्यऽ-
 औजाः । इन्द्रः । असि । विशौजाः । रुद्रः ।
 सुशेवइति सुऽशेवः । बहुकारेति । बहुऽकार । श्रेय-
 स्कर । श्रेयःकरेति श्रेयःऽकर । भूयस्कर । भूयः-
 करेति भूयःऽकर । इन्द्रस्य । वज्रः । असि । तेन ।
 मे । रध्य ॥ २८ ॥

पदार्थः—(अभिभूः) दुष्टानां तिरस्कर्त्ता (असि) (ए-
 ताः) (ते) तव (पञ्च) पूर्वादयश्चतस्रोऽध ऊर्ध्वा चैका (दिशः)
 (कल्पन्ताम्) सुखयुक्ता भवन्तु (ब्रह्मन्) प्राप्तब्रह्मविद्य (त्व-
 म्) (ब्रह्मा) चतुर्वेदाखिलराजप्रजासुखनिमित्तानां पदार्थानां
 निर्माता (असि) (सविता) ऐश्वर्योत्पादकः (असि) (सत्य-
 प्रसवः) सत्येन कर्मणा प्रसव ऐश्वर्य यस्य सः (वरुणः) वर-
 स्वभावः (असि) (सत्यौजाः) सत्यमौजो बल यस्य सः
 (इन्द्रः) सुखानां धाता । (असि) (विशौजाः) विशा प्रज-
 या सहौजः पराक्रमो यस्य सः (रुद्रः) शत्रूणां दुष्टानां रोदयिता
 (असि) (सुशेवः) शोभनं शेवं सुखं यस्य सः । शेवमिति सु-
 खना० निध० ३ । ६ (बहुकार) बहूनां सुखानां कर्त्तः (श्रेय-
 स्कर) कल्याणकर्त्तः (भूयस्कर) पुनःपुनरनुष्ठातः (इन्द्रस्य)

ऐश्वर्यस्य (वज्रः) प्रापकः (असि) (तेन) (मे) मह्यम् (रध्य)
संराध्नुहि ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे बहुकार श्रेयस्कर भूयस्कर ब्रह्मन् यथा यस्य ते
तवैताः पंच दिशः कल्पेरन् तथा मम भवत्पत्न्याः कल्पन्ताम् । यथा
स्वमभिभूरासि सवितासि सत्य प्रसवो वरुणोऽसि सत्यौजा इन्द्रोऽसि
विशौजाः सुशेवो रुद्रोऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि तथाऽहमपि भवेयं यथाऽ-
हं येन तुभ्यमृद्धिसिद्धीं कुर्यां तथा त्वं तेन मे रध्य ॥ २८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा पुरुषः सर्वदिक्सुकीर्ति-
वेदप्रवीणः सत्यकारी सर्वस्य सुखप्रदो धार्मिको जनो भवेत्तथा त-
त्पत्नी स्यात्ते राजधर्मे स्वीकृत्यास्माद्बहु सुखं बहुश्रियं च प्राप्नु-
वन्तु ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (बहुकार) बहुत सुखों (श्रेयस्कर) कल्याण और (भूय-
स्कर) बार २ अनुष्ठान करने वाले (ब्रह्मन्) आत्माविद्या को प्राप्त हुए जैसे जिस
(ते) आपके (एताः) ये (पञ्च) पूर्व आदि चार और ऊपर नीचे एक (दि-
शः) पांच दिशा सामर्थ्य युक्त हों वैसे मेरे लिये आपकी पत्नी की कीर्ति से भी (क-
ल्पन्ताम्) सुख युक्त हों । जैसे आप (अभिभूः) दुष्टों का तिरस्कार करने वाले
(असि) हैं (सविता) ऐश्वर्य के उत्पन्न करने वाले (असि) हैं (सत्यप्रसवः)
सत्य की प्रेरणा से सुन्दर सुख युक्त (रुद्रः) शत्रु और दुष्टों को रूलाने वाले (असि)
हैं (इन्द्रस्य) ऐश्वर्य के (वज्रः) प्राप्त कराने वाले (असि) हैं वैसे मैं भी होऊँ
जैसे मैं आप के वास्ते अष्टाद्धि सिद्धि करूँ वैसे (तेन) उस से (मे) मेरे लिये (र-
ध्य) कार्य करने का सामर्थ्य कीजिये ॥ २८ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को चाहिये कि जैसा पुरुष सब दिशाओं में कीर्ति
युक्त वेदों को जानने धनुर्वेद और अथर्ववेद की विद्या में प्रवीण सत्य करने और सब
को सुख देने वाला धर्मात्मा पुरुष होवे उस की स्त्री भी वैसे ही होवे उन को राज
धर्म में स्थापन करके बहुत सुख और बहुत सी शोभा को प्राप्त हों ॥ २८ ॥

अग्निरित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराडापी
जगती छन्दः । निषादःस्वरः ॥

पुनाराजप्रजाजनाः किंवत् किंकुर्युरित्याह ॥

फिर राजा और प्रजा के जन किस के समान क्या करें यह वि० ॥

अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुषाणो अग्निः पृथुर्धर्मण-
स्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहा । स्वाहाकृताः सूर्यस्य
रश्मिभिर्यतध्वंसजातानां मध्यमेष्ठ्याय ॥२९॥

अग्निः । पृथुः । धर्मणः । पतिः । जुषाणः । अ-
ग्निः । पृथुः । धर्मणः । पतिः । राज्यस्य । वे-
तु । स्वाहा । स्वाहाकृताइति स्वाहाऽकृताः । सू-
र्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मिऽभिः । यतध्वम् । स-
जातानामिति सऽजातानाम् । मध्यमेष्ठ्याय । म-
ध्यमेस्थ्यायेति मध्यमेऽस्थ्याय ॥ २९ ॥

पदार्थः—(अग्निः) सूर्यइव (पृथुः) विस्तीर्णपुरुषार्थः
(धर्मणः) धर्मस्य (पतिः) पालयिता (जुषाणः) सेवमानः
(अग्निः) विद्युदिव (पृथुः) महान् (धर्मणः) न्यायस्य (पतिः)
रक्षकः (राज्यस्य) घृतादेर्हविषः (वेतु) व्याप्नोतु (स्वाहा) स-
त्यया क्रियया (स्वाहाकृताः) याः स्वाहा सत्यां क्रियां कुर्वन्ति-
ताः (सूर्यस्य) (रश्मिभिः) (यतध्वम्) (सजातानाम्) जा-

तैः सह वर्त्तमानानाम् (मध्यमेष्ठ्याय) मध्ये पक्षपातरहिते भवे
न्याये तिष्ठति तस्य भावाय ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे राजन् राज्ञि वा यथा पृथुर्वर्मणस्पतिर्जुषाणोऽ-
ग्निः सजातानां मध्यमेष्ठ्याय स्वाहाऽऽज्यस्य वेति । सूर्यस्य रश्मि-
भिः सह हविः प्रसार्य सुखयति तथा धर्मणस्पतिः पृथुर्जुषाणोऽ-
ग्निर्भवान् राष्ट्रं वेतु तथा च हे स्वाहाकृताः सभासस्त्रियो यूयम-
पि प्रयतध्वम् ॥ २९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे राजप्रजाजना यूयं यथा सू-
र्यप्रसिद्धविद्युदग्निवहर्त्तित्वा पक्षपातं विहाय समानजन्मसु मध्य-
स्थाः सन्तो न्यायं कुरुत । तथाऽयमग्निः सवितृप्रकाशे वायौ च
सुगन्धं द्रव्यं प्राप्य वायुजलौषधिगुद्धिद्वारा सर्वान् प्राणिनः सुख-
यति तथा न्याययुक्तैः कर्मभिः सहचरिता भूत्वा सर्वाः प्रजाः
सुखयत ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे राजन् वा राजपति जैते (पृथुः) महापुरुषार्थ युक्त धर्म का
(पतिः) रक्षक (जुषाणः) सेवक (अग्निः) विजुली समान व्यापक (सजातानाम्)
उत्पन्न हुए पदार्थों के साथ वर्त्तमान पदार्थों के (मध्यमेष्ठ्याय) मध्य में स्थित हो के
(स्वाहा) सत्य क्रिया से (आज्यस्य) घृत आदि होम के पदार्थों को प्राप्त कराता
हुआ (सूर्यस्य) सूर्य की (रश्मिभिः) किरणों के साथ होम किये पदार्थों को फैला
के सुख देता है वैसे (धर्मणः) न्याय के (पतिः) रक्षक (पृथुः) बड़े (जुषाणः)
सेवा करने वाला (अग्निः) तेजस्वी आप राज्य को (वेतु) प्राप्त हूजिये । वैसे ही
हे (स्वाहाकृताः) सत्य काम करने वाले सभासद पुरुषो वा स्त्री लोगो तुम (यत-
ध्वम्) प्रयत्न किया करो ॥ २९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० हे राज और प्रजा के पुरुषो तथा रा-
णी वा रानी के सभासदो तुम लोग सूर्य प्रसिद्ध और विद्युत् अग्नि के समान वर्त्त

पक्षपात छोड़ एक जन्म में मध्यस्थ हो के न्यायकरो । वैसे यह अग्नि सूर्य के प्रकाश में और वायु में सुगन्धि युक्त द्रव्यों को प्राप्त करा वायु जल और ओषधियों की शुद्धि द्वारा सब प्राणिओं को सुख देता है वैसे ही न्याय युक्त कर्मों के साथ आचरण करने वाले हो के सब प्रजाओं को सुख युक्त करो ॥ २९ ॥

सवित्रेत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । सवित्रादिमंत्रोक्ता देवताः ।
स्वराड्ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृग्गुणैः सह राज्ञा रीड्या वा भवितव्यमित्यु० ॥

राजा वा राणी को कैसे गुणों से युक्त होना चाहिये इस० ॥

सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्ट्रा रूपैः
पूष्णा पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरु-
णेनौजसाऽग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुना
दशम्या देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ॥ ३० ॥

सवित्रा । प्रसवित्रेतिप्रऽसवित्रा । सरस्वत्या ।
वाचा । त्वष्ट्रा । रूपैः । पूष्णा । पशुभिरिति
पशुऽभिः । इन्द्रेण । अस्मेइत्यस्मे । बृहस्पतिना ।
ब्रह्मणा । वरुणेन । ओजसा । अग्निना ।
तेजसा । सोमेन । राज्ञा । विष्णुना । दशम्या ।
देवतया । प्रसूतइति प्रऽसूतः । प्र । सर्पामि॥३०॥

पदार्थः—(सवित्रा) प्रेरकेन वायुना (प्रसवित्रा)सकलचे-
ष्टोत्पादकेनेव शुभकर्मणा (सरस्वत्या) प्रशस्तविज्ञानक्रियायुक्तया

(वाचा) वेदवाण्येव सत्यभाषणेन (त्वष्ट्रा) छेदकेन प्रतापिना
 सूर्येणैव न्यायेन (रूपैः) सुखस्वरूपैः (पूष्णा) पृथिव्या ।
 पूषेति पृथिव्यानां० । निघ्नं० १ । १ (पशुभिः) गवादिभिरिव
 प्रजायाः पालनेन (इन्द्रेण) विद्युदिवैश्वर्येण (अस्मे) अस्मा-
 भिः (बृहस्पतिना) बृहतां पालकेन चतुर्वेदविदा विदुषेव विद्या-
 सुशिक्षाप्रचारेण (ब्रह्मणा) वेदार्थज्ञानेन ज्ञापनेनेवोपदेशकेन (वरु-
 णेन) वरेण जलसमूहेनेव शान्त्या (अोजसा) बलेन (अग्निना)
 पावकेन (तेजसा) तीक्ष्णेन ज्योतिषेव शत्रुदाहकत्वेन (सोमेन)
 चन्द्रेण प्रकाशमानेनेवाह्लादकत्वेन (राज्ञा) प्रकाशमानेन (वि-
 ष्णुना) व्यापकेन परमेश्वरेणैव शुभगुणकर्मस्वभावेन (दशम्या)
 दशानां पूरिकाया (देवतया) देदीप्यमानया सह (प्रसूतः) प्रेरितः
 (प्र) प्रगतः (सर्पामि) चलामि॥ ३० ॥

अन्वयः—हे प्रजाराजजनायथाऽहंप्रसवित्रा सवित्रा सरस्वत्या
 वाचा त्वष्ट्रा रूपैः पूष्णा पशुभिर्इन्द्रेणास्मे ब्रह्मणा बृहस्पतिनौजसा
 वरुणेन तेजसाऽग्निना राज्ञा सोमेन दशम्या देवतया विष्णुना च
 सह प्रसूतः सन् प्रसर्पामि तथा यूयमपि प्रसर्पध्वम् ॥ ३० ॥

भावार्थः—यो जनः सूर्यादिगुणयुक्तः पितृवत्प्रजापालकः
 स्यात् स राजा भवितुं योग्यः । यश्चैवं पुत्रवर्द्धमानो भवेत्स प्रजा
 भवितुमर्हति ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे प्रजा और राजपुरुषो जैसे मैं (प्रसवित्रा) प्रेरणा करने वाले
 वायु (सवित्रा) संपूर्ण चेष्टा उत्पन्न कराने हारे के समान शुभ कर्म (सरस्वत्या) प्र-
 शंसित विज्ञान और क्रिया से युक्त (वाचा) वेद वाणी के समान सत्य भाषण (त्व-
 ष्ट्रा) छेदक और प्रताप युक्त सूर्य के समान न्याय (रूपैः) सुखरूप (पूष्णा) पृथिवी

(पशुभिः) गौ आदि पशुओं के समान प्रजा के पालन (इन्द्रेण) विजुली (अस्मे) हम (बृहस्पतिना) बड़ों के रक्षक चार वेदों के जानने हारे विद्वान् के समान विद्या और सुन्दर शिक्षा के प्रचार (ओजसा) बल (वरुणेन) जल के समुदाय (तेजसा) तीक्ष्ण ज्योति के समान शत्रुओं के चलाने (अग्निना) अग्नि (राज्ञा) प्रकाशमान आनन्द के होने (सोमेन) चन्द्रमा (दक्षम्या) दशसंख्या को पूर्ण करने वाली (देवतया) प्रकाशमान और (विष्णुना) व्यापक ईश्वर के समान शुभ गुण कर्म और स्वभाव से (प्रसूतः) प्रेरणा किया हुआ मैं (प्रसर्पामि) अच्छे प्रकार चलता हूँ। वैसे तुम लोग भी चलो ॥ ३० ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्यादि के गुणों से युक्त पिता के समान रक्षा करने हारा हो वह राजा होने के योग्य है। और जो पुत्र के समान वर्त्तमान करे वह प्रजा होने योग्य है ॥ ३० ॥

अश्विभ्यामित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता । आर्षा
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भूत्वा किं कुर्युरित्यु०॥

फिर मनुष्य कैसे हो के क्या करें यह वि० ॥

अश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्रा-
म्णे पच्यस्व । वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमो
अतिस्त्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३१ ॥

अश्विभ्यां मित्यश्विभ्याम् । पच्यस्व । सरस्व-
त्यै पच्यस्व । इन्द्राय । सुत्राम्ण इति सुत्राम्णे ।
पच्यस्व । वायुः । पूतः । पवित्रेण । प्रत्यङ् । सो-
मः । अतिस्त्रुत इत्यतिस्त्रुतः । इन्द्रस्य । युज्यः ।
सखा ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(अश्विन्याम्) सूर्याचन्द्रमोभ्यामिवाऽध्यापकोपदेशकाभ्याम् (पच्यस्व) परिपक्वो भव (सरस्वत्यै) सुशिक्षितायै वाचे (पच्यस्व) (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (सुत्राम्णे) सुष्ठु रक्षकाय (पच्यस्व) (वायुः) वायुरिव (पूतः) (पवित्रेण) शुद्धेन धर्माचरणेन निर्दोषः (प्रत्यङ्) प्रत्यक्षतीति पूजितो भव (सोमः) ऐश्वर्यवान् सोमगुणसंपन्नो वा (अतिसुतः) अत्यन्त-ज्ञानवान् (इन्द्रस्य) परमेश्वरस्य (युज्यः) युक्तः (सखा) मित्रः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजन त्वमश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्व सुत्राम्णेन्द्राय पच्यस्व । पवित्रेण वायुरिव पूतः प्रत्यङ् सोमोऽतिसुत इन्द्रस्य युज्यः सखा भव ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मनुष्या आतयोरध्यापकोपदेशकयोः सकाशात्सु-शिक्षां प्राप्य शुद्धधर्माचरणैः स्वात्मानं पवित्रकृत्य योगाङ्गीश्वरमुपास्यैश्वर्याय प्रयत्य परस्परं सखायौ भवन्तु ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे राजा तथा प्रजा पुरुषो त्वम् (अश्विन्याम्) सूर्य चन्द्रमा के समान अध्यापक और उपदेशक (पच्यस्व) शुद्धबुद्धिवाले हो (सरस्वत्यै) अच्छी शिक्षा युक्त वाणी के लिये (पच्यस्व) उद्यत हो (सुत्राम्णे) अच्छी रक्षा करने हारे (इन्द्राय) परमेश्वर्य के लिये (पच्यस्व) दृढ़ पुरुषार्थ करो (पवित्रेण) शुद्धधर्म के आचरण से (वायुः) वायु के समान (पूतः) निर्दोष (प्रत्यङ्) पूजा को प्राप्त (सोमः) अच्छे गुणों से युक्त ऐश्वर्यवाले (अतिसुतः) अत्यन्त ज्ञानवान् (इन्द्रस्य) परमेश्वर के (युज्यः) योगभ्यास सहित (सखा) मित्र हो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मनुष्य को चाहिये कि सत्यवादी धर्मात्मा आत अध्यापक और उपदेशक से अच्छी शिक्षा को प्राप्त हो शुद्ध धर्म के आचरण से अपने आत्मा को पवित्र

योग के अङ्गों से ईश्वर की उपासना और संपत्ति होने के लिये प्रयत्न कर के आपस में मित्र भाव से वर्त्ते ॥ ३१ ॥

कुविदङ्गैत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता । निचूद्भ्रा-
ह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजादिसभ्यैः प्रजायै किंवत्किं किङ्कर्तव्यमित्याह ॥

राजा आदि सभा के पुरुष किस के तुल्य क्या करें यह वि० ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यव चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वि-
यूयं । इहेहेषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमं
उक्तिं यजन्ति । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा
सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे ॥ ३२ ॥

कुवित् । अङ्ग । यवमन्तइतियवऽमन्तः । यवम् ।
चित् । यथा । दान्ति । अनुपूर्वमित्यनुऽपूर्वम् ।
वियूयेति विऽयूयं । इहेहेतीहऽइह । एषाम् ।
कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमउक्तिमिति
नमऽउक्तिम् । यजन्ति । उपयामगृहीतइत्युपया-
मऽगृहीतः । असि । अश्विभ्यामित्यश्विऽभ्याम् ।
त्वा । सरस्वत्यै । त्वा । इन्द्राय । त्वा । सुत्रा-
म्णइति सुऽत्राम्णे ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(कुवित्) बह्वैश्वर्यः । कुविदिति बहुना० निघं०

३ । १ । (अङ्ग) योऽङ्गति जानाति तत्सम्बुद्धौ (यवमन्तः)
बहवो यवा विद्यन्ते येषां ते कृषीबलाः (यवम्) (चित्)
अपि (यथा) (दान्ति) लुनन्ति (अनुपूर्वम्) क्रमशः (वि-
यूय) वुसादिकं पृथक्कृत्य (इहेह) अस्मिन्नस्मिन्व्यवहारे
(एषाम्) कृषीबलानाम् (कृणुहि) कुरु (भोजनानि) (ये)
(बर्हिषः) वृद्धाः (नमउक्तिम्) नमसोऽन्नस्योक्तिं वचनम्
(यजन्ति) संगच्छन्ते (उपयामगृहीतः) ब्रह्मचर्यनियमैः स्वी-
कृतः (असि) (अश्विभ्याम्) व्याप्तविद्याभ्यां शिक्षकाभ्याम्
(त्वा) त्वाम् (सरस्वत्यै) विद्यायुक्तवाचे (त्वा) (इन्द्रया) उत्तमैश्व-
र्याय (त्वा) (सुत्राम्णे) सुष्ठुत्राणाय ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे अंग राजन् यः कुवित्त्वमश्विभ्यामुपयामगृ-
हीतोऽसि तं सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा वयं स्वीकुर्मः । ये बर्हिषो नम-
उक्तिं यजन्ति तेभ्यः सत्कारेण भोजनादीनि देहि । यथा यवमन्त
इहेह यवमनुपूर्वं दान्ति वुसाच्चिद्यवं वियूय रक्षन्ति तथैषां सत्या-
सत्ये विविच्य रक्षणं कृणुहि ॥ ३२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं० यथा कृषीबलाः परिश्रमेण पृथि-
व्याः सकाशादनेकानि फलादीन्युत्पाद्य संरक्ष्य भुजते निस्सारं त्य-
जन्ति यथा विहितं भागं राज्ञे ददाति तथैव राजादिभिर्जनैरातिश्र-
मेणैतान् संरक्ष्य न्यायेनैश्वर्यमुत्पाद्य सुपान्नेभ्यो दत्त्वाऽऽनन्दो भो-
क्तव्यः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे (अङ्ग) ज्ञानवान् राजन् जो (कुवित्) बहुत ऐश्वर्य्य वाले आप (अश्विभ्याम्) विद्या को प्राप्त हुए शिक्षक लोगों के लिये (उपयामगृहीतः) ब्रह्मचर्य्य के नियमों से स्वीकार किये (असि) हैं उन (सरस्वत्यै) विद्या युक्त वाणी के लिये (त्वा) आप को (इन्द्राय) उत्तम ऐश्वर्य्य के लिये (त्वा) आप को और (सुत्रामणे) अच्छी रक्षा के लिये (त्वा) आप को हम लोग स्वीकार करते हैं। उन के लिये सत्कार के साथ भोजन आदि दीजिये। जैसे (यवमन्तः) बहुत जौ आदि धान्य से युक्त खेती करने हारे लोग (इहेह) इस २ व्यवहार में (यवम्) यवादि अन्न को (अनुपूर्वम्) क्रम से (दान्ति) लुनते (काटते) हैं। भुस से (चित्) भी (यवम्) जवों को (वियूय) पृथक् कर के रक्षा करते हैं वैसे सत्य असत्य को ठीक २ विचार के इन की रक्षा कीजिये ॥ ३२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे खेती करने वाले लोग परिश्रम के साथ पृथिवी से अनेक फलों को उत्पन्न और रक्षा करके भोगते और असार को फेंकते हैं और जैसे ठीक २ राज्य का भाग राजा कों देते हैं वैसे ही राजा आदि पुरुषों को चाहिये कि अत्यन्त परिश्रम से इन की रक्षा न्याय के आचरण से ऐश्वर्य्य को उत्पन्न कर और सुपात्रों के लिये देतेहुए आनन्द को भोगें ॥ ३२ ॥

युवमित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । अश्विनौ देवते । निचृदनु-
ष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

सभासेनेशाभ्यां प्रयत्नतो वणिग्जनाः संरक्षयादित्याह ॥

सभा और सेनापति प्रयत्न से वैश्यों की रक्षा करें यह वि० ॥

युव० सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा । विपि-
पाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ३३ ॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुचौ । आसुरे ।

सचा । विपिपानेति विऽपिपाना । शुभः । पतीइ-
ति पती । इन्द्रम् । कर्मस्विते कर्मऽसु । आवतम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(युवम्) युवाम् (सुरामम्) सुष्ठु रमन्ते यस्मि-
न् तम् (अश्विना) सूर्यचन्द्रमसाविव सभासेनेशौ (नमुचौ)
न मुंचति स्वकीयं कर्म यस्तस्मिन् (आसुरे) असुरस्य मेघ-
स्याऽयं व्यवहारस्तस्मिन् । असुरइति मेघना० निघं० १ । १० ॥
(सचा) सत्यसमवेतौ (विपिपाना) विविधं राज्यं रक्षमाणौ
(शुभः) कल्याणकरस्य व्यवहारस्य (पती) पालयितारौ (इ-
न्द्रम्) परमैश्वर्यवन्तं धनिकम् (कर्मसु) कृष्यादिक्रियासु प्रव-
र्त्तमानम् (आवतम्) रक्षतम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे सचा विपिपाना शुभस्पती अश्विना युवं नमु-
चावासुरे कर्मसु वर्त्तमानं सुराममिन्द्रं सततमावतम् ॥ ३३ ॥

भावार्थः—दुष्टेभ्यः श्रेष्ठानां रक्षणायैव राजभावः प्रवर्त्तते ।
नहि राजरक्षणो न विना कस्यचित्कर्मचारिणः कर्मणि निर्विघ्नेन
प्रवृत्तिर्भवितुं योग्याऽस्ति न च खलु प्रजाजनाऽनुकूल्यमन्तरा राज-
पुरुषाणां सुस्थिरता जायते तस्मादनसिंहवत्परस्परं सहायेन सर्वे रा-
जप्रजाजनाः सदा सुखिनः स्युः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे (सचा) मिले हुए (विपिपाना) विविध राज्य के रक्षक (शु-
भः) कल्याण करक व्यवहार के (पती) पालन करने वाले (अश्विना) सूर्य
चन्द्रमा के समान सभापति और सेनापति (युवम्) तुम दोनों (नमुचौ) जो अपने
दुष्ट कर्म को न छोड़े (आसुरे) मेघ के व्यवहार में (कर्मसु) खेती आदि कर्मों में
वर्त्तमान (सुरामम्) अच्छी तरह जिस में रमण करें ऐसे (इन्द्रम्) परमैश्वर्य वाले
धनी की निरन्तर (आवतम्) रक्षा करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—दुष्टों से श्रेष्ठों की रक्षा के लिये ही राजा होता है राज्य का रक्षा के बिना किसी चेष्टावान् नर की कार्य में निर्विघ्न प्रवृत्ति कभी नहीं हो सकती । और न प्रजा जनों के अनुकूल हुए बिना राजपुरुषों की स्थिरता होती है ॥ इसलिये वन के सिंहों के समान परस्पर सहायी हो के सब राज और प्रजा के मनुष्य सदा आनन्द में रहें ॥ ३३ ॥

पुत्रमिवेत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । अश्विनौ देवते । भुरिक् पंक्तिशृङ्खन्दः । पंचमः स्वरः ॥

राजप्रजे पितापुत्रवद्वर्त्तयातामित्याह ॥

राजा और प्रजा को पिता पुत्र के समान वर्त्तना चाहिये यह वि० ॥

पुत्रमिव पितरं अश्विनाभेन्द्रावथुः काव्यैर्दं० सनाभिः । यत्सुरामं व्यपिवः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ३४ ॥

पुत्रमिवेति पुत्रमऽइव । पितरौ । अश्विना । उभा । इन्द्र । आवथुः । काव्यैः । दं० सनाभिः । यत् । सुरामम् । वि । अपिवः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघवन्निति मघऽवनू अभिष्णक् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(पुत्रमिव) यथाऽपत्यानि (पितरौ) जननीजनकौ (अश्विना) सभासेनेशौ (उभा) द्वौ (इन्द्र) सर्वसभेशराजन् (आवथुः) सर्वं राज्यं रक्षेथाम् (काव्यैः) कविभिः परमविद्वद्भिर्धार्मिकैर्निर्मितैः (दंसनाभिः) कर्मभिः (यत्) यः (सुरामम्) शोभन आरामो येन रसेन तम् (व्यपिवः) विविधतया

पिव (शचीभिः) प्रज्ञाभिः (सरस्वती) विद्यासुशिक्षितावागि-
व पत्नी (त्वा) त्वाम् (मधवन्) पूजितधनवन् (अभिष्णक्)
उपसेवताम् । भिष्णञ्, उपसेवायामिति कण्ड्वादिधातोर्लाङि वि-
करणव्यत्ययेन यको लुक् । अन्यत्कार्थ्यं स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे मधवनिन्द्र यत्त्वं शचीभिः सुरामं व्यपिवस्तं त्वा
सरस्वत्याभिष्णक् । हे अश्विना राजाज्ञापितावुभौ सेनापतिन्याया-
धीशौ युवां काव्यैर्दसनाभिः पितरौ पुत्रमिव राज्यमावधुः ॥ ३४ ॥

भावार्थः—सर्वशुभगुणयुक्तो राजधर्ममाश्रितः धार्मिकोऽध्या-
पको युवा सन् हृद्यां स्वसदृशीं विदुषीं सुलक्षणां रूपलावण्यादि-
गुणैः सुशोभितां स्त्रियमुदहेत् । या सततं पत्यनुकूला भवेत् । स्व-
यं च तदनुकूलः स्यात् । सामान्यभृत्यस्त्रीकः प्रजास्वामरीत्या पि-
तृवद्वर्त्तेत प्रजाश्च पुत्रवत् । एवं परस्परं प्रेम्णा सहाऽऽह्लादिताः
सर्वे स्युरिति ॥ ३४ ॥

अत्र राजप्रजाधर्मोक्तत्वादेतदर्थस्य पूर्वाऽध्यायार्थेन सह सङ्ग-
तिरस्तीति बोध्यम् ॥

पदार्थः—हे (मधवन्) विशेष धन के होने से सत्कार के योग्य (इन्द्र)
सब सभाओं के मालिक राजन् (यत्) जो आप (शचीभिः) अपनी बुद्धियों के बल
से (सुरामम्) अच्छा आराम देने हारे रस को (व्यपिवः) विविध प्रकार से पीवें
उस आप का (सरस्वती) विद्या से अच्छी शिक्षा को प्राप्त हुई वाणी के समान स्त्री
(अभिष्णक्) सेवन करे (अश्विना) राजा से आज्ञा को प्राप्त हुए (उभा) तुम
दोनों सेनापति और न्यायाधीश (काव्यैः) परम विद्वान् धर्मात्मा लोगों ने किये (दं-
सनाभिः) कर्मों से (पितरौ) जैसे माता पिता (पुत्रम्) अपने सन्तान की रक्षा
करते हैं वैसे सब राज्य की (आवधुः) रक्षा करो ॥ ३४ ॥

भावार्थः—सब अच्छे २ गुणों से युक्त राजधर्म का सेवने हारा धर्मात्मा
अध्यापक और पूर्ण युवा अवस्था को प्राप्त हुआ पुरुष अपने हृदय को प्यारी

अपने योग्य अच्छे लक्षणों से युक्त रूप और लावण्य आदि गुणों से शोभायमान विद्वान् स्त्री के साथ विवाह करे । जो कि निरन्तर पति के अनुकूल हो । और पति भी उस के संमति का हो । राजा अपने मंत्री नौकर और स्त्री के सहित प्रजाओं में सत्पुरुषों की रीति पर पिता के समान और प्रजा पुरुष पुत्र के समान राजा के साथ वर्ते । इस प्रकार आपस में प्रीति के साथ मिल के आनंदित होंवे ॥ ३४ ॥

इस अध्याय में राजा प्रजा के धर्म का वर्णन होने से इस अध्याय में कहे अर्थ की पूर्व अध्याय के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमत्परमविदुषां

विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण दयानन्दसरस्वती

स्वामिना निर्मिते संस्कृतभाषाऽऽर्यभाषभाषां

विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये

दशमोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ १० ॥